श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीसरस्वत्यै नमः ॥ ॥ श्रीगुरुभ्यो नमः ॥ यं वक्त्रं मुकुरा इवेन्द्रियमनोमायाः पराग्दृश्यतां निन्युस्तत्स्थावमादनापि च विराट्सूत्रशभात्र गतम् ॥ श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवशीरवेर्दर्शितम् ॥ १ ॥ बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिरुदवसितं याति तर्कोऽप्रतिष्ठो मीमांसा प्रातिहार्यं
तं प्रत्यग्दृगदृश्यमक्षरमणुं त्यक्तोपनेत्रत्रयाः श्रीगोपालमुपास्महे श्रुतिशिरोवशीरवेर्दर्शितम् ॥ १ ॥ बाह्यस्तेनाभिभाषी बहिरुदवसितं याति तर्कोऽप्रतिष्ठो मीमांसा प्रातिहार्यं
भजति गुणगण यस्य सङ्ख्याति साङ्ख्यः ॥ हृत्पीठे योगशुद्धे निहितमुपनिषद्वाहवृन्दैः परं मे भाग्यं श्रीलक्ष्मणार्यो जगति विजयते यस्य लेशाः शिवायाः ॥२॥ व्याचक्रे
चित्तशुद्ध्यै शतपथहृदयं यः पुराणेतिहासैश्चित्तैकाग्र्यैकबीजं फणिपतिविहित योगशास्त्रं च भाष्यैः ॥ मूलध्वान्तापहत्यै श्रुतिशिखरगिरां ब्रह्मसूत्रे रहस्यं वेदव्यासः स
भूयादखिलभवभयध्वस्तयेऽस्मद्विधानाम् ॥ ३ ॥ हारिविधिवसिष्ठशक्तिपराशरव्यासशुकदेवान् ॥ वैशम्पायनमुग्रश्रवसं च नुमः पुराणगुरुमुख्यान् ॥ ४ ॥ कणभक्षमक्ष
चरणं जैमिनिकपिलौ पतञ्जलिं च नुमः ॥ श्रीमद्व्यासवचोऽम्बुधिनयसीकरवर्षिणो मुदिरान् ॥ ५ ॥ सर्वविद्येशतामाविश्चिकीर्षू पूर्वपूरुषौ ॥ श्रीनारायणधीरेशरूपौ हरिहरौ
नुमः ॥ ६ ॥ बहून्समाहृत्य विभिन्नदेश्यान्कोशान्विनिश्चित्य च पाठमग्र्यम् ॥ प्राचां गुरूणामनुसृत्य वाचमारभ्यतेऽयं हरिवंशदीपः ॥ ७ ॥ टीकान्तराणीन्दुरविप्रभाणि
बाह्यार्थरत्नानि चकासयन्तु ॥ अन्तर्निगूढार्थचयप्रकाशे दीपः क्षमो भारतमन्दिरेऽस्मिन् ॥ ८ ॥ ईशप्रसादादवितुं स्ववंश्यान्भगीरथेनेव मया प्रणीता ॥ वंशे हरेर्याऽ
जनि तीर्थगङ्गा लोकत्रयीजाड्यमलं धुनोतु ॥ ९ ॥ उत्तानेष्विह कोशविग्रहबलं पद्येषु नैवाश्रितं गम्भीरेषु न सेतवो न विहिताः कूटा न न स्फोटिताः ॥ न च्छिन्ना न

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नारायणं नमस्कृत्य नरं चैव नरोत्तमम् ॥ देवीं सरस्वतीं चैव ततो जयमुदीरयेत् ॥ १ ॥

तमश्वराऽऽननतिर्भक्ता न नाह्लादिता नो दीनाश्च विभीषणा न विहिताः श्रीलक्ष्मणार्याश्रितैः ॥ १० ॥ इह खलु भगवान् पाराशर्यः परमकारुणिकः सकलसंसारानर्थसङ्कटात जडाञ्जन्तूनुद्दिधीर्षुः सर्वश्रुतिरहस्यप्रकाशकं महाभारताख्यमितिहासं प्रणिनाय । तत्र शतं पर्वाणि । तेष्वन्तिमं पर्वत्रयं हरिवंशरूपम् । यथोक्तमनुक्रमणिकाध्याये । "हरिवंशस्ततः पर्व पुराणं खिलसंज्ञितम् । विष्णुपर्व शिशोश्चर्या विष्णोः कंसवधस्तथा ॥ भविष्यं पर्व चाप्युक्तं खिलेष्वेवाद्भुतं महत् । एतत्पर्वशतं पूर्णं व्यासेनोक्तं महात्मना ॥" इति । तथा ग्रन्थसङ्ख्याया अपि " एकं शतसहस्रं च मानुषेषु प्रतिष्ठितम् । " इत्युक्तायाः हरिवंशेनैव पूरणात् । हरिवंशान्ते " भविष्योत्तरमेतत्ते कथितं भारतं मया । " इत्युपसंहाराच्च भारतान्तर्गतत्वमस्य । यच्च शाखान्तरस्थं शाखान्तरे प्रयोजनवशात्पठ्यते । यथा बह्वृचेषु श्रीसूक्तमेधासूक्तादि तत्खिलमित्युच्यते तथात्राष्टादशपर्वात्मनीतिहासे हरिवंशाख्यं खिलं विष्णुपुराणं भविष्यपुराणरूपं तत्र तत्र सूचितस्य कृष्णमाहात्म्यस्य मोक्षधर्मोपयोगिनो वैराग्यस्य चोपबृंहणार्थं पठितं "पुराणं खिलसंज्ञितम्" इति तत्र पुराणशब्दप्रयोगात् । एवं च यथाऽध्वर्युवेदविहितोऽपि सोमयागो वेदान्तरहिताभ्यां स्तोत्रशास्त्राभ्यां विना न पूर्यते एवं भारतपारायणमपि हरिवंशं विना न पूर्यत इति ज्ञापनार्थं पर्वसङ्ख्यायां श्लोकसङ्ख्यायां चास्यान्तर्भाव उक्तः । अन्यथा तत्र संख्यान्तरमेवावक्ष्यदित्यास्तां तावत् । टीकान्तरोक्तप्रकारास्त्विह विस्तरभयादमूलत्वाच्च न लिख्यन्ते । ग्रन्थादौ विघ्नविघाताय प्रचयगमनाय च कृतं मङ्गलं शिष्यशिक्षायै पुनः स्मारयति । नारायणमिति ॥ नरेण अनाद्यविद्यावता जीवेन स्वकर्मद्वारा सृष्टं नारं शरीरं

तदेव अयन प्रवेशस्थानं यस्य स॰ स नारायण जीवान्नियमयितुमन्त॰ प्र ॥न्तारम् । तथा च श्रुतिः । "अन्त प्रविष्ट शास्ता जनानाम्" इति । तथा नर जीव हिरण्यगर्भ त्व उत्तम हिरण्यगर्भात्पुत्कृष्टतरोऽन्तर्यामी त्व उत्कृष्टतमस्तु शुद्ध ॥ तमिति । एवशब्दस्तेपामवस्य नमस्कार्यत्वमाह । चशब्द समुच्चयार्थः । एतेषां नरनारायणनरो त्तमानां तत्त्वप्रपोतनीं सरस्वतीं च नमस्कृत्यैव ततो व्यासस्तवै त्या लोकानुग्रहार्थम् आविष्टो जयत्यविद्यामनेनेति जयसंज्ञमविद्याध्वान्तनाशक ग्रन्थमुदीरयेत् पठेदित्यर्थ ॥ १ ॥ द्वैपायनोष्ठेत्यादयोऽन्यग्रस्था पड् श्लोका विभूति थमत्र पद्मन्ते । अप्रमेयम् अद्भुत पुण्य धर्मवृद्धिकर पवित्र दुष्टारिष्टनाशक पापहर दुर्वासनाहर शिवं सुखप्रद पुष्करम् आदित्यीर्थं ततोऽपि पावनमित्यर्थं ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्य चतुःसहस्रस्य चत्वारि सहस्राणि सत्रपरिवेषणानि अक्षय्यान्नप्रदानानि यस्मिन् क्रत्वे

द्वैपायनोष्ठपुटनिःसृतमप्रमेय पुण्य पवित्रमथ पापहर शिव च ॥ यो भारतं समधिगच्छति वाच्यमान किं तस्य पुष्करजलैरभिषेचनेन ॥ २ ॥ जयति पराशरसूनु सत्यवतीहृदयनन्दनो व्यास ॥ यस्यास्यकमलगलित वाङ्मयममृतं जगत्पिबति ॥ ३ ॥ यो गोशत कनकशृङ्गमय ददाति विप्राय वेदविदुषे बहुविश्रुताय ॥ पुण्यां च भारतकथां शृणुयाच्च तद्वत्तुल्य फल भवति तस्य च तस्य चैव ॥ ४ ॥ शताश्वमेधस्य यदत्र पुण्य चतु सहस्रस्य शतक्रतोश्च ॥ भवेदनन्त हरिवंशदानात्प्रकीर्तित व्यासमहर्षिणा च ॥ ५ ॥ यद्वाजपेयेन तु राजसूयादृष्ट फल हस्तिरथेन चान्यत् ॥ तल्लभ्यते व्यासवच प्रमाण गीत च वाल्मीकिमहर्षिणा च ॥६॥ यो हरिकथा लेखयति यथाविधिना महातपा सपदि ॥ स जयति हरिपदकमल मधुपो । यथा रसेन सलुब्ध ॥ ७ ॥ पितामहाद्य प्रवदन्ति षष्ठ महर्षिमक्षय्यविभूतियुक्तम् ॥ नारायणस्यांशजमेकपुत्र द्वैपायन वेद महानिध न् ॥ ८ ॥

वस्य । " सहस्र स णम् " इति श्रुति । शतक्रतोश्च इन्द्रपदप्रापक यत्कर्म तस्य दानात् अर्थत पाठतश्च परिशोधनात् । " दैप् शोधने " ॥ ५ ॥ हस्तिरथेन हस्ति युक्तरथदानेन ॥ । स जयति आक्रमते ॥ ७ ॥ आर्ष पुरुषमित्यादि व्यासवाक्यमवतारयिष्यन् सुत व्यास नमस्करोति—पितामहाद्यमिति ॥ अह त द्वैपायन व्यास वेद ज्ञ न्दस्तमेकवचन विदेरुपास्त्यर्थत्व च सर्ववेदप्रसिद्धम् । तस्य विशेषण महानिधानमिति । निधीयते स्थाप्यतेऽस्मिन् सर्वमर्थजातमिति निधान वेद ईश्वरो वा । महत् नि यस्मिन्निति वेदस्येश्वरस्याधिष्ठानमित्यर्थ । त क यस्मात्षष्ठ पितामहस्य ब्रह्मण आद्य पितामहाद्य नारायण प्रवदन्ति । एव हि पितृपितामहादिक्रमेण व्यासप राशर ॥ वसिष्ठब्रह्म पद्मत्य षष्ठो विष्णुरिति भवति । परे तु य पितामहात्षष्ठ वदन्तीति संयोज्य वसिष्ठब्रह्मणोर्मध्ये मनु मित्रावरुणौ वा कल्पयित्वा व्यास ब्रह्मणः

पा —१ मधुपो रसेन संलुब्धः ।

षष्ठमाहुः। परे पितामहपदेनैव विष्णुं गृह्णन्ति। महर्षिः ऋपिर्विप्रः काव्येनेति श्रुतेर्महान्तं काव्यस्य कर्त्तारं मन्त्रद्रष्टारं वा। अक्षय्यविभूतियुक्तम् अनन्तयोगैश्वर्ययुक्तम्। नारायणस्यांशाज्जातम् अंशजम्। एकः शुकः श्रेष्ठो वा पुत्रो यस्य तम्। यद्वा व्यास एव अहं मनुरभव सूर्यश्चेति वामदेववत्प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मानुसंदधानः स्वात्मानमेव नमस्करोति। तथा च दृष्टं मह्यमेव नमो नम इति। अस्मिन् पक्षे द्वैपायनं व्यासम् अहं महानिधानं ब्रह्म वेद जाने इति स्वरूपानुवादेन ब्रह्मभावो विधीयते। यद्वा द्विपो गजस्तस्येदमसाधारणं शुण्डादण्डादिलक्षणं तदेव अयन ज्ञापकं यस्य त द्वैपायनं गजाननम्। यद्वा द्वीपी व्याघ्रः तस्येदं चर्म द्वैपं तदेवायनं यस्येति। "द्वीपिचर्मपरीधाना शुष्कमांसातिभैरवा।" इति स्मृत्युक्तः शक्तिविग्रहो द्वैपायनस्तम्। यद्वा द्वीपेषु सप्तसु अयनं चिह्नं प्रकाशकं स्वरूपं यस्य न तु पातालादिष्विति द्वैपायनः। स्वार्थे तद्धितः। द्वैपायनः सूर्यः। यद्वा द्वैपं गजचर्मायनं ज्ञापक यस्य तत् द्वैपायनं गजचर्मधर महेश्वरम्। यद्वा अभ्यर्हितत्वात् द्वीपम् अयनं स्थानं यस्य। स्वार्थे तद्धितः द्वैपायनः श्वेतद्वीपपति विष्णुः। तं वेद उपासे। अत्र सर्वेषामपीश्वरत्वात् पितामहात्पष्ठत्वं घटते। तथाहि सदसच्छब्दवाच्यान्मायाशबलात् ब्रह्मणो अव्यक्तम् अव्यक्तान्महत् महतोऽहङ्कारः अहङ्कारात्पञ्च तन्मात्राणि पञ्च तन्मात्राभ्यः पञ्च महाभूतानि तेभ्यश्चतुर्मुखशरीरमिति सृष्टिक्रमस्यागमसिद्धस्यालोचनायाम् आरोहक्रमेण तेषां पितामहात्पष्ठत्वं घटते। महर्षिमिति सर्वज्ञत्वमुक्तम्। नारायणः परं ब्रह्म तस्य अंश इवांशो मायायां चित्प्रतिबिम्बः तेन निर्वृत्तत्वादेव मायाशबलं नारायणस्यांशजम् एको हिरण्यगर्भाख्यः

आद्यं पुरुषमीशानं पुरुहूतं पुरुष्टुतम्॥ ऋतमेकाक्षरं ब्रह्म व्यक्ताव्यक्तं सनातनम्॥ १॥

पुत्रो यस्य तम्। "यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वम्" इति श्रुतेः। महानिधानं सर्वकारणं महत्परम लयस्थानम्॥ ८॥ ग्रन्थप्रवृत्तिबीजभूत शौनकप्रश्नं मङ्गलाचरणपूर्वकमवतारयति—आद्य पुरुषमिति॥ हरिं नमस्कृत्य शौनकः सौतिं पप्रच्छेति तृतीयचतुर्थगतयोर्वाक्ययोरन्वयः। अत्र भूबीजाङ्कुरतरुफलोपमाः पञ्च ब्रह्मपुरुषाः। क्रमेण शुद्धचैतन्यम् १ मायाशबलः २ सूत्राऽऽत्मा ३ विराट् ४ विष्णुः ५ चेति सञ्ज्ञां लभन्ते। तत्र भूस्थानीय शुद्धचैतन्यम् आद्यं पुरुषमित्यनुसंधत्ते। ईशानमिति। द्वितीयं मायाशबलं बीजस्थानीयम्। "मायिनं तु महेश्वरम्" इति श्रुतेः। पुरुहूत पुरुष्टुतमित्यंकुरोपमं तृतीयं सूत्रात्मानम्। स हि पुरुभिर्बहुभिर्यजमानैर्यज्ञे हूयते स्तूयते च बहुभिरिष्टं चेत्यपि द्रष्टव्यम्। यदाह यास्कः। "यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति" इति। तथा श्रुतावपि सूत्रात्मानं प्रकृत्य तद्यदिदमाहुरमुं यजेत्येतस्यैव सा विसृष्टिरिति तस्यैव सर्वयष्टव्यदेवतात्वमाम्नायते। किमेतत् पुरुषत्रयं पृथक् सिद्धम् उत प्रथमेऽस्मिन्नेव जलाशये तरंगबुद्बुदाविवेतरौ कल्पितौ इत्याशंक्याह। ऋतमेकाक्षरं ब्रह्मेति। ऋतं सत्यम् अबाधितम् एकं मायासंपर्करााहित्यात्। अक्षरं सूत्रात्मवन्न क्षरति अकार्यत्वात्। अत एव ब्रह्म त्रिविधपरिच्छेदशून्यं यदेवं रूपं वस्तु तदेव व्यक्ताव्यक्तं सूत्रेशानरूपम्। किं व्यक्ताव्यक्ते तस्य परिणामौ नेत्याह। सनातनं सर्वदैकरूपं कूटस्थं रज्ज्वां दण्डधारादिवद्व्यक्ताव्यक्ते तत्रोत्पद्येते इत्यर्थः॥ १॥

चतुर्थं तद्रूपम् विराट्पुरुषमाह—असदिति ॥ यत् सदसत्पर कार्यकार[illegible] । सूत्रेशानाभ्यामन्यत् शुद्ध ब्रह्म तदेव विश्वं विराडाख्यम्। एनदेव विश्व विशिनष्टि । असदिति । सदो विलक्षणम् अनिर्वचनीयं यस्मात् सदसदासत् दृश्यमानत्वात् अ[illegible] नेह नानास्ति किंचन” इति श्रुत्या ब्रह्मज्ञानोत्तर तद्बाधस्य दर्शितत्वात् । तस्माद्विश्वमसदनिर्वचनीयमेव । न हि परस्परविरुद्धाभ्यां सत्त्वासत्त्वाभ्यामाक्रान्त किञ्चित्[illegible] । एव सूत्रेशानयोरप्यनिर्वचनीयत्व बोध्य विश्वहेतुत्वात् कार्यकारणयो समसत्ताकत्वनियमात् । आप पुरुषस्तु नानिर्वचनीय तत्र कारणत्वस्यौपचारिकत्वात् । [illegible]म् । “अस्य द्वैतेन्द्रजालस्य यदुपादानकारणम् ॥ अज्ञान तदुपाश्रित्य ब्रह्म कारणमुच्यते ॥” इति । फलोपम पञ्चमं विष्णुमाह । परावराणां स्रष्टारमिति । परे सूत्रा[illegible]न अपरे विराज तेषां स्रष्टारम् । परिणतानेकबीजगर्भाद्वृक्षस्थादपि फलादनेके वटाङ्कुरास्तरवश्च सम्भवन्ति एव कार्योपाधिपरिच्छिन्नादपि चतुर्भुजाद्वे पारम्पर्येण सूत्रादयः सम्भवन्तीत्युक्तम् । तस्य परावराणां स्रष्टृत्व पुराण पुरापि नैव फलवदय जन्यो न भवतीत्यर्थ । अत एव परम् अत्यन्तम् अव्ययम् अपचयशून्यम् एतेन विपदादिवज्जगत्सम्मूर्तेर्नित्यत्वमुक्तम् । तथा च स्मृति । “ देवानां कार्यसिद्ध्यर्थमाविर्भवति सा यदा । उत्पन्नेति तदा लोके सा

असच्च सदसच्चैव यद्विश्व सदसत्परम् ॥ परावराणां स्रष्टार पुराण परमव्ययम् ॥२॥ मङ्गल्य मङ्गल विष्णु वरेण्यमनघ शुचिम् ॥ नमस्कृत्य हृषीकेश चराचरगुरु हरिम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्ये कुलपति शौनकस्तु महामुनि ॥ सौतिं पप्रच्छ धर्मात्मा सर्वशास्त्रविशारद ॥४॥ शौनक उवाच ॥ सौते सुमहदाख्यान भवता परिकीर्तितम् ॥ भरतानां च सर्वेषां पार्थिवानां तथैव च ॥ ५ ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ दैत्यानामथ सिद्धानां गुह्यक[illegible] तथैव च ॥ ६ ॥ अत्यद्भुतानि कर्माणि विक्रमा धर्मनिश्चया ॥ विचित्राश्च कथायोगा जन्म चाग्र्यमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

नित्याप्यभिधीयते ॥ ” ॥ मङ्गल्यम् आनन्दावह मङ्गलम् आनन्दरूप विष्णु व्यापनशील वरेण्य मुमुक्षुभिर्वरणीयम् अनघम् आगन्तुकदोषशून्य शुचिं स्वभावशुद्ध हृषीकेशम् इन्द्रियाण[illegible] प्रवर्तक चराचरस्य गुरु हितोपदेष्टारं हरिं सर्वपापहरम् ॥ ३ ॥ नैमिषारण्य इत्यक्षराधिक्यमार्षम् । कुलपतिः “ एकादशसहस्राणि योऽन्नदाना[illegible]ना भरत । स [illegible]कुलपतिर्नाम वेदवेदाङ्गपारग ॥ ” इत्युक्तलक्षण । योगसिद्धिमानित्यर्थ । सिद्धौ हेतुः । महामुनि ध्याननिष्ठ । अत्रापि हेतुर्धर्मात्मेति । तत्र हेतु सर्वशास्त्रविशार[illegible] । एतेन सर्वशास्त्रविदाम् अनुष्ठितक्रतूनां ध्यायिनां प्राप्तयोगैश्वर्याणां कृतकृत्यानामप्येतत् श्रोतुं योग्यमित्यर्थ । यथोक्तम् । “आत्मारामाश्च मुनयो निर्ग्रन्था अप्युरुक्रमे कुर्वन्त्यहैतुकीं भक्तिमित्थम्भूतगुणो हरिः ॥” इति । सौतिं सूत । “अग्निकुण्डसमुद्भूत सूत निर्मलमानस ।” इति पौराणिकप्रसिद्धेरग्निजो लोमहर्षणस्तस्य पुत्रम् उग्रश्र[illegible]न न तु “ब्राह्मण्यां क्षत्रियात्सूत ” इति स्मृत्युक्त तद्वितानर्थक्यापत्ते ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अग्न्य गर्भवासादिक्लेशरहित द्रोणादीनां जन्म अनुत्तम रेतःसेक च विना

पा —१ सदसत्परस्मात् । २ पुमान्सत्मित ।

केवलं धर्मसामर्थ्यात् अग्निप्रभृतिभ्यो धृष्टद्युम्नादीनाम् अत्यद्भुतानि व्यासजन्मादौ दिवैवान्धकारसृष्ट्यादीनि ॥ ७ ॥ भवता कथितं पुराणं मम मनः प्रीणातीति संबन्धः ॥८॥ तत्र पुराणे ॥ ९ ॥ जनमेजय इत्यक्षराधिक्यमार्षम्। यत् यथा तत्तथा ॥१०॥ इति ह एवं किल आस पूर्ववृत्तं स्वस्वगुरोः सकाशात् पूर्वैः पूर्वं आचार्योऽधिगतवानिति कथ्यते स इतिहासः। आसेति "अस गतिदीप्त्यादानेषु" इत्यस्य लिटि रूपम्। सुपां तिङा समासः। पारम्पर्यागता कथेत्यर्थः। तां श्रुत्वा ॥ ११ ॥ श्रुतिविस्तरं वेदोपबृंहकम् ॥१२॥

कथितं भवता पुण्यं पुराणं श्लक्ष्णया गिरा ॥ मनःकर्णसुखं सौते प्रीणात्यमृतसंमितम् ॥८॥ तत्र जन्म कुरूणां वै त्वयोक्तं लौमहर्षणे ॥ न तु वृष्ण्यन्धकानां च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ सौतिरुवाच ॥ जनमेजयेन यत्पृष्टः शिष्यो व्यासस्य धर्मवित् ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि वृष्णीनां वंशमादितः ॥ १० ॥ श्रुत्वेतिहासं कात्स्न्र्येन भारतानां स भारतः ॥ जनमेजयो महाप्राज्ञो वैशम्पायनमब्रवीत् ॥ ११ ॥ जनमेजय उवाच ॥ महाभारतमाख्यानं बह्वर्थं श्रुतिविस्तरम् ॥ कथितं भवता पूर्वं विस्तरेण मया श्रुतम् ॥ १२ ॥ तत्र शूराः समाख्याताः बहवः पुरुषर्षभाः ॥ नामभिः कर्मभिश्चैव वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥ १३ ॥ तेषां कर्मावदातानि त्वयोक्तानि द्विजोत्तम ॥ तत्रतत्र समासेन विस्तरेणैव मे प्रभो ॥१४॥ न च[1] मे तृप्तिरस्तीह कथ्यमाने पुरातने ॥ एकश्चैवमतो राशिर्वृष्णयः पाण्डवास्तथा ॥ १५ ॥ भवांश्च वंशकुशलस्तेषां प्रत्यक्षदर्शिवान् ॥ कथयस्व कुलं तेषां विस्तरेण तपोधन ॥ १६ ॥ यस्य यस्यान्वये ये ये तांस्तानिच्छामि वेदितुम् ॥ स त्वं सर्वमशेषेण कथयस्व महामुने ॥ तेषां पूर्वविसृष्टिं च विचिन्त्येमां प्रजापतेः ॥१७॥ सौतिरुवाच ॥ सत्कृत्य परिपृष्टस्तु स महात्मा महातपाः ॥ विस्तरेणानुपूर्व्या च कथयामास तां कथाम् ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्कथां दिव्यां पुण्यां पापप्रमोचनीम् ॥ कथ्यमानां मया चित्रां बह्वर्थां श्रुतिसंमिताम् ॥ १९ ॥ यश्चेमां धारयेद्वाऽपि शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ स्ववंशधारणं कृत्वा स्वर्गलोके महीयते ॥ २० ॥

शूराः प्रद्युम्नादयः ॥ १३ ॥ कर्मावदातानि कर्मोत्तमानि उत्तमानि कर्माणीति यावत्। "विशेषणं विशेष्येण बहुलम्" इति बाहुलकात्समासः। तत्र तत्र प्रसङ्गे विस्तरेणैव विस्तरेण च ॥ १४ ॥ पुरातने पुराणे राशिः कुटुम्बः कूटसमुदाय इति वा ॥ १५॥ वंशकुशलो वंशाख्याने निपुणः तेषां वृष्णीनां कुलं वंशम् ॥१६॥ प्रजापतेः प्रजापतिमारभ्य ॥ १७ ॥ तां पृष्टां कथां वंशाख्यायिकाम् ॥ १८ ॥ दिव्याम् अलौकिकीं पुण्यां सुखदां चित्राम् आश्चर्यकरीम् ॥ १९ ॥ धारयेत् हृदि पुस्तके वा गृहे स्थापयेत् ॥२०॥

[1] ममैवम्—इ० पा०।

एवं महीक्षितां कथां प्रस्तौति—अव्यक्तमित्यादिना ॥ व्यक्तात् इदम् ... चरादप्रत्ययगोचराद्‌वान्यत् । अत एव कारणं प्रकृतिपुरुषयोर्बीजम् । यत्तदिति शास्त्रप्रसिद्धम् । नित्यम् आपत्कालस्य सदसदात्मकं सत्यानृतात्मकं मायाशबलं ब्रह्मेत्यर्थः ... आह । प्रधानं पुरुषमिति । तदुभयात्मकमित्यर्थः । तस्मात्कारणात् विश्वं स्थूलसूक्ष्मं जगत् निर्ममे कर्मकर्तरि प्रयोगः । जातमित्यर्थः । अत एव तद्विश्वम् ... चराचरात्मकम् ईश्वरमित्यनुभाषापेक्षया क्लीबत्वम् ॥ २१ ॥ तं वै तमेव पुरुषम् अव्यक्तकार्यं त्वं ब्रह्माणं महत्तत्त्वाभिमानिनं विद्धि । कारणानन्यत्वात्कार्यस्य । नारायणपरायणम् ईश्वराधीनम् ॥ २२ ॥ महतः सकाशात् अहंकारः जज्ञे इति विपरिणामेन योज्यम् । तस्मादहंकारात् भूतानि आकाशादीनि सूक्ष्माणि जज्ञिरे । तेभ्यः सूक्ष्मेभ्यो भूतभेदाः पञ्च स्थूलभूतानि चतुर्विधानि जरायुजादीनि च जज्ञिरे इति । एवंरूपः सर्गः सनातनः प्रवाहरूपः उक्तः इति

अव्यक्तं कारणं यत्तन्नित्यं सदसदात्मकम् ॥ प्रधानं पुरुषं तस्मान्निर्ममे विश्वमीश्वरम् ॥ २१ ॥ तं वै विद्धि महाराज ब्रह्माणममितौजसम् ॥ स्रष्टारं सर्वभूतानां नारायणपरायणम् ॥ २२ ॥ अहङ्कारस्तु महतस्तस्माद्भूतानि जज्ञिरे ॥ भूतभेदाश्च भूतेभ्य इति सर्गः सनातनः ॥ २३ ॥ विस्तरावयवं चैव यथाप्रज्ञं यथाश्रुति ॥ कीर्त्यमानं शृणु मया पूर्वेषां कीर्तिवर्धनम् ॥ २४ ॥ धन्यं यशस्यं शत्रुघ्नं स्वर्ग्यमायुःप्रवर्धनम् ॥ कीर्तनं स्थिरकीर्तीनां सर्वेषां पुण्यकर्मणाम् ॥ २५ ॥ तस्मात्कल्याय ते कल्यं समग्रं शुचये शुचिः ॥ आवृष्णिवंशाद्वक्ष्यामि भूतसर्गमनुत्तमम् ॥ २६ ॥ ततः स्वयंभूर्भगवान्सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥ अप एव ससर्जादौ तासु वीर्यमवासृजत् ॥ २७ ॥ आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥ २८ ॥ हिरण्यवर्णमभवत्तदण्डमुदकेशयम् ॥ तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा स्वयंभूरिति नः श्रुतम् ॥ २९ ॥

शेषः ॥ २३ ॥ विस्तरावयवं विस्तरयुक्ता अवयवाः नानावंशशाखाः प्रशाखारूपा यस्य तं सर्गम् । यथाप्रज्ञं यथाश्रुति बुद्धिं संप्रदायं चानतिक्रम्येत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ यस्मात्पुण्यकर्मणां कीर्तनं धन्यत्वादिगुणं तस्मात् कल्याय श्रोतुं प्रष्टुं च समर्थाय ते तुभ्यम् आवृष्णिवंशाद्वृष्णिवंशमभिव्याप्य भूतसर्गं चतुर्विधभूतग्रामसृष्टिं वक्ष्यामि । "क्लृपू सामर्थ्ये" तस्य रूपं कल्य इति ॥ २६ ॥ तत इति ॥ सूक्ष्मभूतसृष्ट्यनन्तरं विविधाः भौतिकीः प्रजाः सिसृक्षुरीश्वरः अपः अप्‌उपलक्षितं स्थूलभूतपञ्चकं जरायुजाद्युपादानभूतमादौ ससर्ज । तासु चाप्सु वीर्यम् अण्डोत्पादनसमर्थम् अवासृजत् निहितवान् । स्वयमेव तत्र प्रविष्ट इत्यर्थः ॥ २७ ॥ एतदेव नारायणनामनिर्वचनश्रुत्या दर्शयति ... ॥ नारा इति ॥ नारा इत्यस्य व्याख्यानं नरसूनव इति । एतेन "तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्" इति श्रुतेरर्थः संगृहीतः । अयनं प्रवेशस्थानम् नयतीति नरः ... ॥ २८ ॥ तत् वीर्यम् अण्डम् अभवत् हिरण्यवर्णं नित्यप्रकाशरूपम् । अयमर्थः । उक्तक्रमे अव्यक्तात् महदाख्यो महांस्ततोऽहंकारस्ततः सूक्ष्मभूतानि तेभ्यः पुण्यस्थानी

१ प्रतिष्ठितम् । २ अनुरूपगुणमूलमञ्जनम् ।

यान्यसंज्ञानि स्थूलभूतानि तेषु रेतःस्थानीयश्चित्प्रतिबिम्बस्तयोः सङ्घातोऽण्ड तच्च उदकेशयं स्त्रीरूपेषु सूक्ष्मभूतेष्वेव स्थितम् । तत्र गर्भे जीववत् ब्रह्मा चतुर्मुखो जज्ञे आविर्भूत इति ॥ २९ ॥ हिरण्येति ॥ अण्डे वर्षमात्रं स्थित्वा हिरण्यगर्भः अण्ड द्वैधं द्विधाऽकरोत् । ताभ्यां च शकलाभ्यां दिवं भुवं चाकल्पयदित्यर्थः ॥ ३० ॥ तयोर्द्वयोः शकलयोर्यदन्तरालं स आकाश इत्यर्थः । दिशश्चेति चकाराद्दिगुपाधिं सूर्यं कल्पयित्वा दशधा प्राच्यादिभेदेन दध्रे धृतवान् । अण्डान्तराले एवेयं दिगादिकल्पना न ततो बहिरस्तीति भावः ॥ ३१ ॥ सृष्टेर्हेतूनाह—तत्रेति ॥ तत्र अण्डमध्ये रतिविषयेषु प्रीतिं सृष्टिं पिण्डसृष्टिं तद्रूपाम् अण्डसमानरूपाम् । एतेन पिण्डब्रह्माण्डयोरुत्पत्तिप्रकारस्तुल्य इत्युक्तं भवति ॥ ३२ ॥ अत्र्यङ्गिरसम् अत्रिसहितमङ्गिरसम् । मानसान् मनसा संकल्पमात्रेण जनितान् ॥ ३३ ॥ सप्त मरीच्यादयः ब्रह्माणः ब्राह्मणजात्यभिमानिनः गृहाश्रमपरा इत्यर्थः । नारायणात्मकानां नारायणैकमनसां सप्तानां सनकसनन्दनसनातनसनत्कुमारस्कन्दनारदरुद्राणां ब्रह्मणः सकाशाज्जन्म येषां तेषां ब्रह्मजन्मनां ब्रह्मपुत्रा

हिरण्यगर्भो भगवानुषित्वा परिवत्सरम् ॥ तदण्डमकरोद्द्वैधं दिवं भुवमथापि च ॥ ३० ॥ तयोः शकलयोर्मध्ये आकाशमसृजत्प्रभुः ॥ अप्सु
पारिप्लवां पृथ्वीं दिशश्च दशधा दधे॥ ३१ ॥ तत्र कालं मनो वाचं कामं क्रोधमथो रतिम् ॥ ससर्ज सृष्टिं तद्रूपां स्रष्टुमिच्छन्प्रजापतीन् ॥ ३२ ॥
मरीचिमत्र्यङ्गिरसं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ॥ वसिष्ठं च महातेजाः सोऽसृजत्सप्त मानसान् ॥ ३३ ॥ सप्त ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥
नारायणात्मकानां वै सप्तानां ब्रह्मजन्मनाम् ॥ ३४ ॥ ततोऽसृजत्पुनर्ब्रह्मा रुद्रं रोषात्मसंभवम् ॥ सनत्कुमारं च विभुं पूर्वेषामपि पूर्वजम् ॥ ३५ ॥
सप्तैते जनयन्ति स्म प्रजा रुद्रश्च भारत ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च तेजः संक्षिप्य तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषां सप्त महावंशा दिव्या देवगणान्विताः ॥
क्रियावन्तः प्रजावन्तो महर्षिभिरलंकृताः ॥ ३७॥ विद्युतोऽशनिमेघांश्च रोहितेन्द्रधनूंषि च ॥ वयांसि च ससर्जादौ पर्जन्यं च ससर्ज ह ॥३८॥
ऋचो यजूंषि सामानि निर्ममे यज्ञसिद्धये ॥ मुखाद्देवानजनयत्पितॄंश्चेशोऽपि वक्षसः ॥ ३९ ॥

णाम् । अनादरे षष्ठी । भ्रातॄननादृत्य पुराणे वेदमार्गे एव निश्चयं गताः । कर्मैव श्रेय इति विनिश्चिताः ॥ ३४ ॥ सनत्कुमारम् । चात्सनकादीन् । पूर्वेषां मरीच्यादीनाम् ॥ ३५ ॥ सनत्कुमारश्चेति चात्सनकसनन्दनसनातननारदाः स्कन्दश्चेति षट् । तेजः सृष्टिसामर्थ्यं संक्षिप्य निगृह्य सृष्टिमकुर्वन्तावेव तिष्ठतः ॥ ३६ ॥ तेषाम् अष्टानां मध्ये सप्त यक्षःपिशाचादिस्रष्टुः रुद्रादन्ये दिव्या आदित्यादयः महर्षिभिः कश्यपाद्यैः ॥ ३७ ॥ क्रियावतामपेक्षितानि हविर्मन्त्रदेवतादीनि । तेषां सृष्टिमाह द्वाभ्याम्—विद्युत इति ॥ अत्र "प्रजापते रेतो देवाः देवानां रेतो वर्षं वर्षस्य रेत ओषधयः" इति श्रुतिक्रमेण वयांसीति खेचरत्वसामान्याद्देवता उच्यन्ते । पर्जन्यं चेत्योषधीनामप्युपलक्षणम् । यज्ञसिद्धये इति अत्राप्यपकृष्यते । अशनिर्वज्रं रोहितम् ऋजु अवक्रमिन्द्रधनुः विद्युदाद्यभिमानिन्यो देवताः एव विद्युदादिशब्दैरुच्यन्ते ॥ ३८ ॥ निर्मितिः सिद्धानामेव ऋगादीनामावि

प्करणम् । वेदस्य नित्यत्वात् पदृष्यसृष्टिमाह । मुखादिति ॥ ३९॥ ...माह—प्रजनादिति ॥ प्रजनात् उपस्थेन्द्रियात् असुरान् । जवनात् पश्चाद्भागात् असुरानिति च्छेदः । साध्यान् प्राचीनान् देवान् ॥ ४० ॥ उच्चेति ॥ तस्य आपवस्य ... ...नाम्नः प्रजापतेः ॥ ४१ ॥ सृज्यमानाः मनसैवेति शेषः । व्याप्य वितत आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त इति द्वयोः सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहार्धं ... । यथद्रूप गोवडवादिकं गृहीतवती तज्जातीय वृषाश्वादिरूपं पुरुषोऽपि गृहीतवान् । तेन मैथुन्यजाः प्रजाः विविधाः ससृजे इत्यर्थः । नारी शतरूपानाम ॥ ४३ ॥ ...माह हिरण्यगर्भद्वारा विराजम् आपवाख्यम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपदं व्याचष्टे सार्धेन—द्वितीयमिति ॥ नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भद्वारा व्यवहितः सर्गः स आपवः अतोऽस्य विष्णुपौत्रत्वात् अयोनिजा प्रजा प्रथम सर्गः । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्गं द्वितीय ससर्ज अत

प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जवनान्निर्ममेऽसुरान् ॥ साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुशुश्रुम ॥४०॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते ॥४१॥ सृज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्धेन नारी तस्यां स ससृजे विविधा प्रजा ॥ दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥४३॥ विराजमसृजद्विष्णुः सोऽसृजत्पुरुषं विराट् ॥ पुरुषं तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तरं स्मृतम् ॥४४॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराजः प्रजासर्गं ससर्ज पुरुषः प्रभुः ॥ नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजाः ॥ ४५ ॥ आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्यः प्रजावांश्च भवेत्तथा ॥ आदिसर्गं विदित्वेमं यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥४६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स सृष्टासु प्रजास्वेवमापवो वै प्रजापतिः ॥ लेभे वै पुरुषः पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥१॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठत ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत ॥ २ ॥ सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ भर्तारं दीप्ततपसं पुरुषं प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥

एतदापवस्य मनोः ... द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गोऽभूत्तस्मात्तत्र मन्वन्तरशब्दः प्रयुज्यत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ एतद्ध्यानफलमाह—आयुष्मानिति ॥४६॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवमयोनिजां सृष्टिमुक्त्वा योनिजामपि तामाह—स इति ॥ प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सतीषु आपव एव "द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत । अर्धेन नारी" इति श्रुतिरीत्या पुरुषो भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन धर्मेण योगजपुण्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तरूपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । यच्छतरूपायाः अनेकरूपधारणसामर्थ्यं तदापवस्यैव तदनन्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत संतानायेति शेषः ॥ ३ ॥

स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किंचिदधिकामेकसप्ततिं चतुर्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ "वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।" इति स्वायंभुवो वैराजः । काम्यापुत्रा इत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यान् सुतान् सुषुवे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति वायुपुराणोक्ता प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यान् सुतान् सुषुवे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—ध्रुवमिति॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥९॥ महद्यशः "तस्य नाम महद्यशः" इति श्रुतेः। परब्रह्म विष्ण्वाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः॥ ११ ॥अतिमात्राम् अनन्तां महिमानं माहात्म्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता
नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं
समासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥६॥ उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सूनृताऽजनयत्सुतान् ॥ ७॥ धर्मस्य कन्या
सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽ
जनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ
प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥११॥ तस्यातिमात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः
श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छ्लिष्टिं
च भव्यं च ध्रुवाच्छम्भुर्व्यजायत ॥ शिलिष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं[1] वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपोराधत्त
बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुष्करिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६[2]॥ मनोरजा
यन्त दश नड्वलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवञ्छ्रेष्ठा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निष्टुद
तिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आधत्त वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । "इन्द्रात्प्रभुत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुः कृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥ " इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितरि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

१ धन्यम्—इ० पा० । २ पुष्पम्—इ० पा० ।

प्करणम् । वेदस्य नित्यत्वात् पश्चात्सृष्टिमाह । मुखादिति ॥ ३९॥ पशुसृष्टिमाह—प्रजनादिति ॥ प्रजनात् उपस्थेन्द्रियात् असुरान् । जघनात् पश्चाद्भागात्।असुरानिति च्छेद । साध्यान् प्राचीनान् देवान् ॥४०॥ उच्चेति॥ तस्य आपवस्य वसिष्ठापरनाम्नः प्रजापतेः॥४१॥सृज्यमाना ,मनसैवेति शेष । व्याप्य तिष्ठत आपवस्य यदा प्रजा नैव विवर्द्धन्त इति द्वयो सम्बन्धः ॥ ४२ ॥ स आपवस्य देहार्धं । नारी यथारूप गोवत्सादिक गृहीतवती तत्तज्जातीय वृषाश्वादिरूपं पुरुषोऽपि गृहीतवान् । तेन मैथुन्यजाः प्रजाः विविधा ससृजे इत्यर्थ । नारी शतरूपानाम ॥ ४३ ॥ विष्णुर्हि हिरण्यगर्भद्वारा विराजम् आपवाख्यम् असृजत् ॥ ४४ ॥ मन्वन्तरपद व्याचष्टे सार्धेन—द्वितीयमिति ॥ नारायणस्य विसर्गो हिरण्यगर्भद्वारा व्यवहित सर्गः स आपव असोऽस्य विष्णुपौत्रत्वात् अयोनिजा प्रजा प्रथमः सर्ग । स एव मनुद्वारा योनिज प्रजासर्गं द्वितीय ससर्ज अत

प्रजनाच्च मनुष्यान्वै जघनान्निर्ममेऽसुरान् ॥ साध्यानजनयद्देवानित्येवमनुशुश्रुम ॥४०॥ उच्चावचानि भूतानि गात्रेभ्यस्तस्य जज्ञिरे ॥ आपवस्य प्रजासर्गं सृजतो हि प्रजापते ॥४१॥ सृज्यमाना प्रजा नैव विवर्द्धन्ते यदा तदा ॥ द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत् ॥ ४२ ॥ अर्धेन नारी तस्यां स ससृजे विविधा प्रजा ॥ दिवं च पृथिवीं चैव महिम्ना व्याप्य तिष्ठत ॥४३॥ विराजमसृजद्विष्णु सोऽसृजत्पुरुष विराट् ॥ पुरुष तं मनुं विद्धि तद्वै मन्वन्तर स्मृतम् ॥४४ ॥ द्वितीयमापवस्यैतन्मनोरन्तरमुच्यते ॥ स वैराज प्रजासर्गं ससर्ज पुरुष प्रभु ॥ नारायणविसर्गः स प्रजास्तस्याप्ययोनिजा ॥ ४५ ॥ आयुष्मान्कीर्तिमान्धन्य प्रजावाञ्छ्रुतवांस्तथा ॥ आदिसर्गं विदित्वेमं यथेष्टां गतिमाप्नुयात् ॥४६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स सृष्टासु प्रजास्वेवमापवो वै प्रजापति ॥ लेभे वै पुरुष पत्नीं शतरूपामयोनिजाम् ॥१॥ आपवस्य महिम्ना तु दिवमावृत्य तिष्ठत ॥ धर्मेणैव महाराज शतरूपा व्यजायत ॥ २ ॥ सा तु वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ भर्तारं दीप्ततपस पुरुष प्रत्यपद्यत ॥ ३ ॥

एतदापवस्य मनोः स्वारम्भं द्वितीयम् अन्तरं व्यवधानं यस्मात्सर्गोऽभूत्तस्मात्तत्र मन्वन्तरशब्द प्रयुज्यत इत्यर्थ ॥ ४५ ॥ एतच्छ्रवणफलमाह—आयुष्मानिति ॥४६॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरन्धरचतुर्धरवंशावतंसश्रीगोविन्दसूरिसूनोर्नीलकण्ठस्य कृतौ भारतभावदीपे हरिवंशार्थप्रकाशे आदिसर्गकथने प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ एवमयोनिजा सृष्टिमुक्त्वा योनिजामपि तामाह—स इति ॥ प्रजासु अयोनिजासु सृष्टासु सतीषु आपव एव "द्विधा कृत्वाऽऽत्मनो देहमर्धेन पुरुषोऽभवत । अर्धेन नारी" इति सूक्तिरीत्या पुरुषो भूत्वा पत्नीं च लेभे ॥ १ ॥ महिम्ना महत्त्वेन धर्मेण योगजपुण्येन सा पत्नी शतरूपा अनन्तरूपा व्यजायत विविधरूपाऽभवत् । एवमनन्तरूपाया अनेकरूपधारणसामर्थ्यं तदापवस्यैव तदनन्यत्वात्तस्या इति भावः ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत संतानायेति शेषः ॥ ३ ॥

स्वायंभुवो वैराजः एकसप्ततियुगं किंचिदधिकामेकसप्ततिं चतुर्युगमित्यर्थः ॥ ४ ॥ "वसिष्ठतनयायां तु काम्यायां पुत्रमीप्सितम् । वीरो वै जनयामास प्रियव्रतमुदारधीः ।" इति वायुपुराणोक्ता प्रियव्रतमाता काम्याऽन्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रियव्रतस्य भार्या कर्दमपुत्री काम्याऽन्येत्याह—काम्या नामेति ॥ सा यान् सुतान् सुषुवे तानेवाह । काम्यापुत्रा इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ चतुरः सुतानाह—ध्रुवमिति॥ शान्तमिति विशेषणम् । आयुष्मन्तं वसुं तथेति पाठान्तरम् ॥९॥ महद्यशाः "तस्य नाम महद्यशः" इति श्रुतेः। परब्रह्म विष्ण्वाख्यम् ॥ १० ॥ ब्रह्मापि विष्णुरेव । भुवि प्रीत इति संबन्धः । प्रजापतिः प्रजानां ब्रह्मादीनां पतिः॥ ११ ॥अतिमात्राम् अनन्तां महिमानं माहात्म्यम् । उशना शुक्रः तस्य

स वै स्वायम्भुवस्तात पुरुषो मनुरुच्यते ॥ तस्यैकसप्ततियुगं मन्वन्तरमिहोच्यते ॥ ४ ॥ वैराजात्पुरुषाद्वीरं शतरूपा व्यजायत ॥ प्रियव्रतोत्ता नपादौ वीरात्काम्या व्यजायत ॥ ५ ॥ काम्या नाम महाबाहो कर्दमस्य प्रजापतेः ॥ काम्यापुत्रास्तु चत्वारः सम्राट् कुक्षिर्विराट् प्रभुः ॥ प्रियव्रतं समासाद्य पतिं सा सुषुवे सुतान् ॥६॥ उत्तानपादं जग्राह पुत्रमत्रिः प्रजापतिः ॥ उत्तानपादाच्चतुरः सूनृताऽजनयत्सुतान् ॥ ७॥ धर्मस्य कन्या सुश्रोणी सूनृता नाम विश्रुता ॥ उत्पन्ना वाजिमेधेन ध्रुवस्य जननी शुभा ॥ ८ ॥ ध्रुवं च कीर्तिमन्तं च शिवं शान्तमयस्पतिम् ॥ उत्तानपादोऽजनयत्सूनृतायां प्रजापतिः ॥ ९ ॥ ध्रुवो वर्षसहस्राणि त्रीणि दिव्यानि भारत ॥ तपस्तेपे महाराज प्रार्थयन्सुमहद्यशः ॥ १० ॥ तस्मै ब्रह्मा ददौ प्रीतः स्थानमप्रतिमं भुवि ॥ अचलं चैव पुरतः सप्तर्षीणां प्रजापतिः ॥११॥ तस्यातिमात्रामृद्धिं च महिमानं निरीक्ष्य च ॥ देवासुराणामाचार्यः श्लोकमप्युशना जगौ ॥ १२ ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहो श्रुतमहो बलम् ॥ यदेनं पुरतः कृत्वा ध्रुवं सप्तर्षयः स्थिताः ॥ १३ ॥ तस्माच्छ्लिष्टिं च भव्यं च ध्रुवाच्छम्भुर्व्यजायत ॥ शिलष्टेराधत्त सुच्छाया पञ्च पुत्रानकल्मषान् ॥ १४ ॥ रिपुं रिपुंजयं पुण्यं वृकलं वृकतेजसम् ॥ रिपोराधत्त बृहती चाक्षुषं सर्वतेजसम् ॥ १५ ॥ अजीजनत्पुष्कारिण्यां वीरण्यां चाक्षुषो मनुम् ॥ प्रजापतेरात्मजायामरण्यस्य महात्मनः ॥ १६[1]॥ मनोरजायन्त दश नड्वलायां महौजसः ॥ कन्यायामभवञ्छ्रेष्ठा वैराजस्य प्रजापतेः ॥ १७ ॥ ऊरुः पुरुः शतद्युम्नस्तपस्वी सत्यवान्कविः ॥ अग्निष्टुदतिरात्रश्च सुद्युम्नश्चेति ते नव ॥ १८ ॥

देवाचार्यत्वं कचद्वारा बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयायेमामविद्यामसृजदिति मैत्रायणीये बृहस्पतेरेव शुक्रत्वान्मानाद्वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ आधत्त वंशकृतत्वेन स्थापितवती ॥ १४ ॥ सर्वतेजसं सर्वदेवतेजोमयम् । यथोक्तम् । "इन्द्रात्प्रभुत्वं ज्वलनात्प्रतापं क्रोधं यमाद्वैश्रवणाच्च वित्तम् । आयुः कृती वायुजनार्दनाभ्यामादाय राज्ञः क्रियते शरीरम् ॥" इति ॥ १५ ॥ वीरण्यां वीरणदुहितरि ॥ १६ ॥ महौजसः महौजः संज्ञस्य । अस्यैव विशेषणं वैराजस्येति ॥ १७ ॥ सत्यवागित्यपि पठन्ति ॥ १८ ॥

१ धन्यम्—इ० पा० । २ पुष्पम्—इ० पा० ।

पाठान्तरे महीजस कन्यायामिति शेष । आग्नेयी अग्निकन्या अङ्गिरस शिबिमित्यपि पठन्ति ॥१९॥ सुनीथा अङ्गभार्या मृत्यो पुत्री अजायत अजनयत् । अपचारादेव तादृशोऽहात्मकोप मुनीनामिति शेष ॥ २० ॥ प्रजार्थं संतानार्थम् । यस्य मुनिप्रकोपहतस्य ॥ २१ ॥ एष पृथु प्रजा मुदिता करिष्यतीत्यन्वय ॥ २२ ॥ इमां पृथ्वीं क्षत्रपूर्वज क्षत्रजातो प्रथमभूतश्च ॥ २३ ॥ तस्मात्तं निमित्तीकृत्य पृथोर्यज्ञे हि अभिव सुत्यागधावुत्पन्नाविति अन्यत्र स्मर्यत इति तस्य तदुत्पत्तिनिमित्तत्वम् । निपुणौ क्रमात् राज्ञ स्तुतौ स्वपाठे च कुशलौ ॥ २४ ॥ गौ गोरूपिणी पृथ्वी । सस्यानीति सर्ववस्तूपलक्षणम् ॥ २५ ॥ पुण्यजनैर्यक्षै ॥ २६ ॥ तेषु तेषु पुराणान्व

अभिमन्युश्च दशमो नड्वलाया सुता स्मृता ॥ ऊरोरजनयत्पुत्रान्षडाग्नेयी महाप्रभान् ॥ अङ्गं सुमनस ख्यातिं क्रतुमङ्गिरस गयम्॥१९॥ अङ्गात्सुनीथापत्यं वै वेनमेकमजायत॥अपचारात्तु वेनस्य प्रकोप सुमहानभूत्॥२०॥प्रजार्थमृषयो यस्य ममन्थुर्दक्षिण करम् ॥ वेनस्य पाणौ मथिते बभूव मुनिभि पृथु ॥२१॥ त दृष्ट्वा ऋषय प्राहुरेष वै मुदिता प्रजा ॥ करिष्यति महातेजा यशश्च प्राप्स्यते महत् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची खड्गी तेजसा निर्दहन्निव ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वज ॥ २३ ॥ राजसूयाभिषिक्तानामाद्य स वसुधाधिप ॥ तस्माच्चैव समुत्पन्नौ निपुणौ सूतमागधौ॥२४॥ तेनेयं गौर्महाराज दुग्धा सस्यानि भारत॥ प्रजानां वृत्तिकामेन देवै सर्षिगणै सह॥२५॥ पितृभिर्दानवैश्चैव गन्धर्वै साप्सरोगणै॥सर्पै पुण्यजनैश्चैव वीरुद्भि पर्वतैस्तथा ॥२६॥ तेषु तेषु च पात्रेषु दुह्यमाना वसुंधरा ॥ प्रादाद्यथेप्सितं क्षीरं तेन प्राणानधारयन् ॥२७॥पृथुपुत्रौ तु धर्मज्ञौ जज्ञातेऽन्तर्धिपालितौ ॥ शिखण्डिनी हविर्धानमन्तर्धानाद्व्यजायत ॥२८॥ हविर्धानात्षडाग्नेयी धिषणाऽजनयत्सुतान् ॥ प्राचीनबर्हिष शुक्रं गयं कृष्णं व्रजाजिनौ ॥२९॥ प्राचीनबर्हिर्भगवान्महानासीत्प्रजापति ॥ हविर्धानान्महाराज येन संवर्द्धिता प्रजा ॥ ३० ॥ प्राचीनाग्रा कुशास्तस्य पृथिव्यां जनमेजय ॥ प्राचीनबर्हिर्भगवान्पृथिवीतलचारिण ॥ ३१ ॥ समुद्रतनयायां तु कृतदारोऽभवत्प्रभु ॥ महतस्तपस पारे सवर्णायां महीपति ॥३२॥ सवर्णाऽऽधत्त सामुद्री दश प्राचीनबर्हिष ॥ सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगा ॥ ३३ ॥

स्वमितेषु वैस्वैर्देवादिभिस्त त सजातीय वत्स कल्पयित्वा सजत् स्वामीष्ट वस्तु पृथ्वीसकाशात् दुग्ध्वा गृहीतमित्यर्थ ॥ २७ ॥ अन्तर्धानादन्तर्धिसंज्ञात् ॥ २८ ॥ आग्नेयी अग्निकन्या धिषणानाम्नी । व्रजश्च अजिनश्च व्रजाजिनौ ॥ २९ ॥ हविर्धानात् स्वपितुरपि महान् ॥ ३० ॥ अस्य प्राचीनबर्हिष्ट्वं व्याचष्टे—प्राचीनाग्रा इति ॥ यत पृथिव्यां तस्य प्राचीनाग्रा कुशाः पृथिवीतलचारिण भुव सर्वत्र प्रसरन्ति कृत्स्नभूमण्डलव्यापिन आसन्नत स प्राचीनबर्हिरित्यर्थ । “ तत्र स्वरूपाधारयो” इति विश्व ॥ ३१ ॥ सवर्णायां कृतदारोऽभवदित्यध्याहारस्य योजनम् ॥ ३२ ॥ सर्वे प्रचेतस प्रचेत संज्ञा सर्वेऽपि एकनामान इत्यर्थ ॥ ३३ ॥

अपृथग्धर्मचरणाः समानधर्माणः समानशीलाश्च ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्रजाक्षये हेतुमाह—नाशकदिति ॥ ३६ ॥ तपसा ज्ञानचक्षुषा उपश्रुत्य ज्ञाता युक्ताः सन्नद्धाः ॥ ३७ ॥ उन्मूलान् उद्धृतमूलान् ॥ ३८ ॥ राजा वृक्षाणामिति शेषः । एतान् प्रचेतःसञ्ज्ञान् ॥ ३९ ॥ प्राचीनबर्हिष इति तत्पुत्राः सम्बोध्यन्ते । तद्राजस्येति बहुत्वे तद्धितस्य लुक् ॥ ४० ॥ रत्नेति ॥ वृक्षान् शोषयता वायुना तेषाम् आप्यः सारांशः यथा स्वकारणे सौरतेजसि प्रक्षिप्तः एवं पार्थिवः सारांशः अम्मये सोमे प्रक्षिप्त एवं कन्यारूपं वार्क्षं रेतः सोमस्य गर्भे धृतमिति युक्तम् ।

अपृथग्धर्मचरणास्तेऽतप्यन्त महत्तपः ॥ दश वर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥ ३४ ॥ तपश्चरत्सु पृथिवीं प्रचेतस्सु महीरुहाः ॥ अरक्ष्यमाणामावव्रुर्बभूवाथ प्रजाक्षयः ॥ ३५ ॥ नाशकन्मारुतो वातुं वृतं खमभवद् द्रुमैः ॥ दशवर्षसहस्राणि न शेकुश्चेष्टितुं प्रजाः ॥ ३६ ॥ तदुपसृत्य तपसा युक्ताः सर्वे प्रचेतसः ॥ मुखेभ्यो वायुमग्निं च तेऽसृजञ्जातमन्यवः ॥ ३७ ॥ उन्मूलानथ तान्कृत्वा वृक्षान्वायुरशोषयत् ॥ तानग्निरदहद्धोर एवमासीद्द्रुमक्षयः ॥ ३८ ॥ द्रुमक्षयमथो बुद्ध्वा किञ्चिच्छिष्टेषु शाखिषु ॥ उपगम्याब्रवीदेतान्राजा सोमः प्रजापतीन् ॥ ३९ ॥ कोपं यच्छत राजानः सर्वे प्राचीनबर्हिषः ॥ वृक्षशून्या कृता पृथ्वी शाम्येतामग्निमारुतौ ॥ ४० ॥ रत्नभूता च कन्येयं वृक्षाणां वरवर्णिनी ॥ भविष्यं जानता तत्त्वं धृता गर्भेण वै मया ॥ ४१ ॥ मारिषा नाम कन्येयं वृक्षाणामिति निर्मिता ॥ भार्या वोऽस्तु महाभागा सोमवंशविवर्द्धिनी ॥ ४२ ॥ युष्माकं तेजसोऽर्द्धेन मम चार्द्धेन तेजसः ॥ अस्यामुत्पत्स्यते पुत्रो दक्षो नाम प्रजापतिः ॥ ४३ ॥ य इमां दग्धभूयिष्ठां युष्मत्तेजोमयेन वै ॥ अग्निनाऽग्निसमो भूयः प्रजाः संवर्द्धयिष्यति ॥ ४४ ॥ ततः सोमस्य वचनाज्जगृहुस्ते प्रचेतसः ॥ संहृत्य कोपं वृक्षेभ्यः पत्नीं धर्मेण मारिषाम् ॥ ४५ ॥ मारिषायां ततस्ते वै मनसा गर्भमादधुः ॥ दशभ्यस्तु प्रचेतोभ्यो मारिषायां प्रजापतिः ॥ दक्षो जज्ञे महातेजाः सोमस्यांशेन भारत ॥ ४६ ॥ पुत्रानुत्पादयामास सोमवंशविवर्द्धनान् ॥ अचरांश्च चरांश्चैव द्विपदोऽथ चतुष्पदः ॥ स दृष्ट्वा मनसा दक्षः पश्चादप्यसृजत्स्त्रियः ॥ ४७ ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ शिष्टाः सोमाय राज्ञेऽथ नक्षत्राऽऽख्या ददौ प्रभुः ॥ ४८ ॥ तासु देवाः खगा नागा गावो दितिजदानवाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव जज्ञिरेऽन्याश्च जातयः ॥ ४९ ॥

"वृष्टिर्वै वृष्ट्वा चन्द्रमसमनुप्रविशति" इति श्रुतेरपि औषधिसाररूपेण वृष्टेश्चन्द्रप्रवेशो गम्यते । तस्माद्युक्तैवेयं सोमोक्तिः । वृक्षाणामियं कन्या मया गर्भेण धृतेति ॥ ४१ ॥ वृक्षाणां कन्येति वृक्षरेतोजन्यत्वात्तेषां मुख्यत्वम् ॥ ४२ ॥ तेजसः तपसः ॥ ४३ ॥ तेजोमयेन तपोजन्येनाग्निना ॥ ४४ ॥ धर्मेण विवाहविधिना ॥ ४५ ॥ अंशेन तपोऽर्धेन ॥ ४६ ॥ अचरादीन् स्रष्टव्यपदार्थान् मनसा दृष्ट्वा आलोच्य तेषां सृष्ट्यर्थं प्रथमतः बीजग्राहिणीः स्त्रियोऽसृजत् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ अन्याः स्थावराद्याः ॥ ४९ ॥

दशानां कथम् एक औरस इत्येवामाशङ्कां सिंहावलोकनन्यायेन परिहरति—तत इति ॥ संकल्पस्यैकरूपत्वात्सर्वेषामौरस एको भवितुं युक्त इति भाव ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गुष्ठादिति ॥ एकस्मादुत्पन्नयो स्त्रीपुंसयो कथ दाम्पत्यसम्बन्ध इत्येका शंका ॥ ५२ ॥ कथमिति ॥ ब्रह्मपुत्रस्य सत कथ प्राचेतसत्वमित्यपरा सोमदौहित्रस्य दक्षस्य कथ सोमश्वशुरत्वमिति तृतीया शंका ॥ ५३ ॥ एता क्रमेण निरस्यति श्लोकत्रयेण—उत्पत्तिश्चेति ॥ भूतेषु पश्वादिषु उत्पत्तिर्नित्या स्वाभाविकी सापिण्ड्यनियम विना प्रजोत्पादनं स्वाभाविक तथा मनुष्येषु निरोध नित्यः असपिण्डां समुद्वहेदिति नियम स्वाभाविकः । यद्यप्येष तथाऽप्यत्र ऋषय । "प्रजापतिर्वै स्वां दुहितरमभ्यधावत्" इत्यादिश्रुतिदर्शिन विद्वांसश्च सापिण्ड्यप्रत्यासत्त्यानित्त्यागमिवाचरणार्थत्व जानाना न मुह्यन्ति । विश्वसृजां कार्यगौरवात्सापिण्ड्यप्रत्यासत्त्याधुनिकस्य उल्लंघने न दोष इत्यर्थः ॥ ५४ ॥

तत प्रभृति राजेन्द्र प्रजा मैथुनसंभवा ॥ संकल्पाद्दर्शनात्स्पर्शात्पूर्वेषां सृष्टिरुच्यते ॥ ५० ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ संभवः कथित पूर्वं दक्षस्य च महात्मन ॥ ५१ ॥ अङ्गुष्ठाद्ब्रह्मणो जातो दक्ष प्रोक्तस्त्वयाऽनघ ॥ वामाङ्गुष्ठात्तथा चैव तस्य पत्नी व्यजायत ॥ ५२ ॥ कथ प्राचेतसत्व स पुनर्लेभे महातपा ॥ एतन्मे संशयं विप्र सम्यगाख्यातुमर्हसि ॥ दौहित्रश्चैव सोमस्य कथ श्वशुरतां गत ॥५३॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उत्पत्तिश्च निरोधश्च नित्यौ भूतेषु पार्थिव ॥ ऋषयोऽत्र न मुह्यन्ति विद्वांसश्चैव ये जना ॥५४॥ युगे युगे भवन्त्येते सर्वे दक्षादयो नृप ॥ पुनश्चैव निरुध्यन्ते विद्वांस्तत्र न मुह्यति ॥ ५५ ॥ ज्यैष्ठ्य कानिष्ठ्यमप्येषां पूर्वं नासीज्जनाधिप ॥ तप एव गरीयोऽभूत्प्रभावश्चैव कारणम् ॥ ५६ ॥ इमां विसृष्टिं दक्षस्य यो विद्यात्सचराचराम् ॥ प्रजावानापदुत्तीर्णः स्वर्गलोके महीयते ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि प्रजासर्गे दक्षोत्पत्तिकथने द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥ जनमेजय उवाच ॥ देवानां दानवानां च गन्धर्वोरगरक्षसाम् ॥ उत्पत्तिं विस्तरेणेमां वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रजा सृजेति व्यादिष्ट पूर्वं दक्ष स्वयम्भुवा ॥ यथा ससर्ज भूतानि तथा शृणु महीपते ॥ २ ॥ मानसान्येव भूतानि पूर्वमेवासृजत्प्रभु ॥ ऋषीन्देवान्सगन्धर्वानसुरानथ राक्षसान् ॥ यक्षभूतपिशाचांश्च वयःपशुसरीसृपान् ॥ ३ ॥

कल्पभेदाभिप्रायेण द्वितीयां निरस्यति—युग इति ॥ ब्राह्मो दक्षोऽन्यः प्राचेतसोऽन्यः इति भाव ॥ ५५ ॥ तृतीयां निरस्यति—ज्यैष्ठ्यमिति ॥ यथा जातिकनिष्ठो विश्वामित्रस्तपोबलाद्ब्राह्मणोऽभूत् एव जन्मकनिष्ठोऽपि दक्षोऽप्यगिर साम्य छन्दसा तत्संबन्धित्व गत इति भाव । प्रभाव ऐश्वर्यादिरत्र सम्बन्धे कारण हेतु तेन सोमकश्यपयो श्वशुरत्वं दक्षस्य युक्तम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां द्वितीयोऽध्याय ॥ २ ॥ छ ॥ ॥ देवानामिति ॥ १ ॥ व्यादिष्टः आज्ञप्त । भूतानि जरायुजादीनि ॥ २ ॥ मानसान्येवेति सार्धं श्लोक ॥ ३ ॥

यदास्येति ॥ अवृद्धौ हेतुः । अपध्याता इति। पूर्वकल्पीयं वैरं स्मरता महादेवेन दक्षस्य मानस्यः प्रजा मा वर्द्धन्तामित्यन्यथा अपध्याताः ॥ ४॥ प्रजाहेतोः प्रजावृद्ध्यर्थं सिसृक्षुः सन् असिक्नीमावहदित्युत्तरेण संबन्धः ॥ ५ ॥ ६ ॥ वीरण्यामिति जन्यजनकभावलक्षणे पुंयोगे ङीप् ॥ ७ ॥ प्रियोऽभीप्सितः संवादः ज्ञानाधिकारिभिः सह संलापो यस्य तथाभूतः।इदं वक्ष्यमाणं वचनं प्राब्रवीदिति सार्धेन संबन्धः॥८॥परमेष्ठी ब्रह्मा यं सुतवरं व्यजीजनत् तं नारदाख्य कश्यपो मुनिर्दक्षशापभयात् दक्षस्यैव दुहितरि भार्यायाःकनिष्ठस्वसापि "ज्येष्ठभ्राता पितुः समः" इतिवदुपचारात्तद्दुहितरीत्युच्यते । तस्यां व्यजीजनदिति संबन्धः। अन्ये तु दक्षस्यैव कन्या दक्षभार्यानाम्नीति व्याचक्षते । तत्र

यदास्य तास्तु मानस्यो न व्यवर्द्धन्त वै प्रजाः ॥ अपध्याता भगवता महादेवेन धीमता ॥ ४॥ ततः संचिन्त्य तु पुनः प्रजाहेतोः प्रजापतिः॥ स मैथुनेन धर्मेण सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ॥५॥ असिक्नीमावहत्पत्नीं वीरणस्य प्रजापतेः॥ सुतां सुतपसा युक्तां महतीं लोकधारिणीम् ॥ ६ ॥ अथ पुत्रसहस्राणि वीरण्यां पञ्च वीर्यवान् ॥ असिक्न्यां जनयामास दक्ष एव प्रजापतिः ॥ ७ ॥ तास्तु दृष्ट्वा महाभागान्संविवर्धयिषून्प्रजाः ॥ देवर्षिः प्रियसंवादो नारदः प्राब्रवीदिदम् ॥ नाशाय वचनं तेषां शापायैवात्मनस्तथा ॥ ८ ॥ यं कश्यपः सुतवरं परमेष्ठी व्यजीजनत् ॥ दक्षस्य वै दुहितरि दक्षशापभयान्मुनिः ॥ ९॥ पूर्वं स हि समुत्पन्नो नारदः परमेष्ठिना ॥ असिक्न्यामथ वीरण्यां भूयो देवर्षिसत्तमः ॥ तं भूयो जनयामास पितेव मुनिपुङ्गवम् ॥ १० ॥ तेन दक्षस्य पुत्रा वै हर्यश्वा इति विश्रुताः ॥ निर्मथ्य नाशिताः सर्वे विधिना च न संशयः ॥ ११ ॥ तस्योद्यतस्तदा दक्षो नाशायामितविक्रमः ॥ महर्षीन्पुरतः कृत्वा याचितः परमेष्ठिना ॥ १२ ॥ ततोऽभिसन्धिं चक्रुस्ते दक्षस्तु परमेष्ठिना॥ कन्यायां नारदो मह्यं तव पुत्रो भवेदिति ॥ १३ ॥ ततो दक्षस्तु तां प्रादात्कन्यां वै परमेष्ठिने ॥ स तस्यां नारदो जज्ञे दक्षशापभयादृषिः ॥ १४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं विनाशिताः पुत्रा नारदेन महर्षिणा ॥ प्रजापतेर्द्विजश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ १५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दक्षस्य पुत्रा हर्यश्वा विवर्द्धयिषवः प्रजाः ॥ समागता महावीर्या नारदस्तानुवाच ह ॥ १६ ॥

वीरण्यामिति विशेषणानुपपत्तिः स्पष्टा ॥ ९॥ एतदेव व्याचष्टे सार्धेन—पूर्वमिति ॥ देवर्षिसत्तमः कश्यपः तं नारदं पितेव परमेष्ठीव ॥ १० ॥ विधिना शास्त्रीयमार्गेण निर्मथ्य देहाभिमानतः प्रच्याव्य नाशिता अदर्शनं नीताः॥ ११ ॥महर्षीन् मरीच्यादीन् परमेष्ठिना ब्रह्मणा याचितःप्रार्थितः॥ १२॥अभिसन्धिं मर्यादां ते महर्षयः तव ब्रह्मणः पुत्रो नारदो मह्यं मम कन्यायां भवेत् उत्पद्यतामिति चक्रुः । अत्रापि कन्याशब्दार्थः पूर्ववत् ॥ १३ ॥ त्रयोदशानां दक्षकन्यानां कश्यपाय दत्तानां मध्ये वीरणीं परमेष्ठिने कश्यपार्थमिति शेषः । यं कश्यपः सुतवरमित्युपक्रमात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

पूर्वे प्रजा सष्टुकामा स्थ । अथ च भुवः अन्तरूर्ध्वम् अधश्च प्रमाण न जानीथातो मूढाः सन्तः कथं प्रजा स्रक्ष्यथेति सम्बन्धः । भवतीति भूः प्रपञ्चः तस्य प्रमाण साधकं षड्ढ्यात्मप्रपञ्चस्य सिद्धिस्त्व चिदात्मानम् ऊर्ध्वमधोऽन्तश्च सन्तम् अजानतां युष्माकं प्रजासृष्टौ अधिकारो नास्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ सर्वतोदिशं सर्वदिगभिमुखा अन्योऽन्यनिरपेक्षाः सन्त आत्मदर्शनार्थं प्रयाता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ वायोरिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । "वायुर्वै गौतम तत्सूत्रम्" इति श्रुतेर्वायु सूत्रात्मानं समाधिबलेनावीत्य अनशनम् अशना पापधीर्वं शुद्ध ब्रह्म प्राप्य पराभवं परं च कैवल्य च आत्यन्तिकं कैवल्यं गता सन्तोऽद्यापि न निवर्तन्त इत्यर्थः । दृष्टान्तः स्पष्टार्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वचनम् उक्त्वेति शेषः ।

बालिशा बत यूयं वै नास्या जानीथ वै भुवः ॥ प्रमाणं स्रष्टुकामा स्थ प्रजाः प्राचेतसात्मजाः ॥ अन्तरूर्ध्वमधश्चैव कथं स्रक्ष्यथ वै प्रजाः ॥ १७ ॥ ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ प्रमाणं द्रष्टुकामास्ते गताः प्राचेतसात्मजाः ॥ १८ ॥ वायोरनशनं प्राप्य गतास्ते वै पराभवम् ॥ अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ १९ ॥ हर्यश्वेष्वथ नष्टेषु दक्षः प्राचेतसः पुनः ॥ वैरिण्यामेव पुत्राणां सहस्रमसृजत्प्रभुः ॥ २० ॥ विवर्द्धयिषवस्ते तु शबलाश्वाः प्रजास्तदा ॥ पूर्वोक्तं वचनं तात नारदेनैव नोदिताः ॥ २१ ॥ अन्योऽन्यमूचुस्ते सर्वे सम्यगाह महामुनिः ॥ भ्रातॄणां पदवीं ज्ञातुं गन्तव्यं नात्र संशयः ॥ २२ ॥ ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्व्याश्च सुखं स्रक्ष्यामहे प्रजाः ॥ एकाग्राः स्वस्थमनसा यथावदनुपूर्वशः ॥ २३ ॥ तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतोदिशम् ॥ अद्यापि न निवर्तन्ते समुद्रेभ्य इवापगाः ॥ २४ ॥ नष्टेषु शबलाश्वेषु दक्षः क्रुद्धोऽभ्यदद्वच ॥ नारद नाशमेहीति गर्भवासं वसेति च ॥ २५ ॥ तदाप्रभृति वै भ्राता भ्रातुरन्वेषणे नृप ॥ प्रयातो नश्यति क्षिप्रं तन्न कार्यं विपश्चिता ॥ २६ ॥ तांश्चापि नष्टान्विज्ञाय पुत्रान्दक्षः प्रजापतिः ॥ षष्टिं भूयोऽसृजत्कन्या वीरण्यामिति नः श्रुतम् ॥ २७ ॥ तास्तदा प्रतिजग्राह भार्यार्थे कश्यपः प्रभुः ॥ सोमो धर्मश्च कौरव्य तथैवान्ये महर्षयः ॥ २८ ॥ ददौ स दश धर्माय कश्यपाय त्रयोदश ॥ सप्तविंशतिं सोमाय चतस्रोऽरिष्टनेमिने ॥ २९ ॥ द्वे चैव भृगुपुत्राय द्वे चैवाङ्गिरसे तथा ॥ द्वे कृशाश्वाय विदुषे तासां नामानि मे शृणु ॥ ३० ॥ अरुन्धती वसुर्यामी लम्बा भानुर्मरुत्वती ॥ सङ्कल्पा च मुहूर्ता च साध्या विश्वा च भारत ॥ धर्मपत्न्यो दश त्वेतास्तास्वपत्यानि मे शृणु ॥ ३१ ॥

नोदिताः गमनार्थं प्रेरिताः ॥ २१ ॥ पदवीं मार्गम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ नाशं सर्वात्मना देहवियोगं गर्भवासं वा कुरु । परमेष्ठिना प्रार्थितत्वात् अधिकारित्वेन नाशानर्हत्वाच्च ॥ २५ ॥ २६ ॥ दक्षोऽनलसः षष्टिं कन्या नारदेन सीतानुपदेशानर्हाः दक्षोऽसृजत् ॥ २७ ॥ २८ ॥ कश्यपस्यैव रूपान्तरम् । अरिष्टनेमि इत्यन्तोऽप्ययं शब्दान्तैव दृश्यते ॥ २९ ॥ मे मम वचनात् शृणु इत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अथ क्रमेण धर्मपत्नीनां सन्ततिमाह—विश्वे इत्यादिना ॥ ३२ ॥ मुहूर्तजाः मुहूर्तायाः पुत्राः क्षणलवादिकालाभिमानिन्यो देवता इत्यर्थः॥ ३३॥ घोषो मन्त्राभिमानिनी देवता । नागवीथी स्वर्गमार्गाभिमानिनी देवता । पृथिवीविषयम् आज्यपश्वौषधादि ॥ ३४ ॥ संकल्पः मानसक्रियाभिमानी देवः । अत्रादितः पञ्चभ्यो यागदेवतानां ततश्चतसृभ्यः क्रमेण कालमन्त्रमार्गहविषां दशम्याः सर्वोपादानभूतस्य देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागरूपस्य संकल्पस्य च सृष्टिरुक्ता । जामिन्या जामिपुत्र्या अजवीथ्याः सकाशात् वृषलम्बा कालान्तरफलवृष्टिकर्तारं धर्मम् ईश्वरं वा आलम्बत इति । अपूर्वसंज्ञा ईश्वरप्रीतिसंज्ञा वा तदभिमानिनी देवता वृषलम्बेत्युच्यते । वृषल इति पाठेऽपि वृषं लाति आदत्त इति

विश्वेदेवाश्च विश्वायाः साध्यान्साध्या व्यजायत ॥ मरुत्वत्यां मरुत्वन्तो वसोस्तु वसवस्तथा ॥ ३२ ॥ भानोस्तु भानवस्तात मुहूर्ताया मुहूर्त्तजाः ॥ ३३ ॥ लम्बायाश्चैव घोषोऽथ नागवीथी च यामिजा ॥ पृथिवीविषयं सर्वमरुन्धत्यां व्यजायत ॥ ३४ ॥ संकल्पायास्तु सर्वात्मा जज्ञे संकल्प एव हि ॥ नागवीथ्याश्च जामिन्या वृषलम्बा व्यजायत॥३५॥या राजन्सोमपत्न्यस्तु दक्षः प्राचेतसो ददौ ॥ सर्वा नक्षत्रनाम्न्यस्ता ज्योतिषे परिकीर्तिताः ॥ ३६ ॥ ये त्वन्ये ख्यातिमन्तो वै देवा ज्योतिःपुरोगमाः ॥ वसवोऽष्टौ समाख्यातास्तेषां वक्ष्यामि विस्तरम्॥ ३७ ॥ आपो ध्रुवश्च सोमश्च धरश्चैवानिलानलौ ॥ प्रत्यूषश्च प्रभासश्च वसवो नामभिः स्मृताः ॥ ३८ ॥ आपस्य पुत्रो वैतण्डयः श्रमः शान्तो मुनिस्तथा ॥ ध्रुवस्य पुत्रो भगवान्कालो लोकप्रकालनः ॥ ३९ ॥ सोमस्य भगवान्वर्चा वर्चस्वी येन जायते ॥ धरस्य पुत्रो द्रविणो हुतहव्यवहस्तथा ॥ मनोहरायाः शिशिरः प्राणोऽथ रमणस्तथा॥४०॥अनिलस्य शिवा भार्या यस्याः पुत्रो मनोजवः ॥ अविज्ञातगतिश्चैव द्वौ पुत्रावनिलस्य तु॥४१॥ अग्निपुत्रः कुमारस्तु शरस्तम्बे श्रियान्वितः ॥ तस्य शाखो विशाखश्च नैगमेयश्च पृष्ठजाः ॥४२॥ अपत्यं कृत्तिकानां तु कार्तिकेय इति स्मृतः ॥ स्कन्दः सनत्कुमारश्च सृष्टः पादेन तेजसः ॥ ४३ ॥ प्रत्यूषस्य विदुः पुत्रमृषिं नाम्ना च देवलम् ॥ द्वौ पुत्रौ देवलस्यापि क्षमावन्तौ तपस्विनौ ॥ ४४ ॥ बृहस्पतेस्तु भगिनी वरस्त्री ब्रह्मचारिणी ॥ योगसिद्धा जगत्कृत्स्नमसक्ता विचचार ह ॥ ४५ ॥

व्युत्पत्त्या स एवार्थः॥ ३५॥नक्षत्रनाम्न्योऽश्विन्याद्याः क्रतूपयोगिन्य एवैता अपि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ मनोहरायाः धरस्यापरभार्यायाः ॥ ४० ॥ अनिलस्य शिवा भार्येत्येकं वाक्यम् । द्वौ पुत्रावनलस्येत्यपरम् ॥४१॥ पृष्ठजाः कुमारानुजाः अनलस्य चत्वारः पुत्रा इत्यर्थः ॥ ४२ ॥ कुमार एव स्कन्दापरनामा कार्तिकेय इत्याहापत्यमिति । "तं स्कन्द इत्याचक्षते" इति छान्दोग्ये सनत्कुमारस्यैव स्कन्दत्वश्रवणात् । सनत्कुमारश्च स एव । अत एव तेजसः पादेन स्वचतुर्थांशेनाग्निना सृष्टः । एतच्च शाखादि च ॥ ४३ ॥ पुत्रौ दुहिता च पुत्रश्चेति पुत्रौ ॥ ४४॥ तावेवाह—बृहस्पतेरिति ॥ बृहस्पतिस्तत्स्वसा च ब्रह्मचारिणी नाम योगसिद्धत्वादसक्ताऽपि गुणोत्कर्षा

त्वभामस्याष्टमवसोर्भार्याऽभूत् । तस्यां च विश्वकर्मा जज्ञ इति श्लोकद्वयार्थः ॥ ४५॥ ४६ ॥ वर्धकिः तक्षा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कश्यपाय भयोदश कन्या दक्षो ददावित्युक्तं तत्र सुरभ्याः सन्ततिमाह—सुरभीति ॥४९॥ अजैकपादित्येकः । अहिर्बुध्न्य इत्येकः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ व्याप्ता इत्येकश्लोकात्युत्तरस्थेन सम्बध्यते । शतम् अनन्तम् । "असङ्ख्याता सहस्राणि ये रुद्रा अधिभूम्याम्" इति श्रुतेः ॥५३॥ कश्यपस्य भार्या इति शेषः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ पूर्वमन्वन्तरे इत्यस्य व्याख्यानं चाक्षुषस्यान्तरे

प्रभासस्य च सा भार्या वसूनामष्टमस्य च ॥ विश्वकर्मा महाभागस्तस्यां जज्ञे प्रजापतिः ॥ ४६ ॥ कर्त्ता शिल्पसहस्राणां त्रिदशानां च वर्द्धकिः ॥ भूषणानां च सर्वेषां कर्त्ता शिल्पवतां वरः ॥४७॥ यः सर्वासां विमानानि देवतानां चकार ह ॥ मनुष्याश्चोपजीवन्ति यस्य शिल्पं महात्मनः ॥४८॥ सुरभी कश्यपाद्रुद्रानेकादश विनिर्ममे ॥ महादेवप्रसादेन तपसा भाविता सती ॥ ४९ ॥ अजैकपादहिर्बुध्न्यस्त्वष्टा रुद्राश्च भारत ॥ त्वष्टुश्चैवात्मजः श्रीमान्विश्वरूपो महायशाः ॥ ५० ॥ हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्चापराजितः ॥ वृषाकपिश्च शम्भुश्च कपर्दी रैवतस्तथा ॥ ५१ ॥ मृगव्याधश्च सर्पश्च कपाली च विशांपते ॥ एकादशैते कथिता रुद्रास्त्रिभुवनेश्वराः ॥५२॥ शतं त्वेवं समाख्यातं रुद्राणाममितौजसाम् ॥ पुराणे भरतश्रेष्ठ यैर्व्याप्ताः सचराचराः ॥ ५३ ॥ लोका भरतशार्दूल कश्यपस्य निबोध मे ॥ अदितिर्दितिर्दनुश्चैव अरिष्टा सुरसा खशा ॥ ५४ ॥ सुरभिर्विनता चैव ताम्रा क्रोधवशा इरा ॥ कद्रुर्मुनिश्च राजेन्द्र तास्वपत्यानि मे शृणु ॥५५॥ पूर्वमन्वन्तरे श्रेष्ठा द्वादशासन्सुरोत्तमाः ॥ तुषिता नाम तेऽन्योन्यमूचुर्वैवस्वतेऽन्तरे ॥ ५६ ॥ उपस्थितेऽतियशसि चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ हितार्थं सर्वसत्त्वानां समागम्य परस्परम् ॥५७॥ आगच्छत द्रुतं देवा अदितिं संप्रविश्य वै ॥ मन्वन्तरे प्रसूयामस्तन्नः श्रेयो भविष्यति ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु ते सर्वे चाक्षुषस्यान्तरे मनोः ॥ मारीचात्कश्यपाज्जातास्तेऽदित्या दक्षकन्यया ॥५९॥ तत्र विष्णुश्च शक्रश्च जज्ञाते पुनरेव हि ॥ अर्यमा चैव धाता च त्वष्टा पूषा च भारत ॥ ६० ॥ विवस्वान्सविता चैव मित्रो वरुण एव च ॥ अंशो भगश्चातितेजा आदित्या द्वादश स्मृताः ॥६१॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासन्ये तुषिताः सुराः ॥ वैवस्वतेऽन्तरे ते वै आदित्या द्वादश स्मृताः ॥ ६२॥ सप्तविंशतिर्याः प्रोक्ताः सोमपत्न्योऽथ सुव्रताः ॥ तासामपत्यान्यभवन्दीप्तान्यमिततेजसाम् ॥ ६३ ॥ अरिष्टनेमिपत्नीनामपत्यानीह षोडश ॥ बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्मृताः ॥ ६४ ॥

मनारीति । उपस्थिते पूर्वमन्वन्तरस्यावसाने इत्यर्थः ॥५७॥ मन्वन्तरे वैवस्वते इति शेषः ॥५८॥५९॥ जज्ञाते पुनरिति कश्यपादित्योरेव पूर्वं सुतप[illegible]सम[illegible]योस्तरे जातत्वात् ॥६०॥६१॥६२॥६३॥ विदुषः विपुलादयः । विद्युतोऽग्निमेघाश्च रोहितेन्द्रधनूंषि चेति पूर्वोक्ताः [illegible] रोहितेन्द्रधनुषोरभेदात् । [illegible] प्रजापतिविशेषस्य ॥६४॥

प्रत्यङ्गिरसजाः अङ्गिरसां प्रतीपः तांस्त्यक्त्वाऽन्यत्र गतः सोऽयं प्रत्याङ्गिरसः य आङ्गिराः शौनको होत्रो भूत्वा " भार्गवः शौनकोऽभवत्" इति स्मृतेः । तस्माज्जातास्तेन दृष्टा ऋचः मन्त्राः प्रत्यङ्गिरसजाः अथर्ववेदेऽपि शौनकीया शाखा प्रसिद्धा । तत्र च प्रत्यंगिरसमन्त्राः शान्तिकराः प्रसिद्धाः । प्रहरणानि वज्राद्यभिमानिन्यो देवताः ॥६५॥ एते प्रजापते रर्वाचीनाः क्रतुलिंगवत्पुनःपुनर्जायन्त इत्यर्थः । त्रयस्त्रिंशत्त्विति तुशब्दो विशेषार्थः । त्रयस्त्रिंशदष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्या इन्द्रः प्रजापतिश्च। तत्र पृथिव्यग्नी वाय्वन्तरिक्षे द्युसूर्यौ चन्द्रनक्षत्राणि वसवः। वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणा इति पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि । सर्वसाधारणं मनश्चेत्येकादशरुद्राः । आदित्या

प्रत्यङ्गिरसजाः श्रेष्ठा ऋचो ब्रह्मर्षिसत्कृताः ॥ कृशाश्वस्य तु राजर्षेर्देवप्रहरणानि च ॥ ६५ ॥ एते युगसहस्रान्ते जायन्ते पुनरेव ह ॥ सर्वदेवगणास्तात त्रयस्त्रिंशत्तु कामजाः ॥ ६६ ॥ तेषामपि च राजेन्द्र निरोधोत्पत्तिरुच्यते ॥६७॥ यथा सूर्यस्य गगने उदयास्तमने इह ॥ एवं देवनिकायास्ते संभवन्ति युगेयुगे ॥ ६८ ॥ दित्याः पुत्रद्वयं जज्ञे कश्यपादिति नः श्रुतम् ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव हिरण्याक्षश्च वीर्यवान् ॥ ६९ ॥ सिंहिका चाभवत्कन्या विप्रचित्तेः परिग्रहः ॥ सैंहिकेया इति ख्यातास्तस्याः पुत्रा महाबलाः ॥ गणैश्च सह राजेन्द्र दशसाहस्रमुच्यते ॥ ७० ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥ असंख्याता महाबाहो हिरण्यकशिपोः शृणु ॥ ७१ ॥ हिरण्यकशिपोः पुत्राश्चत्वारः प्रथितौजसः ॥ अनुह्रादश्च ह्रादश्च प्रह्रादश्चैव वीर्यवान् ॥ ७२ ॥ संह्रादश्च चतुर्थोऽभूद्ध्रादपुत्रो ह्रदस्तथा ॥ संह्रादपुत्रः सुन्दश्च निसुन्दस्तावुभौ स्मृतौ ॥ ७३ ॥ अनुह्रादसुतौ ह्यायुः शिबिकालस्तथैव च॥विरोचनश्च प्राह्रादिर्बलिर्जज्ञे विरोचनात् ॥ ७४ ॥ बलेः पुत्रशतं त्वासीद्बाणज्येष्ठं नराधिप ॥ धृतराष्ट्रश्च सूर्यश्च चन्द्रमाश्चेन्द्रतापनः ॥ ७५ ॥ कुम्भनाभो गर्दभाक्षः कुक्षिरित्येवमादयः ॥ बाणस्तेषामतिबलो ज्येष्ठः पशुपतेः प्रियः ॥ ७६ ॥ पुराकल्पे हि बाणेन प्रसाद्योमापतिं प्रभुम् ॥ पार्श्वतो विहरिष्यामि इत्येवं याचितो वरः ॥ ७७ ॥ बाणस्य चेन्द्रदमनो लोहित्यामुदपद्यत ॥ गणास्तथासुरा राजञ्च्छतसाहस्रसंमिताः ॥ ७८ ॥

मासाधिष्ठात्र्यो देवताः । अनुपदोक्ता विष्ण्वादयः काला इति यावत् । इन्द्रः पर्जन्यः प्रजापतिर्जीवः एते भोक्तृभोग्यात्मकास्त्रयस्त्रिंशदेवाः कामजाः । "सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय" इति श्रुतेरीश्वरात्कामतो जाताः । एते प्रतिकल्पं सकृदेव जायन्ते इतरे क्रतुलिङ्गवदेकस्मिन् कल्पेऽप्यसकृज्जायन्त इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ कामजानां जन्मादिमत्त्वं द्रढयति—तेषामित्यर्धेन॥ निरोधसहिता उत्पत्तिर्निरोधोत्पत्तिरुच्यते वेद इति शेषः॥६७॥एतदेव दृष्टान्तेन द्रढयति—यथेति॥देवनिकायाः देवानां शरीराण्येव जायन्ते नतु तदुपहित आत्मा घटाकाशवदित्यर्थः॥६८॥आदित्यानुक्त्वा दैत्यानाह—दित्या इत्यादिना ॥६९॥ सैंहिकेयास्त्रयोदश वक्ष्यमाणा व्यंसशल्यादयः ॥७०॥७१॥७२॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥

॥७९॥ दनोर्वंशमाह—अभवन्नित्यादिना । पुत्रा इति पौत्रादीनामप्युपलक्षणम् । शतम् अनन्ता ॥ ८० ॥ एतेषु प्रधानान्द्विमूर्धादीन् विप्रचित्त्यन्तान् एकषष्टिं गणयति—

हिरण्याक्षसुता पञ्च विद्वांस सुमहाबलाः ॥झर्झरः शकुनिश्चैव भूतसंतापनस्तथा ॥ ७९ ॥ महानाभश्च विक्रान्त कालनामस्तथैव च ॥
अभवन्दनुपुत्राश्च शत तीव्रपराक्रमाः ॥ तपस्विनो महावीर्या प्राधान्येन निबोध तान् ॥ ८० ॥ द्विमूर्द्धा शकुनिश्चैव तथा शङ्कुशिरा विभु ॥
शङ्कुकर्णो विराधश्च गवेष्ठी दुन्दुभिस्तथा ॥ अयोमुख शम्बरश्च कपिलो वामनस्तथा ॥ ८१ ॥ मरीचिर्मघवांश्चैव इरा शङ्कुशिरा वृक ॥
विक्षोभणश्च केतुश्च केतुवीर्यशतह्रदो ॥ ८२ ॥ इन्द्रजित्सत्यजिच्चैव वज्रनामस्तथैव च ॥ महानाभश्च विक्रान्त कालनामस्तथैवच ॥ ८३ ॥
एकचक्रो महाबाहुस्तारकश्च महाबल ॥ वैश्वानर पुलोमा च विद्रावणमहासुरो ॥ ८४ ॥ स्वर्भानुर्वृषपर्वा च तुहुण्डश्च महासुरः ॥ सूक्ष्मश्चैवा
तिचन्द्रश्च ऊर्णनाभो महागिरिः ॥ ८५ ॥ असिलोमा च केशी च शठश्च बलको मद ॥ तथा गगनमूर्द्धा च कुम्भनाभो महासुर ॥ ८६
प्रमदो मयश्च कुपथो हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ वैसृप सविरूपाक्ष सुपथोऽथ हराहरो ॥ ८७ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव शतमायुश्च शम्बर ॥ शरभ
शलभश्चैव विप्रचित्तिश्च वीर्यवान् ॥ ८८ ॥ एते सर्वे दनो पुत्रा कश्यपादभिजज्ञिरे ॥ विप्रचित्तिप्रधानास्ते दानवा सुमहाबला ॥ ८९ ॥
एतेषां यदपत्य तु तन्न शक्य नराधिप ॥ प्रसंख्यातु महीपाल पुत्रपौत्राद्यनन्तकम् ॥ ९० ॥ स्वर्भानोस्तु प्रभा कन्या पुलोम्नश्च सुतात्रयम् ॥
उपदानवी हयशिरा शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ९१ ॥ पुलोमा कालिका चैव वैश्वानरसुते उभे ॥ बह्वपत्ये महावीर्ये मारीचेस्तु परिग्रह ॥ ९२ ॥
तयो पुत्रसहस्राणि षष्टिं दानवनन्दनान् ॥ चतुर्दशशतानन्यान्हिरण्यपुरवासिन ॥ ९३ ॥ मारीचिर्जनयामास महता तपसान्वित ॥ पौलोमा
कालकेयाश्च दानवास्ते महाबला ॥ ९४ ॥ अवध्या देवतानां च हिरण्यपुरवासिन ॥ कृताः पितामहेनाजौ निहता सव्यसाचिना ॥ ९५ ॥
प्रभाया नहुष पुत्रः सृञ्जयश्च शचीसुत ॥ पुरु जज्ञेऽथ शर्मिष्ठा दुष्यन्तमुपदानवी ॥ ९६ ॥ ततोऽपरे महावीर्या दानवास्त्वतिदारुणा ॥
सिंहिकायामथोत्पन्ना विप्रचित्ते सुतास्तदा ॥९७॥ दैत्यदानवसंयोगाज्जातास्तीव्रपराक्रमा ॥ सैंहिकेया इति ख्यातास्त्रयोदश महाबलाः ॥९८॥
व्यंश शल्यश्च बलिनो नभश्चैव महाबल ॥ वातापिर्नमुचिश्चैव इल्वलः खसृमस्तथा ॥ ९९ ॥ आञ्जिको नरकश्चैव कालनामस्तथैव च ॥
शुकः पोतरणश्चैव वज्रनाभश्च वीर्यवान् ॥ १०० ॥ राहुर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै सूर्यचन्द्रविमर्दन ॥ मूकश्चैव तुहुण्डश्च द्वादशपुत्रो बभूवतु ॥ १ ॥

द्विमूर्धा दयान्तिमा ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥९२॥९३॥९४॥९५॥९६॥९७॥९८॥९९॥१०० ॥ १ ॥

॥२ ॥३॥ ४ ॥५॥ ६॥७ ॥८॥ ९॥ ११० ॥११ ॥ १२ ॥१३॥१४॥ ... ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥२॥ एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः ॥ तेषां पुत्राश्च
मारीचः सुन्दपुत्रश्च ताटकायां व्यजायत ॥ शिवमाणस्तथा चैव सुरकल्पश्च वीर्यवान् ॥२॥ एते वै दानवाः श्रेष्ठा दनुवंशविवर्द्धनाः ॥ तेषां पुत्राश्च
पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ॥३॥ संह्लादस्य तु दैत्यस्य निवातकवचाः कुले ॥ समुत्पन्नाः सुतपसा महान्तो भावितात्मनः ॥४॥ तिस्रः कोट्यः
सुतास्तेषां मणिमत्यां निवासिनाम् ॥ तेऽप्यवध्यास्तु देवानामर्जुनेन निपातिताः ॥ ५ ॥ षट् सुताः सुमहासत्त्वास्ताम्रायाः परिकीर्तिताः ॥ काकी
श्येनी च भासी च सुग्रीवी शुचि गृध्रिका ॥ ६ ॥ काकी काकानजनयदुलूकी प्रत्युलूककान् ॥ श्येनी श्येनांस्तथा भासी भासान्गृध्रांश्च गृध्र्यपि
॥ ७ ॥ शुचिरौदकान्पक्षिगणान्सुग्रीवी तु परंतप ॥ अश्वानुष्ट्रान्गर्दभांश्च ताम्रावंशः प्रकीर्तितः ॥८॥ विनतायास्तु पुत्रो द्वावरुणो गरुडस्तथा ॥
सुपर्णः पततां श्रेष्ठो दारुणः स्वेन कर्मणा ॥९॥ सुरसायाः सहस्रं तु सर्पाणाममितौजसाम् ॥ अनेकशिरसां तात खेचराणां महात्मनाम् ॥१०॥
काद्रवेयाश्च बलिनः सहस्रममितौजसः ॥ सुपर्णवशगा नागा जज्ञिरेऽनेकमस्तकाः ॥ ११ ॥ तेषां प्रधानाः सततं शेषवासुकितक्षकाः ॥ ऐरावतो
महापद्मः कम्बलाश्वतरावुभौ ॥१२॥ एलापत्रस्तथा शंखः कर्कोटकधनंजयौ ॥ महानीलमहाकर्णौ धृतराष्ट्रबलाहकौ ॥ १३ ॥ कुहरः पुष्पदंष्ट्रश्च
दुर्मुखः सुमुखस्तथा ॥ शंखश्च शंखपालश्च कपिलो वामनस्तथा ॥१४॥ नहुषः शंखरोमा च मणिरित्येवमादयः ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च गरुडेन
निपातिताः ॥१५॥ चतुर्दश सहस्राणि क्रूराणामुरगाशिनाम् ॥ गणं क्रोधवशं विद्धि तस्य सर्वे च दंष्ट्रिणः ॥१६॥ स्थलजाः पक्षिणोऽब्जाश्च धरायाः
प्रसवाः स्मृताः ॥ गास्तु वै जनयामास सुरभिर्महिषांस्तथा ॥ १७ ॥ इरा वृक्षलता वल्लीस्तृणजातीश्च सर्वशः ॥ खशा तु यक्षरक्षांसि मुनीनप्स
रसस्तथा ॥ १८ ॥ अरिष्टा तु महासत्त्वान्गन्धर्वानमितौजसः ॥ एते कश्यपदायादाः कीर्तिताः स्थाणुजङ्गमाः ॥ १९ ॥ तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च
शतशोऽथ सहस्रशः ॥ एष मन्वन्तरे तात सर्गः स्वारोचिषे स्मृतः ॥२०॥ वैवस्वते तु महति वारुणे वितते क्रतौ ॥ जुह्वानस्य ब्रह्मणो वै प्रजासर्ग
इहोच्यते ॥ २१ ॥ पूर्वं यत्र तु ब्रह्मर्षीनुत्पन्नान्सप्त मानसान् ॥ पुत्रत्वे कल्पयामास स्वयमेव पितामहः ॥ २२॥ ततो विरोधे देवानां दानवानां च
भारत ॥ दितिर्विनष्टपुत्रा वै तोषयामास कश्यपम् ॥२३ ॥ तां कश्यपः प्रसन्नात्मा सम्यगाराधितस्तया ॥ वरेण छन्दयामास सा च वव्रे वरं ततः
॥ २४ ॥ पुत्रमिन्द्रवधार्थाय समर्थममितौजसम् ॥ स च तस्यै वरं प्रादात्प्रार्थितं सुमहातपाः ॥ २५ ॥ दत्त्वा च वरमव्यग्रो मारीचस्तामभाषत ॥
भविष्यति सुतस्तेऽयं यद्येवं धारयिष्यसि ॥ २६ ॥ इन्द्रं सुतो निहन्ता ते गर्भं वै शरदां शतम् ॥ यदि धारयसे शौचं तत्परा व्रतमास्थिता ॥२७॥

॥२८॥ २९॥१३०॥३१॥ ३२॥३३॥३४॥ ३५॥३६॥ ३७॥३८॥३९॥१४०॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥ एवं साधारण्येन सर्वां सृष्टिमुक्त्वा "पृथुर्वैन्यस्तथा चेमां ररक्ष क्षत्रपूर्वजः । राजसूयाभिषिक्तानामाद्यः स वसुधाधिप ॥" इति प्रागुक्तं पृथोराधिपत्यं विवृणोति । सर्वेषां राज्यानां तदानन्तर्ये

तथेत्यभिहितो भर्ता तया देव्या महातपा ॥ धारयामास गर्भं तु शुचिः सा वसुधाधिप ॥ २८ ॥ ततोऽभ्युपागमद्दित्यां गर्भमाधाय कश्यप ॥ रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसाम् ॥ २९ ॥ तेजः संभृत्य दुर्धर्षमवध्यममरैरपि ॥ जगाम पर्वतायैव तपसे शंसितव्रत ॥१३०॥ तस्याश्चैवान्तरप्रेप्सुरभवत्पाकशासन ॥ ऊने वर्षशते चास्या ददर्शान्तरमच्युत ॥३१॥ अकृत्वा पादयो शौचं दितिः शयनमाविशत् ॥ निद्रां च कारयामास तस्याः कुक्षिं प्रविश्य सः ॥ ३२ ॥ वज्रपाणिस्ततो गर्भं सप्तधा तं न्यकृन्तत ॥ स पाट्यमानो वज्रेण गर्भस्तु प्ररुरोद ह ॥ ३३ ॥ मा रोदीरिति तं शक्रः पुनः पुनरथाब्रवीत् ॥ सोऽभवत्सप्तधा गर्भस्तमिन्द्रो रुषितः पुन ॥ ३४ ॥ एकैकं सप्तधा चक्रे वज्रेणैवारिकर्शन ॥ मरुतो नाम देवास्ते बभूवुर्भरतर्षभ॥३५॥यथैवोक्तं मघवता तथैव मरुतोऽभवन्॥देवा एकोनपञ्चाशत्सहाया वज्रपाणिनः॥३६॥तेषामेव प्रवृद्धानां भूतानां जनमेजय ॥ रोचयन्वै गणश्रेष्ठं देवानाममितौजसम् ॥३७॥ निकायेषु निकायेषु हरि प्रादात्प्रजापतीन् ॥ क्रमशस्तानि राज्यानि पृथुपूर्वाणि भारत ॥३८॥ स हरि पुरुषो वीरः कृष्णो जिष्णुः प्रजापतिः ॥ पर्जन्यस्तपनो व्यक्तस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥ ३९ ॥ भूतसर्गमिमं सम्यग्जानतो भरतर्षभ ॥ मरुतां च शुभं जन्म शृण्वतः पठतोऽपि वा ॥ नावृत्तिभयमस्तीह परलोकभयं कुत ॥ १४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मरुदुत्पत्तिकथने तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अभिषिच्याधिराज्ये तु पृथुं वैन्यं पितामह ॥ ततः क्रमेण राज्यानि व्यादेष्टुमुपचक्रमे ॥१॥ द्विजानां वीरुधां चैव नक्षत्रग्रहयोस्तथा ॥ यज्ञानां तपसां चैव सोमं राज्येऽभ्यषेचयत्॥२॥अपां तु वरुणं राज्ये राज्ञां वैश्रवणं प्रभुम् ॥ बृहस्पतिं तु विश्वेषां ददावाङ्गिरसं पतिम् ॥ ३ ॥ भृगूणामधिपं चैव काव्यं राज्येऽभ्यषेचयत् ॥ आदित्यानां तथा विष्णुं वसूनामथ पावकम्॥४॥प्रजापतीनां दक्षं तु मरुतामथ वासवम्॥ दैत्यानां दानवानां च प्रह्लादममितौजसम्॥५॥वैवस्वतं च पितॄणां यमं राज्येऽभ्यषेचयत्॥ मातॄणां च व्रतानां च मन्त्राणां च तथा गवाम्॥६॥यक्षाणां राक्षसानां च पार्थिवानां तथैव च॥नारायणं तु साध्यानां रुद्राणां वृषभध्वजम् ॥७॥

दर्शयन् अभिषिच्येत्यादिना अधिराज्ये राज्ञामपि राजत्वे वैन्यं वेनस्य पुत्रं राज्यानि सोमादीनां व्यादेष्टुमाज्ञापयितुम्॥ १ ॥नक्षत्रग्रहयो जात्यभिप्रायेण द्विवचनं नक्षत्रजातीयग्रहजातीयग्रहयोरित्यर्थः ।यज्ञानां यज्ञाधिष्ठात्रीणां देवतानाम्॥२॥३॥४॥५॥६॥विष्णुशब्दाभिप्रायम् [illegible]

शूलेन पणितुं व्यवहर्त्तुं शीलमस्येति शूलपाणी तं शूलपाणिनम्॥८॥गन्धानां गन्धाश्रयद्रव्याणां मरुतः पूर्वोक्ता एकोनपञ्चाशत्। अत्र तु प्राणवायवो मरुच्छब्दार्थः।अशरीरिणां स्थूलशरीरहीनानां प्रेतादीनामित्यर्थः। शब्दश्चाकाशश्च तद्वतां भेर्यादीनाम् अस्मदादिशरीराणां च। भुवामिति पाठे तयोः क्षेत्राणामिति स एवार्थः॥९॥१०॥११॥१२॥ पूर्वं द्वादशादित्या उक्ताः। इह तु आदित्यपदेन अर्कस्य रश्मयो ग्राह्याः। ये पृथिवीरसं शोषयित्वा सहस्रगुणम् उत्सृजन्ति तेषामधिपतिः पर्जन्यः॥१३॥दंष्ट्रिणां नागानां सर्पाणां

विप्रचित्तिं तु राजानं दानवानामथादिशत् ॥ सर्वभूतपिशाचानां गिरिशं शूलपाणिनम् ॥ ८ ॥ शैलानां हिमवन्तं च नदीनामथ सागरम् ॥ गन्धानां मरुतां चैव भूतानामशरीरिणाम्॥शब्दाकाशवतां चैव वायुं च बलिनां वरम् ॥९॥ गन्धर्वाणामधिपतिं चक्रे चित्ररथं प्रभुम्॥नागानां वासुकिं चक्रे सर्पाणामथ तक्षकम् ॥१०॥ वारणानां च राजानमैरावतमथादिशत्॥उच्चैःश्रवसमश्वानां गरुडं चैव पक्षिणाम् ॥११॥ मृगाणामथ शार्दूलं गोवृषं च गवां पतिम्॥वनस्पतीनां राजानं प्लक्षमेवादिशत्प्रभुम् ॥१२॥ सागराणां नदीनां च मेघानां वर्षणस्य च॥आदित्यानामधिपतिं पर्जन्यमभिषिक्तवान् ॥१३॥ सर्वेषां दंष्ट्रिणां शेषं राजानमभ्यषेचयत्॥सरीसृपाणां सर्पाणां राजानं चैव तक्षकम्॥१४॥गन्धर्वाप्सरसां चैव कामदेवं तथा प्रभुम्॥ ऋतूनामथ मासानां दिवसानां तथैव च ॥ १५ ॥ पक्षाणां च क्षपाणां च मुहूर्ततिथिपर्वणाम् ॥ कलाकाष्ठाप्रमाणानां गतेरयनयोस्तथा ॥ १६ ॥ गणितस्याथ योगस्य चक्रे संवत्सरं प्रभुम् ॥एवं विभज्य राज्यानि क्रमेण स पितामहः ॥ १७॥ दिशापालानथ ततः स्थापयामास भारत॥पूर्वस्यां दिशि पुत्रं तु वैराजस्य प्रजापतेः ॥१८॥ दिशापालं सुधन्वानं राजानं चाभ्यषेचयत् ॥ दक्षिणस्यां महात्मानं कर्दमस्य प्रजापतेः॥१९॥पुत्रं शङ्खपदं नाम राजानं सोऽभ्यषेचयत्॥ पश्चिमायां दिशि तथा रजसः पुत्रमच्युतम् ॥२०॥ केतुमन्तं महात्मानं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तथा हिरण्यरोमाणं पर्जन्यस्य प्रजापतेः ॥ २१ ॥ उदीच्यां दिशि दुर्द्धर्षं राजानं सोऽभ्यषेचयत् ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपर्वता ॥ २२ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण परिपाल्यते ॥ राजसूयाभिषिक्तस्तु पृथुरेभिर्नराधिपैः ॥ वेददृष्टेन विधिना राजराज्ये नराधिप ॥ २३ ॥

तद्विशेषाणां सरीसृपाणां डुण्डुभादीनां निर्विषाणाम् ॥ १४ ॥ ऋतूनामित्यादिषष्ठ्यन्तानां देवतानामित्यनेन संबन्धः। ऋत्वाद्यभिमानिनीनां देवतानां संवत्सरं संवत्सराभिमानिनं देवं राजानमभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १५ ॥१६॥गणितस्य गत्यादिपरिमाणस्य। योगस्य उपरागादेः॥१७॥१८॥१९॥२०॥पर्जन्यस्य पुत्रमित्यनुषङ्गः॥२१॥२२॥ अद्यापीत्येतासां देवतानामधिकारित्वेनाकल्पस्थायित्वमुक्तं राजेति। एभिः सोमादिभिः पृथुः राजराज्ये राजसूयेऽभिषिक्तः। पूर्वं तु प्रजापतिनाऽभिषेको राज्याङ्ग उक्तः॥२३॥

१ सर्वाप्सरोगणानां च–इ०पा०। २ सपत्तना–इ०पा०। ३ सुराजभि.–इ०पा०।

॥ २२ ॥ एतत् भगणम् अधिष्ठान प्रतिष्ठाहेतु ॥२६॥ २६॥२७॥२८ ॥ २९॥३०॥ ३१॥३२॥ ३३॥ न स शोचेत्कृताकृतैरिति । मया पाप कृत धर्मो न कृत इति पश्चात्तापेन न शोचेत् । एतच्छ्रवणं सर्वपापनाशन सर्वक्रतुफलप्रद चेत्यर्थः॥३४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायां चतुर्थोऽध्याय ॥४॥ आसीत् ॥१॥२॥ काला

ततो मन्वन्तरेऽतीते चाक्षुषेऽमिततेजसि॥ वैवस्वताय मनवे ब्रह्मा राज्यमथादिशत् ॥ तस्य विस्तरमाख्यास्ये मनोर्वैवस्वतस्य ह॥ २४॥ तवानु कूल्याद्राजेन्द्र यदि शुश्रूषसेऽनघ॥महद्ध्येतदधिष्ठानं पुराणे परिकीर्तितम्॥धन्य यशस्यमायुष्य स्वर्गवासकरं शुभम् ॥ २५ ॥ जनमेजय उवाच॥ विस्तरेण पृथोर्जन्म वैशम्पायन कीर्तय॥यथा महात्मना तेन दुग्धा चेयं वसुन्धरा॥२६॥यथा च पितृभिर्दुग्धा यथा देवैर्यथर्षिभि ॥यथा दैत्यैश्च नागैश्च यथा यक्षैर्यथा द्रुमै ॥२७॥यथा शैलै पिशाचैश्च गन्धर्वैश्च द्विजोत्तमै ॥राक्षसैश्च महासत्त्वैर्यथा दुग्धा वसुन्धरा॥२८॥तेषां पात्रविशेषांश्च वैशम्पायन कीर्तय ॥ वत्सान्क्षीरविशेषांश्च दोग्धारं चानुपूर्वश ॥२९॥ यस्माच्च कारणात्पाणिर्वेनस्य मथित पुरा ॥ क्रुद्धैर्महर्षिभिस्तात कारणं तच्च कीर्तय॥३०॥ वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पृथोर्वैन्यस्य विस्तरम् ॥ एकाग्र प्रयतश्चैव शृणुष्व जनमेजय ॥ ३१ ॥ नाशुचे क्षुद्रमनसः कुशिष्यायाव्रताय च ॥ कीर्तनीयमिमं राजन्कृतघ्नायाहिताय वा॥३२॥ स्वर्ग्यं यशस्यमायुष्यं धन्यं वेदैन संमितम् ॥ रहस्यमृषिभि प्रोक्त शृणु राजन्यथातथम्॥३३॥यश्चैन कथयेन्नित्यं पृथोर्वैन्यस्य विस्तरम्॥ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य न स शोचेत्कृताकृते॥३४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने चतुर्थोऽध्याय ॥४॥वैशम्पायन उवाच॥आसीद्धर्मस्य गोप्ता वै पूर्वमत्रिसमः प्रभु ॥अत्रिवंशसमुत्पन्नस्त्वङ्गो नाम प्रजापति ॥१॥तस्य पुत्रोऽभवद्वेनो नात्यर्थं धर्मकोविद ॥जातो मृत्युसुतायां वै सुनीथायां प्रजापति ॥२॥स मातामहदोषेण वेन कालात्म जात्मज ॥स्वधर्मं पृष्ठत कृत्वा कामाल्लोभेष्ववर्तत ॥३॥ मर्यादां स्थापयामास धर्मापेतां स पार्थिव ॥ वेदधर्मानतिक्रम्य सोऽधर्मनिरतोऽभवत् ॥४॥नि स्वाध्यायवषट्कारास्तस्मिन्राजनि शासति॥प्रवृत्त न पपु सोम हुतं यज्ञेषु देवता ॥५॥न यष्टव्यं न होतव्यमिति तस्य प्रजापते ॥आसी त्प्रतिज्ञा क्रूरेय विनाशे प्रत्युपस्थिते॥६॥अहमिज्यश्च यष्टा च यज्ञश्चेति कुरूद्वह॥मयि यज्ञो विधातव्यो मयि होतव्यमित्यपि॥७॥तमतिक्रान्तमर्यादमादद्दानमसाम्प्रतम्॥ऊचुर्महर्षय सर्वे मरीचिप्रमुखास्तदा॥८॥वय दीक्षां प्रवेक्ष्याम सवत्सरगणान्बहून्॥अधर्मं कुरु मा वेन नैष धर्मः सनातन ॥९॥

त्मजाया आत्मज ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रवृत्त ऐश्वर्यादेशेन त्यक्त हुतम् अग्नौ प्रक्षितमपि सोम न पपुः यतो नि स्वाध्यायवषट्कारा ॥ ५ ॥ तत्र हेतुमाह—नेति ॥ धर्मेऽपरि गृहि तमपि हविर्देवा न भजन्त इति भाव ॥ ६ ॥ मयि देवतारूपे मन्निमित्त न त्वन्यदेवतार्थं मयि अग्निरूपे ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

निधने वंशे । " निधनं कुलनाशयोः " इति विश्वः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाठान्तरे अपनेतुम् अधर्मादपाकष्टुम् ॥ १५ ॥ निगृह्य जीवन्तमपि पातयित्वा ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ धीवरान् नाविकान् ॥ १९ ॥ तुषारास्तुम्बराश्च प्रान्त्यदेशीयाः म्लेच्छाविशेषाः । विन्ध्यनिलयाः 'गोण्ड' इति 'कोल' इति च प्रसिद्धाः मध्यदेशीयाः

निधनेऽत्र प्रसूतस्त्वं प्रजापतिरसंशयम् ॥ प्रजाश्च पालयिष्येऽहमिति ते समयः कृतः ॥ १० ॥ तांस्तदा ब्रुवतः सर्वान्महर्षीनब्रवीत्तदा ॥ वेनः
प्रहस्य दुर्बुद्धिरिममर्थमनर्थवित् ॥ ११ ॥ वेन उवाच॥ स्रष्टा धर्मस्य कश्चान्यः श्रोतव्यं कस्य वै मया ॥ श्रुतवीर्यतपःसत्यैर्मया वा कः समो
भुवि ॥१२॥ प्रभवं सर्वभूतानां धर्माणां च विशेषतः ॥ संमूढा न विदुर्नूनं भवन्तो मामचेतसः॥१३॥इच्छन्दहेयं पृथिवीं प्लावयेयं तथा जलैः ॥
खं भुवं चैव रुन्धेयं नात्र कार्या विचारणा ॥ १४ ॥ यदा न शक्यते मोहादवलेपाच्च पार्थिवः ॥ अनुनेतुं तदा वेनस्ततः क्रुद्धा महर्षयः ॥ १५॥
निगृह्य तं महात्मानो विस्फुरन्तं महाबलम् ॥ ततोऽस्य सव्यमूरुं ते ममन्थुर्जातमन्यवः ॥१६॥ तस्मिंस्तु मथ्यमाने वै राज्ञ ऊरौ प्रजज्ञिवान् ॥
ह्रस्वोऽतिमात्रः पुरुषः कृष्णश्चातिबभूव ह ॥ १७ ॥ स भीतः प्राञ्जलिर्भूत्वा स्थितवाञ्जनमेजय ॥ तमत्रिर्विह्वलं दृष्ट्वा निषीदेत्यब्रवीत्तदा ॥ १८॥
निषादवंशकर्ताऽसौ बभूव वदतांवर ॥ धीवरानसृजच्चाथ वेनकल्मषसंभवान्॥१९॥ये चान्ये विन्ध्यनिलयास्तुषारास्तुम्बरास्तथा ॥ अधर्मरुचयो
ये च विद्धि तान्वेनसंभवान् ॥ २० ॥ ततः पुनर्महात्मानः पाणिं वेनस्य दक्षिणम् ॥ अरणीमिव संरब्धा ममन्थुस्ते महर्षयः ॥ २१ ॥ पृथुस्त
स्मात्समुत्तस्थौ कराज्ज्वलनसंनिभः ॥ दीप्यमानः स्ववपुषा साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ २२ ॥ स धन्वी कवची जातः पृथुरेव महायशाः ॥
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गृह्य महावरम् ॥ शरांश्च दिव्यान्रक्षार्थं कवचं च महाप्रभम् ॥ २३ ॥ तस्मिञ्जातेऽथ भूतानि संप्रहृष्टानि सर्वशः ॥
समापेतुर्महाराज वेनश्च त्रिदिवं गतः॥२४॥समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ॥ त्रातः स पुरुषव्याघ्रः पुन्नाम्नो नरकात्तदा ॥२५॥तं समुद्राश्च
नद्यश्च रत्नान्यादाय सर्वशः॥तोयानि चाभिषेकाय सर्व एवोपतस्थिरे॥२६॥पितामहश्च भगवान्देवैराङ्गिरसैः सह॥स्थावराणि च भूतानि जङ्गमानि
तथैव च॥२७॥समागम्य तदा वैन्यमभ्यषिञ्चन्नराधिपम्॥महता राजराज्येन प्रजापालं महाद्युतिम्॥२८॥सोऽभिषिक्तो महातेजा विधिवद्धर्मकोविदैः
आदिराज्ये तदा राज्ञां पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥२९॥ पित्राऽपरञ्जितास्तस्य प्रजास्तेनानुरञ्जिताः॥अनुरागात्ततस्तस्य नाम राजेत्यजायत ॥ ३० ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ गृह्य गृहीत्वा रक्षार्थं प्रजानां स्थित इति शेषः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अपरञ्जिताः पीडिताः । अनुरागादिति । अनुरज्यंतेऽस्मिन् प्रजा इति राजपदनिर्वचनं दर्शितम् ॥ ३० ॥

तत्तिमिरे स्पष्टस्कठिना मधुः । अभि उपरि यास्यतो गन्तुमिच्छत ध्वजभङ्गो वृक्षाणां शाखाविभिर्गोपुरादिभिर्वा ॥ ३१ ॥ पुटकेपुटके पत्रेपत्रे ॥ ३२ ॥ सूत्यां सोमाभिषव काले अभिषव सोमकल्प्या कल्पन रसनिष्कासनार्थम् ॥ ३३ ॥ अन्यत्र तु वैन्यस्यैव यज्ञेऽभिकुण्डात्सूतमागधौ जातावित्युक्तम् । तत्कल्पमेवात्समावेयम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

आपस्तस्तम्भिरे चास्य समुद्रमभियास्यत ॥ पर्वताश्च ददुर्मार्गं ध्वजभङ्गश्च नाभवत् ॥ ३१ ॥ अकृष्टपच्या पृथिवी सिध्यत्यन्नानि चिन्तया ॥ सर्वे कामदुघा गावः पुटकेपुटके मधु ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु यज्ञे पैतामहे शुभे ॥ सूतः सूत्यां समुत्पन्नः सौत्येऽहनि महामतिः ॥ ३३ ॥ तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ॥ पृथोः स्तवार्थे तौ तत्र समाहूतौ सुरर्षिभिः ॥ ३४ ॥ तावूचुरृषयः सर्वे स्तूयतामेष पार्थिवः ॥ कर्मैतदनुरूपं वां पात्रं चायं नराधिपः ॥ ३५ ॥ तावूचतुस्तदा सर्वांस्तानृषीन्सूतमागधौ ॥ आवां देवानृषींश्चैव प्रीणयावः स्वकर्मभिः ॥ ३६ ॥ न चास्य विद्मो वै कर्म न तथा लक्षणं यशः ॥ स्तोत्रं येनास्य कुर्याव राज्ञस्तेजस्विनो द्विजाः ॥ ३७ ॥ ऋषिभिस्तौ नियुक्तौ च भविष्यैः स्तूयतामिति ॥ यानि कर्माणि कृतवान्पृथुः पश्चान्महाबलः ॥ ३८ ॥ सत्यवाग्दानशीलोऽयं सत्यसन्धो नरेश्वरः ॥ श्रीमाञ्जैत्रः क्षमाशीलो विक्रान्तो दुष्टशासनः ॥ ३९ ॥ धर्मज्ञश्च कृतज्ञश्च दयावान्प्रियभाषणः ॥ मान्यो मानयिता यज्वा ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ४० ॥ शमः शान्तश्च निरतो व्यवहारस्थितो नृपः ॥ ततः प्रभृति लोकेषु स्तवेषु जनमेजय ॥ आशीर्वादाः प्रयुज्यन्ते सूतमागधबन्दिभिः ॥ ४१ ॥ तयोः स्तवैस्तैः सुप्रीतः पृथुः प्रादात्प्रजेश्वरः ॥ अनूपदेशं सूताय मगधान्मागधाय च ॥ ४२ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीताः प्रजाः प्राहुर्महर्षयः ॥ वृत्तीनामेष वो दाता भविष्यति जनेश्वरः ॥ ४३ ॥ ततो वैन्यं महाराज प्रजाः समभिदुद्रुवुः ॥ त्वं नो वृत्तिं विधत्स्वेति महर्षिवचनात्तदा ॥ ४४ ॥ सोऽभिद्रुतः प्रजाभिस्तु प्रजाहितचिकीर्षया ॥ धनुर्गृह्य पृषत्कांश्च पृथिवीमार्दयद्बली ॥ ४५ ॥ ततो वैन्यभयत्रस्ता गौर्भूत्वा प्राद्रवन्मही ॥ तां पृथुर्धनुरादाय द्रवन्तीमन्वधावत ॥ ४६ ॥ सा लोकान्ब्रह्मलोकादीन्गत्वा वैन्यभयात्तदा ॥ प्रददर्शाग्रतो वैन्यं प्रगृहीतशरासनम् ॥ ४७ ॥ ज्वलद्भिर्निशितैर्बाणैर्दीप्ततेजसमच्युतम् ॥ महायोगं महात्मानं दुर्धर्षममरैरपि ॥ ४८ ॥ अलभन्ती तु सा त्राणं वैन्यमेवान्वपद्यत ॥ कृताञ्जलिपुटा भूत्वा पूज्या लोकैस्त्रिभिः सदा ॥ ४९ ॥ उवाच वैन्यं नाधर्म्यं स्त्रीवधं कर्तुमर्हसि ॥ कथं धारयिता चासि प्रजा राजन्विना मया ॥ ५० ॥ मयि लोकाः स्थिता राजन्मयेदं धार्यते जगत् ॥ मद्विनाशे विनश्येयुः प्रजाः पार्थिव विद्धि तत् ॥ ५१ ॥

तिरः जानीव इत्युनमस्य द्विवचनम् ॥ ३७ ॥ पश्चात्पूर्वस्मिन् कल्पे यानि कृतवान् तैरेव अस्मिन् कल्पे भविष्यैः कर्मभिः स्तूयतामिति योजना। प्रतिकल्पं समाननामरूपाणां मुद्रे । "सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत" इति श्रवणात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥५॥ पृथुना वशता नाता पृथ्वा मन्वादामः क्रमात्॥ दुग्धा स्वाभीष्टदुग्धानि षष्ठेऽध्याय इतीर्यते ॥ १ ॥ अवध्यां स्त्रियमिति यदुक्त तत्रोत्तरमाह—एकस्येति द्वाभ्याम् ॥ १ ॥ निहते अशुभे इति च्छेदः ॥२॥३॥४॥ कथं धारयितेत्यस्योत्तरम्—त्वां निहत्येति॥

न त्वमर्हसि मां हन्तुं श्रेयश्चेत्त्वं चिकीर्षसि ॥ प्रजानां पृथिवीपाल शृणु चेदं वचो मम ॥ ५२ ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिध्यन्त्युपक्रमाः ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा नृप ॥ ५३ ॥ हत्वापि मां न शक्तस्त्वं प्रजा धारयितुं नृप ॥ अनुभूता भविष्यामि यच्छ कोपं महाद्युते ॥ ५४ ॥ अवध्याश्च स्त्रियः प्राहुस्तिर्यग्योनिगतेष्वपि ॥ सत्त्वेषु पृथिवीपाल न धर्मं त्यक्तुमर्हसि ॥ ५५ ॥ एवं बहुविधं वाक्यं श्रुत्वा राजा महामनाः ॥ कोपं निगृह्य धर्मात्मा वसुधामिदमब्रवीत् ॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि पृथूपाख्याने पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५॥

॥ पृथुरुवाच ॥ एकस्यार्थाय यो हन्यादात्मनो वा परस्य वा ॥ बहून्वै प्राणिनो लोके भवेत्तस्येह पातकम् ॥१॥ सुखमेधन्ति बहवो यस्मिंस्तु निहतेऽशुभे ॥ तस्मिन्नास्ति हते भद्रे पातकं चोपपातकम्॥२॥एकस्मिन्यत्र निधनं प्रापिते दुष्टकारिणि ॥ बहूनां भवति क्षेमं तत्र पुण्यप्रदो वधः ॥३॥सोऽहं प्रजानिमित्तं त्वां हनिष्यामि वसुंधरे।।यदि मे वचनं नाद्य करिष्यसि जगद्धितम्॥४॥त्वां निहत्याद्य बाणेन मच्छासनपराङ्मुखीम्॥ आत्मानं प्रथयित्वाहं प्रजा धारयिता चिरम् ॥ ५ ॥ सा त्वं शासनमास्थाय मम धर्मभृतां वरे ॥ संजीवय प्रजाः सर्वाः समर्था ह्यसि धारणे ॥ ६ ॥ दुहितृत्वं च मे गच्छ तत एनमहं शरम् ॥ नियच्छेयं त्वद्वधार्थमुद्यतं घोरदर्शनम् ॥ ७ ॥ पृथिव्युवाच ॥ सर्वमेतदहं वीर विधास्यामि न संशयः ॥ उपायतः समारब्धाः सर्वे सिद्ध्यन्त्युपक्रमाः ॥ ८ ॥ उपायं पश्य येन त्वं धारयेथाः प्रजा इमाः ॥ वत्सं तु मम संपश्य क्षरेयं येन वत्सला ॥ ९ ॥ समां च कुरु सर्वत्र मां त्वं धर्मभृतांवर ॥ यथा विस्पन्दमानं मे क्षीरं सर्वत्र भावयेत् ॥ १० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत उत्सारयामास शैलाञ्छतसहस्रशः ॥ धनुष्कोटया तदा वैन्यस्तेन शैला विवर्द्धिताः ॥ ११ ॥ पृथुर्वैन्यस्तदा राजा महीं चक्रे समां ततः ॥ मन्वन्तरेष्वतीतेषु विषमासीद्वसुन्धरा ॥ १२ ॥ स्वभावेनाभवन्ह्यस्याः समानि विषमाणि च ॥ चाक्षुषस्यान्तरे पूर्वमासीदेवं तदा किल ॥ १३ ॥

आत्मानं देहं धारयिता धारयिष्यामि । प्रथयित्वा विस्तार्य ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ संपश्य दिव्यदृष्टया कल्पय वत्सला स्नेहेन क्षरेयं दुग्धं स्रवेयम् ॥ ९ ॥ विस्पन्दमानं क्षरत् भावयेत् । स्वार्थे णिच् । सर्वत्र भवेत् ॥ १०॥ तेन शैलोपरि शैलं स्थापयता शैलाः विवृद्धिं प्रापिताः इष्टकाभिरिवेत्यत् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ नृपो वैन्य इति पा० ।

॥ १४ ॥ वणिग्व वणिक्पथ सत्यानृत वाणिज्यम् ॥ १५॥ एतस्य पुराविभागादे ॥ १६ ॥ समरोचयन् प्रीत्या चक्रु ॥१७॥ तदा वैन्येन भूमेर्दोहनात् प्राक् ॥१८॥ पूर्वां पृथिवीम सस्यजातानि व्रीह्यादीनि दुदोह प्रपूरितवान् ॥१९ ॥ सर्वेऽन्ये उपजीवन्ति सोम' ब्राह्मणराजत्वात् वत्स' ॥२०॥ छन्दांसि वेदाः तत्र हि तदर्थभूत तपो ब्रह्म

न हि पूर्वविसर्गे वै विषमे पृथिवीतले ॥ प्रविभाग' पुराणां च ग्रामाणां वा तदाऽभवत् ॥१४॥न सस्यानि न गोरक्षा न कृषिर्न वाणिक्पथ ॥नैव सत्यानृत तत्र न लोभो न च मत्सर' ॥ १५॥ वैवस्वतेऽन्तरे चास्मिन्साम्प्रतं समुपस्थिते॥ वैन्यात्प्रभृति राजेन्द्र सर्वस्यैतस्य सम्भवः॥ १६ ॥ यत्रयत्र समं त्वस्या भूमेरासीद्विशांपते ॥ तत्रतत्र प्रजा सर्वा सवासं समरोचयन् ॥१७॥ आहार फलमूलानि प्रजानाममवत्तदा ॥ कृच्छ्रेण महता युक्त इत्येवमनुशुश्रुम ॥ १८ ॥ सकल्पयित्वा वत्सं तु मनु स्वायम्भुवं प्रभुम् ॥ स्वपाणौ पुरुषश्रेष्ठ दुदोह पृथिवीं ततः ॥ सस्यजातानि सर्वाणि पृथुर्वैन्य प्रतापवान् ॥१९॥ तेनान्नेन प्रजास्तात वर्तन्तेऽद्यापि नित्यश ॥ ऋषिभि' श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ वत्स सोमोऽभवत्तेषां दोग्धा चाङ्गिरस सुतः ॥ २० ॥ बृहस्पतिर्महातेजा' पात्रं छन्दांसि भारत ॥ क्षीरमासीदनुपम तपो ब्रह्म च शाश्वतम् ॥ २१ ॥ पुनर्देवगणै सर्वै पुरन्दरपुरोगमैः ॥ काञ्चन पात्रमादाय दुग्धेयं श्रूयते मही ॥२२॥ वत्सस्तु मघवानासीद्दोग्धा च सविता प्रभु'॥क्षीरमूर्जस्करं चैव वर्तन्ते येन देवता ॥ २३ ॥ पितृभि' श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ राजत पात्रमादाय स्वधाममितविक्रमे ॥ २४ ॥ यमो वैवस्वतस्तेषामासीद्वत्स' प्रतापवान ॥ अन्तकश्चाभवद्दोग्धा कालो लोकप्रकालन ॥ २५ ॥ नागैश्च श्रूयते दुग्धा वत्स कृत्वा तु तक्षकम् ॥ अलाबुपात्रमादाय विष क्षीरं नरोत्तम ॥ २६ ॥ तेषामैरावतो दोग्धा धृतराष्ट्र प्रतापवान् ॥ नागानां भरतश्रेष्ठ सर्पाणां च महीपते ॥ २७ ॥ तेनैव वर्तयन्त्युग्रा महाकाया विषोल्बणा ॥ तदाहारास्तदाचारास्तद्वीर्यास्तदुपाश्रया ॥ २८ ॥ असुरै' श्रूयते चापि पुनर्दुग्धा वसुन्धरा॥ आयस पात्रमादाय मायां शत्रुनिबर्हिणीम् ॥ २९ ॥ विरोचनस्तु प्राह्लादिर्वत्सस्तेषामभूत्तदा ॥ ऋत्विग्द्विमूर्धा दैत्यानां मधुर्दोग्धा महाबल' ॥ ३० ॥ वर्तयन्ते माययाद्यापि सर्वे मायाविनोऽसुराः ॥ वर्तयन्त्यमितप्रज्ञास्तदेषाममितं बलम्॥ ३१ ॥ यक्षैश्च श्रूयते तात पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥आमपात्रे महाराज पुरान्तर्धानमक्षयम् ॥ ३२ ॥ वत्स वैश्रवण कृत्वा यक्षै पुण्यजनैस्तदा ॥ दोग्धा रजतनाभस्तु पिता मणिवरस्य य ॥ ३३ ॥

न कृच्छ्रसाम्प्रायणम् अभिषेकादिकं न शासनं न तिरानीं कल्पितम् ॥२१॥२२॥ ऊर्जस्करम् अमृत यज्ञीय हविरिति यावत् ॥ २३ ॥ स्वधां पितृप्रियम् ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ अलाबु तुम्बीफलम् ॥ २६ ॥ नागानाम् ऐरावतः सर्पाणां धृतराष्ट्रः दोग्धेति शेष ॥२७॥२८॥२९॥ विप्रचित्ति मयोऽभिप्रायः ॥३०॥३१॥३२॥३३॥

तेन अन्तर्धानेन ते यक्षाः वर्तयन्ति परशरीरमाविश्याप्रत्यक्षास्ते जीवन्तीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रजा भोक्तुं स्वसन्तानानि तर्पयितुम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गन्धान् सुरभिद्रव्याणि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ औषधीः ज्योतिष्मत्यादिकाः ॥ ४० ॥ शैलं शिलामयम् ॥ ४१ ॥ पालाशं पर्णमयम् ॥४२॥ धात्री पाययित्री मातेव पोषणकरी ।

यक्षानुजो महातेजास्त्रिशीर्षः सुमहातपाः ॥ तेन ते वर्तयन्तीति परमर्षिरुवाच ह ॥ ३४ ॥ राक्षसैश्च पिशाचैश्च पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ शावं कपालमादाय प्रजा भोक्तुं नरर्षभ ॥ ३५॥ दोग्धा रजतनाभस्तु तेषामासीत्कुरूद्वह ॥ वत्सः सुमाली कौरव्य क्षीरं रुधिरमेव च ॥ ३६ ॥ तेन क्षीरेण यक्षाश्च राक्षसाश्चामरोपमाः ॥ वर्तयन्ति पिशाचाश्च भूतसङ्घास्तथैव च ॥३७॥ पद्मपात्रे पुनर्दुग्धा गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ वत्सं चित्ररथं कृत्वा शुचीन्गन्धान्नरर्षभ ॥ ३८ ॥ तेषां च सुरुचिस्त्वासीद्दोग्धा भरतसत्तम ॥ गन्धर्वराजोऽतिबलो महात्मा सूर्यसन्निभः ॥ ३९ ॥ शैलैश्च श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ औषधीर्वै मूर्तिमती रत्नानि विविधानि च ॥ ४० ॥ वत्सस्तु हिमवानासीन्मेरुर्दोग्धा महागिरिः ॥ पात्रं तु शैलमेवासीत्तेन शैला विवर्धिताः ॥४१॥ वीरुद्भिः श्रूयते राजन्पुनर्दुग्धा वसुन्धरा ॥ पालाशं पात्रमादाय दग्धच्छिन्नप्ररोहणम् ॥४२॥ दुदोह पुष्पितः सालो वत्सः प्लक्षोऽभवत्तदा॥सेयं धात्री विधात्री च पावनी च वसुन्धरा॥४३॥ चराचरस्य सर्वस्य प्रतिष्ठा योनिरेव च ॥ सर्वकामदुघा दोग्ध्री सर्वसस्यप्ररोहिणी ॥४४॥ आसीदियं समुद्रान्ता मेदिनीति परिश्रुता ॥ मधुकैटभयोः कृत्स्ना मेदसाभिपरिप्लुता ॥ तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मवादिभिः ॥४५॥ ततोऽभ्युपगमाद्राज्ञः पृथोर्वैन्यस्य भारत ॥ दुहितृत्वमनुप्राप्ता देवी पृथ्वीति चोच्यते ॥ पृथुना प्रविभक्ता च शोधिता च वसुन्धरा ॥ ४६ ॥ सस्याकरवती स्फीता पुरपत्तनमालिनी ॥ एवंप्रभावो वैन्यः स राजासीद्राजसत्तमः ॥४७॥ नमस्यश्चैव पूज्यश्च भूतग्रामैर्न संशयः ॥ ब्राह्मणैश्च महाभागैर्वेदवेदाङ्गपारगैः ॥ ४८ ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो ब्रह्मयोनिः सनातनः ॥ पार्थिवैश्च महाभागैः पार्थिवत्वमभीप्सुभिः ॥ ४९ ॥ आदिराजो नमस्कार्यः पृथुर्वैन्यः प्रतापवान् ॥ योधैरपि च विक्रान्तैः प्राप्तुकामैर्जयं युधि ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो योधानां प्रथमो नृपः ॥ ५० ॥ यो हि योद्धा रणं याति कीर्तयित्वा पृथुं नृपम् ॥ स घोररूपान्संग्रामान्क्षेमी तरति कीर्तिमान् ॥ ५१ ॥

विधात्री तद्विपरीता सर्वमातमन्युपसंहरतीत्यर्थः ॥ ४३ ॥ प्रतिष्ठा आश्रयः योनिः रत्नादिक्रमेण उत्पत्तिस्थानम् । दोग्ध्री धेनुरूपा चतुर्वर्गस्यापि ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अभ्युपगमात् पुत्रीत्वेन अंगीकारात् ॥ ४६ ॥ पुरं राजधानी पत्तनं महापणिकनगरम् । पुराणां पत्तनानां माला समूहोऽस्ति यस्यां सा । वैन्यः पृथुः ॥ ४७ ॥ भूतग्रामैः प्राणिसमूहैः ॥ ४८ ॥ ब्रह्मयोनिः आत्रेयः । सनातनो विष्णुरूपः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

रण्यानिमनुष्ठितैरापिन्याणुपजीविभि ॥५२॥ ॥५३॥५४॥ "वेनाम्ध्येन निरोध्य सत्त्वरजसी धीधर्मनाशो कृते सन्त सत्त्वपृथुः पृथग्व्यधुरितस्वद्वजोधीधरम् । सत्त्वात्मा न्नामनाशनं विरय मरून्नवत्मा जना धीशाने दुदुदुर्यथैनमितरैः पात्रैरनुष्ठीपवाम् ॥ " आख्यायिकाया अवान्तरतात्पर्यं तु पुण्यभाजि राशि पृथ्वी बीजानि प्रसूते पापानि ग्रसतीति ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ मन्वन्तराणि मनवो देवा ऋष्यादयस्तथा ॥ सप्तमे चानुवर्ण्यन्ते क्रमशो ये पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ मन्व

वैश्येरपि च वित्ताय्ये पण्यवृत्तिमनुष्ठितैः ॥ पृथुरेव नमस्कार्यो वृत्तिदाता महायशाः ॥५२॥ तथैव शूद्रैः शुचिभिस्त्रिवर्णपरिचारिभिः ॥ आदिराजो नमस्कार्यः श्रेयः परममीप्सुभिः ॥५३॥ एते वत्सविशेषाश्च दोग्धारः क्षीरमेव च ॥ पात्राणि च मयोक्तानि किं भूयो वर्णयामि ते ॥५४॥ य इदं शृणुयान्नित्यं पृथोश्चरितमादितः ॥ पुत्रपौत्रसमायुक्तो मोदते सुचिरं भुवि ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तराणि सर्वाणि विस्तरेण तपोधन ॥ तेषां सृष्टिं विसृष्टिं च वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥ यावन्तो मनवश्चैव यावन्तं कालमेव च ॥ मन्वन्तरं तथा ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न शक्यो विस्तरस्तात वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ मन्वन्तराणां कौरव्य संक्षेपं त्वेव मे शृणु ॥ ३ ॥ स्वायंभुवो मनुस्तात मनुः स्वारोचिषस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥४॥ वैवस्वतश्च कौरव्य साम्प्रतो मनुरुच्यते ॥ सावर्णिश्च मनुस्तात भौत्यो रौच्यस्तथैव च ॥५॥ तथैव मेरुसावर्णाश्चत्वारो मनवः स्मृताः ॥ अतीता वर्तमानाश्च तथैवानागताश्च ये ॥६॥ कीर्तिता मनवस्तात मयैते तु यथाश्रुतम् ॥ ऋषींस्तेषां प्रवक्ष्यामि पुत्रान्देवगणांस्तथा ॥ ७ ॥ मरीचिरत्रिर्भगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ॥ पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥८॥ उत्तरस्यां दिशि तथा राजन्सप्तर्षयोऽपरे ॥ देवाश्च शान्तरजसस्तथा प्रकृतयः परे ॥ यामा नाम तथा देवा आसन्स्वायंभुवेऽन्तरे ॥९॥ आग्नीध्रश्चाग्निबाहुश्च मेधा मेधातिथिर्वसुः ॥ ज्योतिष्मान्धृतिमान्हव्यः सवनः पुत्र एव च ॥ १० ॥ मनोः स्वायंभुवस्यैते दश पुत्रा महौजसः ॥ एतत्ते प्रथमं राजन्मन्वन्तरमुदाहृतम् ॥ ११ ॥

न्तराणीति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मेरुसावर्णाश्चत्वारः ब्रह्मसावर्णिः रुद्रसावर्णिः मेरुसावर्णिः दक्षसावर्णिश्च । एते मेरौ तपः कृत्वा सिद्धिं प्राप्ता इति सर्वेऽपि मेरुसावर्णा इत्युच्यन्ते ॥ ६ ॥ यथाश्रुतं गुरुपदेशमनतिक्रम्येति । तेषां मनूनां पुत्रान् ॥ ७ ॥ प्रथममन्वन्तरगतम् ऋष्यादिप्रपञ्चमाह--मरीचिरिति चतुर्भिः ॥ ८ ॥ अपरे सप्तर्षयः तानर्षीयो मरीच्यादिः राज्य ॥ ९ ॥ पुत्र इति पुत्रनामा ॥ १० ॥ ११ ॥

स्वारोचिषगतऋष्यादित्रयमाह—औवेंति सार्द्धचतुष्टयेन ॥ द्वितीयमन्वन्तरगता ऋष्यादय उक्ताः । वसिष्ठपुत्र औवेंनामा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ वसिष्ठेति ॥ सप्त वसिष्ठपुत्रा वासिष्ठा इति विश्रुता ऋषयोऽत्र उत्तमे मया प्रोक्ता इत्यग्रिमेणान्वयः । के ते वासिष्ठा ये पूर्वं हिरण्यगर्भपुत्राः ऊर्जसंज्ञाः सुतेजसः अतिप्रतापा आसन्निति पश्चात् वसिष्ठजाता इत्यन्वयः ॥ १७ ॥ सप्तर्षयो मया प्रोक्ता इति पूर्वान्वयि । कीर्त्यमानान् औत्तमेयान्निबोधेत्युत्तरेणान्वयः ॥ १८ ॥ तनूजः तनूजनामा ॥ १९ ॥ चतुर्थमाह। मन्व

औवों वसिष्ठपुत्रश्च स्तम्बः काश्यप एव च ॥ प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तो निश्च्यवनस्तथा ॥ १२ ॥ एते महर्षयस्तात वायुप्रोक्ता महाव्रताः ॥ देवाश्च तुपिता नाम स्मृताः स्वारोचिपेऽन्तरे ॥ १३ ॥ हविर्ध्रः सुकृतिर्ज्योतिरापोमूर्तिरयस्मयः ॥ प्रथितश्च नभस्यश्च नभ ऊर्जस्तथैव च॥ १४॥ स्वारोचिषस्य पुत्रास्ते मनोस्तात महात्मनः॥ कीर्तिताः पृथिवीपाल महावीर्यपराक्रमाः॥ १५॥ द्वितीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया॥ इदं तृतीयं वक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ १६ ॥ वासिष्ठपुत्राः सप्तासन्वासिष्ठा इति विश्रुताः॥ हिरण्यगर्भस्य सुता ऊर्ज्जा नाम सुतेजसः॥ १७॥ ऋषयोऽत्र मया प्रोक्ताः कीर्त्यमानान्निबोध मे॥ औत्तमेयान्महाराज दश पुत्रान्मनोरमान्॥ १८॥ इष ऊर्जस्तनूजश्च मधुर्माधव एव च॥ शुचिः शुक्रः सहश्चैव नभस्यो नभ एव च ॥ १९ ॥ भानवस्तत्र देवाश्च मन्वन्तरमुदाहृतम्॥ मन्वन्तरं चतुर्थं ते कथयिष्यामि तच्छृणु॥ २०॥ काव्यः पृथुस्तथैवाग्निर्जन्युर्धाता च भारत॥ कपीवानकपीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽपरे ॥ २१॥ पुराणे कथितास्तात पुत्राः पौत्राश्च भारत॥ सत्या देवगणाश्चैव तामसस्यान्तरे मनोः॥ २२॥ पुत्रांश्चैव प्रवक्ष्यामि तामसस्य मनोर्नृप ॥ द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोमूलस्तपोधनः ॥ २३ ॥ तपोरतिरकल्माषस्तन्वी धन्वी परंतपः ॥ तामसस्य मनोरेते दश पुत्रा महाबलाः ॥ २४ ॥ वायुप्रोक्ता महाराज पञ्चमं तदनन्तरम् ॥ वेदबाहुर्यदुध्रश्च मुनिर्वेदशिरास्तथा ॥ २५ ॥ हिरण्यरोमा पर्जन्य ऊर्ध्वबाहुश्च सोमजः ॥ सत्यनेत्रस्तथाऽऽत्रेय एते सप्तर्षयोऽपरे ॥ २६ ॥ देवाश्च भूतरजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ॥ पारिप्लवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते॥ २७॥ अथ पुत्रानिमांस्तस्य निबोध गदतो मम॥ धृतिमानव्ययो युक्तस्तत्त्वदर्शी निरुत्सुकः॥ २८॥ अरण्यश्च प्रकाशश्च निर्मोहः सत्यवाक्कविः ॥ रैवतस्य मनोः पुत्राः पञ्चमं चैतदन्तरम् ॥ २९ ॥

न्तरमिति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पञ्चममाह—वेपबाहुरिति सार्द्धैश्चतुर्भिः । मुनिरिति वेदशिरसो विशेषणम् ॥ २५ ॥ सोमजः ऊर्ध्वबाहुः आत्रेयः सत्यनेत्रः ॥ २६ ॥ तथा प्रकृतयः अभूतरजःस्वभावाः पारिप्लुवो रैभ्यश्च देवतागणविशेषौ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

---

१ मनस्यश्चेति पा० ।

पत्र च इति ॥ ३०॥३१॥ आपादयः पञ्च देवगणा दिवौकस इति सर्वेषां विशेषणम् । आपा इत्यमात्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति॥ ३२॥ नड्वलाया पुत्रा नाड्वलेया ॥ ३३ ॥ सप्तम वैवस्वतमन्वन्तरमाह—अत्रिरित्यादिपञ्चभि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७॥ ३८ ॥ प्राग्दिश पूर्वकल्पप्रकारा सप्तसप्तकाः एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवाः प्रागुक्ता अपि प्रतिमन्वन्तर भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्मरुत मन्वन्तरसमाप्तौ क्रममुक्तिपद ब्रह्मणः स्थान प्राप्नुवन्ति ॥४० ॥ ततोऽन्ये जायमाना तपोपलब्धमन्वन्तरान्तरे तत्पदमास्थाय स्थान पूरयन्ति तेन सप्तसप्तका पूर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर ज्ञेयम्।एतेन कर्मिणामपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम्

षष्ठ ते सम्प्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते वै महर्षय ॥चाक्षुषस्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाञ्छृणु ॥ ३१ ॥ आद्या प्रसूता ऋभव पृथग्भावा दिवौकस ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥ ऋषेरङ्गिरस पुत्रा महात्मानो महौजस ॥ ३२ ॥ नाड्वलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऊरुप्रभृतयो राजन्षष्ठं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥ अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषि ॥ गोतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो जमदग्निश्च ऋषय साम्प्रतं दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विश्वे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाश्विनौ चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ॥३६ ॥ मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मन ॥३७॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम् ॥ राजपुत्राश्च पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ॥३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिश सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसंरक्षणाय च ॥३९॥ मन्वन्तरे व्यतिक्रान्ते चत्वार सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिव यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४०॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत॥अतीता वर्तमानाश्च कर्मणैतेन भारत॥४१॥एतान्युक्तानि कौरव्य सप्तातीतानि भारत॥मन्वन्तराणि षट् चापि निबोधानागतानि मे॥४२॥सावर्णा मनवस्तात पञ्च तांश्च निबोध मे॥एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापते॥४३॥परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गता॥दक्षस्यैते हि दौहित्रा प्रियायास्तनया नृप॥महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजस॥४४॥रुचेः प्रजापते पुत्रो रौच्यो नाम मनु स्मृत ॥भूत्यां चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचे सुत ॥४५॥

॥ ४१ ॥ समातीतानि एक चानागतमित्यग्रासुक्तानीति द्रष्टव्यम् । अनागतानि षट् मे मम निबोध बुध्यस्व ॥ ४२ ॥ सावर्णा पञ्च तेषामेको वैवस्वत उक्त ॥ ४३ ॥ परमेष्ठिसुता इति ॥ समासैकदेशस्य विशेषण प्रजापतेरिति । लुप्तविभक्तिक वा परमेष्ठिपद द्रष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वे योगमाह । महान्त इति । यतो मेरौ तपश्च कृतो मेरुसावर्णास्ते जाता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

सप्तैव महर्षयः प्रतिमन्वन्तरमिति शेषः । अष्टममाह । मनोरिति ॥ ४६ ॥ दीप्तिमान् तृतीयः अश्वत्थामा चतुर्थः ॥४७॥ कृपः पञ्चमः गालवः षष्ठः रुरुः सप्तमः इतराणि पदानि तेषामेव विशेषणानि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥ ५२॥५३ ॥ ५४॥५५॥५६॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्ण्याख्ये नवमे मेधातिथ्यादीनां

सप्तैते स्मृता दिवि महर्षयः ॥ मनोरन्तरमासाद्य सावर्णस्येह ताञ्छृणु ॥ ४६ ॥ रामो व्यासस्तथात्रेयो दीप्तिमानिति विश्रुतः ॥ अनागताश्च भारद्वाजस्तथा द्रौणिरश्वत्थामा महाद्युतिः ॥ ४७ ॥ गौतमस्यात्मजश्चैव शरद्वान्गौतमः कृपः ॥ कौशिको गालवश्चैव रुरुः काश्यप एव च ॥ ४८ ॥ एते सप्त महात्मानो भविष्या मुनिसत्तमाः ॥ ब्रह्मणः सदृशाश्चैते धन्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ४९ ॥ अभिजात्याऽथ तपसा मन्त्रव्याकरणैस्तथा[1] ॥ ब्रह्मलोकप्रतिष्ठास्तु स्मृताः सप्तर्षयोऽमलाः ॥ ५० ॥ भूतभव्यभवज्ज्ञानं बुद्ध्वा चैव तु ये स्वयम् ॥ तपसा वै प्रसिद्धा ये सङ्गताः प्रविचिन्तकाः ॥ ५१ ॥ मन्त्रव्याकरणाद्यैश्च ऐश्वर्यात्सर्वशश्च ये ॥ एतान्भार्यान्द्विजो ज्ञात्वा नैष्ठिकानि च नाम च ॥ ५२ ॥ सप्त ते सप्तभिश्चैव गुणैः सप्तर्षयः स्मृताः ॥ दीर्घायुषो मन्त्रकृत ईश्वरा दीर्घचक्षुषः ॥५३॥ बुद्ध्या प्रत्यक्षधर्माणो गोत्रप्रावर्त्तकास्तथा ॥ कृतादिषु युगाख्येषु सर्वेष्वेव पुनःपुनः ॥ ५४ ॥ प्रावर्त्तयन्ति ते वर्णानाश्रमांश्चैव सर्वशः ॥ सप्तर्षयो महाभागाः सत्यधर्मपरायणाः ॥ ५५ ॥ तेषां चैवान्वयोत्पन्ना जायन्तीह पुनःपुनः ॥ मन्त्रब्राह्मणकर्त्तारो धर्मे प्रशिथिले तथा ॥५६॥ यस्माच्च वरदाः सप्त परेभ्यश्चापराः स्मृताः ॥ तस्मान्न कालो न वयः प्रमाणमृषिभावने ॥५७॥ एष सप्तर्षिकोद्देशो व्याख्यातस्ते मया नृप ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रान्भविष्याञ्छृणु सत्तम ॥ ५८ ॥ वरीयांश्चावरीयांश्च संमतो धृतिमान्वसुः ॥ चरिष्णुरप्यधृष्णुश्च वाजः सुमतिरेव च ॥ सावर्णस्य मनोः पुत्रा भविष्या दश भारत ॥ ५९ ॥ प्रथमे मेरुसावर्णेः प्रवक्ष्यामि मुनीञ्छृणु ॥ मेधातिथिस्तु पौलस्त्यो वसुः काश्यप एव च ॥ ६० ॥ ज्योतिष्मान्भार्गवश्चैव द्युतिमानङ्गिरास्तथा ॥ सावनश्चैव वासिष्ठ आत्रेयो हव्यवाहनः ॥६१॥ पौलहः सप्त इत्येते मुनयो रोहितेऽन्तरे॥ देवतानां गणास्तत्र त्रय एव नराधिप ॥६२॥ दक्षपुत्रस्य पुत्रास्ते रोहितस्य प्रजापतेः ॥ मनोः पुत्रो धृष्टकेतुः पञ्चहोत्रो निराकृतिः ॥ ६३ ॥ पृथुः श्रवा भूरिधामा ऋचीकोऽबृहतो गयः ॥ प्रथमस्य तु सावर्णेर्नव पुत्रा महौजसः ॥ ६४ ॥

गोत्राणि पौलस्त्यादीनि ॥ ६० ॥ ६१ ॥ रोहित इत्यस्यैव मनोर्नामान्तरम् ॥ ६२ ॥ अयं पुत्रिकापुत्रोऽपि दक्षपुत्र इत्युच्यते ॥ ६३ ॥ पृथुरित्येकः ॥ ६४ ॥

[1] भूरिद्युम्न इति पा० ।

पञ्च त इति ॥ ३०॥३१॥ आपादय पञ्च देवगणा ।दिवौकस इति सर्वेषां विशेषणम् । आप्या इत्यप्यास्ता आप्या इति वा गौडा पठन्ति॥ ३२॥नड्वलायाः पुत्रा नाड्वलेया
॥ ३३ ॥ सप्तम वैवस्वतमन्वन्तरमाह—अत्रिरित्यादिपञ्चभि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥३७॥ ३८ ॥ प्राग्दिश पूर्वकल्पप्रकारा सप्तसप्तका एकोनपञ्चाशत् मरुतो देवा
मानुषा अपि प्रतिमन्वन्तर भवन्तीति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ तेषां च मध्ये चत्वार सप्तका अष्टाविंशतिर्मिलित्वा मन्वन्तरसमाप्तौ क्रममुक्तिपद ब्रह्मणः स्थान प्राप्नुवन्ति ॥४० ॥
ततोऽन्ये जायमाना तपोपलब्धमन्वन्तरान्तरे तत्पदमारुह्य स्थान पूरयन्ति तेन सप्तसप्तका पूर्यन्ते एवं प्रतिमन्वन्तर ज्ञेयम्।एतेन कर्मिणामपि परम्परया मुक्तिरस्तीति दर्शितम्

षष्ठ ते सम्प्रवक्ष्यामि तन्निबोध नराधिप ॥ भृगुर्नभो विवस्वांश्च सुधामा विरजास्तथा ॥ ३० ॥ अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तैते वै महर्षय ॥चाक्षुष
स्यान्तरे तात मनोर्देवानिमाञ्छृणु ॥ ३१ ॥ आद्या प्रभूता ऋभव पृथग्भावा दिवौकस ॥ लेखाश्च नाम राजेन्द्र पञ्च देवगणा स्मृता ॥
ऋषेरङ्गिरस पुत्रा महात्मानो महौजस ॥ ३२ ॥ नाड्वलेया महाराज दश पुत्राश्च विश्रुता ॥ ऊरुप्रभृतयो राजन्षष्ठं मन्वन्तर स्मृतम् ॥ ३३ ॥
अत्रिर्वसिष्ठो भगवान्कश्यपश्च महानृषि ॥ गोतमोऽथ भरद्वाजो विश्वामित्रस्तथैव च ॥ ३४ ॥ तथैव पुत्रो भगवानृचीकस्य महात्मन ॥ सप्तमो
जमदग्निश्च ऋषय साम्प्रत दिवि ॥ ३५ ॥ साध्या रुद्राश्च विश्वे च मरुतो वसवस्तथा ॥ आदित्याश्चाश्विनौ चैव देवौ वैवस्वतौ स्मृतौ॥३६ ॥
मनोर्वैवस्वतस्यैते वर्तन्ते साम्प्रतेऽन्तरे ॥ इक्ष्वाकुप्रमुखाश्चैव दश पुत्रा महात्मन ॥३७॥ एतेषां कीर्तितानां तु महर्षीणां महौजसाम् ॥ राजपुत्राश्च
पौत्राश्च दिक्षु सर्वासु भारत ॥३८ ॥ मन्वन्तरेषु सर्वेषु प्राग्दिश सप्तसप्तका ॥ स्थिता लोकव्यवस्थार्थं लोकसरक्षणाय च ॥३९॥ मन्वन्तरे व्य
तिक्रान्ते चत्वार सप्तका गणा ॥ कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकमनामयम् ॥ ४०॥ ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत॥अतीता वर्त
मानाश्च क्रमेणैतेन भारत॥४१॥एतान्युक्तानि कौरव्य सप्तातीतानि भारत॥मन्वन्तराणि षट् चापि निबोधानागतानि मे॥४२॥सावर्णा मनवस्तात
पञ्च तांश्च निबोध मे॥एको वैवस्वतस्तेषां चत्वारस्तु प्रजापते ॥४३॥परमेष्ठिसुतास्तात मेरुसावर्णतां गता ॥दक्षस्यैते हि दौहित्रा प्रियायास्तनया
नृपा॥महान्तस्तपसा युक्ता मेरुपृष्ठे महौजस ॥४४॥रुचे प्रजापते पुत्रो रौच्यो नाम मनु स्मृत ॥भूत्यां चोत्पादितो देव्यां भौत्यो नाम रुचे सुत ॥४५॥

॥ ४१ ॥ सप्तातीतानि एक चानागतमित्यष्टावुक्तानीति द्रष्टव्यम् । अनागतानि षट् मे मत्त निबोध बुध्यस्व ॥ ४२ ॥ सावर्णा पञ्च तेषामेको वैवस्वत उक्त ॥ ४३ ॥
परमेष्ठिसुता इति ॥ समासैकदेशस्य विशेषण प्रजापतेरिति । लुप्तविभक्तिक वा परमेष्ठिपद द्रष्टव्यम् । तेषां चतुर्णामपि मेरुसावर्णित्वे योगमाह । महान्त इति । यतो मेरौ तपश्च
क्रुरतो मेरुसावर्णास्ते जाता इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ छ ॥ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रसङ्ख्यानमष्टमेऽध्याय ईर्यते ॥१॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥१॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात्। विभजते इति पाठे सूर्य इति शेषः। लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्धरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाद्यहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम्। विष्णुपुराणेऽपि "काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव" इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात्। तैर्मुहूर्तैस्त्रिंशताऽहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः

युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते॥ यशश्चाप्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा॥८७॥तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना॥८९॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः॥९०॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥२॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्त्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः॥३॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥४॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्यभिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतो मासो मासौ द्वावृतुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्व्ययनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्वविशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥७॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितॄणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहुरित्यनुषज्यते। नित्यश इति सार्वदिक्त्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४॥५॥६॥ ७ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोकस्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वादत्यावश्यकतया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

द्वितीयस्य दक्षसावर्णस्य हविष्मदादीनां गोत्राणि पौलहादीनि वसिष्ठपुत्राणां शक्त्यादीनां मध्ये अष्टमश्च इत्येके । अष्टम इति सप्तैव वा तस्य ॥ ६५ ॥ नभस' नभ सप्तस्य अंगिरा पुत्रः सत्या नाम सप्तम अङ्गिनोरसा रतियोगादौरस पुत्रोऽङ्गिरा इत्युच्यते।नभस इति षष्ठ तस्यैव पुत्रे छन्से सत्य इति अंगिरस स्तुत्यर्थं विशेषण सत्यवादी ॥६६॥ द्वौ गणौ दक्षिणोत्तरमार्गाभिमानिनौ । अग्न्यादिभूमादिऋषिमन्त्रो मन्त्रप्रतिपाद्या देवा । मनो' सुत इति छेदः । मनोः तृतीयस्य सुत इत्येव प्रथमस्य यौगिक नाम वीर्यवान्

दशमे त्वथ पर्याये द्वितीयस्यान्तरे मनो' ॥ हविष्मान्पौलहश्चैव सुकृतिश्चैव भार्गव' ॥ आपो मूर्तिस्तथाऽत्रेयो वासिष्ठश्चाष्टमः स्मृत ॥ ६५ ॥
पौलस्त्य' प्रमितिश्चैव नभोगश्चैव काश्यप ॥अङ्गिरा नभस' सत्यः सप्तैते परमर्षयः॥६६॥देवतानां गणौ द्वौ तौ ऋषिमन्त्राश्च ये स्मृता ॥ मनोः
सुतोत्तमौजाश्च निकुपञ्जश्च वीर्यवान् ॥६७॥ शतानीको निरामित्रो वृषसेनो जयद्रथ ॥भूरिद्युम्न सुवर्चाश्च दश त्वेते मनो सुता ॥६८॥ एका
दशेऽथ पर्याये तृतीयस्यान्तरे मनोः ॥ तस्य सप्त ऋषींश्चापि कीर्त्यमानान्निबोध मे ॥ ६९ ॥ हविष्मान्काश्यपश्चापि हविष्मान्यश्च भार्गव ॥
तरुणश्च तथाऽत्रेयो वासिष्ठस्त्वनघस्तथा ॥७०॥ अङ्गिराश्चोदधिष्ण्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा॥पुलहश्चामितेजाश्च भाव्या' सप्त महर्षय ॥७१॥
ब्रह्मणस्तु सुता देवा गणास्तेषां त्रय स्मृता ॥ सवर्त्तक' सुशर्मा च देवानीक पुरूद्वह' ॥७२॥ क्षेमधन्वा दृढायुश्च आदर्श पण्डको मनु ॥
सावर्णस्य तु पुत्रा वै तृतीयस्य नव स्मृता ॥७३॥ चतुर्थस्य तु सावर्णेर्ऋषीन्सप्त निबोध मे ॥ द्युतिर्वसिष्ठपुत्रश्च आत्रेय सुतपास्तथा ॥७४॥
अङ्गिरस्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा ॥ तपोशनश्च पौलस्त्य पौलहश्च तपो रवि ॥७५॥ भार्गव सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु ततो धृति ॥
पञ्च देवगणा प्रोक्ता मानसा ब्रह्मणश्च ते॥७६॥देववायुरदूरश्च देवश्रेष्ठो विदूरथ ॥मित्रवान्मित्रदेवश्च मित्रसेनश्च मित्रकृत् ॥ मित्रबाहुः सुवर्चाश्च
द्वादशस्य मनो सुताः॥७७॥त्रयोदशेऽथ पर्याये भाव्ये मन्वन्तरे मनो'॥अङ्गिराश्चैव धृतिमान्पौलस्त्यो हव्यपस्तु यः ॥७८॥ पौलहस्तत्त्वदर्शी
च भार्गवश्च निरुत्सुक॥निष्प्रकम्पस्तथाऽऽत्रेयो निर्मोह' कश्यपस्तथा॥७९॥सुतपाश्चैव वासिष्ठ सप्तैते तु महर्षयः॥त्रय एव गणा प्रोक्ता देवतानां
स्वयम्भुवा ॥८०॥त्रयोदशस्य पुत्रास्ते विज्ञेयास्तु रुचे' सुता ॥चित्रसेनो विचित्रश्च नयो धर्मभृतो धृत ॥८१॥सुनेत्र क्षत्रवृद्धिश्च सुतपा निर्भयो
दृढ ॥रौच्यस्यैते मनो पुत्रा अन्तरे तु त्रयोदशे॥८२॥चतुर्दशेऽथ पर्याये भौत्यस्यैवान्तरे मनो'॥भार्गवो ह्यतिबाहुश्च शुचिराङ्गिरसस्तथा॥८३॥

तृतीय । अन्यथा दशमप्याया अपूर्तिर्मनो' सुता इत्यस्य पुनरुक्तिश्च तु समाधेया स्यात्॥६७॥६८॥तृतीयस्य रुद्रसावर्णस्यस्य॥६९॥हविष्मन्तौ द्वौ काश्यपो भार्गवश्च ॥७०॥ अंगिरसपुत्रश्चान्यगोत्रसंबन्धिनश्छेत आर्षः ॥७१॥७२॥ ...... ॥७३॥७४॥७५॥७६॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥

॥८४॥८५॥८६॥८७॥८८॥८९॥९०॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥७॥ ॥ छ ॥ ॥ मन्वन्तरप्रसङ्ख्यानं युगमानं तथैव च ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रसङ्ख्यानमष्टमेऽध्याय ईर्यते ॥१॥ मन्वन्तरस्येति अध्यायः सर्वस्य कालपरिच्छेददर्शनार्थः ॥१॥ देवादीनाम् अहोरात्राणि भजेत् पृथक् कुर्यात्। विभजते इति पाठे सूर्य इति शेषः। लौकिकम् अस्मदीयं मानवं मनोः परं द्विपरार्धरूपं ब्राह्मं तां तत्सम्बन्धिनीं लोकप्रसिद्धां गणनामुपादाय उपजीव्य देवाद्यहोरात्राणां सङ्ख्यां शृणु ॥ २ ॥ अष्टादश निमेषास्तु काष्ठा इत्यस्य मूलं मृग्यम्। विष्णुपुराणेऽपि "काष्ठा निमेषा दश पञ्च चैव" इत्येतावत्या एव सङ्ख्याया दर्शनात्। तैर्मुहूर्तैस्त्रिंशताऽहोरात्रमिति प्राहुरित्युत्तरेणान्वयः

युक्तश्चैव तथाऽऽत्रेयः शुक्रो वासिष्ठ एव च ॥ अजितः पौलहश्चैव अन्त्याः सप्तर्षयश्च ते ॥८४॥ एतेषां कल्य उत्थाय कीर्तनात्सुखमेधते॥ यशश्चाप्नोति सुमहदायुष्मांश्च भवेन्नरः ॥ ८५॥ अतीतानागतानां वै महर्षीणां सदा नरः ॥ देवतानां गणाः प्रोक्ताः पञ्च वै भरतर्षभ ॥ ८६ ॥ तरङ्गभीरुर्वप्रश्च तरस्वानुग्र एव च ॥ अभिमानी प्रवीणश्च जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा॥८७॥तेजस्वी सबलश्चैव भौत्यस्यैते मनोः सुताः ॥ भौत्यस्यैवाधिकारे तु पूर्णे कल्पस्तु पूर्यते ॥८८॥ इत्येते नामतोऽतीता मनवः कीर्तिता मया ॥ तैरियं पृथिवी तात समुद्रान्ता सपत्तना॥८९॥ पूर्णं युगसहस्रं तु परिपाल्या नराधिप॥ प्रजाभिश्चैव तपसा संहारस्तेषु नित्यशः॥९०॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि मन्वन्तरवर्णनं नाम सप्तमोऽध्यायः॥७॥

जनमेजय उवाच ॥ मन्वन्तरस्य संख्यानं युगानां च महामते ॥ ब्रह्मणोऽह्नः प्रमाणं च वक्तुमर्हसि मे द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अहोरात्रं भजेत्सूर्यो मानवं लौकिकं परम् ॥ तामुपादाय गणनां शृणु संख्यामरिन्दम ॥२॥ निमेषैः पञ्चदशभिः काष्ठा त्रिंशत्तु ताः कला ॥ त्रिंशत्कलो मुहूर्त्तस्तु त्रिंशता तैर्मनीषिणः॥३॥ अहोरात्रमिति प्राहुश्चन्द्रसूर्यगतिं नृप ॥ विशेषेण तु सर्वेषु अहोरात्रे च नित्यशः ॥४॥ अहोरात्राः पञ्चदश पक्ष इत्यभिशब्दितः ॥ द्वौ पक्षौ तु स्मृतो मासो मासौ द्वावृतुरुच्यते ॥ ५ ॥ अब्दं द्व्ययनमुक्तं च अयनं त्वृतुभिस्त्रिभिः॥ दक्षिणं चोत्तरं चैव संख्यातत्त्वविशारदैः ॥ ६ ॥ मानेनानेन यो मासः पक्षद्वयसमन्वितः ॥ पितॄणां तदहोरात्रमिति कालविदो विदुः ॥७॥ कृष्णपक्षस्त्वहस्तेषां शुक्लपक्षस्तु शर्वरी ॥ कृष्णपक्षे त्वहः श्राद्धं पितॄणां वर्त्तते नृप ॥ ८ ॥

॥ ३ ॥ अहोरात्रलक्षणमाह—चन्द्रेति ॥ विशेषेण परिदृश्यमाना चन्द्रसूर्ययोर्गतिरुदयादुदयान्तरावधिः तां तावन्तं कालं सर्वेषु मेरोः परितो भूप्रदेशेषु अहोरात्र इति प्राहुरित्यनुषज्यते। नित्यश इति सार्वदिक्त्वमेतयोरुक्तम् ॥ ४॥५॥६॥ ७ ॥ कृष्णेति ॥ चन्द्रलोकस्थाः पितरः शुक्लपक्षे चन्द्रान्तर्हितं सूर्यं न पश्यन्ति कृष्णे तु चन्द्रसूर्याभिमुख्यात्तदाश्रितास्तं पश्यन्तीति शुक्लकृष्णपक्षौ तेषां क्रमेण रात्र्यहनी अत एव कृष्णपक्षः संपूर्णो वा दिनान्तत्वादत्यावश्यकतया अमावास्या श्राद्धकाल इत्यर्थः ॥ ८ ॥

मानुषेणेति मादम ॥ मकरादामिथुनान्त रविरथाभरस्योर्ध्वेणाकर्षणेऽनुदिन क्रियमाणे उत्तराभिमुखः सूर्यो मेरुमूर्धस्थानां देवाना दृश्यो भवतीति तेषां सदा दिनम् । कर्कादाव
धन्वन्त तयोरव रश्म्योर्घुवेण क्रमादुन्मोचने क्रियमाणे दक्षिणाभिमुख सूर्यो देवानामदृश्यो भवतीति सदा तेषां रात्रिरिति ॥९॥ दिव्यमिति ॥ देवानां दशभिर्वर्षैर्मनोरहोरात्र
एक दशभिस्तै पक्षः ॥१०॥ दशभि पक्षैर्मास तैर्द्वादशभिऋतुः तैस्त्रिभिरयन तयो द्वयेन वै षड्भि संवत्सर त्रिंशतिसहस्राणि विंशांश एक मनोर्वर्षमित्यर्थ ॥११॥
सन्ध्यांशश्च तस्य पूर्वापरौ भागौ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५॥ द्वादशसाहस्री वर्षाणां युगमित्युच्यते ॥ १६ ॥ युगपदार्थमाह—कृतमिति ॥ चतुर्युगी युगशब्दार्थः
तत् युगम् एकसप्तत्या गणितं किञ्चिदधिकं च मन्वन्तरं प्रोक्तं सहस्रस्य चतुर्दशांशत्वात् ॥१७॥ एतावता कालस्यान्ते मनोर्ब्रह्मलोकं प्रति गमनेनादर्शनं भवतीति तदेव

मानुषेण तु मानेन यो वै संवत्सरः स्मृतः ॥ देवानां तदहोरात्रं दिवा चैवोत्तरायणम् ॥ दक्षिणायनं स्मृता रात्रिः प्राज्ञैस्तत्त्वार्थकोविदैः ॥९॥ दिव्यम
ब्दं दशगुणमहोरात्रं मनोः स्मृतम् ॥ अहोरात्रं दशगुणं मानवं पक्ष उच्यते ॥१०॥ पक्षो दशगुणो मासो मासैर्द्वादशभिर्गुणैः ॥ ऋतुर्मनूनां सम्प्रोक्त
प्राज्ञैस्तत्त्वार्थदर्शिभिः ॥ ऋतुत्रयेण त्वयनं तद्द्वयेनैव वत्सरः ॥११॥ चत्वार्येव सहस्राणि वर्षाणां तु कृतं युगम् ॥ तावच्छती भवेत्सन्ध्या सन्ध्यांशश्च
तथा नृप ॥१२॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि त्रेता स्यात्परिमाणतः ॥ तस्याश्च त्रिशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥१३॥ तथा वर्षसहस्रे द्वे द्वापरं
परिकीर्तितम् ॥ तस्यापि द्विशती सन्ध्या सन्ध्यांशश्च तथाविधः ॥१४॥ कलिर्वर्षसहस्रं च संख्यातोऽत्र मनीषिभिः ॥ तस्यापि शतिका सन्ध्या सन्ध्यां
शश्चैव तद्विधः ॥१५॥ एषा द्वादशसाहस्री युगसंख्या प्रकीर्तिता ॥ दिव्येनानेन मानेन युगसंख्यां निबोध मे ॥ १६ ॥ कृतं त्रेता द्वापरं च
कलिश्चैव चतुर्युगी ॥ युगं तदेकसप्तत्या गणितं नृपसत्तम ॥१७॥ मन्वन्तरमिति प्रोक्तं संख्यानार्थविशारदैः ॥ अयनं चापि तत्प्रोक्तं द्वेऽयने
दक्षिणोत्तरे ॥१८॥ मनुः प्रलीयते यत्र समाप्ते चायने प्रभो ॥ ततोऽपरो मनुः कालमेतावन्तं भवत्युत ॥ १९ ॥ समतीतेषु राजेन्द्र प्रोक्त
संवत्सरः स वै ॥ तदेव चायुतं प्रोक्तं मुनिना तत्त्वदर्शिना ॥ २० ॥

अयनमित्युच्यते तस्यापि मनोः द्वे अयने भवत । पूर्वेरूपमार्षम् । अयं भाव । इत पुण्य भूम्यादिमार्गेण गत्वा देवलोक प्राप्याधिकारं निर्वर्त्य तदन्ते अथ पतनमन्तरेणैव
उत्तरायणमार्गेण ब्रह्मलोक गच्छतीति । तथा चोक्तम् अधिकारिकान् प्रकृत्य । "कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोक सनातनम् । " इति ॥१८॥ प्रभो लीनस्य मनोरयने गमन
रात समाने मन्यह माने मति ॥१९॥ समतीतेष्विति सार्धः ॥ अनेनैव क्रमेण अनेकेषु मनुषु अतीतेषु स वक्ष्यमाणो ब्रह्मण संवत्सर प्रोक्तः । कियद्भिर्मन्वन्तरै सव
त्सर पूरत इत्याह । तदेवेति । अयुत मन्वन्तराणि ब्रह्मणोऽहोरात्रमुख्य तदनुपातेन अहरपि ब्रह्मणः कल्पस्य कल्पत इति योजना। अयं भाव । पञ्चपञ्चिकल्पतमयं संवत्सरस्य अंशा

प्रत्यंशं चतुर्दश मनवः तेन चतुर्दशभिर्गुणितं षष्ट्यधिकशतत्रयं चत्वारिंशदधिकं सहस्रपंचकं मनूनाम् अह्नि भवति । तावानेव कालो रात्रिरिति अशीत्यधिकमयुतं मनवः ब्रह्मणोंऽशरूपे अहोरात्रे भवन्ति । अत्र चांशानां दिनानि किंचिदधिकानि पंच वर्द्धन्ते तानि विहाय अह्नां षष्ट्यधिकशतत्रयेण यावन्तोंऽशाः मनूनामयुतेन पूर्यन्ते तावानेव ब्रह्मणोऽहोरात्रस्तदर्द्धं चाहरिति ॥ २० ॥ २१ ॥ युगसहस्रे चतुर्युगसहस्रे ॥२२॥२३॥२४॥२५॥ संहारसंभवधाराया अन्तरं विच्छेदो ब्रह्म तत्तु वक्तुमशक्यं तज्ज्ञानं विना च

ब्रह्मणस्तदहः प्रोक्तं कल्पश्चेति स कथ्यते ॥ सहस्रयुगपर्यन्ता या निशा प्रोच्यते बुधैः ॥ २१ ॥ निमज्जत्यप्सु यत्रोर्वी सशैलवनकानना ॥ तस्मिन्युगसहस्रे तु पूर्णे भरतसत्तम ॥२२॥ ब्राह्मे दिवसपर्यन्ते कल्पो निःशेष उच्यते ॥ युगानि सप्ततिस्तानि साग्राणि कथितानि ते ॥ २३॥ कृतत्रेतानिबद्धानि मनोरन्तरमुच्यते ॥ चतुर्दशैते मनवः कीर्तिताः कीर्तिवर्द्धनाः ॥ २४ ॥ वेदेषु सपुराणेषु सर्वेषु प्रभविष्णवः ॥ प्रजानां पतयो राजन्धन्यमेषां प्रकीर्त्तनम् ॥२५॥ मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु संभवाः ॥ न शक्यमन्तरं तेषां वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ २६ ॥ विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भारत ॥ मन्वन्तरेषु संहाराः श्रूयन्ते भरतर्षभ ॥२७॥ सशेषास्तत्र तिष्ठन्ति देवाः सप्तर्षिभिः सह ॥ तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समाहिताः ॥२८॥ पूर्णे युगसहस्रे तु कल्पो निःशेष उच्यते॥ तत्र सर्वाणि भूतानि दग्धान्यादित्यतेजसा ॥२९॥ ब्रह्माणमग्रतः कृत्वा सहादित्यगणैर्विभुम् ॥ योगं योगीश्वरं देवमजं क्षेत्रज्ञमच्युतम् ॥ प्रविशन्ति सुरश्रेष्ठं हरिं नारायणं प्रभुम्॥ ३० ॥ यः स्रष्टा सर्वभूतानां कल्पान्तेषु पुनःपुनः ॥ अव्यक्तः शाश्वतो देवस्तस्य सर्वमिदं जगत् ॥३१॥ तत्र संवर्त्तते रात्रिः सकलैकार्णवे तदा ॥ नारायणोदरे निद्रां ब्राह्मं वर्षसहस्रकम्॥३२॥ तावन्तामिति कालस्य रात्रिरित्यभिशब्दिता ॥ निद्रायोगमनुप्राप्तो यस्यां शेते पितामहः॥३३॥ सा च रात्रिरपक्रान्ता सहस्रयुगपर्यया ॥ तदा प्रबुद्धो भगवान्ब्रह्मा लोकपितामहः॥३४॥पुनः सिसृक्षया युक्तः सर्गाय विदधे मनः ॥ सैव स्मृतिः पुराणेयं तद्वृत्तं तद्विचेष्टितम् ॥३५॥

न धाराविच्छेदोऽस्तीति भावः ॥ २६ ॥ प्रजानां जरायुजादीनां सृष्टिसंहारौ मन्वन्तरेषु चतुर्दशस्वपि मध्ये मध्ये उपरतो भवतः ॥२७ ॥ शेषाः स्थूलभूतानि तत्सहिता देवास्तिष्ठन्ति तत्र हेतुस्तपसेति ॥२८॥ निःशेषत्वमेवाह । तत्रेति ॥ २९ ॥ आदित्या अपि दग्धेन्धनानलवत्स्वात्मानमुपसंहृत्य ब्रह्मणा सह विष्णुं प्रविशन्ति तेन स्थूलानां पृथिव्यप्तेजसां नाशोदर्शितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अयं च लयः सुषुप्तिसदृश इत्याह—तत्रेत्यादिना ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

---

१ ब्रह्मर्षिभि सहेतिपाठ. । २ समन्विता.–इ०पा० । ३ नारायणो दधे निद्राम्–इ०पा० ।

देहाना मूपादीनां मधुरादीनां च महाण्डे पिण्डेच ताप्येव न किञ्चिदपूर्वं दृश्यते केवलं विपर्ययः दर्शनानामदर्शने सह विपर्ययो मणिस्वालधारामाभमित्यर्थ ॥३६॥ दग्धानि पूनम् आमन धानि देहादयस्व थाग् विष्णौ लीना सन्त पुनर्जायन्ते ॥३७॥ ऋतुलिङ्गानि शीतोष्णवृष्टयादीनि ॥३८॥ निष्क्रमित्वा नारायणात् निष्क्रम्य पृथग्भूय प्रजा कार प्रजाकर्ता पुनःपुनर्भूतानि ससृज इति चतुर्थेन मध्य थः । किं सर्वाणि भूतान्यविशेषेण पुनः सृजति नेत्याह—ये चेति सार्धेन ॥३९॥ ते सङ्गत्वा शुद्धेन मनसा सह मज्ज एकीभावेन गतियेषा ते तत्त्वविद शुद्धसगाः । शुद्धसत्त्वे हेतु शश्वदिति । शश्वद्धर्मं स्वाभाविको गुणो देहादिष्वात्मबुद्धि तस्या विसर्गतस्त्यागाचे पुनर्न भवन्ति नावर्तन्ते ।

देवस्थानानि तान्येव केवलं च विपर्यय ॥ ततो दग्धानि भूतानि सर्वाण्यादित्यरश्मिभि ॥३६॥ देवर्षियक्षगन्धर्वा पिशाचोरगराक्षसा ॥ जायन्ते च पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ३७ ॥ यथर्तावृतुलिंगानि नानारूपाणि पर्यये ॥ दृश्यन्ते तानि तान्येव तथा ब्राह्मीषु रात्रिषु ॥ ३८ ॥ निष्क्रमित्वा प्रजाकार प्रजापतिरसशयम् ॥ ये च वै मानवा देवा सर्वे चैव महर्षय ॥ ३९ ॥ ते सगता शुद्धसगा शश्वद्धर्मविसर्गत ॥ न भवन्ति पुनस्तात युगे भरतसत्तम ॥ ४० ॥ तत्सर्वं क्रमयोगेन कालसख्याविभागवित् ॥ सहस्रयुगसख्यान कृत्वा दिवसमीश्वर ॥ ४१ ॥ रात्रिं युगसहस्रान्तां कृत्वा च भगवान्विभु ॥ सहरत्यथ भूतानि सृजते च पुनःपुन ॥४२॥ व्यक्ताव्यक्तो महादेवो हरिर्नारायण प्रभु ॥ तस्य ते कीर्तयिष्यामि मनोर्वैवस्वतस्य ह ॥ ४३ ॥ विसर्गं भरतश्रेष्ठ साम्प्रतस्य महाद्युते ॥ वृष्णिवशप्रसंगेन कथ्यमानं पुरातनम् ॥ ४४ ॥ यत्रोत्पन्नो महात्मा स हरिर्वृष्णिकुले प्रभु ॥ सर्वासुरविनाशाय सर्वलोकहिताय च ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवशपर्वणि अष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विवस्वान्कश्यपाज्जज्ञे दाक्षायण्यामरिंदम ॥ तस्य भार्याऽभवत्सज्ञा त्वाष्ट्री देवी विवस्वतः ॥ १ ॥ सुरेणुरिति विख्याता त्रिषु लोकेषु भामिनी ॥ सा वै भार्या भगवतो मार्तण्डस्य महात्मन ॥ २ ॥

अन्ये तु न । विष्णुं शमा अपि मोहकचुकापनयनामावाच्चायन्त इत्यर्थः ॥४०॥ तदूर्ध्वं कृतकार युगसख्यानम् ॥४१॥४२॥ व्यक्ताव्यक्त स्थूलसूक्ष्मरूप तस्य मनोः तदश स्य मनो विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युत्तरेण सम्बन्धः ॥४३॥४४॥ यत्र वृष्णिवशे ॥४५॥ इति हरिवशे टीकायामष्टमोऽध्याय ॥८॥ ॥ छ ॥ विवस्वतोऽस्य सज्ञाया भार्याया देवमनोभव ॥ अश्विनोश्चापि चक्रस्य जनुर्नाम ईर्यते ॥ १ ॥वैवस्वतस्य मनो विसर्गं कीर्तयिष्यामीत्युक्त तत्रैवाह—विवस्वानित्यादिना ॥ दाक्षायण्यां दक्षकन्यायाम् अदित्याम् त्वाष्ट्री त्वष्टु पुत्री ॥ १ ॥ सुरेणुरिति सज्ञाया एव नामान्तरम् । भामिनी कोपना । कामिनीति पाठे शुभाङ्गीत्येव ॥२॥

दीप्तेन अत्युष्णेन भर्तृरूपेण ॥ ३ ॥ तद्रूपं तस्याः सञ्ज्ञायाः रूपं मण्डलस्थस्य तेजसा गात्रेषु दग्धम् ॥४॥ दाहे हेतुमाह--न खल्विति द्वाभ्याम् ॥ भिक्षार्थम् आगतेन बुधेन गर्भगौरवच्छीघ्रं भिक्षामप्रयच्छती अदितिः शप्ता तव गर्भोऽयं म्रियतामिति । तच्छ्रुत्वा व्याकुलामदितिं प्रति भार्यास्नेहात् कश्यपः स्वसामर्थ्यात् बुधशापं निवार्य अभाषत । अयं खलु इति निश्चयेन न मृतः अपि तु अण्डस्थ एवास्तीति तस्माददितेरज्ञानात् मम अण्डं मृतमित्येवंरूपात् विपरीतज्ञानात् अथ मार्तण्ड इत्युच्यते । मृतम् अण्डमस्येति मृताण्डं तस्माज्जातो मार्तण्डः शकन्ध्वादित्वात्पररूपम् ॥ ५ ॥ तेज इति ॥ स एवं कश्यपमाहात्म्याज्जीवितोऽतितेजस्वी संज्ञाम् अतिसान्निध्यादत्यन्तं तापयामासेति भावः

भर्तृरूपेण नातुष्यद्रूपयौवनशालिनी ॥ संज्ञा[1]ना स्त्री सुतपसा दीप्तेनेह समन्विता ॥ ३ ॥ आदित्यस्य हि तद्रूपं मण्डलस्य सुतेजसा ॥ गात्रेषु
परिदग्धं वै नातिकान्तमिवाभवत् ॥ ४ ॥ न खल्वयं मृतोऽण्डस्थ इति स्नेहादभाषत ॥ अज्ञानात्कश्यपस्तस्मान्मार्त्तण्ड इति चोच्यते ॥ ५ ॥
तेजस्त्वभ्यधिकं तात नित्यमेव विवस्वतः ॥ येनातितापयामास त्रींल्लोकान्कश्यपात्मजः॥६॥त्रीण्यपत्यानि कौरव्य संज्ञायां तपतां वरः ॥ आदि
त्यो जनयामास कन्यां द्वौ च प्रजापती ॥ ७ ॥ मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजापतिः॥यमश्च यमुना चैव यमजौ संबभूवतुः ॥ ८ ॥ सा विवर्णं
तु तद्रूपं दृष्ट्वा संज्ञा विवस्वतः ॥ असहन्ती च स्वां छायां सवर्णां निर्ममे ततः ॥ ९॥ मायामयी तु सा संज्ञा तस्याश्छाया समुत्थिता ॥ प्राञ्ज
लिः प्रणता भूत्वा छाया संज्ञां नरेश्वर॥१०॥उवाच किं मया कार्यं कथयस्व शुचिस्मिते॥स्थिताऽस्मि तव निर्देशे शाधि मां वरवर्णिनि ॥११॥
संज्ञोवाच ॥ अहं यास्यामि भद्रं ते स्वमेव भवनं पितुः ॥ त्वयेह भवने मह्यं वस्तव्यं निर्विकारया ॥ १२ ॥ इमौ च बालकौ मह्यं कन्या चेयं
सुमध्यमा ॥ संभाव्यास्ते न चाख्येयमिदं भगवते क्वचित्[2] ॥१३॥ छायोवाच ॥ आकचग्रहणादेवि आशापान्नैव कर्हिचित् ॥ आख्यास्यामि मतं
तुभ्यं गच्छ देवि यथासुखम् ॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ समादिश्य सवर्णां तां तथेत्युक्त्वा च सा तया ॥ त्वष्टुः समीपमगमद्व्रीडितेव
तपस्विनी ॥ १५ ॥ पितुः समीपगा सा तु पित्रा निर्भर्त्सिता तदा ॥ भर्तुः समीपं गच्छेति नियुक्ता च पुनःपुनः ॥ १६ ॥

॥६॥७॥ प्रजापतीनाह—मनुरिति॥ मनुः श्राद्धदेवाख्यो यमश्च यमजौ यमलौ ॥८॥ विवर्णं विषमवर्णं दुःसहकारकं स्वां छायां स्वस्य प्रतिमां सवर्णां समानरूपाम् ॥९॥ छाया संज्ञामुवाचेति संबन्धः ॥१०॥ शाधि आज्ञापय ॥११॥ मह्यं मम ॥ १२ ॥ ते त्वया इदं मत्कृत्यं भगवते सूर्याय ॥ १३ ॥ तुभ्यं तव ॥ १४ ॥ व्रीडितेव लज्जितेव यतस्तपस्विनी आलोचनवती अनाकारिताया मम इहागमनं भर्तुस्त्यागश्चाकीर्तिकर इत्याशयः ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ सञ्ज्ञा नाम सुतपसा इति पा० । २ भगवते त्वया—इ०पा० ।

आच्छाप गोपायित्वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ पूर्वस्य भ्रातुः समानवर्णत्वादयं सावर्ण इत्युक्तो न तु सवर्णाया अपत्यत्वादित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ पृथिवीति पूर्वोक्ता सुरेणुरेव मताऽन्या तस्या इव महतिः पार्थिवी द्वितीया सञ्ज्ञा । अन्ये तु छायानिपातेन पृथिव्या उत्थितत्वात्पार्थिवीत्याहुः ॥ २१ ॥ ततस्या मनुः क्षमत् क्षान्तवान् । आर्षम्

अगच्छद्वडवा भूत्वाऽऽच्छाद्य रूपमनिन्दिता ॥ कुरूनथोत्तरान्गत्वा तृणान्येव चचार ह ॥१७॥ द्वितीयायां तु सञ्ज्ञायां सञ्ज्ञेयमिति चिन्तयन्॥ आदित्यो जनयामास पुत्रमात्मसमं तदा ॥१८॥ पूर्वजस्य मनोस्तात सदृशोऽयमिति प्रभुः ॥ सवर्णत्वान्मनोर्भूय सावर्ण इति चोक्तवान्॥१९॥ मनुरेवाभवन्नाम्ना सावर्ण इति चोच्यते ॥ द्वितीयो यः सुतस्तस्याः स विज्ञेयः शनैश्चरः ॥ २० ॥ सञ्ज्ञा तु पार्थिवी तात स्वस्य पुत्रस्य वै तदा॥ चकाराभ्यधिकं स्नेहं न तथा पूर्वजेषु वै ॥ २१ ॥ मनुस्तस्याः क्षमत्तत्तु यमस्तस्या न चक्षमे ॥ तां सरोषाच्च बाल्याच्च भाविनोऽर्थस्य वै बलात् ॥ यदा मतर्जयामास सञ्ज्ञां वैवस्वतो यमः ॥ २२ ॥ तं शशाप ततः क्रोधात्सावर्णे जननी नृप ॥ चरणः पततामेष तवेति भृशदुःखिता ॥ २३ ॥ यमस्तु तत्पितुः सर्वं प्राञ्जलिः प्रत्यवेदयत् ॥ भृशं शापभयोद्विग्नः सञ्ज्ञावाक्यप्रतोदितः॥२४॥ शापोऽयं विनिवर्तेत प्रोवाच पितरं तदा ॥ मात्रा स्नेहेन सर्वेषु वर्तितव्यं सुतेषु वै ॥२५॥ सेयमस्मानपास्याथ यवीयांसं बुभूषति ॥तस्यां मयोद्यतः पादो न तु देहे निपातितः ॥ २६ ॥ बाल्याद्वा यदि वा मोहात्तद्भवान्सन्तुमर्हति ॥ यस्मात्ते पूजनीयाहं लङ्घितास्मि त्वया सुत ॥ २७ ॥ तस्मात्तवैष चरणः पतिष्यति न संशयः ॥ अपत्यं दुरपत्यं स्यान्नाम्बा कुजननी भवेत् ॥ २८ ॥ शप्तोऽहमस्मि लोकेश जनन्या तपतां वर ॥ तव प्रसादाच्चरणो न पतेन्मम गोपते ॥ २९ ॥ निरन्वानुवाच ॥ असंशयं पुत्र महद्भविष्यत्यत्र कारणम् ॥ येन त्वामाविशत्क्रोधो धर्मज्ञं सत्यवादिनम् ॥ ३० ॥ न शक्यमन्यथा कर्तुं मया मातुर्वचस्तव॥कृमयो मांसमादाय यास्यन्ति धरणीतलम् ॥३१॥ तव पादान्महाप्राज्ञ ततस्त्वं प्राप्स्यसे सुखम् ॥ कृतमेवं वचस्तथ्यं मातुस्तव भविष्यति ॥३२॥ शापस्य परिहारेण त्वं च त्रातो भविष्यसि ॥ आदित्योऽथाब्रवीत्सञ्ज्ञां किमर्थं तनयेषु वै ॥३३॥ तुल्येष्वभ्यधिकः स्नेहः किं यतेऽसि पुनःपुनः ॥ सा तत्परिहरन्ती तु नाचचक्षे विवस्वते ॥ ३४ ॥ आत्मानं सुसमाधाय योगात्तथ्यमपश्यत ॥ तां शप्तुकामो भगवान्नाशाय कुरुनन्दन ॥ ३५ ॥

अश्वभावादि ॥ २२ ॥ २३ ॥ भ्वोशित व्यथित । विशेषित इति पाठे वापित ॥ २४ ॥ २५ ॥ बुभूषति भूषयितुमिच्छति ॥ २६ ॥२७॥ २८ ॥ २९॥३०॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आपधिकः स्नेहः कनीयसि । तत्सत्यकार्यं परिहरन्ती गूहमाना ॥ ३४ ॥ सुसमाधाय [illegible]

समये आकेशग्रहणात् आशापाच्च नैतत्प्रकाशयिष्यामीति नियमे अतिगते अतिक्रान्ते सति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ शाड्वले हारिततृणे ॥ ३८॥ भवान् द्रष्टा द्रक्ष्यति ॥ ३९ ॥ हस्तिहस्तेन गजशुण्डादण्डेन परिक्लिष्टां पद्मिनीमिव ॥ ४०॥ तत् मदन्तःकरणस्थं मतम् अद्य तव रूपं कान्तं मनोहरं निर्वर्त्तयामि संपादयामीति ॥ ४१ ॥ तेन पूर्वेण रूपेण संभृतः सम्पन्नः ॥ ४२॥ ४३॥ भ्रमिं भ्रामणयन्त्रम् आरोप्य रूपं शातयामास तनूकृतवान् घृष्टवानित्यर्थः ॥ ४४ ॥ निर्भासितं प्रकटीकृतम् असंहतेन पृथक्कृतेन तेजसा

मूर्द्धजेषु च जग्राह समयेऽतिगतेऽपि च ॥ सा तत्सर्वं यथावृत्तमाचचक्षे विवस्वते ॥ ३६ ॥ विवस्वानथ तच्छ्रुत्वा क्रुद्धस्त्वष्टारमभ्यगात् ॥ त्वष्टा तु तं यथान्यायमर्चयित्वा विभावसुम् ॥ निर्दग्धुकामं रोषेण सान्त्वयामास वै तदा ॥ ३७॥ त्वष्टोवाच ॥ तवातितेजसाविष्टमिदं रूपं न शोभते ॥ असहन्ती च तत्संज्ञा वने चरति शाड्वले ॥ ३८॥ द्रष्टा हि तां भवानद्य स्वां भार्यां शुभचारिणीम् ॥ नित्यं तपस्यभिरतां वडवारूपधारिणीम् ॥ ३९ ॥ पर्णाहारां कृशां दीनां जटिलां ब्रह्मचारिणीम् ॥ हस्तिहस्तपरिक्लिष्टां व्याकुलां पद्मिनीमिव ॥ श्लाघ्यां योगबलोपेतां योगमास्थाय गोपते ॥ ४० ॥ अनुकूलं तु देवेश यदि स्यान्मम तन्मतम् ॥ रूपं निर्वर्तयाम्यद्य तव कान्तमरिन्दम ॥ ४१ ॥ रूपं विवस्वतश्चासीत्तिर्यगूर्ध्वसमं तु वै ॥ तेनासौ संभृतो देवरूपेण तु विभावसुः ॥ ४२ ॥ तस्मात्त्वष्टुः स वै वाक्यं बहुमेने प्रजापतिः ॥ समनुज्ञातवांश्चैव त्वष्टारं रूपसिद्धये ॥ ४३ ॥ ततोभ्युपगमात्त्वष्टा मार्तण्डस्य विवस्वतः ॥ भ्रमिमारोप्य तत्तेजः शातयामास भारत ॥ ४४ ॥ ततो निर्भासितं रूपं तेजसा संहतेन वै ॥ कान्तात्कान्ततरं द्रष्टुमधिकं शुशुभे तदा ॥४५ ॥ मुखे निर्वर्तितं रूपं तस्य देवस्य गोपतेः ॥ ततः प्रभृति देवस्य मुखमासीत्तु लोहितम् ॥ मुखरागं तु यत्पूर्वं मार्त्तण्डस्य मुखच्युतम् ॥४६॥ आदित्या द्वादशैवेह संभूता मुखसंभवाः ॥ धातार्यमा च मित्रश्च वरुणोंऽशो भगस्तथा ॥ ४७ ॥ इन्द्रो विवस्वान्पूषा च पर्जन्यो दशमस्तथा ॥ ततस्त्वष्टा ततो विष्णुरजघन्यो जघन्यजः ॥ ४८ ॥ हर्षं लेभे ततो देवो दृष्ट्वाऽऽदित्यान्स्वदेहजान् ॥ गन्धैः पुष्पैरलंकारैर्भास्वता मुकुटेन च ॥ ४९ ॥ एवं संपूजयामास त्वष्टा वाक्यमुवाच ह ॥ गच्छ देव निजां भार्यां कुरूंश्चरति सोत्तरान् ॥ ५० ॥ वडवारूपमास्थाय वने चरति शाड्वले ॥ स तथारूपमास्थाय स्वभार्यारूपलीलया ॥ ५१ ॥ ददर्श योगमास्थाय स्वां भार्यां वडवां ततः ॥ अधृष्यां सर्वभूतानां तेजसा नियमेन च ॥ ५२ ॥

हेतुना संहतेनेति स्पष्टार्थः ॥ ४५॥ निर्वर्तितं भ्रामणयोगान्निकषणेन सम्पादितम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वभार्यारूपलीलया भार्यायै अनुरूपा लीला अश्वरूपेण संचरणम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

ममभारपत मद्गुमरात् ॥५३॥ विचेष्टन्ती मैथुनमतिकूलां चेष्टां कुर्वाणा । परपुंसोपशङ्कया शुक्रं निरधमत् ॥५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ तेन भ्रातु मातृयापजोऽक्षेण ममा
प्यर मा भूगिति यमेनाभयदि यथ ॥ ५७॥५८॥५९ ॥६०॥६१॥६२॥ तयोमनुयमयोः ॥६३॥६४॥६५॥ देवानां यमादीनामश्विनोश्च ॥६६॥ इति श्रीमहाभारते

वडवारूपा राजश्रन्तीमकुतोभयाम् ॥ सोऽश्वरूपेण भगवांस्तां मुखे समभावयत् ॥५३॥ मैथुनाय विचेष्टन्ती परपुंसोपशङ्कया ॥ सा तन्निरवम च्छुक्रं नासिकायां विवस्वत ॥ ५४ ॥ देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ॥ नासत्यश्चैव दस्रश्च स्मृतौ द्वावश्विनाविति ॥५५॥ मार्तण्ड स्यात्मजावेतावष्टमस्य प्रजापते ॥ सञ्ज्ञायां जनयामास वडवायां स भारत ॥ तां तु रूपेण कान्तेन दर्शयामास भास्कर ॥५६॥ सा च दृष्ट्वैव भर्तारं तुतोष जनमेजय ॥ यमस्तु कर्मणा तेन भृशं पीडितमानस ॥५७॥ धर्मेण रञ्जयामास धर्मराज इव प्रजा ॥ स लेभे कर्मणा तेन परमेण महाद्युतिः ॥५८॥ पितृणामाधिपत्यं च लोकपालत्वमेव च ॥ मनु प्रजापतिस्त्वासीत्सावर्ण स तपोधन ॥५९॥ भाव्य सोऽनागते काले मनु सावर्णिकेऽन्तरे ॥ मेरुपृष्ठे तपो घोरमद्यापि चरति प्रभु ॥ ६० ॥ भ्राता शनैश्चरश्चास्य ग्रहत्वमुपलब्धवान् ॥ नासत्यौ यौ समाख्यातौ स्वर्वैद्यौ तौ बभूवतु ॥ ६१ ॥ सेवतोऽपि तथा राजन्नश्वानां शान्तिदोऽभवत् ॥ त्वष्टा तु तेजसा तेन विष्णोश्चक्रमकल्पयत् ॥६२॥ तदप्रतिहतं युद्धे दानवान्तचिकीर्षया ॥ यवीयसी तयोर्या तु यमी कन्या यशस्विनी ॥६३॥ अभवत्सा सरिच्छ्रेष्ठा यमुना लोकभाविनी ॥ मनुरित्युच्यते लोके सावर्ण इति चोच्यते ॥ ६४॥ द्वितीयो य सुतस्तस्य मनोर्भ्राता शनैश्चर ॥ ग्रहत्वं स च लेभे वै सर्वलोकाभिपूजितम् ॥ ६५ ॥ य इदं जन्म देवानां शृणुयाद्वापि धारयेत् ॥ आपद्भ्य स विमुच्येत प्राप्नुयाच्च महद्यश ॥६६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे वैवस्वतोत्पत्तौ नवमोऽध्याय ॥९॥ ॥छ॥

वैशम्पायन उवाच॥ मनोर्वैवस्वतस्यासन्पुत्रा वै नव तत्समा ॥ इक्ष्वाकुश्चैव नाभागो धृष्णुः शर्यातिरेव च ॥१॥ नरिष्यन्तश्च तथा प्रांशुर्नाभागारिष्टसत्तमा ॥ करूपश्च पृषध्रश्च नवैते भरतर्षभ ॥ २ ॥ अकरोत्पुत्रकामस्तु मनुरिष्टिं प्रजापति ॥ मित्रावरुणयोस्तात पूर्वमेव विशांपते ॥ ॥ ३ ॥ अनुत्पन्नेषु नवसु पुत्रेष्वेतेषु भारत ॥ तस्यां तु वर्तमानायामिष्ट्यां भरतसत्तम ॥ ४ ॥ मित्रावरुणयोरंशे मुनिराहुतिमाजुहोत् ॥ आहुत्यां हूयमानायां देवगन्धर्वमानुषा ॥ ५ ॥ तुष्टिं तु परमां जग्मुर्मुनयश्च तपोधना ॥ अहोऽस्य तपसो वीर्यमहोऽस्य श्रुतमद्भुतम् ॥ ६ ॥

खिलेषु हरिवंशे नवमोऽध्यायः ॥९ ॥ छ ॥ मनोर्वैवस्वतस्य मतनिर्देशश्च तथा ॥ सौम्यामद्युम्नश्च दशमोऽध्याय इष्यते ॥१॥ तत्समाः मनुतुल्याः ॥ १ ॥
नाभागारिष्ट इत्यत्र [illegible] ' नाभागोरिष्ट एव भारत '' इति [illegible] ॥ २ ॥ [illegible] ॥ ३ ॥ ४ ॥

दण्डधरो राजा भद्रे माम् अनुगच्छस्वेति तामिलामुवाचेति पूर्वेण संबन्धः । तं मनुम् इला प्रत्युवाचेत्युत्तरेण संबध्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
इला तन्नाम्नी कन्या ॥ ७ ॥ मानवी घृतपदी मैत्रावरुणीति मन्त्रलिङ्गादिलाया उभयसंबन्धो घटते । तत्राद्यमाह । आवयोरिति । द्वितीयमाह । मनोरिति ॥ १४ ॥ १५ ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मित्रावरुणयोर्वाक्यं श्रुत्वा पितुर्मनोः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रविष्ट इति ॥ मनौ सूर्यं प्रविष्टे पुत्रान् उत्पाद्य त्यक्ताधिकारे सति इक्ष्वाकुप्रभृतयो दश मनोः
तत्

तत्र दिव्याम्बरधरा दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यसंहनना चैव इला जज्ञे इति श्रुतिः ॥ ७ ॥ तामिलेत्येव होवाच मनुर्दण्डधरस्तदा ॥ अनुग
च्छस्व मां भद्रे तमिला प्रत्युवाच ह ॥ धर्मयुक्तमिदं वाक्यं पुत्रकामं प्रजापतिम् ॥ ८ ॥ इलोवाच ॥ मित्रावरुणयोरंशे जाताऽस्मि वदतांवर ॥
तयोः सकाशं यास्यामि न मां धर्मो हतोऽवधीत् ॥ ९ ॥ सैवमुक्त्वा मनुं देवं मित्रावरुणयोरिला ॥ गत्वान्तिकं वरारोहा प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत्
॥ १० ॥ अंशेऽस्मि युवयोर्जाता देवौ किं करवाणि वाम् ॥ मनुना चाहमुक्ता वै अनुगच्छस्व मामिति ॥ ११ ॥ तां तथावादिनीं साध्वीमिलां
धर्मपरायणाम् ॥ मित्रश्च वरुणश्चोभावूचतुर्यन्निबोध तत् ॥ १२ ॥ अनेन तव धर्मेण प्रश्रयेण दमेन च ॥ सत्येन चैव सुश्रोणि प्रीतौ स्वो
वरवर्णिनि ॥ १३ ॥ आवयोस्त्वं महाभागे ख्यातिं कन्येति यास्यसि ॥ मनोर्वंशधरः पुत्रस्त्वमेव च भविष्यसि ॥ १४ ॥ सुद्युम्न इति विख्यातस्त्रिषु
लोकेषु शोभने ॥ जगत्प्रियो धर्मशीलो मनोर्वंशविवर्द्धनः ॥ १५ ॥ निवृत्ता सा तु तच्छ्रुत्वा गच्छन्ती पितुरन्तिकम् ॥ बुधेनान्तरमासाद्य मैथुना
योपमन्त्रिता ॥ १६ ॥ सोमपुत्राद्बुधाद्राजंस्तस्यां जज्ञे पुरूरवाः ॥ जनयित्वा सुतं सा तमिला सुद्युम्नतां गता ॥ १७ ॥ सुद्युम्नस्य तु दायादास्त्रयः
परमधार्मिकाः ॥ उत्कलश्च गयश्चैव विनताश्वश्च भारत ॥ १८ ॥ उत्कलस्योत्कला राजन्विनताश्वस्य पश्चिमा ॥ दिक्पूर्वा भरतश्रेष्ठ गयस्य
तु गया पुरी ॥ १९ ॥ प्रविष्टे तु मनौ तात दिवाकरमरिन्दम ॥ दशधा तद्दधत्क्षत्रमकरोत्पृथिवीमिमाम् ॥ २० ॥ यूपाङ्किता वसुमती यस्येयं
सवनाकरा ॥ इक्ष्वाकुर्ज्येष्ठदायादो मध्यदेशमवाप्तवान् ॥ २१ ॥ कन्याभावाच्च सुद्युम्नो नैनं गुणमवाप्तवान् ॥ वसिष्ठवचनाच्चासीत्प्रतिष्ठाने महा
त्मनः ॥ २२ ॥ प्रतिष्ठा धर्मराजस्य सुद्युम्नस्य कुरूद्वह ॥ तत्पुरूरवसे प्रादाद्राज्यं प्राप्य महायशाः ॥ २३ ॥ सुद्युम्नः कारयामास प्रतिष्ठाने नृप
क्रियाम् ॥ उत्कलस्य त्रयः पुत्रास्त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ धृष्टकश्चाम्बरीषश्च दण्डश्चेति सुतास्त्रयः ॥ २४ ॥

पुत्राः पृथिवीं दशधा विभज्य गृहीतवन्तः ॥ २० ॥ २१ ॥ सुद्युम्न एनं गुणं मध्यदेशराजत्वं वसिष्ठानुग्रहात्तु सुद्युम्नोऽपि तत्समीपदेशे राज्यं लेभे इत्याह । वसिष्ठेति ।
प्रतिष्ठाने प्रयागैकदेशे ॥ २२ ॥ अवस्थितिः ॥ २३ ॥ नृपक्रियां राज्यं कारयामास पुरूरवसः सुताः ॥ २४ ॥

दण्डो पञ्चम्याय ॥ २१ ॥ २६ ॥ २७ ॥ नरिष्यन्नामागौ मनो पञ्चमद्वितीयौ पुत्रौ ॥ २८ ॥ धृष्णो तृतीयस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ आनर्तौविषयो शारकादेश कुशस्थली द्वारवती ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ पुर्वेव तत्र जरादिपरिणामाभावात ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ छ ॥
शर्यातेरन्वयान्यानं पूर्वं धुन्धुमारणम् ॥ उत्तङ्केकादशे विष्णोरुत्तङ्कस्य प्रसादजम् ॥ १ ॥ कथमिति ॥ ज मक्त परिणामावस्थाभावात्कथ वयोर्जरायाः अभाविरिति प्रश्न

यश्चकार महात्मा वै दण्डकारण्यमुत्तमम् ॥ वन तल्लोकविख्यात तापसानामनुत्तमम् ॥ २५ ॥ तत्र प्रविष्टमात्रस्तु नर पापात्प्रमुच्यते ॥ सुद्युम्नश्च दिव यात ऐलमुत्पाद्य भारत ॥ २६ ॥ मानवेयो महाराज स्त्रीपुंसोर्लक्षणैर्युतः ॥ धृतवान्य इलेत्येव सुद्युम्नश्चेति विश्रुत ॥ २७ ॥ नरिष्यत शका पुत्रा नाभागस्य तु भारत ॥ अम्बरीषोऽभवत्पुत्र पार्थिवर्षभसत्तम ॥ २८ ॥ धृष्णोस्तु धार्ष्टक क्षत्र रणधृष्ट बभूव ह ॥ करूपस्य तु कारूपा क्षत्रिया युद्धदुर्मदा ॥ २९ ॥ सहस्र क्षत्रियगणो विक्रान्त सबभूव ह ॥ नाभागारिष्टपुत्राश्च क्षत्रिया वैश्यतां गता ॥ ३० ॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्र शर्यातिरिति विश्रुत ॥ नरिष्यन्तस्य दायादो राजा दण्डधरो यम ॥ शर्यातेर्मिथुन चासीदानर्त्तो नाम विश्रुत ॥ ३१ ॥ पुत्र कन्या सुकन्याऽऽख्या या पत्नी च्यवनस्य ह ॥ आनर्त्तस्य तु दायादो रेवो नाम महाद्युति ॥ ३२ ॥ आनर्तविषयश्चासीत्पुरी चास्य कुशस्थली ॥ रेवस्य रैवत पुत्र ककुद्मी नाम धार्मिक ॥ ३३ ॥ ज्येष्ठ पुत्रशतस्यासीद्राज्य प्राप्य कुशस्थलीम् ॥ स कन्यासहित श्रुत्वा गान्धर्वं ब्रह्मणो अन्तिके ॥ ३४ ॥ मुहूर्तभूत देवस्य गत बहुयुग प्रभो ॥ आजगाम युवेवाथ स्वां पुरीं यादवैर्वृताम् ॥ ३५ ॥ कृतां द्वारवतीं नाम्ना बहुद्वारां मनोरमाम् ॥ भोजवृष्ण्यन्धकैर्गुप्तां वासुदेवपुरोगमैः ॥ ३६ ॥ तत स रैवतो ज्ञात्वा यथातत्त्वमरिंदम ॥ कन्यां तां बलदेवाय सुव्रतां नाम रेवतीम् ॥ ३७ ॥ दत्त्वा जगाम शिखरं मेरोस्तपसि सस्थित ॥ रेमे रामोऽपि धर्मात्मा रेवत्या सहित सुखी ॥ ३८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ ॥ छ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथ बहुयुगे काले समतीते द्विजोत्तम ॥ न जरा रेवतीं प्राप्ता रैवत च ककुद्मिनम् ॥ १ ॥ मेरु गतस्य वा तस्य शार्याते सततिः कथम् ॥ स्थिता पृथिव्यामद्यापि श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ न जरा क्षुत्पिपासे वा न मृत्युर्भरतर्षभ ॥ ऋतुचक्र न भवति ब्रह्मलोके सदाऽनघ ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ शर्यातिप्रपौत्रस्य रैवतस्य ॥ २ ॥ उत्तरमाह—न जरेति ॥ जठराग्निप्रभावेण क्षुधादयो भवन्ति । तत्पाचिताग्नेन परिणामान्तर जायते । पूर्वपरिणामश्च नश्यति । ततो जरा मरणं च । अथेम भवनकः काल सूर्यादिनिर्वर्त्य ब्रह्मलोके तु सूर्याद्यभावात् तन्मलकाः कालाग्निजरा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७॥८॥ वैश्यौ वैश्यायामुत्पन्नत्वात् मातृजातयः पुत्राः स्युरिति वचनात् । ब्राह्मणताम् उपशान्ति गतौ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ क्षुवतः क्षुतं कुर्वत
॥१२॥ विकुक्षित्वात् विपुलकुक्षित्वात् अयोधताम् अप्रतियोधताम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥१६ ॥ श्राद्धेति ॥ एतेन यदर्थं यदुद्दिष्टं तस्मै तददत्त्वाऽन्यत्र विनियुज्यते

ककुद्मिनस्तु तं लोकं रेवतस्य गतस्य ह ॥ हता पुण्यजनैस्तात राक्षसैः सा कुशस्थली॥४॥ तस्य भ्रातृशतं चासीद्धार्मिकस्य महात्मनः ॥ तद्वध्य
मानं रक्षोभिर्दिशः प्राद्रवदच्युतम् ॥५॥ विद्रुतस्य तु राजेन्द्र तस्य भ्रातृशतस्य वै ॥ तेषां तु ते भयाक्रान्ताः क्षत्रियास्तत्र तत्र ह ॥ ६ ॥ अन्ववा
यस्तु सुमहांस्तत्र तत्र विशांपते ॥ येपामेते महाराज शार्याता इति विश्रुताः ॥ ७ ॥ क्षत्रिया भरतश्रेष्ठ दिक्षु सर्वासु धार्मिकाः ॥ सर्वशः पर्वतग
णान्प्रविष्टाः कुरुनन्दन ॥८॥नाभागारिष्टपुत्रौ द्वौ वैश्यौ ब्राह्मणतां गतौ ॥ करूषस्य च कारूषाः क्षत्रिया युद्धदुर्मदाः ॥९॥ प्रांशोरेकोऽभवत्पुत्रः
प्रजातिरिति नः श्रुतम् ॥ पृषध्रो हिंसयित्वा तु गुरोर्गां जनमेजय ॥१०॥ शापाच्छूद्रत्वमापन्नो नवैते परिकीर्तिताः ॥ वैवस्वतस्य तनया मनोर्वै
भरतर्षभ ॥ ११ ॥ क्षुवतश्च मनोस्तात इक्ष्वाकुरभवत्सुतः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीदिक्ष्वाकोर्भूरिदक्षिणम् ॥ १२ ॥ तेषां विकुक्षिर्ज्येष्ठस्तु विकु
क्षित्वादयोधताम् ॥ प्रातः परमधर्मज्ञः सोऽयोध्याधिपतिः प्रभुः ॥ १३ ॥ शकुनिप्रमुखास्तस्य पुत्राः पञ्चाशदुत्तमाः ॥ उत्तरापथदेशस्था रक्षि
तारो महीपते ॥१४॥ चत्वारिंशदथाष्टौ च दक्षिणस्यां तथा दिशि ॥ शशादप्रमुखाश्चान्ये रक्षितारो विशांपते ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकुस्तु विकुक्षिं वै
अष्टकायामथादिशत् ॥ मांसमानय श्राद्धार्थं मृगान्हत्वा महाबल ॥ १६ ॥ श्राद्धकर्मणि चोदिष्ट अकृते श्राद्धकर्मणि ॥ भक्षयित्वा शशं तात
शशादो मृगयां गतः ॥१७॥ इक्ष्वाकुणा परित्यक्तो वसिष्ठवचनात्प्रभुः॥इक्ष्वाकौ संस्थिते तात शशादः पुरमावसत् ॥१८॥ शशादस्य तु दायादः
ककुत्स्थो नाम वीर्यवान् ॥ इन्द्रस्य वृषभूतस्य ककुत्स्थोऽजयतासुरान् ॥ १९ ॥ पूर्वं देवासुरे युद्धे ककुत्स्थस्तेन हि स्मृतः ॥ अनेनास्तु
ककुत्स्थस्य पृथुरानेनसः स्मृतः ॥२०॥ विष्टराश्वः पृथोः पुत्रस्तस्मादार्द्रस्त्वजायत ॥ आर्द्रस्य युवनाश्वस्तु श्रावस्तस्य तु चात्मजः ॥ २१ ॥
जज्ञे श्रावस्तको राजा श्रावस्ती येन निर्मिता ॥ श्रावस्तस्य तु दायादो बृहदश्वो महायशाः ॥ २२ ॥

चेद्दोपाय भवतीति दर्शितम् । मृगयांगतः मृगयात आगत एव इक्ष्वाकुणा परित्यक्त इत्युत्तरेणान्वयः ॥ १७ ॥ वसिष्ठवचनात् हविरिदमुच्छिष्टं न पितृयोग्यमित्येवंरूपात्
संस्थिते मृते ॥ १८ ॥ कुकुत्स्कन्धः तत्र तिष्ठतीति ककुत्स्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ श्रावस्ती पुरी ॥ २२ ॥

---

१ आडीनके–इ०पा० ।

॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ रक्षणम् अस्माकमिति शेष ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ समेषु पर्वताद्यभावाभिन्नोन्नतवर्जितेषु मरुषु निर्जलेषु
धन्वसु अन्नोदकेषु उज्जानक जनस्य समूहो आनकं तद्रहित उज्जानक । उज्जालकेति पाठे जलसमूहवर्जित ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

कुवलाश्व सुतस्तस्य राजा परमधार्मिक ॥ य स धुन्धुवधाद्राजा धुन्धुमारत्वमागत ॥२३॥ जनमेजय उवाच॥धुन्धोर्वधमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छा
मि तत्त्वत ॥ यदर्थं कुवलाश्व सन्धुन्धुमारत्वमागत ॥२४॥ वैशम्पायन उवाच॥ कुवलाश्वस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम्॥सर्वे विद्यासु निष्णाता
बलवन्तो दुरासदा ॥२५॥ बभूवुर्धार्मिका सर्वे यज्वानो भूरिदक्षिणा ॥कुवलाश्व सुत राज्ये बृहदश्वो न्ययोजयत् ॥२६॥ पुत्रसंक्रामितश्रीस्तु वन
राजा समाविशत्॥तमुत्तङ्कोऽथ विप्रर्षि प्रयान्त प्रत्यवारयत्॥२७॥उत्तङ्क उवाच ॥ भवता रक्षण कार्यं तत्तावत्कर्तुमर्हसि॥निरुद्विग्नस्तपश्चर्तुं न हि
शक्नोषि पार्थिव ॥ २८ ॥ त्वया हि पृथिवी राजन्रक्ष्यमाणा महात्मना ॥ भविष्यति निरुद्विग्ना नारण्यं गन्तुमर्हसि ॥ २९ ॥ पालने हि महा
न्धर्म प्रजानामिह दृश्यते ॥ न तथा दृश्यतेऽरण्ये मा तेऽभूद्बुद्धिरीदृशी ॥३०॥ ईदृशो न हि राजेन्द्र धर्म क्वचन दृश्यते ॥ प्रजानां पालने यो वै
पुरा राजर्षिभि कृत ॥ रक्षितव्या प्रजा राज्ञा तास्त्व रक्षितुमर्हसि ॥३१॥ ममाश्रमसमीपे हि समेषु मरुधन्वसु ॥ समुद्रो वालुकापूर्ण उज्जानक
इति श्रुत ॥ देवतानामवध्यश्च महाकायो महाबल ॥३२॥अन्तर्भूमिगतस्तत्र वालुकान्तर्हितो महान्॥राक्षसस्य मधो पुत्रो धुन्धुनामा महासुर ॥
शेते लोकविनाशाय तप आस्थाय दारुणम् ॥३३॥संवत्सरस्य पर्यन्ते स नि श्वास प्रमुञ्चति ॥ यदा तदा भूश्चलति सशैलवनकानना ॥३४॥ त
स्य नि श्वासवातेन रज उद्धूयते महत् ॥ आदित्यपथमावृत्य सप्ताह भूमिकम्पनम् ॥ ३५ ॥ सविस्फुलिङ्ग साङ्गार सधूममतिदारुणम् ॥ तेन
तात न शक्नोमि तस्मिन्स्थातु स्वकाश्रमे ॥ ३६ ॥ त मारय महाकाय लोकानां हितकाम्यया ॥ लोकाः स्वस्था भवन्त्वद्य तस्मिन्विनि
हतेऽसुरे ॥ ३७ ॥ त्वं हि तस्य वधायैक समर्थ पृथिवीपते ॥ विष्णुना च वरो दत्तो मह्य पूर्वयुगेऽनघ ॥ ३८ ॥ यस्त्वं महासुरं रौद्र हनिष्यसि
महाबलम् ॥ तस्य त्वं वरदानेन तेज आप्याययिष्यसि ॥३९॥ न हि धुन्धुर्महातेजास्तेजसाऽल्पेन शक्यते ॥ निर्दग्धु पृथिवीपाल स हि वर्षशतै
रपि ॥ वीर्यं हि सुमहत्तस्य देवैरपि दुरासदम् ॥ ४० ॥ स एवमुक्तो राजर्षिरुत्तङ्केन महात्मना॥ कुवलाश्व सुत प्रादात्तस्मै धुन्धुनिवारणे ॥४१॥

॥ ३९ ॥ ४० ॥ निवारणे विनाशे निमित्ते ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥४७॥ वालुकार्णव वालुकापूर्णमुदकमयम् ।वालुकापूर्णमिति गौडाः ॥ ४८ ॥४९॥५०॥ मुखजेनाग्निना तस्य पुत्रशतं दग्ध
मित्युत्तरेण संबन्धः । स च वारि सुस्राव स्वदेहजलेन भुवमाप्लावितवानित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकादशो

वृहदश्व उवाच ॥ भगवन्यस्तशस्त्रोऽहमयं तु तनयो मम ॥ भविष्यति द्विजश्रेष्ठ धुन्धुमारो न संशयः ॥४२॥ स तं व्यादिश्य तनयं राजर्षि धुन्धुमारणे॥जगाम पर्वतायैव तपसे संशितव्रतः ॥४३॥ कुवलाश्वस्तु पुत्राणां शतेन सह पार्थिवः॥प्रायादुत्तङ्कसहितो धुन्धोस्तस्य विनिग्रहे ॥ ४४ ॥ तमाविशत्तदा विष्णुर्भगवांस्तेजसा प्रभुः ॥ उत्तङ्कस्य नियोगाद्वै लोकस्य हितकाम्यया ॥ ४५ ॥ तस्मिन्प्रयाते दुर्धर्षे दिवि शब्दो महानभूत् ॥ एषं श्रीमानवध्योऽद्य धुन्धुमारो भविष्यति ॥४६॥ दिव्यैर्माल्यैश्च तं देवाः समन्तात्समवाकिरन् ॥ देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्भरतर्षभ ॥ ४७॥ स गत्वा जयतां श्रेष्ठस्तनयैः सह वीर्यवान् ॥ समुद्रं खानयामास वालुकार्णवमव्ययम्॥४८॥ नारायणेन कौरव्य तेजसाऽऽप्यायितः स वै ॥ बभूव स महातेजा भूयो बलसमन्वितः ॥४९॥ तस्य पुत्रैः खनद्भिस्तु वालुकान्तर्हितस्तदा ॥ धुन्धुरासादितो राजन्दिशमावृत्य पश्चिमाम् ॥ ५० ॥ मुखजेनाग्निना क्रोधाल्लोकानुद्वर्तयन्निव ॥ वारि सुस्राव वेगेन महोदधिरिवोदये ॥ ५१॥ सोमस्य भरतश्रेष्ठ धारोर्मिकलिलं महत् ॥ तस्य पुत्रशतं दग्धं त्रिभिरूनं तु रक्षसा ॥ ५२ ॥ ततः स राजा कौरव्य राक्षसं तं महाबलम् ॥ आससाद महातेजा धुन्धुं धुन्धुनिबर्हणः ॥ ५३॥ तस्य वारिमयं वेगमापीय स नराधिपः ॥ योगी योगेन वह्निं च शमयामास वारिणा ॥५४॥निहत्य तं महाकायं बलेनोदकराक्षसम् ॥ उत्तंकं दर्शयामास कृतकर्मा नराधिपः ॥ ५५ ॥ उत्तंकस्तु वरं प्रादात्तस्मै राज्ञे महात्मने ॥ ददौ तस्याक्षयं वित्तं शत्रुभिश्चापराजयम् ॥ ५६॥ धर्मे रतिं च सततं स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकान्स्वर्गे ये रक्षसा हताः ॥ ५७॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य पुत्रास्त्रयः शिष्टा दृढाश्वो ज्येष्ठ उच्यते ॥ चन्द्राश्वकपिलाश्वौ तु कुमारौ द्वौ कनीयसौ ॥ १ ॥ धौन्धुमारिर्दृढाश्वस्तु हर्यश्वस्तस्य चात्मजः ॥ हर्यश्वस्य निकुम्भोऽभूत्क्षत्रधर्मरतः सदा ॥ २ ॥ संहताश्वो निकुम्भस्य पुत्रो रणविशारदः ॥ अकृशाश्वः कृशाश्वश्च संहताश्वसुतौ नृप ॥ ३ ॥

ध्यायः ॥ ११ ॥ ‍छ ॥ सगरान्तो दृढाश्वादिर्वंशो द्वादश ईरितः ॥ विश्वामित्रकुटुम्बादिभरणं च त्रिशङ्कुतः ॥ १ ॥ तस्य धुन्धुमारस्य ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

१ एष श्रीमान्नृपसुतो धुन्धुमार इति पा० ।

गस्य महात्मस्य दारा हैमवती हिमवत कन्या । अस्यां प्रसेनजित् जात इति शेष ॥४॥ ५ ॥ ६॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥११॥ पाणीति । मन्त्राणां तावेहि सब हावहै सह रेतो दधावहै पुमे पुत्राय वेत्तवै इत्यापर्यानां विघ्नं प्रतिबन्ध चक्रे ॥ १२ ॥ परस्परेण पूर्वं कृतोद्वाहा ऊढा कन्या स्वभार्या कृतेत्यन्वयः । "सखा सप्तपदी भव" इत्यस्मिन्म गान्त भायात्मुत्सपदे न तत भाक् अवस्थां प्रागेव जहार सहर्पादभिनिवेशात् ॥ १३ ॥ अधर्मशङ्कुना पापरूपेण कीलेन विद्धत्वाचम् अत्यजत् ॥१४॥ हे

तस्य हैमवती कन्या सतां माता दृषद्वती ॥ विख्याता त्रिषु लोकेषु पुत्रश्चास्याः प्रसेनजित् ॥४॥ लेभे प्रसेनजिद्भार्यां गौरीं नाम पतिव्रताम् ॥ अभिशप्ता तु सा भर्त्रा नदी वै बाहुदाऽभवत् ॥५॥ तस्याः पुत्रो महानासीद्युवनाश्वो महीपतिः ॥ मान्धाता युवनाश्वस्य त्रिलोकविजयी सुतः ॥ ६॥ तस्य चैत्ररथी भार्या शशबिन्दोः सुताऽभवत् ॥ साध्वी बिन्दुमती नाम रूपेणासदृशी भुवि ॥ ७ ॥ पतिव्रता च ज्येष्ठा च भ्रातृणामयुतस्य सा ॥ तस्यामुत्पादयामास मान्धाता द्वौ सुतौ नृप ॥ ८ ॥ पुरुकुत्सं च धर्मज्ञं मुचुकुन्दं च धार्मिकम् ॥ पुरुकुत्ससुतस्त्वासीत्त्रसद्दस्युर्महीपतिः ॥९॥ नर्मदायामथोत्पन्नः सम्भूतस्तस्य चात्मजः ॥ सम्भूतस्य तु दायादः सुधन्वा नाम पार्थिवः ॥१०॥ सुधन्वनः सुतश्चासीत्त्रिधन्वा रिपुमर्दनः ॥ राज्ञस्त्रिधन्वनस्त्वासीद्विद्वांस्त्रय्यारुणः सुतः ॥११॥ तस्य सत्यव्रतो नाम कुमारोऽभून्महाबलः ॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे सुदुर्मतिः ॥१२॥ येन भार्याऽऽहृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै ॥ बाल्यात्कामाच्च मोहाच्च सहर्षाच्चापलेन च ॥१३॥ जहार कन्यां कामात्स कस्यचित्पुरवासिनः ॥ अधर्मशङ्कुना तेन राजा त्रय्यारुणोऽत्यजत् ॥ १४ ॥ अपध्वंसेति बहुशो वदन्क्रोधसमन्वितः ॥ पितरं सोऽब्रवीत्त्यक्तः क्व गच्छामीति वै मुहुः ॥ १५ ॥ पिता त्वेनमथोवाच श्वपाकैः सह वर्त्तय ॥ नाहं पुत्रेण पुत्रार्थी त्वयाद्य कुलपांसन ॥१६॥ इत्युक्तः स निराक्रामन्नगराद्वचनात्पितुः ॥ न च तं वारयामास वसिष्ठो भगवानृषिः ॥१७॥ स तु सत्यव्रतस्तात श्वपाकावसथान्तिके ॥ पित्रा त्यक्तोऽवसद्वीरः पिता तस्य वनं ययौ ॥१८ ॥ ततस्तस्मिंस्तु विषये नावर्षत्पाकशासनः ॥ समा द्वादश राजेन्द्र तेनाधर्मेण वै तदा ॥१९॥ दारांस्तु तस्य विषये विश्वामित्रो महातपाः ॥ सन्न्यस्य सागरानूपे चचार विपुलं तपः ॥२०॥ तस्य पत्नी गले बद्ध्वा मध्यमं पुत्रमौरसम् ॥ शेषस्य भरणार्थाय व्यक्रीणाद्गोशतेन वै ॥२१॥

अपध्वंस विलोमषेति वदन् प्रबोधयन् ॥ १५ ॥ वर्त्तय वस ॥ १६ ॥ सम् पर्य वदर्थं पितरम् ॥ १७ ॥ चाण्डालगृहसमीपे ॥ १८ ॥ पाकशासन इन्द्र तेनाधर्मेण विप्रादविप्रजेन पितृक्षोभेण न तु राज्ञः प्रजात्यागेन प्रव्रजतो विरक्तस्य दोषाभावात् तस्मिन्नपरितोषो य पितुरासीदित्यादिविशेषण याज ॥ १९ ॥ तस्य विश्वामित्रविषये देशे कस्यचित्पालनरोधेन स्थापयित्वा ॥ २० ॥ शेषस्य कुटुम्बस्य ॥ २१ ॥

विक्रीयन्तं विक्रियमाणम् ॥ २२॥२३॥ यस्माद्गले बद्धः अतो गालव इति ॥ २४॥ इति हरिवंशे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ अथ त्रयोदशेऽध्याये त्रय्यारुणसुतस्य वै ॥ पितुश्चापरितोषाद्वै त्रिशङ्कुत्वमिहोच्यते ॥ १ ॥ सत्येति ॥ भक्तिर्विश्वामित्रस्याराध्यत्वात् तत्कुटुम्बस्य अनाथत्वात् प्रतिज्ञा वसिष्ठशिष्यत्वस्य परिहारेप्सुत्वात् एभिस्त्रिभिः कारणैर्विश्वामित्रकलत्रं बभार पुपोष ॥ १ ॥ २ ॥ उपांशुव्रतं परेषामविदितनियमम् । आस्थाय अङ्गीकृत्य वनगतेऽप्यवसत् ॥ ३ ॥ ४॥ ५॥

तं तु बद्धं गले दृष्ट्वा विक्रीयन्तं नृपात्मजः ॥ महर्षिपुत्रं धर्मात्मा मोक्षयामास भारत ॥२२॥ सत्यव्रतो महाबाहुर्भरणं तस्य चाकरोत् ॥ विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमेव च ॥२३॥ सोऽभवद्गालवो नाम गलबन्धान्महातपाः ॥ महर्षिः कौशिकस्तात तेन वीरेण मोक्षितः ॥२४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्वादशोऽध्यायः ॥१२॥ ॥छ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्यव्रतस्तु भक्त्या च कृपया च प्रतिज्ञया ॥ विश्वामित्रकलत्रं तद्बभार विनये स्थितः ॥१॥ हत्वा मृगान्वराहांश्च महिषांश्च वनेचरान् ॥ विश्वामित्राश्रमाभ्यासे मांसं वृक्षे बबन्ध सः[1] ॥ २ ॥ उपांशुव्रतमास्थाय दीक्षां द्वादशवार्षिकीम् ॥ पितुर्नियोगादवसत्तस्मिन्वनगते नृपे ॥ ३ ॥ अयोध्यां चैव राष्ट्रं च तथैवान्तःपुरं मुनिः ॥ याज्योपाध्यायसंबन्धाद्वसिष्ठः पर्यरक्षत ॥४॥ सत्यव्रतस्तु बाल्याच्च भाविनोर्थस्य वा बलात् ॥ वसिष्ठेऽभ्यधिकं मन्युं धारयामास वै तदा ॥ ५ ॥ पित्रा तु तं तदा राष्ट्रात्त्यज्यमानं स्वमात्मजम् ॥ न वारयामास मुनिर्वसिष्ठः कारणेन ह ॥६॥ पाणिग्रहणमन्त्राणां निष्ठा स्यात्सप्तमे पदे ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥७॥ जानन्धर्मं वसिष्ठस्तु न मां त्रातीति भारत ॥ सत्यव्रतस्तदा रोषं वसिष्ठे मनसाऽकरोत् ॥ ८ ॥ गुणबुद्ध्या तु भगवान्वसिष्ठः कृतवांस्तथा ॥ न च सत्यव्रतस्तस्य तमुपांशुमबुध्यत ॥ ९॥ तस्मिन्नपरितोषो यः पितुरासीन्महात्मनः ॥ तेन द्वादश वर्षाणि नावर्षत्पाकशासनः ॥१०॥ तेन त्विदानीं वहता दीक्षां तां दुर्वहां भुवि ॥ कुलस्य निष्कृतिस्तात कृता सा वै भवेदिति ॥ ११ ॥ न तं वसिष्ठो भगवान्पित्रा त्यक्तं न्यवारयत् ॥ अभिषेक्ष्याम्यहं पुत्रमस्येत्येवं मतिर्मुनेः ॥ १२ ॥

कारणेन अपराधी अयं कश्चित्कालं प्रायश्चित्तं चरतु इत्याशयेन ॥६॥ निष्ठा समाप्तिः उपांशुं नायं परदारहरः अपि तु कन्याहरोऽत एनं द्वादशवार्षिक्यां दीक्षायां समाप्तायामभिषेक्ष्यामीति गूढम् आशयम् ॥ ७ ॥ वासिष्ठाशयमबुद्ध्वैव तदुपरि रोषमकरोदित्याह—जानन्निति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ वसिष्ठाशयं विवृणोति ॥ ११ ॥ इति न न्यवारयदिति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १२ ॥

---

[1] मांसं स तु बबन्ध तत्—इति पाठा० ।

॥१३॥१४॥ दशेति । मत्त प्रमत्त उन्मत्त श्रान्तः क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्ध कामी च ते दश ॥ अनुपदोक्ता क्रोधादयश्चत्वार अध्यायादौ चोक्ता । मत्तप्रमत्तादयश्चत्वार पूर्वाध्यायान्ते । विश्वामित्रस्य तुष्ट्यर्थमनुकम्पार्थमिव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गत । तत्क्षुधेति अभ्यालाभो दर्शितः । श्रमादित्यन्यान्वेषणाशक्तिरुक्ता अनुकम्पा परतु तेन दु:खितं दृष्ट्वा परतु सपरिहारार्थो यत्न इति विशेषः । एतान् दश धर्मान् गत सन् राजेति भाविसंज्ञां गृहीत्वा॥१५॥१६॥शङ्कु पूर्वोक्त दोषम् ।

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुद्वहद्बली ॥ उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मन ॥ सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मज ॥ १४ ॥ तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दित ॥ दश धर्मान्गतो राजा जघान जनमेजय ॥ १५॥ तच्च मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुकुधे ॥ क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥
॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥ पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसशयम् ॥ यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वैकृतौ पुन ॥१७॥ पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ॥ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपा ॥ त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वर प्रादान्मुनिः प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥२०॥ छन्द्यमानो वरेणाथ वरं वव्रे नृपात्मज ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येवं याचितो मुनि ॥ २१ ॥ अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ॥ राज्येऽभिषिच्य पित्र्ये तु याजयामास त मुनि ॥२२॥ मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिक ॥ सशरीरं तदा त तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ॥ कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥२४॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृत ॥ आहर्ता राजसूयस्य स सम्राडिति विश्रुत ॥२५॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेद रोहितपुर कारित राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्य स राजर्षि पालयित्वा तथ प्रजा ॥ ससारासारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुर ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥ विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतु ॥२८॥ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृत ॥ रुरुकस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविद ॥ २९ ॥

दमौ वक्ष्यमाणौ ॥१७॥ गुरुभयमेव विवृणोति—पितुरिति ॥ अप्रोक्षितोपयोगात् असंस्कृतमांसभक्षणात् ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥२१॥ भये गते विश्वामित्रप्रसादमात्रामिति शेषः ॥२२॥ मिषतामित्यनादरे षष्ठी । पश्यतो देवादीननादृत्येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्रः ॥२३॥ तस्य त्रिशङ्कोः ॥ २४ ॥ २५ ॥२६॥२७॥२८॥

शकादयो म्लेच्छभेदाः॥ ३०॥निरस्यन्ति स्म राज्यात् दूरीकुर्वन्ति स्म । तत्र हेतुर्नात्यर्थमिति ॥ ३१॥ गरेण विषेण सह जात इति सगरत्व मातुर्गरसंयोगेऽप्यमरणे हेतुमाह । औवैस्येति । भार्गवेण औवेंण ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ निरसत् निरस्तवान् । अच्युतः परिपूर्णशाक्तिः ॥३४॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ उत्पत्तिश्चरितं प्रोक्तं सगरस्य चतुर्दशे ॥ सागरत्वं समुद्रस्य तत्पुत्रोयमसंभवम् ॥ १ ॥ कथं गरेण सह सन्कथम् अच्युतो न मृत इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ व्यसनिनः मृगयापरस्त्रीद्यूतपरस्य

रुरुकस्य वृकः पुत्रो वृकाद्बाहुस्तु जज्ञिवान् ॥ शकैर्यवनकाम्बोजैः पारदैः पह्लवैः सह ॥ ३० ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च निरस्यन्ति स्म तं नृपम् ॥ नात्यर्थं धार्मिकस्तात स हि धर्मयुगेऽभवत् ॥३१॥ सगरस्तु सुतो बाहोर्जज्ञे सह गरेण च ॥ और्वस्याश्रममागम्य भार्गवेणाभिरक्षितः ॥ ३२ ॥ आग्नेयमस्त्रं लब्ध्वा च भार्गवात्सगरो नृपः ॥ जिगाय पृथिवीं हत्वा तालजङ्घान्सहैहयान् ॥ ३३ ॥ शकानां पह्लवानां च धर्मं निरसदच्युतः ॥ क्षत्रियाणां कुरुश्रेष्ठ पारदानां स धर्मवित् ॥३४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिशङ्कुचरितकथनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं स सगरो जातो गरेणैव सहाच्युतः ॥ किमर्थं च शकादीनां क्षत्रियाणां महौजसाम् ॥ १ ॥ धर्मं कुलोचितं क्रुद्धो राजा निरसदच्युतः ॥ एतन्मे सर्वमाचक्ष्व विस्तरेण तपोधन ॥२॥ वैशम्पायन उवाच ॥ बाहोर्व्यसनिनस्तात हृतं राज्यमभूत्किल ॥ हैहयैस्तालजङ्घैश्च शकैः सार्द्धं विशाम्पते ॥३॥यवनाः पारदाश्चैव काम्बोजाः पह्लवाः खसाः ॥ एते ह्यपि गणाः पञ्च हैहयार्थे पराक्रमन् ॥४॥ हृतराज्यस्तदा राजा स वै बाहुर्वनं ययौ ॥ पत्न्या चानुगतो दुःखी वने प्राणानवासृजत् ॥५॥ पत्नी तु यादवी तस्य सगर्भा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ सपत्न्या च गरस्तस्यै दत्तः पूर्वमभूत्किल ॥ ६॥ सा तु भर्तुश्चितां कृत्वा वने तामध्यरोहत ॥ और्वस्तां भार्गवस्तात कारुण्यात्समवारयत् ॥७॥ तस्याश्रमे च तं गर्भं गरेणैव सहाच्युतम् ॥ व्यजायत महाबाहुं सगरं नाम पार्थिवम् ॥ ८ ॥ और्वस्तु जातकर्मादि तस्य कृत्वा महात्मनः ॥ अध्याप्य वेदशास्त्राणि ततोऽस्त्रं प्रत्यपादयत् ॥ ९ ॥ आग्नेयं तु महाघोरममरैरपि दुःसहम् ॥ स तेनास्त्रबलेनाजौ बलेन च समन्वितः ॥१०॥हैहयान्निजघानाशु क्रुद्धो रुद्रः पशूनिव ॥ आजहार च लोकेषु कीर्तिं कीर्तिमतां वरः ॥११॥ ततः शकान्सयवनान्काम्बोजान्पारदांस्तदा॥ पह्लवांश्चैव निःशेषान्कर्तुं व्यवसितस्तदा ॥ १२ ॥ ते वध्यमाना वीरेण सगरेण महात्मना ॥ वसिष्ठं शरणं गत्वा प्रणिपेतुर्मनीषिणम् ॥ १३ ॥

॥ ३ ॥ पञ्च शकादयः हैहया इति तालजङ्घा इति चैको राशिः । तदर्थे हैहयार्थम् । तद्राज्यसाधनार्थं पराक्रमन् पराक्रमं कृतवन्तः ॥ ४ ॥ राजा सगरपिता ॥ ५ ॥ अन्वगात् वनमिति शेषः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अस्त्रम् अस्त्रग्रामं प्रत्यपादयत् ददौ ॥ ९ ॥ १० ॥ पशूनिव प्राणिन इव ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१३॥१४॥ दशेति । मत्त प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्त क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीरुश्च लुब्ध कामी च ते दश ॥ अनुपदोक्ताः क्रोधादयश्चत्वार अध्यायादौ चोक्ता । मत्तमत्तादयश्चतार पूर्वाध्यायान्ते । विश्वामित्रस्य तुष्टयर्थमनुकम्पार्थमेव चेति द्वौ इत्येवं दश धर्मास्तद्गतः । तद्बुधेति अन्याळाभो दर्शित । श्रमादित्यन्यान्वेषणाशक्ति रुक्ता अनुकम्पा परदुःखेन दुःखित्व कृपा परदुःखपरिहारार्थो यत्न इति विशेषः । एतान् दश धर्मान् गत सन् राजेति भाविसंज्ञां गृहीत्वा॥१५॥१६॥शङ्कु पूर्वोक्त दोषम् ।

स तु द्वादश वर्षाणि दीक्षां तामुदवहद्बली ॥ उपांशुव्रतमास्थाय महत्सत्यव्रतो नृप ॥ १३ ॥ अविद्यमाने मांसे तु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ सर्वकामदुघां दोग्ध्रीं ददर्श स नृपात्मज ॥ १४ ॥ तां वै क्रोधाच्च मोहाच्च श्रमाच्चैव क्षुधार्दित ॥ दश धर्मान्गतो राजा जघान जनमेजय ॥ १५॥ तच्च मांसं स्वयं चैव विश्वामित्रस्य चात्मजान् ॥ भोजयामास तच्छ्रुत्वा वसिष्ठोऽप्यस्य चुक्रुधे ॥ क्रुद्धस्तु भगवान्वाक्यमिदमाह नृपात्मजम् ॥ १६ ॥ ॥ ॥वसिष्ठ उवाच॥ ॥ पातयेयमहं क्रूर तव शङ्कुमसंशयम् ॥ यदि ते द्वाविमौ शङ्कू न स्यातां वैकृतौ पुन ॥१७॥ पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ॥ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रम ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं त्रीण्यस्य शङ्कूनि तानि दृष्ट्वा महातपा ॥ त्रिशङ्कुरिति होवाच त्रिशङ्कुरिति स स्मृत ॥ १९ ॥ विश्वामित्रस्तु दाराणामागतो भरणे कृते ॥ स तु तस्मै वर प्रादान्मुनि प्रीतस्त्रिशङ्कवे ॥२०॥ छन्द्यमानो वरेणाथ वर वव्रे नृपात्मज ॥ सशरीरो व्रजे स्वर्गमित्येव याचितो मुनि ॥ २१ ॥ अनावृष्टिभये तस्मिन्गते द्वादशवार्षिके ॥ राज्येऽभिषिच्य पित्र्ये तु याजयामास त मुनि ॥२२॥ मिषतां देवतानां च वसिष्ठस्य च कौशिक ॥ सशरीरं तदा त तु दिवमारोपयत्प्रभुः ॥ २३ ॥ तस्य सत्यरथा नाम भार्या कैकयवंशजा ॥ कुमार जनयामास हरिश्चन्द्रमकल्मषम् ॥२४॥ स वै राजा हरिश्चन्द्रस्त्रैशङ्कव इति स्मृत ॥ आहर्ता राजसूयस्य स सम्राडिति विश्रुत ॥२५॥ हरिश्चन्द्रस्य पुत्रोऽभूद्रोहितो नाम वीर्यवान् ॥ येनेदं रोहितपुरं कारित राज्यसिद्धये ॥ २६ ॥ कृत्वा राज्य स राजर्षिः पालयित्वा तथ प्रजा ॥ संसारासारतां ज्ञात्वा द्विजेभ्यस्तत्पुर ददौ ॥ २७ ॥ हरितो रोहितस्याथ चञ्चुर्हारीत उच्यते ॥ विजयश्च सुदेवश्च चञ्चुपुत्रौ बभूवतु ॥२८॥ जेता क्षत्रस्य सर्वस्य विजयस्तेन संस्मृत ॥ रुरुकस्तनयस्तस्य राजधर्मार्थकोविद ॥ २९ ॥

इमौ वध्यमाणौ ॥१७॥ शङ्कुत्रयमेव विवृणोति—पितुरिति ॥ अप्रोक्षितोपयोगात् असंस्कृतमांसभक्षणात् ॥ १८ ॥ १९ ॥२०॥२१॥ भये गते विश्वामित्रप्रसादमात्रा दिति शेषः ॥२२॥ मिषतामित्यनादरे षष्ठी । पश्यतो देवादीननादृत्येत्यर्थः । कौशिको विश्वामित्र ॥२३॥ तस्य त्रिशङ्कोः ॥ २४ ॥ २५॥२६॥२७॥२८॥२९।

अथ पञ्चदशे वंशो ह्यासमञ्जस उच्यते॥पञ्चजनापराख्यस्य सूर्यवंशसमाप्तितः॥१॥सगरस्येति॥विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः॥१॥२॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीसंज्ञा॥३॥४॥५॥
॥ ६॥तुम्बीम् अलाबुम् ॥७॥८॥९॥१०॥ अलाबुमध्यादलाबुपूरकाद्वीर्यादलाबुबीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥११॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कपिलक्रोधा
ग्निम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्तै

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥
द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे॥ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता॥२॥कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी॥अरिष्टने
मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तंनिबोध जनाधिप ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥४॥ एकं वंशधरं
त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ तत्रैका जगृहे पुत्रॉल्लुब्धा शूरान्बहूंस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा
दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः॥ इतरा सुषुवे तुम्बीं बीजपूर्णामिति श्रुतिः॥७॥ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते
तिलसम्मिताः ॥ संबभूवुर्यथाकालं ववृधुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे
॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् ॥ कुमारास्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥१०॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्नृप ॥ गर्भा
दलाबुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥
सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥१३॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो
ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवतारयत प्रभुः ॥१५॥
कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः॥ समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥१६॥ भगीर
थसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः॥१७॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता
जित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः ॥ दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥१९॥

काग्र्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमानीतवान् ॥ १५ ॥ भागीरथी भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ऋतानि
अक्षहृदयज्ञानविद्यया बिभीतकस्य पर्णानि नलाग्रे प्रदर्शितानि येन स ऋतपर्णः । न तु ऋतुपर्ण इति । तन्नामाग्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिरित्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

ममपेन शरणागतो रक्षणीय इति शिष्टमर्यादया ॥ १४ ॥ धर्मं जघान न क्षत्रधमाद च्यावितवान् यतो वेषा यत्व वेषान्यत्व वेषां चकार ॥ १५ ॥ तदेवाह—अर्द्धं शकानामिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ खसादीन् विजित्य इमां वसुन्धरां च विजित्य वाजिमेधाय दीक्षितो भूत्वा अस्यां भुवि अश्वं च प्रेरयामासेति द्वयो सम्बन्धः ॥ २०॥२१॥ पूर्वदक्षिण अग्निकोणे अपहृत इन्द्रेणेति शेषः ॥२२॥ ते सनन्तः पुत्रा हरिम् आसेदुरिति द्वयोः सम्बन्धः । आसेदुरित्यभिमुखं प्राप्य विषादं प्रापा इत्यर्थ

वसिष्ठस्त्वथ तान्दृष्ट्वा समयेन महाद्युतिः॥सगरं धारयामास तेषां दत्त्वाभयं तदा॥१४॥ सगरः स्वां प्रतिज्ञां च गुरोर्वाक्यं निशम्य च॥ धर्मं जघान तेषां वै वेषान्यत्वं चकार ह ॥१५॥ अर्द्धं शकानां शिरसो मुण्डं कृत्वा व्यसर्जयत्॥यवनानां शिरः सर्वं काम्बोजानां तथैव च ॥ १६ ॥ पारदा मुक्तकेशाश्च पह्लवाः श्मश्रुधारिणः ॥ निःस्वाध्यायवषट्कारा: कृतास्तेन महात्मना ॥१७॥ शका यवनकाम्बोजाः पारदाश्च विशांपते ॥ कोलिसर्पा समहिषा दार्वाश्चोलाः सकेरलाः ॥ १८ ॥ सर्वे ते क्षत्रियास्तात धर्मस्तेषां निराकृतः ॥ वसिष्ठवचनाद्राजन्सगरेण महात्मना ॥ १९ ॥ खसांस्तु पारांश्चोलांश्च मद्रान्किष्किन्धकांस्तथा ॥ कौन्तलांश्च तथा वङ्गान्साल्वान्कोङ्कणकांस्तथा ॥ २० ॥ स धर्मविजयी राजा विजित्येमां वसुन्धराम् ॥ अश्वं वै प्रेरयामास वाजिमेधाय दीक्षितः ॥२१॥ तस्य चारयतः सोऽश्वः समुद्रे पूर्वदक्षिणे ॥ वेलासमीपेऽपहृतो भूमिं चैव प्रवेशितः ॥२२॥ स तं देशं तदा पुत्रैः खानयामास पार्थिवः ॥ आसेदुस्ते ततस्तत्र खन्यमाने महार्णवे ॥२३॥ तमादिपुरुषं देवं हरिं कृष्णं प्रजापतिम्॥विष्णुं कपिलरूपेण स्वपन्तं पुरुषोत्तमम् ॥ २४॥ तस्य चक्षुःसमुत्थेन तेजसा प्रतिबुध्यतः ॥ दग्धास्ते वै महाराज चत्वारस्त्ववशेषिताः ॥ २५ ॥ बर्हकेतुः सुकेतुश्च तथा धर्मरथो नृपः ॥ शूरः पञ्चजनश्चैव तस्य वंशकरो नृपः ॥ २६ ॥ प्रादाच्च तस्मै भगवान्हरिर्नारायणो वरान् ॥ अक्षयं वंशमिक्ष्वाकोः कीर्तिं चाप्यनिवर्तिनीम् ॥ २७ ॥ पुत्रं समुद्रं च विभुः स्वर्गवासं तथाऽक्षयम् ॥ पुत्राणां चाक्षयाँल्लोकांस्तस्य ये चक्षुषा हताः ॥ २८ ॥ समुद्रश्चार्घमादाय ववन्दे तं महीपतिम्॥सागरत्वं च लेभे स कर्मणा तेन तस्य वै ॥२९॥ तं चाश्वमेधिकं सोऽश्वं समुद्रादुपलब्धवान् ॥ आजहाराश्वमेधानां शतं स सुमहायशाः ॥ पुत्राणां च सहस्राणि षष्टिस्तस्येति नः श्रुतम् ॥ ३० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सगरोत्पत्तिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ ७ ॥

॥ २३ ॥ आदिपुरुषं प्रकृतिप्रवर्तकं हरिम् अविद्याकार्यहरं कृष्णं सदानन्दरूपं प्रजायाः पतिं स्वधर्मं समाप्यावस्थितं पुरुषोत्तमम् । अन्तर्यामिणम् ॥ २४ ॥ तस्य प्रतिबुध्यतः योगनिद्रां त्यजतः चक्षुःसमुत्थेन तेजसा अग्निना ॥२५॥२६॥ तस्मै सागराय ॥२७॥२८॥ सः समुद्रः तस्य सगरस्य ॥२९॥ ३० ॥ इति श्रीम० ह० नी० चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥

॥ ७ ॥ ॥

अथ पञ्चदशे वंशो ह्यसमञ्जस उच्यते॥पञ्चजनापराख्यस्य सूर्यवंशसमाप्तिः॥१॥सगरस्येति॥विक्रान्ताः पराक्रमवन्तः॥१॥२॥ कनीयसी पत्नी ईलिनीसंज्ञा॥३॥४॥५॥ ॥ ६॥तुम्बीम् अलाबुम् ॥७॥८॥९॥१०॥ अलाबुमध्यादलाबुपूरकाद्वीर्यादलाबुबीजानीव तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भाणाम् ॥११॥ नारायणं नारायणीयं तेजः कपिलक्रोधा ग्निम् असमञ्जस एव पञ्चजनः ॥ १२ ॥ दिलीप एव खट्वाङ्गः ॥ १३ ॥ अनुसन्धिताः ध्यानबलेन तत्त्वतो ज्ञाताः । बुद्ध्या सूक्ष्मया सत्येन ब्रह्मभावेन मुहूर्तमात्रेण चित्ते

जनमेजय उवाच ॥ सगरस्यात्मजा वीराः कथं जाता महात्मनः ॥ विक्रान्ताः षष्टिसाहस्रा विधिना केन वा द्विज ॥१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ द्वे भार्ये सगरस्यास्तां तपसा दग्धकिल्बिषे॥ज्येष्ठा विदर्भदुहिता केशिनी नाम विश्रुता॥२॥कनीयसी तु या तस्य पत्नी परमधर्मिणी॥अरिष्टने मिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ ३ ॥ और्वस्ताभ्यां वरं प्रादात्तंनिबोध जनाधिप ॥ षष्टिं पुत्रसहस्राणि गृह्णात्वेका तपस्विनी ॥४॥ एकं वंशधरं त्वेका यथेष्टं वरयत्विति ॥ तत्रैका जगृहे पुत्रॉल्लुब्धा शूरान्बहूंस्तथा ॥ ५ ॥ एकं वंशधरं त्वेका तथेत्याह च तां मुनिः ॥ केशिन्यसूत सगरा दसमञ्जसमात्मजम् ॥ ६ ॥ राजा पञ्चजनो नाम बभूव सुमहाबलः॥ इतरा सुषुवे तुम्बीं बीजपूर्णामिति श्रुतिः॥७॥ तत्र षष्टिसहस्राणि गर्भास्ते तिलसम्मिताः ॥ संबभूवुर्यथाकालं ववृधुश्च यथाक्रमम् ॥ ८ ॥ घृतपूर्णेषु कुम्भेषु तान्गर्भान्निदधे पिता ॥ धात्रीश्चैकैकशः प्रादात्तावतीरेव पोषणे ॥ ९ ॥ ततो दशसु मासेषु समुत्तस्थुर्यथासुखम् ॥ कुमारास्ते यथाकालं सगरप्रीतिवर्धनाः ॥१०॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि तस्यैवमभवन्नृप ॥ गर्भा दलाबुमध्याद्वै जातानि पृथिवीपते ॥ ११ ॥ तेषां नारायणं तेजः प्रविष्टानां महात्मनाम् ॥ एकः पञ्चजनो नाम पुत्रो राजा बभूव ह ॥ १२ ॥ सुतः पञ्चजनस्यासीदंशुमान्नाम वीर्यवान् ॥ दिलीपस्तनयस्तस्य खट्वाङ्ग इति विश्रुतः ॥१३॥ येन स्वर्गादिहागत्य मुहूर्त्तं प्राप्य जीवितम् ॥ त्रयो ऽनुसंधिता लोका बुद्ध्या सत्येन चानघ ॥ १४ ॥ दिलीपस्य तु दायादो महाराजो भगीरथः ॥ यः स गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठामवतारयत प्रभुः ॥१५॥ कीर्तिमान्स महाभागः शक्रतुल्यपराक्रमः॥ समुद्रमानयच्चैनां दुहितृत्वेन कल्पयत् ॥ तस्माद्भागीरथी गङ्गा कथ्यते वंशचिन्तकैः ॥१६॥ भगीर थसुतो राजा श्रुत इत्यभिविश्रुतः ॥ नाभागस्तु श्रुतस्यासीत्पुत्रः परमधार्मिकः॥१७॥ अम्बरीषस्तु नाभागिः सिन्धुद्वीपपिताऽभवत् ॥ अयुता जित्तु दायादः सिन्धुद्वीपस्य वीर्यवान् ॥ १८ ॥ अयुताजित्सुतस्त्वासीदृतपर्णो महायशाः ॥ दिव्याक्षहृदयज्ञो वै राजा नलसखो बली ॥१९॥

काग्र्यं संपाद्य सर्वं ब्रह्मेति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ अवातारयत स्वर्गात् भूमिमानीतवान् ॥ १५ ॥ भागीरथी भगीरथस्यापत्यमिति ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ऋतानि अक्षहृदयज्ञानविषया बिभीतकस्य पर्णानि नलाग्रे प्रदर्शितानि येन स ऋतपर्णः । न तु ऋतुपर्ण इति । तन्नामाग्रे तत्पुत्रस्यापि आर्तपर्णिरित्यपत्यप्रत्ययेन प्रदर्शनात् ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ २१॥ २२ ॥ ह पार्थिवर्षभ ॥ २३ ॥ रामस्यप्रपितामहो दिलीप सद्वाक्यास्यो दिलीपादन्य ॥ २४ ॥ दीर्घबाहू रघुरेव ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥
निषधात्मजो नलः वीरसेनसुतान्नलादन्यः । नलौ द्वाविति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अत एव सुधन्वन सुत इत्यर्थ । अनल इति च्छेद । तृतीयस्य

ऋतुपर्णसुतस्त्वासीत्सर्वकर्मा महीपति ॥सुदासस्तस्य तनयो राजा त्विन्द्रसखोऽभवत् ॥ २० ॥ सुदासस्य सुतस्त्वासीत्सौदासो नाम पार्थिव ॥
ख्यात कल्माषपादो वै नाम्ना मित्रसहस्तथा ॥ २१ ॥ कल्माषपादस्य सुत सर्वकर्मेति विश्रुत ॥ अनरण्यस्तु पुत्रोऽभूद्विश्रुत सर्वकर्मण
॥२२॥ अनरण्यसुतो निघ्नो निघ्नपुत्रौ बभूवतु ॥ अनमित्रो रघुश्चैव पार्थिवर्षभसत्तमौ ॥२३ ॥ अनमित्रस्य धर्मात्मा विद्वान्दुलिदुहोऽभवत् ॥
दिलीपस्तनयस्तस्य रामस्य प्रपितामह ॥ २४ ॥ दीर्घबाहुर्दिलीपस्य रघुर्नाम्नाऽभवत्सुत ॥ अयोध्याया महाराजो रघुश्चासीन्महाबलः
॥२५॥ अजस्तु रघुतो जज्ञे अजाद्दशरथोऽभवत् ॥ रामो दशरथाज्जज्ञे धर्मात्मा सुमहायशा ॥२६॥ रामस्य तनयो जज्ञे कुश इत्यभिविश्रुत ॥
अतिथिस्तु कुशाज्जज्ञे निषधस्तस्य चात्मज ॥ २७ ॥ निषधस्य नल पुत्रो नभ पुत्रो नलस्य तु ॥ नभस्य पुण्डरीकस्तु क्षेमधन्वा तत
स्मृत ॥ २८ ॥ क्षेमधन्वसुतस्त्वासीद्देवानीकः प्रतापवान् ॥ आसीदहीनगुर्नाम देवानीकसुतः प्रभु ॥ २९ ॥ अहीनगोस्तु दायाद सुधन्वा
नाम पार्थिव ॥ सुधन्वन सुतश्चैव ततो जज्ञेऽनलो नृप ॥ ३० ॥ उक्थो नाम स धर्मात्माऽनलपुत्रो बभूव ह॥ वज्रनाभ सुतस्तस्य उक्थस्य
च महात्मन ॥ ३१ ॥ शङ्खस्तस्य सुतो विद्वान्व्युषिताश्व इति श्रुत ॥ पुष्यस्तस्य सुतो विद्वानर्थसिद्धिस्तु तत्सुत ॥ ३२ ॥ सुदर्शन
सुतस्तस्य अग्निवर्णं सुदर्शनात् ॥ अग्निवर्णस्य शीघ्रस्तु शीघ्रस्य तु मरु सुत ॥३३॥ मरुस्तु योगमास्थाय कलापद्वीपमास्थित ॥ तस्यासी
द्विश्रुतवत पुत्रो राजा बृहद्बल ॥ ३४ ॥ नलौ द्वावेव विख्यातौ पुराणे भरतर्षभ ॥ वीरसेनात्मजश्चैव यश्चेक्ष्वाकुकुलोद्वह ॥ ३५ ॥ इक्ष्वाकुवं
शप्रभवा प्राधान्येनेह कीर्तिता ॥ एते विवस्वतो वंशे राजानो भूरितेजस ॥ ३६ ॥ पठन्सम्यगिमां सृष्टिमादित्यस्य विवस्वत ॥ श्राद्धदेवस्य
देवस्य प्रजानां पुष्टिदस्य च ॥ ३७ ॥ प्रजावानेति सायुज्यमादित्यस्य विवस्वतः ॥ विपाप्मा विरजाश्चैव आयुष्मांश्च भवत्युत ॥ ३८ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि आदित्यस्य वंशानुकीर्तनं नाम पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

भगस्याभावात् ॥३०॥ ३१॥३२॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६ ॥३७॥ पत्नि प्राप्नोति । विरजा निष्कराग ॥ ३८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥

इतोऽग्रेपीन्द्रकल्पे वै नवाध्यायाः प्रकीर्तिताः॥तत्रादौ षोडशेऽध्याये तत्रोपोद्घात उच्यते ॥१॥ एवं वंशानुकीर्तनं श्रुत्वा तत्र प्रागुक्तं यमस्य मनुर्वैवस्वतः पूर्वं श्राद्धदेवः प्रजाप
तिर्यमश्चेति श्राद्धदेवत्वं वैवस्वतं पितॄणां च यमं राज्येऽभ्यषेचयदिति पितृराज्यत्वं चोक्तम् । तत्र किं तत् श्राद्धं के च ते पितर इति पृच्छति—कथमित्यादिना ॥ विवस्वतः
सुतस्येति शेषः । यमस्य कथ श्राद्धदेवत्वमित्यर्थः ॥१॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ पितृविद्यावंशमाह—हन्तेत्यादिना ॥ ६॥ सनत्कुमारान्मार्कण्डेयो मार्कण्डेयात् भीष्मो

जनमेजय उवाच ॥ कथं वै श्राद्धदेवत्वमादित्यस्य विवस्वतः ॥ श्रोतुमिच्छामि विप्राग्र्य श्राद्धस्य च परं विधिम् ॥१॥ पितॄणामादिसर्गं च क
एते पितरः स्मृताः ॥ एवं च श्रुतमस्माभिः कथ्यमानं द्विजातिभिः ॥२॥ स्वर्गस्थाः पितरो ये च देवानामपि देवताः ॥ इति वेदविदः प्राहुरेतदि
च्छामि वेदितुम् ॥३॥ ये च तेषां गणाः प्रोक्ता यच्च तेषां बलं परम् ॥ यथा च कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥४॥ प्रीताश्च पितरो ये
स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥ एवं वेदितुमिच्छामि पितॄणां सर्गमुत्तमम्॥५॥वैशम्पायन उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि पितॄणां सर्गमुत्तमम्॥यथा च
कृतमस्माभिः श्राद्धं प्रीणाति वै पितॄन् ॥ प्रीताश्च पितरो ये स्म श्रेयसा योजयन्ति हि ॥६॥ मार्कण्डेयेन कथितं भीष्माय परिपृच्छते ॥ अपृ
च्छद्धर्मराजो हि शरतल्पगतं पुरा ॥ एवमेव पुरा प्रश्नं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥७॥ तत्तेऽनुपूर्व्या वक्ष्यामि भीष्मेणोदाहृतं यथा ॥ गीतं सनत्कु
मारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥८॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ पुष्टिकामेन धर्मज्ञ कथं पुष्टिरवाप्यते ॥ एतद्वै श्रोतुमिच्छामि किं कुर्वाणो न शोचति ॥९॥
भीष्म उवाच ॥ श्राद्धैः प्रीणाति हि पितॄन्सर्वकामफलैस्तु यः ॥ तत्परः प्रयतः श्राद्धी प्रेत्य चेह च मोदते ॥१०॥ पितरो धर्मकामस्य प्रजा
कामस्य च प्रजाम् ॥ पुष्टिकामस्य पुष्टिं च प्रयच्छन्ति युधिष्ठिर ॥११॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ वर्त्तन्ते पितरः स्वर्गे केषांचिन्नरके पुनः ॥ प्राणिनां
नियतं वापि कर्मजं फलमुच्यते ॥१२॥ श्राद्धानि चैव कुर्वन्ति फलकामाः सदा नराः ॥ अभिसन्धाय पितरं पितुश्च पितरं तथा॥१३॥ पितुः पिता
महं चैव त्रिषु पिण्डेषु नित्यशः ॥ तानि श्राद्धानि दत्तानि कथं गच्छन्ति वै पितॄन् ॥१४॥ कथं च शक्तास्ते दातुं नरकस्थाः फलं पुनः ॥ के वा
ते पितरोऽन्ये स्म कान्यजामो वयं पुनः॥१५॥देवा अपि पितॄन्स्वर्गे यजन्तीति च नः श्रुतम्॥एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥१६॥

भीष्माद्धर्मराज इति महद्भिः प्रवर्तितत्वात् श्रेष्ठतरेयं विद्येति भावः ॥७॥८॥९॥ तत्परः पितृप्रीतिपरः श्राद्धी श्राद्धकर्ता ॥ १० ॥ धर्मकामस्य धर्ममिति शेषः ॥ ११ ॥
श्राद्धैः पितॄन् प्रीणातीत्येतदाक्षिपति—वर्तन्त इति त्रिभिः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ पितरो धर्मादीन् प्रयच्छन्तीत्येतदाक्षिपति—कथं चेति ॥ अन्ये नरकादिस्थेभ्यः कान्
मानुषान् देवताभूतान् वा वयं पितॄन् यजाम इति प्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥१७॥ स्त्पसमतिक्रम्याति शास्त्रोक्तमेव श्राद्धकर्म कर्तव्यमित्याख्यायिकामुखेन प्रश्नोत्तरमवतारयति—अत्रेति ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥ कल्पे बोधायनादिसूत्रे ॥२१॥ ॥२२॥२३॥ व्यवस्थान नियमम् ॥२४॥ चतुर्थम् अशं तथा चतुर्थमेवांशम् ॥ २५ ॥ प्रमाणाचरित धर्मे प्रमाणभूतस्य राज्ञ आचरितम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ प्रतीच्छ प्रतिगृहाण॥२८॥२९॥३०॥३१॥व्याहृतम् उक्तम् ॥३२॥३३॥३४॥ श्रूयन्त इति॥ "कर्मणा पितृलोको विद्यया देवलोक" इति श्रुतेः । ब्रह्मलोकादर्वाचीना लोका

स भवान्कथयत्वेतां कथाममितबुद्धिमान् ॥ यथा दत्त पितॄणां वै तारणायेह कल्पते ॥ १७ ॥ भीष्म उवाच ॥ अत्र ते कीर्तयिष्यामि यथाश्रुत मरिंदम ॥ ये च ते पितरोऽन्ये स्म यान्यजामो वयं पुन ॥ पित्रा मम पुरा गीतं लोकान्तरगतेन वै ॥ १८ ॥ श्राद्धकाले मम पितुर्मया पिण्ड समुद्यत ॥ त पिता मम हस्तेन भित्त्वा भूमिमयाचत ॥ १९ ॥ हस्ताभरणपूर्णेन केयूराभरणेन च ॥ रक्ताङ्गुलितलेनाथ यथा दृष्ट पुरा मया ॥२०॥ नैष कल्पे विधिर्दृष्ट इति सचिन्त्य चाप्यहम् ॥ कुशेष्वेव ततः पिण्डं दत्तवानविचारयन् ॥ २१ ॥ तत पिता मे सुप्रीतो वाचा मधुरया तदा ॥ उवाच भरतश्रेष्ठ प्रीयमाणो मयाऽनघ ॥२२॥ त्वया दायादवानस्मि कृतार्थोऽमुत्र चेह च ॥ सत्पुत्रेण त्वया पुत्र धर्मज्ञेन विपश्चिता॥२३॥ मया तु तव जिज्ञासा प्रयुक्तेषा दृढव्रत ॥ व्यवस्थान तु धर्मेषु कर्तुं लोकस्य चानघ ॥२४॥ यथा चतुर्थं धर्मस्य रक्षिता लभते फलम् ॥ पापस्य हि तथा मूढ फल प्राप्नोत्यरक्षिता ॥२५॥ प्रमाणं यद्धि कुरुते धर्माचारेषु पार्थिव ॥ प्रजास्तदनुवर्तन्ते प्रमाणाचरित सदा ॥ २६ ॥ त्वया च भारतश्रेष्ठ वेदधर्माश्च शाश्वता ॥ कृताः प्रमाण प्रीतिश्च मम निर्वर्तिताऽतुला ॥२७॥ तस्मात्तवाहं सुप्रीतः प्रीत्या च वरमुत्तमम् ॥ ददामि त प्रतीच्छ त्व त्रिषु लोकेषु दुर्लभम् ॥२८॥ न ते प्रभविता मृत्युर्यावज्जीवितुमिच्छसि ॥ त्वत्तोऽभ्यनुज्ञां सप्राप्य मृत्यु प्रभविता तव ॥२९॥किं वा ते प्रार्थितं भूयो ददामि वरमुत्तमम् ॥ तद्ब्रूहि भरतश्रेष्ठ यत्ते मनसि वर्तते॥३०॥ इत्युक्तवन्त तमहमभिवाद्य कृताञ्जलिः ॥ अब्रुव कृतकृत्योऽह प्रसन्ने त्वयि सत्तम ॥ ३१ ॥ यदि त्वनुग्रह भूयस्त्वत्तोऽर्हामि महाद्युते ॥ प्रश्नमिच्छामि वै किंचिद्व्याहृत भवता स्वयम् ॥३२॥ स मामुवाच धर्मात्मा ब्रूहि भीष्म यदिच्छसि ॥ छेत्तास्मि संशय सर्वं यन्मां पृच्छसि भारत ॥ ३३ ॥ अपृच्छ तमह तात तत्रान्तर्हितमेव च ॥ गत सुकृतिनां लोकं कौतूहलसमन्वित ॥३४॥ भीष्म उवाच ॥ श्रूयन्ते पितरो देवा देवानामपि देवता ॥ देवाश्च पितरोऽन्ये वा कान्यजामो वय पुनः ॥३५॥

पितृलोका इत्युच्यन्ते । देवलोकपदेन ब्रह्मलोक । एवं तदुभयप्रापकौ मार्गौ च पितृयानदेवयानौ । तत्र स्वर्लोकस्थानां देवानां तदूर्ध्वलोकत्रयगता पितरो देवत्वेन मान्या इति गम्यते । देवा पितर पितरो देवा इति देवानां पितॄणां चाभेदोऽपि श्रूयते । अन्ये जनकादयो मृतास्तेभ्यो निकृष्टाः पितर इत्युच्यन्त इति नेषां सशये वय कान् यजामहे

इति प्रश्नः ॥३५॥ तत्र पित्रादीनां देवताभावं प्राप्य स्वर्गादूर्ध्वस्थाने स्थितान् दत्तं श्राद्धं प्रीणातु लोकान्तरगतांस्तु तान् कथं प्रीणयेदिति पृच्छति—कथमिति ॥ ३६ ॥ का
निति ॥ यद्यधःस्थाः पितरः कथं तर्हि तान् देवाद्या यजेरन् । यद्युपरिस्थास्तर्हि कथमस्मदादयोऽल्पपुण्यास्तत्र गच्छेरन् ततः पक्षद्वयेऽपि श्राद्धदानं व्यर्थमित्याक्षेपाभिप्रायः
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदिदेवसुताः ब्रह्मणः पुत्राः ॥४० ॥ ४१ ॥ ते देवादिभिस्तर्पिताः सन्तः जगत् भूरादिलोकान् तत्रस्थांश्च देवगन्धर्वमनुष्यादीनाप्याययन्ति

कथं च दत्तमस्माभिः श्राद्धं प्रीणात्यथो पितॄन् ॥ लोकान्तरगतांस्तात किन्नु श्राद्धस्य वा फलम् ॥ ३६ ॥ कान्यजन्ति स्म लोका वै सदेवनर
दानवाः ॥ सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः ॥३७॥ अत्र मे संशयस्तीव्रः कौतूहलमतीव च॥तद्ब्रूहि मम धर्मज्ञ सर्वज्ञो ह्यसि मे मतः ॥ एत
च्छ्रुत्वा वचस्तस्य भीष्मस्योवाच वै पिता ॥ ३८ ॥ शन्तनुरुवाच ॥ संक्षेपेणैव ते वक्ष्ये यन्मां पृच्छसि भारत ॥ पितरश्च यथोद्भूताः फलं दत्त
स्य चानघ ॥ ३९ ॥ पितॄणां कारणं श्राद्धे शृणु सर्वं समाहितः ॥ आदिदेवसुतास्तात पितरो दिवि देवताः ॥ ४० ॥ तान्यजन्ति स्म वै लोकाः
सदेवासुरमानुषाः॥सयक्षोरगगन्धर्वाः सकिन्नरमहोरगाः॥४१॥आप्यायिताश्च ते श्राद्धे पुनराप्याययन्ति च॥जगत्सदेवगन्धर्वमिति ब्रह्मानुशासनम्
॥४२॥ तान्यजस्व महाभाग श्राद्धैरग्र्यैरतन्द्रितः ॥ ते ते श्रेयो विधास्यन्ति सर्वकामफलप्रदाः ॥४३॥ त्वया चाराध्यमानास्ते नामगोत्रादिकी
र्तनैः ॥ अस्मानाप्याययिष्यन्ति स्वर्गस्थानपि भारत ॥४४॥ मार्कण्डेयस्तु ते शेषमेतत्सर्वं प्रवक्ष्यति ॥ एष वै पितृभक्तश्च विदितात्मा च
भारत॥४५॥उपस्थितश्च श्राद्धेऽद्य ममैवानुग्रहाय वै ॥ एवं पृच्छ महाभागमित्युक्त्वाऽन्तरधीयत॥४६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरि
वंशपर्वणि श्राद्धकल्पप्रसङ्गो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ भीष्म उवाच ॥ ततोऽहं तस्य वचनान्मार्कण्डेयं समाहितः ॥ प्रश्नं तमेवान्वपृच्छं
यन्मे पृष्टः पुरा पिता ॥१॥ स मामुवाच धर्मात्मा मार्कण्डेयो महातपाः ॥ भीष्म वक्ष्यामि कार्त्स्न्येन शृणुष्व प्रयतोऽनघ ॥२॥ अहं पितृप्रसा
दाद्वै दीर्घायुष्ट्वमवाप्तवान् ॥ पितृभक्त्यैव लब्धं च प्राग्लोके परमं यशः॥३॥सोऽहं युगस्य पर्यन्ते बहुवर्षसहस्रिके ॥ अधिरुह्य गिरिं मेरुं तपोऽ
तप्यं सुदुश्चरम् ॥ ४ ॥ ततः कदाचित्पश्यामि दिव्यं प्रज्वाल्य तेजसा ॥ विमानं महदायान्तमुत्तरेण गिरेस्तदा ॥ ५ ॥

योगबलेन तस्माद्यत्र कुत्र स्थितान् पित्रादीन् त एवं श्राद्धीयमन्नादिकं प्रापयन्ति । इष्टं च यजमानाय प्रयच्छन्ति । मुक्तेषु तु पितृषु स्वयं तृप्ताः सन्तो यजमानमेव त्रिवर्गेण
तर्पयन्तीत्यर्थः ॥४२॥ अग्र्यैः मुख्यकल्पानुष्ठितैः । अतन्द्रितः अनलसः ॥४३॥ अस्मान् पित्रादीन् ॥४४॥४५॥४६॥ इति हरिवंशे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥१६॥
उक्तं सप्तदशेऽध्याये पितृत्वं युक्तिसंभवम् ॥ आदिदेवसुतानां च तत्पुत्राणां परस्परम् ॥ १ ॥ ततोऽहं मे मया ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ हे नारायण गुणात्मक मायामयशरीर तपोवीर्यात् मत्तप सामर्थ्यात्समुत्पन्नम् आविर्भूतमपि त्वाम् अह तत्त्वत कथ विद्याम् इति अह त्वम् अपृच्छमिति योजना । स्मयमान । दैवत ह्रीति ॥ ९॥ स्मयमानो गर्वित इव । ते त्वया तप सुचरितं नेति मामाहेति शेष ॥१०॥ क्षणेनेति ॥ पूर्वम् अङ्गुष्ठमात्रोऽपि क्षणात् महापुरुषलक्षणोऽभूदित्यर्थ ॥११॥ नारायणस्य गुणः शुद्ध सत्त्व तदात्मकम् ॥ १२ ॥ हे भार्गव भृगुराज ॥ १३ ॥ यवीयांस कनिष्ठा ॥१४॥१५॥ वय त्विति

तस्मिन्विमाने पर्यङ्के ज्वलितादित्यसन्निभम्॥अपश्य तत्र चैवाह शयानं दीप्ततेजसम् ॥६॥ अङ्गुष्ठमात्रं पुरुषमभावाभिमिषाद्दितम् ॥ सोऽहं तस्मै नमस्कृत्य प्रणम्य शिरसा विभुम् ॥७॥ सन्निविष्टं विमानस्थं पाद्यार्घ्याभ्यामपूजयम् ॥ अपृच्छं चैव दुर्धर्षं विद्याम त्वां कथं विभो ॥ ८ ॥ तपोवीर्यात्समुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम् ॥दैवतं ह्यसि देवानामिति मे वर्तते मति ॥९॥ स मामुवाच धर्मात्मा स्मयमान इवानघ ॥न ते तप सुचरितं येन मां नावबुध्यसे॥१०॥क्षणेनैव प्रमाणं स बिभ्रदन्यदनुत्तमम्॥रूपेण न मया कश्चिद्दृष्टपूर्व पुमान्कचित् ॥११॥ सनत्कुमार उवाच॥ विद्धि मां ब्रह्मण पुत्रं मानसं पूर्वजं विभो ॥ तपोवीर्यसमुत्पन्नं नारायणगुणात्मकम्॥१२॥सनत्कुमार इति य श्रुतो देवेषु वै पुरा॥सोऽस्मि भार्गव भद्रं ते कं कामं करवाणि ते॥१३॥ये त्वन्ये ब्रह्मण पुत्रा यवीयांसस्तु ते मम॥भ्रातर सप्त दुर्धर्षास्तेषां वंशा प्रतिष्ठिता॥१४॥क्रतुर्वसिष्ठ पुलहः पुलस्त्योऽत्रिस्तथाङ्गिरा॥मरीचिस्तु तथा धीमान्देवगन्धर्वसेविता ॥त्रींल्लोकान्धारयन्तीमान्देवगन्धर्वपूजिता ॥१५॥वयं तु यतिधर्माण संयोज्यात्मानमात्मनि॥प्रजा धर्मं च कामं च व्यपहाय महामुने॥१६॥यथोत्पन्नस्तथैवाहं कुमार इति विद्धि माम्॥तस्मात्सनत्कुमारेति नामैतन्मे प्रतिष्ठितम्॥१७॥ मद्भक्त्या ते तपश्चीर्णं मम दर्शनकाङ्क्षया॥एष दृष्टोऽस्मि भवता कं कामं करवाणि ते॥१८॥इत्युक्तवन्तं तमहं प्रत्यवोचं सनातनम्॥अनुज्ञातो भगवता प्रीयमाणेन भारत॥१९॥ततोऽहमेनमर्थं वै तमपृच्छं सनातनम्॥पुष्टं पितृणां सर्गं च फलं श्राद्धस्य चानघ॥२०॥चिच्छेद संशयं भीष्म स तु देवेश्वरो मम॥स मामुवाच धर्मात्मा कथान्ते वत्सवार्षिके॥ रमे त्वयाऽहं विप्रर्षे शृणु सर्वं यथातथम्॥२१॥देवानसृजत ब्रह्मा मां यक्ष्यन्तीति भार्गव॥तमुत्सृज्य तथात्मानमयजंस्ते फलार्थिन॥२२॥ते शप्ता ब्रह्मणा मूढा नष्टसंज्ञा दिवौकस॥न स्म किंचिद्विजानन्ति ततो लोकोऽप्यमुह्यत ॥२३॥

यदुक्तन सनकादीनन्तर्भाव्य ॥ १६ ॥ सनत् निरन्तर कुमार इव रागद्वेषादिशून्य इति सनत्कुमारपदस्य निर्वचनमाह—यथेति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वत्सवार्षिके कथान्ते विगतभाषाः कथाया अन्ते मामुवाच । रमे अह त्वया तुष्यामि यत्नेन सन्तुष्टोऽस्मि ॥ २१ ॥ देवानिति ॥ ते स्वपितरम् उत्सृज्य फलार्थिन इन्द्रियमीमांसकादिस्वर्गार्थिन ॥ २२ ॥ ततो लोकोऽपि तदनुसारी अमुह्यत ॥ २३ ॥

॥ २४ ॥ व्यभिचारः पूज्यपूजातिक्रमः आत्मपूजा च वः युष्माभिः यथैतैरहमवज्ञात एवम् एतत्पुत्रा अप्यतानाशिष्यत्वेनावजानान्स्वत्याशयेनाह । पुत्रानिति ॥२५॥ आर्त्तवत् नीचत्वापादनात् पीडिता इव । प्रयतात्मानः निगृहीतचित्ताः । ध्यानेनालोच्य प्रायश्चित्तानि शशंसुरित्यर्थः ॥२६॥ तानि च वाङ्मनःकर्मजानि स्तोत्रेण भक्तिश्रद्धापुरस्कृतेन ध्यानेन नमस्कारादिक्रियया च जातानीत्यर्थः॥२७॥ प्राय इति ॥ भोः पुत्रकाः यूयं लब्धसंज्ञाः प्राप्तज्ञानाः भवत इति शेषः । कुतः लब्धसंज्ञाः यतः प्रायश्चित्तस्य अर्थतत्त्वं प्रयोजनयाथात्म्यं तदभिज्ञाः । तच्च येभ्यो जन्म विद्या च लभ्यते ते वाङ्मनःकर्मभिर्यष्टव्या इति ॥२८॥ गम्यतामित्युक्तास्ते पितामहमुपागच्छन्निति संबन्धः ।

ते भूयः प्रणताः शप्ताः प्रायाचन्त पितामहम् ॥ अनुग्रहाय लोकानां ततस्तानब्रवीदिदम्॥२४॥ प्रायश्चित्तं चरध्वं वै व्यभिचारो हि वः कृतः ॥ पुत्रांश्च परिपृच्छध्वं ततो ज्ञानमवाप्स्यथ ॥ २५ ॥ प्रायश्चित्तक्रियार्थं ते पुत्रान्पप्रच्छुरार्तवत् ॥ तेभ्यस्ते प्रयतात्मानः शशंसुस्तनयास्तदा ॥ २६ ॥ प्रायश्चित्तानि धर्मज्ञा वाङ्मनःकर्मजानि वै ॥ शंसन्ति कुशला नित्यं चक्षुर्भ्यामपि नित्यशः ॥ २७ ॥ प्रायश्चित्तार्थतत्त्वज्ञा लब्धसंज्ञा दिवौकसः ॥ गम्यतां पुत्रकाश्चेति पुत्रैरुक्ताश्च ते तदा ॥२८॥ अभिशस्तास्तु ते देवाः पुत्रवाक्येन निन्दिताः ॥ पितामहमुपागच्छन्संशयच्छेदनाय वै ॥ २९ ॥ ततस्तानब्रवीद्देवो यूयं वै ब्रह्मवादिनः ॥ तस्माद्यदुक्तं युष्माकं तत्तथा न तदन्यथा ॥ ३० ॥ यूयं शरीरकर्त्तारस्तेषां देवा भविष्यथ ॥ ते तु ज्ञानप्रदातारः पितरो वो न संशयः ॥३१॥ अन्योऽन्यं पितरो यूयं ते चैवेति न संशयः ॥ देवाश्च पितरश्चैव तद्बुध्यध्वं दिवौकसः ॥ ३२ ॥ ततस्ते पुनरागम्य पुत्रानूचुर्दिवौकसः ॥ ब्रह्मणा च्छिन्नसंदेहाः प्रीतिमन्तः परस्परम् ॥ ३३ ॥ यूयं वै पितरोऽस्माकं यैर्वयं प्रतिबोधिताः ॥ धर्मज्ञाः कश्च वः कामः को वरो वः प्रदीयताम् ॥३४॥ यदुक्तं चैव युष्माभिस्तत्तथा न तदन्यथा ॥ उक्ताश्च यस्माद्युष्माभिः पुत्रका इति वै वयम् ॥ तस्माद्भवन्तः पितरो भविष्यन्ति न संशयः ॥३५॥ यानिष्ट्वा तु पितॄञ्छ्राद्धैः क्रियाः काश्चित्करिष्यति ॥ राक्षसा दानवा नागाः फलं प्राप्स्यन्ति तस्य तत् ॥३६॥ श्राद्धैराप्यायिताश्चैव पितरः सोममव्ययम् ॥ आप्याय्यमाना युष्माभिर्वर्द्धयिष्यन्ति नित्यदा ॥३७॥

अभिशप्ताः पुत्रका इति वदद्भिः पुत्रैः पराभूताः संशयस्तु कथमस्मत्पुत्राः सन्तोऽस्मान् पुत्रा इति संबोधयन्तीति एतद्युक्तमयुक्तं वेत्येवंरूपस्तस्य छेदनाय ॥२९॥ ब्रह्मवादिनः यस्तानि विजानात्स पितुः पिता सदिति मंत्रार्थज्ञाः भवंतः अतो यत्तैरुक्तं तत्तथैव न तत्र संशयः कार्यः । यः पुमान् तानि श्रुतिगुह्यानि विजानात् विजानीयात् स पितुः पिता सन् दीप्यते इति मन्त्रपदानामर्थः॥ ३० ॥ यूयमितिश्लोकत्रयेण देवाः पितरः पितरो देवाः इति मन्त्रपादार्थमुपबृंहयति॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ श्राद्धैरिति॥ पितरो लौकिकाः । युष्माभिर्दिव्यैः पितृभिराप्याय्यमानाः स्वयं च आप्यायिताः सन्तः स्वाधिदेवताः सोमं वर्द्धयन्ति तर्पयन्ति । छान्दोग्ये तद्यद्भक्तं प्रथममागच्छेत्तद्धोमीय

मिति भामाभिहोत्रे आध्यात्मिकदेवतातृप्त्या आधिदैविकदेवतानुमर्दशनात् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भावयिष्यन्ति मर्दयिष्यन्ति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ सतानां पितृमुख्यानां नामस्थानविभेदतः ॥ वर्णनं क्रियतेऽध्यायेऽष्टादशे सप्रपञ्चम् ॥ १ ॥ एवं पितॄणामुत्पत्तिमुक्त्वा तेषां गणभेदानाह—इत्युक्त इत्यध्यायेन ॥ देवं सनत्कुमारम् ॥ १ ॥ २ ॥ सोमवर्धना भास्वरा ॥ ३ ॥ चत्वारो गणाः सुकाला आङ्गिरसः सुस्वधा सोमपाश्चेत्येते मूर्तिमन्तः कर्मजदिव्यविग्रहवन्तः।

श्राद्धेराप्यायितः सोमो लोकानाप्याययिष्यति ॥ समुद्रपर्वतवनं जङ्गमाजङ्गमैर्वृतम् ॥ ३८ ॥ श्राद्धानि पुष्टिकामाश्च ये करिष्यन्ति मानवाः ॥ तेभ्यः पुष्टिं प्रजाश्चैव दास्यन्ति पितरः सदा ॥ ३९ ॥ श्राद्धे ये च प्रदास्यन्ति त्रीन्पिण्डान्नामगोत्रतः ॥ सर्वत्र वर्तमानांस्तान्पितरः सपितामहान् ॥ भावयिष्यन्ति सततं श्राद्धदानेन तर्पिताः ॥ ४० ॥ एवमाज्ञापितं पूर्वं ब्रह्मणा परमेष्ठिना ॥ इति तद्वचनं सत्यं भवत्वद्य दिवौकसः ॥ पुत्राश्च पितरश्चैव वयं सर्वे परस्परम् ॥ ४१ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ त एते पितरो देवा देवाश्च पितरस्तथा ॥ अन्योन्यं पितरो ह्येते देवाश्च पितरश्च ह ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ॥ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ इत्युक्तोऽहं भगवता देवदेवेन भास्वता ॥ सनत्कुमारेण पुनः पृष्टवान्देवमव्ययम् ॥ १ ॥ संदिहममरश्रेष्ठं भगवन्तमरिंदमम् ॥ निबोध तन्मे गाङ्गेय निखिलं सर्वमादितः ॥ २ ॥ कियन्तो वै पितृगणाः कस्मिँल्लोके प्रतिष्ठिताः ॥ वर्तन्ते देवप्रवरा देवानां सोमवर्धनाः ॥ ३ ॥ सनत्कुमार उवाच ॥ सप्तैते यजतां श्रेष्ठ स्वर्गे पितृगणाः स्मृताः ॥ चत्वारो मूर्तिमन्तश्च त्रयस्तेषाममूर्तयः ॥ ४ ॥ तेषां लोकं विसर्गं च कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ प्रभावं च महत्त्वं च विस्तरेण तपोधन ॥ ५ ॥ धर्ममूर्तिधरास्तेषां त्रयो ये परमा गणाः ॥ तेषां नामानि लोकांश्च कथयिष्यामि तच्छृणु ॥ ६ ॥ लोकाः सनातना नाम यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ॥ अमूर्तयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥ ७ ॥ विराजस्य द्विजश्रेष्ठ वैराजा इति विश्रुताः ॥ यजन्ति तान्देवगणा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ८ ॥ एते वै योगविभ्रष्टा लोकान्प्राप्य सनातनान् ॥ पुनर्युगसहस्रान्ते जायन्ते ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥

त्रयः वैराजाः अग्निष्वात्ता बर्हिषदश्चेति । एते अमूर्ताः कामरूपा आकाशादपि महान्तः परमाणुदरेऽपि प्रविशन्तीति तादृशसामर्थ्यवन्तः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अभ्यर्हितत्वात् प्रथमं त्रीन् गणानाह—धर्मेति ॥ ६ ॥ यत्र येषु लोकेषु लोकाः विषयाः सनातनाः नित्याविर्भूताः यथातीतमनागतं व्यवहितं विप्रकृष्टं च सर्वं वर्तमानं संनिहितमेवेत्यर्थः । भास्वराभिख्यात्मशरीराः अभौतिकाः । विराजस्य प्रजापतेर्मानसाः पुत्राः मनोमात्रशरीराः ॥ ७ ॥ ८ ॥ एत इति ॥ ये योगभ्रष्टाः निर्गुणं ब्रह्म अप्राप्य

सगुणमात्रशरणा अपि परवैराग्याभावात् सनातनान् प्रजापतिलोकान् प्राप्यापि प्रजापतिना सह कल्पान्ते मुक्तिमलब्ध्वा पुनः कल्पान्तरे सनकादिरूपेण ब्रह्मवादिरूपेण ब्रह्म ॥११॥सोमपानां सोमं पाययन्ति वर्द्धयन्ति ते सोमपास्तेषां श्राद्धानि ददतस्तत्सालोक्यं
वादिनो भूत्वा प्रजापतित एवं जायन्ते ॥९॥ तदनन्तरं मुच्यन्त इत्याह—ते त्विति॥१०॥ एवं स्त्रियोऽपि अधिकारे सति श्राद्धं ददत्यः पितृकन्यावदुत्तरोत्तरम् उत्तमं स्थानं प्राप्य क्रमेण मुच्यन्त इत्याशयेन सर्वेषां पितृगणानां
प्राप्य तद्वदेव मुक्तिं प्राप्नोतीत्यर्थः॥१२॥

ते तु प्राप्य स्मृतिं भूयः साङ्ख्यं योगमनुत्तमम् ॥ यान्ति योगगतिं सिद्धाः पुनरावृत्तिदुर्लभाम् ॥ १० ॥ एते स्युः पितरस्तात योगिनां योगवर्द्धनाः ॥ आप्याययन्ति ये पूर्वं सोमं योगबलेन च॥११॥ तस्माच्छ्राद्धानि देयानि योगिनां तु विशेषतः॥ एष वै प्रथमः सर्गः सोमपानां महात्मनाम् ॥१२॥एतेषां मानसी कन्या मेना नाम महागिरेः ॥ पत्नी हिमवतः श्रेष्ठा यस्या मैनाक उच्यते ॥ १३ ॥ मैनाकस्य सुतः श्रीमान्क्रौञ्चो नाम महागिरिः ॥ पर्वतप्रवरः पुत्रो नानारत्नसमन्वितः॥१४॥तिस्रः कन्यास्तु मेनायां जनयामास शैलराट् ॥ अपर्णामेकपर्णां च तृतीयामेकपाटलाम् ॥ १५ ॥ तपश्चरन्त्यः सुमहद्दुश्चरं देवदानवैः ॥ लोकान्संतापयामासुस्तास्तिस्रः स्थाणुजङ्गमान् ॥१६॥ आहारमेकपर्णेन एकपर्णा समाचरत् ॥ पाटलापुष्पमेकं च आदधावेकपाटला ॥१७॥ एका तत्र निराहारा तां माता प्रत्यषेधयत् ॥ उ मा इति निषेधन्ती मातृस्नेहेन दुःखिता ॥ १८ ॥ सा तथोक्ता तया मात्रा देवी दुश्चरचारिणी ॥ उमेत्येवाभवत्ख्याता त्रिषु लोकेषु सुन्दरी ॥१९॥ तथैव नाम्ना तेनेह विश्रुता योगधर्मिणी ॥ एतत्तु त्रिकुमारीकं जगत्स्थास्यति भार्गव॥२०॥तपःशरीरास्ताः सर्वास्तिस्रो योगबलान्विताः ॥ सर्वाश्च ब्रह्मवादिन्यः सर्वाश्चैवोर्ध्वरेतसः ॥ २१ ॥ उमा तासां वरिष्ठा च ज्येष्ठा च वरवर्णिनी ॥ महायोगबलोपेता महादेवमुपस्थिता ॥२२॥ असितस्यैकपर्णा तु देवलस्य महात्मनः ॥ पत्नी दत्ता महाब्रह्मन्योगाचार्याय धीमते॥२३॥ जैगीषव्याय तु तथा विद्धि तामेकपाटलाम् ॥ एते चापि महाभागे योगाचार्यावुपस्थिते ॥२४॥ लोकाः सोमपदा नाम मरीचेर्यत्र वै सुताः ॥ पितरो यत्र वर्तन्ते देवास्तान्भावयन्त्युत ॥ २५ ॥

प्रत्येकं कन्यासन्ततिमाह—एतेषामिति ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ पाटलायाः पुष्पम् एकमेवादधौ स्वीकृतवती ॥ १७ ॥ उ इति संबुद्ध्यर्थे ॥ १८ ॥ १९ ॥ तिस्रः कुमार्यो यस्मिन् तत्त्रिकुमारीकम्॥२०॥यथा सनत्कुमारादय ऊर्ध्वरेतस एवम् एता अपीत्यर्थः॥२१॥पुंसामिव स्त्रीणामूर्ध्वरेतसामपि शाश्वतो लोको नास्तीति तासां पतिवरणेन दर्शयति—उमेत्यादिना ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ द्वितीयमग्निष्वात्ताख्यं गणमाह—लोका इति ॥ सोमपदाः सोमयाजिप्राप्याः मरीचेः प्रजापतिपुत्रस्य लोकाः ॥ २५ ॥

अग्निषु अग्निसाध्येषु कर्मसु आत्ताः गृहीताः पिण्डादिप्रियिष्टिषु ॥ २६ ॥ २७ ॥ अमूर्तानपि पितॄन् दिव्यचक्षुषा ददर्श दृष्ट्वाऽपि एते मम पितर इति न ज्ञातवती ॥ २८ ॥ व्रीडिता
तेषां विशेषत स्वरूपाज्ञानात् ॥ २९ ॥ ३० ॥ व्यभिचारेण स्वाभिप्रतिक्रमेण ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सुसूक्ष्मान् त्रसरेणुप्रमाणानामपि विमानानामेकदेशे स्थितत्वात् अत एव
अपरिव्यक्तानग्नीन् निर्व्यक्तान । अग्निषु आहवनीयेषु आहितान् चातुर्मास्येषु सोमे आतिथ्येष्टौ च ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ सप सङ्कल्पमात्रात् कर्माणि योग

अग्निष्वात्ता इति ख्याता सर्व एवामितौजस ॥ एतेषां मानसी कन्या अच्छोदा नाम निम्नगा ॥२६॥ अच्छोद नाम विख्यात सरो यस्या समु
त्थितम् ॥ तया न दृष्टपूर्वास्ते पितरस्तु कदाचन॥२७॥ अप्यमूर्त्तानथ पितॄन्सा ददर्श शुचिस्मिता ॥ सभूता मनसा तेषां पितॄन्स्वान्नाभि
जानती ॥२८॥ व्रीडिता तेन दुःखेन बभूव वरवर्णिनी ॥ सा दृष्ट्वा पितर वव्रे वसु नामान्तरिक्षगम्॥२९॥ अमावसुरिति ख्यातमायो पुत्रं यश
स्विनम् ॥ अद्रिकाऽप्सरसा युक्तं विमानेऽधिष्ठित दिवि॥३०॥सा तेन व्यभिचारेण मनसःकामरूपिणी॥पितर प्रार्थयित्वाऽन्य योगभ्रष्टा पपात ह
॥३१॥त्रीण्यपश्यद्विमानानि पतमाना दिवश्च्युता॥त्रसरेणुप्रमाणानि सापश्यत्तेषु तान्पितॄन् ॥३२॥ सुसूक्ष्मानपरिव्यक्तानग्नीनग्निष्विवाहितान् ॥
त्रायध्वमित्युवाचार्त्ता पतन्ती तानवाक्छिरा॥३३॥तैरुक्ता सा तु मा भैषीरिति व्योम्नि व्यवस्थिता ॥ तत प्रसादयामास तान्पितॄन्दीनया गि
रा॥३४॥ऊचुस्ते पितर कन्यां भ्रष्टैश्वर्यां व्यतिक्रमात् ॥ भ्रष्टैश्वर्या स्वदोषेण पतसि त्व शुचिस्मिते ॥ ३५ ॥ ये क्रियन्ते हि कर्माणि शरीरै
र्दिवि दैवतै॥तैरेव तत्कर्मफल प्राप्नुवन्तीह देवताः ॥ ३६ ॥ सद्य फलन्ति कर्माणि देवत्वे प्रेत्य मानुषे ॥ तस्मात्त्व तपस पुत्रि प्रेत्येद प्राप्स्य
से फलम् ॥३७॥ इत्युक्ता पितृभि सा तु पितॄन्प्रासादयत्स्वकान् ॥ ध्यात्वा प्रसाद ते चक्रुस्तस्या सर्वेऽनुकम्पया ॥३८॥ अवश्य भाविन ज्ञा
त्वा तेऽथमूचुस्ततस्तु ताम् ॥ अस्य राज्ञो वसो कन्या त्वमपत्य भविष्यसि॥ ३९ ॥ उत्पन्नस्य पृथिव्यां तु मानुषेषु महात्मन ॥कन्या च भूत्वा
लोकान्स्वा पुन प्राप्स्यसि दुर्लभान् ॥४०॥ पाराशरस्य दायाद त्व पुत्र जनयिष्यसि ॥ स वेदमेक ब्रह्मर्षिश्चतुर्धा विभजिष्यति ॥४१॥ महा
भिषस्य पुत्रौ द्वौ शन्तनो कीर्तिवर्द्धनौ ॥ विचित्रवीर्यं धर्मज्ञ तथा चित्राङ्गदं शुभम् ॥४२॥ एतानुत्पाद्य पुत्रांस्त्व पुनर्लोकानवाप्स्यसि ॥ व्यति
क्रमात्पितॄणां च जन्म प्राप्स्यसि कुत्सितम्॥४३॥अस्यैव राज्ञ कन्या त्वमद्रिकायां भविष्यसि॥अष्टाविंशे भवित्री त्वं द्वापरे मत्स्ययोनिजा॥४४॥

अधम । देवत्वे तैजसदेहमात्रे सत्याम् । मानुषे तु कर्मान्तर प्रेत्य मृत्वा कर्माणि फलन्ति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ महाभिषस्य प्राग्जन्मनि यस्य वै शन्तनु
रूपेणावतीर्णस्य ॥ ४२ ॥ इयं कन्या अद्रिकायामपि अनुसन्धेया ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥४५॥ तृतीयं गणमाह—वैभ्राजा इति ॥ विभ्राजः सूर्यस्येमे वैभ्राजाः बर्हिषद इति केवलम् इष्टियाग्यजूकभाप्याः ॥४६॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पीवर्या एव विशेषणानि योगा चेत्यादीनि । योगा स्वयं योगिनी योगिनः पत्नी या नो माता चेति ॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्त इत्यादिना ॥ ५६ ॥ देवपूज्यांस्त्रीन्

एवमुक्ता तु दाशेयी जाता सत्यवती तदा ॥ मत्स्ययोनौ समुत्पन्ना राज्ञस्तस्य वसोः सुता॥४५॥वैभ्राजा नाम ते लोका दिवि सन्ति सुदर्शनाः॥ यत्र बर्हिषदो नाम पितरो दिवि विश्रुताः ॥४६॥ तान्वै देवगणाः सर्वे यक्षगन्धर्वराक्षसाः ॥ नागाः सर्पाः सुपर्णाश्च भावयन्त्यमितौजसः॥४७॥ एते पुत्रा महात्मानः पुलस्त्यस्य प्रजापतेः ॥ महात्मानो महाभागास्तेजोयुक्तास्तपस्विनः ॥४८॥ एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ॥ योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥४९॥ भवित्री द्वापरं प्राप्य युगं धर्मभृतां वरा ॥ पराशरकुलोद्भूतः शुको नाम महातपाः ॥ ५० ॥ भविष्यति युगे तस्मिन्महायोगी द्विजर्षभः॥व्यासादरण्यां संभूतो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥५१॥ स तस्यां पितृकन्यायां पीवर्यां जनयिष्यति ॥ कन्यां पुत्रांश्च चतुरो योगाचार्यान्महाबलान् ॥५२॥ कृष्णं गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वीं कन्यां तथैव च ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीं त्वणुहस्य च॥५३॥ एतानुत्पाद्य धर्मात्मा योगाचार्यान्महाव्रतान्॥ श्रुत्वा स्वजनकाद्धर्मान्व्यासादमितबुद्धिमान् ॥५४॥ महायोगी ततो गन्ता पुनरावर्तिनीं गतिम् ॥ यत्तत्पदमनुद्विग्नमव्ययं ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ५५ ॥ अमूर्तिमन्तः पितरो धर्ममूर्तिधरा मुने ॥ कथा यत्रेयमुत्पन्ना वृष्ण्यन्धककुलान्वया ॥ ५६ ॥ सुकाला नाम पितरो वसिष्ठस्य प्रजापतेः ॥ निरता दिवि लोकेषु ज्योतिर्भासिषु भासुराः ॥ सर्वकामसमृद्धेषु द्विजास्तान्भावयन्त्युत ॥ ५७ ॥ तेषां वै मानसी कन्या गौर्नाम्ना दिवि विश्रुता ॥ तवैव वंशे या दत्ता शुकस्य महिषी प्रिया ॥ एकशृङ्गेति विख्याता साध्यानां कीर्तिवर्द्धिनी ॥५८॥ मरीचिगर्भास्ताँल्लोकान्समाश्रित्य व्यवस्थिताः ॥ ये त्वथाङ्गिरसः पुत्राः साध्यैः संवर्द्धिताः पुरा ॥५९॥ तान्क्षत्रियगणांस्तात भावयन्ति फलार्थिनः ॥ तेषां तु मानसी कन्या यशोदा नाम विश्रुता ॥ ६० ॥ पत्नी सा विश्वमहतः स्नुषा वै वृद्धशर्मणः ॥ राजर्षेर्जननी चापि दिलीपस्य महात्मनः ॥ ६१ ॥ तस्य यज्ञे पुरा गीता गाथाः प्रीतैर्महर्षिभिः ॥ तदा देवयुगे तात वाजिमेधे महामखे ॥ ६२ ॥ अग्नेर्जन्म तथा श्रुत्वा शाण्डिल्यस्य महात्मनः ॥ दिलीपं यजमानं ये पश्यन्ति सुसमाहिताः ॥ सत्यवन्तं महात्मानं तेऽपि स्वर्गजितो नराः ॥ ६३ ॥

गणान् व्याख्याय मनुष्यपूज्येषु मूर्तेषु चतुर्षु गणेषु प्रथममाह—सुकाला इति ॥ द्विजाः ब्राह्मणाः भावयन्ति तर्पयन्ति ॥५७॥ तवैव वंश इति मार्कण्डेयस्य भीष्मं प्रति वचनम् । शुकस्येयम् अपरा भार्या ॥ ५८ ॥ द्वितीयमाह । मरीचिगर्भान् सूर्यरश्मिप्रकाशान् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ शाण्डिल्यस्य शाण्डिल्यगोत्रोत्पन्नस्य ॥ ६३ ॥

तृतीयं गणमाह—सुस्वधा इति ॥ कर्दमस्य पितर पुलहात्समुत्पन्नाः ॥ ६४ ॥ दिवि आकाशे ॥६५॥६६॥ कवेर्दुहितारि स्वधायां हिरण्यगर्भस्याग्नेः सुता ॥६७॥६८॥ भावयति पुनाति ॥६९॥ तेषां पितृणाम् अभ्युपगमात् प्रयत्नेनाङ्गीकारात् ॥ ७०॥ अत्रैव हेतुमाह—पितृणामिति ॥ सर्वेषां समानामपि गणानाम् आदिसर्गेण प्रथममुत्पन्न त्वेनेत्यर्थः। तस्मात् एव यम ते श्राद्धदेव वदन्ति अयं भावः। "यम पितृणामधिपति" इति श्रुतेः। स्वधर्मेण यमपितृत्वरूपेण हेतुना सर्वश्राद्धदेवताधिपतित्वादयमेव श्राद्ध देव इति। एतभिति युग्मो मध्यहितस्या वादेशेन निर्देशः। यद्वाऽस्य पितृणामादिसर्गस्तस्मादेन यम श्राद्धदेवमिति वदन्ति वेदा उदाहृता इति ॥७१॥ स्वधां पुरोधाय स्वधा शब्द पुर कृत्वा स्वधा पितृभ्य इत्येव मन्त्रेणेत्यर्थः ॥ ७२ ॥ सोमस्येति ॥ अग्नौ सोमस्य अग्नेर्वैवस्वतस्य यमस्य आप्यायन कृत्वा "सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्य

सुस्वधा नाम पितर कर्दमस्य प्रजापते ॥ समुत्पन्नास्तु पुलहान्महात्मानो द्विजर्षभा ॥६४॥ लोकेषु दिवि वर्तन्ते कामगेषु विहङ्गम ॥ तांश्च वैश्यगणांस्तात भावयन्ति फलार्थिन ॥ ६५ ॥ तेषां वै मानसी कन्या विरजा नाम विश्रुता ॥ ययातेजननी ब्रह्मन्महिषी नहुषस्य च ॥६६ ॥ त्रय एते गणा प्रोक्ताश्चतुर्थं तु निबोध मे ॥ उत्पन्ना ये स्वधायां ते सोमपा वै कवे सुताः ॥ हिरण्यगर्भस्य सुता शूद्रास्तान्भावयन्त्युत ॥६७॥ मानसा नाम ते लोका यत्र तिष्ठन्ति ते दिवि ॥ तेषां वै मानसी कन्या नर्मदा सरितां वरा ॥६८॥ या भावयति भूतानि दक्षिणापथगामिनी ॥ पुरुकुत्सस्य या पत्नी त्रसदस्योर्जनन्यपि ॥ ६९ ॥ तेषामथाभ्युपगमान्मनुस्तात युगेयुगे ॥ प्रवर्तयति श्राद्धानि नष्टे धर्मे प्रजापति ॥ ७० ॥ पितृणामादिसर्गेण सर्वेषां द्विजसत्तम ॥ तस्मादेन स्वधर्मेण श्राद्धदेवं वदन्ति वै ॥७१ ॥ सर्वेषां राजत पात्रमथ वा रजतान्वितम् ॥ दत्त स्वधां पुरोधाय श्राद्ध प्रीणाति वै पितॄन् ॥ ७२ ॥ सोमस्याप्यायन कृत्वा अग्नेर्वैवस्वतस्य च ॥ उदगायनमप्यग्नावग्न्यभावेऽप्सु वा पुन ॥ ७३ ॥ पितॄन्प्रीणाति यो भक्त्या पितर प्रीणयन्ति तम् ॥ यच्छन्ति पितर पुष्टिं प्रजाश्च विपुलास्तथा ॥ ७४ ॥

वाहनाय स्वधा नमो यमायाङ्गिरसे स्वधा नमः" इति स्वधा पुरोधाय तिस्र आहुतीर्हुत्वेत्यर्थ । हुत्वा पितॄन् प्रीणातीत्यग्रिमेणान्वयः। वैवस्वतस्य चेति चकारः तृतीयाऽऽहुते रित्यर्थः। अत एवाप्यायनानां वा नास्त्येव। अग्निशब्दो वार्थे। उदगायनमप्यत्र कर्तव्य स्वधामन्त्रेण होमे दक्षिणापवर्गा आहुतीर्दद्यात्। स्वाहामन्त्रेण होमे तु उदगपवर्गे अप्याहुती भवत। यद्वाऽऽप्यायन। "सोमाय पितृमते स्वधा नमोऽग्नये कव्यवाहनाय स्वधा नम" इति स्वाहाकारेणापि पूर्वमिति उदगायनपदादेवात्र स्वाहान्तपक्षोऽपि सूचितः। देयम् आसाम्। आकारप्रश्लेषेऽग्ने वा। अग्न्यभावेऽप्सु इति च्छेदः। एतच्च तीर्थे एव ज्ञेयम्। वा पुनः पुनरत्र पक्षान्तरमस्तीत्यर्थ " अग्निमुखा वै देवा पाणि मुखा पितरः" इति ब्राह्मणात् ब्राह्मणपाणावपि हवनमिति ज्ञेयम् ॥ ७३ ॥ ७४ ॥

॥ ७५ ॥ देवतानामपेक्षया पितरः पूर्वम् आप्यायनेन प्रीतिकरा इत्यर्थः । शीघ्रेति । देवाश्चिरप्रसादा इति दुराराध्या इति भावः ॥ ७६ ॥ भार्गवेति मार्कण्डेयं संबोधयति सनत्कुमारः ॥ ७७॥ सविज्ञानम् आनुभविकज्ञानोपेतम् ॥७८॥ एतां श्राद्धफलरूपां निशामय पश्य । मांसचक्षुषा न हि दृश्यत इति संबन्धः॥७९॥ एवमुक्त्वा चक्षुर्दत्त्वा जगामेति द्वयोः संबन्धः ॥ ८० ॥ ८१ ॥ निशामितं चक्षुर्दानात्प्राक् तन्मुखेन श्रुतं तत् निबोध बुध्यस्व ॥ ८२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकाया मष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ दिव्यं ज्ञानं समासाद्य मार्कण्डेयोऽनुभूतवान् ॥ यत्तदेकोनविंशेऽत्र वर्ण्यतेऽन्तर्दशा सता ॥ १ ॥ अत्र इत्युक्त्वा भगवान्देव

देवतानां हि पितरः पूर्वमाप्यायनं स्मृतम् ॥ शीघ्रप्रसादा
स्वर्गमारोग्यमेवाथ यदन्यदपि चेप्सितम्॥देवकार्यादपि मुने पितृकार्यं विशिष्यते॥७५॥ ह्यक्रोधा लोकस्याप्यायनं परम् ॥७६॥ स्थिरप्रसादाश्च सदा तान्नमस्यस्व भार्गव ॥ पितृभक्तोऽसि विप्रर्षे मद्भक्तश्च विशेषतः॥७७॥ श्रेयस्तेऽद्य
विधास्यामि प्रत्यक्षं कुरु तत्स्वयम्॥ दिव्यं चक्षुः सविज्ञानं प्रदिशामि च तेऽनघ॥७८॥गतिमेतामप्रमत्तो मार्कण्डेय निशामय॥न हि योगगतिर्दि
व्या पितॄणां च परा गतिः॥७९॥ त्वद्विधेनापि सिद्धेन दृश्यते मांसचक्षुषा॥स एवमुक्त्वा देवेशो मामुपस्थितमग्रतः ॥८०॥ चक्षुर्दत्त्वा सविज्ञानं
देवानामपि दुर्लभम्॥जगाम गतिमिष्टां वै द्वितीयोऽग्निरिव ज्वलन्॥८१॥ तन्निबोध कुरुश्रेष्ठ यन्मयाऽऽसीन्निशामितम्॥प्रसादात्तस्य देवस्य दुर्ज्ञेयं
भुवि मानुषैः ॥८२॥ इति महाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि अष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ छ ॥ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ आसन्पूर्वयुगे
तात भरद्वाजात्मजा द्विजाः ॥ योगधर्ममनुप्राप्य भ्रष्टा दुश्चरितेन वै ॥ १ ॥ अपभ्रंशमनुप्राप्ता योगधर्मोपचारिणः ॥ महतः सरसः पारे मानसस्य
विसंज्ञिताः ॥२॥ तमेवार्थमनुध्याता नष्टमप्स्विव मोहिताः ॥ अप्राप्य योगं ते सर्वे संयुक्ताः कालधर्मणा ॥३॥ ततस्ते योगविभ्रष्टा देवेषु सुचिरो
षिता॥जाताः कौशिकदायादाः कुरुक्षेत्रे नरर्षभाः ॥४॥ हिंसया विहरिष्यन्तो धर्मं पितृकृतेन वै ॥ ततस्ते पुनराजातिं भ्रष्टाः प्राप्स्यन्ति कुत्सि
ताम् ॥ ५ ॥ तेषां पितृप्रसादेन पूर्वजातिकृतेन वै ॥ स्मृतिरुत्पत्स्यते प्राप्य तां तां जातिं जुगुप्सिताम् ॥ ६ ॥

इत्युपसंहारात्सनत्कुमारवाङ्मयमेव मार्कण्डेय उवाच—आसन्नित्यादि ॥ दुश्चरितेन योगविरोधिना कर्मणा ॥ १ ॥ सरसः पारे अपभ्रंशम् अनुप्राप्ताः पतिताः ॥२॥ अनुध्यातः अनुध्यायन्तः । योगं योगसिद्धिम् । कालधर्मणा मृत्युना ॥३॥ तत इति ॥योगभ्रष्टाः देवलोकमेव गच्छन्ति न त्वन्यां गतिमिति भावः ॥४॥ हिंसयेति ॥ पितृकृते पित्रर्थं धर्मम् उद्दिश्य हिंसया विहरिष्यन्त इति श्राद्धव्यपदेशेन ब्राह्मणा अपि हिंसावृत्त्या जीवन्त इत्यर्थः । तत एव पापान्ते कुत्सिताम् आजातिं जन्म प्राप्स्यन्ति ॥५॥ तेषामिति ॥ पित्राराधनप्रभावात्ते नीचजातयोऽपि जातिस्मरा अभूवन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥

जातिस्मरत्वात्र धमरता अपि जाताः । ब्राह्मण्यं च जन्मान्तरे लप्स्यन्त इत्याह—तत इति ॥७॥८॥ ते तत्र मार्कण्डेयस्य ॥९॥ योगो योगसिद्धिः । व्यसनैर्मृगयादिभिः । कृत्वा कृतघ्ना इता' मानाः । गुरुत्राद्विमर्षेन योग प्राप्यापि नाशयन्तीति संबन्ध ॥१०॥ ये अयाच्यानि दारादीनि न याचन्ते ते योग प्राप्नुवन्तीति पञ्चमस्थेनान्वय । एष मन्त्र योज्यम् ॥ ११॥ नयानुगवेषिणः नग्नध्यादिस्नापनाचचोरान्वेषणपरा' ॥१२॥१३॥ अनायसकथा ग्राम्यगोष्ठी ग्राम्यगोष्ठीषु आत्ममीमांसासु ॥१४॥१५॥एवंविधा

ते धर्मचारिणो नित्यं भविष्यन्ति समाहिता'॥ ब्राह्मण्यं प्रतिलप्स्यन्ति ततो भूय' स्वकर्मणा॥७॥ ततश्च योगं प्राप्स्यन्ति पूर्वजातिकृतं पुन ॥ भूय' सिद्धिमनुप्राप्ता स्थानं प्राप्स्यन्ति शाश्वतम् ॥८॥ एवं धर्मे च ते बुद्धिर्भविष्यति पुन'पुन ॥ योगधर्मे च नितरां प्राप्स्यसे बुद्धिमुत्तमाम् ॥९॥ योगो हि दुर्लभो नित्यमल्पप्रज्ञे कदाचन॥ लब्ध्वाऽपि नाशयन्त्येन व्यसनै कृतघ्नतामिता ॥अधर्मेष्वेव वर्तन्ते प्रार्दयन्ते गुरूनपि॥१०॥ याचन्ते न त्वयाच्यानि रक्षन्ति शरणागतान् ॥ नावजानन्ति कृपणान्माद्यन्ते न धनोष्मणा॥११॥युक्ताहारविहाराश्च युक्तचेष्टा' स्वकर्मसु॥ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च न नयानुगवेषिण ॥१२॥ नोपभोगरता नित्यं न मांसमधुभक्षणा ॥न च कामपरा नित्यं न विप्राऽसेविनस्तथा ॥१३॥ नाऽनायसकथासक्ता नालस्योपहतास्तथा॥नात्यन्तमानससक्ता गोष्ठीष्वनिरतास्तथा॥१४॥ प्राप्नुवन्ति नरा योगं योगो वै दुर्लभो भुवि॥प्रशान्ताश्च जितक्रोधा मानाहङ्कारवर्जिता ॥१५॥ कल्याणभाजनं ये तु ते भवन्ति यतव्रताः ॥एवंविधास्तु ते तात ब्राह्मणा ह्यभवस्तदा ॥१६॥ स्मरन्ति ह्यात्मना दोषं प्रमादकृतमेव तु ॥ ध्यानाध्ययनयुक्ताश्च शान्ते वर्त्मनि संस्थिता'॥१७॥ योगधर्मोद्धि धर्मज्ञ न धर्मोऽस्ति विशेषवान् ॥ वरिष्ठ' सर्वधर्माणां तमेवाचर भार्गव ॥१८॥ कालस्य परिणामेन लघ्वाहारो जितेन्द्रियः॥ तत्पर प्रयत श्राद्धी योगधर्ममवाप्स्यसि ॥१९॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ अष्टादशात्र वर्षाणि त्वेकाहमिव मेऽभवत् ॥२० ॥ उपासतस्त देवेशं वर्षाण्यष्टादशैव मे ॥ प्रसादात्तस्य देवस्य न ग्लानिरभवत्तदा ॥ २१ ॥ न क्षुत्पिपासे कालं वा जानामि स्म तदानघ ॥ पश्चाच्छिष्यसकाशात्तु काल संविदितो मया ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पे एकोनविंशोऽध्याय ॥ १९ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

उन्मत्तकाग ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ कालस्य परिणामेन कालक्रमेण भावी भवापान ॥१९॥ इत्युक्त्वेति मार्कण्डेयवाक्यम् ॥ २० ॥ उपासतस्त्वं देवेशमिति पाद पूर्वेण संबध्यते । अष्टादश वर्षाणि मे ग्लानिर्नाभवदित्युत्तरेणान्वय ॥२१ ॥२२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्याय ॥१९॥

विंशेऽत्र वर्ण्यते ब्रह्मदत्त उग्रायुधस्तथा ॥ पूजनीयकथा शुक्रप्रोक्ता नीतिरनुत्तमा ॥ १ ॥ तस्मिन्निति ॥ १ ॥ तान् पूर्वं भरद्वाजदायादान् सतः द्वितीये जन्मनि कुरुक्षेत्रे कौशिका
त्मजान् अपश्यम् । आपगेय हे भीष्म विभुः सनत्कुमारः ॥ २ ॥ तेषां कुशिकात्मजानां यः सप्तमो द्विजः पितृवर्ती नाम स एव सप्तमे जन्मनि ब्रह्मदत्तोऽभवत् ॥ ३ ॥
॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तेषां भारद्वाजानाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ प्रतीपस्येति द्वयोः संबन्धः ॥ ११ ॥ १२ ॥ सखा आसेति पदच्छेदः । आसीदित्यर्थः । शिक्षां वेदा

मार्कण्डेय उवाच॥तस्मिन्नन्तर्हिते देवे वचनात्तस्य वै प्रभोः॥ चक्षुर्दिव्यं सविज्ञानं प्रादुरासीत्तदा मम ॥१॥ ततोऽहं तानपश्यं वै ब्राह्मणान्कौशि
कात्मजान्॥ आपगेय कुरुक्षेत्रे यानुवाच विभुर्मम॥२॥ ब्रह्मदत्तोऽभवद्राजा यस्तेषां सप्तमो द्विजः॥ पितृवर्तीति विख्यातो नाम्ना शीलेन कर्मणा
॥३॥ शुकस्य कन्या कृत्वी तं जनयामास पार्थिवम् ॥ अणुहात्पार्थिवश्रेष्ठात्काम्पिल्ये नगरोत्तमे ॥ ४ ॥ भीष्म उवाच ॥ यथोवाच महाभागो
मार्कण्डेयो महातपाः ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ५ ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ अणुहः कस्य वै पुत्रः कस्मिन्काले बभूव ह ॥
राजा धर्मभृतां श्रेष्ठो यस्य पुत्रो महायशाः ॥ ६ ॥ ब्रह्मदत्तो नरपतिः किंवीर्यः स बभूव ह ॥ कथं च सप्तमस्तेषां स बभूव नराधिपः ॥ ७ ॥
न ह्यल्पवीर्याय शुको भगवॉल्लोकपूजितः ॥ कन्यां प्रादाद्योगात्मा कृत्वीं कीर्तिमतीं प्रभुः ॥ ८ ॥ एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण महाद्युते ॥
ब्रह्मदत्तस्य चरितं तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ ९ ॥ यथा च वर्तमानास्ते संसारे च द्विजातयः ॥ मार्कण्डेयेन कथितास्तद्भवान्प्रब्रवीतु मे ॥ १० ॥
भीष्म उवाच ॥ प्रतीपस्य तु राजर्षेस्तुल्यकालो नराधिप ॥ पितामहस्य मे राजन्बभूवेति मया श्रुतम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मदत्तो महाभागो योगी
राजर्षिसत्तमः ॥ रुतज्ञः सर्वभूतानां सर्वभूतहिते रतः॥१२॥ सखाऽऽस गालवो यस्य योगाचार्यो महायशाः ॥ शिक्षामुत्पाद्य तपसा क्रमो येन प्रव
र्तितः ॥ कण्डरीकश्च योगात्मा तस्यैव सचिवो महान् ॥ १३ ॥ जात्यन्तरेषु सर्वेषु सखायः सर्व एव ते ॥ सप्तजातिषु सप्तैव बभूवुरमितौ
जसः ॥ यथोवाच महाभागो मार्कण्डेयो महातपाः ॥ १४ ॥ तस्य वंशमहं राजन्कीर्तयिष्यामि तच्छृणु ॥ ब्रह्मदत्तस्य पौराणां पौरवस्य महा
त्मनः ॥ १५ ॥ बृहत्क्षत्रस्य दायादः सुहोत्रो नाम धार्मिकः ॥ सुहोत्रस्यापि दायादो हस्ती नाम बभूव ह ॥ १६ ॥ तेनेदं निर्मितं पूर्वं हस्तिना
पुरमुत्तमम् ॥ हस्तिनश्चापि दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ १७ ॥

ङ्क्रमः संहितायाः पदानां च सहपाठः । अन्नाद्यकामो निर्भुजं ब्रूयात्स्वर्गकामः प्रतृणमुभयकाम उभयमन्तरेणेति श्रुतिप्रसिद्ध एव पूर्वैरज्ञानादप्रवर्तितः सन् गालवेन प्रवर्तित
इत्यर्थः । तस्य ब्रह्मदत्तस्य ॥ १३ ॥ सप्तजातिषु सप्तसु जन्मसु ते सप्त परस्परं सहाया बभूवुरिति संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥१८॥१९॥ २० ॥ आवन्त्यको अवन्त्यां भवो राजा सेनजित्। यस्य एते रुचिरादय परिवत्सका पुत्रा ॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ पुत्र इति ॥ तस्य ब्रह्मदत्तस्य तनया विष्वक्सेनो नाम स च योगात्मा योगेन धृतशरीरः॥२८॥एतदेव व्याचष्टे–विभ्राज इति ॥ विभ्राजो ब्रह्मदत्तस्य पितामह । स्वकृतेन वक्ष्यमाणेन कर्मणा

अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढस्तथैव च ॥ अजमीढस्य धूमिन्यां जज्ञे बृहदिपुर्नृप ॥ बृहद्धनुर्बृहद्वपुः पुत्रस्तस्य महायशा ॥१८॥ बृहद्धर्मेति विख्यातो राजा परमधार्मिक ॥ सत्यजित्तनयस्तस्य विश्वजित्तस्य चात्मज ॥१९॥ पुत्रो विश्वजितश्चापि सेनजित्पृथिवीपति ॥पुत्राः सेनजितश्चासँश्चत्वारो लोकविश्रुता ॥२०॥ रुचिर श्वेतकेतुश्च महिमारस्तथैव च ॥ वत्सश्चावन्तको राजा यस्यैते परिवत्सका ॥२१॥ रुचिरस्य तु दायाद पृथुसेनो महायशा ॥ पृथुसेनस्य पारस्तु पारान्नीपस्तु जज्ञिवान् ॥२२॥ नीपस्यैकशत तात पुत्राणाममितौजसाम्॥महारथानां राजेन्द्र शूराणां बाहुशालिनाम् ॥ नीपा इति समाख्याता राजानः सर्व एव ते ॥ २३ ॥ तेषां वशकरो राजा नीपानां कीर्तिवर्द्धनः ॥ काम्पिल्ये समरो नाम सचेष्टसमरोऽभवत् ॥ २४ ॥ समरस्य पर पार सदश्च इति ते त्रय ॥ पुत्रा परमधर्मज्ञा परपुत्र पृथुर्बभौ ॥ २५ ॥ पृथोस्तु सुकृतो नाम सुकृतेनेह कर्मणा ॥ जज्ञे सर्वगुणोपेतो विभ्राजस्तस्य चात्मज ॥ २६ ॥ विभ्राजस्य तु पुत्रोऽभूदणुहो नाम पार्थिव ॥ बभौ शुकस्य जामाता कृत्वीभर्ता महायशा ॥ २७ ॥ पुत्रोऽणुहस्य राजर्षिर्ब्रह्मदत्तोऽभवत्प्रभु ॥ योगात्मा तस्य तनयो विष्वक्सेन परतप ॥ २८ ॥ विभ्राज पुनरायात स्वकृतेनेह कर्मणा ॥ ब्रह्मदत्तस्य पुत्रोऽन्य सर्वसेन इति श्रुत ॥२९॥चक्षुषी तस्य निर्भिन्ने पक्षिण्या पूजनीयया॥ सुचिरोषितया राजन्ब्रह्मदत्तस्य वेश्मनि॥३०॥अथास्य पुत्रस्त्वपरो ब्रह्मदत्तस्य जज्ञिवान् ॥ विष्वक्सेन इति ख्यातो महाबलपराक्रमः ॥३१॥ विष्वक्सेनस्य पुत्रोऽभूद्दण्डसेनो महीपति ॥भल्लाटोऽस्य कुमारोऽभूद्राधेयेन हत पुरा॥३२॥दण्डसेनात्मज शूरो महात्मा कुलवर्द्धन ॥भल्लाटपुत्रो दुर्बुद्धिरभवच्च युधिष्ठिर ॥३३॥ स तेषामभवद्राजा नीपानामन्तकृन्नृप ॥ उग्रायुधेन यस्यार्थे सर्वे नीपा विनाशिता ॥३४॥ उग्रायुधो मदोत्सिक्तो मया विनिहतो युधि ॥ दर्पान्वितो दर्परुचि सतत चानये रत ॥३५॥ युधिष्ठिर उवाच॥उग्रायुध कस्य सुत कस्मिन्वंशेऽथ जज्ञिवान्॥किमर्थं चैव भवता निहतस्तद्ब्रवीहि मे ॥३६॥ भीष्म उवाच ॥ अजमीढस्य दायादो विद्वान्राजा यवीनर ॥ धृतिमांस्तस्य पुत्रस्तु तस्य सत्यधृति सुतः ॥ ३७ ॥ जज्ञे सत्यधृते पुत्रो दृढनेमि प्रतापवान् ॥ दृढनेमिसुतश्चापि सुधर्मा नाम पार्थिव ॥ ३८ ॥

विष्वक्सेनरूपेण पुनरिमं लोकं ब्रह्मदत्तः पुत्रो भूत्वा आयात इत्यर्थ ॥ २९ ॥ पूजनीयया विधिनिर्वक्तया ॥ ३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥३७॥३८॥

॥३९॥महानिति नाम ॥४०॥४१॥४२॥४३॥ कार्तिः कृतस्य पुत्रःयेन पञ्चालाधिपतिर्हत इति संबन्धः॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥
तस्यान्ववाये महति महान्पौरवनन्दन ॥ महत आसीत्सुधर्मणः पुत्रः सार्वभौमः प्रजेश्वरः ॥ सार्वभौम इति ख्यातः पृथिव्यामेकराड्विभुः ॥३९॥ सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
श्चापि पुत्रस्तु राजा रुक्मरथः स्मृतः ॥४०॥ पुत्रो रुक्मरथस्यापि सुपार्श्वो नाम पार्थिवः ॥ सुपार्श्वतनयश्चापि सुमतिर्नाम धार्मिकः ॥ ४१ ॥
सुमतेरपि धर्मात्मा सन्नतिर्नाम वीर्यवान् ॥ तस्य वै सन्नतेः पुत्रः कृतो नाम महाबलः ॥ ४२ ॥ शिष्यो हिरण्यनाभस्य कौशलस्य महात्मनः ॥
चतुर्विंशतिधा तेन सप्रोच्याः[1] सामसंहिताः ॥४३॥ स्मृतास्ते प्राच्यसामानः कार्त्तयो नाम सामगाः ॥ कार्तिरुग्रायुधः सोऽथ वीरः पौरवनन्दनः
॥४४॥ बभूव येन विक्रम्य पृषतस्य पितामहः ॥ नीपो नाम महातेजाः पञ्चालाधिपतिर्हतः॥४५॥ उग्रायुधस्य दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः॥
क्षेम्यात्सुवीरो नृपतिः सुवीरात्तु नृपञ्जयः ॥ ४६ ॥ नृपंजयाद्बहुरथ इत्येते पौरवाः स्मृताः ॥ स चाप्युग्रायुधस्तात दुर्बुद्धिरभवत्तदा ॥ ४७ ॥
प्रवृद्धचक्रो बलवान्नीपान्तकरणो महान्॥ स दर्पपूर्णो हत्वाऽऽजौ नीपानन्यांश्च पार्थिवान्॥४८॥पितर्युपरते मह्यं श्रावयामास किल्बिषम् ॥ माम
मात्यैः परिवृतं शयानं धरणीतले ॥ ४९ ॥ उग्रायुधस्य राजेन्द्र दूतोऽभ्येत्य वचोऽब्रवीत् ॥ अद्य त्वं जननीं भीष्म गन्धकालीं यशस्विनीम् ॥
स्त्रीरत्नं मम भार्यार्थे प्रयच्छ कुरुपुङ्गव॥५०॥एवं राज्यं च ते स्फीतं धनानि च न संशयः ॥ प्रदास्यामि यथाकाममहं वै रत्नभाग्भुवि॥५१॥मम
प्रज्वलितं चक्रं निशम्येदं सुदुर्जयम् ॥शत्रवो विद्रवन्त्याजौ दर्शनादेव भारत॥५२॥ राष्ट्रस्येच्छसि चेत्स्वस्ति प्राणानां वा कुलस्य वा ॥ शासने
मम तिष्ठस्व न हि ते शान्तिरन्यथा ॥ ५३ ॥ अधः प्रस्तारशयने शयानस्तेन चोदितः ॥ दूतान्तर्हितमेतद्धै वाक्यमग्निशिखोपमम् ॥ ५४ ॥
ततोऽहं तस्य दुर्बुद्धेर्विज्ञाय मतमच्युत ॥ आज्ञापयं वै संग्रामे सेनाध्यक्षांश्च सर्वशः ॥ ५५ ॥ विचित्रवीर्यं बालं च मदुपाश्रयमेव च ॥ दृष्ट्वा
क्रोधपरीतात्मा युद्धायैव मनो दधे॥५६॥निगृहीतस्तदाहं तैः सचिवैर्मन्त्रकोविदैः ॥ ऋत्विग्भिर्वेदकल्पैश्च सुहृद्भिश्चार्थदर्शिभिः ॥५७॥ स्निग्धैश्च
शास्त्रविद्भिश्च संयुगस्य निवर्तने॥कारणं श्रावितश्चास्मि युक्तरूपं तदाऽनघ॥५८॥मन्त्रिण ऊचुः ॥ प्रवृत्तचक्रः पापोऽसौ त्वं चाशौचगतः प्रभो ॥
न चेष प्रथमः कल्पो युद्ध नाम कदाचन ॥ ५९ ॥ प्रस्तारः कुशास्तरणम् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ बालं दृष्ट्वा बालोऽयं युद्धायोग्य इति ज्ञात्वाहमेव युद्धाय
मनो दधे धृतवान् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ प्रवृत्तेति ॥ उच्छृङ्खलप्रवृत्तेः शास्त्रनियन्त्रितस्य च युद्धं प्रथमो मुख्यः कल्पो न भवतीत्यर्थः ॥ ५९ ॥

---

१ प्रोक्तास्तु–इति पाठा० ।

॥६०॥६१॥६२॥६३॥६४॥मस्य उपायान्तरेण गम ॥ ६५ ॥ अनुनीयमानः प्रसाद्यमान ॥ ६६ ॥ तस्य उग्रायुधस्य ॥ ६७ ॥ अह तस्य चक्रम् आज्ञानिवृत्त
भ्रममिति जाने । न स्वकर्मणा हतं जाने ॥६८॥६९॥७०॥ ७१ ॥ काम्पिल्ये दक्षिणपाञ्चाले नीपेश्वरे पृषतस्य पितामहे उग्रायुधेन हते उग्रायुधे च भीष्मेण हते सतीति

ते वय सामपूर्वं वै दानं भेद तथैव च॥ प्रयोक्ष्यामस्तत शुद्धो देवतान्यभिवाद्य च ॥ ६० ॥ कृतस्वस्त्ययनो विप्रैर्हुत्वाग्नीनार्च्य च द्विजान् ॥
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञात प्रयास्यसि जयाय वै॥६१॥ अस्त्राणि न प्रयोज्यानि न प्रवेश्यश्च सगर ॥ आशौचे वर्तमाने तु वृद्धानामिति शासनम्॥६२॥
सामदानादिभि पूर्वमपि भेदेन वा तत ॥ त हनिष्यसि विक्रम्य शम्बरं मघवानिव ॥ ६३ ॥ प्राज्ञानां वचन काले वृद्धानां च विशेषत ॥
श्रोत यमिति तच्छ्रुत्वा निवृत्तोऽस्मि नराधिप॥६४॥ ततस्ते सक्रम सर्व प्रयुक्तः शास्त्रकोविदे ॥ तस्मिन्काले कुरुश्रेष्ठ कर्म चारब्धमुत्तमम् ॥
॥६५॥ स सामादिभिरेवादावुपाये शास्त्रचिन्तिते ॥ अनुनीयमानो दुर्बुद्धिरनुनेतु न शक्यते ॥ ६६ ॥ प्रवृत्तं तस्य तच्चक्रमधर्मनिरतस्य वै ॥
परदाराभिलापेण मयस्तात निवर्तितम् ॥६७॥ न त्वह तस्य जाने तन्निवृत्त चक्रमुत्तमम् ॥ हतं स्वकर्मणा त तु पूर्वं सद्भिश्च निन्दितम् ॥ ६८ ॥
हृतगोत्र गरी चापी रथी निष्क्रम्य वै पुरात्॥कृतस्वस्त्ययनो विप्रै प्रायोधयमह रिपुम्॥६९॥तत संसर्गमागम्य बलेनास्त्रबलेन च ॥ त्र्यहमुग्र
तनयुद्धं देवासुरमिवाभवत्॥७०॥ स मयास्त्रप्रतापेन निर्दग्धो रणमूर्धनि ॥ पपाताभिमुख शूरस्त्यक्त्वा प्राणानरिंदम॥ ७१ ॥एतस्मिन्नन्तरे तात
काम्पिल्ये पृषतोऽभ्ययात्॥हते नीपेश्वरे चैव हते चोग्रायुधे नृपे॥७२॥आहिच्छत्र स्वक राज्यं पित्र्य प्राप महाद्युति ॥ द्रुपदस्य पिता राजन्ममै
यानुमते तदा॥७३॥ततोऽर्जुनेन तरसा निर्जित्य द्रुपद रणे॥आहिच्छत्र सकाम्पिल्य द्रोणायापवर्जितम्॥७४॥प्रतिगृह्य ततो द्रोण उभय जयतां
वर॥काम्पिल्य द्रुपदायैव प्रायच्छद्विदित तव॥७५॥एप ते द्रुपदस्यादौ ब्रह्मदत्तस्य चैव ह॥वशः कार्त्स्न्येन वै प्रोक्तो नीपस्योग्रायुधस्य च ॥७६॥
युधिष्ठिर उवाच ॥ किमर्थं ब्रह्मदत्तस्य पूजनीया शकुन्तिका॥अन्व चकार गाङ्गेय ज्येष्ठं पुत्रं पुरा विभो॥७७॥चिरोषिता गृहे चापि किमर्थं चैव
यस्य सा ॥ चकार विप्रियमिदं तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ ७८ ॥ पूजनीया चकारासौ किं सत्य तेन चैव ह ॥ एतन्मे सशय छिन्धि सर्वमुक्त्वा
यथातथम् ॥ ७९ ॥ भीष्म उवाच ॥ शृणु सर्वं महाराज यथा वृत्तमभूत्पुरा ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवने तन्निबोध युधिष्ठिर ॥ ८० ॥

रिणः ॥७२॥ आहिच्छत्रम् आहिच्छत्रानगरीसहितमुत्तरपाञ्चालम् ॥७३॥ अपवर्जित दत्तम् ॥७४॥ उभय दक्षिणोत्तरपाञ्चालद्वयम ॥७५॥७६॥७७॥ सा यस्य
राज्ञो गृहे चिरोषिता तस्य विप्रियं किमर्थं चकारेत्यन्वय ॥ ७८ ॥ असौ पूजनीया किमर्थं तेन सम्यक् चकार ॥ ७९ ॥ ८० ॥

शितिपक्षा शुक्लपक्षा शोणशिराः लोहितमस्तका शितिपृष्ठा कृष्णोपरिभागा । "शिती धवलमेचके" इति कोशकाराः ॥ ८१ ॥ कुलाय नाडम् ॥ ८२॥८३॥८४॥८५॥ तेन ॥ ८६ ॥ ८७ ॥८८॥ सर्वसेनः इति च्छेदः । तस्मिन् काले गृहे च ॥ ८९ ॥ तत् अण्डम् । स्फुटितः व्यक्तीभूतः ॥९० ॥९१ ॥ ९२ ॥९३॥९४॥९५॥

काचिच्छकुन्तिका राजन्ब्रह्मदत्तस्य वै सखी ॥ शितिपक्षा शोणशिराः शितिपृष्ठा शितोदरी ॥८१॥ सखी सा ब्रह्मदत्तस्य सुहृढं बद्धसौहृदा ॥
तस्याः कुलायमभवद्गेहे तस्य नरोत्तम ॥८२॥ सा सदाऽहनि निर्गत्य तस्य राज्ञो गृहोत्तमात् ॥ चचाराम्भोधितीरेषु पल्वलेषु सरस्सु च ॥८३॥
नदीपर्वतकुञ्जेषु वनेषूपवनेषु च ॥ प्रफुल्लेषु तडागेषु कह्लारेषु सुगन्धिषु ॥ ८४ ॥ कुमुदोत्पलकिञ्जल्कसुरभीकृतवायुषु ॥ हंससारसघुष्टेषु कार
ण्डवरुतेषु च ॥ ८५ ॥ चरित्वा तेषु सा राजन्निशि काम्पिल्यमागमत् ॥ नृपतेर्भवनं प्राप्य ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥८६॥ राज्ञा तेन सदा राजन्क
थायोगं चकार सा ॥ आश्चर्याणि च दृष्टानि यानि वृत्तानि कानिचित् ॥ ८७ ॥ चरित्वा विविधान्देशान्कथयामास सा निशि ॥ कदाचित्तस्य
नृपतेर्ब्रह्मदत्तस्य कौरव ॥ ८८ ॥ पुत्रोऽभूद्राजशार्दूल सर्वसेनेति विश्रुतः ॥ पूजनीयाऽथ सा तस्मिन्प्रासूताण्डमथापि च ॥८९॥ तस्मिन्नीडे पुरा
ह्येकं तत्किल प्रास्फुटत्तदा ॥ स्फुटितो मांसपिण्डस्तु बाहुपादास्यसंयुतः ॥ ९० ॥ बभ्रुवक्रश्चक्षुर्हीनो बभूव पृथिवीपते ॥ चक्षुष्मानप्यभूत्पश्चा
दीषत्पक्षोत्थितश्च ह ॥९१॥ अथ सा पूजनीया वै राजपुत्रस्वपुत्रयोः॥तुल्यस्नेहात्प्रीतिमती दिवसेदिवसेऽभवत्॥९२॥आजहार सदा सायं चञ्च्वा
ऽमृतफलद्वयम् ॥ अमृतास्वादसदृशं सर्वसेनतनूजयोः॥९३॥स बालो ब्रह्मदत्तस्य पूजनीयासुतश्च ह ॥ ते फले भक्षयित्वा च पृथुको प्रीतमानसो
॥ ९४ ॥ अभूतां नित्यमेवेह खादेतां तौ च ते फले ॥ तस्यां गतायामथ च पूजन्यां वै सदाऽहनि ॥९५॥ शिशुना चटकेनाथ धात्री तं तु शिशुं
नृप ॥ तेन प्रक्रीडयामास ब्रह्मदत्तात्मजं सदा ॥९६॥ नीडात्तमाकृष्य तदा पूजनीया कृता ततः॥क्रीडता राजपुत्रेण कदाचिच्चटकः स तु॥९७॥
निगृहीतः कन्धरायां शिशुना दृढमुष्टिना॥दुर्भञ्जमुष्टिना राजन्नसून्सद्यस्त्वजीजहत् ॥९८॥तं तु पञ्चत्वमापन्नं व्यात्तास्यं बालघातितम्॥कथंचि
न्मोचितं दृष्ट्वा नृपतिर्दुःखितोऽभवत् ॥९९॥ धात्री तस्य जगर्हे तां तदाश्रुपरमो नृपः ॥ तस्थौ शोकान्वितो राजञ्छोचंस्तं चटकं तदा ॥१००॥
पूजनीयापि तत्काले गृहीत्वा तु फलद्वयम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य भवनमाजगाम वनेचरी ॥ १ ॥ अथापश्यत्तमागम्य गृहे तस्मिन्नराधिप ॥ पञ्चभूतप
रित्यक्तं शोच्यं तं स्वतनूद्भवम् ॥ २ ॥ मुमोह दृष्ट्वा तं पुत्रं पुनः संज्ञामथालभत् ॥ लब्धसंज्ञा च सा राजन्विललाप तपस्विनी ॥ ३ ॥

शिशुना नीडादाकृष्य धात्री तं प्रक्रीडयामास ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

मागन्तीं पूजन्तीम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ पातव्यो रक्षणीयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ "मत्त प्रमत्त उन्मत्तः श्रान्त क्रुद्धो बुभुक्षितः । त्वरमाणश्च भीतश्च
लुब्ध कामी च ते दश ॥" इति एतेषां दशानां धर्मो निर्विकित्र गता माता दशधर्मगता ॥ १३ ॥ १४ ॥ वे त्वया ॥ १५ ॥ अजर्यम् अविनाशि ॥ १६ ॥ १७ ॥ अचक्षुषं

पूजनीयोवाच ॥ न तु त्वमागतां पुत्र वागन्तीं परिसर्पसि ॥ कुर्वन्नाद्रुसहस्राणि अव्यक्तकलया गिरा ॥ ४ ॥ व्यादितास्य क्षुधार्त्तश्च पीतेना
स्येन पुत्रक ॥ शोणेन तालुना पुत्र कथमद्य न सर्पसि ॥५॥ पक्षाभ्यां त्वां परिष्वज्य ननु वाशामि चाप्यहम् ॥ चीचीकूचीति वाशन्त त्वामद्य
न शृणोमि किम् ॥ ६ ॥ मनोरथो यस्तु मम पश्येय पुत्रक कदा ॥ व्यात्तास्य वारि याचन्तं स्फुरत्पक्ष ममाग्रत ॥७॥ स मे मनोरथो भग्नस्त्वयि
पञ्चत्वमागते ॥ विलप्यैव बहुविध राजानमथ साब्रवीत् ॥ ८ ॥ ननु मूर्द्धाभिषिक्तस्त्व धर्मं वेत्सि सनातनम् ॥ अथ कस्मान्मम सुत धान्या
घातितवानसि ॥ ९ ॥ तव पुत्रेण चारूप्य क्षत्रियाधम शस मे ॥ न च नून श्रुता तेऽभूदियमाङ्गिरसी श्रुति ॥ ११० ॥ शरणागत क्षुधार्त्तश्च
शत्रुभिश्चाप्युपद्रुत ॥ चिरोषितश्च स्वगृहे पातव्यः सर्वदा भवेत् ॥ ११ ॥ अपालयन्नरो याति कुम्भीपाकमसंशयम् ॥ कथमस्य हविर्देवा गृह्णन्ति
पितर स्वधाम् ॥ १२ ॥ एवमुक्त्वा महाराज दशधर्मगता सती ॥ शोकार्त्ता तस्य बालस्य चक्षुषी निर्बिभेद सा ॥ १३ ॥ कराभ्यां राजपुत्रस्य
ततस्तच्चक्षुरस्फुरत् ॥ कृत्वा चान्ध नृपसुतमुत्पपात ततोऽम्बरम् ॥१४॥ अथ राजा सुतं दृष्ट्वा पूजनीयामुवाच ह ॥ विशोका भव कल्याणि कृत
ते भीरु शोभनम् ॥१५॥ गतशोका निवर्त्तस्व अजर्यं सख्यमस्तु ते ॥ पुरेव वस भद्र ते निवर्त्तस्व रमस्व च ॥१६॥ पुत्रपीडोद्भवश्चापि न कोप
परमस्त्वयि ॥ ममास्ति सखि भद्र ते कर्त्तव्यं च कृत त्वया ॥१७॥ पूजनीयोवाच ॥ आत्मोपम्येन जानामि पुत्रस्नेह तथाप्यहम् ॥ न चाह वस्तु
मिच्छामि तव पुत्रमचक्षुषम् ॥ कृत्वा वै राजशार्दूल त्वद्गृहे कृतकिल्बिषा ॥१८॥ गाथाश्चाप्युशनोगीता इमाः शृणु मयेरिताः ॥ कुमित्र च कुदेश
च कुराजान कुसौहृदम् ॥ कुपुत्रं च कुभार्यां च दूरत परिवर्जयेत् ॥ १९ ॥ कुमित्रे सौहृद नास्ति कुभार्यायां कुतो रति ॥ कुत पिण्ड कुपुत्रे
वै नास्ति सत्य कुराजनि ॥१२०॥ कुसौहृदे क विश्वास कुदेशे न तु जीव्यते ॥ कुराजनि भय नित्य कुपुत्रे सर्वतोऽसुखम् ॥२१॥ अपकारिणि
विस्रम्भ य करोति नराधम ॥ अनाथो दुर्बलो यद्वत्र चिर स तु जीवति ॥ २२ ॥ न विश्वसेदविश्वस्ते विश्वस्ते नातिविश्वसेत् ॥ विश्वासाद्भय
मुत्पन्न मूलान्यपि निकृन्तति ॥ २३ ॥ राजमेविषु विश्वास गर्भसंकरितेषु च ॥ य करोति नरो मूढो न चिर स तु जीवति ॥ २४ ॥

त्वा वस्तु न इच्छामि ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ विस्रम्भं विश्वासम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ गर्भसंकरितेषु सङ्कीर्णजातिषु ॥ २४ ॥

अपीति ॥ प्रावारः पिपीलः मुंगळा इति महाराष्ट्राः । स हि पूर्वमपक्ष एव पक्षोत्पत्तौ उत्पत्याधः पतन् पक्षिभिर्भक्ष्यत इति प्रसिद्धम् । अन्ये तु प्रावारः पाश्चात्त्येषु पामर इति प्रसिद्धः । स किल कुड्यवृक्षादिगह्वरे प्राप्य उत्पद्यते स च पक्षोत्थाने सहसा उच्चैरुत्पत्य भूमौ पतितः पक्षिभिः खाद्यते तद्वदिति व्याचख्युः ॥ २५ ॥ २६ ॥ आर्द्रः

अप्युन्नतिं प्राप्य नृपात्प्रावारः कीटको यथा ॥ स विनश्यत्यसंदेहमाहैवमुशना नृप ॥२६॥ अपि मार्दवभावेन गात्रं संलीय बुद्धिमान् ॥ अरिं नाशयते नित्यं यथा वह्निर्महाद्रुमम् ॥ २६ ॥ मृदुरार्द्रः कृशो भूत्वा शनैः संलीयते रिपुः ॥ वल्मीक इव वृक्षस्य पश्चान्मूलानि कृन्तति ॥ २७ ॥ अद्रोहसमयं कृत्वा मुनीनामग्रतो हरिः ॥ जघान नमुचिं पश्चादपां फेनेन पार्थिव ॥२८॥ सुप्तं मत्तं प्रमत्तं वा घातयन्ति रिपुं नराः ॥ विषेण वह्निना वाऽपि शस्त्रेणाप्यथ मायया ॥ २९॥ न च शेषं प्रकुर्वन्ति पुनर्वैरभयान्नराः ॥ घातयन्ति समूलं हि श्रुत्वेमामुपमां नृप॥१३०॥ शत्रुशेषमृणाच्छेषं शेषमग्नेश्च भूमिप ॥ पुनर्वर्धेत संभूय तस्माच्छेषं न शेषयेत् ॥ ३१ ॥ हसते जल्पते वैरी एकपात्रे भुनक्ति च ॥ एकासनं चारोहति स्मरते तच्च किल्बिषम् ॥३२॥ कृत्वा संबन्धकं चापि विश्वसेच्छत्रुणा न हि ॥ पुलोमानं जघानाजौ जामाता सञ्शतक्रतुः ॥३३॥ निधाय मनसा वैरं प्रियं वक्तीह यो नरः ॥ उपसर्पेन्न तं प्राज्ञः कुरङ्ग इव लुब्धकम् ॥ ३४ ॥ न चासन्ने निवस्तव्यं सवैरे वर्धिते रिपौ ॥ पातयेत्तं समूलं हि नदीरय इव द्रुमम् ॥ ३५ ॥ अमित्रादुन्नतिं प्राप्य नोन्नतोऽस्मीति विश्वसेत् ॥ तस्मात्प्राप्योन्नतिं नश्येत्प्रावार इव कीटकः ॥३६॥ इत्येता ह्युशनोगीता गाथा धार्या विपश्चिता ॥ कुर्वता चात्मरक्षां वै नरेण पृथिवीपते॥३७॥ मया सकिल्बिषं तुभ्यं प्रयुक्तमतिदारुणम् ॥ पुत्रमन्धं प्रकुर्वन्त्या तस्मान्नो विश्वसे त्वयि॥३८॥ एवमुक्त्वा प्रदुद्राव तदाऽऽकाशे पतङ्गिनी ॥ इत्येतत्ते मयाऽऽख्यातं पुराभूतमिदं नृप ॥३९॥ ब्रह्मदत्तस्य राजेन्द्र यद्वृत्तं पूजनीयया ॥ श्राद्धं च पृच्छसे यन्मां युधिष्ठिर महामते॥१४०॥ अतस्ते वर्तयिष्येऽहमितिहासं पुरातनम् ॥ गीतं सनत्कुमारेण मार्कण्डेयाय पृच्छते ॥४१॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य नियतं सुकृतस्य च ॥ तन्निबोध महाराज सप्तजातिषु भारत ॥४२॥ सगालवस्य चरितं कण्डरीकस्य चैव हि ॥ ब्रह्मदत्ततृतीयानां योगिनां ब्रह्मचारिणाम् ॥ १४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

स्निग्धः ॥ २७ ॥ हरिरिन्द्रः फेनेन वज्रगर्भेण ॥ २८ ॥ मत्तं मद्यादिना प्रमत्तम् अनवहितम् ॥ २९ ॥ १३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ धार्या हृदीति शेषः ॥३७॥३८॥ ३९ ॥ १४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ १४३ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां चटकाख्यानं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥

मकरिगे यथाऽम्नाये हियो तीव्रा पितृस्तत ॥ शुभाशुभवरां योनिं प्राप्नोतीति निष्पद्यते॥१॥ श्राद्धे प्रासंगिकं परिसमाप्य प्रकृत श्राद्धमाहात्म्यमेवानुसन्धत्ते—श्राद्ध इति ॥ प्रति
ष्ठित भुवनकुलधर्माभिवृद्धिसम्पन्न प्रकृत श्राद्ध । योगप्राप्यो मोक्षः प्रमात्मैक्यं वा॥१॥ यत्फल प्राप्तमिति सम्बन्ध । सप्तजातिषु सप्तजन्मसु भारद्वाजकौशिकव्याधमृगचक्रवा
कहंसभावितयक्षपादरतेषु भरद्वाजपुत्रत्वे प्रमादादिव्याजमारभ्य गणना। ततः श्राद्धात् निर्वर्तते सम्पद्यते बुद्धि ज्ञानम् ॥२॥ पीडया गोहिंसया ॥३॥४॥ तथा नामानुरूपैः कर्मभि
रपि पल्लोरुभवदर्शी स्वमृमः स्वे विषये मतुं शीलमस्येति परलोककार्यी ॥५॥ कौशिकस्य विश्वामित्रस्य सुताः ये पूर्वं विश्वामित्रेण शप्ता अन्यान्यया प्रजा भक्षीष्टेति त एते

मार्कण्डेय उवाच ॥ श्राद्धे प्रतिष्ठितो लोक श्राद्धे योग प्रवर्त्तते ॥ हन्त ते वर्त्तयिष्यामि श्राद्धस्य फलमुत्तमम् ॥१॥ ब्रह्मदत्तेन यत्प्राप्त सप्तजातिषु भारत ॥ तत एव हि धर्मस्य बुद्धिर्निर्वर्तते शने ॥२॥ पीडयाऽप्यथ धर्मस्य कृते श्राद्धे पुराऽनघ ॥ यत्प्राप्त ब्राह्मणे पूर्वं तन्निबोध महामते ॥३॥ ततोऽहं तात धर्मिष्ठान्कुरुक्षेत्रे पितृव्रतान् ॥ सनत्कुमारनिर्दिष्टानपश्यं सप्त वै द्विजान् ॥४॥ दिव्येन चक्षुषा तेन यानुवाच पुरा विभु ॥ वाग्दुष्टः क्रोधनो हिंस्र पिशुन कविरेव च ॥ स्वसृम पितृवर्ती च नामभि कर्मभिस्तथा ॥५॥ कौशिकस्य सुतास्तात शिष्या गार्ग्यस्य भारत ॥ पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाऽभवन् ॥६॥ विनियोगाद्गुरोस्तस्य गां दोग्ध्रीं समकालयन्॥समानवत्सां कपिलां सर्वे न्यायागतां तदा ॥७॥ तेषां पथि क्षुधार्तानां बाल्या मोहाच्च भारत ॥ क्रूरा बुद्धि समभवत्तां गां वै हिंसितु तदा॥८॥तान्कवि स्वसृमश्चैव याचेते नेति वै तदा॥ न चाशक्यन्त ते ताभ्यां तदा वारयितु द्विजा ॥९॥पितृवर्ती तु यस्तेषां नित्य श्राद्धाह्निको द्विज ॥स सर्वानब्रवीद्भ्रातृन्कोपाद्धर्मे समाहित ॥१०॥ यद्यवश्यं प्रहन्तव्या पितृनुद्दिश्य साध्विमाम् ॥ प्रकुर्वीमहि गां सम्यक्सर्वे एव समाहिता ॥११॥ एवमेषाऽपि गोधर्मं प्राप्स्यते नात्र संशय ॥ पितृनभ्यर्च्य धर्मेण नाधर्मोऽस्मान्भविष्यति ॥१२॥ तथेत्युक्त्वा च ते सर्वे प्रोक्षयित्वा च गां तत॥पितृभ्य कल्पयित्वैनामुपायुञ्जन्त भारत॥१३॥ उपयुज्य च गां सर्वे गुरोस्तस्य न्यवेदयन् ॥ शार्दूलेन हता धेनुर्वत्सोऽयं गृह्यतामिति॥१४॥आर्जवात्स तु त वत्स प्रतिजग्राह वै द्विज ॥ मिथ्योपचर्य ते तं तु गुरुमन्यायतो द्विजा ॥कालेन समयुज्यन्त सर्वे एवायुष क्षये ॥१५॥ ते वै क्रूरतया हिंस्रा अनार्यत्वाद्गुरौ तथा ॥ उग्रा हिंसाविहाराश्च सप्ताजायन्त सोदरा ॥१६॥

पश्चागत तेषां मध्ये वाग्दुष्टादय सप्त येषां मन्वतिर भा पुण्ड्रा इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धा ॥६॥ उपरते शाप दत्त्वा उदासीने सति प्रतवन्तो गार्ग्यस्य गृहे ब्रह्मचर्यार्थं वास कृतवन्त ।
समकालयन् वनमनयन् । समानवत्सां कपिलवत्साम् । न्यायागतामिति विशेषणात् चोरस्याप्यपहारेऽल्पो दोष इति गम्यते॥७॥८॥९॥ श्राद्धाह्निक नित्यश्राद्धकृत्॥१०॥
प्रकुर्वीमहि हिंसया मारयेमहि । "कृ हिंसायाम्" इत्यस्य रूपम् ॥११॥१२॥ उपायुञ्जन्त अभक्षयन् ॥१३॥१४॥ उपचर्य वञ्चयित्वा कालेन मृत्युना ॥१५॥१६॥

लुब्धकस्यात्मजा असृज्यन्तेति सबन्धः ॥ १७ ॥ स्मृतिः पूर्वजातस्मरणम् । प्रत्यवमर्शः स्वकृतकर्मानुसन्धानम् ॥१८॥१९॥२०॥२१॥ हिंसायां मृगयायामपि धर्मो वालगर्भिणीमैथुनासक्त्यादिवर्जनं तत्र रतैः ॥ २२ ॥ अवासृजन् अनशनादिनाऽत्यजन् ॥ २३ ॥ तेन मातापितृपूजनेन त्रासान् हिंसाधर्मरतत्वेन भयानि चोत्पाद्य जातिस्मरत्वं सविघ्नत्व च कर्मद्वयफलमित्यर्थः ॥२४॥ उन्मुख इति ॥ यः पूर्वं वाग्दुष्टः स नित्यं परानिन्दनोन्मुखत्वादूर्ध्वमुख एव जातः । क्लेशेन आहारं गृह्णातीत्यर्थः । क्रोधनस्तु नित्यं परोद्वेजकत्वात् स्वयमपि नित्यसंत्रस्तोऽभूत् । एवं पिशुनः स्तब्धकर्णो बाधिरोऽभूत् । हिंस्रो विलोचनोऽन्धोऽभूत् । कविः पण्डितोऽभूत् । खसृमो घस्मरः यथेष्टाहारोऽभूत् । पितृवर्ती तु श्राद्धकर्तृत्वात् नादी गानसुखभोक्ताऽभूत् । ताद्धि मृगाणाम् अत्यन्तं प्रियम् इत्यन्वर्थनामता तेषां ज्ञेया ॥ २५ ॥ अनुध्यान्तः अनुध्यायन्तः ॥ २६ ॥ सधर्माणः समानाः अहिंसादयो धर्मा येषां ते ॥ २७ ॥ मरुर्निर्जलो देशः तं साध्य साधयित्वा जलत्यागव्रतेनेत्यर्थः । गिरिशृङ्गान्निपत्येत्यन्ये । "मरुर्ना गिरिधन्वनोः"इति मेदिनी।पदस्थानानि पदचिह्नानि सार्द्धः॥२८॥२९॥शरद्वीपे जलद्वीपे । "शरस्तेजनके बाणे दध्यग्रे ना शरं जले "इति मेदिनी । सहचरीधर्मं मैथुनम् ॥३०॥३१॥३२॥

स्मृतिः प्रत्यवमर्शश्च तेषां जात्यन्तरेऽभवत् ॥
लुब्धकस्यात्मजास्तात बलवन्तो मनस्विनः॥पितॄनभ्यर्च्य धर्मेण प्रोक्षयित्वा च गां तदा ॥१७॥
जाता व्याधा दशार्णेषु सप्त धर्मविचक्षणाः ॥१८॥ स्वकर्मनिरताः सर्वे लोभानृतविवर्जिताः ॥ तावन्मात्रं प्रकुर्वन्ति यावता प्राणधारणम् ॥१९॥
शेषं ध्यानपराः कालमनुध्यायन्ति कर्म तत् ॥ नामधेयानि चाप्येषामिमान्यासन्नराधिप ॥२०॥ निर्वैरो निर्वृतिः शान्तो निर्मन्युः कृतिरेव च ॥
वैधसो मातृवर्ती च व्याधाः परमधार्मिकाः ॥२१॥ तैरेवमुषितैस्तात हिंसाधर्मरतैः सदा॥माता च पूजिता वृद्धा पिता च परितोषितः ॥२२॥ यदा
माता पिता चैव संयुक्तौ कालधर्मणा॥तदा धनूंषि ते त्यक्त्वा वने प्राणानवासृजन् ॥२३॥ शुभेन कर्मणा तेन जाता जातिस्मरा मृगाः॥त्रासानु
त्पाद्य संविग्ना रम्ये कालञ्जरे गिरौ॥२४॥उन्मुखो नित्यवित्रस्तः स्तब्धकर्णो विलोचनः ॥ पण्डितो घस्मरो नादी नामतस्तेऽभवन्मृगाः॥२५॥
तमेवार्थमनुध्यान्तो जातिस्मरणसंभवम् ॥ आसन्वनचराः क्षान्ता निर्द्वन्द्वा निष्परिग्रहाः॥२६॥ते सर्वे शुभकर्माणः सधर्माणो वनेचराः॥ योगधर्ममनुप्राप्ता विहरन्ति स्म तत्र ह ॥२७॥ जहुः प्राणान्मरुं साध्य लब्धाहारास्तपस्विनः ॥ तेषां मरुं साधयतां पदस्थानानि भारत ॥ तथैवाद्यापि
दृश्यन्ते गिरौ कालञ्जरे नृप ॥ २८ ॥ कर्मणा तेन ते तात शुभेनाशुभवर्जिताः ॥ शुभाच्छुभतरां योनिं चक्रवाकत्वमागताः ॥ २९ ॥ शुभे
देशे शरद्वीपे सप्तैवासञ्जलौकसः ॥ त्यक्त्वा सहचरीधर्मं मुनयो ब्रह्मचारिणः ॥ ३० ॥ निःस्पृहो निर्ममः क्षान्तो निर्द्वन्द्वो निष्परिग्रहः ॥ निर्वृ
तिर्निभृतश्चैव शकुना नामतः स्मृताः ॥ ३१ ॥ ते तत्र पक्षिणः सर्वे शकुना धर्मचारिणः ॥ निराहारा जहुः प्राणांस्तपोयुक्ताः सरित्तटे ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ पञ्चम इति चतुर्थस्य नाम ॥३६॥ पञ्चमो वाग्दुष्टादिषु पञ्चसङ्कल्पपूरणः। कविनामा सप्तमे जन्मनि भाविनि पाञ्चिको नाम राजाऽमात्योऽभूत्। षष्ठः सप्तमे कण्डरीकनामा भावी। सप्तमः पितृवर्ती स ब्रह्मदत्तो भावी॥ ३७॥ निर्वृत्त्या निष्पत्त्या। प्रतिमानात् पूर्वजन्मकर्मस्फुरणात् ॥ ३८॥ अत्र भेदे श्रुत पाठतोऽर्थतश्चा-

ऽभिन्नम्॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ स्वतन्त्रस्य सप्तमो नृपः ॥ ४३॥ निष्फलेन नि सुखेन॥ ४४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥

अथ ते सोदरा जाता हंसा मानसचारिणः ॥ जातिस्मराः सुसंयुक्ताः सर्व एव ब्रह्मचारिणः ॥२३॥ विप्रयोनौ यतो मोहान्मिथ्योपचारितो गुरुः ॥ तिर्यग्योनौ ततो जाताः संसारे परिबभ्रमुः ॥२४॥ यतश्च पितृवाक्यार्थं कृतं स्वार्थे व्यवस्थिते ॥ ततो ज्ञानं च जातिं च ते हि प्रापुर्गुणोत्तराम् ॥२५॥ सुमना शुचिवाक्शुद्धः पञ्चमश्छिद्रदर्शनः ॥ सुनेत्रश्च स्वतन्त्रश्च शकुना नामतः स्मृताः ॥२६॥ पञ्चमः पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिष्वजायत ॥ षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मदत्तस्तु सप्तमः ॥२७॥ तेषां तु तपसा तेन सप्तजातिकृतेन वै ॥ योगस्य चापि निर्वृत्त्या प्रतिमानाच्च शोभनात् ॥२८॥ पूर्वजातिषु यद्ब्रह्म श्रुतं गुरुकुलेषु वै ॥ तथैवावस्थिता बुद्धिः संसारेष्वपि वर्त्तताम् ॥ २९ ॥ ते ब्रह्मचारिणः सर्वे विहङ्गा ब्रह्मवादिनः ॥ योगधर्ममनुध्यान्तो विहरन्ति स्म तत्र ह ॥ ३० ॥ तेषां तत्र विहङ्गानां चरतां सहचारिणाम् ॥ नीपानामीश्वरो राजा विभ्राजः पौरवान्वयः ॥ ४१ ॥ विभ्राजमानो वपुषा प्रभावेन समन्वितः ॥ श्रीमानन्तःपुरवृतो वनं तत्प्रविवेश ह ॥४२॥ स्वतन्त्रश्च विहङ्गोऽसौ स्पृहयामास तं नृपम् ॥ दृष्ट्वा यान्तं श्रियोपेतं भवेयमहमीदृशः ॥ ४३ ॥ यद्यस्ति सुकृतं किञ्चित्तपो वा नियमोऽपि वा ॥ खिन्नोऽस्मि ह्युपवासेन तपसा निष्फलेन च ॥४४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ ॥ ७ ॥ मार्कण्डेय उवाच ॥ ततस्तं चक्रवाकौ द्वावूचतुः सहचारिणौ ॥ आवां ते सचिवौ स्यावस्तव प्रियहितैषिणौ ॥ १ ॥ तथेत्युक्त्वा च तस्यासीत्तदा योगात्मिका मतिः ॥ एवं ते समयं चक्रुः शुचिवाक्तमुवाच ह ॥ २ ॥ यस्मात्कामप्रधानस्त्वं योगधर्ममपास्य वै ॥ एवं वरं प्रार्थयसे तस्माद्वाक्यं निबोध मे ॥ ३ ॥ राजा त्वं भविता तात काम्पिल्ये नात्र संशयः ॥ भविष्यतः सखायौ च द्वाविमौ सचिवौ तव ॥ ४ ॥ शप्ता चाऽनभिभाष्यास्तांश्चत्वारश्चक्रुरण्डजाः ॥ तांस्त्रीनभीप्सतो राज्यं व्यभिचारप्रधर्षितान् ॥ ५ ॥ शप्ताः खगास्त्रयस्ते तु योगभ्रष्टा विचेतसः ॥ तानयाचन्त चतुरस्त्रयस्ते सहचारिणः ॥ ६ ॥

हारिणे पूर्वे गता अण्डजेऽण्डजाश्च ॥ पुनस्तेषु प्रसादश्च प्रसभेः कृत इति ॥१॥ ततस्तम् ॥१॥ शुचिवाक् द्वितीयो हंसः ॥२॥ वाक्यं शापरूपम् ॥३॥ शापमेवाह—

गतोऽसि ॥४॥ ते चत्वारोऽपि शप्ताऽनभिभाष्यान् भाषणमहान चक्रुः। शापे हेतुः व्यभिचारप्रधर्षितानिति। व्यभिचारो योगधर्मभ्रंश ॥ ५॥ चतुरः चतुर्थमहत्याकार ॥६॥

सर्वेषां वचनात् वचनं प्राप्य वचोऽब्रवीत् । अडभावः सन्धिश्चार्षः॥ ७॥ ८॥ अस्य अनेन कृतेन उपदेशेनेति शेषः॥ ९॥ उपदेशमेवाह-गामिति॥ प्रोक्षयित्वा प्रोक्षणादिभिः संस्कारैः
संस्कृत्य धर्मेण पितृयज्ञविधिना अस्माकम् अस्माभिस्तां पितृभ्य उपकल्प्य ज्ञानयोगः प्राप्तः इति शेषः।तस्य विशेषणं योगसाधन इति॥ १०॥इमं वक्ष्यमाणंसप्तव्याधा दशार्णेष्विति
श्लोकद्वयरूपम् । पुरुषान्तारितं पुरुषान्तरव्यवधानेन उच्चारितं श्रुत्वा॥ ११॥इति श्रीहरिवंशे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः॥ २२॥ त्रयोविंशे चतुर्भिर्यत्प्रोक्तं तच्च तथाऽभवत्॥ काम्पिल्ये

तेषां प्रसादं ते चक्रुरथैतान्सुमनाऽब्रवीत्॥सर्वेषामेव वचनात्प्रसादानुगतं वचः ॥७॥ अन्तवान्भविता शापो युष्माकं नात्र संशयः ॥ इतश्च्युताश्च
मानुष्यं प्राप्य योगमवाप्स्यथ॥८॥ सर्वसत्त्वरुतज्ञश्च स्वतन्त्रोऽयं भविष्यति॥ पितृप्रसादो ह्यस्माभिरस्य प्राप्तः कृतेन वै॥९॥गां प्रोक्षयित्वा धर्मेण
पितृभ्य उपकल्प्य ताम्॥ अस्माकं ज्ञानसंयोगः सर्वेषां योगसाधनः॥ १०॥इमं च वाक्यसंदर्भं श्लोकमेकमुदाहृतम्॥पुरुषान्तरितं श्रुत्वा ततो योग
मवाप्स्यथ॥ ११॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृवाक्ये द्वाविंशोऽध्यायः ॥२२॥छ॥ मार्कण्डेय उवाच॥ते योगधर्मनिरताः
सप्त मानसचारिणः ॥ पद्मगर्भोऽरविन्दाक्षः क्षीरगर्भः सुलोचनः ॥१॥ उरुबिन्दुः सुबिन्दुश्च हैमगर्भस्तु सप्तमः ॥ वाय्वम्बुभक्षाः सततं शरीराण्यु
पशोषयन् ॥२॥ राजा विभ्राजमानस्तु वपुषा तद्वनं तदा॥चचारान्तःपुरवृतो नन्दनं मघवानिव ॥३॥ स तानपश्यत्खचरान्योगधर्मात्मकान्नृप॥
निर्वेदाच्च तमेवार्थमनुध्यायन्पुरं ययौ ॥४॥ अणुहो नाम तस्याऽऽसीत्पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अणुधर्मरतिर्नित्यमणुं सोऽध्यगमत्पदम् ॥५॥ प्रादा
त्कन्यां शुकस्तस्मै कृत्वीं पूजितलक्षणाम् ॥ सत्यशीलगुणोपेतां योगधर्मरतां सदा ॥६॥ सा ह्युद्दिष्टा पुरा भीष्म पितृकन्या मनीषिणी ॥ सन
त्कुमारेण तदा सन्निधौ मम शोभना ॥७॥सत्यधर्मभृतां श्रेष्ठा दुर्विज्ञेया कृतात्मभिः॥ योगा च योगपत्नी च योगमाता तथैव च ॥८॥ यथा ते
कथितं पूर्वं पितृकल्पेषु वै मया ॥ विभ्राजस्त्वणुहं राज्ये स्थापयित्वा नरेश्वरः ॥ ९ ॥ आमन्त्र्य पौरान्प्रीताऽऽत्मा ब्राह्मणान्स्वस्ति वाच्य च ॥
प्रायात्सरस्तपश्चर्तुं यत्र ते सहचारिणः ॥१०॥ स वै तत्र निराहारो वायुभक्षो महातपाः ॥ त्यक्त्वा कामांस्तपस्तेपे सरसस्तस्य पार्श्वतः ॥११॥
तस्य संकल्प आसीच्च तेषामेकतरस्य वै ॥ पुत्रत्वं प्राप्य योगेन युज्येयमिति भारत ॥ १२ ॥

प्रोच्यते जन्म तेषां कुवलतुष्टये॥ १॥ते योगेति॥ते हंसाः उपशोषयन् शोषितवन्त इत्युत्तरेणान्वयः॥ १॥अडभाव आर्षः॥ २॥वपुषैव चचार न तु यानेन॥ ३॥ अपश्यत् ऐकाग्र्या
दिना बाह्यलक्षणेन योगधर्मात्मकान् ज्ञातवान्॥निर्वेदात् पक्षिष्वपि योगोऽस्ति मानुषेऽपि मयि नास्तीति धिङ्मामित्यात्मन्यौदासीन्यात्॥ ४॥अणून् सूक्ष्मान् अर्थान् हन्ति प्राप्नो
तीत्यणुहपदं निर्वक्ति।अणुधर्मेति॥ ५॥ ६॥पितॄणां बर्हिषदां कन्या पीवरीनाम्नी॥ ७॥योगा स्वयं योगवती॥ ८॥ ९॥यत्र ते हंसाः॥ १०॥ ११॥तस्येति॥योगिनः पुत्रो योगवानेव

भरिन्वर्ती भार ॥ १२ ॥ १३ ॥ नप मरो मानमाप्यम् ॥१४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ स्वतन्त्र सप्तमो हम य माक् पितृवर्ती युक्त ॥१८॥ पाञ्चपवत्ती
तयामाचो नपा भोत्रियपो शुक्ल ॥ १९ ॥ पाञ्चिक मनजातिषु पञ्चम कवि स पाञ्चालोऽभूत् । अपर पत्र सप्तम स कण्डरीकोऽभूत् ॥ २० ॥ षट्च ऋग्वेदी
अप्पु पञ्चमी ॥२१॥ मत्तमत्स्मात्र मत्ताभिभापाभिप्त ॥२२॥ पूर्वजातौ कृत भाव तेन हेतुना कोविदा आसन ॥२३॥२४ ॥ २५ ॥ लेभे ब्रह्मदत्त इति शेप

कृत्वाऽभिमन्धि तपसा महता स समन्वित ॥ महातपा स विभ्राजो विरराजांशुमानिव ॥१३॥ ततो विभ्राजित तेन वैभ्राज नाम तद्वनम् ॥
मरस्तत्र स्कथेष्ठ वैभ्राजमिति सञ्ज्ञितम् ॥१४॥ यत्र ते शकुना राजंश्चत्वारो योगधर्मिण ॥ योगभ्रष्टास्त्रयश्चैव देहन्यासकृतोऽभवन् ॥१५॥ का
म्पिल्य नगरे ते तु ब्रह्मदत्तपुरोगमा ॥ जाता सप्त महात्मान सर्वे विगतकल्मपा ॥१६॥ ज्ञानध्यानतप पूजावेदवेदाङ्गपारगा ॥ स्मृतिमन्तोऽत्र
चत्वारस्त्रयस्तु परिमोहिता ॥१७॥ स्वतन्त्रस्त्वणुहाज्जज्ञे ब्रह्मदत्तो महायशा ॥यथा ह्यासीत्पक्षिभावे सङ्कल्प पूर्वचिन्तित ॥ ज्ञानध्यानतप पूतो
वेदवेदाङ्गपारग ॥१८॥ छिद्रदर्शी सुनेत्रश्च तथा वाभ्रव्यवत्सयो ॥ जातौ श्रोत्रियदायादौ वेदवेदाङ्गपारगौ ॥१९॥ सहायौ ब्रह्मदत्तस्य पूर्वजाति
महापितौ ॥पाञ्चाल पाञ्चिकश्चैव पण्डरीकस्तथापर ॥२०॥ पाञ्चालो बह्वृचस्त्वासीदाचार्यत्व चकार ह ॥ द्विवेद कण्डरीकस्तु छन्दोगोऽध्वर्यु
र न ॥२१॥ मत्तमत्त्वस्तनस्तु राजाऽऽसीदणुहाऽऽत्मज ॥ पाञ्चालकण्डरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥२२ ॥ ते ग्राम्यधर्माभिरता कामस्य
वशवर्तिन ॥ पूर्वजातिक्रमेणासन्धर्मकामार्थकोविदा ॥ २३ ॥ अणुहस्तु नृपश्रेष्ठो ब्रह्मदत्तमकल्मपम् ॥ राज्येऽभिषिच्य योगाऽऽत्मा परां गति
मवाप्तवान् ॥ २४ ॥ ब्रह्मदत्तस्य भार्या तु देवलस्यात्मजाऽभवत् ॥ आसीतस्य हि दुर्धर्षा सन्नतिर्नाम नामत ॥ २५ ॥ तामेकभावसंपन्नां लेभे
स पामनुत्तमाम् ॥ सन्नतिं सन्नतिमतीं देवलाद्योगधर्मिणीम् ॥ २६ ॥ पञ्चम पाञ्चिकस्तत्र सप्तजातिषु भारत ॥ षष्ठस्तु कण्डरीकोऽभूद्ब्रह्मद
त्तस्तु सप्तम ॥ २७ ॥ शेषा विहङ्गमा ये मे काम्पिल्ये सहचारिण ॥ ते जाता श्रोत्रियकुले सुदरिद्रे सहोदरा ॥ २८ ॥ धृतिमान्सुमना
विद्वांस्तत्त्वदर्शी च नामत ॥ वेदाध्ययनसंपन्नाश्चत्वारश्छिद्रदर्शिन ॥ २९ ॥ तेषां सवित्तथोत्पन्ना पूर्वजातिकृता तदा ॥ते योगनिरता
सिद्धा प्रस्थिता सर्व एव हि ॥ ३० ॥ आमन्त्र्य पितरं तात पिता तानब्रवीत्तदा ॥ अधर्म एप युष्माकं यन्मां त्यक्त्वा गमिष्यथ ॥ ३१ ॥
॥ २६ ॥ २७ ॥ शेषा इति ॥ आढ्यकुले जन्म मम कोपज दरिद्रकुले जन्म तु पुण्यप्राप्यमिति भाव ॥२८॥ छिद्रदर्शिन छिद्र महापथ प्रति गन्तुमवकाशस्तद्दर्शिन ।
समदर्शिनो वा भागमभिन्नरूपम परयन्त ।" छिद्र दूषणरन्ध्रयो " इति मेदिनी ॥ २९ ॥ सवित्त्यस्थानुभेकमस्यम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पुत्रार्थान् वंशसन्तानगयाश्राद्धादीन्॥ ३२॥वर्तयिष्यसि।जीविष्यसि।अस्माभिरुद्धृतस्य तव सन्तानाद्यपेक्षा नास्तीति भावः॥ ३३॥ इमं सप्त व्याधा इत्यादि वक्ष्यमाणं श्लोकद्वय
म् ॥ ३४॥ ३५॥ परां निर्वृतिं मोक्षम्॥ ३६॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ ॥छ॥ चतुर्विंशेऽथ विभ्राजः प्राग्जन्मवासनावशात् ॥ ब्रह्मदत्तसुतो जातो
विष्वक्सेन इतीर्यते ॥१॥ ब्रह्मेति ॥ यस्तेषां हंसानामन्यतमस्य पुत्रो भूत्वा योगेन युज्येयमित्यकामयत स वैभ्राजो नाम राजा तेषां सप्तमस्य ब्रह्मदत्तस्य तनयोऽजायतेत्यन्वयः

दारिद्र्यमनपाकृत्य पुत्रार्थांश्चैव पुष्कलान् ॥ शुश्रूषामप्रयुज्यैव कथं वै गन्तुमर्हथ ॥ ३२ ॥ ते तमूचुर्द्विजाः सर्वे पितरं पुनरेव च ॥ करिष्यामो
विधानं ते येन त्वं वर्तयिष्यसि ॥३३॥इमं श्लोकं महार्थं त्वं राजानं सहमन्त्रिणम् ॥ श्रावयेथाः समागम्य ब्रह्मदत्तमकल्मषम्॥३४॥प्रीताऽऽत्मा
दास्यति स ते ग्रामान्भोगांश्च पुष्कलान् ॥ यथेप्सितांश्च सर्वार्थान्गच्छ तात यथेप्सितम् ॥३५॥ एतावदुक्त्वा ते सर्वे पूजयित्वा च तं गुरुम् ॥
योगधर्ममनुप्राप्य परां निर्वृतिमाययुः ॥३६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयोविंशोऽध्यायः ॥२३॥ मार्कण्डेय उवाच ॥
ब्रह्मदत्तस्य तनयः स वैभ्राजस्त्वजायत ॥ योगात्मा तपसा युक्तो विष्वक्सेन इति श्रुतः॥१॥ कदाचिद्ब्रह्मदत्तस्तु भार्यया सहितो वने ॥ विजहार
प्रहृष्टाऽऽत्मा यथा शच्या शचीपतिः ॥ २ ॥ ततः पिपीलिकरुतं स शुश्राव नराधिपः ॥ कामिनीं कामिनस्तस्य याचतः क्रोशतो भृशम् ॥३ ॥
श्रुत्वा तु याच्यमानां तां क्रुद्धां सूक्ष्मां पिपीलिकाम् ॥ ब्रह्मदत्तो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥४॥ ततः सा संनतिर्दीना व्रीडितेवाभवत्तदा ॥
निराहारा बहुतिथं बभूव वरवर्णिनी ॥ ५ ॥ प्रसाद्यमाना भर्त्रा सा तमुवाच शुचिस्मिता ॥ त्वया च हसिता राजन्नाहं जीवितुमुत्सहे ॥ ६ ॥
स तत्कारणमाचख्यौ न च सा श्रद्दधाति तत्॥उवाच चैनं कुपिता नैष भावोऽस्ति मानुषे॥७॥को वै पिपीलिकरुतं मानुषो वेत्तुमर्हति॥ ऋते देवप्र
सादाद्वा पूर्वजातिकृतेन वा॥८॥तपोबलेन वा राजन्विद्यया वा नराधिप॥यद्येष वै प्रभावस्ते सर्वसत्त्वरुतज्ञता॥९॥यथाऽहमेतज्जानीयां तथा प्रत्या
ययस्व माम्॥प्राणान्वापि परित्यक्ष्ये राजन्सत्येन ते शपे॥१०॥तत्तस्या वचनं श्रुत्वा महिष्याः परुषाक्षरम्॥स राजा परमापन्नो देवश्रेष्ठमगात्ततः
॥११॥शरण्यं सर्वभूतेशं भक्त्या नारायणं हरिम्॥समाहितो निराहारः षड्रात्रेण महायशाः॥१२॥ददर्श दर्शने राजा देवं नारायणं प्रभुम्॥ उवाच
चैनं भगवान्सर्वभूतानुकम्पकः॥ १३ ॥ ब्रह्मदत्त प्रभाते त्वं कल्याणं समवाप्स्यसि ॥ इत्युक्त्वा भगवान्देवस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ १४ ॥

॥ १ ॥ एतदेव व्याकरोति–कदाचिदित्यादिना ॥ २ ॥ पिपीलिकस्य रुतं शब्दम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ व्रीडितेव न तु व्रीडिता स्वयं योगाचार्यसुतात्वात् । बहुतिथं बहुकालमिति
शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ विद्यया योगबलेन॥९॥मां प्रत्याययस्व मम प्रतीतिमुत्पादय ॥१०॥परम् अत्यन्तम् आपन्नः आपद्ग्रस्तोऽभूत्॥११॥१२॥१३॥१४॥

॥१५॥ अन्तरमस्मरम् ॥१६॥ सरःस्नातः सरसि स्नात ॥१७॥ चामरम्य पाञ्चाल ॥१८॥ इदमन्तरमित्येव अयमवसर इति मत्वा॥१९॥२०॥ ते इति॥ तेषां मध्येऽभि जाता कुलीनाभवतारो वयमिति शेष । यूयं मय इति शेष । अवसीदथ योगाद् भ्रष्टतया विशीर्णा स्थ ॥२१॥२२॥ स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तावित्यत्र समुदायिधर्मेण समुदायो विशेष्यते । तत्रं पिबन्तावित्यत्र पिबदपिबत्समुदाये पिबन्ताविति वत् । छत्रिणो गच्छन्तीत्यत्र छत्र्यच्छत्रिसमुदाये वा छिन्नसमवायाच्छत्रिण इति विशेषण वत् । एव पतितम्य

चतुर्णां तु पिता योऽसौ ब्राह्मणानां महात्मनाम् ॥ श्लोकं सोऽधीत्य पुत्रेभ्यः कृतकृत्यः इवाभवत् ॥ १५ ॥ स राजानमथान्विच्छन्सहमन्त्रिणमच्युतम् ॥ न ददर्शान्तरं किंचिच्छ्लोकं श्रावयितुं तदा ॥१६॥अथ राजा सरःस्नातो लब्ध्वा नारायणाद्वरम् ॥ प्रविवेश पुरीं प्रीतो रथमारुह्य काञ्चनम् ॥ १७ ॥ तस्य रश्मीन्प्रत्यगृह्णात्कण्डरीको द्विजर्षभः ॥ चामरं व्यजनं चापि बाभ्रव्यः समवाक्षिपत् ॥ १८ ॥ इदमन्तरमित्येव ततः स ब्राह्मणस्तदा ॥ श्रावयामास राजानं श्लोकं तं सचिवौ च तौ ॥ १९ ॥ सप्त व्याधा दशार्णेषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ॥ चक्रवाकाः शरद्वीपे हंसाः सरसि मानसे ॥२०॥ तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ प्रस्थिता दीर्घमध्वानं यूयं किमवसीदथ ॥२१॥ तच्छ्रुत्वा मोहमगमद्ब्रह्मदत्तो नराधिपः ॥ सचिवश्चास्य पाञ्चाल्यः कण्डरीकश्च भारत॥२२॥स्रस्तरश्मिप्रतोदौ तौ पतितव्यजनावुभौ॥दृष्ट्वा बभूवुरस्वस्थाः पौराश्च सुहृदस्तथा ॥ २३ ॥ मुहूर्तमेव राजा स सह ताभ्यां रथे स्थितः ॥ प्रतिलभ्य ततः संज्ञां प्रत्यागच्छदरिन्दमः ॥ २४ ॥ ततस्ते तत्सरः स्मृत्वा योगं तमुपलभ्य च ॥ ब्राह्मणं विपुलैरर्थैर्भोगैश्च समयोजयन्॥२५॥ अभिषिच्य स्वराज्ये तु विष्वक्सेनमरिन्दमम् ॥ जगाम ब्रह्मदत्तोऽथ सदारो वनमेव ह ॥२६॥ अथैनं सन्नतिर्धीरा देवलस्य सुता तदा ॥ उवाच परमप्रीता योगाद्वनगतं नृपम् ॥२७॥ जानन्त्या ते महाराज पिपीलिकरुतं ब्रताम् ॥ चोदितः कोपमुद्दिश्य सक्तः कामेषु वै मया ॥ २८ ॥ इतो वयं गमिष्यामो गतिमिष्टामनुत्तमाम् ॥ तव चान्तर्हितो योगस्ततः संस्मारितो मया ॥ २९ ॥ स राजा परमप्रीतः पत्न्याः श्रुत्वा वचस्तदा ॥ प्राप्य योगं बलादेव गतिं प्राप सुदुर्लभाम् ॥३०॥ कण्डरीकोऽपि धर्मात्मा सांख्यं योगमनुत्तमम् ॥ प्राप्य योगगतिं सिद्धो विशुद्धस्तेन कर्मणा ॥ ३१ ॥

जनावित्यरि ॥२३॥ प्रत्यागच्छत् पुरमिति शेष ॥२४॥ त योगं पूर्वजन्मनि आप्तस्तम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ अथैनमिति ॥ या गुरोर्दोग्ध्री कौशिकदायादेः पित्रर्थं प्रयुक्त मेव भाषारूपेण राजानमेतस्य योगं स्मारितवती प्रत्युपकारायेति केचित्तौराणिकां कथामाचक्षते । योगाद्वेतो ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सांख्यं प्राप्य योगगतिं योगनिष्ठः । पाठान्तरे सांख्यं योगगतिं च प्राप्येत्यन्वयः ॥ ३१ ॥

क्रमं वैदिकमासिद्धं प्रणीय विरच्य शिक्षां वर्णानां स्थानकरणप्रयत्नपूर्वकमुच्चारणसंप्रदायम् ॥३२॥ एतत् श्राद्धमाहात्म्यम् ॥३३॥ तेषां वाग्दुष्टादीनाम् ॥३४॥ परिवर्तति सर्वभावेन तिष्ठति ॥३५॥तेनैव हृदि योगावस्थानेन ॥३६॥ एवमिति॥श्राद्धस्य फलं पितॄणां तृप्तिः।सा च सोमाप्यायनद्वारा भवति। "तदेतद्देवानामन्नं तं देवा भक्षयन्ति" इति सोमस्य देवान्नत्वश्रवणात् देवभावं गताः पितरः साक्षादेव सोमं पिबन्तीत्यर्थः॥३७॥ये तु भूमौ सन्ति तेऽपि सोमद्वारैव तृप्यन्तीत्याह—सोमो हीति॥भूमिस्थान् पितॄन् दिव्यौषध्यादिद्वारा सोमस्तर्पयतीत्यर्थः। एतेन "अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते।" इति स्मृतेः। ब्राह्मणाऽग्नौ स्मार्ताग्नौ श्रौताग्नौ वा पितॄनुद्दिश्य यद्धुतं तदादित्यं गच्छति। आदित्यस्य सुषुम्णाख्येन रश्मिना सोमस्याप्यायनं भवति।ततः पितॄणां तृप्तिरिति सर्वेषां पूर्वेषां पूर्वत्वादादित्य एव श्राद्धदेवो मुख्य इत्युत्तरं पूर्वकृतस्य कथं वै श्राद्धदेवत्वमा

क्रमं प्रणीय पाञ्चाल्यः शिक्षां चोत्पाद्य केवलाम् ॥ योगाचार्यगतिं प्राप यशश्चाग्र्यं महातपाः ॥ ३२ ॥ एवमेतत्पुरावृत्तं मम प्रत्यक्षमच्युत ॥ तद्धारयस्व गाङ्गेय श्रेयसा योक्ष्यसे ततः॥३३॥ये चान्ये धारयिष्यन्ति तेषां चरितमुत्तमम्॥तिर्यग्योनिषु ते जातु न गमिष्यन्ति कर्हिचित्॥३४॥ श्रुत्वा चेदमुपाख्यान महार्थं महतां गतिम् ॥ योगधर्मो हृदि सदा परिवर्त्तति भारत ॥ ३५ ॥ स तेनैवानुबन्धेन कदाचिल्लभते शमम् ॥ ततो योगगतिं याति शुद्धां तां भुवि दुर्लभाम् ॥३६॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेतत्पुरा गीतं मार्कण्डेयेन धीमता ॥ श्राद्धस्य फलमुद्दिश्य सोमस्याप्यायनाय वै ॥३७॥ सोमो हि भगवान्देवो लोकस्याप्यायनं परम्॥वृष्णिवंशप्रसङ्गेन तस्य वंशं निबोध मे ॥३८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पितृकल्पसमाप्तिर्नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पिता सोमस्य वै राजञ्जज्ञेऽत्रिर्भगवानृषिः ॥ ब्रह्मणो मानसात्पूर्वं प्रजासर्गं विधित्सतः ॥१॥ तत्रात्रिः सर्वभूतानां तस्थौ स्वतनयैर्युतः ॥ कर्मणा मनसा वाचा शुभान्येव चचार सः ॥२॥ अहिंस्रः सर्वभूतेषु धर्मात्मा संशितव्रतः ॥ काष्ठकुडचशिलाभूत ऊर्ध्वबाहुर्महाद्युतिः ॥३॥ अनुत्तरं नाम तपो येन तप्तं महत्पुरा ॥ त्रीणि वर्षसहस्राणि दिव्यानीति हि नः श्रुतम् ॥ ४ ॥ तत्रोर्ध्वरेतसस्तस्य स्थितस्यानिमिषस्य ह ॥ सोमत्वं तनुरापेदे महासत्त्वस्य भारत ॥ ५ ॥

दित्यस्य विवस्वत इति प्रश्नस्य निगूढमिति दिक्॥३८॥इति हरिवंशे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः॥२४॥पञ्चविंशे तथाऽध्याये सोमस्यात्रेः समुद्भवः॥ तस्यापत्यसमुत्पत्तिस्तस्माद्वंशश्च कीर्त्यते॥१॥ पिता मानसात् संकल्पात् विधित्सतः विधातुमिच्छतः॥१॥ तत्र प्रजासर्गे तस्थौ निष्ठावानभूत् । अत एव सोऽत्रिः भूतानां शुभान्येव स्वतनयैः सह कर्मादिना आचचार ॥२॥ काष्ठादिवन्निश्चेष्टः ॥३॥ अनुत्तरं नाम मौनाख्यं सर्वेन्द्रियनिग्रहरूपम् ॥४॥ अनिमिषस्य निमेषरहितस्येत्यनेन सूर्यादिबाह्यज्योतीरश्मिषु धारणा तस्याः बलसाम्यत्वं सोमवत् शुक्लभास्वररूपत्वं कीटभृङ्गन्यायेन ध्येयसारूप्यं प्राप्त इत्यर्थः। महासत्त्वस्येत्यनेन तापकस्य रजसोऽभावात् शान्तप्रकाशतेजोरूपत्वं दर्शितं तन्वाः ॥५॥

भरितात्मन गुरुगात्मत्रकाशशुक्लभास्वररूपेण तेजसा रञ्जितशरीरस्य नेत्राभ्यां नेत्रतः सोमत्वम् । उच्चस्थ तेज ऊर्ध्वमाचक्रमे । तत्र प्रकारमाह । वारीति । वारि जल
भूत्वा सुस्रावेति ॥६॥ देव्या दिग्देवता न च समशक्नुवन धारयितुम् ॥७॥ ताभ्य सकाशात् सर्वभावनः ओषध्यादिद्वारेण सर्वेषामाप्यायनकर ॥८॥ताभि धाम्य सहैव
युगपद ॥९॥ पतित छात्रस्पेण स्थितम् आलोक्य ॥१०॥ रथस्वरूपमाह—स हीति॥वेदमय वर्देर्दारुभिरिव निर्मित । धर्मो विपदादिः तत्स्वरूपो धर्मात्मा सत्य भक्ष सग्
यने ज्ञानेन आत्ममारोक्ष्यत इति सत्यसमह वाजिस्थानीया मन्त्रा ॥११॥ परमात्मनि विष्णुरूपे अत एव यागे सोमं रथेनानीय तस्य आविष्कार्थं वैष्णवीमिष्टिं निर्वपन्ति

ऊर्ध्वमाचक्रमे तस्य सोमत्व माविताल्मन ॥नेत्राभ्यां वारि सुस्राव दशधा द्योतयद्दिश ॥६॥त गर्भं विधिना हृष्टा दश देव्यो दधुस्तदा॥ समेत्य
धारयामासुन च ता समशक्नुवन् ॥७॥ स ताभ्य सहसैवाथ दिग्भ्यो गर्भः प्रभान्वित ॥ पपात भासयँल्लोकाञ्छीतांशु सर्वभावन ॥८॥ यदा
न धारणे शक्तास्तस्य गर्भस्य ता दिश ॥ ततस्ताभि सहैवाशु निपपात वसुधराम् ॥९॥ पतित सोममालोक्य ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ रथमारो
पयामास लोकानां हितकाम्यया॥१०॥स हि वेदमयस्तात धर्मात्मा सत्यसमह ॥युक्तो वाजिसहस्रेण सितेनेति हि न श्रुतम्॥११॥ तस्मिन्निप
तिते देवा पुत्रेऽत्र परमात्मनि ॥ तुष्टुवुर्ब्रह्मग पुत्रा मानसा सप्त ये श्रुता ॥ १२ ॥ तथैवाङ्गिरसस्तत्र भृगुरेवात्मजैः सह ॥ ऋग्भिर्यजुर्भिर्बहु
लैरथर्वाङ्गिरसैरपि ॥ १३॥ तस्य संस्तूयमानस्य तेज सोमस्य भास्वत ॥ आप्यायमान लोकांस्त्रीन्भासयामास सर्वश ॥ १४ ॥ स तेन रथ
मुख्येन सागरान्तां वसुधराम् ॥ त्रि सप्तकृत्वोऽतियशाश्चकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ १५ ॥ तस्य यच्च्यावित तेज पृथिवीमन्वपद्यत ॥ ओषध्यस्ता
समुद्भूतास्तेजसा प्रज्वलन्त्युत ॥ १६ ॥ ताभिर्धार्यास्त्रयो लोका प्रजाश्चैव चतुर्विधा ॥ पोष्टा हि भगवान्सोमो जगतो जगतीपते ॥ १७ ॥
स लब्धतेजा भगवान्संस्तवैस्तैश्च कर्मभि ॥ तपस्तेपे महाभाग पद्मानां दशतीर्दश ॥ १८ ॥ हिरण्यवर्णा या देव्यो धारयन्त्यात्मना जगत् ॥
निधिस्तासामभूद्देव प्रख्यात स्वेन कर्मणा ॥ १९ ॥

यात्रिकाः ॥१२॥ ऋग्भिरित्यनेन तदात्मकानि तामान्यपि लक्ष्यन्ते बहुलैर्बहुभि ॥१३॥ आप्यायमानम् "अंशुरंशुष्टे देव सोमाप्यायताम्" इति मन्त्रेण ऋत्विग्भिः पुष्टीक्रिय
माण तेजो गिरि मण्डलरूपेण स्थितत्वा सर्वाँल्लोकानवभासयति ॥१४॥ स ब्रह्मा तेन सोमवता रथमुख्येन ॥ १५ ॥ तस्य सोमस्य च्यावितं रथवेगेन क्षारितम् ॥१६॥ त्रयो
देवतिर्यङ्मनुष्यलोकाः चत्वारो नरपशुपक्षिसरीसृपा भूरादयो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्ये॥१७॥ मया दशधारमासृजा नव नवतिरेव वश्यगुणिताः दशदशति । येन दशतिरस्त्रः पद्मिस
मविस्तार गणराशी । तेन महस्व पद्मानां स्वगणाभिस्पर्धेः॥१८॥हिरण्यवर्णाः रजतवत् शुभ्रा । "हिरण्य स्वर्णरूप्ययोः" इति विश्वः।तासामपां निधिराश्रयः अत एव मणिहार

चन्द्रो जलं क्षरति सूर्य इवाग्निम् । तेन यथाऽर्को भासां निधिरेवं चन्द्रोऽपां निधिः॥ १९॥ २०॥ राजराज्येन साम्राज्यविधानेन ॥ २१ ॥ इन्दोः भार्या इति शेषः ॥ २२॥ सोमवतां पितॄणां वरः पतिः ।" सोमः सुधांशुकर्पूरकुबेरपितृदैवते ।" इति विश्वः । सहस्रशत लक्षं गावो दक्षिणा यस्मिन् ॥ २३ ॥ हिरण्यगर्भः अङ्गिराः तस्याऽऽरण्यके सूत्रावतारत्वावगमात् । हिरण्यगर्भत्वं ब्रह्मा वसिष्ठश्चतुर्मुखो वा ॥ २४ ॥ सदस्यः उपद्रष्टा । "सप्तदशऋत्विक्सदस्यं सप्तदशं कौषीतकिनः समामनन्ति स कर्मणामुपद्रष्टा भवति" इति गृह्यात् ॥ २५॥ सदस्येभ्यः सभ्येभ्यः॥ २६॥ सिनिः सिनीवाली खण्डपर्वणि या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली या उत्तरा सा कुहूः तत्साहचर्यात्तद्युतिपुष्टी अपि पूर्वोत्तरपौर्णमास्यौ सिषेविरे नित्यमिति

ततस्तस्मै ददौ राज्यं ब्रह्मा ब्रह्मविदां वरः ॥ बीजौषधीनां विप्राणामपां च जनमेजय ॥ २० ॥ सोऽभिषिक्तो महाराज राजराज्येन राजराट् ॥ लोकांस्त्रीन्भासयामास स्वभासा भास्वतां वरः ॥ २१ ॥ सप्तविंशतिमिन्दोस्तु दाक्षायण्यो महाव्रताः ॥ ददौ प्राचेतसो दक्षो नक्षत्राणीति या विदुः ॥ २२ ॥ स तत्प्राप्य महद्राज्यं सोमः सोमवतां वरः ॥ समाजह्रे राजसूयं सहस्रशतदक्षिणम् ॥ २३ ॥ होताऽस्य भगवानत्रिरध्वर्युर्भगवान्भृगुः ॥ हिरण्यगर्भश्चोद्गाता ब्रह्मा ब्रह्मत्वमेयिवान् ॥ २४ ॥ सदस्यस्तत्र भगवान्हरिर्नारायणः स्वयम् ॥ सनत्कुमारप्रमुखैराद्यैर्ब्रह्मर्षिभिर्वृतः ॥ २५ ॥ दक्षिणामददात्सोमस्त्रींल्लोकानिति नः श्रुतम् ॥ तेभ्यो ब्रह्मर्षिमुख्येभ्यः सदस्येभ्यश्च भारत ॥ २६ ॥ तं सिनिश्च कुहूश्चैव द्युतिः पुष्टिः प्रभा वसुः ॥ कीर्तिर्धृतिश्च लक्ष्मीश्च नव देव्यः सिषेविरे ॥ २७ ॥ प्राप्यावभृथमव्यग्रः सर्वदेवर्षिपूजितः ॥ विरराजाधिराजेन्द्रो दशधा भासयन्दिशः ॥ २८ ॥ तस्य तत्प्राप्य दुष्प्राप्यमैश्वर्यं मुनिसत्कृतम् ॥ विबभ्राम मतिस्तात विनयादनयाऽऽहता ॥ २९ ॥ बृहस्पतेः स वै भार्यां तारां नाम यशस्विनीम् ॥ जहार तरसा सर्वानवमत्याङ्गिरःसुतान् ॥ ३० ॥ स याच्यमानो देवैश्च तथा देवर्षिभिः सह ॥ नैव व्यसर्जयत्तारां तस्मा आङ्गिरसे तदा ॥ स संरब्धस्ततस्तस्मिन्देवाचार्यो बृहस्पतिः ॥ ३१ ॥ उशनातस्य जग्राह पार्ष्णिमाङ्गिरसस्तदा ॥ स हि शिष्यो महातेजाः पितुः पूर्वो बृहस्पतेः ॥ ३२ ॥

शेषः । अश्विन्यादयस्तु पर्यायेणैव सेवन्त इति भावः॥ २७॥ प्राप्य ताभिः सहेति शेषः। अन्यथा तत्कीर्तनवैयर्थ्यापत्तिः अत एव स्वमूर्त्या सह दशधा दशभिः प्रकारैर्दिशो दश भासयन्नित्युक्तम्॥ २८॥ विबभ्राम ऐश्वर्यमदेन विनयात् चलिता । अनयेन अनीत्या आहता ताडिता॥ २९॥ अनयमेवाह—बृहस्पतेरिति॥ ३०॥ व्यसर्जयत् दत्तवान् । तस्मिन् सोमे बृहस्पतिः संरब्धो युद्धायोद्युक्तोऽभूत् । सार्द्धश्लोकः॥ ३१॥ उशनेति ॥ तस्याकार्यकारित्वादसुरत्वं प्राप्तस्य सोमस्य दैत्यगुरुत्वादुशना शुक्रः पार्ष्णि जग्राह । तदाह । तस्मिन्नेव काले आङ्गिरसोऽङ्गिरसः शिष्यो रुद्रः बृहस्पतेः पार्ष्णिग्राहोऽभूदिति द्वयोः संबन्धः । तत्र हेतुः । स हीति । स रुद्रो बृहस्पतेः पितुः अङ्गिरसः शिष्यः ॥ ३२ ॥

तेन गुरुपुत्रस्नेहेनेति । आजगवम् अजस्य गोश्च शृङ्गाभ्यां निर्मितम् । अजस्य रुद्रस्य गौ वृषभ नन्दी तेन शिवसारूप्य प्राप्य योगात्कामरूपत्व च प्राप्य यत्पूर्व स्वशरीरमुत्सृष्ट तस्य शृङ्गजातम् आजगवमिति वा ॥ ३३ ॥ तेन रुद्रेण एषां दैत्यानाम् ॥ ३४ ॥ तारकामय तारानिमित्तत्वात्तत्प्रधानम् ॥ ३५ ॥ शिष्टा धर्मपरा देवा बृहस्पतिपक्षीयाः तुषः दोषक स्तुकं रजातं येषां ते गुरुदारहर्तुं सोमस्य पक्षपातिनस्तुषिता देवा ॥ ३६ ॥ ददौ प्रत्यर्पयत् ॥ ३७ ॥ अन्तःप्रसवां गर्भवतीम् ॥ ३८ ॥ अयोनौ अस्थाने । तदेवाह । इषीकेति । दस्युहन्त मम् अतिशयेन दस्यूनां हन्तारम् ॥ ३९ ॥ अभिभव स्वतेजसा तिरश्चकार ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पप्रच्छ मातर विना ब्रह्मापि गर्भस्य धातार न वेदेति भावः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धाता गर्भस्याधायक

तेन खेदेन भगवान्रुद्रस्तस्य बृहस्पते ॥ पार्ष्णिग्राहोऽभवद्देव प्रगृह्याजगव धनु ॥३३ ॥ तेन ब्रह्मशिरो नाम परमास्त्र महात्मना ॥ उद्दिश्य दैत्यानुत्सृष्ट येनैषां नाशित यश ॥३४॥ तत्र तद्युद्धमभवत्प्रख्यात तारकामयम् ॥ देवानां दानवानां च लोकक्षयकर महत् ॥३५॥ तत्र शिष्टास्तु ये देवास्तुषिताश्चैव भारत ॥ ब्रह्माणं शरण जग्मुरादिदेव सनातनम् ॥३६॥ ततो निवार्योशनसं रुद्रं ज्येष्ठं च शङ्करम् ॥ ददावङ्गिरसे तारां स्वय मेव पितामह ॥ ३७ ॥ तामन्त प्रसवां दृष्ट्वा तारां प्राह बृहस्पति ॥ मदीयायां न ते योनौ गर्भो धार्य कथचन ॥ ३८ ॥ अयोनावुत्सृजत्त सा कुमारं दस्युहन्तमम् ॥ इषीकास्तम्बमासाद्य ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ३९ ॥ जातमात्र स भगवान्देवानामाक्षिपद्वपु ॥ तत संशयमापन्ना इमामकथयन्सुरा ॥४०॥ सत्य ब्रूहि सुत कस्य सोमस्याथ बृहस्पते ॥ पृच्छ्यमाना यदा देवैर्नाह सा साध्वसाधु वा ॥ ४१ ॥ तदा तां शप्तु मारेभे कुमारो दस्युहन्तम ॥ त निवार्य ततो ब्रह्मा तारां पप्रच्छ सशयम् ॥ ४२ ॥ तदत्र तथ्य तद्ब्रूहि तारे कस्य सुतस्त्वयम् ॥ सा प्राञ्जलिरुवाचेदं ब्रह्माण वरद प्रभुम् ॥ ४३ ॥ सोमस्येति महात्मान कुमार दस्युहन्तमम् ॥ ततस्त मूर्ध्न्युपाघ्राय सोमो धाता प्रजापतिः ॥ ४४ ॥ बुध इत्यकरोन्नाम तस्य पुत्रस्य धीमतः ॥ प्रतिकूलं च गगने समभ्युत्तिष्ठते बुध ॥४५॥ उत्पादयामास तत पुत्र वै राजपुत्रिका ॥ तस्यापत्यं महाराजो बभूवैलः पुरूरवा ॥४६॥ उर्वश्यां जज्ञिरे यस्य पुत्रा सप्त महात्मन ॥ प्रसह्य धर्षितस्तत्र सोमो वै राजयक्ष्मणा ॥४७॥ ततो यक्ष्माभिभूतस्तु सोम प्रक्षीणमण्डल ॥ जगाम शरणार्थाय पितर सोऽत्रिमेव तु ॥४८॥ तस्य तत्तापशमन चकारात्रिर्महातपा ॥ स राजयक्ष्मणा मुक्त श्रिया जज्वाल सर्वत ४९

तत एव प्रजाया पति रेव सिद्धः पुत्रो नक्षत्रपतेरिति भावः । तथा च श्रुति । "जनयितुः पुत्रो भवति साम्पराये मोघ वेत्ता कुरुते त तुमेतम् " इति ॥ ४४ ॥ सूर्योदयेऽर्कस्य निष्पात्यायेणास्तङ्गत्व एव भवति यदा तुदेति तदा उत्पात जनयतीत्याह । प्रतीति ॥ ४५ ॥ तत बुधात् वैराजो मनुस्तस्य पुत्रिका इळा ॥ ४६ ॥ यस्य पुरूरवसः सप्त औरसे निमित्ते सति ॥ ४७ ॥

॥५०॥५१॥इति हरिवंशे टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ षड्विंशे वर्ण्यते वंशः पुरूरवस एव च ॥ उर्वश्यामथ संप्राप्तिस्त्रेतायां भुवि दुर्लभा ॥ १ ॥ बुधस्येति ॥१॥
शत्रुभिर्दुर्जेय इति संबन्धः ॥२ ॥ काम्यः कामनीयः॥३॥मानं देवभोग्याऽहं कथं मानुष गच्छेयमिति गर्वम् ॥४॥ तयेति ॥ दशादिसङ्ख्याष्टकं क्रमात् उत्तरस्थेन चैत्ररथा

एवं सोमस्य वै जन्म कीर्तितं कीर्तिवर्धनम्॥वंशमस्य महाराज कीर्त्यमानं च मे शृणु॥५०॥धन्यमारोग्यमायुष्यं पुण्यं संकल्पसाधनम्॥सोमस्य जन्म श्रुत्वैव पापेभ्यो विप्रमुच्यते॥५१॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पञ्चविंशोऽध्यायः ॥२५॥वैशम्पायन उवाच ॥ बुधस्य तु महाराज विद्वान्पुत्रः पुरूरवाः ॥ तेजस्वी दानशीलश्च यज्वा विपुलदक्षिणः ॥१॥ ब्रह्मवादी पराक्रान्तः शत्रुभिर्युधि दुर्जयः॥आहर्ता चाग्निहोत्रस्य यज्ञानां च महीपतिः॥२॥ सत्यवादी पुण्यमतिः काम्यः संवृतमैथुनः ॥अतीव त्रिषु लोकेषु यशसाऽप्रतिमः सदा ॥३॥ तं ब्रह्मवादिनं क्षान्तं धर्मज्ञं सत्यवादिनम्॥उर्वशी वरयामास हित्वा मानं यशस्विनी॥४॥तया सहावसद्राजा वर्षाणि दश पञ्च च॥पञ्च षट् सप्त चाष्टौ च दश चाष्टौ च भारत॥५॥वने चैत्ररथे रम्ये तथा मन्दाकिनीतटे॥अलकायां विशालायां नन्दने च वनोत्तमे ॥६॥ उत्तरान्स कुरून्प्राप्य मनोरथफलद्रुमान्॥गन्धमादनपादेषु मेरुपृष्ठे तथोत्तरे ॥७॥ एतेषु वनमुख्येषु सुरैराचरितेषु च ॥ उर्वश्या सहितो राजा रेमे परमया मुदा ॥८॥ देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते ॥ राज्यं च कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ ९ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुस्ते सप्त देवसुतोपमाः ॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः ॥ १० ॥ विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः ॥ दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः ॥११॥ जनमेजय उवाच ॥ गान्धर्वी चोर्वशी देवी राजानं मानुषं कथम् ॥ देवानुत्सृज्य संप्राप्ता तन्नो ब्रूहि बहुश्रुत ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ब्रह्मशापाभिभूता सा मानुषं समपद्यत ॥ ऐलं तु सा वरारोहा समयात्समुपस्थिता ॥ १३ ॥ आत्मनः शापमोक्षार्थं समयं सा चकार ह ॥ अनग्नदर्शनं चैव सकामायां च मैथुनम् ॥ १४ ॥ द्वौ मेषौ शयनाभ्याशे सदा बद्धौ च तिष्ठतः॥ घृतमात्रा तथाऽऽहारः कालमेकं तु पार्थिव ॥ १५ ॥ यद्येष समयो राजन्यावत्कालं च ते दृढः ॥ तावत्कालं तु वत्स्यामि त्वत्तः समय एष नः ॥ १६ ॥ तस्यास्तं समयं सर्वं स राजा समपालयत् ॥ एवं सा वसते तत्र पुरूरवसि भामिनी ॥१७॥ वर्षाण्येकोनषष्टिस्तु तत्सक्ता शापमोहिता ॥ उर्वश्यां मानुषस्थायां गन्धर्वाश्चिन्तयान्विताः ॥ १८ ॥

दिस्थानाष्टकेनान्वेति ॥ ५ ॥ विशालायां बदर्याम् ॥ ६ ॥७॥ ८॥९॥ दिवि स्वर्गे जाताः॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥ घृतमात्रा घृतस्य लेशः एकं कालं सकृदित्यर्थः । घृतस्य स्तोकं सकृदह्नश्चाश्नामीति लिङ्गात् ॥ १५ ॥ त्वत्तः त्वयि ॥ १६ ॥ १७ ॥ एकोनषष्टिं पूर्वोक्तदशादिसङ्ख्यानां संकलनात् ॥ १८ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ भेत्स्यति समयम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अविपव हत एवमुक्त इति सम्बन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ जायया प्रभावित ॥ २७ ॥ पद गति
चिह्नम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ उरणौ मेषौ सुस गृहीत्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हैमवत्यां हैमानि सौवर्णानि पद्मादीनि तत्रत्यां हैमवतीसंज्ञायामिति वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

गन्धर्वा ऊचुः ॥ चिन्तयध्वं महाभागा यथा सा तु वराङ्गना ॥ समागच्छेत्पुनर्देवानुर्वशी स्वर्गभूषणम् ॥ १९ ॥ ततो विश्वावसुर्नाम तत्राह वद
तां वरः॥ मया तु समयस्ताभ्यां क्रियमाण श्रुत पुरा ॥२०॥ व्युत्क्रान्तसमय सा वै राजान त्यक्ष्यते यथा ॥ तदहं वैद्मयशेषेण यथा भेत्स्य
त्यसौ नृप ॥ २१ ॥ससहायो गमिष्यामि युष्माक कार्यसिद्धये ॥ एवमुक्त्वा गतस्तत्र प्रतिष्ठान महायशा ॥ २२ ॥ निशायामथ चागम्य मे
षमेक जहार स ॥ मातृवद्वर्तते सा तु मेषयोश्चारुहासिनी ॥ २३ ॥ गन्धर्वागमनं श्रुत्वा शापान्त च यशस्विनी॥राजानमब्रवीत्तत्र पुत्रो मेऽह्रिय
तेति सा ॥ २४ ॥ एवमुक्तो विनिश्चित्य नग्नो नैवोदतिष्ठत ॥ नग्न मां द्रक्ष्यते देवी समयो वितथो भवेत् ॥ २५ ॥ ततो भूयस्तु गन्धर्वा द्वितीयं
मेषमाददु ॥ द्वितीये तु हृते मेषे ऐल देव्यब्रवीदिदम् ॥ २६ ॥ पुत्रो मेऽपहृतो राजन्ननाथाया इव प्रभो ॥ एवमुक्तस्तथोत्थाय नग्नो राजा प्रधा
वित ॥ २७ ॥ मेषयो पदमन्विच्छन्गन्धर्वैर्विद्युदप्यथ ॥ उत्पादिता सुमहती यया तद्भवन महत् ॥२८॥ प्रकाशित वै सहसा ततो नग्नमवे
क्षत ॥ नग्न दृष्ट्वा तिरोभूता साऽप्सरा कामरूपिणी ॥ २९ ॥ उत्सृष्टावुरणौ दृष्ट्वा राजा गृह्यागतो गृहे ॥ अपश्यन्नुर्वशीं तत्र विललाप सुदुःखित
॥ ३० ॥ चचार पृथिवीं सर्वां मार्गमाण इतस्तत ॥ अथापश्यत्स तां राजा कुरुक्षेत्रे महाबल ॥ ३१ ॥ प्लक्षतीर्थे पुष्करिण्यां हैमवत्यां समाप्लु
ताम् ॥ क्रीडन्तीमप्सरोभिश्च पञ्चभि सह शोभनाम् ॥ ३२ ॥ तां क्रीडन्तीं ततो दृष्ट्वा विललाप सुदुःखित ॥ सा चापि तत्र त दृष्ट्वा राजानमवि
दूरत ॥ ३३ ॥ उर्वशी ता सखी प्राह स एष पुरुषोत्तम ॥ यस्मिन्नहमवात्स वै दर्शयामास त नृपम् ॥ ३४ ॥ समाविग्नास्तु ता सर्वा पुनरेव
नराधिप ॥ जाये ह तिष्ठ मनसा घोरे वचसि तिष्ठ ह ॥३५॥ एवमादीनि सूक्तानि परस्परमभाषत ॥ उर्वशी चाब्रवीदैल सगर्भाऽहं त्वया प्रभो ॥
॥३६॥ संवत्सरात्कुमारास्ते भविष्यन्ति न सशय ॥ निशामेकां च नृपते निवत्स्यसि मया सह ॥३७॥ हृष्टो जगाम राजाऽथ स्वपुर तु महा
यशा ॥ गते सवत्सरे भूय उर्वशी पुनरागमत् ॥३८॥ उपितश्च तया सार्द्धमेकरात्र महायशा ॥ उर्वश्यथाब्रवीदैल गन्धर्वा वरदास्तव ॥३९॥

ममाविमा पुनरुर्वशीगमनरयुक्त्या "हये जाये मनसा तिष्ठ घोरे " इति सूक्तादिमर्थेव पठति । जाये इति । हये इत्यस्य व्याख्यान वचसीति । हये तिष्ठेति संबन्धात् जाये
इत्यस्याः मंतुके। पानादिभ्यत्वाऽपूनरुत्तम् ॥ ३५ ॥ मगभाऽस्मिस्यपगमनानर्दनमभ्का ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

समता सारूप्य सालोक्य वा॥४०॥४१॥४२॥निक्षिप्येत्यनेन पुत्रान् आग्निं च सह पुर न प्रवेशयेदिति दर्शितम् । सः त्रेताऽग्निं ग्रामाद्बहिः प्राङ् निहित तत्र गत्वा स्वस्थाने नापश्यत् अपि तु अश्वत्थं दृष्टवान् । तत्राग्निस्थाने अभ्येत्याग्निमित्यपि पठन्ति ॥ ४३ ॥ तम् अश्वत्थं शमीजातं शमीगर्भोत्पन्नं नाशम् अदर्शन नाशतस्तु सः ॥४४॥ अरणीमन्थनेनाग्न्युत्पादनार्थं काष्ठद्वयं ततोऽश्वत्थात्तत् ग्राह्यमिति समादिशत् ॥ ४५ ॥ तेषां गन्धर्वाणाम् ॥ ४६ ॥ त्रेता त्रित्ववैशिष्ट्यम् । गुण आर्षः । पृषोदरादि

तान्वृणीष्व महाराज ब्रूहि चैनांस्त्वमेव हि॥वृणीष्व समतां राजन्गन्धर्वाणां महात्मनाम् ॥ ४० ॥ तथेत्युक्त्वा वरं वव्रे गन्धर्वाश्च तथास्त्विति ॥ पूरयित्वाऽग्निना स्थालीं गन्धर्वाश्च तमब्रुवन् ॥ ४१ ॥ अनेनेष्ट्वा च लोकान्नः प्राप्स्यसि त्वं नराधिप ॥ तानादाय कुमारांस्तु नगरायोपचक्रमे ॥४२॥ निक्षिप्याग्निमरण्ये तु सपुत्रस्तु गृहं ययौ ॥ स त्रेताऽग्निं तु नापश्यदश्वत्थं तत्र दृष्टवान् ॥ ४३ ॥ शमीजातं तु तं दृष्ट्वा अश्वत्थं विस्मितस्तदा ॥ गन्धर्वेभ्यस्तदाशंसदग्निनाशं ततस्तु सः ॥ ४४ ॥ श्रुत्वा तमर्थमखिलमरणीं तु समादिशत्॥अश्वत्थादरणीं कृत्वा मथित्वाऽग्निं यथाविधि ॥ मथित्वाऽग्निं त्रिधा कृत्वा अयजत्स नराधिपः ॥४५॥ इष्ट्वा यज्ञैर्बहुविधैर्गतस्तेषां सलोकताम् ॥४६॥ गन्धर्वेभ्यो वरं लब्ध्वा त्रेताग्निं समकारयत्॥एकोऽग्निः पूर्वमासीदैलस्त्रेतामकारयत्॥४७॥एवंप्रभावो राजासीदैलस्तु नरसत्तम॥देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिष्टुते॥४८॥ राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ॥ उत्तरे जाह्नवीतीरे प्रतिष्ठाने महायशाः ॥ ४९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ऐलोत्पत्तिर्नाम षड्विंशोऽध्यायः॥२६॥ वैशम्पायन उवाच॥ऐलपुत्रा बभूवुस्ते सर्वे देवसुतोपमाः॥ दिवि जाता महात्मान आयुर्धीमानमावसुः॥१॥विश्वायुश्चैव धर्मात्मा श्रुतायुश्च तथापरः॥ दृढायुश्च वनायुश्च शतायुश्चोर्वशीसुताः॥अमावसोस्तु दायादो भीमो राजाऽथ नग्नजित् ॥२॥ श्रीमान्भीमस्य दायादो राजाऽऽसीत्काञ्चनप्रभः॥ विद्वांस्तु काञ्चनस्यापि सुहोत्रोऽभून्महाबलः॥३॥ सौहोत्रिरभवज्जह्नुः केशिन्या गर्भसंभवः॥ आजह्ने यो महत्सत्रं [illegible]मेधमखं महत् ॥४॥ पतिलोभेन यं गङ्गा पतित्वेऽभिससार ह॥ नेच्छतः प्लावयामास तस्य गङ्गा च तत्सदः॥ स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं [illegible] क्रुद्धो भरतसत्तम॥६॥एष ते विफलं यत्नं पिबन्नम्भः करोम्यहम्॥अस्य गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि॥७॥

[illegible] ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ उच्यतेऽमावसोर्वंशः सप्तविंशे प्रधानतः । [illegible] ॥ २ ॥ अथ नग्नजिदिति [illegible] पुत्रः ॥२॥ विद्वांस्तु पुत्रः सुहोत्रः ॥ ३ ॥ महत्सत्रम् अन्नदानं यत्र तं मखं

॥८॥ जह्नोर्भार्यात्वमिच्छन्त्या गङ्गाया दुहितृत्वमात्मेर्न्यसकल्पत आत्मानमित्याशङ्क्याह—युवनाश्वस्येति ॥ केनापिनिमित्तेन युवनाश्वो गङ्गां मानुषी भवेति शशाप । सा च
तस्यैव दुहितृत्वमात्मनसकल्पमपि सत्यं चकारेति सार्धस्यार्थः । गङ्गा स्वार्धेन कावेरीं निर्ममे । पाठान्तरे गङ्गाया अर्धेन निर्मिता कावेरी जह्नोर्भार्या विपादिति शेषः ॥९॥
॥१०॥ ११ ॥ १२ ॥ राजा कुशिक इन्द्रसमं पुत्रं लभेयमिति तपस्तेपे इत्यन्वयः । शक्रश्च मत्समोऽन्यो भविष्यतीति भयादाभ्येत्य तस्य पुत्रो जज्ञिवान् जातः ॥१३॥

राजर्षिणा ततः पीतां गङ्गां दृष्ट्वा महर्षयः ॥ उपानिन्युर्महाभागां दुहितृत्वेन जाह्नवीम् ॥ ८ ॥ युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ युव
नाश्वस्य शापेन गङ्गाऽर्धेन विनिर्ममे ॥ कावेरीं सरितां श्रेष्ठां जह्नोर्भार्यामनिन्दिताम् ॥९॥ जह्नुस्तु दयितं पुत्रं सुनहं नाम धार्मिकम्॥ कावेर्यां
जनयामास अजकस्तस्य चात्मजः ॥१० ॥ अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपतिः ॥ बभूव मृगयाशीलः कुशस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥११॥
कुशपुत्रा बभूवुर्हि चत्वारो देववर्चसः ॥कुशिकः कुशनाभश्च कुशाम्बो मूर्तिमांस्तथा ॥१२ ॥ पह्लवैः सह संवृद्धि राजा वनचरैस्तदा ॥ कुशिकस्तु
तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमप्रभम् ॥ लभेयमिति तं शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान्॥१३॥ पूर्णे वर्षसहस्रे वै तं तु शक्रो ह्यपश्यत ॥ अत्युग्रतपसं दृष्ट्वा सह
स्राक्षः पुरंदरः ॥१४॥समर्थः पुत्रजनने स्वमेवांशमवासयत्॥पुत्रत्वे कल्पयामास स देवेन्द्रः सुरोत्तमः॥१५॥स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः
स्वयम्॥ पौरुकुत्स्यभवद्भार्या गाधिस्तस्यामजायत॥१६॥गाधेः कन्या महाभागा नाम्ना सत्यवती शुभा॥ तां गाधिर्भृगुपुत्राय ऋचीकाय ददौ
प्रभुः ॥१७॥तस्याः प्रीतोऽभवद्भर्ता भार्गवो भृगुनन्दनः ॥ पुत्रार्थं कारयामास चरुं गाधेस्तथैव च ॥१८॥ उवाचाहूय तां भर्ता ऋचीको भार्गव
स्तदा॥ उपयोज्यश्चरुरयं त्वया मात्रा त्वयं तव॥१९॥तस्यां जनिष्यते पुत्रो दीप्तिमान्क्षत्रियर्षभः ॥ अजेयः क्षत्रियैर्लोके क्षत्रियर्षभसूदनः॥२०॥
तवापि पुत्रं कल्याणि धृतिमन्तं तपोनिधिम्॥शमात्मकं द्विजश्रेष्ठं चरुरेष विधास्यति॥२१॥एवमुक्त्वा तु तां भार्यामृचीको भृगुनन्दनः ॥ तप
स्यभिरतो नित्यमरण्यं प्रविवेश ह ॥ २२ ॥ गाधिः सदारस्तु तदा ऋचीकाश्रममभ्यगात् ॥ तीर्थयात्राप्रसङ्गेन सुतां द्रष्टुं जनेश्वरः ॥ २३ ॥

वत्सरे स्वस्वपत्ने—पूर्णे इति ॥१४॥ स्वम् अंश तस्य शरीरे रेतोरूपेण अवासयत् स्थापितवान् ततः भार्यायां तस्य पुत्रत्वेन कल्पयामासेत्यर्थः ॥ १५ ॥ पौरुकुत्सी पुरुकुत्स
स्य पुत्री भार्या कुशिकस्याभवत् ॥१६॥१७॥ गाधेस्तथैव चेति प्रीतः सन् पुत्रार्थं चरुं कल्पयामासेत्यर्थः ॥१८॥ उपयोज्यः भक्षणीयः अयमयमिति चरुद्वयस्य पृथक्
प्रदर्शनम् ॥ १९ ॥ तस्यां तव मातरि ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

योगेन ध्यानेन अभ्यनुसृत्य ॥ २४ ॥ व्यत्यस्य विपर्यासं कृत्वा अज्ञानात् ऋषिणा तुल्यः स्वपुत्रो भूयादिति मोहात् आत्मसंस्थं चकार स्वयं भुक्तवती ॥ २५ ॥ २६ ॥ ज्ञात्वा ॥२७॥२८॥ विश्वं ब्रह्म कृत्स्नो वेदः ॥२९॥ मे मम ईदृशस्त्वत्तो ब्राह्मणापसदो ब्राह्मणाधमो मा भवेदिति संबन्धः ॥३०॥ नैष इति ॥ पितुर्मातुर्वा दोषात्पुत्र उग्रकर्मा भवेत् । इह तु तवैव प्रमादाच्चरुव्यत्यासो जातः न तु ममायं संकल्पः तथा क्रूरप्रकारः पुत्रो भवेदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ शमात्मकं सुतं सृजेथा इति किं पुनरिति

चरुद्वयं गृहीत्वा तदृषेः सत्यवती तदा ॥ चरुमादाय यत्नेन सा तु मात्रे न्यवेदयत् ॥२४॥ माता व्यत्यस्य दैवेन दुहित्रे स्वं चरुं ददौ ॥ तस्या
श्चरुमथाज्ञानादात्मसंस्थं चकार ह ॥ २५ ॥ अथ सत्यवती गर्भं क्षत्रियान्तकरं तदा ॥ धारयामास दीप्तेन वपुषा घोरदर्शनम् ॥ २६ ॥ तामृ
चीकस्ततो दृष्ट्वा योगेनाभ्यनुसृत्य च ॥ तामब्रवीद्द्विजश्रेष्ठः स्वां भार्यां वरवर्णिनीम् ॥२७॥ मात्राऽसि वञ्चिता भद्रे चरुव्यत्यासहेतुना ॥ जनि
ष्यति हि पुत्रस्ते क्रूरकर्माऽतिदारुणः ॥ २८ ॥ भ्राता जनिष्यते चापि ब्रह्मभूतस्तपोधनः ॥ विश्वं हि ब्रह्मतपसा मया तस्मिन्समर्पितम् ॥२९॥
एवमुक्ता महाभागा भर्त्रा सत्यवती तदा ॥ प्रसादयामास पतिं पुत्रो मे नेदृशो भवेत् ॥ ब्राह्मणापसदस्तत्र इत्युक्तो मुनिरब्रवीत् ॥३०॥ नैष संक
ल्पितः कामो मया भद्रे तथास्त्विति ॥ उग्रकर्मा भवेत्पुत्रः पितुर्मातुश्च कारणात् ॥ पुनः सत्यवती वाक्यमेवमुक्ताब्रवीदिदम् ॥ ३१ ॥
इच्छँल्लोकानपि मुने सृजेथाः किं पुनः सुतम् ॥ शमात्मकमृजुं त्वं मे पुत्रं दातुमिहार्हसि ॥ ३२ ॥ काममेवंविधः पौत्रो मम स्यात्तव च प्रभो ॥
यद्यन्यथा न शक्यं वै कर्तुमेतद्द्विजोत्तम ॥ ३३ ॥ ततः प्रसादमकरोत्स तस्यास्तपसो बलात् ॥ भद्रे नास्ति विशेषो मे पौत्रे च वरवर्णिनि ॥
त्वया यथोक्तं वचनं तथा भद्रे भविष्यति ॥ ३४ ॥ ततः सत्यवती पुत्रं जनयामास भार्गवम् ॥ तपस्यभिरतं दान्तं जमदग्निं शमात्मकम्
॥ ३५ ॥ भृगोश्चरुविपर्यासे रौद्रवैष्णवयोः पुरा ॥ यजनाद्वैष्णवेऽथांशे जमदग्निरजायत ॥ ३६ ॥ सा हि सत्यवती पुण्या सत्यधर्मपरायणा ॥
कौशिकीति समाख्याता प्रवृत्तेयं महानदी ॥३७॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रेणुर्नाम नराधिपः ॥ तस्य कन्या महाभागा कामली नाम रेणुका ॥३८॥
रेणुकायां तु कामल्यां तपोविद्यासमन्वितः ॥ आर्चीको जनयामास जामदग्न्यं सुदारुणम् ॥ ३९ ॥

संबन्धः ॥ ३२ ॥ काममिति ॥ "आत्मा वै पुत्रनामासि" इति श्रुतेः पुत्रस्य भर्त्रभिन्नत्वात्तद्भार्यायाश्च सपत्नीतुल्यत्वेन तस्या एव एवंविधः पुत्रोऽस्तु । यदि एतदन्यथा कर्तुं न शक्यं चेत्तस्यामपि तादृशः पुत्रो मा भूदिति भावः॥३३॥ तव मम पौत्रे विशेषो नास्ति । तस्यापि परम्परया ममात्मकत्वादिति भावः ॥३४॥३५॥ भृगोः भार्गवस्य ऋचीकस्य यजनात् देवताराधनात् वैष्णवः पालनकर्माऽप्यंशः शमात्मको जमदग्निरजायत॥ ३६ ॥३७॥ ३८ ॥आर्चीको जमदग्निः जामदग्न्यं रामं सुदारुणं रुद्रांशत्वात्॥ ३९॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भृगा ऋचीकस्य प्रसादेन ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ देवश्रवा कति हिरण्याक्षश्च शालावत्यां रेणुमत्प्रभृतयो देवलान्ताः रेणुसन्तानाम् ॥ ४६ ॥ अष्टकास्यश्चयो इपद्त्याम् ॥ ४७ ॥ गोत्राणि पौत्रादय ॥ ४८ ॥ पाणिनादयो द्वादश ॥ ४९ ॥ ५० ॥ देवलाः देवलपुत्रा रेणवः रेणोः पौत्रा इत्यर्थः । याज्ञवल्क्यादय पद् शालावत्यौ हिरण्याक्षपुत्रा ॥ ५१ ॥ साङ्कृत्या गालवाश्च रेणो पौत्रा पावरायणिनश्चेत्यत्र बादरायणिनरश्चेति पाठान्तरम् ॥ ५२ ॥ एते साङ्कृत्यादयः ऋष्यन्तरे

सर्वविद्यानुग श्रेष्ठ धनुर्वेदस्य पारगम् ॥ राम क्षत्रियहन्तार प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ४० ॥ और्वस्यैवमृचीकस्य सत्यवत्यां महायशा ॥ जमदग्नि स्तपोवीर्यात्मज्ञे ब्रह्मविदां वर ॥४१॥ मध्यमश्च शुन शेप शुनःपुच्छ- कनिष्ठक ॥ विश्वामित्र तु दायाद गाधि कुशिकनन्दन ॥४२॥ जनयामास पुत्र तु तपोविद्याशमात्मकम् ॥ प्राप्य ब्रह्मर्षिसमतां योऽयं सप्तर्षितां गत ॥४३॥ विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा नाम्ना विश्वरथ स्मृत ॥ जज्ञे भृगुप्रसादेन कौशिकाद्वशवर्धन ॥ ४४ ॥ विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादय स्मृता ॥ प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु ॥४५॥ देवश्रवा कतिश्चैव यस्मात्कात्यायना स्मृता ॥ शालावत्यां हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान् ॥४६॥ सांकृतिर्गालवश्चैव मुद्गलश्चेति विश्रुता ॥ मधुच्छन्दो जयश्चैव देवलश्च तथाष्टक ॥ ४७ ॥ कच्छपो हारितश्चैव विश्वामित्रस्य वै सुता ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महात्मनाम् ॥ ॥ ४८ ॥ पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च ॥ पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनबाष्कला ॥४९॥ लोहिता यामदूताश्च तथा कारीषव स्मृता ॥ सौश्रुता कौशिका राजस्तथान्ये सैन्धवायना ॥ ५० ॥ देवला रेणवश्चैव याज्ञवल्क्याघमर्षणाः ॥ औदुम्बरा ह्यभिष्णातास्तारकाय नचुञ्चुला ॥ ५१ ॥ शालावत्या हिरण्याक्षा सांकृत्या गालवास्तथा ॥ बादरायणिनश्चान्ये विश्वामित्रस्य धीमत ॥ ५२ ॥ ऋष्यन्तरविवाह्याश्च कौशिका बहव स्मृता ॥ पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षे कौशिकस्य च ॥ संबन्धोऽप्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुत ॥५३॥ विश्वामित्रात्मजानां तु शुन-शेपोऽग्रजः स्मृत ॥ भार्गव कौशिकत्व हि प्राप्त स मुनिसत्तम ॥ ५४ ॥ विश्वामित्रस्य पुत्रस्तु शुन शेपोऽभवत्किल ॥ हरिदश्वस्य यज्ञे तु पशुत्वे विनियोजित ॥५५॥ देवैर्दत्तः शुन-शेपो विश्वामित्राय वै पुनः ॥ देवैर्दत्तः स वै यस्माद्देवरातस्ततोऽभवत् ॥५६॥

प्रवरभेदे विवाहो येषां ते ऋष्यन्तरविवाह्याः पौरवस्य राज्ञ ब्रह्मर्षेः वसिष्ठादिकस्य ताभ्यां सह कौशिकस्य संबन्धोऽस्तीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ भार्गव इति । पूर्वं जमदग्ने कनिष्ठो भ्राता शुन शेपः इति उक्तत्वात् । श्रुतौ तु आङ्गिरसो जन्मनास्याजीगर्तिः श्रुत कविरिति तस्याङ्गिरसत्वं तत्र तत्कल्पान्तराभिप्रायेण ज्ञेयम् ॥ ५४ ॥ हरिदश्वस्य हरिश्चन्द्रस्य ॥ ५५ ॥ "देवा वा इमं मह्यमरासतेति स ह देवरातो वैश्वामित्र आस" इति श्रुत्यर्थं गृह्णाति—दैवैरिति ॥ ५६ ॥

॥५७॥५८॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तविंशोऽध्यायः॥२७॥ अष्टाविंशेऽन्वय अथो उच्यते रजिविक्रमः॥ महेन्द्रस्य च्युतिः स्वर्गात्प्रतिष्ठा बुद्धिजा ततः ॥१॥ आयोः स्वर्भानोः राहोः ॥१॥२॥३॥यत्र काले समुत्पन्ने उपस्थिते॥४॥५॥६॥७॥देवेन ब्रह्मणा रजेः राज्ञिं प्राप्य जयमिच्छन्तः सन्तः जये जयनिमित्तं भरतर्षभं रजिम् अभ्ययुः॥८॥

देवरातादयः सप्त विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रात्तथाऽष्टकः ॥५७॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वंशमायोर्महात्मनः ॥५८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्यमावसुवंशकीर्त्तनं नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आयोः पुत्रास्तथा पञ्च सर्वे वीरा महारथाः ॥ स्वर्भानुतनयायां च प्रभायां जज्ञिरे नृप ॥ १ ॥ नहुषः प्रथमं जज्ञे वृद्धशर्मा ततः परम् ॥ रम्भो रजिरनेनाश्च त्रिषु लोकेषु विश्रुताः ॥ २ ॥ रजिः पुत्रशतानीह जनयामास पञ्च वै ॥ राजेयमिति विख्यातं क्षत्रमिन्द्रभयावहम् ॥ ३॥ यत्र देवासुरे युद्धे समुत्पन्ने सुदारुणे ॥ देवाश्चैवासुराश्चैव पितामहमथाऽब्रुवन् ॥ ४ ॥ आवयोर्भगवन्युद्धे को विजेता भविष्यति ॥ ब्रूहि नः सर्वभूतेश श्रोतुमिच्छामि ते वचः ॥ ५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ येषामर्थाय संग्रामे रजिरात्तायुधः प्रभुः ॥ योत्स्यते ते जयिष्यन्ति त्रींल्लोकान्नात्र संशयः ॥ ६ ॥ यतो रजिर्धृतिस्तत्र श्रीश्च तत्र यतो धृतिः ॥ यतो धृतिश्च श्रीश्चैव धर्मस्तत्र जयस्तथा ॥ ७ ॥ ते देवदानवाः प्रीता देवेनोक्ता रजेर्जये ॥ अभ्ययुर्जयमिच्छन्तो वृण्वाना भरतर्षभम् ॥ ८ ॥ स हि स्वर्भानुदौहित्रः प्रभायां समपद्यत ॥ राजा परमतेजस्वी सोमवंशप्रवर्द्धनः ॥ ९ ॥ ते हृष्टमनसः सर्वे रजिं देवाश्च दानवाः ॥ ऊचुरस्मज्जयाय त्वं गृहाण वरकार्मुकम् ॥१०॥ अथोवाच रजिस्तत्र तयोर्वै देवदैत्ययोः ॥ स्वार्थज्ञः स्वार्थमुद्दिश्य यशः स्वं च प्रकाशयन् ॥ ११ ॥ रजिरुवाच ॥ यदि दैत्यगणान्सर्वाञ्जित्वा शक्रपुरोगमाः ॥ इन्द्रो भवामि धर्मेण ततो योत्स्यामि संयुगे ॥ १२ ॥ देवाः प्रथमतोभूय प्रत्यूचुर्हृष्टमानसाः ॥ एवं यथेष्टं नृपते कामः संपद्यतां तव ॥ १३ ॥ श्रुत्वा सुरगणानां तु वाक्यं राजा रजिस्तदा ॥ पप्रच्छासुरमुख्यांस्तु यथा देवानपृच्छत ॥ १४ ॥ दानवा दर्पपूर्णास्तु स्वार्थमेवानुगम्य ह ॥ प्रत्यूचुस्तं नृपवरं साभिमानमिदं वचः ॥ १५ ॥ अस्माकमिन्द्रः प्रह्लादो यस्यार्थे विजयामहे ॥ अस्मिंस्तु समये राजंस्तिष्ठेथा राजसत्तम ॥ १६ ॥ स तथेति ब्रुवन्नेव देवैरप्यभिचोदितः ॥ भविष्यसीन्द्रो जित्वैवं देवैरुक्तस्तु पार्थिवः ॥ जघान दानवान्सर्वान्ये वध्या वज्रपाणिनः ॥ १७ ॥ स विप्रनष्टां देवानां परमश्रीः श्रियं वशी ॥ निहत्य दानवान्सर्वानाजहार रजिः प्रभुः ॥ १८ ॥

॥९॥१०॥११॥ भोः शक्रपुरोगमाः भो देवाः । पाठान्तरे सुगमम्॥१२॥१३॥१४॥१५॥समये देवराज्यप्राप्तिरूपे तिष्ठेथाः । त्वं देवानामेव इन्द्रो भव न त्वस्माकं त्वदपेक्षास्तीति भावः॥१६॥वज्रपाणिनः वज्रपाणेः॥१७॥१८॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ दिवं मत्र्यलोकं प्राप्त मति आचारात्पितुर्धर्म्य सर्वैर्भ्रातृभिर्विभज्य प्राप्तमिति व्यवहारात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ महांभासावकल्पेति अविरुर्बल
त्स्यप ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ हे शक्र यदि त्वयाऽस्यां पूर्वमेव एव चोदितः स्यां तर्हि त्वत्प्रियार्थं मम अकर्तव्यं कर्तुमयोग्यं कृत्यासमपणयन कर्तव्यं नाभविष्यत् ॥२७॥

ततो रजिं महावीर्यं देवैः सह शतक्रतुः॥ रजेः पुत्रोऽहमित्युक्त्वा पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥ १९ ॥ इन्द्रोऽसि तात देवानां सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यस्याह
मिन्द्रः पुत्रस्ते ख्यातिं यास्यामि कर्मभिः ॥ २० ॥ स तु शक्रवचः श्रुत्वा वञ्चितस्तेन मायया ॥ तथेत्येवाब्रवीद्राजा प्रीयमाणः शतक्रतुम्
॥ २१ ॥ तस्मिंस्तु देवसदृशे दिवं प्राप्ते महीपतौ॥ दायाद्यमिन्द्रादाजह्रुराचारात्तनया रजेः ॥२२॥ पञ्च पुत्रशतान्यस्य तद्वै स्थानं शतक्रतोः ॥
समाक्रमन्त बहुधा स्वर्गलोकं त्रिविष्टपम् ॥ २३ ॥ ततो बहुतिथे काले समतीते महाबलः ॥ हृतराज्योऽब्रवीच्छक्रो हृतभागो बृहस्पतिम्
॥ २४ ॥ इन्द्र उवाच ॥ बदरीफलमात्रं वै पुरोडाशं विधत्स्व मे ॥ ब्रह्मर्षे येन तिष्ठेयं तेजसाऽऽप्यायितः सदा ॥२५॥ ब्रह्मन्कृशोऽहं विमना हृत
राज्यो हृताशनः ॥ हृतौजा दुर्बलो मूढो रजिपुत्रैः कृतः प्रभो ॥ २६ ॥ बृहस्पतिरुवाच ॥ यद्येवं चोदितः शक्र त्वयाऽस्यां पूर्वमेव हि ॥ नाभ
विष्यत्त्वत्प्रियार्थमकर्तव्यं ममानघ ॥२७॥ प्रयतिष्यामि देवेन्द्र त्वत्प्रियार्थं न संशयः ॥ यथा भागं च राज्यं च न चिरात्प्रतिलप्स्यसे ॥२८॥
तथा तात करिष्यामि मा भूत्ते विक्लवं मनः ॥ ततः कर्म चकारास्य तेजसो वर्द्धनं तदा ॥२९॥ तेषां च बुद्धिसंमोहमकरोद्द्विजसत्तम ॥ नास्ति
वादार्थशास्त्रं हि धर्मविद्वेषणं परम् ॥३०॥ परमं तर्कशास्त्राणामसतां तन्मनोऽनुगम् ॥ न हि धर्मप्रधानानां रोचते तत्कथान्तरे ॥३१॥ ते तद्बृह
स्पतिकृतं शास्त्रं श्रुत्वाऽल्पचेतसः ॥ पूर्वोक्तधर्मशास्त्राणामभवन्द्वेषिणः सदा ॥३२॥ प्रत्यक्षोपपरादिष्टं तन्मतं बहु मेनिरे ॥ तेनाधर्मेण ते पापा
सर्व एव क्षयं गताः ॥३३॥ त्रैलोक्यराज्यं शक्रस्तु प्राप्य दुष्प्रापमेव च ॥ बृहस्पतिप्रसादाद्धि परां निर्वृतिमभ्ययात् ॥३४॥ ते यदा तु सुसमूढा रागो
न्मत्ता विधर्मिणः ॥ ब्रह्मद्विषश्च संवृत्ता हतवीर्यपराक्रमाः ॥ ३५ ॥ ततो लेभे सुरैश्वर्यमिन्द्रः स्थानं तथोत्तमम् ॥ हत्वा रजिसुतान्सर्वा
न्कामक्रोधपरायणान् ॥ ३६ ॥ य इदं च्यावनं स्थानात्प्रतिष्ठां च शतक्रतोः ॥ शृणुयाद्धारयेद्वापि न स दौरात्म्यमाप्नुयात् ॥३७॥ इति श्रीम
हाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आयुर्वंशानुकीर्तनं नाम अष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥

॥ २८॥ २९ ॥ नास्ति धर्म ईश्वर इति वादो यत्र तदास्तिकवादम् । तत्र तदर्थशास्त्रं च तत् नास्तिकवादार्थशास्त्रम् ॥३०॥ कथान्तरे वार्तामात्रेऽपि॥३१॥३२॥प्रत्यक्ष
उपरेदुः ॥ ३३॥ निर्वृतिं सुखम् ॥ ३४ ॥ ३५॥३६ ॥ ३७ ॥ इति हरिवंशे टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥ २८ ॥

विंशे नवाधिकेऽध्याये प्रोक्त आनेनसोऽन्वयः ॥ तद्भ्रातुः क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्मेति योऽभवत् ॥ १ ॥रम्भः ॥१ ॥ २॥ ३॥४ ॥ क्षत्रवृद्धस्य वृद्धशर्माऽपरपर्यायस्य ॥५॥ ॥६॥७॥ गृत्समदसंततौ शुनकादयो ब्राह्मणा अन्ये क्षत्रियादयश्च शूद्रान्ताः पुत्रा जाताः । शलः मध्यमः सुहोत्रपुत्रः तस्यात्मजः शलात्मजः ॥८॥ काशः शुनहोत्रस्य प्रथमः पुत्रः तस्य अपत्यानि काशयः तेषु दीर्घतपाः प्रथम इति शेषः । ततो धन्वाख्यात् धन्वन्तरिर्जातः ॥९ ॥ पुनारीति । समुद्रात् उत्पत्तिमपेक्ष्य द्वितीयवारं जज्ञिवान्

वैशम्पायन उवाच ॥ रम्भोऽनपत्यस्तत्रासीद्वंशं वक्ष्याम्यनेनसः ॥ अनेनसः सुतो राजा प्रतिक्षत्रो महायशाः ॥ १ ॥ प्रतिक्षत्रसुतश्चापि सृञ्जयो नाम विश्रुतः ॥ सृञ्जयस्य जयः पुत्रो विजयस्तस्य चात्मजः ॥ २ ॥ विजयस्य कृतिः पुत्रस्तस्य हर्यश्वतः सुतः ॥ हर्यश्वतसुतो राजा सहदेवः प्रतापवान् ॥ ३ ॥ सहदेवस्य धर्मात्मा नदीन इति विश्रुतः ॥ नदीनस्य जयत्सेनो जयत्सेनस्य संकृतिः ॥ ४ ॥ संकृतेरपि धर्मात्मा क्षत्रधर्मा महायशाः॥अनेनसः समाख्याताः क्षत्रवृद्धस्य मे शृणु॥५॥क्षत्रवृद्धात्मजस्तत्र सुनहोत्रो महायशाः॥सुनहोत्रस्य दायादास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥६॥ काशः शलश्च द्वावेतौ तथा गृत्समदः प्रभुः ॥ पुत्रो गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकाः ॥ ७ ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥ शलात्मजश्चार्ष्टिषेणस्तनूजस्तस्य काशकः॥८॥काशस्य काशयो राजन्पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ धन्वस्तु दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिस्ततः ॥९॥ तपसोऽन्ते सुमहतो जातो वृद्धस्य धीमतः ॥ पुनर्धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् ॥ १० ॥ जनमेजय उवाच ॥ कथं धन्वन्तरिर्देवो मानुषेष्विह जज्ञिवान् ॥ एतद्वेदितुमिच्छामि तन्मे ब्रूहि यथातथम् ॥ ११ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धन्वन्तरेः संभवोऽयं श्रूयतां भरतर्षभ ॥ जातः स हि समुद्रात्तु मथ्यमाने पुराऽमृते ॥ १२ ॥ उत्पन्नः कलशात्पूर्वं सर्वतश्च श्रिया वृतः ॥ अभ्यसन्सिद्धिकार्यं हि विष्णुं दृष्ट्वा हि तस्थिवान् ॥ १३ ॥ अब्जस्त्वमिति होवाच तस्मादब्जस्तु स स्मृतः ॥ अब्जः प्रोवाच विष्णुं वै तव पुत्रोऽस्मि वै प्रभो ॥ १४ ॥ विधत्स्व भागं स्थानं च मम लोके सुरेश्वर ॥ एवमुक्तः स दृष्ट्वा वै तथ्यं प्रोवाच तं प्रभुः ॥ १५ ॥ कृतो यज्ञविभागो हि यज्ञियैर्हि सुरैः पुरा ॥ देवेषु विनियुक्तं हि विद्धि होत्रं महर्षिभिः ॥ १६ ॥ न शक्यमुपहोमा वै तुभ्यं कर्तुं कदाचन ॥ अर्वाग्भूतोऽसि देवानां पुत्र त्वं तु नहीश्वरः ॥ १७ ॥

जातः ॥१०॥११॥१२॥ कलशात् समुद्रात् अभ्यसन् विष्णुं जपन् ध्यायन् वा ॥१३॥ अप्सु जातत्वादब्जस्त्वमिति होवाच । विष्णुरिति शेषः ॥१४ ॥ १५ ॥ होत्रं हौम्यं विनियुक्तं विद्धि जानीहि ॥ १६ ॥ उपहोमाः नारिष्टादयः क्षुद्रास्तुभ्यं महते दातुमयोग्या इति भावः । मुख्यहोममेव मदर्थं कल्पयेत्याशङ्क्यायामाह । अर्वागिति । हे पुत्र त्वं तु इदानींतनोऽसि अतस्त्वदर्थेऽन्यदवैदिकं प्रधानं कल्पयितुमशक्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥

मभुत्यां जन्मनि ॥१८॥ तेनैव द्वितीयेनेत्यर्थः॥अथ भाव । सोपानारोहक्रमेणाधिकारिकेऽपौ ऊर्ध्वं पदमारूढे सत्यन्यो भूमौ स्वकर्मा स्वस्थानमारोहति । यथोक्तं मन्वन्तराध्या येऽन्यैर । "कृत्वा कर्म दिवं यान्ति ब्रह्मलोकं सनातनम् । ततोऽन्ये तपसा युक्ता स्थानमापूरयन्त्युत॥" इति ॥१९॥ अष्टधेति ॥ चिकित्साङ्गानां भेदादायुर्वेदस्याप्यष्टाङ्गत्व च । अङ्गानि वैद्यके उक्तानि । कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषान । अष्टावङ्गानि तस्याहुश्चिकित्सा येषु संश्रिता॥" इति । कायचिकित्सा बालचिकित्सेत्यादि । ग्रहो भूत प्रेतादि । ऊर्ध्वाङ्ग शिरोनेत्रादि । शल्य शस्त्रघातादि । दंष्ट्रा स्थावरजङ्गमात्मक विष तेषां चिकित्सा । जरा रसायनादिना जराया दूरीकरणम् । वृष वाजीकरणतन्त्रम् ।

द्वितीयायां तु सभूत्यां लोके ख्यातिं गमिष्यसि ॥ अणिमादिश्च ते सिद्धिर्गर्भस्थस्य भविष्यति ॥ १८ ॥ तेनैव त्व शरीरेण देवत्व प्राप्स्यसे प्रभो ॥ चरुमन्त्रैर्व्रतैर्जाप्यैर्यक्ष्यन्ति त्वां द्विजातय ॥ १९ ॥ अष्टधा त्व पुनश्चैवमायुर्वेद विधास्यसि ॥ अवश्यभावी ह्यर्थोऽय प्राग्दृष्टस्त्वब्जयो निना ॥ २० ॥ द्वितीय द्वापरं प्राप्य भविता त्व न सशय ॥ इम तस्मै वर दत्त्वा विष्णुरन्तर्दधे पुन ॥ २१ ॥ द्वितीये द्वापरे प्राप्ते सौनहोत्रि म काशिराट् ॥ पुत्रकामस्तपस्तेपे धिन्वन्दीर्घतपास्तदा ॥ २२ ॥ प्रपद्ये देवतां तां तु या मे पुत्र प्रदास्यति ॥ अब्ज देवं सुतार्थाय तदाऽऽराधि तवान्नृप ॥ २३ ॥ ततस्तुष्ट स भगवानब्ज प्रोवाच तं नृपम् ॥ यदिच्छसि वर ब्रूहि तत्ते दास्यामि सुव्रत ॥ २४ ॥ नृप उवाच ॥ भगवन्यदि तुष्टस्त्व पुत्रो मे ख्यातिमान्भव ॥ तथेति समनुज्ञाय तत्रैवान्तरधीयत ॥ २५ ॥ तस्य गेहे समुत्पन्नो देवो धन्वन्तरिस्तदा ॥ काशिराजो महा राज सर्वरोगप्रणाशन ॥ २६ ॥ आयुर्वेद भरद्वाजात्प्राप्येह भिषजां क्रियाम् ॥ तमष्टधा पुनर्व्यस्य शिष्येभ्य प्रत्यपादयत् ॥२७॥ धन्वन्तरेस्तु तनय केतुमानिति विश्रुत ॥ अथ केतुमत पुत्रो वीरो भीमरथ स्मृत ॥ २८ ॥ सुतो भीमरथस्यापि दिवोदास प्रजेश्वरः ॥ दिवोदासस्तु धर्मात्मा वाराणस्यधिपोऽभवत॥२९॥एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप॥शून्यां निवासयामास क्षेमको नाम राक्षस ॥३०॥शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना॥शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्री नात्र सशय ॥३१॥ तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वर ॥ विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां सन्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसीत्यभूत् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ ३३ ॥

भविष्यभाविन पुरस्सरमहत्त्वादुत्तरकल्पस्य । तच प्रजापतिरिव पद॥२०॥२१॥ धिन्वन् प्रीणयन् देवादीनिति शेष ॥२२॥अब्ज धन्वन्तरिं देवम् आराधितवान् ॥२३॥ ॥२४॥२५॥२६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ एतस्मिन् दिवोदासराजस्य काले शून्यां सतीं पश्चाद्राक्षसो क्षेमकनामा निवासयामास ॥ ३० ॥ शून्यत्वे हेतुमाह—शप्ता इति ॥ निकुम्भेन गणेन ॥ ३१ ॥ विषयान्ते गोमत्यां स्वदेशसीम्नि गोमतीतीरे ॥ ३२ ॥ भद्रश्रेण्यस्य यदुवंशप्रसिद्धस्य महिष्मत्सुतस्य ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ सिद्धिक्षेत्र मोक्षक्षेत्रम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ श्वशुरस्य हिमालयस्यान्तिके यदाऽवसत्तदैव दिवोदासो वाराणसीं प्राप्तवानित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मेना पार्वत्या जननी । जुगुप्सते निन्दति ॥ ३९ ॥ निन्दामेवाह—सपार्षद इति ॥ ४० ॥ अवरदा अवरान्नीचान् शिवनिन्दकान् दक्षादीन् द्यति खण्डयति तथा पूर्वं शिवनिन्दकः पिता मे हतः इदानीं

हत्वा निवेशयामास दिवोदासो नरर्षभः ॥ भद्रश्रेण्यस्य तद्राज्यं हृतं तेन बलीयसा ॥ ३४ ॥ जनमेजय उवाच ॥ वाराणसीं निकुम्भस्तु किमर्थं शप्तवान्प्रभुः ॥ निकुम्भकश्च धर्मात्मा सिद्धिक्षेत्रं शशाप यः ॥ ३५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दिवोदासस्तु राजर्षिर्नगरीं प्राप्य पार्थिवः ॥ वसति स्म महातेजाः स्फीतायां तु नराधिपः ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु कृतदारो महेश्वरः ॥ देव्याः स प्रियकामस्तु न्यवसच्छ्वशुरान्तिके ॥ ३७ ॥ देवाज्ञया पार्षदा ये त्वधिरूपास्तपोधनाः ॥ पूर्वोक्तैरुपदेशैश्च तोषयन्ति स्म पार्वतीम् ॥ ३८ ॥ हृष्यते वै महादेवी मेना नैव प्रहृष्यति ॥ जुगुप्सत्यसकृत्तां वै देवीं देवं तथैव सा ॥ ३९ ॥ सपार्षदस्त्वनाचारस्तव भर्ता महेश्वरः ॥ दरिद्रः सर्वदैवासौ शीलं तस्य न वर्त्तते ॥ ४० ॥ मात्रा तथोक्ता वरदा स्त्रीस्वभावाच्च चुक्रुधे ॥ स्मितं कृत्वा च वरदा भवपार्श्वमथागमत् ॥ ४१ ॥ विवर्णवदना देवी महादेवमभाषत ॥ नेह वत्स्याम्यहं देव नय मां स्वं निकेतनम् ॥ ४२ ॥ तथा कर्तुं महादेवः सर्वलोकानवैक्षत ॥ वासार्थं रोचयामास पृथिव्यां कुरुनन्दन ॥ ४३ ॥ वाराणसीं महातेजाः सिद्धिक्षेत्रं महेश्वरः ॥ दिवोदासेन तां ज्ञात्वा निविष्टां नगरीं भवः ॥ ४४ ॥ पार्श्वे तिष्ठन्तमाहूय निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥ गणेश्वर पुरीं गत्वा शून्यां वाराणसीं कुरु ॥ ४५ ॥ मृदुनैवाभ्युपायेन ह्यतिवीर्यः स पार्थिवः ॥ ततो गत्वा निकुम्भस्तु पुरीं वाराणसीं तदा ॥ ४६ ॥ स्वप्ने निदर्शयामास कण्डुकं नाम नापितम् ॥ श्रेयस्तेऽहं करिष्यामि स्थानं मे रोचयानघ ॥ ४७ ॥ मद्रूपां प्रतिमां कृत्वा नगर्यन्ते तथैव च ॥ ततः स्वप्ने यथोद्दिष्टं सर्वं कारितवान्नृप ॥ ४८ ॥ पुरीद्वारे तु विज्ञाप्य राजानं च यथाविधि ॥ पूजां तु महतीं तस्य नित्यमेव प्रयोजयत् ॥ ४९ ॥ गन्धैश्च धूपमाल्यैश्च प्रोक्षणीयैस्तथैव च ॥ अन्नपानप्रयोगैश्च अत्यद्भुतमिवाभवत् ॥ ५० ॥ एवं संपूज्यते तत्र नित्यमेव गणेश्वरः ॥ ततो वरसहस्रं तु नागराणां प्रयच्छति ॥ पुत्रान्हिरण्यमायुश्च सर्वान्कामांस्तथैव च ॥ ५१ ॥ राज्ञस्तु महिषी श्रेष्ठा सुयशा नाम विश्रुता ॥ पुत्रार्थमागता देवी साध्वी राज्ञा प्रचोदिता ॥ ५२ ॥ पूजां तु विपुलां कृत्वा देवी पुत्रमयाचत ॥ पुनः पुनरथागत्य बहुशः पुत्रकारणात् ॥ ५३ ॥

तादृशी मातरं मा हिंसेयमित्यभिप्रायेण शिवपार्श्वमुपागमत ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वासार्थं वाराणसीमिति संबन्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ निदर्शयामास प्रत्ययम् उत्पादितवान् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ राजानं विज्ञाप्य यथोद्दिष्टं न प्रतिमादिकं नगर्यन्ते नगराद्बहिर्निकटे कारितवानिति योजना ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ राजा पासी किल्बिषीति समास ॥ ५९ ॥ प्रभु निकुम्भ ॥ ६० ॥ शून्याऽभूदिति शेष । द्वितीयान्तपाठे शप्तेत्यस्य शापेन छप्तेत्यर्थ । शप्त्वा स्वर्गं गत इत्यनेन घातयस्य करणत्वेनैवान्वय ॥ ६१ ॥ पद स्थान मोक्षलक्ष्मीविलासास्य प्रासादम् ॥ ६२ ॥ देव स्वरूपानुरूपे तत्र रमते देवी तु माया स्वरूपा । स्वोच्छेदहेतौ तत्र क्षेत्रे न रमत इति भाव । गृहविस्मयात् गृहेऽविमुक्ते यो विस्मय आश्चर्यम् अनधिकारिणामपि मुक्तिप्रदान तस्मात् हेतोर्न रमते । अत्र पुर्या मिति सप्तम्य सार्धे ॥ ६३ ॥ अह नित्यमुक्त ईश्वरो वेश्म गृह शरीराख्यं न निवत्स्यामि निवासयितुं नेच्छामि । हि यस्मात् मे मम गृहम् अविमुक्तं यत्कालत्रयेऽपि न विमुच्यम् अहेयानुपादेयात्मस्वरूपत्वात् तदेव प्रत्यक् चैतन्य मम गृहम् । स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितोऽहं देहप्रविष्टो न भविष्यामीत्यर्थ । तत्र त्वदिष्टे संसारप्रदेशे गृह त्वत्प्रियगृह

न प्रयच्छति पुत्र हि निकुम्भ कारणेन हि॥राजा तु यदि न कुप्येत्कार्यसिद्धिस्ततो भवेत्॥५४॥अथ दीर्घेण कालेन क्रोधो राजानमाविशत् ॥ भूत एष महान्द्वारि नागराणां प्रयच्छति ॥५५॥ प्रीतो वरान्वै शतशो मम किं न प्रयच्छति ॥ मामकै पूज्यते नित्य नगर्यां मे सदैव हि ॥५६॥ विज्ञापितो मयाऽत्यर्थं देव्या मे पुत्रकारणात् ॥ न ददाति च पुत्रं मे कृतघ्न केन हेतुना ॥ ५७ ॥ ततो नार्हति सत्कार मत्सकाशाद्विशेषत ॥ तस्मात्तु नाशयिष्यामि स्थानमस्य दुरात्मन ॥ ५८ ॥ एव स तु विनिश्चित्य दुरात्मा राजकिल्बिषी ॥ स्थान गणपतेस्तस्य नाशयामास दुर्मति ॥ ५९ ॥ भग्नमायतन दृष्ट्वा राजानमशपत्प्रभु ॥ यस्मादनपराधस्य त्वया स्थान विनाशितम् ॥ पुर्यकस्मादिय शून्या तव नून भवि ष्यति ॥ ६० ॥ ततस्तेन तु शापेन शून्या वाराणसी तदा ॥ शप्त्वा पुरीं निकुम्भस्तु महादेवमथागमत् ॥ ६१ ॥ अकस्मात्तु पुरी सा तु विद्रुता सर्वतोदिशम् ॥ तस्यां पुर्यां ततो देवो निर्ममे पदमात्मन ॥६२॥ रमते तत्र वै देवो रममाणो गिरे सुताम् ॥ न रतिं तत्र वै देवी लभते गृहविस्म यात्॥ वसाम्यत्र न पुर्यां तु देवी देवमथाब्रवीत्॥६३॥ देव उवाच॥ नाह वेश्मनि वत्स्यामि अविमुक्त हि मे गृहम्॥ नाह तत्र गमिष्यामि गच्छ देवीगृह प्रति॥६४॥ हसन्नुवाच भगवांस्त्र्यम्बकस्त्रिपुरान्तक ॥ तस्मात्तदविमुक्त हि प्रोक्त देवेन वै स्वयम्॥६५॥ एवं वाराणसी शप्ता अविमुक्त च कीर्तितम् ॥६६॥

मिति कथापक्ष अन्यथा त्वमेव देह माप्नुहि अह त्वसङ्ग एवास्मीत्यर्थ । एतेन काशीत्याग एव संसारस्वीकार । तत्त्याग एव मोक्षाख्या स्वरूपस्थितिरिति दर्शितम् ॥ ६४ ॥ त्रीणि श्रवणमननध्यानानि अम्बकानि नेत्राणीव ज्ञापकानि यस्य स त्र्यम्बक । तथा च श्रुति । "आत्मा वा अरे द्रष्टव्य श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य ।" इत्यात्मदर्शन साधनत्वेन श्रवणादिय विधत्ते अत एव त्रिपुरान्तक त्रयाणां स्थूलसूक्ष्मकारणानां पुराणां शरीराणाम् अन्तको विनाशक प्रविलापनकर्ता । अविद्यास्वरूपाप्येषा पुरवर्त्ते न जाना तीति हसन । यस्मान्महादेवेन अविमुक्त हि मे गृहमित्युक्तं तस्मात्तदविमुक्तसज्ञ वाराणसीक्षेत्रम् ॥ ६५ ॥ प्रयागवत्तस्यापि प्रभावस्य कीर्तनम् उपरिधारणम्यासेन च वाराणस्या

मुख्यमविमुक्तत्वं दर्शयति । तथा हि जबालाः।"सोऽविमुक्ते प्रतिष्ठितः"इत्यविमुक्तप्रतिष्ठत्वमात्मन उपाक्षिप्य कुत्र तदविमुक्तमित्याकाङ्क्षायां वरणायां चास्यां च मध्ये प्रतिष्ठित इत्याधिभौतिकमविमुक्तम् उक्त्वा कतमच्चास्य स्थानं भ्रुवोर्घ्राणस्य च यः सन्धिरिति प्रश्नपूर्वकं शरीरे तत् स्थानं भ्रूघ्राणसन्धिरित्यामनन्ति।विस्तरस्त्वस्मत्कृतायामविमुक्तनिरुक्तौ द्रष्टव्यः ॥६६॥६७॥ अन्तर्द्धानमिति सार्द्धः ॥ पुरमस्यास्तीति पुरी महादेवः अन्तर्हितायामपि पुर्यां स्वयमन्तर्हितः सन् वसति । देवताप्रतिमाद्युच्छेदेऽपि देवतासान्निध्यं न निवर्त्तत इत्यर्थः। पुनः कृतयुगारम्भे पुरी नगरी वसत इति व्याख्यानेऽपि अन्तर्धानमात्र पुर्या उक्तं न तूच्छेदः।एवं पुरपतेरपि द्रष्टव्यम्। किं च यावत्कलेः संध्यांशोऽस्ति तावदत्र

यस्मिन्वसति वै देवः सर्वदेवनमस्कृतः ॥ युगेषु त्रिषु धर्मात्मा सह देव्या महेश्वरः ॥६७॥ अन्तर्धानं कलौ याति तत्पुरं हि महात्मनः ॥ अन्तर्हिते पुरे तस्मिन्पुरी सा वसते पुनः ॥ एवं वाराणसी शप्ता निवेशं पुनरागता ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रो वै दुर्दमो नाम विश्रुतः॥ दिवोदासेन बालेति घृणया स विवर्जितः ॥ ६९ ॥ हैहयस्य तु दायाद्यं कृतवान्वै महीपतिः ॥ आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ ७० ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता॥७१॥दिवोदासाद्दृषद्वत्यां वीरो जज्ञे प्रतर्दनः॥तेन पुत्रेण बालेन प्रहृतं तस्य वै पुनः ॥ ७२ ॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सभार्गौ बभूवतुः ॥ वत्सपुत्रो ह्यलर्कस्तु सन्नतिस्तस्य चात्मजः ॥ ७३ ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसङ्गरः ॥ अलर्कं प्रति राजर्षिं लोकैर्गीतः पुरातनैः ॥ ७४ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिं वर्षशतानि च ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः ॥ ७५ ॥ लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ तस्यासीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ शापस्यान्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ ७६ ॥ रम्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं पुनः ॥ सन्नतेरपि दायादः सुनीथो नाम धार्मिकः ॥ ७७ ॥ सुनीथस्य तु दायादः क्षेम्यो नाम महायशाः ॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रः सुकेतुस्तस्य चात्मजः ॥ ७८॥ सुकेतोस्तनयश्चापि धर्मकेतुरिति स्मृतः ॥ धर्मकेतोस्तु दायादः सत्यकेतुर्महारथः ॥ ७९ ॥ सत्यकेतुसुतश्चापि विभुर्नाम प्रजेश्वरः ॥ आनर्त्तस्तु विभोः पुत्रः सुकुमारस्तु तत्सुतः ॥ ८० ॥

द्वापरधर्माणां कियतामप्यनुवृत्तेः षट्त्रिंशत्सहस्रवत्सरपर्यन्तं कलावपि पुरी नान्तर्हिता भवति तन्निवृत्तौ केवलस्य कलेः प्रवृत्तौ सत्यामेव च भवति । अन्यथा संप्रत्युपलम्भो न युज्यतइति दिक् ॥ ६८ ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रशतं हत्वा तेषु चरमो दुर्दमो बालत्वादुपेक्षितः। बालेति सन्धिरार्षः । घृणया दयया ॥ ६९ ॥ दायाद्यं पुत्रत्वं कृतवान् स्वीकृतवान् आजह्रे आहृतं दुर्दमेनेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ७०॥७१ ॥ तेन बालेनैव प्रहृतम् अपहृतं तस्य दुर्दमस्य राज्यमिति शेषः॥७२॥७३॥७४॥७५॥ लोपामुद्रा अगस्त्यभार्या शापस्य निकुम्भदत्तस्य ॥ ७६ ॥ रम्यामिति ॥ सहस्रवर्षपर्यन्तं राक्षसाधिष्ठितत्वादरम्यैव पुरा आसीदिति गम्यते।सन्नतेरलर्कपुत्रस्य॥७७॥७८॥७९॥८०॥

॥ ८१ ॥ वत्सस्य अलर्कोपि तु पुत्रान्तरमाह । वत्सभूमिरिति भार्गवात् वत्सभातुः॥८२॥अङ्गिरसः गालवस्याङ्गिरसत्वात् भार्गवे विश्वामित्रस्य भार्गवत्वात् तयो वत्सभूमि भृगुभूम्यो कायप कारास्य। ॥ ८३ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ त्रिंशोऽथ वर्ण्यतेऽध्याये ययातेरन्वय तथा ॥ चरितं च दिव्यक्रिय गाथा वैराग्यगर्भिणी॥१॥उत्पन्ना पितर सुरस्वसत्रा: वैश्यपूज्यास्तेषां कन्यायां विरजाख्यायाम्॥१॥२॥मोक्ष मोक्षमार्गम्॥३॥ययातेभार्यान्तरमाह।देवयानामिति॥४॥५॥

सुकुमारस्य पुत्रस्तु धृष्टकेतु सुधार्मिक ॥ धृष्टकेतोस्तु दायादो वेणुहोत्र प्रजेश्वर ॥ ८१ ॥ वेणुहोत्रसुतश्चापि भर्गो नाम प्रजेश्वर ॥ वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भृगुभूमिस्तु भार्गवात् ॥ ८२ ॥ एते त्वङ्गिरस पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे ॥ ब्राह्मणा क्षत्रिया वैश्यास्तयो पुत्रा सहस्रश ॥ इत्येते काश्य प्रोक्ता नहुषस्य निबोध मे ॥८३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि एकोनत्रिंशोऽध्याय ॥ २९ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उत्पन्ना पितृकन्यायां विरजायां महौजस ॥ नहुषस्य तु दायादा षडिन्द्रोपमतेजस ॥१॥ यतिर्ययाति संयातिरायति पाञ्चिको भव ॥ सुयाति षष्ठस्तेषां वै ययाति पार्थिवोऽभवत् ॥ यतिर्ज्येष्ठस्तु तेषां वै ययातिस्तु तत परम् ॥२॥ ककुत्स्थकन्यां गां नाम लेभे परम धार्मिक ॥ यतिस्तु मोक्षमास्थाय ब्रह्मभूतोऽभवन्मुनिः ॥३॥ तेषां ययाति पञ्चानां विजित्य वसुधामिमाम् ॥ देवयानीमुशनस सुतां भार्यामवाप स ॥ शर्मिष्ठामासुरीं चैव तनयां वृषपर्वण ॥ ४ ॥ यदु च तुर्वसु चैव देवयानी व्यजायत ॥ द्रुह्यु चानु च पूरु च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥५॥ तस्मै शक्रो ददौ प्रीतो रथ परमभास्वरम् ॥ असङ्ग काञ्चन दिव्यं दिव्यै परमवाजिभि ॥ ६ ॥ युक्त मनोजवैः शुभ्रैर्येन भार्यामुवाह स ॥ स तेन रथमुख्येन षड्रात्रेणाजयन्महीम् ॥ ययातिर्युधि दुर्धर्षस्तथा देवान्सवासवान् ॥७॥ स रथ पौरवाणां तु सर्वेषाममवत्तदा ॥ यावत्तु वसु नाम्नो वै कौरवाज्जनमेजय ॥ ८ ॥ कुरोः पुत्रस्य राजेन्द्र राज्ञः पारीक्षितस्य ह ॥जगाम स रथो नाश शापाद्गार्ग्यस्य धीमत ॥९॥ गार्ग्यस्य हि सुतं बाल स राजा जनमेजय ॥वाक्छूर हिंसयामास ब्रह्महत्यामवाप सः ॥१०॥स लोहगन्धी राजर्षि परिधावन्नितस्तत ॥ पौरजानपदैस्त्यक्तो न लेभे शर्म कर्हिचित् ॥ ११ ॥ तत स दुःखसंतप्तो नालभत्संविद कचित् ॥ इन्द्रोऽस्त शौनक राजा शरणं प्रत्यपद्यत ॥ १२ ॥ याजयामास चेन्द्रोत शौनको जनमेजयम् ॥ अश्वमेधेन राजान पावनार्थं द्विजोत्तम ॥ १३ ॥

असङ्ग मनयास्तलिङ्गविम्॥६॥७॥८॥९॥ शापे कारणमाह—गार्ग्यस्य हीति॥वाक्छूर निष्ठुरभाषिणमिति हिंसने हेतुरुक्तः॥१०॥लोहगन्धि चासदश।"लोहोऽस्त्री शस्त्रके स्तेयो जोङ्गक"इति मेदिनी।जोङ्गकः पतित [illegible] "जुषि त्यागे"अस्य रूपम्॥११॥ संविद [illegible]नोपायम् इन्द्रोतशब्दोऽदन्तः सान्तश्च ॥१२॥१३॥

तस्मात् वसोः ॥ १४॥ १५॥ १६॥ दक्षिणपूर्वस्याम् आग्नेयकोणे ॥ १७॥ पूर्वोत्तरस्याम् ऐशान्याम् ॥ १८॥ मध्ये कुरुपाञ्चालेषु ॥ १९ ॥ २०॥ पञ्चभिः पुत्रैः कृतकृत्यः सन् धनुर्न्यस्तवान् ततश्च जरावान् अभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अनिर्दिष्टा इदं मे देहीति विशेषतोऽनुक्ता मया च प्रतिश्रुता त्वदिष्टं दास्यामीति ताम् अज्ञाताम्

स लोहगन्धो व्यनशत्तस्यावभृथमेत्य ह ॥ स च दिव्यो रथो राजन्वसोश्चेदिपतेस्तदा ॥ दत्तः शक्रेण तुष्टेन लेभे तस्माद्बृहद्रथः ॥ १४ ॥ बृहद्रथात्क्रमेणैव गतो बार्हद्रथं नृपम् ॥ ततो हत्वा जरासंधं भीमस्तं रथमुत्तमम् ॥१५॥ प्रददौ वासुदेवाय प्रीत्या कौरवनन्दनः ॥ सप्तद्वीपां ययातिस्तु जित्वा पृथ्वीं ससागराम् ॥ १६ ॥ व्यभजत्पञ्चधा राजन्पुत्राणां नाहुषस्तदा ॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां तुर्वसुं मतिमान्नृपः॥१७॥ प्रतीच्यामुत्तरस्यां च द्रुह्युं चानुं च नाहुषः ॥ दिशि पूर्वोत्तरस्यां वै यदुं ज्येष्ठं न्ययोजयत् ॥ १८ ॥ मध्ये पूरुं च राजानमभ्यषिञ्चत नाहुषः ॥ तैरियं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ १९ ॥ यथाप्रदेशमद्यापि धर्मेण प्रतिपाल्यते ॥ प्रजास्तेषां पुरस्तात्तु वक्ष्यामि नृपसत्तम ॥२०॥ धनुर्न्यस्य पृषत्कांश्च पञ्चभिः पुरुषर्षभैः ॥ जरावानभवद्राजा भारमावेश्य बन्धुषु ॥ निःक्षिप्तशस्त्रः पृथिवीं निरीक्ष्य पृथिवीपतिः ॥ २१ ॥ प्रीतिमानभवद्राजा ययातिरपराजितः ॥ एवं विभज्य पृथिवीं ययातिर्यदुमब्रवीत् ॥२२॥ जरां मे प्रतिगृह्णीष्व पुत्र कृत्यान्तरेण वै ॥ तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम्॥जरां त्वयि समाधाय तं यदुः प्रत्युवाचह॥२३॥अनिर्दिष्टा मया भिक्षा ब्राह्मणस्य प्रतिश्रुता॥ अनपाकृत्य तां राजन्न ग्रहीष्यामि ते जराम् ॥ २४ ॥ जरायां बहवो दोषाः पानभोजनकारिताः ॥ तस्माज्जरां न ते राजन्ग्रहीतुमहमुत्सहे ॥ २५ ॥ सन्ति ते बहवः पुत्रा मत्तः प्रियतरा नृप ॥ प्रतिग्रहीतुं धर्मज्ञ पुत्रमन्यं वृणीष्व वै ॥ २६॥ स एवमुक्तो यदुना राजा कोपसमन्वितः ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठो ययातिर्गर्हयन्सुतम् ॥ २७॥ क आश्रयस्तवान्योऽस्ति को वा धर्मो विधीयते ॥ मामनादृत्य दुर्बुद्धे यदहं तव देशिकः ॥ २८ ॥ एवमुक्त्वा यदुं तात शशापैनं स मन्युमान् ॥ अराज्या ते प्रजा मूढ भवित्रीति नराधम ॥ २९ ॥ स तुर्वसुं च द्रुह्युं चाप्यनुं च भरतर्षभ ॥ एवमेवाब्रवीद्राजा प्रत्याख्यातश्च तैरपि ॥ ३० ॥ शशाप तानतिक्रुद्धो ययातिरपराजितः ॥ यथा ते कथितं पूर्वं मया राजर्षिसत्तम ॥ ३१ ॥ एवं शप्त्वा सुतान्सर्वांश्चतुरः पूरुपूर्वजान्॥तदेव वचनं राजा पूरुमप्याह भारत॥३२॥तरुणस्तव रूपेण चरेयं पृथिवीमिमाम्॥जरां त्वयि समाधाय त्वं परो यदि मन्यसे॥३३॥

अनपाकृत्य ऋणवत् अपरिहृत्य । ज्ञाता चेत् स्यात्तर्हि तां निधाय तव जरां ग्रहीतुं ममावकाशः स्यादिति भावः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ क इति ॥ पितृवचनमुल्लङ्घ्यातिथ्यर्थसाधनं न धर्मायेति भावः । देशिकः गुरुः विद्याप्रदः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३८ ॥ अन्नं तृष्णाक्षमानम् । विश्वाची अप्सराः इन्द्रशापात्कुत्स्थकन्या गोनाम्नी जाता सा ययातिना ऊढेति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ अवितृष्ण इति च्छेदः ॥ ३६ ॥
॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥४५॥४६॥ यत्र पशुममृतम् ॥४७॥४८॥४९॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥

स जरां प्रतिजग्राह पितुः पूरुः प्रतापवान् ॥ ययातिरपि रूपेण पूरोः पर्यचरन्महीम् ॥२४॥ स मार्गमाणः कामानामन्तं भरतसत्तम ॥ विश्वाच्या
सहितो रेमे वने चैत्ररथे प्रभुः ॥२५॥ यदाऽवितृष्णः कामानां भोगेषु स नराधिप ॥ तदा पूरोः सकाशाद्वै स्वां जरां प्रत्यपद्यत ॥ २६ ॥ तत्र
गाथा महाराज शृणु गीता ययातिना ॥ याभिः प्रत्याहरेत्कामान्सर्वतोऽङ्गानि कूर्मवत् ॥ २७ ॥ न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते ॥ २८ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ॥ नालमेकस्य तत्सर्वमिति पश्यन्न मुह्यति ॥ २९ ॥
यदा भावं न कुरुते सर्वभूतेषु पापकम् ॥ कर्मणा मनसा वाचा ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३०॥ यदान्येभ्यो न बिभ्येत यदा चास्मान्न बिभ्यति ॥ यदा
नेच्छति न द्वेष्टि ब्रह्म संपद्यते तदा ॥३१॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्या न जीर्यति जीर्यतः ॥ योऽसौ प्राणान्तिको रोगस्तां तृष्णां त्यजतः सुखम्
॥ ३२ ॥ जीर्यन्ति जीर्यतः केशा दन्ता जीर्यन्ति जीर्यतः ॥ जीविताशा धनाशा च जीर्यतोऽपि न जीर्यति ॥ ३३ ॥ यच्च कामसुखं लोके यच्च
दिव्यं महत्सुखम् ॥ तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा स राजर्षिः सदारः प्राविशद्वनम् ॥ कालेन महता चाऽपि
चचार विपुलं तपः ॥३५॥ भृगुतुङ्गे तपस्तप्त्वा तपसोऽन्ते महातपाः ॥ अनश्नन्देहमुत्सृज्य सदारः स्वर्गमाप्तवान् ॥ ३६ ॥ तस्य वंशे महाराज
पञ्च राजर्षिसत्तमाः ॥ यैर्व्याप्ता पृथिवी सर्वा सूर्यस्येव गभस्तिभिः ॥ ३७ ॥ यदोस्तु शृणु राजर्षेर्वंशं राजर्षिसत्कृतम् ॥ यत्र नारायणो जज्ञे
हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ ३८ ॥ धन्यः प्रजावानायुष्मान्कीर्तिमांश्च भवेन्नरः ॥ ययातेश्चरितं पुण्यं पठञ्छृण्वन्नराधिप ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि ययातिचरिते त्रिंशोऽध्यायः ॥३०॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ॥ पूरोर्वंशमहं ब्रह्मञ्छ्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ द्रुह्योश्चा
नोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ वृष्णिवंशप्रसङ्गेन स्वं वंशं पूर्वमेव तु ॥ विस्तरेणानुपूर्व्या च तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ शृणु पूरोर्महाराज वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ विस्तरेणानुपूर्व्या च यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥३॥ हन्त ते कीर्तयिष्यामि पूरोर्वंशमनुत्तमम् ॥
द्रुह्योश्चानोर्यदोश्चैव तुर्वसोश्च नराधिप ॥४॥ पूरोः पुत्रो महावीर्यो राजासीज्जनमेजयः ॥ प्राचिन्वांस्तु सुतस्तस्य यः प्राचीमजयद्दिशम् ॥ ५ ॥
पूर्ववंशे पुरोर्वंशे दौःषन्तस्य प्रसङ्गेन ॥ तस्य वंशस्याथ कार्त्स्न्येनानुवर्ण्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ उत्तमम् उत्कृष्टं पौरुषं यस्मिन् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥६॥७॥८॥९॥ धनेयुश्चेयत्र वने नित्यः इत्यपि पाठः ॥ १० ॥ स्त्रीरत्नकूटाः स्त्रीरत्नान्युर्वश्यादीनि कूटानि हीनानि याभ्यस्ताः ॥ ११ ॥ १२ ॥ येन अत्रिणा ॥ १३ ॥ १४ ॥ अत्रिश्रेष्ठानीति ॥ धर्मशास्त्रे आत्रेयीवधे ब्रह्महत्याव्रतस्योक्तत्वात् यज्ञे च आत्रेयाय ब्राह्मणाय स्वातन्त्र्येण दक्षिणाविधानात् अत्रिरेव सर्वेषु गोत्रप्रवर्त्तकेषु

प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभून्मनस्युस्तस्य चात्मजः ॥ राजा चाभयदो नाम मनस्योरभवत्सुतः॥६॥तथैवाभयदस्यासीत्सुधन्वा तु महीपतिः ॥ सुधन्वनो बहुगवः शम्यातिस्तस्य चात्मजः॥७॥ शम्यातेस्तु रहस्याती रौद्राश्वस्तस्य चात्मजः ॥ रौद्राश्वस्य घृताच्यां वै दशाप्सरसि सूनवः ॥८॥ ऋचेयुः प्रथमस्तेषां कृकणेयुस्तथैव च ॥ कक्षेयुः स्थण्डिलेयुश्च सन्नतेयुस्तथैव च ॥९॥ दशार्णेयुर्जलेयुश्च स्थलेयुश्च महायशाः॥ धनेयुश्च वनेयुश्च पुत्रिकाश्च दश स्त्रियः ॥१०॥ रुद्रा शूद्रा च भद्रा च मलदा मलहा तथा॥खलदा चैव राजेन्द्र नलदा सुरसापि च ॥ तथा गोचपला तु स्त्रीरत्नकूटाश्च ता दश ॥११॥ ऋषिर्जातोऽत्रिवंशे तु तासां भर्ता प्रभाकरः॥रुद्रायां जनयामास सुतं सोमं यशस्विनम् ॥१२॥ स्वर्भानुना हते सूर्ये पतमाने दिवो महीम् ॥तमोऽभिभूते लोके च प्रभा येन प्रकल्पिता ॥१३॥ स्वस्ति तेऽस्त्विति चोक्तो वै पतमानो दिवाकरः ॥ वचनात्तस्य विप्रर्षेर्न पपात दिवो महीम्॥१४॥अत्रिश्रेष्ठानि गोत्राणि यश्चकार महातपाः॥यज्ञेष्वत्रेर्धनं चैव सुरैर्यस्य प्रवर्तितम्॥१५॥ स तासु जनयामास पुत्रिकासु सनामकान्॥ दश पुत्रान्महात्मा स तपस्युग्रे रतान्सदा ॥१६॥ ते तु गोत्रकरा राजन्नृषयो वेदपारगाः॥स्वस्त्यात्रेया इति ख्याताः किं त्वत्रिं धनवर्जिताः ॥१७॥ कक्षेयोस्तनयाश्चासंस्त्रय एव महारथाः ॥ सभानरश्चाक्षुपश्च परमन्थुस्तथैव च ॥१८॥ सभानरस्य पुत्रस्तु विद्वान्कालानलो नृपः॥ कालानलस्य धर्मज्ञः सृञ्जयो नाम वै सुतः ॥१९॥ सृञ्जयस्याभवत्पुत्रो वीरो राजा पुरंजयः ॥ जनमेजयो महाराज पुरंजयसुतोऽभवत् ॥२०॥ जनमेजयस्य राजर्षेर्महाशालोऽभवत्सुतः ॥ वेदेषु स परिज्ञातः प्रतिष्ठितयशा भुवि॥२१॥महामना नाम सुतो महाशालस्य धार्मिकः॥ जज्ञे वीरः सुरगणैः पूजितः सुमहायशाः ॥ २२ ॥ महामनास्तु पुत्रौ द्वौ जनयामास भारत ॥ उशीनरं च धर्मज्ञं तितिक्षुं च महाबलम् ॥ २३ ॥ उशीनरस्य पत्न्यस्तु पञ्च राजर्षिवंशजाः ॥ नृगा कृमी नवा दर्वा पञ्चमी च दृषद्वती ॥ २४ ॥ उशीनरस्य पुत्रास्तु पञ्च तासु कुलोद्वहाः ॥ तपसा वै सुमहता जाता वृद्धस्य भारत ॥२५॥ नृगायास्तु नृगः पुत्रः कृम्यां कृमिरजायत ॥ नवायास्तु नवः पुत्रो दर्वायाः सुव्रतोऽभवत् ॥ २६ ॥

श्रेष्ठः ॥१५॥ पुत्रिकासु "तुभ्य कन्यां प्रदास्यामि देवाग्निगुरुसंनिधौ । अस्यां जो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदिति॥" पुत्रिकाकरणविधिना प्राप्तासु ॥१६॥ अत एवाह । किं त्वत्रिं धनवर्जिता इति ॥ १७ ॥ कक्षेयोः रौद्राश्वसुतस्य तृतीयस्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ २१ ॥ महामनसो ज्येष्ठपुत्रस्योशीनरस्य सततिमुक्त्वा कनिष्ठपुत्रस्य तितिक्षोर्वंशमाह । तितिक्षोस्तु प्रजा शृण्विति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यः पूर्वं बलि
राजेन्द्र आसीत् स एव सुतपसः पुत्रो बलिनामाऽभूत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ बालेय बलेरपत्यम् ॥ ३४॥ ३५ ॥ ३६ ॥ प्रसवे आत्मजसायां वशित्वात्स्वां सिद्धिमित्यर्थः ॥
दृषद्वत्यास्तु सजज्ञे शिविरौशीनरो नृप ॥ शिवेस्तु शिवयस्तात योधेयास्तु नृगस्य ह ॥२७॥ नवस्य नवराष्ट्रं तु कृमेस्तु कृमिला पुरी ॥ सुव्र
तस्य तथाम्बष्ठा शिविपुत्रान्निबोध मे ॥ २८ ॥ शिवेश्च पुत्राश्चत्वारो वीरास्त्रैलोक्यविश्रुता ॥ वृषदर्भः सुवीरश्च मद्रकः कैकयस्तथा ॥ २९ ॥
तेषां जनपदाः स्फीताः केकया मद्रकास्तथा ॥ वृषदर्भाः सुवीराश्च तितिक्षोस्तु प्रजा शृणु ॥३०॥ तैतिक्षवोऽभवद्राजा पूर्वस्यां दिशि भारत ॥
उषद्रथो महाबाहुस्तस्य फेन सुतोऽभवत् ॥३१॥ फेनात्तु सुतपा जज्ञे सुतः सुतपसो बलिः ॥ जातो मानुषयोनौ तु स राजा काञ्चनेषुधि ॥
॥ ३२ ॥ महायोगी स तु बलिर्बभूव नृपतिः पुरा ॥ पुत्रानुत्पादयामास पञ्च वंशकरान्भुवि ॥३३॥ अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुह्मस्तथैव च ॥
पुण्ड्रः कलिङ्गश्च तथा बालेयं क्षत्रमुच्यते ॥ ३४ ॥ बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा भुवि ॥ बलेस्तु ब्रह्मणा दत्ता वरा प्रीतेन भारत ॥३५॥
महायोगित्वमायुश्च कल्पस्य परिमाणतः ॥ सङ्ग्रामे चाप्यजेयत्वं धर्मे चैव प्रधानता ॥ ३६ ॥ त्रैलोक्यदर्शनं चैव प्राधान्यं प्रसवे तथा ॥ बले
नाप्रतिमत्वं वै धर्मतत्त्वार्थदर्शनम् ॥ ३७ ॥ चतुरो नियतान्वर्णांस्त्वं च स्थापयिता भुवि ॥ इत्युक्तो विभुना राजा बलिः शान्तिं परां ययौ ॥
॥ ३८ ॥ तस्य ते तनयाः सर्वे क्षेत्रजा मुनिपुङ्गवाः ॥ सम्भूता दीर्घतपसो सुदेष्णायां महौजसः ॥ ३९ ॥ बलिस्तानभिषिच्येह पञ्च पुत्रानकल्म
षान् ॥ कृतार्थः सोऽपि योगात्मा योगमाश्रित्य स प्रभुः ॥ ४० ॥ अधृष्यः सर्वभूतानां कालापेक्षी चरन्नपि ॥ कालेन महता राजन्स्वं च
स्थानमुपागमत् ॥ ४१ ॥ तेषां जनपदाः पञ्च अङ्गा वङ्गाः सुह्मकाः ॥ कलिङ्गाः पुण्ड्रकाश्चैव प्रजास्त्वङ्गस्य मे शृणु ॥ ४२ ॥ अङ्गपुत्रो
महानासीद्राजेन्द्रो दधिवाहनः ॥ दधिवाहनपुत्रस्तु राजा दिविरथोऽभवत् ॥ ४३ ॥ पुत्रो दिविरथस्यासीच्छक्रतुल्यपराक्रमः ॥ विद्वा
न्धर्मरथो नाम तस्य चित्ररथः सुतः ॥ ४४ ॥ तेन चित्ररथेनाथ तदा विष्णुपदे गिरौ ॥ यजता सह शक्रेण सोमः पीतो महात्मना ॥ ४५ ॥
अथ चित्ररथस्यापि पुत्रो दशरथोऽभवत् ॥ लोमपाद इति ख्यातो यस्य शान्ता सुताभवत् ॥ ४६ ॥
॥ ३७ ॥ परां शान्तिं मानजं मोक्षम् ॥ ३८ ॥ क्षेत्रजा बलेरूर्ध्वरेतस्त्वात् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्वं स्थानं सुतलम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ शक्रेण सहेति
शक्रदेवेन पान इत्युक्तम् ॥ ४५ ॥ लोमपादापरनामा दशरथोऽप्यभूत् ॥ ४६ ॥

ऋष्यशृङ्गस्य शान्ताभर्तुः प्रसादेन ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पूर्णभद्रो मुनिः तस्य प्रसादेन ॥ ४९ ॥ वैभाण्डकिर्विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गः । तस्यार्थे इन्द्रवारणम् ऐरावतं वारणं वारि जले रणति चरतीति वारणम् । समुद्रोद्भवमित्यर्थः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥५५॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः ब्राह्मणेभ्यः शान्त्यादिना क्षत्रियेभ्यः शौर्यादिना उत्तरः श्रेष्ठः ॥५६॥५७॥ सत्यकर्मणः पुत्रः सूतः ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातत्वात् । एतेनैव तस्य ब्राह्मणीपरिग्रहः ॥ ५८ ॥ ५९॥६०॥ ६१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु

तस्य दाशरथिर्वीरश्चतुरङ्गो महायशाः ॥ ऋष्यशृङ्गप्रसादेन जज्ञे कुलविवर्द्धनः ॥ ४७ ॥ चतुरङ्गस्य पुत्रस्तु पृथुलाक्ष इति स्मृतः ॥ पृथुलाक्ष सुतो राजा चम्पो नाम महायशाः ॥ ४८ ॥ चम्पस्य तु पुरी चम्पा या मालिन्यभवत्पुरा ॥ पूर्णभद्रप्रसादेन हर्यङ्गोऽस्य सुतोऽभवत् ॥ ४९ ॥ ततो वैभाण्डकिस्तस्य वारणं शक्रवारणम् ॥ अवतारयामास महीं मन्त्रैर्वाहनमुत्तमम् ॥५०॥ हर्यङ्गस्य तु दायादो राजा भद्ररथः स्मृतः ॥ पुत्रो भद्ररथस्यासीद्बृहत्कर्मा प्रजेश्वरः ॥५१ ॥ बृहद्दर्भः सुतस्तस्य तस्माज्जज्ञे बृहन्मनाः ॥ बृहन्मनास्तु राजेन्द्र जनयामास वै सुतम् ॥ ५२ ॥ नाम्ना जयद्रथं नाम यस्माद्दृढरथो नृपः ॥ आसीद्दृढरथस्यापि विश्वजिज्जनमेजय ॥५३॥ दायादस्तस्य कर्णस्तु विकर्णस्तस्य चात्मजः ॥ तस्य पुत्रशतं त्वासीदङ्गानां कुलवर्द्धनम् ॥ बृहद्दर्भसुतो यस्तु राजा नाम्ना बृहन्मनाः ॥ ५४ ॥ तस्य पत्नीद्वयं चासीच्चैद्यस्यैते सुते शुभे ॥ यशोदेवी च सत्या च ताभ्यां वंशस्तु भिद्यते ॥ ५५ ॥ जयद्रथस्तु राजेन्द्र यशोदेव्यां व्यजायत ॥ ब्रह्मक्षत्रोत्तरः सत्यां विजयो नाम विश्रुतः ॥ ५६ ॥ विजयस्य धृतिः पुत्रस्तस्य पुत्रो धृतव्रतः ॥ धृतव्रतस्य पुत्रस्तु सत्यकर्मा महायशाः ॥५७॥ सत्यकर्मसुतश्चापि सूतस्त्वधिरथस्तु वै ॥ यः कर्णं प्रतिजग्राह ततः कर्णस्तु सूतजः ॥ ५८ ॥ एतद्वः कथितं सर्वं कर्णं प्रति महाबलम् ॥ कर्णस्य वृषसेनस्तु वृषस्तस्यात्मजः स्मृतः ॥ ५९ ॥ एतेऽङ्गवंशजाः सर्वे राजानः कीर्तिता मया ॥ सत्यव्रता महात्मानः प्रजावन्तो महारथाः ॥ ६० ॥ ऋचेयोस्तु महाराज रौद्राश्वतनयस्य ह ॥ शृणु वंशमनुप्रोक्तं यत्र जातोऽसि पार्थिव॥६१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कुक्षेयुवंशानुकीर्त्तनं नाम एकत्रिंशोऽध्यायः॥३१॥

वैशम्पायन उवाच ॥ अनाधृष्यस्तु राजर्षिर्ऋचेयुश्चैकराट् स्मृतः ॥ ऋचेयोर्ज्वलना नाम भार्या वै तक्षकाऽऽत्मजा ॥ १ ॥ तस्यां स देव्यां राजर्षिर्मतिनारो महीपतिः ॥ मतिनारसुताश्चासंस्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २ ॥

हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां कुक्षेयुवंशानुकीर्त्तनं नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वात्रिंशे वर्ण्यते वंश ऋचेयोर्विविधा गतिः ॥ त्रयाणां यदुमुख्यानामजमीढस्य च त्रिधा ॥ १ ॥ अनाधृष्यः अजय्यः ऋचेयुरेव ॥ १ ॥ स मतिनारो जात इति शेषः ॥ २ ॥

तसुनामतः आपो ज्येष्ठः । वसुराय इत्यपि पाठः ॥३॥४॥ काण्वायना कण्वस्य गोत्रापत्यानि ॥५॥ हे भूप यस्य कस्य कन्या ईलिनी आसीत् सः इलिनो नाम राजा प्रवरादिति प्रामणसमुदाये अपि अधिक आसीत् । वसुरस्य ताम् ईलिनीं स्त्रीं स्त्रिय भार्याम् अभ्यगच्छत अभिगतवान् तस्मात्कण्वोऽप्यजायत । इला नाम्नी तु यस्याऽऽसी त्कन्यपति पाठस्तु प्रमादिकः । वसुना स्वानुजमपौत्रस्य दुहिता परिणीतेत्येनमर्थं कृत्वावयुक्तम् ॥ ६॥ स धर्मनेत्रः धर्मस्य प्रवर्तक ॥७॥८॥९॥१०॥

तसुराय प्रतिरथ सुबाहुश्चैव धार्मिक ॥ गौरी कन्या च विख्याता मान्धातृजननी शुभा ॥३॥ सर्वे वेदविदस्तत्र ब्रह्मण्या सत्यवादिन ॥सर्वे कृतास्त्रा बलिन सर्वे युद्धविशारदा ॥ ४ ॥ पुत्र प्रतिरथस्यासीत्कण्व समभवन्नृप ॥ मेधातिथि सुतस्तस्य यस्मात्काण्वायना द्विजाः॥५॥ ईलिनी भूप यस्याऽऽसीत्कन्या वै जनमेजय ॥ ब्रह्मवादिन्याधि स्त्रीं च तसुस्तामभ्यगच्छत ॥६॥ तसो सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रो महायशा ॥ ब्रह्म वादी पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवी ॥ ७ ॥ उपदानवी सुतांल्लेभे चतुरस्त्वैलिकात्मजान् ॥ दुष्यन्तमथ सुष्मन्त प्रवीरमनघ तथा ॥८॥ दुष्य न्तस्य तु दायादो भरतो नाम वीर्यवान् ॥ स सर्वदमनो नाम नागायुतबलो महान् ॥९॥ चक्रवर्ती सुतो जज्ञे दुष्यन्तस्य महात्मन ॥ शकुन्त लायां भरतो यस्य नाम्ना स्थ भारता ॥१०॥ दुष्यन्त प्रति राजान वागुवाचाशरीरिणी ॥ माता भस्त्रा पितु पुत्रो येन जातः स एव स ॥११॥ भरस्व पुत्र दुष्यन्त मावमस्थाः शकुन्तलाम् ॥ रेतोधा पुत्र उन्नयति नरदेव यमक्षयात् ॥१२॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ॥ भरतस्य विनष्टेषु तनयेषु महीपते ॥ १३ ॥ मातॄणां तात कोपेन मया ते कथित पुरा ॥ बृहस्पतेराङ्गिरस पुत्रो राजन्महामुनि ॥ सङ्क्रामितो भरद्वाजो मरुद्भिः क्रतुभिर्विभु ॥१४॥अत्रैवोदाहरन्तीम भरद्वाजस्य धीमत ॥धर्मसङ्क्रमण चापि मरुद्भिर्भरताय वै॥१५॥अयोजयद्भरद्वाजो मरुद्भि क्रतुभिर्हि तम् ॥ पूर्वं तु वितथे तस्य कृते वै पुत्रजन्मनि॥१६॥ततोऽथ वितथो नाम भरद्वाजसुतोऽभवत् ॥ततोऽथ वितथे जाते भरतस्तु दिवं ययौ ॥ १७॥ वितथ चाभिषिच्याथ भरद्वाजो वन ययौ ॥ स राजा वितथ पुत्राञ्जनयामास पञ्च वै ॥१८॥ सुहोत्रं च सुहोतार गय गर्गं तथैव च॥ कपिल च महात्मान सुहोत्रस्य सुतद्वयम् ॥१९॥ काशिकश्च महासत्त्वस्तथा गृत्समतिर्नृप ॥ तथा गृत्समते पुत्रा ब्राह्मणा क्षत्रिया विश ॥२०॥

मिति माषश्लोकद्वय म्यगर्थम् ॥११॥१२॥१३॥ पुरा आदिपर्वणि आङ्गिरस आङ्गिरसो वाऽस्य भरद्वाज क्रतुभि क्रतुदेवताभिर्मरुद्भिः सङ्क्रामितः भरतपुत्रत्व प्रापित ॥१४॥१५॥ धर्मसङ्क्रमणं व्याचष्टे—अयोजयदिति॥वितथे मातृभि पुत्रघातनात्॥१६॥१७॥१८॥१९॥काशिकश्चेति॥पूर्वं काशिकगृत्समदौ आयुसुतात् क्षत्रवृद्धात्सुहोत्रस्य भेण चतुर्थौ इमौ तु तस्मादेव नहुषययातिपूर्वादिक्रमेण एकविंशस्य सुहोत्रस्य पुत्रौ।अतोऽतिदिष्टौ [illegible] एव ईपन्नामभेदाऽपि गृत्समदो गृत्समतिरिति [illegible] ॥२०॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ दिवोदासपदं व्युत्पादयति । दिवोदास इतीति । दिवः सप्त स्वर्गान् दस्यति उपक्षिणोति आत्मैश्वर्यबलेनेति दिवोदासः । कर्मण्यण् विभक्तेरलुक् आर्षः ॥ २३ ॥ समानान्वये यथा समाननामानो भवन्ति एवं समानकर्माणोऽपि भवन्तीति ज्ञापयन् पूर्वदिवोदासवत् अनेनापि वाराणसीराज्यादिकं कृतम् । पूर्वं निकुम्भादिवन्निकुम्भान्तरेण तद्वंश्येन वाराणसी शप्ता तद्वत्पूर्वं क्षेमकवंश्येन क्षेमकान्तरेण निवेशितेत्यादि । एकस्मिन्नपि कल्पेऽसकृत्समाननामकर्मणां पुंसां जन्म न विरुध्यत इत्यभिप्रेत्याह—एतस्मिन्नित्यादि ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥ भद्रश्रेण्यस्येति ॥ पूर्वो दिवोदास आयोर्वृद्धशर्मादिक्रमेण दशमः । भद्रश्रेण्यश्च नहुषादिक्रमेण यदुवंशज एकादशः । यदोस्त्वष्टमः

काशिकस्य तु काशेयः पुत्रो दीर्घतपास्तथा ॥ बभूव दीर्घतपसो विद्वान्धन्वन्तरिः सुतः ॥ २१ ॥ धन्वन्तरेस्तु तनयः केतुमानिति विश्रुतः ॥ अथ केतुमतः पुत्रो वीरो भीमरथो नृप ॥ २२ ॥ सुतो भीमरथस्यासीद्दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ दिवोदास इति ख्यातः सर्वरक्षोविनाशनः ॥२३॥ एतस्मिन्नेव काले तु पुरीं वाराणसीं नृप॥शून्यां निवेशयामास क्षेमको नाम राक्षसः ॥ शप्ता हि सा मतिमता निकुम्भेन महात्मना॥२४॥ शून्या वर्षसहस्रं वै भवित्रीति नराधिप ॥ तस्यां तु शप्तमात्रायां दिवोदासः प्रजेश्वरः॥विषयान्ते पुरीं रम्यां गोमत्यां संन्यवेशयत् ॥२५॥ भद्रश्रेण्यस्य पूर्वं तु पुरी वाराणसी भवत् ॥ यदुवंशप्रसूतस्य तपस्यभिरतस्य च ॥२६॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्राणां शतमुत्तमधन्विनाम् ॥ हत्वा निवेशयामास दिवोदासः प्रजेश्वरः ॥ २७ ॥ दिवोदासस्य पुत्रस्तु वीरो राजा प्रतर्दनः॥ प्रतर्दनस्य पुत्रौ द्वौ वत्सो भार्गस्तथैव च ॥२८॥ अलर्को राजपुत्रस्तु राजा सन्नतिमान्भुवि ॥ हैहयस्य तु दायाद्यं हृतवान्वै महीपतिः ॥ २९ ॥ आजह्रे पितृदायाद्यं दिवोदासहृतं बलात् ॥ भद्रश्रेण्यस्य पुत्रेण दुर्दमेन महात्मना ॥ दिवोदासेन बालेति घृणया परिवर्जितः ॥३०॥अष्टारथो नाम नृपः सुतो भीमरथस्य वै ॥ तेन पुत्रेषु बालेषु प्रहृतं तस्य भारत ॥ ३१ ॥ वैरस्यान्तं महाराज क्षत्रियेण विधित्सता ॥ अलर्कः काशिराजस्तु ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ ३२ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ तस्याऽऽसीत्सुमहद्राज्यं रूपयौवनशालिनः ॥ ३३ ॥ युवा रूपेण संपन्न आसीत्काशिकुलोद्वहः ॥ लोपामुद्राप्रसादेन परमायुरवाप सः ॥ ३४ ॥ वयसोऽन्ते महाबाहुर्हत्वा क्षेमकराक्षसम् ॥ शून्यां निवेशयामास पुरीं वाराणसीं नृप ॥ ३५ ॥

तयोः समानकालजत्वाद्विरोधो युक्तः । यस्तु आयोः नहुषादिक्रमेण पुरुवंश्योऽष्टाविंशो दिवोदासः । तस्य ततोऽष्टमेन भद्रश्रेण्येन सहात्यन्तं कालविप्रकर्षाद्विरोधो न संभवतीति अयम् एतत्समानकालीनोऽन्य एव भद्रश्रेण्यो ज्ञेय इति भावः ॥२७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अष्टारथः प्रतर्दनः । भीमरथस्येति दिवोदासस्य विशेषणम् । तस्य दुर्दमस्य बालेषु असमर्थेषु पुत्रेषु ॥ ३१ ॥ अलर्कः प्रतर्दनस्य पौत्रः पुरीं निवेशयामासेति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥३६॥३७॥३८॥३९॥४०॥ सुहोत्रस्य विलपुत्रस्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥ सत्यवती
अलर्कस्य तु दायाद सुनीथो नाम पार्थिव ॥ सुनीथस्य तु दायाद क्षेम्यो नाम महायशा ॥३६॥ क्षेम्यस्य केतुमान्पुत्रो वर्षकेतुस्ततोऽभवत्॥
वर्षकेतोस्तु दायादो विभुर्नाम प्रजेश्वर ॥ ३७ ॥ आनर्तस्तु विभो पुत्र सुकुमारस्ततोऽभवत् ॥ पुत्रस्तु सुकुमारस्य सत्यकेतुर्महारथ ॥३८॥
ततोऽभव महातेजा राजा परमधार्मिक ॥वत्सस्य वत्सभूमिस्तु भार्गभूमिस्तु भार्गवात्॥३९॥एते त्वङ्गिरस पुत्रा जाता वंशेऽथ भार्गवे॥ब्राह्मणा
क्षत्रिया वैश्या शूद्राश्च भरतर्षभ ॥४०॥ सुहोत्रस्य बृहत्पुत्रो बृहतस्तनयास्त्रय ॥ अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च वीर्यवान्॥४१॥अजमीढस्य
पत्न्यस्तु तिस्रो वै यशसाऽन्विता ॥ नीलिनी केशिनी चैव धूमिनी च वराङ्गना ॥ ४२ ॥ अजमीढस्य केशिन्यां जज्ञे जह्नु प्रतापवान् ॥
आजह्रे यो महासत्र सर्वमेध महामखम्॥४३ ॥ पतिलोभेन य गङ्गा विनीताऽभिससार ह॥नेच्छत प्लावयामास तस्य गङ्गाऽथ तत्सद ॥४४॥
स तया प्लावितं दृष्ट्वा यज्ञवाटं परतप ॥ जह्नुरप्यब्रवीद्गङ्गां क्रुद्धो भरतसत्तम ॥ ४५ ॥ एष ते त्रिषु लोकेषु सक्षिप्याप पिबाम्यहम् ॥ अस्य
गङ्गेऽवलेपस्य सद्यः फलमवाप्नुहि ॥ ४६ ॥ तत पीतां महात्मानो गङ्गां दृष्ट्वा महर्षय ॥ उपनिन्युर्महाभागा दुहितृत्वाय जाह्नवीम् ॥ ४७ ॥
युवनाश्वस्य पुत्रीं तु कावेरीं जह्नुरावहत् ॥ गङ्गाशापेन देहार्द्धं यस्या पश्चान्नदीकृतम् ॥ ४८ ॥ जह्नोस्तु दयित पुत्रस्त्वजको नाम वीर्यवान् ॥
अजकस्य तु दायादो बलाकाश्वो महीपति ॥४९॥ बभूव मृगयाशील कुशिकस्तस्य चात्मज ॥ पह्लवै सह सवृद्धो राजा वनचरैस्तदा॥५०॥
कुशिकस्तु तपस्तेपे पुत्रमिन्द्रसमं प्रभु ॥ लभेयमिति त शक्रस्त्रासादभ्येत्य जज्ञिवान् ॥ ५१ ॥ स गाधिरभवद्राजा मघवान्कौशिकः स्वयम् ॥
विश्वामित्रस्तु गाधेयो राजा विश्वरथस्तदा ॥ ५२ ॥ विश्वकृद्विश्वजिच्चैव तथा सत्यवती नृप ॥ ऋचीकाज्जमदग्निस्तु सत्यवत्यामजायत ॥५३॥
विश्वामित्रस्य तु सुता देवरातादय स्मृता ॥प्रख्यातास्त्रिषु लोकेषु तेषां नामानि मे शृणु॥५४॥ देवश्रवा कतिश्चैव यस्मात्कात्यायना स्मृताः ॥
शालावत्या हिरण्याक्षो रेणोर्जज्ञेऽथ रेणुमान् ॥५५॥ साङ्कृत्यो गालवो राजन्मौद्गल्यश्चेति विश्रुता ॥ तेषां ख्यातानि गोत्राणि कौशिकानां महा
त्मनाम्॥५६॥पाणिनो बभ्रवश्चैव ध्यानजप्यास्तथैव च॥पार्थिवा देवराताश्च शालङ्कायनसौश्रवा॥५७॥लौहित्या यामदूताश्च तथा कारीषय स्मृता ॥
विश्रुता कौशिका राजेंस्तथाऽन्ये सैन्धवायना ॥५८॥ऋष्यन्तरविवाह्याश्च कौशिका बहव स्मृता॥पौरवस्य महाराज ब्रह्मर्षे कौशिकस्य ह॥५९॥
विश्वामित्रादीनां कनीयसी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ अजमीढस्य बृहतः पुत्रस्य प्रत्यन्तरे प्रसवान्तरमाह—अजमीढ इति ॥६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ तेषां पञ्चानां देशानां रक्षणे अलं समर्था एते इति श्रुतत्वात्पञ्चाला इति नाम ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अयं दिवोदासो ब्राह्मणः ॥ ७० ॥ शरद्वतो गौतमस्य ॥ ७१ ॥ सत्यधृतेः शरद्वतः पौत्रस्य पूर्वं शरद्वतः

संबन्धो ह्यस्य वंशेऽस्मिन्ब्रह्मक्षत्रस्य विश्रुतः ॥ विश्वामित्राऽऽत्मजानां तु शुनःशेपोऽग्रजः स्मृतः ॥ ६० ॥ भार्गवः कौशिकत्वं हि प्राप्तः स मुनिसत्तमः ॥ देवरातादयश्चान्ये विश्वामित्रस्य वै सुताः ॥ ६१ ॥ दृषद्वतीसुतश्चापि विश्वामित्रादथाष्टकः ॥ अष्टकस्य सुतो लौहिः प्रोक्तो जह्नुगणो मया ॥ ६२ ॥ अजमीढोऽपरो वंशः श्रूयतां पुरुषर्षभ ॥ अजमीढस्य नीलिन्यां सुशान्तिरुदपद्यत ॥ ६३ ॥ पुरुजातिः सुशान्तेस्तु वाह्याश्वः पुरुजातितः ॥ वाह्याश्वतनयाः पञ्च बभूवुरमरोपमाः ॥ ६४ ॥ मुद्गलः सृञ्जयश्चैव राजा बृहदिषुः स्मृतः ॥ यवीनरश्च विक्रान्तः कृमिलाश्वश्च पञ्चमः ॥ ६५ ॥ पञ्चैते रक्षणायालं देशानामिति विश्रुताः ॥ पञ्चानां विद्धि पञ्चालान्स्फीतैर्जनपदैर्वृतान् ॥ ६६ ॥ अलं संरक्षणे तेषां पञ्चाला इति विश्रुताः ॥ मुद्गलस्य तु दायादो मौद्गल्यः सुमहायशाः ॥ ६७ ॥ सर्वे एते महात्मानः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ एते ह्यङ्गिरसः पक्षं संश्रिताः कण्वमौद्गलाः ॥ ६८ ॥ मौद्गलस्य सुतो ज्येष्ठो ब्रह्मर्षिः सुमहायशाः ॥ इन्द्रसेनो यतो गर्भं वध्र्यश्वं प्रत्यपद्यत ॥ ६९ ॥ वध्र्यश्वान्मिथुनं जज्ञे मेनकायामिति श्रुतिः ॥ दिवोदासश्च राजर्षिरहल्या च यशस्विनी ॥ ७० ॥ शरद्वतस्य दायादमहल्या समसूयत ॥ शतानन्दमृषिश्रेष्ठं तस्यापि सुमहायशाः ॥ ७१ ॥ पुत्रः सत्यधृतिर्नाम धनुर्वेदस्य पारगः ॥ तस्य सत्यधृते रेतो दृष्ट्वाऽप्सरसमग्रतः ॥ ७२ ॥ अवस्कन्नं शरस्तम्बे मिथुनं समपद्यत ॥ कृपया तच्च जग्राह शन्तनुर्मृगयां गतः ॥ ७३ ॥ कृपः स्मृतः स वै तस्माद्गौतमी च कृपी तथा ॥ एते शारद्वताः प्रोक्ता एते ते गौतमाः स्मृताः ॥ ७४ ॥ अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ॥ दिवोदासस्य दायादो ब्रह्मर्षिर्मित्रयुर्नृपः ॥ ७५ ॥ मैत्रायणस्ततः सोमो मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥ एते हि संश्रिताः पक्षं क्षत्रोपेतास्तु भार्गवाः ॥ ७६ ॥ आसीत्पञ्चजनः पुत्रः सृञ्जयस्य महात्मनः ॥ सुतः पञ्चजनस्यापि सोमदत्तो महीपतिः ॥ ७७ ॥ सोमदत्तस्य दायादः सहदेवो महायशाः ॥ सहदेवसुतश्चापि सोमको नाम पार्थिवः ॥ ७८ ॥

सकाशात्कृपस्य जन्म उक्तम् । अतोऽयं सत्यधृतिः पितामहस्य समाननामेति गम्यते । अत्रेयं कथा । शरद्वतः तपोविघ्नार्थम् आगतां जालपदीमप्सरसं दृष्ट्वा शरद्वांश्चकमे । साच तद्बाह्वन्तरात्प्रद्रुता ततस्तामनुधावतो महर्षे रेतश्चस्कन्द ततो मिथुनं जातमिति ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ दिवोदासस्य क्षत्रियस्य ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

अजमीढात् महत्त्वात् तस्य यज्ञे पशुभूतस्थाने पुत्रशतं बभौ । शत पुत्रानुद्दिश्य तेनैव पशुना यागस्य कृतत्वात् ॥ ७९ ॥ यवीयान् कनीयान् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ तृतीया अजमीढस्य भार्या ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ प्रयागादतिक्रम्य प्रयाग त्यक्त्वा कुरुक्षेत्रं स्वस्थान चकार ॥८५॥ ८६ ॥ ८७ ॥ अरिमेजय शत्रुकम्पन । एजत सश् पूर्वपदस्य मुमागमश्च ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ कृतयज्ञा चैद्या चेदिजा सप्त जनयामासेति सार्धश्लोको वाक्यम् । चैद्यश्चेदिदेश्य स चासौ उपरिचरश्चेति समास । पद् पुत्रान्

अजमीढात्पुनर्जात क्षीणवंशे तु सोमक ॥ सोमकस्य सुतो जन्तुर्यस्य पुत्रशतं बभौ ॥ ७९ ॥ तेषां यवीयान्पृषतो द्रुपदस्य पिता प्रभु ॥ धृष्टद्युम्नस्तु द्रुपदाद्धृष्टकेतुश्च तत्सुत ॥८०॥ अजमीढा स्मृता ह्येते महात्मानस्तु सोमकाः ॥ पुत्राणामजमीढस्य सोमकत्व महात्मन ॥८१॥ महिषी त्वजमीढस्य धूमिनी पुत्रवर्द्धिनी ॥ तृतीया तव पूर्वेषां जननी पृथिवीपते ॥ ८२ ॥ सा तु पुत्रार्थिनी देवी व्रतचर्यासमन्विता ॥ तता वर्षायुत तप्त्वा तप परमदुश्चरम् ॥ ८३ ॥ हुत्वाऽग्निं विधिवत्सा तु पवित्रमितभोजना ॥ अग्निहोत्रकुशेष्वेव सुष्वाप जनमेजय ॥ धूमिन्या स तया देव्या त्वजमीढ समेयिवान् ॥८४ ॥ ऋक्ष सजनयामास धूम्रवर्णं सुदर्शनम् ॥ ऋक्षात्संवरणो जज्ञे कुरु संवरणात्तथा ॥ य प्रयागादतिक्रम्य कुरुक्षेत्रं चकार ह ॥ ८५ ॥ तद्वै तत्स महाभागो वर्षाणि सुबहून्यथ ॥ तप्यमाने तदा शक्रो यत्रास्य वरदो बभौ ॥ ८६ ॥ पुण्य च रमणीय च पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ तस्यान्ववाय सुमहांस्तस्य नाम्ना स्म कौरवा ॥ ८७ ॥ कुरोश्च पुत्राश्चत्वार सुधन्वा सुधनुस्तथा ॥ परीक्षिच्च महाबाहु प्रवरश्चारिमेजय ॥८८॥ सुधन्वनस्तु दायाद सुहोत्रो मतिमांस्तत ॥ च्यवनस्तस्य पुत्रस्तु राजा धर्मार्थकोविद ॥८९ ॥ च्यवनात्कृतयज्ञस्तु इष्ट्वा यज्ञै स धर्मवित् ॥ विश्रुतं जनयामास पुत्रमिन्द्रसम नृप ॥९०॥ चैद्योपरिचर वीर वसु नामान्तरिक्षगम् ॥ चैद्योपरिचराज्जज्ञे गिरिका सप्त मानवान्॥९१॥महारथो मगधराड्विश्रुतो यो बृहद्रथ ॥प्रत्यग्रह कुशश्चैव यमाहुर्मणिवाहनम् ॥ ९२ ॥ मारुतश्च यदुश्चैव मत्स्य काली च सत्तम ॥बृहद्रथस्य दायाद कुशाग्रो नाम विश्रुत ॥९३॥ कुशाग्रस्यात्मजो विद्वान्वृषभो नाम वीर्यवान्॥९४॥वृषभस्य तु दायाद पुष्पवन्नाम धार्मिक ॥दायादस्तस्य विक्रान्तो राजा सत्यहित स्मृत ॥९५॥तस्य पुत्रोथ धर्मात्मा नाम्ना ऊर्जस्तु जज्ञिवान्॥ऊर्जस्य सम्भव पुत्रो यस्य जज्ञे स वीर्यवान्॥९६॥

मानुषीभावे एकां कन्यां मत्सी भूत्वा जनयामासेत्यर्थस्यार्थ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ कुशस्तृतीयः ॥९२॥ मारुत चतुर्थ यदु पञ्चमः मत्स्य मत्सीसकाशात् काली सत्यवती षष्ठी सप्तम पुत्र पाठान्तर स्वनामरणीयम् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ यस्य यस्मात् सम्भवात्पात सः जरासन्ध बृहद्रथाज्जरासन्ध इति प्रागुक्तम् । इदानीं तस्मात् पद्मोऽयमित्युक्तम् । तत्र द्वितीयो बृहद्रथ सम्भवात्पः इति वा सन्धिभेदात्सम्भेद इति वा समाधेयम् ॥ ९६ ॥

॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ परीक्षितः कुरोर्द्वितीयपुत्रस्य ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ मणिमत्यां जातौ पूर्वेभ्योऽन्यौ ॥ १ ॥ २॥ द्वितीयः पूर्वोक्ताद्दाक्षात्कुरुपितामहादन्यः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ सप्तवाह्यं सप्तविधप्राप्तिवाह्यं सा च "ज्ञाने धर्मबले कामे विज्ञानोपायसंग्रहे । मदर्थे भूभुजां नित्यं प्राप्तिः सप्तविधा मता ॥" इति । ज्ञाने शास्त्रीये विज्ञाने युक्तिकौशलादौ मदर्थे शारीरभोगे चन्दनताम्बूलादौ । शेषं स्पष्टम्। अन्ये तु सप्तकगणाभ्यां बाह्यशून्यमित्याहुः । सप्तकगणौ च सप्तरत्नानि सप्त महारत्नानि। तथाहि

शकले द्वे स वै जातो जरया सन्धितः स तु॥ जरया सन्धितो यस्माज्जरासन्धस्ततः स्मृतः ॥९७॥ सर्वक्षत्रस्य जेताऽसौ जरासन्धो महाबलः ॥
जरासन्धस्य पुत्रो वै सहदेवः प्रतापवान् ॥९८॥ सहदेवात्मजःश्रीमानुदायुः स महायशाः ॥ उदायुर्ज्जनयामास पुत्रं परमधार्मिकम्॥९९॥ श्रुत
धर्मेति नामानं मगधान्योऽवसद्विभुः ॥ परीक्षितस्तु दायादो धार्मिको जनमेजयः ॥ १०० ॥ जनमेजयस्य दायादास्त्रय एव महारथाः ॥ श्रुत
सेनोग्रसेनौ च भीमसेनश्च नामतः ॥ १ ॥ एते सर्वे महाभागा विक्रान्ता बलशालिनः ॥ जनमेजयस्य पुत्रौ तु सुरथो मतिमांस्तथा ॥ २ ॥ सुर
थस्य तु विक्रान्तः पुत्रो जज्ञे विदूरथः ॥ विदूरथस्य दायाद ऋक्ष एव महारथः ॥ ३ ॥ द्वितीयः स बभौ राजा नाम्ना तेनैव संज्ञितः ॥ द्वावृक्षौ
तव वंशेऽस्मिन्द्वावेव तु परीक्षितौ ॥ ४ ॥ भीमसेनाह्वयौ राजन्द्वावेव जनमेजयौ ॥ ऋक्षस्य तु द्वितीयस्य भीमसेनोऽभवत्सुतः ॥ ५ ॥ प्रतीपो
भीमसेनस्य प्रतीपस्य तु शन्तनुः ॥ देवापिर्बाह्लिकश्चैव त्रय एव महारथाः ॥६॥ शन्तनोः प्रसवस्त्वेप यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ बाह्लिकस्य तु
राज्यं वै सप्तवाह्यं नरेश्वर ॥ ७ ॥ बाह्लिकस्य सुतश्चैव सोमदत्तो महायशाः ॥ जज्ञिरे सोमदत्तात्तु भूरिर्भूरिश्रवाः शलः ॥ ८ ॥ उपाध्यायस्तु
देवानां देवापिरभवन्मुनिः ॥ च्यवनस्य कृतः पुत्र इष्टश्चासीन्महात्मनः ॥९॥ शन्तनुस्त्वभवद्राजा कौरवाणां धुरन्धरः ॥ शन्तनोः संप्रवक्ष्यामि
यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ ११० ॥ गाङ्गं देवव्रतं नाम पुत्रं सोऽजनयत्प्रभुः ॥ स तु भीष्म इति ख्यातः पाण्डवानां पितामहः ॥ ११ ॥ काली
विचित्रवीर्यं तु जनयामास भारत ॥ शन्तनोर्दयितं पुत्रं धर्मात्मानमकल्मषम् ॥ १२ ॥ कृष्णद्वैपायनश्चैव क्षेत्रे वैचित्रवीर्यके ॥ धृतराष्ट्रं च पाण्डुं
च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ १३ ॥ धृतराष्ट्रश्च गान्धार्यां पुत्रानुत्पादयच्छतम् ॥ तेषां दुर्योधनः श्रेष्ठः सर्वेपामेव स प्रभुः ॥१४॥ पाण्डोर्धनंजयः
पुत्रः सौभद्रस्तस्य चात्मजः ॥ अभिमन्योः परीक्षित्तु पिता तव जनेश्वर ॥ १५ ॥

"गजवाजिरथास्त्रेपु निधिमालाऽम्बरद्रुमाः । शक्तिः सासिर्मणिच्छत्रविमानानि चतुर्दश ॥" इति । अस्त्राणि च इषवश्चेति पृथक् निधिर्निधानं माला स्रक् द्रुमाः दिव्याश्वम्पकादयः सासिः सखड्गः विमानम् अट्टालः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अनपत्यः पुत्रापत्यरहित ॥१९॥ सम्वाय ऋत्विजे दत्ता सती सवर्त्तेन च दुष्यन्तपित्रे सुपोराय दत्ता सती तस्माद् दुष्यन्त पुत्रं लेभे॥ १२०॥
अत एव तुर्वसोर्वंश पौरव वंश प्रविवेश । अमंक्रमणेनेति च्छेद ॥ २१ ॥ दुष्यन्तस्य शकुन्तलायां भरत अन्यस्यां भार्यायां करुत्यामभवीदित्यर्थ ॥ २२ ॥ २३ ॥

एप ते पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥ तुर्वसोस्तु प्रवक्ष्यामि द्रुह्यश्चानोर्यदोस्तथा ॥ १६ ॥ सुतस्तु तुर्वसोर्वह्निर्वह्नेर्गोभानुरात्मज ॥
गोभानोस्तु सुतो राजा त्रैसानुरपराजित ॥ १७ ॥ करन्धमस्तु त्रैसानोर्मरुत्तस्तस्य चात्मजः ॥ अन्यस्त्वावीक्षितो राजा मरुत्त कथितस्तव
॥ १८ ॥ अनपत्योऽभवद्राजा यज्वा विपुलदक्षिण ॥ दुहिता सम्मता नाम तस्याऽऽसीत्पृथिवीपते ॥ १९ ॥ दक्षिणार्थं स्म वै दत्ता सवर्त्ताय
महात्मने॥दुष्यन्त पौरव चापि लेभे पुत्रमकल्मषम्॥१२०॥एव ययाते शापेन जरासंक्रमणे तदा ॥ पौरव तुर्वसोर्वंश प्रविवेश नृपोत्तम ॥२१॥
दुष्यन्तस्य तु दायादा करुत्थाम प्रजेश्वर ॥ करुत्थामात्तथाक्रीडश्चत्वारस्तस्य चात्मजा ॥२२॥ पाण्डयश्च केरलश्चैव कोलश्चोलश्च पार्थिव ॥
तेषां जनपदा स्फीता पाण्ड्याश्चोला सकेरला ॥ २३ ॥ द्रुह्योश्च तनयो राजन्बभ्रुः सेतुश्च पार्थिव ॥ अङ्गारसेतुस्तत्पुत्रो मरुतां पतिरु
च्यते ॥ २४ ॥ यौवनाश्वेन समरे कृच्छ्रेण निहतो बली॥ युद्ध सुमहदस्याऽऽसीन्मासान्परि चतुर्दश ॥२५॥ अङ्गारस्य तु दायादो गान्धारो नाम
भारत ॥ ख्यायते तस्य नाम्ना वै गान्धारविषयो महान् ॥ २६ ॥ गान्धारदेशजाश्चैव तुरगा वाजिनां वरा ॥ अनोस्तु पुत्रो धर्मोऽभूद्घृतस्त
स्यात्मजोऽभवत् ॥ २७ ॥ घृतात्तु दुदुहो जज्ञे प्रचेतास्तस्य चात्मज ॥ प्रचेतस सुचेतास्तु कीर्तितो ह्यानवो मया ॥२८॥ यदोर्वंश प्रवक्ष्यामि
ज्येष्ठस्योत्तमतेजस ॥ विस्तरेणानुपूर्व्याच्च गदतो मे निशामय ॥ १२९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि पुरुवंशानुकीर्तने
द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यदोस्तु यदो पुत्राः पञ्च देवसुतोपमा ॥ सहस्रद पयोदश्च क्रोष्टा नीलोऽञ्जिकस्तथा
॥ १ ॥ सहस्रदस्य दायादास्त्रय परमधार्मिका ॥ हैहयश्च हयश्चैव राजन्वेणुहयस्तथा ॥२॥ हैहयस्याभवत्पुत्रो ॥ धर्मनेत्र इति स्मृत ॥ धर्मने
त्रस्य कार्तस्तु साहञ्जस्तस्य चात्मज ॥ ३ ॥ साहञ्जनी नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ साहञ्जस्य तु दायादो महिष्मान्नाम पार्थिव ॥४॥
माहिष्मती नाम पुरी येन राज्ञा निवेशिता ॥ आसीन्महिष्मत पुत्रो भद्रश्रेण्य प्रतापवान् ॥ ५ ॥ वाराणस्यधिपो राजा कथित पूर्वमेव तु ॥
भद्रश्रेण्यस्य पुत्रस्तु दुर्दमो नाम विश्रुत ॥ ६ ॥

॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ १२९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां
द्वात्रिंशोऽध्याय ॥ ३२ ॥ छ ॥ त्रयस्त्रिंशे यदोर्वंशो वर्ण्यते भगवज्जनिः ॥ प्रभावोऽप्यद्भुतो यत्र कार्तवीर्यसुतस्य च ॥ १ ॥ बभ्रुरिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अत्रिसंभवं दत्तं दत्तात्रेयमित्यर्थः ॥ १० ॥ पूर्वमित्यनेन एको वरः ॥ ११ ॥ अधर्मे इति द्वौ वरौ ॥ १२ ॥ संग्रामानिति चतुर्थो वरः ॥ १३ ॥ योगात् योगबलात् मायया संकल्पमात्रेण ॥ १४ ॥ उग्रेण विधिना युद्धेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धर्वं उपबर्हणाख्यो वरीदासस्य गन्धर्वपतेः पुत्रः ॥ १९ ॥

दुर्दमस्य सुतो धीमान्कनको नाम वीर्यवान् ॥ कनकस्य तु दायादाश्चत्वारो लोकविश्रुताः ॥ ७ ॥ कृतवीर्यः कृतौजाश्च कृतवर्मा तथैव च ॥ कृताग्निस्तु चतुर्थोऽभूत्कृतवीर्यात्तथाऽर्जुनः ॥ ८ ॥ यस्तु बाहुसहस्रेण सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ जिगाय पृथिवीमेको रथेनादित्यवर्चसा ॥ ९ ॥ स हि वर्षायुतं तप्त्वा तपः परमदुश्चरम् ॥ दत्तमाराधयामास कार्तवीर्योऽत्रिसंभवम् ॥ १० ॥ तस्मै दत्तो वरान्प्रादाच्चतुरो भूरितेजसः ॥ पूर्वं बाहुसहस्रं तु प्रार्थितं सुमहद्वरम् ॥ ११ ॥ अधर्मे वर्तमानस्य सद्भिस्तत्र निवारणम् ॥ उग्रेण पृथिवीं जित्वा स्वधर्मेणानुरञ्जनम् ॥ १२ ॥ संग्रामान्सुबहून्कृत्वा हत्वा चारीन्सहस्रशः ॥ संग्रामे वर्तमानस्य वधं चाप्यधिकाद्रणे ॥ १३ ॥ तस्य बाहुसहस्रं तु युध्यतः किल भारत ॥ योगाद्योगेश्वरस्येव प्रादुर्भवति मायया ॥ १४ ॥ तेनेयं पृथिवी सर्वा सप्तद्वीपा सपत्तना ॥ ससमुद्रा सनगरा उग्रेण विधिना जिता ॥ १५ ॥ तेन सप्तसु द्वीपेषु सप्त यज्ञशतानि वै ॥ प्राप्तानि विधिना राज्ञा श्रूयन्ते जनमेजय ॥ १६ ॥ सर्वे यज्ञा महाबाहोस्तस्याऽऽसन्भूरिदक्षिणाः ॥ सर्वे काञ्चनयूपाश्च सर्वे काञ्चनवेदयः ॥ १७ ॥ सर्वैर्देवैर्महाराज विमानस्थैरलंकृताः ॥ गन्धर्वैरप्सरोभिश्च नित्यमेवोपशोभिताः ॥ १८ ॥ यस्य यज्ञे जगौ गाथां गन्धर्वो नारदस्तथा ॥ वरीदासात्मजो विद्वान्महिम्ना तस्य विस्मितः ॥ १९ ॥ नारद उवाच ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ॥ यज्ञैर्दानैस्तपोभिर्वा विक्रमेण श्रुतेन च ॥ २० ॥ स हि सप्तसु द्वीपेषु खड्गी चर्मी शरासनी ॥ रथी द्वीपाननुचरन्योगी संदृश्यते नृभिः ॥ २१ ॥ अनष्टद्रव्यता चैव न शोको न च विभ्रमः ॥ प्रभावेन महाराज्ञः प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥ २२ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि वर्षाणां वै नराधिपः ॥ स सर्वरत्नभाक्सम्राट् चक्रवर्ती बभूव ह ॥ २३ ॥ स एव यज्ञपालोऽभूत्क्षेत्रपालः स एव च ॥ स एव वृष्ट्या पर्जन्यो योगित्वादर्जुनोऽभवत् ॥ २४ ॥ स वै बाहुसहस्रेण ज्याघातकठिनत्वचा ॥ भाति रश्मिसहस्रेण शरदीव दिवाकरः ॥ २५ ॥ स हि नागान्मनुष्येषु माहिष्मत्यां महाद्युतिः ॥ कर्कोटकसुताञ्जित्वा पुर्यां तस्यां न्यवेशयत् ॥ २६ ॥ स वै वेगं समुद्रस्य प्रावृट्कालेऽम्बुजेक्षणः ॥ क्रीडन्निव भुजोद्भिन्नं प्रतिस्रोतश्चकार ह ॥ २७ ॥

॥ २० ॥ योगी कायव्यूहेन युगपत् सप्तस्वपि द्वीपेषु दृश्यते ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ यज्ञपालो यजमानः एकेन शरीरेण यागं करोति अपरेण पालनमित्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥ २५ ॥ कार्तवीर्यस्य माहात्म्यमाह—स हीत्यादिना ॥ २६ ॥ प्रतिस्रोतः विपरीतप्रवाहम् ॥ २७ ॥

गाहित्वा परेण भुकेति शङ्खास्वी अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥२८॥२९॥३०॥बाहुना बाहुभिः भावर्तयत् शरीरभ्रमणेनावार्तवशात् । क्षीराद मन्दर इव॥३१॥३२॥३३॥
॥३४॥पौलस्त्यं पुलस्त्यापत्य रक्ष राक्षसम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राज्ञः कार्तवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वह्नेः ॥ ३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥ यत्र निमित्तभूते आपवो
लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ॥ चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताऽभ्येति नर्मदा ॥२८॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ॥ भया
न्निलीना निश्चेष्टा पातालस्था महासुरा ॥२९॥ चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ॥ मारुताविद्धफेनौघमावर्तक्षोभदु सहम् ॥३०॥ प्राव
र्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दर ॥३१॥ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किता ॥ सहसोत्पतिता भीता
भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम्॥३२॥नता निश्चलमूर्धानो बभूवुस्ते महोरगा ॥ सायाह्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥३३॥ स वै बद्ध्वा धनुर्ज्या
भिरुत्सिक्तं पञ्चभि शरै ॥ लङ्केशं मोहयित्वा तु सबल रावणं बलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु बद्ध
पौलस्त्य रावणं त्वर्जुनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुन ददृशे स्वयम् ॥ मुमोच रक्ष पौलस्त्य पुलस्त्येनानुयाचित ॥३५॥ यस्य बाहुसह
स्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव ॥३६॥ अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत्॥ राज्ञो बाहुसहस्रं तु हैमं
तालवनं यथा ॥ ३७ ॥ तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना॥स भिक्षामददाद्वीर सप्तद्वीपान्विभावसोः ॥३८॥ पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयां
श्चैव सर्वश ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिधक्षया ॥३९॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि
च ॥४० ॥ स शून्यमाश्रमं रम्य वरुणस्यात्मजस्य वै ॥ ददाह वनवन्तीतश्चित्रभानु सहैहय ॥४१॥ यं लेभे वरुण पुत्र पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥
वसिष्ठ नाम स मुनि ख्यात आपव इत्युत ॥४२॥ यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुन विभु ॥ यस्मान्न वर्जितमिद वन ते मम हैहय ॥४३॥ त
स्मात्ते दुष्कर कर्म कृतमन्यो हनिष्यति॥रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्य प्रतापवान् ॥४४॥ छित्त्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ॥ तपस्वी
ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गव ॥४५॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः
॥४६॥ रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्मुनेर्नृप ॥ वरश्चैव हि कौरव्य स्वयमेव वृत पुरा ॥४७॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसन्पञ्च शेषा महात्मनः॥
कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विन ॥ ४८ ॥
वसिष्ठ ॥ ४३ ॥ ते त्वया दुष्करं कर्म जयादिकं कृतं तत् अन्यो हनिष्यति
वधिष्यति । तत्र पराजयो भविष्यतीत्यर्थ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अनष्टद्रव्यता प्रजानामिति शेषः ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वृतः वधार्थमित्याद ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

धृष्टोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५०॥ ५१ ॥५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वृषशब्देनोच्यते । पूर्णकर्मिणः पुण्यकर्मिणः ॥५३ ॥५४॥ ५५ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्यादीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥५९॥६० ॥ क्रोष्टोः यदोः पुत्रस्य

शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ॥४९॥ कार्त्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः॥ जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥५०॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥५१॥ वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजंघास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नानुकीर्तिताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्मिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशभाक् ॥ ५४ ॥ वृषणाद्वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथाऽनघ॥शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्त्तवीर्यस्य यो जन्म कीर्तयेदिह नित्यशः ॥५७॥ एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च स्थावरजङ्गमान् ॥ ५८॥ श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् ॥आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६० ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः॥ ६१ ॥ क्रोष्टुर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥छ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥१॥माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढुषम् ॥ तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकावुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥

॥६१॥ इमं वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ छ ॥ चतुस्त्रिंशे यदोः सूनोः क्रोष्टुर्वंशोऽनुवर्ण्यते ॥ अवतीर्णो हरिर्यत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

गह्विता परेण मुक्तेनि गङ्गाक्ती अभ्येति समुद्रमिति शेष ॥२८॥२९॥३०॥बाहुना बाहुभिः भ्रामयंयत् शरीरभ्रमणेनावर्तविशेषान् । क्षीराद मन्दर इव॥३१॥३२॥३३॥
॥३४॥पौलस्त्यं पुलस्त्यापत्य रक्षः राक्षसम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ राज्ञः कार्तवीर्यस्य ॥ ३७ ॥ विभावसोर्वह्नेः ॥ ३८॥३९॥४०॥४१॥४२॥ यत्र निमित्तभूते आपवो

लुण्ठिता क्रीडिता तेन फेनस्रग्दाममालिनी ॥ चलदूर्मिसहस्रेण शङ्किताऽभ्येति नर्मदा ॥२८॥ तस्य बाहुसहस्रेण क्षुभ्यमाणे महोदधौ ॥ भया न्निलीना निश्चेष्टा पातालस्था महासुरा ॥२९॥ चूर्णीकृतमहावीचिं चलन्मीनमहातिमिम् ॥ मारुताविद्धफेनौघमावर्तक्षोभदुःसहम् ॥३०॥ प्राव र्तयत्तदा राजा सहस्रेण च बाहुना ॥ देवासुरसमाक्षिप्तः क्षीरोदमिव मन्दर ॥३१॥ मन्दरक्षोभचकिता अमृतोद्भवशङ्किता ॥ सहसोत्पतिता भीता भीमं दृष्ट्वा नृपोत्तमम् ॥३२॥नता निश्चलमूर्द्धानो बभूवुस्ते महोरगा ॥ सायाह्ने कदलीखण्डे कम्पितास्तस्य वायुना ॥३३॥ स वै बद्ध्वा धनुर्ज्या भिरुत्सिक्त पञ्चभि शरै ॥ लङ्केशं मोहयित्वा तु सबलं रावणं बलात् ॥ निर्जित्यैव समानीय माहिष्मत्यां बबन्ध तम् ॥ ३४ ॥ श्रुत्वा तु बद्धं पौलस्त्य रावणं त्वर्जुनेन तु ॥ ततो गत्वा पुलस्त्यस्तमर्जुनं ददृशे स्वयम् ॥ मुमोच रक्ष पौलस्त्य पुलस्त्येनानुयाचित ॥३५॥ यस्य बाहुसह स्रस्य बभूव ज्यातलस्वनः॥ युगान्ते त्वम्बुदस्येव स्फुटतो ह्यशनेरिव ॥३६॥ अहो बत मृधे वीर्यं भार्गवस्य यदच्छिनत्॥ राज्ञो बाहुसहस्रं तु हैमं तालवनं यथा ॥ ३७ ॥ तृषितेन कदाचित्स भिक्षितश्चित्रभानुना॥स भिक्षामददाद्वीर सप्तद्वीपान्विभावसो ॥३८॥ पुराणि ग्रामघोषांश्च विषयां श्चैव सर्वश ॥ जज्वाल तस्य सर्वाणि चित्रभानुर्दिधक्षया ॥३९॥ स तस्य पुरुषेन्द्रस्य प्रभावेन महात्मन ॥ददाह कार्तवीर्यस्य शैलांश्चैव वनानि च ॥४०॥ स शून्यमाश्रमं रम्यं वरुणस्यात्मजस्य वै ॥ ददाह वनवद्दीप्तश्चित्रभानु सहैहय ॥४१॥ य लेभे वरुण पुत्रं पुरा भास्वन्तमुत्तमम् ॥ वसिष्ठ नाम स मुनि ख्यात आपव इत्युत ॥४२॥ यत्रापवस्तु तं क्रोधाच्छप्तवानर्जुनं विभु ॥ यस्मान्न वर्जितमिदं वनं ते मम हैहय ॥४३॥ त स्मात्ते दुष्करं कर्म कृतमन्यो हनिष्यति॥रामो नाम महाबाहुर्जामदग्न्य प्रतापवान् ॥४४॥ छित्त्वा बाहुसहस्रं ते प्रमथ्य तरसा बली ॥ तपस्वी ब्राह्मणश्च त्वां वधिष्यति स भार्गव ॥४५॥वैशम्पायन उवाच ॥ अनष्टद्रव्यता यस्य बभूवामित्रकर्शन ॥ प्रभावेन नरेन्द्रस्य प्रजा धर्मेण रक्षतः ॥४६॥ रामात्ततोऽस्य मृत्युर्वै तस्य शापान्मुनेर्नृप ॥ वरश्चैव हि कौरव्य स्वयमेव वृत पुरा ॥४७॥ तस्य पुत्रशतस्याऽऽसन्पञ्च शेषा महात्मन ॥ कृतास्त्रा बलिनः शूरा धर्मात्मानो यशस्विनः ॥ ४८ ॥

वसिष्ठ ॥ ४३ ॥ ते त्वया दुष्करं कर्म अपादितं एवं तत् अन्यो हनिष्यति
मार्गविष्यति । तत्र ... भविष्यतीत्यर्थ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ अनष्टद्रव्यता प्रजानामिति शेष ॥ ४६ ॥ स्वयमेव वृत ... ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

धृष्टोक्तः धृष्टनामा अवन्त्य इति जयध्वजस्य विशेषणम् ॥ ४९ ॥ ५०॥ ५१ ॥५२ ॥ यदोः प्रथमपुत्रस्य सहस्रदस्य वंशमुक्त्वा द्वितीयस्य पयोदस्य संततिमाह । वृषेति अत्र पयोद एव वर्षणाद्धेतोर्वृषशब्देनोच्यते । पूर्णकर्मिणः पुण्यकार्मिणः ॥५३ ॥५४॥ ५५ ॥ शूरा इति श्लोकः पुस्तकान्तरेषु नास्ति ॥ ५६॥ ५७ ॥ भूतानि पृथिव्यादीनि यथा लोकानि धारयन्ति तद्वत् ॥ ५८ ॥ पञ्चानां विसर्गं विविधं सर्गम् । वशी नियन्ता आत्मजानां हतानाम् इन्द्रियाणाम् ॥५९॥६० ॥ क्रोष्टोः यदोः पुत्रस्य

शूरसेनश्च शूरश्च धृष्टोक्तः कृष्ण एव च ॥ जयध्वजश्च नाम्नाऽऽसीदावन्त्यो नृपतिर्महान् ॥४९॥ कार्त्तवीर्यस्य तनया वीर्यवन्तो महारथाः॥ जयध्वजस्य पुत्रस्तु तालजङ्घो महाबलः ॥५०॥ तस्य पुत्राः शतं ख्यातास्तालजङ्घा इति श्रुताः॥ तेषां कुले महाराज हैहयानां महात्मनाम् ॥५१॥ वीतिहोत्राः सुजाताश्च भोजाश्चावन्तयः स्मृताः ॥ तौण्डिकेरा इति ख्यातास्तालजंघास्तथैव च ॥ ५२ ॥ भरताश्च सुता जाता बहुत्वान्नानुकीर्तिताः ॥ वृषप्रभृतयो राजन्यादवाः पूर्णकर्मिणः ॥ ५३ ॥ वृषो वंशधरस्तत्र तस्य पुत्रोऽभवन्मधुः ॥ मधोः पुत्रशतं त्वासीद्वृषणस्तस्य वंशभाक् ॥ ५४ ॥ वृषणाद्वृष्णयः सर्वे मधोस्तु माधवाः स्मृताः ॥ यादवा यदुना चाग्रे निरुच्यन्ते च हैहयाः ॥ ५५ ॥ शूराश्च शूरवीराश्च शूरसेनास्तथाऽनघ॥शूरसेन इति ख्यातस्तस्य देशो महात्मनः ॥ ५६ ॥ न तस्य वित्तनाशोऽस्ति नष्टं प्रतिलभेच्च सः ॥ कार्त्तवीर्यस्य यो जन्म कीर्तयेदिह नित्यशः ॥५७॥ एते ययातिपुत्राणां पञ्च वंशा विशांपते ॥ कीर्तिता लोकवीराणां ये लोकान्धारयन्ति वै ॥ भूतानीव महाराज पञ्च स्थावरजङ्गमान् ॥ ५८॥ श्रुत्वा पञ्चविसर्गं तु राजा धर्मार्थकोविदः ॥ वशी भवति पञ्चानामात्मजानां तथेश्वरः ॥ ५९ ॥ लभेत्पञ्च वरांश्चैव दुर्लभानिह लौकिकान् ॥ आयुः कीर्तिं तथा पुत्रानैश्वर्यं भूमिमेव च ॥ धारणाच्छ्रवणाच्चैव पञ्चवर्गस्य भारत ॥ ६० ॥ क्रोष्टोस्तु शृणु राजेन्द्र वंशमुत्तमपौरुषम् ॥ यदोर्वंशधरस्याथ यज्वनः पुण्यकर्मणः॥ ६१ ॥ क्रोष्टोर्हि वंशं श्रुत्वेमं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ यस्यान्ववायजो विष्णुर्हरिर्वृष्णिकुलोद्वहः ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥७॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टोर्भार्ये बभूवतुः॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥१॥माद्री युधाजितं पुत्रं ततोऽन्यं देवमीढुषम् ॥ तेषां वंशस्त्रिधा भूतो वृष्णीनां कुलवर्धनः ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य जज्ञाते सुतौ वृष्ण्यन्धकावुभौ ॥ जज्ञाते तनयौ वृष्णेः श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥ ३ ॥

॥६१॥ इम वक्ष्यमाणम् अजो जात इति शेषः ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥ ७ ॥ चतुस्त्रिंशे यदोः सूनोः क्रोष्टुर्वंशोऽनुवर्ण्यते ॥ अवतीर्णो हरिर्यत्र कृष्णः कारणमानुषः ॥ १ ॥ गान्धारीति ॥ १ ॥ २ ॥ माद्र्याः पुत्रस्य युधाजितः ॥ ३ ॥

॥४॥ विषये देशे ॥५॥ पर्य्यवे आगमनमात्रे । हरिवाहन इन्द्र ॥६॥ गान्दिनीनाम निर्वक्ति । गां तु ददाविति ॥७॥८॥९॥ जाययिष्यामि जन्म ग्रहीष्यामि॥१०॥
॥११॥ उपासङ्गादयोऽक्रूरभ्रातरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ चित्रकस्याक्रूरभ्रातुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ देवमीढुषः क्रोष्टुसुतीय पुत्र शूर दन्त्यादिरयमित्यन्ये । शूरसेना

श्वफल्कस्तु महाराज धर्मात्मा यत्र वर्तते ॥ नास्ति व्याधिभयं तत्र नावर्षभयमप्युत ॥ ४ ॥ कदाचित्काशिराजस्य विभोर्भरतसत्तम ॥ त्रीणि
वर्षाणि विषये नावर्षत्पाकशासन ॥ ५ ॥ स तत्र वासयामास श्वफल्कं परमार्चितम् ॥ श्वफल्कपरिवर्ते च ववर्ष हरिवाहन ॥ ६ ॥ श्वफल्क
काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत ॥ गान्दिनीं नाम सा गां तु ददौ विप्रेषु नित्यशः ॥७॥ सा मातुरुदरस्था तु बहून्वर्षगणान्किल ॥ निवस
न्ती न वै जज्ञे गर्भस्थां तां पिताऽब्रवीत् ॥ ८ ॥ जायस्व शीघ्रं भद्रं ते किमर्थमिह तिष्ठसि ॥ प्रोवाच चैन गर्भस्था कन्या गां च दिनेदिने
॥ ९ ॥ यदि दद्यां ततोऽद्याहं जाययिष्यामि तां पिता ॥ तथेत्युवाच त चास्याः पिता काममपूरयत् ॥ १० ॥ दाता यज्वा च धीरश्च श्रुतवा
नतिथिप्रियः ॥ अक्रूरः सुषुवे तस्माच्छ्वफल्काद्भूरिदक्षिणः ॥ ११ ॥ उपासङ्गस्तथा मद्गुर्मृदुरश्चारिमेजयः ॥ अविक्षिपस्तथोपेक्षः शत्रुघ्नोऽथा
रिमर्दन ॥ १२ ॥ धर्मधृग्यतिधर्मा च गृध्रमोजान्तकस्तथा ॥ आवाहप्रतिवाहौ च सुन्दरी च वराङ्गना ॥ १३ ॥ अक्रूरेणोग्रसेनायां सुगाव्यां
कुरुनन्दन ॥ प्रसेनश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ ॥१४॥ चित्रकस्याभवन्पुत्राः पृथुर्विपृथुरेव च ॥ अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ ॥१५॥
अरिष्टनेमिरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा ॥ सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ ॥ १६ ॥ अश्मक्यां जनयामास शूरं वै देवमीढुषः ॥ महिष्यां
जज्ञिरे शूराद्भोज्यायां पुरुषा दश ॥ १७ ॥ वसुदेवो महाबाहुः पूर्वमानकदुन्दुभिः ॥ जज्ञे यस्य प्रसूतस्य दुन्दुभ्यः प्राणदन्दिवि ॥ १८ ॥
आनकानां च संह्रादः सुमहानभवद्दिवि ॥ पपात पुष्पवर्षं च शूरस्य भवने महत् ॥ १९ ॥ मनुष्यलोके कृत्स्नेऽपि रूपे नास्ति समो भुवि ॥
यस्याऽऽसीत्पुरुषाग्र्यस्य कान्तिश्चन्द्रमसो यथा ॥ २० ॥ देवभागस्ततो जज्ञे तथा देवश्रवाः पुनः ॥ अनाधृष्टिः कनवको वत्सवानथ गृञ्जिमः
॥२१॥श्यामः शमीको गण्डूषः पञ्च चास्य वराङ्गनाः ॥पृथुकीर्तिः पृथा चैव श्रुतदेवा श्रुतश्रवाः॥२२॥राजाऽधिदेवी च तथा पञ्चैता वीरमातरः ॥
पृथां दुहितरं वव्रे कुन्तिस्तां कुरुनन्दन ॥२३॥ शूरः पूज्याय वृद्धाय कुन्तिभोजाय तां ददौ॥तस्मात्कुन्तीति विख्याता कुन्तिभोजात्मजा पृथा॥२४॥

रकावरीपनुनादयान्ये ॥ १७ ॥ प्राणदन् स्वयमेव शब्दं चक्रुः । तत्र भगवदवतारस्य भावित्वात् ॥ १८ ॥ आनकानां पटहानाम् ॥१९॥२०॥ वसुदेवादयो गण्डूषान्ता
दश शूरस्य पुत्राः पञ्च दुहितरश्चेत्याह—देवभाग इत्यादिना ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

चैद्यस्य दमघोषस्य ॥ २५ ॥ २६ ॥ पृथा कुन्तिः कुन्तीं कुन्तिभोजः ॥२७॥२८॥ अनमित्रात् क्रोष्टुः प्रथमपुत्रात् वृष्णिनन्दनात् सर्वयादवाह्लादकात् ॥२९॥३० ॥ देवभागस्य वसुदेवभ्रातुः देववत् श्रवः कीर्तिर्यस्य तं देवश्रवसम् ॥ ३१ ॥ देवश्रवाः वसुदेवतृतीयो भ्राता शत्रुघ्नं पुत्रं व्यजायत॥ ३२॥स एव केनाचिन्निमित्तेन बाल एव परित्यक्तो निषादैः संवर्द्धित इति नैषादिर्जात इत्याह—देवश्रवा इति ॥ ३३॥ वत्सावान् गण्डूषश्च वसुदेवानुजौ॥ ३४॥ विष्वक्सेनः श्रीकृष्णः सुतान् चारुदेष्णादीन् चतुःसङ्ख्यान्॥ ३५॥ चारुदेष्णपदं निर्वक्ति—असंग्रामेणेति द्वाभ्याम् ॥ ३६ ॥ चारून् मिष्टान् भक्ष्यान् दिशति अतिसृजतीति चारुदेष्ण इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ कनवकस्य वसुदेवभ्रातुः आवगृञ्जि

अन्त्यस्य श्रुतदेवायां जगृहुः सुषुवे सुतः ॥ श्रुतश्रवायां चैद्यस्य शिशुपालो महाबलः ॥ २५ ॥ हिरण्यकशिपुर्योऽसौ दैत्यराजोऽभवत्पुरा ॥ पृथुकीर्त्यां तु तनयः संजज्ञे वृद्धशर्मणः ॥२६॥ करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्रो महाबलः ॥ पृथां दुहितरं चक्रे कुन्तिस्तां पाण्डुरावहत् ॥२७॥ यस्यां स धर्मविद्राजा धर्माज्जज्ञे युधिष्ठिरः ॥ भीमसेनस्तथा वातादिन्द्राच्चैव धनंजयः॥ २८ ॥ लोकेऽप्रतिरथो वीरः शक्रतुल्यपराक्रमः॥ अनमित्राच्छिनिर्जज्ञे कनिष्ठाद्वृष्णिनन्दनात् ॥२९॥ शैनेयः सत्यकस्तस्माद्युयुधानश्च सात्यकिः ॥ असङ्गो युयुधानस्य भूमिस्तस्याभवत्सुतः ॥ ३० ॥ भूमेर्युगंधरः पुत्र इति वंशः समाप्यते ॥ उद्धवो देवभागस्य महाभागः सुतोऽभवत् ॥ पण्डितानां परं प्राहुर्देवश्रवसमुद्भवम् ॥ ३१ ॥ अश्मक्यां प्राप्तवान्पुत्रमनाधृष्टिर्यशस्विनम् ॥ निवृत्तशत्रुं शत्रुघ्नं देवश्रवा व्यजायत ॥ ३२ ॥ देवश्रवाः प्रजातस्तु नैषादिर्यः प्रतिश्रुतः ॥ एकलव्यो महाराज निषादैः परिवर्द्धितः ॥ ३३ ॥ वत्सावते त्वपुत्राय वसुदेवः प्रतापवान् ॥ अद्भिर्ददौ सुतं वीरं शौरिः कौशिकमौरसम् ॥ ३४ ॥ गण्डूषाय त्वपुत्राय विष्वक्सेनो ददौ सुतान् ॥ चारुदेष्णं सुचारुं च पश्चालं कृतलक्षणम् ॥ ३५॥ असंग्रामेण यो वीरो नावर्त्तत कदाचन ॥ रौक्मिणेयो महाबाहुः कनीयान्पुरुषर्षभ ॥३६॥ वायसानां सहस्राणि यं यान्तं पृष्ठतोऽन्वयुः ॥ चारुमांसानि भोक्ष्यामश्चारुदेष्णहतानि तु ॥ ३७ ॥ तन्द्रिजस्तन्द्रिपालश्च सुतौ कनवकस्य तु ॥ वीरश्चाश्वहनश्चैव वीरौ तावावगृञ्जिमौ ॥३८॥ श्यामपुत्रः शमीकस्तु शमीको राज्यमावहत् ॥ जुगुप्समानो भोजत्वाद्राजसूयमवाप सः ॥ अजातशत्रुः शत्रूणां जज्ञे तस्य विनाशनः ॥ ३९ ॥ वसुदेवसुतान्वीरान्कीर्त्तयिष्यामि ताञ्छृणु ॥ ४० ॥

मौ अवगृञ्जिमस्य वसुदेवभ्रातुः ॥३८॥ श्यामस्य वसुदेवभ्रातुः पुत्रः इव पुत्रोऽनुज एव पुत्रीभूतः । शमीकोऽभूदिति शेषः । सुमित्र इति पाठे पुत्रस्यैव विशेषणम् । शोभनमित्रत्वं भोजत्वात् एकदेशराजानो भोजाः । तद्भावात् जुगुप्समानः आत्मानं निन्दन् राजसूयं साम्राज्यहेतुम् अवाप । तत्र योग्यतां प्रदर्शयन् तस्य सुमित्रत्वं व्याचष्टे । अजातशत्रुरित्यर्द्धेन । युधिष्ठिरसहायः शमीको राज्ञां राजाऽभवदिति सार्द्धार्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि टीकायां वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३४॥ पञ्चत्रिंशे हरेः प्रोक्तः प्रादुर्भावः परात्मनः ॥ गार्ग्यशापा नुरोधेन यवनाम्बरशौ ॥१॥ या इति ॥१॥ सुनामान्ता पञ्च पौरव्यः॥२॥ देवरक्षितान्ता सप्त देवकस्य दुहितरः । परिचारिके भोगपत्न्यौ न तु दास्यौ या पत्न्य इत्युपक्रमात्॥३॥४॥५॥ चित्रान्तानि नरापत्यानि सहस्राय रोहिणीतनया दशेत्युक्तिरयुक्तेत्याशङ्क्याह। चित्रा सुभद्रेति। पुनर्विख्यातेति । चित्रा पुनर्जन्मनि सा च द्वितीये जन्मनि सुभद्रेति विख्यातेत्यर्थः । अत्र पौराणिकी कथा । चित्रा नाम काचिदप्सरा मुनिशापाद्रोहिण्यां गर्भवासं लेभे । सा पुनर्जातमात्रा म्रियमाणा मया यादवेषु जायमानस्य भगव

वृष्ण्यान्त्रिविधमेतत्तु वंशशास्त्रं महौजसम् ॥ धारयन्विपुलं यशो नानर्थैरिह युज्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि वृष्णिवंशकीर्तनं नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ या पत्न्यो वसुदेवस्य चतुर्दश वराङ्गनाः ॥ पौरवी रोहिणी नाम इन्दिरा च तथा वरा ॥ १ ॥ वैशाखी च तथा भद्रा सुनाम्नी चैव पञ्चमी ॥ सहदेवा शान्तिदेवा श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ २ ॥ वृकदेव्युपदेवी च देवकी चैव सप्तमी ॥ सुतनुर्वडवा चैव द्वे एते परिचारिके ॥ ३ ॥ पौरवी रोहिणी नाम बाह्लिकस्यात्मजाऽभवत् ॥ ज्येष्ठा पत्नी महाराज दयिताऽऽनकदुन्दुभेः ॥ ४ ॥ लेभे ज्येष्ठं सुतं रामं सारणं शठमेव च ॥ दुर्दमं दमनं श्वभ्रं पिण्डारकमुशीनरम् ॥ ५ ॥ चित्रां नाम कुमारीं च रोहिणीतनया दश ॥ चित्रा सुभद्रेति पुनर्विख्याता कुरुनन्दन ॥ ६ ॥ वसुदेवाच्च देवक्यां जज्ञे शौरिर्महायशाः ॥ रामाच्च निशठो जज्ञे रेवत्यां दयितः सुतः ॥ ७ ॥ सुभद्रायां रथी पार्थादभिमन्युरजायत ॥ अक्रूरात्काशिकन्यायां सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥ वसुदेवस्य भार्यासु महाभागासु सप्तसु ॥ ये पुत्रा जज्ञिरे शूरा नामतस्तान्निबोध मे ॥ ९ ॥ भोजश्च विजयश्चैव शान्तिदेवासुतावुभौ ॥ वृकदेवं सुनामायां गदश्चास्तां सुतावुभौ ॥ १० ॥ उपासङ्गवरं लेभे तनयं देवरक्षिता ॥ अगावहं महात्मानं वृकदेवी व्यजायत ॥ ११ ॥ कन्या त्रिगर्त्तराजस्य भर्ता वै शैशिरायणः ॥ जिज्ञासां पौरुषे चक्रे न चस्कन्देऽस्य पौरुषम् ॥ १२ ॥

तो लीला न इग भिक् मामित्यनुवादं चक्रे । ततश्च तया वासनया पुनस्तत्रैव जन्म प्राप्स्यतीति तया सह दयासस्याऽपूर्विर्धया॥६॥शौरिः श्रीकृष्णः ॥७॥८॥९॥१०॥११॥ त्रिगर्त्तराजस्य देवकन्या वृकदेवीति पूर्वेणान्वयः । तस्यैव त्रिगर्त्तराजस्य भर्ता पुरोहितः शैशिरायणो गार्ग्यः तदीयः श्यालो यादवपक्षीयः पुरोहितः कश्चित्तस्य पौरुषमस्ति न वेति जिज्ञासां परीक्षां चक्रे हस्तेन लिङ्गमभिमृष्टवान् । अथ अनन्तरं गार्ग्यस्य पौरुषं रेतो न चस्कन्द स्खलितत्वात् तस्यानुत्पानात् । उत्थाने हि किञ्चिदपि रेतः स्कन्देदेव कतो गार्ग्यो नपुंसक इति शब्देनोक्त इत्यर्थः । यथोक्तं विष्णुपुराणे ।"गार्ग्यं गोष्ठ्यां द्विजं श्यालः षण्ढ इत्युक्तवान्पुरा। यदूनां सन्निधौ सर्वे जहसुर्यादवास्तदा ।"इति ॥१२॥

॥२०॥२१॥२२॥२३॥२२४॥२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ पुरुद्वान्नामतः तस्य वैदर्भी भद्रवती भार्या तस्यां मधुर्जातः ॥ २९ ॥ तस्यैव ऐक्ष्वाकी सती नाम द्वितीया भार्या तस्यां सत्वान् जातः ॥३०॥३१ ॥ इति हारिवंशे टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशेऽन्वयस्योक्ताश्चत्वारः सत्त्वतः सुताः ॥ शुचीकरा हरीत्यत्र

राजपुत्र्यां तु विद्वांसौ स्नुपायां क्रथकौशिकौ ॥ पश्चाद्विदर्भोऽजनयच्छूरौ रणविशारदौ ॥ २० ॥ लोमपादं तृतीयं तु पुत्रं परमधार्मिकम् ॥ लोमपादात्मजो बभ्रुराह्वतिस्तस्य चात्मजः ॥ २१ ॥ आह्वतेः कौशिकश्चैव विद्वान्परमधार्मिकः ॥ चेदिः पुत्रः कौशिकस्य तस्माच्चैद्या नृपाः स्मृताः ॥ २२ ॥ भीमो विदर्भस्य सुतः कुन्तिस्तस्यात्मजोऽभवत् ॥ कुन्तेर्धृष्टसुतो जज्ञे रणधृष्टः प्रतापवान् ॥ धृष्टस्य जज्ञिरे शूरास्त्रयः परमधार्मिकाः ॥ २३ ॥ आवन्तश्च दशार्हश्च बली विषहरश्च यः ॥ दशार्हस्य सुतो व्योमा व्योम्नो जीमूत उच्यते ॥ २४ ॥ जीमूतपुत्रो बृहतिस्तस्य भीमरथः सुतः ॥ अथ भीमरथस्यासीत्पुत्रो नवरथस्तथा ॥२५॥ तस्य चासीद्दशरथः शकुनिस्तस्य चात्मजः ॥ तस्मात्करम्भः कारम्भिर्देवरातोऽभवन्नृपः ॥२६॥ देवक्षत्रोऽभवत्तस्य दैवक्षत्रिर्महायशाः ॥ देवगर्भसमो जज्ञे देवक्षत्रस्य नन्दनः ॥२७॥ मधूनां वंशकृद्राजा मधुर्मधुरवागपि ॥ मधोर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां पुत्रो मरुवसास्तथा ॥ २८ ॥ आसन्मिरुवसः पुत्रः पुरुद्वान्पुरुपोत्तमः ॥ मधुर्जज्ञेऽथ वैदर्भ्यां भद्रवत्यां कुरूद्वहः ॥२९॥ ऐक्ष्वाकी चाभवद्भार्या सत्त्वांस्तस्यामजायत ॥ सत्वान्सर्वगुणोपेतः सात्वतां कीर्तिवर्द्धनः ॥ ३० ॥ इमां विसृष्टिं विज्ञाय ज्यामघस्य महात्मनः ॥ युज्यते परया कीर्त्या प्रजावांश्च भवेन्नरः ॥ ३१ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सत्त्वतात्सत्त्वसंपन्नान्कौशल्या सुषुवे सुतान् ॥ भजिनं भजमानं च दिव्यं देवावृधं नृपम् ॥ १ ॥ अन्धकं च महाबाहुं वृष्णिं च यदुनन्दनम् ॥ तेषां विसर्गाश्चत्वारो विस्तरेणेह ताञ्छृणु ॥ २ ॥ भजमानस्य संजय्यौ बाह्यकाथोपबाह्यका ॥ आस्तां भार्ये तयोस्तस्माज्जज्ञिरे बहवः सुताः ॥ ३ ॥ कृमिश्च क्रमणश्चैव धृष्टः शूरः पुरंजयः ॥ एते बाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ४ ॥ अयुताजित्सहस्राजिच्छताजिच्चाथ दाशकः ॥ उपबाह्यकसृञ्जय्यां भजमानाद्विजज्ञिरे ॥ ५ ॥ यज्वा देवावृधो राजा चचार विपुलं तपः ॥ पुत्रः सर्वगुणोपेतो मम स्यादिति निश्चितः ॥ ६ ॥ संयुज्यात्मानमेवं तु पर्णाशाया जलं स्पृशन् ॥ सदोपस्पृशतस्तस्य चकार प्रियमापगा ॥ ७ ॥

त्रयाणां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ सत्त्वतात् भजमानदेवावृधौ नामानौ ॥ १ ॥ २ ॥ संजय्यौ संजयपुत्र्यौ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं चित्तम् । संयुज्य समाधाय जलं स्पृशन् स्नानाचमनादेरुपलक्षणमेतत् ॥ ७ ॥

पक्षं पकारि येन निश्चयम् अभिजगाम चकार । तस्य तदीयहितस्य चिन्तया ॥८॥ हन्तेति । सस्नेहमालोचने सहमता धर्मपत्नी ॥९॥ इयेष इष्टवान् ॥१०॥११॥ ॥ १२ ॥ अन्तिके दूराच योगबलेनानेकरूपाण्यात्मानं कृत्वा सचरन्त तुल्यवत्पश्याम॥१३॥ पट्पष्टयधिकानि सप्त सहस्राणि ॥ पुरुषा अमृतत्व युक्तेन मृत्युमासाद्य मसलोक गता इत्यर्थः ॥ १४ ॥ य गा धमुरेव ॥१५॥ तस्य नप्तोः । अन्धकात् सत्त्वत पुत्रात् काश्यस्य दशाश्वस्य दुहिता ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥२० ॥ श्वेतेन शुद्ध किशोरश्चेति तरुणाश्वसदृशाहनेन । "किशोरोऽश्वस्य शावक" इति मेदिनी । अशीतिचर्मणा युक्त अशीत्या पुरुषैर्वाह्य चर्मफलक दारुमयम् आसनविशेष तेन युक्तः

चिन्तयाऽभिपरीता मा जगामैकाभिनिश्चयम् ॥ कल्याणत्वान्नरपतेस्तस्य सा निम्नगोत्तमा ॥ ८ ॥ नाध्यगच्छत तां नारीं यस्यामेवाविध सुत ॥
जायेतस्मात्त्वय हन्त भवाम्यस्य सहव्रता ॥९॥ अथ भूत्वा कुमारी सा बिभ्रती परम वपु ॥ वरयामास नृपति तामियेष च स प्रभु॥१०॥तस्या
मावत्त गर्भं च तेजस्विनमुदारधी ॥ अथ सा दशमे मासि सुषुवे सरितां वरा ॥ ११॥ पुत्र सर्वगुणोपेत बभ्रु देवावृधान्नृपात् ॥ अत्र वंशे पुराणज्ञा
गायन्तीति परिश्रुतम् ॥१२॥ गुणान्देवावृधस्याथ कीर्त्तयन्तो महात्मन॥ यथैवाग्रे सम दूरात्पश्याम च तथाऽन्तिके॥१३॥ बभ्रु श्रेष्ठो मनुष्याणां
देवैर्देवावृध सम ॥ षष्टिश्च षट् च पुरुषा सहस्राणि च सप्त च ॥१४॥ एतेऽमृतत्व सम्प्राप्ता बभ्रुर्देवावृधावपि ॥ यज्वा दानपतिर्विद्वान्ब्रह्मण्य सुदृढायुध ॥१५॥ कीर्तिमांश्च महातेजा सात्त्वतानां महारथ ॥ तस्यान्ववाय सुमहान्भोजा ये मार्तिकावता ॥ १६ ॥ अन्धकात्काश्यदुहिता चतुरो
ऽलभतात्मजान्॥कुकुर भजमान च शमि कम्बलबर्हिषम् ॥१७॥ कुकुरस्य सुतो धृष्णुर्धृष्णोस्तु तनयस्तथा ॥ कपोतरोमा तस्याथ तैत्तिरिस्त
नयोऽभवत् ॥ १८ ॥ जज्ञे पुनर्वसुस्तस्मादभिजित्तु पुनर्वसो ॥ तस्य वै पुत्रमिथुन बभूवाभिजित किल ॥ १९ ॥ आहुकश्चाहुकी चैव ख्यातौ
ख्यातिमतां वरौ॥ इमां चोदाहरन्त्यत्र गाथां प्रति तमाहुकम् ॥ २० ॥ श्वेतेन परिवारेण किशोरप्रतिमो महान् ॥ अशीतिचर्मणा युक्त स नृपः
प्रथम व्रजेत् ॥ २१ ॥ नापुत्रवान्नाशतदो नासहस्रशतायुष ॥ नाशुद्धकर्मा नायज्वा यो भोजमभितो व्रजेत् ॥ २२ ॥ पूर्वस्यां दिशि नागानां
भोजस्येत्यनुमोदनम् ॥ सोपासङ्गानुकर्षाणां ध्वजिनां सवरूथिनाम् ॥ २३ ॥

दारुकः । "चर्म रुतौ च फलके" इति मेदिनी । अशीतिचर्मणेत्यस्य अभेद्यात्मत्व चेत्यर्थ इति माध्वः प्राहुः । यद्वा नास्ति शीतिः स्पर्शो येषां ते अशीतयो देवा त एव चर्म धामनाम तेन युक्तः देववदित्यर्थः ॥ २१ ॥ अत एव तस्य परिवार स्तूयते—नापुत्रवानिति ॥ भोजमाहुकम् ॥ २२ ॥ रूप्यकाञ्चनेत्यर्थः सोपासङ्गेत्यत्र प्रा ग्रन्थ्य । रूप्यमय्य काञ्चनमय्यश्च कक्षाः यस्याः मध्यमयष्टिसक्ता या येषां तादृशानां नागानां दश सहस्राणि पूर्वस्यां दिशि । अनुमोदनम् अभ्यनुज्ञाम् पति याति ।

गन्तुं प्राप्नुवान्त तथा तस्यामेव दिशि रथानां दश सहस्राणि अनुमोदनं यान्ति । उपासङ्गो युगम्। अनुकर्षणं रथाधःस्थितं काष्ठं वरूथं रथगुप्तिः तद्वतां रथानाम्॥ २३॥२४॥ उत्तरस्यामपि तावन्त्येव रथानां नागानां च सहस्राणि तथा दिशि यथा पूर्वोत्तरयोस्तथाऽवशिष्टायामपि दिशि दक्षिणस्यां सपश्चिमायाम् अनुमोदनं तावन्त्येव सहस्राणि प्राप्नुवन्तीत्यर्थः।आभूमिपालान्सर्वान् सामन्तान् अभिव्याप्य वशीकृत्य भोजाः स्वज्ञातयस्तम् आहुकम् उपतिष्ठन् उपातिष्ठन् सेवितवन्तः किङ्किणीकिणः क्षुद्रघण्टिकावन्तो रथादयः । किङ्किणीशब्दादीकक् तद्धितः । किंकिणीकिण इति दन्त्यस्य मूर्द्धन्यत्वमार्षम् । भोजान् स्वानुत्तमकिङ्किणीकिण इति पाठे सर्वान् भूमिपालान् व्याप्य स्वान् उत्तमं सुवर्णं तन्मयकिङ्किणीयुक्ताः रथादय उत्तमकिङ्किणीकाः तद्युक्ता उत्तमकिङ्किणीकिणः । तादृशानकरोदिति शेषः ॥२५॥ आहुकीम् आहुकसंबन्धिनीं स्वसारम्

रथानां मेघघोषाणां सहस्राणि दशैव तु ॥ रूप्यकाञ्चनकक्षाणां सहस्राणि दशापि च ॥ २४ ॥ तावन्त्येव सहस्राणि उत्तरस्यां तथा दिशि ॥ आभूमिपालान्भोजान्स्वानुत्तिष्ठन्किङ्किणीकिणः ॥ २५ ॥ आहुकीं चाप्यवन्तिभ्यः स्वसारं ददुरन्धकाः ॥ आहुकस्य तु काश्यायां द्वौ पुत्रौ संबभूवतुः ॥ २६ ॥ देवकश्चोग्रसेनश्च देवपुत्रसमावुभौ ॥ देवकस्याभवन्पुत्राश्चत्वारस्त्रिदशोपमाः ॥ २७ ॥ देववानुपदेवश्च सुदेवो देवरक्षितः ॥ कुमार्यः सप्त चाप्यासन्वसुदेवाय ता ददौ ॥ २८ ॥ देवकी शान्तिदेवा च सुदेवा देवरक्षिता ॥ वृकदेव्युपदेवी च सुनासी चैव सप्तमी ॥ २९ ॥ नवोग्रसेनस्य सुतास्तेषां कंसस्तु पूर्वजः ॥ न्यग्रोधश्च सुनामा च कङ्कः शङ्कुः सुभूमिपः॥३०॥राष्ट्रपालोऽथ सुतनुरनाधृष्टिश्च पुष्टिमान् ॥ तेषां स्वसारः पञ्चाऽऽसन्कंसा कंसवती तथा ॥३१ ॥ सुतनू राष्ट्रपाली च कङ्का चैव वराङ्गना ॥ उग्रसेनः सहापत्यो व्याख्यातः कुकुरोद्भवः ॥ ३२ ॥ कुकुराणामिमं वंशं धारयन्नमितौजसाम् ॥ आत्मनो विपुलं वंशं प्रजावानाप्नुयान्नरः॥३३॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भजमानस्य पुत्रोऽथ रथमुख्यो विदूरथः ॥ राजाधिदेवः शूरस्तु विदूरथसुतोऽभवत् ॥ १ ॥ राजाधिदेवस्य सुता जज्ञिरे वीर्यवत्तराः ॥ दत्ताऽतिदत्तबलिनौ शोणाश्वः श्वेतवाहनः ॥ २ ॥

आहुकीसंज्ञाम् अवन्तिभ्यः राज्ञीत्वेन ददुः ॥२६॥२७॥ कुमार्यः पुत्र्यः ॥ २८ ॥ वृकदेवीयुक्ता उपदेवी वृकदेव्युपदेवी ॥ २९ ॥ कंसः पूर्वजः प्रथमः न्यग्रोधादयोऽष्टौ सुभूमिप इति शंकोर्विशेषणम् । गौडपाठे सुभूषण इति वा तस्यैव विशेषणम् । अन्ये तु सुभूमिप इति कंसस्यैव नामेत्याहुस्तेषां तस्य पूर्वजोक्तिर्विरुध्यते । परे पुनः कंकुश्चैव सुभूमिप इति शंकुपदे लोपमेव कुर्वन्ति तत्र पाठतत्त्वं व्यास एव वेद॥ ३०॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणिटीकायां सप्तत्रिंशोऽध्यायः॥ ३७॥ अष्टात्रिंशेऽन्वयः प्रोक्तो भजमानस्य तत्र च ॥ स्यमन्तकस्य च मणेः प्रत्यानयनमद्भुतम् ॥ १ ॥ भजमानस्य रथमुख्यः रथवतां मुख्योऽतिरथ इति यावत् ॥ १ ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दर्पः स्यवनस्य पथनादस्य शतधन्वनः भिषक्प्रमृतयश्चत्वार पुत्रा । कामदा कामदन्तिका चेति द्वे पुत्र्यौ ॥ ६ ॥ कम्बलबर्हिषः महत्पुत्रस्य देशान् वस्य नप ॥ ७ ॥ अन्यत्रा अन्धकस्य पुत्रा वान् अन्धक एव असमौजसे ददाविति गम्यते ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ निघ्नः निघ्नाद् ॥ १२ ॥ शत्रुन्पि सेनाजिय शत्रुसेनाजितौ निरमन्त्यां छवनिशसायान ॥ १३ ॥ उपलब्धवान् परम्परया लब्धवान् समुद्रात्समुद्रं प्राप्य वचारे इत्यर्थः । करमा

शमी च दण्डशर्मा च दण्डशत्रुश्च शत्रुजित् ॥ श्रवणा च श्रविष्ठा च स्वसारौ सम्बभूवतु ॥ ३ ॥ शमीपुत्र प्रतिक्षत्र प्रतिक्षत्रस्य चात्मजः ॥ स्वयभोज स्वयभोजाद्धृदीक सम्बभूव ह ॥ ४ ॥ तस्य पुत्रा बभूवुर्हि सर्वे भीमपराक्रमा ॥ कृतवर्माग्रजस्तेषां शतधन्वाऽथ मध्यम ॥५॥ देवमीढनात्तस्य भिषग्वैतरणश्च य ॥ सुदान्तश्च निदान्तश्च कामदा कामदन्तिका ॥ ६ ॥ देवशोभ्याममवत्पुत्रो विद्वान्कम्बलबर्हिष ॥ असमौजा स्तथा वीरो नासमौजाश्च तावुभौ ॥७॥ अजातपुत्राय सुतान्प्रददावसमोजसे ॥ सुदंष्ट्र चारुरूप च कृष्णमित्यन्धकाह्वय ॥ ८ ॥ एते चान्ये च बहवो अन्धका कथितास्तव ॥ अन्धकानामिम वंश धारयेद्यस्तु नित्यश ॥ ९ ॥ आत्मनो विपुल वश लभते नात्र संशय ॥ गान्धारी चैव माद्री च क्रोष्टुभार्ये बभूवतुः ॥१०॥ गान्धारी जनयामास अनमित्रं महाबलम् ॥ माद्री युधाजित पुत्र ततो वै देवमीढुषम्॥११॥अनमित्रमभि नाणां जेतारमपराजितम् ॥ अनमित्रसुतो निघ्नो निघ्नतो द्वौ बभूवतु ॥ १२ ॥ प्रसेनश्चाथ सत्राजिच्छत्रुसेनाजितावुभौ ॥ प्रसेनो द्वारवत्यां तु निरमन्त्यां महामणिम् ॥ १३ ॥ दिव्य स्यमन्तक नाम समुद्रादुपलब्धवान् ॥ तस्य सत्राजित सूर्य सखा प्राणसमोऽभवत् ॥ १४ ॥ स कदा चिन्निशापाये रथेन रथिनां वर ॥ अम्बिकूलमुपस्प्रष्टुमुपस्थातु ययौ रविम् ॥ १५ ॥ तस्योपतिष्ठतः सूर्यं विवस्वानग्रत स्थित ॥ अस्पष्टमू निर्भगवांस्तेजोमण्डलवान्प्रभु ॥ १६ ॥ अथ राजा विवस्वन्तमुवाच स्थितमग्रत ॥ यथैव व्योम्नि पश्यामि सदा त्वां ज्योतिषांपते ॥ १७ ॥ तेजोमण्डलिन देवं तथैव पुरत स्थितम् ॥ को विशेषोऽस्ति मे त्वत्त सख्येनोपागतस्य वै ॥१८॥ एतच्छ्रुत्वा तु भगवान्मणिरत्न स्यमन्तकम्॥ स्वकण्ठादवमुच्यैव एकान्ते न्यस्तवान्विभुः ॥१९॥ ततो विग्रहवन्त त ददर्श नृपतिस्तदा ॥ प्रीतिमानथ तं दृष्ट्वा मुहूर्तं कृतवान्कथाम् ॥२०॥

छत्रसेनिलायाद्यापामाह । तस्येति । तस्य प्रसेनसम्बन्धिनो भ्रातु सत्राजितस्य ॥ १४ ॥ निशापाये प्रातःकाले उपस्प्रष्टु स्नानादिक कर्तुम् ॥ १५॥ १६॥ १७ ॥ यथा दिवि मण्डलिन त्वां पश्यामि तथैव सन्निहितमपि मण्डलमात्रं पश्यामि न त्वाकृतिविशेषम् अतस्तव सख्येन उपागतस्य समीपागतस्यापि इतरजनापेक्षया मे मया त्वत्तो विशेषतः कोऽनुग्रह प्राप्तो न कोऽपी यतः इतरसदृशमपि त्वां मण्डलवन्तमेव पश्यामीत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९॥ विग्रहवन्त सुस्पष्टावयव नृपतिः राजा मण्डलाधिपतिर्नाव न तु

कृष्णायससमः कोपेनात्यन्तं कृष्णभास्वरवर्णः । "कोपेन चास्या वदनं मषीवर्णमभूत्तदा।" इति अन्यत्र दर्शनात् । यतो मिथ्यैव नपुंसकोऽयमित्यभिशापं प्रापितः प्रख्योऽति विख्यातः । द्वादशमे द्वादशे वर्षे शान्तकोपः स मन्युना दैन्येनाभिशापजेन परिप्लुतः सन्नभिशापनिवृत्त्यर्थं परं प्रत्ययमुत्पादयिष्यन् गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रम इति सार्धः ॥ १३ ॥ काऽसौ गोपकन्या कुतश्चास्य तत्संयोग इत्याह सार्द्धेन । गोपालीति । अन्ये तु कृष्णायसमयःप्रख्य इति पठित्वा कृष्णायसं लोहचूर्णम् अभक्षयत् । अयःप्रख्यो लोहवर्ण इति व्याख्या । तत्र वैष्णवीयां संमतिमाहुः।"सुतमिच्छंस्तपस्तेपे यदुचक्रभयावहम् । आराधयन् महादेवं सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ॥ ददौ वरं तु संतुष्टो वर्षे तु द्वादशे शिवः । सयोजयामास च तं यवनेशो ह्यनात्मजः । तद्योषित्सङ्गमाच्चास्य पुत्रोऽभूदलिसप्रभः । तं कालयवनं नाम" इति । तच्छब्दार्थो गार्ग्यः संयोजयामास

कृष्णायससमप्रख्यो वर्षे द्वादशमे तथा ॥ मिथ्याऽभिशप्तो गार्ग्यस्तु मन्युनाऽभिसमीरितः ॥ १३ ॥ गोपकन्यामुपादाय मैथुनायोपचक्रमे ॥ गोपाली त्वप्सरास्तस्य गोपस्त्रीवेषधारिणी ॥१४॥ धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ १५ ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे राजा महाबलः ॥ वृषपूर्वार्धकायास्तमवहन्वाजिनो रणे ॥१६॥ अपुत्रस्य स राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥ यवनस्य महाराज स कालयवनोऽभवत् ॥१७॥ स युद्धकामी नृपतिः पर्यपृच्छद्द्विजोत्तमान् ॥ वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदोऽकथयद्विभुः॥१८॥ अक्षौहिण्या तु सैन्यस्य मथुरामभ्ययात्तदा ॥ दूतं संप्रेषयामास वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥१९॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं पुरस्कृत्य महामतिम् ॥ समेता मन्त्रयामासुर्यवनस्य भयात्तदा ॥२०॥ कृत्वा च निश्चयं सर्वे पलायनपरायणाः ॥ विहाय मथुरां रम्यां मानयन्तः पिनाकिनम् ॥२१॥ कुशस्थलीं द्वारवतीं निवेशयितुमीप्सवः ॥ इति कृष्णस्य जन्मेदं यः शुचिर्नियतेन्द्रियः ॥ पर्वसु श्रावयेद्विद्वाननृणः स सुखी भवेत् ॥२२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि श्रीकृष्णजन्मानुकीर्तनं नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ क्रोष्टोरेवाभवत्पुत्रो वृजिनीवान्महायशाः ॥ वृजिनीवत्सुतश्चापि स्वाहिः स्वाहाकृतं वरः ॥ १ ॥

स्वभार्ययेति शेषः । तत्र मातृभेदः कल्पभेदाभिप्रायेण व्याख्येयः । शेषं स्पष्टम् ॥१४ ॥ १५ ॥ वृषभस्य बलीवर्दस्येव पूर्वार्द्धकायो नाभेरुपरिदेशो येषां ते वृषपूर्वार्द्धकायाः ॥ १६ ॥ राज्ञोऽन्तःपुरे ववृधे इत्यनेन गोपाल्याप्सरसा सद्यः शकुन्तलावत्परित्यक्त इति गम्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ ईप्सवो जाता इति शेषः ॥ २२ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ षट्त्रिंशे वर्ण्यते वंशः क्रोष्टोर्यदुसुतस्य च ॥ यत्र जाता महालक्ष्मी रुक्मिणी शक्तिरीश्वरी ॥ १ ॥ क्रोष्टोरेवेति ॥ यथा कृष्णः क्रोष्टुवंशे जात एवं सत्यभामादयोऽपि तत्रैव जाता इति वक्तुमेवकारः । क्षत्रियाणां समानान्वयेऽपि साపिण्ड्यनिवृत्त्यूर्ध्वं पुरोहितगोत्रेण

अन्योन्य गोत्रभेदादिवहा भरन्तीति युज्यत एवेति भाव ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रसूतिं पुत्रप्रजासमुत्थमात्मजम् इच्छन् अभूत् तस्य इच्छत कर्मभि पुत्रेष्ट्यादिभि ॥ ३ ॥
अनुष्ठित आभित ॥ ४ ॥ पार्थश्रवस पृथुश्रवसःपुत्रम् ॥ ५ ॥ उशतो नामत स्वधर्म यज्ञम् उशतां कामयमानानां वर श्रेष्ठ ॥६॥७॥ मरुत्त धर्मं चचार । तत्र हेतु ।
स्वभागिनीमरणानन्तर स्वफलप्रदानेन सेवते अभेत्यापि यज्ञाङ्ग सेवनकृत् यतोऽयश्चचार ततस्य सुत लेभे इत्यन्वय ॥८॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूतिं नाम सुलेभे इत्यन्‍

स्यादिपुत्रोऽभवद्राजा रुपद्भर्वदतां वर ॥ महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणै ॥२॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन्रुपद्रुः सोऽग्र्यमात्मजम्॥ जज्ञे चित्र
न्यस्तस्य पुत्र कर्मभिरन्वित ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिण ॥ शशबिन्दुः पर वृत्त राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवा पृथु
यशा राजाऽऽसीच्छशबिन्दुज ॥ शसन्ति च पुराणज्ञा पार्थश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तर सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ उशतो यज्ञमखिल
स्वधर्मसुगतां वर ॥ ६ ॥ शिनेयुरभवत्सूनुरुशतः शत्रुतापनः ॥ मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुत्तोऽलभत ज्येष्ठ सुतं कम्बल
बर्हिषम्॥ चचार विपुल धर्ममपात्प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन्वै सुत कम्बलबर्हिष ॥ बभूव रुक्मकवच शतप्रसवत सुत ॥९॥
निहत्य रुक्मकवच शत कवचिनां रणे ॥ धन्विनां निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥१०॥ जज्ञेऽथ रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ॥ जज्ञिरे
पञ्च पुत्रास्तु महावीर्या पराजित ॥ ११ ॥ रुक्मेषु पृथुरुक्मश्च ज्यामघ पलितो हरि ॥ पालित च हरिं चैव विदेहेभ्यः पिता ददौ ॥ १२॥
रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्य सश्रित ॥ ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्ज्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १३ ॥ प्रशान्त स वनस्थस्तु ब्राह्मणेश्चावबोधित ॥
जिगाय रथमास्थाय देशमन्य ध्वजी रथी॥१४॥नर्मदाकूलमेकाकी नगरीं मृत्तिकावतीम्॥ ऋक्षवन्त गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास स ॥१५॥
ज्यामघस्याभवद्भार्या शैब्या बलवती सती॥ अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत॥१६॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप स ॥
भार्यामुवाच सत्रस्त स्नुषेति स नरेश्वरः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्देवी कस्य चेय स्नुषेति वै ॥ अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तम ॥१८॥
यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उग्रेण तपसा तस्या कन्याया स व्यजायत ॥ पुत्र विदर्भं सुभगा शैब्या परिणता सती ॥ १९॥

पन्थे ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्य विदेहान् भातु तदधिपतये राज्ञे ददावित्यर्थ ॥ १२ ॥ सश्रितः आश्रितः ज्येष्ठानुसारी जात ॥ १३ ॥ वार्धक्यात् प्रशान्त
स्त्पक्तराज्यलिप्स अवबोधितः तपआदिना उद्दीपित जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलवती प्रगल्भा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥तस्या उपदानवीसंज्ञाया उग्रेण
तपसा परिणता वृद्धाऽपि शैब्या पुत्र व्यजायत जनितवती ॥ १९ ॥

क्षत्रियमात्रः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ स्यन्दते प्रस्रवति रुक्मं सुवर्णम् ॥ २५ ॥२६॥ सिंहो देवताविष्टः न तु पशुमात्रः तेन तादृङ्मणिधारिणो धर्षणायो
गात् ॥ २७ ॥ ऋक्षराजो जाम्बवान् ॥२८ ॥ शशङ्किरे कृष्णेनैव प्रसेनं हत्वा मणिर्गृहीत इति शङ्कां चक्रुः ॥२९॥ नकारी अकर्ता ॥३०॥ आप्तकारिभिः अन्तरङ्गैः

तमपि प्रस्थितं भूयो विवस्वन्तं स सत्रजित् ॥ लोकानुद्भासयस्येतान्येन त्वं सततं प्रभो ॥ तदेतन्मणिरत्नं मे भगवन्दातुमर्हसि ॥ २१ ॥ ततः स्यमन्तकमणिं दत्तवांस्तस्य भास्करः ॥ स तमाबध्य नगरीं प्रविवेश महीपतिः ॥ २२ ॥ तं जनाः पर्यधावन्त सूर्योऽयं गच्छतीति ह ॥ पुरीं विस्मापयित्वा च राजा त्वन्तःपुरं ययौ ॥ २३॥ तत्प्रसेनजितं दिव्यं मणिरत्नं स्यमन्तकम्॥ ददौ भ्रात्रे नरपतिः प्रेम्णा सत्राजिदुत्तमम्॥२४॥ स मणिः स्यन्दते रुक्मं वृष्ण्यन्धकनिवेशने॥कालवर्षी च पर्जन्यो न च व्याधिभयं ह्यभूत् ॥२५॥ लिप्सां चक्रे प्रसेनात्तु मणिरत्ने स्यमन्तके॥ गोविन्दो न च तल्लेभे शक्तोऽपि न जहार सः॥२६॥कदाचिन्मृगयां यातः प्रसेनस्तेन भूषितः ॥ स्यमन्तककृते सिंहाद्वधं प्राप वनेचरात्॥२७॥ अथ सिंहं प्रधावन्तमृक्षराजो महाबलः ॥ निहत्य मणिरत्नं तदादाय बिलमाविशत् ॥ २८ ॥ ततो वृष्ण्यन्धकाः कृष्णं प्रसेनवधकारणात् ॥ प्रार्थनां तां मणेर्बुद्ध्वा सर्व एव शशङ्किरे॥२९॥स शङ्क्यमानो धर्मात्मा नकारी तस्य कर्मणः॥आहरिष्ये मणिमिति प्रतिज्ञाय वनं ययौ ॥३०॥ यत्र प्रसेनो मृगयामाचरत्तत्र चाप्यथ ॥ प्रसेनस्य पदं गृह्य पुरुषैराप्तकारिभिः॥३१॥ऋक्षवन्तं गिरिवरं विन्ध्यं च गिरिमुत्तमम् ॥ अन्वेषयन्परिश्रान्तः स ददर्श महामनाः ॥ ३२ ॥ साश्वं हतं प्रसेनं वै नाविन्दच्चेप्सितं मणिम् ॥ अथ सिंहः प्रसेनस्य शरीरस्याविदूरतः ॥ ३३ ॥ ऋक्षेण निहतो दृष्टः पादैरृक्षश्च सूचितः ॥ पादैरन्वेषयामास गुहामृक्षस्य माधवः ॥ ३४ ॥ महत्यृक्षबिले वाणीं शुश्राव प्रमदेरिताम् ॥ धात्र्या कुमारमादाय सुतं जाम्बवतो नृप ॥ क्रीडापयन्त्या मणिना मा रोदीरित्यथेरिताम् ॥ ३५ ॥ धात्र्युवाच ॥ सिंहः प्रसेनमवधीत्सिंहो जाम्बवता हतः ॥ सुकुमारक मा रोदीस्तव ह्येष स्यमन्तकः ॥ ३६ ॥ सुव्यक्तीकृतशब्दस्तु तूर्णं बिलमथाविशत् ॥ प्रविश्य चापि भगवांस्तमृक्षबिलमञ्जसा ॥ ३७ ॥ स्थापयित्वा बिलद्वारि यदूल्लाङ्गलिना सह ॥ शार्ङ्गधन्वा बिलस्थं तु जाम्बवन्तं ददर्श ह ॥ ३८ ॥ युयुधे वासुदेवस्तु बिले जाम्बवता सह ॥ बाहुभ्यामेव गोविन्दो दिवसानेकविंशतिम् ॥ ३९ ॥ प्रविष्टे तु बिलं कृष्णे बलदेवपुरःसराः ॥ पुरीं द्वारवतीमेत्य हतं कृष्णं न्यवेदयन् ॥४०॥वासुदेवस्तु निर्जित्य जाम्बवन्तं महाबलम्॥भेजे जाम्बवतीं कन्यामृक्षराजस्य संमताम्॥ मणिं स्यमन्तकं चैव जग्राहात्मविशुद्धये॥४१॥

किङ्करैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

अ पोऽय गोयभेदादिसदृशा भरन्वीति युज्यत पयेति भाव ॥ १ ॥ २ ॥ सुतप्रसूर्तिं पुत्रप्रआसमृश्रमात्मजम् इच्छन् अभूत् तस्य इच्छत कर्मभि पुत्रेष्ट्यादिभि ॥ ३ ॥ अनुष्ठित आश्रित ॥ ४ ॥ पार्थश्रवस पृथुश्रवस पुत्रम् ॥ ५ ॥ उशतो नामत स्वधर्म यज्ञम् उशतां कामयमानानां वर श्रेष्ठ ॥६॥७॥ मरुत्तः धर्म चचार । तत्र हेतु । वेत्यभागिनीमरणानन्तर रुक्मकवचनेन सेवते अभेत्यापि तस्याः सेवनकृत् यतोऽतश्चचार ततस्त सुत लेभे इत्यन्वय ॥८॥ सुतम् इच्छन् सुतप्रसूर्तिं नाम सुलेभे इत्यनु

स्वाहिपुत्रोऽभवद्राजा रुपङ्गुवदतां वर ॥ महाक्रतुभिरीजे यो विविधैर्भूरिदक्षिणै ॥२॥ सुतप्रसूतिमन्विच्छन्रुपङ्गु सोऽग्र्यमात्मजम्॥ जज्ञे चित्र ग्यस्तस्य पुत्र कर्मभिरन्वित ॥ ३ ॥ आसीच्चैत्ररथिर्वीरो यज्वा विपुलदक्षिणः ॥ शशबिन्दु पर वृत्तं राजर्षीणामनुष्ठितः ॥ ४ ॥ पृथुश्रवा पृथु यशा राजाऽऽसीच्छशबिन्दुज ॥ शसन्ति च पुराणज्ञा पार्थश्रवसमुत्तरम् ॥ ५ ॥ अनन्तर सुयज्ञस्तु सुयज्ञतनयोऽभवत् ॥ उशतो यज्ञमखिल स्वधर्ममुशतां वर ॥ ६ ॥ शिनेयुरभवत्सूनुरुशतः शत्रुतापनः ॥ मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृप ॥ ७ ॥ मरुत्तोऽलभत ज्येष्ठ सुतं कम्बल बर्हिषम् ॥ चचार विपुल धर्मममर्षात्प्रेत्यभागपि ॥ ८ ॥ सुतप्रसूतिमिच्छन्वै सुत कम्बलबर्हिष ॥ बभूव रुक्मकवचः शतप्रसवत सुत ॥९॥ निहत्य रुक्मकवच शत कवचिनां रणे ॥ धन्विनां निशितैर्बाणैरवाप श्रियमुत्तमाम् ॥१०॥ जज्ञेऽथ रुक्मकवचात्पराजित्परवीरहा ॥ जज्ञिरे पञ्च पुत्रास्तु महावीर्या पराजित ॥ ११ ॥ रुक्मेषु पृथुरुक्मश्च ज्यामघ पलितो हरि ॥ पालित च हरिं चैव विदेहेभ्य पिता ददौ ॥ १२ ॥ रुक्मेषुरभवद्राजा पृथुरुक्मस्य सश्रितः ॥ ताभ्यां प्रव्राजितो राज्याज्ज्यामघोऽवसदाश्रमे ॥ १३ ॥ प्रशान्त स वनस्थस्तु ब्राह्मणेनावबोधित ॥ जिगाय रथमास्थाय देशमन्य ध्वजी रथी॥१४॥नर्मदाकूलमेकाकी नगरीं मृत्तिकावतीम्॥ ऋक्षवन्त गिरिं जित्वा शुक्तिमत्यामुवास स ॥१५॥ ज्यामघस्याभवद्भार्या शैव्या बलवती सती॥ अपुत्रोऽपि च राजा स नान्यां भार्यामविन्दत॥१६॥ तस्यासीद्विजयो युद्धे तत्र कन्यामवाप स ॥ भार्यामुवाच संत्रस्त स्नुषेति स नरेश्वरः ॥ १७ ॥ एतच्छ्रुत्वाऽब्रवीद्देवी कस्य चेयं स्नुषेति मे ॥ अब्रवीत्तदुपश्रुत्य ज्यामघो राजसत्तम ॥१८॥ यस्ते जनिष्यते पुत्रस्तस्य भार्योपदानवी ॥ उग्रेण तपसा तस्या कन्याया स व्यजायत ॥ पुत्र विदर्भं सुभगा शैव्या परिणता सती ॥ १९॥

पञ्चते ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विदेहेभ्य विदेहान् जातु तदधिपतये राज्ञे ददावित्यर्थ ॥ १२ ॥ संश्रित आश्रितः ज्येष्ठानुसारी जात ॥ १३ ॥ वार्धक्यात् प्रशान्त स्त्यक्तराज्यचेष्टम अवबोधितः तपआदिना उद्दीपित जिगाय जितवान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ बलवती प्रगल्भा ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥तस्याः उपदानवीसंज्ञायाः उग्रेण वयसा परिणता वृद्धाऽपि शैव्या पुत्र व्यजायत जनितवती ॥ १९ ॥

॥ ३ ॥ समयं शपथम् ॥ ४ ॥ कृष्णेन श्वशुरवधक्रुद्धेन अभ्युपयास्यामः अनुयास्यामः प्रबलीकर्त्तुमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । ममेति ॥ ५ ॥ वारणावताऽऽह्वयं हस्तिनापुरम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ कुल्यार्थे अस्थ्नां संस्कारार्थे । "कुल्यं स्यात्कीकसे" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥ १२ ॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात्

सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं कारयांचक्रे नावेद्योऽहं त्वयेत्युत ॥ ४ ॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ॥ ममाद्य द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥ ६ ॥ सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्तुर्निवेद्य दुःखार्त्ता पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्वरितमागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्गामी तस्य प्रभुरहं विभो ॥ १० ॥ तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रववृते युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संरब्धौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्तोऽपि शाठ्याद्धार्दिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः ॥ योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥ १५ ॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य तां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्खेदाच्च भारत ॥ खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥ तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥ मिथिलामभितो राजञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्कृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥

हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अश्वया ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा । यद्वा शतधन्वनो हया अश्वा दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शातरतीरोपण वीर इति ॥ ४६ ॥ भार्या कृष्णाय वा ददाविति पाठे विशोऽपि दत्ताः अन्यथा ताम् उत्तमत्वेन स्यातां सत्यभामामेवेति ध्यात्पयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रोष्टे कनिष्ठा स्त्री माद्री तत्पुत्रस्य युधाजितो वशमाह—माद्रीति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६॥ ॥ ५७ ॥ मिथ्याभिशस्ति मिथ्याऽभिशाप वेद जानाति ॥ ५८ ॥ ॥ इति हरिवंशे टीकायामष्टत्रिंशोऽध्याय ॥ ३८ ॥ ॥छ॥ ॥ त्रिंशितमाऽध्यिकेऽध्याये सत्राजि

अनुनीयर्क्षराजान निर्ययो च तदा बिलात् ॥ द्वारकामगमत्कृष्ण श्रिया परमया युतः॥४२॥एव स मणिमाहृत्य विशोध्याऽऽत्मानमच्युत ॥ददौ सत्राजिते तं वै सर्वसात्वतसंसदि ॥४३॥ एव मिथ्याऽभिशापेन कृष्णेनामित्रघातिना॥ आत्मा विशोधित पापाद्विनिर्जित्य स्यमन्तकम्॥४४॥ सत्राजितो दश त्वासन्भार्यास्तासां शत सुता ॥ ख्यातिमन्तस्त्रयस्तेषां भङ्कारस्तु पूर्वज ॥ ४५ ॥ वीरो वातपतिश्चैव उपस्वावांश्च ते त्रय ॥ कुमार्यश्चापि तिस्रो वै दिक्षु ख्याता नराधिप ॥ ४६ ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां व्रतिनी च दृढव्रता॥तथा प्रस्वापिनी चैव भार्यां कृष्णाय तां ददौ ॥ ४७॥ सभाक्षो भङ्गकारिस्तु नारेयश्च नरोत्तमौ॥जज्ञाते गुणसम्पन्नौ विश्रुतौ रूपसम्पदा॥४८॥माद्रीपुत्रस्य जज्ञेऽथ पृश्नि पुत्रो युधाजित ॥ जज्ञाते तनयौ पृश्ने श्वफल्कश्चित्रकस्तथा ॥४९॥ श्वफल्क काशिराजस्य सुतां भार्यामविन्दत॥गान्दिनीं नाम तस्याश्च सदा गा प्रददौ पिता ॥ ५० ॥ तस्यां जज्ञे महाबाहुः श्रुतवानिति विश्रुत ॥ अक्रूरोऽथ महाभागो यज्वा विपुलदक्षिणः॥५१॥उपासङ्गस्तथा मद्गुर्मृदुरश्चारिमेजय ॥ गिरिक्षिपस्त्वथापेक्ष शत्रुघ्न चारिमर्दन ॥५२॥ धर्मभृद्यतिधर्मा च गृध्रमोजोऽन्धकस्तथा॥सुबाहुः प्रतिबाहुश्च सुन्दरी च वराङ्गना ॥५३॥ विश्रुता साम्बमहिषी कन्या चास्य वसुंधरा ॥ रूपयौवनसम्पन्ना सर्वसत्त्वमनोहरा॥ ५४॥ अक्रूरेणोग्रसेन्यां तु सुतौ द्वौ कुरुनन्दन ॥ सुदेवश्चोपदेवश्च जज्ञाते देववर्चसौ॥५५॥चित्रकस्याभवन्पुत्रा पृथुर्विपृथुरेव च॥अश्वग्रीवोऽश्वबाहुश्च सुपार्श्वकगवेषणौ॥५६॥अरिष्टनेमेरश्वश्च सुधर्मा धर्मभृत्तथा॥ सुबाहुर्बहुबाहुश्च श्रविष्ठाश्रवणे स्त्रियौ॥५७॥इमां मिथ्याऽभिशस्तिं य कृष्णस्य समुदाहृताम् ॥ वेद मिथ्याऽभिशापास्त न स्पृशन्ति कदाचन ॥५८॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु ह०हरिवंशपर्वण्यष्टत्रिंशोऽध्याय ॥३८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यत्तत्सत्राजिते कृष्णो मणिरत्न स्यमन्तकम्॥ अदात्तद्धारयामास बभ्रुर्वै शतधन्वना ॥ १ ॥ यदा हि प्रार्थयामास सत्यभामामनिन्दिताम् ॥ अक्रूरोन्तरमन्विच्छन्मणिं चैव स्यमन्तकम् ॥२॥

दश उच्यते ॥ बभ्रुगोनिमभूर्तिर्मणेरानयन तथा ॥ १ ॥ यत्तत् बभ्रुरक्रूरस्तस्मात् शतधन्वना हारयामासेत्यन्वयः ॥ १॥ अन्तर तादर्थ्ये पदर्थे स मणिस्त्वं स्वर्णप्रसवादिरूप मध्यमनिश्चयाभिप्रायः । "अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्तर्धिभेदतादर्थ्ये । " इति मेदिनी ॥ २ ॥

॥ ३ ॥ समय शपथम्॥४॥ कृष्णेन [illegible] यास्यामः अनुयास्यामः प्रचलीकर्त्तुमिति शेषः । अत्रोपपत्तिमाह । ममेति ॥५॥ वारणावताऽह्वयं हस्तिनापुरम्
॥ ६ ॥ ७ ॥कुल्यार्थे अस्थ्नां संस्कारार्थे । "कुल्यं स्यात्कीकसे" इति मेदिनी ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ भोजः शतधन्वा ॥१२॥ शाठ्यात् अशक्तिप्रकाशनात्

सत्राजितं ततो हत्वा शतधन्वा महाबलः ॥ रात्रौ तं मणिमादाय ततोऽक्रूराय दत्तवान् ॥ ३ ॥ अक्रूरस्तु ततो रत्नमादाय भरतर्षभ ॥ समयं
कारयांचक्रे नावेद्योऽहं त्वयेत्युत ॥४॥ वयमभ्युपयास्यामः कृष्णेन त्वामभिद्रुतम् ॥ ममाद्य द्वारका सर्वा वशे तिष्ठत्यसंशयम् ॥ ५ ॥ हते पितरि
दुःखार्ता सत्यभामा यशस्विनी ॥ प्रययौ रथमारुह्य नगरं वारणावतम् ॥६॥ सत्यभामा तु तद्वृत्तं भोजस्य शतधन्वनः ॥ भर्त्तुर्निवेद्य दुःखार्त्ता
पार्श्वस्थाश्रूण्यवर्तयत् ॥ ७ ॥ पाण्डवानां तु दग्धानां हरिः कृत्वोदकक्रियाम् ॥ कुल्यार्थे चापि पाण्डूनां न्ययोजयत सात्यकिम् ॥ ८ ॥ ततस्त्व
रितमागत्य द्वारकां मधुसूदनः ॥ पूर्वजं हलिनं श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ९ ॥ हतः प्रसेनः सिंहेन सत्राजिच्छतधन्वना ॥ स्यमन्तकः स मद्गामी
तस्य प्रभुरहं विभो ॥१०॥ तदारोह रथं शीघ्रं भोजं हत्वा महाबलम् ॥ स्यमन्तको महाबाहो ह्यस्माकं स भविष्यति ॥ ११ ॥ ततः प्रववृते
युद्धं तुमुलं भोजकृष्णयोः ॥ शतधन्वा ततोऽक्रूरमवैक्षत्सर्वतोदिशम् ॥ १२ ॥ संरब्धौ तावुभौ दृष्ट्वा तत्र भोजजनार्दनौ ॥ शक्तोऽपि शाठ्याद्धा
र्दिक्यमक्रूरो नाभ्यपद्यत ॥ १३ ॥ अपयाने ततो बुद्धिं भोजश्चक्रे भयार्दितः ॥ योजनानां शतं साग्रं हयया प्रत्यपद्यत ॥ १४ ॥ विख्याता
हृदया नाम शतयोजनगामिनी ॥ भोजस्य वडवा राजन्यया कृष्णमयोधयत् ॥१५॥ क्षीणां जवेन च हयामध्वनः शतयोजने ॥ दृष्ट्वा रथस्य
तां वृद्धिं शतधन्वानमार्दयत् ॥ १६ ॥ ततस्तस्य हयायास्तु श्रमात्खेदाच्च भारत ॥ खमुत्पेतुरथ प्राणाः कृष्णो राममथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
तिष्ठस्वेह महाबाहो दृष्टदोषा हया मया ॥ पद्भ्यां गत्वा हरिष्यामि मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ १८ ॥ पद्भ्यामेव ततो गत्वा शतधन्वानमच्युतः ॥
मिथिलामभितो राजञ्जघान परमास्त्रवित् ॥ १९ ॥ स्यमन्तकं च नापश्यद्धत्वा भोजं महाबलम् ॥ निवृत्तं चाब्रवीत्कृष्णं रत्नं देहीति
लाङ्गली ॥ २० ॥ नास्तीति कृष्णश्चोवाच ततो रामो रुषान्वितः ॥ धिक्छब्दमसकृत्कृत्वा प्रत्युवाच जनार्दनम् ॥ २१ ॥ भ्रातृत्वान्मर्षयाम्येष
स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ कृत्यं न मे द्वारकया न त्वया न च वृष्णिभिः ॥ २२ ॥

हार्दिक्यं हृदीकपुत्रं शतधन्वानं नाभ्यपद्यत सहायार्थं न गतवान् ॥ १३ ॥ हयया अश्वया ॥१४॥१५॥ १६ ॥ १७ ॥ दृष्टदोषाः क्षीणगतयो निश्चेष्टा वा । यद्वा
शतधन्वनो हया अश्वा दृष्टदोषा मृता ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

॥ २३ ॥ २४ ॥ दीक्षामय कवच दीक्षितस्य युद्धनिषेधादितरैर्वैरासकैस्तेनैव स्वशरीररक्षाऽपि कृतेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥
॥ ३२ ॥ कच्छे सजले तीरप्रदेशे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ योगेन मधुपर्कदानादिसम्बन्धेन छिद्रेण ॥ ३५ ॥ अनार्यक शाठ्यम् ॥ ३६ ॥ यत् यतो हेतो रोपोऽभूत् स च
प्रविवेश ततो रामो मिथिलामरिमर्दन ॥ सर्वकामैरुपाचेतैर्मैथिलेनाभिपूजित ॥ २३ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु बभ्रुर्मतिमतां वर ॥ नानारूपा
न्क्रतून्सर्वानाजहार निर्गलान् ॥ २४ ॥ दीक्षामयं सकवच रक्षार्थं प्रविवेश ह ॥ स्यमन्तककृते प्राज्ञो गान्दीपुत्रो महायशा ॥२५॥अथ रत्नानि
चाग्र्याणि द्रव्याणि विविधानि च ॥ षष्टिं वर्षाणि धर्मात्मा यज्ञेषु विनियोजयत् ॥ २६ ॥ अक्रूरयज्ञा इति ते ख्यातास्तस्य महात्मनः ॥ बहुन्नद
क्षिणा सर्वे सर्वकामप्रदायिन ॥ २७ ॥ अथ दुर्योधनो राजा गत्वा तु मिथिलां प्रभु ॥ गदाशिक्षां ततो दिव्यां बलभद्रादवाप्तवान् ॥ २८ ॥
प्रसाद्य तु ततो रामो वृष्ण्यन्धकमहारथै ॥ आनीतो द्वारकामेव कृष्णेन च महात्मना ॥२९॥ अक्रूरस्त्वन्धकैः सार्द्धमयाऽयाद्भरतर्षभ ॥ हत्वा
सत्राजितं युद्धे सबन्धुं महाबलम् ॥३०॥ ज्ञातिभेदभयात्कृष्णस्तमुपेक्षितवानथ ॥ अपयाते तथाऽक्रूरे नावर्षत्पाकशासन ॥३१॥ अनावृष्ट्या
यदा राष्ट्रमभवद्बहुधा कृशम् ॥ तत प्रसादयामासुरक्रूरं कुकुरान्धका ॥ ३२ ॥ पुनर्द्वारवतीं प्राप्ते तस्मिन्दानपतौ ततः ॥ प्रववर्ष सहस्राक्षः
कच्छे जलनिधेस्तदा ॥ ३३ ॥ कन्यां च वासुदेवाय स्वसारं शीलसम्मताम् ॥ अक्रूरः प्रददौ धीमान्प्रीत्यर्थं कुरुनन्दन ॥ ३४ ॥ अथ विज्ञाय
योगेन कृष्णो बभ्रुगतं मणिम् ॥ सभामध्ये गतं प्राह तमक्रूरं जनार्दन ॥ ३५ ॥ यत्तद्रत्नं मणिवरं तव हस्तगतं विभो ॥ तत्प्रयच्छस्व मानार्ह
मयि माऽनार्यकं कृथाः ॥ ३६ ॥ षष्टिवर्षे गते काले यद्रोषोऽभून्ममानघ ॥ स संरूढोऽसकृत्प्राप्तस्तत कालात्ययो महान् ॥ ३७ ॥ तत
कृष्णस्य वचनात्सर्वसात्त्वतसंसदि ॥ प्रददौ त मणिं बभ्रुरक्लेशेन महामति ॥३८॥ततस्तमार्जवप्राप्तं बभ्रोर्हस्तादरिंदम ॥ ददौ हृष्टमना कृष्णस्त
मणिं बभ्रवे पुन ॥ ३९ ॥ स कृष्णहस्तात्संप्राप्तं मणिरत्नं स्यमन्तकम् ॥ आबध्य गान्दिनीपुत्रो विरराजांशुमानिव ॥ ४० ॥ यस्त्वेवं शृणुया
न्नित्यं शुचिर्भूत्वा समाहित ॥ सुखानां सकलानां च फलभागिह जायते ॥ ४१ ॥ आब्रह्मभुवनाच्चापि यश ख्यातिर्न संशय ॥ भविष्यति
नृपश्रेष्ठ सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वण्येकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥
मत्त तस्य कालात्ययमात्रश्चिरकालीनो रोष यदर्थं जातः तद्रत्नं प्रयच्छेति पूर्वेणान्वयः ॥३७॥ ३८ ॥३९॥ ४० ॥ यस्त्विति द्वौ श्लोकौ कश्चिन्न पठ्येते ॥४१॥
॥ ४२ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥

चत्वारिंशत्तमेऽध्याये भगवद्विषयो महान् ॥ जनमेजयस्य भूपस्य प्रश्नभारः प्रतन्यते ॥ १ ॥ स्यमन्तकाख्यानप्रसङ्गेन समर्थोऽपि भगवान् लोकस्थितिं न बिभेद कारु
णिकत्वाच्चाक्रूरादीनामपराधान् क्षान्तवानिति श्रुत्वा भगवन्माहात्म्यश्रवणे जाताऽऽदरो जनमेजय उवाच । प्रादुर्भावानिति ॥ प्रादुर्भावान्कथयतां मुखाद्वाराहोऽपि वराहस्यायं
वाराहस्तादृशोऽपि प्रादुर्भावोऽस्तीति नोऽस्माभिः श्रुतम् । वरं च तदहश्चेति व्युत्पत्त्या वराहशब्दः श्रेष्ठयज्ञवाची ॥ १ ॥ तस्य चरितं सर्वकार्यजनकत्वं विधिम् अपूर्वस्व
रूपाविष्करणम् । विस्तरम् अनुष्ठानेतिकर्तव्यताम् । कर्म तेन संतर्पणीयं देवतादिकम् । गुणः द्रव्यदेशकालादिः । संतानः प्रयोगविधिः । हेतुम् अधिकारम् । मनीषितं
त्यागात्मकं स्वरूपसम्प्रदानम् । एतत्सर्वम् अहं न जाने तस्माद्वदेत्यर्थः ॥ २ ॥ अधियज्ञमेवं वराहस्वरूपादिकं दृष्ट्वाऽभिदेवं तत्पृच्छति । किमात्मकः आत्मा स्वरूपं मूर्ति

जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावान्पुराणेषु विष्णोरमिततेजसः ॥ सतां कथयतामेव वाराह इति नः श्रुतम् ॥ १ ॥ न जाने तस्य चरितं न विधिं नैव
विस्तरम् ॥ न कर्मगुणसंतानं न हेतुं न मनीषितम् ॥ २ ॥ किमात्मको वराहः स का मूर्तिः का च देवता ॥ किमाचारः प्रभावो वा किं वा तेन
पुरा कृतम् ॥ ३ ॥ यज्ञार्थं समवेतानां मिषतां च द्विजन्मनाम् ॥ महावराहचरितं कृष्णद्वैपायनेरितम् ॥ ४ ॥ यथा नारायणो ब्रह्मन्वाराहं रूप
मास्थितः ॥ दंष्ट्रया गां समुद्रस्थामुज्जहारारिसूदनः ॥ ५ ॥ विस्तरेणैव कर्माणि सर्वाणि रिपुघातिनः ॥ श्रोतुमिच्छाम्यशेषेण हरेः कृष्णस्य
धीमतः ॥ ६ ॥ कर्मणामानुपूर्व्याच्च प्रादुर्भावाश्च ये विभोः ॥ या चास्य प्रकृतिर्ब्रह्मंस्तां मे व्याख्यातुमर्हसि ॥ ७ ॥ कथं च भगवान्विष्णुः सुर
शत्रुनिषूदनः ॥ वसुदेवकुले धीमान्वासुदेवत्वमागतः ॥ ८ ॥ अमरैरावृतं पुण्यं पुण्यकृद्भिर्निषेवितम् ॥ देवलोकं समुत्सृज्य मर्त्यलोकमिहा
गतः ॥ ९ ॥ देवमानुषयोर्नेता यो भुवः प्रभवो विभुः ॥ किमर्थं दिव्यमात्मानं मानुष्ये संन्ययोजयत् ॥ १० ॥ यश्चक्रं वर्तयत्येको मानुषाणाम
नामयम् ॥ मानुष्ये स कथं बुद्धिं चक्रे चक्रभृतां वरः ॥ ११ ॥ गोपायनं यः कुरुते जगतः सार्वलौकिकम् ॥ स कथं गां गतो देवो विष्णुर्गोपत्व
मागतः ॥ १२ ॥ महाभूतानि भूताऽऽत्मा यो दधार चकार च ॥ श्रीगर्भः स कथं गर्भे स्त्रिया भूचरया धृतः ॥ १३ ॥

वोह्यविग्रहः देवता तदधिष्ठाता ईश्वरः आचारस्तस्य कर्तव्योऽर्थः । प्रभावः सामर्थ्यम् ॥ ३ ॥ चरितम् ईरितं श्रुतं च परंतु तत्त्वं न ज्ञातमित्यर्थः ॥ ४ ॥ यथा
उज्जहार तथा श्रुतमिति पूर्वेण संबन्धः ॥ ५ ॥ सर्वाणि वराहादीनि नानावतारकृतानि ॥ ६ ॥ अस्य प्रादुर्भावतरङ्गस्य या प्रकृतिः समुद्रस्थानीया ॥ ७ ॥ कथमिति ॥
कर्मबन्धहीनोऽपि कथमुत्तमस्थानादवरं स्थानं प्राप्त इत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ लीलार्थम् अवतारो न स्वप्रयोजनार्थमित्यपि न यतो लीलायामपि जन्यतापरिहारादेः किय
तोऽपि प्रयोजनस्य सत्त्वात् परमानन्दरूपस्य तु तदभावादित्याक्षिपति । किमर्थमिति ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

कर्मे पादविसरैः त्रिदशेप्सया देवानामिच्छसिद्धयर्थं मयो मार्गा धर्मेण स्वर्गं अर्थेनाय लोकं कामेनापोलोक तेषां मार्गांस्त्रिभि प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ जगत् पञ्चभूतात्मक सकारणं पीता सद्य । तोयमय निर्विशेष चिन्मात्ररूप तत्रैव सलिल एको ऋषेति सलिलपदप्रयोगात् वाच्य कृत्वा । लोकम् एकार्णव चक्रे । सर्वं चिन्मात्रमिति भावनया त्मानम् अवशयतीति भाव । तत्र साधन ह्रस्वाह्रस्वेन वर्त्मनेति । ह्रस्वम् अह्रस्व विवरेन जडशिन चिदचिद्ग्रन्थिरूपेणैव जीवरूपेणैव मार्गेण । अय भाव । योऽहका स्माभित्य सर्वं भजति तेनैव सम्यगाभिठेन संहरन् तमपि मार्गात्म्यसरणिरूपं संहरतीति ॥१५॥ विषाणाग्रेण दन्ताग्रेण । "विषाण दन्तशृङ्गयोः" इत्यमर ॥१६॥ असुर

येन लोकान्क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया ॥ स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रय ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय वपु ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे ह्रस्वाह्रस्वेन वर्त्मना ॥ १५ ॥ यः पुराणे पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थित ॥ विषाणाग्रेण वसुधामुज्जहारारिसूदन ॥ १६ ॥ य पुरा पुरुहूतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वाऽसुरगणान्सुराणां सुरसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैंहं वपु कृत्वा द्विधा कृत्वा च तत्पुन ॥ पूर्वं दैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हत ॥ १८ ॥ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्वं संवर्तको विभु ॥ पातालस्थोऽर्णवगतं पपौ तोयमयं हवि ॥ १९ ॥ सहस्रशिरस प्राहुर्न्सहस्राक्षं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरण देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामहं गृहम् ॥ एकार्णवजलस्यस्य नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्या संग्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवमय कृत्वा सर्वायुधधर वपु ॥ २२ ॥ गरुडस्तेन चोत्सिक्त कालनेमिर्निपातित ॥ निर्जितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुर ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधे ॥ य शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिर महत् ॥ २४ ॥ सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्य तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् ॥ शक्रं च यो दैत्यगणावरुद्धं गर्भा वसाने निभृत चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेशयांस्तान् ॥ कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवांश्चक्रे सुरेश त्रिदशाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षिणा दीक्षा चमसोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा ॥ २७ ॥

गणानिति शेषः । सुराणां सुरेभ्यः ॥१७॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥१८॥१९॥ सहस्रेत्यनन्तस्यापि । यम् अनिरुद्धाख्य सर्वावतारविमुखं मूलभूत महार्णवस्थानीयम् ॥२०॥ नाभ्या नाभिदेशेन उपलक्षिता अरणि मन्थनदण्डतुल्य नाल तस्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं गृह पद्मम् ॥२१॥२२॥ उत्सिक्त मत्तः ॥२३॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४॥ सुरारणिः देवमाता अदितिर्नाम । गर्भं वामनरूप निभृतं पूर्णकामम् ॥२५॥ सलिलेशयान् पातालस्थतेन समुद्रजलपिहितत्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापरान् ॥२६॥ पात्रादीनि यज्ञोपकरणानि ॥ २७ ॥

आवभृथ्य यज्ञान्तस्नानाय हितं तुषनिष्कासससोमलिप्तादिकम् ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि सुधाप्रभृतीनि त्रीणि ऊर्ध्वमध्याधोगतिसंज्ञानि ॥ २९ ॥ ३० ॥ सचयानलान् इष्टकाच यनाद्युक्तानि अग्निस्थापनार्थं स्थानानि ॥ ३१ ॥ पारमेष्ठ्येन प्रवर्तितेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ त्रिविधं श्रुतिस्मृतिशिष्टाचाररूपेण त्रिःप्रकारं प्रमाणम् । त्रिषु नित्यनैमित्तिककाम्येषु कर्मसु प्रमेयेषु क्षेत्राणि स्थावरजङ्गमानि शरीराणि । उपचयो वृद्धिः । लक्षणं द्विपात्त्वचतुष्पात्त्वादि ॥ ३४ ॥ त्रयो वर्णा इति । शूद्रस्य यज्ञानर्हत्वान्न विवक्षा । लोका भूरा दयः । त्रैविद्यम् ऋग्यजुःसामात्मकं पावकाः गार्हपत्यादयः त्रैकाल्यं भूतभविष्यद्वर्तमानाख्यम् । त्रीणि सात्त्विकराजसतामसानि त्रयोऽपायाः त्रिविधः स्वार्थभ्रंशः अर्थानुष्ठानपाठ व्यसनरूपः पुत्रैषणावित्तैषणालोकैषणारूपो वा । त्रयो गुणाः सत्त्वादयः त्रयो वर्णा इत्यादीनां स्रष्टा इत्युत्तरस्थेनान्वयः ॥ ३५ ॥ संख्यातस्त्रयोऽपि तु वैपुल्येन प्रत्येकमनन्ताः

अग्निमाहवनीयं च वेदीं चैव कुशं स्रुवम् ॥ प्रोक्षणीयं ध्रुवां चैव आवभृथ्यं तथैव च ॥ २८ ॥ सुधात्रीणि च यश्चक्रे हव्यकव्यप्रदान्द्विजान् ॥
हव्यादांश्च सुरान्यज्ञे क्रव्यादांस्तु पितॄनपि ॥ २९ ॥ भागार्थे मन्त्रविधिना यश्चक्रे यज्ञकर्मणि ॥ यूपान्समित्स्रुचं सोमं पवित्रान्परिधीनपि
॥ ३० ॥ यज्ञियानि च द्रव्याणि यज्ञांश्च सचयानलान् ॥ सदस्यान्यजमानांश्च मेध्यादींश्च क्रतूत्तमान् ॥ ३१ ॥ विबभाज पुरा सर्वं पारमेष्ठ्येन
कर्मणा॥यागानुरूपान्यः कृत्वा लोकाननुपराक्रमत्॥३२॥क्षणा लवाश्च काष्ठाश्च कलास्त्रैकाल्यमेव च॥मुहूर्तास्तिथयो मासाः पक्षाः संवत्सरास्तथा।
॥ ३३ ॥ ऋतवः कालयोगाश्च प्रमाणं त्रिविधं त्रिषु॥आयुः क्षेत्राण्युपचयो लक्षणं रूपसौष्ठवम् ॥३४॥ त्रयो वर्णास्त्रयो लोकास्त्रैविद्यं पावकास्त्रयः॥
त्रैकाल्यं त्रीणि कर्माणि त्रयोऽपायास्त्रयो गुणाः ॥ ३५ ॥ त्रयो लोकाः पुरा सृष्टा येनाऽनन्त्येन कर्मणा॥सर्वभूतगणस्रष्टा सर्वभूतगुणात्मकः॥३६॥
नृणामिन्द्रियपूर्वेण योगेन रमते च यः ॥ गतागताभ्यां यो नेता सर्वत्र जगदीश्वरः ॥ ३७ ॥ यो गतिर्धर्मयुक्तानामगतिः पापकर्मणाम् ॥ चातुर्व
र्ण्यस्य प्रभवश्चातुर्होत्रस्य रक्षिता ॥ ३८ ॥ चातुर्विद्यस्य यो वेत्ता चातुराश्रम्यसंश्रयः ॥ दिगन्तरो नभोभूतो वायुरापो विभावसुः ॥ ३९ ॥

यतोऽनन्तं कर्म संकल्पाख्यं तेन सृष्टाः । येन सृष्टाः स कीदृश इत्यत आह । सर्वेति ॥ ३६ ॥ यो नृणां गतागताभ्यां मृत्युजन्मभ्यां सर्वत्र ब्रह्माण्डे नेता यश्च जीवरूपः सन् इन्द्रियपूर्वेण योगेन इन्द्रियजन्येन विषयसम्बन्धेन रमते स ईश्वरः ॥ ३७ ॥ चातुर्होत्रस्य चत्वार ऋत्विजः होतारो यत्र यज्ञे तस्य ॥ ३८ ॥ आन्वीक्षिकी त्रयी वार्ता दण्डनीतिरिति चतसृणां विद्यानां समाहारश्चातुर्विद्यं तस्य दिशः अन्तरे गर्भे यस्य स दिगन्तरः । नभोभूतः आकाशत्वमापन्नः विभावसुः अग्निः । यद्वा विशेषेण भातीति विभाः ज्योतिः वसुः वसुमती पृथ्वी ॥ ३९ ॥

र्मो पादविभौ त्रिरोऽमया देवानामिष्टसिद्धयर्थं त्रयो मार्गा धर्मेण स्वर्गः अर्थेनाय लोकः कामेनापोलोक तेषां मार्गास्त्रिभि प्राप्यन्ते ॥ १४ ॥ अगत् पञ्चभूतात्मक
मकारण पीत्वा सहत्य । तोयमय निर्विशेष चिन्मात्ररूप सर्वेव सलिल एको श्रुतेति सलिलपदप्रयोगात् तादृश कृत्वा । लोकम् एकार्णव चक्रे । सर्व चिन्मात्रमिति भावनया
तन्मात्रम् अवशेषयतीति भाव । तत्र साधन दृश्यादृश्येन वर्त्मनेति । दृश्यम् अदृश्य चिदशेन जडांशेन चिदचिद्ग्रन्थिरूपेणैव जीवरूपेणैव मार्गेण । अय भाव । योऽहङ्का
रमाश्रित्य सर्व सृजति तेनैव सम्यगाश्रितेन सहरन् तमपि मार्गास्यसरणिरूपं सहरतीति ॥१५॥ विषाणाग्रेण दन्ताग्रेण । "विषाण दन्तशृङ्गयोः" इत्यमरः ॥१६॥ असुर

येन लोकान्क्रमैर्जित्वा त्रिभिस्त्रींस्त्रिदशेप्सया ॥ स्थापिता जगतो मार्गास्त्रिवर्गप्रभवास्त्रय ॥ १४ ॥ योऽन्तकाले जगत्पीत्वा कृत्वा तोयमय
वपु ॥ लोकमेकार्णवं चक्रे दृश्यादृश्येन वर्त्मना ॥ १५ ॥ य पुराणे पुराणात्मा वाराहं रूपमास्थित ॥ विषाणाग्रेण वसुधामुज्जहारारिसूदन
॥ १६ ॥ य पुरा पुरुहूतार्थे त्रैलोक्यमिदमव्ययः ॥ ददौ जित्वाऽसुरगणान्सुराणां सुरसत्तम ॥ १७ ॥ येन सैंह वपु कृत्वा द्विधा कृत्वा च
तत्पुन ॥ पूर्वं दैत्यो महावीर्यो हिरण्यकशिपुर्हत ॥ १८॥ यः पुरा ह्यनलो भूत्वा और्व संवर्तको विभु ॥ पातालस्थोऽर्णवगत पपौ तोयमय
हवि ॥ १९ ॥ सहस्रशिरस ब्रह्मन्सहस्राक्षं सहस्रदम् ॥ सहस्रचरणं देवं यमाहुर्वै युगे युगे ॥ २० ॥ नाभ्यारण्यां समुत्पन्नं यस्य पैतामह गृहम् ॥
एकार्णवजलस्यस्य नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ २१ ॥ येन ते निहता दैत्या संग्रामे तारकामये ॥ सर्वदेवमय कृत्वा सर्वायुधधर वपु ॥ २२ ॥
गरुडस्तेन चोत्सिक्त कालनेमिर्निपातित ॥ निर्जितश्च मयो दैत्यस्तारकश्च महासुर ॥ २३ ॥ उत्तरान्ते समुद्रस्य क्षीरोदस्यामृतोदधे ॥ य
शेते शाश्वतं योगमास्थाय तिमिर महत् ॥ २४ ॥ सुरारणिर्गर्भमधत्त दिव्य तपःप्रकर्षाददितिः पुराणम् ॥ शक्र च यो दैत्यगणावरुद्ध गर्भा
वसाने निभृतं चकार ॥ २५ ॥ पदानि यो लोकमयानि कृत्वा चकार दैत्यान्सलिलेशयांस्तान् ॥ कृत्वा च देवांस्त्रिदिवस्य देवश्चक्रे सुरेश
त्रिदशाधिपत्ये ॥ २६ ॥ पात्राणि दक्षिणा दीक्षा चमसोलूखलानि च ॥ गार्हपत्येन विधिना अन्वाहार्येण कर्मणा ॥ २७ ॥

गणानिति शेष । सुराणां सुरेभ्यः ॥१७॥ द्विधा नरसिंहरूपेण ॥१८॥१९॥ सहस्रेत्यनन्तवाचि । यम् अनिरुद्धास्य सर्वावतारविमुख मूलभूत महार्णवस्थानीयम्॥२०॥
नाभ्या नाभिदेशेन उपलक्षिता अरणि म थनदण्डतुल्य नाल तस्यां नाभ्यारण्यां पैतामहं गृह पद्मम् ॥२१॥२२॥ उत्सिक्त दृप्तः ॥२३॥ तिमिर योगमायाम् ॥ २४॥
सुरारणि देवमाता अदितिनाम । गर्भं वामनरूप निभृत पूर्णकामम् ॥२५॥ सलिलेशयान् पातालस्थत्वेन समुद्रजलपिहितत्वात् त्रिदिवस्य देवान् स्वर्गे क्रीडापरान् ॥२६॥
शालादीनि यज्ञोपकरणानि ॥ २७ ॥

अग्नीषोमात्मकत्वं जगतः साधयति—कफेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पित्तस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाधिष्ठात्रोर्देहदेहिनोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीषोमात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वागभिमानी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलपवनैर्मेघो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अन्नाग्निपानीयप्राणैर्वर्द्धतेऽतोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुर्ज्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उत्क्रामति च ॥५५॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विसृजति निर्मीति बिभर्ति पुष्टानि च करोति सः प्राणोपाधिर्ज्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भिद्यते । "स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इति श्रुतेः ॥ ५६॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंघादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरापः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्यं कर्म करोति येन स

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम्॥५२॥देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवो हुताशनः॥५३॥ मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते॥ पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीपोमात्मकं जगत् ॥५४॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥५५॥ ततोऽङ्गानि विसृजति बिभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः॥५६॥प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च॥प्राणः स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्त्तते ॥५७॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्त्तयेत् ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात्॥५८॥पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥५९॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम्॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्स्रावः प्रवर्त्तते ॥६०॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्धिव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्त्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह—पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलकादौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं घ्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति। आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शनं नाभसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥५९॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशस्रावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥६०॥ चक्षुः ज्योतिः रूपप्रकाशकं जाठरादि वा

चन्द्रसूर्यमय चन्द्रसूर्यप्रधानं मनोज्योति चक्षुर्ज्योतिश्च योगीशो निर्विकल्पकः मनसोऽन्तकः क्षणदा रात्रिरेव अन्तको नाशको यस्य तत् चक्षुर्ज्योतिः परम् अन्तकशून्य श्रूयते न हि प्रभुर्दृष्टिपरिलोपो विद्यत इति वेदे दृश्यते । तप तपसो ध्यानस्य भाव्य " मनसैवेदमाप्तव्यम् " इति श्रुते ॥ ४० ॥ य पर सूत्रात्मानम् अपर विराज च य प्राहुः । परः परस्तादपि परं सूक्ष्मादपि परे य च आत्मवान् आत्मैवात्मा मायास्य शरीरं तद्वान् । "मायिन तु महेश्वरम्" इति श्रुतेः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ विष्णो विभिन्नरः ॥ ४३ ॥ लोकान्तमन्तक मृत्योरपि मृत्यु । सेतूनां मर्यादाविधारकाणां मन्वादीनामपि सेतु नियन्तॄणामपि नियन्तेत्यर्थः । मेध्यकर्मणां पवित्राणामपि मेध्य । पावनानां गङ्गादीनामपि पावनः ॥ ४४ ॥ प्रभवात्मनाम् ऐश्वर्यस्वभावानां मरीच्यादीनां प्रभुरीश्वर सोमवत्प्रियदर्शन तद्रूप सोमभूत ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वायुरेव प्राण स्थितिहेतुर्यस्य स

चन्द्रसूर्यमय ज्योतिर्योगीश क्षणदान्तक ॥ यत्पर श्रूयते ज्योतिर्यत्पर श्रूयते तप ॥ ४० ॥ यं परं प्राहुरपर यः पर परमात्मवान् ॥ नारायणपरा वेदा नारायणपराः क्रियाः ॥ ४१ ॥ नारायणपरो धर्मो नारायणपरा गति ॥ नारायणपरं सत्य नारायणपर तप ॥ ४२ ॥ नारायणपरो मोक्षो नारायणपरायणम् ॥ आदित्यादिस्तु यो दिव्यो यश्च दैत्यान्तको विभु ॥ ४३ ॥ युगान्तेष्वन्तको यश्च यश्च लोकान्तकान्तक ॥ सेतुर्यो लोकसेतूनां मेध्यो यो मेध्यकर्मणाम् ॥ ४४ ॥ वेद्यो यो वेदविदुषां प्रभुर्य प्रभवात्मनाम् ॥ सोमभूतस्तु सौम्यानामग्निभूतोऽग्निवर्चसाम् ॥ ४५ ॥ मनुष्याणां मनोभूतस्तपोभूतस्तपस्विनाम् ॥ विनयो नयवृत्तीनां तेजस्तेजस्विनामपि ॥ सर्गाणां सर्गकारश्च लोकहेतुरनुत्तम ॥ ४६ ॥ विग्रहो विग्रहार्हाणां गतिर्गतिमतामपि ॥ आकाशप्रभवो वायुर्वायुप्राणो हुताशन ॥ ४७ ॥ देवा हुताशनप्राणा प्राणोऽग्नेर्मधुसूदन ॥ रसाद्वै शोणित जात शोणितान्मांसमुच्यते ॥ ४८ ॥ मांसात्तु मेदसो जन्म मेदसोऽस्थीनि चैव हि ॥ अस्थ्नो मज्जा समभवन्मज्ज्ञात शुक्रमेव च ॥ ४९ ॥ शुक्राद्गर्भ समभवद्रसमूलेन कर्मणा ॥ तत्रापां प्रथमो भाग स सौम्यो राशिरुच्यते ॥ गर्भोष्मसभवोऽग्निर्यो द्वितीयो राशिरुच्यते ॥ ५० ॥ शुक्रं सोमात्मकं विद्यादार्त्तव विद्धि पावकम् ॥ भागौ रसात्मकौ येषां वीर्यं च शशिपावकौ ॥ ५१ ॥

वायुप्राण ॥ ४७ ॥ अग्ने प्राण मधुसूदन किं करोति तदाह । रसादिति । रसात् अशितपीतस्थावजङ्गमसारात् पाकतारतम्येन शोणितादिक्रमेण रेतोद्वारा गर्भ समभवतीति स च रसमूलेन हेतुभूतेन कर्मणाग्निव्यापारेणेति द्वयोरर्थ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ तत्र गर्भेऽपां विकार प्रथमो भाग रेतोरूपः श्वेतत्वात् । सौम्यश्च स गर्भोष्मसभव गर्भस्य जठराग्निजन्मा योऽग्निमत् लोहित स आग्नेयो द्वितीयो भाग ॥ ५० ॥ एतदेवाह—शुक्रमिति ॥ रसात्मकौ उक्तक्रमेण रसस्यैव विकारौ । हि यस्मात् एषां रसादीनां वीर्ये सारः शशिपावकौ शुक्रशोणिते ॥ ५१ ॥

अग्नीषोमात्मकत्वं जगतः साधयति—कफेति त्रिभिः ॥ शुक्राश्रयस्य सोमदैवत्यस्य कफस्य स्थानं हृदयं तदेव प्रजापतिदैवतस्य मनसोऽपि स्थानं शोणिताश्रयस्याग्निदैवतस्य पित्तस्य स्थानं नाभिमण्डलम् । तदेवाग्निदैवत्याया वाचोऽपि स्थानम् । स्थानस्थानिनोः अधिष्ठेयाधिष्ठात्रोर्देहदेहिनोरिव व्यवहारतो भेदाभावात् सर्वं नामरूपात्मकं जगदग्नीषो मात्मकमित्यर्थः ॥ ५२ ॥ दीव्यति व्यवहरतीति देवो वागभिमानी ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अम्बुदसन्निभे यथा धूमज्योतिःसलिलपवनैर्मेघो वर्द्धते एवं गर्भोऽपि अन्नाग्निपानीय प्राणैर्वर्द्धतेऽतोऽचेतन इत्यर्थः । वायुः प्राणवायुसहचरत्वाद्वायुर्ज्जीवः ईश्वरेण सहितः प्रविशति तेनैव सह उत्क्रामति च ॥५५॥ ततो देहे प्रवेशानन्तरम् अङ्गानि शिरआदीनि विसृजति निर्माति बिभर्ति पुष्टानि च करोति सः प्राणोपाधिर्ज्जीवः । प्राणस्य पञ्चधाभावात्स्वयमपि पञ्चधा भिद्यते । "स प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति" इति श्रुतेः ॥ ५६॥ प्रथमं स्थानं हृदयं वर्द्धयन् पिण्डमिति शेषः ॥ ५७ ॥ पश्चिमं कायं जंघादिपादान्तम् ऊर्ध्वम् उरोदेशात् सन्धिरापैः । व्यायच्छते व्यायामं बलसाध्य कर्म करोति येन स

कफवर्गे भवेच्छुक्रं पित्तवर्गे च शोणितम् ॥ कफस्य हृदयं स्थानं नाभ्यां पित्तं प्रतिष्ठितम्॥५२॥देहस्य मध्ये हृदयं स्थानं तन्मनसः स्मृतम् ॥ नाभिकोष्ठान्तरं यत्तु तत्र देवो हुताशनः॥५३॥ मनः प्रजापतिर्ज्ञेयः कफः सोमो विभाव्यते॥ पित्तमग्निः स्मृतं ह्येतदग्नीषोमात्मकं जगत् ॥५४॥ एवं प्रवर्तिते गर्भे वर्द्धितेऽम्बुदसन्निभे ॥ वायुः प्रवेशं संचक्रे सङ्गतः परमात्मना ॥५५॥ ततोऽङ्गानि विसृजति बिभर्ति परिवर्द्धयन् ॥ स पञ्चधा शरीरस्थो भिद्यते वर्द्धते पुनः॥५६॥प्राणोऽपानः समानश्च उदानो व्यान एव च॥प्राण. स प्रथमं स्थानं वर्द्धयन्परिवर्त्तते ॥५७॥ अपानः पश्चिमं कायमुदानोर्ध्वं शरीरिणः ॥ व्यानो व्यायच्छते येन समानः सन्निवर्त्तयेत् ॥ भूतावाप्तिस्ततस्तस्य जायतेन्द्रियगोचरात्॥५८॥पृथिवी वायुराकाशमापो ज्योतिश्च पञ्चमम् ॥ तस्येन्द्रियाणि विष्टानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे ॥५९॥ पार्थिवं देहमाहुस्तं प्राणात्मानं च मारुतम्॥ छिद्राण्याकाशयोनीनि जलात्स्रावः प्रवर्त्तते ॥६०॥ ज्योतिश्चक्षुश्च तेजात्मा तेषां यन्ता मनः स्मृतः ॥ ग्रामाश्च विषयाश्चैव यस्य वीर्यात्प्रवर्तिताः ॥ ६१ ॥

व्यानः सर्वदेहसन्धिव्यापी । समानस्तु नाभिदेशस्थः सन्निवर्त्तयेत् अशितपीतादिकं समीकुर्यात् यथास्थानं प्रापयेदित्यर्थः । तत् । एवं प्राणकर्मविभागानन्तरं तस्य जीवस्य भूतावाप्तिः पृथिव्यादिसाक्षात्कारो जायते । सा च इन्द्रियगोचरात् इन्द्रियाणां यो विषयो रूपादिस्तद्द्वारा तदाश्रयो गृह्यत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ अत्र हेतुमाह—पृथिवीति ॥ यतः पृथिव्यादीनि इन्द्रियाणि इन्द्रियरूपेण परिणम्य शरीरे स्वे स्वे स्थाने नेत्रगोलकादौ विष्टानि प्रविष्टानि । अतस्तानि स्वं स्वं योगं प्रचक्रिरे । पार्थिवं घ्राणं पृथिवीमेव गन्धविशिष्टां गृह्णाति। आप्यं रसनम् अपां गुणं रसमेव गृह्णाति । तैजसं चक्षुस्तेजोगुणं रूपं वायव्यं स्पर्शनेन्द्रियं तद्गुणं स्पर्शनं नाभसं श्रोत्रं तद्गुणं शब्दं च गृह्णातीत्यर्थः ॥५९॥ देहम् उपचितं कठिनांशं पार्थिवं पृथ्वीविकारम् । प्राणो वायुविकारः छिद्राण्याकाशस्रावः द्रवभागः सर्वं जलम् ॥६०॥ चक्षुः ज्योतिः रूपप्रकाशकं जाठराग्नि वा

तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां तेजाऽत्मा तेजसोंऽशो मन' सर्वेषामिन्द्रियाणां यस्मा नियामक' । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् भामा रूपापानपाः पृथिव्यादयः विषय गन्धादय । यद्वा । ग्रामनगरादय देशा पुरुषाभिमादयो निर्मिता । यद्वा । इदं मनस्येव परम प्रतिष्ठितम् । "यदिदं किञ्च" इति श्रुते ॥६१॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नैधने निधनप्रधान । नरत्व मानुषत्वम् ॥६२॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥ ॥ ७ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके भगवान्तावतारप्रहे ॥ परात्मनो विचित्राया' मानुषामा उदीरिता ॥ १ ॥ प्रभोति ॥ भारत्वात् दुर्ज्ञेयमपि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं लीलाचेष्टितम् ॥ २ ॥

इत्येवं पुरुष' सर्वान्सृजँल्लोकान्सनातनान् ॥ कथं लोके नैधनेऽस्मिन्नरत्वं विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे संशयो ब्रह्मन्नेष मे विस्मयो महान् ॥ कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ६३॥ श्रुतो मे स्वस्य वंशस्य पूर्वेषां चैव संभव ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परम विष्णुर्देवैर्दैत्यैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने ॥ ६५ ॥ एतदाश्चर्यमाख्यान कथयस्व सुखावहम् ॥ प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरमिततेजस' ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशप० चत्वारिंशोऽध्याय'॥४०॥वैशम्पायन उवाच॥ प्रश्नभारो महांस्तात त्वयोक्त' शार्ङ्गधन्वनि॥ यथाशक्त्या तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यश ॥१॥ विष्णो प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता॥हन्त विष्णो' प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयेरिताम् ॥२॥ सहस्राक्ष सहस्रास्य सहस्रभुजमव्ययम् ॥ सहस्रशिरसं देव सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्तं सहस्रमुकुटं प्रभुम् ॥ सहस्रद सहस्रादिं सहस्रभुजमव्ययम् ॥४ ॥ सवनं हवनं चैव हव्यं होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेदिं दीक्षां चरुं स्रुवम्॥५॥ स्रुक्सोम शूर्पमुसल प्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अध्वर्युं सामगं विप्रं सदस्य सदनं सद ॥ ६ ॥ यूप समित्कुशा दर्वी चमसोलूखलानि च ॥ प्राग्वंश यज्ञभूमिं च होतारं चयन च यत् ॥७॥ ह्रस्वान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि चार्घ्यं च स्थण्डिलानि कुशांस्तथा ॥ ८ ॥

महत्यामिति ॥ य विना आतुरीति दशमस्येनान्वय' । सहस्रशब्दोऽनन्तवाची । अव्ययम् अविनाशिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिणामिनम् ॥४॥ एव द्वाभ्यां सूक्ष्मम् अमूर्तं रूपमुक्त्वा स्थूलं मूर्तं रूपमाह—सवनमिति ॥ सवन काल हवन कर्म हव्य हूयमानं द्रव्य होतारं यजमानम् । पात्राणि उलूकोष्योऽग्न्यानि कपालादीनि पवित्राणि कुशपदेशादीनि । दीक्षां संस्कारं चरुं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षण प्रोक्षणीपात्र दक्षिणा अन्वाहार्यादि । अयन हविर्भिः प्रचरणम् । अध्वर्युं प्रसिद्धम् । सामगम् उद्गातारं सदन पत्नीशालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् ऋत्विजं चयनम् इष्टकाचय स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वानि प्रकृतयमीशकल्पादीनि सोमकल्पापर्याणि अतिप्रमाणानि सत्र

डुस्तम्भशालादीनि । अर्थं फलं स्वर्गादि ॥८॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । "छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि" इति लिङ्गदर्शनात्।अग्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदाख्यप्रमाणरूपम् विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं धीमतः धीप्रवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्वदर्शी ब्रह्मा॥११॥१२॥ १३॥ हितार्थं श्रेयोऽर्थं प्रभवाय ऐश्वर्याय॥१४॥१५॥१६॥संभवति शरीरं धत्ते। एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता॥१७॥सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्चिषमुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः ॥१० ॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥११॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः ॥ देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२ ॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥१६॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥१८॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥१९॥ सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कपिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशाः ॥ वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महानुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥२३॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥१८॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमयीं निद्रां संहारस्य सर्गः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥१९॥ प्रादुर्भावमेवाह। पूर्णे इति । तदङ्गे लीलानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णुः ॥२०॥ ॥२१॥२२॥ सनदिति ॥ सनत्कुमारादिरूपो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥२३॥ मध्यस्थौ दानवाविति द्वयोः संबन्धः ॥२४॥

तेषां पृथिव्यादीनां पञ्चानां तेजाऽऽत्मा तेजसोऽम्भो मन सर्वेषामिन्द्रियाणां यन्ता नियामक । यस्य मनसो वीर्यात् सामर्थ्यात् ग्रामा रूपापामयाः पृथिव्यादयः विषया गन्धादय । यद्वा । ग्रामनगरादयः देशाः पुरुषाभिमादयो निर्मिता । यद्वा । इद मनस्येव परमं प्रतिष्ठितम् । "यदिद किञ्च" इति श्रुतेः ॥६१॥ सनातनान् अनादिसिद्धान् नैरने निधनस्थान । नरत्वं मानुषत्वम् ॥६२॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां चत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४० ॥ ॥ छ ॥ चत्वारिंशत्तमे सैके भरणात्तावमसहे ॥ परात्मनो विविधाथा मानुषाता उदीरिता ॥ १ ॥ प्रश्नेति ॥ भारत्वात् दुर्बोधमपि यथाशक्ति वक्ष्यामि ॥ १ ॥ प्रवृत्तिं लीलाचेष्टितम् ॥ २ ॥

इत्येवं पुरुष सर्वान्सृजँल्लोकान्सनातनान् ॥ कथ लोके नैधनेऽस्मिन्नरत्व विष्णुरागत ॥ ६२ ॥ एष मे संशयो ब्रह्मन्नेव मे विस्मयो महान् ॥ कथं गतिर्गतिमतामापन्नो मानुषीं तनुम् ॥ ६३ ॥ श्रुतो मे स्वस्य वंशस्य पूर्वेषां चैव संभव ॥ श्रोतुमिच्छामि विष्णोस्तु वृष्णीनां च यथाक्रमम् ॥ ६४ ॥ आश्चर्यं परम विष्णुर्देवैर्दैत्यैश्च कथ्यते ॥ विष्णोरुत्पत्तिमाश्चर्यं ममाचक्ष्व महामुने ॥ ६५ ॥ एतदाश्चर्यमाख्यान कथयस्व सुखावहम् ॥ प्रख्यातबलवीर्यस्य विष्णोरमिततेजस ॥ कर्म चाश्चर्यभूतस्य विष्णोस्तत्त्वमिहोच्यताम् ॥६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे हरिवंशप० चत्वारिंशोऽध्याय ॥४०॥ वैशम्पायन उवाच॥ प्रश्नभारो महांस्तात त्वयोक्त शार्ङ्गधन्वनि॥ यथाशक्त्या तु वक्ष्यामि श्रूयतां वैष्णवं यशः॥१॥ विष्णो प्रभावश्रवणे दिष्ट्या ते मतिरुत्थिता॥हन्त विष्णो प्रवृत्तिं च शृणु दिव्यां मयेरिताम् ॥२॥ सहस्राक्ष सहस्रास्य सहस्रभुजमव्ययम् ॥ सहस्रशिरस देव सहस्रकरमव्ययम् ॥ ३ ॥ सहस्रजिह्वं भास्वन्त सहस्रमुकुट प्रभुम् ॥ सहस्रद सहस्रादि सहस्रभुजमव्ययम् ॥४ ॥ सवन हवनं चैव हव्य होतारमेव च ॥ पात्राणि च पवित्राणि वेदिं दीक्षां चरु स्रुवम्॥५॥ स्रुक्सोम शूर्पमुसलं प्रोक्षण दक्षिणायनम् ॥ अध्वर्युं सामगं विप्र सदस्य सदनं सद ॥ ६ ॥ यूप समित्कुशा दर्वी चमसोलूखलानि च ॥ प्राग्वंश यज्ञभूमिं च होतार चयन च यत् ॥७॥ ह्रस्वान्यतिप्रमाणानि चराणि स्थावराणि च ॥ प्रायश्चित्तानि चार्घ च स्थण्डिलानि कुशास्तथा ॥ ८ ॥

महत्साम्यमिति ॥ य विना आहुरीति दशमस्येनान्वय । सहस्रशाखोऽनन्तशाखी । अव्ययम् अविनाशिनम् ॥ ३ ॥ अव्ययम् अपरिणामिनम् ॥४॥ एव द्वाभ्यां सूक्ष्मम् अमूर्तं रूपमुक्त्वा स्थूल मूर्तं रूपमाह—सवनमिति ॥ सवन काल हवन कर्म हव्य हूयमानं द्रव्यं होतारं यजमानम् । पात्राणि उपकेत्योऽम्यानि कपालादीनि पवित्राणि कुशमयदेशादीनि । दीक्षां संस्कारं चरुं स्थालीम् ॥ ५ ॥ प्रोक्षणं प्रोक्षणीपात्र दक्षिणा अन्वाहार्यादि । अयन हविर्भिः प्रचरणम् । अध्वर्युं मस्त्विजम् । सामगम् उद्गातारं मन्त्रं पत्नीशालाम् ॥ ६ ॥ होतारम् ऋत्विजं चयनम् इष्टकामय स्थण्डिलम् ॥ ७ ॥ ह्रस्वानि एकहायनीयकृत्यादीनि सोमक्रयण्यादीनि अतिप्रमाणानि

डुत्तम्भशालादीनि । अर्थं फलं स्वर्गादि ॥८॥ भागवहं गायत्र्यादिच्छन्दः । "छन्दांसि वै देवेभ्यो हव्यमूढ्वा श्रान्तानि" इति लिङ्गदर्शनात्।अग्रेभुजं प्रायणीयम् उदायुधम् उदयनीयम् ॥ ९ ॥ यं सर्वयज्ञाङ्गमयं यज्ञे आहुः शाश्वतं नित्यैकरूपम् । वेदाख्यप्रमाणरूपम् विभुं क्रतुफलदातारम् ईश्वरं श्रीमतः श्रीप्रवर्तकस्य ॥ १० ॥ प्रजापतिः सर्वंवे ददर्शी ब्रह्मा॥ ११॥१२॥ १३॥ हितार्थं श्रेयोऽर्थं प्रभवाय ऐश्वर्याय॥१४॥१५॥१६॥संभवति शरीरं धत्ते। एतेन प्रवृत्तिप्रधाना रजोमूर्तिरुक्ता॥१७॥सात्त्विकीमाह—तस्य

मन्त्रं यज्ञवहं वह्निं भागं भागवहं च यत् ॥ अग्रेभुजं सोमभुजं घृतार्चिपमुदायुधम् ॥ ९ ॥ आहुर्वेदविदो विप्रा यं यज्ञे शाश्वतं विभुम् ॥ तस्य विष्णोः सुरेशस्य श्रीवत्साङ्कस्य धीमतः ॥१०॥ प्रादुर्भावसहस्राणि अतीतानि न संशयः ॥ भूयश्चैव भविष्यन्तीत्येवमाह प्रजापतिः ॥११॥ यत्पृच्छसि महाराज पुण्यां दिव्यां कथां शुभाम् ॥ यदर्थं भगवान्विष्णुः सुरेशो रिपुसूदनः ॥ देवलोकं समुत्सृज्य वसुदेवकुलेऽभवत् ॥ १२॥ तत्तेऽहं संप्रवक्ष्यामि शृणु सर्वमशेषतः ॥ वासुदेवस्य माहात्म्यं चरितं च महाद्युतेः ॥ १३ ॥ हितार्थं सुरमर्त्यानां लोकानां प्रभवाय च ॥ बहुशः सर्वभूतात्मा प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ १४ ॥ प्रादुर्भावांश्च वक्ष्यामि पुण्यान्दिव्यगुणैर्युतान् ॥ छान्दसीभिरुदाराभिः श्रुतिभिः समलंकृतान् ॥ १५ ॥ शुचिः प्रयतवाग्भूत्वा निबोध जनमेजय ॥ इदं पुराणं परमं पुण्यं वेदैश्च संमितम् ॥१६॥ हन्त ते कथयिष्यामि विष्णोर्दिव्यां कथां शृणु ॥ यदायदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय तदा संभवति प्रभुः ॥ १७ ॥ तस्य ह्येका महाराज मूर्तिर्भवति सत्तम ॥ नित्यं दिविष्ठा या राजंस्तपश्चरति दुश्चरम् ॥१८॥ द्वितीया चास्य शयने निद्रायोगमुपाययौ ॥ प्रजासंहारसर्गार्थं किमध्यात्मविचिन्तकम् ॥१९॥ सुप्त्वा युगसहस्रं स प्रादुर्भवति कार्यतः ॥ पूर्णे युगसहस्रे तु देवदेवो जगत्पतिः ॥ २० ॥ पितामहो लोकपालाश्चन्द्रादित्यौ हुताशनः ॥ ब्रह्मा च कापिलश्चैव परमेष्ठी तथैव च ॥ २१ ॥ देवाः सप्तर्षयश्चैव त्र्यम्बकश्च महायशाः ॥ वायुः समुद्राः शैलाश्च तस्य देहं समाश्रिताः ॥ २२ ॥ सनत्कुमारश्च महानुभावो मनुर्महात्मा भगवान्प्रजाकरः ॥ पुराणदेवोऽथ पुराणि चक्रे प्रदीप्तवैश्वानरतुल्यतेजाः ॥२३॥ येन चार्णवमध्यस्थौ नष्टे स्थावरजङ्गमे ॥ नष्टे देवासुरगणे प्रनष्टोरगराक्षसे ॥ २४ ॥

हीति ॥१८॥ तामसीमाह—द्वितीयेति ॥ निद्रायोगं योगमयीं निद्रां संहारस्य सर्गः संहारक्रिया तदर्थम् । कीदृशं निद्रायोगं किमध्यात्मविचिन्तकं कुत्सिताः अध्यात्मविचिन्तकाः सविकल्पसमाधिमन्तो यस्मात्तम् ॥१९॥ प्रादुर्भावमेवाह। पूर्णे इति । तदङ्गे लीलानां देवानामाविर्भाव एव तस्य प्रादुर्भाव इत्यर्थः । देवदेवः महादेवः जगत्पतिर्विष्णुः ॥२०॥ ॥२१॥२२॥ सनदिति ॥ सनत्कुमारादिरूपो नारायणः पुराणि शरीराणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां चक्रे ॥२३॥ मध्यस्थौ दानवाविति द्वयोः संबन्धः ॥२४॥

अभिनं रर कैतन्यम् ॥२५॥ पुष्करे नाभिकमले यत्र यस्मात् ॥२६ ॥ यत्र पुराणे वेदः मन्त्रब्राह्मणराशिः श्रुतिसमाहितः प्रत्यक्षेणैव निहितो दृश्यते प्रत्यक्षश्रुतिमूलकोऽ
यमर्थ इत्यर्थः ॥२७॥ "यस्य रूपं भिन्नदिमामविन्दद्गुहा मयित्र" शरीरस्य मध्ये " इति वाराहप्रादुर्भावस्य वाचलत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमाह—वाराहस्तु भावि तस्य इति ॥ २८॥
रग यत् मन्त्रामाम्यातानां यस्य आदिवाराहोपासकैर्यमाङ्गानि वाराहाङ्गेषु चिन्तनीयानीत्येवमर्थोऽयं ग्रन्थ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ फलबीजमहौषधिः फले वृषणौ
यान तदन्तर्गत रेम तद्रूपा ओषधयो यस्य । प्रसवहेतु समामान्यात् ओषधय एवास्य रेव इत्यर्थ । विल्वोऽभिपुत सोम सोमरस इत्यर्थ । स एव शोणितं यत्र । समासे

योद्धुकामौ सुदुर्धर्षौ दानवौ मधुकैटभौ ॥ हतौ भगवता तेन तयोर्दत्त्वामित वरम् ॥ २५ ॥ पुरा कमलनाभस्य स्वपत सागराम्भसि ॥ पुष्करे
यत्र सभूता देवाः सर्षिगणा पुरा ॥ २६ ॥ एष पौष्करको नाम प्रादुर्भावो महात्मन ॥ ॥ पुराणे कथ्यते यत्र वेद श्रुतिसमाहित ॥२७॥ वारा
हस्तु श्रुतिमुख प्रादुर्भावो महात्मन ॥ यत्र विष्णु सुरश्रेष्ठो वाराह रूपमास्थित ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ २८ ॥ वेदपादो
यूपदंष्ट्र क्रतुद तश्चितीमुख ॥ अग्निजिह्वो दर्भरोमा ब्रह्मशीर्षो महातपा ॥२९॥ अहोरात्रेक्षणो दिव्यो वेदाङ्गश्रुतिभूषण ॥ आज्यनास स्रुवा
तुण्ड सामघोषस्वनो महान् ॥ ३० ॥ धर्मसत्यमय श्रीमान्क्रमविक्रमसत्कृत ॥ प्रायश्चित्तनखो धीर पशुजानुर्महाभुज ॥३१॥ उद्गात्रन्तो
होमलिङ्ग फलबीजमहौषधि ॥ वाय्वन्तरात्मा मन्त्रस्फिग्विकृतः सोमशोणित ॥ ३२ ॥ वेदिस्कन्धो हविर्गन्धो हव्यकव्यातिवेगवान् ॥
प्राग्वंशकायो द्युतिमान्नानादीक्षाभिराचित ॥ ३३ ॥ दक्षिणाहृदयो योगी महासत्रमयो महान् ॥ उपाकर्मोष्ठरुचक प्रवर्ग्यावर्तभूषणः ॥ ३४ ॥
नानाछन्दोगतिपथो गुह्योपनिषदासन ॥ छायापत्नीसहायो वै मेरुशृङ्ग इवोच्छ्रितः ॥ ३५ ॥ महीं सागरपर्यन्तां सशैलवनकाननाम् ॥ एकार्ण
वजले भ्रष्टामेकार्णवगतां प्रभु ॥ ३६ ॥ दंष्ट्राग्रेण समुद्धृत्य लोकानां हितकाम्यया ॥ सहस्रशीर्षो देवादिश्चकार पृथिवीं पुन ॥ ३७ ॥ एव
यज्ञवराहेण भूत्वा भूतहितार्थिना ॥ उद्धृता पृथिवी सर्वा सागराम्बुधरा पुरा ॥ ३८ ॥ वाराह एष कथितो नारसिंहमत शृणु ॥ यत्र भूत्वा
मृगेन्द्रेण हिरण्यकशिपुर्हत ॥ ३९ ॥ पुरा कृतयुगे राजन्सुरारिर्बलदर्पितः ॥ दैत्यानामादिपुरुषश्चचार तप उत्तमम् ॥ ४० ॥

स्फिगस्यापि सोमस्य विशेषण विकृत इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उपाकर्म स्वाध्यायस्वीकार स एवोष्ठस्य रुचको भूषणं यस्य । प्रवर्ग्यो घर्मसतपनार्थो महावीर तस्यावर्तः
भ्रातृ[illegible] सैव भूषण यस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ चकार स्थिरामिति शेष ॥ ३७ ॥ यज्ञवराहेण यज्ञमयेन वराहेण ॥ ३८ ॥ नारसिंहप्रादुर्भाव नृसिंहतापन्यादि
प्रत्यक्षश्रुतिमूल इत्येतमिममध्यायाऽऽह । नारसिंहमिति । भूत्वा आविर्भूय ॥३९॥ दैत्यानाम् आदिपुरुष हिरण्यकशिपुः ॥ ४० ॥

जलोपवासः जलमात्राऽऽहारः स्थानं दृढासनं मौनम् इन्द्रियसंयमः ताभ्यां सह दृढं व्रत परिग्रहो यस्य स तथाविध उपवासः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥
॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ धनदः धनप्रदः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तवाद्भुता इत्यनर्हत्वाचतुर्थीस्थाने षष्ठी॥५६॥५७॥५८॥

दश वर्षसहस्राणि शतानि दश पञ्च च ॥ जलोपवासनिरतः स्थानमौनदृढव्रतः ॥ ४१ ॥ ततः शमदमाभ्यां च ब्रह्मचर्येण चानघ ॥ ब्रह्मा प्रीतोऽ
भवत्तस्य तपसा नियमेन च ॥ ४२ ॥ तं वै स्वयंभूर्भगवान्स्वयमागत्य भूपते ॥ विमानेनार्कवर्णेन हंसयुक्तेन भास्वता ॥४३॥ आदित्यैर्वसुभिः
साध्यैर्मरुद्भिर्दैवतैः सह ॥ रुद्रैर्विश्वसहायैश्च यक्षराक्षसकिन्नरैः ॥ ४४ ॥ दिशाभिर्विदिशाभिश्च नदीभिः सागरैस्तथा ॥ नक्षत्रैश्च मुहूर्तैश्च खेचरैश्च
महाग्रहैः ॥ ४५ ॥ देवर्षिभिस्तपोवृद्धैः सिद्धैः सप्तर्षिभिस्तथा ॥ राजर्षिभिः पुण्यतमैर्गन्धर्वैश्चाप्सरोगणैः ॥ ४६ ॥ चराचरगुरुः श्रीमान्वृतः
सर्वैः सुरैस्तथा ॥ ब्रह्मा ब्रह्मविदां श्रेष्ठो दैत्यं वचनमब्रवीत् ॥ ४७ ॥ प्रीतोऽस्मि तव भक्तस्य तपसाऽनेन सुव्रत ॥ वरं वरय भद्रं ते यथेष्टं
काममाप्नुहि ॥ ४८ ॥ हिरण्यकशिपुरुवाच ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न मानुषाः पिशाचाश्च निहन्युर्मां कथंचन ॥ ४९ ॥
ऋषयो वा न मां शापैः क्रुद्धा लोकपितामह ॥ शपेयुस्तपसा युक्ता वरमेतं वृणोम्यहम् ॥ ५० ॥ न शस्त्रेण न चास्त्रेण गिरिणा पादपेन वा ॥ न
शुष्केण न चार्द्रेण स्यान्न चान्येन मे वधः ॥ ५१ ॥ पाणिप्रहारेणैकेन सभृत्यबलवाहनम् ॥ यो मां नाशयितुं शक्तः स मे मृत्युर्भविष्यति ॥५२॥
भवेयमहमेवार्कः सोमो वायुर्हुताशनः ॥ सलिलं चान्तरिक्षं च नक्षत्राणि दिशो दश ॥५३॥ अहं क्रोधश्च कामश्च वरुणो वासवो यमः ॥ धनदश्च
धनाध्यक्षो यक्षः किंपुरुषाधिपः ॥ ५४ ॥ एवमुक्तस्तु दैत्येन स्वयंभूर्भगवांस्तदा ॥ उवाच दैत्यराजं तं प्रहसन्नृपसत्तम ॥ ५५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ एते
दिव्या वरास्तात मया दत्तास्तवाद्भुताः ॥ सर्वान्कामानिमांस्तात प्राप्स्यसि त्वं न संशयः ॥ ५६ ॥ एवमुक्त्वा तु भगवाञ्जगामाकाशमेव हि ॥
वैराजं ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥५७॥ ततो देवाश्च नागाश्च गन्धर्वा मुनयस्तथा ॥ वरप्रदानं श्रुत्वा ते पितामहमुपस्थिताः ॥ ५८ ॥ विभुं
विज्ञापयामासुर्देवा इन्द्रपुरोगमाः॥५९॥ देवा ऊचुः ॥वरेणानेन भगवन्बाधयिष्यति नोऽसुरः॥ततः प्रसीद भगवन्वधोऽप्यस्य विचिन्त्यताम्॥६०॥
भगवान्सर्वभूतानां स्वयंभूरादिकृद्विभुः ॥ स्रष्टा च हव्यकव्यानामव्यक्तः प्रकृतिर्ध्रुवः ॥६१॥ सर्वलोकहितं वाक्यं श्रुत्वा देवः प्रजापतिः ॥ प्रोवाच
भगवान्वाक्यं सर्वान्देवगणांस्तदा ॥६२॥ अवश्यं त्रिदशास्तेन प्राप्तव्यं तपसः फलम् ॥ तपसोऽन्तेऽस्य भगवान्वधं विष्णुः करिष्यति ॥६३॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ वाक्यं देवानामिति शेषः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ब्रह्मदेव ब्राह्मणानां दैवतम् ॥ ७० ॥ नोऽस्मान् नोऽस्माकं पा ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥७४॥ ७५॥ ७६॥

एतच्छ्रुत्वा सुरा सर्वे वाक्यं पङ्कजसम्भवात् ॥ स्वानि स्थानानि दिव्यानि जग्मुस्ते वै मुदान्विता ॥६४॥ लब्धमात्रे वरे चापि सर्वा सोऽबाधत प्रजा ॥ हिरण्यकशिपुर्दैत्यो वरदानेन दर्पितः ॥ ६५ ॥ आश्रमेषु महाभागान्मुनीन्वै शंसितव्रतान् ॥ सत्यधर्मरतान्दान्तान्पुरा धर्षितवांस्तु स ॥६६॥ देवांस्त्रिभुवनस्थांस्तु पराजित्य महासुर ॥त्रैलोक्यं वशमानीय स्वर्गे वसति दानव ॥ ६७ ॥ यदा वरमदोन्मत्तो न्यवसद्दानवो भुवि ॥ यज्ञियान्कृतवान्दैत्यान्देवांश्चैवाप्ययज्ञियान् ॥ ६८ ॥ आदित्याश्च ततो रुद्रा विश्वे च मरुतस्तथा ॥ शरण्यं शरणं विष्णुमुपाजग्मुर्महाबलम् ॥ ६९ ॥ वेदयज्ञमयं ब्रह्म ब्रह्मदेव सनातनम् ॥ भूत भव्य भविष्य च प्रभुं लोकनमस्कृतम् ॥ नारायण विभु देवाः शरण शरणागता ॥ ७० ॥ देवा ऊचु ॥ त्रायस्व नोऽद्य देवेश हिरण्यकशिपोर्भयात् ॥ त्व हि न परमो धाता ब्रह्मादीनां सुरोत्तम ॥ ७१ ॥ त्व हि न परमो देवस्त्व हि न परमो गुरुः ॥ उत्फुल्लाम्बुजपत्राक्ष शत्रुपक्षभयंकर ॥ क्षयाय दितिवंशस्य शरण्यस्त्व भवस्व न ॥ ७२ ॥ विष्णुरुवाच ॥ भयं त्यजध्वममरा अभय वो ददाम्यहम् ॥ तथैव त्रिदिव देवाः प्रतिपत्स्यथ मा चिरम् ॥७३॥ एष त सगण दैत्य वरदानेन दर्पितम् ॥ अवध्यममरेन्द्राणां दानव त निहन्म्यहम् ॥७४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा स भगवान्विसृज्य त्रिदशेश्वरान् ॥ हिरण्यकशिपो राजन्नाजगाम हरि सभाम् ॥ ७५ ॥ नरस्य कृत्वाऽर्धतनु सिंहस्यार्धतनु प्रभु ॥ नारसिंहेन वपुषा पाणिं संस्पृश्य पाणिना ॥७६॥ जीमूतघनसंकाशो जीमूतघननिःस्वन ॥ जीमूतघनदीप्तौजा जीमूत इव वेगवान् ॥७७॥ दैत्य सोऽतिबल दीप्त दृप्तशार्दूलविक्रमम् ॥ दृप्तैर्दैत्यगणैर्गुप्त हतवानेकपाणिना ॥७८॥ नृसिंह एष कथितो भूयोऽय वामनोऽपर ॥ यत्र वामनमाश्रित्य रूप दैत्यविनाशकृत् ॥७९॥ बलेर्बलवतो यज्ञे बलिना विष्णुना पुरा ॥ विक्रमैस्त्रिभिरक्षोभ्या क्षोभितास्ते महासुरा ॥ ८० ॥ विप्रचित्ति शिबि शङ्कुरय शंकुस्तथैव च ॥ अयःशिरा शङ्कुशिरा हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ ८१ ॥ वेगवान् केतुमानुग्र सोमव्यग्रो महासुर ॥ पुष्करः पुष्कलश्चैव वेपनश्च महारथ ॥ ८२ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व साश्वोऽश्वपतिरेव च ॥ प्रह्लादोऽश्वशिरा कुम्भ संह्रादो गगनप्रिय ॥ अनुह्लादो हरिहरो वराह शंकरो रुज ॥ ८३ ॥ शरभ शलभश्चैव कुपन कोपन क्रथ ॥ बृहत्कीर्तिर्महाजिह्व शङ्कुकर्णो महास्वन ॥ ८४ ॥ दीर्घजिह्वोऽर्कनयनो मृदुचापो मृदुप्रिय ॥ वायुर्यविष्ठो नमुचि शम्बरो विज्वरो महान् ॥ ८५ ॥

जीमूतघनसंकाशः मेघकदम्बवर्णः ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८ ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥

॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ उपावर्तन्त परिवव्रुः ॥९८॥९९॥
॥ ८६ ॥ इन्द्रतापनश्च वातापिश्चेति द्वन्द्वः॥८७॥८८॥८९॥९०॥९१॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ उपावर्तन्त परिवव्रुः ॥९८॥९९॥
स्तननाभिजानुदेशस्थलं चन्द्रादित्ययोर्वृद्धिर्भूयस्त्वतारतम्येन ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥वेदविद्भिः यस्योरुषु त्रिषु विक्रमणेष्वधिक्षियन्ति भुवनानि विश्वेत्यादिप्रत्यक्षवेदविद्भिः
अभूतात्मकः अद्भुतरूपोऽयमपि प्रत्यक्षश्रुतिमूलः । "यं वै सूर्यं स्वर्भानुस्तमसाऽविध्यदासुरः । अत्रयस्तमन्वविन्दन्नन्ये अशक्नुवन् " इति । सूर्यम् आत्मानं

चन्द्रहन्ता क्रोधहन्ता क्रोधवर्धन एव च॥कालकः कालकेयश्च वृत्रः क्रोधो विरोचनः॥८६॥ गरिष्ठश्च वरिष्ठश्च प्रलम्बनरकावुभौ॥इन्द्रतापनवा
तापी केतुमान्बलदर्पितः॥८७॥ असिलोमा पुलोमा च वाष्कलः प्रमदो मदः॥खसृमः कालवदनः करालः कैशिकः शरः ॥८८॥ एकाक्षश्चन्द्रहा
राहुः संह्रादः सृमरः स्वनः॥शतघ्नीचक्रहस्ताश्च तथा परिघपाणयः॥८९॥महाशिलाप्रहरणाः शूलहस्ताश्च दानवाः॥अश्मयन्त्रायुधोपेता भिण्डिपा
लायुधास्तथा॥९०॥शूलोलूखलहस्ताश्च परश्वधधरास्तथा॥पाशमुद्गरहस्ता वै तथा मुशलपाणयः॥९१॥नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा महाजवाः॥
कूर्मकुक्कुटवक्त्राश्च शशोलूकमुखास्तथा॥९२॥खरोष्ट्रवदनाश्चैव वराहवदनास्तथा॥ भीमा मकरवक्त्राश्च क्रोष्टुवक्त्राश्च दानवाः ॥ आखुदर्दुरवक्त्राश्च
घोरा वृकमुखास्तथा॥९३॥ मार्जारगजवक्त्राश्च महावक्त्रास्तथाऽपरे॥ नक्रमेषाननाः शूरा गोजाविमहिषाननाः॥९४॥ गोधाशल्यकवक्त्राश्च क्रौञ्च
वक्त्राश्च दानवाः॥गरुडाननाः खड्गमुखा मयूरवदनास्तथा॥९५॥गजेन्द्रचर्मवसनास्तथा कृष्णाजिनाम्बराः॥चीरसंवृतदेहाश्च तथा वल्कलवाससः॥
उष्णीषिणो मुकुटिनस्तथा कुण्डलिनोऽसुराः ॥ ९६ ॥ किरीटिनो लम्बशिखाः कम्बुग्रीवाः सुवर्चसः ॥ नानावेषधरा दैत्या नानामाल्याऽनुलेपनाः
॥ ९७ ॥ स्वान्यायुधानि संगृह्य प्रदीप्तान्यतितेजसा ॥ क्रममाणं हृषीकेशमुपावर्तन्त सर्वशः ॥ ९८ ॥ प्रमथ्य सर्वान्दैतेयान्पादहस्ततलैः प्रभुः ॥ रूपं
कृत्वा महाभीमं जहाराशु स मेदिनीम्॥९९॥तस्य विक्रमतो भूमिं चन्द्रादित्यौ स्तनान्तरे॥नभः प्रक्रममाणस्य नाभ्यां किल समास्थितौ ॥१००॥
परं प्रक्रममाणस्य जानुदेशे स्थितावुभौ ॥ विष्णोरतुलवीर्यस्य वदन्त्येवं द्विजातयः ॥ १ ॥हृत्वा स पृथिवीं कृत्स्नां जित्वा चासुरपुङ्गवान्॥ददौ
शक्राय त्रिदिवं विष्णुर्बलवतां वरः ॥ २ ॥ एष ते वामनो नाम प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ वेदविद्भिर्द्विजैरेवं कथ्यते वैष्णवं यशः ॥ ३ ॥भूयो भूता
त्मको विष्णोः प्रादुर्भावो महात्मनः ॥ दत्तात्रेय इति ख्यातः क्षमया परया युतः ॥ ४ ॥

स्वर्भानुर्मायातमसोर्विपर्ययेण अविध्यत् जीवत्वमनयत् । अत्रेर्ढक् आत्रेयः अत्रेरपत्यानि दत्तात्रेयः बहुत्वं पूजार्थम् । परया क्षमया शान्त्या । तेन ज्ञानमार्गप्रवर्तकोऽयमवतार
इति ज्ञेयम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

स्यपास्मारठत्यमाह—नेनेत्यादिना ॥ प्रक्रियासु मनुष्ठानप्रकारेषु शिथिलत्वं विरलताम् ॥ ५ ॥ आकुलताम् अधर्मेण मिश्रताम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥
तेन नष्टेषु वेदेषु प्रक्रियासु मखेषु च ॥ चातुर्वर्ण्ये तु सकीर्णे धर्मे शिथिलतां गते ॥ ५ ॥ अभिवर्द्धति चाधर्मे सत्ये नष्टेऽनृते स्थिते ॥ प्रजासु
शीर्यमाणासु धर्मे चाकुलतां गते ॥ ६ ॥ सहयज्ञक्रिया वेदा प्रत्यानीता हि तेन वै ॥ चातुर्वर्ण्यमसकीर्णं कृत तेन महात्मना ॥ ७ ॥ तेन हैहयरा
जस्य कार्त्तवीर्यस्य धीमतः ॥ वरदेन वरो दत्तो दत्तात्रेयेण धीमता ॥ ८ ॥ एतद्बाहुद्वय यत्ते मृधे मम कृतेऽनघ ॥ शतानि दश बाहूनां भवि
ष्यन्ति न सशय ॥ ९ ॥ पालयिष्यसि कृत्स्नां च वसुधां वसुधाऽधिप ॥ दुर्निरीक्ष्योऽरिवृन्दानां धर्मज्ञश्च भविष्यसि ॥ ११० ॥ एष ते वैष्णव
श्रीमान्प्रादुर्भावोऽद्भुत शुभः ॥ कथितो वै महाराज यथाश्रुतमरिन्दम ॥ भूयश्च जामदग्न्योऽय प्रादुर्भावो महात्मन ॥ ११ ॥ यत्र बाहुसह
स्रेण विस्मित दुर्जय रणे ॥ रामोऽर्जुनमनीकस्थं जघान नृपतिं प्रभु ॥ १२ ॥ रथस्थं पार्थिव राम पातयित्वाऽर्जुन युधि ॥ धर्षयित्वा यथाकाम
क्रोशमानं च मेघवत् ॥ १३ ॥ कृत्स्न बाहुसहस्र च चिच्छेद भृगुनन्दन ॥ परस्वधेन दीप्तेन ज्ञातिभि सहितस्य वै ॥ १४ ॥ कीर्णा क्षत्रियकोटीभि
र्मेरुमन्दरभूषणा ॥ त्रिःसप्तकृत्व पृथिवी तेन निःक्षत्रिया कृता ॥ १५ ॥ कृत्वा निःक्षत्रियां चैव भार्गव सुमहातपा ॥ सर्वपापविनाशाय वाजि
मधेन चेष्टवान् ॥ १६ ॥ तस्मिन्यज्ञे महादाने दक्षिणां भृगुनन्दन ॥ मारीचाय ददौ प्रीत कश्यपाय वसुंधराम् ॥ १७ ॥ वारुणांस्तुरगाञ्छ्री
मान्रथ च रथिनां वरः ॥ हिरण्यमक्षय धेनूर्गजेन्द्रांश्च महामनाः ॥ ददौ तस्मिन्महायज्ञे वाजिमेधे महायशा ॥ १८ ॥ अद्यापि च हितार्थाय
लोकानां भृगुनन्दन ॥ चरमाणस्तपो दीप्त जामदग्न्य पुन पुनः ॥ तिष्ठते देववच्छ्रीमान्महेन्द्रे पर्वतोत्तमे ॥ १९ ॥ एष विष्णो सुरेशस्य शाश्व
तस्याव्ययस्य च ॥ जामदग्न्य इति ख्यात प्रादुर्भावो महात्मन ॥ १२० ॥ चतुर्विंशे युगे चापि विश्वामित्रपुरःसर ॥ राज्ञो दशरथस्याथ पुत्र
पद्मायतेक्षण ॥ २१ ॥ कृत्वाऽऽत्मान महाबाहुश्चतुर्धा प्रभुरीश्वर ॥ लोके राम इति ख्यातस्तेजसा भास्करोपम ॥ २२ ॥ प्रसादनार्थं लोकस्य
रक्षसां निधनाय च ॥ धर्मस्य च विवृद्ध्यर्थं जज्ञे तत्र महायशा ॥ २३ ॥ तमप्याहुर्मनुष्येन्द्र सर्वभूतपतेस्तनुम् ॥ यस्मै दत्तानि चास्त्राणि विश्वा
मित्रेण धीमता ॥ २४ ॥ वधार्थं देवशत्रूणां दुर्धराणि सुरैरपि ॥ यज्ञविघ्नकरो येन मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ २५ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च बलेन
बलिनां वरौ ॥ निहतो च निराशो च कृतो तेन महात्मना ॥ २६ ॥ वर्तमाने मखे येन जनकस्य महात्मन ॥ भग्न माहेश्वर चापं क्रीडता लीलया पुरा ॥ २७ ॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ जनस्थाने दण्डकारण्यप्रदेशे ॥१३० ॥ ३१ ॥ वियोजितौ विशेषेण योजितौ ॥३२॥३३॥ ३४ ॥ त्रैलोक्यस्य रावणम् आक्रन्दकरम् ॥३५॥ ॥३६॥ सचिवैः सुग्रीवविभीषणादिभिः ॥३७॥३८॥ लवणः शत्रुघ्नरूपिणा तेनैव हतः ॥३९॥१४०॥ जारूथ्यान् त्रिगुणीकृतदक्षिणानित्येके । अन्ये तु जारूथ्यामिति

यः समाः सर्वधर्मज्ञश्चतुर्दश वनेऽवसत् ॥ लक्ष्मणानुचरो रामः सर्वभूतहिते रतः ॥२८॥ रूपिणी यस्य पार्श्वस्था सीतेति प्रथिता जनैः ॥ पूर्वोचिता तस्य लक्ष्मीर्भर्तारमनुगच्छति ॥२९॥ चतुर्दश तपस्तप्त्वा वने वर्षाणि राघवः ॥ जनस्थाने वसन्कार्यं त्रिदशानां चकार ह ॥ सीतायाः पदमन्विच्छँल्लक्ष्मणानुचरो विभुः ॥१३०॥ विराधं च कबन्धं च राक्षसौ भीमविक्रमौ ॥ जघान पुरुषव्याघ्रो गन्धर्वौ शापवीक्षितौ ॥ ३१ ॥ हुताशनार्केन्दुतडिद्घनाभैः प्रतप्तजाम्बूनदचित्रपुङ्खैः ॥ महेन्द्रवज्राशनितुल्यसारैः शरैः शरीरेण वियोजितौ बलात् ॥३२॥ सुग्रीवस्य कृते येन वानरेन्द्रो महाबलः ॥ वाली विनिहतो युद्धे सुग्रीवश्चाभिषेचितः ॥३३॥ देवासुरगणानां हि यक्षगन्धर्वभोगिनाम् ॥ अवध्यं राक्षसेन्द्रं तं रावणं युधि दुर्जयम् ॥३४॥ युक्तं राक्षसकोटीभिर्नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ त्रैलोक्यरावणं घोरं रावणं राक्षसेश्वरम् ॥३५॥ दुर्जयं दुर्धरं दृप्तं शार्दूलसमविक्रमम् ॥ दुर्निरीक्ष्यं सुरगणैर्वरदानेन दर्पितम् ॥३६॥ जघान सचिवैः सार्द्धं ससैन्यं रावणं युधि ॥ महाभ्रघनसंकाशं महाकायं महाबलम् ॥३७ ॥ तमागस्कारिणं घोरं पौलस्त्यं युधि दुर्जयम् ॥सभ्रातृपुत्रसचिवं ससैन्यं क्रूरनिश्चयम् ॥३८॥रावणं निजघानाशु रामो भूतपतिः पुरा॥ मधोश्च तनयो दृप्तो लवणो नाम दानवः ॥३९॥हतो मधुवने वीरो वरदृप्तो महासुरः ॥ समरे युद्धशौण्डेन तथा चान्येऽपि राक्षसाः॥१४०॥ एतानि कृत्वा कर्माणि रामो धर्मभृतां वरः॥दशाश्वमेधाञ्जारूथ्यानाजहार निरर्गलान् ॥४१॥ नाश्रूयन्ताशुभा वाचो नाकुलं मारुतो ववौ ॥ न वित्तहरणं त्वासीद्रामे राज्यं प्रशासति ॥४२॥ पर्यदेवन्न विधवा नानर्थाश्चाभवंस्तदा ॥ सर्वमासीज्जगद्दान्तं रामे राज्यं प्रशासति॥४३॥ न प्राणिनां भयं चापि जलानिलनिघातजम् ॥ न च स्म वृद्धा बालानां प्रेतकार्याणि कुर्वते ॥ ४४ ॥ ब्रह्म पर्यचरत्क्षत्रं विशः क्षत्रमनुव्रताः॥शूद्राश्चैव हि वर्णांस्त्रीञ्छुश्रूषन्त्यनहंकृताः ॥ नार्यो नात्यचरन्भर्तॄन्भार्यां नात्यचरत्पतिः॥४५॥सर्वमासीज्जगद्दान्तं निर्दस्युरभवन्मही ॥ राम एकोऽभवद्भर्त्ता रामः पालयिताऽभवत् ॥ ४६ ॥

सप्तम्यन्तं पाठं प्रकल्प्य अयोध्यायामिति व्याचक्षते । जरूथं छन्दोगप्रसिद्धः स्तोत्रविशेषस्तदर्हान् । "जरूथं गरूथम् गणतेः स्तुतिकर्मणः" इति यास्कः इति गणतेरूथन्प्रत्यये आदेशचुत्वमिति तस्य जत्वम् "जृवृञ्भ्यामूथन्" इति सूत्रे जरूथं मांसमिति शाब्दिकाः । जारूथ्यान् स्तुत्यान् पठान्वेत्यर्थः ॥ ४१ ॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥

महयाणि एकादशेति शेष ॥ ४७ ॥ समवाय समाजः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ १५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ समहाबल महता बलेन सैन्योपलक्षितेन कृत्स्नजनेन सहित
ममहानठः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ १६० ॥ नवमेऽवतारे एतथात्रानुक्ताभ्यामपि मत्स्यकूर्माभ्यां सह ज्ञेयम् । तथा वेदव्यासोऽपि दशमो जज्ञे
इति निर्गमेण पान्यम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ एते दशातीता ॥ ६३ ॥ उत्पत्स्यते एकादशोऽप्य दशमेऽतीते सतीत्यभिप्रेण सम्बन्धः ॥ ६४ ॥ भाव्या भव सततोत्सर्गि प्रशासति ते
आयुरूपमद्माणि तथा पुनर्महद्विणः ॥ अरोगा प्राणिनश्चासन्रामे राज्य प्रशासति ॥४७॥ देवतानामृषीणां च मनुष्याणां च सर्वश ॥ पृथिव्यां
समवायोऽभूद्रामे राज्य प्रशासति ॥४८॥ गाथा अप्यत्र गायन्ति ये पुराणविदो जना ॥ रामे निबद्धतत्त्वार्थो माहात्म्य तस्य धीमतः ॥ ४९ ॥
श्यामो युवा लोहिताक्षो दीप्तास्यो मितभाषिता ॥ आजानुबाहु सुमुख सिंहस्कन्धो महाभुज ॥ १५० ॥ दश वर्षसहस्राणि दश वर्षशतानि
च ॥ अयोध्याधिपतिर्भूत्वा रामो राज्यमकारयत् ॥ ५१ ॥ ऋक्सामयजुषां घोषो ज्याघोषश्च महात्मन ॥ अव्युच्छिन्नोऽभवद्राज्ये दीयतां भुज्य
तामिति ॥ ५२ ॥ सत्त्ववान्गुणसपन्नो दीप्यमान स्वतेजसा ॥ अतिचन्द्र च सूर्यं च रामो दाशरथिर्बभौ ॥ ५३ ॥ ईजे क्रतुशते पुण्ये समाप्त
वरदक्षिणे ॥ हित्वाऽयोध्यां दिवं यातो राघवः स महाबल ॥ ५४ ॥ एवमेष महाबाहुरिक्ष्वाकुकुलनन्दन ॥ रावण सगण हत्वा दिवमाचक्रमे
प्रभु ॥ ५५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अपर केशवस्याय प्रादुर्भावो महात्मन ॥ विख्यातो माथुरे कल्पे सर्वलोकहिताय वै ॥ ५६ ॥ यत्र शाल्वं
च मैन्द च द्विविद कसमेव च ॥ अरिष्टमृषभ केशिं पूतनां दैत्यदारिकाम् ॥ ५७ ॥ नाग कुवलयापीड चाणूर मुष्टिक तथा ॥ दैत्यान्मानुषदे
हस्थान्सूदयामास वीर्यवान् ॥ ५८ ॥ छिन्नं बाहुसहस्र च बाणस्याद्भुतकर्मण ॥ नरकश्च हत सख्ये यवनश्च महाबल ॥ ५९ ॥ हृतानि च मही
पानां सर्वरत्नानि तेजसा ॥ दुराचाराश्च निहता पार्थिवाश्च महीतले ॥ १६० ॥ नवमे द्वापरे विष्णुरष्टाविंशे पुराऽभवत् ॥ वेदव्यासस्तथा जज्ञे
जातूकर्ण्यपुरस्सर ॥ ६१ ॥ एको वेदश्चतुर्धा तु कृतस्तेन महात्मना ॥ जनितो भारतो वंश सत्यवत्या सुतेन च ॥ ६२ ॥ एते लोकहितार्थाय
प्रादुर्भावा महात्मन ॥ अतीता कथिता राजन्कथ्यन्ते चाप्यनागता ॥ ६३ ॥ कल्किर्विष्णुयशा नाम शम्भले ग्रामके द्विज ॥ सर्व
लोकहितार्थाय भूयश्चोत्पत्स्यते प्रभु ॥ ६४ ॥ दशमो भाव्यसपन्नो याज्ञवल्क्यपुर सरः ॥ क्षपयित्वा च तान्सर्वान्भाविनाऽर्थेन चोदितान् ॥ ६५ ॥
भाव्याः भविष्यादिनो बौद्धाः तै सह सपन्नो याते युगे च सगत क्षपयित्वा जित्वा हत्वा च । तानेव विशिनष्टि । भाविना भाव पूर्वोक्त प्रशसता युगमुनिना विष्णोरेव
मरास्त्रेण भगवता केनचिदर्थेन निमित्तेन कलौ दम्भपरमात्मा लोकनाशो मा भूदिति पालनिमित्तार्थेन निमित्तेन चोदितान् प्रवर्तितान् । एतेन कल्किस्य भाव

बौद्धावतारोऽपि सूचितः । बौद्धपक्षक्षयार्थश्च कल्कीत्युक्तम् ॥ ६५॥ निष्ठां समाप्तिम् । ननु कल्किर्म्लेच्छान्निग्रहीष्यतीत्यत्र स्मर्यते तत्कथं निष्ठां गमिष्यतीत्युच्यतेऽत आह । तत इति । कुले व्यतीते अन्योन्यदारापहारान्नष्टे सति॥६६॥ अप्रग्रहाः अनियन्तृकाः ईश्वरयत्नं विनैव कामलोभाक्रान्ताः प्रजाः परस्परं घातयिष्यन्तीत्यर्थः ॥६७॥६८॥ तदेवोपसंहरति । स्वभावादेव नान्यथेति ॥ ६९ ॥ १७० ॥ देवापीति सन्धिरार्षः ॥ ७१ ॥ उद्देशमात्रेण कीर्तनं कृतं नतु सम्यक् व्याख्यातं प्रादुर्भावानामन्येषामृषभादी नामानन्त्यात् ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ एता योगमाया एव नतु तात्त्विक्यो भगवतो लीला अस्मदादिलीलावद्रागपूर्विका इत्यर्थः । तथा च मन्त्रः । "यदचरस्तन्वा वावृधानो बला नीन्द्रः प्रब्रुवाणो जनेषु । मायेत्सा ते यानि युद्धान्याहुर्नाद्य शत्रुं ननु पुरा विवित्से"इति । अस्यार्थः हे इन्द्र परमेश्वर यत् तन्वा मत्स्यकूर्मादिशरीरेण अचरः चरणं कृतवानसि

गङ्गायमुनयोर्मध्ये निष्ठां प्राप्स्यति सानुगः ॥ ततः कुले व्यतीते तु सामात्ये सहसैनिके ॥६६ ॥ नृपेष्वथ प्रणष्टेषु तदा त्वप्रग्रहाः प्रजाः ॥ रक्षणे विनिवृत्ते च हत्वा चान्योन्यमाहवे ॥६७॥ परस्परहृतस्वाश्च निराक्रन्दाः सुदुःखिताः ॥ एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिसंध्यांशके तदा ॥ प्रजाः क्षयं प्रयास्यन्ति सार्द्धं कलियुगेन ह ॥ ६८ ॥ क्षीणे कलियुगे तस्मिंस्ततः कृतयुगं पुनः ॥ प्रपत्स्यते यथान्यायं स्वभावादेव नान्यथा ॥ ६९॥ एते चान्ये च बहवो दिव्या देवगुणैर्युताः ॥ प्रादुर्भावाः पुराणेषु गीयन्ते ब्रह्मवादिभिः ॥ १७० ॥ यत्र देवापि मुह्यन्ति प्रादुर्भावानुकीर्त्तने ॥ पुराणं वर्तते यत्र वेदश्रुतिसमाहितम् ॥७१ ॥ एतदुद्देशमात्रेण प्रादुर्भावानुकीर्त्तनम् ॥ कीर्तितं कीर्तनीयस्य सर्वलोकगुरोः प्रभोः ॥७२॥ प्रीयन्ते पितर स्तस्य प्रादुर्भावानुकीर्त्तनात् ॥ विष्णोरतुलवीर्यस्य यः शृणोति कृताञ्जलिः ॥७३॥ एतास्तु योगेश्वरयोगमायाः श्रुत्वा नरो मुच्यति सर्वपापैः ॥ ऋद्धिं समृद्धिं विपुलांश्च भोगान्प्राप्नोति सर्वं भगवत्प्रसादात्॥१७४॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशपर्वणि एकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ विश्वत्वं शृणु मे विष्णोर्हरित्वं च कृते युगे ॥ वैकुण्ठत्वं च देवेषु कृष्णत्वं मानुषेषु च ॥ १ ॥

वावृधानः ववृधे दैत्यादीन् हत्वा महत्त्वं च प्राप्तवानसि लोके बलानि भूमेरुद्धरणादीनि जनेषु प्रब्रुवाणः ख्यापितवानभूः सा सर्वा ते तव मायेत् मायैव। सा का। यानि युद्धान्याहुः देवासुरसंग्रामाः सर्वे मायैव । कुत एतत् यतस्त्वं ननु निश्चितम् अद्य वर्तमानकाले पुरा वा शत्रुं नाशनीयं न विवित्से लभसे । सर्वस्यान्तरात्मत्वात्कालत्रयेऽपि तव शत्रुर्ना स्तीति । तस्मात्स्वामर्थानुवादवदेतत्पुराणं भगवल्लीलामनुवदतीति मन्त्रार्थः । ऋद्धिं धर्मफलभूतां सम्पत्तिं समृद्धिं योगैश्वर्यम् ॥ १७४ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकचत्वारिं शोऽध्यायः॥४१॥ चत्वारिंशे द्विसंयुक्ते सर्वदेवपराजये॥ देवा आप्यायिताः सर्वे प्रत्यक्षीभूय विष्णुना ॥१॥ पूर्वं यदा धर्मस्य ग्लानिस्तदा भगवानाविर्भवतीत्युक्तं सा चासु राणामुदयाद्भवति अतस्तेषां वधेन विष्णोर्जगद्रक्षकत्वं निरूपयति–विश्वत्वमित्यादिना । विशेषेण श्वसित्याश्वसित्यभयं प्राप्य जनो यस्मादिति विश्वः । आश्वासनकर्ता

अभयदानेनै पावन । हरति नागपति तु मगान् दुरितदैत्यादीनिति हरि । विगत कुण्ठन गतिप्रतिघात आलस्य वैकल्य वा यस्मात् स विकुण्ठ । स्वार्थेऽण् वैकुण्ठ ।
दरेषु मारिकेषु पाठनीयेषु पस्पागस्परशादिक नास्तीत्यर्थ । मानपेषु रजस्तमोमस्तेषु उपेक्षणीयेषु कृष्णत्व "कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृतिवाचक ।" इति स्मृते ।
केवल मनारूपण सांसारिकानन्दरूपेण चास्ति तत्र च शृणु ॥ १ ॥ तथा मध्यमेषु ईश्वरत्व निग्रहानुग्रहकर्तृत्वमेवविधां भगवतो नानारूपां कर्मणां लीलानां गतिं भूवा
भरिष्यो च वक्ष्यमाणां शृणु ॥ २ ॥ व्यक्तोऽपी व्यक्त लिङ्ग मूर्ति तत्स्थः यत्र मत्स्याद्यवतारग्रहणे नारायणो मुनिस्तत्र ॥३॥ नारायणः जगत्स्रष्टा तत्र प्रविश्य जीवभा
वमनुभूय पुनर्जीव यन्ना जीवन्नेव मुक्तो हरिमत्नोऽभूत् । कृतयुगे देहिन सर्वो मुच्यन्त इति भाव । एतस्यैव रूपं प्रसादज इत्याह । ब्रह्मेति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रधान

ईश्वरत्वं च तस्येद गहनां कर्मणां गतिम् ॥ मप्रत्यतीतां भाव्यां च शृणु राजन्यथातथम् ॥ २ ॥ अव्यक्तो व्यक्तलिङ्गस्थो यत्रैव भगवान्प्रभुः ॥
नारायणो ह्यनन्तात्मा प्रभवोऽव्यय एव च ॥३॥ एष नारायणो भूत्वा हरिरासीत्कृते युगे ॥ ब्रह्मा शक्रश्च सोमश्च धर्म शुक्रो बृहस्पति ॥ ४ ॥
अदितेरपि पुत्रत्वमेत्य यादवनन्दन ॥ एष विष्णुरिति ख्यात इन्द्रादवरजोऽभवत् ॥ ५ ॥ प्रसादज ह्यस्य विभोरदित्या पुत्रजन्म तत् ॥ वधार्थं
सुरशत्रूणां दैत्यदानवरक्षसाम् ॥६॥ प्रधानात्मा पुरा ह्येष ब्रह्माणमसृजत्प्रभुः ॥ सोऽसृजत्पूर्वपुरुषः पुरा कल्पे प्रजापतीन् ॥ ७ ॥ ते तन्वानास्त
नूस्तत्र ब्रह्मवंशानुत्तमान् ॥ तेभ्योऽभवन्महात्मभ्यो बहुधा ब्रह्म शाश्वतम् ॥ ८ ॥ एतदाश्चर्यभूतस्य विष्णोर्नामानुकीर्तनम् ॥ कीर्तनीयस्य
लोकेषु कीर्त्यमान निबोध मे ॥ ९ ॥ वृत्ते वृत्रवधे तात वर्तमाने कृते युगे ॥ आसीत्त्रैलोक्यविख्यात सङ्ग्रामस्तारकामय ॥ १० ॥ तत्रास
न्दानवा घोरा सर्वे सङ्ग्रामदर्पिता ॥ घ्नन्ति देवगणान्सर्वान्सयक्षोरगराक्षसान् ॥११॥ ते वध्यमाना विमुखा क्षीणप्रहरणा रणे॥ त्रातार मनसा
ज मुर्देव नारायण हरिम् ॥ १२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे मेघा निर्वाणाङ्गारवर्पिण ॥ सार्कचन्द्रग्रहगण छादयन्तो नभस्तलम् ॥ १३ ॥

त्रिगुणात्मिका माया सैव आत्मा शरीर यस्य स प्रधानाऽऽत्मा मायावी । "मायिन तु महेश्वरम्" इति श्रुतेरीश्वर । प्रजापतीन् मरीच्यादीन्॥७॥ तनूस्तन्वाना कश्यपादिरूपेण
स्वरूपाणि विस्तारयन्त ब्रह्मवंशान नानागोत्राणि समृजु । ब्रह्म यज्ञो बहुधा प्रकृतिविकृत्यादिरूप वेदो वा शाखाभेदेन बहुधाऽभवत् ॥ ८ ॥ एतत्तु वेदजपरूपम् । यदाह
शौनक । "वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजातिभिः । तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय ॥" इति। कोऽपि अभ्यत् कीर्त्यमान निबोध पुण्यस्य वेदजपतुल्यम्॥९॥
कैलाद–वृत्ते इत्यादिना । तारकामयस्तारकाकथान ॥ १० ॥ तत्र गुल्मदारहर्तुः सोमस्य पत्नी तत्तुल्यशीलत्वादसुरा आसन ॥ ११॥ ते देवाः ॥ १२ ॥ निर्वाणा अर्चिरादी
रहिता सन्तापमूर्त्या ते च तत्कारणम्न वर्षिणः आग्निमिति भेद ॥ १३ ॥

ते मेघाः अन्योन्यवेगैरभिहिताः बभूवुरिति शेषः । यतः सप्त मारुताः प्रवहादयस्तत्क्षोभकर्त्तारः प्रववुः । तैर्धूलिपटलवद्घनपटलमावर्तितमित्यर्थः॥१४॥दीप्तं तप्तं तोयम् अशनी
च तयोः पातैः ररास शब्दं चकार॥१५॥न्युब्जानि अधोमुखानि॥१६ ॥चतुर्युगानाम् अन्तपर्याये चरमेऽवान्तरप्रलये इत्यर्थः॥१७॥१८॥कालीनिशा दर्शरात्रिः॥१९॥
कृष्णं घननीलं वपुर्यस्य स हरिर्वपुर्दर्शयामास॥२०॥बलेति॥मेघवत् कृष्णवर्ण कृष्णकेशं च तेजसःकृष्णवर्णेन॥२१॥२२॥चतुर्द्विगुणा अष्टौ पीनाः पुष्टाश्च अंसा बाहुमूला
नि यस्य तम् । चामीकरं सुवर्णं तन्मयाः कराकाराः मुष्टयो येषु तैः चामीकरकराकारैः॥२३॥गिरिकूटं पर्वतवदचञ्चलम् । "कूटोऽस्त्री निश्चले राशौ" इति मेदिनी । शिलो

चञ्चद्विद्युद्गणाविद्धा घोरा निर्ह्रादकारिणः ॥ अन्योऽन्यवेगाभिहताः प्रववुः सप्त मारुताः॥१४॥दीप्ततोयाशनीपातैर्वज्रवेगानिलाकुलैः॥ररास घोरै
रुत्पातैर्दह्यमानमिवाम्बरम् ॥१५॥पेतुरुल्कासहस्राणि मुहुराकाशगान्यपि ॥ न्युब्जानि च विमानानि प्रपतन्त्युत्पतन्ति च॥१६॥चतुर्युगान्तप
र्याये लोकानां यद्भयं भवेत् ॥तादृशान्येव रूपाणि तस्मिन्नुत्पातलक्षणे॥१७॥तमसा निष्प्रभं सर्वं न प्राज्ञायत किंचन ॥ तिमिरौघपरिक्षिप्ता न
रेजुश्च दिशो दश॥१८॥निशेव रूपिणी काली कालमेघावगुण्ठिता ॥ द्यौर्नभात्यभिभूतार्का घोरेण तमसा वृता ॥ १९ ॥ तान्घनौघान्सातिमि
रान्दोर्भ्यामुत्क्षिप्य स प्रभुः॥वपुः संदर्शयामास दिव्यं कृष्णवपुर्हरिः॥२०॥बलाहकाञ्जननिभं बलाहकतनूरुहम्॥ तेजसा वपुषा चैव कृष्णं कृष्णमि
वाचलम्॥२१॥दीप्तपीताम्बरधरं तप्तकाञ्चनभूषणम्॥धूमान्धकारवपुषा युगान्ताग्निमिवोत्थितम् ॥२२॥ चतुर्द्विगुणपीनांसं बलाकापङ्क्तिभूषणम्॥
चामीकरकराकारैरायुधैरुपशोभितम्॥२३॥ चन्द्रार्ककिरणोद्द्योतं गिरिकूटं शिलोच्चयम् ॥नन्दकानन्दितकरं शराशीविषधारिणम् ॥२४॥ शक्ति
चित्रं हलोदग्रं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ विष्णुशैलं क्षमामूलं श्रीवृक्षं शार्ङ्गधन्विनम् ॥२५॥ हर्यश्वरथसंयुक्ते सुपर्णध्वजशोभिते॥चन्द्रार्कचक्ररुचिरे मन्द
राक्षवृतान्तरे ॥ २६ ॥ अनन्तरश्मिसंयुक्ते ददृशे मेरुकूबरे॥ तारकाचित्रकुसुमे ग्रहनक्षत्रबन्धुरे ॥२७॥ भयेष्वभयदं व्योम्नि देवा दैत्यपराजिताः॥
ददृशुस्ते स्थितं देवं दिव्यलोकमये रथे ॥ २८ ॥

च्चयं मनःशिलावर्णं नीवीबन्धनं यस्य तम् । " शिला
तु प्रस्तरे मता । तथा मनःशिलायां च" इति मेदिनी ।"उच्चैस्तरेऽप्युच्चयः स्यात्समूहे नीविबन्धने।" इति च । नन्दकः खड्गः तेन आनन्दितः शोभितः करो यस्य तं नन्दकान
न्दितकरम् । " नन्दको हरिखड्गे च " इति मेदिनी ॥ २४ ॥ २५ ॥ हर्यश्वं हरिद्वर्णा अश्वाः तैः संयुक्ते रथे वपुर्दर्शयामासेति पूर्वेण संबन्धः । रथसंयुक्ते इत्यत्र संयु
क्तरथे इत्यपेक्षिते रथपदस्य पूर्वनिपात आर्षः । चन्द्रेति ॥२६॥ रथे ददृशे दृष्टः देवैः । किम् उदासीनैर्ददृशे नेत्याह । देवास्तं ददृशुरिति । बुद्धिपूर्वकं दृष्टवन्त इत्यर्थः । यस्य
चन्द्रार्कौ चक्रे मन्दराद्रिरक्षः शेषः प्रग्रहः मेरुः कूबरं तारा एव वरूथगताचित्रकुसुमानि ग्रहादीनि बन्धनानि तादृशे विश्वरथे स्थितं देवा ददृशुरित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥

॥२९॥दर्पिताः देवा परेऽपि चतुर्भिर्दिक्षु ॥३०॥ स उत्तमे हवि चेदं ॥३१॥३२॥३३॥ सक्षिपत सहतम् ॥३४॥३५॥ स्निग्ध नय नाकमार्गोदयस्त्रयः देव
यान पितृयानः मोक्षमार्गश्चेति त्रय ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तधर्मो यज्ञादि सवृत्त सम्यक्प्रवृत्त विष्णोर्गिर श्रुत्वा सवृत्तः ॥ ३९ ॥ इति हरिवंशे टीकायां द्विच
त्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥ चत्वारिंशे त्रिपुरुषेऽपि देवासुरसमागमे ॥ दैत्यसहननं पूर्वं वर्ण्यते पौरवत्तमम् ॥ १ ॥ ततः विष्णुमय विष्णुप्रधानं भय दैत्यानां श्रुत्वा ॥ १ ॥
ते कृताञ्जलय सर्वे देवा शक्रपुरोगमा ॥ जयशब्द पुरस्कृत्य शरण्य शरण गताः ॥ २९ ॥ स तेषां ता गिर श्रुत्वा विष्णुर्दयितदैवत ॥ मन
श्चक्रे विनाशाय दानवानां महामृधे ॥३०॥ आकाशे तु स्थितो विष्णु सोत्तमे पुरुषोत्तम ॥ उवाच देवताः सर्वा सप्रतिज्ञमिदं वच ॥ ३१ ॥
शान्ति भजत भद्रं वो मा भैष्ट मरुतां गणाः॥जिता मे दानवा सर्वे त्रैलोक्य प्रतिगृह्यताम् ॥३२॥ ते तस्य सत्यसन्धस्य विष्णोर्वाक्येन तोषिता ॥
देवा प्रीतिं परां जग्मु प्राप्येवामृतमुत्थितम् ॥३३॥ ततस्तम सहियते विनेशुश्च बलाहका ॥ प्रववुश्च शिवा वाता प्रसन्नाश्च दिशो दश॥३४॥
सुप्रभाणि च ज्योतींषि चन्द्र चक्रु प्रदक्षिणम् ॥ दीप्तिमन्ति च तेजांसि चक्रुरर्कं प्रदक्षिणम्॥३५॥न विग्रहं ग्रहाश्चक्रु प्रसन्नाश्चापि सिन्धव ॥
नीरजस्का वसुमार्गा नाकमार्गोदयस्त्रय ॥३६॥ यथार्थमूहु सरितो नापि चुक्षुभिरेऽर्णवा ॥ आसञ्छुभानीन्द्रियाणि नराणामन्तरात्मसु ॥३७॥
महर्षयो वीतशोका वेदानुच्चैरधीयत ॥यज्ञेषु च हवि स्वादु शिवमश्नाति पावक ॥ ३८ ॥ प्रवृत्तधर्मा सवृत्ता लोका मुदितमानसा ॥ प्रीत्या
परमया युक्ता देवदेवस्य भूपते ॥ विष्णो सत्यप्रतिज्ञस्य श्रुत्वाऽरिनिधने गिरम् ॥ ३९ ॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि
आश्चर्यतारकामये द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥४२॥वैशम्पायन उवाच ॥ ततो भय विष्णुमय श्रुत्वा दैतेयदानवा ॥ उद्योग विपुल चक्रुर्युद्धाय युधि
दुर्जया ॥ १ ॥ मयस्तु काञ्चनमय त्रिनल्वान्तरमव्ययम् ॥ चतुश्चक्र विक्रमन्त सुकल्पितमहायुधम् ॥ २ ॥ किंकिणीजालनिर्घोषं द्वीपि
चर्मपरिष्कृतम् ॥ खचितं रत्नजालैश्च हेमजालैश्च भूषितम् ॥ ३ ॥ स्वक्ष रथवरोवच सूपस्थानमगोपमम् ॥ ईहामृगगणाकीर्णं पक्षिभिश्च वि
राजितम् ॥ दिव्यास्त्रतूणीरधर पयोधरनिनादितम् ॥ ४ ॥ गदापरिघसपूर्णं मूर्तिमन्तमिवार्णवम् ॥ हेमकेयूरवलय स्वर्णमण्डलकूबरम् ॥ ५ ॥
त्रिनल्वान्तर हस्तगणहस्तविस्तृतम् "नल्व किष्कुशतं शतम्" इत्युक्तेः । मय काञ्चनमय रथम् आरोहदिति सम्बन्धेनान्वयः । महान्ति आयुधानि यस्मिन् विक्रमन्त
शिरसे ति जलाभ्यादिस्थाने गच्छन्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ये रथेषु वरास्तेषु उत्तम श्रेष्ठ सूपस्थान शोभननीडम् अगोपम पर्वततुल्यम । ईहामृगगणै कृत्रिमसत्त्वसमूहैराकीर्णं
स्यानम् ॥ ४ ॥ हेममयाः केयूरवलयमयाः स्वर्णमण्डलिका यस्य ॥ ५ ॥

लम्बकेसरवर्चसं भल्लूकवर्णं सिंहवत् शीघ्रपातित्वेनातितेजस्विनम् ॥ ६ ॥७॥८॥ शैलोत्करः पर्वतानां राशिः काललोहाष्टचरणं कृष्णायसमया अष्टौ चरणाश्चक्राणि यस्य तम् । तिमिराङ्गाराः कृष्णाङ्गलाः तद्वत् किरणा यस्य ॥ ९ ॥ दंशितं वेष्टितम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सावरोहः जटावान् अचलो वृक्षः न्यग्रोध

सपताकध्वजोदग्रं सादित्यमिव मन्दरम् ॥ गजेन्द्राम्भोदसदृशं लम्बकेसरवर्चसम् ॥६॥ युक्तमृक्षसहस्रेण सहस्राम्बुदनादितम् ॥ दीप्तमाकाशगं दिव्यं रथ पररथारुजम् ॥७॥ अध्यतिष्ठद्रणाकांक्षी मेरुं दीप्तमिवांशुमान् ॥ तारस्तु क्रोशविस्तारमायसं वायसध्वजम् ॥ ८ ॥ शैलोत्करसमाकीर्णं नीलाञ्जनचयोपमम् ॥ काललोहाष्टचरणं लोहेषायुगकूबरम् ॥ तिमिराङ्गारकिरणं गर्जन्तमिव तोयदम् ॥९॥ लोहजालेन महता सगवाक्षेण दंशितम् ॥ आयसैः परिघैः कीर्णं क्षेपणीयैस्तथाऽश्मभिः ॥ १० ॥ प्रासैः पाशैश्च विततैरवसक्तैश्च मुद्गरैः ॥ शोभितं त्रासनीयैश्च तोमरैः सपरश्वधैः ॥ ११ ॥ उद्यन्तं द्विषतां हेतोर्द्वितीयमिव मन्दरम् ॥ युक्तं खरसहस्रेण सोऽध्यारोहद्रथोत्तमम् ॥१२॥ विरोचनस्तु संक्रुद्धो गदापाणिरवस्थितः ॥ प्रमुखे तस्य सैन्यस्य दीप्तशृङ्ग इवाचलः ॥१३॥ युक्तं हयसहस्रेण हयग्रीवस्तु दानवः ॥ स्यन्दनं वाहयामास सपत्नानीकमर्दनः ॥१४॥ व्यायतं बहुसाहस्रं धनुर्विस्फारयन्महत् ॥ वराहः प्रमुखे तस्थौ सावरोह इवाचलः ॥१५॥ खरस्तु विक्षरन् दर्पान्नेत्राभ्यां रोषजं जलम् ॥ स्फुरद्दन्तौष्ठवदनः संग्रामं सोऽभ्यकाङ्क्षत ॥ १६ ॥ त्वष्टा त्वष्टादशहयं यानमास्थाय दानवः ॥ व्यूहितो दानवैर्व्यूहः परिचक्राम वीर्यवान् ॥ १७ ॥ विप्रचित्तिसुतः श्वेतः श्वेतकुण्डलभूषणः ॥ श्वेतशैलप्रतीकाशो युद्धायाभिमुखः स्थितः ॥ १८ ॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु वरिष्ठोऽद्रिशिलायुधैः ॥ युद्धायातिष्ठदायस्तो धराधर इवापरः ॥ १९ ॥ किशोरस्त्वतिसंहर्षात्किशोर इव चोदितः ॥ अभवद्दैत्यसैन्यस्य मध्ये रविरिवोदितः ॥ २० ॥ लम्बस्तु लम्बमेघाभः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ दैत्यव्यूहगतो भाति सनीहार इवांशुमान् ॥ २१ ॥ स्वर्भानुर्वक्त्रयोधी तु दशनौष्ठेक्षणायुधः ॥ हंसस्तिष्ठति दैत्यानां प्रमुखे स महाग्रहः ॥ २२ ॥ अन्ये हयगता भान्ति नागस्कन्धगताः परे ॥ सिंहव्याघ्रगताश्चान्ये वराहर्क्षगताः परे ॥ २३ ॥ केचित्खरोष्ट्रयातारः केचित्तोयदवाहनाः ॥ नानापक्षिगताश्चान्ये केचित्पवनवाहनाः ॥ २४ ॥ पत्तयश्चापरे दैत्या भीषणा विकृताननाः ॥ एकपादा द्विपादाश्च नर्दन्तो युद्धकाङ्क्षिणः ॥ २५ ॥ प्रक्ष्वेडमाना बहवः स्फोटयन्तश्च ते भुजान् ॥ हृतशार्दूलनिर्घोषा नेदुर्दानवपुङ्गवाः ॥ २६ ॥

इत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ यानं रथं व्यूहितः व्यूहरचनया स्थापितः ॥ १७ ॥ १८ ॥ आयस्तः कृतश्रमः ॥ १९ ॥ किशोर इव अश्वशावक इव ॥ २० ॥ नीहारो राहुः कंकणग्रस्तार्कवदित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पवनवाहनाः वायुगतयः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २१ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ गाढं मकुल्यम् । रणेषु सयामशारा तस्या अभ्युदय उत्कर्षं तस्मै अवकीर्णं मण्डतम् ॥ ३१ ॥ इति हरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽ
ध्यायः ॥ ४३ ॥ ७ ॥ विमारा दवसैन्यस्य चतुर्भिर्गो चतुर्भुजि ॥ तेषां सहननं चैव भोक्ष्यतेऽतिमनोहरम् ॥ १ ॥ भुवस्ते ॥ १ ॥ स त्यन्त सन्नद्धा बभूवुः । अष्टभाग
भार ॥२॥३॥ अस्य पार्श्वस्य पर्यन्तीति तृतीयस्येनान्वयः । पक्षिश्वरो गरुड तद्वेगवान ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ हविर्धानेषु हवि स्थापनमण्डपेषु गायन्ति यमिति
ते गदापरिघेरुग्रेधनुर्व्यायामशालिन ॥ बाहुभि परिघाकारैस्तर्जयन्ति स्म देवता ॥२७॥ प्रासै पाशैश्च खड्गैश्च तोमराङ्कुशपट्टिशैः॥चिक्रीडुस्ते
शतघ्नीभि भिन्दिपालैश्च मुद्गरै ॥२८॥ गण्डशैलैश्च शैलैश्च परिघैश्चोत्तमायुधै ॥ चक्रैश्च दैत्यप्रवराश्चक्रुरानन्दित बलम् ॥२९॥एव तदानवं सैन्य
मर्वं युद्धबलोत्कटम्॥देवताऽभिमुख तस्थौ मेघानीकमिवोत्थितम् ॥३०॥ तदद्भुत दैत्यसहस्रगाढं वाय्वग्नितोयाम्बुदशैलकल्पम्॥बल रणौघाभ्यु
दयावकीर्णं युयुत्सयोन्मत्तमिवावभासे॥३१॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिचत्वारिंशोऽध्याय ॥४३॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पा
यन उवाच॥ श्रुतस्ते दैत्यसैन्यस्य विस्तरस्तात विग्रहे॥ सुराणां सर्वसैन्यस्य विस्तर वैष्णव शृणु ॥१॥ आदित्या वसवो रुद्रा अश्विनौ च महा
बलौ॥सबला सानुगाश्चैव सनह्यन्त यथाबलम् ॥२॥ पुरुहूतस्तु पुरतो लोकपाल सहस्रदृक्॥ग्रामणीः सर्वदेवानामारुरोह सुरद्विपम् ॥३॥ सव्ये
चास्य रथ पार्श्वे पक्षिप्रवरवेगवान् ॥ सुचारुचक्रचरणो हेमवज्रपरिष्कृत ॥४॥ देवगन्धर्वयक्षौघैरनुयात सहस्रश ॥ दीप्तिमद्भि सदस्यैश्च ब्रह्म
र्षिभिरभिष्टुत ॥ ५ ॥ वज्रविस्फूर्जितोद्भूतैर्विद्युदिन्द्रायुधान्विते ॥ गुप्तो बलाहकगणे कामगैरिव पर्वते ॥ ६ ॥ समारूढ स भगवान्पर्येति
सततं गजम् ॥ हविर्धानेषु गायन्ति विप्रा सोममखे स्थिता ॥ ७॥ स्वर्गे शक्रानुयानेषु देवतूर्यनिनादिषु ॥ इन्द्र समुपनृत्यन्ति शतशो ह्यप्स
रोगणा ॥८॥ केतुना वंशजातेन राजमानो यथा रवि ॥ युक्तो हरिसहस्रेण मनोमारुतरंहसा ॥९॥ स स्यन्दनवरो भाति युक्तो मातलिना तदा ॥
कृत्स्न परिवृतो मेरुर्भास्करस्येव तेजसा ॥१०॥ यमस्तु दण्डमुद्यम्य कालयुक्त च मुद्गरम् ॥ तस्थौ सुरगणानीके दैत्यान्नादेन भीषयन् ॥ ११ ॥
चतुर्भि सागरैर्गुप्तो लेलिहानैश्च पन्नगैः ॥ शङ्खमुक्ताङ्गदधरो बिभ्रत्तोयमय वपु ॥ १२ ॥ कालपाश समाविध्य हयै शशिकरोपमैः ॥ वाय्वी
रितजलोद्गारै कुर्वँल्लीला सहस्रश ॥१३॥ पाण्डुरोद्धूतवसन प्रवालरुचिराङ्गद ॥ मणिश्यामोत्तमवपुर्हारभारार्पितोदर ॥ १४ ॥
गेष ॥ ७ ॥ ८ ॥ पुन स्यन्दन यर्णपति—क्रतुनेति ॥ ९ ॥ १० ॥ फाल्गुण मरणमापिस्या देवतया युक्तम् ॥ ११ ॥ सागरैर्गुप्तो वरुणः वरिष्ठपानिति चतुर्थेनान्वय
॥१२॥ आविध्य भ्रामयित्वा ॥ १३ ॥ पाण्डुरं श्वेतम् उद्धतम् उपर्युद्धृतं मौक्तिकवत् वसन यस्य हाराणां भारः अर्पित उदरे यस्य स हारभारार्पितोदरः ॥ १४ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ शङ्खपद्मौ मूर्तिमन्तौ निधिविशेषौ ताभ्याम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ चतुर्षु दिक्प्रदेशेषु ॥२०॥२१॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण स्वर्गप्रदेशे अलातचक्रवत् भ्रममाणेनेत्यर्थः । तपता दीपयता रथेन चचारेत्यन्वयः ॥ २२ ॥ २३ ॥ सोम इति ॥ सोमार्थमेवासुरा उद्युक्तास्तेनासुरेष्वेव सोमः पठितुं युक्तस्तथापि देवत्वात्समानजातिषु तस्य पाठः कृतः ॥ २४ ॥ अत एवाह—तमिति ॥ तं सोमं स्वपक्षीयत्वाद्दानवा ददृशुरिति तृतीयेनान्वयः । ऋक्षं नक्षत्रं द्विजाः ब्राह्मणाः जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयमिति अयमर्थः द्वेधाभूते रविरश्मिभिरम्मयं शशिमण्डलं भास्यते तत्र अधोमुखा रश्मयः पृथ्वीं प्राप्य तत्रस्थेन महामण्यादितेजसा प्रतिस्रोतः प्रवर्तिताः चन्द्रमण्डलमुत्प्लुत्य

वरुणः पाशभृन्मध्ये देवानीकस्य तस्थिवान् ॥ युद्धवेलामभिलषन्भिन्नवेल इवार्णवः ॥ १५ ॥ यक्षराक्षससैन्येन गुह्यकानां गणैरपि ॥
मणिश्यामोत्तमवपुः कुबेरो नरवाहनः ॥ १६ ॥ युक्तश्च शंखपद्माभ्यां निधीनामधिपः प्रभुः ॥ राजराजेश्वरः श्रीमान्गदापाणिरदृश्यत ॥१७॥
विमानयोधी धनदो विमाने पुष्पके स्थितः ॥ स राजराजः शुशुभे युद्धार्थी नरवाहनः ॥ प्रेक्ष्यमाणः शिवसखः साक्षादिव शिवः स्वयम् ॥
॥१८॥ पूर्वं पक्षं सहस्राक्षः पितृराजस्तु दक्षिणम् ॥ वरुणः पश्चिमं पक्षमुत्तरं नरवाहनः ॥ १९ ॥ चतुर्षु युक्ताश्चत्वारो लोकपाला बलोत्कटाः ॥
स्वासु दिक्ष्वभ्यरक्षन्त तस्य देवबलस्य ह ॥ २० ॥ सूर्यः सप्ताश्वयुक्तेन रथेनाम्बरगामिना ॥ श्रिया जाज्वल्यमानेन दीप्यमानैश्च रश्मिभिः ॥
॥ २१ ॥ उदयास्तमयं चक्रे मेरुपर्यन्तगामिना ॥ त्रिदिवद्वारचक्रेण तपता लोकमव्ययम् ॥ २२ ॥ सहस्ररश्मियुक्तेन भ्राजमानः स्वतेजसा ॥
चचार मध्ये देवानां द्वादशात्मा दिनेश्वरः ॥२३ ॥ सोमः श्वेतहयैर्भाति स्यन्दने शीतरश्मिवान् ॥ हिमतोयप्रपूर्णाभिर्भाभिराह्लादयञ्जगत् ॥
॥ २४ ॥ तमृक्षयोगानुगतं शिशिरांशुं द्विजेश्वरम् ॥ जगच्छायाङ्किततनुं नैशस्य तमसः क्षयम् ॥ २५ ॥ ज्योतिषामीश्वरं व्योम्नि रसानां रसनं
प्रभुम् ॥ औषधीनां परित्राणं निधानममृतस्य च॥२६॥ जगतः प्रथमं भागं सौम्यं शीतमयं रसम् ॥ ददृशुर्दानवाः सोमं हिमप्रहरणस्थितम् ॥
॥ २७ ॥ यः प्राणः सर्वभूतानां पञ्चधा भिद्यते नृषु ॥ सप्तस्कन्धगतो लोकांस्त्रीन्दधार चराचरान् ॥ २८ ॥ यमाहुरग्नेर्यन्तारं सर्वप्रभवमी
श्वरम् ॥ सप्तस्वरगता यस्य योनिर्गीतिरुदीर्यते ॥ २९ ॥

गच्छन्ति ते पार्थिवेन नीलिम्नाऽनुरञ्जिताः नीलमेव चन्द्रमण्डलमवभासयन्ति ततश्चन्द्रस्य जगच्छायाङ्किततनुत्वं युक्तं ये तु पूर्वं चन्द्रमण्डलं प्राप्याधः प्रचरन्ति तद्द्वारा चन्द्रस्य भास्वरप्रकाशतया नैशस्य तमसः क्षयमिति विशेषणं युज्यत इति॥२५॥ रसानां रसनम् आश्रयम् ॥२६॥ जगतोऽग्नीषोमात्मकस्य प्रथमम् अन्नात्मकं भागं सौम्यं सोमरूपम् अत एव रसं रसमयम्॥२७॥ सप्त स्कन्धाः आवहप्रवहादयोंऽशभेदा यत्र आकाशोदरे तिष्ठन्ति तत्र गतं पञ्चधा प्राणापानादिभेदेन नृषु जन्तुषु॥२८॥सप्त स्वरा निषादर्षभादयः

यस्य शापायोंनिराकारा' सप्तत्वरेपु पता रिपवा शब्दतन्मात्रा गतेत्यर्थ ॥२९॥शब्दयोनिजम् आकाशजम्॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥कृष्णवर्त्मा वह्निर्युगान्ते आमावि स युगान्ताम युगान्ताग्नितुल्य इत्यर्थः॥३५॥समुद्रयोनिरित्यत्र योनिशब्द स्थानवाची ।"योनिस्त्र ह्य निपदे अकारि" इति मन्त्रवर्णात्॥३६॥सार्कोग्निर्यथा उत्तमतेजा अत्युत्कृष्टतेजा तत्तुल्य चक्र गदाचक्रे दधारेति तृतीयस्कन्धेनान्वयः॥३७॥भ्राम्यमाणाया' मदायाः परिवेषस्योपमा ॥३८॥३९॥द्विजं गरुडम् आरुह्य युद्धाय समवर्त्तेति अष्टमश्लोकस्य

य वदन्त्युत्तम मूर्तं य वदन्त्यशरीरिणम् ॥ यमाहुराकाशगम शीघ्रग शब्दयोनिजम् ॥ ३० ॥ स वायु सर्वभूतायुरुद्भूत स्वेन तेजसा ॥ ववौ प्रव्यथयन्दैत्यान्प्रतिलोम सतोयदः ॥ ३१ ॥ मरुतो देवगन्धर्वा विद्याधरगणैः सह ॥ चिक्रीडुरसिभि शुभ्रैर्निर्मुक्तैरिव पन्नगै' ॥ ३२ ॥ सृजन्त' सर्पपतयस्तीव्र रोषमय विषम् ॥ शरभूता' सुरेन्द्राणां पेतुर्व्यात्तमुखा दिवि ॥ ३३ ॥ पर्वतास्तु शिलाशृङ्गैः शतशाखैश्च पादपै ॥ उपतस्थु' सुरगणान्प्रहर्तुं दानवं बलम् ॥ ३४ ॥ यः स देवो हृषीकेश' पद्मनाभस्त्रिविक्रम ॥ कृष्णवर्त्मा युगान्ताभो विश्वस्य जगतः प्रभु' ॥ ॥ ३५ ॥ समुद्रयोनिर्मधुहा हव्यभुक्क्रतुसत्कृत' ॥ भूरापो व्योम भूतात्मा सम: शान्तिकरोऽरिहा ॥ ३६ ॥ जगद्योनिर्जगद्बीजो जगद्गुरुरुदारधी' ॥ सार्कमग्निमिवोद्यन्तमुद्यम्योत्तमतेजसम् ॥ ३७ ॥ आरिममरानीके चक्र चक्रगदाधर' ॥ सपरीवेषमुद्यन्त सवितुर्मण्डलं यथा॥३८॥ सव्येनालम्ब्य महतीं सर्वासुरविनाशिनीम् ॥ करेण कालीं वपुषा शत्रुकालप्रदां गदाम् ॥ शेषैर्भुजैः प्रदीप्तानि भुजगारिध्वज प्रभु' ॥ ३९ ॥ दधारायुधजालानि शार्ङ्गादीनि महायशा' ॥ स कश्यप' स्वात्मभव द्विज भुजगभोजनम् ॥ ४० ॥ पवनाधिकसंपातं गगनक्षोभण खगम् ॥ भुजगेन्द्रेण वदने निविष्टेन विराजितम् ॥ ४१ ॥ अमृतारम्भनिर्मुक्त मन्दराग्निमिवोच्छ्रितम् ॥ देवासुरविमर्देषु शतशो दृष्टविक्रमम् ॥ ४२ ॥ महेन्द्रेणामृतस्यार्थे वज्रेण कृतलक्षणम् ॥ शिखिन चूडिनं चैव तप्तकुण्डलभूषणम् ॥ विचित्रपत्रवसन धातुमन्तमिवाचलम् ॥ ४३ ॥ स्फीतक्रोडावलम्बेन शीतांशुसमतेजसा ॥ भोगिभोगावसक्तेन मणिरत्नेन भास्वता ॥ ४४ ॥ पक्षाभ्यां चारुपत्राभ्यामावृत्य दिवि लीलया ॥ युगान्ते सेन्द्रचापाभ्यां तोयदाभ्यामिवाम्बरम् ॥ ४५ ॥ नीललोहितपीताभि' पताकाभिरलंकृतम् ॥ केतुवेषप्रतिच्छन्न महाकायनिकेतनम् ॥ ४६ ॥

शरस्यार्था सुबन्धः ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥ क्रोडा वक्षः। भर्षगिळितस्य सर्पस्य शिरोरत्नेन वक्ष स्थलग्नेन भास्वतमिति शेषः । भोगः शरीरम्॥४४॥अम्बरम् आवृत्य स्थितमिति शेषः ॥ ४५ ॥ केतुः शत्रु' ।" केतुर्ना रुक्पताकारिग्रहोत्पातेषु लक्ष्मणि । " इति मेदिनी । शत्रुवेषेण भक्तमित्यर्थः । महान् काय लक्ष्म ध्वज इति यावत् । यस्य निकेतनम् अवरोपणस्थानम् "काय के देवते मूर्तौ सन्निवेशसमानयोः । " इति मेदिनी ॥ ४६ ॥

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अङ्गिराः बृहस्पतिरब्रवीदित्यडभाव आर्षः ॥ ५२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ चत्वारिंशे पञ्चयुजि देवसैन्ये पराजिते ॥ मयमायाप्रकर्षेश्च ऊर्वसम्भव उच्यते ॥ १ ॥ ताभ्यामिति ॥ १ ॥ समीयुः अन्योन्यं मिश्रिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥८॥९॥

गीर्भिः परम अरुणावरजं श्रीमानारुह्य समरे हरिः ॥ स देवः स्वेन वपुषा सुपर्णं खेचरोत्तमम् ॥ ४७ ॥ तमन्वयुर्देवगणा मुनयश्च तपोधनाः ॥ चन्द्रप्रभाभिर्विमलं मन्त्राभिस्तुष्टुवुश्च गदाधरम् ॥ ४८ ॥ तद्वैश्रवणसंश्लिष्टं वैवस्वतपुरस्सरम् ॥ वारिराजपरिक्षिप्तं देवराजविराजितम् ॥ ४९ ॥ युद्धाय समुपस्थितम् ॥ पवनाविद्धनिर्घोषं संप्रदीप्तहुताशनम् ॥ ५० ॥ विष्णोर्जिष्णोः सहिष्णोश्च भ्राजिष्णोस्तेजसा वृतम् ॥ बलं बलवदुद्धूतं युद्धाय समवर्त्तत ॥ ५१ ॥ स्वस्त्यस्तु देवेभ्य इति स्तुत्वा तत्राङ्गिरा ब्रवीत् ॥ स्वस्त्यस्तु दैत्येभ्य इति उशना वाक्यमाददे ॥ ५२ ॥ इति श्रीमहा० खि० हरिवंशे ह० प० आश्चर्यतारकामये चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ताभ्यां बलाभ्यां संजज्ञे तुमुलो विग्रहस्तदा ॥ सुराणामसुराणां च परस्परजयैषिणाम् ॥ १ ॥ दानवा दैवतैः सार्द्धं नानाप्रहरणोद्यताः ॥ समीयुर्युध्यमाना वै पर्वताः पर्वतैरिव ॥ २ ॥ तत्सुरासुरसंयुक्तं युद्धमत्यद्भुतं बभौ ॥ धर्माधर्मसमायुक्तं दर्पेण विनयेन च ॥ ३ ॥ ततो रथैः प्रजविभिर्वाहनैश्च प्रचोदितैः ॥ उत्पतद्भिश्च गगनं सासिहस्तैः समन्ततः ॥ ४ ॥ विक्षिप्यमाणैर्मुशलैः संप्रेष्यद्भिश्च सायकैः ॥ चापैर्विस्फार्यमाणैश्च पात्यमानैश्च मुद्गरैः ॥ ५ ॥ तद्युद्धमभवद्धोरं देवदानवसंकुलम् ॥ जगतस्त्रासजननं युगसंवर्त्तकोपमम् ॥ ६ ॥ स्वहस्तमुक्तैः परिघैः क्षिप्यमाणैश्च पर्वतैः ॥ दानवाः समरे जघ्नुर्देवानिन्द्रपुरोगमान् ॥ ७ ॥ ते वध्यमाना बलिभिर्दानवैर्जितकाशिभिः ॥ विषण्णमनसो देवा जग्मुरार्तिं परां मृधे ॥ ८ ॥ तेऽस्त्रजालैः प्रमथिताः परिघैर्भिन्नमस्तकाः ॥ भिन्नोरस्का दितिसुतैर्वेमू रक्तं व्रणैर्बहु ॥ ९ ॥ स्पन्दिताः पाशजालैश्च निर्यत्नाश्च शरैः कृताः ॥ प्रविष्टा दानवीं मायां न शेकुस्ते विचेष्टितुम् ॥ १० ॥ संस्तम्भितमिवाभाति निःप्राणसदृशाकृति ॥ बलं सुराणामसुरैर्निःप्रयत्नायुधं कृतम् ॥ ११ ॥ मायापाशान्विकर्षंश्च भिन्दन्वज्रेण ताञ्शरान् ॥ शक्रो दैत्यबलं घोरं विवेश बहुलोचनः ॥ १२ ॥ स दैत्यान्प्रमुखे हत्वा तद्दानवबलं महत् ॥ तामसेनास्त्रजालेन तमोभूतमथाकरोत् ॥ १३ ॥ तेऽन्योन्यं नावबुध्यन्त देवान्वा दानवानपि ॥ घोरेण तमसाविष्टाः पुरुहूतस्य तेजसा ॥ १४ ॥ मायापाशैर्विमुक्ताश्च यत्नवन्तः सुरोत्तमाः ॥ वपूंषि दैत्यसंघानां तमोभूतान्यपातयन् ॥ १५ ॥ अपध्वस्ता विसंज्ञाश्च तमसा नीलवर्चसः ॥ पेतुस्ते दानवगणाश्छिन्नपक्षा इवाचलाः ॥ १६ ॥

स्पन्दिताः रुधिरस्राविणः कृताः पाशजालैर्निर्यत्नाः कृताः सन्तः शरैः स्पन्दिता इति योजना ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ तामसीम् पूर्वी तमोऽग्रमयीं मायाम् औरेंण अग्नि घनेनाग्निना ॥ १८ ॥ १९ ॥ चन्द्रविषय सोमसमीपम् । शीतांशुसलिले शिशिरजले शयात् शयनाद्देवो
॥२०॥२१॥ देवराजेन इतरामिन्द्रौतामेरपि शान्तिर्जलेनैव भविष्यतीति मन्वानेन ॥२२॥ वरुणस्त्वग्नि पनोऽयं वह्निरौम्भोमात्रेण शाम्यतीत्यर्थे आख्यायिकामाह—पुरेति॥
ब्रह्मर्षिर्भृगुस्तत्र ॥२३॥२४॥२५॥ इव तावकम् ॥२६॥ गोत्र पुत्रपौत्रादिसंतानं कौमार व्रतम् ऊर्ध्वरेतस्त्व क्लेश तपोजन्य खेदम् ॥ २७ ॥ प्रजा विना उच्छिन्नमूलेषु

तद्दनीभूतदैत्यानामन्धकारमहार्णवम्॥ प्रविष्टे बल्मुग्रस्त तमोभूतमिवाबभौ ॥ १७ ॥ तदासृजन्महामायां मयस्तां तामसीं दहन् ॥ युगान्ता
ग्निमिवात्युग्रां सृष्टामौर्वेण वह्निना ॥१८॥ सा ददाह तमः सर्वं मायामयविकल्पिता ॥ दैत्याश्च दीप्तवपुषः सद्य उत्तस्थुराहवे ॥१९॥ मायामौर्वीं
समासाद्य दह्यमाना दिवौकसः ॥ भेजिरे चन्द्रविषयं शीतांशुसलिले शयात् ॥ २० ॥ ते दह्यमाना ह्यौर्वेण तेजसा भ्रष्टतेजसः ॥ शशंसुर्वज्रिणे
देवा संतप्ताः शरणैषिणः ॥२१॥ संतप्ते मायया सैन्ये दह्यमाने च दानवैः ॥ चोदितो देवराजेन वरुणो वाक्यमब्रवीत् ॥ २२ ॥ वरुण उवाच ॥
पुरा ब्रह्मर्षिज शक्र तपस्तेपेऽतिदारुणम् ॥ ऊर्वो मुनिः स तेजस्वी सदृशो ब्रह्मणो गुणैः ॥ २३ ॥ तं तपन्तमिवादित्यं तपसा जगदव्ययम् ॥
उपतस्थुर्मुनिगणा देवा ब्रह्मर्षिभिः सह ॥ २४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव दानवो दानवेश्वरः ॥ ऋषिं विज्ञापयामास पुरा परमतेजसम् ॥ २५ ॥ तमू
चुर्ब्रह्मऋषयो वचनं ब्रह्मसंमितम् ॥ ऋषिवंशेषु भगवंश्छिन्नमूलमिदं कुलम् ॥ २६ ॥ एकस्त्वमनपत्यश्च गोत्रं यन्नानुवर्तसे ॥ कौमारं व्रत
मास्थाय क्लेशमेवानुवर्तसे ॥ २७ ॥ बहूनि विप्रगोत्राणि मुनीनां भावितात्मनाम् ॥ एकदेशानि तिष्ठन्ति विभक्तानि विना प्रजाः ॥२८॥ कुलेषु
च्छिन्नमूलेषु तेषु नो नास्ति कारणम् ॥ भवांस्तु तपसा श्रेष्ठः प्रजापतिसमद्युतिः ॥ २९ ॥ तत्प्रवर्तस्व वंशाय वर्धयात्मानमात्मना ॥ त्वमाद्य
स्तनोर्जितं तेजो द्वितीयां वै तनुं कुरु ॥ ३० ॥ स एवमुक्तो मुनिभिर्मुनिर्मनसि ताडितः ॥ जगर्हे तानृषिगणान्वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३१ ॥
यथाऽयं शाश्वतो धर्मो मुनीनां विहितः पुरा ॥ सदाऽऽर्षं सेवतां कर्म वन्यमूलफलाशिनाम् ॥३२॥ ब्रह्मयोनौ प्रसूतस्य ब्राह्मणस्यानुवर्तिनः ॥
ब्रह्मचर्यं सुचरितं ब्रह्माणमपि चालयेत् ॥३३॥ द्विजानां वृत्तयस्तिस्रो ये गृहाश्रमवासिनः ॥ अस्माकं तु वनं वृत्तिर्वनाश्रमनिवासिनाम् ॥ ३४ ॥

इति वनरस्येनाम्वयः । तेषु कारणं वृद्धिहेतुर्नास्ति छिन्नमूलत्वात् ॥२८॥ त्वयि तु मूले विद्यमाने प्रजोच्छेदो मा भूदित्याह । भवानिति ॥ २९ ॥ द्वितीयां तनुं पुत्रम्
॥ ३० ॥ ताडित क्षोभनीत ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ द्विजानामिति ॥ तिस्रः याजनाध्यापनप्रतिग्रहाख्या वृत्तयो जीविका अस्माकं कौमारव्रतानां तु वनमेव वृत्तिः ।
अनेन मघादानानां विनाऽपि विवाहं वानप्रस्थाश्रमोऽस्तीति गम्यते ॥ ३४ ॥

दशनपाः दन्तोलूखलिका इत्यन्वयः। सदन्ताः सतुपमेव नीवारादिकं भक्षयन्त इत्यर्थः। अदन्तास्त्वश्मकुट्टाः। पञ्चानामपि अग्निचतुष्टयं सूर्यश्च तेषामातपेन ऊष्मणा तपन्ति ते पञ्चातपतपाः॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥ पञ्चमं पञ्चशब्दादयो मीयन्त एतैरिति पञ्चमम् इन्द्रियग्रामं पञ्चभिरिन्द्रियैर्मीयन्त इति पञ्चमो भूतग्रामस्तमिति वा। पञ्चकमिति पाठस्त्वनार्षः ॥४०॥ अयोगे संन्यासिनां ध्यानभिक्षूणाम् अवश्यकर्त्तव्यस्य योगस्य ध्यानस्याभावे केशहरणं मुण्डनम् वानप्रस्थानाम्। असंकल्पे परलोककामनाया अभावे केवला लोकरञ्जनार्था कृच्छ्रादिव्रतक्रिया। अब्रह्मचर्ये अध्ययनाद्यभावेऽपि चर्या ब्रह्मचारिधर्माविष्करणम्॥४१॥ यदा इयं मानसी सनत्कुमारादिका प्रजा

अम्बुभक्षा वायुभक्षा दन्तोलूखलिकास्तथा ॥ अश्मकुट्टा दशनपाः पञ्चातपतपाश्च ये ॥३५॥ एते तपसि तिष्ठन्तो व्रतैरपि सुदुष्करैः ॥ ब्रह्मचर्यं पुरस्कृत्य प्रार्थयन्ते परां गतिम् ॥ ३६ ॥ ब्रह्मचर्याद्ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वं विधीयते ॥ एवमाहुः परे लोके ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥ ३७ ॥ ब्रह्मचर्ये स्थितं धैर्यं ब्रह्मचर्ये स्थितं तपः ॥ ये स्थिता ब्रह्मचर्येषु ब्राह्मणास्ते दिवि स्थिताः ॥३८॥ नास्ति योगं विना सिद्धिर्नास्ति सिद्धिं विना यशः ॥ नास्ति लोके यशोमूलं ब्रह्मचर्यात्परं तपः ॥ ३९ ॥ तन्निगृह्येन्द्रियग्रामं भूतग्रामं च पञ्चमम् ॥ ब्रह्मचर्येण वर्तेत किमतः परमं तपः ॥ ४० ॥ अयोगे केशहरणमसंकल्पे व्रतक्रिया ॥ अब्रह्मचर्ये चर्या च त्रयं स्याद्दम्भसंज्ञितम् ॥४१॥ क्व दाराः क्व च संयोगः क्व च भावविपर्ययः ॥ यदेयं ब्रह्मणा सृष्टा मनसा मानसी प्रजा ॥ ४२ ॥ यद्यस्ति तपसो वीर्यं युष्माकममितात्मनाम् ॥ सृजध्वं मानसान्पुत्रान्प्राजापत्येन कर्मणा ॥ ४३ ॥ मनसा निर्मिता योनिराधातव्या तपस्विना ॥ न दारयोगं वीजं वा व्रतमुक्तं तपस्विनाम् ॥ ४४ ॥ यदिदं लुप्तधर्मार्थं युष्माभिरिह निर्भयैः ॥ व्याहृतं सद्भिरत्यर्थमसद्भिरिव मे मतिः ॥४५॥ वपुर्दीप्तान्तरात्मानमेप कृत्वा मनोमयम् ॥ दारयोगं विना स्रक्ष्ये पुत्रमात्मतनूरुहम् ॥ ४६ ॥ एवमात्मानमात्मा मे द्वितीयं जनयिष्यति ॥ वन्येनानेन विधिना दिधक्षन्तमिव प्रजाः ॥ ४७ ॥ ऊर्वस्तु तपसाविष्टो निवेश्योरुं हुताशने ॥ ममन्थैकेन दर्भेण पुत्रस्य प्रभवारणिम् ॥ ४८ ॥

ब्रह्मणा सृष्टा तदा दाराः क्व तत्संयोगश्च क्व भावस्य चित्तस्य विपर्ययः कामातुरता च क्व न किञ्चिदपि तदा आसीदित्यर्थः। यथेति पाठेऽपि यदेत्येवार्थः॥ ४२ ॥ ४३ ॥ योनिः पुत्रोत्पत्तिस्थानम् आधातव्या निहितगर्भा कर्त्तव्या। यतस्तपस्विनां दारयोगं क्लीबत्वमार्षम्। वीजं वीजाधानं च व्रतं न विहितम्॥ ४४ ॥ ४५॥ एषोऽहं मनोमयं स्वसंकल्पसिद्धं वपुः उप्यते बीजमस्मिन्निति वपुः योनिं कृत्वा उद्दाप्य दारयोगं विनाऽपि दीप्तान्तरात्मानम् आत्मतनूरुहं स्वस्य पुत्रं स्रक्ष्ये॥ ४६ ॥ द्वितीयम् आत्मानं पुत्रम् आत्मा देहः॥ ॥४७॥ हुताशने ऊरुं निवेश्येति। ऊरौ अग्निं समारोप्य तत एव मथित्वाऽग्निं जनयामासेत्यर्थः। स चाग्निः स्वेन ब्राह्मेण च तेजसा युक्तो दुःसहो दुर्दमश्चाभूदिति वाक्यार्थः॥ ४८॥

॥ ४९ ॥ ५०॥ भर्म भक्षणे तन्निमित्त माम् उद्दिश्य जगत् त्यजस्व पुरोडाशवत्कृत्स्नं जगद्भक्षयितु मामाज्ञापयस्वेत्यर्थः ॥५१॥ जृम्भमाणः प्रसरन् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥
॥ ५४॥ तेजो वीर्यं पुत्र इति यावत ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ प्रभावकाले यौवनसमये समागमेऽप्यस्येति शेष ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ वडवाया अश्वाया मुखसदृशो समुद्रस्य

तस्योरु सहसा भित्त्वा ज्वालामाली निरिन्धन ॥ जगतो निधनाकाङ्क्षी पुत्रोऽग्निः समपद्यत ॥ ४९ ॥ ऊर्वस्योरु विनिर्भिद्य और्वो नामान्तकोऽनलः ॥ दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीञ्जज्ञे परमकोपन ॥ ५० ॥ उत्पन्नमात्रश्चोवाच पितरं दीनया गिरा ॥ क्षुधा मे बाधते तात जगद्भक्षे त्यजस्व माम् ॥ ५१ ॥ त्रिदिवारोहिभिर्ज्वालैर्जृम्भमाणो दिशो दश ॥ निर्दहन्निव भूतानि ववृधे सोऽन्तकोऽनल ॥ ५२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे ब्रह्मा सर्वलोकपति प्रभु ॥ आजगाम मुनिर्यत्र व्यसृजत्पुत्रमुत्तमम् ॥ ५३ ॥ स ददर्शोरुमूलस्य दीप्यमान सुताग्निना ॥ और्वकोपाग्निसतप्ताँल्लोकांश्च ऋषिभि सह ॥ ५४ ॥ तमुवाच ततो ब्रह्मा मुनिमूर्वं सभाजयन् ॥ धार्यतां पुत्रज तेजो लोकानां हितकाम्यया ॥ ५५॥ अस्यापत्यस्य ते विप्र करिष्ये साम्यमुत्तमम् ॥ वास चास्य प्रदास्यामि प्राशन चामृतोपमम् ॥ तथ्यमेतन्मम वचः शृणु त्व वदतां वर ॥ ५६ ॥ ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यन्ममाद्य भवाञ्छिशो ॥ मतिमेतां ददातीह परमानुग्रहाय वै ॥५७॥ प्रभावकाले सम्प्राप्ते काङ्क्षितव्ये समागमे ॥ भगवंस्तर्पितः पुत्र कैर्हव्यैः प्राप्स्यते सुखम् ॥५८॥ कुत्र चास्य निवासो वै भोजन च किमात्मकम् ॥ विधास्यति भवानस्य वीर्यतुल्य महौजस ॥५९॥ ब्रह्मोवाच ॥ वडवामुखेऽस्य वसति समुद्रास्ये भविष्यति ॥ मम योनिर्जल विप्र तच्च तोयमय वपु ॥६०॥ तद्धविस्तव पुत्रस्य विसृजाम्यालय तु तव ॥ तत्रायमास्तां नियत पिबन्वारिमय हवि ॥६१॥ ततो युगान्ते भूतानामेष चाहं च सुव्रत ॥ सहितो विचरिष्यावो लोकानिति पुन पुन ॥ ॥६२॥ एषोऽग्निरन्तकाले तु सलिलाशी मया कृत ॥ दहन सर्वभूतानां सदेवासुररक्षसाम् ॥६३॥ एवमस्त्विति सोऽप्यग्निः सवृतज्वालमण्डल ॥ प्रविवेशार्णवमुख निक्षिप्य पितरि प्रभाम् ॥६४॥ प्रतियातस्ततो ब्रह्मा ते च सर्वे महर्षय ॥ और्वस्याग्ने प्रभावज्ञा स्वांस्वां गतिमुपाश्रिता ॥ ॥६५॥ हिरण्यकशिपुर्दृष्ट्वा तदद्भुतमपूजयत् ॥ ऊर्वं प्रणतसर्वाङ्गो वाक्यं चेदमुवाच ह ॥६६॥ भगवन्नद्भुतमिदं निवृत्त लोकसाक्षिकम् ॥ तपसा ते मुनिश्रेष्ठ परितुष्ट पितामह ॥६७॥ अह तु तव पुत्रस्य तव चैव महाव्रत ॥ भृत्य इत्यवगन्तव्य श्लाघ्योऽस्मि यदि कर्मणा ॥ ६८ ॥

आस्ये मुखे अस्य स्थानम् । अम्भं च तत्र भक्षिष्य भौमा आप तासां स्तुत्यर्थं मम योनिरित्याद्युक्त शेष स्पष्टम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ प्रभां यशोरूप तेजः
॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

समापन्नं शरणागतं सीदे दुःखं प्राप्स्ये ॥६९॥ अनेन माभर्कन ॥७०॥ निरिन्धनाम् आराधनायुक्तेजनानपेक्षाम् ॥७१॥७२॥७३॥ [illegible]
मृते सति येन और्वेण त्वज्जीवनावधि एषा माया वीर्यवती न तु ततः परमिति शापरूपमुन्नेयम् ॥ ७५ ॥ भगवान् भवानिन्द्रः ॥ ७६ ॥ सह संगम्येति । अल्पतोयत्वान्मया एकाकिना हन्तुमशक्योऽपि चन्द्रसंयोगात् बहुलीभावं प्राप्य और्वाग्निर्वारयितुं शक्यते इत्यर्थः ॥ ७७ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ षट्चत्वारिंशकेऽध्याये दैत्यमायानिबर्हणम् ॥ कालनेमिसमुयोगः सुरत्रासोऽनुवर्ण्यते ॥१॥ एवमिति ॥ अत्र सोमः शक्रेण प्रार्थितः स्वपक्षानप्यसुरानक्षिणोदित्युच्यते । यद्वा "बृहस्पतिर्हि शुक्रो भूत्वेन्द्रस्याभयायासुरेभ्यः क्षयाय" इति मैत्रायणिश्रुतेर्बृहस्पतिवच्चन्द्रोऽपि रूपभेदं कृत्वा असुरनाशायैवासुरं कर्म कृत्वा तत्साहाय्येन महान्तं तारकामयं सङ्ग्राममुपक्रान्तवानिति समाधेयम् । शिशिरायुधं हिमप्रहरणम् ॥१॥२॥ ज्योतिषामीश्वरः सूर्यः तस्यापीश्वरः । "चन्द्रमसा वाव सर्वाणि ज्योतींषि महीयन्त" इति श्रुतेः । अयमर्थः । यथा पार्थिवं दारु अग्नेर्वर्धकम् एवं चान्द्रमम्भः सर्वेषां दिव्यानामविन्धनानां तेजसां वर्धकम् अतश्चन्द्रोऽपि सूर्यस्येश्वर इति ॥३॥ परिवर्तसि परिवर्तयसि ॥४॥

तन्मां पश्य समापन्नं तवैवाऽऽराधने रतम् ॥ यदि सीदे मुनिश्रेष्ठ तवैव स्यात्पराजयः ॥ ६९ ॥ ऊर्व उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य तेऽहं गुरुमतः ॥ नास्ति ते तपसाऽनेन भयमत्रेह सुव्रत ॥ ७० ॥ इमां च मायां गृह्णीष्व मम पुत्रेण निर्मिताम् ॥ निरिन्धनामग्निमयीं दुःस्पर्शां पावकैरपि ॥ ७१ ॥ एषा ते स्वस्य वंशस्य वशगाऽरिविनिग्रहे ॥ रक्षिष्यत्यात्मपक्षं सा परांश्च प्रहरिष्यति ॥७२॥ एवमस्त्विति तां गृह्य प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ जगाम त्रिदिवं हृष्टः कृतार्थो दानवेश्वरः ॥७३ ॥ वरुण उवाच ॥ सैषा दुर्विषहा माया देवैरपि दुरासदा ॥ और्वेण निर्मिता पूर्वं पावकेनौर्वसूनुना ॥ ७४ ॥ तस्मिंस्तु व्युत्थिते दैत्ये निर्वीर्यैषा न संशयः ॥ शापो ह्यस्याः पुरा दत्तः सृष्टा येनैव तेजसा ॥ ७५ ॥ यद्येषा प्रतिहन्तव्या कर्त्तव्यो भगवान्सुखी ॥ दीयतां मे सखा शक्र तोययोनिर्निशाकरः ॥ ७६ ॥ तेनाहं सह संगम्य यादोभिश्च समावृतः ॥ मायामेतां हनिष्यामि त्वत्प्रसादान्न संशयः ॥ ७७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि और्वाग्निसंभवो नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४५॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमस्त्विति संहृष्टः शक्रस्त्रिदशवर्द्धनः ॥ संदिदेशाग्रतः सोमं युद्धाय शिशिरायुधम् ॥ १ ॥ शक्र उवाच ॥ गच्छ सोम सहायत्वं कुरु पाशधरस्य वै ॥ असुराणां विनाशाय जयाय च दिवौकसाम् ॥ २ ॥ त्वमप्रतिमवीर्यश्च ज्योतिषां चेश्वरेश्वरः ॥ त्वन्मयं सर्वं लोकानां रसं रसविदो विदुः ॥ ३ ॥ क्षयवृद्धी तवाव्यक्ते सागरस्येव मण्डले ॥ परिवर्त्तस्यहोरात्रं कालं जगति योजयन् ॥ ४ ॥

लोकच्छायामयं भूमिप्रतिबिम्बरूपम् अङ्के उत्सङ्गे। अत्र भावः। यथा दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयः स्वीयास्यमेव मुखं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं चन्द्रमण्डलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात् पृथिवीम् अल्पकरूपामिव चन्द्रमण्डलगतां पश्यन्ति स एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते। देवापि देवा अपि ॥५॥६॥ यज्ञरसः सोमरसाहुतिपूर्वकेण वर्षादिरूपेण।" अग्नौ प्रास्ताहुतिः सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजाः ॥ " इति स्मृतेः। अव्ययः प्रवाहनित्यः ॥७॥ अम्भोयोनिरिति यज्ञरसत्वोपादानम्

लोकच्छायामयं लक्ष्म तवाङ्के शशसंज्ञितम् ॥ न विदुः सोम देवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥५॥ त्वमादित्यपथादूर्ध्वं ज्योतिषां चोपरि स्थितः ॥ तमश्चोत्सार्य वपुषा भासयस्यखिलं जगत् ॥ ६ ॥ श्वेतभानुर्हिमतनुर्ज्योतिषामधिपः शशी ॥ अब्दकृत्कालयोगात्मा इज्यो यज्ञरसोऽव्ययः ॥ ७ ॥ ओषधीशः क्रियायोनिरम्भोयोनिरनुष्णभाक् ॥ शीतांशुरमृताधारश्चपलः श्वेतवाहनः ॥ ८ ॥ त्वं कान्तिः कान्तवपुषां त्वं सोमः सोमवृत्तिनाम् ॥ सौम्यस्त्वं सर्वभूतानां तिमिरघ्नस्त्वमृक्षराट् ॥ ९ ॥ तद्गच्छ त्वं सहानेन वरुणेन वरूथिना ॥ शमयस्वाऽऽसुरीं मायां यया दह्याम संगरे ॥ १० ॥ सोम उवाच ॥ यन्मां वदसि युद्धार्थे देवराज जगत्पते ॥ एष वर्षामि शिशिरं दैत्यमायापकर्षणम् ॥ ११ ॥ एतान्मच्छीतनिर्दग्धान्पश्य त्वं हिमवेष्टितान् ॥ विमायान्विमदांश्चैव दानवांस्त्वं महामृधे ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो हिमकरोत्सृष्टाः सबाष्पा हिमवृष्टयः ॥ वेष्टयन्ति स्म तान्घोरान्दैत्यान्मेघगणा इव ॥ १३ ॥ तौ पाशशुक्लांशुधरौ वरुणेन्दू महारणे ॥ जघ्नतुर्हिमपातैश्च पातपातैश्च दानवान् ॥ १४ ॥ द्वावम्बुनाथौ समरे तौ पाशहिमयोधिनौ ॥ मृधे चेरतुरम्भोभिः क्षुब्धाविव महार्णवौ ॥ १५ ॥ ताभ्यामाप्लावितं सैन्यं तद्दानवमदृश्यत ॥ जगत्संवर्तकाम्भोदैः प्रवृष्टैरिव संवृतम् ॥ १६ ॥ तावुद्यतांशुपाशौ द्वौ शशाङ्कवरुणौ रणे ॥ शमयामासतुर्मायां देवौ दैतेयनिर्मिताम् ॥ १७ ॥ शीतांशुजलनिर्दग्धाः पाशैश्च प्रसिता रणे ॥ न शेकुश्चलितुं दैत्या विशिरस्का इवाद्रयः ॥ १८ ॥ शीतांशुनिहतास्ते तु पेतुर्दैत्या हिमार्दिताः ॥ हिमप्रावृतसर्वाङ्गा निरूष्माण इवाग्नयः ॥ १९ ॥ तेषां तु दिवि दैत्यानां विपरीतप्रभाणि च ॥ विमानानि विचित्राणि निपतन्त्युत्पतन्ति च ॥ २० ॥ तान्पाशहस्तमथितांश्छादितान्हिमरश्मिना ॥ मयो ददर्श मायावी दानवान्दिवि दानवः ॥ २१ ॥ स शिलाजालविततां गण्डशैलाट्टहासिनीम् ॥ पादपोत्कटकूटाग्रां कन्दराकीर्णकाननाम् ॥ २२ ॥

॥८॥ सोमवृत्तीनां सोमजीविकानां देवानाम् ॥९॥ वरूथिना सेनावता ॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ प्रवृष्टैः प्रकर्षवर्षैः संवृतं व्याप्तम् ॥१६॥१७॥ प्रसिता बद्धाः ॥१८॥ ॥१९॥२०॥ पाशहस्तेन वरुणेन मथितान् पवनान् स्थितान् मयो ददर्श। मायां च ओर्वी नष्टां ददर्शेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥२१॥ सः मायां ससृजे इति तृतीयेन संबन्धः ॥२२॥

॥२३॥२४॥ दानवोत्तमः देवगणान् किरन् दानवानजीवयत् इति संबन्धः॥२५॥मायेन्तरिति सन्धिरार्षः ॥ २६ ॥२७॥२८॥२९॥३०॥३१॥ मयसृष्टयेति षष्ठ्याः सुपां सुलुगित्ययादेश इति प्राञ्चः।गौडास्तु।मायाया मयसृष्टायाः प्रवृद्धायाः शमाय वा इत्येव पदं व्युत्क्रमेण पठन्ति॥ ३२॥व्यपकर्षतां दूरीकृतवन्तौ । अडभाव आर्षः॥ ३३॥

सिंहव्याघ्रगजाकीर्णां नदन्तीमिव यूथपैः ॥ ईहामृगगणाकीर्णां पवनाघूर्णितद्रुमाम् ॥ २३ ॥ निर्मितां स्वेन पुत्रेण क्रौञ्चेन दिवि कामगाम् ॥ प्रसृतां पार्वतीं मायां ससृजे दानवोत्तमः ॥ २४ ॥ साश्मशब्दैः शिलावर्षैः संपतद्भिश्च पादपैः ॥ निजघ्ने देवसङ्घांस्तान्दानवांश्चाप्यजीवयत् ॥ २५ ॥ नैशाकरी वारुणी च मायेन्तर्दधतस्ततः ॥ अश्मभिश्चायसघनैः किरन्देवगणान्रणे ॥ २६ ॥ साश्मसंघातविषमा द्रुमपर्वतसंकटा ॥ अभवद्घोरसंचारा पृथिवी पर्वतैरिव ॥ २७ ॥ नानाहतोश्मभिः कश्चिच्छिलाभिश्चाथ ताडितः ॥ नानिरुद्धो द्रुमगणैर्देवोऽदृश्यत संयुगे ॥ २८ ॥ तदपभ्रष्टधनुषं भग्नप्रहरणाविलम्॥निष्प्रयत्नं सुरानीकं वर्जयित्वा गदाधरम् ॥२९॥ स हि युद्धगतः श्रीमानीशो न स्म व्यकम्पत ॥ सहिष्णुत्वा ज्जगत्स्वामी न चुक्रोध गदाधरः॥३०॥ कालज्ञः कालमेघाभः समैक्षत्कालमाहवे ॥ देवासुरविमर्दं स द्रष्टुकामो जनार्दनः ॥३१॥ ततो भगवताऽऽदिष्टौ रणे पावकमारुतौ॥शमनार्थं प्रवृद्धाया मायाया मयसृष्टया॥३२॥ततः प्रवृद्धावन्योन्यं प्रवृद्धौ ज्वालवाहिनौ॥चोदितौ विष्णुवाक्येन तां मायां व्यपकर्षताम् ॥३३॥ताभ्यामुद्भ्रान्तवेगाभ्यां प्रवृद्धाभ्यां महाहवे ॥ दग्धा सा पार्वती माया भस्मीभूता ननाश ह ॥३४॥ सोऽनिलोऽनलसंयुक्तः सोऽनलश्चानिलाकुलः ॥ दैत्यसेनां ददहतुर्युगान्तेष्विव मूर्च्छितौ ॥३५॥ वायुः प्रधावितस्तत्र पश्चादग्निश्च मारुतात् ॥ चेरतुर्दानवानीके क्रीडन्तावनलानिलौ ॥ ३६ ॥ भस्मावयवभूतेषु प्रपतत्सूत्पतत्सु च ॥ दानवेषु विनष्टेषु कृतकर्मणि पावके ॥ ३७ ॥ वातस्कन्धापविद्धेषु विमानेषु समन्ततः ॥ मायाबन्धे विनिर्वृत्ते स्तूयमाने गदाधरे ॥३८॥ निष्प्रयत्नेषु दैत्येषु त्रैलोक्ये मुक्तबन्धने ॥ संप्रहृष्टेषु देवेषु साधु साध्विति सर्वशः ॥ ३९ ॥ जये दशशताक्षस्य मयस्य च पराजये ॥ दिक्षु सर्वासु शुद्धासु प्रवृत्ते धर्मसंस्तरे ॥ ४० ॥ अपावृत्ते चन्द्रपथे अयनस्थे दिवाकरे ॥ प्रकृतिस्थेषु लोकेषु नृपु चारित्रबन्धुषु ॥ ४१ ॥ अभिन्नबन्धने मृत्यौ हूयमाने हुताशने ॥ यज्ञभागिषु देवेषु स्वर्गार्थं दर्शयत्सु च ॥ ४२ ॥ लोकपालेषु सर्वेषु दिक्षु संयानवर्तिषु ॥ भावे तपसि शुद्धानामभावे दुष्टकर्मिणाम् ॥ ४३ ॥

उद्भ्रान्ते पादे घृष्ट्वा रज्जुखण्डवत् शत्रोर्भ्रमणे वेगो ययोस्ताभ्याम् अत एव प्रवृद्धाभ्याम् ॥३४॥३५॥३६॥ भस्मावयवभूतेषु भस्मलेशतां प्राप्तेषु॥ ३७॥अपविद्धेषु पातितेषु ॥३८॥३९॥४०॥ चारित्रबन्धुषु सदाचारप्रियेषु ॥४१॥ अभिन्नबन्धने नियतमर्यादे॥४२॥ संयानं सम्यगभयेन प्रचरणं तेन वर्तिषु वर्तमानेषु । भावे अभ्युदये॥ ४३॥

॥४४॥४५॥४६॥त मयास्त्वत्प्रधानाः जयेन छत प्रिय येषां ते जयकृतप्रियाः । क्रिया इति पाठे जयकृतपद कृतजयक्रिया इति व्याख्येयम् ॥ ४७ ॥पूर्वदेवानां दैत्यानाम् आगतं भयं पूर्वदेवभयम् ॥४८॥ शिञ्जितानि शब्दयन्ति आभरणानि नूपुरादीनि तत्सहितानि अङ्गदानि यस्य॥४९॥५०॥ कक्षे वने हिमान्ते ग्रीष्मे निदाघ इवेति पाठः ॥ ५१ ॥ दंष्ट्राभ्यां बहिर्निर्गताभ्यां करालम् ओष्ठपुटं दंष्ट्राकरालोष्ठपुटमाननं यस्य स दंष्ट्राकरालोष्ठपुटाननः ॥५२॥वृष्टिमन्तः । नुम् छान्दस । वृष्टियुक्तानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ मन्दरोदग्रवर्चसं

देवपक्षे प्रमुदिते दैत्यपक्षे विषीदति ॥ त्रिपादविग्रहे धर्मे अधर्मे पादविग्रहे ॥४४ ॥ अपावृते महाद्वारे वर्त्तमाने च सत्पथे ॥ स्वधर्मस्थेषु वर्णेषु लोकेऽस्मिन्नाश्रमेषु च ॥ ४५ ॥ प्रजारक्षणयुक्तेषु भ्राजमानेषु राजसु॥ गीयमानासु गाथासु देवसस्तवनादिषु॥४६॥ प्रशान्तकलुषे लोके शान्ते तपसि दारुणे ॥ अग्निमारुतयोस्तस्मिन्वृत्ते संग्रामकर्मणि ॥ तन्मया विमला लोकास्ताभ्यां जयकृतप्रिया ॥ ४७ ॥ पूर्वदेवभय श्रुत्वा मारुताभिकृत महत् ॥ कालनेमिरिति ख्यातो दानव प्रत्यदृश्यत ॥ ४८ ॥ भास्कराकारमुकुट शिञ्जिताभरणाङ्गद ॥ मन्दराचलसकाशो महारजतसवृत ॥ ४९ ॥ शतप्रहरणोदग्र शतबाहु शतानन ॥ शतशीर्षो स्थित श्रीमाञ्छतशृङ्ग इवाचल ॥५०॥ कक्षे महति सवृद्धो हिमान्त इव पावक ॥ ५१ ॥ धूम्रकेशो हरिच्छ्मश्रुर्दंष्ट्राकरालोष्ठपुटानन ॥ त्रैलोक्यान्तरविस्तारं धारयन्विपुल वपु ॥ ५२ ॥ बाहुभिस्तुलयन्व्योम क्षिपन्पद्भ्यां महीधरान् ॥ ईरयन्मुखनिश्वासैर्वृष्टिमन्तो बलाहका ॥ ५३ ॥ तिर्यगायतरक्ताक्ष मन्दरोदग्रवर्चसम्॥दिधक्षन्तमिवायान्त सर्वान्देवगणान्मृधे॥५४॥तर्जयन्त सुरगणांश्छादयन्तं दिशो दश॥ संवर्तकाले क्षुधित दृप्त मृत्युमिवोत्थितम्॥५५॥सुतलेनोच्छ्रितवता विपुलाङ्गुलिपर्वणा ॥ माल्याभरणपूर्णेन किञ्चिच्चलितवर्मणा॥५६॥उच्छ्रितेनाग्रहस्तेन दक्षिणेन वपुष्मता॥दानवान्देवनिहतानुत्तिष्ठध्वमिति ब्रुवन्॥५७॥त कालनेमिं समरे द्विषतां कालसन्निभम्॥ वीक्षन्ति स्म सुरा सर्वे भयवित्रस्तमानसा ॥५८॥त स्म वीक्षन्ति भूतानि क्रमन्त कालनेमिनम्॥त्रिविक्रम विक्रमन्तं नारायणमिवापरम् ॥ ५९ ॥ सोच्छ्रयन्प्रथम पाद मारुताघूर्णिताम्बरः ॥ प्राक्रामदसुरो युद्धे त्रासयन्सर्वदेवता ॥ ६० ॥ समयेनासुरेन्द्रेण परिष्वक्त क्रमन्वणे ॥ कालनेमिर्बभौ दैत्य सविष्णुरिव मन्दर ॥ ६१ ॥ अथ विव्यथिरे देवा सर्वे शक्रपुरोगमा ॥ दृष्ट्वा कालमिवायान्त कालनेमिं भयावहम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥छ॥ ॥छ॥

स्वर्गभेद इन्द्रः तद्वद्वर्चो दीप्तिर्यस्य इन्द्रतुल्यमित्यर्थः । “ मन्दरो मन्थशैले स्यात्स्वर्गमन्दारयोरपि । ” इति मेदिनी ॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥५९॥सोच्छ्रयन् स उच्छ्रयमिति च्छेद । पादपूरणार्थं सुलोप ॥ ६० ॥ मयेन परिष्वक्त ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति हरिवंशे टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ ॥छ॥

सप्ताधिके तु चत्वारिंशकेऽध्याये निरूप्यते ॥ कालनेमिसमुद्योगस्त्रिलोकीशासनक्षमः ॥ १ ॥ दानवान् पिप्रीषुः आप्याययितुमिच्छुः । प्रीञ् तर्पणेऽस्य रूपम् । तपान्ते ग्रीष्मान्ते ॥ १ ॥ २ ॥ ते पूर्वं भयसंत्रस्ता अपि पश्चादभीताः । वीतभयसंत्रासा इति पाठे भाविनी आत्मोच्छेदशङ्का संत्रासः सैव तात्कालिकी तारकामयसंग्रामे तारानिमित्तप्रवृत्ते

वैशम्पायन उवाच ॥ दानवांश्चापि पिप्रीषुः कालनेमिर्महासुरः ॥ व्यवर्धत महातेजास्तपान्ते जलदो यथा ॥ १ ॥ त्रैलोक्यान्तर्गतं तं तु दृष्ट्वा ते दानवेश्वराः ॥ उत्तस्थुरपरिश्रान्ताः प्राप्येवामृतमुत्तमम् ॥ २ ॥ ते भीता भयसंत्रस्ता मयतारपुरोगमाः ॥ तारकामयसंग्रामे सततं जयकाङ्क्षिणः ॥ रेजुरायोधनगता दानवा युद्धकाङ्क्षिणः ॥ ३ ॥ अस्त्रमभ्यस्यतां तेषां व्यूहं च परिधावताम् ॥ प्रेक्षतां चाभवत्प्रीतिर्दानवं कालनेमिनम् ॥ ४ ॥ ये तु तत्र मयस्यासन्मुख्या युद्धपुरःसराः ॥ तेऽपि सर्वे भयं त्यक्त्वा हृष्टा योद्धुमुपस्थिताः ॥ ५ ॥ मयस्तारो वराहश्च हयग्रीवश्च वीर्यवान् ॥ विप्रचित्तिसुतः श्वेतः खरलम्बावुभावपि ॥६॥ अरिष्टो बलिपुत्रस्तु किशोरोष्ट्रौ तथैव च ॥ स्वर्भानुश्चामरप्रख्यो वक्रयोधी महासुरः ॥७॥ एतेऽस्त्रविदुषः सर्वे सर्वे तपसि सुव्रताः ॥ दानवाः कृतिनो जग्मुः कालनेमिनमुत्तमम् ॥८॥ ते गदाभिश्च गुर्वीभिश्चक्रैश्च सपरश्वधैः ॥ अश्मभिश्चाद्रिसदृशैर्गण्डशैलैश्च दंशितैः ॥९॥ पट्टिशैर्भिन्दिपालैश्च परिघैश्चोत्तमायुधैः ॥ घातनीभिश्च गुर्वीभिः शतघ्नीभिस्तथैव च ॥ १० ॥ कालकल्पैश्च मुसलैः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ युगैर्यन्त्रैश्च निर्मुक्तैरर्गलैश्चाग्रताडितैः ॥११॥ दोर्भिश्चायतपीनांसैः पाशैः प्रासैश्च मूर्च्छितैः ॥ सर्पैर्लेलिह्यमानैश्च विसर्पद्भिश्च सायकैः ॥१२॥ वज्रैः प्रहरणीयैश्च दीप्यमानैश्च तोमरैः ॥ विकोशैश्चासिभिस्तीक्ष्णैः शूलैश्च शितनिर्मलैः ॥१३॥ ते वै सदीप्तमनसः प्रगृहीतोत्तमायुधाः ॥ कालनेमिं पुरस्कृत्य तस्थुः संग्राममूर्धनि ॥ १४ ॥ सा दीप्तशस्त्रप्रवरा दैत्यानां शुशुभे चमूः ॥ द्यौर्निमीलितनक्षत्रा सघनेवाम्बुदागमे ॥ १५ ॥ देवतानामपि चमू रुरुचे शक्रपालिता ॥ दीप्ता शीतोष्णतेजोभ्यां चन्द्रभास्करवर्चसा ॥ १६ ॥ वायुवेगवती सौम्या तारागणपताकिनी ॥ तोयदाऽऽविद्धवसना ग्रहनक्षत्रहासिनी ॥ १७ ॥ यमेन्द्रधनदैर्गुप्ता वरुणेन च धीमता ॥ संप्रदीप्ताग्निपवना नारायणपरायणा ॥ १८ ॥ सा समुद्रौघसदृशी दिव्या देवमहाचमूः ॥ रराजास्त्रवती भीमा यक्षगन्धर्वशालिनी ॥ १९ ॥ तयोश्चम्वोस्तदा तत्र बभूव स समागमः ॥ द्यावापृथिव्योः संयोगो यथा स्याद्युगपर्यये ॥ २० ॥

युद्धे ॥ ३ ॥ अभ्यस्यतां पुनः पुनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अस्त्रविदुषः अस्त्रविद्वांसः ॥ ८ ॥ गदादिभिरुपलक्षिताः सन्तो योद्धुं जग्मुरित्यनुपञ्जनीयम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ॥ १४ ॥ दीप्तशस्त्राण्येव प्रवराः विद्युतो यस्याम् । प्रचुरेति युक्तः पाठः । निमीलितान्यस्तंगतानि नक्षत्राणि देवतारूपाणि यस्याम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

दर्पस्य क्षमापराक्रममयं विनयस्य च क्षमापराक्रममयमिति योजना । दृप्तेषु दैत्येषु देवानां क्षमापूर्वकः पराक्रमस्तद्वशान्तः विनीतेषु देवेषु दैत्यानां पराक्रमपूर्विका क्षमा देवै न्यैश्वर्यसहनात्वा ॥ २१ ॥ भीमाः निर्भया ॥ २२ ॥२३॥२४ ॥ दैत्यानां स्वनान् निर्देषु अन्तर्हितांशकु दैत्यमन्त्रेषु स्वनभिति पाठे दैत्यानामिम दैत्यमित्यर्थ ॥२०॥ २६ ॥ ससृजुः मत्युक्तवन्तः ॥ २७ ॥ न्युब्जा उपरिपृष्ठा । ससर्जिरे सृग' कृता इति यावत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ संवर्तमाना सम्मुख गच्छन्त विवर्तमाना

तद्युद्धमभवद्घोरं देवदानवसंकुलम् ॥ क्षमापराक्रममयं दर्पस्य विनयस्य च ॥ २१ ॥ निश्चक्रमुर्बलाभ्यां तु ताभ्यां भीमा सुरासुरा ॥ पूर्वापरा भ्यां सरब्धा सागराभ्यामिवाम्बुदाः ॥ २२ ॥ ताभ्यां बलाभ्यां सहृष्टाश्चेरुस्ते देवदानवा ॥ वनाभ्यां पार्वतीयाभ्यां पुष्पिताभ्यां यथा गजा ॥२३॥ समाजघ्नुस्ततो भेरी' शङ्खान्दध्मुश्च नैकशः॥ स शब्दो द्यां भुव चैव दिशश्च समपूरयत् ॥२४॥ ज्याघाततल निर्घोषो धनुषां कूजितानि च ॥ दुन्दुभीनां निनदतां दैत्यानां निर्दधु स्वनान् ॥ २५ ॥ तेऽन्योऽन्यमभिसपेतु' पातयन्तः परस्परम् ॥ बभञ्जुर्बाहुभिर्बाहून्द्वन्द्वमन्ये युयु त्सव' ॥ २६ ॥ देवतास्त्वशनीर्घोरा परिघांश्चोत्तमायसान् ॥ ससर्जुराजौ निस्त्रिंशान्गदा गुर्वीश्च दानवा ॥ २७ ॥ गदानिपातैर्भग्नाङ्गा बाणै श्च शकलीकृताः ॥ परिपेतुर्भृशं केचिन्न्युब्जा केचित्ससर्जिरे ॥ २८ ॥ ततो रथैः सतुरगैर्विमानैश्चाशुगामिभि ॥ समीयुस्ते तु सरब्धा रोषाद न्योऽन्यमाहवे ॥ २९ ॥ संवर्तमाना समरे विवर्तन्तस्तथाऽपरे ॥ रथा रथैर्निरुध्यन्ते पदाताश्च पदातिभि ॥ ३० ॥ तेषां रथानां तुमुल स शब्द शब्दवाहिनाम् ॥ बभूवाथ प्रसक्तानां नभसीव पयोमुचाम् ॥ ३१ ॥ बभञ्जिरे रथान्केचित्केचित्सम्मृदिता रथै ॥ सबाधमेके सम्प्राप्य न शेकुश्चलितु रथा ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्याभिसमरे दोर्भ्यामुत्क्षिप्य दर्पिताः ॥ सह्रादमानाभरणा जघ्नुस्तत्रासि चर्मिण ॥ ३३ ॥ अस्त्रैरन्ये विनिर्भिन्ना रक्तं वेमुर्हता युधि ॥ क्षरज्जलानां सदृशा जलदानां समागमे ॥ ३४ ॥ तदस्त्रशस्त्रग्रथित क्षिप्तोत्क्षिप्तगदाविलम् ॥ देवदानवसंक्षु ब्ध सकुल युद्धमावभौ॥३५॥तद्दानवमहामेघं देवायुधतडित्प्रभम्॥अ न्योऽन्यबाणवर्षं तद्युद्धं दुर्दिनमावभौ ॥३६॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्ध कालनेमि र्महासुर ॥व्यवर्धत समुद्रौघैः पूर्यमाण इवाम्बुद॥३७॥तस्य विद्युच्चलापीडा' प्रदीप्ताशनिवर्षिण ॥गात्रे नगशिर प्रख्या विनिष्पेतुर्बलाहका॥३८॥

पराग्वर्तन्त ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अन्योऽन्यस्य देह दोर्भ्याम् उत्क्षिप्य निपात्य जघ्नुः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ कालनेमिः हिरण्यकशिपोः पुत्र । पिर्व मे जघानेरु इति वाक्यशेषात् । अम्बुदो वृन्दरूपत्वात् पूर्यमाणो विवर्धते ॥ ३७ ॥ गात्रे विनिष्पेतु गात्रसङ्घाताजात् चूर्णीभूता इत्यर्थ ॥ ३८ ॥

अस्य मेघेन साम्यमापादयति—क्रोधादिति ॥ निष्पिनष्टीति निष्पेषः पेषणकर्ता अग्निरूपो निष्पेषोऽशनिः तन्मिश्रः पवनो यासु ताः अर्चिषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ग्रस्ताशिखेन मेरुणा दैत्यस्य उद्भूतवसनेन मेरुस्थरत्नभासां च साम्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शस्त्राः विशसनकर्तारः निर्स्त्रिंशाः खड्गा येषु तैः बाहुभिः । बलिभिः इति वा पाठः

क्रोधान्निःश्वसतस्तस्य भ्रूभेदस्वेदवर्षिणः ॥ साग्निनिष्पेषपवना मुखान्निश्चेरुरर्चिषः॥३९॥ तिर्यगूर्ध्वं च गगने ववृधुस्तस्य बाहवः ॥ पञ्चाऽऽस्याः कृष्णवपुषो लेलिहाना इवोरगाः ॥ ४० ॥ सोऽस्त्रजालैर्बहुविधैर्धनुर्भिः परिघैरपि ॥ दिव्यैराकाशमावव्रे पर्वतैरुच्छ्रितैरिव ॥ ४१ ॥ सोऽनिलोद्धूतवसनस्तस्थौ संग्राममूर्द्धनि ॥ संध्याऽऽतपग्रस्तशिखः सार्चिर्मेरुरिवापरः ॥ ४२ ॥ ऊरुवेगप्रतिक्षिप्तैः शैलशृङ्गाग्रपादपैः ॥ अपातयद्देवगणान्वज्रेणेव महागिरीन् ॥ ४३ ॥ बाहुभिः शस्त्रनिस्त्रिंशैश्छिन्नभिन्नशिरोरसः ॥ न शेकुश्चलितुं देवाः कालनेमिहता युधि ॥ ४४ ॥ मुष्टिभिर्निहताः केचित्केचिच्च विदलीकृताः ॥ यक्षगन्धर्वपतयः पेतुः सह महोरगैः ॥ ४५ ॥ तेन वित्रासिता देवाः समरे कालनेमिना ॥ न शेकुर्यत्नवन्तोऽपि प्रतिकर्तुं विचेतसः ॥ ४६ ॥ तेन शक्रः सहस्राक्षः स्तम्भितः शरबन्धनैः ॥ ऐरावतगतः संख्ये चलितुं न शशाक ह ॥ ४७ ॥ निर्जलाम्भोदसदृशो निर्जलार्णवसप्रभः ॥ निर्व्यापारः कृतस्तेन विपाशो वरुणो मृधे॥४८॥ रणे वैश्रवणस्तेन परिघैः कालरूपिभिः ॥ व्यलभल्लोकपालेशास्त्याजितो धनदक्रियाम्॥४९॥यमः सर्वहरस्तेन दण्डप्रहरणो रणे ॥ याम्यामवस्थां समरे नीतः स्वां दिशमाविशत् ॥ ५० ॥ स लोकपालानुत्साद्य कृत्वा तेषां च कर्म तत् ॥ दिक्षु सर्वासु देहं स्वं चतुर्द्धा विदधे तदा ॥ ५१ ॥ स नक्षत्रपथं गत्वा दिव्यं स्वर्भानुदर्शितम् ॥ जहार लक्ष्मीं सोमस्य तं चास्य विषयं महत् ॥५२॥ चालयामास शीतांशुं स्वर्गद्वाराच्च भास्करम् ॥ सायनं चास्य विषयं जहार दिनकर्म च ॥५३॥ सोऽग्निं देवमुखे दृष्ट्वा चकाराऽऽत्ममुखे स्वयम् ॥ वायुं च तरसा जित्वा चकाराऽऽत्मवशानुगम्॥५४॥स समुद्रास्तमानीय सर्वांश्च सरितो बलात् ॥ चकाराऽऽत्मवशे वीर्याद्देहभूताश्च सिन्धवः॥५५॥अपः स्ववशगाः कृत्वा दिविजा याश्च भूमिजाः॥स्थापयामास जगतीं सुगुप्तां धरणीधरैः ॥५६॥ स स्वयंभूरिवाऽऽभाति महाभूतपतिर्महान्॥सर्वलोकमयो दैत्यः सर्वलोकभयावहः॥५७॥ स लोकपालैकवपुश्चन्द्रसूर्यग्रहाऽऽत्मवान्॥पावकानिलसंघातो रराज युधि दानवः॥५८॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्तम्भितः बद्धः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ क्रियां युद्धादिरूपाम् ॥ ४९ ॥ याम्याम् इतरेषां यमेन सम्पादनीयाम् । अचेतनतामिति यावत् ॥ ५० ॥ तेषां तत्कर्म दिशां पालनं कृत्वा कुर्वन् चतुर्द्धा देहं विदधे । "अन्येभ्योऽपि दृश्यन्ते" इति क्वनः कर्तरि वनिप् तुगागमश्च ॥५१॥५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥५८॥

॥ ११ ॥ इति हरिवंशे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ कालनेमिवधः प्रोक्तश्चत्वारिंशेऽष्टसंयुते ॥ इन्द्रादीनां निजस्थानस्थापनं विष्णुना कृतम् ॥ १ ॥
पर्येति ॥ विपरीतेन अमात्त्विकेन कर्मणा न आभ्यवर्तन्त नोपतस्थुः ॥ १ ॥ तेषां वेदादीनाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ स्वारूढ शिखिनं सुप्रामन्तम् ॥४॥५॥ दानवर्पिणामित्यार्पो
दैत्याभार । दाने दर्पणशीलानामिति वा ॥ ६ ॥ अशाम्यः शमयितुमशक्य ॥ ७ ॥ निर्घृणो निर्दय असी अस्मान् बालवनिर्लज्जश्च सीमन्तस्य केशवेशस्य उद्धरणं

पारमेष्ठ्ये स्थित स्थाने लोकानां प्रभवात्यये ॥ तुष्टुवुस्तं दैत्यगणा देवा इव पितामहम् ॥५९॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि आश्चर्यतारकामये सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४७॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पश्च त नाभ्यवर्तन्त विपरीतेन कर्मणा ॥ वेदो धर्मः क्षमा सत्य श्रीश्च नारायणाश्रया ॥१॥ स तेषामनुपस्थानात्सक्रोधो दानवेश्वर ॥ वैष्णवं पदमन्विच्छन्ययौ नारायणान्तिकम्॥२॥स ददर्श सुपर्णस्थं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥ दानवानां विनाशाय भ्रामयन्तं गदां शुभाम् ॥ ३ ॥ सजलाम्भोदसदृशं विद्युत्सदृशवाससम् ॥ स्वारूढं स्वर्णपत्राढ्यं शिखिनं काश्यपं खगम् ॥ ४ ॥ दृष्ट्वा दैत्यविनाशाय रणे सुस्थमवस्थितम् ॥ दानवो विष्णुमक्षोभ्यं बभाषे क्षुब्धमानस ॥ ५ ॥ अयं स रिपुरस्माकं पूर्वेषां दानवर्षिणाम् ॥ अर्णवाऽऽवासिनश्चैव मधोर्वै कैटभस्य च ॥ ६ ॥ अयं स विग्रहोऽस्माकमशाम्य किल कथ्यते ॥ येन न संयुगे नाया बहवो दानवा हता ॥ ७ ॥ अयं स निर्घृणो युद्धेऽस्त्री बाल निरपत्रप ॥ येन दानवनारीणां सीमन्तोद्धरणं कृतम् ॥ ८ ॥ अयं स विष्णुर्देवानां वैकुण्ठश्च दिवौकसाम्॥अनन्तो भोगिनामप्सु स्वयंभूश्च स्वयंभुवः॥९॥अयं स नाथो देवानामस्माकं विप्रिये स्थित ॥अस्य क्रोधेन महता हिरण्यकशिपुर्हत ॥ १० ॥ अस्य च्छायां समासाद्य देवा मखमुखे स्थिताः ॥ आज्यं महर्षिभिर्दत्तमश्नुवन्ति त्रिधा हुतम् ॥ ११ ॥ अयं स निधने हेतु सर्वेषां देवविद्विषाम् ॥ यस्य तेजःप्रविष्टानि कुलान्यस्माकमाहवे ॥ १२ ॥ अयं स किल युद्धेषु सुरार्थे त्यक्तजीवित ॥ सवितुस्तेजसा तुल्यं चक्रं क्षिपति शत्रुषु ॥१३॥अयं स कालो दैत्यानां कालभूते मयि स्थिते ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य फलं प्राप्स्यति दुर्मति ॥ १४ ॥ दिष्ट्येदानीं समक्षं मे विष्णुरेष समागतः ॥ अद्य मद्बाणनिष्पिष्टो मामेव प्रणमिष्यति॥ १५ ॥

मुण्डनमित्यर्थ ॥ ८ ॥ देवानाम् अदितिपुत्राणां मध्ये विष्णुर्वामन दिवौकसां वसुरुद्रादीनां वैकुण्ठ कल्पान्तेऽप्यकुण्ठितधामा अनन्त शेष स्वयंभुव ब्रह्मणोऽपि स्वयंभू
पातुर्भावेत्यर्थ ॥ ९ ॥ १० ॥ छायां पक्षे कोपे त्रिधा अग्न्याधानमाषभित्तभेदेन त्रिप्रकारं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदेन वा गार्हपत्याद्युपाधिभेदेनेति भाव ॥ ११ ॥ १२ ॥
॥ १३ ॥ अतिक्रान्तस्य कालस्य अतिक्रान्ते काले कृतस्य दैत्यवधस्य फलम् आत्मवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

पद्मनाभत्वेन रूपेण तन्नाम्ना च ख्यात इत्यर्थः॥ १८॥ १९॥
॥ १६॥ जात्यन्तरं मत्स्यादिरूपम् ॥ १७॥ अनन्तः आकाशवत् व्यापको मूर्तिरहितोऽपि भूत्वा आविर्भूय । दैत्य त्वम् अल्पदर्पबलोऽ
देवतानाम् अरणिरिव मातेत्यर्थः ॥ २० ॥ विनङ्क्ष्यति अदर्शनं गमिष्यति तथा जन्मान्तरेऽप्यनेन सह वैरं भविष्यत्येवेत्यर्थः॥ २१॥ २२॥ २३॥ अत्र
पि क्रोधादसद्वदन् स्थितः क्षमामतीत्य च भाषसे अतस्त्वमात्मनो दोषैरेव हतः ॥ २४ ॥ न तत्रेति । योषितः पुरस्तात् गर्जनं न मरणावहं तत्र पुरुषान्तराभावात् ।

क्षिप्रमेव वधिष्यामि रणे नारायणाश्रितान्॥ जात्य
यास्याम्यपचितिं दिष्ट्या पूर्वेषामथ संयुगे ॥ इमं नारायणं हत्वा दानवानां भयावहम् ॥१६॥ विनिवेश्य
न्तरगतोऽप्येष मृधे बाधति दानवान् ॥१७॥ एषोऽनन्तः पुरा भूत्वा पद्मनाभ इति स्मृतः ॥ जघानैकार्णवे घोरे तावुभौ मधुकैटभौ ॥ शुभं गर्भ
स्वके ऊरौ निहतो दानवेश्वरौ ॥ १८॥ द्विधाभूतं वपुः कृत्वा सिंहार्द्धं नरसंस्थितम् ॥ पितरं मे जघानैको हिरण्यकशिपुं पुरा ॥१९॥ भूयस्त्विदानीं
मयत्तेममदितिर्देवतारणिः ॥ यज्ञकाले बलेर्यो वै कृत्वा वामनरूपताम् ॥ त्रींल्लोकानाजहारैकः क्रममाणस्त्रिभिः क्रमैः ॥ २० ॥ वाग्भिरप्रतिरूपाभिर्युद्ध
समरे संप्राप्ते तारकामये ॥ मया सह समागम्य सह देवैर्विनंक्ष्यति ॥ २१ ॥ स एवमुक्त्वा बहुधा क्षिपन्नारायणं रणे ॥ स्थितः
मेवाभ्यरोचयत् ॥२२॥ क्षिप्यमाणोऽसुरेन्द्रेण न चुकोप गदाधरः ॥ क्षमाबलेन महता सास्मितं वाक्यमब्रवीत् ॥२३॥ अल्पदर्पबलो दैत्यः यत्र
क्रोधादसद्वदन् ॥ हतस्त्वमात्मनो दोषैः क्षमां योऽतीत्य भाषसे ॥२४॥ अधमस्त्वं मम मतो धिगेतत्तव वाग्बलम् ॥ न तत्र पुरुषाः सन्ति अद्य त्वां
गर्ज्जन्ति योषितः ॥२५॥ अहं त्वां दैत्य पश्यामि पूर्वेषां मार्गगामिनम् ॥ प्रजापतिकृतं सेतुं को भित्त्वा स्वस्तिमान्भवेत् ॥ २६ ॥ श्रीव
नाशयिष्यामि देवव्यापारकारकम् ॥ स्वेषु स्वेषु च स्थानेषु स्थापयिष्यामि देवताः ॥२७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं ब्रुवति तद्वाक्यं मृधे वक्ष
त्सधारिणि ॥ जहास दानवः क्रोधाद्धस्तांश्चक्रे च सायुधान् ॥ २८ ॥ स बाहुशतमुद्यम्य सर्वास्त्रग्रहणं रणे ॥ क्रोधाद्द्विगुणरक्ताक्षो विष्णुं सर्वा
स्यताडयत् ॥२९॥ दानवाश्चापि समरे मयतारपुरोगमाः ॥ उद्यतायुधनिस्त्रिंशा दृष्ट्वा विष्णुमथाद्रवन् ॥ ३०॥ स ताड्यमानोऽतिबलैर्दैत्यैः बाहुभिः
युधोद्यतैः ॥ न चचाल हरिर्युद्धेऽकम्प्यमान इवाचलः ॥ ३१ ॥ संसक्तश्च सुपर्णेन कालनेमी महासुरः ॥ सर्वप्राणेन महतीं गदामुद्यम्य
॥ ३२ ॥ मुमोच ज्वलितां घोरां संरब्धो गरुडोपरि ॥ कर्मणा तेन दैत्यस्य विष्णुर्विस्मयमागतः ॥ ३३ ॥

रणे तु तत्सत्वात्तव मृत्युरेवास्तीति भावः ॥ २५ ॥ तदेवाह—अहमिति ॥ सेतुं धर्ममर्यादाम् । स्वस्तिमान् कुशली ॥ २६ ॥ व्यापारः स्वास्थ्यप्रच्युतिः ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सर्वप्राणेन सर्वबलेन ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ आत्मनो वपुः देहान्तर गरुडरूपम् ॥ ३५ ॥ व्यवर्द्धतेति ॥ ३६ ॥ स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अम्बरैः पक्षैः ॥३९॥४०॥ सुवर्णेनमिपर्यन्त सुवर्णमयो नेमे
श्चक्रधारायाः पर्यन्त प्रान्तदेशो यस्य तत् वज्रनाभ दृढमध्यम् ॥ ४१ ॥ स्रग्दाममालाविततं स्रग्रूपाणां दाम्नां मालापरम्परा वद्वत् विततम् अलातचक्रवदतिवेगात् प्रयो
क्तुर्हस्तमारभ्य लक्ष्यप्रदेशपर्यन्तम् अविच्छिन्नधार विभातीत्यर्थः । कामरूपिणमिति । सकलमपुरुषमपि प्रयोक्तुरिच्छया स्थूलसूक्ष्मऋजुतिर्यगादिरूपाणि दधानम् । पुरस्त

यदा तस्य सुपर्णस्य पतिता मूर्ध्नि सा गदा ॥ तदाऽऽगमत्तदा भूमिं पक्षी व्यथितविग्रहः ॥ ३४ ॥ "लोष्टैरिष्टैः शिलाभिश्च वज्रप्रहरणैस्तत ॥
जघ्नुस्ते समरे विष्णु गोपालं च महारणे ॥१॥ भ्रमन्त घूर्णमान च स्तुतिं देवा प्रचक्रिरे ॥ जय देव महाबाहो मधुकैटभनाशन ॥२॥ हिरण्यकशि
पोर्वक्षो नखलाङ्गलदारण ॥ उत्तस्थौ च रणाद्विष्णुरमरैः संस्तुतः पुरा ॥३॥ हत विष्णु समाज्ञाय शङ्ख दध्मौ स दानव ॥ मृदङ्गांश्च त्रिधा तत्र
वादयन्तो महासुरा ॥ तालाश्रयाश्च ननृतुर्महोत्सव इवासमौ ॥४॥" सुपर्ण व्यथित दृष्ट्वा क्षत च वपुरात्मन ॥ क्रोधात्संरक्तनयनो वैकुण्ठश्चक्र
मादद्वे ॥ ३५ ॥ व्यवर्द्धत च वेगेन सुपर्णेन सम प्रभुः ॥ भुजाश्चास्य व्यवर्धन्त व्याप्नुवन्तो दिशो दश ॥ ३६ ॥ स दिशः प्रदिशश्चैव स च गां
चैव पूरयन् ॥ ववृधे स पुनर्लोकान्क्रान्तुकाम इवौजसा ॥ ३७ ॥ त जयाय सुरेन्द्राणां वर्द्धमान नभस्तले ॥ ऋषयः सह गन्धर्वैस्तुष्टुवुर्मधुसूद
नम् ॥३८॥ स द्यां किरीटेन लिखन्साभ्रमम्बरमम्बरै ॥ पद्भ्यामाक्रम्य वसुधां दिशः प्रच्छाद्य बाहुभि ॥ ३९॥ सूर्यस्य रश्मितुल्याभ सहस्रार
मरिक्षयम् ॥ दीप्ताग्निसदृश घोर दर्शनीय सुदर्शनम् ॥४०॥ सुवर्णनेमिपर्यन्त वज्रनाभ भयावहम् ॥ मेदोमज्जास्थिरुधिरैर्दिग्ध दानवसम्भवै ॥४१॥
अद्वितीय प्रहरेषु क्षुरपर्यन्तमण्डलम् ॥ स्रग्दाममालाविततं कामग कामरूपिणम् ॥४२॥ स्वय स्वयम्भुवा सृष्ट भयद सर्वविद्विषाम् ॥ महर्षिरो
षाविष्टं नित्यमाहवदर्पितम् ॥ ४३ ॥ क्षेपणाद्यस्य मुह्यन्ति लोकाः सस्थाणुजङ्गमा ॥ क्रव्यादानि च भूतानि तृप्तिं यान्ति महाहवे ॥ ४४ ॥
तमप्रतिमकर्माण समान सूर्यवर्चसा ॥ चक्रमुद्यम्य समरे क्रोधदीप्तो गदाधरः ॥४५॥ समुष्णन्दानव तेज समरे स्वेन तेजसा ॥ चिच्छेद बाहु
श्चैव श्रीधर कालनेमिन ॥४६॥ तच्च वक्त्रशत घोर साग्निचूर्णाट्टहासिनम् ॥ तस्य दैत्यस्य चक्रेण प्रममाथ बलाद्धरिः ॥ ४७ ॥ स च्छिन्न
बाहुर्विशिरा न प्राकम्पत दानव ॥ कवन्धोऽवस्थित सख्ये विशाख इव पादपः ॥ ४८ ॥

नीक्ष्णत्वाभिप्रायेण ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ साग्निचूर्णानि आग्नेयौषधबलेन गोलकोत्क्षेपणयन्त्राणि तेषामिव अट्टहासो महाशब्द तद्युक्त
मित्यर्थः कवन्धः पुरस्तमार्पम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥४९॥५०॥५१॥बाहुभिः दिशः प्रच्छाद्य बाहुभिरिति प्रागुक्तलक्षणैः हरेरिति शेषः । व्याप्ताः आक्रान्ताः॥५२॥५३॥५४॥५५॥ विमर्दे दैत्यानां विनाशे निर्वृत्ते
सति ॥५६॥५७॥५८॥५९॥६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ निर्यातय प्रयच्छ । मृधे त्वयैव निहतकण्टकम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ दैहैर्देहेन्द्रियादिभिः श्रवण

तं वितत्य महापक्षौ वायोः कृत्वा समं जवम् ॥ उरसा पातयामास गरुडः कालनेमिनम् ॥४९॥ स तस्य देहो विमुखो विशाखः खात्परिभ्रमन् ॥
निपपात दिवं त्यक्त्वा शोभयन्धरणीतलम् ॥ ५० ॥ तस्मिन्निपतिते दैत्ये देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ साधु साध्विति वैकुण्ठं समेताः प्रत्यपूजयन्
॥ ५१ ॥ अपरे ये तु दैत्या वै युद्धे दृष्टपराक्रमाः ॥ ते सर्वे बाहुभिर्व्याप्ता न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ५२ ॥ कांश्चित्केशेषु जग्राह कांश्चित्कण्ठेऽभ्य
पीडयत् ॥ पाटयत्कस्यचिद्वक्त्रं मध्ये कांश्चिदथाग्रहीत् ॥ ५३ ॥ ते गदाचक्रनिर्दग्धा गतसत्त्वा गतासवः ॥ गगनाद्भ्रष्टसर्वाङ्गा निपेतुर्धरणी
तले ॥ ५४ ॥ तेषु सर्वेषु दैत्येषु हतेषु पुरुषोत्तमः ॥ तस्थौ शक्रप्रियं कृत्वा कृतकर्मा गदाधरः ॥५५॥ तस्मिन्विमर्दे निर्वृत्ते संग्रामे तारकामये ॥
तं देशमाजगामाशु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ ५६ ॥ सर्वैर्ब्रह्मर्षिभिः सार्धं गन्धर्वैः साप्सरोगणैः ॥ देवदेवो हरिं देवं पूजयन्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५७ ॥
ब्रह्मोवाच ॥ कृतं देव महत्कर्म सुराणां शल्यमुद्धृतम् ॥ वधेनानेन दैत्यानां वयं हि परितोषिताः ॥५८॥ योऽयं हतस्त्वया विष्णो कालनेमी महा
सुरः ॥ त्वमेकोऽस्य मृधे हन्ता नान्यः कश्चन विद्यते ॥ ५९ ॥ एष देवान्परिभवँल्लोकांश्च सचराचरान् ॥ ऋषीणां कदनं कृत्वा मामपि प्रतिग
र्जति ॥६०॥ तदनेन तवोग्रेण परितुष्टोऽस्मि कर्मणा ॥ यदयं कालतुल्याभः कालनेमी निपातितः ॥६१॥ तदागच्छस्व भद्रं ते गच्छाम दिव
मुत्तमम् ॥ ब्रह्मर्षयस्त्वां तत्रस्थाः प्रतीक्षन्ते सदोगताः ॥६२॥ अहं महर्षयश्चैव तत्र त्वां वदतां वर ॥ विधिवच्चार्चयिष्यामो गीर्भिर्दिव्याभिरच्युत
॥ ६३ ॥ किं चाहं तव दास्यामि वरं वरभृतां वर ॥ सुरेष्वपि सदैत्येषु वराणां वरदो भवान् ॥६४॥ निर्यातयैतत्त्रैलोक्यं स्फीतं निहतकण्टकम् ॥
अस्मिन्नेव मृधे विष्णो शक्राय सुमहात्मने ॥ ६५ ॥ एवमुक्तो भगवता ब्रह्मणा हरिरव्ययः ॥ देवाञ्छक्रमुखान्सर्वानुवाच शुभया गिरा ॥ ६६ ॥
विष्णुरुवाच ॥ श्रूयतां त्रिदशाः सर्वे यावन्तोऽत्र समागताः ॥ श्रवणावहितैर्देहैः पुरस्कृत्य पुरंदरम् ॥६७॥ अस्मिन्नः समरे सर्वे कालनेमिमुखा
हताः ॥ दानवा विक्रमोपेताः शक्रादपि महत्तराः ॥६८॥ तस्मिन्महति संक्रन्दे द्वावेव तु विनिःसृतौ ॥ वैरोचनश्च दैत्येन्द्रः स्वर्भानुश्च महाग्रहः
॥ ६९ ॥ तदिष्टां भजतां शक्रो दिशं वरुण एव च ॥ याम्यां यमः पालयतामुत्तरां च धनाधिपः ॥ ७० ॥

विहितैर्मद्वाक्यश्रवणे सादरैः करणैरिन्द्रं पुरस्कृत्य मद्वाक्यं श्रूयतामित्यन्वयः ॥ ६७ ॥ अस्मिन्नः अस्माभिः ॥६८॥वैरोचनिर्बलिः स्वर्भानुः राहुः ॥ ६९ ॥ ७० ॥

॥७१॥७२॥७३॥ त्रिधा गार्हपत्यदक्षिणाग्न्याहवनीयरूपेण । आत्मजैः स्वाभाविकैर्गुणैर्धर्मैः शमोदमस्तप शौचमित्यादिना गीतासूपदिष्टे ॥७४॥७५॥गा चक्षूंषि॥७६॥ ॥७७॥७८॥ विश्रम्भः विश्वास स युष्माभिः क्षुद्राः मत्स्यकाः ॥ ७९ ॥ सस्थितिः मर्यादा ॥ ८० ॥ मोहं विपर्ययबुद्धिं यथा धर्मभप्यधर्म इति त्यक्ष्यन्ति अधर्ममपि धर्म इति मत्वाऽनुस्यन्ति ॥ ८१ ॥ अभयमिति च्छेद ॥८२॥८३॥८४॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥ ॥ ७ ॥ पञ्चाशोऽ

ऋक्षै सह यथायोग काले चरतु चन्द्रमा ॥ अब्द चतुर्मुख सूर्यो भजतामयनै सह ॥ ७१ ॥ आज्यभागा प्रवर्त्तन्तां सदस्यैरभिपूजिता ॥ हूयन्तामग्नयो विप्रैर्वेददृष्टेन कर्मणा ॥ ७२ ॥ देवाश्च बलिहोमेन स्वाध्यायेन महर्षय ॥ श्राद्धेन पितरश्चैव तृप्तिं यान्तु यथा पुरा ॥ ७३ ॥ वायु श्चरतु मार्गस्थस्त्रिधा दीप्यतु पावक ॥ त्रयो वर्णाश्च लोकांस्त्रीन्वर्द्धयन्त्वात्मजैर्गुणै ॥ ७४ ॥ क्रतव संप्रवर्त्तन्तां दीक्षणीयैर्द्विजातिभि ॥ दक्षिणाश्चोपवर्त्तन्तां यथार्हं सर्वसत्रिणाम ॥७५॥ गाश्च सूर्यो रसान्सोमो वायु प्राणांश्च प्राणिषु ॥ तर्पयन्त प्रवर्त्तन्तां शिवै सौम्यैश्च कर्मभि ॥७६॥ यथावदानुपूर्व्येण महेन्द्रसलिलोद्भवा ॥ त्रैलोक्यमातरः सर्वाः सागरं यान्तु निम्नगा ॥७७॥ दैत्येभ्यस्त्यज्यतां भीश्च शान्तिं भजत देवता ॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि ब्रह्मलोक सनातनम् ॥७८॥ स्वगृहे सर्वलोके वा सग्रामे वा विशेषत ॥ विश्रम्भो हि न मन्तव्यो नित्य क्षुद्रा हि दानवा ॥७९॥ छिद्रेषु प्रहरन्त्येते न चैषां सस्थितिर्ध्रुवा ॥ सौम्यानामृजुभावानां भवतां चार्जवे मति ॥८०॥ अह तु दुष्टभावानां युष्मासु सुदुरात्मनाम्॥ असम्यग्वर्त्तमानानां मोह दास्यामि देवता ॥८१॥ यदा च सुरावर्प दानवेभ्यो भय भवेत् ॥तदा समुपगम्याशु विधास्ये वस्ततोऽभयम् ॥८२॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा सुरगणान्विष्णु सत्यपराक्रम ॥ जगाम ब्रह्मणा सार्धं ब्रह्मलोक महायशा ॥८३॥एतदाश्चर्यमभवत्सग्रामे तारकामये॥दानवानां च विष्णोश्च यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥८४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि कालनेमिवधो नामाष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥४८॥ ॥ ७ ॥ जनमेजय उवाच ॥ ब्रह्मणा देवदेवेन सार्द्ध सलिलयोनिना ॥ ब्रह्मलोकगतो ब्रह्मन्वैकुण्ठ किं चकार ह ॥१॥ किमर्थं चादिदेवेन नीत कमलयोनिना ॥ विष्णुर्दैत्यवधे वृत्ते देवैश्च कृतसत्क्रिय ॥ २ ॥ ब्रह्मलोके च किं स्थान क वा योगमुपास्त स ॥ क वा दधार नियमस विभुर्भूतभावन ॥ ३ ॥ कथं तस्याऽऽसतस्तत्र विश्व जगदिद महत् ॥ श्रियमाप्नोति विपुलां सुरासुरनरार्चिताम् ॥ ४ ॥

ध्याय एकोने ब्रह्मलोकस्य वर्णनम् । तत्रापि यजनं विष्णोर्मुनिभि कृतमीर्यते ॥१॥ ब्रह्मणा सलिल सलिलाभय कमल योनि उत्पत्तिस्थान यस्य तेन ॥१॥ नीतो ब्रह्म लोकमित्यनुकृष्यते ॥ २ ॥ उपास्त उपास्ते ॥ ३ ॥ आसत आदधानस्य पूजामिति शेष । " अस गतिदीप्त्यादानेषु " इत्यस्य रूपम् आसत इति ॥ ४ ॥

घर्मान्ते आषाढ्याम् अम्बुदप्लवे मेघानां नाशे सति कार्तिक्यामित्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ प्रवृत्तयः प्रवृत्तीः कर्माणीति यावत् ॥ ७ ॥ ये मत्सकाशात् तत् विष्णोश्चरित्रम् ॥ ८ ॥ एष इति ॥ यथा तन्तुभिः पटः कल्पितः एवं लोकैः हरेः शरीरं कल्प्यते । यथा च पटः केवलं पृथ्वीमयः एवं लोकाः विष्णुमयाः एवं देवेष्वपि योज्यम् ॥ ९ ॥ तस्येति ॥ लोकानां परम् अत एव तेभ्यः परं च आत्मानं वेद ॥ १० ॥ देवानाम् इन्द्रियाणाम् अन्धकार आवरणं यस्मिन् विषये वेदानामिति पाठे वा इन्द्रियाणां गिरां चाविषयस्येत्यर्थः

कथं स्वपिति घर्मान्ते बुध्यते चाम्बुदप्लवे ॥ कथं च ब्रह्मलोकस्थो धुरं वहति लौकिकीम् ॥ ५ ॥ चरितं तस्य विप्रेन्द्र दिव्यं भगवतो दिवि ॥ विस्तरेण यथातत्त्वं सर्वमिच्छामि वेदितुम् ॥ ६ ॥ वैश्यम्पायन उवाच ॥ शृणु नारायणस्यादौ विस्तरेण प्रवृत्तयः ॥ ब्रह्मलोकं यथारूढो ब्रह्मणा सह मोदते ॥ ७ ॥ कामं तस्य गतिः सूक्ष्मा देवैरपि दुरासदा ॥ यत्तु वक्ष्याम्यहं राजंस्तन्मे निगदतः शृणु ॥ ८ ॥ एष लोकमयो देवो लोकाश्चैतन्मयाश्रयः ॥ एष देवमयश्चैव देवाश्चैतन्मया दिवि ॥ ९ ॥ तस्य पारं न पश्यन्ति बहवः पारचिन्तकाः ॥ एष पारंपरं चैव लोकानां वेद माधवः ॥ १० ॥ अस्य देवान्धकारस्य मार्गितव्यस्य दैवतैः ॥ शृणु वै यत्तदा वृत्तं ब्रह्मलोके पुरातनम् ॥ ११ ॥ स गत्वा ब्रह्मणो लोकं दृष्ट्वा पैतामहं पदम् ॥ ववन्दे तानृषीन्सर्वान्विष्णुरार्षेण कर्मणा ॥ १२ ॥ सोऽग्निं प्राक्सवने दृष्ट्वा हूयमानं महर्षिभिः ॥ अवन्दत महातेजाः कृत्वा पौर्वाह्णिकीं क्रियाम् ॥ १३ ॥ स ददर्श मखेष्वाज्यैरिज्यमानं महर्षिभिः ॥ भागं यज्ञियमश्नानं स्वदेहमपरं स्थितम् ॥ १४ ॥ अभिवाद्याभिवाद्यानामृषीणां ब्रह्मवर्चसाम् ॥ परिचक्राम सोऽचिन्त्यो ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ १५ ॥ स ददर्शोच्छ्रितान्यूपांश्चषालाग्रविभूषितान् ॥ मखेषु च ब्रह्मर्षिभिः शतशः कृतलक्षणा[न्] ॥ १६ ॥ आज्यधूमं समाघ्राय शृण्वन्वेदान्द्विजेरितान् ॥ यज्ञैरिज्यं तमात्मानं पश्यंस्तत्र चचार ह ॥ १७ ॥ ऊचुस्तमृषयो देवाः सदस्याः सदसि स्थिताः ॥ अर्घोद्यतभुजाः सर्वे पवित्रान्तरपाणयः ॥ १८ ॥ देवेषु वर्तते यद्वै तद्धि सर्वं जनार्दनात् ॥ यत्प्रवृत्तं च देवेभ्यस्तद्विद्धि मधुसूदनात् ॥ १९ ॥ अग्नीषोममयं लोकं यं विदुर्विदुषो जनाः ॥ तं सोममग्निं लोकं च वेद विष्णुं सनातनम् ॥ २० ॥ क्षीराद्यथा दधि भवे दध्नः सर्पिर्भवेद्यथा ॥ मथ्यमानेषु भूतेषु तथा लोको जनार्दनात् ॥ २१ ॥

॥ ११ ॥ आर्षेण मन्त्रप्रतिपाद्येन ॥ १२ ॥ प्राक्सवने प्रातःसवने ॥ १३ ॥ १४ ॥ ऋषीणाम् ऋषीन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ इज्यन्तम् ईज्यमानम् आत्मानं विग्रहान्तरं दधानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ यत् सामर्थ्यादिकं विद्धीति तं प्रत्यक्षमपि परोक्षत्वेन जानन्तः कथयन्ति ॥ १९ ॥ विदुषः सकाशात् वेद भवानिति शेषः ॥ २० ॥ भूतेषु देहेन्द्रियादिषु मथ्यमानेषु ध्यानबलेन प्रविलाप्यमानेषु सत्सु अन्तर्दृष्ट्या जनार्दनादेवायं लोको भवतीति गम्यते । ईक्षामात्रनिर्वृतत्वाल्लोकस्य अत्र क्रमेण अव्याकृत ईक्षणे जगतां क्रमात्

क्षीरदधिसर्पीपि दृष्टान्ता ॥ २१ ॥ इन्द्रियभूते चेतनाख्याते परमात्मा स्वयमेव गोचरोऽपि विधीयते अज्ञातो ज्ञाप्यते तथा देवादिभिरनुग्रहादिकर्तृभिर्विष्णुरि त्यर्थ । चितमात्मन इव नियन्तृत्व विष्णोरेवेति भाव । अभिधीयते विदित इति पाठेऽपि स एवार्थ ॥ २२ ॥ यथेति ॥ जीवानां भूतेन्द्रियसम्बन्धो भुवि भूतेभ्यो यथा तथा एव देवानां प्राणो बलम् ईश्वर ऐश्वर्यं तदनुभवेन सम्बन्धो विष्णुतो भवतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ आत्मवान् स्वतन्त्रः म नैर्मन्त्र इवोच्यते इति यथा वाचो माधुर्यं वाचैव वर्णनीयम् एवं विष्णो स्वरूप विष्णुनैवार्थनीयमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ मत ज्ञात ॥ २६ ॥ त्वयीति ॥ अन्तरात्मनि अन्यत्र व्यापृते छतोऽपि यज्ञो निष्फल इति

यथेन्द्रियेश्च भूतेश्च परमात्माऽभिधीयते ॥ तथा देवैश्च वेदैश्च लोकैश्च विदितो हरि ॥ २२ ॥ यथा भूतेन्द्रियावाप्तिर्विहिता भुवि देहिनाम् ॥ तथा प्राणेश्वरावाप्तिर्देवानां दिवि वैष्णवी ॥ २३॥ सत्रिणां सत्रफलद पवित्र परमात्मवान् ॥ लोकतन्त्रधरो ह्येष मन्त्रैर्मन्त्र इवोच्यते ॥ २४ ॥ ऋषय ऊचु ॥ स्वागत ते सुरश्रेष्ठ पद्मनाभ महाद्युते ॥ इद यज्ञियमातिथ्य मन्त्रत प्रतिगृह्यताम् ॥ २५ ॥ त्वमस्य यज्ञपूतस्य पात्र पाद्यस्य पावनः ॥ अतिथिस्त्वं हि मन्त्रोक्तः संदृष्ट सन्तत मत ॥२६॥ त्वयि योद्धु गते विष्णो न प्रावर्तन्त न क्रिया ॥ अवैष्णवस्य यज्ञस्य न हि कर्म विधीयते ॥२७॥ सदक्षिणस्य यज्ञस्य त्वत्प्रसूति फल भवेत् ॥ अथाऽऽत्मानमिहास्माभिरिज्यमानं निरीक्ष्यसे ॥ २८॥ एवमस्त्विति तान्सर्वा न्भगवान्प्रत्यपूजयत् ॥ मुमुदे ब्रह्मलोकस्थो ब्रह्मा लोकपितामह ॥ २९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिसशापर्वणि लोकवर्णन नाम एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ४९ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ऋषिभि पूजितस्तैस्तु विवेश हरिरीश्वर ॥ पौराण ब्रह्मसदन दिव्य नारायणा श्रमम् ॥ १ ॥ स तद्विवेश हृष्टात्मा तानामन्त्र्य सदोगतान् ॥ प्रणम्य चादिदेवाय ब्रह्मणे पद्मयोनये ॥ २ ॥ स्वेन नाम्ना परिज्ञात स त नारा यणाश्रमम् ॥ प्रविशन्नेव भगवानायुधानि व्यसर्जयत् ॥ ३ ॥ स तत्राम्बुपतिप्रख्य ददर्शालयमात्मन ॥ स्वधिष्ठित देवगणै शाश्वतैश्च महर्षिभि ॥ ४ ॥ संवर्तकाम्बुदोपेत नक्षत्रस्थानसङ्कुलम् ॥ तिमिरौघपरिक्षिप्तमप्रधृष्य सुरासुरै ॥ ५ ॥

भाव ॥ २७ ॥ २८ ॥ ब्रह्मैव लोक तत्रस्थ समाधिस्थ इत्यर्थ । समाहित इव पितामहो मुमुद इत्यर्थः । ब्रह्मलोकसहित पितामहो ब्रह्मलोकपितामह । ब्रह्मलोकस्था अपि विष्णुं भजन्ति न तु कृतकृत्यत्वाभिमानादुदासत इति अध्यायतात्पर्यम् ॥ २९ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकोनपञ्चाशोऽध्याय ॥ ४९ ॥ ॥ ७ ॥ अथ पञ्चाशकेऽध्याये विष्णो स्वापप्रबोधने ॥ उपासनाय पर्यन्ते मध्ये च परिवर्तनम् ॥ १ ॥ ऋषिभि पौराणं पुराणेषु विदित ब्रह्मलोके एव वैकुण्ठकैलासयो रन्तर्भाव इति भाव ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अम्बुपतिप्रख्य समुद्रतुल्यम ॥ ४ ॥ संवर्तकाम्बुदाभिमानिभिर्देवैरुपेतम । [illegible] ज्योतिश्चक्र तेन सङ्कुलम् । तिमि

रौद्येन परिक्षिप्त व्याप्तं सर्वं तत्र सुषुप्ताविव सूक्ष्मरूपेण विद्यमानमपि अविद्यया आवृतम् अत एव सुरासुरैरप्रधृष्यम् अगम्यम् । यथा वटबीजोदरे कृत्स्नो वटोऽस्ति अथ च तत्र न दृश्यते एवं तत्र हरिमन्दिरे कृत्स्नं ब्रह्माण्डं सदपि न दृश्यते ॥ ५ ॥ तर्हि तत्सत्त्वे किं मानमत आह—न तत्रेति ॥ अनात्मज्योतिषा तन्न प्रकाशतेऽपि तु आत्मज्योतिषैवेत्यर्थः । यथा हि निद्रावस्थायां सर्वं सूक्ष्मरूपेण सदपि न भाति कदाचित्तु स्वप्ने आत्मज्योतिषा भात्यपि अत एव स्वप्नावस्थामधिकृत्योक्तम् आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते प्रलयान्ते विपर्येतीति । एवम् अधिदैवमपि ज्ञेयमिति भावः ॥ ६ ॥ पूर्वं सहस्रशीर्षा भूत्वा तद्विश्वरूपत्वलक्षणं सहस्रशिरसत्वं त्यक्त्वाऽपि जटाभारस्थानीयं लोककर्मवासनाजालम् उद्वहन् शयनं कृतवान् । अत एतदनुसारिष्वस्मासु सुषुप्तावपि कार्यलिङ्गेन वासनाऽस्तीति गम्यते ॥ ७ ॥ काली कृष्णवर्णा सूक्ष्मस्याप्यावरणकर्त्री ॥८॥ शिष्ये शयनं कृतवान् शयने समाधौ क्षीरसमुद्रो निर्विकल्पः अम्भोदः सविकल्पः तदुभयरूपतया निस्तापे एकार्णवोक्तेन व्रतेन निर्विकल्पसमाध्यर्थमुक्तेन व्रतेन संयमेन ॥ ९ ॥ जगतो भवायेति । अहिंसाप्रतिष्ठायां तत्संनिधौ वैरत्याग इत्येकैकस्य योगाङ्गस्य निर्वैरत्वादिकं फलं परत्र स्मर्यते । पूर्णस्य तु योगस्य जगतो भवार्थत्वमुप

न तत्र विषयो वायोर्नेन्दोर्न च विवस्वतः ॥ वपुषः पद्मनाभस्य स देशस्तेजसाऽऽवृतः ॥ ६ ॥ स तत्र प्रविशन्नेव जटाभारं समुद्वहन् ॥ सहस्रशीर्षो भूत्वा तु शयनायोपचक्रमे ॥ ७ ॥ लोकानामन्तकालज्ञा काली नयनशालिनी ॥ उपतस्थे महात्मानं निद्रा तं कालरूपिणी ॥ ८ ॥ स शिष्ये शयने दिव्ये समुद्राम्भोदशीतले ॥ हरिरेकार्णवोक्तेन व्रतेन व्रतिनां वरः ॥ ९ ॥ तं शयानं महात्मानं भवाय जगतः प्रभुम् ॥ उपासांचक्रिरे विष्णुं देवाः सर्षिगणास्तथा ॥१०॥ तस्य सुप्तस्य शुशुभे नाभिमध्यात्समुत्थितम् ॥ आद्यं तस्यासनं पद्मं ब्रह्मणः सूर्यवर्चसम् ॥ सहस्रपत्रवर्णाढ्यं सुकुमारं विभूषितम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मसूत्रोद्यतकरः स्वपन्नेव महामुनिः ॥ आवर्त्तयति लोकानां सर्वेषां कालपर्ययम् ॥ १२ ॥

पन्नमिति भावः । देवा ऋषयश्चाध्यात्मम् इन्द्रियाणि प्राणाश्च उपासांचक्रिरे केवलं समीपे स्थिताः न तु स्वकार्यं भोगं निर्वर्तयन्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ मातुर्नाभिदेशादुद्भूतं नालं तत्पुष्पेण संयुज्यते पुष्पं च रेतःसंसर्गाद्गर्भो भवति स च गर्भो मातृभुक्तान्नरसेन नालद्वारा पुष्टो भवति । ततः पक्वफलन्यायेन वृन्ताद्गर्भश्च्युतो भवति एवं विष्णोः सकाशादुद्भूतो ब्रह्मा वैष्णव्या मायया पुष्टः सन् विष्णुतः च्युतो भूत्वाऽऽत्मानं ततोऽन्यं मन्यत इति । तदेतत्कथारूपकेण वर्णयति । तस्येति । नाभिमध्यात् समुत्थितनालद्वारेणाविर्भूतम् आद्यन्तस्य आद्यन्तवतः ब्रह्मणो वेधसः आसनम् आश्रयः पद्मं पद्मकोशाकारं ब्रह्माण्डम् ॥ ११ ॥ ब्रह्मणः इदानीन्तनस्य सूत्रं प्राग्भवीयो वासनातन्तुः स एव उद्यतकरस्थानीयो यस्य सः स्वपन्नेव स्वास्थ्यादप्रच्युत एव सन् लोकानां कालकृतं पर्ययम् ऊर्ध्वाधरीभावम् आवर्त्तयति अयस्कान्तन्यायेन सत्तामात्रादकुर्वत एव सकाशात् लोकस्वाभाव्यादेव सृष्ट्यादयो जायन्त इति भावः ॥ १२ ॥

तस्य मध्यम एव यथा नारायणाद्ब्रह्माऽभवत्तथैव ब्रह्मणः सकाशादन्येऽप्यभूवन्नित्यर्थः ॥ १३ ॥ मेध्या यज्ञार्हाः ब्राह्मणा अपि कर्मभेदात् ब्रह्मणा चतुर्धा ब्रह्मक्षत्रविट्शूद्ररूपेण विभाग गमिता स्वां गतिं परमयाप्यम् इश्वर कृतान्तोक्तेन कृतसिद्धान्तेन वेदेन उक्तं यत्कर्म तेन स सर्वोऽपि वर्ण स्वधर्मनिष्ठो मुच्यत इत्यर्थ ॥१४॥ न तमिति ॥ विष्णोर्निश्रमयम् अविषयगत्वमपि रूप दुर्ज्ञेयं किमुत गुणमिति भाव । योग प्रविष्ट स्वरूपे एव समाहितम् ॥१५॥ कश्चिद्देशे काले वा सुप्त त्यक्तव्यवहारम् । आसीनम् उपासनरहित वा न विदु । सूक्ष्मत्वात् योगस्य विचारस्य चाभावादिति भाव ॥१६ ॥ केचिद्विचारयन्तीत्याह—जागर्तीति ॥ अत्र देहे को जागर्ति इन्द्रियैर्विषयानुपलभते न भूतयोगात्मनो मन्दगतितुल्यश्चेतनो नान्य इति लोकायतमताशङ्क्याह । क शेते इति । सुप्तावपि भूतयोगस्य सत्त्वाद्विषयोपलब्ध्यापत्तेर्भूतेभ्योऽन्य आत्मेत्यर्थः । पुनरनुग्राहकरणत्वेन विषयाननुभवात । मन एव तत्रात्माऽस्तित्याशङ्क्याह । कश्च शक्तश्च नेङ्गते इति । विनाऽपि करणानुग्रह स्वप्ने मनसो विषयावभासकत्व दृष्ट तत्र चाचौल्यत दुस्त्यजम अतस्तत्तोऽप्यन्य आत्मेत्यर्थः । शक्त म नेङ्गते स्वशक्यं कार्यं न करोतीत्येवम युज्यत इति पदार्थः । मनस करणान्तरवत् स्वमवृत्तिनिवृत्त्यो

विवृतात्तस्य वदनाच्चि श्वासपवनेरिताः ॥ प्रजानां पङ्क्त्यो ब्रुवेर्निष्पतन्त्युत्पतन्ति च ॥१३॥ ते सृष्टा प्राणिनो मेध्या विभक्ता ब्रह्मणा स्वयम् ॥ चतुर्द्धा स्वां गतिं जग्मु कृतान्तोक्तेन कर्मणा ॥१४॥ न त वेद स्वय ब्रह्मा नापि ब्रह्मर्षयोऽव्यया ॥ विष्णोर्निश्रमय योग प्रविष्टं तमसावृतम् ॥१५॥ ते तु ब्रह्मपय सर्वे पितामहपुरोगमाः ॥ न विदुस्त कचित्सुप्त कचिदासीनमासने ॥१६॥ जागर्ति कोऽत्र क शेते कश्च शक्तश्च नेङ्गते ॥ को भोगवान्को द्युतिमान्कृष्णात्कृष्णतरश्च क ॥ १७ ॥

स्यानव्यामासात तन्नियामिका बुद्धिरेव आत्माऽस्तित्याशङ्क्याह । को भोगवानिति । बुद्धेश्च नित्यपरिणामत्वेन कालान्तरीयाया कालान्तरेऽभावात् योऽहं बाल्ये दृष्टवान् स एव यौवनेऽपि स एवेदानीं रमयामीति बुद्धिभेदेऽपि आत्मैक्यप्रत्यभिज्ञानात्ततोऽन्यो भोक्तेत्यर्थ । अस्तु तर्हि सुखीत्यनुभवादहंकार एवाऽऽत्मेति पक्षमहं गौर इत्यनुभवाद्देहस्याप्यात्मता अनेनाहंकारस्यापि सुषुप्त्याद्यदर्शनाद्यादर्शं शून्यमेवात्माऽस्तित्याशङ्क्याह । को द्युतिमानिति । सुषुप्तावात्माभावे सुखमहमस्वाप्स न किञ्चिदवेदिषमिति सुषुप्तिकालीनसुखाज्ञानयोरननुभूतयो परामर्शायोगात् तदनुभवश्च न सदात्मप्रकाशास्तित्वमन्तरेण सम्भवतीति अस्ति शून्यसाक्षी आत्मा सद्रूप इति भाव । अस्तु तर्ह्ययमात्मा पुण्यवान्नरस्य पुण्यान्तरेऽहं सुखीत्यादिव्यवहाराभावात्प्रतिशरीर भिन्न क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टपुरुषविशेषापाधीश्वराच्च विलक्षणो बन्धमोक्षादिभागीत्याशङ्क्याह । कृष्णात्कृष्णतरश्च क इति । गन्धादिहीनत्वात्परमते प्रधानम् अतिसूक्ष्म व्यवहारत एव । वस्तुतस्तु निर्गुणात्मत्वेन सद्भावात्तस्मादसद्भूत पुरुष एव सूक्ष्मः । न हि सतोऽपि सूक्ष्मर्मीश्वर इति पातञ्जला अप्यनुपगच्छन्ति । श्रुतिश्च "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इति सूक्ष्मतर निषेधतीति न मानिनोऽप्य कश्चिदात्माऽस्तीत्यर्थः । बन्धमोक्षादिव्यवस्था तु तर्कमते भोक्तैक्येऽपि

उपाधिभेदात् शब्दग्रहव्यवस्थावद्भविष्यति । क्लेशादिसंबन्धस्तु वास्तवः कस्यापि नास्तीति नात्मभेदोऽनात्मनोऽनीश्वरत्वं चास्तीति सर्वमनवद्यम् । कृष्णात् कृशादित्यर्थः ।कृपे रौणादिकनप्रत्ययान्तस्येदं रूपं कृष्ण इति ॥१७॥ दिव्याभिः श्रौतीभिः उपपत्तिभिर्युक्तिभिः ॥ १८ ॥ गाथाभिः यदक्षरं पञ्चविधं समेतीत्यादिभिर्मन्त्रैः तत्प्रदिष्टाभिः तेन परमात्मना निश्वसितरूपेण निर्दिष्टाभिः । तथा च श्रुतिः।" अस्य महतो भूतस्य निश्वसितमेतयदृग्वेदो यजुर्वेदः" इत्यादि ॥१९॥२०॥२१॥ भवति आविर्भवति॥२२॥ आविर्भावकालेऽव्ययम् आषाढीमारभ्य कार्तिकीपर्यन्तं स्वपितीत्याह—यत्रैनमिति ॥ २३ ॥ यज्ञगतिर्यज्ञप्राप्यलोकः ॥२४॥ शरदि प्रवृत्तो यज्ञः "शरदि वाजपेयेन यजेत"

विमृशन्ति स्म तं देवा दिव्याभिरुपपत्तिभिः ॥ न चैनं शेकुरन्वेष्टुं कर्मतो जन्मतोऽपि वा ॥ १८ ॥ गाथाभिस्तत्प्रदिष्टाभिर्ये तस्य चरितं विदुः ॥ पुराणास्तं पुराणेषु ऋषयः संप्रचक्षते ॥ १९ ॥ श्रूयते चास्य चरितं देवेष्वपि पुरातनम् ॥ महापुराणात्प्रभृति परं तस्य न विद्यते ॥ २० ॥ यच्चास्य देवदेवस्य चरितं स्वप्रभावजम् ॥ तेनेमाः श्रुतयो व्याप्ता वैदिक्यो लौकिकाश्च याः ॥ २१ ॥ भवकाले भवत्येष लोकानां लोकभावनः ॥ दानवानामभावाय जागर्ति मधुसूदनः ॥ २२ ॥ यत्रैनं वीक्षितुं देवा न शेकुः सुतमव्ययम् ॥ ततः स्वपिति घर्मान्ते जागर्ति जलदक्षये ॥२३ ॥ स हि वेदाश्च यज्ञाश्च यज्ञाङ्गानि च सर्वशः ॥ या तु यज्ञगतिः प्रोक्ता स एष पुरुषोत्तमः ॥ २४ ॥ तस्मिन्सुप्ते न वर्तन्ते मन्त्रपूताः क्रतुक्रियाः ॥ शरत्प्रवृत्तयज्ञोऽयं जागर्ति मधुसूदनः ॥ २५ ॥ तदिदं वार्षिकं चक्रं कारयत्यम्बुदेश्वरः ॥ वैष्णवं कर्म कुर्वाणः सुप्ते विष्णौ पुरंदरः ॥ २६॥ या ह्येषा गह्वरा माया निद्रेति जगति स्थिता ॥ साऽकस्माद्देपिणी घोरा कालरात्रिर्महीक्षिताम्॥२७॥ तस्यास्तनुस्तमोद्वारा निशां दिवसनाशिनी ॥ जीवितार्द्धहरा घोरा सर्वप्राणभृतां भुवि ॥ २८ ॥ नैतया कश्चिदाविष्टो जृम्भमाणो मुहुर्मुहुः ॥ शक्तः प्रसहितुं वेगं मज्जन्निव महार्णवे ॥२९॥ अन्नजा भुवि मर्त्यानां श्रमजा वा कथंचन ॥ सैषा भवति लोकस्य निद्रा सर्वस्य लौकिकी॥३०॥ स्वप्रान्ते क्षीयते ह्येषा प्रायशो भुवि देहिनाम् ॥ मृत्युकाले च भूतानां प्राणान्नाशयते भृशम् ॥ ३१ ॥ देवेष्वपि दधारैनां नान्यो नारायणादृते ॥ सखी सर्वहरस्यैषा माया विष्णुशरीरजा ॥ ३२ ॥

इत्यादिश्रुतेर्वाजपेयादिर्यस्येति । यज्ञप्रवृत्तावेवायं प्रतिबुध्यते न त्वयज्ञस्येत्यर्थः ॥२५॥ अत एव वार्षिकं वर्षतौं भवम् इदं चक्रं यज्ञवर्जनरूपो जलधर्मः भाद्रपदीमारभ्य शरदि पितृयज्ञादीनां प्रवृत्तिदर्शनात् ॥ २६ ॥ विष्णोः प्रबोधे यज्ञो निमित्तमित्युक्तम् । निद्रायां निमित्तमाह—या हीति ॥ गह्वरा तमोमयी अकस्मात् निर्निमित्तम् । महीक्षितां राज्ञाम् अन्योन्यं युध्यतां यदा विनाशस्तदा विष्णुः स्वपिति हि शादिदोपोदयादित्यर्थः ॥२७॥ इयमेव तामसी निशारूपेण निद्रारूपेण च सर्वान्मोहयतीत्याह—तस्या इत्यादिना ॥२८॥२९॥३०॥३१॥ सर्वहरस्य कालस्यैषा सखी ॥३२॥

॥ ३३ ॥ ग्मिति ॥ हित भु ग्रस्याद्यादेः सम्यक् शास्त्र भ्रमपरिहारश्चेत्यादि तदर्थाय सेवनीयाय इय कृष्णवर्त्मना सूक्ष्ममार्गेण परमेश्वरेण ध्रियते । मत्त्रिया मधुरस्यो टोक मरीचि विभम्पवामित्याशयश्चेत्यर्थोऽतः पत्या पतिव्रतेन सुखार्थिना सेवनीया ॥ ३४ ॥ एष महानिद्रामसक्ततत्वार्थिकीं दैनंदिनीं च ईशस्य जीवस्य निद्रां प्रपञ्च्य सामेव महानिद्रामनुसन्धने—स तयत्यादिना ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ भूव्योमेति । भूम्याधधिष्ठात्रीणां देवतानाम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जलम् असण्डा

मैषा नारायणमुखे दृष्टा कमललोचन॥लोकानल्पेन कालेन ग्रसते लोकमोहिनी ॥ ३३ ॥ एवमेषा हितार्थाय लोकानां कृष्णवर्त्मना ॥ ध्रियते सेवनीया हि पत्येव च पतिव्रता ॥ ३४ ॥ स तया निद्रया च्छन्नस्तस्मिन्नारायणाश्रमे ॥ स्वपिति स्म तदा विष्णुर्मोहयञ्जगदव्ययम् ॥ ३५ ॥ तस्य वर्षसहस्राणि शयानस्य महात्मनः ॥ जग्मुः कृतयुगं चैव त्रेता चैव युगोत्तमम् ॥३६॥ स तु द्वापरपर्यन्ते ज्ञात्वा लोकान्सुदुःखितान् ॥ प्राबुध्यत महातेजाः स्तूयमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ जहीहि निद्रां सहजां भुक्तपूर्वामिव स्रजम् ॥ इमे ते ब्रह्मणा सार्द्धं देवा दर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ३८ ॥ इमे त्वां ब्रह्मविद्वांसो ब्रह्मसंस्तववादिनः ॥ वर्द्धयन्ति हृषीकेश ऋषयः संशितव्रताः ॥३९॥ एतेषामात्मभूतानां भूतात्मन्नात्मभावन ॥ शृणु विष्णो शुभा वाचो भूव्योमाग्न्यनिलाम्भसाम् ॥४०॥इमे त्वां सप्त मुनयः सहिता मुनिमण्डले ॥ स्तुवन्ति देव दिव्याभिर्गेयाभिर्गीर्भिरञ्जसा ॥ ४१ ॥ उत्तिष्ठ शतपत्राक्ष पद्मनाभ महाद्युते ॥ कारणं किञ्चिदुत्पन्नं देवानां कार्यगौरवात् ॥ ४२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स संशिष्य जलं सर्वं तिमिरौघं विदारयन् ॥ उदतिष्ठद्धृषीकेशः श्रिया परमया ज्वलन् ॥ ४३ ॥ स ददर्श सुरान्सर्वान्समेतान्सपितामहान् ॥ विवक्षतः प्रमुदिताञ्जगदर्थं समागतान् ॥ ४४ ॥ तानुवाच हरिर्देवो निद्राविश्रान्तलोचनः ॥ तत्त्वदृष्टार्थया वाचा धर्महेत्वर्थयुक्तया ॥४५॥ श्रीभगवानुवाच॥कुतो वो विग्रहो देवाः कुतो वो भयमागतम् ॥ कस्य वा केन वा कार्यं किं वा मयि न वर्त्तते॥४६॥ किं खल्वकुशलं लोके वर्त्तते दानवोत्थितम् ॥ नृणामायासजननं शीघ्रमिच्छामि वेदितुम् ॥४७॥ एष ब्रह्मविदां मध्ये विहाय शयनोत्तमम् ॥ शिवाय भवतामर्थे स्थितः किं करवाणि च ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि विष्णोर्योगशयनोत्थानं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५० ॥ ॥ छ ॥

नन्दं मशिष्य उपाध्यायेन अस्वीकृत्य तिमिरौघं शरीरभासा विदारयन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥ कस्य देवस्य केन अर्थेन कार्यं प्रयोजनं किं वा सामर्थ्यम् ॥ ४६ ॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति हरिवंशे टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ ॥ छ ॥

एकाधिकेऽथ पञ्चाशेऽध्याये विष्णोर्निरूप्यते ॥ भूभारहरणार्थाय ब्रह्मप्रार्थनमद्भुतम् ॥१॥ तच्छ्रुत्वा ॥ १ ॥ कर्णो नौकापारिवर्तकरो महान् दण्डः तस्य धारः कर्णधारस्तद्वदिति लुप्तोपमा ॥२॥ ३ ॥ ४ ॥ षष्ठं भागं षड्भागम् ॥५॥ सुकरैर्यथोचितैः करग्रहैः विशेषेण प्रयुक्तार्थाः बहुकरग्रहो हि राजा प्रजा उद्वासयन्न कोशवृद्धिकरो भवति एते तु न तथासन्नित्यर्थः ॥६ ॥ अञ्जसा साकल्येन ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीयाः अनुद्वेजकाः सन्तः षड्गुणान् नीतिशास्त्रोक्तान् सन्धिविग्रहयानासनद्वैधीभावसमाश्रयाख्यान्

वैशम्पायन उवाच ॥ तच्छ्रुत्वा विष्णुगदितं ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ उवाच परमं वाक्यं हितं सर्वदिवौकसाम् ॥१॥ नास्ति किंचिद्भयं विष्णो सुराणामसुरान्तक ॥ येषां भवानभयदः कर्णधारो रणे रणे ॥ २ ॥ शक्रे जयति देवेशे त्वयि चासुरसूदने ॥ धर्मे प्रयतमानानां मानवानां कुतो भयम् ॥ ३ ॥ सत्ये धर्मे च निरतान्मानवान्विगतज्वरान् ॥ नाकाले धर्मिणो मृत्युः शक्नोति प्रसमीक्षितुम् ॥ ४ ॥ मानवानां च पतयः पार्थिवाश्च परस्परम् ॥ षड्भागमुपभुञ्जाना न भयं कुर्वते मिथः ॥ ५ ॥ ते प्रजानां शुभकराः करैरनगार्हिताः ॥ सुकरैर्विप्रयुक्तार्थाः कोशमापूरयन्त्युत ॥ ६ ॥ स्फीताञ्जनपदान्सर्वान्पालयन्तः क्षमापराः ॥ अतीक्ष्णदण्डाश्चतुरो वर्णाञ्जुगुपुरञ्जसा ॥ ७ ॥ नोद्वेजनीया भूतानां सचिवैः साधु पूजिताः ॥ चतुरङ्गबलैर्गुप्ताः षड्गुणानुपभुञ्जते ॥८॥ धनुर्वेदपराः सर्वे सर्वे वेदेषु निष्ठिताः ॥ यजन्ते च यथाकालं यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः॥९॥ वेदानधीत्य दीक्षाभिर्महर्षीन्ब्रह्मचर्यया ॥ श्राद्धैश्च मेध्यैः शतशस्तर्पयन्ति पितामहान् ॥ १० ॥ नैषामविदितं किञ्चित्रिविधं भुवि दृश्यते ॥ वैदिकं लौकिकं चैव धर्मशास्त्रोक्तमेव च ॥ ११ ॥ ते परावरदृष्टार्था महर्षिसमतेजसः ॥ भूयः कृतयुगं कर्तुमुत्सहन्ते नराधिपाः ॥१२॥ तेषामेव प्रभावेण शिवं वर्षति वासवः ॥ यथार्थं च ववुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥ १३ ॥ निरुत्पाता च वसुधा सुप्रचाराश्च खे ग्रहाः ॥ चन्द्रमाश्च सनक्षत्रः सौम्यं चरति योगतः ॥१४॥ अनुलोमकरः सूर्यस्त्वयने द्वे चचार ह ॥ हव्यैश्च विविधैस्तृप्तः शुभगन्धो हुताशनः ॥१५॥ एवं सम्यक्प्रवृत्तेषु विवृद्धेषु मखादिषु ॥ तर्पयत्सु महीं कृत्स्नां नृणां कालभयं कुतः॥१६॥तेषां ज्वलितकीर्तीनामन्योऽन्यवशवर्तिनाम् ॥ राज्ञां बलैर्बलवतां पीडयते वसुधातलम् ॥ १७ ॥ सेयं भारपरिश्रान्ता पीड्यमाना नराधिपैः ॥ पृथिवी समनुप्राप्ता नौरिवासन्नविप्लुवा ॥ १८ ॥

उपभुञ्जते सेवन्ते॥ ८ ॥ ९ ॥वेदानधीत्य महर्षीन्दीक्षाभिर्नियमग्रहणैः चर्यया यज्ञक्रियया च ब्रह्म हिरण्यगर्भाख्यं सर्वदेवतामयं तर्पयन्ति ॥१०॥ एषां नृपाणाम्॥ ११॥ परे अवरे च ब्रह्माणि दृष्टार्था जातप्रत्ययाः कृतयुगं पापलेशेनाप्यननुविद्धं कृत्स्नधर्मम् ॥ १२ ॥ यथार्थं यावत्प्रयोजनम्॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तर्पयत्सु वृष्ट्यादिनेति शेषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ नराधिपैः रूपैः स्वशरीरैः युगान्तो वह्निस्तत्सदृशैः पीड्यमानेत्यन्वयः । आसन्नविप्लुवा उपस्थितविनाशा ॥ १८ ॥

शैलोचलितपन्नना यथा समुद्रे लोहमयैर्लोङ्कलैर्नियन्त्रिता सती महवताऽपि वायुना न चाल्यते तद्वत्पृथिवी पर्वतैर्जलमध्ये धृताऽस्ति इदानीं शैलरूपाणि उच्चलितानि बन्धनानि
यस्यास्तथाविभाऽभूव् । अत एव जलस्य उत्पीडा उपर्यागमनेन या पाडा तया आकुला । स्वेदम् आर्द्रताम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निर्विषरा निरुच्छ्वासा॥ २२॥ सेय
भूमिर्निरामयं कालम् अमतः कृत्वा निभेटा सती ममालय प्राप्तेत्यन्वयः । यत्र आमयोऽपि प्रजानां नास्ति कुतो मृत्युस्त काल निमित्तीकृत्य तत्कव महुभारत्व माप्य
युगान्तसदृशे रूपे शैलोच्चलितबन्धना ॥ जलोत्पीडाकुला स्वेदं धारयन्ती मुहुर्मुहु ॥ १९ ॥ क्षत्रियाणां वपुर्भिश्च तेजसा च बलेन च ॥ नृणां
च राष्ट्रविस्तीर्णै श्राम्यतीव वसुन्धरा ॥ २० ॥ पुरे पुरे नरपति कोटिसख्यैर्मलैर्भृत ॥ राष्ट्रे राष्ट्रे च बहवो ग्रामा शतसहस्रश ॥ २१ ॥ भूमि
पानां सहस्रैश्च तेषां च बलिनां बलै ॥ ग्रामायुतायै राष्ट्रैश्च भूमिर्निर्विवरा कृता ॥ २२ ॥ सेय निरामय कृत्वा निश्चेष्टा कालममत ॥ प्राप्ता
ममालय विष्णो भवांश्चास्या परा गति ॥२३॥ कर्मभूमिर्मनुष्याणां भूमिरेषा व्यथां गता ॥ यथा न सीदेत्तत्कार्यं जगत्येषा हि शाश्वती॥२४॥
अस्या हि पीडने दोषो महान्स्यान्मधुसूदन ॥ क्रियालोपश्च लोकानां पीडित च जगद्भवेत् ॥२५॥ श्राम्यते व्यक्तमेवेयं पार्थिवौघप्रपीडिता ॥
सहजां या क्षमां त्यक्त्वा चलत्वमचला गता ॥ २६ ॥ तदस्या श्रुतवन्त स्म तच्चापि भवता श्रुतम् ॥ भारावतरणार्थं हि मन्त्रयाम सह
त्वया॥२७॥ सत्पथे हि स्थिता सर्वे राजानो राष्ट्रवर्द्धना ॥ नराणां च त्रयो वर्णा ब्राह्मणाननुयायिन ॥२८॥ सर्वं सत्यपरं वाक्य वर्णा धर्म
परास्तथा ॥ सर्वे वेदपरा विप्रा सर्वे विप्रपरा नरा ॥२९॥ एव जगति वर्त्तन्ते मनुष्या धर्मकारणात् ॥ यथा धर्मवधो न स्यात्तथा मन्त्र प्रव
र्त्यताम् ॥३० ॥ सतां गतिरियं नान्या धर्मश्चास्या सुसाधनम् ॥ राज्ञां चैव वध कार्यो धरण्या भारनिर्णये ॥३१॥ तदागच्छ महाभाग सह वै
मन्त्रकारणात् ॥ व्रजामो मेरुशिखर पुरस्कृत्य वसुधराम् ॥ ३२ ॥ एतावदुक्त्वा राजेन्द्र ब्रह्मा लोकपितामह ॥ पृथिव्या सह विश्वात्मा विर
राम महाद्युति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि भारावतरण एकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥ ॥ ७ ॥ वैश
म्पायन उवाच ॥ बाढमित्येव सह तैर्दुर्दिनाम्भोदनि स्वन ॥ प्रतस्थे दुर्दिनाकार सदुर्दिन इवाचल ॥ १ ॥

वहनासमर्था भास्वाहसदृशी सतीत्यर्थ ॥ २३ ॥ न सीदेत लोपवद्भारेण न विशीर्येत । जगती जगदाधारभूता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥२९ ॥
॥ ३० ॥ भारनिर्णये भारस्य परिहरणे निमित्ते॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इति हरिवंशे टीकायामेकपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥ ७ ॥ वर्ण्यतेऽथ द्विपञ्चाशे समाजे
सुरसम्मदि ॥ धरण्या भारसिद्धाया विज्ञप्ति करुणोदया ॥ १ ॥ बाढं दुर्दिनहेतुत्वाद्दुर्दिनो मेघस्तदाकारस्तद्वर्णः सदुर्दिनः गर्जन्मेघसहित । उरस्मम् उदरम् ।

"कृत्स्नं सर्वाम्बुकुक्षिषु " इति मेदिनी । जटामण्डलसहितं बिभ्रत् पाठान्तरे स्पष्टोऽर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ रोमाञ्चाः रोम्णामुच्छ्रायाः तैः कृत्वा उद्गता राजयो रेषा इव तद्वान् स्तनद्वयमुखपर्यन्तम् अञ्चितं रश्मिद्वारा स्वतो वाऽपसर्पणं यस्य सः स्तनद्वयमुखाञ्चितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ पद्मयोनिर्गतानुगोऽनुगामी यस्य तम् ॥ ५ ॥ रत्नपर्वतं मेरुम् । काम रूपिणीं यथा संकल्पितं तथा रूपधारिणीम् ॥ ६ ॥ वज्रसन्धानतोरणां रत्नखचितबहिर्द्वाराम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्माणचित्राढ्यां स्वसंकल्पोत्थविचित्ररचनावतीम् ॥८॥९॥

समुक्तामणिविद्योतं सचन्द्राम्भोदवर्चसम् ॥ सजटामण्डलं कृत्स्नं स बिभ्रच्छ्रीधरो हरिः ॥ २ ॥ स चास्योरसि विस्तीर्णे रोमाञ्चोद्गतराजिमान् ॥ श्रीवत्सो राजते श्रीमांस्तनद्वयमुखाञ्चितः ॥ ३ ॥ पीते वसानो वसने लोकानां गुरुरव्ययः ॥ हरिः सोऽभवदालक्ष्यः ससंध्याभ्र इवाचलः ॥४॥ तं व्रजन्तं सुपर्णेन पद्मयोनिगतानुगम् ॥ अनुजग्मुः सुराः सर्वे तद्गतासक्तचक्षुषः ॥ ५ ॥ नातिदीर्घेण कालेन संप्राप्ता रत्नपर्वतम् ॥ ददृशुर्देवता स्तत्र तां सभां कामरूपिणीम् ॥ ६ ॥ मेरोः शिखरविन्यस्तां सयुक्तां सूर्यवर्चसा ॥ काञ्चनस्तम्भरचितां वज्रसंधानतोरणाम् ॥ ७ ॥ मनोनिर्मा णचित्राढ्यां विमानशतमालिनीम् ॥ रत्नजालान्तरवतीं कामगां रत्नभूषिताम् ॥ ८॥ कृतरत्नसमाकीर्णां सर्वर्तुकुसुमोत्कटाम् ॥ देवमायाधरां दिव्यां विहितां विश्वकर्मणा ॥ ९ ॥ तां हृष्टमनसः सर्वे यथास्थानं यथाविधि ॥ यथानिदेशं त्रिदशा विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ १० ॥ ते निषेदुर्यथो क्तेषु विमानेष्वासनेषु च ॥ भद्रासनेषु पीठेषु कुथास्वास्तरणेषु च ॥ ११ ॥ ततः प्रभंजनो वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदितः ॥ मा शब्दमिति सर्वत्र प्रचक्रामाथ तां सभाम् ॥ १२ ॥ निःशब्दस्तिमिते तस्मिन्समाजे त्रिदिवौकसाम् ॥ बभाषे धरणी वाक्यं खेदात्करुणभाषिणी ॥ १३ ॥ धरण्यु वाच ॥ त्वया धार्या त्वहं देव त्वया वै धार्यते जगत् ॥ त्वं धारयसि भूतानि भुवनानि बिभर्षि च ॥ १४ ॥ यत्त्वया धार्यते किञ्चित्तेजसा च बलेन च ॥ ततस्तव प्रसादेन मया यत्नाच्च धार्यत ॥१५॥ त्वया धृतं धारयामि नाधृतं धारयाम्यहम् ॥ न हि तद्विद्यते भूतं यत्त्वया नानुधार्यते ॥ १६ ॥ त्वमेव कुरुषे देव नारायण युगे युगे ॥ मम भारावतरणं जगतो हितकाम्यया ॥ १७ ॥ तवैव तेजसा क्रान्तां रसातलतलं गताम् ॥ त्रायस्व मां सुरश्रेष्ठ त्वामेव शरणं गताम्॥ १८ ॥ दानवैः पीडयमानाऽहं राक्षसैश्च दुरात्मभिः॥त्वामेव शरणं नित्यमुपयास्ये सनातनम् ॥१९॥ तावन्मेऽस्ति भयं भूयो यावन्न त्वां ककुद्मिनम् ॥ शरणं यामि मनसा शतशो ह्युपलक्षये ॥ २० ॥

॥ १० ॥ कुथासु । "कुथः स्त्रीपुंसयोर्वर्णकम्बले पुंसि बर्हिषि ।" इति विश्वः ॥ ११ ॥ मा शब्दं कुरुतेति वदन्निति शेषः ॥ १२ ॥१३॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ तेजसा दुष्टराजादिरूपेण ॥ १८ ॥ उपयास्ये उपायामि ॥ १९ ॥ ककुद्मिनं धुरन्धरम् उपलक्षये जानामि ॥ २० ॥

पुराणस्य पणस्य कापापमादिम्पनद्वारमन्वे भागित्यर्थः । संक्षिप्ता सम्यक् दृष्टा । असुरौ मधुकैटभौ कृताविति पाठेऽपि इवावित्येवार्थः ॥२१॥ तयोरुत्पत्तिमाह—कर्णेति ॥ स्रोतोद्भवौ स्रवतीति स्रोत मल तदुद्भवौ सं धरार्थे । "विष्णुकर्णमलोद्भूतौ" इत्यन्यत्र दृष्टम् । काष्ठकुड्यसमौ अचेतनौ ॥ २२॥२३ ॥ वायु प्राणरूपी पर्यमृशत्व पस्पर्श ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ नारायण पितामहौ पयोस्थौ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वर्षाणां सहस्र्या यस्मिन् युद्धे सहस्रे सहस्र्या इति वत्

अद्यमाद्य पुराणस्य संक्षिप्ता पद्मयोनिना ॥ मायरुन्धौ कृतौ पूर्वं मृन्मयौ द्वौ महासुरौ ॥ २१ ॥ कर्णस्रोतोद्भवौ तौ हि विष्णोरस्य महात्मन ॥
महार्णवे प्रस्वपत काष्ठकुड्यसमौ स्थितौ ॥२२॥ तौ विवेश स्वय वायुर्ब्रह्मणा साधु चोदित ॥ दिव प्रच्छादयन्तौ तु ववृधाते महासुरौ॥२३॥
वायुप्राणौ तु तौ दृष्ट्वा ब्रह्मा पर्यमृशच्छनैः ॥ एकं मृदुतर मेने कठिनं वेद चापरम् ॥ २४ ॥ नामनी तु तयोश्चक्रे स विभु सलिलोद्भव ॥ मृदु
स्त्वय मधुर्नाम कठिन कैटभोऽभवत् ॥ २५ ॥ तौ दैत्यौ कृतनामानौ चेरतुर्बलदर्पितौ ॥ सर्वमेकार्णव लोक योद्धुकामौ सुदुर्जयौ ॥ २६ ॥
तावागतौ समालोक्य ब्रह्मा लोकपितामह ॥ एकार्णवाम्बुनिचये तत्रैवान्तरधीयत ॥ २७ ॥ स पद्मे पद्मनाभस्य नाभिमध्यात्समुत्थिते ॥
रोचयामास वसतिं गुह्यां ब्रह्मा चतुर्मुख ॥ २८ ॥ तावुभौ जलगर्भस्थौ नारायणपितामहौ ॥ बहून्वर्षगणानप्सु शयानौ न चकम्पतु ॥ २९ ॥
अथ दीर्घस्य कालस्य तावुभौ मधुकैटभौ ॥ आजग्मतुस्तमुद्देश यत्र ब्रह्मा व्यवस्थितः ॥ ३० ॥ दृष्ट्वा तावसुरौ घोरौ महाकायौ दुरासदौ ॥
ब्रह्मणा ताडितो विष्णु पद्मनालेन वै तदा ॥ उत्पपाताथ शयनात्पद्मनाभो महाद्युति ॥ ३१ ॥ तद्युद्धमभवद्घोर तयोस्तस्य च वै तदा॥एकार्णवे
तदा लोके त्रैलोक्ये जलतां गते ॥ ३२ ॥ तदाऽभूत्तुमुल युद्ध वर्षसंख्यासहस्रश ॥ न च तावसुरौ युद्धे तदा श्रममवापतु ॥ ३३ ॥ अथातो
दीर्घकालस्य तौ दैत्यौ युद्धदुर्मदौ ॥ ऊचतु प्रीतमनसौ देव नारायण हरिम् ॥ ३४ ॥ प्रीतौ स्वस्तव युद्धेन श्लाघ्यस्त्व मृत्युरावयो ॥ आवां
जहि न यत्रोर्वी सलिलेन परिप्लुता ॥ ३५ ॥ हतौ च तव पुत्रत्व प्राप्नुयाव सुरोत्तम ॥ यो ह्यावां युधि निर्जेता तस्यावां विहितौ सुतौ ॥ ३६ ॥
स तु गृह्य मृधे दोर्भ्यां दैत्यौ तावभ्यपीडयत् ॥ जग्मतुर्निधन चापि तावुभौ मधुकैटभौ ॥ ३७ ॥ तौ हतौ चाप्लुतौ तोये वपुर्भ्यामेकतां गतौ ॥
मेदो मुमुचतुर्दैत्यौ मथ्यमानौ जलोर्मिभि ॥३८॥ मेदसा तज्जल व्याप्त ताभ्यामन्तर्दधेऽनघः ॥ नारायणश्च भगवानसृजत्स पुन प्रजा ॥३९॥

वर्षसहस्रसंख्यासहस्रशः ॥३३ ॥ अथ अनन्तरम् अत युद्धपतोस्तयोर्नारायणस्य च श्रमाभावात् युद्धाय निर्विण्णाविति भाव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ विहितौ सुतौ ब्रह्मणेति शेष ॥ ३६ ॥ स तु गृह्येति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

कुत्र प्रजा असृजदित्यपेक्षायामाह—दैत्ययोरिति॥४०॥विषाणेन दंष्ट्राग्रेण॥४१॥४२॥४३॥गुरुः कारणं गवां रश्मीनाम्॥४४॥एतत्सर्वं मया संहृतम्॥४५॥४६॥समारो-
प्य रणस्तम्भमिति शेषः॥४७॥४८॥वीरस्य रणे हतस्य पत्नी तस्याः व्रतं सद्योहतभर्तृकाया रूपम् इति यावत्॥४९॥५०॥धारयितुं लोकम् आत्मानं वेति शेषः॥५१॥५२॥

दैत्ययोर्मेदसा च्छन्ना मेदिनीति ततः स्मृता ॥ प्रभावात्पद्मनाभस्य शाश्वती जगती कृता ॥४०॥ वाराहेण पुरा भूत्वा मार्कण्डेयस्य पश्यतः ॥ विषाणेनाहमेकेन तोयमध्यात्समुद्धृता ॥ ४१ ॥हृताऽहं क्रमता भूयस्तदा युष्माकमग्रतः॥बलेः सकाशाद्दैत्यस्य विष्णुना प्रभविष्णुना ॥४२॥ साम्प्रतं खिद्यमानाऽहमेनमेव गदाधरम् ॥ अनाथा जगतो नाथं शरण्यं शरणं गता ॥ ४३ ॥ अग्निः सुवर्णस्य गुरुर्गवां सूर्यो गुरुः स्मृतः ॥ नक्षत्राणां गुरुः सोमो मम नारायणो गुरुः ॥ ४४ ॥ यदहं धारयाम्येका जगत्स्थावरजङ्गमम् ॥ मया धृतं धारयते सर्वमेतद्गदाधरः ॥ ४५ ॥ जामदग्न्येन रामेण भारावतरणेप्सया ॥ रोषात्त्रिःसप्तकृत्वोऽहं क्षत्रियैर्विप्रयोजिता ॥ ४६ ॥ साऽस्मि वेद्यां समारोप्य तर्पिता नृपशोणितैः ॥ भार्गवेण पितुः श्राद्धे कश्यपाय निवेदिता ॥ ४७ ॥ मांसमेदोस्थिदुर्गन्धा दिग्धा क्षत्रियशोणितैः ॥ रजस्वलेव युवतिः कश्यपं समुपस्थिता ॥ ४८ ॥ स मां ब्रह्मर्षिरप्याह किमुर्वि त्वमवाङ्मुखी ॥ वीरपत्नीव्रतमिदं धारयन्ती विषीदसि॥४९॥साऽहं विज्ञापितवती कश्यपं लोकभावनम् ॥ पतयो मे हता ब्रह्मन्भार्गवेण महात्मना ॥ ५० ॥ साऽहं विहीना विक्रान्तैः क्षत्रियैः शस्त्रवृत्तिभिः ॥ विधवा शून्यनगरा न धारयितुमुत्सहे ॥ ५१ ॥ तन्मह्यं दीयतां भर्ता भगवंस्त्वत्समो नृपः ॥ रक्षेत्सग्रामनगरां यो मां सागरमालिनीम् ॥ ५२ ॥ स श्रुत्वा भगवान्वाक्यं बाढमित्यब्रवीत्प्रभुः ॥ ततो मां मानवेन्द्राय मनवे स प्रदत्तवान् ॥ ५३ ॥ सा मनुप्रभवं दिव्यं प्राप्येक्ष्वाकुकुलं नृपम् ॥ विपुलेनास्मि कालेन पार्थिवात्पार्थिवं गता ॥ ५४ ॥ एवं दत्ताऽस्मि मनवे मानवेन्द्राय धीमते ॥ भुक्ता राजसहस्रैश्च महर्षिकुलसंमितैः ॥ ५५ ॥ बहवः क्षत्रियाः शूरा मां जित्वा दिवमाश्रिताः ॥ ते च कालवशं प्राप्य मय्येव प्रलयं गताः ॥५६॥ मत्कृते विग्रहा लोके वृत्ता वर्तन्त एव च ॥ क्षत्रियाणां बलवतां संग्रामेष्वनिवर्तिनाम् ॥५७॥ एतद्युष्मत्प्रवृत्तेन दैवेन परिपाल्यते ॥ जगद्धितार्थं कुरुत राज्ञां हेतुं रणं क्षये ॥ ५८ ॥ यद्यस्ति मयि कारुण्यं भारशैथिल्यकारणात् ॥ एकश्चक्रधरः श्रीमानभयं मे प्रयच्छतु ॥ ५९ ॥ यमहं भारसंतप्ता संप्राप्ता शरणार्थिनी ॥ भारो यद्यवरोतव्यो विष्णुरेष ब्रवीतु माम् ॥ ६० ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥छ॥

मनवे श्राद्धदेवाय॥५३॥५४॥५५॥५६॥५७॥क्षये हेतुमिति संबन्धः॥५८॥५९॥अवरोप्तव्यः उत्तारणीयः॥६०॥इति हरिवंशे टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५२॥

त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये कृतमंशावतारणम् ॥ देवौकसैर्विष्णुनाऽप्रदिष्टैर्यथायोग्यत उच्यते ॥ १ ॥ ते श्रुत्वा तदर्थकृत्यं पृथिव्याः प्रयोजनस्य साधकं कार्यम्॥ १ ॥ २॥ ३॥ ४॥
॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ पार्थिवं पृथिवीहितं कार्यं प्रयोजनं कार्यम् अवश्यकर्तव्यम् ॥८ ॥९॥१०॥११॥१२॥ अवरोहत अवतारं कुरुत । भावयन्तः पालयन्तः ॥ १३ ॥
पार्थिवे पृथिवीस्थिते वंशे पृथिव्यां यत् मया कृतं तच्छ्रूयतां कीदृशेन इमं संभ्रमं भूमेर्भयं विजानतेति संबन्धः ॥ १४ ॥ तनूजेन पुत्रेण सह कथाभिः हेतुभूताभिः कथाप्रस

वैशम्पायन उवाच ॥ ते श्रुत्वा पृथिवीवाक्यं सर्व एव दिवौकसः ॥ तदर्थकृत्यं संचिन्त्य पितामहमथाब्रुवन् ॥ १ ॥ भगवन्क्रियतामस्या धरण्या भारसंततिः ॥ शरीरकर्ता लोकानां त्वं हि लोकस्य चेश्वर ॥२॥ यत्कर्तव्यं महेन्द्रेण यमेन वरुणेन च॥ यद्वा कार्यं धनेशेन स्वयं नारायणेन वा ॥३॥ यद्वा चन्द्रमसा कार्यं भास्करेणानिलेन वा ॥ आदित्यैर्वसुभिर्वापि रुद्रैर्वा लोकभावन ॥ ४ ॥ अश्विभ्यां देववैद्याभ्यां साध्यैर्वा त्रिदशालये ॥ बृहस्पत्युशनोभ्यां वा कालेन कलिनापि वा ॥५॥ महेश्वरेण वा ब्रह्मन्विशाखेन गुहेन वा ॥ यक्षराक्षसगन्धर्वैश्चारणैर्वा महोरगैः ॥६॥ पतगैः पर्वतैश्चापि सागरैर्वा महोर्मिभिः ॥ गङ्गामुखाभिर्दिव्याभिः सरिद्भिर्वा सुरेश्वर ॥ ७ ॥ क्षिप्रमाज्ञापय विभो कथमंशः प्रयुज्यताम् ॥ यदि ते पार्थिवं कार्यं कार्यं पार्थिवविग्रहे ॥८॥ कथमंशावतरणं कुर्मः सर्वे पितामह ॥ अन्तरिक्षगता ये च पृथिव्यां पार्थिवाश्च ये ॥ ९ ॥ सदस्यानां च विप्राणां पार्थिवानां कुलेषु च ॥ अयोनिजाश्चैव तनूः सृजामो जगतीतले ॥ १० ॥ सुराणामेककार्याणां श्रुत्वैतन्निश्चितं मतम्॥ देवैः परिवृतः प्राह वाक्यं लोकपितामहः ॥ ११ ॥ रोचते मे सुरश्रेष्ठा युष्माकमपि निश्चयः ॥ सृजध्वं स्वशरीरांशांस्तेजसाऽऽत्मसमान्भुवि ॥ १२ ॥ सर्व एव सुरश्रेष्ठास्तेजोभिरवरोहत ॥ भावयन्तो भुवं देवीं लब्ध्वा त्रिभुवनश्रियम् ॥ १३ ॥ पार्थिवे भारते वंशे पूर्वमेव विजानता ॥ पृथिव्यां संभ्रममिमं श्रूयतां यन्मया कृतम् ॥ १४॥ समुद्रोऽहं पुरा पूर्वं वेलामासाद्य पश्चिमाम् ॥ आसे सार्धं तनूजेन कश्यपेन महात्मना ॥१५॥ कथाभिः पूर्ववृत्ताभिर्लोकवेदानुगामिभिः ॥ इतिवृत्तैश्च बहुभिः पुराणप्रभवैर्गुणैः ॥१६॥ कुर्वतस्तु कथास्तास्ताः समुद्रः सह गङ्गया ॥ समीपमाजगामाशु युक्तस्तोयदमारुतैः ॥ १७ ॥ स वीचिविषमां कुर्वन्गतिं वेगतरङ्गिणाम् ॥ यादोगणविचित्रेण सच्छन्नस्तोयवाससा ॥ १८ ॥ शङ्खमुक्तामलतनुः प्रवालद्रुमभूषणः ॥ युक्तश्चन्द्रमसा पूर्णः साभ्रगम्भीरनिःस्वनः ॥ १९ ॥

ङ्गनिमित्तम् आसे उपविष्टोऽभूवमिति द्वयोरन्वयः ॥ १५ ॥ इतिवृत्तैरितिहासैः गुणैर्गुणवद्भिः ॥ १६ ॥ समुद्रः मूर्तिमान् ॥ १७ ॥ स्थावररूपेण विषमां गतिं कुर्वन् तोयवा
ससा तोयरूपेण वस्त्रेण वाससा यादोगणाकारं विशिष्य चित्रं यस्मिन् तेन ॥ १८ ॥ चन्द्रमसा स्थावरस्वरूपस्य विषमगतिनिमित्तेन ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ शान्तोऽसीत्यशान्तेऽपि विरुद्धलक्षणया उपहासः ॥२१॥२२॥ सकारणां भारावतारणनिमित्तवतीम् ॥२३॥२४॥२५ ॥२६ ॥२७॥ देवदेवानां रुद्रादीनाम्
॥ २८ ॥ विधेयात्मा आज्ञाकारी अशपः शापं दत्तवानसि ॥२९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमाणं शरणागतोपेक्षायां दोषप्रतिपादकं वेदम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

स मां परिभवन्नेव स्वां वेलां समतिक्रमन् ॥ क्लेदयामास चपलैर्लावणैरम्बुविस्रवैः ॥२०॥ तं च देशं व्यवसितः समुद्रोऽद्रिर्विमर्दितुम् ॥ उक्तः संर
ब्धया वाचा शान्तोऽसीति मया तदा ॥ २१ ॥ शान्तोऽसीत्युक्तमात्रस्तु तनुत्वं सागरो गतः॥संहतोर्मितरङ्गौघः स्थितो राजश्रिया ज्वलन् ॥२२॥
भूयश्चैव मया शप्तः समुद्रः सह गङ्गया ॥ सकारणां मतिं कृत्वा युष्माकं हितकाम्यया ॥२३॥ यस्मात्त्वं राजतुल्येन वपुषा समुपस्थितः ॥ गच्छा
र्णव महीपालो राजैव त्वं भविष्यसि ॥२४॥ तत्रापि सहजां लीलां धारयन्स्वेन तेजसा ॥ भविष्यसि नृणां भर्त्ता भारतानां कुलोद्वहः ॥ २५ ॥
शान्तोऽसीति मयोक्तस्त्वं यच्चासि तनुतां गतः ॥ सुतनुर्यशसा लोके शन्तनुस्त्वं भविष्यसि ॥ २६ ॥ इयमप्यायतापाङ्गी गङ्गा सर्वाङ्गशोभना ॥
रूपिणी च सरिच्छ्रेष्ठा तत्र त्वामुपयास्यति ॥ २७ ॥ एवमुक्तस्तु मां क्षुब्धः सोऽभिवीक्ष्यार्णवोऽब्रवीत् ॥ मां प्रभो देवदेवानां किमर्थं शप्तवानसि
॥२८॥ अहं तव विधेयात्मा त्वत्कृतस्त्वत्परायणः ॥ अशपोऽसदृशैर्वाक्यैरात्मजं मां किमात्मना ॥२९॥ भगवंस्त्वत्प्रसादेन वेगात्पर्वणि वर्द्धितः ॥
यद्यहं चलितो ब्रह्मन्कोऽत्र दोषो ममात्मनः ॥ ३० ॥ क्षिप्ताभिः पवनैरद्भिः स्पृष्टो यद्यसि पर्वणि ॥ अत्र मे किं नु भगवन्विद्यते शापकारणम्
॥३१॥ उद्धतैश्च महावातैः प्रवृद्धैश्च बलाहकैः॥पर्वणा चेन्दुयुक्तेन त्रिभिः क्षुब्धोऽस्मि कारणैः॥३२॥ एवं यद्यपराद्धोऽहं कारणैस्त्वत्प्रकल्पितैः ॥
क्षन्तुमर्हसि मे ब्रह्मञ्छापोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥३३॥ एवं मयि निरालम्बे शापाच्छिथिलतां गते ॥ कारुण्यं कुरु देवेश प्रमाणं यद्यवेक्षसे ॥ ३४ ॥
अस्यास्तु देवगङ्गाया गां गतायास्त्वदाज्ञया ॥ मम दोषात्सदोषायाः प्रसादं कर्त्तुमर्हसि ॥३५॥ तमहं श्लक्ष्णया वाचा महार्णवमथाब्रुवम् ॥ अका
रणज्ञं देवानां त्रस्तं शापानलेन तम् ॥३६॥ शान्तिं व्रज न भेतव्यं प्रसन्नोऽस्मि महोदधे॥शापेऽस्मिन्सरितां नाथ भविष्यं शृणु कारणम् ॥३७॥
त्वं गच्छ भारते वंशे स्वं देहं स्वेन तेजसा ॥ आधत्स्व सरितां नाथ त्यक्त्वेमां सागरीं तनुम् ॥३८॥ महोदधे महीपालस्तत्र राजश्रिया वृतः ॥
पालयंश्चतुरो वर्णान्त्रस्यसे सलिलेश्वर ॥३९॥ इयं च ते सरिच्छ्रेष्ठा बिभ्रती रूपमुत्तमम् ॥ तत्कालं रमणीयाङ्गी गङ्गा परिचरिष्यति ॥ ४० ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तेजसा त्यक्त्वेति संबन्धः । योगबलेन विभज्येत्यर्थः । आधत्स्व गर्भे इति शेषः ॥ ३८ ॥ तत्र वंशे ॥ ३९ ॥ ४० ॥

गान तद्वशोकमी

सह्येद सङ्केनापराधमाम मानुषयोनिज दु:ख विस्मरिष्यसि वक्त्यसुखास्वादनेन ॥ ४१ ॥ प्राजापत्येन [illegible] ४२॥

सिकरान् ॥४४॥ तनु मनुष्यशरीरम् ॥४५॥४६ ॥ ४७ ॥ परिलम्बते भुव भपते । ४८॥ शूद्रायां स[illegible] भार्यायां सत्यवतीसंज्ञायां द्वितीया भीष्मापेक्षया तनुः

पुत्र चित्राङ्गदस्य पूर्वमेव मृतत्वादगणना ॥४९॥ ५०॥५१॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ विविक्तानि विजनानि पुरादीनि तेषामोघो यस्यां सा विविक्तपुरराष्ट्रौघा शैथिल्य

अनया सह जाह्नव्या मोदमानो ममाऽऽज्ञया॥ इम सलिलसङ्क्लेद विस्मरिष्यसि सागर॥४१॥त्वरता चैव कर्त्तव्य त्वयेद मम शासनम्॥प्राजापत्येन
विधिना गङ्गया सह सागर ॥४२॥ वसव प्रच्युता स्वर्गात्प्रविष्टाश्च रसातलम् ॥ तेषामुत्पादनार्थाय त्वं मया विनियोजित ॥४३॥ अष्टौ ताञ्ज
द्वावी गर्भानपत्यार्थं दधात्वियम् ॥ विभावसोस्तुल्यगुणान्सुराणां प्रीतिवर्द्धनान् ॥ ४४ ॥ उत्पाद्य त्व वसून्छीघ्र कृत्वा कुरुकुल महत् ॥ प्रवे
प्राप्स्यसि तनुं त्यक्त्वा पुन सागर सागरीम्॥४५॥एवमेतन्मया पूर्वं हितार्थं वः सुरोत्तमा ॥भविष्य पश्यता भार पृथिव्या पार्थिवात्मकम् ॥४६॥
तदेष शन्तनोर्वंशः पृथिव्यां रोपितो मया ॥ वसवो ये च गङ्गायामुत्पन्नास्त्रिदिवौकस ॥ ४७ ॥ अद्यापि भुवि गाङ्गेयस्तत्रैव वसुरष्टम ॥ सप्तेमे
वसव प्राप्ता स एक परिलम्बते ॥४८॥ द्वितीयायां स शूद्रायां द्वितीया शन्तनोस्तनु ॥ विचित्रवीर्यो द्युतिमानासीद्राजा प्रतापवान् ॥ ४९॥
वैचित्रवीर्यौ द्वावेव पार्थिवौ भुवि साम्प्रतम् ॥ धृतराष्ट्रश्च पाण्डुश्च विख्यातौ पुरुषर्षभौ ॥५०॥ तत्र पाण्डो श्रिया जुष्टे द्वे भार्ये सबभूवतु ॥ शुभे
कुन्ती च माद्री च देवयोषोपमे तु ते ॥५१॥ धृतराष्ट्रस्य राज्ञस्तु भार्यैका तुल्यचारिणी ॥ गान्धारी भुवि विख्याता भर्तुर्नित्य व्रते स्थिता॥५२॥
तत्र वंशा विभज्यन्तां विपक्षा पक्ष एव च ॥ पुत्राणां हि तयो राज्ञोर्भविता विग्रहो महान् ॥५३॥ तेषां विमर्दे दायाद्ये नृपाणां भविता क्षय ॥
युगान्तप्रतिम चैव भविष्यति महद्भयम् ॥५४॥ सबलेषु नरेन्द्रेषु शान्तयस्त्वितरेतरम् ॥ विविक्तपुरराष्ट्रौघा क्षिति शैथिल्यमेष्यति ॥ ५५ ॥
द्वापरस्य युगस्यान्ते मया दृष्टं पुरातनम् ॥ क्षय यास्यन्ति शस्त्रेण मानवै सह पार्थिवा ॥ ५६ ॥ तत्रावशिष्टान्मनुजान्सुप्तान्निशि विचेतस ॥
धक्ष्यते शङ्करस्यांश पावकेनाद्भुततेजसा ॥५७॥ अन्तकप्रतिमे तस्मिन्निवृत्ते क्रूरकर्मणि ॥ समाप्तमिदमाख्यास्ये तृतीय द्वापर युगम् ॥ ५८ ॥
महेश्वरांशेऽपसृते ततो माहेश्वरं युगम् ॥ शिष्य प्रवर्त्तते पश्चात्सुग दारुणदर्शनम् ॥ ५९ ॥

निर्बलत्वम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ शङ्करस्यांशः अश्वत्थामा ॥ ५७ ॥ अन्तकप्रतिमे कल्पान्ततुल्ये ॥ ५८ ॥ महेश्वरांशे विष्ण्वंशे श्रीकृष्णेऽपसृते वैकुण्ठ गते सति
माहेश्वरं रौद्र युगं शिष्य कलि ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ महेश्वर रुद्र कुमार स्कन्दम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ धर्मस्येति ॥ धर्मपक्षीयाणां ग्रहणम् । काल[illegible]
तदर्थः नैष्ठिकः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ पूर्वम् आदिपर्वणि ॥ ७० ॥ क्षीरिकावृक्षः राजवृक्षः तद्वत्पुष्टाः वज्रसंहननाः दृढाङ्गाः ॥ ७१ ॥ आयबलाः

अधर्मप्रायपुरुषं स्वल्पधर्मप्रतिग्रहम् ॥ उत्सन्नसत्यसंयोगं वर्द्धितानृतसंचयम् ॥ ६० ॥ महेश्वरं कुमारं च द्वौ च देवौ समाश्रिताः ॥ भविष्यन्ति
नराः सर्वे लोके न स्थविरायुषः ॥ ६१ ॥ तदेष निर्णयः श्रेष्ठः पृथिव्यां पार्थिवान्तकः ॥ अंशावतरणं सर्वे सुराः कुरुत मा चिरम् ॥ ६२ ॥ धर्म
स्यांशस्तु कुन्त्यां वै माद्र्यां च विनियुज्यताम् ॥ विग्रहस्य कलिर्मूलं गान्धार्यां विनियुज्यताम् ॥ ६३ ॥ एतौ पक्षौ भविष्यन्ति राजानः काल
चोदिताः ॥ जातरागाः पृथिव्यर्थे सर्वे संग्रामलालसाः ॥ ६४ ॥ गच्छत्वियं वसुमती स्वां योनिं लोकधारिणी ॥ सृष्टोऽयं नैष्ठिको राज्ञामुपायो
लोकविश्रुतः ॥ ६५ ॥ श्रुत्वा पितामहवचः सा जगाम यथागतम् ॥ पृथिवी सह कालेन वधाय पृथिवीक्षिताम् ॥ ६६ ॥ देवानचोदयद्ब्रह्मा निग्र
हार्थे सुरद्विषाम् ॥ नरं चैव पुराणर्षिं शेषं च धरणीधरम् ॥ ६७ ॥ सनत्कुमारं साध्यांश्च सुरांश्चाग्निपुरोगमान् ॥ वरुणं च यमं चैव सूर्याचन्द्रमसौ
तदा ॥ ६८ ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव रुद्रादित्यास्तथाश्विनौ ॥ ततोंऽशानवनिं देवाः सर्व एवावतारयन् ॥ ६९ ॥ यथा ते कथितं पूर्वमंशावतरणं मया ॥
अयोनिजा योनिजाश्च ते देवाः पृथिवीतले ॥ ७० ॥ दैत्यदानवहन्तारः संभूताः पुरुषेश्वराः ॥ क्षीरिकावृक्षसंकाशा वज्रसंहननास्तथा ॥ ७१ ॥
नागायुतबलाः केचित्केचिदोघबलान्विताः ॥ गदापरिघशक्तीनां सहाः परिघबाहवः ॥ ७२ ॥ गिरिशृङ्गप्रहर्त्तारः सर्वे परिघयोधिनः ॥ वृष्णिवं
शसमुत्पन्नाः शतशोऽथ सहस्रशः ॥ ७३ ॥ कुरुवंशे च ते देवाः पञ्चालेषु च पार्थिवाः ॥ याज्ञिकानां समृद्धानां ब्राह्मणानां च योनिषु ॥ ७४ ॥
सर्वास्त्रज्ञा महेष्वासा वेदव्रतपरायणाः ॥ सर्वर्द्धिगुणसंपन्ना यज्वानः पुण्यकर्मिणः ॥ ७५ ॥ आचालयेयुर्ये शैलान्क्रुद्धा भिन्द्युर्महीतलम् ॥ उत्प
तेयुरथाकाशं क्षोभयेयुर्महोदधिम् ॥ ७६ ॥ एवमादिश्य तान्ब्रह्मा भूतभव्यभवत्प्रभुः ॥ नारायणे समावेश्य लोकाञ्शान्तिमुपागमत् ॥ ७७ ॥
भूयः शृणु यथा विष्णुरवतीर्णो महीतले ॥ प्रजानां वै हितार्थाय प्रभुः प्राणहितेश्वरः ॥ ७८ ॥ ययातिवंशजस्याथ वसुदेवस्य धीमतः ॥ कुले
पूज्ये यशस्कर्मा जज्ञे नारायणः प्रभुः ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥

महाप्रवाहबलाः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ नारायणे इति । भगवन् लोकान् पाहीत्युक्त्वेत्यर्थः ॥ ७७ ॥ हितेश्वरः हिते समर्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥
इति हरिवंशे टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

सतु यथागकेऽप्यायेऽवतारयास्य भूतले ॥ श्रीविष्णु प्रति देवर्षेर्वाक्यमद्भुतमुच्यते ॥ १ ॥ यथानय यथान्यायम् अशावतरणे वृत्ते सति नारद॰ भत्यस्येति पठस्थेनान्वय
॥ १ ॥ धर्मस्य भागे युधिष्ठिरे शक्रस्यार्जुने पवनस्य भीमसेने अश्विनोर्नकुलसहदेवयो भागे भास्करस्य कर्णे ॥२॥ देवपुरोघसो बृहस्पतेर्द्रोणे वसूनामष्टमे भीष्मे ॥ ३ ॥
मृत्योर्यमस्य विदुरे कलेर्दुर्योधने सोमस्याभिमन्यौ शुक्रस्य भूरिश्रवसि वरुणस्य श्रुतायुधे पर्णाशातनये ॥ ४ ॥ शङ्करस्याश्वत्थाम्नि मित्रस्य कार्णिके धनदस्य धृतराष्ट्रे गन्धर्वा
दीनां देवकोप्रमेनद् गासनादिषु ॥ ५ ॥ अशे देवतापसे इत्यर्थ । तिष्ठन् स्थितिमान ॥६॥ सव्यापवृत्तम् अपदक्षिणवेष्टितम् ॥७॥८॥९ ॥ महोपम सूर्यादिसम । धूम

वैशम्पायन उवाच ॥ कृतकार्ये गते काले जगत्यां च यथानयम् ॥ अशावतरणे वृत्ते सुराणां भारते कुले॥१॥भागेऽवतीर्णे धर्मस्य शक्रस्य पव
नस्य च॥अश्विनोर्देवभिषजोर्भागे वै भास्करस्य च ॥२॥ पूर्वमेवावनिगते भागे देवपुरोधस ॥वसूनामष्टमे भागे प्रागेव धरणीं गते॥३॥मृत्योर्भागे
क्षितिगते कलेर्भागे तथैव च ॥ भागे शुक्रस्य सोमस्य वरुणस्य च गां गते ॥ ४ ॥ शङ्करस्य गते भागे मित्रस्य धनदस्य च ॥ गन्धर्वोरगयक्षाणां
भागांशेषु गतेषु च ॥५॥ भागेष्वेतेषु गगनादवतीर्णेषु मेदिनीम् ॥ तिष्ठन्नारायणस्याग्रे नारदः समदृश्यत ॥६॥ ज्वलिताग्निप्रतीकाशो बालार्कसदृ
शेक्षण ॥ सव्यापवृत्तं विपुलं जटामण्डलमुद्वहन् ॥७॥चन्द्रांशुशुक्ले वसने वसानो रुक्मभूषित ॥ वीणां गृहीत्वा महतीं कक्षासक्तां सखीमिव
॥ ८ ॥ कृष्णाजिनोत्तरासङ्गो हेमयज्ञोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः साक्षाच्छक्र इवापर ॥ ९ ॥ भेत्ता जगति गुह्यानां विग्रहाणां महोपम ॥
गाता चतुर्णां वेदानामुद्गाता प्रथमर्त्विजाम् ॥ महर्षिर्विग्रहरुचिर्विद्वान्गान्धर्वकोविद ॥ १० ॥ वैरिकेलिकिलो विप्रो ब्राह्मः कलिरिवापर ॥ देव
गन्धर्वलोकानामादिवक्ता महामुनिः॥११॥स नारदोऽथ ब्रह्मर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ स्थितो देवसभामध्ये सरव्यो विष्णुमब्रवीत् ॥१२॥ अंशा
वतरणं विष्णोर्यदिदं त्रिदशैः कृतम् ॥ क्षयार्थं पृथिवीन्द्राणां सर्वमेतदकारणम् ॥१३॥ यदेतत्पार्थिवं क्षत्रं स्थितं त्वयि यदीश्वर ॥ नृनारायण
युक्तोऽय कार्यार्थं प्रतिभाति मे ॥ १४ ॥ न युक्तं जानता देव त्वया तत्त्वार्थदर्शिना ॥ देवदेव पृथिव्यर्थे प्रयोक्तुं कार्यमीदृशम् ॥ १५ ॥

केतुत्वादिमम उत्पातहेतुत्वादिति वा ॥ १० ॥ वैरीणां केल्या सम्भेण किल क्रीडा यस्य स वैरिकेलिकिलः । "किल शौक्ल्ये क्रीडायां च" इति धातुरिति भाव ।
"लीलाकेलिक्रिया" इति तु विश्व ॥ ११ ॥ १२॥ अकारण कारणेन त्वया हीनत्वाभिष्फलम्॥१३॥यत् यत यत् क्षत्र युक्त तत् त्वयि स्थितं त्वदधीनम् । अत
कार्यार्थ प्रयोजनमिदि नृनारायणाभ्यां युक्त एव मे प्रतिभाति ताभ्यां विना नेत्यर्थ ॥ १४ ॥ ईदृशं नरनारायणहीनम् ॥ १५ ॥

अत्र हेतुमाह—त्वं हीति ॥ त्वम् अन्तर्यामिणं विना सर्वेऽप्येते निरर्थका इत्यर्थः ॥१६॥ अनुयुञ्जसे न नियोजयसि ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अयोध्यायां योद्धुमयोग्यायाम् ॥२६॥२७॥ विषयस्य त्वद्देशस्य आसन्नभूतः सन्निहितोऽस्मि रिपुश्च ह प्रसिद्धं तवास्मि । सामन्तं समीपदेशे

त्वं हि चक्षुष्मतां चक्षुः श्लाघ्यः प्रभवतां प्रभुः ॥ श्रेष्ठो योगवतां योगी गतिर्गतिमतामपि ॥ १६ ॥ देवभागान्गतान्दृष्ट्वा किं त्वं सर्वाश्रयो
विभुः ॥ वसुंधरायाः साह्यार्थमंशं स्वं नाऽनुयुञ्जसे ॥१७॥ त्वया सनाथा देवांशास्त्वन्मयास्त्वत्परायणाः ॥ जगत्यां संचरिष्यन्ति कार्यात्कार्या
न्तरं गताः ॥ १८ ॥ तदहं त्वरया विष्णो प्राप्तः सुरसभामिमाम् ॥ तव संचोदनार्थं वै शृणु चाप्यत्र कारणम् ॥ १९ ॥ ये त्वया निहता दैत्याः
संग्रामे तारकामये ॥ तेषां शृणु गतिं विष्णो ये गताः पृथिवीतलम् ॥ २० ॥ पुरी पृथिव्यां मुदिता मथुरा नामतः श्रुता ॥ निविष्टा यमुनातीरे
स्फीता जनपदायुता ॥२१॥मधुर्नाम महानासीद्दानवो युधि दुर्जयः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां बलेन महताऽन्वितः ॥ २२ ॥ तस्य तत्र महच्चासी
न्महापादपसंकुलम् ॥घोरं मधुवनं नाम यत्रासौ न्यवसत्पुरा ॥ २३ ॥ तस्य पुत्रो महानासील्लवणो नाम दानवः ॥ त्रासनः सर्वभूतानां महाबल
पराक्रमः ॥ २४ ॥ स तत्र दानवः क्रीडन्वर्षपूगाननेकशः ॥ स दैवतगणाँल्लोकानुद्रासयति दर्पितः ॥ २५ ॥ अयोध्यायामयोध्यायां रामे दाश
रथौ स्थिते ॥ राज्यं शासति धर्मज्ञे राक्षसानां भयावहे ॥ २६ ॥ स दानवो बलश्लाघी घोरं वनमुपाश्रितः ॥ प्रेषयामास रामाय दूतं परुषवादि
नम् ॥ २७ ॥ विषयासन्नभूतोऽस्मि तव राम रिपुश्च ह ॥ न च सामन्तमिच्छन्ति राजानो बलदर्पितम् ॥ २८ ॥ राज्ञा राज्यव्रतस्थेन प्रजानां
हितकाम्यया ॥ जेतव्या रिपवः सर्वे स्फीतं विषयमिच्छता ॥२९॥ अभिषेकार्द्रकेशेन राज्ञा रञ्जनकाम्यया ॥ जेतव्यानीन्द्रियाण्यादौ तज्जये हि
ध्रुवो जयः ॥ ३० ॥ सम्यग्वर्तितुकामस्य विशेषेण महीपतेः ॥ नयानामुपदेशेन नास्ति लोकसमो गुरुः ॥ ३१ ॥ व्यसनेषु जघन्यस्य धर्मम
ध्यस्य धीमतः ॥ फलज्येष्ठस्य नृपतेर्नास्ति सामन्तजं भयम् ॥ ३२ ॥ सहजैर्बाध्यते सर्वः प्रवृद्धैरिन्द्रियारिभिः ॥ अमित्राणां प्रियकरैर्मोहैरधृ
तिरीश्वरः ॥ ३३ ॥ यत्त्वया स्त्रीकृते मोहात्सगणो रावणो हतः ॥ नैतदौपयिकं मन्ये महद्वै कर्म कुत्सितम् ॥ ३४ ॥

स्थितं रिपुं सामन्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ सम्यगिति ॥ लोकत एव लौकिकं हिताहितं ज्ञातुं शक्यते न तत्र शास्त्रापेक्षास्तीति भावः ॥ ३१ ॥ जघन्यस्य अवरस्य
द्यूतमृगयादौ आदरहीनस्येत्यर्थः ॥ ३२ ॥ मोहैर्मोहहेतुभिः अधृतिरधीर ईश्वरो वा ॥ ३३ ॥ औपयिकं युक्तिमत् महदपि निन्द्यमेवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥

निन्यत्वमेवाह—त्वेति ॥ ३५ ॥ त्वया व्रतस्थाऽपि यत् मोहात् निहता रावणादयः तेन आश्रमौकसो व्रतिनो दूषिता त्वदीय मनोद्भवन दृष्ट्वाऽन्येऽपि व्रतिनो भव त्वय
पिष्यन्ति अतो दुराचारमरणं कोऽपीति भाव ॥ ३६ ॥ कथमाह—स इति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ परिदेवना आक्रन्दनम् ॥४१॥ इतरेषु असत्सु ॥४२॥

वनवासप्रवृत्तेन यत्त्वया व्रतशालिना ॥ प्रहृत राक्षसानीके नैव दृष्ट सतां विधि ॥ ३५ ॥ सतामक्रोधजो धर्म शुभां नयति सद्गतिम् ॥
यत्त्वया निहता मोहाद्दूषिताश्चाश्रमौकस ॥ ३६ ॥ स एष रावणो धन्यो यस्त्वया व्रतचारिणा ॥ स्त्रीनिमित्ते हतो युद्धे ग्राम्यान्धर्मानवेक्षता ॥
॥३७॥ यदि ते निहत सख्ये दुर्बुद्धिरजितेन्द्रिय ॥ युध्यस्वाद्य मया सार्धं मृधे यद्यसि वीर्यवान् ॥३८॥ तस्य दूतस्य तच्छ्रुत्वा भाषित तत्त्वरा
दिन ॥ धैर्यादसम्भ्रान्तवपु सस्मित राघवोऽब्रवीत्॥३९॥असद्वेतत्त्वया दूत भाषित तस्य गौरवात्॥यन्मां क्षिपसि दोषेण वेदाऽऽत्मान च सुस्थिरम्
॥४०॥यद्यह सत्पथे मूढो यदि वा रावणो हत ॥यदि वा मे हृता भार्या का तत्र परिदेवना॥४१॥न वाङ्मात्रेण दुष्यन्ति साधव सत्पथे स्थिता ॥
जागर्ति च यथा देव सदा सत्स्वितरेषु च ॥४२॥कृत दूतेन यत्कार्यं गच्छ त्वं दूत माचिरम्॥नात्मश्लाघिषु नीचेषु प्रहरन्तीह मद्विधा ॥४३॥
अथ ममानुजो भ्राता शत्रुघ्न शत्रुतापन ॥ तस्य दैत्यस्य दुर्बुद्धेर्मृधे प्रतिकरिष्यति ॥४४॥ एवमुक्त स दूतस्तु ययौ सौमित्रिणा सह॥ अनुज्ञातो
नरेन्द्रेण राघवेण महात्मना ॥ ४५ ॥ स शीघ्रयान सम्प्राप्तस्तद्वानवपुरं महत् ॥ चक्रे निवेश सौमित्रिर्वनान्ते युद्धलालस ॥४६॥ ततो दूतस्य
वचनात्स दैत्य क्रोधमूर्च्छित ॥ पृष्ठतस्तद्वनं कृत्वा युद्धायाभिमुख स्थित ॥४७॥ तद्युद्धमभवद्घोर सौमित्रेर्दानवस्य च ॥ उभयोरेव बलिनो
शूरयो रणमूर्द्धनि ॥ ४८ ॥ तौ शरै साधु निशितैरन्योन्यमभिजघ्नतु ॥ न च तौ युद्धवैमुख्य श्रम वाप्युपजग्मतु ॥४९॥ अथ सौमित्रिणा
बाणे पीडितो दानवो युधि ॥ तत स शूलरहित पर्यहीयत दानवः ॥ ५० ॥ स गृहीत्वाऽङ्कुश चैव देवैर्दत्तवर रणे ॥ कर्षण सर्वभूतानां लवणो
विरराम ह॥५१॥शिरोधरायां जग्राह सोऽङ्कुशेन चकर्ष ह॥प्रवेशयितुमारब्धो लवणो राघवानुजम्॥५२॥स रुक्मत्सरुमुद्यम्य शत्रुघ्न खड्गमुत्तमम्॥
शिरश्चिच्छेद खड्गेन लवणस्य महामृधे ॥५३॥स हत्वा दानव सख्ये सौमित्रिर्मित्रवत्सल ॥तद्वनं तस्य दैत्यस्य चिच्छेदास्त्रेण बुद्धिमान्॥५४॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सौमित्रिणा शत्रुघ्नेन सह ॥४५॥ निवेश वसतिस्थानम् ॥ ४६ ॥४७॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ विरराम विरति प्राप्य चकार ॥५१॥५२ ॥ स
रुक्मत्सरुं स्वर्णमुष्टिम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥

---

१ त्वया शत्रुघ्न भ्रातृ-प्रति प.।

निवेशं निवासस्थानं नगरमिति यावत् । भवाय वृद्धये पुर्या नगरस्य निर्माणे यः परमो धर्मस्तद्वित् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अट्टाः चतुष्काः ॥५७॥५८॥५९॥६०॥६१॥
निविष्टविषयोऽध्यासितमथुराप्रदेशः ॥ ६२ ॥ महासेनपराक्रमः कार्तिकेयतुल्यः ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ अभिनिवेशेन प्रकृत्या ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ क्रव्यादः

छित्त्वा वनं तत्सौमित्रिर्निवेशं सोऽभ्यरोचयत् ॥ भवाय तस्य देशस्य पुर्याः परमधर्मवित् ॥ ५५ ॥ तस्मिन्मधुवनस्थाने मथुरा नाम सा पुरी ॥
शत्रुघ्नेन पुरा सृष्टा हत्वा तं दानवं रणे ॥ ५६ ॥ सा पुरी परमोदारा साट्टप्राकारतोरणा ॥ स्फीता राष्ट्रसमाकीर्णा समृद्धबलवाहना ॥ ५७ ॥
उद्यानवनसंपन्ना सुसीमा सुप्रतिष्ठिता ॥ प्रांशुप्राकारवसना परिखाकुलमेखला ॥ ५८ ॥ चयाट्टालककेयूरा प्रासादवरकुण्डला ॥ सुसंवृतद्वारवती
चत्वरोद्गारहासिनी ॥ ५९ ॥ अरोगवीरपुरुषा हस्त्यश्वरथसंकुला ॥ अर्धचन्द्रप्रतीकाशा यमुनातीरशोभिता ॥ ६० ॥ पुण्यापणवती दुर्गा रत्न
संचयगर्विता ॥ क्षेत्राणि सस्यवन्त्यस्याः काले देवश्च वर्षति ॥ ६१ ॥ नरनारीप्रमुदिता सा पुरी स्म प्रकाशते ॥ निविष्टविषयश्चैव शूरसेनस्ततो
ऽभवत् ॥ ६२ ॥ तस्यां पुर्यां महावीर्यो राजा भोजकुलोद्वहः ॥ उग्रसेन इति ख्यातो महासेनपराक्रमः ॥ ६३ ॥ तस्य पुत्रत्वमापन्नो योऽसौ
विष्णो त्वया हतः ॥ कालनेमिर्महादैत्यः संग्रामे तारकामये ॥ ६४ ॥ कंसो नाम विशालाक्षो भोजवंशविवर्द्धनः ॥ राजा पृथिव्यां विख्यातः
सिंहविस्पष्टविक्रमः ॥ ६५ ॥ राज्ञां भयंकरो घोरः शङ्कनीयो महीक्षिताम् ॥ भयदः सर्वभूतानां सत्पथाद्बाह्यतां गतः ॥ ६६ ॥ दारुणाभिनिवे
शेन दारुणेनान्तरात्मना ॥ युक्तस्तेनैव दर्पेण प्रजानां रोमहर्षणः ॥ ६७ ॥ न राजधर्माभिरतो नात्मपक्षसुखावहः ॥ नात्मराज्ये प्रियकरश्चण्डः
कररुचिः सदा ॥ ६८ ॥ स कंसस्तत्र संभूतस्त्वया युद्धे पराजितः ॥ क्रव्यादो बाधते लोकानासुरेणान्तरात्मना ॥ ६९ ॥ योऽप्यसौ हयविक्रा
न्तो हयग्रीव इति स्मृतः ॥ केशी नाम हयो जातः स तस्यैव जघन्यजः ॥ ७० ॥ स दुष्टो हेषितपटुः केसरी निरवग्रहः ॥ वृन्दावने वसत्येको
नृणां मांसानि भक्षयन् ॥ ७१ ॥ आरिष्टो बलिपुत्रश्च ककुद्मी वृषरूपधृक् ॥ गवामरित्वमापन्नः कामरूपी महासुरः ॥ ७२ ॥ रिष्टो नाम दितेः
पुत्रो वरिष्ठो दानवेषु यः ॥ स कुञ्जरत्वमापन्नो दैत्यः कंसस्य वाहनः ॥ ७३ ॥ लम्बो नामेति विख्यातो योऽसौ दैत्येषु दर्पितः ॥ प्रलम्बो नाम
दैत्योऽसौ वटं भाण्डीरमाश्रितः ॥ ७४ ॥ खर इत्युच्यते दैत्यो धेनुकः सोऽसुरोत्तमः ॥ घोरं तालवनं दैत्यश्चरत्युद्रासयन्प्रजाः ॥ ७५ ॥

मांसादो राक्षस इव ॥ ६९ ॥ जघन्य इव अनुज इव जातः ॥ ७० ॥ निरवग्रहो निर्गलः ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

---

१ क्षेत्राणि रसवन्त्यस्या इति–पा० । २ कलिरुचिः सदा–इति पा० ।

॥ ७६ ॥७७॥ ७८ ॥ ७९ ॥ तव त्वनः भिश्यन्तीति शस्यान्तादेशः छान्दसः ॥ ८० ॥ नान्येन अनन्येन सर्वेषामन्तरात्मनेत्यर्थः । त्वया हतस्य दुर्वृत्तस्यापि त्वमेव गतिरिति भाव । हतस्य तु दिवश्च्युतस्य मेदिनी गतिस्तत्राप्यन्येन हतस्य च्युत्थितस्य दुर्वृत्तस्य स्वर्गतिरेव सर्ववीरसाधारणापि दुर्लभा किमुत त्वत्प्राप्ति यतस्त्वयि जाग्रति पमरूपेण पातयितु सावधाने सतीति श्लोकद्वयार्थ । तस्मान्महाकारुणिकस्त्वं तादृशान् कंसादीन् हन्तु भूभारापहार कुरुष्वेति भाव ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ एतदेवाह—तदित्यादि ना ॥ ८३ ॥ अव्यक्ता नृणां दृश्या अदृश्या सुरोत्तमैरपि विष्णुत्वेन दृश्या अपि परमसमावेनादृश्यास्ते मूर्तयः शरीराणि । देवास्तु तासु दृश्यास्वेव मूर्तिषु समविष्यन्ति

वाराहश्च किशोरश्च दानवौ यौ महाबलौ ॥ मल्लौ रङ्गगतौ तौ तु जातौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ ७६ ॥ यौ तौ मयश्च तारश्च दानवौ दानवान्तक ॥ प्राग्ज्योतिषे तौ भौमस्य नरकस्य पुरे रतौ ॥७७॥ एते दैत्या विनिहतास्त्वया विष्णो निराकृता ॥ मानुषं वपुरास्थाय बाधन्ते भुवि मानुषान् ॥ ७८ ॥ त्वत्कथाद्वेषिणः सर्वे त्वद्भक्तान्घ्नन्ति मानुषान् ॥ तव प्रसादात्तेषां वै दानवानां क्षयो भवेत् ॥ ७९ ॥ त्वत्तस्ते बिभ्यति दिवि त्वत्तो बिभ्यति सागरे ॥ पृथिव्यां तव बिभ्यन्ति नान्यतस्तु कदाचन॥८०॥दुर्वृत्तस्य हतस्यापि त्वया नान्येन श्रीधर ॥ दिवश्च्युतस्य दैत्यस्य गतिर्भवति मेदिनी ॥८१॥ च्युत्थितस्य च मेदिन्यां हतस्य नृशरीरिणः ॥ दुर्लभं स्वर्गगमनं त्वयि जाग्रति केशव ॥८२॥ तदागच्छ स्वयं विष्णो गच्छाम पृथिवीतलम्॥दानवानां विनाशाय विसृजात्मानमात्मना॥८३॥ मूर्तयो हि तवाव्यक्ता दृश्यादृश्याः सुरोत्तमैः ॥तासु सृष्टास्त्वया देवा समविष्यन्ति भूतले॥८४॥तवावतरणे विष्णो कंसः स विनशिष्यति॥ सेत्स्यते च स कार्यार्थो यस्यार्थे भूमिरागता ॥८५॥ त्वं भारते कार्यगुरुस्त्वं चक्षुस्त्वं परायणम् ॥ तदागच्छ हृषीकेश क्षितौ ताञ्जहि दानवान् ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे हरिवंशपर्वणि नारदवाक्यं नाम चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदस्य वचः श्रुत्वा सस्मितं मधुसूदनः ॥ प्रत्युवाच शुभं वाक्यं वरेण्यः प्रभुरीश्वरः ॥ १ ॥ त्रैलोक्यस्य हितार्थाय यन्मां वदसि नारद ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य श्रूयतामुत्तरं वचः ॥ २ ॥ विदिता देहिनो जाता मयैते भुवि दानवाः ॥ यां च यस्तनुमादाय दैत्यः पुष्यति विग्रहम् ॥ ३ ॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ भारते भरतवर्षे कार्यगुरुः गुरु महत्कार्यमस्यास्तीति कार्यगुरु । आहिताग्न्यादित्वात्पूर्वनिपातः । चक्षुरिव सत्पथप्रकाशक ॥ ८६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां चतुःपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ ७ ॥ पञ्चपञ्चाशत्तमेऽध्याये नारदस्य च सान्त्वनम् ॥ भगवतोक्तं विमोर्जन्मस्थानं चापि निरूप्यते ॥१॥ नारदस्य वरेण्य भागमोक्षकार्येष्वरणीयः ॥ १ ॥ २ ॥ पुष्यति पुष्णाति विग्रहं वैरम् ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥१०॥ क्षय इति । एषां कंसादीनां भुवि क्षयः शक्रलोकसत्क्रिया च मया कारुणिकेन दृष्टा आलोचितास्त्येव । अपरावृत्तः पुनर्भु
॥ ११ ॥ योगम् उद्यमं प्रवेक्ष्यामि अन्तर्यामितया बहिर्यामितया च उत्तम्भयामि । पार्थिवं पृथिवीविकारं लोके देहम् ॥ १२ ॥
वमप्रविष्टो देही प्राणो येषां तेषाम् ॥

नागं कुवलयापीडं मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ अरिष्टं चापि
जानामि कंसं संभूतमुग्रसेनसुतं भुवि ॥ केशिनं चापि जानामि दैत्यं तुरगविग्रहम् ॥४॥ सा च मे विदिता विप्र पूतना दुहिता बलेः ॥ ६ ॥ कालियं चापि
जानामि दैत्यं वृषभरूपिणम् ॥५॥ विदितो मे खरश्चैव प्रलम्बश्च महासुरः ॥ विदितो मे जरासन्धः स्थितो मूर्ध्नि महीक्षिताम् ॥ प्राग्ज्योतिषपुरे
जानामि यमुनाह्रदगोचरम् ॥ वैनतेयभयाद्यस्तु यमुनाह्रदमाविशत् ॥ ७ ॥ बाणं च शोणितपुरे गुहप्रतिमतेजसम् ॥९॥ दृप्तं बाहुसहस्रेण देवैरपि
वापि नरकं साधु तर्कये ॥८॥ मानुषे पार्थिवे लोके मानुषत्वमुपागतम् ॥ सर्वं तच्च विजानामि यथा यास्यन्ति ते नृपाः ॥ क्षयो भुवि मया दृष्टः शक्र
सुदुर्जयम् ॥ मय्यासक्तां च जानामि भारतीं महतीं धुरम् ॥ १० ॥ संप्रवेक्ष्याम्यहं योगमात्मनश्च परस्य च ॥ संप्राप्य पार्थिवं लोकं मानुषत्वमुपा
लोके च सत्क्रिया ॥ एषां पुरुषदेहानामपरावृत्तदेहिनाम् ॥ ११ ॥ तेन तेन विधानेन येन यः शान्तिमेष्यति ॥ १३ ॥ अनुप्रविश्य योगेन तास्ता
गतः ॥ १२ ॥ कंसादींश्चापि तान्सर्वान्वधिष्यामि महासुरान् ॥ जगत्यर्थे कृतो योऽयमंशोत्सर्गो दिवौकसैः ॥ सुरदेवर्षिगन्धर्वैरितश्चानु
हि गतयो मया ॥ अमीषां हि सुरेन्द्राणां हन्तव्या रिपवो युधि ॥ १४ ॥ निवासं ननु मे ब्रह्मन्विदधातु पितामहः ॥१६॥ यत्र देशे यथा जातो येन वेषेण वा
मते मम ॥१५॥ विनिश्चयो हि प्रागेव नारदाय कृतो मया ॥ नारायणेमं सिद्धार्थमुपायं शृणु मे विभो ॥ भुवि यस्ते जनयिता जननी च
वसन् ॥ तानहं समरे हन्यां तन्मे ब्रूहि पितामह ॥१७॥ ब्रह्मोवाच ॥ यादवानां महद्वंशमखिलं धारयिष्यति ॥१९॥ तांश्चासुरान्समुत्पाट्य वंशं कृत्वाऽऽ
भविष्यति ॥१८॥ यत्र त्वं च महाबाहो जातः कुलकरो भुवि ॥ पुरा हि कश्यपो विष्णो वरुणस्य महात्मनः ॥ जहार यज्ञिया गा वै पयो
त्मनो महत् ॥ स्थापयिष्यसि मर्यादां नृणां तन्मे निशामय ॥२०॥ प्रदीयमाना गास्तास्तु नैच्छतां वरुणस्य वै ॥ २२ ॥
दास्तु महामखे ॥२१॥ अदितिः सुरभिश्चैते द्वे भार्ये कश्यपस्य तु ॥

॥ १३ ॥ गतयोऽन्तर्द्धानादयः हन्तव्याः रिपवश्च हन्तव्याः ॥१४॥ अंशोत्सर्गः अंशेनावतरणम् । दिवौकसैरिति टच् आर्षः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥
समुत्पाट्य उन्मूल्य महत् माहात्म्यं यश इति यावत् ॥ २० ॥ मखे मखार्थम् ॥ २१ ॥ प्रदीयमानाः मह्यं कश्यपेन प्रत्यर्प्यमाणाः ॥ २२ ॥

। रिया कश्यपेन ॥ २३ ॥ नानुजानाति न प्रत्यर्पयति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ व्युत्थितस्त्यक्तमर्याद ॥२७॥ सवशो मर्यादा ॥ २८ ॥ कर्तव्ये सवस्मिन् कार्ये ..यिन्तां दापनीयास्त्वयत्यर्थ ॥२९॥ आत्मा मद्वैव देवता यासाम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ उत्सृजम् उदसृजम् ॥ ३२ ॥ कश्यपस्य एकोंऽशो नन्दोऽपरो वसुदेव इत्याशये नाह—येनांशनेति ॥ गोपत्वं नन्दत्वम् ॥३३॥ तेऽपीति सन्धिरार्ष ॥३४॥ स प्रसिद्धोऽन्यो यस्तस्य कश्यपस्यांश स वसुदेव गोषु गोपालेषु अधिपतित्वेन तिष्ठति ॥३५॥

ततो मां वरुणोऽभ्येत्य प्रणम्य शिरसा ततः ॥ उवाच भगवन्गावो गुरुणा मे हृता इति ॥ २३ ॥ कृतकार्यो हि गास्तास्तु नानुजानाति मे गुरु ॥ अन्ववर्तत माय द्वे अदितिं सुरभिं तथा ॥२४॥ मम ता ह्यक्षया गावो दिव्या कामदुह प्रभो ॥ चरन्ति सागरान्सर्वान्रक्षिता स्वेन तेजसा ॥ २५ ॥ कस्ता धर्षयितु शक्तो मम गाः कश्यपादृते ॥ अक्षय या क्षरन्त्यग्र्य पयो देवामृतोपमम् ॥ २६ ॥ प्रभुर्वा व्युत्थितो ब्रह्मन्गुरुर्वा यदि वेतर ॥ त्वया नियम्या सर्वे वै त्वं हि न परमा गतिः ॥२७॥ यदि प्रभवतां दण्डो लोके कार्यमजानताम् ॥ न विद्यते लोकगुरो न स्युर्वै लोकसेतव ॥ २८ ॥ यथा वास्तु तथा वास्तु कर्तव्ये भगवान्प्रभु ॥ मम गाव प्रदीयन्तां ततो गन्तास्मि सागरम् ॥ २९ ॥ या आत्मदेवता गावो या गाव सत्त्वमव्ययम् ॥ लोकानां त्वत्प्रवृत्तानामेक गोब्राह्मण स्मृतम् ॥३०॥ त्रातव्या प्रथम गावस्त्रातास्त्रायन्ति ता द्विजान् ॥ गोब्राह्मणपरित्राणे परित्रातं जगद्भवेत् ॥३१॥ इत्यम्बुपतिना प्रोक्तो वरुणेनाहमच्युत ॥ गवां कारणतत्त्वज्ञ कश्यपे शापमुत्सृजम् ॥३२॥ येनांशेन हृता गाव कश्यपेन महर्षिणा ॥ स तेनांशेन जगति गत्वा गोपत्वमेष्यति ॥३३॥ या च सा सुरभिर्नाम अदितिश्च सुरारणि ॥ तेऽप्युभे तस्य भार्ये वै तेनैव सह यास्यत ॥३४॥ ताभ्यां च सहगोपत्वे कश्यपो भुवि रंस्यते ॥ स तस्य कश्यपस्यांशस्तेजसा कश्यपोपमः ॥३५॥ वसुदेव इति ख्यातो गोषु तिष्ठति भूतले ॥ गिरिर्गोवर्धनो नाम मथुरायास्त्वदूरत ॥३६॥ तत्रासौ गोषु निरत कंसस्य करदायक ॥ तस्य भार्याद्वय जातमदितिः सुरभिश्च ते ॥३७॥ देवकी रोहिणी चेमे वसुदेवस्य धीमत ॥ सुरभी रोहिणी देवी चादितिर्देवकी त्वभूत् ॥३८॥ तत्र त्व शिशुरेवादौ गोपालकृतलक्षणः ॥ वर्द्धयस्व महाबाहो पुरा त्रैविक्रमे यथा ॥३९॥ छादयित्वात्मनात्मान मायया योगरूपया ॥ तत्रावतर लोकानां भवाय मधुसूदन ॥४०॥ जयाशीर्वचनैस्त्वेते वर्द्धयन्ति दिवौकस ॥ ४१ ॥ आत्मानमात्मना हि त्वमवतार्य महीतले ॥ देवकीं रोहिणीं चैव गर्भाभ्यां परितोषय ॥ गोपकन्यासहस्राणि रमयश्चर मेदिनीम् ॥ ४२ ॥

॥ ३५ ॥ तस्येति । अदितेरपि यशोदादेवकीभेदेन द्वे रूपे प्रख्ये कश्यपरत् गामित्यनुषङ्गत् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वषयस्व वर्धय । स्वार्थे णिच् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ त्वैवे त्वा त्वाम् ॥ ४१ ॥ आत्मानमिति सार्धं ॥ ४२ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ महाभारते हरिवंशे विष्णुपर्व प्रारभ्यते ॥ अमुष्मिन्प्रथमेऽध्याये स्वर्गादभ्येत्य नारदः॥कंसायाकथयत्तस्य कृष्णान्मृत्युरितीर्यते ॥१॥ ज्ञात्वेति॥१॥ ॥२॥ ॥३॥ ॥४॥ ॥५॥ विसृज्य प्रकल्प्य ॥६॥ ॥७॥ ॥८॥ ॥९॥ ॥१०॥ ॥११॥ ॥१२॥ ॥१३॥ ॥१४॥ ॥१५॥ लघुस्वसा कनिष्ठभगिनी

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ज्ञात्वा विष्णुं क्षितिगतं भागांश्च त्रिदिवौकसाम् ॥ विनाशशंसी कंसस्य नारदो मथुरां ययौ ॥ १ ॥ त्रिविष्टपादापतितो मथुरोपवने स्थितः ॥ प्रेषयामास कंसस्य उग्रसेनसुतस्य वै ॥२॥ स दूतः कथयामास मुनेरागमनं वने ॥ स नारदस्यागमन श्रुत्वा त्वरितविक्रमः ॥ ३ ॥ निर्जगामासुरः कंसः स्वपुर्याः पद्मलोचनः ॥ स ददर्शातिथिं श्लाघ्यं देवर्षिं वीतकल्मषम् ॥ ४ ॥ तेजसा ज्वलनाकारं वपुषा सूर्यवर्चसम् ॥ सोऽभिवाद्यर्षये तस्मै पूजां चक्रे यथाविधि ॥ ५ ॥ आसनं चाग्निवर्णाभं विसृज्योपजहार सः ॥ निषसादासने तस्मिन्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ ६ ॥ उवाच चोग्रसेनस्य सुतं परमकोपनम् ॥ पूजितोऽहं त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥७॥ गते त्वेवं मम वचः श्रूयतां गृह्यतां त्वया ॥ अनुसृत्य दिवोलोकानहं ब्रह्मपुरोगमान् ॥ ८ ॥ गतः सूर्यसखं तात विपुलं मेरुपर्वतम् ॥ स नन्दनवनं चैव दृष्ट्वा चैत्ररथं वनम् ॥ ९ ॥ आप्लुतं सर्वतीर्थेषु सरित्सु सह दैवतैः ॥ दिव्या त्रिधारा दृष्टा ये पुण्या त्रिपथगा नदी ॥१०॥ स्मरणादेव सर्वेषामंहसां या विभेदिनी ॥ उपस्पृष्टं च तीर्थेषु दिव्येषु च यथाक्रमम् ॥११॥ दृष्टं मे ब्रह्मसदनं ब्रह्मर्षिगणसेवितम् ॥ देवगन्धर्वनिर्घोषैरप्सरोभिश्च नादितम् ॥१२॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां समाजे मेरुमूर्द्धनि ॥ संगृह्य वीणां संसक्तामगच्छं ब्रह्मणः सभाम् ॥१३॥ सोऽहं तत्र सितोष्णीषान्नानारत्नविभूषितान् ॥ दिव्यासनगतान्देवानपश्यं सपितामहान् ॥१४॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतः सानुगस्यैव वधोपायः सुदारुणः ॥१५॥ तत्रैषा देवकी या ते मथुरायां लघुस्वसा ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति॥१६॥देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः॥ परं रहस्यं देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ १७ ॥ परश्चैवापरस्तेषां स्वयंभूश्च दिवौकसाम् ॥ ततस्ते तन्महद्भूतं दिव्यं च कथयाम्यहम् ॥ १८ ॥ श्लाघ्यश्च स हि ते मृत्युर्भूतपूर्वश्च तं स्मर ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १९ ॥

प्रेषयामास दूतमिति शेषः ॥ तवैवेति शेषः । अन्ये तु पितृस्वसेति पाठं प्रकल्प्य पितृसंबन्धिनी स्वसा व्यवहितभगिनीति व्याचख्युः ॥१६॥ ॥१७॥ परो मोक्षः अपरः स्वर्गः तत्प्रद इत्यर्थः॥ ॥१८॥ ॥१९ ॥

---

१ गर्भेषु यदि शक्यते–इति पा० ।

स्वस्ति शोभनम् ॥ २०॥२१ ॥ २२ ॥ २४ ॥ २५ ॥ कदन पीडनम् ॥ २६॥ २६॥२७॥२८॥२९॥ केलिकिलः युद्धोत्सुकः सुष्टियान स्निग्धान् ॥ ३० ॥
कण्डूयमान समर्पणं जनयन तस्मै उपायैः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥ ॥छ ॥ अस्मिन्द्वितीये अध्याये कंसस्याऽ

एषा मे त्वद्गता प्रीतिर्यदर्थं चाहमागत ॥ भुज्यतां सर्वकामार्थो स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम्॥२०॥ इत्युक्त्वा नारदे याते तस्य वाक्यं विचिन्तयन् ॥ जहासोच्चैस्ततः कंस प्रकाशदशनश्चिरम् ॥ २१ ॥ सस्मित चैव प्रोवाच भृत्यानामग्रत स्थित ॥ हास्य खलु स सर्वेषु नारदो न विशारद ॥ २२ ॥ नाहं भीषयितुं शक्यो देवैरपि सवासवै ॥ आसनस्थ शयानो वा प्रमत्तो मत्त एव च ॥ २३ ॥ योऽहं दोर्भ्यामुदाराभ्यां क्षोभयेयं धरामिमाम् ॥ कोऽस्ति मां मानुषे लोके य क्षोभयितुमुत्सहेत् ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति देवानामेष देवानुवर्तिनाम् ॥ नृपक्षिपशुसत्वानां करोमि कदनं महत् ॥ २५ ॥ आज्ञाप्यतां हय केशी प्रलम्बो धेनुकस्तथा ॥ अरिष्टो वृषभश्चैव पूतना कालियस्तथा ॥ २६ ॥ अटध्व पृथिवीं कृत्स्नां यथेष्टं कामरूपिण ॥ प्रहरध्व च सर्वेषु येऽस्माकं पक्षदूषका ॥ २७ ॥ गर्भस्थानामपि गतिर्विज्ञेया चैव देहिनाम्॥नारदेन हि गर्भेभ्यो भय न समुदाहृतम् ॥२८॥ भवन्तो हि यथाकामं मोदन्तां विगतज्वरा ॥ मां च वो नाथमाश्रित्य नास्ति देवकृतं भयम् ॥२९॥ स तु केलिकिलो विप्रो भेदशीलश्च नारद ॥ सुश्लिष्टानपि लोकेऽस्मिन्भेदयँल्लभते रतिम् ॥३०॥ कण्डूयमान सततं लोकानटति चञ्चल ॥ वदमानो नरेन्द्राणां तन्त्रे वैराणि चैव हि ॥३१॥ एवं स विलपन्नेव वाङ्मात्रेणैव केवलम् ॥ विवेश कंसो भवन दह्यमानेन चेतसा ॥३२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नारदगमने कंसवाक्य नाम प्रथमोऽध्याय ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सोऽज्ञापयत संरब्ध सचिवानात्मनो हितान् ॥ यत्ता भवत सर्वे वै देवक्या गर्भकृन्तने ॥ १ ॥ प्रथमादेव हन्तव्या गर्भास्ते सप्त एव हि ॥ मूलादेव तु हन्तव्य सोऽनर्थो यत्र संशय ॥ २ ॥ देवकी च गृहे गुप्ता प्रच्छन्नैरभिरक्षिता ॥ स्वैरं चरतु विस्रब्धा गर्भकाले तु रक्ष्यताम् ॥ ३ ॥ मासान्वै पुष्पमासादीन्गणयन्तु मम स्त्रिय ॥ परिणामे तु गर्भस्य शेष ज्ञास्यामहे वयम् ॥ ४ ॥

कुल्योत्पत्ते ॥ विष्णुना योगमायाये नेककार्यानुशासनम् ॥ १ ॥ आज्ञापयत आज्ञापितवान् । संरब्ध क्रुद्ध ॥ १ ॥ प्रथमात् प्रथम जन्मदिनं प्राप्येत्यर्थ । सोऽनर्थो
मूलाद्गर्भधारणादेवोपधायैरुपायैर्हन्तव्य इत्यर्थ ॥ २ ॥ प्रच्छन्नैरन्तःपुररक्षकै ॥ ३ ॥ परिणामे दशममासादौ ॥ ४ ॥

स्त्रीसनाथासु अन्तःपुरभूमिषु वर्षवरैः नपुंसकैः वसुदेवसन्निधौ प्रसवे सति स गर्भमन्यत्र मा नयत्वित्येतदर्थं सोऽपि रक्ष्य इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ अनुलोम्यते अनुकूलं क्रियते
॥ ७ ॥ श्रुतार्थः ज्ञातप्रयोजनः ॥ ८ ॥ अरिष्टम् अक्षेममिति संज्ञितम् उत्पातरूपमित्यर्थः ॥९॥ आधानं स्थापनम् ॥१०॥ गर्भशयनाः जलगर्भशायिनः षड्गर्भा नाम

वसुदेवस्तु संरक्ष्यः स्त्रीसनाथासु भूमिषु ॥ अप्रमत्तैर्मम हिते रात्रावहनि चैव हि ॥ स्त्रीभिर्वर्षवरैश्चैव वक्तव्यं न तु कारणम् ॥५॥ एष मानुष्यको
यत्नो मानुषैरेव साध्यते ॥ श्रूयतां येन दैवं हि मद्विधैः प्रतिहन्यते॥६ ॥मन्त्रग्रामैः सुविहितैरौषधैश्च सुयोजितैः ॥यत्नेन चानुकूलेन दैवमप्यनु
लोम्यते ॥ ७ ॥वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स यत्नवान्कंसो देवकीगर्भकृन्तने ॥ भयेन मन्त्रयामास श्रुतार्थो नारदात्स वै ॥८॥ एवं श्रुत्वा प्रय
त्नं वै कंसस्यारिष्टसंज्ञितम् ॥ अन्तर्द्धानं गतो विष्णुश्चिन्तयामास वीर्यवान् ॥९॥सप्तेमान्देवकीगर्भान्भोजपुत्रो वधिष्यति ॥ अष्टमे च मया गर्भे
कार्यमाधानमात्मनः॥१०॥तस्य चिन्तयतस्त्वेवं पातालमगमन्मनः ॥ यत्र ते गर्भशयनाः षड्गर्भा नाम दानवाः॥११॥विक्रान्तवपुषो दीप्तास्तेऽ
मृतप्राशनोपमाः ॥ अमरप्रतिमा युद्धे पुत्रा वै कालनेमिनः ॥१२॥ते ताततातं संत्यज्य हिरण्यकशिपुं पुरा ॥ उपासांचक्रिरे दैत्याः पुरा लोकपि
तामहम् ॥१३॥तप्यमानास्तपस्तीव्रं जटामण्डलधारिणः॥ तेषां प्रीतोऽभवद्ब्रह्मा षड्गर्भाणां वरं ददौ ॥१४॥ब्रह्मोवाच ॥ भोभो दानवशार्दूलास्त
पसाहं सुतोषितः॥ब्रूत वो यस्य यः कामस्तस्य तं तं करोम्यहम्॥१५॥ते तु सर्वे समानार्था दैत्या ब्रह्माणमब्रुवन्॥यदि नो भगवान्प्रीतो दीयतां
नो वरो वरः॥१६॥अवध्याः स्याम भगवन्दैवतैः समहोरगैः॥ शापप्रहरणैश्चैव स्वस्ति नोऽस्तु महर्षिभिः ॥१७॥ यक्षगन्धर्वपतिभिस्सिद्धचारण
मानवैः ॥ मा भूद्वधो नो भगवन्ददासि यदि नो वरम् ॥१८ ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सुप्रीतेनान्तरात्मना॥भवद्भिर्यदिदं प्रोक्तं सर्वमेतद्भविष्यति
॥१९॥षड्गर्भाणां वरं दत्त्वा स्वयंभूस्त्रिदिवं गतः॥ततो हिरण्यकशिपुः सरोषो वाक्यमब्रवीत्॥२०॥मासुत्सृज्य वरो यस्माद्वृतो वः पद्मसंभवात् ॥
तस्माद्वस्त्याजितः स्नेहः शत्रुभूतांस्त्यजाम्यहम्॥२१॥षड्गर्भा इति योऽयं वः शब्दः पित्राऽभिवर्द्धितः॥स एव वो गर्भगतान्पिता सर्वान्वधिष्यति
॥ २२ ॥ षडेव देवकीगर्भाः षड्गर्भा वै महासुराः॥ भविष्यथ ततः कंसो गर्भस्थान्वो वधिष्यति॥२३॥वैशम्पायन उवाच॥जगामाथ ततो विष्णुः
पातालं यत्र तेऽसुराः॥षड्गर्भाः संयताः सन्ति जले गर्भगृहेशयाः॥ २४ ॥

तः नाम्ना॥"हंसः सुविक्रमः क्राथो दमनो रिपुमर्दनः।क्रोधहन्तेति विख्याताः
षड्गर्भा नाम दानवाः ॥"इति पुराणप्रसिद्धाः ॥११॥ अमृतप्राशनोपमाः देवतुल्या अमरकल्पा इत्यर्थः ॥१२॥ ताततातं स्वपितामहम्। लोकपितामहं ब्रह्माणम् ॥१३॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ वरः श्रेष्ठः वरः प्रार्थितोऽर्थः ॥१६॥१७ ॥ १८॥१९॥२०॥ वो युष्माभिः ॥२१॥२२॥२३॥ संयताःहिरण्यकशिपुशापेन निरुद्धाः ॥२४॥

मददर्श स विष्णु ॥ २१ ॥ स्वनेति ॥ मत्सरदानादविनश्वरस्थूलदेहानामेव तेषां विष्णुमायाबलेन स्वमवज्जन्मान्तरप्रतिभासो हिरण्यकशिपुशापनिमित्तो लवणस्येव जात इत्यर्थ । प्राणेश्वरान् जीवान् । नन्वेव स्वदेहाद्वहिर्गतैः पुरुषैर्देशान्तरे स्वप्नप्रपञ्चो जाग्रद्वत्सत्यत एव प्रतीयत इति दर्शितम् । तेन अस्मद्दृष्टया षड्गर्भाणां जन्म योगमाया ऐन्द्रजालिकवत् व्यावहारिकम् । षड्गर्भदृष्टया तु स्वप्नवत्प्रातिभासिकमिति सिद्धेर्न कश्चिद्दोष ॥ २६ ॥ उत्सृष्टा आज्ञप्ता ॥२७॥२८॥२९॥ देवी पूज्या ॥३०॥ मम इति ॥ सप्तमस्य गर्भस्य यद्यपि प्रसवे जीवनमविरुद्ध तथापि रोहिण्युदरे प्रवेशस्तस्यां गर्भसङ्क्रमश्च मायाबलादेवेति शेषम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

सददर्श जले सुप्तान्षड्गर्भान्गर्भसंस्थितान् ॥ निद्रया कालरूपिण्या सर्वानन्तर्हितान्स वै ॥२५॥ स्वप्नरूपेण तेषां वै विष्णुर्देहानथाविशत्॥ प्राणे
श्वरांश्च निष्कृष्य निद्रायै प्रददौ तदा ॥२६॥तां चोवाच ततो निद्रां विष्णु सत्यपराक्रम ॥ गच्छ निद्रे मयोत्सृष्टा देवकीभवनान्तिकम् ॥२७॥
इमान्प्राणेश्वरान्गृह्य षड्गर्भान्दानवोत्तमान् ॥ सर्वप्राणेश्वरांश्चैव षड्गर्भान्नाम देहिन ॥ षड्गर्भान्देवकीगर्भे योजयस्व यथाक्रमम्॥२८॥जातेष्वेतेषु
गर्भेषु नीतेषु च यमक्षयम्॥कंसस्य विफले यत्ने देवक्या सफले श्रमे॥२९॥प्रसादं ते करिष्यामि मत्प्रभावसम भुवि॥येन सर्वस्य लोकस्य देवि
देवी भविष्यसि॥३०॥सप्तमो देवकीगर्भो योंऽशः सौम्यो ममाग्रज ॥स सङ्क्रामयितव्यस्ते सप्तमे मासि रोहिणीम्॥३१॥सङ्कर्षणात्तु गर्भस्य स तु
सङ्कर्षणो युवा ॥ भविष्यत्यग्रजो भ्राता मम शीतांशुदर्शनः॥३२॥पतितो देवकीगर्भः सप्तमोऽय भयादिति॥अष्टमे मयि गर्भस्थे कंसो यत्नं करि
ष्यति॥३३॥या तु सा नन्दगोपस्य दयिता भुवि विश्रुता ॥यशोदा नाम भद्रं ते भार्या गोपकुलोद्वहा ॥ ३४ ॥ तस्यास्त्वं नवमो गर्भ कुलेऽ
स्माकं भविष्यसि ॥ नवम्यामेव सजाता कृष्णपक्षस्य वै तिथौ ॥ ३५ ॥ अहं त्वभिजितो योगे निशायां यौवने स्थिते ॥ अर्द्धरात्रे करिष्यामि
गर्भमोक्षं यथासुखम् ॥३६॥अष्टमस्य तु मासस्य जातावावां ततः समम् ॥ प्राप्स्यावो गर्भव्यत्यास प्राप्ते कंसस्य नाशने ॥ ३७ ॥ अहं यशोदां
यास्यामि त्वं देवि भज देवकीम् ॥ आवयोर्गर्भसंयोगे कंसो गच्छतु मूढताम् ॥ ३८ ॥ ततस्त्वां गृह्य चरणे शिलायां पातयिष्यति ॥ निरस्य
माना गगने स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥ ३९ ॥ मच्छवीसदृशी कृष्णा सङ्कर्षणसमानना ॥ बिभ्रती विपुलौ बाहू मम बाहूपमौ दिवि ॥४०॥

नवमस्त्वं स्पष्टमनु तस्या अपि देवक्युदरे स्वल्पकालं प्रवेशोऽस्तीति सिद्ध्यति । नवम्यामिति तस्यां कृष्णजन्म तदनन्तरं देव्या इति युक्तम् । एकस्यामपि रात्रौ वात्का लिकतिथिभेदसम्भवात् ॥ ३५ ॥ अभिजितो निशाया अष्टममुहूर्तस्य गर्भमोक्षम् उदराभिर्गमम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ व्यत्यासमेवाह—अहमिति ॥ गर्भसंयोगे अन्योऽ न्यव्यत्यासे ॥ ३८ ॥ निरस्यमाना आस्फाल्यमाना ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कनकत्सरुं सुवर्णमुष्टिम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अङ्गजेन पिच्छेन ॥ ४५ ॥ कीर्णा परिवृता कौमारं कुमारीयोग्यम् ॥ ४६ ॥ शतदृक् सहस्राक्षः ॥४७॥
॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सत्या अवश्यफला उपयाचना ममेदम् ईप्सितं कुरु अहं त्वां पूजयिष्यामीत्येवंरूपा प्रार्थना सत्या उपयाचना यस्यां सा तथा ॥ ५० ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ पुत्रतः पुत्रप्रभृतीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ गतिः आपन्निवारयित्री ॥ ५४ ॥ अनेन वक्ष्यमाणेन तस्य स्तोतुरहं न प्रणश्यामि अदृश्यो न भवामि । स नित्यं

शशि
त्रिशिख शूलमुद्यम्य खड्गं च कनकत्सरुम् ॥ पात्रीं च पूर्णां मधुना पङ्कजं च सुनिर्मलम् ॥४१॥ नीलकौशेयसंवीता पीतेनोत्तरवाससा ॥ शशि
रश्मिप्रकाशेन हारेणोरसि राजता ॥ ४२ ॥ दिव्यकुण्डलपूर्णाभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषिता ॥ चन्द्रसापत्नभूतेन मुखेन त्वं विराजिता ॥ ४३ ॥
मुकुटेन विचित्रेण केशबन्धेन शोभिना ॥ भुजङ्गाभैर्भुजैर्भीमैर्भूषयन्ती दिशो दश ॥४४॥ ध्वजेन शिखिबर्हेण उच्छ्रितेन विराजता ॥ अङ्गजेन
मयूराणामङ्गदेन च भास्वता ॥४५॥ कीर्णा भूतगणैर्घोरैर्मन्नियोगानुवर्तिनी ॥ कौमारं व्रतमास्थाय त्रिदिवं त्वं गमिष्यसि ॥ ४६ ॥ तत्र त्वां
शतदृक्छक्रो मत्प्रदिष्टेन कर्मणा ॥ अभिषेकेण दिव्येन दैवतैः सह योक्ष्यसे ॥ ४७ ॥ तत्रैव त्वां भगिन्यर्थे ग्रहीष्यति स वासवः ॥ कुशिकस्य
तु गोत्रेण कौशिकी त्वं भविष्यसि ॥ ४८ ॥ स ते विन्ध्ये नगश्रेष्ठे स्थानं दास्यति शाश्वतम् ॥ ततः स्थानसहस्रैस्त्वं पृथिवीं शोभयिष्यसि॥
॥ ४९ ॥ त्रैलोक्यचारिणी सा त्वं भुवि सत्योपयाचना ॥ चरिष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥५०॥ तत्र शुम्भनिशुम्भौ द्वौ दानवौ नग
चारिणौ॥ तौ च कृत्वा मनसि मां सानुगौ नाशयिष्यसि ॥५१॥ कृत्वाऽनुयात्रां भूतैस्त्वं सुरामांसबलिप्रिया ॥ तिथौ नवम्यां पूजां त्वं प्राप्स्यसे
सपशुक्रियाम् ॥५२॥ ये च त्वां मत्प्रभावज्ञाः प्रणमिष्यन्ति मानवाः ॥ तेषां न दुर्लभं किञ्चित्पुत्रतो धनतोऽपि वा ॥५३॥ कान्तारेष्ववसन्नानां
मग्नानां च महार्णवे ॥ दस्युभिर्वा निरुद्धानां त्वं गतिः परमा नृणाम् ॥ ५४ ॥ त्वां तु स्तोष्यन्ति ये भक्त्या स्तवेनानेन वै शुभे ॥ तस्याहं न प्रण
श्यामि स च मे न प्रणश्यति॥५५॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भारावतरणे निद्रासंविज्ञानो नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥ ॥छ॥
॥ वैशम्पायन उवाच ॥ आर्यास्तवं प्रवक्ष्यामि यथोक्तमृषिभिः पुरा ॥ नारायणीं नमस्यामि देवीं त्रिभुवनेश्वरीम् ॥ १ ॥

मद्भक्तिं लभतेऽहं च तं न त्यजामीत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ छ ॥ अस्मिन्तृतीये त्वध्याये विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
आर्यास्तव उपन्यस्तो जगद्धित इतीर्यते ॥ १ ॥ आर्यास्तवम् अनेनेति प्राकृतम् ॥ १ ॥

सिद्धिपुष्टिर्धृतिर्वीरनम् ॥ २ ॥ सिद्धसेनस्य स्कन्दस्य । उग्रचारी उग्रेण कर्मणा परतीत्युग्रधारिणी पुस्त्वमार्थम् ॥ ३ ॥ यमस्य भगिनी मृत्युः ॥४॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ छागलैर्मेषाविशेषै ॥ ८ ॥ विगृहीतयादिषु पुस्त्वमापम् ॥ ९ ॥ निशा मरणम् । परमा गतिर्मुक्ति ॥ १० ॥११॥ १२ ॥ १३ ॥ सोवा लाङ्गलपद्धति धरणी धात्री

त्व हि सिद्धिर्धृति कीर्ति श्रीर्विद्या सन्नतिर्मति ॥ सध्या रात्रि प्रभा निद्रा कालरात्रिस्तथैव च ॥ २ ॥ आर्या कात्यायनी देवी कौशिकी ब्रह्मचारिणी ॥ जननी सिद्धसेनस्य उग्रचारी महाबला ॥३॥ जया च विजया चैव पुष्टिस्तुष्टि क्षमा दया ॥ ज्येष्ठा यमस्य भगिनी नीलकौशेयवासिनी ॥ ४ ॥ बहुरूपा विरूपा च अनेकविधिचारिणी ॥ विरूपाक्षी विशालाक्षी भक्तानां परिरक्षिणी ॥५॥ पर्वताग्रेषु घोरेषु नदीषु च गुहासु च ॥ वासस्तव महादेवि वनेषूपवनेषु च ॥ ६ ॥ शबरैर्बर्बरैश्चैव पुलिन्दैश्च सुपूजिता ॥ मयूरपिच्छध्वजिनी लोकान्क्रमसि सर्वश ॥ ७ ॥ कुक्कुटैश्छागलैर्मेषैः सिंहैर्व्याघ्रैस्समाकुला ॥ घण्टानिनादबहुला विन्ध्यवासिन्यभिश्रुता ॥८॥ त्रिशूली पट्टिशधरा सूर्यचन्द्रपताकिनी ॥ नवमी कृष्णपक्षस्य शुक्लस्यैकादशी तथा ॥ ९ ॥ भगिनी बलदेवस्य रजनी कलहप्रिया ॥ आवास सर्वभूतानां निष्ठा च परमा गति ॥१०॥ नन्दगोपसुता चैव देवानां विजयावहा ॥ चीरवासा सुवासाश्च रौद्री सध्याचरी निशा ॥११॥ प्रकीर्णकेशी मृत्युश्च सुरामांसबलिप्रिया ॥ लक्ष्मीरलक्ष्मीरूपेण दानवानां वधाय च ॥ १२ ॥ सावित्री चापि वेदानां माता मन्त्रगणस्य च ॥ कन्यानां ब्रह्मचर्यं त्व सौभाग्य प्रमदासु च ॥ १३ ॥ अन्तर्वेदी च यज्ञानामृत्विजां चैव दक्षिणा ॥ कर्षुकाणां च सीतेति भूतानां धरणीति च ॥ १४ ॥ सिद्धि सांयात्रिकाणां तु वेला त्व सागरस्य च ॥ यक्षाणां प्रथमा यक्षी नागानां सुरसेति च ॥ १५ ॥ ब्रह्मवादिन्यथो दीक्षा शोभा च परमा तथा ॥ ज्योतिषां त्व प्रभा देवि नक्षत्राणां च रोहिणी॥१६॥ राजद्वारेषु तीर्थेषु नदीनां सगमेषु च ॥ पूर्णा च पूर्णिमा चन्द्रे कृत्तिवासा इति स्मृता॥१७॥सरस्वती च वाल्मीके स्मृतिर्द्वैपायने तथा ॥ ऋषीणां धर्मबुद्धिस्तु देवानां मानसी तथा ॥ सुरा देवी तु भूतेषु स्तूयसे त्व स्वकर्मभि ॥ १८ ॥ इन्द्रस्य चारुदृष्टिस्त्व सहस्रनयनेति च ॥ तापसानां च देवी त्वमरणी चाग्निहोत्रिणाम् ॥ १९ ॥ क्षुधा च सर्वभूतानां तृप्तिस्त्व दैवतेषु च ॥ स्वाहा तृप्तिर्धृतिर्मेधा वसूनां त्व वसुमती ॥ २० ॥

॥ १४ ॥ प्रथमा यक्षी कुबेरमाता सांयात्रिकाणां पोतवणिजाम् ॥ १५ ॥ १६॥ राजद्वारादिषु पूर्णा लक्ष्मीरिति शेष ॥ १७ ॥ मानसी सत्यसकल्पाऽऽत्मिका चेतोवृत्ति ॥ १८ ॥ १९ ॥ वसुमतीति दैर्घ्य सूत्रानुरोधात् ॥ २० ॥

१ वर्षेष्वन्य चेति पा ।

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ व्यासप्रकल्पित विष्णुना कृतमपि व्यासेन पद्यस्वरूपेण रचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२॥
॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अस्मिश्चतुर्थे त्वध्याये देवक्यां वसुदेवतः ॥ श्रीकृष्णस्योच्यते तावज्जन्म

आशा त्वं मानुषाणां च पुष्टिश्च कृतकर्मणाम् ॥ दिशश्च विदिशश्चैव तथा ह्यग्निशिखा प्रभा ॥ २१ ॥ शकुनी पूतना त्वं च रेवती च सुदारुणा ॥
निद्राऽपि सर्वभूतानां मोहिनी क्षत्रिया तथा ॥ २२ ॥ विद्यानां ब्रह्मविद्या त्वमोङ्कारोऽथ वषट् तथा ॥ नारीणां पार्वतीं च त्वां पौराणीमृषयो विदुः
॥ २३ ॥ अरुन्धती च साध्वीनां प्रजापतिवचो यथा ॥यथार्थनामभिर्दिव्यैरिन्द्राणी चेति विश्रुता ॥ २४ ॥ त्वया व्याप्तमिदं सर्वं जगत्स्थावर
जङ्गमम् ॥ संग्रामेषु च सर्वेषु अग्निप्रज्वलितेषु च ॥ नदीतीरेषु चौरेषु कान्तारेषु भयेषु च ॥ २५ ॥ प्रवासे राजबन्धे च शत्रूणां च प्रमर्दने ॥
प्राणात्ययेषु सर्वेषु त्वं हि रक्षा न संशयः ॥२६॥ त्वयि मे हृदयं देवि त्वयि चित्तं मनस्त्वयि ॥ रक्ष मां सर्वपापेभ्यः प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥२७॥
इमं यः सुस्तवं दिव्यमिति व्यासप्रकल्पितम् ॥ यः पठेत्प्रातरुत्थाय शुचिः प्रयतमानसः ॥२८॥ त्रिभिर्मासैः काङ्क्षितं च फलं वै संप्रयच्छसि ॥
षड्भिर्मासैर्वरिष्ठं तु वरमेकं प्रयच्छसि ॥२९॥ अर्चिता तु त्रिभिर्मासैर्दिव्यं चक्षुः प्रयच्छसि ॥ संवत्सरेण सिद्धिं तु यथाकामं प्रयच्छसि ॥३० ॥
सत्यं ब्रह्म च दिव्यं च द्वैपायनवचो यथा ॥ नृणां बन्धं वधं घोरं पुत्रनाशं धनक्षयम् ॥ ३१ ॥ व्याधिमृत्युभयं चैव पूजिता शमयिष्यसि ॥ भवि
ष्यसि महाभागे वरदा कामरूपिणी ॥ मोहयित्वा च तं कंसमेका त्वं भोक्ष्यसे जगत् ॥३२ ॥ अहमप्यात्मनो वृत्तिं विधास्ये गोषु गोपवत् ॥
स्ववृद्ध्यर्थमहं चैव करिष्ये कंसगोपताम् ॥ ३३ ॥ एवं तां स समादिश्य गतोऽन्तर्द्धानमीश्वरः ॥ सा चापि तं नमस्कृत्य तथास्त्विति च नि
श्चिता ॥३४॥ यश्चैतत्पठते स्तोत्रं शृणुयाद्वाऽप्यभीक्ष्णशः ॥ सर्वार्थसिद्धिं लभते नरो नास्त्यत्र संशयः॥३५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि स्वप्नगर्भविधाने आर्यास्तुतिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ॐ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृते गर्भविधाने तु देवकी देवतो
पमा ॥ जग्राह सप्त तान्गर्भान्यथावत्समुदाहृतान् ॥ १ ॥ षड्गर्भान्निस्सृतान्कंसस्ताञ्जघान शिलातले ॥ आपन्नं सप्तमं गर्भं सा निनायाथ
रोहिणीम् ॥ २ ॥ अर्द्धरात्रे स्थितं गर्भं पातयन्ती रजस्वला ॥ निद्रया सहसाऽऽविष्टा पपात धरणीतले ॥ ३ ॥

लोकविडम्बनम् ॥ १ ॥ कृते गर्भविधाने गर्भाधाने । समुदाहृतान् योगमायायै विष्णुना प्रोक्तान् ॥ १ ॥ आपन्नं देवक्यां प्राप्तं सा योगमाया रोहिणीं प्रति नीतवती अथ
देवक्याः सप्तमो गर्भो गलित इति लोकप्रवादानन्तरम् ॥ २ ॥ रजस्वला रोहिणी स्वोदरे स्थितं गर्भं पातयन्ती पपात ॥ ३ ॥

१ पर्यायनामभिः—इति पा० ।

।त्रमरि गर्भम् अपश्यन्ती योगमायया तस्यान्वर्धान नीतत्वात् ॥ ४ ॥ अथैतां योगनिद्रा समाश्वासयदित्याह—तामिति ॥ रोहिणीं वराबुध्दिकरीम् ॥ ५ ॥ कर्षणेनेति ॥ पूर्वं देवक्या स्वे गर्भे आहितस्य गर्भस्य सनति तदुदरं प्रापितस्य गर्भस्य कर्षणेन आकर्षणाद्धेतोस्तव सकर्षणो नाम पुत्रो भविष्यति ॥६॥ रोहिणी सोमपत्नी यथा बुधक्रोडा तद्वत् ॥ ७ ॥ मार्गेण मागमेन सनमो गर्भो देवक्या कं गत कथा पतित इति मार्गमाणेष्वेव कंसीयेषु अष्टम नूतन गर्भं देवकी आधत्त ॥ ८ ॥ अत्र काले ॥ ९ ॥१०॥ ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ देवकी विष्णुम् अभिजिति मुहूर्तेऽजनयत् । विभूषिते विभो विष्णोः उपिते प्रोषिते व्रज प्रति प्रवासे जाते सति सार्धरात्रे चतुर्भागाया रात्रे

मा स्वप्नमिव त दृष्ट्वा स्वे गर्भ गर्भमादधत् ॥ अपश्यन्ती च त गम मुहूर्तं व्यथिताऽभवत् ॥४ ॥ तामाह निद्रा सविभ्रां नैशे तमसि रोहिणीम् ॥
रोहिणीमिव सोमस्य वसुदेवस्य धीमतः ॥५॥ कर्षणेनास्य गर्भस्य स्वगर्भे चाहितस्य वै ॥ सकर्षणो नाम सुत शुभे तव भविष्यति ॥६॥ सा
त पुत्रमवाप्यैव हृष्टा किंचिदवाङ्मुखी ॥ विवेश रोहिणी वेश्म सुप्रभा रोहिणी यथा ॥ ७ ॥ तस्य गर्भस्य मार्गेण गर्भमाधत्त देवकी ॥ यदर्थं सप्त
ते गर्भा कंसेन विनिपातिता ॥ ८ ॥ त तु गर्भं प्रयत्नेन ररक्षुस्तस्य मन्त्रिण ॥ सोऽप्यत्र गर्भवसतौ वसत्यात्मेच्छया हरि ॥९॥ यशोदाऽपि
समाधत्त गर्भं तदहरेव तु ॥ विष्णो शरीरजां निद्रां विष्णुनिर्देशकारिणीम् ॥ १० ॥ गर्भकाले त्वसपूर्णे अष्टमे मासि ते स्त्रियौ ॥ देवकी च
यशोदा च सुषुवाते सम तदा ॥११ ॥ यामेव रजनीं कृष्णो जज्ञे वृष्णिकुलोद्वह ॥ तामेव रजनीं कन्यां यशोदाऽपि व्यजायत ॥ १२ ॥ नन्द
गोपस्य भार्यैका वसुदेवस्य चापरा ॥ तुल्यकाल च गर्भिण्यौ यशोदा देवकी तथा ॥१३॥ देवक्यजनयद्विष्णु यशोदा तां तु दारिकाम् ॥ मुहूर्तेऽभि
जिति प्राप्ते सार्धरात्रे विभूषिते ॥१४॥ सागराः समकम्पन्त चेलुश्च धरणीधरा ॥ जज्वलुश्चाग्नय शान्ता जायमाने जनार्दने ॥१५॥ शिवाश्च
प्रववुर्वाता प्रशान्तमभवद्रज ॥ ज्योतींष्यतिव्यकाशन्त जायमाने जनार्दने ॥१६॥ अभिजिन्नाम नक्षत्र जयन्ती नाम शर्वरी ॥ मुहूर्तो विजयो
नाम यत्र जातो जनार्दन ॥ अव्यक्तः शाश्वत सूक्ष्मो हरिर्नारायण प्रभु ॥ १७ ॥ जायमानो हि भगवान्नयनैर्मोहयन्प्रभुः ॥ अनाहता दुन्दुभयो
देवानां प्राणदन्दिवि ॥ १८ ॥ आकाशात्पुष्पवृष्टिं च ववर्ष त्रिदशेश्वर ॥ गीर्भिर्मङ्गल्ययुक्ताभि स्तुवन्तो मधुसूदनम् ॥ १९ ॥

मार्धभागे पशिष्टे सति यशोदा तां कन्यकामजनयदित्यर्थ । अर्धरात्रे जातस्य विष्णोर्यशोदां प्रति आनयने अर्धयाममात्र जात तदानयनसमकालमेव यशोदा दारिकामसूत अत एव तस्या जन्म नवम्यामिति प्रागुक्तं भगवद्वचे ॥ १४ ॥ समकम्पन्त उद्रिक्तजला बभूवुस्तत्र हेतुश्चेलुरिति । धरणीधरा शेषादयश्चेलुः भगवतो भारेणेति भाव ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

अप्सरा इत्यदन्तत्वमार्षम् । सुराङ्गना इति वा पाठः ॥२० ॥ वसुदेवश्च तुष्टावेत्यनुषङ्गः ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्र ज्येष्ठाः । सन्धिरार्षः ॥ २३ ॥ रूप चतुर्भुजम् अहरत् तिरोहितं कृतवान् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ ताभ्यां तयोरित्यर्थः । निवेशनात्सूतिकागृहात् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ तु प्रजातेत्यत्र पुत्रजातेति पाठे

महर्षयः सगन्धर्वा उपतस्थुः सहाप्सराः ॥ जायमाने हृषीकेशे प्रहृष्टमभवज्जगत् ॥ २०॥ इन्द्रश्च त्रिदशैः सार्द्धं तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ वसुदेवश्च तं रात्रौ जातं पुत्रमधोक्षजम् ॥२१॥ श्रीवत्सलक्षणं दृष्ट्वा युतं दिव्यैश्च लक्षणैः॥उवाच वसुदेवस्तु रूपं संहर वै प्रभो॥२२॥भीतोऽहं देव कंसस्य तस्मादेवं ब्रवीम्यहम् ॥ मम पुत्रा हतास्तेन तव ज्येष्ठाम्बुजेक्षण ॥ २३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वसुदेववचः श्रुत्वा रूपं चाहरदच्युतः ॥ अनुज्ञाप्य पितृत्वेन नन्दगोपगृहं नय ॥ २४ ॥ वसुदेवस्तु संगृह्य दारकं क्षिप्रमेव च ॥ यशोदाया गृहं रात्रौ विवेश सुतवत्सलः ॥ २५ ॥ यशोदायास्त्वविज्ञातस्तत्र निक्षिप्य दारकम् ॥ प्रगृह्य दारिकां चैव देवकीशयने न्यसत् ॥ २६ ॥ परिवर्ते कृते ताभ्यां गर्भाभ्यां भयविक्लवः ॥ वसुदेवः कृतार्थो वै निर्जगाम निवेशनात् ॥ २७ ॥ उग्रसेनसुतायाथ कंसायानकदुन्दुभिः ॥ निवेदयामास तदा तां कन्यां वरवर्णिनीम्॥२८॥तच्छ्रुत्वा त्वरितः कंसो रक्षिभिः सह वेगिभिः ॥ आजगाम गृहद्वारं वसुदेवस्य वीर्यवान् ॥ २९॥ स तत्र त्वरितं द्वारि किं जातमिति चाब्रवीत् ॥ दीयतां शीघ्रमित्येवं वाग्भिः समभितर्जयत् ॥ ३० ॥ ततो हाहाकृताः सर्वा देवकीभवने स्त्रियः ॥ उवाच देवकी दीना बाष्पगद्गदया गिरा ॥ ३१ ॥ दारिका तु प्रजातेति कंसं समभियाचती ॥ श्रीमन्तो मे हताः सप्त पुत्रगर्भास्त्वया विभो ॥ ३२ ॥ दारिकेयं हतैवैषा पश्यस्व यदि मन्यसे ॥ दृष्ट्वा कंसस्तु तां कन्यामाकृष्य तासुदायतः ॥३३॥ हतैवैषा यदा कन्या जातेत्युक्त्वा वृथामतिः ॥ सा गर्भशयने क्लिष्टा गर्भाम्बुक्लिन्नमूर्द्धजा ॥ ३४ ॥ कंसस्य पुरतो न्यस्ता पृथिव्यां पृथिवीसमा ॥ स चैनां गृह्य पुरुषः समाविध्यावधूय च ॥३५॥ उद्यच्छन्नेव सहसा शिलायां समपोथयत् ॥ सावधूता शिलापृष्ठेऽनिष्पिष्टा दिवमुत्पतत् ॥ ३६ ॥ हित्वा गर्भतनुं सा तु सहसा मुक्तमूर्द्धजा ॥ जगाम कंसमादिश्य दिव्यस्रगनुलेपना ॥ ३७ ॥ हारशोभितसर्वाङ्गी मुकुटोज्ज्वलभूषिता ॥ कन्यैव साऽभवन्नित्यं दिव्या देवैरभिष्टुता ॥ ३८ ॥ नीलपीताम्बरधरा गजकुम्भोपमस्तनी ॥ रथविस्तीर्णजघना चन्द्रवक्त्रा चतुर्भुजा ॥ ३९ ॥

पुत्रवज्जाता परिवर्तितेति गूढोऽभिसन्धिः पुत्रेति संबोधनं वा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ गृह्य गृहीत्वा आविध्य भ्रामयित्वा अवधूय तुच्छीकृत्य ॥ ३५ ॥ उत्पतत् उदपतत् अनिष्पिष्टेति च्छेदः ॥ ३६ ॥ आदिश्य तिरस्कृत्य जगाम खमिति शेषः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

॥ ॥ निशि काले इति शेषः । विपरीतेन विशेषेण परितः प्रसर्पणेन ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥४५॥ ४६ ॥ एका चासावनंशेति एकानंशा भगवता एका सती अविभक्ता अग्रतु वनेक सन्नपि रसाविषया ततो विभक्तो भवति इय तु न तथा यत योगकन्या योगेन कन्याभूता चित्कलैवेयमित्यर्थ । इति तां विद्धि ॥ ४७ ॥ सुमनस सुराः । यादवा यदुषु जाताः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ मृत्योः परिहारार्थमिति शेष ॥ ५० ॥ नैराश्येन कार्कश्येन ॥ ५१ ॥ हेतुभूत शश्वत्कालास्यस्य ईश्वरस्य

विद्युद्विस्फुरवर्णाभा बालार्कसदृशेक्षणा ॥ पयोधरस्तनवती संध्येव सपयोधरा ॥ ४० ॥ सा वै निशि तमोग्रस्ते बभौ भूतगणाऽऽकुले ॥ नृत्यती हसती चैव विपरीतेन भास्वती ॥ ४१ ॥ विहायसि गता रौद्रा पपौ पानमनुत्तमम् ॥ जहास च महाहास कंस च रुषिताऽब्रवीत् ॥ ४२ ॥ कंस कंसात्मनाशाय यदहं घातिता त्वया ॥ सहसा च समुत्क्षिप्य शिलायामभिपोथिता ॥४३॥ तस्मात्तवान्तकालेऽहं कृष्यमाणस्य शत्रुणा ॥ पाटयित्वा करैर्देहमुष्णं पास्यामि शोणितम् ॥ ४४ ॥ एवमुक्त्वा वचो घोरं सा यथेष्टेन वर्त्मना ॥ स्वं सा देवालयं देवी सगणा विचचार ह ॥४५॥ सा कन्या ववृधे तत्र वृष्णिसंघसुपूजिता ॥ पुत्रवत्पाल्यमाना सा वसुदेवाऽऽज्ञया तदा ॥ ४६ ॥ विद्धि चैनामथोत्पन्नामंशाद्देवीं प्रजापते ॥ एकानंशां योगकन्यां रक्षार्थं केशवस्य तु ॥ ४७॥ तां वै सर्वे सुमनसः पूजयन्ति स्म यादवाः॥ देववद्दिव्यवपुषा कृष्णः संरक्षितो यया ॥ ४८ ॥ तस्यां गतायां कंसस्तु तां मेने मृत्युमात्मनः ॥ विविक्ते देवकीं चैव व्रीडितः समभाषत ॥ ४९ ॥ कंस उवाच ॥ मृत्योः स्वसः कृतो यत्नस्तव गर्भा मया हताः ॥ अन्य एवान्यतो देवि मम मृत्युरुपस्थितः ॥ ५० ॥ नैराश्येन कृतो यत्नः स्वजने प्रहृतं मया ॥ दैवं पुरुषकारेण न चातिक्रान्तवानहम् ॥ ५१ ॥ त्यज गर्भकृतां चिन्तां संतापं पुत्रजं त्यज ॥ हेतुभूतस्त्वहं तेषां सति कालविपर्यये ॥ ५२ ॥ काल एव नृणां शत्रुः कालश्च परिणामकः ॥ कालो नयति सर्वं वै हेतुभूतस्तु मद्विधः ॥५३॥ आगमिष्यन्ति वै देवि यथाभागमुपद्रवाः ॥ इदं तु कष्टं यज्जन्तुः कर्ताऽहमिति मन्यते ॥५४॥ मा कार्षीः पुत्रजां चिन्तां विलापं शोकजं त्यज ॥ एवंप्रायो नृणां योनिर्नास्ति कालस्य संस्थितिः ॥५५॥ एष ते पादयोर्मूर्ध्ना पुत्रवत्तव देवकि ॥ ॥ मद्गतस्त्यज्यतां रोषो जानाम्यपकृतं त्वयि ॥५६॥ इत्युक्तवन्तं कंसं सा देवकी वाक्यमब्रवीत्॥साश्रुपूर्णमुखा दीना भर्तारमुपवीक्षती ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ वत्सेति कंसं मातेव जल्पती ॥ ५७ ॥

प्रयोज्य ॥५२॥५३॥ यथाभागं यथाकर्मेत्यर्थः । तेन ईश्वरेऽपि न दोष । यथोक्तम् । "स्वकर्मैव नरं हन्ति न शत्रुरिपुमृत्यवः । न भेतव्यं न वा साध्यं घोरहत्यावलम्बने॥" इति । एवं सति मयि दोषो नाशङ्कनीय इति भावः ॥ ५४ ॥ संस्थितिः लङ्घनम् ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ वत्सेति संबोधनात् कंसादियं ज्येष्ठेति गम्यते ॥ ५७ ॥

॥५८॥सहनीयं सोढव्यं क्षान्तमित्यर्थः ॥५९॥६०॥६१॥ मृत्योर्दैन्यस्य कारणं मद्गतं ते तव हृदि मा भूदत्ययः ॥६२॥ विधिना गर्भाधानादिसंस्कारेण पूर्वदृष्टेन जन्मान्त
रीयेण कर्मणा । प्रजाः सृजतीति प्रजासर्गः कालस्तेन तत्त्वतः लोकदृष्टनिमित्तेन स्तेयादिना ॥६३॥ कार्येण दुरन्नादिसेवनेन जन्मतः जातिगुणेन च उपपद्यते परद्रोहादिकम्
एतैः कारणैस्तेऽपि मृताः एतैरेव कारणैस्त्वं च कारित इति नात्र तव दोष इति भावः ॥६४॥६५॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ छ ॥

देवक्युवाच ॥ ममाग्रतो हता गर्भा ये त्वया कामरूपिणा ॥ कारणं त्वं न वै पुत्र कृतान्तोऽप्यत्र कारणम् ॥५८॥ गर्भकर्तनमेतन्मे सहनीयं
त्वया कृतम् ॥ पादयोः पतता मूर्ध्ना स्वं च कर्म जुगुप्सता ॥ ५९ ॥ गर्भे तु नियतो मृत्युर्बाल्येऽपि न निवर्तते ॥ युवाऽपि मृत्योर्वशगः स्थवि
रो मृत एव तु ॥६०॥ कालभूतमिदं सर्वं हेतुभूतस्तु त्वद्विधः ॥ अजाते दर्शनं नास्ति यथा वायुस्तथैव च ॥ ६१ ॥ जातोऽप्यजाततां याति
विधात्रा यत्र नीयते ॥ तद्गच्छ पुत्र मा ते भून्मद्गतं मृत्युकारणम् ॥ ६२ ॥ मृत्युनाऽपहृते पूर्वं शेषो हेतुः प्रवर्त्तते ॥ विधिना पूर्वदृष्टेन प्रजासर्गे
ण तत्त्वतः ॥ ६३ ॥ मातापित्रोस्तु कार्येण जन्मतस्तूपपद्यते ॥ निशम्य देवकीवाक्यं स कंसः स्वं निवेशनम् ॥ ६४ ॥ प्रविवेश स संरब्धो द
ह्यमानेन चेतसा ॥ कृत्ये प्रतिहते दीनो जगाम विमना भृशम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि चतुर्थोऽध्यायः ॥४॥
वैशम्पायन उवाच ॥ प्रागेव वसुदेवस्तु व्रजे शुश्राव रोहिणीम् ॥ प्रजातां पुत्रमेवाग्रे चन्द्रात्कान्ततराननम् ॥ १ ॥ स नन्दगोपं त्वरितः प्रोवा
च शुभया गिरा ॥ गच्छानया सहैव त्वं व्रजमेव यशोदया ॥ २ ॥ तत्र तौ दारकौ गत्वा जातकर्मादिभिर्गुणैः ॥ योजयित्वा व्रजे तात संवर्द्धय
यथासुखम् ॥३॥ रौहिणेयं च पुत्रं मे परिरक्ष शिशुं व्रजे ॥ अहं वाच्यो भविष्यामि पितृपक्षेषु पुत्रिणाम् ॥४॥ योऽहमेकस्य पुत्रस्य न पश्यामि
शिशोर्मुखम् ॥ ह्रियते हि बलात्प्रज्ञा प्राज्ञस्यापि सतो मम ॥५॥ अस्माद्धि मे भयं कंसान्निर्घृणाद्वै शिशोर्वधे ॥ तद्यथा रौहिणेयं त्वं नन्दगोपं
ममात्मजम् ॥ ६ ॥ गोपायसि यथा तात तत्त्वान्वेषी तथा कुरु ॥ विघ्ना हि बहवो लोके बालानुत्रासयन्ति हि ॥७॥

अथास्मिन्पञ्चमेऽध्याये वसुदेवोपदेशतः ॥ सकुटुम्बस्य नन्दस्य व्रजे गमनमीर्यते ॥१॥ प्रागेव प्रसवात्पूर्वमेव व्रजे प्रेषितामिति शेषः ॥१॥ नन्दगोपं सपुत्रस्त्रीकं मथुरां प्रति
करं प्रदातुमागतमित्यर्थाद्भागवताच्च गम्यते॥२॥ गुणैर्जातकर्मादिसंस्कारैर्ऽभ्युदयाभ्यासैश्च ॥३॥४॥ प्रज्ञा दैवाधीनमिदमिति धीः ह्रियते भयादिनेति शेषः ॥५॥६॥तत्त्वान्वेषी
यथावदालोचयन् । बालद्रोहिणां स्वरूपमिति शेषः ॥ ७ ॥

नाम्रा भागार्थेन निर्गिभग्न यथा कश्चित्तर चिन कपति यद्यतिशयपाश्नीकरोति तथा सकर्षणोऽपि त्वां रमपतित्यर्थ ॥८॥९॥ केलिकिल स्वेच्छाविहारी ॥ १० ॥ पारो गाराम ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिबिकायाम आन्दोलिकायां शिबिकायां सुसरूपायामिति माघ । मृदुतूलिकायामिति वस्त्रार्थं कशिपुशब्दसादस्यात ॥१५॥ बहूदकत्वात् शीतलश्चानिल मार्गेऽस्मिन् तेन शीतलानिलसर्पिणा ॥१६॥ स ददर्श गोव्रजमिति पञ्चदशगतेनान्वयः ॥ १७ ॥ विरिम्र रुत येषां ते श्वापदैर्विरुत

स च पुत्रो मम ज्यायान्कनीयांश्च तथाप्ययम् ॥ उभावपि सम नाम्रा निरीक्षस्व यथासुखम्॥८॥ वर्द्धमानावुभावेतौ समानवयसौ यथा ॥ शोभेत गोव्रजे तस्मिन्नन्दगोप तथा कुरु॥९॥ बाल्ये केलिकिल सर्वो बाल्ये मुह्यति मानव ॥ बाल्ये चण्डतम सर्वस्तत्र यत्नपरो भव॥१०॥न च वृन्दावन कार्यो गवां घोष कथञ्चन ॥ भेतव्य तत्र वसता केशिन पापदर्शिन ॥११॥ सरीसृपेभ्य कीटेभ्य शकुनिभ्यस्तथैव च ॥ गोष्ठेषु गोभ्यो वत्सेभ्यो रक्ष्यौ ते द्वाविमौ शिशू॥१२॥नन्दगोप गता रात्रि शीघ्रयानो व्रजाशुग ॥ इमे त्वां व्याहरन्तीव पक्षिण सव्यदक्षिणम्॥१३॥रहस्य वसुदेवेन सोऽभ्यनुज्ञातो महात्मना ॥ यान यशोदया सार्द्धमारुरोह मुदान्वित ॥१४॥ कुमारस्कन्धवाह्यायां शिबिकायां समाहित ॥ संवेशयामास शिशू शयनीय महामति ॥१५ ॥ जगाम च विविक्तेन शीतलानिलसर्पिणा ॥ बहूदकेन मार्गेण यमुनातीरगामिना ॥१६॥ स ददर्श शुभे देशे गोवर्द्धनसमीपगे ॥ यमुनातीरसंबद्धशीतमारुतसेवितम् ॥ १७ ॥ विरुतश्वापदे रम्य लतावल्लीमहाद्रुमम् ॥ गोभिस्तृणविलग्नाभि स्यन्दतीभिरलङ्कृतम् ॥१८॥ समप्रचारं च गवां समतीर्थजलाशयम् ॥ वृषाणां स्कन्धघातैश्च विषाणोद्घृष्टपादपम् ॥१९॥ भासामिषादानुसृते श्येनैश्चामिषगृध्नुभि ॥ सृगालमृगसिंहैश्च वसामेदाशिभिर्वृतम् ॥२०॥ शार्दूलशब्दाभिरुत नानापक्षिसमाकुलम् ॥ स्वादुवृक्षफल रम्य पर्याप्ततृणवीरुधम् ॥ २१ ॥ गोव्रजं गोस्त रम्यं गोपनारीभिरावृतम् ॥ हम्भारवैश्च वत्सानां सर्वतः कृतनिस्वनम् ॥२२॥ शकटावर्तविपुल कण्टकीवाटसंकुलम् ॥ पर्यन्तेष्वावृत वन्यै वृहद्भि पतितैर्द्रुमै ॥ २३ ॥ वत्सानां रोपितै कीलैर्दामभिश्च विभूषितम् ॥ करीषाकीर्णवसुधं कटच्छन्नकुटीमठम् ॥ २४ ॥

भा० छत्रा धुरि मर्मस्य कूष्माण्डपादपा वृक्षा आरोहणमापेक्षा शाखादय वत्सहिता महान्तो द्रुमा यस्मिन् । स्यन्दतीभि प्रसक्तीभि ॥ १८ ॥ समानि तीर्थानि जलावतरणमार्गा येषु तादृशा जलाशया यत्र॥१९॥ भासा गृध्रा तदनुसृते श्येनै । आमिषादा वनबिडालादयस्तदनुसृतैस्तयोऽधिकबले सृगालादिभिश्च वृतम् । मृगश्चित्रव्याघ्रः ॥२०॥२१॥ हम्भारवैर्गोगर्जैः ॥ २२ ॥ वाटे वृत्तिरस्थान कण्टकपरिधि । " वाटो मार्गवृत्तिस्थाने " इति मेदिनी ॥ २३ ॥ करीष शुष्कगोमयचूर्णम् ॥ २४ ॥

क्षेम्या लब्धलक्षणार्हाः भटास्तत्प्रचारेण बहुलं समृद्धिमत् । दामनी स्थूणद्वयाक्रान्तप्रान्ता स्थूलरज्जुः यस्यां दामान्यासज्यन्ते । गर्गरो मन्थनकुम्भः । “ गर्गरो मीनभेदे स्यान्मन्थन्यामपि गर्गरी । ” इति विश्वः ॥२५॥ तक्रेत्यन्तं गोरसाधिक्यमुक्तम् । निःस्रवो रेचनप्रणालिका तद्देशे शैवालेन मलिनं मण्डम् उपर्यागतः सारः॥ २६॥ गोपाः क्रीडन्त्यस्मिन्निति क्रीडास्थानम् आखाडा इति भाषाप्रसिद्धम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ अग्रस्तनाम्बरैः काञ्चोली इति भाषाप्रसिद्धैः कञ्चुकैरुपलक्षिताः ॥ २९॥ ३०॥ परिवर्ते शकटादिप्रकारे सुखकरे आश्रयस्थाने ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ षष्ठे त्वथैतदध्याये कृष्णेनाधःस्थिताऽनसः ॥ भञ्जनं पूतनायाश्च शोषण समुदीर्यते ॥ १ ॥ तत्र असतः अप्रकाशमानस्य । बल्लववत्वं गोपत्वम् ॥ १॥२॥३॥ “ पृथू रथो दक्षिणाया अयोज्यैनं देवासो अमृतासो अस्थुः ।

क्षेम्यप्रचारबहुलं हृष्टपुष्टजनावृतम् ॥ दामनीपाशबहुलं गर्गरोद्गारनिस्वनम् ॥२५॥ तक्रनिःस्रावमलिनं दधिमण्डार्द्रमृत्तिकम् ॥ मन्थानवलयोद्गारैर्गोपीनां जनितस्वनम् ॥२६॥ काकपक्षधरैर्बालैर्गोपालक्रीडनाकुलम् ॥ सार्गलद्वारगोवाटमध्ये गोस्थानसंकुलम् ॥२७॥ सर्पिषा पच्यमानेन सुरभीकृतमारुतम् ॥ नीलपीताम्बराभिश्च तरुणीभिरलंकृतम् ॥२८॥ वन्यपुष्पावतंसाभिर्गोपकन्याभिरावृतम् ॥ शिरोभिर्धृतकुम्भाभिर्बद्धैरग्रस्तनाम्बरैः ॥ २९ ॥ यमुनातीरमार्गेण जलहारीभिरावृतम् ॥ स तत्र प्रविशन्हृष्टो गोव्रजं गोपनादितम् ॥ ३० ॥ प्रत्युद्गतो गोपवृद्धैः स्त्रीभिर्वृद्धाभिरेव च॥ निवेशं रोचयामास परिवर्ते सुखाश्रये॥३१॥ सा यत्र रोहिणी देवी वसुदेवसुखावहा॥ तत्र तं बालसूर्याभं कृष्णं गूढं न्यवेशयत् ॥३२॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोव्रजगमनं नाम पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तत्र तस्यासतः कालः सुमहानत्यवर्त्तत ॥ गोव्रजे नन्दगोपस्य बल्लववत्वं प्रकुर्वतः ॥१॥ दारकौ कृतनामानौ ववृधाते सुखं च तौ ॥ ज्येष्ठः संकर्षणो नाम कनीयान्कृष्ण एव तु ॥२॥ मेघकृष्णस्तु कृष्णोऽभूद्देहान्तरगतो हरिः ॥ व्यवर्धत गवां मध्ये सागरस्य इवाम्बुदः ॥३॥ शकटस्य त्वधः सुप्तं कदाचित्पुत्रगृद्धिनी ॥ यशोदा तं समुत्सृज्य जगाम यमुनां नदीम् ॥ ४ ॥

कृष्णादुदस्थादर्या ३ विहायाश्चिकित्सन्ती मानुषाय क्षयायैतेन ” इति मन्त्रोक्तमर्थमुपबृंहयति—शकटस्येति ॥ मन्त्रार्थस्तु पृथुर्महान् रथः शकटं दक्षिणायाः दिशः संबन्धी मृत्युकरमित्यर्थः । अयोजि योजितः शत्रुभिरित्यर्थाल्लभ्यते तमेनं रथं देवासो देवाः अमृतासो अमृता आसमन्तात् अस्थुः परिवार्य स्थितवन्तः एतस्मिन्नन्तरे सः रथः कृष्णात् कृष्णं प्राप्य तत्प्रेरणेन उदस्थात उत्थितः विहायाः आकाशाश्रितः विशेषेण हयते गच्छतीति वा यन्त्रोत्क्षिप्तगोलकवदाकाशमार्गेणोत्थाय पतितः सन्नष्ट इत्यर्थः । ततश्च अर्या ईश्वरी स्वामिनी माता तत्रत्यप्रजा वा । चिकित्सन्ती संशयवती मानुषाय मानुषस्य क्षयाय नाशाय एतेन पतता रथेनायं बालकः कथं न नाशित इत्यत्र

कारणविशेषमपश्यन्ती प्रविज्ञानैवाविष्ठमतीत्स्वरूप्यमेवदित्यवेदीदिति भाव । एवमेव सर्वेषामर्थानां मत्यक्षश्रुतिमूलकत्वमुन्नेय वेदोपबृंहणत्वादस्य शास्त्रस्य । पुत्रेत्यत्र कर्मवि
पाठे कर्मधारिनी स्यनैकपिचा ॥ ४ ॥ ५॥ ६ ॥ ७ ॥ विपर्यस्त विपरीतस्थितम् ॥ ८॥९ ॥१०॥ गमने प्रयोजनमिति शेष ॥११॥१२॥ भिन्नानि भाण्डादीनि येन
तम् भाण्डं चक्रोपरिस्थो व्यूहः पाशास्य पटी धुरोभभामनकलश पय पन्ना च भिन्नानि तानि यस्येति । चक्रमौलिन चक्र मौलाविशेषोपरि यस्य तम् । वीक्षादित्वादिनि

शिशुलीलां तत कुर्वन्स हस्तचरणौ क्षिपन् ॥ रुरोद मधुरं कृष्णः पादावूर्ध्वं प्रसारयन् ॥५॥ स तत्रैकेन पादेन शकटं पर्यवर्तयत् ॥ न्युब्ज पयो
धराकाङ्क्षी चकार च रुरोद च ॥६॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता यशोदा भयविक्लवा ॥ स्नाता प्रस्रवदिग्धाङ्गी बद्धवत्सेव सौरभी ॥ ७ ॥ सा ददर्श विप
र्यस्त शकटं वायुना विना ॥ हाहेति कृत्वा त्वरिता दारकं जगृहे तदा ॥ ८ ॥ न सा बुबोध तत्त्वेन शकटं परिवर्तितम् ॥ स्वस्ति मे दारकायेति
प्रीता भीता च साऽभवत् ॥ ९ ॥ किं वक्ष्यति ते पुत्र पिता परमकोपन ॥ त्वय्यधःशकटे सुप्ते अकस्माच्च विलोडिते ॥ १० ॥ किं मे स्नानेन
तुष्टेन किं च मे गमने नदीम् ॥ पर्यस्ते शकटे पुत्र या त्वां पश्याम्यपावृतम् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नन्तरे गोभिराजगाम वनेचर ॥ काषायवाससी
बिभ्रन्नन्दगोपो व्रजान्तिकम् ॥१२॥ स ददर्श विपर्यस्तं भिन्नभाण्डघटीघटम् ॥ अपास्तधूर्विभिन्नाक्ष शकटं चक्रमौलिनम् ॥१३॥ भीतस्त्वरित
मागम्य सहसा साश्रुलोचनः ॥ अपि मे स्वस्ति पुत्रायेत्यसकृद्वचनं वदन् ॥१४॥ पिबन्त स्तनमालक्ष्य पुत्रं स्वस्थोऽब्रवीत्पुन ॥ वृषयुद्धं विना
केन पर्यस्तं शकटं मम ॥१५॥ प्रत्युवाच यशोदा तं भीता गद्गदभाषिणी ॥ न विजानाम्यहं केन शकटं परिवर्तितम् ॥ १६॥ अहं नदीं गता
सौम्य चेलप्रक्षालनार्थिनी ॥ आगता च विपर्यस्तमपश्य शकटं भुवि ॥१७॥ तयो कथयतोरेवमब्रुवस्तत्र दारका ॥ अनेन शिशुना यानमेतत्पा
देन लोडितम् ॥ १८ ॥ अस्माभिः सपतद्भिश्च दृष्टमेतद्यदृच्छया ॥ नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा विस्मयं परमं ययौ ॥ १९ ॥ प्रहृष्टश्चैव भीतश्च किमे
तदिति चिन्तयन् ॥ न च ते श्रद्दधुर्गोपा सर्वे मानुषबुद्धयः ॥ २० ॥ आश्चर्यमिति ते सर्वे विस्मयोत्फुल्ललोचना ॥ स्वे स्थाने शकटं स्थाप्य
चक्रसन्धमकारयन् ॥२१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य शकुनी वेषधारिणी ॥ धात्री कंसस्य भोजस्य पूतनेति परिश्रुता॥२२॥

॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ लोडितम् उन्मथितम् ॥ १८ ॥१९॥ सर्वे सर्वात्मनीश्वरे । " सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः " इति निर्वचनात्सन्नारायणोऽप्यतो नाम
सर्वनामसंज्ञा ॥ २० ॥ २१ ॥ शकुनी पक्षिणी पक्षानुजातत्वात वेषधारिणी मनुष्यवेषधारिणीति कंसस्य धात्रीति प्रजास्थैः श्रुता ॥ २२ ॥

१ शकटं भुवि पातितम्—इति पा ।

प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी प्रस्रवेन क्षीराधिक्येन यः स्तनयोरुत्पीडः पीडा तेन वर्षिणी]॥ २५ ॥ २६॥ २७ ॥२८॥ २९ ॥ तत्र पूतनावधे हेतुं कारणं
॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी प्रस्रवेन क्षीराधिक्येन यः स्तनयोरुत्पीडः पीडा तेन वर्षिणी। शन्नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्य
नाध्यगच्छन्त नाधिगतवन्तः नन्दादयः गोपा बालरूपा देवास्तु जानन्त्येवेत्याह। मन्त्रः " हेतिः पक्षिणी न दभ्नात्यस्मानाष्ट्र्यां पदं कृणुते अग्निधाने। शन्नो गोभ्यश्च पुरुषेभ्य
श्चास्तु मा नो हिंसीदिह देवाः कपोतः" इति। हेतिरायुधवद्वधकारिणी पक्षिणी पूतनारूपा अस्मान् व्रजस्थान् न दभ्नाति नाभिभवति प्रत्युत अग्निधाने जाठराग्नेर्धाने निमित्ते
शिशोर्जाठरमग्निं स्तनदानेन तर्पयितुम् आष्ट्र्याम्" आष गतिदीप्त्यादानेषु" आषयति परलोकं गमयति मृत्युना ग्राहयति वा देहं दीपयति वा आष्ट्री कृष्णतनुस्तस्यां पदं

ततोऽर्द्धरात्रसमये पूतना प्रत्यदृश्यत ॥ व्याघ्रगम्भीरनिर्घोषं व्याहरन्ती पुनःपुनः॥२४॥ निलिल्ये शकटस्याक्षे प्रस्रवोत्पीडवर्षिणी॥ ददौ स्तनं च कृष्णाय तस्मिन्सुप्ते जने निशि ॥ २५ ॥ तस्याः स्तनं पपौ कृष्णः प्राणैः सह विनद्य च॥ छिन्नस्तनी तु सहसा पपात शकुनी भुवि॥२६॥ तेन शब्देन वित्रस्तास्ततो बुबुधिरे भयात् ॥ स नन्दगोपो गोपा वै यशोदा च सुविक्लवा ॥ २७ ॥ ते तामपश्यन्पतितां विसंज्ञां विपयोधराम् ॥ पूतनां पतितां भूमौ वज्रेणेव विदारिताम् ॥ २८ ॥ इदं किं त्विति संत्रस्ताः कस्येदं कर्म चेत्यपि॥ नन्दगोपं पुरस्कृत्य गोपास्ते पर्यवारयन् ॥२९॥ नाध्यगच्छन्त च तदा हेतुं तत्र कदाचन॥ आश्चर्यमाश्चर्यमिति ब्रुवन्तोऽनुययुर्गृहान्॥३०॥ गतेषु तेषु गोपेषु विस्मितेषु यथागृहम् ॥ यशोदां नन्दगोपस्तु पप्रच्छ गतसंभ्रमः ॥ ३१ ॥ कोऽयं विधिर्न जानामि विस्मयो मे महानयम्॥ पुत्रस्य मे भयं तीव्रं भीरुत्वं समुपागतम् ॥३२॥ यशोदा त्वब्रवीद्भीता नार्य जानामि किं त्विदम् ॥ दारकेण सहानेन सुप्ता शब्देन बोधिता ॥ ३३ ॥ यशोदायामजानन्त्यां नन्दगोपः सबान्धवः॥ कंसाद्भयं चकारोग्रं विस्मयं च जगाम ह॥३४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां शकटभङ्गपूतनावधो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ काले गच्छति तौ सौम्यौ दारकौ कृतनामकौ ॥ कृष्णसंकर्षणौ चोभौ रिङ्गिणौ समपद्यताम्॥१॥ तावन्योऽन्यगतौ बालौ बाल्यादेवैकतां गतौ॥ एकमूर्तिधरौ कान्तौ बालचन्द्रार्कवर्चसौ ॥ २ ॥ एकनिर्म्माणनिर्मुक्तावेकशय्यासनाशनौ ॥ एकवेषधरावेकं पुष्यमाणौ शिशुव्रतम् ॥ ३ ॥

स्थानं कृणुते कृष्णं पाययितुं स्वमृत्युरूपां तां तनुं स्पृशति स्मेत्यर्थः ॥३०॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३॥ ३४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षष्ठोऽध्यायः॥६ ॥
अथाऽस्मिन्सप्तमेऽध्याये यमलार्जुनयोर्भिदा ॥ मध्यंगतेन कृष्णेन ध्वस्तावेवेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ काले रिङ्गिणौ जानुभ्यां रंहणशीलौ ॥१ ॥ अन्योऽन्यगतौ परस्परस्मिन्नन्तर्भूतौ एकमूर्तिधरौ एकशरीराविव ॥ २ ॥ एकरूपौ अभिन्नौ सन्तौ निर्माणनिर्मुक्तौ जन्महीनौ ॥ ३ ॥

एकस्य कार्यस्य अन्तर रहस्यं गतौ प्राप्तौ एककार्यनिष्ठावित्यर्थः ॥४॥ देवानां वृत्तान्त सिद्धान्तः पापिष्ठा हन्तव्या यज्ञदानादिकं च प्रवर्तनीयमित्येवंरूपस्तदर्थं मानुष्यमुपेतौ देववृत्तान्तमानुषौ ॥ ५ ॥ व्यतिषक्ताभिर्मिश्राभिः । प्रस्तौ पूर्णमास्यां चन्द्रोदये सूर्यस्यास्तमयः तदुदये चन्द्रास्तमिति तयोरन्योन्यकिरणग्रस्तत्वम् ॥ ६ ॥ सर्पभोगभुजौ सर्पदेह तुल्यबाहू । कलभसदृशौ कलभकाविव स्वार्थे का कः ॥ ७ ॥ पावकी अग्निपुत्रौ यौ कार्त्तिकेयाविवेत्यद्भुतोपमा ॥ ८॥ ९॥ विप्रकुर्वाणौ नवनीतचौर्यादिना उपकार कुर्वाणौ ॥ १० ॥११॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ तत्तस्येति ॥ अर्जुनाभ्याम् अर्जुनौ वृक्षावुभावित्यर्थः । अत्रेदमाम्नायते । “ यत्र म न्थां विबध्नते रश्मीन् यमितवा

एककार्यान्तरगतावेकदेहौ द्विधाकृतौ ॥ एकचर्यौ महावीर्यावेकस्य शिशुतां गतौ ॥ ४ ॥ एकप्रमाणौ लोकानां देववृत्तान्तमानुषौ ॥ कृत्स्नस्य जगतो गोपौ संवृतौ गोपदारकौ ॥ ५ ॥ अन्योन्यव्यतिषक्ताभिः क्रीडाभिरभिशोभितौ ॥ अन्योन्यकिरणग्रस्तौ चन्द्रसूर्याविवाम्बरे ॥ ६ ॥ विसर्पन्तौ तु सर्वत्र सर्पभोगभुजावुभौ ॥ रेजतुः पांसुदिग्धाङ्गौ दृप्तौ कलभकाविव ॥ ७ ॥ क्वचिद्भस्मप्रदिग्धाङ्गौ करीषप्रोक्षितौ क्वचित् ॥ तौ तत्र पर्यधावेतां कुमाराविव पावकी ॥ ८ ॥ क्वचिज्जानुभिरुद्धृष्टैः सर्पमाणौ विरेजतुः ॥ क्रीडन्तौ वत्सशालासु शकृद्दिग्धाङ्गमूर्द्धजौ ॥ ९ ॥ शुशुभाते श्रिया जुष्टावानन्दजननौ पितुः ॥ जनं च विप्रकुर्वाणौ विहसन्तौ क्वचित्क्वचित् ॥१०॥ तौ तत्र कौतूहलिनौ मूर्द्धजव्याकुलेक्षणौ ॥ रेजतुश्चन्द्रवदनौ दारकौ सुकुमारकौ ॥ ११ ॥ अतिप्रसक्तौ तौ दृष्ट्वा सर्वव्रजविचारिणौ ॥ नाशक्तौ वारयितुं नन्दगोपः सुदुर्दमौ ॥ १२ ॥ ततो यशोदा संक्रुद्धा कृष्णं कमललोचनम् ॥ आनाय्य शकटीमूले भर्त्सयन्ती पुनःपुनः ॥ १३ ॥ दाम्ना चैवोदरे बद्ध्वा प्रत्यबन्धदुलूखले ॥ यदि शक्तोऽसि गच्छेति तमुक्त्वा कर्म साऽकरोत् ॥ १४ ॥ व्यग्रायां तु यशोदायां निर्जगाम ततोऽङ्गणात् ॥ शिशुलीलां ततः कुर्वन्कृष्णो विस्मापयन्व्रजम् ॥ ॥ १५ ॥ सोऽङ्गणान्निस्सृतः कृष्णः कर्षमाण उलूखलम् ॥ यमलाभ्यां प्रवृद्धाभ्यामर्जुनाभ्यां चरन्वने ॥ मध्यान्निश्चक्राम तयोः कर्षमाण उलूखलम् ॥ १६ ॥ तत्तस्य कर्षतो बद्धं तिर्यग्गतमुलूखलम् ॥ लग्नं ताभ्यां समूलाभ्यामर्जुनाभ्यां चकर्ष च ॥ १७ ॥

इ । उलूखलसुतानामवेदिन्द्र जल्गुलः ॥ वा नो अप वनस्पती कण्वाश्वोभिः सोतृभि । इन्द्राय मधुमत्सुतम्” इति । यत्र उलूखले मन्थां मन्थानमिव मन्थान लोके रुढ़ौ मां विबध्नते विशेषेण बध्नन्ति मातरः रश्मीनादाय रश्मिभिरित्यर्थः । यमितवा इव विनिग्रहीतुमिव न तु वस्तुतो निग्रहीतु मातृत्वेन मयि स्निग्धत्वात् तेन उलूखलेन सुतानां पीडितानां कर्मणि षष्ठी । उलूखलपीडितान् अस्मान् हे इन्द्र मोचनसमर्थ अव रक्ष । पादादित्वादाद्युदात्तमाख्यातम् । इन्दु एवमेव त्वं जल्गुलोऽसि एन मुञ्चामीति जल्पितुं मां च गोपिनु प्रातु त्रातुम् आदातुं स्वाधीनं कर्तुं च समर्थोऽसि यत अतोऽव मामित्यर्थः । एष यदा सर्वान् आर्ययन्नपि न मोचनं लभते तदा वनस्पत्योरन्तरा गत्वा बन्धनदाम

अतिप्रसिद्धौ यमलौ अर्जुनजातीयौ भो वनस्पती
त्रोटितुं यावद्वलं करोति तावद्वनस्पती एव उन्मूलितौ दृष्ट्वा वदति । ता नो इति । त्रातौ नोऽस्माकं व्रजवासिनां वनस्पतिभूतौ अतिप्रसिद्धौ यमलौ अर्जुनजातीयौ भो वनस्पती
अथ इन्द्राय इन्द्रं प्रति गन्तुं सुतं तदुन्मूलनेन आत्मानं पीडयन्तं तदेव मधुमत् अमृतयुक्तम् अतिसम्यगित्यर्थः । यतः ऋष्वौ गतिमन्तौ युवां स्थावरत्वान्मुक्तौ स्थ इत्यर्थः ।

जहास वै ॥ १८ ॥ निदर्शनार्थं गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः ॥
तावर्जुनौ कृष्यमाणौ तेन बालेन रंहसा ॥ समूलविटपौ भग्नौ स तु मध्ये जहास वै ॥ १८ ॥ निदर्शनार्थं गोपानां दिव्यं स्वबलमास्थितः ॥
तद्दाम तस्य बालस्य प्रभावादभवद्दृढम् ॥ १९ ॥ यमुनातीरमार्गस्था गोप्यस्तं ददृशुः शिशुम् ॥ क्रन्दन्त्यो विस्मयन्त्यश्च यशोदां ययुरङ्गनाः ॥
॥ २० ॥ तास्तु संभ्रान्तवदना यशोदामूचुरङ्गनाः ॥ एह्यागच्छ यशोदे त्वं संभ्रमात्किं विलम्बसे ॥ २१ ॥ यौ तावर्जुनवृक्षौ तु व्रजे सत्योपया
चनौ ॥ पुत्रस्योपरि तावेतौ पतितौ ते महीरुहौ ॥ २२ ॥ दृढेन दाम्ना तत्रैव बद्धो वत्स इवोदरे ॥ जहास वृक्षयोर्मध्ये तव पुत्रः सबालकः ॥ २३ ॥
उत्तिष्ठ गच्छ दुर्मेधे मूढे पण्डितमानिनि ॥ पुत्रमानय जीवन्तं मुक्तं मृत्युमुखादिव ॥ २४ ॥ सा भीता सहसोत्थाय हाहाकारं प्रकुर्वती ॥ तं
देशमगमद्यत्र पातितौ तावुभौ द्रुमौ ॥ २५ ॥ सा ददर्श तयोर्मध्ये द्रुमयोरात्मजं शिशुम् ॥ दाम्ना निबद्धमुदरे कर्षमाणमुलूखलम् ॥ २६ ॥
सा गोपी गोपवृद्धश्च समुवाच व्रजस्तदा ॥ पर्यागच्छन्त ते द्रष्टुं गोपेषु महदद्भुतम् ॥ २७ ॥ जजल्पुस्ते यथाकामं गोपा वनविचारिणः ॥
केनेमौ पातितौ वृक्षौ घोषस्यायतनोपमौ ॥ २८ ॥ विना वातं विना वर्षं विद्युत्प्रपतनं विना ॥ विना हस्तिकृतं दोषं केनेमौ पातितौ द्रुमौ ॥
॥२९॥ अहो बत न शोभेतां विमूलावर्जुनाविमौ ॥ भूमौ निपतितौ वृक्षौ वितोयौ जलदाविव ॥ यदीमौ घोषरचितौ घोपकल्याणकारिणौ ॥ ३० ॥
नन्दगोप प्रसन्नौ ते द्रुमावेवं गतावपि ॥ यच्च ते दारको मुक्तो विपुलाभ्यामपि क्षितौ ॥ ३१ ॥ औत्पातिकमिदं घोषे तृतीयं वर्तते त्विह ॥
पूतनाया विनाशश्च द्रुमयोः शकटस्य च ॥ ३२ ॥ अस्मिन्स्थाने च वासोऽयं घोषस्यास्य न युज्यते ॥ उत्पाता ह्यत्र दृश्यन्ते कथयन्तो न
शोभनम् ॥ ३३ ॥ नन्दगोपस्तु सहसा मुक्त्वा कृष्णमुलूखलात् ॥ निवेश्य चाङ्के सुचिरं मृतं पुनरिवागतम् ॥ ३४ ॥ नातृप्यत्प्रेक्षमाणो वै
कृष्णं कमललोचनम् ॥ ततो यशोदां गर्हन्वै नन्दगोपो विवेश ह ॥ स च गोपजनः सर्वो व्रजमेव जगाम ह ॥३५॥ स च तेनैव नाम्ना तु कृष्णो
वै दामबन्धनात् ॥ गोष्ठे दामोदर इति गोपीभिः परिगीयते ॥ ३६ ॥

ऋष्वेभिर्गतिमद्भिर्जङ्गमैः जनैः सोतृभिरस्मद्बन्धनकर्तृरुपलक्षितौ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्योपयाचनौ प्रार्थितप्रदत्वेन देवताभूतौ ॥ २२ ॥ २३ ॥
॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ विपुलाभ्यामर्जुनाभ्याम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

नाभिति ॥ नमादीत्यर्थ । अत्र तृणावर्तवधोऽपि पुराणान्तरादनुसन्धेयः । तदुपबृंहिका श्रुतिस्तु ।"शार्कं यक्ष्म प्रपत चापेन किकिदीविना । शाक या तस्य ध्राज्या सार्कं नश्य निहाकया" इति । खेचरत्वेन पक्ष इव यमिवात्मानं मनुते भिर्मीते तोलयति या यक्ष्म हे यक्ष्म राक्षस शकुलीकेति या चापेन वर्णेन हरिणा तव हन्ता सह प्रपत भूमाविति शेषः । किकिदीविना स्व स्वन दीप्यतीति किकिदीविः । किधातोर्बाहुलकात् किमत्यये छिद्भावे च किकिदीविः तेन या तस्य वायाध्राज्या गत्या यथा धूलिभ्रा न्यासरया एनम् उपरि नीतवानसि तथा साकं नश्य नाशं प्राप्नुहि । निहाकया गत्या च साकं या साहित्य पतन एव न तु नाशो भवत्येन सह पतितः सन् स्वयमेक एव नाशं प्राप्नुहीत्यर्थ । एवं दौर्गन्धे तृणावर्त पपात ममारेत्यर्थः ॥३७॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तमोऽध्याय ॥७॥ ॥ अस्मिन्नथाष्टमेऽध्याये वनान्तरमियासव ॥ वृन्दावनगमनं वृकाः कृष्णस्य वर्ण्यते ॥१॥ एवं तावित्यध्याय " सुदेवो अथ प्रपतेदनावृत्परावत परमां गन्तवा उ । अथा शयीत निर्ऋतेरुपस्थे धैन वृका रमसासो अद्युः"

एतदाश्चर्यभूतं हि बालस्यासीद्विचेष्टितम् ॥ कृष्णस्य भरतश्रेष्ठ घोषे निवसतस्तदा ॥ ३७ ॥ इति श्रीम० ह० वि० शिशुचर्यायां यमलार्जुनभङ्गो नाम सप्तमोऽध्याय ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं तौ बाल्यमुत्तीर्णौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ तस्मिन्नेव व्रजस्थाने सप्तवर्षौ बभूवतुः ॥ १ ॥ नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ॥ बभूवतुर्वत्सपालौ काकपक्षधरावुभौ ॥ २ ॥ पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयन्तौ वराननौ ॥ शुशुभाते वनगतौ त्रिशीर्षाविव पन्नगौ ॥ ३ ॥ मयूराङ्गदकर्णौ तु पल्लवापीडधारिणौ ॥ वनमालाकुलोरस्कौ द्रुमपोताविवोद्गतौ ॥४॥ अरविन्दकृतापीडौ रज्जुयज्ञोपवीतिनौ ॥ सशिक्यतुम्बकरकौ गोपवेणुप्रवादकौ ॥ ५ ॥ क्वचिद्धसन्तावन्योन्यं क्रीडमानौ क्वचित्क्वचित् ॥ पर्णशय्यासु संसुप्तौ क्वचिन्निद्रान्तरेक्षणौ ॥६॥ एवं वत्सान्पालयन्तौ शोभयन्तौ महावनम् ॥ चञ्चूर्यन्तौ रमन्तौ स्म किशोराविव चञ्चलौ ॥७॥ अथ दामोदरः श्रीमान्संकर्षणमुवाच ह ॥ आर्य नास्मिन्वने शक्यं गोपालैः सह क्रीडितुम् ॥८॥ अवगीतमिदं सर्वमावाभ्यां भुक्तकाननम् ॥ प्रक्षीणतृणकाष्ठं च गोपैर्मथितपादपम् ॥९॥

इत्यस्य मन्त्रस्योपबृंहणाय । मन्त्रार्थ । पुरूरवसं प्रत्युर्वशी वक्ति । सुदेव शोभनस्वामिको व्रज आद्यक्षरलोपेन वासुदेवो वा अद्य प्रपतेत् अद्यैव उपद्रवसमकाल गच्छेत अनावृत् नास्ति आवृत् निरोधको यस्य तादृशोऽपि परावत परमात् दूराद्दूरतरं गन्तवै गन्तुम् उ निश्चितं प्रपतेदित्यन्वय । अथ पक्षान्तरे यदि सुदेवो न प्रपतेत्तर्हि निर्ऋतेरुपस्थे शयीत अथ अपवा एनं व्रजं वासुदेवपरिजनं रभसासो रभसाः वेगवन्तो वृका अद्यु भक्षयेयुः तस्माद्वासुदेवो वा तत्परिगृहीतो व्रजो वा वृकेभ्यो बिभेति अवस्तारमेनापि इन्द्रियवृकेभ्य सुतरां भेतव्यमिति भाव ।अतः स्पष्टार्थं मूलम् ॥ १ ॥ २ ॥ पर्णवो हि तुम्बीफलोपेतो वाद्यविशेष ।आद्यपदाचाद्यं रुद्रवीणादिकं पर्णवाद्यमत एव त्रिशीर्षाविति स्यान्त मग उक्ते । पर्णवाद्यमित्यपि पाठः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ चञ्चूर्यन्तौ अत्यन्तं संचरन्तौ किशोराविव अश्वपोताविव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अवगीतं नाशितं भुक्तभोग्यं काननम् ॥ ९ ॥

परितो वृत्तचक्राकारः परिधिरर्गलाश्च येषु तेषु परिवृत्तार्गलेषु ॥ ११ ॥ १२॥
काननानि उद्यानानि वनानि अरण्यानि आकाशनिकाशानि पत्रादिना शून्यानि ॥ १० ॥ परितो वृत्तचक्राकारः परिधिरर्गलाश्च येषु तेषु परिवृत्तार्गलेषु ॥ ११ ॥ १२॥ ॥ १३॥ १४॥ निर्व्यञ्जनं शाकरूपादिहीनम् ॥ १५ ॥ १६॥ १७ ॥ कर्तव्यमाह—तस्मादिति ॥ १८ ॥ ननु पितृपर्यागता भूमिर्निर्धनाऽपि सुखावहेत्युक्तेः कथं पूर्वस्थान

गोवाटेष्वपि ये वृक्षाः परिवृत्तार्गलेषु च ॥
वनीभूतानि यान्यासन्काननानि वनानि च ॥ तान्याकाशनिकाशानि दृश्यन्तेऽद्य यथासुखम् ॥ १० ॥
सर्वे गोष्ठाग्निषु गताः क्षयमक्षयवर्चसः ॥ ११॥ संनिकृष्टानि यान्यासन्काष्ठानि च तृणानि च ॥ तानि दूरावकृष्टासु मार्गितव्यानि भूमिषु ॥ १२॥
अरण्यमिदमल्पोदमल्पकक्षं निराश्रयम् ॥ अन्वेषितव्यविश्रामं दारुणं विरलद्रुमम् ॥ १३॥ अकर्मण्येषु वृक्षेषु स्थितविप्रं स्थितद्विजम् ॥ संवासस्या
स्य महतो जनेनोत्सादितद्रुमम् ॥ १४॥ निरानन्दं निरास्वादं निष्प्रयोजनमारुतम् ॥ निर्विहङ्गमिदं शून्यं निर्व्यञ्जनमिवाशनम् ॥ १५॥ विक्रीयमाणैः
काष्ठैश्च शाकैश्च वनसंभवैः ॥ उच्छिन्नसंचयतृणैर्घोषोऽयं नगरायते ॥ १६॥ शैलानां भूषणं घोषो घोषाणां भूषणं वनम् ॥ वनानां भूषणं गावस्ता
श्चास्माकं परा गतिः ॥ १७॥ तस्मादन्यद्वनं यामः प्रत्यग्रयवसेन्धनम् ॥ इच्छन्त्यनुपभुक्तानि गावो भोक्तुं तृणानि च ॥ १८॥ तस्माद्वनं नवतृणं
गच्छन्तु धनिनो व्रजाः ॥ न द्वारबन्धावरणा न गृहक्षेत्रिणस्तथा ॥ प्रशस्ता वै व्रजा लोके यथा वै चक्रचारिणः ॥ १९॥ शकृन्मूत्रेषु तेष्वेव जातक्षा
रसायनम् ॥ न तृणं भुञ्जते गावो नापि तत्पयसे हितम् ॥ २० ॥ स्थलीप्रायासु रथ्यासु नवासु वनराजिषु ॥ चरावः सहितौ गोभिः क्षिप्रं संवाह्यतां
व्रजः ॥ २१॥ श्रूयते हि वनं रम्यं पर्याप्तं तृणसंस्तरम् ॥ नाम्ना वृन्दावनं नाम स्वादुवृक्षफलोदकम् ॥ २२॥ अझिल्लिकण्टकवनं सर्वैर्वनगुणैर्युतम् ॥
कदम्बपादपप्रायं यमुनातीरसंश्रितम् ॥ २३॥ स्निग्धशीतानिलवनं सर्वर्तुनिलयं शुभम् ॥ गोपीनां सुखसंचारं चारुचित्रवनान्तरम् ॥ २४ ॥ तत्र
गोवर्द्धनो नाम नातिदूरे गिरिर्महान् ॥ भ्राजते दीर्घशिखरो नन्दनस्येव मन्दरः ॥ २५॥ मध्ये चास्य महाशाखो न्यग्रोधो योजनोच्छ्रितः ॥ भाण्डीरो
नाम शुशुभे नीलमेघ इवाम्बरे ॥ २६॥ मध्येन चास्य कालिन्दी सीमन्तमिव कुर्वती ॥ प्रयाता नन्दनस्येव नलिनी सरितांवरा ॥ २७॥ तत्र
गोवर्द्धनं चैव भाण्डीरं च वनस्पतिम् ॥ कालिन्दीं च नदीं रम्यां द्रक्ष्यावश्चरतः सुखम् ॥ २८॥ तत्रायं कल्प्यतां घोषस्त्यज्यतां निर्गुणं वनम् ॥
संत्रासयावो भद्रं ते किञ्चिदुत्पाद्य कारणम् ॥ २९ ॥

त्याज्यमित्याह । न द्वारेति । चक्रेण समुदायेन चरन्ति ते चक्रचारिणो हंससारसादयः अनिकेता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ शकृन्मूत्रेषु तेष्वेव तृणेषु पतितेषु सत्सु ॥ २० ॥ स्थली प्रायासु समभूमितुल्यासु निस्तृणास्वित्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३॥ स्निग्धवन शीतानिलं चेति संबन्धः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७॥ चरतो मृगादीनिति शेषः ॥ २८ ॥ २९॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ पञ्चपदाः पञ्चादिसंख्यया स॰ता ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ अगता असंचाराः ॥ ३७ ॥ तदेवाह—एवमिति॥ ३८॥इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि नीलकण्ठीये भारतभावदीपे अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ छ ॥ एतस्मिन्नवमेऽध्याये रामकृष्णेच्छया पुन ॥ वृन्दावनप्रवेशाश्च व्रजस्याद्भुत ईर्यते ॥ १ ॥ एवं वृकान् ॥ १ ॥ सुखोष्य

एव कथयतस्तस्य वासुदेवस्य धीमत ॥ प्रादुर्बभूवु शतशो रक्तमांसवसाशना ॥२०॥ घोराश्चिन्तयतस्तस्य स्वतनूरुहजास्तदा ॥ विनिष्पेतु भयकरा सर्वश शतशो वृका ॥ २१ ॥ निष्पतन्ति स्म बहवो व्रजस्योत्सादनाय वै ॥ वृकान्निष्पतितान्दृष्ट्वा गोषु वत्सेष्वथो नृषु ॥ २२ ॥ गोपीषु च यथाकाम व्रजे त्रासोऽभवन्महान् ॥ ते वृका पञ्चबद्धाश्च दशबद्धा तथा परे ॥२३॥ त्रिंशद्विंशतिबद्धाश्च शतबद्धास्तथा परे ॥ निश्चरुन्तस्य गात्रेभ्य श्रीवत्सकृतलक्षणा ॥२४॥ कृष्णस्य कृष्णवदना गोपानां भयवर्धना ॥ भक्षयद्भिश्च तैर्वत्सांस्त्रासयद्भिश्च गोव्रजान् ॥ २५ ॥ निशि बालान्हरद्भिश्च वृकैरुत्साद्यते व्रज ॥ न वने शक्यते गन्तु न गाश्च परिरक्षितुम् ॥ २६ ॥ न वनात्किंचिदाहर्तुं नच वा तरितु नदीम् ॥ त्रस्ता वृकभयोद्विग्नमनसोऽगतास्तस्मिन्वनेऽवसन् ॥ २७॥ एव वृकैरुदीर्णैस्तु व्याघ्रतुल्यपराक्रमैः ॥ व्रजो निष्पन्दचेष्टस्य एकस्थानचर कृत ॥२८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां वृकदर्शनो नामाष्टमोऽध्याय ॥ ८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं वृकांश्च तान्दृष्ट्वा वर्धमानान्दुरासदान् ॥ सस्त्रीपुमान्स घोषो वै समस्तोऽभ्यमन्त्रयत्तदा ॥१॥ स्थानेनेह न नः कार्यं व्रजामोऽन्यन्महद्वनम् ॥ यच्छिवं च सुखोष्यं च गवां चैव सुखावहम्॥२॥अद्यैव किं चिरेण स्म व्रजामः सह गोधनैः ॥यावद्वृकैर्वधं घोरं न नः सर्वो व्रजो व्रजेत्॥३॥एषां धूम्रारुणाङ्गानां दंष्ट्रिणां नखकर्षिणाम्॥ वृकाणां कृष्णवक्त्राणां बिभीमो निशि गर्जताम् ॥४॥ मम पुत्रो मम भ्राता मम वत्सोऽथ गौर्मम ॥ वृकैर्व्यापादिता ह्येवं क्रन्दन्ति स्म गृहे गृहे ॥५॥ तासां रुदितशब्देन गवां हंभारवेण च ॥ व्रजस्योत्थापन चक्रुर्घोषवृद्धा समागता ॥६॥ तेषां मतमथाऽऽज्ञाय गन्तु वृन्दावन प्रति ॥ व्रजस्य विनिवेशाय गवां चैव हिताय च ॥७॥ वृन्दावननिवासाय ताञ्ज्ञात्वा कृतनिश्चयान् ॥ नन्दगोपो बृहद्वाक्य बृहस्पतिरिवाददे ॥८॥ अद्यैव निश्चयप्राप्तिर्यदि गन्तव्यमेव न ॥ शीघ्रमाज्ञाप्यतां घोष सज्जीभवत मा चिरम् ॥९॥ ततोऽवघुष्यत तदा घोषे तत्प्राकृतैर्जनैः ॥ शीघ्र गाव प्रकल्प्यन्तां भाण्डं समभिरोप्यताम् ॥ १० ॥

सुखावहम् ॥ २ ॥ ३ ॥ एषाम् एभ्यः सकाशात् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ अवघुष्यत घोषो जात । भाण्ड शकटेष्विति शेषः ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ १७॥ पोतैः नौकाभिः ॥ १८ ॥ इरणम् ऊषरं शून्यमित्यर्थः ॥१९॥२०॥२१॥२२॥ २३ ॥ २४ ॥ नियोगपाशैः मन्थनभाण्डस्थूणाया मन्थनदण्डेन संयोजनार्थैः पाशैः माञ्जेरेति महाराष्ट्रप्रसिद्धैः शिक्यैर्वा कटकैर्घटाधारकतृणैः सहिताभिः तृणसंकटैः तृणमयीभिराच्छादनीभिः

वत्सयूथानि काल्यन्तां युज्यन्तां शकटानि च॥ वृन्दावनमितः स्थानान्निवेशाय च गम्यताम्॥११॥ तच्छ्रुत्वा नन्दगोपस्य वचनं साधु भाषितम् ॥ उदतिष्ठद्व्रजः सर्वः शीघ्रं गमनलालसः॥१२॥प्रयाह्युत्तिष्ठ गच्छामः किं शेषे साधु योजय॥ उत्तिष्ठेति व्रजे तस्मिन्गोपकोलाहलो ह्यभूत् ॥ १३ ॥ उत्तिष्ठमानः शुशुभे शकटीशकटस्तु सः ॥ व्याघ्रघोषमहाघोषो घोषः सागरघोषवान्॥१४॥ गोपीनां गर्गरीभिश्च मूर्ध्नि चोत्तम्भितैर्घटैः ॥ निष्पपात व्रजात्पङ्क्तिस्तारापङ्क्तिरिवाम्बरात् ॥१५॥ नीलपीतारुणैस्तासां वस्त्रैरग्रस्तनोच्छ्रितैः ॥ शक्रचापायते पङ्क्तिर्गोपीनां मार्गगामिनी ॥ १६ ॥ दामनी दामभारैश्च कश्चित्कायावलम्बिभः ॥ गोपा मार्गगता भान्ति सावरोहा इव द्रुमाः ॥१७॥ स व्रजो व्रजता भाति शकटौघेन भास्वता ॥ पोतैः पवननिक्षिप्तैर्निष्पतद्भिरिवार्णवः ॥१८॥ क्षणेन तद्व्रजस्थानमीरणं समपद्यत ॥ द्रव्यावयवनिर्धूतं कीर्णं वायसमण्डलैः ॥१९॥ ततः क्रमेण घोषः स प्राप्तो वृन्दावनं वनम् ॥निवेशं विपुलं चक्रे गवां चैव हिताय च॥२०॥ शकटावर्त्तपर्यन्तं चन्द्रार्द्धाकारसंस्थितम् ॥ मध्ये योजनविस्तीर्णं तावद्द्विगुणमायतम् ॥ २१ ॥ कण्टकीभिः प्रवृद्धाभिस्तथा कण्टकितद्रुमैः ॥ निखातोच्छ्रितशाखाग्रैरभिगुप्तं समन्ततः ॥ २२ ॥ मन्थैरारोप्यमाणैश्चः मन्थबन्धानुकर्षणैः ॥ अद्भिः प्रक्षाल्यमानाभिर्गर्गरीभिरितस्ततः॥२३॥ कीलैरारोप्यमाणैश्च दामनीपाशपाशितैः ॥ स्तम्भनीभिर्धृताभिश्च शकटैः परिवर्त्तितैः ॥ २४ ॥ नियोगपाशैरासक्तैर्गर्गरीस्तम्भमूर्द्धसु ॥ छादनार्थं प्रकीर्णैश्च कटकैस्तृणसंकटैः ॥ २५ ॥ शाखाविटङ्कैर्वृक्षाणां क्रियमाणैरितस्ततः॥ शोध्यमानैर्गवां स्थानैः स्थाप्यमानैरुलूखलैः ॥ २६ ॥ प्राङ्मुखैः सिच्यमानैश्च संदीप्यद्भिश्च पावकैः ॥ सवत्सचर्मास्तरणैः पर्यङ्कैश्चावरोपितैः ॥ २७ ॥ तोयमुत्तारयन्तीभिः प्रेक्षन्तीभिश्च तद्वनम् ॥ शाखाश्चाकर्षमाणाभिर्गोपीभिश्च समन्ततः ॥ २८ ॥ युवभिः स्थविरैश्चैव गोपैर्व्यग्रकरैर्भृशम् ॥ विशसद्भिः कुठारैश्च काष्ठान्यपि तरूनपि ॥ २९ ॥ तद्व्रजस्थानमधिकं शुशुभे काननावृतम् ॥ रम्यं वननिवेशं वै स्वादुमूलफलोदकम् ॥ ३० ॥ तास्तु कामदुघा गावः सर्वपक्षिरुतं वनम् ॥ वृन्दावनमनुप्राप्ता नन्दनोपमकाननम् ॥ ३१ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णेन गवां वै हितकारिणा ॥ शिवेन मनसा दृष्टं तद्वनं वनचारिणा ॥ ३२ ॥

॥२५ ॥ शाखासु विटंकाः पक्ष्युपवेशनस्थानानि तैः क्रियमाणैः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

धर्मे ग्रीष्मे तत्रापि पश्चिमे आषाढ ॥२३॥२४॥ अध्यासत अध्यासितवन्त ॥ ३१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ एतस्मिन्दशमेऽध्याये प्रावृड्वर्णनमुच्यते ॥ श्रीनिवासनिवासेन गोपोत्कर्षतया दिव ॥ १ ॥ तावेति ॥ १ ॥२॥३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ कान्तानां कदम्बानामिति सामानाधिकरण्यम् ॥ ८ ॥ हासित विकासितम् ॥ ९ ॥ उच्छ्वसन्तीव बाष्पमुद्गिरन्तीत्यर्थः । मही पुरैस्तुल्य वपुरापद्यते तत्र इयन्ते महावाता पताका महामेघा महाप्रासादाः ॥ १० ॥

पश्चिमे तु ततो रूक्षे धर्मे मासे निरामये ॥ वर्षतीवामृतं देवे तृण तत्र व्यवर्द्धत ॥२३॥ न तत्र वत्सा सीदन्ति न गावो नेतरे जना ॥ यत्र तिष्ठति लोकानां भवाय मधुसूदन ॥२४॥ ताश्च गाव स घोषस्तु स च सङ्कर्षणो युवा ॥ कृष्णेन विहित वास तमध्यासत निर्वृता ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृन्दावनप्रवेशो नाम नवमोऽध्याय ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ तु वृन्दावन प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ चेरतुर्वत्सयूथानि चारयन्तौ सुरूपिणौ ॥ १ ॥ पूर्णस्तु धर्मसमयस्तयोस्तत्र वने सुखम् ॥ क्रीडतो सह गोपालैर्यमुनां चावगाहतो ॥ २ ॥ तत प्रावृडनुप्राप्ता मनस कामदीपिनी ॥ प्रववर्षुर्महामेघा शक्रचापाङ्कितोदरा ॥ ३ ॥ बभूवादर्शन सूर्यो भूमिश्चादर्शना तृणै ॥ पतता मेघवातेन नवतोयानुकर्षिणा ॥ ४ ॥ समार्जिततला भूमिर्यौवनस्थेव लक्ष्यते ॥ नाशितं जलदैरुष्ण तोषिता वसुधा जलै ॥ ५ ॥ न ववर्षावसिक्तानि शक्रगोपकुलानि च ॥ नष्टदावाग्निदग्धानि वनानि प्रचकाशिरे ॥ ६ ॥ नृत्यव्यापारकालश्च मयूराणां कलापिनाम् ॥ मदरक्ता प्रवृत्ताश्च केका पटुरवास्तथा ॥ ७ ॥ नवप्रावृषि कान्तानां षट्पदाहारदायिनाम् ॥ यौवनस्थकदम्बानां नवाभैर्भ्राजते वपु ॥ ८ ॥ हासित कुटजैर्वृक्ष कदम्बैर्वासित वनम् ॥ "नाशित जलदैरुष्ण तोषिता वसुधा जलै "॥ सतप्ता भास्करकरैरभितप्ता दवाग्निभि ॥ ९ ॥ जलैर्वेलाहकोत्सृष्टैरुच्छ्वसन्तीव पर्वता ॥ महावातसमुद्धूत महामेघगणार्पितम् ॥ मही महाराज पुरैस्तुल्यमापद्यते नभ ॥ १० ॥ क्वचित्कदम्बहासाढ्यं शिलीन्ध्राभरण क्वचित् ॥ संप्रदीप्तमिवाभाति फुल्लनीपद्रुम वनम् ॥ ११ ॥ ऐन्द्रेण पयसा सिक्त मारुतेन च विस्तृतम् ॥ पार्थिव गन्धमाघ्राय लोक क्षुभितमानस ॥ १२ ॥ हंससारसनादेन दर्दुरव्याहृतेन च ॥ नवैश्च शिखिविक्रुष्टैरवकीर्णा वसुंधरा ॥ १३ ॥ भ्रमत्तूर्णमहावर्त्ता वर्षप्राप्तमहारयाः ॥ हरन्त्यस्तीरजान्वृक्षान्विस्तार यान्ति निम्नगा ॥ १४ ॥ सततासारनिर्यत्नाः क्लिश्यत्त्वोत्तरच्छदा ॥ न त्यजन्ति नगाग्राणि श्रान्ता इव पतत्रिण ॥ १५ ॥

गिडीभ्रा छत्राका ॥११॥ क्षुभितमा सः कामातुरोऽभूत् ॥ १२ ॥ हंससारसनादेन मत्तभ्रमरध्वनिना दर्दुरा भेकाः अवकीर्णा व्याप्ता ॥ १३ ॥ १४ ॥ सततो य आसारो धारासम्पातस्तेन निर्यत्ना जडीकृता । नगाग्राणि वृक्षशाखाग्राणि ॥ १५ ॥

तोयेन गम्भीराणि निविडानि लम्बानि विस्तृतानि च तेषूदरेषु ॥ १६ ॥ महीरुहैर्मार्गचिह्नभूतैरन्वेष्यो जलच्छन्नो मार्गो यस्याः सा ॥ १७ ॥ १८॥ पल्वलेभ्य उत्कीर्णम्
उत्सिक्तं यत्तोयं तेन वर्षेण ॥ १९ ॥ हस्तः शुण्डा तया सह उच्छ्रितं मुखं येषां ते हस्तोच्छ्रितमुखाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥चन्द्रो नभोवसतिं वसति आस्ते वार्षिकीं
वर्षाभवाम् ॥ २३ ॥ दुर्दिने मेघच्छन्नेऽह्नि काले प्रावृट्काले दुर्दिनं मेघैराच्छन्नम् ॥२४॥ गोवर्द्धनो नामतः गोवर्द्धनो गवां वर्द्धयिता ॥२५॥ कृष्णसारङ्गा भ्रमराः॥२६॥

तोयगम्भीरलम्बेषु स्रवत्सु च नदत्सु च ॥ उदरेषु नवाभ्राणां मज्जतीव दिवाकरः॥१६॥ महीरुहैरुत्पतितैः सलिलोत्पीडसंकुला ॥ अन्विष्यमार्गा
वसुधा भाति शाड्वलमालिनी ॥१७॥ वज्रेणेवावरुग्णानां नगानां नगशालिनाम् ॥ स्रोतोभिः परिकृत्तानि पतन्ति शिखराण्यधः ॥ १८ ॥ पतता
मेघवर्षेण यथा निम्नानुसारिणा ॥ पल्वलोत्कीर्णमुक्तेन पूर्यन्ते वनराजयः ॥१९॥ हस्तोच्छ्रितमुखा वन्या मेघनादानुसारिणः ॥ भ्रान्तातिवृष्ट्या
मातङ्गा गां गता इव तोयदाः ॥२०॥ प्रावृट्प्रवृत्तिं संदृश्य दृष्ट्वा चाम्बुधरान्घनान् ॥रौहिणेयो मिथः काले कृष्णं वचनमब्रवीत्॥२१॥ पश्य कृष्ण
घनान्कृष्णान्बलाकोज्ज्वलभूषणान् ॥ गगने तव गात्रस्य वर्णचोरान्समुच्छ्रितान् ॥२२॥ तव निद्राकरः कालस्तव गात्रोपमं नभः ॥ त्वमिवाज्ञा
तवसतिं चन्द्रो वसति वार्षिकीम् ॥२३॥ एतन्नीलाम्बुदश्यामं नीलोत्पलदलप्रभम् ॥ संप्राप्ते दुर्दिने काले दुर्दिनं भाति वै नभः ॥ २४ ॥ पश्य
कृष्ण जलोदग्रैः कृष्णैरुद्ग्रथितैर्घनैः ॥ गोवर्द्धनो यथा रम्यो भाति गोवर्द्धनो गिरिः ॥२५॥ पतितेनाम्भसा ह्येते समन्तान्मददर्पिताः ॥ भ्राजन्ते
कृष्णसारङ्गाः काननेषु मुदान्विताः ॥ २६ ॥ एतान्यम्बुप्रहृष्टानि हरितानि मृदूनि च ॥ तृणानि शतपत्राक्ष पत्रैर्गूहन्ति मेदिनीम् ॥ २७ ॥
क्षरज्जलानां शैलानां वनानां जलदागमे ॥ ससस्यानां च सीमानां न लक्ष्मीर्व्यतिरिच्यते ॥ २८ ॥ शीघ्रवातसमुद्धूताः प्रोषितौत्सुक्य
कारिणः ॥ दामोदरोद्दामरवाः प्रागल्भ्यं यान्ति तोयदाः ॥ २९ ॥ हरे हर्यश्वचापेन त्रिवर्णेन त्रिविक्रम ॥ विबाणज्येन रचितं तवेदं मध्यमं
पदम् ॥ ३० ॥ नभस्येष नभश्चक्षुर्न भात्येव चरन्नभः ॥ मेघैः शातातपकरो विरश्मिरिव रश्मिवान् ॥३१॥ द्यावापृथिव्योः संसर्गः सततं विततैः
कृतः ॥ अव्यवच्छिन्नधारौघैः समुद्रौघसमैर्घनैः ॥ ३२ ॥

गूहन्त्याच्छादयन्ति ॥ २७॥ सीमानां कृष्टभूमीनां त्रयाणामपि लक्ष्मीर्न व्यतिरिच्यते नाधिका भवत्यपि तु समानैवेत्यर्थः ॥२८॥ प्रोषितानां प्रवासिनाम् औत्सुक्यं गृहगमने
तत्कारिणः॥२९॥हर्यश्वचापेन इन्द्रधनुषा रचितं मिश्रितं मध्यमं पदमन्तरिक्षम्॥३०॥नभसि श्रावणे नभश्चक्षुः सूर्यः॥ ३१॥संसर्गःसंबन्धः समुद्रौघनिभैःक्षुब्धैरित्यर्थः॥ ३२॥

नीपा फदम्पानामराम्बरजातय पृथिव्यां सुमेरिति शेपः । कोलाइला कलकला ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ वैर्विपुत्कवचैर्मेघैर्वर्मिण धर्मवत्पुरुत्समार्पम् ॥३५॥ घनैर्निर्मिघैर्मेघै ॥ ३६ ॥ गजा जलगजास्तेपामनीकै ॥३७॥ उद्भूतम् उभूननम् । कम्पिन कम्पहेतवः सपृषत सनिस्पंदः उद्दामा महान्त । सपृषतोद्दामा इति सन्धिरार्ष ॥३८॥सुमो नष्टतीवेस्पर्थ । एवमपि छदप भजा रम्याणां रात्रीणां घृणीनां दिवसानां च ।विवेकम् अन्योऽन्यत पृथक्त्व न यान्तीति न अपि तु यान्त्येवेति योजना । मेघोत्थान्यका

नीपार्जुनकदम्बानां पृथिव्यां चातिवृष्टिभि ॥ गन्धे कोलाहला वान्ति वाता मदनदीपना ॥ ३३ ॥ सप्रवृत्तमहावर्षं लम्बमानमहाम्बुदम् ॥ मा
त्यगाधमपर्यन्त ससागरमिवाम्बरम् ॥ ३४ ॥ धारानिर्मलनाराचं विद्युत्कवचवर्मिणम् ॥ शक्रचापायुधधर युद्धसज्जमिवाम्बरम् ॥ ३५॥ शैलानां
च वनानां च द्रुमाणां च वराननम् ॥ प्रतिच्छन्नानि भासन्ते शिखराणि घनैर्घनै ॥ ३६ ॥ गजानीकैरिवाकीर्णं सलिलोद्गारिभिर्घनै ॥ वर्णसा
रूप्यतां याति गगन सागरस्य च ॥ ३७ ॥ समुद्रोद्भूतजनिता लोलाशालकम्पिन ॥ शीता सपृषतोद्दामा कर्कशा वान्ति मारुता ॥ ३८ ॥
निशासु सुप्तचन्द्रासु सक्ततोयासु तोयदै ॥ मग्नसूर्यस्य नभसो न विभान्ति दिशो दश ॥ ३९ ॥ चेतन पुष्कर कोशे क्षुवाप्माते समन्तत ॥
न घृणीनां न रम्याणां विवेक यान्ति कृष्टयः ॥ ४० ॥ घर्मदोपपरित्यक्त मेघतोयविभूषितम् ॥ पश्य वृन्दावन कृष्ण वन चैत्ररथ यथा ॥ ४१॥
एव प्रावृड्गुणान्सर्वाञ्छ्रीमान्कृष्णस्य पूर्वज ॥ कथयन्नेव बलवान्व्रजमेव जगाम ह ॥ ४२ ॥ अन्योऽन्यं रममाणौ तु कृष्णसकर्षणावुभौ ॥ तत्का
लज्ञातिभि सार्द्धं चेरतुस्तद्वन महत् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि प्रावृड्वर्णन नाम दशमोऽध्याय ॥ १०॥ ॥छ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ कदाचित्तु तदा कृष्णो विना सकर्षणेन वै ॥ चचार तद्वन रम्य कामरूपी वरानन ॥१॥ काकपक्षधर श्रीमाञ्छ्यामः पद्म
दलेक्षण ॥ श्रीवत्सेनोरसा युक्त शशाङ्क इव लक्ष्मणा ॥२॥साङ्कदेनाग्रहस्तेन पङ्कजोद्भिन्नवर्चसा॥सुकुमाराभिताम्रेण क्रान्तविक्रान्तगामिना॥३॥

ऋतूवानि दिनानि रात्रिकल्पान्यभूवन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तत्कालज्ञातिभि नतु यादवसज्ज मज्ञातिभि ॥ ४३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां दशमोऽध्याय ॥ १० ॥ अस्मिन्नेकादशेऽध्याये धनक्रीडा निरूप्यते ॥ कालियस्य हृदशोषणयमुनादर्शनं हरेः ॥ १ ॥ कदाचिदिति ॥१॥ श्रीवत्सेन उरसा धृतेनेति शेपः । तृतीयान्तानां पद्मस्येन रराजेत्यनेनान्वय ॥ २ ॥ हस्तेन पङ्कजोद्भिन्न विकसत्कमल तत्तुल्यतेजसा क्रान्त विक्रान्त गमन यस्य तादृशेन गामिना गमनस्वभावेन पादेन ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ दिवौकसैः देवैः ॥५॥ बाल्ये "पौगण्डं दशमावधि" इत्युक्तेः पौगण्डे ॥६॥७॥ नीपाः कदम्बपुष्पाणि कन्दला नवांकुराः तैः शोभमाना नीपकन्दलमालिनी॥८॥ नभस्यो भाद्रपदः ॥ ९ ॥ अमलं दिव्यं पत्रं दलं यस्य तेन बर्हिपत्रेण मयूरपिच्छेन शुशुभे इत्यनुषङ्गः ॥ १० ॥११ ॥१२॥१३॥ प्रतिव्यूहैः प्रतिध्वनिभिः ॥१४॥

पीते प्रीतिकरे नृणां पद्मकिञ्जल्कसप्रभे ॥ सूक्ष्मे वसानो वसने ससंध्य इव तोयदः ॥ ४ ॥ वत्सव्यापारयुक्ताभ्यां व्यग्राभ्यां दण्डरज्जुभिः ॥ भुजाभ्यां साधुवृत्ताभ्यां पूजिताभ्यां दिवौकसैः ॥५॥ सदृशं पुण्डरीकस्य गन्धेन कमलस्य च ॥ रराज चास्य तद्बाल्ये रुचिरौष्ठपुटं मुखम्॥६॥ शिखाभिस्तस्य मुक्ताभीं रराज मुखपङ्कजम् ॥ वृतं षट्पदपङ्क्तीभिर्यथा स्यात्पद्ममण्डलम् ॥७॥ तस्यार्जुनकदम्बाढ्या नीपकन्दलमालिनी ॥ रराज माला शिरसि नक्षत्राणां यथा दिवि ॥८॥ स तया मालया वीरः शुशुभे कण्ठसक्तया ॥ मेघमालाम्बुदश्यामो नभस्य इव मूर्तिमान् ॥९॥ एकेनामलपत्रेण कण्ठसूत्रावलम्बिना ॥ रराज बर्हिपत्रेण मन्दमारुतकम्पिना ॥१०॥ क्वचिद्गायन्क्वचित्क्रीडंश्चञ्चूर्यंश्च क्वचित्क्वचित् ॥ पर्णवाद्यं श्रुतिसुखं वादयंश्च क्वचिद्वने ॥ ११ ॥ गोपवेणुं सुमधुरं कामात्तमपि वादयन् ॥ प्रह्लादनार्थं च गवां क्वचिद्वनगतो युवा ॥ १२ ॥ गोकुलेऽम्बुदश्यामश्चचार द्युतिमान्प्रभुः ॥ रेमे च तत्र रम्यासु चित्रासु वनराजिषु ॥ १३ ॥ मयूररवघुष्टासु मदनोद्दीपनीषु च ॥ मेघनादप्रतिव्यूहैर्नादितासु समन्ततः ॥ १४ ॥ शाड्वलच्छन्नमार्गासु शिलीन्ध्राभरणासु च ॥ कन्दलामलपत्रासु स्रवन्तीषु नवं जलम् ॥१५॥ केसराणां नवैर्गन्धैर्मदनिःश्वसितोपमैः ॥ अभीक्ष्णं निःश्वसन्तीषु कामिनीष्विव नित्यशः ॥ १६ ॥ सेव्यमानो नवैर्वातैर्द्रुमसंघातनिःसृतैः ॥ तासु कृष्णो मुदं लेभे सौम्यासु वनराजिषु ॥ १७ ॥ स कदाचिद्वने तस्मिन्गोभिः सह परिभ्रमन् ॥ ददर्श विपुलोदग्रं शाखिनं शाखिनां वरम् ॥१८॥ स्थितं धरण्यां मेघाभं निबिडं दलसंचयैः ॥ गगनार्धोच्छ्रिताकारं पर्वताभोगधारिणम् ॥१९॥ नीलचित्राङ्गवर्णैश्च सेवितं बहुभिः खगैः ॥ फलैः प्रवालैश्च घनैः सेन्द्रचापघनोपमम् ॥ २० ॥ भवनाकारविटपं लतापुष्पसुमण्डितम् ॥ विशालमूलावनतं पवनाम्भोदधारिणम् ॥ २१ ॥ आधिपत्यमिवान्येषां तस्य देशस्य शाखिनाम् ॥ कुर्वाणं शुभकर्माणं निरावर्षमनातपम् ॥ २२ ॥ न्यग्रोधं पर्वताग्राभं भाण्डीरं नाम नामतः ॥ दृष्ट्वा तत्र मतिं चक्रे निवासाय ततः प्रभुः ॥२३॥ स तत्र वयसा तुल्यैर्वत्सपालैः सहानघ ॥ रेमे वै वासरं कृष्णः पुरा स्वर्गगतो यथा ॥ २४ ॥

कन्दलानि नवाङ्कुरितानि अमलानि च पत्राणि यासु । "कन्दलं तु कपोले स्यादुपरागे नवाङ्कुरे ।" इति विश्वः ॥१५॥ कामिनीष्विवेति स्रवन्तीनामुपमा ॥१६॥१७॥ शाखिनं वटम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ चित्राङ्गवर्णैर्मयूरैः ॥ २० ॥ २१ ॥ निरावर्षं वर्षवारणम् । अनातपम् आतपनिवारणम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

क्रीडनकैः क्रीडासाधनैः ॥२५॥२६॥ २७ ॥ २८ ॥ तरङ्गा एवापाङ्गाः कटाक्षास्तैः कुटिलं तीरम् ॥ २९ ॥३०॥ मिथुनेचरैश्चक्रवाकादिभिः ॥ ३१ ॥ जलजैर्भी मापे जलजैर्मुखे शीघ्रत्वनिर्मलत्वापे अब्जे पद्मे जलजे शैवाले ॥३२॥ स्त्रीरूपेण वर्णयति—प्रसृतेति। स्रोत शब्दे सकारलोप आर्षः ॥ ३३ ॥ तटच्छेद प्रवाहस्य मध्ये कार्श्यम्। त्रिस्त्र तरङ्गा एव वल्य तासां पङ्क्ती तरङ्गत्रिवलीधराम् ॥ ३४॥३५॥ आभोगश्रवणायताम् आभोगस्तत्स्पोभयस्व पूर्णता सैव श्रवणे आयते यस्यास्ताम्

तं क्रीडमानं गोपाला कृष्णं भाण्डीरवासिनम् ॥ रमयन्ति स्म बहवो वन्यैः क्रीडनकैस्तदा ॥ २५ ॥ अन्ये स्म परिगायन्ति गोपा मुदितमानसा ॥ गोपाला कृष्णमेवान्ये गायन्ति स्म रतिप्रियाः ॥ २६ ॥ तेषां स गायतामेव वादयामास वीर्यवान् ॥ पर्णवाद्यान्तरे वेणु तुम्बीवीणां च तत्र ह ॥ २७ ॥ कदाचिच्चारयन्नेव गा स गोवृषभेक्षणः ॥ जगाम यमुनातीरं लताऽलङ्कृतपादपम् ॥ २८ ॥ तरङ्गापाङ्गकुटिलां वारिस्पर्शसुखानिलाम् ॥ तां च पद्मोत्पलवतीं ददर्श यमुनां नदीम् ॥ २९ ॥ सुतीर्थां स्वादुसलिलां ह्रादिनीं वेगगामिनीम् ॥ तोयवातोद्धतैर्वेगैरवनामितपादपाम् ॥ ३० ॥ हंसकारण्डवोद्घुष्टां सारसैश्च निनादिताम् ॥ अन्योन्यमिथुनैश्चैव सेवितां मिथुनेचरैः ॥३१ ॥ जलजैः प्राणिभिः कीर्णां जलजैर्भूषितां गुणैः ॥ जलजैः कुसुमैश्चित्रां जलजैर्हरितोदकाम् ॥ ३२ ॥ प्रसृतस्रोतचरणां पुलिनश्रोणिमण्डलाम् ॥ आवर्तनाभिगम्भीरां पद्मरोमानुरञ्जिताम् ॥ ३३ ॥ तटच्छेदोदरां कान्तां त्रितरङ्गवलीधराम् ॥ फेनप्रहृष्टवदनां प्रसन्नां हंसहासिनीम् ॥ ३४ ॥ रुचिरोत्पलरक्तोष्ठीं नतभ्रू जलजेक्षणाम् ॥ ह्रदवीर्यललाटान्तां कान्तां शैवलमूर्द्धजाम् ॥३५॥ चक्रवाकस्तनतटीं तीरपार्श्वायताऽऽननाम् ॥ दीर्घस्रोतायतभुजामाभोगश्रवणायताम् ॥३६॥ कारण्डवाकुण्डलिनीं श्रीमत्पङ्कजलोचनाम् ॥ तटजाभरणोपेतां मीननिर्मलमेखलाम् ॥ ३७ ॥ वारिप्लवप्लवक्षौमां सारसारावनूपुराम् ॥ काशचामीकरं वासो वसानां हंसलक्षणाम् ॥३८॥ भीमनक्रानुलिप्ताङ्गीं कूर्मलक्षणभूषिताम् ॥ निपानश्वापदापीडां नृभिः पीनपयोधराम् ॥३९॥ श्वापदोच्छिष्टसलिलामाश्रमस्थानसङ्कुलाम् ॥ तां समुद्रस्य महिषीमीक्षमाणः समन्ततः ॥४० ॥ चचार रुचिरं कृष्णो यमुनामुपशोभयन् ॥ तां चरन्स नदीं श्रेष्ठां ददर्श ह्रदमुत्तमम् ॥ ४१ ॥ दीर्घं योजनविस्तारं दुस्तरं त्रिदशैरपि ॥ गम्भीरमक्षोभ्यजलं निष्कम्पमिव सागरम् ॥ ४२ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ वारिणि प्लवन्ते विस्तारं यान्ति शैवाला कमलिनीदलानि वा तेषां य प्लवः विपुलता सैव क्षौमम् अतसीसूत्रमय वासो यस्यास्ताम् ॥ ३८ ॥ निपानपशूनां पानस्थलं तत्र ये श्वापदास्त एवापीडो भूषा यस्यास्ताम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

[1] अन्योन्यमिथुनैश्चैवेति पाठ ।

॥ ४३ ॥ विपारणयः सर्पाः ॥४४॥४५॥ आकाशादपि आकाशमार्गेऽपि ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ निर्विषयाकारम् आकाशवन्निरा
लम्बनम् ॥ ५४ ॥ कर्तव्यौ न तु स्वतःसिद्धौ मार्गौ ययोस्तौ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९॥६०॥ इति श्रीमत्पद० नीलकण्ठकृतौ भारतभावप्रदीपे हरिवंशार्थ

दुःखोपसर्प्यं तीरेषु ससर्पैर्विपुलैर्बिलैः ॥ विषारणिभवस्याग्नेर्धूमेन परिवेष्टितम् ॥४४॥ अभोग्यं तत्पशूनां हि अपेयं च जलार्थिनाम् ॥ उपभोगैः परित्यक्तं सुरैस्त्रिषवणार्थिभिः[1] ॥ ४५ ॥ आकाशादप्यसंचार्यं खगैराकाशगोचरैः ॥ तृणेष्वपि पतत्स्वप्सु ज्वलन्तमिव तेजसा ॥ ४६ ॥ समन्ताद्योजनं साग्रं देवैरपि दुरासदम् ॥ विषानलेन घोरेण ज्वालाप्रज्वलितद्रुमम् ॥४७॥ व्रजस्योत्तरतस्तस्य क्रोशमात्रे निरामये ॥ तं दृष्ट्वा चिन्तयामास कृष्णो वै विपुलं ह्रदम् ॥ ४८॥ अगाधं द्योतमानं च कस्यायं महतो ह्रदः॥ अस्मिन्स कालियो नाम कालाञ्जनचयोपमः ॥४९॥ उरगाधिपतिः साक्षाद्ध्रदे वसति दारुणः ॥ उत्सृज्य सागरावासं यो मया विदितः पुरा॥ ५० ॥ भयात्पतगराजस्य सुपर्णस्योरगाशिनः ॥ तेनेयं दूषिता सर्वा यमुना सागरङ्गमा॥ ५१ ॥ भयात्तस्योरगपतेर्नायं देशो निषेव्यते ॥ तदिदं दारुणाकारमरण्यं रूढशाड्वलम् ॥ ५२ ॥ सावरोहद्रुमं घोरं कीर्णं नानालताद्रुमैः ॥ रक्षितं सर्प्पराजस्य सचिवैरातकारिभिः ॥ ५३ ॥ वनं निर्विषयाकारं विषान्नमिव दुःस्पृशम् ॥ तैरातकारिभिर्नित्यं सर्वतः परिरक्षितम् ॥ ५४ ॥ शैवालनालिनैश्चापि वृक्षैः क्षुद्रलताकुलैः॥ कर्त्तव्यमार्गा भ्राजेते ह्रदस्यास्य तटावुभौ ॥५५॥ तदस्य सर्पराजस्य कर्त्तव्यो निग्रहो मया॥ यथेयं सरिदम्भोदा भवेच्छिवजलाशया ॥५६॥ व्रजोपभोग्या च यथा नागे च दमिते मया ॥ सर्वत्र सुखसंचारा सर्वतीर्थसुखाश्रया ॥५७॥ एतदर्थं च वासोऽयं व्रजेऽस्मिन्गोपजन्म च ॥ अमीषामुत्पथस्थानां निग्रहार्थं दुरात्मनाम् ॥५८॥ एनं कदम्बमारुह्य तदेव शिशुलीलया ॥ विनिपत्य ह्रदे घोरे दमयिष्यामि कालियम्॥५९॥ "एवं कृते बाहुवीर्यं लोके ख्यातिं गमिष्यति"[2]॥६०॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बालचरिते यमुनावर्णनं नामैकादशोऽध्यायः॥११॥वैशम्पायन उवाच॥सोपसृत्य नदीतीरं बद्ध्वा परिकरं दृढम्॥आरोहच्चपलः कृष्णः कदम्बशिखरं मुदा[3]॥१॥

प्रकाशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ ७ ॥ अमुष्मिन्द्वादशेऽध्याये कालियस्य फणोपरि ॥ नृत्यं चक्रे हरिश्चेति यमुना निर्विषोच्यते ॥ १ ॥ सोपसृत्येत्यध्याहृत्य "योऽहन्नहिर्मन्वपस्ततर्दैत्यपादहस्तो अपृतन्यदिन्द्रम्" इति चोपदिष्टं कालियदमनम् उपबृंहयति । तत्र मन्त्रावयवयोरर्थस्तु योऽहिः सर्पो मन्वपः यमुनाजलानि

१ षड्भिस्त्रिषवणार्थिभिरिति पा० । २ इदमर्धमाधिकमितिप्रतिभाति । ३ मुदेति पा० ।

ततर्द विपमर्केण नागितवान वमिन्द्रो अहन ई्र्मितवान् । पीडनमात्रमत्र हन्त्यर्थ । स च अहि अपात् पादहीन अहस्तः भसन् इन्द्रम् अपृतन्यत् अयोधयदिति एते नास्य मर्मस्पतमुत्क्रमताऽर्द्विशाप्यो यथाप्स्वनभ्यस्तमायमेव मोक्ष्यः ॥ १ ॥ लम्बमानः अधः पतन् ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ पञ्चास्यः पञ्चवदनः ॥६॥ भोगेन देहेन

कृष्ण कदम्बशिखराल्लम्बमानो घनाकृति ॥ ह्रदमध्येऽकरोच्छब्द निपतन्नम्बुजेक्षण ॥२॥ कृष्णेन तत्र पतता क्षुभितो यमुनाह्रद ॥ सम्प्रासिच्यत वेगेन भिद्यमान इवाम्बुद ॥ ३ ॥ तेन शब्देन सक्षुब्ध सर्पस्य भवन महत् ॥ उदतिष्ठज्जलात्सर्पो रोषपर्याकुलेक्षण ॥४॥ स चोरगपति क्रुद्धो मेघराशिसमप्रभ ॥ ततो रक्तान्तनयन कालिय समदृश्यत ॥५॥ पञ्चास्य पावकोच्छ्वासश्चलज्जिह्वोऽनलानन ॥ पृथुभि पञ्चभिर्वीरै शिरोभि परिवारित ॥ ६ ॥ पूरयित्वा ह्रद सर्व भोगेनानलवर्चसा ॥ स्फुरन्निव च रोषेण ज्वलन्निव च तेजसा ॥७॥ कोपेन ज्वलतस्तस्य जल शृतमिवाभवत् ॥ प्रतिस्रोताश्च भीतेव जगाम यमुना नदी ॥ ८ ॥ तस्य क्रोधाग्निपूर्णेभ्यो वक्त्रेभ्योऽभूच्च मारुत ॥ दृष्ट्वा कृष्ण ह्रदगत क्रीडन्त शिशुलीलया ॥ ९ ॥ स धूमा पन्नगेन्द्रस्य मुखान्निश्चेरुरार्चिषः ॥ सृजता तेन रोषाग्निं समीपे तीरजा द्रुमा ॥ १० ॥ क्षणेन भस्मसान्नीता युगान्ताग्निसमेन वै ॥ तस्य पुत्राश्च दाराश्च भृत्याश्चान्ये महोरगा ॥ ११ ॥ वमन्त पावक घोर वक्त्रेभ्यो विषसभवम् ॥ सधूम पन्नगेन्द्रास्ते निपेतुरमितौजस ॥ १२ ॥ प्रवेशितश्च तैः सर्प स कृष्णो भोगबन्धनम् ॥ निर्यन्नचरणाकारस्तस्थौ गिरिरिवाचल ॥१३॥ अदशन्दशनैस्तीक्ष्णैर्विषोत्पीडजलाविलै ॥ ते कृष्ण सर्पपतयो न ममार च वीर्यवान् ॥ १४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे भीता गोपाला सर्व एव ते ॥ क्रन्दमाना व्रज जग्मुर्बाष्पगद्गदया गिरा ॥ १५ ॥ गोपा ऊचु ॥ एष मोह गत कृष्णो मग्नो वै कालिये ह्रदे ॥ भक्ष्यते सर्पराजेन तदागच्छत मा चिरम् ॥ १६ ॥ नन्दगोपाय वै क्षिप्र सत्वराय निवेद्यताम् ॥ एष ते कृष्यते कृष्ण सर्पेणेति महाह्रदे ॥ १७ ॥ नन्दगोपस्तु तच्छ्रुत्वा वज्रपातोपम वच ॥ आर्त्त स्खलितविक्रान्तस्त जगाम ह्रदोत्तमम् ॥ १८ ॥ सबालयुवतीवृद्ध स च सकर्षणो युवा ॥ आक्रीड पन्नगेन्द्रस्य जलस्थं समुपागमत् ॥ १९ ॥ नन्दगोपमुखा गोपास्ते सर्वे साश्रुलोचना ॥ हाहाकार प्रकुर्वन्तस्तस्थुस्तीरे ह्रदस्य वै ॥ २० ॥

॥ ७ ॥ शृत क्वथित प्रतिस्रोता विपरीतप्रवाहा ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ तेऽदशन्निति पूर्वेण सम्बन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

१ स्वरलभिप्यम –ईति पाठ ।

॥ २१ ॥ २२ ॥ सर्पभोगेन सर्पभोगबन्धेन स्पन्दितं किञ्चिच्चालितं धैर्यादिति शेषः॥ २३॥ २४ ॥२५॥२६ ॥ २७ ॥२८ ॥ २९॥ ३० ॥ परिदेवन्ति शोचन्ति

व्रीडिता विस्मिताश्चैव शोकार्ताश्च पुनःपुनः ॥ केचित्तु पुत्र हा हेति हाधिगित्यपरे पुनः ॥ २१ ॥ अपरे हा हताः स्मेति रुरुदुर्भृशदुःखिताः ॥
स्त्रियश्चैव यशोदां तां हा हताऽसीति चुक्रुशुः ॥ २२ ॥ या पश्यसि प्रियं पुत्रं सर्पराजवशंगतम् ॥ स्पन्दितं सर्पभोगेन कृष्यमाणं यथा मृतम्
॥ २३ ॥ अश्मसारमयं नूनं हृदयं ते विलक्ष्यते ॥ पुत्रं कथमिमं दृष्ट्वा यशोदे नावदीर्यसे ॥२४॥ दुःखितं बत पश्यामो नन्दगोपं ह्रदान्तिके ॥
न्यस्य पुत्रमुखे दृष्टिं निश्चेतनमवस्थितम् ॥ २५ ॥ यशोदामनुगच्छन्त्यः सर्पावासमिमं ह्रदम् ॥ प्रविशामो न यास्यामो विना दामोदरं व्रजम्
॥ २६ ॥ दिवसः को विना सूर्यं विना चन्द्रेण का निशा ॥ विना वृषेण का गावो विना कृष्णेन को व्रजः ॥२७॥ विना कृष्णं न यास्यामो वि
वत्सा इव धेनवः ॥ तासां विलपितं श्रुत्वा तेषां च व्रजवासिनाम् ॥ विलापं नन्दगोपस्य यशोदारुदितं तथा ॥ २८ ॥ एकभावशरीरज्ञ एकदेहो
द्विधा कृतः ॥ संकर्षणस्तु संक्रुद्धो बभाषे कृष्णमव्ययम् ॥२९॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो गोपानां नन्दवर्द्धन ॥ दम्यतामेष वै क्षिप्रं सर्पराजो विषा
युधः ॥३०॥ इमे नो बान्धवास्तात त्वां मत्वा मानुषं विभो ॥ परिदेवन्ति करुणं सर्वे मानुषबुद्धयः ॥३१॥ तच्छ्रुत्वा रौहिणेयस्य वाक्यं संज्ञा
समीरितम् ॥ विक्रम्यास्फोटयद्बाहू भित्त्वा तन्नागबन्धनम् ॥ ३२ ॥ तस्य पद्भ्यामथाक्रम्य भोगराशिं जलोत्थितम् ॥ शिरस्तु कृष्णो जग्राह
स्वहस्तेनावनाम्य च ॥ ३३ ॥ तस्यारुरोह सहसा मध्यमं तन्महच्छिरः ॥सोऽस्य मूर्ध्नि स्थितः कृष्णो ननर्त्त रुचिराङ्गदः ॥३४॥ मृद्यमानः स
कृष्णेन शान्तमूर्द्धा भुजङ्गमः ॥ आस्यैः सरुधिरोद्गारैः कातरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३५ ॥ अविज्ञानान्मया कृष्ण रोषोऽयं संप्रदर्शितः॥ दमितोऽहं
हतविषो वशगस्ते वरानन ॥ ३६ ॥ तदाज्ञापय किं कुर्यां सदा सापत्यबान्धवः ॥ कस्य वा वशतां यामि जीवितं मे प्रदीयताम् ॥ ३७ ॥ पन्न
मूर्द्धानतं दृष्ट्वा सर्पं सर्पारिकेतनः ॥ अक्रुद्ध एव भगवान्प्रत्युवाचोरगेश्वरम् ॥ ३८ ॥ तत्रास्मिन्यमुनातोये नैव स्थानं ददाम्यहम् ॥ गच्छार्णव
जलं सर्प सभार्यः सहबान्धवः ॥ ३९ ॥ यश्चेह भूयो दृश्येत स्थाने वा यदि वा जले ॥ तत्र भृत्यस्तनूजो वा क्षिप्रं वध्यः स मे भवेत् ॥ ४० ॥
शिवं चास्य जलस्यास्तु त्वं च गच्छ महार्णवम् ॥ स्थाने त्विह भवेद्दोषस्तत्रान्तकरणो महान् ॥ ४१ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ स्थाने अवस्थितौ ॥ ४१ ॥

रपत्र गरुडो मोक्ष्यतीति अत्र तु मुनिशापाज्ञायाताविति चेत्तत्राह—मत्पदानीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ चिष्ठितं तीरेऽवस्थितम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥
॥ ४९ ॥ इति श्रीपद० नीलकण्ठीये भारतभा० हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वादशोऽध्यायः॥ १२॥छ॥ अथ त्रयोदशेऽध्याये धेनुकस्योपवधे यथ ॥ दलेदन तथके
क्षेम गाह्स्न यथा ॥ १ ॥ दमिते इत्यध्याये " गभिन्द्रगर्दभं समृण " इत्यमु मन्त्रमुपबृंहयति । हे इन्द्र गर्दभ समृण मारयेति मन्त्रपादार्थ ॥ १ ॥ २॥३ ॥ ४ ॥ स

मत्पदानि च ते सर्प दृष्ट्वा मूर्धसु सागरे ॥ गरुड पन्नगरिपुस्त्वयि न प्रहरिष्यति ॥४२॥ एवं मूर्धा तु चरणौ कृष्णस्योरगपुङ्गव ॥ पश्यतामेव गोपानां जगामादर्शनं ह्रदात् ॥ ४३ ॥ निर्जिते तु गते सर्पे कृष्णमुत्तीर्य धिष्ठितम्॥विस्मितास्तुष्टुवुर्गोपाश्चक्रुश्चैव प्रदक्षिणम् ॥ ४४ ॥ ऊचु सर्वे च मीता नन्दगोप वनेचरा ॥ धन्योऽस्यनुगृहीतोऽसि यस्य ते पुत्र ईदृश ॥४५॥ अद्यप्रभृति गोपानां गवां गोष्ठस्य चानघ ॥ आपत्सु शरण कृष्ण प्रभुरायतलोचन ॥४६॥ जाता शिवजला सर्वा यमुना मुनिसेविता ॥ तीरे चास्या सुखं गावो विचरिष्यन्ति न सदा॥४७॥ व्यक्तमेव यथ गोपा वने यत्कृष्णमीदृशम् ॥ महद्भूत न जानीमश्छन्नमग्निमिव व्रजे॥४८॥एव ते विस्मिता सर्वे स्तुवन्त कृष्णमव्ययम् ॥ जग्मुर्गोपगणा घाष देवाश्चैत्ररथ यथा ॥ ४९ ॥ इति श्रीमन्महाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वादशोऽध्याय ॥ १२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दमिते सर्प गजे तु कृष्णेन यमुनाह्रदे ॥ तमेव चेरतुर्देश सहितो रामकेशवौ ॥ १ ॥ आजग्मतुस्तौ सहितौ गोधने सह गामिनौ ॥ गिरिं गोवर्द्धनं रम्यं वसुदे वसुतावुभौ ॥ २ ॥ गोवर्द्धनस्योत्तरतो यमुनातीरमाश्रितम् ॥ ददृशाते च तौ वीरौ रम्यं तालवनं महत् ॥ ३ ॥ तौ तालपर्णप्रतते रम्ये तालवने रतौ ॥ चेरतु परमप्रीतौ वृषपोताविवोद्धतौ ॥ ४ ॥ स तु देश समः स्निग्धो लोष्टपाषाणवर्जित ॥ दर्भप्रायस्थलीभूतः सुमहान्कृष्णमृत्तिक ॥५॥ तालैस्तैर्विपुलस्कन्धैरुच्छ्रितै श्यामपर्वभि ॥ फलाग्रशाखिभिर्भाति नागहस्तैरिवोच्छ्रितै ॥ ६ ॥ तत्र दामोदरो वाक्यमुवाच वदतां वर ॥ अहो तालफलै पक्वैर्वासितेयं वनस्थली ॥७॥स्वाद्वन्यार्य सुगन्धीनि श्यामानि रसवन्ति च ॥ पक्वतालानि सहितौ पातयावो लघुक्रमौ ॥ ८ ॥ यद्येषामीदृशो गन्धो माधुर्यघ्राणतर्पण ॥ रसेनामृतकल्पेन भवितव्य च मे मति ॥९॥दामोदरवच श्रुत्वा रौहिणेयो हसन्निव॥ पातयन्पक्वतालानि चालयामास तांस्तरून् ॥ १० ॥ तत्तु तालवनं नृणामसेव्यं दुरतिक्रमम् ॥ निर्माणभूतमिरिणं पुरुषादालयोपमम् ॥ ११ ॥

देशा भार्गतुलनरस्थेना नप ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ लघुक्रमौ शीघ्रक्रियौ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ निर्माणभूतं सारभूतम् ।"निर्माणं निर्मितौ सारे " इति मेदिनी । अथापि
" इरिण नूषरे शून्ये " इति मेदिनी ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ तालस्वनम् आस्फोटनध्वनिम् ॥ १४ ॥ दर्पाविद्धसटाननः मदेनाविद्धा भ्रामिताः सटाः केसरा यस्मिन् तथाभूतम् आननं यस्य ॥ १५ ॥ आविद्धम् ऊर्ध्वीकृतं पुच्छं येन ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ताभ्यां तयोरेव पदयोर्जग्राह आवर्जितं भ्रामितं मुखस्कन्धं यस्य ॥ १९ ॥ २०॥२१॥२२॥२३॥२४॥२५॥

स तु तालवनं घोरं गर्दभः परिरक्षति ॥ नृपक्षिश्वापदगणां
दारुणो धेनुको नाम दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ खरयूथेन महता वृतस्समनुसेवते ॥१२॥
त्रासयानस्सुदुर्मतिः ॥१३॥ तालशब्दं स तं श्रुत्वा संघुष्टं फलपातनात् ॥ नामपर्यत्स संक्रुद्धस्तालस्वनमिव द्विपः ॥१४॥ शब्दानुकारी संक्रुद्धो
दर्पाविद्धसटाननः ॥ स्तब्धाक्षो हेषितपटुः खुरैर्निर्दारयन्महीम् ॥१५॥ आविद्धपुच्छो हृषितो व्यात्तानन इवान्तकः ॥ आपतन्नेव ददृशे रौहिणे
यमुपस्थितम् ॥१६॥ तालानां तमधो दृष्ट्वा स ध्वजाकारमव्ययम् ॥ रौहिणेयं खरो दुष्टस्सोऽदशद्दशनायुधः ॥ १७ ॥ पद्भ्यामुभाभ्यां च पुनः
पश्चिमाभ्यां पराङ्मुखः ॥ जघानोरसि दैत्येन्द्रो रौहिणेयं निरायुधम् ॥१८॥ ताभ्यामेव स जग्राह पद्भ्यां तं दैत्यगर्दभम् ॥ आवर्जितमुखस्कन्धं
प्रेरयंस्तालमूर्धनि॥१९॥संभग्नोरुकटिग्रीवो भग्नपृष्ठो दुराकृतिः ॥ खरस्तालफलैस्सार्द्धं पपात धरणीतले॥२०॥तं गतासुं गतश्रीकं पतितं वीक्ष्य
गर्दभम् ॥ ज्ञातींस्तथापरांस्तस्य तृणराजनि सोऽक्षिपत् ॥ २१ ॥ सा भूर्गर्दभदेहैश्च तालैः पक्वैश्च पातितैः ॥ बभासे छन्नजलदा द्यौरिवाव्यक्त
शारदी ॥ २२ ॥ तस्मिन्गर्दभदैत्ये तु सानुगे विनिपातिते ॥ रम्यं तालवनं तद्धि भूयो रम्यतरं बभौ ॥२३॥ विप्रमुक्तभयं शुभ्रं विविक्ताकारदर्श
नम् ॥ चरन्ति स्म सुखं गावस्तत्तालवनमुत्तमम् ॥२४॥ ततः प्रविष्टास्ते सर्वे गोपा वनविचारिणः ॥ वीतशोकभयायासाश्चञ्चूर्यन्तं समन्ततः ॥
॥ २५ ॥ यतः सुखं प्रकीर्णासु गोषु नागेन्द्रविक्रमौ ॥ द्रुमपर्णासनं कृत्वा तौ यथार्हं निषीदतुः ॥ २६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि धेनुकवधो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ तौ जातहर्षौ तु वसुदेवसुतावुभौ ॥ तत्तालवनमुत्सृज्य
भूयो भाण्डीरमागतौ ॥ १ ॥ चारयन्तौ विवृद्धानि गोधनानि शुभानि च ॥ स्फीतसस्यप्ररूढानि वीक्षमाणौ वनानि च ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ प्रगा
यन्तौ प्रचिन्वन्तौ च पादपान् ॥ नामभिर्व्याहरन्तौ च सवत्सा गाः परंतपौ ॥ ३ ॥

॥ २६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥१३॥ छ ॥ अस्मिंश्चतुर्दशेऽध्याये प्रलम्बवध ईर्यते ॥ तेनैव बलभद्रेण कृष्णादेशेन तिष्ठता ॥ १ ॥
॥ १ ॥ २ ॥ क्ष्वेडयन्तौ बाहू आस्फोटयन्तौ व्याहरन्तौ आ [illegible]

नियोगपाशैः अश्वरश्मिभिः ॥ ४ ॥ अन्योऽन्यसदृशाम्बरौ अन्योऽन्यदीप्तिसवलनेन सदृशाम्बराविव ॥ ५ ॥ कुसुमानां कुसुमैः कर्णपूरौ कुर्वाणौ ॥६॥७॥ दीक्षां रीतिम् ॥८॥९॥स्पन्दोलिकाभिर्दोलाप्रलम्बैः क्षेपणीयैर्गोटिकाये ॥१०॥११॥ "विष्टम्भो दिवो धरुणः पृथिव्या विश्वा उत क्षितयो हस्ते अस्य, असच्च उत्सो गृणते नियुत्वान्मध्वो अंशु पवत इन्द्रियाय" इत्येव मन्त्रमुपबृंहयति—तयो रमयतोरेवमित्यादिना । मन्त्रार्थस्तु हे सोम ते तव मध्वो मधुरस्वरूपिण अंशुरिवांशु अयं पृथिव्या धरुण भूमेर्धर्ता रामरूपधारी शेष ते त्वया असत् अन्तर्यामिणा प्रबोधित सन्दीप्यमान अत एव उत्स त्वदाज्ञाकरणे उत्कण्ठित नियुत्वान् जगत प्राणवायुरूपी सूत्रात्मा सन गृणते

नियोगपाशैरासक्तैस्स्कन्धाभ्यां शुभलक्षणौ ॥ वनमालाऽऽकुलोरस्कौ बालशृङ्गाविवर्षभौ ॥ ४ ॥ सुवर्णाञ्जनचूर्णाभावन्योन्यसदृशाम्बरौ ॥ महेन्द्रायुधसंसक्तौ शुक्लकृष्णाविवाम्बुदौ ॥ ५ ॥ कुशाग्रकुसुमानां च कर्णपूरौ मनोरमौ ॥ वनमार्गेषु कुर्वाणावन्यवेषधरावुभौ ॥ ६ ॥ गोवर्द्धनस्यानुचरौ वने सानुचरौ तु तौ ॥ चेरतुर्लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिरपराजितौ ॥ ७ ॥ तावेव मानुषीं दीक्षां वहन्तौ सुरपूजितौ ॥ तज्जातिगुणयुक्ताभिः क्रीडाभिश्चेरतुर्वनम् ॥८॥ तौ तु भाण्डीरमाश्रित्य बालक्रीडाऽनुवर्तिनौ ॥ प्राप्तौ परमशाखाढ्यं न्यग्रोधं शाखिनां वरम् ॥९॥ तत्र स्पन्दोलिकाभिश्च युद्धमार्गविशारदौ ॥ अश्मभिः क्षेपणीयैश्च तौ व्यायाममकुर्वताम् ॥१०॥ युद्धमार्गैश्च[1] विविधैर्गोपालैः सहितावुभौ ॥ मुदितौ सिंहविक्रान्तौ यथाकामं विचेरतुः ॥ ११ ॥ तयो रमयतोरेवं तल्लिप्सुरसुरोत्तमः ॥ प्रलम्बोऽभ्यागमत्तत्र च्छिद्रान्वेषी तयोस्तदा ॥ १२ ॥ गोपालवेषमास्थाय वन्यपुष्पविभूषितः ॥ लोभयानस्तु तौ वीरौ हास्यैः क्रीडनकैस्तथा ॥ १३ ॥ सोऽवगाहत निश्शङ्कस्तेषां मध्यममानुषः ॥ मानुषं वपुरास्थाय प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ १४ ॥ प्रक्रीडिताश्च ते सर्वे सह तेनामरारिणा ॥ गोपालवपुषं गोपा मन्यमानाः स्वबान्धवम् ॥ १५ ॥ स तु च्छिद्रान्तरप्रेप्सुः प्रलम्बो गोपतां गतः ॥ दृष्टिं प्रणिदधे कृष्णे रौहिणेये च दारुणाम् ॥ १६ ॥

आत्मन स्वरूपं त्वद्वाक्यादवगत भावयति अहं परमेश्वरादनन्योऽस्मि देवकार्यार्थमवतीर्णोऽस्मीत्यालोचयतीत्यर्थ । तथो हेतो दिव द्युलोकमण्डपस्य विष्टम्भ स्तम्भा इव भवन्ति ते विष्टम्भ किंवन्तस्येद द्वितीयापादुपयनम् । अत्युच्छ्रितान् प्रलम्बादीन् । मधुलं विभूत्यर्थे । इन्द्रियाय तद्बलेन स्ववीर्यं प्रदर्शयितु पवते गच्छन्ति । किमस्यायुध यदाह । विश्वा इति । सर्वा क्षितय नाशसाधनान्यायुधानि अस्य हस्ते एव सन्ति अतो मुष्टिमात्रेण तं जघानेत्यर्थः । विष्णो सर्वदेवतामयत्वादत्र सोमरूपेणैवास्य स्तुतिर्बोद्धव्या । एवमन्यत्रापि । श्लोकार्थं स्पष्ट ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ युद्धमार्गैश्च क्रीडन्ते—इति पा० ।

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥ २९ ॥३० ॥ देहावेशात् प्रमाद्यतीति न्यायेन सूत्रांशोऽपि रामो

अविषह्यं ततो मत्वा कृष्णमद्भुतविक्रमम् ॥ रौहिणेयवधे यत्नमकरोद्दानवोत्तमः ॥१७॥ हरिणाक्रीडनं नाम बालक्रीडनकं ततः ॥ प्रक्रीडितास्तु ते सर्वे द्वौ द्वौ युगपदुत्पतन् ॥१८॥ कृष्णःश्रीदामसहितः पुप्लुवे गोपसूनुना ॥ संकर्षणस्तु प्लुतवान्प्रलम्बेन सहानघ ॥१९॥ गोपालास्त्वपरे द्वन्द्वं गोपालैरपरैस्सह ॥ प्रद्रुता लङ्घयन्तो वै तेऽन्योन्यं लघुविक्रमाः ॥ २० ॥ श्रीदाममजयत्कृष्णः प्रलम्बं रोहिणीसुतः ॥ गोपालैः कृष्णपक्षीयैर्गोपालास्त्वपरे जिताः ॥ २१ ॥ ते वाहयन्तस्त्वन्योन्यं संहर्षात्सहसा द्रुताः ॥ भाण्डीरस्कन्धमुद्दिश्य मर्यादां पुनरागमन् ॥ २२ ॥ संकर्षणं तु स्कन्धेन शीघ्रमुत्क्षिप्य दानवः ॥ द्रुतं जगाम विमुखस्सचन्द्र इव तोयदः ॥२३॥ स भारमसहंस्तस्य रौहिणेयस्य धीमतः ॥ ववृधे सुमहाकायः शक्राक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २४ ॥ स भाण्डीरवटप्रख्यं दग्धाञ्जनगिरिप्रभम् ॥ स्वं वपुर्दर्शयामास प्रलम्बो दानवोत्तमः ॥ २५ ॥ पञ्चस्तबकलम्बेन मुकुटेनार्कवर्चसा ॥ दीप्यमानाननो दैत्यः सूर्याक्रान्त इवाम्बुदः ॥ २६ ॥ महाननो महाग्रीवस्सुमहानन्तकोपमः ॥ रौद्रश्शकटचक्राक्षो नमयंश्चरणैर्महीम् ॥ २७ ॥ स्रग्दामलम्बाभरणः प्रलम्बाम्बरभूषणः ॥ वीरः प्रलम्बः प्रययौ लम्बतोय इवाम्बुदः ॥ २८ ॥ स जहाराथ वेगेन रौहिणेयं महासुरः ॥ सागरोपप्लवगतं कृत्स्नं लोकमिवान्तकः ॥ २९ ॥ ह्रियमाणः प्रलम्बेन स तु संकर्षणो बभौ ॥ उह्यमान इवाकाशे कालमेघेन चन्द्रमाः ॥ ३० ॥ स संदिग्धमिवात्मानं मेने संकर्षणस्तदा ॥ दैत्यस्कन्धगतश्श्रीमान्कृष्णं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ ह्रियेऽहं कृष्ण दैत्येन पर्वतोदग्रवर्ष्मणा ॥ प्रदर्शयित्वा महतीं मायां मानुषरूपिणीम् ॥ ३२ ॥ कथमस्य मया कार्यं शासनं दुष्टचेतसः ॥ प्रलम्बस्य प्रवृद्धस्य दर्पाद्विगुणवर्चसः ॥ ३३ ॥ तमाह सस्मितं कृष्णस्साम्ना हर्षाकुलेन वै ॥ अभिज्ञो रौहिणेयस्य वृत्तस्य च बलस्य च ॥३४॥ अहोऽयं मानुषो भावो व्यक्तमेवानुपाल्यते ॥ यस्त्वं जगन्मयं देव गुह्याद्गुह्यतरं गतः ॥ ३५ ॥ स्मर नारायणात्मानं लोकानां त्वं विपर्यये ॥ अवगच्छात्मनात्मानं समुद्राणां समागमे ॥ ३६ ॥ पुरातनानां देवानां ब्रह्मणः सलिलस्य च ॥ आत्मवृत्तप्रभावाणां संस्मराद्यं च वै वपुः ॥ ३७ ॥

मुमोहेत्याह—स संदिग्धमिति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥श्रीकृष्णस्त्वेनं पूर्वरूपस्मरणेन प्रबोधयतीत्याह—तमाहेत्यादिना ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

१ स्तावकयुक्तेनेति—पाठा० ।

अस्यैव सूत्रात्मत्व विवृणोति—शिर' सम् इत्यादिना ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ "प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षु " इत्यादिश्रुतिप्रसिद्ध शुद्ध ब्रह्माऽपि त्वमेवासीत्याह—यत्त्वयेति ॥ यत्त्वया नोक्तेत्यादिनाऽस्य वेदकर्तृत्वमुक्तम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शेषरूपेण वर्णयति—त्वय्येवेति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ यथेति ॥ अहम् अन्तर्यामी त्व सूत्रात्मा

शिर' स्वं ते जल मूर्ति' क्षमा भूर्दहनो मुखम् ॥ वायुर्लोकायुरुच्छ्वासो मनस्स्रष्टा बभूव त्व ॥ ३८ ॥ सहस्रास्यस्सहस्राक्षस्सहस्रचरणेक्षण ॥ सह स्रपद्मनाभस्त्व सहस्रांशुधरोऽरिहा ॥ ३९ ॥ यत्त्वया दर्शित लोके तत्पश्यन्ति दिवौकस ॥ यत्त्वया नोक्तपूर्वं हि कस्तदन्वेष्टुमर्हति ॥ ४० ॥ यद्वेदितव्यं लोकेऽस्मिंस्तत्त्वया समुदाहृतम् ॥ विदित यत्तवैकस्य देवा अपि न तद्विदु ॥४१॥ आत्मज ते वपुर्व्योम्नि न पश्य त्यात्मसभवम्॥ यत्तु ते कृत्रिम रूप तदर्चन्ति दिवौकस ॥४२॥ देवैर्न दृष्टश्चान्तस्ते तेनानन्त इति स्मृत ॥ त्व हि सूक्ष्मो महानेकस्सूक्ष्मैरपि दुरासद ॥४३॥ त्वय्येव जगत स्तम्भे शाश्वती जगती स्थिता ॥ अचला प्राणिनां योनिर्धारयत्यखिल जगत् ॥ ४४ ॥ चतुस्सागरभोगस्त्व चातुर्वर्ण्यविभाग वित् ॥ चतुर्युगेषु लोकानां चातुर्होत्रफलाशन ॥ ४५ ॥ यथाऽहमपि लोकानां तथा त्व तच्च मे मतम् ॥ उभावेकशरीरौ स्वो जगदर्थे द्विधा कृतौ ॥ ४६ ॥ अहं वा शाश्वतः कृष्णस्त्व वा शेष पुरातन ॥ लोकानां शाश्वतो देवस्त्व हि शेषस्सनातन ॥ आवयोर्देहमात्रेण द्विधेद धार्यते जगत् ॥ ४७ ॥ अह यस्स भवानेव यस्त्व सोऽहं सनातन ॥ द्वावेव विहितौ ह्यावामेकदेहौ महाबलौ ॥ ४८ ॥ तदास्से मूढवत्त्व किं प्राणेन जहि दानवम् ॥ मूर्ध्नि देवरिपु देव वज्रकल्पेन मुष्टिना ॥ ४९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ सस्मारितस्तु कृष्णेन रौहिणेय पुरातनम् ॥ बलेनापूर्यत तदा त्रैलोक्यान्तरचारिणा ॥ ५० ॥ तत प्रलम्ब दुर्वृत्त स बद्धेन महाभुज ॥ मुष्टिना वज्रकल्पेन मूर्ध्नि चैन समाहनत् ॥ ५१ ॥ तस्योत्तमाङ्गं स्वे काये विकपाल विवेश ह ॥ जानुभ्यां चाहतश्शेते गतासुर्दानवोत्तम ॥ ५२ ॥ जगत्यां विप्रकीर्णस्य तस्य रूपमभूत्तदा ॥ प्रलम्बस्याम्बर स्थस्य मेघस्येव विदीर्यत ॥ ५३ ॥ तस्य भग्नोत्तमाङ्गस्य देहात्सुस्राव शोणितम् ॥ बहुगैरिकसयुक्त शैलशृङ्गादिवोदकम् ॥ ५४ ॥ त निहत्य प्रलम्ब तु सहृत्य बलमात्मनः ॥ पर्यष्वजत वै कृष्ण रौहिणेय प्रतापवान् ॥ ५५ ॥

सर्वज्ञत्वादिक द्वयो सममेवेत्यर्थ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अत्यन्त साम्यलक्षणमभेदमाह—अहमिति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ सस्मारित इति ॥ उष्मिमात्रेण मत्देववत् विशुद्धान्त करण आत्मनो ब्रह्मभावमवगच्छतीत्यर्थ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

१ समपश्यन्निति—पाठ । २ तस्य देह क्षमो तदा—इति पा ।

मेघाः प्रचरन् प्राचरन् संचारं कृतवन्तः सः मायिनि मायामनुष्ये श्रीकृष्णे वरिष्ठं श्रेष्ठतमं वज्रम् अशनिं तद्वतीं महावृष्टिम् आजिघर्ति क्षरति । अक्तुभी रात्रिभिः सप्तभिरिति
मन्त्रस्योपबृंहणार्थं मन्त्रार्थमाह। यस्य वज्रिणः स्वेदमे स्वगृहे वायुर्वेन्द्रो वाऽन्तरिक्षस्थान इत्युक्तेरन्तरिक्षे शतं वा ततोऽधिकं वा संवर्त्तयन्तः संवर्त्तं प्रलयं कुर्वन्तः सांवर्त्तका नाम
शुश्रावाथ तदुत्तरम्॥ १ ॥तयोः प्रवृत्तयोरित्यध्यायद्वयम् "आग्रावभिरहन्येभिरक्तुभिर्वरिष्ठं वज्रमाजिघर्ति मायिनि। शतं वा यस्य प्रचरन् स्वेदमे संवर्त्तयन्तो विचवर्त्तयन्नहः" इति
॥५६॥५७॥५८॥५९॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः॥ १४॥अथ पञ्चदशोऽध्याये गोपानिन्द्रमखोत्सुकान्॥कृष्णः पप्रच्छ तद्धेतुं

तं तु कृष्णश्च गोपाश्च दिविस्थाश्च दिवौकसः ॥ तुष्टुवुर्निहते दैत्ये जयाशीर्भिर्महाबलम् ॥ ५६ ॥ बलेनायं हतो दैत्यो बालेनाक्लिष्टकर्मणा ॥
विवदन्त्यशरीरिण्यो वाचः सुरसमीरिताः ॥ ५७॥ बलदेवेति नामास्य देवैरुक्तं दिवि स्थितैः ॥ बलं तु बलदेवस्य तदा भुवि जना विदुः ॥५८॥
कर्मजं निहते दैत्ये देवैरपि दुरासदे[1] ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां प्रलम्बवधो नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥
॥ १४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तयोः प्रवृत्तयोरेवं कृष्णस्य च बलस्य च ॥ वने विचरतोर्मासौ व्यतियातौ स्म वार्षिकौ ॥१॥ व्रजमाजग्मतुस्तौ
तु व्रजे शुश्रुवतुस्तदा ॥ प्राप्त शक्रमहं वीरौ गोपांश्चोत्सवलालसान् ॥२॥ कौतूहलादिदं वाक्यं कृष्णः प्रोवाच तत्र तान् ॥ कोऽयं शक्रमहो नाम
येन वो हर्ष आगतः ॥ ३ ॥ तत्र वृद्धतमस्त्वेको गोपो वाक्यमुवाच ह ॥ श्रूयतां तात शक्रस्य यदर्थं ध्वज इज्यते ॥ ४ ॥ देवानामीश्वरश्शक्रो
मेघानां चारिसूदन ॥ तस्य चायं मखः कृष्ण लोकनाथस्य शाश्वतः ॥ ५ ॥ तेन संचोदिता मेघास्तस्य चायुधभूषिताः ॥ तस्यैवाज्ञाकरास्स
स्यं जनयन्ति नवाम्बुभिः ॥ ६ ॥ मेघस्य पयसो दाता पुरुहूतः पुरंदरः ॥ संप्रहृष्टस्स भगवान्प्रीणयत्यखिलं जगत् ॥७॥ तेन संपादितं सस्यं
वयमन्ये च मानवाः ॥ वर्तयामोपयुञ्जानास्तर्पयामश्च देवताः ॥ ८ ॥

पुराणतः सप्तरात्रं वज्रधारेण पर्जन्येन ववर्षेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । आग्रावभिरहन्येभिरिति । ग्रावभिरिति समुदायिभिः ग्रावसमुदायः शिलोच्चयो लक्ष्यते यैः अहन्येभिः अहः
क्रतुमर्हन्ति तेऽहन्यास्तैः पर्वते क्रतुभाजि सतीत्यर्थः। मायी पुनः किं चकारेत्यत आह । विचवर्त्तयन्नहइति च अनन्तरं मायी अहः क्रतून् विवर्त्तयन् विपरीतं वर्तयन्नास्ते इति
शेषः । इन्द्रयागार्थमाहतैः संभारैर्गिरियागं प्रवर्त्तयति मायिनि इन्द्रो महतीं वृष्टिं चकारेत्यर्थः। तयोः प्रवृत्तयोः तयोः प्रवर्त्तमानयोः व्यतियातौ व्यतिक्रान्तौ॥ १ ॥व्रजं गोपसमाजं
शक्रमहम् इन्द्रोत्सवम् ॥२॥३॥४॥ शाश्वतः कुलपरम्पराऽऽगतः॥५॥६॥मेघस्य मेघसंबन्धिनः॥७॥सस्यं धान्यं वर्त्तयामो जीवामः उपयुञ्जानाः भक्षयन्तः।सन्धिरार्षः॥८॥

---
१ प्रलम्बे निहिते—इति पाठा० ।

मामृत मजन्म् ॥ ९ ॥ मपुष्पा सपुषा ॥ १० ॥ ११ ॥ दुदोहेति ॥ गा सूर्यरश्मीन् । पयस्विनीरिति सील ठाकात् । अयमर्थ यथाऽस्माक जठराग्निः प्राणसहायो जल शोषयति तथास्माभिर्षडसाध्ये कर्मणि क्रियमाणे रोमकूपद्वारा प्रस्वेदरूपेण वमति । एव वायुसहाय सूर्य भूम्यादिगत जल शोषयति तचेन्द्रेण बलसाध्ये निरन्तरम मिरूपे कर्मणि प्रयुक्त सन किरणद्वारा चर्मकोशरूपेण मेघेषु वमति ततस्तान् मेघानिन्द्रो भिन्दन् वृष्टिं प्रवर्तयतीति ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ पयो

दवे वर्षति लोकेऽस्मिंस्ततस्सस्य प्रवर्तते ॥ पृथिव्यां तार्पितायां तु सामृत लक्ष्यते जगत् ॥ ९ ॥ क्षीरवत्यस्त्विमा गावो वत्सवत्यश्च निर्वृता ॥
तन सवर्द्धितास्तात तृणे पुष्टा सपुष्पा ॥ १० ॥ नासस्या नातृणा भूमिर्न बुभुक्षार्दितो जन ॥ दृश्यते यत्र दृश्यन्ते वृष्टिमन्तो बलाहकाः
॥ ११ ॥ दुदोह सवितुर्गा वै शक्रो दिव्या पयस्विनी ॥ ता क्षरन्ति नव क्षीर मेध्य मेघौघधारितम् ॥ १२ ॥ वाय्वीरित तु मेघेषु करोति
निनद महत् ॥ जवेनावर्तित सेव गर्जतीति जना विदु ॥ १३ ॥ तस्य चैवोह्यमानस्य वायुयुक्तैर्बलाहकै ॥ वज्राशनिसमाशब्दाश्श्रूयन्ते नगमे
दिन ॥ १४ ॥ तन्मलं वज्रनिष्पेषैर्विमुञ्चति नभोगते ॥ बहुभि कामगैर्मेघैश्शक्रो भृत्यैरिवेश्वर ॥ १५ ॥ क्वचिद्दुर्दिनसकाशे क्वचिच्छिन्नाभ्रस
निभे ॥ क्वचिद्भिन्नाञ्जनाकारे क्वचिच्छीकरवर्षिभि ॥ १६॥ मण्डयतीव देवेन्द्रो विश्वमेव नभो घनै ॥ क्वचिच्छीकरयुक्ताऽऽभ कुरुते गगन
घन ॥ १७ ॥ एवमेतत्पयो दुग्ध गोभिस्सूर्यस्य वारिद ॥ पर्जन्यस्सर्वभूताना भवाय भुवि वर्षति ॥ १८ ॥ यस्मात्प्रावृडिय कृष्ण शक्रस्य
भुवि भाविनी ॥ तस्मात्प्रावृषि राजानस्सर्वे शक्रं मुदा युता ॥ महैस्सुरेशमर्चन्ति वयमन्ये च मानवा ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवश
विष्णुपर्वणि शिशुचर्यायां गोपवाक्य नाम पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गोपवृद्धस्य वचनं श्रुत्वा शक्रप
रिग्रहे ॥ प्रभावज्ञोऽपि शक्रस्य वाक्य दामोदरोऽब्रवीत् ॥१॥ वय वनचरा गोपास्सदा गोधनजीविन ॥ गावोऽस्मद्दैवत विद्धि गिरयश्च वनानि
च ॥ २ ॥ कर्षुकाणां कृषिर्वृत्ति पण्य विपणिजीविनाम् ॥ गावोऽस्माक परा वृत्तिरेतत्त्रैविद्यमुच्यते ॥ ३ ॥ विद्यया यो यया युक्तस्तस्य सा
दैवत परम् ॥ सेव पूज्याऽर्चनीया च सेव तस्योपकारिणी ॥ योऽन्यस्य फलमश्नान करोत्यन्यस्य सत्क्रियाम् ॥ ४ ॥

जर्ठ गोभि रश्मिभि पर्जन्य इन्द्र ॥ १८ ॥ शक्रस्य विभाविनी पूजयित्री पूजाकाल इत्यर्थ । महै उत्सवै ॥ १९ ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चदशोऽध्याय ॥ १५ ॥ ७ ॥ एतस्मिन्षोडशोऽध्याये युक्तिभिर्मखभेदनम् ॥ उपेन्द्रेण महेन्द्रस्य शरदो वर्णनं तथा ॥ १ ॥ गोपवृद्धस्य वचन श्रुत्वा शक्रपरिग्रहे इन्द्रमहोत्सवस्वीकार ॥ १ ॥ २ ॥ पण्य विक्रेय द्रव्य विपणिजीविनां वणिजां त्रैविध्य वार्तारूपाया विद्यायाः भेदत्रयम् ॥ ३ ॥ विद्यया वार्तया ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ तनवस्तनूः ॥ ६ ॥ ७ ॥ एषां वनानां विकुर्वन्ति विकारं जनयन्ति । वनालया भिल्लाद्याः वनजीविनो गोपतक्षाद्याः ॥८॥ ९॥ कर्म स्वस्तिवाचनादिकं सुखस्थाने पादपादिसन्निधौ समे देशे ॥ १० ॥ वितत्य कुण्डमण्डपादिकं विस्तार्य क्रियताम् । एकत्रेति शेषः ॥११॥१२ ॥ प्रमुदिता प्रमुदितजनत्वात् ॥ १३ ॥ प्रियकैः कदम्बभेदैः बाणासनैः झिण्टीपुच्छैः निर्मयूररुतं वर्षापगमात् ॥ १४ ॥ बलाकेव बलाका आकस्मिकपाताऽशनिः तद्रहिताः विबलाकाः ॥ १५ ॥ १६ ॥ साभिषेकमिव पट्टाभिषिक्त

द्रावनर्थौ स लभते प्रेत्य चेह च मानवः ॥ कृष्यन्ता प्रथिता सीमा सीमाऽन्तं श्रूयते वनम्॥५॥ वनान्ता गिरयस्सर्वे सा चाऽस्माकं गतिर्ध्रुवा॥
श्रूयन्ते गिरयश्चापि वनेऽस्मिन्कामरूपिणः ॥ प्रविश्य तास्तास्तनवो रमन्ते स्वेषु सानुषु ॥६॥ भूत्वा केसरिणस्सिंहा व्याघ्राश्च नखिनां वराः ॥
वनानि स्वानि रक्षन्ति त्रासयन्तो वनच्छिदः ॥७॥ यदा चैषां विकुर्वन्ति ते वनालयजीविनः॥ घ्नन्ति तानेव दुर्वृत्तान्पौरुषादेन कर्मणा ॥८॥
मन्त्रयज्ञपरा विप्रास्सीतायज्ञाश्च कर्षुकाः ॥ गिरियज्ञास्तथा गोपा इज्योऽस्माभिर्गिरिर्वने ॥ ९ ॥ तन्मह्यं रोचते गोपा गिरियज्ञः प्रवर्त्तताम् ॥
कर्म कृत्वा सुखस्थाने पादपेष्वथ वा गिरौ॥१०॥ तत्र हत्वा पशून्मेध्यान्विततत्यायतने शुभे॥ सर्वघोषस्य संदोहः क्रियतां किं विचार्यते ॥११॥
तं शरत्कुसुमापीडाः परिवार्य प्रदक्षिणम् ॥ गावो गिरिवरं सर्वास्ततो यान्तु पुनर्व्रजम् ॥ १२ ॥ प्राप्ता किलेयं हि गवां स्वादुतोयतृणा गणैः ॥
शरत्प्रमुदिता रम्या गतमेघजलाशया ॥ १३ ॥ प्रियकैः पुष्पितैर्गौरं श्यामं बाणासनैः क्वचित् ॥ कठोरतृणमाभाति निर्मयूररुतं वनम् ॥ १४ ॥
विजला विमला व्योम्नि विबलाका विविद्युतः ॥ विवर्द्धन्ते जलधरा विदन्ता इव कुञ्जराः ॥ १५ ॥ पटुना मेघनादेन नवतोयानुकर्षिणा ॥ पर्णो
त्करघनास्सर्वे प्रसादं यान्ति पादपाः ॥ १६ ॥ सितवर्णाम्बुदोष्णीषं हंसचामरवीजितम् ॥ पूर्णचन्द्रामलच्छत्रं साभिषेकमिवाम्बरम् ॥१७॥ हंसैः
प्रहसितानीव समुत्कृष्टानि सारसैः॥ सर्वाणि तनुतां यान्ति जलानि जलदक्षये ॥१८॥ चक्रवाकस्तनतटाः पुलिनश्रोणिमण्डलाः ॥ हंसलक्षणहा
सिन्यः पतिं यान्ति समुद्रगाः ॥ १९ ॥ कुमुदोत्फुल्लमुदकं ताराभिश्चित्रमम्बरम् ॥ सममभ्युत्स्मयन्तीव शर्वर्याश्चितरेतरम् ॥२०॥ मत्तक्रौञ्चावघु
ष्टेषु कलमापक्वपाण्डुषु ॥ निर्विष्टरमणीयेषु वनेषु रमते मनः ॥२१॥ पुष्करिण्यस्तडागानि वाप्यश्च विकचोत्पलाः ॥ केदारास्सरितश्चैव सरांसि
च श्रियाऽज्वलन् ॥ २२ ॥ पङ्कजानि च ताम्राणि तथाऽन्यानि सितान्यपि ॥ उत्पलानि च नीलानि भेजिरे वारिजां श्रियम् ॥ २३ ॥

नृपतितुल्यम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अभ्युत्स्मयन्ति गर्वमाविष्कुर्वन्ति । बहुत्वमार्षम् ॥ २० ॥ कलमापक्वपाण्डुषु धान्यमञ्जरीपाकपिङ्गेषु निर्विष्टाः कृतविवाहास्तद्द्रमणीयेषु क्रौञ्चपुरुषयोः धान्यवराङ्गनयोश्च साम्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

शिखापाङ्गाः मयूरा । निभृत पूर्णः ॥ २४ ॥ ऋतुपर्यायो वर्षापगमनेन शिथिलैः वृत्त समात यथाकृत्य तदा समुज्झितैः ॥ २५ ॥ विन्यासैः उपवेशनस्थलैः ॥२६॥ जलजा दा मत्स्याशिनः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥३१ ॥ विशोपयन् रसानिति शेष ॥३२॥३३ ॥ बन्धुजीवैः रक्तपुष्पैः अभितः ताम्रासु लोहितासु॥ ३४ ॥ ३५॥

मद जहुः सितापाङ्गा मन्द वृषधिरेऽनिला ॥ अभवद्व्यभ्रमाकाशमपूश्च निभृतोऽर्णव ॥२४॥ऋतुपर्यायशिथिलैर्वृत्तनृत्यसमुज्झितैः ॥ मयूराङ्गरुहैर्भूमिरङ्कुनेव लक्ष्यते ॥२५॥ स्वपङ्कमलिनैस्तीरैः काशपुष्पलताऽऽकुलैः ॥ हंससारसविन्यासैर्यमुना भाति शोभना ॥ २६ ॥ कलमापाकरम्येषु कदारेषु जनेषु च॥मत्स्यादा जलजाताश्च मत्ता विरुरुवुः खगा ॥२७॥सिषिचुर्यानि जलदा जलेन जलदागमे॥तानि सस्यान्यबालानि कठिनत्व गतानि वै ॥२८॥ त्यक्त्वा मेघमय वासश्शरद्गुणविदीपित ॥एष वै विमले व्योम्नि हृष्टो वसति चन्द्रमा ॥२९॥ क्षीरिण्यो द्विगुण गाव प्रमत्ता द्विगुण वृषा ॥ वनानां द्विगुणा लक्ष्मीस्सस्यैर्गुणवती मही ॥३०॥ ज्योतींषि घनमुक्तानि पद्मवन्ति जलानि च॥ मनांसि च मनुष्याणां प्रसादमुपयान्ति वै ॥ ३१ ॥ असृजत्सविता व्योम्नि निर्मुक्तो जलदैर्भृशम् ॥ शरत्प्रज्वलित तेजस्तीक्ष्णरश्मिर्विशोषयन् ॥ ३२ ॥ नीराजयित्वा सैन्यानि प्रयान्ति विजिगीषव ॥ अन्योऽन्यराष्ट्राभिमुखा पार्थिवा पृथिवीक्षित ॥३३॥ बन्धुजीवाभिताम्रासु बद्धपङ्कवतीषु च॥ मनस्तिष्ठति कान्तासु चित्रासु वनराजिषु ॥ ३४ ॥ वनेषु च विराजन्ते पादपा वनशोभिन ॥ असनाः सप्तपर्णाश्च कोविदाराश्च पुष्पिता ॥३५॥ इषुसाह्वा निकुम्भाश्च प्रियकास्स्वर्णकास्तथा ॥ सृमरा पेचुकाश्चैव केतक्यश्च समन्तत ॥३६॥ व्रजेषु च विशेषेण गर्गरोद्गारहासिषु ॥ शरत्प्रकाशयोपेत गाः श्रयति रूपिणी ॥३७॥ नूनं त्रिदशभूयिष्ठ मेघकालसुखोषितम् ॥ पतत्रिकेतनं देव बोधयन्ति दिवौकस ॥ ३८ ॥ शरद्येव सुसस्यायां प्राप्तायां प्रावृष क्षये॥ नीलचन्द्रार्कवर्णैश्च रचितं बहुभिर्द्विजै ॥३९॥ फलै प्रवालैश्च घनमिन्द्रचापघनोपमम् ॥ भवनाकारविटप लतापरममण्डितम् ॥ ४० ॥ विशालमूलावनत पवनाभोगमण्डितम् ॥ अर्चयामो गिरिं देवं गाश्चैव च विशेषत ॥ ४१ ॥ सावतंसैर्विषाणैश्च बर्हापीडैश्च दंशितै ॥ घण्टाभिश्च प्रलम्बाभि पुष्पैश्शारदिकैस्तथा ॥ ४२ ॥ शिवाय गाव पूज्यन्तां गिरियज्ञ प्रवर्त्यताम् ॥ पूज्यतां त्रिदशेश्शक्रो गिरिरस्माभिरिज्यताम् ॥ ४३ ॥ कारयिष्यामि गोयज्ञ बलादपि न संशय ॥ यद्यस्ति मयि व प्रीतिर्यदि वा सुहृदो वयम् ॥ ४४ ॥

इषुसाह्वा बाणासनाः निकुम्भा दन्तिशिफा स्वर्णका स्वर्णपर्णा पुष्पिता इति पूर्वेणान्वय । सृमरा मृगविशेषा तेषां शरदि दर्शनात् । पेचुकाः घूका इति केचित ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ सावतंसैः समुकुटैः बर्हापीडैः मयूरपत्रमुखाभिस्तथैव शृङ्गेषु दंशितैर्बद्धैः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ अथ सप्तदशेऽध्याये गोवर्धनमहोत्सवः ॥ वर्ण्यते हरिणा क्लृप्तो दर्शन तस्य चाद्भुतम् ॥ १ ॥ अविशङ्कया इन्द्रात् भयम् अशङ्कमाना इत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥ अशङ्कायां बीजमाहुस्त्वमिति । परायणम् आश्रयः ॥ ३ ॥ यथा स्वर्गं गतः स्वर्गस्थ इव ॥ ४ ॥ एतच्छकटभङ्गादि कर्म दृष्ट्वेति शेषः । बोद्धव्यात् द्रष्टुं योग्यात्तवाभिमानादहंकारादहं कारयिष्यामि गोयज्ञं बलादेतन्न संशय इत्येवंरूपात् । एकश्चकारः पादपूरणार्थः ॥५॥

गावो हि पूज्याः सततं सर्वेषां नात्र संशयः ॥ यदि साम्ना भवेत्प्रीतिर्भवतां वैभवाय च ॥ एतन्मम वचस्तथ्यं क्रियतामविचारितम् ॥४६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दामोदरवचः श्रुत्वा हृष्टास्ते गोषु जीविनः ॥ तद्वागमृतमासाद्य प्रत्यूचुरविशङ्कया ॥ १ ॥ तवैषा बाल महती गोपानां हितवर्द्धिनी ॥ प्रीणयत्येव नस्सर्वान्बुद्धिर्वृद्धिकरी गवाम् ॥ २ ॥ त्वं गतिस्त्वं रतिश्चैव त्वं वेत्ता त्वं परायणम् ॥ भयेष्वभयदस्त्वं नस्त्वमेव सुहृदां सुहृत् ॥ ३ ॥ त्वत्कृते कृष्ण घोषोऽयं क्षेमी मुदितगोकुलः ॥ कृत्स्नो वसति शान्तारिर्यथा स्वर्गं गतस्तथा ॥ ४ ॥ जन्मप्रभृति कर्मैतद्देवैरसुकरं भुवि ॥ बोद्धव्याच्चाभिमानाच्च विस्मितानि मनांसि नः ॥५॥ बलेन च पराध्र्येन यशसा विक्रमेण च ॥ उत्तमस्त्वं मनुष्येषु देवेष्विव पुरंदरः ॥ ६ ॥ प्रतापेन च तीक्ष्णेन दीप्त्या पूर्णतयाऽपि च ॥ उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव दिवाकरः ॥ ७ ॥ कान्त्या लक्ष्म्या प्रसादेन वदनेन स्मितेन च ॥ उत्तमस्त्वं च मर्त्येषु देवेष्विव निशाकरः ॥ ८ ॥ बलेन वपुषा चैव बाल्येन चरितेन च ॥ स्यात्ते शक्तिधरस्तुल्यो न तु कश्चन मानुषः ॥९॥ यत्त्वयाऽभिहितं वाक्यं गिरियज्ञं प्रति प्रभो ॥ कस्तल्लङ्घयितुं शक्तो वेलामिव महोदधिः ॥१०॥ स्थितश्शक्रमहस्तात श्रीमान्गिरिमहस्त्वयम् ॥ त्वत्प्रणीतोऽद्य गोपानां गवां हेतोः प्रवर्त्यताम् ॥ ११ ॥ भोजनान्युपकल्प्यन्तां पयसः पेशलानि च ॥ कुम्भाश्च विनिवेश्यन्तामुदपानेषु शोभनाः॥१२॥ पूर्यन्तां पयसा नद्यो द्रोण्यश्च विपुलाऽऽयताः ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च तत्सर्वमुपनीयताम्॥१३॥भाजनानि च मांसस्य न्यस्यन्तामोदनस्य च॥त्रिरात्रं चैव संदोहस्सर्वघोषस्य गृह्यताम्॥१४॥ विशस्यन्तां च पशवो भोज्या ये महिषादयः ॥ प्रवर्त्यतां च यज्ञोऽयं सर्वगोपसुसंकुलः ॥१५॥ आनन्दजननो घोषो महान्मुदितगोकुलः॥तूर्यप्रणादघोषैश्च वृषभाणां च गर्जितैः ॥ १६ ॥ हम्भारवैश्च वत्सानां गोपानां हर्षवर्द्धनः ॥ दध्नो ह्रदो घृतावर्त्तः पयःकुल्यासमाकुलः ॥ १७ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ते त्वया तुल्यः शक्तिधरः कार्तिकेयः ॥ ९ ॥ १० ॥ त्वत्प्रणीतस्त्वया प्रवर्तितः ॥ ११ ॥ १२ ॥ नद्यः सुधामय्यो दीर्घकुल्याः द्रोण्यस्तादृशानि कुण्डानि ॥ १३ ॥ संदोहः पयआदिः गृह्यतां न तु विक्रेयः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दध्नो ह्रदः घृतावर्त्तः साररूपेण घृत यत्रोपर्यावर्त्तते स तथा ॥ १७ ॥

प्रभूतधामो आऽपभ भूयान्सरकारकग्रथसपुक्तम यस्मिन्नित्यर्थ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अधिश्रितानि पक्तिस्थानि पलस्थात्पादीनि पर्यन्तानि समीपे आसादितानि यस्मिन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ २३॥ प्रधानत मुख्यास्तत्समा जग्मु शरणमिति शेष ॥ २४ ॥ २५ ॥ त गिरिशिखरस्थम् ॥ २६ ॥ २७॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ पर्यावृत्य प्रदक्षिण कुर्वन्तु ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ सापीडा सशिरोभूषणा ताश्च या स्तबकाङ्गदा पुष्पगुच्छाकाराणि बाहुभूषणानि यासां ता । सजम आपीडाः शृङ्गाग्रभूष

मांसराशि प्रभूतोऽथ प्रकाशौदनपर्वत ॥ सम्प्रावर्तत यज्ञोऽस्य गिरेर्गोभिस्समाकुल ॥१८॥ तुष्टगोपजनाकीर्णो गोपनारीमनोहर ॥ भक्ष्याणां राशयस्तत्र शतशश्चोपकल्पिता ॥ गन्धमाल्यैश्च विविधैर्धूपैरुच्चावचैस्तथा ॥ १९ ॥ अथाभिश्रुतपर्यन्ते सम्प्राप्ते यज्ञसंविधौ ॥ यज्ञं गिरेस्तथा सौम्ये चक्रुर्गोपा द्विजैस्सह ॥२०॥ यजनान्ते तदन्नं तु तत्पयो दधि चोत्तमम् ॥ मांसं च मायया कृष्णो गिरिर्भूत्वा समश्नुते ॥ २१ ॥ तर्पिताश्चापि विप्राग्र्यास्तुष्टास्संपूर्णमानसा ॥ उत्तस्थु प्रीतमनसस्स्वस्ति वाच्य यथासुखम् ॥२२॥ भुक्त्वा चावभृथे कृष्ण पय पीत्वा च कामत ॥ संतृप्तोऽस्मीति दिव्येन रूपेण प्रजहास वै ॥ २३ ॥ त गोपा पर्वताकारं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ गिरिमूर्ध्नि स्थितं दृष्ट्वा कृष्णं जग्मु प्रधानत ॥ ॥२४॥ भगवानपि तेनैव रूपेणाच्छादित प्रभु ॥ सहितै प्रणतो गोपैर्ववन्दात्मानमात्मना ॥२५॥ तमूचुर्विस्मिता गोपा देवं गिरिवरे स्थितम्॥ भगवंस्त्वद्वशे युक्ता दासाः किं कुर्म किंकरा ॥ २६ ॥ स उवाच ततो गोपान्गिरिप्रभवया गिरा ॥ अद्यप्रभृति चेज्योऽहं गोषु यद्यस्ति वो दया ॥ २७ ॥ अहं व प्रथमो देवस्सर्वकामकरश्शुभ ॥ मम प्रभावाच्च गवामयुतान्येव भोक्ष्यथ ॥ २८ ॥ शिवश्च वो भविष्यामि मद्भक्तानां वने वने ॥ रंस्ये च सह युष्माभिर्यथा दिविगतस्तथा ॥ २९ ॥ ये चेमे प्रथिता गोपा नन्दगोपपुरोगमा ॥ एषां प्रीत प्रयच्छामि गोपानां विपुलं धनम् ॥३०॥ पर्यावर्तन्तु क्षिप्रं मां गावो वत्ससमाकुला ॥ एवं मम परा प्रीतिर्भविष्यति न संशय ॥३१॥ ततो नीराजनार्थं हि वृन्दशो गोकुलानि तम्॥ परिवव्रुर्गिरिवरं सवृषाणि समन्तत ॥३२॥ ता गाव प्रद्रुता हृष्टास्सापीडस्तबकाङ्गदा ॥ सस्रजापीडशृङ्गाग्रा शतशोऽथ सहस्रश ॥ ३३ ॥ अनुजग्मुश्च गोपाला कालयन्तो धनानि च ॥ भक्तिच्छेदानुलिप्ताङ्गा रक्तपीतसिताम्बरा ॥ ३४॥ मयूरचित्राङ्गदिनो भुजे प्रहरणावृते ॥ मयूरपत्रवृन्तानां केशबन्धै सुयोजितै ॥३५॥ बभ्राजुरधिकं गोपास्समवाये तदाद्भुते ॥ अन्ये वृषानारुरुहुर्नृत्यन्ति स्म परे मुदा॥३६॥

मानि तैश्च सहितानि मयआपीडानि शृङ्गाग्राणि यासां ता ॥३३॥ कालयन्तो नियमयन्त धनानि गोधनानि भक्तिच्छेदैर्विभागभेदैः अनुलिप्ताङ्गा नानावर्णैरनुलेपितानि पृथक् पृथगङ्गानि यैस्तादृशा इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ प्रहरणावृते आयुधे मयूरपत्राणां वृन्तानि मध्यशकल तेषाम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥१७॥ अस्मिन्नष्टादशोऽध्याये आसारात्पीडिते व्रजे ॥ दध्रे कृष्णो गिरिं प्रौढ्या सप्ताह
मिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ महे प्रतिहते शक्र इत्यध्याये " तमस्य राजा वरुणस्तमश्विना क्रतुं सचन्त मारुतस्य वेधसः। दाधार दक्षमुत्तममहर्विदं व्रजं च विष्णुः सखिवाँ अपोर्णुते"
इत्येतं मन्त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु अस्य विष्णोस्तं पर्वतार्थं कृत स्वं स्वेन संपादितं क्रतुं यज्ञं वरुणोऽश्विनौ च सचन्त अन्वमोदन्त मारुतस्य वायोरपि वेधसः स्रष्टुः ततश्च

अन्तर्द्धानं जगामाशु तेन देहेन सोऽचलः ॥ कृष्णोऽपि
गोपालास्त्वपरे गाश्च जगृहुर्वेगगामिनः ॥ तस्मिन्पर्यायनिर्वृत्ते गवां नीराजनोत्सवे॥३७॥ गोपसहितो विवेश व्रजमेव ह ॥३८॥ गिरियज्ञप्रवृत्तेन तेनाश्चर्येण विस्मिताः ॥ गोपास्सबालवृद्धा वै तुष्टुवुर्मधुसूदनम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गिरियज्ञप्रवर्त्तनं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महे प्रतिहते शक्रस्सक्रोधस्त्रिदशेश्वरः ॥
सांवर्त्तकं नाम गणं तोयदानामथाब्रवीत् ॥ १ ॥ भो बलाहकमातङ्गाः श्रूयतां मम भाषितम् ॥ यदि वो मत्प्रियं कार्यं राजभक्तिपुरस्कृतम् ॥
॥ २ ॥ एते वृन्दावनगता दामोदरपरायणाः ॥ नन्दगोपादयो गोपा विद्विषन्ति ममोत्सवम् ॥ ३ ॥ आजीवो यः परस्तेषां गोपत्वं च यतस्स्मृ
तम् ॥ ता गावस्सप्तरात्रेण पीड्यन्तां वर्षमारुतैः ॥४॥ ऐरावतगतश्चाहं स्वयमेवाम्बु दारुणम् ॥ स्रक्ष्यामि वृष्टिं वातं च वज्राशनिसमप्रभम् ॥५॥
भवद्भिश्चण्डवर्षेण चरता मारुतेन च ॥ हतास्तास्सव्रजा गावस्त्यक्ष्यन्ति भुवि जीवितम् ॥ ६ ॥ एवमाज्ञापयामास सर्वाञ्जलधरान्प्रभुः ॥
प्रत्याहते वै कृष्णेन शासने पाकशासनः ॥ ७ ॥ ततस्ते जलदाः कृष्णा घोरनादा भयावहाः ॥ आकाशं छादयामासुस्सर्वतः पर्वतोपमाः ॥८॥
विद्युत्संपातजननाश्शक्रचापविभूषिताः ॥ तिमिरावृतमाकाशं चक्रुस्ते जलदास्तदा ॥ ९ ॥ गजा इवान्यसंयुक्ताः केचिन्मकरवर्चसः ॥ नागा
इवान्ये गगने चेरुर्जलदपुङ्गवाः ॥ १० ॥ तेऽन्योऽन्यं वपुषा बद्धा नागयूथायुतोपमाः ॥ दुर्दिनं विपुलं चक्रुश्छादयन्तो नभस्तलम् ॥ ११ ॥
नृहस्तनागहस्ताभ्यां वेणूनां चैव सर्वतः ॥ धाराभिस्तुल्यरूपाभिर्ववृषुस्ते बलाहकाः ॥ १२ ॥ समुद्रं मेनिरे तं हि खमारूढं नृचक्षुषः ॥ दुर्वि
गाह्यमपर्यन्तमगाधं दुर्दिनं महत् ॥ १३ ॥ नैवापतन्वै खगमा दुद्रुवुर्मृगजातयः ॥ पर्वताभेषु मेघेषु खे नदत्सु समन्ततः ॥ १४ ॥

स्वमखभङ्गे कृते इन्द्रे कुपिते सति विष्णुः उत्तमं श्रेष्ठं दक्षं वृष्टिनिवारणक्षमम् अहर्विदं कृतोर्ध्वधारं पर्वतं दाधार दधार धृतवान् यतः सखिवान् महान् व्रजाख्यसखिसमुदाय
वान् व्रजम् अपोर्णुते तेनाहर्विदा शैलेन आच्छादयतीति ॥ १ ॥२ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६॥७॥८॥९॥१०॥ दुर्दिनं दुःस्थं दिनम् ॥ ११ ॥ नृहस्तनागहस्ताभ्यां
तुल्यरूपाभिर्धाराभिरिति संबन्धः ॥ १२ ॥ दुर्दिनं मेघच्छन्नमहः ॥ १३ ॥ १४ ॥

नग्गृ ड्ड सनान्व सन्नास्मदगे ॥ १° ॥ स कृष्णरात्री इति शेष ॥ १६ ॥ तोयमयी मरसा ॥ १७ ॥ तोककल्पत्वा अत्यल्पशब्दाः पुरा मराद्देम गच्छन्ति ते
ताग्गादर ।मयुर मराहम् ॥ १८ ॥ १° ॥ २० ॥ विशेषेण महता विमहताः ॥ २१ ॥ हृष्टरोमाश्च ता आर्द्रतनवश्च ताः ॥ २२ ॥ शीकरवजिताः अम्बुकणैश्चलिता वेभ्यो भीता

नगसूर्येन्दुमन्गैर्मेरैर्नभसि दारुणे ॥ अतिवृष्टेन लोकस्य विरूपमभवद्वपु ॥ १५ ॥ मेघौघनिष्प्रभाकारमदृश्यग्रहतारकम् ॥ चन्द्रसूर्याशुरहित
म नभूवातिनिष्प्रभम् ॥ १६ ॥ वारिणा मेघमुक्तेन मुच्यमानेन चासकृत् ॥ आवभौ सर्वतस्तत्र भूमिस्तोयमयी यथा ॥१७॥ विनेदुर्बर्हिणस्तत्र
ताक्कल्पन्ता खगा ॥ विवृद्धिं निम्नगा याता प्लवगास्सप्लुवं गता ॥ १८ ॥ गर्जितेन च मेघानां पर्जन्यनिनदेन च ॥ तर्जितानीव कम्पन्ते
तृणानि तरुभिस्सह ॥१९॥ प्राप्तोऽन्तकालो लोकानां व्यक्तमेकार्णवा मही ॥ इति गोपगणा वाक्य व्याहरन्ति भयार्दिता ॥२०॥ तोनोत्पाताम्बु
वर्षेण गावो विमहता भृशम् ॥ हम्भारवे क्रन्दमाना न चेलु स्तम्भितोपमा ॥२१॥ निष्कम्पसक्थिचरणा निष्प्रयत्नखुरानना ॥ हृष्टरोमार्द्रतनव
क्षामकुक्षिपयोधरा ॥ २२ ॥ काश्चित्प्राणाञ्जहुश्श्रान्ता निपेतु काश्चिदातुरा ॥ काश्चित्सवत्सा पतिता गावश्शीकरवेजिता ॥२३॥ काश्चिदा
क्रम्य क्रोडेन वत्सांस्तिष्ठन्ति मातर ॥ विमुखा श्रान्तसक्थ्यश्च निराहारा कृशोदराः ॥२४॥ पेतुरार्त्ता वेपमाना गावो वर्षपराजिता ॥वत्साश्चो
न्मुखरा बाला दामोदरमुखा स्थिता ॥ त्राहीति वदनैर्दीने कृष्णमूचुरिवाऽर्दिताः ॥ २५ ॥ गवां तत्कदनं दृष्ट्वा दुर्दिनागमजं महत् ॥ गोपांश्च
सन्ननिधनान्कृष्ण कोप समादधे ॥ २६ ॥ स चिन्तयित्वा सरुषो दृष्टो योगो मयेति च ॥ आत्मानमात्मना वाक्यमिदमूचे प्रियवद ॥२७॥
अद्याहमिममुत्पाट्य सकाननवन गिरिम् ॥ कल्पयेय गवां स्थानं वर्षत्राणाय दुर्द्धरम् ॥ २८ ॥ अय धृतो मया शैल पृथ्वीगृहनिभोपम ॥
त्रास्यते सव्रजा गा वै मद्वश्यश्च भविष्यति ॥२९॥ एव स चिन्तयित्वा तु कृष्णस्सत्यपराक्रम ॥ वाह्वोर्बल दर्शयिष्यन्समीप त महीधरम्॥३०॥
दोर्भ्यामुत्पाटयामास कृष्णो गिरिमिवोचल ॥ स धृतस्सङ्गतो मेघैर्गिरिस्सव्येन पाणिना ॥ गृहभावं गतस्तत्र गृहाकारेण वर्चसा ॥३१॥ भूमेरुत्पाट्य
मानस्य तस्य शैलस्य सानुषु ॥ शिला प्रशिथिलाश्चेलुर्विनिष्पेतुश्च पादपा ॥३२॥ शिखरैर्घूर्णमानैश्च सीदमानैश्च पादपै ॥ विधूतैश्चोच्छ्रित
शृङ्गैरगम सगमोऽभवत् ॥ ३३ ॥ चलत्प्रस्रवणै पार्श्वैर्मेघौघैरेक्तां गतै ॥ भिद्यमानाश्मनिचयश्चचाल धरणीधर ॥ ३४ ॥

शा ॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥ इम गोवर्धनसंज्ञम् ॥२८॥२९॥॥३०॥३१॥३२॥ अगम पर्वतो अचलोऽपि सगम सग इवाभूदित्यर्थ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

¹ निष्प्रयत्ना —इति पाठ० ।

योजना ॥ ३६ ॥ आप्लुतः ख उत्पतितः पक्षैर्मेघरूपैरित्यर्थः॥ ३७॥रीतीः गैरिकादिधातून् निर्वर्त्तयामास
॥ ३५ ॥ स शैलो मेघैर्मिश्रीकृतः बर्हवान् मयूरः स इव भातीति योजना ॥ ३६ ॥ आप्लुतः ख उत्पतितः ॥४३॥४४॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥४५ ॥४६॥ — गर्गराः मन्थनस्थाल्यः ॥४३॥४४॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥४५ ॥४६॥
प्रावर्तयत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पुष्पं पुष्पजातिः॥ ४०॥ ४१॥४२॥ रेसुः शब्दं चक्रुः । गर्गराः मन्थनस्थाल्यः ॥४३॥४४॥ वृष्टस्य वर्षणक्लिन्नस्य ॥४५ ॥४६॥

न मेघानां प्रवृष्टानां न शैलस्याश्मवर्षिणः ॥ विविदुस्ते जना रूपं वायोस्तस्य च गर्जतः ॥ ३५ ॥ मेघैस्सशैलसंस्थानैर्नीलैः प्रस्रवणार्पितैः ॥ मिश्रीकृत इवाभाति गिरिरुद्दामबर्हवान् ॥३६॥ आप्लुतोऽयं गिरिः पक्षैरिति विद्याधरोरगाः ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव वाचो मुञ्चन्ति सर्वशः ॥३७॥ सहस्ततलविन्यस्तो मुक्तमूलः क्षितेस्तलात् ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजतीः ॥ ३८ ॥ कानिचिच्छिथिलानीव संच्छिन्नार्द्धानि कानिचित्॥गिरेर्मेघप्रवृष्टानि तस्य शृङ्गाणि चाभवन्॥३९॥गिरिणा कम्पमानेन कम्पितानां तु शाखिनाम्॥ पुष्पमुच्चावचं भूमौ व्यशीर्यत समन्ततः॥४०॥निस्सृताः पृथुमूर्धानः स्वस्तिकार्द्धविभूषिताः ॥ द्विजिह्वपतयः क्रुद्धाः खेचराः खे समन्ततः॥४१॥आर्तिं जग्मुः खगगणा वर्षेण च भयेन च ॥ उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पेतुरवाङ्मुखाः ॥ ४२ ॥ रेसुरारोषितास्सिंहास्सजला इव तोयदाः ॥ गर्गरा इव मथ्यन्तो नेदुश्शार्दूलपुङ्गवाः ॥४३॥ विषमैश्च समीभूतैस्समैश्चात्यन्तदुर्गमैः ॥ व्यावृत्तदेहस्स गिरिरन्य एवोपलक्ष्यते ॥ ४४ ॥ अतिवृष्टस्य तैर्मेघैस्तस्य रूपं बभूव ह ॥ स्तम्भितस्येव रुद्रेण त्रिपुरस्य विहायसि ॥ ४५ ॥ बाहुदण्डेन कृष्णस्य विधृतं सुमहत्तदा ॥ नीलाभ्रपटलच्छन्नं तद्गिरिच्छत्रमाबभौ ॥ ४६ ॥ स्वप्नायमानो जलदैर्निमीलितगुहामुखः ॥ बाहूपधाने कृष्णस्य प्रसुप्त इव खे गिरिः ॥ ४७ ॥ निर्विहङ्गरुतैर्वृक्षैर्निर्मयूररुतैर्वनैः ॥ निरालम्ब इवाऽऽभाति गिरिस्स्वशिखरैर्वृतः ॥४८॥ पर्यस्तैर्घूर्णमानैश्च प्रचलद्भिश्च सानुभिः ॥ सज्वराणीव शैलस्य वनानि शिखराणि च॥४९॥ उत्तमाङ्गगतास्तस्य मेघाः पवनवाहनाः ॥ त्वर्यमाणा महेन्द्रेण तोयं मुमुचुरक्षयम् ॥५०॥स लम्बमानः कृष्णस्य भुजाग्रे सवनो गिरिः॥ चक्राऽऽरूढ इवाऽऽभाति देशो नृपतिपीडितः ॥ ५१ ॥ स मेघनिचयस्तस्थौ गिरिं तं परिवार्य ह ॥ पुरं पुरस्कृत्य यथा स्फीतो जनपदो महान् ॥ ५२ ॥ निवेश्य तं करेश्शैलं तोलयित्वा च सस्मितम् ॥ प्रोवाच गोप्ता गोपानां प्रजापतिरिव स्थितः ॥५३॥ एतद्देवैरसंभाव्यं दिव्येन विधिना मया ॥ कृतं गिरिगृहं गोपा निर्वातं शरणं गवाम् ॥ ५४ ॥

जलदैः प्रावरणभूतैः पक्षे ताड्यपदैः श्रमैः गुहामुखानि कन्दराद्वाराणि पक्षे हृदयगुहाया मुखानि इन्द्रियाणि ॥४७॥ वनैः वृतः शिखरैरिति संबन्धः ॥ ४८ ॥४९॥५०॥ चक्राऽऽरूढः परचक्रवशात् रथशकटाद्यारुह्य पलायमानो यथाऽऽलम्बते तद्वदित्यर्थः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ दिव्येन विधिना अलौकिकेन प्रभावेण ॥ ५४ ॥

॥ ५५ ॥ महती पर्वतप्रुतादपि पुष्कलकुक्षिः ॥ ५६ ॥ ५७॥५८॥ प्रदरं गर्तमुख गह्वरोदरं विशालगर्भम् ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२॥६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ स्थावरात्मवान अकम्प इत्यर्थ ॥ ६६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ एकोनविंशोऽध्याये सुरभिप्रसन्नोदित ॥इन्द्रोऽभिषिक्त

क्षिप्र विशन्तु यूथानि गवामिह हि शान्तये॥निर्वातेषु च देशेषु निवसन्तु यथासुखम्॥यथाश्रेष्ठं यथायूथ यथाऽऽसार यथासुखम् ॥५५॥ विभज्य तामय देश' कृत वर्षनिवारणम् ॥ शैलोत्पाटनभूरेषा महती निर्मिता मया ॥५६॥ पञ्चक्रोशप्रमाणेन कोशैकविस्तरो महान् ॥ त्रैलोक्यमप्युत्सहते रक्षितु किं पुनर्व्रजम् ॥५७॥ ततः किलकिलाशब्दो गवां हम्भारवैस्सह ॥ गोपानां तुमुलो जज्ञे मेघनादश्च वाप्यत ॥५८॥ प्राविशन्त ततो गावो गोपैर्यूथप्रकल्पिता ॥ तस्य शैलस्य विपुल प्रदर गह्वरोदरम् ॥ ५९ ॥ कृष्णोऽपि मूले शैलस्य शैलस्तम्भ इवोच्छ्रित ॥ दधारैकेन हस्तेन शैल प्रियमिवातिथिम् ॥६०॥ ततो व्रजस्य भाण्डानि युक्तानि शकटानि च ॥ विविशुर्वर्षभीतानि तद्गृह गिरिनिर्मितम् ॥६१॥ अतिदैव तु कृष्णस्य दृष्ट्वा तत्कर्म वज्रभृत् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञो जलदान्वारयामास वै विभुः ॥६२॥ सप्तरात्रे तु निवृत्ते धरण्यां विगतोत्सव ॥ जगाम सवृतो मेघै वृत्रहा स्वर्गमुत्तमम् ॥ ६३ ॥ निवृत्ते सप्तरात्रे तु निष्प्रयत्ने शतक्रतौ ॥ गताभ्रे विमले व्योम्नि दिवसे दीप्तभास्करे ॥६४॥ गावस्तेनैव मार्गेण परिजग्मुर्यथागतम् ॥ स्व च स्थान ततो गोपः प्रत्ययात्पुनरेव सः॥६५॥ कृष्णोऽपि तं गिरिश्रेष्ठ स्वस्थाने स्थावराऽऽत्मवान् ॥ प्रीतो निवेशयामास शिवाय वरदो विभु ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोवर्धनोद्धरण नाम अष्टादशोऽध्याय ॥ १८ ॥ ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ धृत गोवर्द्धन दृष्ट्वा परित्रात च गोकुलम् ॥ कृष्णस्य दर्शन शक्रो रोचयामास विस्मित ॥१॥ स निर्जलाम्बुदाकार मत्त मदजलोक्षितम् ॥ आरुह्यैरावत नागमाजगाम महीतलम् ॥२॥ स ददर्शोपविष्ट वै गोवर्द्धनशिलातले ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माण पुरुहूत पुरदर ॥३॥ त वीक्ष्य बाल महता तेजसा दीप्त मव्ययम् ॥ गोपवेषधरं विष्णु प्रीतिं लेभे पुरन्दरः॥४॥ त सोऽम्बुजदलश्याम कृष्ण श्रीवत्सलक्षणम्॥ पर्याप्तनयनश्शक्रस्सर्वैर्नेत्रैरुदैक्षत ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा चैन श्रिया जुष्ट मर्त्यलोकेऽपरापमम् ॥ सूपविष्टं शिलापृष्ठे शक्रस्स व्रीडितोऽभवत् ॥६ ॥ तस्योपविष्टस्य सुख पक्षाभ्यां पक्षिपुङ्गव ॥ अन्तर्द्धान गतश्छायां चकारोरगभोजन ॥ ७ ॥ त विविक्ते वनगत लोकवृत्तान्ततत्परम् ॥ उपतस्थे गज हित्वा कृष्ण बलनिषूदन ॥ ८ ॥ स समीपगतस्तस्य दिव्यस्रगनुलेपन ॥ रराज देवराजो वै वज्रपूर्णकरः प्रभु ॥ ९ ॥

वाऽकृष्ण गवामैन्द्रे निरूप्यते ॥१॥ धृतमिति ॥१॥२॥३॥ ४ ॥ पर्याप्तनयन समासमेवफल ॥ ॥५॥६॥७॥ लोकवृत्तान्ततत्परं लोकव्यवहारतत्परम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥१०॥ पञ्चभिः स्तबकैर्महागुच्छैर्लम्बते इति तेन पञ्चस्तबकलम्बेन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ स्वायंभुवेन योगेन हैरण्यगर्भ्या धारणया तस्यां हि क्रियमाणायां गुरुतरोऽपि लघुर्भवति कृष्णधृतगोवर्धनवत् विपुलतरोऽप्यल्पो भवत्यगस्त्यपीतसमुद्रवत् ॥ १५ ॥ गवां कोपेनेति शेषः ॥१६॥१७॥ रोषितः व्रजपक्षपातेन मयि क्रुद्धः सन् पूर्णत्वं स्वस्याच्छादयसीत्यर्थः॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ पुङ्गवः महोक्षः ॥ २२ ॥ प्रकरणं प्रकर्षेण रचनम् । पाठान्तरे प्रवहणं सृष्टिप्रवाहः ॥ २३ ॥ २४॥

किरीटेनार्कतुल्येन विद्युदुद्द्योतकारिणा॥कुण्डलाभ्यां स दिव्याभ्यां सततं शोभिताऽऽननः॥१०॥पञ्चस्तबकलम्बेन हारेणोरसि भूषितः॥ सहस्र
पत्रकान्तेन देहभूषणकारिणा ॥ ईक्षमाणः सहस्रेण नेत्राणां कामरूपिणाम् ॥११॥ त्रिदशाज्ञापनार्थेन मेघनिर्घोषकारिणा ॥ अथ दिव्येन मधुरं
व्याजहार स्वरेण तम् ॥१२॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ अतिदिव्यं कृतं कर्म त्वया प्रीतिमता गवाम् ॥१३॥ मयोत्सृष्टेषु मेघेषु
युगान्तावर्तकारिषु ॥ यत्त्वया रक्षिता गावस्तेनास्मि परितोषितः ॥१४॥ स्वायंभुवेन योगेन यश्चायं पर्वतोत्तमः ॥ धृतो वेश्मवदाकाशे को ह्येतेन
न विस्मयेत् ॥१५॥ प्रतिषिद्धे मम महे मयेयं रुषितेन वै ॥ अतिवृष्टिः कृता कृष्ण गवां वै साप्तरात्रिकी ॥१६॥ सा त्वया प्रतिषिद्धेयं मेघवृष्टिर्दुरा
सदा ॥ देवैस्सदानवगणैर्दुर्निवार्या मयि स्थिते॥१७॥अहो मे सुप्रियं कृष्ण यत्त्वं मानुषदेहवान् ॥ समग्रं वैष्णवं तेजो विनिगूहसि रोषितः ॥१८॥
साधितं देवतानां हि मन्येऽहं कार्यमव्ययम् ॥ त्वयि मानुष्यमापन्ने युक्ते चैव स्वतेजसा ॥ १९ ॥ सेत्स्यते सर्वकार्यार्थो न किंचित्परिहास्यते ॥
देवानां यद्भवान्नेता सर्वकार्यपुरोगमः ॥ २० ॥ एकस्त्वमसि देवानां लोकानां च सनातनः ॥ द्वितीयं नात्र पश्यामि यस्तेषां च धुरं वहेत् ॥२१॥
यथा हि पुङ्गवः श्रेष्ठो ह्यग्रे धुरि नियोज्यते ॥ एवं त्वमसि देवानां मग्नानां द्विजवाहन ॥२२॥ त्वच्छरीरगतं कृष्ण जगत्प्रकरणं त्विदम् ॥ ब्रह्मणा
साधु निर्दिष्टं धातुभ्य इव काञ्चनम् ॥ २३ ॥ स्वय स्वयंभूर्भगवान्बुद्ध्याऽथ वयसाऽपि वा ॥ न त्वानुगन्तुं शक्नोति पङ्गुर्द्रुतगतिं यथा ॥ २४ ॥
स्थाणुभ्यो हिमवाञ्छ्रेष्ठो ह्रदानां वरुणालयः ॥ गरुत्मान्पक्षिणां श्रेष्ठो देवानां च भवान्वरः ॥ २५ ॥ अपामधस्ताल्लोको वै तस्योपरि मही
धराः ॥ नागानामुपरिष्टाद्भूः पृथिव्युपरि मानुषाः ॥ २६ ॥ मनुष्यलोकादूर्ध्व तु खगानां गतिरुच्यते ॥ आकाशस्योपरि रविर्द्वारं स्वर्गस्य भानु
मान् ॥ २७ ॥ देवलोकः परस्तस्माद्विमानगमनो महान् ॥ यत्राहं कृष्ण देवानामैन्द्रे विनिहितः पदे ॥ २८ ॥

स्थाणुभ्यः पर्वतेभ्यः ॥ २५ ॥ गोलोकस्य श्रेष्ठत्वं वक्तुं पीठिकामाह—अपामिति ॥ अपां लोकोऽधस्तात् तस्योपर्यप्सु प्लवन्तो महीधराः पर्वताः समुद्रे मग्नान्युपरिदण्डानि लोहलाङ्गलानि नावमिव महीं धारयन्तः अत एव नगानामुपरिष्टाद्भूः स्मृता भुवश्चोपरि नगा दृश्यन्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥

सोमगतिस्त्वामीत्यर्थः। कर्मफलं तास्त्वेत्यर्थः॥ २९॥गोलोकस्तु गोपालोपासनागम्यस्ततोऽप्युपरीत्याह—तस्येति॥ ३०॥तत्रापि गोलोकेऽपि न विभ कुतो लभेमेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥३२॥३३॥गवामेवेत्यन्येषां तपआदिनाऽपि दुष्प्राप इत्यर्थः ॥ ३४॥ स एव गोलोकस्त्वया सह भूमावागतः सन् सीदमानावस्थायां त्वयैव धृत इत्यर्थः । तथा च मन्त्रवर्णः। "ता वां वास्तून्युश्मसि गमध्यै यत्र गावो भूरिशृङ्गा अयासः । अत्राह तदुरुगायस्य कृष्ण: परमं पदमवभाति भूरि" इति। ता तानि वां युवयोः रामकृष्णयोर्वास्तूनि रम्यस्थानानि गमध्यै

स्वर्गादूर्ध्वं ब्रह्मलोको ब्रह्मर्षिगणसेवितः ॥ तत्र सोमगतिश्चैव ज्योतिषां च महात्मनाम् ॥२९॥ तस्योपरि गवां लोकस्साध्यास्तं पालयन्ति हि ॥ स हि सर्वगतः कृष्ण महाकाशगतो महान् ॥ ३० ॥ उपर्युपरि तत्रापि गतिस्तव तपोमयी ॥ यां न विद्मो वयं सर्वे पृच्छन्तोऽपि पितामहम् ॥ ॥३१॥ लोकस्त्वधो दुष्कृतिनां नागलोकस्तु दारुणः ॥ पृथिवी कर्मशीलानां क्षेत्रं सर्वस्य कर्मणः ॥ ३२ ॥ खमस्थिराणां विषयो वायुना तुल्यवृत्तिनाम् ॥ गतिश्शमदमाढ्यानां स्वर्गस्सुकृतकर्मणाम् ॥३३॥ ब्राह्मे तपसि युक्तानां ब्रह्मलोकः परा गतिः ॥ गवामेव तु गोलोको दुरारोहा हि सा गतिः ॥ ३४ ॥ स तु लोकस्त्वया कृष्ण सीदमानः कृतात्मना ॥ धृतो धृतिमता वीर निघ्नतोपद्रवान्गवाम् ॥३५॥ तदहं समनुप्राप्तो गवां वाक्येन चोदितः ॥ ब्रह्मणश्च महाभाग गौरवात्तव चाऽऽगतः ॥३६॥ अहं भूतपतिः कृष्ण देवराजः पुरंदरः ॥ अदितेर्गर्भपर्याये पूर्वजस्ते पुरा कृतः ॥३७॥ त्वत्तेजस्तेजसा चैव यत्ते दर्शितवानहम् ॥ देवरूपेण तत्सर्वं क्षन्तुमर्हसि मे विभो ॥३८॥ एवं क्षान्तमनाः कृष्णस्स्वेन सौम्येन तेजसा ॥ ब्रह्मणः शृणु मे वाक्यं गवां च गजविक्रम॥३९॥आह त्वां भगवान्ब्रह्मा गावश्चाकाशगा दिवि ॥ कर्मभिस्तोषिता दिव्यैस्तव संरक्षणादिभिः ॥४०॥ भवता रक्षिता गावो गोलोकश्च महानयम् ॥ यद्वयं पुङ्गवैस्सार्धं वर्धाम प्रसवैस्तथा ॥४१॥ कर्षुकान्पुङ्गवैर्वाह्यैर्मेध्येन हविषा सुरान्॥ श्रियं शक्र त्वत्कृते तर्पयिष्याम कामगा ॥४२॥ तदस्माकं गुरुस्त्वं हि प्राणदश्च महाबल ॥ अद्यप्रभृति नो राजा त्वमिन्द्रो वै भव प्रभो ॥४३॥ तस्मात्त्वं काञ्चनैः पूर्णैर्दिव्यस्य पयसो घटैः॥ एभिरद्याभिषिञ्चस्व मया हस्तावनामितैः ॥४४॥अहं किलेन्द्रो देवानां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविन्द इति लोकास्त्वां स्तोष्यन्ति भुवि शाश्वतम् ॥ ४५ ॥

गन्तुम् उश्मसि उश्मः कामयामहे न तु तत्र गन्तुं शक्नुमः यत्र येषु वास्तुषु भूरिशृङ्गाः महाशृङ्गवत्यो गावः अयासः अगमन् । अत्र भूलोके अह निश्चितं तत् गोलोकाख्यं परमं पदं भूरि अत्यन्तं भूम्याद्यपि विशिष्टम् अवभाति अत्यन्तं शोभते । कृष्ण आनन्दरूपकस्य उरुगायस्य महाकीर्तेरित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मे मुखादिति शेषः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अभिषिञ्चस्व आत्मानमिति शेषः । अभिषेकार्थिकं भगवानृषिकारेत्याह मन्त्र १ "ऋषभं मा समानानां सपत्नानां विषासहिम् । हन्तारं शत्रूणां कृधि विराजं गोपतिं गवाम् " इति । विषासहिं सहनसमर्थम् ॥ ४४॥४५॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वर्षार्द्धे आश्विनशुक्लप्रतिपदि । ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम् ॥४८॥४९॥ आशां
ममेति ॥ इन्द्रादुपरीति विग्रहे रिलोपेन उपेन्द्रेति नाम निष्पन्नमित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वर्षार्द्धे आश्विनशुक्लप्रतिपदि । ध्वजः व्रतसमाप्तिचिह्नम् ॥५१॥५२॥ निर्यात्य विरेच्य॥५३॥ शस्त्रसंकाशे कृष्णभास्वरे वा निर्मले॥५४॥
दक्षिणां दिशम् ॥५०॥ खगे चातके प्लवेषु नदीतरणसाधनेषु विगतपूरासु नदीष्वित्यर्थः॥

ये चेमे वार्षिका मासाश्चत्वारो विहिता मम ॥
ममोपरि यथेन्द्रस्त्वं स्थापितो गोभिरीश्वरः॥ उपेन्द्र इति कृष्ण त्वां गास्यन्ति दिवि देवताः॥४६॥
एषामर्द्धं प्रयच्छामि शरत्कालं तु पश्चिमम् ॥४७॥ अद्यप्रभृति मासौ द्वौ ज्ञास्यन्ति मम मानवाः ॥ वर्षार्द्धे च ध्वजो मह्यं ततः पूजामवाप्स्यसि॥
ममाम्बुप्रभवं दर्पं तदा त्यक्ष्यन्ति बर्हिणः ॥ ४८ ॥ अल्पवाचो गतमदा ये चान्ये मेघनादिनः ॥ शान्तिं सर्वे गमिष्यन्ति मम कालविचारिणः
॥ ४९ ॥ त्रिशङ्कुगस्त्यचरितामाशां च प्रचरिष्यति ॥ सहस्ररश्मिरादित्यस्तापयन्स्वेन तेजसा ॥५०॥ ततश्शरदि युक्तायां मोनकामेषु बर्हिषु ॥
याचमाने खगे तोयं विप्लुतेषु प्लवेषु च ॥ ५१ ॥ हंससारसपूर्णेषु नदीनां पुलिनेषु च ॥ मत्तक्रौञ्चप्रणादेषु प्रमत्तवृषभेषु च ॥ ५२ ॥ गोषु चैव
प्रहृष्टासु क्षरन्तीषु पयो बहु ॥ निवृत्तेषु च मेघेषु निर्यात्य जगतो जलम् ॥५३॥ आकाशे शस्त्रसंकाशे हंसेषु च चरत्सु च ॥ जातपद्मेषु तोयेषु
वापीषु च सरस्सु च ॥५४॥ तडागेषु च कान्तेषु तोयेषु विमलेषु च ॥ कलमावनताग्रासु कृष्णकेदारपङ्क्तिषु॥५५॥ मध्यस्थं सलिलाऽऽरम्भं कुर्व
न्तीषु नदीषु च ॥ सुसस्यायां च सीमायां मनोहर्यां मुनेरपि ॥५६॥ पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां रम्यायां वर्षसंक्षये ॥ श्रीमत्सुपङ्क्तिमार्गेषु फलवत्सु तृणेषु
च ॥ इक्षुमत्सु च देशेषु प्रवृत्तेषु मखेषु च ॥५७॥ ततः प्रवर्त्स्यते पुण्या शरत्सुप्तोत्थिते त्वयि ॥ लोकेऽस्मिन्कृष्ण निखिले यथैव त्रिदिवे तथा
॥५८॥ नरास्त्वां चैव मां चैव ध्वजाऽऽकारासु यष्टिसु॥महेन्द्रं चाप्युपेन्द्रं च महयन्ति महीतले॥५९॥ ये चावयोः स्थिरे वृत्ते महेन्द्रोपेन्द्रसंज्ञिते॥
मानवाः प्रणमिष्यन्ति तेषां नास्त्यनयाऽऽगमः ॥६०॥ततश्शक्रस्तु तान्गृह्य घटान्दिव्यपयोधरान्॥अभिषेकेण गोविन्दं योजयामास योगवित् ॥
॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा तमभिषिक्तं तु गावस्तास्सह यूथपैः॥ स्तनैः प्रस्रवयुक्तैश्च सिषिचुः कृष्णमव्ययम् ॥६२॥ मेघाश्च दिवि युक्ताभिस्सामृताभिः सम
न्ततः ॥ सिषिचुस्तोयधाराभिरभिषिच्य तमव्ययम् ॥६३॥ वनस्पतीनां सर्वेषां सुस्रावेन्दुनिभं पयः ॥ ववर्षुः पुष्पवर्षं च नेदुस्तूर्याणि चाम्बरे॥६४॥

कलमानां शालिकणिशानाम् अवनतानि अग्राणि यासु तासु ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ मखेषु आग्रयणवाजपेयादिषु ॥५७॥ ५८ ॥ महयन्ति पूजयन्ति॥५९॥ स्थिरे शाश्वते
वृत्ते महाख्ये आचारे ॥ ६० ॥ दिव्यं पयो मन्दाकिनीजलं तस्य धरान् ॥ ६१ ॥ ताः गावः स्वर्गस्थाः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ववर्षुः देवाः । नेदुः स्वयमेव ॥ ६४ ॥

एकार्णवावितिक पृषगमूवं शीरोदमध्ये क्षरोदतुल्या पृथिव्यमवदित्यर्थः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ईतयोऽतिवृष्ट्यापा ॥ ६७ ॥ गात्ररुहैर्वृक्षादिभि ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥
नियोग कृत्योपदेश ॥ ७१ ॥ प्रसाध्यतां वध्यताम् ॥ ७२ ॥ ममांशोऽर्जुनः ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ भारत भरतानां मुख्यम् ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥

अस्तुवन्मुनयस्सर्वे वाग्भिर्मन्त्रपरायणा ॥ एकार्णवे विविक्त च दधार वसुधा वपु ॥६५॥ प्रसाद सागरा जग्मुर्बभुर्वाता जगद्धिता ॥ मार्गस्थो
ऽपि बभौ भानुश्चन्द्रो नक्षत्रसयुत ॥६६॥ ईतय प्रशम जग्मुर्निर्वैरचना नृपा ॥ प्रवालपत्रशबला पुष्पवन्तश्च पादपा ॥ ६७ ॥ मदं प्रसुप्तु
नागा यातास्तोप वने मृगा ॥ अलङ्कृता गात्ररुहैर्धातुभिर्भान्ति पर्वता ॥ ६८ ॥ देवलोकोपमो लोकस्तृप्तोऽमृतरसैरिव ॥ आसीत्कृष्णाभिषेको
हि दिव्यस्वर्गरसोक्षित ॥ ६९ ॥ अभिषिक्त तु तं गोभिश्शक्रो गोविन्दमव्ययम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधर देवदेवोऽब्रवीदिदम् ॥७०॥ एप ते प्रथम
कृष्ण नियोगो गोषु य कृत ॥ श्रूयतामपर कृष्ण ममागमनकारणम् ॥७१॥ क्षिप्र प्रसाध्यतां कस केशी च तुरगाधम ॥ अरिष्टश्च मदाऽऽविष्टो
राजराज्य तत कुरु ॥७२॥ पितृष्वसरि जातस्ते ममांशोऽहमिव स्थितः ॥ स ते रक्ष्यश्च मान्यश्च सख्ये च विनियुज्यताम् ॥७३॥ त्वया ह्यनुग्र
हीतस्स तव वृत्तानुवर्तक ॥ त्वद्वशो वर्तमानश्च प्राप्स्यते विपुल यश ॥ ७४ ॥ भारतस्य च वशस्य स वरिष्ठो धनुर्धर ॥ भविष्यत्यनुरूपश्च
त्वद्दते न च रस्यते ॥७५॥ भारत त्वयि चाऽऽयत्त तस्मिश्च पुरुषोत्तमे ॥ उभाभ्यामपि सयोगे यास्यन्ति निधन नृपा ॥७६॥ प्रतिज्ञात मया
कृष्ण ऋषिमध्ये सुरेषु च ॥ मया पुत्रोऽर्जुनो नाम सृष्ट कुन्त्यां कुलोद्वह ॥७७॥ सोऽस्त्राणां पारतत्त्वज्ञश्श्रेष्ठश्चापविकर्षणे ॥ त प्रवेक्ष्यन्ति वै
सर्वे राजानश्शस्त्रयोधिनः ॥ ७८ ॥ अक्षौहिणीस्तु शूराणां राज्ञां सग्रामशालिनाम् ॥ स एकः क्षत्रधर्मेण योजयिष्यति मृत्युना ॥७९॥ तस्यास्त्र
चरित मार्गं धनुषो लाघवेन च ॥ नानुयास्यन्ति राजानो देवा वा त्वां विना प्रभो ॥ ८० ॥ स ते बन्धुस्सहायश्च सग्रामेषु भविष्यति ॥ तस्य
योगो विधातव्यस्त्वया गोविन्द मत्कृते ॥ ८१ ॥ द्रष्टव्यश्च यथाऽहं वै त्वया मान्यश्च नित्यश ॥ ज्ञाता त्वमेव लोकानामर्जुनस्य च नित्यश
॥ ८२ ॥ त्वया च नित्य सरक्ष्य आहवेषु महत्सु स ॥ रक्षितस्य त्वया तस्य न मृत्यु प्रभविष्यति॥८३॥ अर्जुन विद्धि मां कृष्ण मां चैवाऽऽ
त्मानमात्मना ॥ आत्मा तेऽहं यथा शश्वत्तथैव तव सोऽर्जुन ॥ ८४ ॥ त्वया लोकानिमाञ्जित्वा बलेर्हस्तात्त्रिभि क्रमे ॥ देवतानां कृतो राजा
पुरा ज्येष्ठक्रमाद्दहम् ॥ ८५ ॥ त्वां च सत्यमय ज्ञात्वा सत्येष्ट सत्यविक्रमम् ॥ सत्येनोपेत्य देवा वै योजयन्ति रिपुक्षये ॥ ८६ ॥

योगोऽभ्यासविधा विधातव्य अभावो ज्ञापनीयः ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥

[illegible] ४ ॥ ९५ ॥९६॥ कानीनं कन्यायां भवम् ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥निर्यातयिष्यामि प्रत्यर्पयिष्यामि ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ [illegible] ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ छ ॥ अस्मिन्विंशे त्वथाध्याये गोपैः कृष्णप्रशंसनम् ॥ ॥ १०० ॥ यन्त्रितः बद्धः ॥१ ॥१०२॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ छ ॥

सोऽर्जुनो नाम मे पुत्रः पितुस्ते भगिनीसुतः ॥ इह सौहार्दमायातु भूत्वा सहचरः पुरा ॥ ८७ ॥ तस्य ते युध्यतः कृष्ण स्वस्थानेऽपि गृहेऽपि वा ॥ वोढव्या पुङ्गवेनेव धूस्सदा रणमूर्द्धनि ॥८८॥ कंसे विनिहते कृष्ण त्वया भाव्यर्थदर्शिना ॥ अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ८९ ॥ तत्र तेषां नृवीराणामतिमानुषकर्मणाम् ॥ विजयस्यार्जुनो भोक्ता यशसा त्वं च योक्ष्यसे॥९०॥ एतन्मे कृष्ण कार्त्स्न्येन कर्तुमर्हसि भाषितम्॥यद्यहं ते सुराश्चैव सत्यं च प्रियमच्युत॥९१॥शक्रस्य वचनं श्रुत्वा कृष्णो गोविन्दतां गतः॥प्रीतेन मनसा युक्तः प्रतिवाक्यं जगाद ह ॥९२॥प्रीतोऽस्मि दर्शनादेव तव शक्र शचीपते॥यत्त्वयाऽभिहितं चेदं न किंचित्परिहास्यते॥९३॥ जानामि भवतो भावं जानाम्यर्जुनसंभवम् ॥ जाने पितृष्वसारं च पाण्डोर्दत्तां महात्मनः॥९४॥युधिष्ठिरं च जानामि कुमारं धर्मनिर्मितम्॥भीमसेनं च जानामि वायोः संतानजं सुतम्॥९५॥ अश्विभ्यां साधु जानामि सृष्टं पुत्रद्वयं शुभम् ॥ नकुलं सहदेवं च माद्रीकुक्षिगतावुभौ ॥९६ ॥ कानीनं चापि जानामि सवितुः प्रथमं सुतम्॥ पितृष्वसरि कर्णं वै प्रसूतं सूततां गतम् ॥ ९७ ॥ धार्तराष्ट्राश्च मे सर्वे विदिता युद्धकाङ्क्षिणः ॥ पाण्डोरुपरमं चैव शापाशनिनिपातजम्॥९८॥ तद्गच्छ त्रिदिवं शक्र सुखाय त्रिदिवौकसाम्॥नार्जुनस्य रिपुः कश्चिन्ममाग्रे प्रभविष्यति ॥९९॥ अर्जुनार्थे च तान्सर्वान्पाण्डवानक्षतान्युधि ॥ कुन्त्या निर्यातयिष्यामि निवृत्ते भारते मृधे ॥ १०० ॥ यच्च वक्ष्यति मां शक्र तनूजस्तव सोऽर्जुनः ॥ भृत्यवत्तत्करिष्यामि तव स्नेहेन यन्त्रितः ॥१॥ सत्यसन्धस्य तच्छ्रुत्वा प्रियं प्रीतस्य भाषितम् ॥ कृष्णस्य साक्षात्त्रिदिवं जगाम त्रिदशेश्वरः ॥१०२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोविन्दाभिषेको नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गते शक्रे ततः कृष्णः पूज्यमानो व्रजालयैः ॥ गोवर्द्धनधरः श्रीमान्विवेश व्रजमेव ह ॥ १ ॥ तस्य वृद्धाऽभिनन्दन्ति ज्ञातयश्च सहोषिताः ॥ धन्यास्स्मोऽनुगृहीतास्स्मस्त्वद्वृत्तेन नयेन च ॥ २ ॥ गावो वर्षभयात्तीर्णा वयं तीर्णा महाभयात् ॥ तव प्रसादाद्गोविन्द देवतुल्यपराक्रम ॥ ३॥ अमानुषाणि कर्माणि तव पश्याम गोपते ॥ धारणेनास्य शैलस्य विद्मस्त्वां कृष्ण दैवतम्॥४॥कस्त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां च महाबलः ॥ वसूनां वा किमर्थं च वसुदेवः पिता तव ॥ ५ ॥

गोपीसंक्रीडनं वाऽथ कृतं रात्रावुदीर्यते ॥ १ ॥ गते व्रजालयैर्गोपैः सह ॥१॥ वृद्धा अभीति च्छेदः । सन्धिरार्षः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ यौवन कान्तिमत्तम् ॥ १५ ॥१६॥१७ ॥ सकाल्य स्ववशे कृत्वा कैशोरं वयो दशवर्षावधि तस्य
कम् उपरिभागम् एकादशमारभ्येत्यर्थः । भागुसनपनाव् कामचारायनुज्ञाऽस्तीति वाक्य मानयन् ॥१८॥१९॥ हरितालस्य आर्द्र पङ्क ॥२०॥ वद् व्रज तासां कदम्बम्

बल च बाल्ये क्रीडा च जन्म चास्मासु गर्हितम् ॥ कृष्ण दिव्या च ते चेष्टा शङ्कितानि मनांसि न ॥ ६ ॥ किमर्थं गोपवेषेण रमसेऽस्मासु
गर्हितम् ॥ लोकपालोपमश्चैव गास्त्वं किं परिरक्षसि ॥ ७ ॥ देवो वा दानवो वा त्वं यक्षो गन्धर्व एव वा ॥ अस्माकं बान्धवो जातो योऽसि सोऽ
सि नमोऽस्तु ते ॥ ८॥ केनचिद्यदि कार्येण वससीह यदृच्छया ॥ वयं तवानुगास्सर्वे भवन्तं शरणं गताः ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गोपानां
वचनं श्रुत्वा कृष्णः पद्मदलेक्षणः ॥ प्रत्युवाच स्मितं कृत्वा ज्ञातीन्सर्वान्समागतान् ॥ १० ॥ मन्यन्ते मां यथा सर्वे भवन्तो भीमविक्रमम् ॥
तथाहं नावमन्तव्यस्स्वजातीयोऽस्मि बान्धव ॥ ११॥ यदि त्ववश्यं श्रोतव्यं कालः संप्रतिपाल्यताम् ॥ ततो भवन्तः श्रोष्यन्ति मां च द्रक्ष्य
न्ति तत्त्वतः॥१२॥ यद्ययं भवतां श्लाघ्यो बान्धवो देवसप्रभः ॥परिज्ञानेन कः कार्यं यद्येषोऽनुग्रहो मम॥१३॥एवमुक्तास्तु ते गोपा वसुदेवसुतेन
वै ॥ बद्धमौना दिशस्सर्वे भेजिरे पिहिताऽऽननाः ॥१४॥ कृष्णस्तु यौवनं दृष्ट्वा निशि चन्द्रमसो वनम् ॥ शारदीं च निशां रम्यां मनश्चक्रे रतिं
प्रति ॥ १५ ॥ सकरीषाङ्गरागासु व्रजरथ्यासु वीर्यवान् ॥ वृषाणां जातदर्पाणां युद्धानि समयोजयत् ॥१६॥ गोपालांश्च बलोदग्रान्योधयामास
वीर्यवान् ॥ वने स वीरो गाश्चैव जग्राह ग्राहवद्विभुः ॥ १७ ॥ युवतीर्गोपकन्याश्च रात्रौ संकाल्य कालवित्॥कैशोरकं मानयन्वै सह ताभिर्मुमोद
ह ॥ १८ ॥ तास्तस्य वदनं कान्तं कान्ता गोपस्त्रियो निशि ॥पिबन्ति नयनाक्षेपैर्गां गतं शशिनं यथा ॥१९॥ हरितालार्द्रपीतेन सकौशेयेन
वाससा॥वसानो भद्रवसनं कृष्णः कान्ततरोऽभवत्॥२०॥ स बद्धाङ्गदनिर्व्यूहश्चित्रया वनमालया॥शोभमानो हि गोविन्दश्शोभयामास तद्व्रजम्
॥२१॥नाम दामोदरेत्येवं गोपकन्यास्तदाऽब्रुवन् ॥ विचित्रं चरितं घोषे दृष्ट्वा तत्तस्य भास्वतः॥२२॥तास्तं पयोधरोत्तुङ्गैरुरोभिस्समपीडयन्॥
भ्रामिताक्षैश्च वदनैर्निरीक्षन्ते वराङ्गनाः ॥२३॥ ता वार्यमाणाः पतिभिर्मातृभिर्भ्रातृभिस्तथा॥ कृष्णं गोपाङ्गना रात्रौ मृगयन्ते रतिप्रियाः ॥२४॥
तास्तु पङ्क्तीकृतास्सर्वा रमयन्ति मनोरमम्॥ गायन्त्यः कृष्णचरितं द्वन्द्वशो गोपकन्यकाः ॥ २५ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पङ्क्तीकृताः मण्डलाऽऽकारं पङ्क्तिरूपेण स्थिताः । द्वन्द्वशो याभ्यां प्रदेशाभ्यां सर्वतो गोपः कृष्णो यासां ताः द्वन्द्वशो गोपास्ताश्च ता
कन्यकाश्चेत्यर्थः । मनोरमं मण्डलमध्यस्थं च रमयन्तीत्यर्थः । यथोक्तम् "अङ्गनामङ्गनामन्तरे माधवो माधवं माधवं चान्तरे चाङ्गना । इत्थमाकल्पिते मण्डले मध्यगः

सज्जगौ वेणुना देवकीनन्दनः ॥" इति।श्रुतिश्च।"यया वस्ते पुरुरूपा वपूंष्यूर्ध्वा तस्थौ त्र्यविं रेरिहाणा। ऋतस्य सद्म विचरामि विद्वान्महद्देवानामसुरत्वमेकम्" इति।पद्या पत्तुम् अभिसारिणीभिर्गोपीभिरभिसर्तुं योग्या कृष्णमूर्तिः पुरुरूपा बहूरूपा वपूंषि बहूनि वस्ते परिधत्ते बहुधात्वं गतेत्यर्थः । तथाऽप्यन्या ऊर्ध्वा गोपीसंपर्कं विना तस्थौ स्थिता मध्ये इति शेषः। कीदृशी त्र्यविं त्रीन् देशान् पार्श्वद्वयं पुरस्ताच्च अवति प्रकाशत इति त्र्यविः त्रेधाभूतां दृष्टिं रेरिहाणा गिलन्ती। उक्तरूपे रासमण्डले हि एकैकस्या गोप्या उभयतः कृष्णद्वयं पुरस्तादेकः सर्वसाधारणां त्रिधाभूतामपि दृष्टिं प्रदेशत्रयस्थः कात्स्न्र्येन गिलति ततोऽन्यत्र नापैतीत्यर्थः । सा मूर्तिर्ऋतस्य धर्मस्य सद्मभूता तामनुचिन्त्य विचरामि त्वद्वियुक्ता सती विद्धीति कृष्णलीलानुकारात्पुंस्त्वम् आरोपयन्ती काऽप्यवदत् । देवानां कृष्णादीनामन्येषां वा कृष्णेन वियोजयताम् । असुरत्वं निर्दयत्वं महत

कृष्णलीलाऽनुकारिण्यःकृष्णप्रणिहितेक्षणाः॥कृष्णस्य गतिगामिन्यस्तरुण्यस्ता वराङ्गनाः॥२६॥वनेषु तालहस्ताग्रैः कूजयन्त्यस्तथाऽपराः॥चेरुर्वै चरितं तस्य कृष्णस्य व्रजयोषितः ॥२७॥ तास्तस्य नृत्यं गीतं च विलासस्मितवीक्षितम् ॥ मुदिताश्चानुकुर्वन्त्यः क्रीडन्ति व्रजयोषितः ॥ २८ ॥ भावनिस्पन्दमधुरं गायन्त्यस्ता वराङ्गनाः॥व्रजं गताः सुखं चेरुर्दामोदरपरायणाः ॥२९॥ करीषपांसुदिग्धाङ्ग्यस्ताः कृष्णमनुवव्रिरे॥ रमयन्त्यो यथा नागं संप्रमत्तं करेणवः॥३०॥तमन्या भावविकचैर्नेत्रैः प्रहसिताऽऽननाः॥ पिबन्त्यतृप्तवनिताः कृष्णं कृष्णमृगेक्षणाः ॥३१॥ मुखमस्याब्जसंकाशं तृषिता गोपकन्यकाः ॥ रत्यन्तरगता रात्रौ पिबन्ति रसलालसाः॥३२॥ हा हेति कुर्वतस्तस्य प्रहृष्टास्ता वराङ्गनाः ॥ जगृहुर्निस्सृतां वाणीं नाम्ना दामोदरेरिताम् ॥३३॥ तासां ग्रथितसीमन्ता रतिं नीत्वाऽऽकुलीकृताः॥ चारु विस्रंसिरे केशाः कुचाग्रे गोपयोषिताम् ॥३४॥ एवं स कृष्णो गोपीनां चक्रवालैरलंकृतः ॥ शारदीषु सचन्द्रासु निशासु मुमुदे सुखी ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि हल्लीसकक्रीडनं नाम विंशोऽध्यायः ॥२०॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रदोषार्द्धे कदाचित्तु कृष्णे रतिपरायणे ॥ त्रासयन्त्समदो गोष्ठमरिष्टः प्रत्यदृश्यत ॥१॥

एकं मुख्यं कस्याश्चिद्रासक्रीडायां तिरोहिते कृष्णे इदं वाक्यम् ॥२५॥२६॥२७॥२८॥ भावः कृष्णे प्रेमातिशयः तस्य निस्पन्देन बहिराविष्करणेन मधुरं व्रजमण्डलं गताः प्राप्ताः ॥ २९ ॥ अनुवव्रिरे परितः वृतवत्यः ॥ ३० ॥ ३१ ॥३२॥ हा हेति ॥ हा राधे हा चन्द्रमुखि इत्यादिशब्दैः स्वस्य विरहाऽऽतुरत्वं कुर्वतः आविष्कुर्वतः॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ चक्रवालैः मण्डलैः हल्लीसकक्रीडनम् एकस्य पुंसो बहुभिः स्त्रीभिः क्रीडनं सैव रासक्रीडा । "गोपीनां मण्डलीनृत्यबन्धने हल्लीसकं विदुः" । इति कोशात् । तल्लक्षणं तु "पृथुं सुवृत्तं मसृणं वितस्तिमात्रोन्नतं कौ विनिखन्य शङ्कुम् । आक्रम्य पद्भ्यामितरेतरं तु हस्तैर्भ्रमोऽयं खलु रासगोष्ठी ॥" ॥ ३५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ छ ॥ अथैकविंशे ह्यध्याये अरिष्टं वृषरूपिणम् ॥ देवशत्रुं दुराधर्षं कृष्णोऽहनदितीर्यते ॥ १ ॥ प्रदोषार्द्ध इति ॥ १ ॥

निषाणाद्वार श्नाठ मेघभ तद्रुमयाऽथ काल कृष्णवर्ण काळयिता सहर्वा मेत्यर्थ ॥२॥ गर्वित दर्प तेन आविद्ध भ्रामितं लाङ्गूल येन सः कठिन स्कन्धबन्धन कक्कु
पस्य ॥ ३ ॥ ककुदेति ॥ ककुदाघातेन उदग्रम् अप्रनिहित कृतं निर्माण महाप्रासादादिरचनं येन स तथा। ककुदाघातेन ताडिते वृषप्रासादमूले सर्वमपि तद्भज्यत इत्यर्थः

निशाणाग्रमेघाभस्तीक्ष्णशृंगोऽर्कलोचन ॥ क्षुरतीक्ष्णाग्रचरण काल काल इवापरः ॥ २ ॥ लेलिहानस्स निष्पेप जिह्वयोष्ठौ पुन पुन ॥
गर्विताविद्धलांगूल कठिनस्कन्धबन्धन ॥ ३ ॥ ककुदोदग्रनिर्माण प्रमाणादुरतिक्रमः ॥ शकृन्मूत्रोपलिप्तांगो गवामुद्वेजनो भृशम् ॥ ४ ॥
महाकटि स्थूलमुखो दृढजानुर्महोदरः ॥ विषाणावलिगतगतिर्लम्बता कण्ठचर्मणा ॥ ५ ॥ गवारोहेषु चपलस्तरुघाताङ्किताऽऽनन ॥ युद्धसज्ज
विषाणाग्रो द्विपदपमसूदनः ॥ ६ ॥ अरिष्टो नाम हि गवामरिष्टो दारुणाकृति ॥ दैत्यो वृषभरूपेण गोष्ठान्विपरिधावति ॥ ७ ॥ पातयानो
गवां गर्भान्दृप्तो गच्छत्यनार्तवम् ॥ जृम्भमाणश्च चपलो गृष्टीस्समचचार ह ॥ ८ ॥ शृंगप्रहरणो रौद्र प्रहरन्गोपु दुर्मद ॥ गोष्ठेषु न रतिं लेभे
विना युद्धेन गोवृष ॥ ९ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स वृष केशवाश्रमत ॥ आजगाम बलोदग्रो वैवस्वतवशे स्थित ॥ १० ॥ स तत्र गास्तु
प्रसभ बाधमानो मदोत्कट ॥ चकार निष्प्रप गोष्ठ निर्वत्साशिशुपुङ्गवम् ॥ ११ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु गाव कृष्णसमीपगा ॥ त्रासयामास दुष्टाऽऽ
त्मा वैवस्वतवशे स्थितः ॥ १२ ॥ सेन्द्राशनिरिवाम्भोदो नर्दमानो महासुर ॥ तालशब्देन तं कृष्णस्सिंहनादैश्च मोहयन् ॥ १३ ॥ अभ्यधावत
गोविन्दो दैत्य वृषभरूपिणम् ॥ स कृष्ण गोवृषो दृष्ट्वा चलांगूललोचन ॥ १४ ॥ रोषितस्तालशब्देन युद्धाऽऽकांक्षी ननर्द ह ॥ तमापतन्त
दुर्वृत्त दृष्ट्वा वृषभरूपिणम् ॥ तस्मात्स्थानान्न व्यचलत्कृष्णो गिरिरिवाचल ॥ १५ ॥ स कुक्षौ वृषभो दृष्टिं प्रणिधाय धृताऽऽनन ॥ कृष्णस्य
निधनाऽऽकांक्षी तूर्णमभ्युत्पपात ह ॥ १६ ॥ तमापतन्त प्रमुखे प्रतिजग्राह दुर्धरम् ॥ कृष्ण कृष्णाञ्जननिभो वृषं प्रतिवृषोपम ॥ १७ ॥ स
ससक्तस्तु कृष्णो वै वृषेणेव महावृषः ॥ मुमोच वक्त्रज फेन नस्तश्चाथ सशब्दवत् ॥ १८ ॥ तावन्योन्यावरुद्धाङ्गौ युद्धे कृष्णवृषावुभौ ॥ रेजतुर्मे
घसमये ससक्ताविव तोयदौ ॥ १९ ॥ तस्य दर्प बल हत्वा कृत्वा शृङ्गान्तरे पदम् ॥ आपीडयदरिष्टस्य कण्ठं क्लिन्नमिवाम्बरम् ॥ २० ॥

॥४॥ ॥६॥७॥गृष्टी सप्रसूता गा समचचार जगामारेत सेकायेत्यर्थः॥८॥९॥१०॥११॥बाध गा । वैवस्वतवशो स्थितः आसन्नमृत्युः॥१२॥१३॥दृष्ट्वा उत्फलित
लाङ्गूल लोचने च येन स ॥१४॥१५॥समर्हतुकाम इति शेष ॥१६॥प्रमुखे मुखाग्रे ओष्ठयोरित्यर्थ ।वेगेन इति वा पाठ ॥१७॥ नस्त नासिकात ॥१८॥१९॥२०॥

|| २१ || २२|| २३ ||२४ || गोवृत्तयः गोपाः अयं चार्थो दाशतय्याम् ।"प्रनेमस्मिन् ददृशे सोमो अन्तर्गोपानेममाविरस्था कृणोति । स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन्द्रुह
स्तस्थौ वहुले बद्धो अन्तः" इति मन्त्रेणोपबृंहितः । मन्त्रार्थस्तु अन्तर्गोपाः अन्तः स्थित्वा गोपायन्नन्तर्यामी नेमस्मिन्नर्द्धप्रपञ्चे स्थावरे सोमः सोमादिरूपः प्रददृशे प्रकर्षेण
दृष्टः नेममर्द्धं प्रपञ्चम् अस्था अस्थिरं जङ्गमम् आविःकृणोति प्रकटीकरोति । स तिग्मशृङ्गं वृषभं युयुत्सन् योद्धुमिच्छन् दृङ्मात्रेण भस्मीकर्तुं शक्तोऽपि लीलया तेन सह
युयुत्सन् द्रुहः द्रोहं कृतवान् तं हतवानित्यर्थः । ततश्च बहुले व्रजे अन्तः रासमण्डलमध्ये बद्धः भक्तजनेन प्रेमपाशेन बद्धः सन् तस्थौ क्रीडितुमिति शेषः ॥२५॥ इति

युयुत्सन् द्रुहः ... ॥ तेनैव प्राहरद्वक्रे स ममार भृशं हतः ॥ २१ ॥ स भिन्नशृङ्गो भग्नाऽऽस्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः ॥
शृङ्गं चास्य पुनस्सव्यमुत्पाट्य यमदण्डवत् ॥ तेनैव प्राहरद्वक्रे स ममार भृशं हतः ॥ २१ ॥ स भिन्नशृङ्गो भग्नाऽऽस्यो भग्नस्कन्धश्च दानवः ॥
पपात रुधिरोद्गारी साम्बुधार इवाम्बुदः ॥२२॥ गोविन्देन हतं दृष्ट्वा दृप्तं वृषभदानवम् ॥ साधु साध्विति भूतानि तत्कर्मास्याभितुष्टुवुः ॥२३॥
स चोपेन्द्रो वृषं हत्वा कान्तचन्द्रे निशामुखे ॥ अरविन्दाऽऽभनयनः पुनरेव ररास ह ॥२४॥ तेऽपि गोवृत्तयस्सर्वे कृष्णं कमललोचनम् ॥ उपा
सांचक्रिरे हृष्टास्सर्वे शक्रमिवामराः ॥ २५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि वृषभासुरवधो नामैकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ ॥छ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णं व्रजगतं श्रुत्वा वर्धमानमिवानलम् ॥ उद्वेगमगमत्कंसश्शङ्कमानस्ततो भयम् ॥१॥ पूतनायां हतायां च कालिये च
पराजिते ॥ धेनुके प्रलयं नीते प्रलम्बे च निपातिते ॥ २ ॥ धृते गोवर्धने शैले विफले शक्रशासने ॥ गोषु त्रातासु च तथा स्पृहणीयेन कर्मणा
॥ ३ ॥ ककुद्मिनि हतेऽरिष्टे गोपेषु मुदितेषु च ॥ दृश्यमाने विनाशे च संनिकृष्टे महाभये ॥ ४ ॥ कर्षणे वृक्षयोश्चैव शकटस्य तथैव च ॥ अ
चिन्त्यं कर्म तच्छ्रुत्वा वर्द्धमानेषु शत्रुषु ॥ ५ ॥ प्राप्तारिष्टमिवात्मानं मेने स मथुरेश्वरः ॥ विसञ्ज्ञेन्द्रियभूतात्मा गतासुप्रतिमो बभौ ॥ ६ ॥ ततो
ज्ञातीन्समानाय्य पितरं चोग्रशासनः ॥ निशि स्तिमितमूकायां मथुरायां जनाधिपः ॥ ७ ॥ वसुदेवं च देवाऽऽभं कङ्कं चाहूय यादवम् ॥ सत्यकं
दारुकं चैव कङ्कावरजमेव च ॥८॥ भोजं वैतरणं चैव विकद्रुं च महाबलम् ॥ भयशङ्कं च धर्मज्ञं विपृथुं च पृथुश्रियम् ॥९॥ बभ्रुं दानपतिं चैव
कृतवर्माणमेव च ॥ भूरितेजसमक्षोभ्यं भूरिश्रवसमेव च ॥१०॥ एतान्स यादवान्सर्वानाभाष्य शृणुतेति च ॥ उग्रसेनसुतो राजा प्रोवाच मथुरेश्वरः ११॥

श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥२१॥ द्वाविंशतितमेऽध्याये कंसेनाहूय यादवान् ॥ वसुदेवमधिक्षिप्य अक्रूरः प्रेषितो व्रजम् ॥१॥ कृष्णमिति ॥१॥२॥
॥३॥४॥५॥ प्राप्तारिष्टं प्राप्तमृत्युम् अत एव विसंज्ञानि इन्द्रियाणि भूतात्मा जीवश्च यस्य ॥६॥ स्तिमितं निद्रया मूकायामिव रात्रौ निःशब्दे काले इत्यर्थः ॥७॥८॥
॥ ९ ॥बभ्रुरेव दानपतिस्तमक्रूरम् ॥ १० ॥ आभाष्य प्रत्येकं संबोध्य ॥ ११ ॥

॥१२॥ महावृचे महत्स्याचारे ॥ १३ ॥ १४ ॥ निसर्गज्ञा स्वाभाविककर्मज्ञा ॥ १५ ॥ सुनियतो शोभनानां विधीनाम् ॥ १६ ॥ उदितोदितैः कथाप्रसङ्गेन उक्ते-
॥ १७ ॥ अग्निसाम् अग्नीनाम् ॥ १८ ॥ व्यावर्तमान भरशत ॥ १९ ॥ २०॥ २१ ॥ शून्यस्य हृदयशून्यस्य चारान्धस्य चारचक्षुर्वर्जितस्य । "राजानश्चारचक्षुष"

भवन्तस्स्वकार्यज्ञा वेदेषु परिनिष्ठिताः ॥ न्यायवृत्तान्तकुशलास्त्रिवर्गस्य प्रवर्तका ॥१२॥ कर्तव्यानां च कर्तारो लोकस्य विबुधोपमा ॥ तस्थि
वांसो महावृत्ते निष्कम्पा इव पर्वता ॥१३॥ अदम्भवृत्तयस्सर्वे सर्वे गुरुकुलोषिता ॥ राजमन्त्रधरास्सर्वे सर्वे धनुषि पारगा ॥ १४ ॥ यशःप्र
दीपा लोकानां वेदार्थानां विवक्षव ॥ आश्रमाणां निसर्गज्ञा वर्णानां क्रमपारगा ॥ १५ ॥ प्रवक्तारस्सुनियतो नेतारो नयदर्शिनाम् ॥ भेतार
पराग्र्याणां त्रातार शरणार्थिनाम् ॥ १६ ॥ एवमक्षतचारित्रै श्रीमद्भिरुदितोदितै ॥ द्यौरप्यनुगृहीता स्याद्भवद्भि किं पुनर्मही ॥ १७ ॥ ऋषी
णामिव वो वृत्त प्रभावो मरुतामिव ॥ रुद्राणामिव वः क्रोधो दीप्तिरङ्गिरसामिव ॥ १८ ॥ व्यावर्तमानं सुमहद्भवद्भि ख्यातकीर्तिभि ॥ धृत
यदुकुल वीरैर्भूतलं पर्वतैरिव ॥ १९ ॥ एवं भवत्सु युक्तेषु मम चित्तानुवर्तिषु ॥ वर्द्धमानो ममानर्थो भवद्भिः किमुपेक्षित ॥२०॥ एष कृष्ण इति
ख्यातो नन्दगोपसुतो व्रजे ॥ वर्द्धमान इवाम्भोधिर्मूलं न परिकृन्तति ॥२१॥ अनमात्यस्य शून्यस्य चारान्धस्य ममैव तु ॥ कारणान्नन्दगोपस्य
स सुतो गोपितो गृहे ॥ २२ ॥ उपेक्षित इव व्याधि पूर्यमाण इवाम्बुद ॥ नदन्मेघ इवोष्णान्ते स दुरात्मा विवर्द्धते ॥२३॥ तस्य नाह गतिं
जाने न योग न पराक्रमम् ॥ नन्दगोपस्य भवने जातस्याद्भुतकर्मणः ॥ २४ ॥ किं तद्भूतं समुद्भूत देवापत्य न विद्महे ॥ अतिदेवैरमानुष्यै
कर्मभिस्सोऽनुमीयते ॥ २५ ॥ पूतना शकुनी बाल्ये शिशुनोत्तानशायिना ॥ स्तनपानेप्सुना पीता प्राणैस्सह दुरासदा ॥ २६ ॥ यमुनाया ह्रदे
नाग कालियो दमितस्तथा ॥ रसातलचरो नीत क्षणेनादर्शनं ह्रदात् ॥२७॥ नन्दगोपसुतो योगं कृत्वा स पुनरुत्थित ॥ धेनुकस्तालशिखरा
त्पातितो जीवित विना ॥ २८ ॥ प्रलम्ब यं मृधे देवा न शेकुरतिवर्तितुम् ॥ बालेन मुष्टिनैकेन स हतः प्राकृतो यथा ॥ २९ ॥ वासवस्योत्सवं
भङ्क्त्वा वर्षं वासवरोपजम् ॥ निर्जित्य गोगृहार्थाय धृतो गोवर्द्धनो गिरि ॥३०॥ हतस्त्वरिष्टो बलवान्निःशृङ्गश्च कृतो व्रजे ॥ अबालो बाल्य
मास्थाय रमते शिशुलीलया ॥ ३१ ॥प्रबन्ध कर्मणामेव तस्य गोव्रजवासिन ॥सन्निकृष्टं भयं चैव केशिनो मम च श्रुतम् ॥ ३२ ॥

इत्युक्तेः । मम कारणात् मदीयात्मभयात् नन्दगोपस्य गृहे वसुदेवस्य सुतो गोपित ॥ २२ ॥ पूर्यमाण पर्वणि अम्बुदः समुद्रः ॥ २३ ॥ गतिं तत्त्व योगं वशीकरणोपायम्
॥२४॥ देवैरपीति । देवेभ्योऽप्यधिक इति सोऽनुमीयते ॥२५॥२६॥२७॥ योग नागपाशबन्ध कृत्वा छित्वा ॥२८॥२९॥३०॥३१॥ प्रबन्धः प्रस्तावप्रकारः॥३२॥

॥ ३३ ॥ मृत्युदुर्बलं मृत्युयोगेन दुर्बलम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भवेन रुद्ररूपिणा विष्णुना तत्प्रसिद्धं ब्रह्मणो वरदानादभेद्यमासीत्तादित्यर्थः ॥ ३८ ॥चालित इति ॥ गुरुपुत्रेण कचेन भार्गवः शुक्रः चालितः मृतसंजीविनीं विद्यां कस्मैचिदपि न दास्यामीत्येतस्मान्नियमात् भ्रंशितः । कथमित्यत आह । दार्दुरीं मायां प्रविश्येति। यथा दर्दुरो मृत्वा पुनः पुनरुत्तिष्ठति एवं कचोऽपि दानवेभ्योऽसकृन्मृत्युमासाद्य गुरूदरं प्रवेशितस्ततो गुरोः सकाशात् विद्यां प्राप्य तदुदरं भित्वा पुनरुत्थितः मृतं च गुरुं पुनर्जीवि

भूतपूर्वश्च मे मृत्युस्सततं पूर्वदैहिकः ॥ युद्धाऽऽकांक्षी च स यथा तिष्ठतीह ममाग्रतः ॥ ३३ ॥ क्व च गोपत्वमशुभं मानुष्यं मृत्युदुर्बलम् ॥ क्व च देवप्रभावेण क्रीडितव्यं व्रजे मया ॥३४॥ अहो नीचेन वपुषा च्छादयित्वाऽऽत्मनो वपुः ॥ कोऽप्येष रमते देवश्श्मशानस्थ इवानलः॥३५॥ श्रूयते हि पुरा विष्णुस्सुराणां कारणान्तरे ॥ वामनेन तु रूपेण जहार पृथिवीमिमाम् ॥ ३६॥ कृत्वा केसरिणो रूपं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ हतो हिरण्य कशिपुर्दानवानां पितामहः ॥३७॥ अचिन्त्यरूपमास्थाय श्वेतशैलस्य मूर्द्धनि ॥ भवेन च्याविता दैत्याः पुरा तत्त्रिपुरं ग्रता ॥ ३८ ॥ चालितो गुरुपुत्रेण भार्गवोऽङ्गिरसेन वै ॥ प्रविश्य दार्दुरीं मायामनावृष्टिं चकार ह ॥३९॥ अनन्तश्शाश्वतो देवस्सहस्रशिरसोऽव्ययः ॥ वाराहं रूपमास्थाय प्रोज्जहारार्णवान्महीम् ॥४०॥ अमृते निर्मिते पूर्वं विष्णुः स्त्रीरूपमास्थितः॥ सुराणामसुराणां च युद्धं चक्रे सुदारुणम् ॥४१॥ अमृतार्थे पुरा चापि देवदैत्यसमागमे ॥ दधार मन्दरं विष्णुरकूपार इति श्रुतिः ॥ ४२ ॥ वपुर्वामनमास्थाय नन्दनीयं पुरा बलेः॥ त्रिभिः क्रमैस्तु त्रींल्लोकाञ्जहार त्रिदिवालयम् ॥४३॥ चतुर्धा तेजसो भागं कृत्वा दाशरथे गृहे ॥ स एव रामसंज्ञो वै रावणं व्यनशत्तदा ॥४४॥ एवमेष निकृत्या वै तत्तद्रूपमुपागतः ॥ साधयित्वाऽऽत्मनः कार्यं सुराणामर्थसिद्धये ॥ ४५ ॥ तदेष नूनं विष्णुर्वा शक्रो वा मरुतां पतिः ॥ मत्साधनेच्छया प्राप्तो नारदो मां प्रयुक्तवान् ॥ ४६ ॥ अत्र मे शङ्कते बुद्धिर्वसुदेवं प्रति ध्रुवा ॥ अस्य बुद्धिविशेषेण वयं कातरतां गताः ॥ ४७ ॥ अहं हि खट्वाङ्गवने नारदेन समागतः ॥ द्वितीयं स हि मां विप्रः पुनरेवाब्रवीद्वचः ॥४८॥ यस्त्वया हि कृतो यत्नः कंस गर्भकृते महान् ॥ वसुदेवेन ते रात्रौ तत्कर्म विफलीकृतम् ॥४९॥ दारिका या त्वया रात्रौ शिलायां कंस पातिता ॥ तां यशोदासुतां विद्धि कृष्णं च वसुदेवजम् ॥ ५० ॥

तवान् । ततस्तामेव दानवैः कृतां कचहत्यां निमित्तीकृत्य दानवेषु देवो न ववर्षेत्यर्थः । एवं दानवानां विनाशः रुद्रद्वारा त्रिपुरस्यैव कचद्वाराऽप्यनेनैव कृत इति भावः ॥ ३९ ॥ सहस्रशिरस इत्यदन्तत्वमार्षम् ॥ ४० ॥ चक्रे कारितवान् ॥ ४१ ॥ अकूपारे समुद्रे कच्छपो भूत्वेति शेषः ॥ ४२ ॥ लोकान् आक्रममाणस्त्रिदिवालयं स्वर्गं जहार ॥ ४३ ॥ व्यनशत विनाशितवान् ॥ ४४ ॥ निकृत्या छलेन ॥ ४५ ॥ मत्साधनेच्छया मद्वधेच्छया ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ द्वितीयं द्वितीयवारम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥ ५१ ॥ ५२॥५३॥५४॥५५॥५६॥ भृङ्गारु कनकपात्र गडुकम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ महतां कर्मणां पूतनावधादीनां कारणं हेतुम् । द्वितीय इति रामापे
क्षया सोऽपि वसुदेवाज्जात इति वासुदेवो भवत्येव ॥ ६० ॥६१ ॥ ६२ ॥६३॥ ६४ ॥ अनुबन्धेन कार्यानुरोधेन। दारुणां दारुणोदर्काम् ॥ ६५ ॥६६॥ बान्धवका

रात्रौ व्यावर्तितावेतौ गर्भौ तव वधाय वै ॥ वसुदेवेन सधाय मित्ररूपेण शत्रुणा ॥५१॥ सा तु कन्या यशोदाया विन्ध्ये पर्वतसत्तमे ॥ हत्वा शुम्भ निशुम्भौ द्वौ दानवौ नगचारिणौ ॥५२॥ कृताभिषेका वरदा भूतसघनिषेविता ॥ अर्च्यते दस्युभिर्घोरैर्महाबलिपशुप्रिया ॥५३॥ सुरापिशितपूर्णाभ्यां कुम्भाभ्यामुपशोभिता ॥ मयूराङ्गदचित्रैश्च बर्हभारैर्विभूषिता ॥५४॥ हृष्टकुक्कुटसनाद वन वायसनादितम् ॥ मृगसंघैश्च सपूर्णमविरुद्धैश्च पक्षिभि ॥५५॥ सिंहव्याघ्रवराहाणां नादेन प्रतिनादितम् ॥ वृक्षगम्भीरनिबिडं कान्तारैस्सर्वतो वृतम् ॥५६॥ दिव्यभृङ्गारुचमरैरादर्शैरुपशोभितम् ॥ देवतूर्यनिनादैश्च शतश प्रतिनादितम् ॥ ५७ ॥ स्थान तस्या नगे विन्ध्ये निर्मित स्वेन तेजसा ॥ रिपूणां त्राणजननी नित्य तत्र मनोरमे॥५८॥ वसते परमप्रीता दैवतैरपि पूजिता ॥ यस्त्वय नन्दगोपस्य कृष्ण इत्युच्यते सुत ॥ ५९ ॥ अत्र मे नारद प्राह सुमहत्कर्मकारणम् ॥ द्वितीयो वसुदेवाद्वै वासुदेवो भविष्यति ॥६०॥ स हि ते सहजो मृत्युर्बान्धवश्च भविष्यति ॥ स एव वासुदेवो वै वसुदेवसुतो बली ॥ बान्धवो धर्मतो मह्य हृदयेनान्तको रिपु ॥६१॥ यथा हि वायसो मूर्ध्नि पदर्यां यस्यावतिष्ठति ॥ नेत्रे तुदति तस्यैव वक्रेणाभिपयुद्धिना ॥६२॥ वसुदेवस्तथैवाय सपुत्रज्ञातिबान्धव ॥ छिनत्ति मम मूलानि भुङ्क्ते च मम पार्श्वत ॥६३॥ भ्रूणहत्याऽपि सतार्या गोवध स्त्रीवधोऽपि वा ॥ न कृतघ्नस्य लोकोऽस्ति बान्धवस्य विशेषत ॥६४॥ पतितानुगत मार्ग निषेवत्यचिरेण सः ॥ य कृतघ्नोऽनुबन्धेन प्रीतिं वहति दारुणाम्॥६५॥ नरकाध्युषित पन्था गन्तव्यस्तेन दारुण ॥ अपापे पापहृदयो य पापमनुतिष्ठति ॥६६॥ अह वा स्वजन श्लाघ्यस्स वा श्लाघ्यतर सुत ॥ नियमैर्गुणवृत्तेन त्वया बान्धवकाम्यया ॥ ६७ ॥ हस्तिनां कलहे घोरे वधमृच्छन्ति वीरुध ॥ युद्धव्युपरमे ते तु सश्राम्यन्ति महावने ॥६८॥ बान्धवानामपि तथा भेदकाले समुत्थिते ॥ वध्यते योऽन्तरप्रेप्सुस्स्वजनो यदि चेतर ॥ ६९ ॥ कालस्त्वं हि विनाशाय मया बुद्धो विजानता ॥ वसुदेव कुलस्यास्य यद्विरोधयसे भृशम् ॥ ७० ॥ अमर्षी वैरशीलस्य सदा पापमतिश्शठ ॥ स्थाने यदुकुल मूढ शोचनीय त्वया कृतम् ॥ ७१ ॥

म्यया मित्रेच्छया मित्रकामेनेत्यर्थ ॥६७॥हस्तिनामिति ॥ यथा हस्तिनां कलहे वीरुधो नश्यन्ति । न तु हस्तिन एव मम च कृष्णस्य च कलहे वसुदेवादय एव नश्यन्ति
न त्वाहमिति श्लोकत्रयस्यार्थ ॥६८॥६९॥७०॥शठो मिथ्याविनीतश्च । "शठो गूढपराधकृत्" इति कोशात् । त्वया कुल मम शोचनीय तत्स्थाने युक्तमित्यर्थ ॥७१॥

हे वृद्ध यत यतो मया त्वं पुरस्कृतोऽतोऽहं वृथा व्यर्थजन्मास्मीत्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ मे मया ॥ ७८ ॥ जातश्चासौ संवृद्धश्च जात संवृद्धः । पितृष्वसुरिति पितृव्यसंबन्धिन्याः स्वसुरिति ॥ ७९ ॥ चक्रवर्तिनां, "यस्य मूर्धनि दृश्येत विना छत्रेण भूपतेः । पद्मानुकारिणी छाया तमाहुश्चक्रवर्तिनम् ॥" इत्युक्त लक्षणानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ जयो वाऽस्त्विति शेषः । उभयथा विलज्जया अवगुण्ठिता आच्छादितमुखाः यदूनां पुरुषा यास्यन्ति । एकेन कपटिना सर्वेषु कपटित्वापवा

॥ न तेन
वसुदेव वृथा वृद्ध यन्मया त्वं पुरस्कृतः ॥ श्वेतेन शिरसा वृद्धो नैव वर्षशती भवेत् ॥ ७२ ॥ यस्य बुद्धिः परिणता स वै वृद्धतरो नृणाम् ॥ न तेन
वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ॥७३॥ त्वं च कर्कशशीलश्च बुद्ध्या च न बहुश्रुतः ॥ केवलं वयसा वृद्धो यथा शरदि तोयदः ॥ ७४ ॥ किं च
त्वं साधु जानीषे वसुदेव वृथामते ॥ मृते कंसे मम सुतो मथुरां पालयिष्यति ॥ ७५॥ छिन्नाऽऽशस्त्वं वृथावृद्धो मिथ्या त्वेवं विचारितम् ॥ जिजी
विषुर्न सोऽप्यस्ति यो वै तिष्ठेन्ममाग्रतः ॥ ७६ ॥ प्रहर्तुकामो विश्वस्ते यस्त्वं दुष्टेन चेतसा ॥ तत्ते प्रतिकरिष्येऽहं पुत्रयोस्तव पश्यतः ॥ ७७॥
न मे वृद्धवधः कश्चिद्द्विजस्त्रीवध एव च ॥ कृतपूर्वः करिष्ये वा विशेषेण तु बान्धवे ॥७८॥ इह त्वं जातसंवृद्धो मम पित्रा विवर्धितः ॥ पितृष्व
सुश्च मे भर्ता यदूनां प्रथमो गुरुः ॥ ७९ ॥ कुले महति विख्यातः प्रथिते चक्रवर्तिनाम् ॥ गुर्वर्थं पूजितस्सद्भिर्महद्भिर्धर्मबुद्धिभिः ॥८०॥ किं क
रिष्यामहे सर्वे सत्सु वक्तव्यतां गताः ॥ यदूनां यूथमुख्यस्य यस्य ते वृत्तमीदृशम् ॥ ८१ ॥ मद्वधो वा जयो वाऽथ वसुदेवस्य दुर्नयैः ॥ सत्सु या
स्यन्ति पुरुषा यदूनामवगुण्ठिताः ॥ ८२ ॥ त्वया हि मद्वधोपायं तर्कमाणेन वै मृधे ॥ अविश्वास्यं कृतं कर्म वाच्याश्च यदवः कृताः ॥ ८३ ॥
अशाम्यं वैरमुत्पन्नं मम कृष्णस्य चोभयोः ॥ शान्तिमेकतरे शान्तिं गते यास्यन्ति यादवाः ॥८४॥ गच्छ दानपते क्षिप्रं ताविहानयितुं व्रजात् ॥
नन्दगोपं च गोपांश्च करदान्मम शासनात् ॥८५॥ वाच्यश्च नन्दगोपो वै करमादाय वार्षिकम् ॥ शीघ्रमागच्छ नगरं गोपैस्सह समन्वितः ॥८६॥
कृष्णसंकर्षणौ चैव वसुदेवसुतावुभौ ॥ द्रष्टुमिच्छति वै कंसस्सभृत्यस्सपुरोहितः ॥ ८७ ॥ एतौ युद्धविदौ रङ्गे कालनिर्माणयोधिनौ ॥ दृढौ च
कृतिनौ चैव शृणोमि व्यायतोद्यमौ ॥८८॥ अस्माकमपि मल्लौ द्वौ सज्जौ युद्धकृतोत्सवौ ॥ ताभ्यां सह नियोत्स्येते तौ युद्धकुशलावुभौ ॥ ८९ ॥

दप्रसङ्गादिति भावः ॥ ८२ ॥ तदेवाह—त्वयेति ॥ वाच्या निन्द्याः ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ दानपते हे अक्रूर ॥ ८५ ॥ वाच्यस्त्वया वक्तव्यः ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ कालनिर्माणयोधिनौ समयानुसारियुद्धकुशलौ व्यायतोद्यमौ दीर्घयत्नौ ॥ ८८ ॥ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ नियोत्स्येते युद्धं करिष्यतः ॥ ८९ ॥

पितृष्वसुरिति पितृष्वसंबन्धिन्याः स्वसुरिति ज्ञेयम् । कालभेदेन यथाश्रुतमेवास्तु ॥ १० ॥ ११ ॥१२ ॥ दध्युत्तरस्य दधिमण्डस्य तक्रस्य वा भाज्याधिश्रयणाय च भोज्य पायसप्रदानं कर्तुं यत् अधिश्रयण क्षीरस्य तस्मै ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥उपजप्तो भेदित ॥१८॥सागराकारम् अतिगम्भीरम् । आत्मान मन ॥ १९ ॥

द्रष्टव्यौ च मयाऽस्य बालौ तावमरोपमौ ॥ पितृष्वसृसुतौ मुख्यौ व्रजवासौ वनेचरौ ॥ ९० ॥ वक्तव्य च व्रजे तस्मिन्समीपे व्रजवासिनाम् ॥ राजा धनुर्मख नाम कारयिष्यति वै सुखी ॥ ९१ ॥ सन्निकृष्टे वने ते तु निवसन्तु यथासुखम् ॥ जनस्यामन्त्रितस्यार्थे यथा स्यात्सर्वमव्ययम् ॥९२॥ पयसस्सर्पिषश्चैव दध्नो दध्युत्तरस्य च ॥ यथाकामप्रदानाय भोज्याधिश्रयणाय च॥९३॥अक्रूर गच्छ शीघ्र त्वं तावानय ममाऽऽज्ञया ॥ सकर्षणं च कृष्ण च द्रष्टु कौतूहल हि मे॥९४॥ तयोरागमने प्रीति परमा मत्कृता भवेत् ॥ दृष्ट्वा तु तौ महावीर्यौ तद्विधास्यामि यद्धितम् ॥९५॥ शासन यदि वा श्रुत्वा मम तौ परिभाषितम् ॥ नागच्छेतां यथाकालं निग्राह्यावपि तौ मम ॥ ९६॥ सान्त्वमेव तु बालेषु प्रधान प्रथमो नय ॥ मधुरेणैव तौ मन्दौ स्वयमेवाऽऽनयाशु वै ॥ ९७ ॥ अक्रूर कुरु मे प्रीतिमेतां परमदुर्लभाम् ॥ यदि वा नोपजप्तोऽसि वसुदेवेन सुव्रत ॥ ९८ ॥ तथा कर्तव्यमेतद्धि यथा तावागमिष्यत ॥ एवमाक्षिप्यमाणोऽपि वसुदेवो वसूपम ॥ सागराऽऽकारमात्मान निष्प्रकम्पमधारयत् ॥ ९९ ॥ वाक्छल्यैस्ताड्यमानस्तु कसेनादीर्घदर्शिना ॥ क्षमां मनसि सधाय नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ १०० ॥ ये तु त ददृशुस्तत्र क्षिप्यमाणमनेकधा ॥ धिग्धिगित्यसकृत्ते वै शनैरूचुरवाङ्मुखा ॥ १ ॥ अक्रूरस्तु महातेजा आनन्दिव्येन चक्षुषा ॥ जल दृष्ट्वेव तृषित प्रेषित प्रीतिमानभूत् ॥२॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते तु मथुरायास्स निर्ययौ ॥ प्रीतिमान्पुण्डरीकाक्षं द्रष्टु दानपतिस्स्वयम् ॥ १०३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरप्रस्थानं नाम द्वाविंशोऽध्याय ॥२२॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥क्षिप्रं यदुनृप दृष्ट्वा सर्वे ते यदुपुङ्गवाः ॥ निपीड्य श्रवणान्हस्तैर्मेनिरे त गताऽऽयुषम् ॥१॥ अन्धकोऽनुद्विग्नमना धैर्यादविकृत वच ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठस्समाजे कसमोजसा ॥ २ ॥ अश्लाघ्यो मे मतः पुत्र तवाय वाक्परिश्रमः ॥ अयुक्तो गर्हितस्सद्भिर्बान्धवेषु विशेषत ॥३॥ अयादवो यदि भवाञ्छृणु तावद्यदुच्यते ॥ न हि त्वां यादव वीर बलात्कुर्वन्ति यादवा ॥ ४ ॥

॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ तस्मिन्नेव मुहूर्ते मध्यरात्रे ॥ १०३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वाविंशोऽध्याय ॥ २२ ॥ त्रयोविंशेऽस्मिन्नध्याये उग्रसेनपितामह । कङ्क[1] कस विनिर्भर्त्स्य दिवमाहेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ क्षिप्रमिति ॥ १ ॥ अन्धक कङ्कापरनामा उग्रसेनस्य पितामह इति भाष्य ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

[1] मत्यं पुत्र इति मुद्रितपुस्तके पाठ ।

इक्ष्वाकुवंशजो असमञ्जाः यथा प्रजापीडकः सकृद्विनिवृत्तो जातः स एव त्वं पुनर्जात इत्यर्थः ॥ ५ ॥ सहजम् अविकृतं ते तव शिरः उत्तमाङ्गं बद्धकुण्डलं जटी मुण्ड इति लक्षणया मूर्द्धन्यान् बद्ध्वोपच्छिन्धि वेत्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ गौण्यं साफल्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ असाधुमद्भिः निन्दादियुक्तैः विवृतः स्पष्टीकृतः ॥ १० ॥ ११ ॥ अन्तर्गतान्

अश्लाघ्या वृष्णयः पुत्र येषां त्वमनुशासिता ॥ इक्ष्वाकुवंशजो राजा विनिवृत्तः स्वयं सकृत् ॥५॥ भोजो वा यादवो वाऽसि कंसो वाऽसि यथा तथा॥ सहजं ते शिरस्तात जटी मुण्डोऽपि वा भव ॥ ६ ॥ उग्रसेनस्त्वयं शोच्यो योऽस्माकं कुलपांसनः ॥ दुर्जातीयेन येन त्वमीदृशो जनितः सुतः ॥ ७ ॥ न चाऽऽत्मनो गुणांस्तात प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ परेणोक्ता गुणा गौण्यं यान्ति वेदार्थसंमिताः ॥ ८ ॥ पृथिव्यां यदुवंशोऽयं निन्दनीयो महीक्षिताम् ॥ ॥ बालः कुलान्तकृन्मूढो येषां त्वमनुशासिता॥९॥ असाधुमद्भिर्वाक्यैश्च त्वया साध्विति भाषितैः ॥ न चाप्यासादितं कार्यमात्मा च विवृतः कृतः ॥ १० ॥ गुरोरनवलिप्तस्य मान्यस्य महतामपि ॥ क्षेपणं कः शुभं मन्ये द्विजस्येव वधे कृते ॥ ११ ॥ मान्याश्चैवाभिगम्याश्च वृद्धास्तात यथाग्नयः ॥ क्रोधो हि तेषां प्रदहेल्लोकानन्तर्गतानपि ॥ १२ ॥ बुधेन तात दान्तेन नित्यमभ्युच्छ्रितात्मना ॥ धर्मस्य गतिरन्वेष्या मत्स्यस्य गतिरप्स्विव ॥ १३ ॥ केवलं त्वं तु दर्पेण वृद्धानग्निसमानिह ॥ वाचा तुदसि मर्मघ्न्या अमन्त्रोक्ता यथाऽऽहुतिः ॥ १४ ॥ वसुदेवं च पुत्रार्थे यदिमं परिगर्हसि ॥ तत्र मिथ्या प्रलापन्ते निन्दामि कृपणं वचः ॥ १५ ॥ दारुणे च पिता पुत्रे नैव दारुणतां व्रजेत् ॥ पुत्रार्थे ह्यापदः कष्टाः पितरः प्राप्नुवन्ति हि ॥ १६ ॥ छादितो वसुदेवेन यदि पुत्रशिशुस्तदा ॥ मन्यसे यद्यकर्तव्यं तत्पृच्छ पितरं स्वकम् ॥ १७ ॥ गर्हता वसुदेवं च यदुवंशं च निन्दता ॥ त्वया यादवपुत्राणां वैरजं विषमर्जितम् ॥ १८ ॥ अकर्तव्यं यदि कृतं वसुदेवेन पुत्रजम् ॥ किमर्थमुग्रसेनेन शिशुस्त्वं न विनाशितः ॥ १९ ॥ पुन्नाम्नो नरकात्पुत्रो यस्मात्त्राता पितॄंस्तदा ॥ तस्माद् ब्रुवन्ति पुत्रेति पुत्रं धर्मविदो जनाः ॥२०॥ जात्यां हि यादवः कृष्णस्स च संकर्षणो युवा ॥ त्वं चापि विधृतस्ताभ्यां जातवैरेण चेतसा ॥ २१ ॥ उद्धूतानीह सर्वेषां यदूनां हृदयानि वै ॥ वसुदेवे त्वयाऽऽक्षिप्ते वासुदेवे च कोपिते ॥ २२ ॥ कृष्णे च भवतो द्वेष्ये वसुदेवविगर्हणात् ॥ शंसन्ति चेमानि भयं निमित्तान्यशुभानि ते ॥ २३ ॥ सर्पाणां दर्शनं तीव्रं दुःस्वप्नानां निशाक्षये ॥ पुर्यां वैधव्यशंसीनि कारणैरनुमीमहे ॥ २४ ॥

योगबलार्जितानपि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ जात्यां हि उत्पत्तावेव त्वया जातवैरेण चेतसा कृष्णः संकर्षणश्च धृतः ताभ्यां च त्वमपि तथैव जातवैरेण चेतसा धृत इति त्वमेव बालघ्नः प्रथमोऽपराधी इत्यर्थः ॥ २१ ॥ उद्धूतानि अतिकम्पितानि ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

एष इति ॥ सर्वतोभद्रचक्रे कस्यास्य जन्मनक्षत्रं मृगशिरः । ततो दशमं चित्रा तस्यैव नक्षत्रम् । तत्र घोरो ग्रहः राहुः क्रूरोऽस्ति । कुजश्च वक्रीभूय तत्रैवागतोऽस्ति । याम्यां कर्मभं व्याप्य जन्मभं विद्धमिति तव जीवनार्थो यत्नः सर्वो निष्फलो भविष्यति देहश्च नङ्क्ष्यतीति भावः ॥ २५ ॥ एवं पश्चिमायामुदितो बुधोऽपि राज्यभङ्गकृदित्याह— बुधेनेति ॥ अतिचारं सूर्यमुल्लङ्घ्य गमनं यथा च बुधसूर्यशुक्राणाम् अत्यन्तं पृथग्दर्शनं महते नाशाय भवतीति भावः ॥ २६ ॥ केतुना पुच्छेन धूमकेतोरुत्पातविशेषस्य भरण्यादीति कस्यास्य जन्मकर्मभे धूमकेतुना तृतीयेन उपग्रहेणापि विद्धे इत्यर्थः । नानुयान्ति निशाकरमित्यनेन चित्रास्थे राहौ चित्रातः उत्तराणि त्रयोदश नक्षत्राणि जीव

एष घोरो ग्रहः स्वातीमुच्छ्रितस्त्वे गभस्तिभिः ॥ चक्रकमङ्गारकश्चक्रे चित्रायां घोरदर्शनः ॥२५॥ बुधेन पश्चिमा सन्ध्या व्याप्ता घोरेण तेजसा ॥ वैश्वानरपथे शुक्रो ह्यतिचारं चचार ह ॥ २६॥ केतुना धूमकेतोस्तु नक्षत्राणि त्रयोदश ॥ भरण्यादीनि भिन्नानि नानुयान्ति निशाकरम्॥२७॥ प्रातःसन्ध्या परिघग्रस्ता भाभिर्बाधति भास्करम् ॥ प्रतिलोमं च यान्त्येव व्याहरन्तो मृगद्विजाः ॥ २८ ॥ शिवा श्मशानान्निष्क्रम्य निश्श्वासाङ्गारवर्षिणी ॥ उभे सन्ध्ये पुरीं घोरा पर्येति वाशती ॥ २९॥ उल्कानिर्घातनादेन पपात धरणीतले ॥ चलत्यपर्वणि मही गिरीणां शिखराणि च ॥ ३० ॥ ग्रस्तः स्वर्भानुना सूर्यो दिवा नक्तमजायत ॥ धूमोत्पातैर्दिशो व्याप्ता शुष्काशनिसमाहताः ॥३१॥ प्रस्रवन्ति घना रक्तं साशनिस्तनयित्नवः ॥ चलिता देवता स्थानात्त्यजन्ति विहगा नगान् ॥३२॥ यानि राजविनाशाय दैवज्ञाः कथयन्ति ह ॥ तानि सर्वाणि पश्यामो निमित्तान्यशुभानि वै ॥३३॥ त्वं चापि स्वजनद्वेषी राजधर्मपराङ्मुखः ॥ अनिमित्तागतक्रोधस्सन्निकृष्टभयो ह्यसि ॥ ३४ ॥ यस्त्वं देवोपमं वृद्धं वसुदेवं वसूपमम् ॥ मोहात्क्षिपसि दुर्बुद्धे कुतस्ते शान्तिरात्मनः ॥३५ ॥ त्वद्गतो यो हि नस्स्नेहस्तं त्यजामोऽद्य वै वयम् ॥ अहितं स्वस्य वशस्य न त्वां क्षणमुपास्महे ॥ ३६ ॥ स हि दानपतिर्धन्यो यो द्रक्ष्यति वने गतम् ॥ पुण्डरीकविशालाक्षं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ ३७ ॥ छिन्नमूलो ह्ययं वंशो यदूनां त्वत्कृते कृतः ॥ कृष्णो ज्ञातीन्समानाय्य स सन्धानं करिष्यति ॥ ३८ ॥

पक्षे प्रति पूर्वाणि त्रयोदशनक्षत्राणि मृत्युपक्षे पतितानि । अतस्तत्रत्यः चन्द्रोऽपि न तैर्नक्षत्रैरुत्तमफलकरत्वेनानुगम्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ परिघो रविमण्डले तिर्यग्वृत्तिर्दण्डः बाधति भास्वते ॥ २८ ॥ पर्येति परिक्रामति । वाशती शब्दं कुर्वाणा ॥ २९ ॥ अपर्वणि अकाण्डे अकस्मादिति यावत् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ देवताः देवताप्रतिमाः ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ त्वत्कृते त्वदर्थं त्वयैवेत्यर्थः । सन्धानम् इतस्ततो विप्रकीर्णानां यादवानामानयनेन एकीकरणम् ॥ ३८ ॥

कालेन सम्यक् परिगतं नष्टं ज्ञानं यस्य सः । कालः सम्यक् पारिज्ञातः इति पाठान्तरम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
चतुर्विंशेत्वथाध्याये अक्रूरागमनात्पुरा । केशिनो हयरूपस्य कृष्णाच्च वध उच्यते ॥ १ ॥ अन्धकस्येति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रागेव अक्रूरप्रेषणात् केशिनः निकटे इति शेषः

कालसम्यक्परिज्ञानो ब्रूहि त्वं यद्यदिच्छसि ॥ ३९ ॥ मह्यं तु रोचते कंस वसुदेवसहायवान् ॥ गच्छ कृ क्षान्तमेव तवानेन वसुदेवेन धीमता ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवचनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ ष्णस्य निलयं संधिस्तेन च रोचताम्[१] ॥ ४० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ अन्धकस्य वचश्श्रुत्वा कंसस्संरक्तलोचनः ॥ न किञ्चिदब्रवीत्क्रोधाद्विवेश स्वं निकेतनम् ॥ १ ॥ ते च सर्वे यथावेश्म यादवा श्श्रुतविस्तराः ॥ जग्मुर्विगतसंकल्पाः कंसवैकृतशंसिनः ॥ २ ॥ अक्रूरोऽपि यथाऽऽज्ञप्तः कृष्णदर्शनलालसः ॥ जगाम रथमुख्येन मनसा तुल्यगा मिना ॥ ३ ॥ कृष्णस्यापि निमित्तानि शुभान्यङ्गगतानि वै ॥ पितृतुल्येन शंसन्ति बान्धवेन समागमम् ॥ ४ ॥ प्रागेव च नरेन्द्रेण माथुरेणोग्रसे निना ॥ केशिनः प्रेषितो दूतो वधायोपेन्द्रकारणात् ॥ ५ ॥ स च दूतवचश्श्रुत्वा केशी क्लेशकरो नृणाम् ॥ वृन्दावनगतो गोपान्बाधते स्म दुरा सदः ॥ ६ ॥ मानुषं मांसमश्नानः क्रुद्धो दुष्टपराक्रमः ॥ दुर्दान्तो वाजिदैत्योऽसावकरोत्कदनं महत् ॥ ७ ॥ निघ्नन्गा वै सगोपाला गवां पिशितभो जनः ॥ दुर्मदः कामचारी च स केशी निरवग्रहः ॥ ८ ॥ तदरण्यं श्मशानाभं नृणां मांसास्थिभिर्वृतम् ॥ यत्रास्ते स हि दुष्टात्मा केशी तुरगदा नवः ॥ ९ ॥ खुरैर्दारयते भूमिं वेगेनारुजते द्रुमान् ॥ हेषितैः स्पर्द्धते वायुं प्लुतैर्लङ्घयते नभः ॥ १० ॥ अतिप्रवृद्धो मत्तश्च दुष्टोऽश्वो वनगोचरः ॥ आकम्पितसटो रौद्रः कंसस्य चरितानुगः ॥ ११ ॥ ईरिणं तद्वनं सर्वं तेनाऽऽसीत्पानकर्मणा ॥ कृतं तुरगदैत्येन सर्वान्गोपाञ्जिघांसता ॥ १२ ॥ तेन दुष्टप्रचारेण दूषितं तद्वनं महत् ॥ न नृभिर्गोधनैर्वाऽपि सेव्यते वनवृत्तिभिः ॥ १३ ॥ निःसंपातः कृतः पन्थास्तेन तद्विषयाश्रयः ॥ मदा च्चलितवृत्तेन नृमांसान्यश्नता भृशम् ॥ १४ ॥ नृशब्दानुसरः क्रुद्धस्स कदाचिद्वनागमे ॥ जगाम घोपसंवासं चोदितः कालधर्मणा ॥ १५ ॥ तं दृष्ट्वा दुद्रुवुर्गोपाः स्त्रियश्च शिशुभिस्सह ॥ क्रन्दमाना जगन्नाथं कृष्णं नाथमुपाश्रिताः ॥ १६ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ वाजिरूपो दैत्यः ॥ ७ ॥ निरवग्रहः उच्छृङ्खलः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ ईरिणं शून्यम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ निःसम्पातः अगम्यः ॥ १४ ॥ नृशब्दानु सरः मनुष्यशब्दानुसारी । कालधर्मणा मृत्युना ॥ १५ ॥ १६ ॥

१ प्रीतिस्ते तेन रोचताम्—इति पाठ० ।

॥ १७ ॥ जवोदग्र उग्र ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥२३॥२४॥ २५ ॥ वल्गयो ललाटस्था क्रोधज कोपात् प्रस्विन्नम् ॥ २६ ॥ रजसा सुरोमूत्वेन
नून मिश्रं फेनम् । अपथेति व्योम्नो विशेषणम् । असुषिरे गाढेन रजसा व्याप्ते इत्यर्थ । नीहारम् अवश्यायम् । एतेनाथ मन्त्र उपन्यस्तः । " न ता अर्वा रेणुककाटो
अश्नुते न संस्कृतत्रमुपयन्ति ता अभि । उरुगायमभयं तस्य ता अनुगावो मर्तस्य विचरन्ति यज्वनः" इति।वाः गा अर्वा अश्वरूपी असुर रेणुककाटेति अतिशयेन यपति तेन

तासां रुदितशब्देन गोपानां क्रन्दितेन च ॥ दत्त्वाऽभयं तु कृष्णो वै केशिनं सोऽभिदुद्रुवे ॥ १७ ॥ केशी चाप्युन्नतग्रीवः प्रकाशदशनेक्षणः ॥
हेषमाणो जवोदग्रो गोविन्दाभिमुखो ययौ ॥१८॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य केशिनं हयदानवम् ॥ प्रत्युज्जगाम गोविन्दस्तोयदश्शशिनं यथा ॥ १९ ॥
केशिनस्तु तमभ्याशे दृष्ट्वा कृष्णमवस्थितम् ॥ मनुष्यबुद्धयो गोपाः कृष्णमूचुर्हितैषिणः ॥ २० ॥ कृष्ण तात न खल्वेष सहसा ते हयाधमः ॥
उपसर्प्यो भवान्बाल पापश्चैष दुरासदः ॥ २१ ॥ एष कंसस्य सहजः प्राणस्तात बहिश्चरः ॥ उत्तमश्च हयेन्द्राणां दानवोऽप्रतिमो युधि ॥ २२॥
त्रासनस्सर्वभूतानां तुरगाणां महाबलः ॥ अवध्यस्सर्वभूतानां प्रथमः पापकर्मणाम् ॥ २३ ॥ गोपानां तद्वचश्श्रुत्वा वदतां मधुसूदनः ॥ केशिना
सह युद्धाय मतिं चक्रेऽरिसूदनः ॥ २४ ॥ ततस्सव्यं दक्षिणं च मण्डलं स परिभ्रमन् ॥ पद्भ्यामुभाभ्यां स हयः क्रोधेनारुजते द्रुमान् ॥ २५ ॥
मुखे लम्बसटे चास्य स्कन्धे केशघनावृते ॥ वल्गयोऽभ्रतरङ्गाऽऽभाः सुस्रुवुः क्रोधजं जलम् ॥ २६ ॥ सफेनं वक्त्रजं चैव ववर्ष रजसावृतम् ॥ हिम
कालेऽपथा व्योम्नि नीहारमिव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥ गोविन्दमरविन्दाक्षं हेषितोद्गारशीकरैः ॥ सफेनैर्वक्त्रनिर्गीर्णैः प्रोक्षयामास भारत ॥ २८ ॥ खुरो
द्धूतावसिक्तेन मधुकक्षोदपाण्डुना ॥रजसा स हयः कृष्णं चकारारुणमूर्धजम् ॥ २९ ॥ प्लुतवल्गितपादस्तु तक्षमाणो धरां खुरैः ॥ दन्तान्निर्द
शमानस्तु केशी कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ३० ॥ स सक्तस्तु कृष्णेन केशी तुरगसत्तमः ॥ पूर्वाभ्यां चरणाभ्यां वै कृष्णं वक्षस्यताडयत् ॥ ३१ ॥
पुनःपुनस्स च बली प्राक्षिणोत्पार्श्वतः खुरान् ॥ कृष्णस्य दानवो घोरं प्रहारममितौजसः ॥ ३२ ॥

न आप्नोति विभमिति रेणुककाट. । " कटे वर्षावरणयो " इत्यस्मात् यङ्लुकि पत्र् । न अश्नुते न व्याप्नोति संस्कृतः संस्कारो दाहच्छेदोपघातादिस्तेन प्रापत इति
संस्कृतत्रो वैपम्न स्पशि ता गावः न अभ्युपयन्ति निर्बाधत्वात् यतस्ताः गावः मर्तस्य यज्वन नन्दादेः सपत्निन्य अभयम् उरुगायं महाकीर्तिम् अनुलक्षीकृत्य चरन्तीति
मन्त्रार्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ खुरोद्धूत च तदवसिक्त व्याप्त तेन मधुकक्षोदो मधुपपिष्टचूर्णं तद्वत्पाण्डुना रजसा ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥३३॥३४॥३५॥आभोगिनम् अतिवृद्धम् ॥ ३६ ॥३७॥ कटाभ्यां गण्डाभ्याम्॥३८॥उत्कर्णः ऊर्ध्वकर्णः उत्क्षिप्त इति वा॥ ३९॥४०॥ व्याभुग्न इव वक्रेण मण्डलेन

वक्रेण चास्य घोरेण तीक्ष्णदंष्ट्रायुधेन वै ॥ अदशद्बाहुशिखरं कृष्णस्य रुषितो हयः ॥३३॥ स लम्बकेसरसटः कृष्णेन सह संगतः ॥ रराज केशी मेघेन संसक्तः ख इवांशुमान् ॥ ३४ ॥ उरस्तस्योरसा हन्तुमियेष बलवान्हयः ॥ वेगेन वासुदेवस्य क्रोधाद्द्विगुणविक्रमः ॥३५॥ तस्योत्सिक्तस्य बलवान्कृष्णोऽप्यमितविक्रमः ॥ बाहुमाभोगिनं कृत्वा मुखे क्रुद्धस्समादधत्॥ ३६ ॥ स तं बाहुमशक्तो वै खादितुं भेत्तुमेव च ॥ दशनैर्मूलनिर्मुक्तैस्सफेनं रुधिरं वमन्॥ ३७ ॥ विपाटिताभ्यामोष्ठाभ्यां कटाभ्यां विदलीकृतः ॥ अक्षिणी विकृते चक्रे विसृते मुक्तबन्धने ॥ ३८ ॥ निरस्तहनुराविष्टश्शोणिताऽक्तविलोचनः ॥ उत्कर्णो नष्टचेतास्तु स केशी बह्वचेष्टत ॥ ३९ ॥ उत्पतन्नसकृत्पादैश्शकृन्मूत्रं समुत्सृजन् ॥ खिन्नाङ्गरोमा श्रान्तस्तु निर्यत्नचरणोऽभवत् ॥ ४० ॥ केशिवक्त्रविलग्नस्तु कृष्णबाहुरशोभत ॥ व्याभुग्न इव घर्मान्ते चन्द्रार्धकिरणैर्घनः ॥ ४१ ॥ केशी च कृष्णसंसक्तश्शान्तगात्रो व्यरोचत ॥ प्रभातावनतश्चन्द्रश्श्रान्तो मेरुमिवाश्रितः ॥ ४२ ॥ तस्य कृष्णभुजोद्धूताः केशिनो दशना मुखात् ॥ पेतुश्शरदि निस्तोयास्सिताभ्रावयवा इव ॥४३॥ स तु केशी भृशं श्रान्तः कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा ॥ स्वभुजं स्वायतं कृत्वा पाटितो बलवत्तदा ॥ ४४ ॥ स पाटितो भुजेनाजौ कृष्णेन विकृताऽऽननः ॥ केशी नदन्महानादं दानवो व्यथितस्तदा ॥ ४५ ॥ विघूर्णमानस्स्रस्ताङ्गो मुखाद्रुधिरमुद्वमन् ॥ भृशं व्यङ्गीकृतवपुर्निकृत्तार्द्ध इवाचलः ॥४६॥ व्यादिताऽऽस्यो महारौद्रस्सोऽसुरः कृष्णबाहुना ॥ निपपात यथा कृत्तो नागो हि द्विदलीकृतः[1] ॥ ॥ ४७ ॥ बाहुना कृत्तदेहस्य केशिनो रूपमाबभौ ॥ पशोरिव महाघोरं निहतस्य पिनाकिना ॥४८॥ द्विपादपृष्ठपुच्छार्द्धे श्रवणैकाक्षिनासिके ॥ केशिनस्तद्द्विधाभूते द्वे चार्द्धे रेजतुः क्षितौ ॥४९॥ केशिदन्तक्षतस्यापि कृष्णस्य शुशुभे भुजः ॥ वृद्धस्साल इवारण्ये गजेन्द्रदशनाङ्कितः॥५०॥ तं हत्वा केशिनं युद्धे कल्पयित्वा च भागशः ॥ कृष्णः पद्मपलाशाक्षो हसंस्तत्रैव तस्थिवान्॥५१॥ तं हतं केशिनं दृष्ट्वा गोपा गोपस्त्रियस्तथा॥ बभूवुर्मुदितास्सर्वे हतविघ्ना गतक्लमाः ॥ ५२ ॥ दामोदरं तु श्रीमन्तं यथास्थानं यथावयः ॥ अभ्यनन्दन्प्रियैर्वाक्यैः पूजयन्तः पुनःपुनः ॥ ५३ ॥ गोपा ऊचुः ॥ अहो तात कृतं कर्म हतोऽयं लोककण्टकः ॥ दैत्यः क्षितिचरः कृष्ण हयरूपं समास्थितः ॥ ५४ ॥

वेष्टितार्द्ध इत्यर्थः॥४१॥ अवनतो मन्दतेजाः॥४२॥४३॥स्वायतम् अतिपुष्टम् ॥४४॥४५॥४६॥४७॥पशोर्महिषरूपस्य॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥

१ कदलीकृत इति–पाठा० ।

॥५५॥ हता अन्नति चोद । सम्थिराप ॥५६॥ संवर्तकं मल्पम् ५७ ॥ ५८ ॥५९ ॥६०॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केशिन वाति हिनस्तीति केशव । मतर्थीपलोप आर्ष ॥६५॥ कृतपरोप कसस्वादि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अभ्यारो समीपे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अभितः सर्वत ॥७०॥ ७१ ॥ ७२॥ एप मे इवि॥सदेश

कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्य नृमृगपक्षिणाम् ॥ घ्नता पापमिमं तात केशिनं ह्यदानवम् ॥५५॥ हता नो बहवो गोपा गावो वत्सेषु वत्सला ॥ नैके चान्ये जनपदा हताऽनेन दुरात्मना ॥ ५६ ॥ एप संवर्तकं कर्तुमुद्यत खलु पापकृत् ॥ नृलोकं निर्नरं कृत्वा चर्तुकामो यथासुखम्॥५७॥नैतस्य प्रमुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ अपि देवसमूहेपु किं पुन पृथिवीतले ॥५८॥ अथाहान्तर्हितो विप्रो नारद खगमो मुनि ॥ प्रीतोऽस्मि विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णेति चाब्रवीत् ॥५९॥ नारद उवाच॥ यदिद दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ॥ त्वय्येव केवल युक्त त्रिदिवे त्र्यम्बकस्य वा ॥ ६० ॥ अह युद्धोत्सुकस्तात त्वद्गतेनान्तरात्मना ॥ इद नरहय युद्ध द्रष्टु स्वर्गादिहागत ॥ ६१ ॥ पूतनानिधनादीनि कर्माणि तव दृष्टवान् ॥ अहं त्वनेन गोविन्द कर्मणा परितोषित ॥६२॥ हयादस्मान्महेन्द्रोऽपि बिभेति बलसूदनः ॥ कुर्वाणाद्व वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतसः ॥६३॥ यत्त्वया पाटितो देहो भुजेनायतपर्वणा ॥ एपोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ॥ केशवो नाम नाम्ना त्व ख्यातो लोके भविष्यसि ॥६५॥ स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि मा चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवौकसः ॥ विडम्बयन्त क्रीडन्ति लीलां त्वद्बलमाश्रिता ॥६७॥ अभ्याशे वर्तते कालो भारत स्याहवोदये ॥ हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम्॥६८॥पन्थानश्शोधिता व्योम्नि विमानारोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र लोके महीक्षिताम् ॥६९ ॥ उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव ॥ अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्माण सश्रयिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति राजानस्त्वत्प्रभावान्न सशय ॥ ७२ ॥ एप मे कृष्ण संदेश श्रुतिभि ख्यातिमेष्यति ॥ देवतानां दिविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥७३ ॥

मापरु वाक्य श्रुतिभि वेदैरुक्तमपि इत प्रभृति ख्यातिमेष्यति । श्रुतयश्च ।"अहश्च कृष्णमहरर्जुन च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषा मिस्तमांसि" इत्याद्याः । अह युद्धयन्न कृष्णम् अनु एकः विवर्तते विशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्विवर्तते एकश्चकारोऽन्याचये अपर समुच्चये । तेन

१ नरोत्त । धौ क्ष ।

उभे अप्यहनी रजसी रजोगुणकार्ये वेद्याभिः लब्धुं योग्याभिः श्रीभिर्हेतुभूताभिः लक्ष्म्यर्थं
कृष्णार्जुनाभ्यां विभज्य समुच्चित्य वा क्रियमाणौ द्वौ युद्धयज्ञौ विवर्तेते इत्यर्थः। उभे अप्यहनी रजसी स्वयमदृष्टरूपोऽपि जायमान आविर्भवन्। वाशब्द इवार्थे। राजा जायमानः युद्धानि जायन्त इत्यर्थः।ताभ्यां च सहायाभ्यां वैश्वानरो विश्वेषां नृणाम् इष्टफलदापको धर्मः स्वयमदृष्टरूपोऽपि जायमान आविर्भवन्। केन अग्निज्योतिषे अग्निना ज्योतिषेत्यर्थः।खाण्डवदाहे अग्निना दत्ते चक्रगाण्डीवे तद्रूपेण ज्योतिषेति संस्तमांसि अधर्मरूपाणि असुरान्धकाराणि अवातिरत् तिरस्कृतवान्। केन अग्निज्योतिषे अग्निना ज्योतिषेत्यर्थः।खाण्डवदाहे ॥७५॥७६॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥
भावः ॥ ७३ ॥ साधिते हते ॥७४॥ सङ्गीतस्य योनिर्गान्धर्वशास्त्र तद्वतः देवसङ्गीतयोनिनः॥७५॥७६॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥२४॥

दृष्टं मे भवतः कर्म दृष्टश्चासि मया प्रभो ॥ कंसे भूयस्समेष्यामि साधिते साधु याम्यहम् ॥ ७४॥ एवमुक्त्वा तु स तदा नारदः खं जगाम ह ॥
नारदस्य वचः श्रुत्वा देवसंगीतयोनिनः ॥७५॥ तथेति स समाभाष्य पुनर्गोपान्समासदत् ॥ गोपाः कृष्णं समासाद्य विविशुर्व्रजमेव ह ॥ ७६ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि केशिवधे चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथास्तं गच्छति तदा मन्दरश्मौ दिवाकरे ॥ संध्यारक्ततले व्योम्नि शशाङ्के पाण्डुमण्डले ॥ १ ॥ नीडस्थेषु विहङ्गेषु सत्सु प्रादुष्कृताग्निषु ॥ ईषत्तमस्संवृतासु दिक्षु सर्वासु सर्वशः ॥ २ ॥ घोषवासिषु सुप्तेषु वाशन्तीषु शिवासु च ॥ नक्तंचरेषु हृष्टेषु पिशिताशनकाङ्क्षिषु ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे प्रदोषेऽभ्या सतस्करे ॥ संध्यामयीमिव गुहां संप्रातिष्ठे दिवाकरे ॥ ४ ॥ अधिश्रयणवेलायां प्राप्तायां गृहमेधिनाम् ॥ वन्यैर्वैखानसैर्मन्त्रैर्हूयमाने हुताशने ॥ ५ ॥ उपावृत्तासु वै गोषु दुह्यमानासु च व्रजे ॥ असकृद्व्याहरन्तीषु बद्धवत्सासु धेनुषु ॥ ६ ॥ प्रकीर्णदामनीकेषु गास्तथैवाह्वयत्सु च ॥ सनिनादेषु गोपेषु काल्यमाने च गोधने ॥ ७ ॥ करीषेषु प्रक्लृतेषु दीप्यमानेषु सर्वशः ॥ काष्ठभारानतस्कन्धैर्गोपैरभ्यागतैस्तथा ॥ ८ ॥ ईषद्विगाहमानायां रजन्यां दिवसे गते ॥ ९ ॥ प्राप्ते दिनव्युपरमे प्रवृत्ते क्षणदामुखे ॥ भास्करे किंचिदभ्युद्यते सोमे मन्दरश्मौ विराजति ॥
तेजसि गते सौम्ये तेजस्युपस्थिते ॥ १० ॥

पञ्चविंशे त्वथाध्याये कृष्णस्मरणविक्लवः ॥ नानाऽभिलाप आयातः सायं व्रजमितीर्यते ॥ १ ॥ अथास्तमिति ॥ १ ॥ सत्सु याज्ञिकेषु प्रादुष्कृताग्निषु सायमग्निहोमार्थं प्रकटीकृताग्निषु ॥ २ ॥ घोषवासिषु घोषगतेषु सुप्तेषु अव्यक्तशब्देषु शुकबालकादिषु इति शेषः ॥ ३ ॥ शक्रगोपाह्वयामोदे इन्द्रगोपानामातपतप्तानामत्यन्तं सुखकरे अभ्यासतस्करे स्वाध्यायानिवर्तके आसन्नान्धकारे वा ॥ ४ ॥ अधिश्रयणम् अग्निहोत्रार्थस्य पयसोऽग्नौ स्थापनं वन्यैः नीवाराद्यैः वैखानसैर्वानप्रस्थैः ॥५ ॥ ६ ॥ प्रकीर्णा विस्तृताः दामन्यो दीर्घगोबन्धनरज्जवो यैस्तेषु । काल्यमाने वन्धनार्थं नियम्यमाने ॥ ७ ॥ करीषेषु शुष्कगोमयचूर्णेषु ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१५॥ हत्वा अनेनेति चेच्छेदः । सम्भिरार्षं ॥५६॥ संवर्तकमलयम् ५७ ॥ ५८ ॥५९ ॥६०॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ केशिन वाति हिनस्तीति केशव । मत्वर्थीयलोप आर्ष ॥६५॥ कृत्यशेष कसवधादि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ अभ्याशो समीपे ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ अभित सर्वत ॥७० ॥ ७१ ॥ ७२॥ एप मे इति॥सन्देश

कृतं वृन्दावनं क्षेमं सेव्य नृमृगपक्षिणाम् ॥ मता पापमिमं तात केशिनं हयदानवम् ॥५५॥ हता नो यहवो गोपा गावो वत्सेपु वत्सला ॥ नैके चान्ये जनपदा हताऽनेन दुरात्मना ॥ ५६ ॥ एप संवर्तकं कर्तुमुद्यतः खलु पापकृत् ॥ नृलोकं निर्नरं कृत्वा चर्तुकामो यथासुखम्॥५७॥नैतस्य प्रमुखे स्थातु कश्चिच्छक्तो जिजीविषु ॥ अपि देवसमूहेषु किं पुन पृथिवीतले ॥५८॥ अथाहान्तर्हितो विप्रो नारद खगमो मुनि ॥ प्रीतोऽस्मि विष्णो देवेश कृष्ण कृष्णेति चाब्रवीत् ॥५९॥नारद उवाच॥ यदिद दुष्करं कर्म कृतं केशिजिघांसया ॥ त्वय्येव केवल युक्तं त्रिदिवे त्र्यम्बकस्य वा ॥ ६० ॥ अह युद्धोत्सुकस्तात त्वद्गतेनान्तराऽऽत्मना ॥ इद नरहयं युद्ध द्रष्टुं स्वर्गादिहागत ॥ ६१ ॥ पूतनानिधनादीनि कर्माणि तव दृष्टवा न् ॥ अह त्वनेन गोविन्द कर्मणा परितोषित ॥६२॥ हयादस्मान्महेन्द्रोऽपि बिभेति वलसूदनः ॥ कुर्वाणाश्च वपुर्घोरं केशिनो दुष्टचेतस ॥६३॥ यस्त्वया पाटितो देहो भुजेनायतपर्वणा ॥ एपोऽस्य मृत्युरन्ताय विहितो विश्वयोनिना ॥ ६४ ॥ यस्मात्त्वया हत केशी तस्मान्मच्छासन शृणु ॥ केशवो नाम नाम्ना त्व ख्यातो लोके भविष्यसि ॥६५॥ स्वस्त्यस्तु भवतो लोके साधु याम्यहमाशुग ॥ कृत्यशेषं च ते कार्यं शक्तस्त्वमसि मा चिरम् ॥ ६६ ॥ त्वयि कार्यान्तरगते नरा इव दिवौकसः ॥ विडम्बयन्त क्रीडन्ति लीलां त्वद्बलमाश्रिता ॥६७॥ अभ्याशे वर्तते कालो भारत स्याहवोद्यवे ॥ हस्तप्राप्तानि युद्धानि राज्ञां त्रिदिवगामिनाम्॥६८॥पन्थानश्शोधिता व्योम्नि विमानारोहणोर्ध्वगा ॥ अवकाशा विभज्यन्ते शक्र लोके महीक्षिताम् ॥६९ ॥ उग्रसेनसुते शान्ते पदस्थे त्वयि केशव ॥ अभितस्तन्महद्युद्धं भविष्यति महीक्षिताम् ॥ ७० ॥ त्वां चाप्रतिमकर्माण सश्रयिष्यन्ति पाण्डवा ॥ भेदकाले नरेन्द्राणां पक्षग्राहो भविष्यसि ॥ ७१ ॥ त्वयि राजासनस्थे हि राजश्रियमनुत्तमाम् ॥ शुभां त्यक्ष्यन्ति राजानस्त्वत्प्रभावान्न संशय ॥ ७२ ॥ एप मे कृष्ण संदेशः श्रुतिभिः ख्यातिमेष्यति ॥ देवतानां विविस्थानां जगतश्च जगत्पते ॥७३ ॥

ज्ञापक वाक्य श्रुतिभि वेदैरुक्तमपि इत प्रभृति ख्यातिमेष्यति । श्रुतयश्च ।"अहश्च कृष्णमहरर्जुन च विवर्तेते रजसी वेद्याभिः । वैश्वानरो जायमानो न राजावातिरज्ज्योतिषा मिस्तमांसि" इत्याद्याः । अह पुरुषन्न कृष्णम् अनु एकः विवर्तेते विशेषेण जायते । तथा अर्जुनम् अनु अहर्विवर्तते एकश्चकारोऽन्वाचये अपर समुच्चये । तेन

१ पठनेन । धृति पाठ ।

॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥२४॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकार्णवे उत्तानशायिना पादाग्रे
णैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रीयत इत्यत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥
अग्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२ ॥ हारार्हेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं, विष्णुस्सनातनः
॥२३॥ द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामरिंदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥२५॥ शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः
इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
॥ २७॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८ ॥ निहतामित्रसामन्तस्फीतं कृत
सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योघा इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थास्यति शाश्वतम् ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा
युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्वशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ स्थापयिष्यति राजान
यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वां त्रिभिः क्रमैः ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
मुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिश्श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ विष्णुत्वं मनसा
भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ सोऽहं कृष्णेन
चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ॥ अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥३७॥ विवेश नन्दगो
वै रात्रौ संमन्त्र्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सव्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥
पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ छ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः । अत एवायं प्रश्नोप
निषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

सौम्येन्दौ भोभूवे मृगशिरसि चन्द्रे ठा रेयवे सति तदि कंसस्य न मनक्षत्रं राहुकुजधूमकेतुभिभिर्विधास्थे प्रागुक्तरीत्या सर्वतोभद्रचक्रे विद्धं सत् चन्द्रयोगे मृत्युकरं तेन तद्दिवे मृत्युयोगे सप परेषु काळान्तरे वा मृत्युर्भवतीति अभिप्रेत्य पुराणान्तरे उक्तम् । "रौद्रे तज्जक इत्यादित्ये कंसो निपातितः ।" इति । सन्धिरश्राप । अग्नीषोमात्मके रात्री तयोरेव प्रकाश्यमानत्वात् सन्ध्यौ सबन्धे जगन्मय इति तयोरेव भोक्तृभोग्यात्मकत्व दर्शितम् ॥ ११ ॥ पश्चिमेन पश्चिमतः अग्निसदीप्तेन पूर्वेण पूर्वतः उत्पलवर्चकेन मार्गेण दग्धाद्रिसदृशे उभयतो वसमानाश्रितुल्ये सूर्यास्तस्य चन्द्रोदयस्य चासन्नसमयत्वात्॥ १२॥ पार्श्वं गृहम् उशतां कामयमानानां पान्थानां बन्धुभिः सह समागमं शशन्दिर्वपोभि पक्षिभिः सह दानपतिरक्रूरो व्रज प्राप । वेदे तु, " देवानां वृत पुरुष प्रसूतोऽनागाभो शोचतु सर्वताता " इत्यादि । " सदा सुगः पितुमानस्तु पन्था " इति " उशतो

अग्निहोत्राकुले काले सौम्येन्दौ समुपस्थिते ॥ अग्नीषोमात्मके सन्ध्ये वर्तमाने जगन्मये ॥ ११ ॥ पश्चिमेनाग्निदीप्तेन पूर्वेणोत्पलवर्चसा ॥ दग्धाद्रिसदृशे व्योम्नि किंचित्तारागणाकुले ॥ १२ ॥ वयोभिर्वासमुशतां बन्धुभिश्च समागमम् ॥ शशन्नि स्यन्दनेनाशु प्राप्तो दानपतिर्व्रजम् ॥ १३ ॥ प्रविशन्नेव पप्रच्छ सान्निध्यं केशवस्य सः ॥ रौहिणेयस्य चाक्रूरो नन्दगोपस्य चासकृत् ॥ १४ ॥ स नन्दगोपस्य गृहं वासाय विबुधोपमः ॥ अवतीर्य ततो यानात्प्रविवेश महाबलः ॥ १५ ॥ हर्षपूर्णेन वक्त्रेण साश्रुनेत्रेण चैव हि ॥ प्रविशन्नेव च द्वारि ददर्शादोहने गवाम् ॥ १६ ॥ वत्समध्ये स्थितं कृष्णं सवत्समिव गोवृषम् ॥ स तं हर्षपरीतेन वचसा गद्गदेन वै ॥ १७ ॥ एहि केशव तातेति प्रव्याहरत धर्मवित् ॥ उत्तानशायिनं दृष्ट्वा पुनर्दृष्ट्वा श्रिया वृतम् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं कृष्णमक्रूरः प्रशशंस ह ॥ अथ स पुण्डरीकाक्षः सिंहशार्दूलविक्रमः ॥ १९ ॥ सपूर्णजलमेघाऽऽभः पर्वतप्रवराकृतिः ॥ मृगेन्द्रधर्षणीयेन सश्रीवत्सेन वक्षसा ॥ द्विपन्निधनदक्षाभ्यां भुजाभ्यां साधु भूषितः ॥ २० ॥ मूर्तिमान्सरहस्याऽऽत्मा जगतोऽप्रयस्य भाजनम् ॥ गोपवेषधरो विष्णुरुदग्राग्र्यतनूरुहः ॥ २१ ॥

अस्यां सदन पुरुक्षोः " इत्यक्रूरस्य मनोरथो वर्णित देवानां कंस हन्तुकामानां क्षत्रवागापभिमानिनामग्र्यादीनामहं वृतोऽस्मि कृष्णं प्रति गन्तु प्रस्थितोऽस्मि पुरुष भक्तुपकारे प्रसूतो निसृष्टः कंसेन नोऽस्मा भावे अनागान् निष्पापान् सर्वताता सर्वस्य विस्तारकर्ता हरिं शोचतु यतु अस्माभिः सह समाषणं करोतु । तथा पन्थाः अपि सदासुगः सुगम्यः पितुमान् अन्नवान् अस्तु मार्गेऽप्यन्तरायो मा भूदित्यर्थः । पुरुक्षोः बहूनां क्षय वर्तो सदन गृहम् अस्यां व्याप्नुयाम् उशाय उत्कटसम्पद इति मन्त्रपदानामर्थः ॥ १३॥ सान्निध्यं स्थानम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥
॥ १७ ॥ प्रव्याहरत उक्तवान् । उत्तानशायिनं कल्याम्ये बाल पर्यङ्कशायिनं श्रिया त्रैलोक्याक्रमणलक्ष्म्या वामनं यद्वत् ॥ १८ ॥ अव्यक्तयौवनं वय सन्धिगतम् ॥ १९ ॥
॥ २० ॥ रहस्याऽऽत्मा औपनिषद पुरुष अग्र्यस्य प्रथमपूजार्हे भाजन पात्रम् । उदग्राग्र्यतनूरुह ऊर्ध्वाग्रा भेष्ठाश्च केशा यस्य । भक्तदर्शनमात्रेण रोमाञ्चितगात्र इत्यर्थः ॥ २१ ॥

यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥२४॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकार्णवे उत्तानशायिना पादाग्रे
॥ २२ ॥ २३ ॥ मन्मथाधिना मन्मथः आधीयतेऽस्मिन्निति तथाभूतेन यौवनपौगण्डसन्धिगतेनेत्यर्थः ॥२४॥ धरणीति ॥ येन प्रागुक्तेन एकार्णवे उत्तानशायिना पादाग्रे
णैव पृथ्वी धृता तथा बटुना पादाभ्यां क्रमणाभ्यां लोकान्तरसहिता आक्रान्ता सा इदानीं तेन वयःसन्धिगतेन अस्मदादिनेव श्रीयत इत्यत्यन्तमाश्चर्यमित्यर्थः ॥ २५ ॥
अग्रकरो दक्षिणहस्तः द्वितीयो वामः ॥ २६ ॥ आत्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयाख्यपादचतुष्टयवत् उत्पत्तिक्रमापेक्षया प्रथमं पदं निर्गुणं ब्रह्मेत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ हारार्हेण च पीनेन सुविस्तीर्णेन वक्षसा ॥
किरीटलाञ्छनेनापि शिरसा छत्रवर्चसा ॥ कुण्डलोत्तमयोग्याभ्यां श्रवणाभ्यां विभूषितः ॥ २२
द्वाभ्यां भुजाभ्यां वृत्ताभ्यां दीर्घाभ्यामुपशोभितः ॥२३॥ स्त्रीसहस्रोपचर्येण वपुषा मन्मथाधिना ॥ पीते वसानो वसने सोऽयं विष्णुस्सनातनः
॥ २४ ॥ धरण्याश्रयभूताभ्यां चरणाभ्यामरिंदमः ॥ त्रैलोक्याऽऽक्रान्तिभूताभ्यां भुवि पद्भ्यां व्यवस्थितः ॥२५॥ रुचिराग्रकरश्चास्य चक्राङ्कित
इवेक्षते ॥ द्वितीय उद्यतश्चापि गदासंयोगमिच्छति ॥ २६ ॥ अवतीर्णो भवायेह प्रथमं पदमात्मनः ॥ शोभतेऽद्य भुवि श्रेष्ठस्त्रिदशानां धुरंधरः
॥ २७॥ अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलैर्नरैः ॥ गोपालो यादवं वंशं क्षीणं विस्तारयिष्यति ॥ २८ ॥ तेजसा यादवाश्चास्य शतशोऽथ
सहस्रशः ॥ वंशमापूरयिष्यन्ति ह्योघा इव महार्णवम् ॥ २९ ॥ अस्येदं शासने सर्वं जगत्स्थास्यति शाश्वतम् ॥ निहतामित्रसामन्तस्फीतं कृत
युगे तथा ॥ ३० ॥ अयमास्थाय वसुधां स्थापयित्वा जगद्वशे ॥ राज्ञां भविष्यत्युपरि न च राजा भविष्यति ॥ ३१ ॥ नूनं त्रिभिः क्रमैर्जित्वा
यथाऽनेन प्रभुः कृतः ॥ पुरा पुरंदरो राजा देवतानां त्रिविष्टपे ॥ ३२ ॥ तथैव वसुधां जित्वा जितपूर्वां त्रिभिः क्रमैः ॥ स्थापयिष्यति राजान
मुग्रसेनं न संशयः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टवैरगाधोऽयं प्रश्नैश्च बहुभिश्श्रुतः ॥ ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादैश्च पुराणोऽयं हि गीयते ॥ ३४ ॥ स्पृहणीयो हि लोकस्य
भविष्यति च केशवः ॥ तथा ह्यस्योत्थिता बुद्धिर्मानुष्यमुपजीवितुम् ॥ ३५ ॥ अहं त्वस्याद्य वसतिं पूजयिष्ये यथाविधि ॥ विष्णुत्वं मनसा
चैव पूजयिष्यामि मन्त्रवत् ॥ ३६ ॥ यच्च ज्ञातिपरिज्ञानं प्रादुर्भावश्च वै नृषु ॥ अमानुषं वेद्मि चैनं ये चान्ये दिव्यचक्षुषः ॥३७॥ सोऽहं कृष्णेन
वै रात्रौ संमन्त्र्य विदिताऽऽत्मना ॥ सहानेन गमिष्यामि सव्रजो यदि मंस्यते ॥ ३८ ॥ एवं बहुविधं कृष्णं दृष्ट्वा हेत्वर्थकारणैः ॥ विवेश नन्दगो
पस्य कृष्णेन सह संसदम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अक्रूरागमनं नाम पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ जित्वा त्रैलोक्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ प्रसृष्टस्य वैरस्य गाधः पारोऽयं शमकामादीनामन्यो विरोधोऽस्मिन् प्राप्ते नश्यतीत्यर्थः । अत एवायं प्रश्नोप
निषदि षड्भिः प्रश्नैः श्रुतः तत्पूर्वकं प्रतिपादितः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥

षड्गिक्तिमेष्याय मरंगोरनिम श्रणम् ॥ दशन वैष्णवं पाम्नस्पष्क्रूरस्येति वर्ण्यते ॥ १ ॥ स नन्दगोपस्प । अमितदक्षिणो दानपति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ दशाऽन्ते
गवस्य गोपितं भीणरक्रमांश पतो वृद्धं जरामस्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुत्रैरमृदितस्तनीमिति कंसापराध सपोजातशिशुश्वधरूपं सूचयति कोपोद्दीपनाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृह प्रविष्टस्सहकेशव ॥ गोपवृद्धान्समानीय प्रोवाचामितदक्षिण ॥१॥ कृष्ण चैवाब्रवीत्प्रीत्या रोहिणेयेन
सगतम् ॥ श्व पुरीं मधुरां तात गमिष्याम सुखाय वे ॥२॥ यास्यन्ति च व्रजा सर्वे गोपालास्सपरिग्रहा ॥ कंसाऽऽज्ञया समुचित करमादाय वार्षि
कम् ॥ ३ ॥ समृद्धस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः ॥ त द्रक्ष्यथ समृद्ध च स्वजनैश्च समेष्यथ ॥ ४ ॥ पितर वसुदेव च सतत दुःखभाजनम् ॥
दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामद्य समेष्यथ ॥ ५ ॥ सतत पीड्यमान च कंसेनाशुभबुद्धिना ॥ दशान्ते शोषित वृद्ध दुःखैश्शिथिलतां गतम् ॥ ६ ॥
कंसस्य भयसंत्रस्त भवद्भ्यां च विनाकृतम् ॥ दह्यमान दिवा रात्रौ सोत्कण्ठेनान्तरात्मना ॥७॥ तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुत्रैरमृदितस्तनीम् ॥
देवकीं देवसकाशां सीदन्तीं विहतप्रभाम् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्वद्दर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसतप्तां विवत्सामिव सौरभीम् ॥ ९ ॥
उपप्लुतक्षणां दीनां नित्य मलिनवाससम् ॥ स्वमांनुवदनग्रस्तां शशाङ्कस्य प्रभामिव ॥१०॥ त्वद्दर्शनपरां नित्यं तवाऽऽगमनकाङ्क्षिणीम्॥ त्वत्प्र
वृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम्॥११॥ त्वत्प्रलापेष्वकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विभो वक्त्रस्यास्येन्दुवर्चस ॥१२॥
यदि त्वां जनयित्वा मा देवकी तात तप्यते॥ अपत्यार्थो नु कस्तस्या वर ह्येवानपत्यता॥१३॥ अपुत्राणां हि नारीणामेक शोको विधीयते॥ सपुत्रा
त्वफल पुत्रे चिरप्रजातेन तप्यते ॥१४॥ त्व तु शक्रसम पुत्रो यस्यास्त्वत्सदृशो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोचितुमर्हति॥१५॥ वृद्धो तवा
म्बापितरो परभृत्यत्वमागतो॥ भर्त्सितो त्वत्कृते नित्य कंसेनाशुभबुद्धिना॥१६॥ यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवाऽऽत्मधारिणी ॥ तां शोकसलिले
ममामुत्तारयितुमर्हसि ॥१७॥ त च वृद्धं प्रियसुत वसुदेव सुखोचितम् ॥ पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८॥ यथा नागस्सुदुर्वृत्तो
दमितो यमुनाह्रदे॥ विह्वलस्स कृतश्शैलो यथा वै भूधरस्त्वया॥१९॥ दर्पोत्सिक्तश्च वलवानरिष्टो विनिपातित ॥ परप्राणहरः केशी दुष्टाऽऽत्मा च
हयो हत ॥२०॥ एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावुद्धृत्य दुःखितो॥ यथा धर्ममवाप्नोपि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम्॥२१॥ निर्भर्त्स्यमानो येऽदृष्ट पिता ते कंसस
सदि॥ ते सर्वे चतुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम्॥२२॥ गर्भावकर्तनादीनि दुःखानि सुबहून्यपि॥ माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहते वशा ॥२३॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

जीवतो वाम्यकरणादृणं प्रतिकर्तव्यमित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥२६ ॥ चेलुः प्रस्थानं चक्रुः ॥२७॥ २८॥ औपनायिकान् उपहाराथान्॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥
॥ ३४॥ नाशयते अदर्शनं नयति । वपुस्तेजः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ गुरुकं भारयुक्तं भाण्डम् उपकरणसामग्री ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ हयभाण्डे अश्वभूषणादौ

॥ परित्यजेतां तौ मातापितृभ्यां सर्वेण जातेन तनयेन वै ॥ ऋणं वै प्रतिकर्तव्यं यथायोगमुदाहृतम्॥२४॥एवं ते कुर्वतः कृष्ण मातापित्रोरनुग्रहम् ॥ शोकं स्याच्च धर्मस्तवानघ ॥ २५ ॥ वशम्पायन उवाच ॥ कृष्णस्सुविदितार्थो वै तमाहामितविक्रमम् ॥ बाढमित्येव तेजस्वी न च क्रोधवशं गतः ॥ २६ ॥ ते च गोपास्समागम्य नन्दगोपपुरःसराः ॥ अक्रूरवचनं श्रुत्वा चेलुः कंसस्य शासनात् ॥२७॥ गमनाय च ते सज्जा बभूवुर्व्रजवासिनः॥ सज्जं चोपायनं कृत्वा गोपवृद्धाः प्रतस्थिरे ॥२८॥ करं चानडुहस्सर्पिर्महिषांश्चौपनायिकान् ॥ यथासारं यथायूथमुपानीय पयो दधि ॥ २९ ॥ तं सज्जयित्वा कंसस्य करं चोपायनानि च ॥ ते सर्वे गोपपतयो गमनायोपतस्थिरे ॥ ३० ॥ अक्रूरस्य कथाभिश्च सह कृष्णेन जाग्रतः ॥ रौहिणेय तृतीयस्य सा निशा व्यत्यवर्तत ॥ ३१ ॥ ततः प्रभाते विमले पक्षिव्याहारसंकुले ॥ नैशाकरे रश्मिजाले क्षणदाक्षयसंहृते ॥ ३२ ॥ नभस्यरुणसंस्तीर्णे पर्यस्ते ज्योतिषां गणे ॥ प्रत्यूषपवनासारैः क्लेदिते धरणीतले ॥३३॥ क्षीणाऽऽकारासु तारासु सुप्तनिष्प्रतिभासु च ॥ नैशमन्तर्दधे रूपमुद्गच्छति दिवाकरे ॥ ३४ ॥ शीतांशुश्शान्तकिरणो निष्प्रभस्समपद्यत ॥ एको नाशयते रूपमेको वर्द्धयते वपुः ॥ ३५ ॥ गोभिश्च समकीर्णासु व्रजनिर्याणभूमिषु ॥ मन्थनावर्तपूर्णेषु गर्गरेषु नदत्सु च ॥३६॥ दामभिर्दम्यमानेषु वत्सेषु तरुणेषु च ॥ गोपैरापूर्यमाणासु घोषरथ्यासु सर्वशः ॥ ३७ ॥ तत्रैव गुरुकं भाण्डं शकटारोपितं बहु ॥ त्वरिताः पृष्ठतः कृत्वा जग्मुस्स्यन्दनवाहनाः ॥ ३८ ॥ कृष्णोऽथ रौहिणेयश्च स चैवामितदक्षिणः॥ त्रयो रथगता जग्मुस्त्रिलोकपतयो यथा ॥३९॥ अथाह कृष्णमक्रूरो यमुनातीरमाश्रितः ॥स्यन्दनं चात्र रक्षस्व यत्नं च कुरु वाजिषु ॥४०॥ हयेभ्यो यवसं दत्त्वा हयभाण्डे रथे तथा ॥ प्रगाढं यत्नमास्थाय क्षणं तात प्रतीक्ष्यताम् ॥४१॥ यमुनाया ह्रदे ह्यस्मिन्स्तोष्यामि भुजगेश्वरम् ॥ दिव्यैर्भागवतैर्मन्त्रैस्सर्वलोकप्रभुं यतः ॥४२॥ गुह्यं भागवतं देवं सर्वलोकस्य भावनम् ॥ श्रीमत्स्वस्तिकमूर्द्धानं प्रणमिष्यामि भोगिनम् ॥ सह स्रशिरसं देवमनन्तं नीलवाससम् ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य तस्याथ यद्विषं प्रभविष्यति ॥ सर्वं तदमृतप्रख्यमशिष्याम्यमरो यथा ॥ ४४ ॥

॥४१॥भुजगेश्वरं शेषमनन्ताख्यम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ धर्मदेवस्य धर्माधिष्ठातुः अनुग्रहवशात् विषस्याप्यमृतम् ॥ ४४ ॥.

षड्विंशतितमेऽध्याये सर्वगोपनिमन्त्रणम् ॥ दर्शनं वैष्णवं चाभ्यस्याक्रूरस्येति वर्ण्यते ॥१॥ स नन्दगोपस्य । अमितदक्षिणो दानपतिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥५॥दयाऽन्वे
षणेऽस्ये शोषितः क्षीणरक्तमांसः मवो बृद्धं जराभस्तम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ पुत्रैरमृदितस्तनीमिति कंसापराधं सद्योजातशिशुघातरूपं सूचयति कोपोद्दीपनाय ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ स नन्दगोपस्य गृहं प्रविष्टस्सहकेशवः ॥ गोपवृद्धान्समानीय प्रोवाचामितदक्षिणः ॥१॥ कृष्णं चैवाब्रवीत्प्रीत्या रौहिणेयेन
संगतम् ॥ श्वः पुरीं मथुरां तात गमिष्याम सुखाय वै॥२॥यास्यन्ति च व्रजाः सर्वे गोपालास्सपरिग्रहाः ॥कंसाऽऽज्ञया समुचितं करमादाय वार्षि
कम् ॥ ३ ॥ समृद्धस्तत्र कंसस्य भविष्यति धनुर्महः ॥ तं द्रक्ष्यथ समृद्धं च स्वजनैश्च समेष्यथ ॥ ४॥ पितरं वसुदेवं च सततं दुःखभाजनम्॥
दीनं पुत्रवधश्रान्तं युवामद्य समेष्यथ ॥ ५ ॥ सततं पीड्यमानं च कंसेनाशुभबुद्धिना ॥ दशान्ते शोषितं वृद्धं दुःखैश्शिथिलतां गतम् ॥ ६ ॥
कंसस्य भयसंत्रस्तं भवद्भ्यां च विनाकृतम् ॥ दह्यमानं दिवा रात्रौ सोत्कण्ठेनान्तरात्मना ॥७॥ तां च द्रक्ष्यसि गोविन्द पुत्रैरमृदितस्तनीम् ॥
देवकीं देवसकाशां सीदन्तीं विहतप्रभाम् ॥ ८ ॥ पुत्रशोकेन शुष्यन्तीं त्वद्दर्शनपरायणाम् ॥ वियोगशोकसंतप्तां विवत्सामिव सौरभीम्॥ ९ ॥
उपप्लुतेक्षणां दीनां नित्यं मलिनवाससम् ॥ स्वर्भानुवदनग्रस्तां शशाङ्कस्य प्रभामिव ॥१०॥ त्वद्दर्शनपरां नित्यं त्वदाऽऽगमनकाङ्क्षिणीम्॥ त्वत्प्र
वृत्तेन शोकेन सीदन्तीं वै तपस्विनीम्॥११॥त्वत्प्रलापेष्वकुशलां त्वया बाल्ये वियोजिताम् ॥ अरूपज्ञां तव विभो वक्रस्यास्येन्दुवर्चसः ॥१२॥
यदि त्वां जनयित्वा सा देवकी तात तप्यते॥अपत्यार्थो नु कस्तस्या वरं श्रेयानपत्यता॥१३॥अपुत्राणां हि नारीणामेकः शोको विधीयते॥सपुत्रा
त्वफले पुत्रे विफलजातेन तप्यते ॥१४॥ त्वं तु शक्रसमः पुत्रो यस्यास्त्वत्सदृशो गुणैः ॥ परेषामप्यभयदो न सा शोचितुमर्हति॥१५॥ वृद्धौ तवा
म्बापितरौ परभृत्यत्वमागतौ॥ भर्त्सितौ त्वत्कृते नित्यं कंसेनाशुभबुद्धिना॥१६॥यदि ते देवकी मान्या पृथिवीवाऽऽत्मधारिणी ॥ तां शोकसलिले
मग्नामुत्तारयितुमर्हसि ॥१७॥ तं च वृद्धं प्रियसुतं वसुदेवं सुखोचितम् ॥ पुत्रयोगेन संयोज्य कृष्ण धर्ममवाप्स्यसि ॥ १८॥ यथा नागस्सुदुर्वृत्तो
दमितो यमुनाह्रदे॥विमूलस्स कृतश्शैलो यथा वै भूधरस्त्वया॥१९॥ दर्पोत्सिक्तश्च बलवानरिष्टो विनिपातितः॥परप्राणहरः केशी दुष्टाऽऽत्मा च
हयो हतः॥२०॥एतेनैव प्रयत्नेन वृद्धावुद्धृत्य दुःखितौ॥यथा धर्ममवाप्नोषि तत्कृष्ण परिचिन्त्यताम्॥२१॥ निर्भर्त्स्यमानो येर्दृष्टः पिता ते कंससं
सदि॥ते सर्वे चक्रुरश्रूणि नेत्रैर्दुःखान्विता भृशम्॥२२॥गर्भावकर्तनादीनि दुःखानि सुबहून्यपि॥माता ते देवकी कृष्ण कंसस्य सहते वशा ॥२३॥
॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन ॥६७॥ ६८॥६९ ॥ रूपिणा मूर्तिमता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु
पर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तविंशेऽस्मिन्नीशेन रजको निहतः पुरा॥ कुब्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनुषश्चात्र वर्ण्यते ॥१॥ ते तु इति ॥ प्रायन्मथुरां

स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणावन्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामज्जत्पुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलात् ॥ इज्यते
यत्र देवोऽसौ नीलवासाः सिताऽऽननः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम्॥६४॥भूयश्च
सहसोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथ तेनैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागतत् ॥ कीदृशं नाग
लोकस्य वृत्तं भागवते ह्रदे ॥ ६६ ॥ चिरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥प्रत्यु
वाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना ॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥६८ ॥ तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्भुवि दुर्लभम् ॥ तदि
हापि यथा तत्र पश्यामि च रमामि च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणेह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे ॥७०॥ तदा
गच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
अक्रूरकृतनागलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तु युङ्क्त्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ॥ कृष्णेन
सहिताः प्रायंस्तथा सकर्षणेन च ॥ १ ॥आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरे ॥ २ ॥ तौ तु
स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरेणार्कवर्चसौ ॥ ३ ॥ तावाह वरवर्णाभौ भीतो दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात
गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ४ ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भर्त्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि
कर्त्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतार्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां
वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्य
यम्॥जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तराऽऽत्मना ॥८॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकावुभौ ॥ आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकांक्षिणौ॥९॥

प्रायाः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४॥ ५ ॥ ६॥ यास्यावेति लोडुत्तमद्विवचनम् । आवामिति च्छेदः । यास्यावोवामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आर्ष इति प्राञ्चो व्याचख्युः
तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञप्तौ आलानाभ्यां गजबन्धनाभ्याम् ॥ ९ ॥

स्वस्तिकस्यायतनमुव स्वस्तिकायतन शाप तत्र शेषसमीपे ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४॥५५॥५६॥५७॥ तस्यो त्सङ्ग इत्यादिग्रन्थ "सप्त ते सप्त शाक्विन एकमेकाशता ददुः । यमुनायामधिभुवमुग्रासो गव्य मृजे निराधो अश्व्य मृजे" इत्येव म त्रमुपबृंहयति । मन्त्रार्थस्तु मारुत सूक्तम् अपमर्पणकाले भगवन्त दृष्ट्वा तदेवतां मरुतम् एवं स्तौति । सप्त सप्त एकोनपञ्चाशत् शाक्विन शक्नुवन्ति वे इति वा शक्नुवन्त्यैवैरिति वा शाक्विन शक्तिमन्तः शक्तिभ्यो वा

स्वस्तिकायतनं दृष्ट्वा द्विजिह्व श्रीविभूपितम् ॥ समाजस्तत्र सर्पाणां शान्त्यर्थं वे भविष्यति॥४५॥ आस्तां मां समुदीक्षन्तौ भवन्तौ सगतावुभौ ॥ निवृत्तो भुजगेन्द्रस्य यावदस्मि ह्रदोत्तमात् ॥ ४६॥ तमाह कृष्णस्सद्धर्मो गच्छ धर्मिष्ठ मा चिरम् ॥ आवां खलु न शक्तो स्वस्त्वया हीनावुपासितुम् ॥ ४७ ॥ स ह्रदे यमुनायास्तु ममज्जामितदक्षिण ॥ रसातले स ददृशे नागलोकमिम यथा ॥ ४८ ॥ तस्य मध्ये सहस्रास्य हेमतालोच्छ्रितध्वजम् ॥ लाङ्गलासक्तहस्ताग्र मुसलोपाश्रितोदरम् ॥ ४९ ॥ असिताम्बरसवीत पाण्डुर पाण्डुरासनम् ॥ कुण्डलैकधर मत्त सुप्तमम्बुरुहेक्षणम् ॥५०॥ भोगोत्कटासने शुभ्रे स्वेन देहेन कल्पिते ॥ स्वासीन स्वस्तिकाभ्यां च वराहाभ्यां महीधरम् ॥५१॥ किंचित्सव्यापवृत्तेन मौलिना हेमचूलिना ॥ जातरूपमयै पद्ममाल्या च्छन्नवक्षसम् ॥५२॥ रक्तचन्दनदिग्धाङ्गं दीर्घबाहुमरिंदमम् ॥ पद्मनाभासिताभ्राभ भाभिर्ज्वलिततेजसम् ॥५३॥ ददर्श भोगिनां नाथ स्थितमेकार्णवेश्वरम् ॥ पूज्यमान द्विजिह्वेन्द्रैर्वासुकिप्रमुखैः प्रभुम् ॥५४॥ कम्बलाश्वतरौ नागौ तौ चामरकरावुभौ॥ अवीजयेतां त देव धर्मोऽऽसनगत प्रभुम् ॥ ५५ ॥ तस्याभ्याशगतो भाति वासुकिः पन्नगेश्वर ॥ वृतोऽन्यैस्सचिवैस्सर्पै कर्कोटकपुरस्सरैः ॥ ५६ ॥ तं घटैः काञ्चनैर्दिव्यै पङ्कजच्छन्नमस्तकैः ॥ राजान स्नापयामासुस्स्नातमेकार्णवाम्बुभिः ॥ ५७ ॥ तस्योत्सङ्गे घनश्याम श्रीवत्साच्छादितोरसम् ॥ पीताम्बरधर विष्णु सूपविष्ट ददर्श ह ॥ ५८ ॥ अपर चैव सोमेन तुल्यसंहननं प्रभुम् ॥ सकर्षणमिवाऽऽसीनं तं दिव्य विष्टर विना ॥५९ ॥ स कृष्ण तत्र सहसा व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ तस्य संस्तम्भयामास वाक्य कृष्णस्स्वतेजसा ॥६०॥ सोऽनुभूय भुजगानां तं भागवतमव्ययम् ॥ उदतिष्ठत्पुनस्तोयाद्विस्मितोऽमितदक्षिण ॥ ६१ ॥

मरुत्व एकमेका मत्येक शता शतमैश्वर्य भवतीति यास्क । ऐश्वर्याणि ददुः यतोऽह भुवम् यशस्य परमा सम्पदिति वेदशिरोऽप्य आकर्णित राधो धन सूत्रान्त्योमिसर्प यमुनायाम् अधि मध्ये मृजे मृगयामि पश्यामीत्यर्थः। तदेव राधः उत ऊर्ध्व मर्त्य गाषु सूर्यरश्मिषु स्थितं गव्य मृजे तथा अश्व्यम् अश्वपति रथे स्थित च देवराज नि मृजे अधोऽपि भूलोके पश्यामीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ विष्टरम् आसनं विना भूमावेव ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ व्याक्षेपेण व्यासङ्गेन ॥६७॥ ६८॥६९ ॥ रूपिणा मूर्तिमता ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु
पर्वणि टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ सप्तविंशेऽस्मिन्नीशेन रजको निहतः पुरा॥ कुब्जास्वानुग्रहो भङ्गो धनुपश्चात्र वर्ण्यते ॥१॥ ते तु इति ॥ प्रायन्मथुरां

स तौ रथस्थावासीनौ तत्रैव बलकेशवौ ॥ निरीक्ष्यमाणावन्योन्यं ददर्शाद्भुतरूपिणौ ॥ ६२ ॥ अथामज्जत्पुनस्तत्र तदाक्रूरः कुतूहलात् ॥ इज्यते
यत्र देवोऽसौ नीलवासाः सिताऽऽननः ॥ ६३ ॥ तथैवासीनमुत्सङ्गे सहस्रास्यधरस्य वै ॥ ददर्श कृष्णमक्रूरः पूज्यमानं तदा प्रभुम्॥६४॥भूयश्च
सहसोत्थाय तं मन्त्रं मनसा जपन् ॥ रथ तेनैव मार्गेण जगामामितदक्षिणः॥ ६५ ॥ तमाह केशवो हृष्टः स्थितमक्रूरमागतत् ॥ कीदृशं नाग
लोकस्य वृत्तं भागवते ह्रदे ॥ ६६ ॥ चिरं च भवता कालो व्याक्षेपेण विलम्बितः ॥ मन्ये दृष्टं त्वयाश्चर्यं हृदयं ते यथा चलम् ॥ ६७ ॥प्रत्यु
वाच स तं कृष्णमाश्चर्यं भवता विना॥ किं भविष्यति लोकेषु स्थावरेषु चरेषु च ॥६८ ॥ तत्राऽऽश्चर्यं मया दृष्टं कृष्ण यद्भुवि दुर्लभम् ॥ तदि
हापि यथा तत्र पश्यामि च रमामि च ॥ ६९ ॥ संगतश्चापि लोकानामाश्चर्येणेह रूपिणा ॥ अतः परतरं कृष्ण नाश्चर्यं द्रष्टुमुत्सहे ॥७०॥ तदा
गच्छ गमिष्यामः कंसराजपुरीं प्रभो ॥ यावन्नास्तं व्रजत्येष दिवसान्ते दिवाकरः ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
अक्रूरकृतनागलोककथनं नाम षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते तु युङ्क्त्वा रथवरं सर्व एवामितौजसः ॥ कृष्णेन
सहिताः प्रायंस्तथा सकर्षणेन च ॥ १ ॥आसेदुस्ते पुरीं रम्यां मथुरां कंसपालिताम् ॥ विविशुस्ते पुरीं रम्यां काले रक्तदिवाकरे ॥ २ ॥ तौ तु
स्वभवनं वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ प्रवेशितौ बुद्धिमता ह्यक्रूरेणार्कवर्चसौ ॥ ३ ॥ तावाह वरवर्णाभौ भीतो दानपतिस्तदा ॥ त्यक्तव्या तात
गमने वसुदेवगृहे स्पृहा ॥ ४ ॥ युवयोर्हि कृते वृद्धः कंसेन स निरस्यते ॥ भर्त्स्यते च दिवा रात्रौ नेह स्थातव्यमित्यपि ॥ ५ ॥ तद्युवाभ्यां हि
कर्त्तव्यं पित्रर्थं सुखमुत्तमम् ॥ यथा सुखमवाप्नोति तद्वै कार्यं हितान्वितम् ॥ ६ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो यास्यावावामतर्कितौ ॥ प्रेक्षन्तौ मथुरां
वीर राजमार्गं च धार्मिक ॥ तस्यैव तु गृहं साधो गच्छावो यदि मन्यसे ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अक्रूरोऽपि नमस्कृत्य मनसा कृष्णमव्य
यम्॥जगाम कंसपार्श्वं तु प्रहृष्टेनान्तराऽऽत्मना ॥८॥ अनुशिष्टौ च तौ वीरौ प्रस्थितौ प्रेक्षकावुभौ ॥ आलानाभ्यामिवोन्मुक्तौ कुञ्जरौ युद्धकांक्षिणौ॥९॥

प्रातः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥४॥ ५ ॥ ६॥ यास्यावेति लोडुत्तमद्विवचनम् । आवामिति च्छेदः । यास्यावोवामिति पाठं प्रकल्प्य आकारलोप आर्ष इति प्राञ्चो व्याचख्युः
तस्यैव कंसस्यैव ॥ ७ ॥ ८ ॥ अनुशिष्टौ आज्ञप्तौ आलानाभ्यां गजबन्धनाभ्याम् ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ यौ युवयो त्यक्त नष्टम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ व्यस्त पृथग्भूत मस्तको यस्य ॥ १६ ॥ परिदेवन्त्य शोचन्त्य ॥ १७ ॥ १८॥
गुपको भयको नामवस्तु श्रीदामाख्यः ॥ १९ ॥ २० ॥ भवतो स्व भवदीयमेवधनम् ॥ २१ ॥ मत्सम्भवा मत्तोजनमभवा ॥ २२ ॥ २६ ॥ उत्तर कर्तव्य कसभपाम्र

तौ तु मार्गगत दृष्ट्वा रजक रङ्गकारकम् ॥ अयाचेतां ततस्तौ तु वासांसि रुचिराणि वै ॥१०॥ रजक स तु तौ प्राह युवां कस्य वनेचरौ ॥ रा
जवासांसि यो मोऽन्याचेतां निर्भयावुभौ॥११॥अहं कंसस्य वासांसि नानादेशोद्भवानि वै ॥ कामरागाणि शतशो रञ्जयामि विशेषत ॥१२॥
पुत्रौ कस्य वने जातौ मृगै सह विवर्द्धितौ ॥ जातरागाविव दृष्ट्वा रक्तमाच्छादन बहु ॥१३॥ अहो वां जीवित त्यक्त यो भवन्ताविहागतौ॥मूर्खौ
प्राकृतविज्ञानौ वासो याचितुमिच्छत ॥ १४॥ तस्मै चुकोप वै कृष्णो रजकायाल्पमेधसे ॥ प्रासारिथाय मूर्खाय सृजते वाङ्मय विषम्॥१५॥
तलेनाशनिकल्पेन स तं मूर्द्धन्यताडयत् ॥ स गतासुः पपातोर्व्यां रजको व्यस्तमस्तक ॥१६॥ त हत परिदेवन्त्यो भार्यास्तस्य विचुक्रुशु ॥
त्वरित मुक्तकेश्यश्च जग्मु कंसनिवेशनम् ॥ १७ ॥ तावप्युभौ सुवसनौ जग्मतुर्माल्यकारणात् ॥ वीथीं माल्यापणानां वै गन्धाघ्रातौ द्विपाविव
॥ १८ ॥ गुणको नाम तत्रासीन्माल्यवृत्ति प्रियवद ॥ प्रभूतमाल्यापणवाँल्लक्ष्मीवान्प्रियदर्शन ॥ १९ ॥ त कृष्णश्श्लक्ष्णया वाचा माल्यार्थम
भिहृष्टया ॥ देहीत्युवाच तत्काले मालाकारमकातरम् ॥ २० ॥ ताभ्यां प्रीतो ददौ माल्यं प्रभूत माल्यजीवन ॥ भवतो स्वमिद चेति प्रोवाच
प्रियदर्शनो ॥ २१ ॥ प्रीतः सुमनसा कृष्णो गुणकाय वर ददौ ॥ श्रीस्त्वां मत्संभवा सोम्य धनौघैरभिपतस्यते ॥ २२ ॥ स लब्ध्वा वरमव्यग्रो
माल्यवृत्तिरधोमुखः ॥ कृष्णस्य पतितो मूर्ध्ना प्रतिजग्राह त वरम् ॥ २३ ॥ यक्षाविमाविति तदा स मेने माल्यजीवक ॥ स भृश भयसंविग्नो नो
त्तरं प्रत्यपद्यत ॥ २४ ॥ वसुदेवसुतौ तौ च राजमार्गगतावुभौ ॥ कुब्जां ददृशतुर्यूयस्सानुलेपनभाजनाम् ॥ २५ ॥ तामाह कृष्णः कुब्जेति कस्ये
दमनुलेपनम् ॥ नयस्यम्बुजपत्राक्षि क्षिप्रमाख्यातुमर्हसि ॥२६॥ सस्मिता सम्मुखीभूत्वा प्रत्युवाचाम्बुजेक्षणम् ॥ कृष्णं जलदगम्भीर विद्युत्कुटि
लगामिनी ॥ २७ ॥ राज्ञस्स्नानगृहं यामि तद्गृहाणानुलेपनम् ॥ दृष्ट्वैव त्वाऽरविन्दाक्ष विस्मिताऽस्मि वरानन ॥ २८ ॥ यत्त्वमिच्छसि मे वीर
त्वं गृहाणानुलेपनम् ॥ स्थिताऽस्म्यागच्छ भद्र ते हृदयस्यासि मे प्रिय ॥ २९ ॥ कुतश्चागम्यते सौम्य यन्मां त्वं नावबुध्यसे ॥ महाराजस्य
दयितां नियुक्तामनुलेपने ॥ ३० ॥ तामुवाच हसन्ता तु कृष्ण कुब्जामवस्थिताम् ॥ आवयोर्गात्रसदृश दीयतामनुलेपनम् ॥ ३१ ॥

माल्यान् मौग्ध्यादित्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

अत एव मग्नमन्तर्हितम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सतलाक्षेपम् अन्योन्यं दत्ततालं यथा स्यात्तथा श्रुतौ श्रोत्रगतो विस्तरो गुणकलापो ययोस्तौ ॥ ३८ ॥ राजसंसदम् उपग्रहम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तीर्थगौ जलान्तर्गतौ अत एव तत्पङ्केन दिग्धाङ्गौ ॥ ३४ ॥ स्थगयति नाभिमाच्छादयतीति स्थगुः भुग्नं पृष्ठं स्थडु इति टवर्गीयोपधपाठे तु मूलं मृग्यम् तस्य मध्ये उन्नते देशे शनैः संताडयामास संपीडयामासेति पाठेऽपि स एवार्थः । "तुड भेदने" इति धातुः । संतोलयामासेति पाठेऽपि विषमं पृष्ठं समतया मितवान् ॥ ३५ ॥

वयं हि देशातिथयो मल्लाः प्राप्ता वरानने ॥ द्रष्टुं धनुर्महद्दिव्यं राष्ट्रे चैव महार्धमत् ॥ ३२॥ प्रत्युवाचाथ सा कृष्णं प्रियोऽसि मम दर्शने ॥ राज
हमिदमव्यग्रं तद्गृहाणानुलेपनम् ॥ ३३ ॥ तावुभावनुलिप्ताङ्गौ चारुगात्रौ विरेजतुः ॥ तीर्थगौ पङ्कदिग्धाङ्गौ यमुनायां यथा वृषौ ॥ ३४ ॥ तां
च कुब्जां स्थगोर्मध्ये द्व्यङ्गुलेनाग्रपाणिना ॥ शनैस्संपीडयामास कृष्णो लीलाविधानवित् ॥ ३५ ॥ सा च मग्नं स्थगुं मत्वा स्वायताङ्गी शुचि
स्मिता ॥ जहासोच्चैः स्तनतटा ऋजुयष्टिर्लता यथा ॥ ३६ ॥ प्रणयाच्चापि कृष्णं सा बभाषे मत्तकाशिनी ॥ क्व यास्यसि मया रुद्धः कान्त तिष्ठ
गृहाण माम् ॥ ३७ ॥ तौ जातहासावन्योन्यं सतलाक्षेपमव्ययौ ॥ वीक्षमाणौ प्रहसितौ कुब्जायाः श्रुतिविस्तरौ ॥ ३८ ॥ कृष्णस्तु कुब्जां कामार्तां
सस्मितं विससर्ज ह ॥ ततस्तौ कुब्जया मुक्तौ प्रविष्टौ राजसंसदम् ॥ ३९ ॥ तावुभौ व्रजसंवृद्धौ गोपवेषविभूषितौ ॥ गूढचेष्टाऽऽननौ भूत्वा प्रविष्टौ
नृपवेश्म तत् ॥ ४० ॥ धनुःशालां गतौ तत्र बालावपरितर्कितौ ॥ हिमवद्वनसंभूतौ सिंहाविव मदोत्कटौ ॥ ४१ ॥ दिदृक्षन्तौ महत्तत्र धनुरायो
गभूषितम् ॥ पप्रच्छतुश्च तौ वीरावायुधागारिकं तदा ॥ ४२ ॥ भोः कंसधनुषां पाल श्रूयतामावयोर्वचः ॥ कतरत्तद्धनुस्सौम्य महोऽयं यस्य
वर्तते ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं कंसस्य दर्शयस्व यदीच्छसि ॥ स तयोर्दर्शयामास तद्धनुः स्तम्भसन्निभम् ॥ ४४ ॥ अनारोप्यमसंभेद्यं देवैरपि सवास
वैः ॥ तद्गृहीत्वा तदा कृष्णस्तोलयामास वीर्यवान् ॥ ४५ ॥ दोर्भ्यां कमलपत्राक्षः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ तोलयित्वा यथाकामं तद्धनुर्दैत्यपूजि
तम् ॥ ४६ ॥ आरोपयामास बली नामयामास चासकृत् ॥ आनाम्यमानं कृष्णेन प्रकर्षाद्दुरगोपमम् ॥ ४७ ॥ द्विधाभूतमभून्मध्ये धनुरायोगभू
षितम् ॥ भङ्क्त्वा तु तद्धनुश्श्रेष्ठं कृष्णस्त्वरितविक्रमः ॥ निश्चक्राम महावेगस्स च संकर्षणो युवा ॥ ४८ ॥ धनुषो भङ्गनादेन वायुनिर्घोषका
रिणा ॥ चचालान्तःपुरं सर्वं दिशश्चैव पुपूरिरे ॥ ४९ ॥ निर्गम्य त्वायुधागाराज्जग्मतुर्गोपसन्निधौ ॥ वेगेनायुधपालस्तु गच्छन्संभ्रान्तमानसः ॥ ५० ॥

॥ ३९ ॥ गूढचेष्टाऽननौ गुप्तचेष्टाप्रारम्भौ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ आ समन्तात् युज्यन्ते योधा अस्मात् इत्यायोगो विख्यातिः तया भूषितम् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ आयोगभूतं प्रख्यातं धनुर्महनिमित्तमित्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

काक ? काक' मयपक्षित्वेन पक्षलाति उच्छ्वसितीत्युच्छ्वासश्चेति समास कातरश्च सोच्छ्वासश्चेत्यर्थ ॥ ५१ ॥ सममोपमम् प्रलयतुल्यम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥
॥ ५५ ॥ मासमिव अनाम्यम् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तविंशोऽध्याय ॥
॥ २७ ॥ श्रीमद्गोपीजनमानसहंसाय श्रीकृष्णाय नमः ॥छ॥ ॥छ॥ अष्टाविंशे त्वथाध्याये मल्लानां रचनोच्यते ॥ महामात्राय कंसस्य स्वज माथ चिकीर्षितम् ॥ १ ॥
पूर्वेणाध्यायेन, "पुष वस्त्राणि पीवसा वसाथे पुषोरच्छिद्रा मन्तवो ह सर्गा" इत्यर्धर्चार्थं उपकृहित । यस्यार्थस्तु पुष पुर्वा पीवसा बलेन रजक हतेत्यर्थ । वस्त्राणि वसाथे

समीप नृपतेर्गत्वा काकोच्छ्वासोऽभ्यभापत ॥ श्रूयतां मम विज्ञाप्यमाश्चर्यं धनुषो गृहे ॥ ५१ ॥ निर्वृत्तमस्मिन्काले यज्जगतस्सभ्रमोपमम् ॥ नरौ
कस्याप्यसदृशौ शिखावितमूर्द्धजौ॥५२॥नीलपीताम्बरधरौ पीतश्वेतानुलेपनौ ॥ तावन्त्'पुरमज्ञातौ प्रविष्टौ कामवेषिणौ ॥ देवपुत्रोपमौ वीरौ
बालाविव हुताशनौ ॥ ५३ ॥ स्थितौ धनुर्गृहे सौम्यौ सहसा स्वादिवागतौ ॥ मया दृष्टौ परिव्यक्तं रुचिराच्छादनस्रजौ ॥५४॥ तयोरेकस्तु पद्मा
क्षश्श्यामः पीताम्बरस्रज ॥ जग्राह तद्धनूरत्नं दुर्ग्राह्यं दैवतैरपि॥५५॥ तस्स बालो महच्चाप बलाद्यन्त्रमिवायसम् ॥ आरोपयित्वा वेगेन नामया
मास लीलया ॥५६॥ आकृष्यमाण तत्तेन त्वरितं बाहुशालिना ॥ मुष्टिदेशे विकूजित्वा द्विधाभूतमभज्यत ॥ ५७ ॥ तत प्रचलिता भूमिर्नैव
भाति च भास्कर ॥ धनुषो भज्यमानेन भ्रमतीव नभस्तलम् ॥ ५८ ॥ तदद्भुत महद्दृष्ट्वा विस्मय परम गतः ॥ मयाद्वयदशत्रुभ्यस्तदिहाऽऽख्या
तुमागतः ॥ न जानामि महाराज कौ तावमितविक्रमौ ॥५९॥ एक कैलाससकाश एकोऽञ्जनगिरिप्रभ ॥ स तु तच्चापरत्न वै भङ्क्त्वा स्तम्भ
मिव द्विप ॥ ६० ॥ निष्पपातानिलगतिस्सानुगोऽमितविक्रम ॥ अगमत्त द्विधा कृत्वा न जाने कोऽप्यसौ नृप ॥ ६१ ॥ श्रुत्वैव धनुषो भङ्ग
कंसो विदितविस्तर ॥ विसृज्यायुधपाल वै प्रविवेश गृहोत्तमम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसधनुर्भङ्गो नाम
सप्तविंशोऽध्याय ॥ २७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स चिन्तयित्वा धनुषो भङ्ग भोजविवर्द्धन ॥ बभूव विमना राजा चिन्तयन्भृशदुःखित ॥१॥

पुषो' पुषयो मन्तवो मानयितारः मालाकारकुब्जाप्रभृतयः सर्गा सृजन्ति माल्यानुलेपनादिकं ते सर्गा अच्छिद्राः नीचत्वकुब्जत्वादिदोषहीना भवन्तीति । "अवातिरतम
नृतानि विश्वकत्वेन मित्रावरुणा सचेथे" इत्यस्योपबृंहणार्थं उत्तरो ग्रन्थ । तत्र अयात्वरोऽपि कंसो यदूनामाधिपत्यमिच्छन्ननृत तेन प्रयुक्तानि मल्लादीनि अनृतानि विश्वा
सर्वाणि तानि अवातिरत तिरस्कृतवन्तौ कंसेन सत्येनैव यादवत्वेन गोपत्वाच्छादिततया मागधसैन्येन मित्रावरुणौ सूत्रान्तर्यामिणौ रामकृष्णौ सचेथे सगच्छेथे युवाम् । तत्र
कंसस्यानृतत्वमत्र महामात्रकथया उपबृंहते—स चिन्तयित्वेति ॥ भोजविवर्धनो भोजच्छेदी ॥ १ ॥

॥४॥ प्रेक्षागारं धनुर्महप्रेक्षार्थे कृतं स्थानम् ॥५॥ नियुक्त निष्पन्न श्रेणीनाम्
॥२॥ यस्यार्थे यन्निमित्तम् ॥३॥ वचनं न वसुदेवयत्नो रात्रावेव विफलीकृत इत्येवंरूपम् ॥४॥ प्रेक्षागारं धनुर्महप्रेक्षार्थे कृतं स्थानम् ॥५॥ नियुक्त निष्पन्न श्रेणीनाम् वलभीभिः उभयतो नमत्पक्षद्वयाभिः । छदीभिः
एकशिल्पोपजीविनां दृढं नियुक्तैर्दृढसंयुक्तैः दृढबद्धैः ॥ ६ ॥ स एको मञ्चारोहणं दृष्ट्वा रङ्गमाज्ञापयतेति व्यवहितेन संबन्धः । उदग्रम् उच्चम् अक्लिष्टम् असंकुचितं
पट्स्तम्भाभिः । कूटीभिरिति पाठे कोष्ठकोष्ठकैः सतच्छदिकैः चतुःस्तम्भैः ॥ ७ ॥ सारनिर्व्यूहं दृढं नागदन्ता गृहान्निर्गतदारुरूपाणि यत्र । ॥ २ ॥ यस्यार्थे दारुणं कर्म कृतं लोकविगर्हितम् ॥ पितृ
कथं बालो विगतभीरवमत्य महाबलम् ॥ प्रेक्षमाणस्तु पुरुषैर्धनुर्भङ्क्त्वा विनिर्गतः ॥ नारदोक्तं च वचनं नूनं मह्यमुपस्थितम् ॥४॥ एवं राजा
ष्वस्रात्मजान्वीरान्षडेवाहं न्यपोथयम् ॥३॥ दैवं पुरुषकारेण न शक्यमतिवर्तितुम् ॥ स दृष्ट्वा सर्वनिर्मुक्तं प्रेक्षागारं नृपोत्तमः ॥ श्रेणीनां दृढ
विचिन्त्याथ निष्क्रम्य स्वगृहोत्तमात् ॥ प्रेक्षागारं जगामाशु मञ्चानामवलोककः ॥ ५ ॥ छदीभिः संप्रवृद्धाभिरेकस्तम्भैर्विभूपितम् ॥ ७ ॥ सर्वतः सारनिर्व्यूहं
निर्युक्तैर्मञ्चवाटैर्निरन्तरम् ॥ ६ ॥ सोत्तमागारयुक्ताभिर्वलभीभिर्विभूषितम् ॥ नृपासनपरिक्षितं संचारपथसंकुलम् ॥ छन्नं तद्वेदिकाभिश्च मानुषौघभर
स्वायतं सुप्रतिष्ठितम् ॥ उदग्राक्लिष्टसाकृष्ट मञ्चारोहणमुत्तमम् ॥ ८ ॥ सपताकास्तथैव च ॥ १० ॥ सुवासिता वपुष्मन्त उपनीतो
क्षमम् ॥ ९ ॥ स दृष्ट्वा भूषितं रङ्गमाज्ञापयत बुद्धिमान् ॥ श्वसत्चित्रास्समाल्याश्च सपताकास्तथैव च ॥ करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः ॥ पटास्तरणशोभाश्च बलयश्चा
त्तरच्छदाः ॥ क्रियन्तां मञ्चवाटाश्च वलभ्यो वीथयस्तथा ॥११॥ रङ्गवाटे करीषस्य कल्प्यन्तां राशयोऽव्ययाः ॥ सकाञ्चनघटोत्तमाः ॥ १३ ॥ बलयश्चोपकल्प्यन्तां
नुरूपतः ॥ १२ ॥ स्थाप्यन्तां सुनिखाताश्च पानकुम्भा यथाक्रमम् ॥ उदभारसहास्सर्वे सकाञ्चनघटोत्तमाः ॥ प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ समाजे
कषायाश्चैव कुम्भशः ॥ प्राश्निकाश्च निमन्त्र्यन्तां श्रेण्यश्च सपुरोगमाः ॥ १४ ॥ आज्ञा च देया मल्लानां प्रेक्षकाणां तथैव च ॥ समाजवाटान्निष्क्रम्य विवेश स्वं निवेशनम्
मञ्चवाटाश्च कल्प्यन्तां सूपकल्पिताः ॥ १५ ॥ एवमाज्ञाप्य राजा स समाजविधिमुत्तमम् ॥ सुष्टिकस्य तथैव च ॥ १७ ॥ तौ तु मल्लौ महावीर्यौ बलिनौ बाहुशा
॥ १६ ॥ आह्वानं तत्र संचक्रे तस्य मल्लद्वयस्य वै ॥ चाणूरस्याप्रमेयस्य सुष्टिकस्य तथैव च ॥ १७ ॥ तौ तु मल्लौ महावीर्यौ बलिनौ बाहुशा
लिनौ ॥ कंसस्याज्ञां पुरस्कृत्य हृष्टौ विविशतुस्तदा ॥ १८ ॥
सुश्लिष्टं च मञ्चारोहणं सोपानपङ्क्तिर्यत्र ॥ ८ ॥ परीक्षितं व्याप्तम् ॥ ९ ॥ रङ्गधनुर्महम् आज्ञापयत् आज्ञापितवान् । सचित्रा इत्यादि मञ्चवाटानां विशेषणम् ॥ १० ॥
वपुष्मन्तश्चित्रपुरुषादियुक्ताः उत्तरच्छदा महास्तरणानि ॥ ११ ॥ करीषस्य शुष्कगोमयचूर्णस्य राशयः मल्लानां स्वेदापमार्जनार्थं मङ्गलार्थं वा ॥ १२ ॥ पानकुम्भा घटो
च्छ्रायिकाः ॥ १३ ॥ कषायाः रसाः प्राश्निकाः युद्धधर्मविदः ॥ १४ ॥ प्रेक्षकाणां युद्धसाक्षिणाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

मारम्याम सोपपत्तिकम् ॥ १९ ॥ वीरध्वजः सोत्कर्षयुष्पकं तोरणादि तेन उच्छ्रितौ ॥२०॥ २१ ॥ जितश्रमौ कदाचिदपि न श्रमवन्तौ ॥२२ ॥ निपातानन्तरं सम्यग्यथा श्रेयेत्यर्थः ॥ २३॥ अक्रियौ अशिक्षितौ ॥ २४ ॥ आयत्याम् उत्तरकाले तदात्वे वर्तमानकाले ॥ २५॥२६॥२७॥ प्रमुखे तौ निहन्तव्याविति शेष ॥२८॥२९॥

तौ समीपगतौ दृष्ट्वा मल्लौ जगति विश्रुतौ ॥ उवाच कंसो नृपतिस्सोपन्यासमिदं वच ॥१९॥ भवन्तौ मम विख्यातौ मल्लौ वीरध्वजोच्छ्रितौ ॥ पूजितौ च यथान्याय सत्कारार्हौ विशेषत ॥ २० ॥ तन्मत्तो यदि सत्कारस्स्मर्यते सुकृतानि च ॥ कर्तव्यं मे महत्कर्म भवद्भ्यां स्वेन तेजसा ॥ २१ ॥ यावेतौ मम संवृद्धौ व्रजे गोपालकावुभौ ॥ सङ्कर्षणश्च कृष्णश्च बालावपि जितश्रमौ ॥ २२॥ एतौ रङ्गगतौ युद्धे युद्ध्यमानौ वनेचरौ॥ निपातानन्तरं शीघ्रं हन्तव्यौ नात्र संशय ॥ २३ ॥ बालाविमौ सुचपलावक्रियाविति सर्वथा ॥ नावज्ञा तत्र कर्तव्या कर्तव्यो यत्न एव हि ॥ २४ ॥ ताभ्यां युधि निरस्ताभ्यां गोपाभ्यां रङ्गसन्निधौ ॥ आयत्यां च तदात्वे च श्रेयो मम भविष्यति ॥ २५ ॥ नृपतेः स्नेहसंयुक्तैर्वचोभिर्हृष्यमाणयो ॥ ऊचतुर्युद्धसमत्तौ मल्लौ चाणूरमुष्टिकौ ॥ २६ ॥ यद्यावयोस्तौ प्रमुखे स्थास्यते गोपकिल्बिषौ ॥ हतावित्येव मन्तव्यौ प्रेतरूपौ तपस्विनौ ॥ २७ ॥ यद्यावां प्रतियोत्स्यते तावरिष्टपरिप्लुतौ ॥ आवाभ्यां रोषयुक्ताभ्यां प्रमुखे तौ वनेचरौ ॥ २८ ॥ एवं वाग्विषमुत्सृज्य तावुभौ मल्लपुङ्गवौ ॥ अनुज्ञातौ नरेन्द्रेण स्वे गृहे तौ प्रजग्मतु ॥ २९ ॥ महामात्रं ततः कंसो बभाषे हस्तिजीविनम् ॥ हस्ती कुवलयापीडस्स माजद्वारि तिष्ठतु ॥ ३० ॥ बलवान्मदलोलाक्षश्चपल कोपनो भृशं ॥ दानोत्कटकटश्चण्ड प्रतिवारणरोषण ॥ ३१ ॥ स त्वनोदयितव्यस्ते तावुद्दिश्य वनौकसौ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ यथा स्यातां गतासुषौ ॥ ३२ ॥ त्वया चैव गजेन्द्रेण यदि तौ गोष्ठजीविनौ ॥ भवेतां पतितौ रङ्गे पश्ये यमक्षयस्त्कटौ ॥ ३३ ॥ ततस्तौ पतितौ दृष्ट्वा वसुदेवस्सबान्धव ॥ छिन्नमूलो निरालम्बस्ससभार्यो विनशिष्यति ॥ ३४ ॥ ये चेमे यादवा मूर्खास्सर्वे कृष्णपरायणा ॥ विनाशिष्यन्ति च्छिन्नाशा दृष्ट्वा कृष्णं निपातितम् ॥ ३५ ॥ एतौ हत्वा गजेन्द्रेण मल्लैर्वा स्वयमेव वा ॥ पुरीं निर्यादवीं कृत्वा विचरिष्याम्यहं सुखी ॥ ३६ ॥ पिता हि मे परित्यक्तो यादवानां कुलोद्वह ॥ शेषाश्च मे परित्यक्ता यादवा कृष्णपक्षिण ॥ ३७ ॥ न चाहमुग्रसेनेन जातः किल सुतार्थिना ॥ मानुषेणाल्पवीर्येण यथा मामाह नारद ॥३८॥ महामात्र उवाच॥ कथमुक्तं नारदेन राजन्देवर्षिणा पुरा॥ आश्चर्यमेतत्कथित त्वत्त श्रुतमरिंदम ॥ ३९ ॥ कथमन्येन जातस्त्वमुग्रसेनात्पितुर्विना ॥ तव मात्रा कथं राजन्कृत कर्मेदमीदृशम् ॥ ४० ॥

॥ ३० ॥ दानोत्कटकटः मदोत्कटगण्डः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

संमुखं गत्वा संप्रवेश्य गृहं ततः पाद्यसहितम् अर्घं दत्त्वा आचमनं च दत्त्वा तत्संनिधौ स्वयमुपविश्य ॥ ४६ ॥ भावितात्मवान्
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥४४॥४५॥ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अस्याः देवक्याः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ रिपवे रिपौ ॥५३ ॥ ५४ ॥ कथं कीदृशो द्रुमिलः ॥ ५५ ॥५६॥५७॥५८॥
पूतचित्तः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ अस्याः देवक्याः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

अन्यापि प्राकृता नारी न कुर्याच्च जुगुप्सितम् ॥ विस्तरं श्रोतुमिच्छामि ह्येतत्कौतूहलं हि मे ॥ ४१ ॥ कंस उवाच ॥ यथा कथितवान्विप्रो मह
र्षिर्नारदः प्रभुः ॥ तथाऽहं संप्रवक्ष्यामि यदि ते श्रवणे मतिः ॥ ४२ ॥ आगतश्शक्रसदनात्स वै शक्रसखो मुनिः ॥ चन्द्रांशुशुक्लवसनो जटामण्ड
लमुद्वहन् ॥ ४३ ॥ कृष्णाजिनोत्तरीयेण रुक्मयज्ञोपवीतवान् ॥ दण्डी कमण्डलुधरः प्रजापतिरिवापरः ॥ ४४ ॥ गाता चतुर्णां वेदानां विद्वा
न्गान्धर्ववेदवित् ॥ स नारदोऽथ देवर्षिर्ब्रह्मलोकचरोऽव्ययः ॥ ४५ ॥ तमागतमृषिं दृष्ट्वा पूजयित्वा यथाविधि ॥ पाद्यार्घमासनं दत्त्वा संप्रवेश्यो
पविश्य ह ॥ ४६ ॥ सुखोपविष्टोऽथ मुनिः पृष्ट्वा च कुशलं मम ॥ उवाच च प्रीतमना देवर्षिर्भावितात्मवान् ॥ ४७ ॥ नारद उवाच ॥ पूजितोऽहं
त्वया वीर विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ इदमेकं मम वचश्श्रूयतां प्रतिगृह्यताम् ॥ ४८ ॥ गतोऽहं देवसदनं सौवर्णं मेरुपर्वतम् ॥ सोऽहं कदाचिद्देवानां
समाजो मेरुमूर्द्धनि ॥ ४९ ॥ तत्र मन्त्रयतामेवं देवतानां मया श्रुतः ॥ भवतस्सानुगस्यैव वधोपायस्सुदारुणः ॥ ५० ॥ तत्र यो देवकीगर्भो
विष्णुर्लोकनमस्कृतः ॥ योऽस्या गर्भोऽष्टमः कंस स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५१ ॥ देवानां स तु सर्वस्वं त्रिदिवस्य गतिश्च सः ॥ परं रहस्यं
देवानां स ते मृत्युर्भविष्यति ॥ ५२ ॥ यत्नश्च क्रियतां कंस गर्भाणां पातनं प्रति ॥ नावज्ञा रिपवे कार्या दुर्बले स्वजनेऽपि वा ॥ ५३ ॥ न
चायमुग्रसेनस्स पिता तव महाबलः ॥ द्रुमिलो नाम तेजस्वी सौभस्य पतिरूर्जितः ॥५४॥ श्रुत्वाहं तद्वचस्तस्य किंचिद्रोषसमन्वितः ॥ भूयोऽ
पृच्छं कथं ब्रह्मन्द्रुमिलो नाम दानवः ॥५५॥ मम मात्रा कथं तस्य ब्रूहि विप्र समागमः ॥ एतादिच्छाम्यहं श्रोतुं विस्तरेण तपोधन ॥ ५६॥ नारद
उवाच ॥ हन्त ते कथयिष्यामि शृणु राजन्यथार्थतः ॥ द्रुमिलस्य च मात्रा ते संवादं च समागमम् ॥५७॥ सुयामुनं नाम नगं तव माता रजस्वला ॥
प्रेक्षितुं सहिता स्त्रीभिर्गता वै सा कुतूहलात् ॥५८॥ सा तत्र रमणीयेषु रुचिरद्रुमसानुषु ॥ चचार नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥५९॥ किन्नरोद्गी
तमधुराः प्रतिश्रुत्यऽभिनादिताः ॥ शृण्वन्ती कामजननीर्वाचश्श्रोत्रसुखावहाः ॥६०॥ बर्हिणां चैव विरुतं खगानां च विकूजितम् ॥ अभीक्ष्णम
भिशृण्वन्ती स्त्रीधर्ममभिरोचयत् ॥६१॥ एतस्मिन्नन्तरे वायुर्वनराजिविनिस्सृतः ॥ हृद्यः कुसुमगन्धाढ्यो ववौ मन्मथबोधनः ॥ ६२ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्त्रीधर्मम् अष्टगुणकामवत्त्वम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नीयते अनीयत नीत इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ विहायसा आकाशमार्गेण कामगमः इच्छया गन्तुशीलः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ काननानि अरोपितवृक्षाणि । वनानि रोपितवृक्षाणि ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५॥७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ नारायणोरु निर्भिद्य जाता उर्वशी ॥७९॥८०॥

द्विरेफभरणाश्चैव कदम्बा वायुघट्टिता ॥ मुमुचुर्गन्धमधिक सततासारमूर्छिता ॥ ६३ ॥ केसराः पुष्पसर्पैश्च वव्रुपुर्मदबोधनाः ॥ नीपा दीपा इवाभान्ति पुष्पकण्टकधारिणः ॥ ६४ ॥ मही नवतृणच्छन्ना शक्रगोपविभूषिता ॥ यौवनस्थेव वनिता स्वं दधारातव वपु ॥ ६५ ॥ अथ सोम पतिश्श्रीमान्द्रुमिलो नाम दानव ॥ भविष्यद्दैवयोगेन विधात्रा तत्र नीयते ॥६६॥ कामगेन रथेनाशु तरुणादित्यवर्चसा ॥ यदृच्छया गतस्तत्र सुयामुनदिदृक्षया ॥ ६७ ॥ विहायसा कामगमो मनसोऽप्याशुगामिना ॥ स त प्राप्य पर्वतेन्द्रमवतीर्य रथोत्तमात् ॥ ६८ ॥ पर्वतोपवने न्यस्य रथ पररथारुजम् ॥ अथाऽसौ सूतसहितश्चचार नगमूर्धनि ॥ ६९ ॥ ततो बहून्यपश्यत्तौ काननानि वनानि च ॥ सर्वर्तुगुणसपन्न नन्दनस्येव काननम् ॥ ७० ॥ चेरतुर्नगशृङ्गेषु कन्दरेषु नदीषु च ॥ नानाधातुपिनद्धैश्च शृङ्गैर्वसुभिरुच्छ्रितैः ॥ ७१ ॥ नानारत्नविचित्रेषु काञ्चनाञ्जनराजतान् ॥ नानाकुसुमगन्धाढ्यान्नानासत्त्वगणैर्युतान् ॥ ७२॥ नानाद्विजगणैस्तुष्टान्नानापुष्पफलद्रुमान् ॥ नानौषधिसमायुक्तानृषिसिद्धानुसेवितान् ॥ ७३ ॥ विद्याधरान्किंपुरुषानृक्षवानरराक्षसान् ॥ सिंहान्व्याघ्रान्वराहांश्च महिषान्चमरान्छशान् ॥ ७४ ॥ सुमरांश्चमरान्न्यङ्कून्मातङ्गान्यक्ष राक्षसान् ॥ एवं बहुविधान्पश्यश्चरमाणो नगोत्तमम् ॥ ७५ ॥ ददर्श नृपतिर्देवीं देवसुतोपमाम् ॥ क्रीडमानां सखीभिश्च पुष्प चैव विचिन्वतीम् ॥ ७६ ॥ ततश्चरन्तीं सुश्रोणीं सखीभिस्सह संवृताम् ॥ दृष्ट्वा सौभपतिर्दूराद्विस्मयन्सूतमब्रवीत् ॥ ७७ ॥ कस्येयं मृगशावाक्षी वनान्त रविचारिणी ॥ रूपौदार्यगुणोपेता मन्मथस्य रतिर्यथा ॥ ७८ ॥ शचीव पुरुहूतस्य उताहो वा तिलोत्तमा ॥ नारायणोरुं निर्भिद्य सभूता वरवर्णिनी ॥ ऐलस्य दयिता देवी योषिद्रत्नं किमुर्वशी ॥ ७९ ॥ क्षीरार्णवे मथ्यमाने सुरासुरगणैस्सह ॥ मन्थान मन्दर कृत्वाऽमृतार्थमिति नश्श्रुतम् ॥ ८० ॥ ततोमृतात्समुत्तस्थौ देवी श्रीर्लोकभाविनी ॥ नारायणाङ्कलुलिता किं श्रीरेषा वराङ्गना ॥ ८१ ॥ नीलमेघान्तरगता द्योतयन्त्य चिरप्रभा ॥ तथा योषिद्गणान्मध्ये रूप प्रद्योतयद्वनम ॥ ८२ ॥ अतीव सुकुमाराङ्गी सुप्रभेन्दुनिभानना ॥ दृष्ट्वा रूपमनिन्द्याङ्ग्या विभ्रान्तो व्याकुलेन्द्रिय ॥ ८३ ॥ कामस्य वशमापन्नो मनो विह्वलतीव मे ॥ मूर्षौ कृन्तति मेऽङ्गानि सायकैः कुसुमायुध ॥ ८४ ॥

॥ ८१ ॥ अचिरप्रभा विद्युदिव योषिद्गणान्योषित्समानाम् । पद्मा गणान्वन च प्रद्योतयत् रूपं दधानेति शेष ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

निर्दयं यथा स्यात्तथा मे मां हृदयाग्निः कामाग्निः वर्द्धयति छिनत्ति दहतीत्यर्थः । मन्मथाग्निना षष्ठ्यर्थे तृतीया ॥ ८५ ॥ नोपलभ्य अनुपलभ्य धैर्यमिति शेषः ॥८६॥
॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ गौरवदर्शनात् रतेः स्पर्शगौरवानुभवात् ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥९६ ॥ अक्षान्तम् अक्षाणाम् इन्द्रियाणाम् अन्तो
नाशो यस्य तम् ॥ ९७ ॥ प्रसज्जन्तीं कलहायमानां क्षितः धिक्कृतः ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ व्यभिचारादमानुषसंमन्धजात् चित्तस्य चञ्चलत्वात्स्वमाभिचारवदयममानुपजो

भित्त्वा हृदि शरान्पञ्च निर्दयं हन्ति मे मनः ॥ हृदयाग्निर्वर्द्धयति आज्यसिक्त इवानलः ॥ कथमद्य भवेत्कार्यं शमार्थं मन्मथाग्निना ॥ ८५ ॥
केनोपायेन किं कुर्मो भजेन्मां मत्तगामिनी ॥ एवं बहु चिन्तयानो नोपलभ्य च दानवः ॥८६॥ सूतमाह मुहूर्तं तु तिष्ठस्व त्वमिहानघ ॥ अहं
यास्यामि तां द्रष्टुं कस्येयमिति योषितम्॥८७॥ प्रतीक्षमाणस्तिष्ठस्व यावदागमनं मम॥ श्रुत्वा तु वचनं तस्य तथास्त्विति वचोऽब्रवीत् ॥८८॥
एवमुक्त्वा दानवेन्द्रो गमनाय मनो दधे॥वार्युपस्पृश्य बलवान्ध्यानमेवान्वचिन्तयत्॥८९॥मुहूर्तं ध्यानमात्रेण दृष्टं ज्ञानबलात्ततः॥ उग्रसेनस्य
पत्नीति ज्ञात्वा हर्षमुपागतः ॥ ९० ॥ उग्रसेनस्य रूपं वै कृत्वा स्वं परिवर्त्य सः ॥ उपासर्पन्महाबाहुः प्रहसन्दानवेश्वरः॥ ९१ ॥ स्मयमानश्च
शनकैर्जग्राहामितवीर्यवान् ॥ उग्रसेनस्य रूपेण मातरं ते व्यधर्षयत् ॥ ९२॥ सा पतिस्निग्धहृदया तं भावेनोपसर्पती ॥ शङ्किता चाभवत्पश्चा
त्तस्य गौरवदर्शनात् ॥९३॥सा तमाहोत्थिता भीता न त्वं मम पतिर्ध्रुवम्॥ कश्च त्वं विकृताचारो येनास्मि मलिनीकृता ॥ ९४ ॥ एकभर्तृव्रत
मिदं मम संदूषितं त्वया ॥ पत्युर्मे रूपमास्थाय नीच नीचेन कर्मणा॥९५॥ किं मां वक्ष्यन्ति रुषिता बान्धवाः कुलपांसनीम् ॥ जुगुप्सिता च
वत्स्यामि पतिपक्षैर्निराकृता ॥ ९६ ॥ धिक्त्वामीदृशमक्षान्तं दुष्कुलं व्युत्थितेन्द्रियम् ॥ आविश्वास्यमनायुष्यं परदाराभिमर्शनम् ॥ ९७ ॥ स
तामाह प्रसज्जन्तीं क्षितः क्रोधेन दानवः॥ अहं वै द्रुमिलो नाम सौभस्य पतिरूर्जितः॥९८॥किं मां क्षिपसि रोषेण मूढे पण्डितमानिनि॥मानुषं
पतिमाश्रित्य नीच मृत्युवशे स्थितम्॥९९॥ व्यभिचारान्न दुष्यन्ति स्त्रियः स्त्रीमानगर्विते॥ न ह्यासां नियता बुद्धिर्मानुषीणां विशेषतः॥१००॥
श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्व्यो व्यभिचारव्यतिक्रमैः॥ प्रसूता देवसंकाशान्पुत्रान्निश्चलविक्रमान्॥१॥अतीव हि त्वं स्त्रीलोके पतिधर्मवती सती ॥ शुद्ध
केशान्विधुन्वन्ती भाषसे यद्यदिच्छसि ॥२॥ कस्य त्वामिति यच्चाहं त्वयोक्तो मत्तकाशिनि ॥ कंसस्तस्माद्रिपुध्वंसी तव पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

व्यभिचारस्तत्र न दोषायेत्यर्थः ॥ १०० ॥ स्त्रियः कुन्तीमदयन्तीप्रभृतयः ॥ १ ॥ शुद्धकेशान् "यानि कानि च पापानि केशानाश्रित्य तिष्ठन्ति" इति वचनात्
निष्पापान् अस्मानपि विधुन्वन्ती भर्त्सयन्ती यदिच्छसि तद्भाषसे यथेष्टं प्रलपसि मौढ्यादित्यर्थः ॥ २ ॥ ३ ॥

॥४॥धिगिति ॥ कुन्त्यादीनामप्यापद्धर्मापेक्षया पुरुषान्तरसम्बन्धो न कामविकारेणेत्यर्थः । स त्वं तु सर्वासां निन्दां कुर्वन् पापतमोऽसीत्यर्थः ॥५॥६॥७॥ पुमान् ईश्वरः ते
तव तत्पुत्रस्य च मयि जातस्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ घापमानं वादयन् ॥ ११ ॥ लक्ष्यवीर्थी ब्रह्मलोकमार्गे देवयानम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ सदृशो मयेति शेषः ॥ १४॥
॥ १५ ॥ १६॥ १७॥ ११८ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥छ॥ एकोनत्रिंशे कंसेभमुखस्याथ मारणम् ॥ श्रीकृष्णेन कुवलयापीड

सा सरोषा पुनर्भूत्वा निन्दन्ती तस्य तं वरम् ॥ उवाच व्यथिता देवी दानवं धृष्टवादिनम्॥४॥ धिक्ते वृत्तं सुदुर्वृत्त यः सर्वा निन्दसि स्त्रियः॥
सन्ति स्त्रियो नीचवृत्तास्सन्ति चैव पतिव्रताः ॥५॥ यास्त्वेकपत्न्यः श्रूयन्तेऽरुन्धतीप्रमुखाः स्त्रियः ॥धृता याभिः प्रजास्सर्वा लोकाश्चैव कुला
धम॥ ६ ॥ यस्त्वया मम पुत्रो वै दत्तो वृत्तविनाशन ॥ न मे बहुमतस्त्वेष शृणु चापि यदुच्यते ॥ ७ ॥ उत्पत्स्यति पुमान्नीच पतिवंशे ममाद्य
य ॥ भविष्यति स ते मृत्युर्यश्च दत्तस्त्वया सुतः ॥८॥ द्रुमिलस्त्वेवमुक्तस्तु जगामाकाशमेव तु ॥ तेनैव रथमुख्येन दिव्येनाप्रतिगामिना ॥९॥
जगाम च पुरीं दीना माता तवहरेव ते ॥ मामेवमुक्त्वा भगवान्नारदो मुनिसत्तम ॥११०॥ दीप्यमानस्तपोवीर्यात्साक्षादग्निरिव ज्वलन् ॥ वल्लकीं
वादयमानो हि सप्तस्वरविमूर्छिताम् ॥११ ॥ गायनो लक्ष्यवीर्थी स जगाम ब्रह्मणोऽन्तिकम् ॥ शृणुष्वेदं महामात्र निबोध वचनं मम ॥१२॥तथ्य
मोक्तं नारदेन त्रैलोक्यज्ञेन धीमता ॥ अलं बलेन वीर्येण नयेन विनयेन च॥१३॥ प्रमाणेर्वाऽपि वीर्येण तेजसा विक्रमेण च॥सत्येन चैव दानेन
नान्योऽस्ति सदृशः पुमान् ॥ १४ ॥ विदित्वा सर्वमात्मानं वचनं श्रद्दधाम्यहम् ॥ क्षेत्रजोऽहं सुतस्तस्य उग्रसेनस्य हस्तिप ॥ १५ ॥ मातापि
तृभ्यां सत्यक्तः स्थापितस्त्वेन तेजसा॥ उभाभ्यामपि विद्विष्टो बान्धवैश्च विशेषतः ॥१६॥ एतानपि हनिष्यामि यादवान्कृष्णपक्षिण ॥ तदिमौ
घातयित्वा तु हस्तिना गोपकिल्बिषौ॥१७॥ तद्गच्छ गजमारुह्य साङ्कुशप्रासतोमरः ॥ स्थिरो भव महामात्र समाजद्वारि मा चिरम्॥११८॥इति
श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कंसवाक्यं नामाष्टाविंशोऽध्यायः ॥२८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्मिन्नहनि निर्वृत्ते द्वितीये समुपस्थि
ते ॥ आपूर्यत महारङ्गः पौरैर्युद्धदिदृक्षुभिः ॥ १ ॥ सचित्राष्टास्त्रिचरणास्सार्गलद्वारवेदिकाः ॥ सगवाक्षार्द्धचन्द्राश्च सुतल्पोत्तमभूषिताः ॥२ ॥

नाम्नो निरूप्यते ॥ १ ॥ तस्मिन् इति ॥ १ ॥ यत्र मञ्चा भान्ति स समाजवाटः भास्वुलैर्मञ्चागारैः शुशुभे इति पञ्चमचतुर्थतृतीयस्थानां पादानां संबन्धः । तत्र मञ्चा
कीदृशा इत्यत आह द्वितीयेन श्लोकेन—सचित्रेति ॥ चित्रसहिताः सचित्राः अष्टास्रयो अष्टकोणाश्चरणा येषां ते सचित्राष्टास्त्रिचरणाः ॥ २ ॥

निर्मुक्तैः विरलतन्तुभिरन्तःपटैर्युक्तानि मञ्चागाराणि येषु स्थिताः राजदाराः सर्वं बहिःस्थं पश्यन्ति बाह्याश्च तान्न पश्यन्ति तादृशैश्चारुनिर्मुक्तैः ॥ ३ ॥ सुनिर्युक्तैः शोभना नियुक्ताः मल्लादयो येषु तैः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः यस्य शिल्पवतो यदुपकरणद्रव्यं तेन चिह्निताभिः श्रेणीनाम् अनेकजातीनामप्येकशिल्पोपजीविनां गणानाम् एकजातीनाम् ॥५॥६॥ तानीति॥जवनिकारूपैराक्षेपैरन्तर्द्धिकरैस्तिरोहिताधोभागानि रत्नौघैः क्लृप्तानि कृतानि प्रेक्षागाराणि ससानुप्रग्रहाणि उपरिदेशे सपताकानि खे सपक्षपर्वतवद्भा

अलंकृतैर्विराजद्भिः शारदैरिव तोयदैः ॥ ३ ॥ मञ्चागारैः सुनिर्युक्तैर्युद्धाय सुविभूषितैः ॥ समाजवाटः प्राङ्मुखैश्चारुनिर्मुक्तैर्माल्यदामावतंसितैः ॥ शुशुभे समेघौघ इवार्णवः ॥ ४ ॥ स्वकर्मद्रव्ययुक्ताभिः पताकाभिर्निरन्तरम् ॥ श्रेणीनां च गणानां च मञ्चा भान्त्यचलोपमाः ॥५॥ अन्तःपुरचराणां च प्रेक्षागाराण्यनेकशः ॥ रेजुः काञ्चनचित्राणि रत्नज्वालाकुलानि च ॥६॥ तानि रत्नौघक्लृप्तानि ससानुप्रग्रहाणि च ॥ रेजुर्जवनिकाक्षेपैस्सपक्षा इव खे नगाः ॥ ७ ॥ तत्र चामरहारैश्च भूषणानां च सिञ्जितैः ॥ वाणीनां च विचित्राणां विचित्राश्चेरुरर्चिषः ॥ ८ ॥ गणिकानां पृथङ्मञ्चाश्शुभैरास्तरणाम्बरैः ॥ शोभिता वारमुख्याभिर्विमानप्रतिमौजसः ॥ ९ ॥ तत्रासनानि ख्यातानि पर्यङ्काश्च हिरण्मयाः ॥ प्रकीर्णाश्च कुथाश्चित्रास्सपुष्पस्तबकैर्वृताः ॥ १० ॥ सौवर्णाः पानकुम्भाश्च पानभूम्यश्च शोभिताः ॥ फलावदंशपूर्णाश्च चाङ्गेर्यः पानयोजिताः ॥११॥ अन्ये च मञ्चा बहवः काष्ठसंचयबन्धनाः ॥ रेजुः प्रस्तरणास्तत्र शतशोऽथ सहस्रशः ॥१२॥उत्तमागारिकाश्चैव सूक्ष्मजालावलोकिनः ॥ स्त्रीणां प्रेक्षागृहा भान्ति राजहंसा इवाम्बरे ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखश्चारुनिर्युक्तो मेरुशृङ्गसमप्रभः ॥ रुक्मपत्रनिभस्तम्भश्चित्रनिर्योगशोभितः ॥ १४ ॥ प्रेक्षागारस्स कंसस्य प्रचकाशेऽधिकं श्रिया ॥ शोभितो माल्यदामैश्च निवासकृतलक्षणः ॥ १५ ॥ तस्मिन्नानाजनाकीर्णे जनौघप्रतिनादिते ॥ समाजवाटे संस्तब्धे कम्पमानार्णवप्रभे ॥ १६ ॥ राजा कुवलयापीडस्समाजद्वारि कुञ्जरः ॥ तिष्ठत्विति समाज्ञाप्य प्रेक्षागारमुपाययौ ॥ १७ ॥ स शुक्ले वाससी बिभ्रच्छ्वेतव्यजनचामरः ॥ शुशुभे श्वेतमुकुटश्श्वेताभ्र इव चन्द्रमाः ॥ १८ ॥ तस्य सिंहासनस्थस्य सुखासीनस्य धीमतः ॥ रूपमप्रतिमं दृष्ट्वा पौराः प्रोचुर्जयाशिषः ॥ १९ ॥

न्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ तत्र प्रेक्षागारेषु ॥ ८॥ ९॥ कुथाः आस्तरणविशेषाः ॥ १० ॥ फलावदंशाः जम्बीराद्युपदंशास्तैः पूर्णाः चाङ्गेर्यः चुक्रिकादिपानरसाः पानयोजिताः पानार्थं स्थापिताः ॥ ११ ॥ प्रस्तरणाः प्रकृष्टास्तरणाः ॥ १२ ॥ उत्तमागारिकाः गृहोपरि गृहं यत्तदुत्तमागारं तत्र भवाः । सूक्ष्मजालद्वारावलोको यस्तद्वन्तः । प्रेक्षागृहाः प्रेक्षार्था गृहाः ॥ १३ ॥ प्राङ्मुखः प्रेक्षागारः कंसस्य चकाशे इति द्वयोः संबन्धः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ राजा कंसः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

आवल्गितानि प्रस्फुरितानि अम्बराणि येषाम् ॥ २० ॥ क्ष्वेडित तत्साहितेन आस्फोटितेन आस्फालनेन उपलक्षितौ ॥ २१॥ २२ ॥ २३ ॥ कर शुण्डादण्डम् ॥ २४ ॥
॥ २५ ॥ २६ ॥ तालस्वन भज कोपयितु करतालिकाध्वनिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ बबाधे व्याकुल चकार॥ २९ ॥ अपोथयत् पुच्छाकर्षणेन भूमौ घर्षितवान् ॥३०॥

तत प्रविविशुर्मल्ला रङ्गमावल्गिताम्बरा ॥ तितस्थ भागश कक्षा प्राविशन्बलशालिन ॥ २० ॥ ततस्तूर्यनिनादेन क्ष्वेडितास्फोटितेन च ॥ वसुदेवसुतौ हृष्टौ रङ्गद्वारमुपस्थितौ ॥ २१ ॥ वल्गन्तौ मल्लसवीतौ सुरचन्दनभूषितौ ॥ ऊर्ध्वपीडौ स्रगापीडौ वाहुशस्त्रकृतौ यमौ ॥ आस्फोट्य न्तावन्योऽन्य बाहू चेवार्गलोपमौ ॥ २२ ॥ तावापतन्तौ त्वरितौ प्रतिपिद्धौ वराननौ ॥ तेन मत्तेन नागेन चोद्यमानेन वै भृशम् ॥ २३ ॥ स मत्तहस्ती दुधाऽग्रमा कृत्वा कुण्डलिनं करम् ॥ चकार चोदितो यत्नं निहन्तु वलकेशवौ ॥ २४ ॥ तत प्रहसित कृष्णस्त्रास्यमानो गजेन वै॥ कसस्य तन्मत चेन जगर्दे स दुरात्मन ॥ २५ ॥ त्वरते खलु कसोऽयं गन्तु वैवस्वतक्षयम् ॥ यो मामनेन नागेन प्रधर्पयितुमिच्छति ॥२६॥ सन्निकृष्टे ततो नागे गर्जमाने तथा घने ॥ सहसोत्पत्य गोविन्दश्चक्रे तालस्वन प्रभु ॥२७॥ क्ष्वेडितास्फोटितरव कृत्वा नागस्य चाग्रत ॥ कर ससीकरं तस्य प्रतिजग्राह वक्षसा ॥ २८ ॥ विपाणान्तरगो भूत्वा पुनश्चरणमध्यग ॥ बबाधे त गज कृष्ण पवनस्तोयदं यथा ॥२९॥ स हस्ता ग्राद्विनिष्क्रान्तो विपाणाग्राच्च दन्तिन ॥ विमुक्त पदमध्याच्च कृष्णो द्विपमपोथयत् ॥ ३० ॥ सोऽतिकायस्तु समूढो हन्तु कृष्णमशक्नुवन् ॥ गजस्स्वेष्वेव गात्रेषु मथ्यमानो ररास ह ॥३१॥ पपात भूमौ जानुभ्यां दशनाभ्यां तुतोद च ॥ मद सुस्राव रोषाच्च घर्मापाये यथा घन ॥ ३२॥ कृष्णस्तु तेन नागेन क्रीडित्वा शिशुलीलया ॥ निधनाय मतिं चक्रे कसद्विष्टेन चेतसा ॥ ३३ ॥ स तस्य प्रमुखे पाद कृत्वा कुम्भादनन्तरम् ॥ दोर्भ्यां विपाणमुत्पाट्य तेनैव प्राहरत्तदा ॥३४॥ स तेन वज्रकल्पेन स्वेन दन्तेन कुञ्जर ॥ हन्यमानश्शकृन्मूत्र मुमोचाऽऽर्तो ररास ह ॥३५॥ कृष्णजर्जरिताङ्गस्य कुञ्जरस्यार्तचेतस ॥ कटाभ्यामति सुस्राव वेगवद्वारि शोणितम् ॥ ३६ ॥ लाङ्गूल चास्य वेगेन निष्कर्प हलायुध ॥ शैलपृष्ठार्दसलीन वैनतेय इवोरगम् ॥ ३७ ॥ तेनैव गजदन्तेन कृष्णो हत्वा तु दन्तिनम् ॥ जघानेकप्रहारेण गजारोहणमुल्बणम् ॥ ३८ ॥ सार्तनाद महत्कृत्वा विदन्तो दन्तिनां वर ॥ पपात समहामात्रो वज्रभिन्न इवाचल ॥ ३९ ॥

संमूढ व्याकुल ररास शब्द कृतवान् ॥ ३१ ॥ दशनाभ्यां भूमौ भभाभ्यां तुतोद व्यथां प्राप ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ प्रमुखे भ्रूमध्यदेशे विपाण दन्तम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सार्तेति सम्पिरार्थः । सोऽजीवी वा सोऽर्तो । महन्महामात्यम् ॥ ३९ ॥

दन्तद्वयं द्वाभ्यां गृहीतमित्यन्ये ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ भोजराजः कंसः विपसादं विषादं
तोरणस्य बहिर्द्वारस्य अङ्गानि स्तम्भादीनि तोरणं वाहनं गजस्तस्याङ्गानीति टीकायामेकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ त्रिंशेऽमु
प्राप । तत्र हेत्वन्तरं पौराणामनुरागं च कृष्णे आलक्ष्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मदेन हास्तिसंबन्धिना लिप्तवा
ष्मिन्नथाध्याये मल्लयुद्धं परस्परम् ॥ मल्लानां हननं प्रोक्तं कंसस्य सानुगस्य च ॥१॥ प्रविशन्तं पूर्वजं पुरतः कृत्वा प्रविशन्तमित्यन्वयः ॥१॥

ततस्तौ तोरणाङ्गानि प्रगृह्य रणकर्कशौ ॥ गजस्य पादरक्षांश्च जघ्नतुः पुरुषर्षभौ ॥ ४०॥ तांश्च हत्वा विविशतुर्मध्यं रङ्गस्य तावुभौ ॥ नासत्या
वश्विनौ स्वर्गादवतीर्णाविवेच्छया ॥ ४१ ॥ वृष्ण्यन्धकाश्च भोजाश्च ददृशुर्वनमालिनौ ॥ क्ष्वेडितोत्कृष्टनादेन बाह्वोरास्फोटितेन च ॥ सिंहनादैश्च
तालैश्च हर्षयामासतुर्जनम् ॥ ४२ ॥ तौ दृष्ट्वा भोजराजस्तु विपसाद वृथामतिः ॥ पौराणामनुरागं च हर्षं चालक्ष्य भारत ॥४३॥ तं हत्वा पुण्ड
रीकाक्षो नदन्त दन्तिनां वरम् ॥ अवतीर्णोऽर्णवाकारं समाजं सहपूर्वजः॥४४॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कुवलयापीडवधो
नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविशन्त तु वेगेन मारुतावलिगतांबरम् ॥ पूर्वजं पुरतः कृत्वा कृष्णं कमललोचनम् ॥
॥ १ ॥ गजदन्तकृतोल्लेखं सुभुजं देवकीसुतम् ॥ लीलाकृताङ्गदं वीरं मदेन रुधिरेण च ॥२॥ वल्गमानं यथा सिंहं व्यूहमानं यथा घनम् ॥ बाहु
शब्दप्रहारेण चालयन्तं वसुंधराम् ॥ ३ ॥ औग्रसेनिः समालोक्य दन्तिदन्तोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं भृशायस्तमुखस्सरोषं समुदैक्षत ॥ ४ ॥ भुजास
क्तेन शुशुभे गजदन्तेन केशवः ॥ चन्द्रार्द्धबिम्बसंसक्तो यथैकशिखरो गिरिः ॥५॥ वल्गमाने तु गोविन्दे स कृत्स्नोरगसागरः ॥ जनौघप्रतिनादेन
पूर्यमाण इवाबभौ ॥ ६॥ ततः क्रोधाभिताम्राक्षः कंसः परमकोपनः ॥ चाणूरमादिशद्युद्धे कृष्णस्य सुमहाबलम् ॥ ७ ॥ अन्ध्रं मल्लं च निकृतिं
मुष्टिकं च महाबलम् ॥ बलदेवाय सक्रोधो दिदेशाद्रिचयोपमम् ॥ ८ ॥ कंसेनापि समाज्ञप्तश्चाणूरः पूर्वमेव तु ॥ योद्धव्यं सह कृष्णेन त्वया यत्न
वर्तेति वै ॥ ९ ॥ स रोषेण तु चाणूरः कषायीकृतलोचनः ॥ अभ्यावर्तत युद्धार्थमपां पूर्णो यथा घनः ॥ १० ॥

हुदेशमित्यर्थः ॥ २ ॥ व्यूहमानं कंसं हन्तुं विशेषतः तर्कयन्तं तं घनमिव संचरन्तम् । वा पक्षे ॥ ३ ॥ आयस्तमुखः म्लानमुखः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अन्ध्रम्
अन्धयितारं चाणूरापरनामानं कृष्णाय दिदेशेति संबन्धः बलदेवाय मुष्टिकमिति च निकृतिं कपटवन्तमित्युभयत्र संबन्धनीयम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

१ युद्धसमर्दयोगेन—इति पाठः ।

अवघुष्टे राजाज्ञया निश्शब्दे भवतेति भाषिते ॥११॥ सप्राश्निक सपरीक्षकम् अकातर भीरुरहित निर्मित विधिना ॥ १२ ॥ विनेय परिहर्तव्य ॥१३॥ स्थितः स्थित्वेन सयुज्यतो नियुद्धपर ॥ १४ ॥ एव बालो बालेनेत्यादिकक्षान्तरेण स्वस्वकक्षासम्पत एवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ मल्लवे विशेषमाह—तदिदमिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ एवं सदिहान जन भगवानाश्वासयति—अहमिति ॥ १९ ॥ २० ॥ य इति ॥ करीषेणोद्वर्तन अक्षेन क्षाल्न कषायेण गैरिकेणानुलेपन चेति मल्लानां समदाय इत्यर्थ ॥२१॥ सयम अन्योन्यम् अपसारणम् । स्थिरता अनपसरण व्यायाम स्थिरयोरपि हस्तपादादिचालन सत्क्रिया चालनेऽपि मर्मास्पर्शित्व सत्क्रियायामपि बलाधिक्येन रङ्गे नियता

अवघुष्टे समाजे तु निश्शब्दस्तिमिते जने ॥ यादवास्सादितास्तत्र इद वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥ बाहुयुद्धमिद रङ्गे सप्राश्निकमकातरम् ॥ क्रियाबल समाज्ञातमशस्त्र निर्मित पुरा ॥ १२ ॥ अङ्गिश्चातिश्रमो नित्य विनेय कालदर्शिभि ॥ करीषेण च मल्लस्य सतत सत्क्रिया स्मृता ॥ १३ ॥ स्थितो भूमिगतेनैव यो यथा मार्गत स्थित ॥ सयुज्यतश्च पर्याय प्राश्निके समुदाहृत ॥ १४ ॥ बालो वा यदि वा वृद्धो मध्यो वाऽपि कृशोऽपि वा ॥ बलस्थो वा स्थितो रङ्गे ज्ञेय कक्षान्तरेण वै ॥ १५ ॥ बलतश्च क्रियातश्च बाहुयुद्धविशारदै ॥ निपातानन्तर किंचिन्न कर्तव्य विजानता ॥ १६ ॥ तदिद प्रस्तुत रङ्गे युद्ध कृष्णान्ध्रमल्लयो ॥ बाल कृष्णो महानन्ध्र केय न स्याद्विचारणा ॥ १७ ॥ तत किलकिलाशब्द स्समाजे समवर्तत ॥ प्रावल्गत च गोविन्दो वाक्य चेदमुवाच ह ॥१८॥ अह बालो महानन्ध्रो वपुषा पर्वतोपम ॥ युद्ध ममानेन सह रोचते बाहु शालिना ॥ १९ ॥ युद्धव्यतिक्रम कश्चिन्न भविष्यति मत्कृत ॥ न ह्यह बाहुयोधानां दूषयिष्यामि यन्मतम् ॥२०॥ योऽय करीषधर्मश्च तोय धर्मश्च रङ्गज ॥ कषायस्य च ससर्ग समयो ह्येष कल्पित ॥२१॥ सयमः स्थिरता शौर्यं व्यायाम सत्क्रिया बलम् ॥ रङ्गे च नियता सिद्धि रेतद्युद्धविदां मतम् ॥ २२ ॥ अवैरमेव यदय सवैर कर्तुमुद्यत ॥ अत्र वै निग्रहः कार्यस्तोषयिष्याम्यह जगत् ॥ २३ ॥ करूषेषु प्रसूतोऽयं चाणूरो नाम नामत ॥ बाहुयोधी शरीरेण कर्मभिश्चाप चिन्त्यताम् ॥ २४ ॥ एतेन सहसो मल्ला निपातानन्तर हता ॥ रङ्गप्रतापकामेन मल्ल मार्गश्च दूषित ॥२५॥ शस्त्रसिद्धिस्तु योधानां सग्रामे शस्त्रयोधिनाम् ॥ रङ्गसिद्धिस्तु मल्लानां प्रतिमल्लनिपातजा ॥ २६ ॥

सिद्धिर्जयाख्या षड्भिः साधनैर्भवतीत्यर्थ ॥२२॥ यद्यपि रङ्गयुद्धमवैर तथाप्ययम् अन्ध्रः कसो वा सवैर कर्तुमुद्यतोऽतोऽस्य वधेनैव जगत्तोषयामि मा विषाद कुरुतेति भावः ॥२३॥२४॥निपातानन्तर न हन्तव्यमिति नियममतिक्रम्य हता ॥२५॥तदेवाह—शस्त्रेति ॥ शस्त्र शत्रोर्निवारण तदेव सिद्धि । मल्लानां तु पातनमात्र सिद्धिर्न वध इत्यर्थः॥२६॥

१ तत्र तु स्वसिद्धिमारभ्य—इति पाठ ।

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ हन्तुः प्रयोज्यस्य प्रयोजकस्य वधो वधजं पापम् ॥३०॥ ताभ्यां तयोः ॥३१॥ कङ्कटः आलिङ्गनेनावरोधसंनिपातः उभाभ्यां वक्षःसंश्लेषेणा वरोधः अवधूतं तयोर्बलवता अन्यस्य दूरीकरणं प्रमाथो भूमौ पातनम् उन्माथ उद्धृत्य निपातनम् ॥ ३२ ॥ शैलमयौ गण्डशैलोपमौ कठिनौ । क्षेपणैरास्फालनैः मुष्टिभिः मुद्रिकाङ्गुलिभिर्हस्ताग्रैः वराहोद्धूतं पादयोर्मध्ये प्रविश्यापक्षेपणम् । निःस्वनः विहीनस्वनो वाचा न्यक्करणं तैः ॥ ३३ ॥ कीलवज्रनिपातः कूर्परजानुभ्यामाघातः । प्रसृष्टः

रणे विजयमानस्य कीर्तिर्भवति शाश्वती ॥ हतस्यापि रणे शस्त्रैर्नाकपृष्ठं विधीयते ॥२७॥ रणे ह्युभयतस्सिद्धिर्हतस्येह घ्नतोऽपि वा ॥ सा हि प्राणा
न्तिकी यात्रा महद्भिस्साधु पूजिता ॥ २८ ॥ अयं तु मार्गो बलतः क्रियातश्च विनिःसृतः ॥ मृतस्य रङ्गे क्व स्वर्गो जयतो वा कुतो रतिः ॥२९॥
ये तु केचित्स्वदोषेण राज्ञः पण्डितमानिनः ॥ प्रतापार्थे हता मल्ला मल्लहन्तुर्वधो हि सः ॥३०॥ एवं संजल्पतामेव ताभ्यां युद्धं सुदारुणम् ॥ उभा
भ्यामभवद्घोरं वारणाभ्यां यथा वने ॥ ३१ ॥ कृतप्रतिकृतैश्चित्रैर्बाहुभिश्च सकङ्कटैः ॥ सन्निपातावधूतैश्च प्रमाथोन्मथनैस्तथा ॥३२॥ तावुभावपि
संश्लिष्टौ यथा शैलमयौ तथा ॥ क्षेपणैर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिस्स्वनैः॥३३॥ कीलवज्रनिपातैश्च प्रसृष्टाभिस्तथैव च ॥ शलाकानखपातैश्च पादो
द्धूतैश्च दारुणैः ॥ ३४ ॥ जानुभिश्चाश्मनिर्घोषैश्शिराभ्यां चावघट्टितैः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ॥ ३५ ॥ बाहुप्राणेन शूराणां समा
जोत्सवसन्निधौ ॥ अरज्यत जनस्सर्वस्सोत्कृष्टनिनदोत्थितः॥३६॥ साधुवादांश्च मञ्चेषु घोषयन्त्यपरे जनाः ॥ ततः प्रस्विन्नवदनः कृष्णप्रणिहि
तेक्षणः ॥ न्यवारयत तूर्याणि कंसस्सव्येन पाणिना ॥३७॥ प्रतिषिद्धेषु तूर्येषु मृदङ्गादिषु तेषु वै ॥ खे संगतान्यवाद्यन्त देवतूर्याण्यनेकशः ॥
॥३८॥ युद्ध्यमाने हृषीकेशे पुण्डरीकनिभेक्षणे ॥ स्वयमेव प्रवाद्यन्त तूर्यघोषास्तु सर्वशः ॥३९॥ अन्तर्धानगता देवा विमानैः कामरूपिभिः ॥
चेरुर्विद्याधरैस्सार्द्धं कृष्णस्य जयकाङ्क्षिणः ॥ ४० ॥ जयस्व कृष्ण चाणूरं दानवं मल्लरूपिणम् ॥ इति सप्तर्षयस्सर्वे ऊचुश्चैव नभोगताः ॥४१॥
चाणूरेण चिरं कालं क्रीडित्वा देवकीसुतः ॥ बलमाहारयामास कंसस्याभावदर्शिवान् ॥४२॥ ततश्चचाल वसुधा मञ्चाश्चैव जुघूर्णिरे ॥ मुकुटाच्चापि
कंसस्य पपात मणिरुत्तमः ॥४३॥ दोर्भ्यामानम्य कृष्णस्तु चाणूरं शीर्णजीवितम् ॥ प्राहरन्मुष्टिना मूर्ध्नि वक्षस्याहत्य जानुना ॥४४॥ निस्सृते
साश्रुरुधिरे तस्य नेत्रे सबन्धने ॥ तापनीये यथा घण्टे कक्षोपरि विलम्बिते ॥ ४५ ॥

अन्योन्यमङ्गुलिप्रदाः शलाका नखपाताः जत्रुदेशे अङ्गुष्ठेन कुक्षिदेशे इतराङ्गुलिभिश्च सहाक्रमणं पादोद्धूतैः तिर्यक्पादप्रक्षेपेण शत्रोश्चालनं स्थानात् ॥३४॥ अवघट्टितैः तिर्यगास्फालितैः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ तापनीये सौवर्णमये नेत्रे नेत्रपिण्डौ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ मस्तिष्को गण्डप्रदेशस्थौ मांसपिण्डौ ॥ ५४ ॥ ५५॥५६॥ ५७ ॥५८॥५९॥६०॥ भ्रूभेदो
भ्रूस्थानान्तर मध्य क्रोधरसस्थोद्भव रोमाञ्चेर्निर्गतो ज्वालाकलाप इवेत्यर्थ ॥ ६१ ॥ मानसाग्निना क्रोधाग्निना केशवायसधूमेन केशवे यत् आयस काठिन्यमरूक्षीकरण तदेव

पपात स तु रङ्गस्य मध्ये निःसृतलोचन ॥ चाणूरो विगतप्राणो जीवितान्ते महीतले ॥४६॥ देहेन तस्य मल्लस्य चाणूरस्य गतायुष ॥ सन्नि
रुद्धो महारङ्गस्स शैलेनेव लक्ष्यते ॥ ४७ ॥ रौहिणेयो हते तस्मिंश्चाणूरे बलदर्पिते ॥ जग्राह मुष्टिक रङ्गे कृष्णस्तोशलक पुन ॥ ४८॥ सन्नि
पात तु तौ मल्लौ प्रथमे क्रोधमूर्च्छितौ ॥ समेयातां रामकृष्णौ कालस्य वशवर्तिनौ ॥ ४९ ॥ निर्घाताघनवो भूत्वा रङ्गमध्ये ववल्गतु ॥ कृष्ण
स्तोशलमुद्यम्य गिरिशृङ्गोपम वली ॥ भ्रामयित्वा शतगुण निष्पिपेष महीतले ॥ ५० ॥ तस्य कृष्णाभिपन्नस्य पीडितस्य बलीयस ॥ मुखाद्
विनिर्गत्य सुस्राव मुसूर्षत ॥५१॥ सकर्पणस्तु मुष्टिर योधयित्वा महाबल ॥ अन्भमल्ल महामल्लो मण्डलानि व्यदर्शयत् ॥ ५२॥ मुष्टिनैकेन
तेजस्वी साशनिस्तनयित्नुना ॥ शिरस्यभ्यहनद्वीरो वज्रेणेव महागिरिम् ॥ ५३ ॥ स निष्पतितमस्तिष्को विस्रस्तनयनो भुवि ॥ पपात निहत
स्तेन ततो नादो महानभूत् ॥५४॥ अन्भतोशलको हत्वा कृष्णसकर्पणावुभौ ॥ क्रोधसरक्तनयनौ रङ्गमध्ये ववल्गतु ॥५५॥ समाजवाटो निर्म
ल्लोऽभवद्भीमदर्शन ॥ अन्ध्ये तदा महामल्ले मुष्टिके च निपातिते ॥ ५६॥ ये च सप्रेक्षका गोपा नन्दगोपपुरोगमा ॥ भयक्षोभितसर्वाङ्गास्सर्वे
तत्रावनस्थिरे ॥ ५७ ॥ हर्षज वारि नेत्राभ्यां वर्षमाणा प्रस्नुती ॥ प्रसवशोत्पीडिता कृष्ण देवकी समुदैक्षत ॥ ५८ ॥ कृष्णदर्शनजातेन बाष्पेणा
कुलितेक्षणा ॥ वसुदेवो जरा त्यक्त्वा स्नेहेन तरुणायते ॥ ५९ ॥ वारमुख्याश्च तास्सर्वा कृष्णस्य मुखपङ्कजम् ॥ पपुर्हि नेत्रभ्रमरैर्निमेषान्तरगा
मिभि ॥ ६० ॥ कसस्याथ मुखे स्वेदो भ्रूभेदान्तरगोचर ॥ अभवत्क्रोपनिर्यास कृष्णसदर्शनेरित ॥ ६१ ॥ केशवायसधूमेन रोषनिश्वासवा
युना ॥ दीप्तमन्तर्गत तस्य हृदय मानसाग्निना ॥ ६२ ॥ तस्य प्रस्फुरितोष्ठस्य स्विन्नालिकतलस्य वै ॥ कसवक्त्रस्य रोषेण रक्तसूर्यायते वपुः
॥ ६३ ॥ रोषरक्तान्मुखात्तस्य निःसृता स्वेदबिन्दवः ॥ यथा रविकरस्पृष्टा वृक्षादवश्यायबिन्दव ॥ ६४ ॥ सोऽज्ञापयत सक्रुद्धः पुरुषान्प्याय
यतान्नहून् ॥ गोपावेतौ समाजोघान्निष्काम्येतां वनेचरौ ॥ ६५ ॥

भ्रूमस्तन् मस्तक यस्य तेन केशवायसधूमेन रोष विशेषाज्जकारणमेन यत्ताप स एव निश्वासवायुर्यस्य ॥ ६२ ॥ स्विन्नालिकतलस्य प्रस्विन्नललाटस्य ॥६३ ॥ यथा वृक्षप
मसता अवश्यायबिन्दवो बालसूर्यकरस्पृष्टा भान्ति तद्वदित्यर्थः ॥ ६४ ॥ आज्ञापयत आज्ञापितवान्सन्धिरार्षः । व्यापतान् अतिघोरान ॥ ६५ ॥

॥६६॥ पापेषु कपटेषु निगडाकारैः ॥६७॥६८॥६९॥ आयस्तनयनः क्रोधप्रसारितनेत्रः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ... ॥ विसृतभूषणैः भ्रष्टाभरणैः॥८०॥ उत्तरीयेण वलितं वेष्टितम् आननं कण्ठो यस्य ॥८१॥ मञ्चान्निष्क्रम्य अथ
व्याकुलीकृतः ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७॥ ७८॥ ७९ ॥

न चैतौ द्रष्टुमिच्छामि विकृतौ पापदर्शनौ ॥ गोपानामपि मे राज्ये न कश्चित्स्थातुमर्हति ॥ ६६ ॥ नन्दगोपश्च दुर्मेधाः पापेष्वभिरतो मम ॥ आयसैर्निगडाकारैर्लोहपाशैर्निगृह्यताम् ॥ ६७ ॥ वसुदेवश्च दुर्वृत्तो नित्यं द्वेषकरो मम ॥ अवृद्धार्हेण दण्डेन क्षिप्रमद्यैव शास्यताम् ॥ ६८ ॥ ये चेमे प्राकृता गोपा दामोदरपरायणाः ॥ ह्रियन्तां गाव एतेषां यच्चास्ति वसु किंचन ॥ ६९ ॥ एवमाज्ञापयानं तं कंसं परुषभाषिणम् ॥ ददर्शायस्तनयनः कृष्णस्सत्यपराक्रमः ॥ ७० ॥ क्षिप्ते पितरि चुक्रोध नन्दगोपे च केशवः ॥ ज्ञातीनां च व्यथां दृष्ट्वा विसंज्ञां चैव देवकीम् ॥ ७१ ॥ स रङ्गमध्यादुत्पपात कृष्णः कंसासनान्तिकम् ॥ असन्न सिंह इव वेगेन केशवो जातविक्रमः ॥ आरुरुक्षुर्महाबाहुः कंसनाशार्थमच्युतः ॥ ७२ ॥ वाय्वायुनाक्षिप्तो यथा खस्थो घनाघनः ॥ ७३ ॥ ददृशुर्न हि तं सर्वे रङ्गमध्यादवप्लुतम् ॥ केवलं कंसपार्श्वस्थं ददृशुः पुरवासिनः॥ ७४ ॥ सोऽपि कंसस्तथायस्तः परीतः कालधर्मणा ॥ आकाशादिव गोविन्दं मेने तत्रागतं प्रभुम् ॥७५॥ स कृष्णेनायतं कृत्वा बाहुं परिघसन्निभम् ॥ मूर्द्धजेषु परामृष्टः कंसो वै रङ्गसंसदि ॥ ७६ ॥ मुकुटश्चापतत्तस्य काञ्चनो वज्रभूषितः ॥ शिरसस्तस्य कृष्णेन परामृष्टस्य पाणिना ॥७७॥ स ग्रहग्रस्त केशश्च कंसो निर्यत्नतां गतः ॥ तथैव च विसंमूढो वैकल्यं समपद्यत ॥ ७८ ॥ निगृहीतश्च केशेषु गतासुरिव निःश्वसन् ॥ न शशाक मुखं द्रष्टुं कंसः कृष्णस्य वै तदा॥ ७९ ॥ विकुण्डलाभ्यां कर्णाभ्यां छिन्नहारेण वक्षसा ॥ प्रलम्बाभ्यां च बाहुभ्यां गात्रैर्विसृतभूषणैः ॥ ८० ॥ भ्रंशितेनो त्तरीयेण सहसावलिताननः॥चेष्टमानस्समाक्षिप्तः कंसः कार्ष्णेन तेजसा॥८१॥चकर्ष च महारङ्गे मञ्चान्निष्क्रम्य केशवः॥ केशेषु तं बलाद्गृह्य कंसं क्लेशार्हतां गतम्॥८२॥कृष्यमाणस्स कृष्णेन भोजराजो महाद्युतिः॥समाजवाटे परिखां देहकृष्टां चकार ह॥८३॥समाजवाटे क्रीडित्वा विकृष्य च गतायुषम्॥कृष्णो विसर्जयामास कंसदेहमदूरतः॥८४॥धरण्यां मृदितः शिश्ये तस्य देहस्सुखोचितः॥ क्रमेण विपरीतेन पांसुभिः परुषीकृतः॥८५॥

स्तान्निपात्य तदुपरि स्वयं च निपत्य केशेषु तं गृह्य चकर्ष ॥८२॥ देहकृष्टां देहेन लाङ्गलेनेव कर्षिताम् ॥८३॥ गतायुषमिति । गतासोरपि कर्षणं मित्राणां सन्तोषार्थमित्यर्थः ॥ ८४ ॥ विपरीतेन शूरानर्हेण क्रमेण प्रकारेण ॥ ८ ॥

१ सत्ये इति पाठा० ।

विपर्यस्त कन्धरायास्तुम्नित्वेनान्यथाभूतम् ॥८६॥ असग्रामेति ॥ स्वर्गं कीर्तिश्च वीरमार्गः तदुभयभ्रष्ट इत्यर्थ ॥ ८७ ॥ अथाप्यस्य सद्गतिरस्तीत्याह—तस्येति॥८८॥ ॥८९ ॥ मन्नबोत्तारैः मन्नस्स्याविमरैः ॥९० ॥ ९१ ॥ कसभ्रातर सुमिलोत्पन्नमेव कसमित्रीभूत न त्वौग्रसेनिम् ॥९२॥ वाविति । बाह्याभ्यन्तरशत्रुजयिनाविति विशेष

तस्य तद्वदन श्याम सुनास मुकुट विना ॥ न विभाति विपर्यस्त विपलाश यथाऽम्बुजम् ॥८६॥ असग्रामहत कसस्स बाणैरपरिक्षत ॥ केश ग्राहान्निरस्तासुर्वीरमार्गान्निराकृत ॥ ८७ ॥ तस्य देहे प्रकाशन्ते सहसा केशवार्पिता ॥ मांसच्छेदघनास्सर्व नखाग्रा जीवितच्छिद ॥८८॥ तं हत्वा पुण्डरीकाक्ष प्रहर्षाद्द्विगुणप्रभ ॥ ववन्दे वसुदेवस्य पादौ निहतकण्टक ॥८९॥ मातुश्च शिरसा पादौ निपीड्य यदुनन्दन ॥ सासिञ्चत्स्म स्तनोत्पीडै कृष्णमानन्दजै सुते ॥९०॥ यादवांश्चैव तान्सर्वान्यथास्थान यथावय ॥ पप्रच्छ कुशल कृष्णो दीप्यमान स्वतेजसा ॥९१॥ बलदेवोऽपि धर्मात्मा कसभ्रातरमूर्जितम् ॥ बाहुभ्यामेव तरसा सुनामानमपोथयत् ॥ ९२ ॥ तौ जितारी जितक्रोधौ चिरविप्रोषितौ व्रजे ॥ स्वपितुर्भवन वीरौ जग्मतुर्हृष्टमानसौ ॥ ९३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कसवधो नाम त्रिंशोऽध्याय ॥ ३० ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ भर्तारं पतित दृष्ट्वा क्षीणपुण्यमिव ग्रहम् ॥ कसपत्न्यो हत कस समन्तात्पर्यवारयन् ॥१॥ त महीशयने सुप्त क्षितिनाथ गतायुषम् ॥ भार्यास्स्म दृष्ट्वा शोचन्ति मृग्यो मृगपतिं यथा ॥ २ ॥ हा हतास्स्म महाबाहो हताशा हतबान्धवा ॥ वीरपत्न्यो हते वीरे त्वयि वीर व्रतप्रिये ॥ ३ ॥ इमामवस्थां पश्यन्त्यः पश्चिमां तव नैष्ठिकीम् ॥ कृपण राजशार्दूल विलपामस्सबान्धवा ॥ ४ ॥ छिन्नमूलास्स्म सवृत्ताः परित्यक्तास्त्वया विभो ॥ त्वयि पञ्चत्वमापन्ने नाथेऽस्माकं महाबले ॥ ५ ॥ को नः कोपपरीताङ्गी रतिससर्गलालसा ॥ लता इव विचेष्टन्तीश्शयनीयानि नेष्यति ॥ ६ ॥ इद ते सदृश सौम्य ह्युष्णनिश्वासमारुतम् ॥ दहत्यर्को मुख कान्त निस्तोयमिव पङ्कजम् ॥ ७ ॥ इमे ते श्रवणे शून्ये न शोभेते विकुण्डले ॥ शिरोधरायां सलीने सततं कुण्डलप्रिये ॥८॥ क्व ते स मुकुटो वीर सर्वरत्नविभूषित ॥ अत्यर्थं शिरसो लक्ष्मीं यो दधारार्कसप्रभाम् ॥९॥ अनेन हि कलत्रेण तवान्त पुरशोभिना ॥ कथं दीनेन कर्तव्य त्वयि लोकान्तर गते ॥१०॥ ननु नाम स्त्रियस्साध्व्य प्रियभोगे ष्ववस्थिता ॥ पतीनामपरित्याज्यास्स त्व नस्त्यज्य गच्छसि ॥ ११ ॥

पद्यपार्थः ॥९३॥ इति श्रीहरिवंशे वि० णि टीकायां त्रिंशोऽध्याय ॥३०॥ अथ कसिंगे तस्याप विलाप क्रमयोपितवाम् ॥ मातुश्च मन्मण पत्युर्विलपसि कसघातिनः ॥१॥ भर्तार पतित दृष्ट्वेत्यादि ॥ स्पष्टार्थः ॥१॥२॥३॥४॥५॥६॥७॥८॥९॥१०॥११॥

१ ख मगसेन—इति पाठ । २ ज्वाहि—इति ग ।

॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ वयं दुःखेष्वनुचितास्सुखेष्वेव त्वयैधिताः॥ कथं
अहो कालो महावीर्यो येन पर्यायकर्मणा ॥ कालतुल्यस्सपत्नानां त्वं क्षिप्रमपनीयसे ॥ १२ ॥ त्वं हि नस्सा गतिश्छिन्ना कृतान्तेन बलीयसा
वत्स्याम विधवा नाथ कार्पण्यमाश्रिताः ॥ १३ ॥ स्त्रीणां चारित्रलुब्धानां पतिरेकः परा गतिः ॥ सह त्वया गतः कालस्त्वदङ्के क्रीडितं
॥ १४ ॥ वैधव्येनाभिभूतास्स्मः शोकसंतप्तमानसाः ॥ रोदितव्यह्रदे मग्नाः क्व गच्छामस्त्वया विना॥१५॥ एकदुष्कृतकारिण्यस्सर्वा वैधव्यलक्ष
कृतम्॥क्षणेन त्वद्विहीनास्स्म अनित्या हि नृणां गतिः॥१६॥अहो बलविहीनास्स्म विपन्ने त्वयि मानद ॥ अस्माकं त्वमनाथा
णाः ॥ १७ ॥ त्वया स्वर्गप्रतिच्छन्दैर्लालितास्स्म रतिप्रियाः ॥ त्वयि कामवशास्सर्वाः स नस्त्यज्य क्व गच्छसि ॥ १८ ॥ एवमार्तकलत्रस्य शाम्यमा
नां नाथो ह्यसि सुरोपम ॥ आसां विलपमानानां कुररीणामिव प्रभो ॥ प्रतिवाक्यं जगन्नाथ दातुमर्हसि मानद ॥१९॥ यतस्त्वं प्रस्थितो वीर विहायेमं
नेषु बन्धुषु ॥ गमनं ते महाभाग दारुणे प्रतिभाति नः ॥ २० ॥ नूनं कान्ततराः कान्त परलोके वरास्त्रियः ॥ अहो निष्करुणा यात्रा नरा
गृहे जनम् ॥ २१ ॥ किं नु ते कारणं वीर भार्यास्वेतासु भूरिद ॥ आर्तनादं रुदन्तीषु यन्मोहान्नावबुध्यसे ॥२२ ॥ स्वर्गस्त्रीणां प्रिया
णामौर्ध्वदेहिकी ॥ यत्परित्यज्य दारान्स्वान्निरपेक्षा व्रजन्ति हि ॥ २३ ॥ अपतित्वं स्त्रियाश्श्रेयो न तु शूरः पतिः स्त्रियाः ॥ हत्वा
श्शूरास्तेषामपि च ताः प्रियाः ॥ २४ ॥ अहो क्षिप्रमदृश्येन नयता त्वां रणप्रियम् ॥ प्रहृतं नः कृतान्तेन सर्वासामन्तरात्मसु ॥ २५ ॥ अमर्त्यैरजितो
जरासन्धबलं जित्वा यक्षांश्च संयुगे ॥ कथं मानुषमात्रेण हतस्त्वं जगतीतले ॥२६॥ इन्द्रेण सह संग्रामं कृत्वा सायकविग्रहम् ॥ त्वया पौरज
युद्धे मर्त्येनासि कथं हतः ॥ २७ ॥ त्वया सागरमक्षोभ्यं विक्षोभ्य शरवृष्टिभिः ॥ रत्नसर्वस्वहरणं जित्वा पाशधरं कृतम् ॥२८॥ प्रेषयन्तो वरा
नस्यार्थे मन्दं वर्षति वासवे ॥ सायकैर्जलदाञ्जित्वा बलाद्वर्षं प्रवर्तितम् ॥ २९ ॥ प्रतापावनतास्सर्वे तव तिष्ठन्ति पार्थिवाः ॥ प्राप्ता
र्हाणि रत्नान्याच्छादनानि च ॥ ३० ॥ तवैवं देवकल्पस्य दृष्टवीर्यस्य शत्रुभिः ॥ कथं प्राणान्तकं घोरमीदृशं भयमागतम् ॥ ३१ ॥
स्स्मो विधवाशब्दं त्वयि नाथे निपातिते ॥ अप्रमत्ताः प्रमत्तेन कृतान्तेन निराकृताः ॥ ३२ ॥ यद्येवं नाथ गन्तव्यं यदि वा विस्मृता वयम् ॥
वाङ्मात्रेणापि यामीति वक्तव्ये कः परिश्रमः ॥३३॥ प्रसीद नाथ भीतास्स्म पादौ ते याम मूर्द्धभिः॥अलं दूरप्रवासेन निवर्तस्व नराधिप॥३४॥
॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ ३६ ॥ रुदिते अनुशय आशयोऽन्त करण रुदितानुशय ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३॥४४॥४५॥४६॥४७॥४८॥४९॥
अहो वीर कथं शेषे निषण्णस्तृणपांसुषु ॥ शयानस्य हि ते भूमौ कस्मान्नोद्विजते वपु ॥३५॥ केन सुतप्रहारोऽयं दत्तोऽस्माकमतर्कित ॥ प्रदत्त
केन सर्वासु नारीष्वेवं सुदारुणम् ॥ ३६ ॥ रुदितानुशयो नार्या जीवन्त्या परिदेवनम् ॥ किं वय सति गन्तव्ये सह भर्त्रा रुदामहे ॥ ३७ ॥
एतस्मिन्नन्तरे दीना कंसमाता प्रवेपती ॥ क मे वत्स क मे पुत्र इति रोरूयती भृशम् ॥ ३८ ॥ साऽपश्यन्निहत पुत्र निष्प्रभ शशिन यथा ॥
हृदयेन विदीर्णेन भ्राम्यमाणा पुन पुन ॥ ३९ ॥ पुत्र समभिवीक्षन्ती हा हताऽस्मीति वाशती ॥ स्नुषाणामार्तनादेन विललाप रुरोद च॥४०॥
सा तस्य वदनं दीनमुत्सङ्गे पुत्रगृद्धिनी ॥ कृत्वा पुत्रेति कारुण्य विललापार्तया गिरा ॥४१॥ पुत्र शूरव्रते युक्त ज्ञातीनां नन्दिवर्द्धन ॥ किमि
व त्वरित वत्स प्रस्थान कृतवानसि ॥ ४२ ॥ प्रसुप्तश्चातिविवृते किं पुत्र नियम विना ॥ वत्स नैवंविधा भूमौ शेरते कृतलक्षणाः ॥ ४३ ॥ राव
णेन पुरा गीत श्लोकोऽय साधुसमत ॥ बलज्येष्ठेन लोकेषु राक्षसानां समागमे ॥ ४४ ॥ एवमूर्जितवीर्यस्य मम देवनिघातिन ॥ बान्धवेभ्यो
भय घोर दुर्निवार्यं भविष्यति ॥ ४५ ॥ तथैव ज्ञातिलुब्धस्य मम पुत्रस्य धीमत ॥ ज्ञातिभ्यो भयमुत्पन्न शरीरान्तकर महत् ॥ ४६ ॥ सा
पतिं भूपतिं वृद्धमुग्रसेन विचेतसम् ॥ उवाच रुदती वाक्य वित्रस्ता हरिणी यथा ॥ ४७ ॥ एह्येहि राजन्दुद्दात्मन्पश्य पुत्रं जनेश्वरम् ॥ शयानं
वीरशयने वज्राहतमिवाचलम् ॥ ४८ ॥ अस्य कुर्मो महाराज निर्याणसदृशीं क्रियाम् ॥ प्रेतत्वमुपपन्नस्य गतस्य यमसादनम् ॥ ४९ ॥ वीरभो
ग्यानि राज्यानि वय चापि पराजिताः ॥ गच्छ विज्ञाप्यतां कृष्ण कंससत्कारकारणात् ॥५०॥ मरणान्तानि वैराणि शान्ते शान्तिर्भविष्यति ॥
प्रेतकार्याणि कार्याणि मृतः किमपराध्यते ॥ ५१ ॥एवमुक्त्वा पतिं भोज केशानाकृष्य दु खिता ॥ पुत्रस्य मुखमीक्षन्ती विललापेत्र सा भृशम्
॥ ५२ ॥ इमास्ते किं करिष्यन्ति भार्या राजन्सुखोचिता ॥ त्वां पतिं सुपतिं प्राप्य या विपन्नमनोरथाः ॥ ५३ ॥ इम ते पितर वृद्ध कृष्णस्य
वशवर्तिनम् ॥ कथ द्रक्ष्यामि शुष्यन्त कासारसलिल यथा ॥ ५४ ॥ अद्य ते जननी पुत्र किमर्थं नाभिभाषसे ॥ प्रस्थितो दीर्घमध्वान परित्यज्य
प्रियं जनम्॥५५॥अहो वीराल्पमायाया कृतान्तनाभिवर्तिना॥आच्छिद्य मम संत्रायो नीयसे नयकोविद ॥५६॥ दानमानगृहीतानि वृत्तान्येता
नि तैर्गुणैः ॥ रुदन्ति तव भृत्यानां कुलानि कुलपूर्षभ॥५७॥उत्तिष्ठ नरशार्दूल दीर्घबाहो महाबल ॥ त्राहि दीन जनं सर्वं पुरमतःपुर यथा॥५८॥
॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

|| ५९ || इति श्रीह० टीकायामेकात्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥छ॥ द्वात्रिंशेऽस्मिन्नथाध्याये राज्ञो विज्ञप्तिरुच्यते ॥ उग्रसेनाभिषेकश्च कंससंस्कारपूर्वकः॥ १ ॥उग्रसेनः विषपीतः
पीतविषः ॥ १ ॥ पश्चानुतापात्पश्चात्तापाच्छान्दसस्तकारलोपः ॥ २ ॥ तस्मिन् तस्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ स्त्रीणां परिदेवितमात्रेण कृतान्तस्यापि शोको विधीयत इति

रुदतीनां भृशार्तानां कंसस्त्रीणां सुविस्तरम्॥ जगामास्तं दिनकरः संध्यारागेण रञ्जितः॥५९॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु ह०वि०कंसस्त्रीविलापो
नामैकत्रिंशोऽध्यायः ॥३१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ उग्रसेनस्तु कृष्णस्य समीपं दुःखितो ययौ ॥ पुत्रशोकाभिसंतप्तो विषपीत इव श्वसन् ॥१॥
स ददर्श गृहे कृष्णं यादवैः परिवारितम् ॥ पश्चानुतापाद्ध्यायन्तं कंसस्य निधनाविलम् ॥ २ ॥ कंसनारीविलापांश्च श्रुत्वा स करुणान्बहून् ॥
गर्हमाणं तथात्मानं तस्मिन्यादवसंसदि ॥ ३ ॥ अहो मयातिबाल्येन रोषादोषानुवर्तिना ॥ वैधव्यं स्त्रीसहस्राणां कंसस्यास्य वधे कृतम् ॥ ४ ॥
कारुण्यं खलु नारीषु प्राकृतस्यापि जायते ॥ एवमार्तं रुदन्तीषु मया भर्तरि पातिते ॥५॥ परिदेवितमात्रेण शोकः खलु विधीयते ॥ कृतान्त
स्यानभिज्ञानां स्त्रीणां कारुण्यसंभवः ॥ ६ ॥ कंसस्य हि वधश्श्रेयान्प्रागेवाभिमतो मम ॥ सतामुद्वेजनीनस्य पापेष्वभिरतस्य च ॥ ७ ॥ लोके
पतितवृत्तस्य परुषस्याल्पमेधसः ॥ आक्लिष्टं मरणं श्रेयो न विद्विष्टस्य जीवितम् ॥ ८ ॥ कंसः पापपरश्चैव साधूनामप्यसंमतः ॥ धिक्छब्दपाति
तश्चैव जीविते चास्य का दया ॥ ९ ॥ स्वर्गे तपोभृतां वासः फलं पुण्यस्य कर्मणः ॥ इहापि यशसा युक्तस्स्वर्गस्थैरवधार्यते ॥१०॥ यदि स्यु
र्निभृता लोकास्स्युश्च धर्मपराः प्रजाः ॥ नरा धर्मप्रवृत्ताश्च न राज्ञामनयस्स्पृशेत् ॥११॥ निग्रहे दुष्टवृत्तीनां कृतान्तः कुरुते फलम् ॥ इष्टधर्मेषु
लोकेषु कर्तव्यं पारलौकिकम् ॥१२॥ अतीव देवा रक्षन्ति नरं धर्मपरायणम् ॥ कर्तारस्सुलभा लोके दुष्कृतस्य हि कर्मणः ॥१३॥ हतस्सोऽयं
मया कंसस्साध्वेतदवगम्यताम् ॥ मूलच्छेदः कृतस्तस्य विपरीतस्य कर्मणः ॥१४॥ तदेष सान्त्व्यतां सर्वश्शोकार्तः प्रमदाजनः ॥ पौराश्च पुर्यां
श्रेण्यश्च सान्त्व्यन्तां सर्व एव हि ॥१५॥ एवं ब्रुवति गोविन्दे विवेशावनताननः ॥ उग्रसेनो यदून्गृह्य पुत्रकिल्बिषशङ्कितः॥१६॥स कृष्णं पुण्ड
रीकाक्षमुवाच यदुसंसदि ॥ बाष्पसंदिग्धया वाचा दीनया सज्जमानया ॥ १७ ॥ पुत्रो निर्यापितः क्रोधान्नीतो याम्यां दिशं रिपुः ॥ स्वधर्मा
धिगता कीर्तिर्नाम विश्रावितं भुवि ॥ १८ ॥

योजना ॥६॥ ७ ॥८॥९॥ स्वर्गस्थैस्तुल्य इति शेषः॥ १०॥ राज्ञां नृपान्॥११॥कुरुते ददाति॥१२॥१३॥ विपरीतस्य पापस्य ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥

१ उपयुज्यते—इति पाठा० ।

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतीच्छन्तु अप्रीकुर्वन्तु ॥२३॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८ ॥ २९॥३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

स्थापित सत्सु माहात्म्य शङ्किता रिपव कृता ॥ स्थापितो यादवो वशो गर्वितास्सुहृद कृता ॥१९॥सामन्तेषु नरेन्द्रेषु प्रतापस्ते प्रकाशित ॥ मित्राणि त्वां भजिष्यन्ति सश्रयिष्यन्ति पार्थिवा ॥२०॥प्रकृतयोऽनुयास्यन्ति स्तोष्यन्ति त्वां द्विजातय ॥सधिविग्रहमुख्यास्त्वां प्रणमिष्यन्ति मन्त्रिण ॥२१॥हस्त्यश्वरथसपूर्णं पदातिगणसकुलम्॥प्रतिगृहाण कृष्णेद कसस्य बलमव्ययम्॥२२॥धन धान्यं च यत्किंचिद्रत्नान्याच्छादनानि च॥ प्रतीच्छन्तु नियुक्ता वै त्वदीया कृष्ण पूरुषा॥२३॥ स्त्रियो हिरण्य यानानि यदन्यद्वसु किंचन ॥ एव हि विहित योगे पर्याप्ते कृष्ण विग्रहे ॥२४॥प्रतिष्ठितायां मेदिन्यां यदूनां शत्रुसूदन ॥ त्व गतिश्चागतिश्चैव यदूनां यदुनन्दन॥२५॥ शृणुष्व वदतां वीर कृपणानामिदं वच ॥ अस्य त्वत्कोपदग्धस्य कसस्याशुभकर्मण ॥२६॥तव प्रसादाद्गोविन्द प्रेतकार्यं क्रियेत ह॥तस्य कृत्वा नरेन्द्रस्य विपन्नस्यौर्ध्वदेहिकम्॥२७॥ सस्नुषोऽह सभार्यश्च चरिष्यामि मृगैस्सह॥प्रेतसत्कारमात्रेण कृते बान्धवकर्मणि॥२८॥आनृण्य लौकिक कृष्ण गता किल भवन्ति हि ॥ तस्याग्निं पश्चिम कृत्वा चितिस्थाने विधानत॥तोयप्रदानमात्रेण कसस्यानृण्यमाप्नुयाम् ॥२९॥ एतत्ते कृष्ण विज्ञाप्य स्नेहोऽत्र मयि युज्यताम्॥प्राप्नोति सुगतिं तत्र कृपण पश्चिमां क्रियाम् ॥३०॥एतच्छ्रुत्वा वचस्तस्य कृष्ण परमविस्मित ॥प्रत्युवाचोग्रसेन वै सान्त्वपूर्वमिद वचः ॥३१॥ काल्युक्तमिद तात त्वयैतत्सम्भाषितम् ॥ सदृश राजशार्दूल वृत्तस्य च कुलस्य च ॥३२॥ यत्त्वमेवविधो नृपे गतेऽर्थे दुरतिक्रमे ॥ प्राप्स्यते नृपसत्कार कस प्रेतग तोऽपि सन्॥३३॥ कुले महति ते जन्म वदान्विदितवानसि॥ कथ न ज्ञायते तात नियतिर्दुरतिक्रमा॥३४॥ स्थावगणां च भूतानां जङ्गमानां च पार्थिव ॥ पूर्वजन्मकृत कर्म कालेन परिपच्यते ॥३५॥श्रुतवन्तोऽर्थवन्तश्च दातार प्रियदर्शना ॥ ब्रह्मण्या नयसंपन्ना दीनानुग्रहकारिण ॥३६॥ लोकपालसमास्तात महेन्द्रसमविक्रमा ॥क्षितिपाला कृतान्तेन नीयन्ते नृपसत्तम॥३७॥ धामकास्सर्वभावज्ञा प्रजापालनतत्परा ॥ क्षत्रधर्मपरा दान्ता कालेन निधनं गता ॥ ३८॥ स्वयमात्मकृत कर्म शुभ वा यदि वाऽशुभम् ॥ प्राप्ते काले तु तत्कर्म दृश्यते सर्वदेहिनाम् ॥ ३९ ॥ ५पा प्रन्तर्हिता माया दुर्विज्ञेया सुरैरपि ॥ यथाऽयं भुज्यते लोको यत्र कर्मैव कारणम्॥४०॥कालेनाभिहत कंसः पूर्वकर्मप्रचोदित ॥ न ह्यह कारण तत्र काल कर्म च कारणम्॥४१॥सूर्यसोममय तात कृत्स्न स्थावरजङ्गमम् ॥ कालेन निधन गत्वा कालेनैव च जायते ॥ ४२ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ दृश्यते भोगेनानुभूयते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

॥४३॥४४॥ परायणपरः परस्य कर्मणोऽयनं गमनं तत्परस्तदधीनः कालोऽपि कर्माधीनः तेन स्वकर्मणैवायं मृत इत्यर्थः । अहं तु निमित्तमात्रं शस्त्रवदिति भावः । यथो
कम् । "स्वकर्मैव नरं हन्ति न शस्त्रारिपुमृत्यवः । नोर्भि नेभ्यं न वा सभ्यं चोरहत्यावलम्बते॥"इति ॥४५॥ सा गतिः या कालात्परा मोक्षरूपा ॥४६॥ येन कर्मणा । तत

स्वदोषेणैव दग्धस्य सूनोस्तव नराधिप ॥ नाहं
स कालस्सर्वभूतानां निग्रहानुग्रहे रतः ॥ तस्मात्सर्वाणि भूतानि कालस्य वशगानि वै ॥४३॥
परायणपरः कालः किं करिष्यत्यकारणः ॥४५॥
वै कारणं तत्र कालस्तत्र च कारणम् ॥४४॥ अथ वाऽहं भविष्यामि कारणं नात्र संशयः ॥
गतिः कालस्य सा येन सर्वं कालस्य गोचरम्॥
कालस्तु बलवान्राजन्दुर्विज्ञेया हि सा गतिः ॥ परावरविशेषज्ञा यां यान्ति समदर्शिनः ॥४६॥
न चापि राज्यलुब्धेन मया कंसो निपातितः ॥४८॥
ब्रवीमि यदहं तात तदनुष्ठीयतां वचः॥४७॥ न हि राज्येन मे कार्यं नाप्यहं नृप काङ्क्षितः ॥
अहं स एव गोमध्ये गोपैः सह वनेचरः ॥
किं तु लोकहितार्थाय कीर्त्यर्थं च सुतस्तव ॥ व्यङ्गभूतः कुलस्यास्य सानुजो विनिपातितः ॥४९॥
न मे कार्यं नृपत्वेन विज्ञाप्यं क्रियतामिदम् ॥५१॥
प्रीतिमान्विचरिष्यामि कामचारी यथा गजः ॥५०॥ एतावच्छतशोऽप्येवं सत्येनैतद्ब्रवीमि ते ॥
यदि ते मत्प्रियं कार्यं यदि वा नास्ति ते
भवान्राजाऽस्तु मान्यो मे यदूनामग्रणीः प्रभुः ॥ विजयायाभिषिच्यस्व स्वराज्य नृपसत्तम ॥ ५२ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ एतच्छ्रुत्वा तु वचनं नोत्तरं प्रत्यभाषत ॥ व्रीडिताधोमुखं
व्यथा ॥ मया निसृष्टं राज्यं स्वं चिराय प्रतिगृह्यताम् ॥ ५३ ॥
स बद्धमुकुटः श्रीमानुग्रसेनो महाद्युतिः ॥ चकार सह कृष्णेन कंसस्य
तं तु राजानं यदुसंसदि॥५४॥अभिषेकेन गोविन्दो योजयामास धर्मवित् ॥
रजन्यां तु निवृत्तायां तत
निधनक्रियाम् ॥५५॥ तं सर्वे यादवा मुख्या राजानं कृष्णशासनात् ॥ अनुजग्मुः पुरीमार्गे देवा इव शतक्रतुम् ॥५६॥
नैष्ठिकेन विधानेन चक्रुस्ते कंससत्क्रि
स्सूर्ये विराजिते ॥ पश्चिमं कंससंस्कारं चक्रुस्ते यदुपुङ्गवाः॥५७॥शिबिकायामथारोप्य कंसदेहं यथाक्रमम् ॥
तथैव भ्रातरं चास्य सुनामानं महाभु
याम् ॥५८॥ स नीतो यमुनातीरमुत्तमं नृपतेः सुतः ॥ सत्कृतश्च यथान्यायं नैधनेन चिताग्निना ॥५९ ॥
अक्षयं चास्तु प्रेतेभ्यो भाषमाणाः पुनःपुनः ॥६१॥
जम्॥संस्कारं लम्भयामासुःसह कृष्णेन यादवाः॥६०॥ताभ्यां ते सलिलं चक्रुर्वृष्ण्यन्धकपुरोगमाः॥

व्रीडितश्चासौ अधोमुखश्च तम्
वचः वचनप्रतिपाद्यं कर्मानुष्ठीयताम् ॥ ४७ ॥ काङ्क्षितः काङ्क्षा सञ्जाता यस्य तादृशः ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥ ५२ ॥५३॥
॥ ५४ ॥५५॥पुरीमार्गे पुरप्रवेशमार्गे ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥

---

१ यथा खग–इति पाठा० ।

॥ २ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ छ ॥ अथार्थिने त्वयाऽपराये विप्रापुत्र गुरोर्मृतस्य ॥ लब्ध्वा तस्मै पर दत्त्वा ··पापागारितीर्थवि ॥ १ ॥ स कृष्ण इति॥ १॥ २॥ कारय काशिदेशजम् ॥ ३॥ ४॥ ५॥ श्रुतिधरौ श्रवणमात्रग्राहिणौ ॥ ६॥ चतुष्पाद दीक्षासंग्रहसिद्धिप्रयोगास्यैश्चतुर्भि

हिरण्यस्य सुवर्णस्य दश कोटीस्तथा हरिः ॥ गावो रत्नानि वासांसि ग्रामान्नगरसमतान् ॥ ६२॥ ददौ कंस समुद्दिश्य ब्राह्मणेभ्यो नृपोत्तम ॥ अक्षय चापि विप्रेभ्यो भाषमाणा पुनः पुनः ॥ ६३ ॥ तयोस्ते सलिलं दत्त्वा यादवा दीनमानसाः ॥ पुरस्कृत्योग्रसेनं वै विविशुर्मधुरां पुरीम् ॥ ६४ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि उग्रसेनाभिषेककंससंस्कारकथनं नाम द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२॥ ॥ छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र बलवान्रौहिणेयेन सङ्गतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया ज्वलन् ॥ चचार मथुरां वीरस्स रत्नाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सहितौ रामकेशवौ ॥ गुरुं सान्दीपनिं काश्यमवन्तिपुरवासिनम् ॥ ३॥ धनुर्वेदचिकीर्षार्थं मुभौ तावभिजग्मतुः ॥ निवेद्य गोत्रं स्वाध्यायमाचारेणाभ्यलंकृतौ ॥ ४ ॥ शुश्रूषू निरहङ्कारावुभौ रामजनार्दनौ ॥ प्रतिजग्राह तौ काश्यो विद्या प्रादाच्च केवलाः ॥ ५॥ तौ च श्रुतिधरौ वीर यथावत्प्रतिपद्य ताम् ॥ अहोरात्रैश्चतुष्षष्ट्या साङ्गवेदमधीयताम् ॥ ६ ॥ चतुष्पाद धनुर्वेदं शस्त्रग्राम ससंग्रहम् ॥ अचिरेणैव कालेन गुरुस्तावभ्यशिक्षयत् ॥ ७॥ अतीवामानुषीं मेधां चिन्तयित्वा तयोर्गुरुः ॥ मेने तावागतौ वीरौ देवौ चन्द्रदिवाकरौ ॥ ८ ॥ ददर्श च महात्मानावुभौ तावपि पर्वसु ॥ पूजयन्तौ महादेवं साक्षाद्विष्णुं व्यवस्थितम् ॥ ९ ॥ गुरुं सान्दीपनिं कृष्णः कृतकृत्योऽभ्यभाषत ॥ गुर्वर्थं किं ददानीति रामेण सह भारत ॥ १० ॥ तयोः प्रभावं स ज्ञात्वा गुरुः प्रोवाच हृष्टवान् ॥ पुत्रमिच्छाम्यहं दत्तं यो मृतो लवणाम्भसि ॥ ११ ॥ पुत्र एकोऽपि मे जातस्स चापि तिमिना हृतः ॥ प्रभासे तीर्थयात्रायां तं मे त्वं पुनरानय ॥ १२॥ तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णो रामस्यानुमते स्थितः ॥ गत्वा समुद्रं तेजस्वी विवेशान्तर्जलं हरिः ॥ १३ ॥ समुद्रः प्राञ्जलिर्भूत्वा दर्शयामास स्वं तदा ॥ तमाह कृष्णः क्वासौ भोः पुत्रस्सांदीपनेरिति ॥ १४॥ समुद्रः प्रत्युवाचेदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ॥ तिमिरूपेण तं बालं ग्रस्तवानिति माधव ॥ १५ ॥ उन्मथ्य सलिलात्तस्माद्ग्रस्तवानिति भारत ॥ स पञ्चजनमासाद्य जघान पुरुषोत्तमः ॥ न चाससाद तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युत ॥ १६ ॥

पादैर्नेतम् । सर्मसंग्रह सरहस्यम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तयोश्चन्द्रसूर्यतामनुमाय तदाराध्यत्वेन कृष्णं प्रत्यक्षेणैव ददर्शेत्याह—ददर्श चेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स मृत मे ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥ २२ ॥ रत्नानि च वैवस्वतेन दत्तानि ॥२३॥ तस्य वैवस्वतस्य दासैरिति शेषः ॥ २४॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥ २८ ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शंखं लेभे जनार्दनः ॥ यस्तु देवमनुष्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥१७॥ ततो वैवस्वतपुरं जगाम पुरुषोत्तमः ॥ ततो यमोऽ
भ्युपागम्य ववन्दे तं गदाधरम् ॥१८॥ तमुवाचाथ वै कृष्णो गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ॥ तयोस्तत्र तदा युद्धमासीद्घोरतरं महत् ॥१९॥ततो वैवस्वतं
घोरं निर्जित्य पुरुषोत्तमः॥आससाद च तं बालं गुरुपुत्रं तदाऽच्युतः॥२०॥ आनिनाय गुरोः पुत्रं चिरं नष्टं यमक्षयात् ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रः
प्रभावादमितौजसः ॥ २१ ॥ दीर्घकालगतः प्रेतः पुनरासीच्छरीरवान् ॥ तदशक्यमचिन्त्यं च दृष्ट्वा सुमहदद्भुतम् ॥ २२ ॥ सर्वेषामेव भूतानां
विस्मयस्समजायत ॥ स गुरोः पुत्रमादाय पाञ्चजन्यं च माधवः ॥ रत्नानि च महार्हाणि पुनरायाज्जगत्प्रभुः ॥२३॥ राक्षसैस्तस्य रत्नानि महा
र्हाणि बहूनि च ॥ आनाय्यावेदयामास गुरवे वासवानुजः ॥२४॥ गदापरिघयुद्धेषु सर्वास्त्रेषु च तावुभौ ॥ अचिरान्मुख्यतां प्राप्तौ सर्वलोके धनु
र्भृताम् ॥ २५ ॥ ततस्सान्दीपनेः पुत्रं तद्रूपवयसं तदा ॥ प्रादात्कृष्णः प्रतीतात्मा सह रत्नैरुदारधीः ॥ २६ ॥ चिरनष्टेन पुत्रेण काश्यस्सान्दी
पनिस्तदा ॥ समेत्य मुमुदे राजन्पूजयन्रामकेशवौ ॥ २७ ॥ कृतास्त्रौ तावुभौ वीरौ गुरुमामन्त्र्य सुव्रतौ ॥ आयातौ मथुरां भूयो वसुदेवसुतावुभौ
॥ २८ ॥ ततः प्रत्युद्ययुस्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥ २९ ॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणस्सपुरोहिताः ॥
सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत ॥३० ॥ नान्दितूर्याण्यवाद्यन्त तुष्टुवुश्च जनार्दनम् ॥ रथ्याः पताकामालिन्यो भ्राजन्ते स्म समन्ततः॥३१॥
प्रहृष्टमुदितं सर्वमन्तःपुरमशोभत ॥ गोविन्दागमनेऽत्यर्थं यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ३२ ॥ मुदिताश्चाथ गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ तत्रासीत्प्र
थिता गाथा यादवानां प्रियङ्करा ॥ ३३ ॥ गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्सर्वे क्रीडध्वं सह बान्धवैः ॥ ३४ ॥ न
तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥ मथुरायामभूद्राजन्गोविन्दे समुपस्थिते ॥३५॥ वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोहयद्विपाः ॥ नरना
रीगणास्सर्वे भेजिरे मनसस्सुखम् ॥ ३६ ॥ शिवाश्च वाताः प्रववुर्विरजस्का दिशो दश ॥ दैवतानि च हृष्टानि सर्वेष्वायतनेषु च ॥३७॥यानि
लिङ्गानि लोकस्य चासन्कृतयुगे पुरा ॥ तानि सर्वाण्यदृश्यन्त पुरीं प्राप्ते जनार्दने ॥ ३८ ॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनः ॥
हरियुक्तेन गोविन्दो विवेश मथुरां पुरीम् ॥ ३९ ॥

यदुनन्दनौ यदूनामानन्दयितारौ प्रत्युद्ययुः संमुखमागमन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

। ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३॥ रैवतस्य पर्वतविशेषस्य ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ अथाध्याये चतुस्त्रिंशे दुहितृभ्यां प्रणोदितः ॥ जरासन्धो यदून्हन्तुं व्रजन् इति वर्ण्यते ॥ १ ॥ स कृष्ण ॥ १ ॥ २ ॥ राजगृहेश्वरो जरासन्धः दुहितृभ्याम् अस्तिप्राप्तिसंज्ञाभ्यां कंसभार्याभ्यां

विशन्त मधुरां रम्यां तमुपेन्द्रमरिन्दमम् ॥ अनुजग्मुर्यदुगणाश्शक्र देवगणा इव ॥ ४० ॥ वसुदेवस्य भवनं ततस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्याविवानलम् ॥ ४१ ॥ परेण तेजसोपेतौ सुरेन्द्राविव रूपिणौ ॥ तावायुधानि विन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ ॥४२ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ उद्यानेषु विचित्रेषु फलपुष्पावनामिषु ॥ ४३ ॥ चेरतुस्सुमहात्मानौ यादवैः परिवारितौ ॥ रैवतस्य समीपेषु सरित्सु विमलासु च ॥ ४४ ॥ पद्मपत्रविचित्रासु कारण्डवयुतासु च ॥ एवं तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं मुमोदतु ॥४५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णप्रत्यागमनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥३३॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र सहितो रौहिणेयेन सङ्गतः ॥ मथुरां यादवाकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया विभुः ॥ चचार मथुरां प्रीतः सवनाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ॥ शुश्राव निहतं कंसं दुहितृभ्यां महीपतिः ॥ ३ ॥ ततो नातिचिरात्कालाज्जरासंधः प्रतापवान् ॥ आजगाम षडङ्गेन बलेन महता वृतः ॥ ४ ॥ जिघांसुर्वै यदून्क्रुद्धः कंसस्यापचितिं स्मरन् ॥ अस्तिप्राप्तिश्च नाम्ना ते मागधस्य सुते नृप ॥ ५ ॥ जरासन्धस्य कल्याण्यौ पीनश्रोणिपयोधरे ॥ उभे कंसस्य ते भार्ये प्रादाद्बार्हद्रथो नृपः ॥ ६ ॥ स ताभ्यां मुमुदे राजा बद्ध्वा पितरमाहुकम् ॥ समाश्रित्य जरासन्धमनादृत्य च यादवान् ॥ शूरसेनेश्वरो राजा यथा ते बहुशः श्रुतः ॥ ७ ॥ ज्ञातिकार्यार्थसिद्ध्यर्थमुग्रसेनाहिते रतः ॥ वसुदेवोऽभवन्नित्यं कंसो न ममृषे च तम् ॥ ८ ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य हते कंसे दुरात्मनि ॥ उग्रसेनोऽभवद्राजा भोजवृष्ण्यन्धकैर्वृतः ॥ ९ ॥ दुहितृभ्यां जरासन्धः प्रियाभ्यां बलवान्नृपः ॥ नोदितो वीरपत्नीभ्यामुपायान्मथुरां ततः ॥ १० ॥ कृत्वा सर्वं समुद्योगं क्रोधादग्निसमो ज्वलन् ॥ प्रतापावनता ये च जरासन्धस्य पार्थिवाः ॥ ११ ॥

निरदिते सति ॥३॥ षडङ्गेन रथगजतुरगपदातिपण्यधान्यापणिकाख्यैः षड्भिरङ्गैरुपेतेन ॥४ ॥ अपचितिमानृण्यम् ॥५ ॥ बार्हद्रथो जरासन्धः ॥६॥ स कंसः विक्रान्तः॥ आहुकमुग्रसेनम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

१ स्वैरम् इत्यपि पाठ० ।

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ [illegible] शे हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥छ॥
पञ्चत्रिंशे त्वथाध्याये मथुरामेत्य मागधः ॥ रुरोध नगरं सैन्यैश्चतुरङ्गैरितीर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ निकषः स्वर्णनिकषवद्बलाबलनिर्णयहेतुः ॥ ६ ॥

मित्राणि ज्ञातयश्चैव संयुक्ताः सुहृदस्तथा ॥ तमेवानुययुः सर्वे सैन्यैः समुदितैर्वृताः॥१२॥ महेष्वासा महावीर्या जरासन्धप्रियैषिणः॥कारूषो दन्तवक्रश्च चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ १३ ॥ कालिङ्गाधिपतिश्चैव पौण्ड्रश्च बलिनां वरः ॥ सांकृतिः कैशिकश्चैव भीष्मकश्च नराधिपः ॥ १४ ॥ पुत्रश्च भीमकस्यापि रुक्मी मुख्यो धनुर्भृताम् ॥ वासुदेवार्जुनाभ्यां यः स्पर्धते स महाहवे ॥ १५ ॥ वेणुदारिश्श्रुतर्वा च क्रथश्चैवांशुमानपि ॥ अङ्गराजश्च बलवान्वङ्गानामधिपस्तथा ॥१६ ॥ कौशल्यः काशिराजश्च दशार्णाधिपतिस्तथा ॥ सुवेश्वरश्च विक्रान्तो विदेहाधिपतिस्तथा ॥१७॥ मद्रराजश्च बलवांस्त्रिगर्तानामथेश्वरः ॥ शाल्वराजश्च विक्रान्तो दरदश्च महाबलः ॥ १८ ॥ यवनाधिपतिश्चैव भगदत्तश्च वीर्यवान् ॥ सौवीरराजश्शैब्यश्च पाण्ड्यश्च बलिनांवरः॥१९॥ गान्धारराजस्सुबलो नग्नजिच्च महाबलः ॥ काश्मीरराजो गोनर्दो दरदाधिपतिर्नृपः ॥ दुर्योधनादयश्चैव धार्तराष्ट्रा महाबलाः ॥ २०॥ एते चान्ये च राजानो बलवन्तो महारथाः ॥ तमन्वयुर्जरासन्धं विद्विषन्तो जनार्दनम् ॥२१॥ ते शूरसेनानाविश्य प्रभूतयवसेन्धनाम् ॥ ऊषुस्संरुध्य मथुरां पुरस्कृत्य बलं तदा ॥ २२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मथुरोपवने गत्वा निविष्टांस्तान्नराधिपान् ॥ अपश्यन्वृष्णयस्सर्वे पुरस्कृत्य जनार्दनम् ॥ १ ॥ ततो हृष्टमनाः कृष्णो रामं वचनमब्रवीत् ॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः॥२॥ यथाऽयं संनिकृष्टो हि जरासन्धो नराधिपः॥लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम् ॥३॥ एतानि शशिकल्पानि नृपाणां विजिगीषताम् ॥ छत्राण्यार्य विराजन्ते प्रोच्छ्रितानि सितानि च ॥४॥ अहो नृपरथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ॥ अभिवर्तन्ति नश्शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः॥५॥ काले खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः॥ आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमस्समरातिथिः ॥६॥ आर्य तिष्ठाव सहितावनुप्राप्ते महीपतौ ॥ युद्धारम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ७ ॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्स्वस्थस्संग्रामलालसः ॥ जरासन्धबलं प्रेप्सुश्चकार बलदर्शनम् ॥८॥ वीक्षमाणश्च तान्सर्वान्नृपान्यदुवरोऽव्ययः ॥ आत्मनैवात्मनो वाक्यमुवाच हृदि मन्त्रवित् ॥ ९ ॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ १० ॥

बलं परेषां सैन्यं गतायुः चिरायुर्वेति विमृश्यतां विचारणीयमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ पार्थिवे पृथ्वीस्थजनयोग्ये मृत्युमार्गे इत्यर्थः ॥ १०॥

मोभितान्यप्रगुरागमनमृत्यून ॥ ११ ॥ स्थाने युक्तम् अस्याः भारावतरणमित्यर्थ । एव द्यं दिवं गता दिविस्थं भत्तार्णं प्रति शरण गता ॥ १२ ॥ विविक्तं निर्जनम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ हेमकक्षै ॥ १६ ॥ सुवर्णशृङ्खले प्रेङ्खमाणैः कूर्दमाने ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ वनानि च नादयान ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ विमिश्र

प्रोक्षितान्स्त्विमान्मन्ये मृत्युना नृपपुङ्गवान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूंषि प्रचकाशिरे ॥ ११ ॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥ एषां नृपाणां मुख्यानां बलौघैरभिपीडिता ॥१२॥ मही निरन्तरा चेयं बलराष्ट्रैरभिसंवृता ॥ स्वल्पेन खलु कालेन विविक्तं पृथिवीतलम् ॥१३॥ भविष्यति नरेन्द्रैरेभिश्शतशो विनिपातितैः ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासन्धस्ततः क्रुद्धः प्रमुखस्सर्वमहीक्षिताम् ॥१४॥ नराधिपसहस्रैर्वैरनुयातो महाद्युतिः ॥ यायतोदग्रतुरगैस्सुयानैस्सुसमाहितैः ॥१५॥ रथैस्सांग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गगतिभिः क्वचित् ॥ हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारणैर्वारिदोपमैः ॥१६॥ महामानोत्तमारूढैः कल्पितै रणकोविदैः ॥ स्वारूढैः सादिभिर्युक्तैः प्रेङ्खमाणैः प्रवल्गितैः ॥ १७ ॥ वाजिभिर्मेघसंकाशैः प्लवद्भिरिव पत्तिभिः ॥ खड्गचर्मधरोदग्रैः पत्तिभिर्वलिनां वरैः ॥ १८ ॥ सहस्रसंख्यामयुतैरुत्पतद्भिरिवोरगैः ॥ एवं चतुर्विधैस्सैन्यैः कम्पमानैरिवाम्बुदैः ॥१९॥ नृपः प्रयातो बलवाञ्जरासंधो धृतव्रतः ॥ स रथैर्मेघनिर्घोषैर्गजैश्च मदसंयुतैः ॥ २० ॥ हेषमाणैश्च तुरगैः क्ष्वेडमानैश्च पत्तिभिः ॥ नादयानो दिशस्सर्वास्तस्याः पुर्या वनानि च ॥२१॥ स राजा सागराकारस्ससैन्यः प्रत्यदृश्यत ॥ तद्बलं पृथिवीशानां हृष्टयोधजनाकुलम् ॥२२॥ क्ष्वेडितास्फोटितं एव मेघसैन्यमिवाम्भो ॥ रथैः पवनसंपातैर्गजैश्च जलदोपमैः ॥ तुरगैश्च जवोपेतैः पत्तिभिः खगमोपमैः ॥२३॥ विमिश्रं सर्वतो भाति मत्तद्विपसमाकुलम् ॥ घर्मान्ते सागरगतं यथाभ्रपटलं तथा ॥२४॥ सबलास्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमाः ॥ परिवार्य पुरीं सर्वे निवेशायोपचक्रिरे ॥२५॥ रभौ तस्य निविष्टस्य बलस्यौशिबिरस्य वै ॥ शुक्लपर्यन्तपूर्णस्य यथा रूपं महोदधेः ॥२६॥ वीतरात्रे ततः काले समुत्तस्थुर्महीक्षितः ॥ आरोहणार्थं पुर्यास्ते समीयुर्युद्धलालसाः ॥२७॥ समवायीकृतास्सर्वे यमुनामनु ते नृपाः ॥ निविष्टा मन्त्रयामासुर्युद्धकालकुतूहलाः ॥ २८ ॥ तेषां तुमुलः शब्दश्शुश्रुवे पृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणामिव स्वनः ॥२९॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीषास्स्थविरा वेत्रपाणयः ॥ चेरुर्मा शब्द इत्येवं वदन्तो राजशासनात् ॥ ३० ॥ तस्य रूपं बलस्यासीन्निश्शब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनग्रहस्येव निश्शब्दस्य यथोदधेः ॥ ३१ ॥

मन्यामिति शेषः ॥ २४ ॥ निवेशाय स्थानपरिग्रहाय ॥ २५ ॥ शिबिरस्य सेनाशकटस्य यमपस्य जात्यभिप्रायमेकवचनम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सकञ्चुकोष्णीषाः कञ्चुकिनः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

योगात् वृत्तिनराधात् ॥ २८ ॥

निश्शब्दस्तिमिते तस्मिन्योगादिव महार्णवे ॥ जरासन्धो बृहद्वाक्यं बृहस्पतिरिवाददे ॥३२॥ शीघ्रं समभिवर्तन्तां बलानि पृथिवीक्षिताम् ॥ स
र्वतो नगरी चेयं जनौघैः परिवार्यताम् ॥३३॥ अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गराः ॥ कार्या भूमिःसमा सर्वा जलौघैश्च परिप्लुता ॥ ऊ
र्ध्वं चापा निवाह्यन्तां प्रासा वै तोमरास्तथा ॥ ३४ ॥ दार्यतां चैव टङ्काद्यैः खनित्रैश्च पुरी द्रुतम् ॥ नृपाश्च युद्धमार्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः
॥ ३५ ॥ अद्यप्रभृति सैन्यैर्मे पुरीरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ रणे गोपौ वसुदेवसुतावुभौ ॥३६॥ संकर्षणं च कृष्णं च घातयामि शितैश्शरैः ॥
आकाशमपि बाणौघैर्निस्संपातं यथा भवेत् ॥ ३७ ॥ मयाऽनुशिष्टास्तिष्ठन्तु पुरीभूमिषु भूमिपाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां पुरीम्॥
॥ ३८ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानस्सबाह्लिकः ॥ काश्मीरराजो गोनर्दः करूषाधिपतिस्तथा ॥ ३९ ॥ द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयो ह्यना
मयः ॥ नगर्याः पश्चिमं द्वारं शीघ्रमारोधयन्त्विति ॥४०॥ पौरवो वेणुदारिश्च वैदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपतिस्सूर्याक्षश्च समाल
वः ॥ ४१ ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ छागलिः पुरमित्रश्च विराटश्च महीपतिः ॥ ४२ ॥ कौरव्यो मालवश्चैव शतधन्वा
विदूरतः ॥ भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ ४३॥ उत्तरं नगरद्वारमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरुह्य चाभिमर्दन्तां वज्रप्रतिमगौरवाः ॥४४॥
उलूकः केतवश्चैव वीरश्चांशुमतस्सुतः ॥ एकलव्यो बृहत्क्षत्रः क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥ ४५ ॥ उत्तमौजाश्च शल्यश्च कौरवाः कैकयास्तथा ॥ वैदिशो
वामदेवश्च सांकृतिश्च सिनीपतिः ॥ ४६ ॥ पूर्वं नगरनिर्व्यूहमेतेष्वायत्तमस्तु नः ॥ दारयन्तो विधावन्तु वाता इव बलाहकान् ॥ ४७ ॥ अहं च
दरदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं नगरद्वारं पालयामस्सुदंशिताः ॥ ४८ ॥ एवमेषा पुरी क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टिता बलैः ॥ वज्रावपातविषमं
प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ४९ ॥ गदिनो ये गदाभिस्ते परिघैः परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु पुरीमिमाम् ॥ ५० ॥ अद्यैव नगरी
ह्येपा विषमोच्चयसंकटा ॥ कार्या भूमिसमा सर्वा भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ ५१ ॥ चतुरङ्गबलैर्व्यूह्य जरासन्धो व्यवस्थितः ॥ अथाभ्ययाद्यदून्क्रुद्ध
स्सह सर्वैर्नराधिपैः ॥ ५२ ॥ प्रतिजग्मुर्दशार्हास्तं व्यूढानीकाः प्रहारिणः ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं तेषां देवासुरोपमम् ॥ अल्पानां बहुभिस्सार्धं
व्यतिषक्तरथद्विपम् ॥ ५३ ॥ नगरान्निस्सृतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुतावुभौ ॥ क्षुभितं नृवरानीकं त्रस्तसंमूढवाहनम् ॥ ५४ ॥

॥ ३८ ॥ ३९ ॥४०॥ ४१ ॥४२ ॥ ४३ ॥ दुर्गसहा दुर्गयुद्धं कर्तुं क्षमाः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६ ॥४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२॥ ५३॥ ५४॥

॥ ५५॥ ५६॥ ५७॥ ५८॥ ५९ ॥ ६०॥ ताभ्यां तयोरर्थे ॥६१॥ ललामप्रतिम ध्वजवच्चिह्नम् "ललाम लाञ्छने ध्वजे" इति मेदिनी ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

रथस्थौ दशितौ चैव चेरतुस्तत्र यादवौ ॥ मकराविव सरब्धौ समुद्रक्षोभणावुभौ ॥ ५५ ॥ तयोः प्रयुध्यतोस्संख्ये मतिरासीन्महात्मनो ॥ आ
युधानां पुराणानामादानकृतलक्षणा ॥५६॥ ततः खान्निपतन्ति स्म दिव्यान्याहवसप्लुवे ॥ लेलिह्यानानि दीप्तानि महान्ति सुमहान्ति च ॥५७॥
क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति सृजन्ति च ॥ तृषितान्याहवे मोक्तु नृपमांसानि वै भृशम् ॥ ५८॥ दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥
प्रभया भासमानानि पतमानानि चाम्बरात् ॥ ५९॥ हलं संवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ॥ धनुषां प्रवरं शार्ङ्गं गदा कौमोदकी तथा ॥६०॥
चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि च ॥ ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामृधे ॥ ६१ ॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं हलम् ॥ सर्प
न्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाकुलं मृधे ॥ ६२ ॥ सौनन्दं च ततश्श्रीमान्निरानन्दकरं द्विषाम् ॥ सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ॥६३॥
दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जलदनिस्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं कृष्णो जग्राह वीर्यवान् ॥ ६४ ॥ देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥
निश्शिता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ ६५ ॥ तौ सप्रहरणौ वीरौ साक्षाद्विष्णुतनूपमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपूंस्तान्प्रत्ययुध्यताम् ॥
॥६६॥ सायुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योऽन्याश्रयावुभौ ॥ पूर्वजानुजमत्तौ तौ रामगोविन्दलक्षणौ ॥६७॥ द्विषत्सु प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥
विचेरतुर्यथा देवौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ६८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सर्पेन्द्रमिव कोपितः ॥ चचार समरे वीरो विद्विषामन्तको यथा ॥६९॥ विकर्ष
न्रथवृन्दानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥७०॥ कुञ्जरांल्लाङ्गलक्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडितान् ॥ रामो विराज
न्समरे निर्ममन्थ यथाऽचलान् ॥७१॥ ते वध्यमाना रामेण रणे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ जरासन्धान्तिकं भीता समरात्प्रतिजग्मिरे ॥ ७२ ॥ तानुवाच
जरासन्धः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ॥ धिगेतां क्षत्रवृत्तिं वः समरे कातरात्मनाम् ॥ ७३ ॥ पराङ्मुखस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ भ्रूणहत्यामिवा
सह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ ७४ ॥ भीताः कस्मान्निवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ क्षिप्रं सर्वे निवर्तध्वं मम वाक्येन चोदिताः ॥ ७५ ॥
'अथवा तिष्ठत रथैः प्रेक्षकास्समवस्थिताः ॥' यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ ७६ ॥

॥ ६० ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

१ रणे बन्धिगुप्तदेन पठ्यते ।

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥८१ ॥८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥८६॥ ८७॥ ८८ ॥८९ ॥ ९०॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥
ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥ सृजन्तश्शरजालानि हृष्टा योद्धुं व्यवस्थिताः ॥ ७७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चाम्बुदनादिभिः ॥
नादैश्चाम्बुदसंकाशैर्महामात्रप्रचोदितैः ॥ ७८ ॥ सतनुत्रास्सनिस्त्रिंशास्सपताकायुधध्वजाः ॥ स्वारोपितधनुष्मन्तस्सतूणीरास्सतोमराः ॥ ७९ ॥
सच्छत्रास्सादिनश्चैव चारुचामरवीजिताः ॥ रणे तेऽधिगता रेजुस्स्यन्दनस्था महीक्षितः ॥८०॥ ते युद्धरागा रथिनो व्यगाहन्त युधांवराः॥गदा
भिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ ८१ ॥ एतस्मिन्नन्तरे तत्र देवानां नन्दिवर्द्धनः ॥ सुपर्णध्वजमास्थाय कृष्णस्तु रथमुत्तमम् ॥८२॥ सम
भ्ययाज्जरासन्धं शरैर्विव्याध चाष्टभिः ॥ सारथिं चास्य विव्याध पञ्चभिर्निशितैश्शरैः ॥ ८३ ॥ जघान तुरगांश्चाजौ यतमानस्य वीर्यवान्॥तं
कृच्छ्रगतमाज्ञाय चित्रसेनो महारथः ॥ ८४ ॥ सेनानीः कैशिकश्चैव कृष्णं विविधतुः शरैः ॥ त्रिभिर्विव्याध संसक्तं बलदेवं च कैशिकः ॥ ८५॥
बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाकरोत्॥ जवेनाभ्यर्दयच्चापि तानरीञ्छरवृष्टिभिः ॥८६॥ बाहुभिर्बहुधा वीरान्समन्तात्स्वर्णभूषणैः ॥ तं चित्र
सेनस्संरब्धो विव्याध नवभिश्शरैः ॥ ८७ ॥ कैशिकः पञ्चभिश्चापि जरासन्धश्च सप्तभिः ॥ त्रिभिस्त्रिभिश्च नाराचैस्तान्बिभेद जनार्दनः॥८८॥
पञ्चभिः पञ्चभिश्चैव बलदेवः शितैश्शरैः ॥ रथं चैवास्य चिच्छेद चित्रसेनस्य वीर्यवान् ॥८९॥ बलदेवो धनुश्चास्य भल्लेनाजौ द्विधाऽकरोत् ॥ स
च्छिन्नधन्वा विरथो गदामादाय वीर्यवान् ॥ ९० ॥ अभ्यधावत्सुसंरब्धो जिघांसुर्मुसलायुधम् ॥ सिसृक्षतस्तु नाराचांश्चित्रसेनवधैषिणः ॥ धनु
श्चिच्छेद रामस्य जरासन्धो महाबलः ॥ ९१ ॥ गदया च जघानाश्वान्क्रोधात्स मगधेश्वरः ॥ रामं चाभ्यद्रवद्वीरो जरासन्धो महाबलः ॥ ९२॥
आदाय मुसलं रामो जरासन्धमुपाद्रवत् ॥ तयोस्तद्युद्धमभवत्परस्परवधैषिणोः ॥ ९३ ॥ चित्रसेनस्तु संसक्तं दृष्ट्वा रामेण मागधम् ॥ रथमन्यं
समारुह्य जरासन्धमवारयत्॥९४॥ततो बलेन महता गजानीकेन चाप्यथ ॥ उभयोरन्तरे ताभ्यां संकुलं समपद्यत ॥९५॥ ततस्सैन्येन महता
जरासन्धोऽभिसंवृतः ॥ रामकृष्णाग्रगान्भोजानाससाद महाबलः ॥९६॥ तत्र प्रक्षुभितस्येव सागरस्य महास्वनः ॥ प्रादुर्बभूव तुमुलस्सेनयोरुभ
योरपि ॥ ९७ ॥ वेणुभेरीमृदङ्गानां शङ्खानां च सहस्रशः ॥ उभयोस्सेनयो राजन्प्रादुरासीन्महास्वनः ॥ ९८ ॥ क्ष्वेडितास्फोटितोत्क्रुष्टैस्तुमुल
स्सर्वतोऽभवत् ॥ उत्पपात रजश्चापि खुरनेमिसमुद्धतम् ॥ ९९ ॥
॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥

॥ १००॥ १॥ २ ॥३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७ ॥८॥ ९ ॥ ११० ॥१११ ॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायां पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥ षट्त्रिंशेऽत्र जरासन्धो द्वन्द्वयुद्धे पराजितः ॥ षट्भङ्गेण वंहि या पदायत दर्शयते ॥ १ ॥ ततो युद्धानीति ॥ १॥ २॥ ३॥ अहानि पञ्चेत्यादिसर्वसस्याप्रकलने सप्तविंशतिदिनानि युद्धमासीदित्यर्थः ॥ ४॥

मभ्युद्यतमहाशास्त्राः प्रगृहीतशरासना ॥ अन्योन्यमभिगर्जन्तश्शूरास्तत्रावतस्थिरे ॥ १०० ॥ रथिनस्सादिनश्चैव पत्तयश्च सहस्रश ॥ गजाश्चातिबलास्तत्र समुत्पेतुस्समन्तत ॥ १ ॥ स सन्निपातस्तुमुलस्त्यक्त्वा प्राणानवर्तत ॥ वृष्णिभिस्सह योधानां जरासन्धस्य दारुणः ॥ २ ॥ ततश्शिनिरनाधृष्टिर्बभ्रुर्विपृथुराहुक ॥ बलदेवं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्द्धेन दंशिता ॥३॥ दक्षिण पक्षमासेदुश्शत्रुसैन्यस्य भारत ॥ पालित चेदिराजेन जरासन्धेन वा विभो ॥ ४ ॥ उदीच्यैश्च महावीर्यैश्शल्यशाल्वादिभिर्नृपै ॥ सृजन्तश्शरवर्षाणि समभित्यक्तजीविता ॥ ५ ॥ अवगाढ पृथुकङ्कश्शनद्युम्नो विदूरथः ॥ हृषीकेशं पुरस्कृत्य सैन्यस्यार्धेन दंशिता ॥ ६ ॥ भीष्मकेणाभिगुप्तश्च रुक्मिणा च महात्मना ॥ देवकेनापि राजेन्द्र तथा मद्रेश्वरेण च ॥७॥ प्राच्यैश्च दाक्षिणात्यैश्च गुप्तवीर्यबलान्वितैः ॥ तेषां च युद्धमभवत्समभित्यक्तजीवितम् ॥ शक्त्यृष्टिप्रासबाणौघान्सृजतामशनिस्वनान् ॥ ८ ॥ सात्यकिश्चित्रकश्श्यामो युयुधानश्च वीर्यवान् ॥ राजाधिदेवो मृदुरश्श्वफल्कश्च महारथ ॥९॥ सत्राजिच्च प्रसेनश्च बलन महता वृता ॥ व्यूहस्य पक्ष ते सर्वे प्रतीयुर्द्विषतां मृधे ॥ ११० ॥ व्यूहस्यार्द्धं समासेदुर्मृदुरेणाभिरक्षितम् ॥ राजभिश्चापि बहुभिर्वेणुदारिसुसेरसह ॥ १११ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मथुरोपरोधे युद्धवर्णन नाम पञ्चत्रिंशोऽध्यायः ॥३५॥ ततो युद्धानि वृष्णीनां बभूवु सुमहान्त्यथ ॥ मागधस्य महामात्रैर्नृपैश्चैवानुयायिभि ॥१॥ रुक्मिणा वासुदेवस्य भीष्मकेणाहुकस्य च ॥ क्रथस्य वसुदेवेन कैशिकस्य तु बभ्रुणा ॥२॥ गदेन चेदिराजस्य दन्तवक्रस्य शम्भुना ॥ तथान्यैर्वृष्णिवीराणां नृपाणां च महात्मनाम् ॥३॥ युद्धमासीच्छिसैन्यानां सैनिकैर्भरतर्षभ ॥ अहानि पञ्च चैक च षट् सप्ताष्टौ च दारुणम् ॥४॥ गजैर्गजा हयैरश्वाः पदाताश्च पदातिभि ॥ रथै रथा विमिश्राश्च योधा युयुधिरे नृप ॥५॥ जरासन्धस्य नृपते रामेणाऽऽसीत्समागम ॥ महेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो रोमहर्षण ॥६॥ अवेक्ष्य रुक्मिणीं कृष्णो रुक्मिणं न व्यपोथयत् ॥ ज्वलनार्कांशुप्रकाशानाशीविषविषोपमान् ॥ ७ ॥

॥ ५ ॥ ६ ॥ अवेक्ष्य रुक्मिणीमित्यतो भाव्ये हत पूर्वं रुक्मिणीहरणमिति । अनागमानेऽसगरर वा इदम् ॥ ७ ॥

---

१ दारम्य गुप्त मद्र—इति पा । २ वन —इति [illegible] ।

॥ ८ ॥ लक्षस्य वधे एककबन्धसमुत्थानम् । अत्र तु संख्याया आवृत्तिः । कबन्धसंख्यैव कर्तुं न शक्या इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥१४॥१५॥

वारयामास कृष्णो वै शरांस्तस्य तु शिक्षया ॥ इत्येषां सुमहानासीद्बलौघानां परिक्षयः ॥ ८ ॥ उभयोस्सेनयो राजन्मांसशोणितकर्दमः ॥ कब
न्धानि समुत्तस्थुस्सुबहूनि समन्ततः ॥ ९ ॥ तस्मिन्विमर्दे योधानां संख्यावृत्तिकराणि च ॥ रथी रामो जरासंधं शरैराशीविषोपमैः ॥ १० ॥
आवृण्वन्नभ्ययाद्वीरस्तं च राजा स मागधः ॥ अभ्यवर्तत वेगेन स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ ११ ॥ अन्योऽन्यं विविधैरस्त्रैर्विद्ध्वा विद्ध्वा विनेदतुः ॥
तौ क्षीणशस्त्रौ विरथौ हताश्वौ हतसारथी ॥ १२ ॥ गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावताम् ॥ कम्पयन्तौ भुवं वीरौ तावुद्यतगदावुभौ
॥ १३ ॥ ददर्शाते महात्मानौ गिरी सशिखराविव ॥ व्युपारमन्त युद्धानि पश्यतां तौ महाभुजौ ॥ संरब्धावभिधावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ
॥ १४ ॥ उभौ तौ परमाऽऽचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव गजौ युद्धे तावन्योन्यमयुध्यताम् ॥ १५॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च स
महर्षयः ॥ समन्ततश्चाप्सरसस्समाजग्मुस्सहस्रशः ॥ १६॥ तद्देवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्दिवं ज्योतिर्गणैरिव॥ १७॥
अभिदुद्राव रामं तु जरासन्धो महाबलः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥ १८ ॥ प्रहरन्तौ ततोऽन्योऽन्यं गदायुद्धविशारदौ ॥
दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ नादयन्तौ दिशो दश ॥ १९ ॥ गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशनिनिःस्वनः ॥ जरासन्धस्य चरणे पर्वतस्येव दीर्यतः
॥ २० ॥ न स्म कम्पयते रामं जरासन्धकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥ २१ ॥ रामस्य तु गदावेगं वीर्यात्स मगधे
श्वरः ॥ सेहे धैर्येण महता शिक्षया च व्यपोहयत् ॥ २२ ॥ एवं तौ तत्र संग्रामे विचरन्तौ महाबलौ ॥ मण्डलानि विचित्राणि विचेरतुररिन्दमौ
॥ २३ ॥ व्यायच्छन्तौ चिरं कालं परिश्रान्तौ च तस्थतुः ॥ समाश्वास्य मुहूर्तं तु पुनरन्योऽन्यमाहताम् ॥ २४ ॥ एवं तौ योधमुख्यौ तु समं
युयुधतुश्चिरम् ॥ न च तौ युद्धवैमुख्यमुभावेव प्रजग्मतुः ॥२५॥ अथापश्यद्गदायुद्धे विशेषं तस्य वीर्यवान् ॥ रामः क्रुद्धो गदां त्यक्त्वा जग्राह
मुसलोत्तमम् ॥ २६ ॥ तमुद्यन्तं तदा दृष्ट्वा मुसलं घोरदर्शनम् ॥ अमोघं बलदेवेन क्रुद्धेन तु महारणे ॥ २७ ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुस्वरा
लोकसाक्षिणी ॥ उवाच बलदेवं तं समुद्यतहलायुधम् ॥ २८ ॥ न त्वया राम वध्योऽयमलं खेदेन मागधे ॥ विदितोऽस्य मया मृत्युस्तस्मा
त्साधु व्युपारम ॥ अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥ २९ ॥

॥ १६ ॥ दिवं स्थानम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥ २३॥ आहताम् आजघ्नतुः ॥२४॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥

॥ ३० ॥ ममक निरनुक्रोश प्रयान्तमिति मात्र ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अक्षौहिण्य इति ॥ "सा सेनाऽक्षौहिणी नाम साङ्गाङ्गैकदि कैगजे २१८७०। रथैरते२१८७०ईयैस्त्रिभिः ६५६१० पञ्चभिश्च १०९३५० पदातिभि ॥" इति॥३८॥अभिभूता पुनः पुनरावेष्टिता ॥३९॥४०॥ इति श्रीहरिवंशे

जरासन्धस्तु तच्छ्रुत्वा विमनास्समपद्यत ॥ न प्रजह्रे ततस्तस्मै पुनरेव हलायुध ॥ ३० ॥ तौ व्युपारमतां युद्ध वृष्णयस्ते च पार्थिवा ॥असक्त मभवद्युद्ध तेषामेव सुदारुणम् ॥ ३१ ॥ दीर्घकाल महाराज निघ्नतामितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासन्धे महीपतौ ॥ ३२ ॥ अस्त याते दिनकरे नानुसस्रुस्तदा निशि ॥ समानीय स्वकं सैन्य लब्धलक्ष्या महाबला ॥३३॥ पुरीं प्रविविशुर्हृष्टा केशवेनाभिपालिता ॥ सान्यच्युता न्यायुधान्येव तान्येवान्तर्दधुस्तदा ॥ ३४ ॥ जरासन्धोऽपि नृपतिर्विमनास्स्वपुरीं ययौ ॥ राजानश्चानुगा येऽस्य स्वराष्ट्राण्येव ते ययु ॥ ३५ ॥ जरासन्ध तु ते जित्वा मेनिरे नैव निर्जितम् ॥ वृष्णय कुरुशार्दूल राजा प्रतिबलस्स वै ॥ ३६ ॥ दश चाष्टौ च सग्रामाञ्जरासन्धस्य यादवाः ॥ ददुर्न चैनं समरे हन्तु शेकुर्महाबला ॥ ३७ ॥ अक्षौहिण्यश्च तस्याऽऽसन्विंशतिश्च महामते ॥ जरासधस्य नृपतेस्तदर्थं यास्समागता ॥३८॥ अल्पत्वादभिभूतास्तु वृष्णयो भरतर्षभ ॥ बार्हद्रथेन राजेन्द्र राजभिस्सहितेन वै ॥ ३९ ॥ भूयः कृत्वोद्यम प्रायाद्यादवान्कृष्णपालितान्॥जित्वा तु मागध सख्ये जरासध महीपतिम् ॥ विहरन्ति स्म सुखिनो वृष्णिसिंहा महारथा ॥ ४० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासंधापयान नाम षट्त्रिंशोऽध्याय ॥ ३६ ॥७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स कृष्णस्तत्र बलवान्रौहिणेयेन सगत ॥ मथुरां यादवाऽऽकीर्णां पुरीं तां सुखमावसत् ॥ १ ॥ प्राप्तयौवनदेहस्तु युक्तो राजश्रिया विभुः ॥ चचार मथुरां प्रीतस्सघनाकरभूषणाम् ॥ २ ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा राजगृहेश्वरः ॥ सस्मार निहत कस जरासंध प्रतापवान् ॥ युद्धाय योजितो भूयो दुहितृभ्यां महीपति ॥ ३ ॥ दश सप्त च सग्रामाञ्जरासंधस्य यादवा ॥ ददुर्न चैन समरे हन्तु शेकुर्महारथा ॥ ४ ॥ ततो मागधराट् श्रीमांश्चतुरङ्गबलान्वित ॥ भूयोऽप्यष्टादश कर्तुं सग्राम स समारभत् ॥ ५ ॥ वेलक्ष्यात्पुनरेवासौ राजा राजगृहेश्वर ॥ जरासधो बली श्रीमान्पाकशासनविक्रम ॥ ६ ॥ स साधनेन महता बृहद्रथसुतो बली ॥ कृष्णस्य वधमन्विच्छन्भूयो वै सन्यवर्तत ॥ ७ ॥ त श्रुत्वा सहितास्सर्वे निवृत्तं मगधेश्वरम् ॥ यादवा मन्त्रयामासुर्जरासधभयार्दिता ॥ ८ ॥

विष्णुपर्वणि टीकायां षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥ सप्तत्रिंशे त्वध्याये सकन्याय विकद्रुणा ॥ सूर्यवंशापयोर्वंशप्रसङ्गोऽप्यावतारित ॥ १ ॥ स कृष्ण सगत सखीभूत स्तेरभमिरपर्याय ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ पाठान्तरे [illegible] ॥ [illegible] त्वः ॥ ५ ॥ संप्रवर्तत परावृत्तः ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ श्रूयतां शृण्वतां पुरः प्राप्तकालोचितम् ॥ १० ॥ मे ममाग्रे ॥ ११ ॥ १२॥१३॥१४॥१५॥१६॥ विश्वस्तो ज्येष्ठे भ्रातरि लुब्धोऽपि श्रद्धावान् संपरित्यजत

ततः प्राह महातेजा विकद्रुर्नयकोविदः ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षमुग्रसेनस्य शृण्वतः ॥ ९ ॥ श्रूयतां तात गोविन्द कुलस्यास्य समुद्भवः ॥ श्रूय तामभिधास्यामि प्राप्तकालमहं ततः ॥ युक्तं चेन्मन्यसे साधो करिष्यसि वचो मम ॥ १० ॥ यादवस्यास्य वंशस्य समुद्भवमशेषतः ॥ यथा मे कथितः पूर्वं व्यासेन विदितात्मना ॥११॥ आसीद्राजा मनोर्वंशे श्रीमानिक्ष्वाकुसंभवः ॥ हर्यश्व इति विख्यातो महेन्द्रसमविक्रमः ॥ १२ ॥ तस्याऽऽसीद्दयिता भार्या मधोर्दैत्यस्य वै सुता ॥ देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥ १३ ॥ सा यौवनगुणोपेता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ मनोरथकरी राज्ञः प्राणेभ्योऽपि गरीयसी ॥ १४ ॥ दानवेन्द्रकुले जाता सुश्रोणी कामरूपिणी ॥ एकपत्नीव्रतधरा खेचरा रोहिणी यथा ॥१५॥ सा तामिक्ष्वाकुशार्दूलं कामयामास कामिनी ॥ स कदाचिन्नरश्रेष्ठो भ्रात्रा ज्येष्ठेन माधव ॥ १६ ॥ राज्यान्निरस्तो विश्वस्तः सोऽयोध्यां संपरि त्यजत् ॥ स तदाऽल्पपरीवारः प्रियया सहितो वने ॥ १७ ॥ रेमे समेत्य कालज्ञः प्रोवाच कमलेक्षणः ॥ भ्रात्रा विनिष्कृतं राज्यात्प्रोवाच कमले क्षणा ॥ १८ ॥ एह्यागच्छ नरश्रेष्ठ त्यज राज्यकृतां स्पृहाम् ॥ गच्छावस्सहितौ वीर मधोर्मम पितुर्गृहम् ॥ १९ ॥ रम्यं मधुवनं नाम कामपुष्प फलद्रुमम् ॥ सहितौ तत्र रंस्यावो यथा दिवि गतौ तथा ॥ २० ॥ पितुर्मे दयितस्त्वं हि मातुर्मम च पार्थिव ॥ मत्प्रियार्थं प्रियतरो भ्रातुश्च लव णस्य वै ॥२१॥ रंस्यावस्तत्र सहितौ राज्यस्थाविव कामगौ॥तत्र गत्वा नरश्रेष्ठ ह्यमराविव नन्दने॥ भद्रं ते विहरिष्यावो यथा देवपुरे तथा॥२२॥तं त्यजात्र महाराज भ्रातरं तेऽभिमानिनम्॥आवयोर्द्वेषिणं नित्यं मत्तं राज्यमदेन वै॥२३॥धिगिमं गर्हितं वासं भृत्यवच्च पराश्रयम्॥गच्छावस्सहितौ वीर पितुर्मे भवनान्तिकम् ॥ २४ ॥ तस्य सम्यक्प्रवृत्तस्य पूर्वजं भ्रातरं प्रति॥कामाऽऽर्तस्य नरेन्द्रस्य पत्न्यास्तद्रुरुचे वचः ॥२५॥ ततो मधुपुरं राजा हर्यश्वस्स जगाम च ॥ भार्यया सह कामिन्या कामी पुरुषपुङ्गवः॥२६॥मधुना दानवेन्द्रेण स साम्ना समुदाहृतः ॥ स्वागतं वत्स हर्यश्व प्रीतो ऽस्मि तव दर्शनात् ॥२७॥ यदेतन्मम राज्यं वै सर्वं मधुवनं विना ॥ ददामि तव राजेन्द्र वासश्च प्रतिगृह्यताम् ॥२८॥ वनेऽस्मिंल्लवणश्चायं सहा यस्ते भविष्यति॥अमित्रनिग्रहे चैव कर्णधारत्वमेष्यति॥२९॥पालयैनं शुभं राष्ट्रं समुद्रानूपभूषितम्॥गोसमृद्धं श्रियाजुष्टमाभीरप्रायमानुषम् ॥३०॥

संपर्यत्यजत् ॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ सम्यक्प्रवृत्तस्येत्यस्य श्वशुरपक्षबलेन भ्रातुर्वधमनिच्छत इत्यर्थः॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥

॥ ३१॥३२॥३३॥यायातमपीति ॥ यादव ययातिपुत्रस्य यदो समन्वित यश ते तव यशः समेष्यति प्राप्स्यति । अत एव सोमस्य यशाम् अनु ते तव यशो भविष्यति नृपरगात च्युतो भविष्यतीत्यर्थ' । ननु इहैव ययातितो यदु यदो क्रोष्टा क्रोष्टु देवमीढ देवमीढात् शूर' शूराद्वसुदेवो वसुदेवात्कृष्ण इति वंशः प्रागुक्त' । पुन सूर्यवंशी त्वं हर्यश्वात् यदुर्यदोर्माधवो माधवस्तस्मात् सत्वतो भीम भीमात् अन्धक अन्धकाद्रैवतो रैवतादृक्ष ऋक्षाद्विश्वगर्भस्तस्मात वसुर्वसो वसुदेवो वसुदेवात्कृष्ण इति तत्कथ यदोः पश्चत्वैरैरादरास्त, न च कल्पभेदाभिप्रायमिदम् एकग्रन्थपठितत्वादिति दु'समाधेयोऽय विरोध । सत्यम् । तथाप्ययमत्र समाधिः। यायातमपि यशस्ते इत्येतस्मादेव वच नात एक एव यदु गृहात् गृहान्तरप्रवेशवत् योगबलेन सूर्यवंशेऽपि आविर्भूय सूर्यवंश स्वपक्षे आनीतवान् । यथा ब्रह्मणो मानस पुत्रो वसिष्ठ केनचिन्निमित्तेन पुनर्मित्रा वरुणाभ्यामपि जन्म लेभे वसिष्ठत्व च न जहौ । एव यदुरेक एव लीलावशात् क्रमेण देहद्वय धृतवान् यस्मात् द्वौ यदू जातौ । ततश्च एक एव यदुर्द्वयोर्वंशयो' कर्ता । एव वसुदेवोऽपि शूरस्य वसोश्चाविर्भवन्नेक एव । क्वचिद्यदो' पञ्चम क्वचिद्दशम इति यथायोगं ज्ञेयम् । कृष्णस्तु वंशद्वयानुगताद्वसुदेवाज्जात एक एव सन वसोरपि पौत्र शूरस्य

अत्र ते वसतस्तात दुर्गं गिरिपुरं महत् ॥ भविता पार्थिवावासस्तराष्ट्रविषयो महान् ॥ ३१ ॥ अनूपविषयश्चैव समुद्रान्ते निरामय ॥ आनर्त्तं नाम ते राष्ट्रं भविष्यत्यायतं महत् ॥ ३२ ॥ तद्भविष्यमहं मन्ये कालयोगेन पार्थिव ॥ अध्यास्यतां यथाकाल पार्थिव वृत्तमुत्तमम् ॥ ३३ ॥ यायातमपि यशस्ते समेष्यति च यादवम् ॥ अनुवंशं च वंशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३४ ॥ एष मे विभवस्तात तवेम विषयोत्तमम् ॥ दत्त्वा यास्यामि तपसे सागरं लवणालयम् ॥३५॥ लवणेन समायुक्तस्त्वामिम विषयोत्तमम् ॥ पालयस्वाखिल तात स्वस्य वंशस्य वृद्धये ॥३६॥

च पौत्र । वसुशूरयोरपि पितृभेदाभावमदेऽपि स्कन्दसनत्कुमारवद्भक्तस्यैक्य ज्ञेय तेन पृथाया पाण्डवमातुः शूरोत्पन्नत्व वसूत्पन्नत्व च सगच्छते । एवमन्यत्रापि वंशविरो धेऽप्यूह्यम् । यादवानां देवत्वेन एकस्याप्युभयसम्बन्धस्य युगपत्सम्भवादिति दिक् । अयमत्र संग्रहः । "नामरूपे असत्यज्य यदुर्हर्यश्वतोऽभवत् । स्वरूपेण वसुर्नाम शूरोऽ भूद्विश्वगर्भत ॥ यदुपुत्रयो द्वौ जातौ वंशौ वै यदुधा गतौ । द्विनाभि वसुदेवाय पितृतीर्थे च सगतौ ॥" इति । अत एव वैकुण्ठस्थे ब्रह्म सप्तगुना स्तूयमानस्य सबोधन "त्वमृषभो वसुपते वसूनाम्" इति । "विद्मा हि त्वा गोपतिं शूरगोनाम् " इति । "वसूनां वसुपपालानां वसुगोत्रे मधानां वसुपते मुख्यस्वामिन्" इति । शूरेति । शूरगोत्रत्वेन च पृथक्सम्बोधनद्वय म त्रयम सूचयति । तथा इन्द्रवाक्यमपि । "अह भुव वसुनः पूर्वस्पति " इति, "मामावथ शक्रसातुर्वश यदुम्" इति च । स्वस्य हर्यश्वसन्तानत्व सुमन्वितत्व तु वसुमद्वरिष्ठतया तस्य यदुसमन्वितत्व च दर्शयति । एते च मन्त्रा नाग्नजित्याः सत्यायाः पाणिग्रहणप्रसङ्गे व्याख्यास्यन्ते । वसुनः वसोः सुतम् अभूवम् ॥ ३४ ॥ विभवो मनोरथ । तमेवाह । तवेममिति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

|| ३७ || ३८ || ३९ || ४० || ४१ || ४२ || ४३ || यायात वंशमित्यत्र सूचितमर्थं विवृणोति—तस्यैवमिति || तस्य पुत्रकामतामालक्ष्य यायातोऽयं यदुः स्वयमेव हर्यश्वस्य पुत्रो जज्ञे जातो योगबलात्परचित्ताभिज्ञत्वाच्च || ४४ || ४५ || ४६ || ४७ || ४८ || ४९ || ५० || ५१ || ५२ || ५३ || ५४ || ५५ ||

हर्यश्वश्च महातेजा दिव्ये गिरिवरोत्तमे || निवेशया मास पुरं वासार्थममरोपमः ||३८|| आनर्तं नाम तद्राष्ट्रं सुराष्ट्रं गोधनायुतम् || अचिरेणैव कालेन समृद्धं प्रत्यपद्यत || ३९ || अनूपविषये चैव वेलावनविभूषितम् || विचित्रं क्षेत्रसस्याढ्यं प्राकारग्रामसंकुलम् || ४० || शशास नृपतिः स्फीतं तद्राष्ट्रं राष्ट्रवर्द्धनः || राजधर्मेण यशसा प्रजानां नन्दिवर्द्धनः || ४१ || तस्य सम्यक्प्रचारेण हर्यश्वस्य महात्मनः || व्यवर्द्धत तदक्षोभ्यं राष्ट्रं राष्ट्रगुणैर्युतम् || ४२ || स हि राजा स्थितो राज्ये राजवृत्तेन शोभितः || प्राप्तः कुलोचितां लक्ष्मीं वृत्तेन च नयेन च || ४३ || तस्यैव च सुवृत्तस्य पुत्रकामस्य धीमतः || मधुमत्यां सुतो जज्ञे यदुर्नाम महायशाः || ४४ || सोऽवर्द्धत महातेजा यदुर्दुन्दुभिनिस्वनः || राजलक्षणसंपन्नस्सपत्नैर्दुरतिक्रमः || ४५ || यदुर्नामाभवत्पुत्रो राजलक्षणपूजितः || यथाऽस्य पूर्वजो राजा पूरुस्स सुमहायशाः || ४६ || स एक एव तस्याऽऽसीत्पुत्रः परमशोभनः || ऊर्जितः पृथिवीभर्ता हर्यश्वस्य महात्मनः || ४७ || दश वर्षसहस्राणि स कृत्वा राज्यमव्ययम् || जगाम त्रिदिवं राजा धर्मेणाप्रतिमो भुवि || ४८ || ततो यदुरदीनात्मा प्रजाभिस्त्वभ्यषिच्यत || पितर्युपरते श्रीमान्क्रमेणार्क इवोदितः||४९|| शशास चेमां वसुधां प्रशान्तभयतस्कराम् || यदुरिन्द्रप्रतीकाशो नृपो येनास्स्म यादवाः || ५० || स कदाचिन्नृपश्चक्रे जलक्रीडां महोदधौ || दारैस्सह गुणोदारैस्सतार इव चन्द्रमाः || ५१|| स तत्र सहसा क्षिप्तस्तिमिरस्सागराम्भसि || धूम्रवर्णेन नृपतिस्सर्पराजेन वीर्यवान् || ५२ || सोऽपाकृष्यत वेगेन जले सर्पपुरं महत् || मणिस्तम्भगृहद्वारं मुक्तादामविभूषितम् || ५३ || कीर्णं शङ्खकुलैश्शुभ्रै रत्नराशिविभूषितम् || प्रवालाङ्कुरपत्राढ्यैः पादपैरुपशोभितम् || ५४ || कीर्णं पन्नगवर्यैश्चैवस्समुद्रोदरवासिभिः || स्वर्णवर्णेन भास्वन्तं स्वस्तिकेनेन्दुवर्चसा ||५५|| स तं ददर्श राजेन्द्रो विमले सागराम्भसि || पन्नगेन्द्रपुरं तोये जगत्यामिव निर्मितम् ||५६|| स्वच्छं चैव पुरं तत्र प्रविवेश नृपो यदुः || अगाधं तोयदाकारं पूर्णं सर्पवधूगणैः || ५७ || तस्य दत्तं मणिमयं जलजं परमासनम् || स्वास्तीर्णं पद्मपत्रैश्च पद्मसूत्रोत्तरच्छदम् ||५८|| तमासीनं नृपं तत्र परमे पन्नगासने || द्विजिह्वपतिरव्यग्रो धूम्रवर्णोऽभ्यभापत || ५९ ||

|| ५६ || ५७ || ५८ || ५९ ||

॥६०॥६१॥ तनयाम्यया इति सधिराप ॥६२॥ तन्ममेति ॥ यौवनाश्वस्य या भगिनी सा तत्कनिष्ठस्य हर्यश्वस्यापि भगिनीति यदोः सा पितृष्वसा तदीयां कुमारीं यदु कथ परिणेतु समेत मापिण्डपस्यानिवृत्तेरिति । तथापि मातुलदुहितृपरिणयनसमत्वेन विगीतमपि वरलोभात्सर्पराजेन प्रवर्तितत्वात् यदुना चात्यन्तदोषाभावादभ्युपगतमिति मन्तव्यम्। पराय प्र म यौवनाश्व इति कल्प्यम् ॥ ६३ ॥ स्पष्टार्थोऽध्यायशेषः । प्राजापत्येन विधिना विवाहविधिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ जलपूर्णेन योगेन सकल्पेन ॥ ६६ ॥

पिता ते स्वर्गतिं प्राप्त कृत्वा वशमिम महत् ॥ भवन्त तेजसा युक्तमुत्पाद्य वसुधाधिपम् ॥६०॥ यादवानामय वंशस्त्वन्नाम्ना यदुपुङ्गव ॥ पित्रा ते मङ्गलार्थाय स्थापित पार्थिवाकर ॥६१॥ वशे चास्मिस्तव विभो देवानां तनयाव्ययाः॥ ऋषीणामुरगाणां च उत्पत्स्यन्ते नृयोनिजा ॥६२॥ तन्ममेमास्सुता पञ्च कुमार्यो वृत्तसमताः ॥ उत्पन्ना यौवनाश्वस्य भगिन्यां नृपसत्तम ॥६३॥ प्रतीच्छेमा स्वधर्मेण प्राजापत्येन कर्मणा ॥ वर न ते प्रदास्यामि वरार्हस्त्व मतो मम॥६४॥ भौमाश्च कुकुराश्चैव भोजाश्चान्धकयादवा ॥दाशार्हा वृष्णयश्चेति ख्यातिं यास्यन्ति सप्त ते ॥६५॥ स तस्मै धूम्रवर्णो वै कन्याः कन्याव्रते स्थिता ॥ जलपूर्णेन योगेन ददाविन्द्रसमाय वै ॥६६॥ वर चास्मै ददौ प्रीतस्स वै पन्नगपुङ्गवः ॥ श्राव यन्कन्यकास्सर्वा यथाक्रममदीनवत् ॥६७॥ एतासु ते सुता पञ्च सुतासु मम मानद ॥ उत्पत्स्यन्ते पितुस्तेजो मातुश्चैव समाश्रिता ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयबद्धाश्च सलिलाभ्यन्तरेचरा॥ तव वशे भविष्यन्ति पार्थिवा कामरूपिण ॥६९॥ स वर कन्यकाश्चैव लब्ध्वा यदुवरस्तदा ॥ उद तिष्ठत वेगेन सलिलाच्चन्द्रमा इव॥ ७० ॥ स पञ्चकन्यामध्यस्थो ददृशे तत्र पार्थिव ॥ पञ्चतारेण सयुक्तो नक्षत्रेणेव चन्द्रमा ॥७१॥ स तदन्त पुर सर्वं ददर्श नृपसत्तमः ॥ वैवाहिकेन वेषेण दिव्यस्रगनुलेपन ॥७२॥ समाश्वास्य च ता सर्वास्सपत्नी पावकोपमा ॥ जगाम स्वपुर राजा प्रीत्या परमया युतः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विकद्रुवाक्य नाम सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥ ७. ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तासु नागकन्यासु कालेन महता नृप ॥ जनयामास विक्रान्तान्पञ्च पुत्रान्कुलोद्वहान् ॥१॥ मुचुकुन्द महाबाहु पद्मवर्णं तथैव च ॥ माधव सारस चैव हरित चैव पार्थिवम् ॥ २ ॥ एतान्पञ्च सुतान्राजा पञ्चभूतोपमान्भुवि ॥ ईक्षमाणो नृप प्रीतिं जगामातुलविक्रम ॥ ३ ॥

॥ ६७ ॥ एतासु मम सुतासु ते तव पञ्च सुताः उत्पत्स्यन्त इत्यन्वयः ॥ ६८ ॥ अस्मत्समयबद्धा अस्मद्दत्तवरानुगृहीताः ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ स यदु ताः पत्नीः समाश्वास्य पितृगृहवियोगदुःखमपनीय ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तत्रिंशोऽध्याय ॥ ३७ ॥ अष्टत्रिंशे त्वथाध्याये नागकन्यासु पञ्चसु ॥ यदो पञ्चाभवन्पुत्रा माधवप्रमुखा नृपा ॥ १ ॥ स तास्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

तेजिताः प्रोत्साहिताः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ विन्ध्येति ॥ विन्ध्यस्योत्तरतः ऋक्षवतो दक्षिणत इत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत्रैव सह्यस्योपरिष्टादेव परतः पश्चिमायां दिशि ॥९॥ पन्नगराजस्य धूम्रवर्णाख्यस्य ॥१०॥ स्वपुरं रैवताचलसमीपस्थम् ॥ ११ ॥१२ ॥ मृगयन्तो जिज्ञासमानाः ॥ १३ ॥ दारुणोपलसंकटे विषमाश्मदुर्गमे ॥१४॥१५॥

ते प्राप्तवयसस्सर्वे स्थिताः पञ्च यथाऽद्रयः ॥ तेजिता बलदर्पाभ्यामूचुः पितरमग्रतः॥४॥ तात युक्तास्स्म वयसा बले महति संस्थिताः ॥ क्षिप्र माज्ञप्तुमिच्छामः किं कुर्मस्तव शासनात् ॥५॥ स तान्नृपतिशार्दूलश्शार्दूलानिव वेगितान् ॥ प्रीत्या परमया प्राह सुतान्वीर्यकुतूहलात् ॥ ६ ॥ विन्ध्यर्क्षवन्तावभितो द्वे पुर्यौ पर्वताश्रये॥ निवेशयतु यत्नेन मुचुकुन्दस्सुतो मम ॥७॥ सह्यस्य चोपरिष्टात्तु दक्षिणां दिशमाश्रितः ॥ पञ्चवर्णोऽपि मे पुत्रो निवेशयतु मा चिरम् ॥८॥ तत्रैव परतः कान्ते देशे चम्पकभूषिते ॥ सारसो मे पुरं रम्यं निवेशयतु पुत्रकः ॥९ ॥ हरितोयं महाबाहुस्सागरे हरितोदके ॥ द्वीपं पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ १० ॥ माधवो मे महाबाहुर्ज्येष्ठपुत्रश्च धर्मवित् ॥ यौवराज्येन संयुक्तस्स्वपुरं पालयिष्यति ॥ ११ ॥ सर्वे नृपश्रियं प्राप्ता अभिषिक्तास्सचामराः ॥ पित्राऽनुशिष्टाश्चत्वारो लोकपालोपमा नृपाः ॥ १२ ॥ स्वंस्वं निवेशनं सर्वे भेजिरे नृपसत्तमाः ॥ पुरस्थानानि रम्याणि मृगयन्तो यथाक्रमम् ॥ १३॥ मुचुकुन्दश्च राजर्षिर्विन्ध्यमध्यमरोचयत् ॥ स्वस्थानं नर्मदातीरे दारुणोपलसंकटे ॥ १४ ॥ स च तं शोधयामास विविक्तं च चकार ह ॥ सेतुं चैव समं चक्रे परिखाश्चामितोदकाः ॥ १५ ॥ स्थापयामास भागेषु देवतायतनान्यपि ॥ रथ्या वीथीर्नृणां मार्गांश्चत्वराणि वनानि च ॥ १६ ॥ स तां पुरीं धनवतीं पुरुहूतपुरीप्रभाम् ॥ नातिदीर्घेण कालेन चकार नृपसत्तमः ॥ १७ ॥ नाम चास्याश्शुभं चक्रे निर्मितं स्वेन तेजसा ॥ तस्याः पुर्या नृपश्रेष्ठो देवश्रेष्ठपराक्रमः ॥ १८ ॥ महाश्मसंघातवती ऋक्षवन्तमुपाश्रिता ॥ माहिष्मती नाम पुरी प्रकाशमुपयास्यति ॥ १९ ॥ उभयोर्विन्ध्ययोः पादे नगयोस्तां महापुरीम् ॥ मध्ये निवेशयामास श्रिया परमया वृताम् ॥ २० ॥ पुरिकां नाम धर्मात्मा पुरीं देवपुरीप्रभाम् ॥ उद्यानशतसंबाधां समृद्धापणचत्वराम् ॥ २१ ॥ ऋक्षवन्तं समभितस्तीरे तत्र निरामये ॥ निर्मिता सा पुरी राज्ञा पुरिका नाम नामतः ॥२२॥स ते द्वे विपुले पुर्यौ देवभोग्योपमे शुभे॥ पालयामास धर्मात्मा राजा धर्मे व्यवस्थितः ॥ २३ ॥ पञ्चवर्णोऽपि राजर्षिस्सह्यपृष्ठे पुरोत्तमम् ॥ चकार नद्या वेणायास्तीरे तरुलताकुले ॥ २४ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ महाश्मसंघातवतीति माहिष्मतीपदस्यावयवार्थो दर्शितः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ राजा मुचुकुन्दः ॥ २३ ॥ २४ ॥

विषयस्येति । भूभागस्याल्पत्वेऽपि अतिनिबिडतया सर्वेष उत्कृष्टस्य राष्ट्रस्य । श कृत्वा तद् च महान्त वप्र महाप्राकारोपमं चकारेत्यर्थ ॥ २५ ॥ प्राजापत्येन त्वष्टसच
शिना कर्मणा शिल्पेन ॥ २६ ॥ क्रौञ्चपुर वेणाया दक्षिणे भागे ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ दाशा धीवरा ॥ ३० ॥ सचिन्वन्ति राशीन् कुर्वन्ति युक्ता सावधानाः
जातरूप शीमित ॥ ३१ ॥ प्रचिन्वन्तोऽन्वेषयन्त नौभिः महानौकाभि सयानगामिन क्षुद्रनौकागामिन क्षुद्रनौकाबलेनालोक्य एकत्र महानौकायां प्रक्षिपन्तीत्यर्थ ॥ ३२ ॥

विषयस्याल्पतां ज्ञात्वा सपूर्णं राष्ट्रमेव च ॥ निवेशयामास नृपस्स वप्रप्रायमुत्तमम् ॥२५॥ पश्चाद्गत जनपद करवीर च तत्पुरम् ॥ निर्मितं पश्च
पर्णेन प्राजापत्येन कर्मणा ॥ २६ ॥ सारसेनापि विहित रम्य क्रौञ्चपुरं महत् ॥ चम्पकाशोकबहुलं विपुल ताम्रमृत्तिकम् ॥२७॥ वनावासीति
विख्यात स्फीतो जनपदो महान् ॥ पुरस्य तस्य तु श्रीमान्द्रुमेस्सार्वर्तुकर्वृत ॥ २८ ॥ हरितोऽपि समुद्रस्य द्वीप समभिपालयत् ॥ रत्नसंचयस
पूर्णं नारीजनमनोहरम् ॥ २९ ॥ तस्य दाशा जले मग्ना मद्गुरा नाम विश्रुता ॥ य हरन्ति सदा शङ्खान्समुद्रोदरचारिण ॥ ३० ॥ तस्यापरे दाश
जना प्रवालाञ्जनसभवान् ॥ सचिन्वन्ति सदा युक्ता जातरूप च मौक्तिकम् ॥३१॥ जलजानि च रत्नानि निषादास्तस्य मानवा ॥ प्रचिन्वन्तोऽर्णवे
युक्ता नौभिस्सयानगामिन ॥३२॥ मत्स्यमांसिन ते सर्वे वर्तन्तेस्म सदा नरा ॥ गृह्णन्तस्सर्वरत्नानि रत्नद्वीपनिवासिन ॥३३॥ तैस्सयानगतैर्द्रव्यै
र्वणिजो दूरगामिन ॥ हरित तर्पयन्त्येक यथैव धनदं तथा ॥३४॥ एवमिक्ष्वाकुवशात्तु यदुवंशो विनिस्सृत ॥ चतुर्द्धा यदुपुत्रैस्तु चतुर्भिर्भिद्यते
पुन ॥ ३५ ॥ स यदुर्माधवे राज्य विसृज्य यदुपङ्गवे ॥ त्रिविष्टपं गतो राजा देह त्यक्त्वा महीतले ॥३६॥ बभूव माधवसुतस्सत्त्वतो नाम वीर्य
वान् ॥ सत्त्ववृत्तिर्गुणोपेतो राजा राजगुणे स्थित ॥ ३७ ॥ सत्त्वतस्य सुतो राजा भीमो नाम महानभूत् ॥ येन भैमास्सुसवृत्तास्सत्त्वतात्सात्त्व
तास्स्मृता ॥३८॥ राज्ये स्थिते नृपे तस्मिन्रामे राज्य प्रशासति ॥ शत्रुघ्नो लवण हत्वा चिच्छेद स मधोर्वनम् ॥३९॥ तस्मिन्मधुवने स्थाने पुरीं
च मधुरामिमाम् ॥ निवेशयामास विभुस्सुमित्रानन्दवर्द्धन ॥ ४० ॥ पर्यये चैव रामस्य भरतस्य तथैव च ॥ सुमित्रासुतयोश्चैव स्थान प्राप्त च
वैष्णवम् ॥ ४१ ॥ भीमेनेय पुरी तेन राज्यसम्बन्धकारणात् ॥ स्ववश स्थापिता पूर्वं स्वयमध्यासिता तथा ॥ ४२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ यदुवशस्य विस्तारमुपसंहरति—एवमिति ॥ चतुर्धेति माधवस्य मुख्यस्तम्भरूपत्वात् । शाखारूपेणैव चतुर्धात्वं वशस्येत्यर्थ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥
॥ ३८ ॥ तस्मिन् भीमे ॥ ३९ ॥ ४० ॥ पर्यये अवतारोपरमे सति भीमेन वैष्णवं स्थान मथुरास्य प्राप्तमित्युत्तरसहितस्यान्वयः ॥ ४१ ॥ राज्यसम्बन्धकारणात् मधोः
पुत्रे लवणे नष्टे मधुदौहित्रा राज्यमार्गिणो भवन्तीति शत्रीयस्य भ्रातृदौहित्रत्वाच भीमस्येत्यर्थः ॥ ४२ ॥

राज्य ... ते च पृथाश्रुतश्रवाख्ये कुन्तिविषये कुन्तिभोजस्य राज्ञा ...
वोऽभवत् । ततो वसुदेवादनन्तरं स वसुर्द्वे दारिके जनयामास । ते च पृथाश्रुतश्रवाख्ये ... पौरमात्रेण पुरवासिलोकसाम्येन त्वां जरासंधाद्गूहयितुं वयं क्षमा न । एतच्च सर्वज्ञत्वाद्भवानेव वेदेत्याह । देवेति । भाव
॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ प्रनष्टे अभिभूते ॥५३॥ पौरमात्रेण पुरवासिलोकसाम्येन त्वां जरासंधाद्गूहयितुं वयं क्षमा न । एतच्च सर्वज्ञत्वाद्भवानेव वेदेत्याह । देवेति । भाव

ततः कुशे स्थिते राज्ये लवे तु युवराजानि ॥ अन्धको नाम भीमस्य सुतो राज्यमकारयत् ॥४३॥ अन्धकस्य सुतो जज्ञे रैवतो नाम पार्थिवः॥
ऋक्षोऽपि रैवताज्जज्ञे रम्ये पर्वतमूर्द्धनि ॥४४॥ ततो रैवत उत्पन्नः पर्वतस्सागरान्तिके ॥ नाम्ना रैवतको नाम भूमौ भूमिधरस्स्मृतः ॥४५॥ रैवत
स्याऽऽत्मजो राजा विश्वगर्भो महायशाः ॥ बभूव पृथिवीपालः पृथिव्यां प्रथितः प्रभुः ॥४६॥ तस्य तिसृषु भार्यासु दिव्यरूपासु केशव॥ चत्वारो
जज्ञिरे पुत्रा लोकपालोपमाश्शुभाः ॥४७॥ वसुर्बभ्रुस्सुषेणश्च सभाक्षश्चैव वीर्यवान् ॥ यदुप्रवीराः प्रख्याता लोकपाला इवापरे ॥ ४८॥ तैरयं या
दवो वंशः पार्थिवैर्बहुलीकृतः ॥ यैस्साकं कृष्ण लोकेऽस्मिन्प्रजावन्तः प्रजेश्वराः ॥४९॥ वसोस्तु कुन्तिविषये वसुदेवस्सुतो विभुः ॥ततस्स जनया
मास सुप्रभे द्वे च दारिके ॥५०॥ कुन्तीं च पाण्डोर्महिषीं देवतामिव भूचरीम् ॥ भार्यां च दमघोषस्य चेदिराजस्य सुप्रभाम् ॥५१॥ एष ते स्वस्य
वंशस्य प्रभवस्संप्रकीर्तितः ॥ श्रुतो मया पुरा कृष्ण कृष्णद्वैपायनान्तिकात् ॥५२ ॥ त्वं त्विदानीं प्रनष्टेऽस्मिन्वंशे वंशभृतां वर ॥ स्वयंभूरिव सं
प्राप्तो भवायास्मज्जयाय च ॥५३॥ न तु त्वां पौरमात्रेण शक्ता गूहयितुं वयम् ॥ देवगुह्येष्वपि भवान्सर्वज्ञस्सर्वभावनः ॥५४॥ शक्तश्चापि जरा
संधं नृप योधयितुं विभो ॥ त्वद्बुद्धिवशगास्सर्वे वयं योधव्रते स्थिताः ॥५५॥ जरासंधस्तु बलवान्नृपाणां मूर्ध्नि तिष्ठति ॥ अप्रमेयबलश्चैव वयं च
कृशसाधनाः ॥ ५६ ॥ न चेयमेकाहमपि पुरी रोधं सहिष्यति ॥ कृशभक्तेन्धनक्षामा दुर्गैरपरिवेष्टिता ॥५७॥ असंस्कृताम्बुपरिखा द्वारयन्त्रविव
र्जिता ॥ वप्रप्राकारनिचया कर्तव्या बहुविस्तरा ॥५८॥ संस्कर्तव्यायुधागारा योक्तव्या चेष्टिकाचयैः ॥ कंसस्य बलभोग्यत्वान्नातिगुप्ता पुरा जनैः
॥ ५९॥ सद्यो निपातिते कंसे राज्येऽस्माकं नवोदये ॥ पुरी प्रत्यग्ररोधेन न रोधं विसहिष्यति ॥६०॥ बलं संमर्दभग्नं च कृष्यमाणं परेण ह ॥ अ
संशयमिदं राष्ट्रं जनैस्सह विनङ्क्ष्यति ॥६१॥ यादवानां विरोधेन ये जिता राज्यकामुकैः ॥ ते सर्वे द्वैधमिच्छन्ति यत्क्षमं तद्विधीयताम् ॥६२॥

यतीति भावनः ज्ञाता ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ अग्रं प्रतीति प्रत्यग्रं राजभागार्थं रोधो यस्याः सेव। यथाहि कर्षकग्रामं करार्थं राजभटा
अवरुन्धन्ति तद्वत् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ कामुकैरस्माभिः ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ७ ॥ एकोनचत्वारिंशोऽथ जरासंधभयाद्गति ॥ उच्यते जामदग्न्येन सम्यक् रामकृष्णयोः ॥१॥ विकद्रोरिति ॥१॥२॥३॥ ४ ॥ हेतुवत् मश्निमित्त वैरमिति हेतुतः । क्रमतः शत्रो पराक्रमस्य । न्यायतः यन्निमित्त वैर तस्यैव

वञ्चनीया भविष्यामो नृपाणां नृपकारणात्॥ जरासंधभयार्त्तानां द्रवतां राज्यसंभ्रमे॥६३॥आर्ता वत्स्यन्ति न सर्वे रुध्यमानाः पुरे जनाः॥ यादवानां विरोधेन विनष्टाः स्मेति केशव॥६४॥ एतन्मम मत कृष्ण विस्रम्भात्समुदाहृतम् ॥ त्वं तु विज्ञापितः पूर्वं न पुनस्संप्रबोधितः ॥६५॥ यदत्र वः क्षम कृष्ण तच्च वै सविधीयताम् ॥ त्वमस्य नेता सैन्यस्य वय त्वच्छासने स्थिताः ॥ त्वन्मूलश्च विरोधोऽयं रक्षास्मानात्मना सह ॥ ६६ ॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि विकद्रुवाक्यं नाम अष्टत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३८॥ ॥ ७ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विकद्रोस्तु वचः श्रुत्वा वसुदेवो महायशाः ॥ परितुष्टेन मनसा वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १ ॥ राजा षाड्गुण्यवक्ता वै राजा मन्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ सतत्त्वं च हितं चैव कृष्णोक्तं किल धीमता॥२॥ भाषिता राजधर्माश्च सत्याश्च जगतो हिताः ॥ विकद्रुणा यदुश्रेष्ठ यद्धितं तद्विधीयताम् ॥३॥ एतच्छ्रुत्वा पितुर्वाक्यं विकद्रोश्च महात्मनः ॥ विकद्रोस्तद्वचस्तथ्यं निशम्य यदुपुङ्गवः ॥ वाक्यमुत्तममेकाग्रो बभाषे पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ श्रुतवतां वः श्रुतं वाक्यं हेतुतः क्रमतस्तथा ॥ न्यायतश्शास्त्रतश्चैव दैवं चैवानुपश्यताम् ॥ ५ ॥ श्रूयतामुत्तरं वाक्यं श्रुत्वा च परिगृह्यताम् ॥ नयेन व्यवहर्तव्यं पार्थिवेन यथाक्रमम्॥६॥सन्धिं च विग्रहं चैव यानमासनमेव च ॥ द्वैधीभावं संश्रयं च षाड्गुण्यं चिन्तयेत्सदा ॥७॥ बलिनस्सन्निकृष्टे तु न स्थेयं पण्डितेन वै॥ अपक्रमेद्धि कालज्ञस्समर्थो युद्धमुद्वहेत् ॥८॥ अद्य तावत्सहार्येण मुहूर्तेऽस्मिन्प्रकाशिते ॥ जीवितार्थं गमिष्यामि शक्तिमानप्यशक्तवत् ॥९॥ तं तस्सह्याचलयुत सहार्येणाहमक्षयम् ॥ आत्मद्वितीयश्श्रीमन्तं प्रवेक्ष्ये दक्षिणापथम् ॥ १०॥ करवीरपुरं चैव रम्यं क्रौञ्चपुरं तथा ॥ द्रक्ष्यावस्तत्र सहितौ गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ ११ ॥ आवयोर्गमनं श्रुत्वा जितकाशी स पार्थिवः ॥ अप्रविश्य पुरीं दर्पादनुसारं करिष्यति ॥ १२ ॥ ततस्स वनेष्वेव राजा याति स सानुगः ॥ आवयोर्ग्रहणे चैव नृपतिः प्रयतिष्यति ॥ १३ ॥

परिहारेणारिष्टशान्ति कर्मण्येति युक्ते । शास्त्रत अशक्तस्यापसरणानुशासनात दैवं भाविकार्यमनुपश्यताम् ॥५॥६॥७॥ तत्र क्रमत शास्त्रत इत्येतौ हेतू व्याचष्टे—बलिन इति । सन्निकृष्टे निकटे॥८॥ एतयोर्द्वितीयकरमाह—अद्यमित्यादिना॥९॥१०॥११॥अनुसारं पृष्ठतो गमनम्॥१२॥राजा जरासंधः प्रयतिष्यति वेगेनागमिष्यति॥१३॥

॥ १४ ॥ शत्रोः शत्रुं प्राप्य परिभ्रष्टाः स्वराष्ट्रे स्थित्वा पृष्ठतः शत्रोर्वधमेव कामयन्ते न तु स्वराष्ट्ररक्षां तत्र मुख्यार्थिनः परस्याभिनिवेशाभावादित्यर्थः ॥ १५ ॥ दक्षिणौ समर्थौ ॥१६ ॥१७ ॥१८ ॥ १९॥२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ न्यस्तं समारोपितम् अत एव संकुचितम् आधानं त्रेताग्निविस्तारो यस्य तम् । अथापि काले प्रादुष्कृतेष्व

एषा नश्श्रेयसी यात्रा भविष्यति कुलस्य वै ॥ पौराणामथ पुर्याश्च देशस्य च सुखावहा ॥ १४ ॥ न च शत्रोः परिभ्रष्टा राजानो विजिगीषवः॥ परराष्ट्रेषु मृष्यन्ति मृधे शत्रोः क्षयं विना ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा तु तौ वीरौ कृष्णसंकर्षणावुभौ ॥ प्रपेदतुरसंभ्रान्तौ दक्षिणौ दक्षिणापथम् ॥१६॥ तौ तु राष्ट्राणि शतशश्चरन्तौ कामरूपिणौ ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय चेरतुर्मार्गगौ सुखम् ॥ १७ ॥ सह्यपृष्ठेषु रम्येषु मोदमानावुभौ तथा ॥ दक्षिणापथगौ वीरावध्वानं संप्रपेदतुः ॥१८॥ तौ च स्वल्पेन कालेन सह्याचलविभूषितम् ॥ करवीरपुरं प्राप्तौ स्ववंशेन विभूषितम् ॥१९॥ तौ तत्र गत्वा वेणाया नद्यास्तीरान्तमाश्रितम् ॥ आसेदतुः प्ररोहाऽऽढ्यं न्यग्रोधं तरुपुङ्गवम् ॥२०॥ अधस्तात्तस्य वृक्षस्य मुनिं दीप्ततपोधनम् ॥ अंसावसक्तपरशुं जटावल्कलधारिणम् ॥ २१ ॥ गौरमग्निशिखाकारं तेजसा भास्करोपमम् ॥ क्षत्रान्तकरमक्षोभ्यं वपुष्मन्तमिवार्णवम् ॥२२॥न्यस्तसंकुचिताधानं काले हुतहुताशनम् ॥ क्लिन्नं त्रिषवणाम्भोभिराद्यं देवगुरुं यथा ॥२३॥ सवत्सां धेनुकां श्वेतां होमधुक्कामदोहनाम् ॥ क्षीरारणिं कर्षमाणं महेन्द्रगिरिगोचरम् ॥२४॥ ददृशतुस्तौ सहितावपरिश्रान्तमव्ययम् ॥ भार्गवं राममासीनं मन्दरस्थं यथा रविम्॥२५॥न्यायतस्तौ तु तं दृष्ट्वा पादमूले कृताऽऽसनौ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ सधिष्ण्याविव पावकौ ॥२६॥ कृष्णस्तमृषिशार्दूलमुवाच वदतां वरः ॥ श्लक्ष्णं मधुरया वाचा लोकवृत्तान्तकोविदः ॥ २७ ॥ भगवञ्जामदग्न्यं त्वामवगच्छामि भार्गवम् ॥ रामं मुनीनामृषभं क्षत्रियाणां कुलान्तकम् ॥ २८ ॥ त्वया सायकवेगेन क्षितो भार्गव सागरः॥ इषुपातेन नगरं कृतं शूर्पारकं त्वया॥२९॥धनुःपञ्चशतायाममिषुपञ्चशतोच्छ्रयम्॥सह्यस्य च निकुञ्जेषु स्फीतो जनपदो महान्॥ ॥३०॥ अतिक्रम्योदधेर्वेलामपरान्ते निवेशितः ॥ त्वया तत्कार्तवीर्यस्य सहस्रभुजकाननम् ॥ ३१ ॥ छिन्नं परशुनैकेन स्मरता निधनं पितुः ॥ इयमद्यापि रुधिरैः क्षत्रियाणां हतद्विषाम् ॥ ३२ ॥ स्निग्धैस्त्वत्परशूत्सृष्टै रक्तपङ्का वसुंधरा ॥ रैणुकेयं विजाने त्वां क्षितौ क्षितिपरोषणम् ॥३३॥

ग्निषु हुतहुताशनम् ॥ २३ ॥ होमार्थं दुह्यते सा होमधुक् सा चासौ कामदोहना चेति समासः ॥२४॥ २५ ॥ सधिष्ण्यौ सस्थानौ ॥२६॥२७॥२८॥ समुद्रात् भूमिषुपातमात्रं प्राप्य तत्र शूर्पारकं नाम नगरं कृतं कृत्स्नायाः क्षितेः काश्यपाय दानत्वात्॥ २९॥धनुश्चतुर्हस्तं इषुर्द्विहस्तः॥ ३०॥अपरान्ते पश्चिमसमुद्रतीरे ॥ ३१॥ ३२॥ ३३॥

॥ ३४ ॥ ३० ॥३६ ॥३७॥ ३८॥३९ ॥ ४० ॥ कर्तव्य संपादनीयं बल सैन्य साधन धनादिकं ययोस्तौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥४६॥४७॥

परशुमन्नद्धे युक्त यथैवेह रणे तथा ॥ तदिच्छामस्त्वया विप्र कश्चिदर्थमुपश्रुतम् ॥ ३४ ॥ उत्तरं च श्रुतार्थेन प्रत्युक्तमविशङ्कया ॥ आवयोर्मथुरा गम यमुनातीरशोभिनी ॥ ३५ ॥ यादवो स्वो मुनिश्रेष्ठ यदि ते श्रुतिमागतो ॥ वसुदेवो यदुश्रेष्ठः पिता नौ हि धृतव्रत ॥ ३६ ॥ जन्मप्रभृति वेशावां व्रजेष्वेव नियोजितो ॥ तो स्व कंसभयात्तत्र शङ्कितो परिवर्द्धितो ॥ ३७ ॥ वयं च प्रथम प्राप्तो मथुरायां प्रवेशितो ॥ तावावां व्युत्थित हत्वा समाजे कंसमोजसा ॥३८॥ पितरं तस्य तत्रैव स्थापयित्वा जनेश्वरम् ॥ स्वमेव कर्म चारब्धो गवां व्यापारकारको॥३९॥अथावयो पुर रोद्धु जरासंधो व्यवस्थित ॥ सङ्ग्रामान्सुबहून्कृत्वा लब्धलक्षावपि स्वयम् ॥४०॥ ततस्त्वपुररक्षार्थं प्रजानां च धृतव्रत ॥ अकृतार्थावनुद्योगो कर्तव्यबलसाधनो ॥४१॥ अरथो पत्तिनो युद्धे निस्तनुत्रो निरायुधो ॥ जरासंधोग्रभयात्पुराद्भावेव निःसृतो ॥४२॥ एवमावामनुप्राप्तो मुनिश्रेष्ठ तवान्तिकम् ॥ आवयोर्मन्त्रमानेण कर्तुमर्हसि सत्क्रियाम् ॥ ४३ ॥ श्रुत्वैतद्भार्गवो रामस्तयोर्वाक्यमनिन्दितम् ॥ रैणुकेयः प्रतिवचो धर्मसहित मब्रवीत् ॥ ४४ ॥ अपरान्तादह कृष्ण सम्प्रतीहागतः प्रभो ॥ एक एव विना शिष्यैर्युवयोर्मन्त्रकारणात् ॥ ४५ ॥ विदितो मे व्रजे वासस्तव पद्मनिभेक्षण ॥ दानवानां वधश्चापि कंसस्यापि दुरात्मन ॥ ४६ ॥ विग्रह च जरासंधे विदित्वा पुरुषोत्तम ॥ तव सभ्रातृकस्येह सम्प्राप्तोऽस्मि वरानन ॥ ४७ ॥ जाने त्वां कृष्ण गोप्तार जगत प्रभुमव्ययम् ॥ देवकार्यार्थसिद्ध्यर्थमबाल बालतां गतम् ॥४८॥ न त्वयाऽविदित किंचित्रिपु लोकेषु विद्यते ॥ तथापि भक्तिमात्रेण शृणु वक्ष्यामि ते वच ॥ ४९ ॥ पूर्वजैस्तव गोविन्द पूर्वं पुरमिद कृतम् ॥ करवीरपुर नाम राष्ट्र चैव निवेशितम् ॥ ५० ॥ पुरेऽस्मिन्नृपति कृष्ण वासुदेवो महायशा ॥ शृगाल इति विख्यातो नित्य परमकोपन ॥ ५१ ॥ नृपेण तेन गोविन्द तव वंशभवा नृपा ॥ दायादा निहतास्सर्वे वीरद्वेषानुशायिना ॥५२॥ अहङ्कारपरो नित्यमजितात्माऽतिमत्सरी ॥ राज्यैश्वर्यमदाऽऽविष्ट पुत्रेष्वपि च दारुणः ॥ ५३ ॥ तन्नेह भवतस्स्थान रोचते मे नरोत्तम ॥ करवीरपुरे वीरे नित्य पार्थिवदूषिते ॥ ५४ ॥ श्रूयतां कथयिष्यामि यत्रोमो शत्रुघ्नो ॥ जरासंध बलोदग्र भवन्तो योधयिष्यतः ॥ ५५ ॥ तीर्त्वा वेणामिमां पुण्यां नदीमद्यैव पाण्डुभि ॥ विषयान्ते निवासाय गिरिं गच्छाम दुर्गमम् ॥ ५६ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥५० ॥५१ ॥ द्वेषानुशायिना द्वेषमेवानुशेतेऽनुरुध्यते न तु धर्मं तेन ॥५२ ॥५३ ॥५४॥ ५५॥ विषयान्ते देशसीम्नि निवासाय रात्रिवासाय। ॥५६॥

प्ररुहम् उपगिरिम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ श्राम्यतः श्रममाणान् वानप्रस्थानिति यावत् ॥ ६१ ॥ वनमेव वास्यं वासार्हं यस्य स वनवास्यः स चासौ जनश्च तस्याधिपतिः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥६४ ॥६५ ॥६६ ॥६७ ॥६८ ॥६९ ॥७०॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यन्ति प्रकटीभविष्यन्ति ॥ ७४ ॥७५॥ ७६॥

रम्यं यज्ञगिरिं नाम सह्यस्य प्ररुहं गिरिम् ॥ निवासं मांसभक्षाणां चौराणां घोरकर्मणाम्॥५७॥नानाद्रुमलतायुक्तं चित्रं पुष्पितपादपम्॥ प्रोष्ये तत्र निशामेकां खद्वाङ्गां नाम निम्नगाम् ॥ ५८ ॥ भद्रं ते संतरिष्यामो निकषोपलभूषणाम् ॥ गङ्गाप्रपातप्रतिमां श्रष्टां च महतो गिरेः ॥ ५९ ॥ तस्याः प्रपातं द्रक्ष्यामस्तापसाऽरण्यभूषणम् ॥ उपभुज्य त्विमान्कामान्गत्वा तान्धरणीधरान् ॥ ६० ॥ द्रक्ष्यामस्तत्र तान्विप्राञ्छ्राम्यतो वै तपोधनान् ॥ रम्यं क्रौञ्चपुरं नाम गमिष्यामः पुरोत्तमम् ॥ ६१ ॥ वंशजस्तत्र ते राजा कृष्ण धर्मरतस्सदा ॥ महाकपिरिति ख्यातो वनवास्यजनाधिपः ॥ ६२ ॥ तमदृष्ट्वैव राजानं निवासाय गतेऽहनि ॥ तीर्थमानडुहं नाम तत्रस्थाः स्याम संगताः ॥ ६३ ॥ ततश्श्रुता गमिष्यामस्सह्यस्य विवरे गिरिम् ॥ गोमन्तमिति विख्यातं नैकशृङ्गविभूषितम् ॥ ६४ ॥ स्वगतैकमहाशृङ्गं दुरारोहं खगैरपि ॥ विश्रामभूतं देवानां ज्योतिर्भिरभिसंवृतम् ॥६५॥ सोपानभूतं स्वर्गस्य गगनाद्रिमिवोच्छ्रितम् ॥ तं विमानावतरणं गिरिं मेरुमिवापरम्॥६६॥ तस्योत्तमे महाशृङ्गे भास्वन्तौ देवरूपिणौ ॥ उदयास्तमये सूर्यं सोमं च ज्योतिषां पतिम् ॥ ६७॥ ऊर्मिमन्तं समुद्रं च अपारद्वीपभूषणम् ॥ प्रेक्षमाणौ सुखं तत्र नगाग्रे विचारिष्यथः ॥६८॥ शृङ्गस्थौ तस्य शैलस्य गोमन्तस्य वनेचरौ ॥ दुर्गयुद्धेन धावन्तौ जरासंधं विजेष्यथः ॥६९॥ तत्र शैलगतौ दृष्ट्वा भवन्तौ युद्धदुर्मदौ॥ आसक्तश्शैलयुद्धे वै जरासंधो भविष्यति ॥ ७० ॥ भवतोरपि युद्धे तु प्रवृत्ते तत्र दारुणे ॥ आयुधैस्सह संयोगं पश्यामि न चिरादिव ॥ ७१ ॥ संग्रामश्च महान्कृष्ण निर्दिष्टस्तत्र दैवतैः ॥ यदूनां पार्थिवानां च मांसशोणितकर्दमः ॥७२॥ तत्र चक्रं हलं चैव गदां कौमोदकीं तथा ॥ सौनन्दं मुसलं चैव वैष्णवान्यायुधानि च ॥ ७३ ॥ दर्शयिष्यंति संग्रामे पास्यन्ति च महीक्षिताम् ॥ रुधिरं कालयुक्तानां वपुर्भिः कालसंनिभैः ॥७४॥ स चक्रमुसलो नाम संग्रामः कृष्ण विश्रुतः॥दैवतैरिह निर्दिष्टः कालस्यादेशसंज्ञितः ॥७५॥ तत्र ते कृष्ण संग्रामे सुव्यक्तं वैष्णवं वपुः॥द्रक्ष्यन्ति रिपवः सर्वे सुराश्च सुरभावन ॥ ७६ ॥ तां भजस्व गदां कृष्ण चक्रं च चिरविस्मृतम् ॥ भजस्व स्वेन रूपेण सुराणां विजयाय वै ॥ ७७ ॥ बलश्चायं हलं घोरं मुसलं चारिभेदनम् ॥ वधाय सुरशत्रूणां भजताल्लोकभावनः ॥ ७८ ॥

भजस्व लभस्व ॥ ७७ ॥ ७८ ॥

॥७९॥व्यूहानां गरुमैन्यानाम् ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥ छ ॥
चत्वारिंशत्तमेऽध्याये वर्ण्यते रामकृष्णयो ॥ गोमन्तारोहणं तस्मात्सत्वानुनिर्विगम्मन ॥ १ ॥१॥२॥३॥ अध्वविधिना मानुषगत्या ॥ ४ ॥ चित्रै मयूरैः ॥ ५ ॥

एष ते प्रथम कृष्ण समामो भुवि पार्थिवै ॥ पृथिव्यर्थे समाख्यातो भारावतरणे सुरै ॥ ७९ ॥ आयुधावाप्तिरत्रैव वपुषो वैष्णवस्य च ॥ लक्ष्म्याश्च तेजसश्चैव व्यूहानां च विदारणम् ॥ ८० ॥ अत प्रभृति सङ्ग्रामो भरण्यां शस्त्रमूर्च्छितः ॥ भविष्यति महान्कृष्ण भारत नाम वैशसम् ॥८१॥ तद्गच्छ कृष्ण शैलेन्द्रं गोमन्तं च नगोत्तमम् ॥ जरासंधमृधे चापि विजयस्त्वामुपस्थित ॥८२॥ इदं चैवामृतप्रख्यं होमधेनो पयोऽमृतम् ॥ पीत्वा गच्छत भद्रं वो मयाऽऽदिष्टेन कर्मणा ॥ ८३ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि समागमाख्य नाम एकोनचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ३९ ॥ ॥ छ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तत्तु धेन्वा पय पीत्वा बलदर्पसमन्वितो ॥ ततस्तौ रामसहितो प्रस्थितो यदुपुङ्गवो ॥ १ ॥ गोमन्तं पर्वतं द्रष्टुं मत्तनागेन्द्रगामिनो ॥ जामदग्न्यप्रदिष्टेन मार्गेण वदतां वरो ॥ २ ॥ जामदग्न्यस्तृतीयस्ते त्रयस्त्रय इवाग्नय ॥ शोभयन्ति स्म पन्थानं त्रिदिवं त्रिदशा इव ॥ ३ ॥ ते चाध्वविधिना सर्वे ततो वै दिवसक्रमात् ॥ गोमन्तमचलं प्राप्ता मन्दरं त्रिदशा इव ॥४ ॥ लताचारुविचित्रं च नानाद्रुमविभूषितम् ॥ नानागुरुपिनद्धाङ्गं चित्रं चित्रैर्मनोहरै ॥५ ॥ द्विरेफगणसंकीर्णं शिलासंकटपादपम् ॥ मत्तवारणनिर्घोषैर्नादितं मेघनादिभि ॥ ६ ॥ गगनालग्नशिखरं जलदासक्तपादपम् ॥ मत्तद्विपविषाणाग्रै परिघृष्टोपलाङ्कितम् ॥७॥ कूजद्भिश्चाण्डजगणैस्समन्तात्प्रतिनादितम् ॥ दरीप्रपाताम्बुरवैश्छन्नं शार्दूलपल्लवै ॥८॥ नीलाश्मचयसंघातैर्बहुवर्णं यथा घनम् ॥ धातुविस्रावदिग्धाङ्गं सानुप्रस्रवभूषितम् ॥९॥ कीर्णं सुरगणै कान्तैर्मैनाकमिव कामगम् ॥ उच्छ्रितं सुविशालाग्रं समूलाम्बुपरिस्रवम् ॥१०॥ सकाननदरीप्रस्थं श्वेताभ्रगणभूषितम्॥ पनसाम्रातकाम्रोवेत्रस्यन्दनचन्दनै ॥ ११ ॥ तमालैलावनयुतं मरीचक्षुपसंकुलम् ॥ पिप्पलीवल्लिकलिलं चित्रमिङ्गुदिपादपै ॥१२॥ द्रुमैः सर्जरसानां च सर्वत परिशोभितम ॥ प्रांशुशालवनैर्युक्तं बहुचित्रवनैर्युतम् ॥१३॥ सर्जनिम्बार्जुनघन पाटलीकुलसंकुलम् ॥ हिन्तालैश्च तमालैश्च पुन्नागैश्चोपशोभितम् ॥ १४ ॥ जलेषु जलजैश्छन्नं स्थलेषु स्थलजैरपि ॥ पङ्कजैर्द्रुमखण्डैश्च सर्वत प्रतिभूषितम् ॥ १५ ॥ जम्बूजम्बुलवृक्षाढ्यं कदुकन्दलभूषितम् ॥ चम्पकाशोकबकुल बिल्वतिन्दुकशोभितम् ॥ १६ ॥

॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥प्रस्थानि सानूनि ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥दरीकन्दरयोः कृत्रिमाकृत्रिमत्वेन व्यवस्था ॥ २५ ॥ २६ ॥ गाहयन्तं गाहमानम् ॥ २७ ॥
॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ साम्परायिकः परलोकहितः ॥ ३४ ॥ नैष्ठिकं तात्त्विकम् ॥ ३५ ॥ इदं भूभारहरणरूपं प्रस्तुतम् आरब्धम्

सिद्धचारणरक्षोभिस्सेवितप्रस्तरान्तरम् ॥ गन्धर्वैश्च
कुञ्जैश्च नागपुष्पैश्च समन्तादुपशोभितम् ॥ नागयूथसमाकीर्णं मृगसंघातशोभितम् ॥१७॥ सिद्धचारणरक्षोभिस्सेवितप्रस्तरान्तरम् ॥ गन्धर्वैश्च
समायुक्तं गुह्यकैः पक्षिभिस्तथा ॥१८॥ विद्याधरगणैर्नित्यमनुकीर्णशिलातलम् ॥ सिंहशार्दूलसन्नादैस्सततं प्रतिनादितम् ॥ सेवितं वारिधारा
भिश्चन्द्रपादैश्च शोभितम् ॥ १९ ॥ स्तुतं त्रिदशगन्धर्वैरप्सरोभिरलंकृतम् ॥ वनस्पतीनां दिव्यानां पुष्पैरुच्चावचैश्श्रितम् ॥२०॥ शक्रवज्रप्रहा
राणामनभिज्ञं कदाचन ॥ दवाग्निभयनिर्मुक्तं महावातभयोज्झितम् ॥ २१ ॥ प्रतापप्रभवाभिश्च सारिद्भिरुपशोभितम् ॥ काननैराननाकारैर्वि
शेपद्भिरिव श्रियम् ॥ २२ ॥ जलशैवलशृङ्गाग्रैरुन्मिषन्तामिव श्रिया ॥ स्थलीभिर्मृगजुष्टाभिः कान्ताभिरुपशोभितम् ॥ २३ ॥ पार्श्वैरुपलक
ल्माषैर्मेघैरिव विभूषितम् ॥ पादप्रच्छन्नभूमीभिस्सपुष्पाभिस्समन्ततः ॥ २४ ॥ मण्डितं वनराजीभिः प्रमदाभिः पतिं यथा ॥ सुन्दरीभिर्दरीभि
श्च कन्दराभिस्तथैव च ॥ २५ ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु सदारामिव शोभितम् ॥ औषधीदीप्तशिखरं वानप्रस्थनिषेवितम् ॥ जातरूपैर्वनोद्देशैः कृ
त्रिमैरिव भूषितम् ॥ २६ ॥ मूलेन सुविशालेन शिरसाऽप्युच्छ्रितेन च ॥ पृथिवीमन्तारिक्षं च गाहयन्तामिव स्थितम् ॥ २७ ॥ ते तमासाद्य गो
मन्तं रम्य भूमिधरोत्तमम् ॥ रुचिरं रुरुहुस्सर्वे वासायामरसन्निभाः ॥ २८ ॥ रुरुहुस्ते गिरिवरं खमूर्ध्वमिव पक्षिणः ॥ असज्जमाना वेगेन वैनते
यपराक्रमाः ॥ २९ ॥ ते तु तस्योत्तरं शृङ्गमारूढास्त्रिदशा इव ॥ अगारं सहसा चक्रुर्मनसा निर्मितोपमम् ॥ ३० ॥ निविष्टौ यादवौ दृष्ट्वा जामद
ग्न्यो महामतिः ॥ रामोऽभिमतमक्लिष्टमाप्रष्टुमुपचक्रमे ॥ ३१ ॥ कृष्ण यास्याम्यहं तात पुरं शूर्पारकं विभो ॥ युवयोर्नास्ति वैमुख्यं संग्रामे देव
तैरपि ॥ ३२ ॥ प्राप्तवानस्मि यां प्रीतिं मार्गानुगमनादपि ॥ सा मे कृष्णानुगृह्णाति शरीरमिदमव्ययम ॥३३॥ इदं यत्स्थानमुद्दिष्टं यत्रायुधस
मागमः ॥ युवयोर्विहितो देवैस्समयस्साम्परायिकः ॥३४॥ देवानां मुख्य वैकुण्ठ विष्णो देवैरभिष्टुत ॥ कृष्ण सर्वस्य लोकस्य शृणु मे नैष्ठिकं
वचः ॥ ३५ ॥ यदिदं प्रस्तुतं कर्म त्वया गोविन्द लौकिकम् ॥ मानुषाणां हितार्थाय लोके मानुषदेहिना ॥ ३६ ॥ तस्यायं प्रथमः कल्पः
कालेन तु वियोजितः ॥ जरासंधेन वै सार्द्धं संग्रामे समुपस्थिते ॥ ३७ ॥

॥ ३६ ॥ प्रथमो मुख्यः कल्पः प्रयोगः ॥ ३७ ॥

वत्रवि ॥ त्वमेव वराऽऽयुधादिकं भाव्यमलौकिकेन सामर्थ्येन । यदाह यास्कः । "आत्मैवैषां रथो भवत्यात्माश्वा आत्मायुधमात्मेषव आत्मा सर्वं देवस्य" इति ॥ ३८ ॥ चतुर्द्विगुणपीनांसम् अष्टबाहुमित्यर्थः । एतेन कृष्णस्य साक्षाद्विष्णुत्वमुक्तं न तु तदंशत्वं विश्वरूपं कृष्णस्येदमेव रूपं द्विभुजं त्वविश्वरूपमिति ज्ञेयम् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥ वैधव्येन आगामिना अधिवासिता परिगृहीता अत एव एकवेणीधरा असंस्कृतकेशबन्धा ॥ ४३ ॥ हे कृष्ण, तत्र सक्षिप्य न प्रतीक्षत इति पूर्वेण सम्बन्धः । क्षत्रिया मरणभयात्स्वकीयं भाव्यं कालावधिं न प्रतीक्षन्ते अपि तु उत्सुका भूत्वा शीघ्रमेव मरणं कामयन्ते । यतः समहं क्रूरैः ग्रहैराक्रान्तं नक्षत्रमस्ति इत्यर्थः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

तत्रायुधबलं चैव रूपं च रणकर्कशम् ॥ स्वयमेवाऽऽत्मना कृष्ण त्वयाऽऽत्मानं विधत्स्व ह ॥ ३८ ॥ चक्रोद्यतकरं दृष्ट्वा त्वां गदापाणिमाहवे ॥ चतुर्द्विगुणपीनांसं बिभ्येदपि शतक्रतुः ॥ ३९ ॥ अद्यप्रभृति ते यात्रा स्वर्गोक्ता समुपस्थिता ॥ पृथिव्यां पार्थिवेन्द्राणां कृतास्त्रे त्वयि मानद ॥ ४० ॥ वैनतेयस्य चाह्वानं वाहनं ध्वजकर्मणि ॥ कुरु शीघ्रं महाबाहो गोविन्द वदतां वर ॥ ४१ ॥ युद्धकामा नृपतयस्त्रिदिवाभिमुखोद्यताः ॥ धार्तराष्ट्रस्य वशगास्तिष्ठन्ति रणवृत्तयः ॥ ४२ ॥ राज्ञां निधनदृष्ट्यर्था वैधव्येनाधिवासिता ॥ एकवेणीधरा चेयं वसुधा त्वां प्रतीक्षते ॥ ४३ ॥ सग्रहं कृष्ण नक्षत्रं सक्षिप्यारिविमर्दन ॥ त्वयि मानुष्यमापन्ने युद्धे च समुपस्थिते ॥४४॥ त्वरस्व कृष्ण युद्धाय दानवानां वधाय च ॥ स्वर्गाय च नरेन्द्राणां देवतानां सुखाय च ॥ ४५ ॥ सत्कृतोऽहं त्वया कृष्ण लोकेऽस्मिन् सचराचरे ॥ त्वया सत्कृतरूपेण येन सत्कृतवानहम् ॥ ४६ ॥ साधयामि महाबाहो भवतः कार्यसिद्धये ॥ स्मर्तव्योऽस्मि युद्धेषु कान्तारेषु मयीक्षिताम् ॥ ४७ ॥ इत्युक्त्वा जामदग्न्यस्तु कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ जयाशिषा वर्द्धयित्वा जगामाभीप्सितां दिशम् ॥ ४८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि गोमन्तारोहणं नाम चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥९०॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जामदग्न्ये गते रामे तौ यादवकुलोद्वहौ ॥ गोमन्तशिखरे रम्ये चेरतुः कामरूपिणौ ॥१॥ वनमालाकुलोरस्कौ नीलपीताम्बरावुभौ ॥ नीलश्वेतवपुष्मन्तौ गगनस्थाविवाम्बुदौ ॥ २ ॥ तौ शैलधातुदिग्धाङ्गौ युवानौ शिखरे स्थितौ ॥ चेरतुस्तत्र कान्तेषु वनेषु रतिलालसौ ॥ ३ ॥ उदयन्तं निरीक्षन्तौ शशिनं ज्योतिषां वरम् ॥ उदयास्तमने चैव ग्रहाणां धरणीधरे ॥ ४ ॥

सत्कृतं सत्कारस्तद्वानहं त्वया विश्वात्मना यतोऽस्मि अतः सर्वत्र सत्कृतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ४६ ॥ साधयामीति ॥ एतेन युद्धे जयार्थिभिः शूरैः परशुरामः स्मर्तव्य इति विधीयत इति ज्ञेयम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ ९० ॥ अथैकचत्वारिंशेऽस्मिन्नामकृष्णजिघृक्षया ॥ जरासन्धस्य नृपते रभ्यागमनमुच्यते ॥ १ ॥ जामदग्न्ये इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ उदयन्तम् उद्गच्छन्तम् ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ सुच्छाये शोभनायां छायायाम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रूपिणी मूर्तिमती अमृतारणी अमृतप्रसूः । यया वाजपेयसौत्रामण्यादिषु सुराग्रहवत्सु क्रतुषु अस्वादितया पुरुषा आमृतपानमपि प्राप्नुवन्ति तादृशी मेध्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं सुरामदेनाव्यक्तवाचम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ वडवामुखे वडवाग्निसंनिधौ पाताले शेषरूपेण नित्यं स्थितं त्वाम् इदानीमन्तर्हितम् । एतेन रामोऽपि पूर्ण एव शेषावतारो न तु शेषांश इति दर्शितम् । पर्येमि परिभ्रमामि त्वामन्वे

अथ संकर्षणश्श्रीमान्विना कृष्णेन वीर्यवान् ॥ चचार तस्य शिखरे नगस्य नगसन्निभः ॥ ५ ॥ प्रफुल्लस्य कदम्बस्य सुच्छाये निषसाद ह ॥ वायुना मन्दगन्धेन वीज्यमानस्सुखेन वै ॥६॥ तस्य तेनानिलौघेन सेव्यमानस्य तत्र वै ॥ मद्यसंस्पर्शनजो गन्धस्संस्पृशन्घ्राणमागतः ॥ ७ ॥ तृष्णा चैनं विवेशाशु वारुणीप्रभवा तदा ॥ शुशोष च मुखं तस्य मत्तस्येवापरेऽहनि ॥ ८ ॥ स्मारितस्स पुरावृत्तममृतप्राशनं विभुः ॥ तृषितो मदिराऽन्वेषी ततस्तं तरुमैक्षत ॥९॥ तस्य प्रावृषि फुल्लस्य यदम्भो जलजोज्झितम् ॥ तत्कोटरस्थं मदिरा संजायत मनोहरा ॥ १० ॥ तां तु तृष्णाऽभिभूतात्मा पिबन्नार्त्त इवासकृत् ॥ मोहाच्च चलिताकारस्समजायत स प्रभुः ॥ ११ ॥ तस्य मत्तस्य वदनं किंचिच्चलितलोचनम् ॥ घूर्णिताकारमभवच्छरत्कालेन्दुसप्रभम् ॥ १२ ॥ कदम्बकोटरे जाता नाम्ना कादम्बरीति सा ॥ रूपिणी वारुणी तत्र देवानाममृतारणी ॥ १३ ॥ कादम्बरीमदकलं विदित्वा कृष्णपूर्वजम् ॥ तिस्रस्त्रिदशनार्यस्तमुपतस्थुः प्रियंवदाः ॥ १४ ॥ मदिरा रूपिणी भूत्वा कान्तिश्च शशिनः प्रिया ॥ श्रीश्च देवी वरिष्ठा स्त्री स्वयमेवाम्बुजध्वजा ॥ १५ ॥ साञ्जलिप्रग्रहा देवी रौहिणेयमुपस्थिता ॥ वारुण्या सहितं वाक्यमुवाच मदविक्लवम् ॥ १६ ॥ बलं जयस्व दैत्यानां बलदेव दिवीश्वर ॥ अहं ते दयिता कान्ता वारुणी समुपस्थिता ॥ १७ ॥ त्वामेवान्तर्हितं श्रुत्वा शाश्वतं वडवामुखे ॥ क्षीणपुण्येव वसुधां पर्येमि विमलानन ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रानुलिप्तेषु केसरेषूषितं मया ॥ अतिमुक्तेषु चाक्षोभ्य पुष्पस्तबकवत्सु च ॥ १९ ॥ अहं कदम्बमालीना मेघकाले सुखप्रिया ॥ तृषितं मार्गमाणा त्वां स्वेन रूपेण छादिता ॥ २० ॥ साऽस्मि पूर्णेन योगेन यथैवामृतमन्थने ॥ समीपं प्रेषिता पित्रा वरुणेन तवानघ ॥ २१ ॥ सा यथैवार्णवगता तथैव वडवामुखे ॥ त्वयोपभोक्तुमिच्छामि संमतस्त्वं हि मे गुरुः ॥ २२ ॥ न त्वानन्त परित्यक्ष्ये भर्त्सिताऽपि त्वयाऽनघ ॥ नाहं त्वया विना लोकानुत्सहे देव सेवितुम् ॥ २३ ॥

षयन्तीति शेषः ॥ १८ ॥ पुष्पचक्रं विकसितसमुदायः केसराणामेव तेनानुलिप्तेषु केसरवत्सु कुसुमादिषु अतिमुक्तेषु वासन्तीलतासु ॥ १९ ॥ २० ॥ पूर्णेन योगेन सर्वाङ्गसंपत्त्या युक्ता सती ॥ २१ ॥ त्वया कर्त्रा उपभोक्तुमात्मानं भोक्तुं गुरुः स्वामी । पाठान्तरे गुरोः पितुः संमतः ॥ २२ ॥ २३ ॥

॥२४॥२५॥ कान्तिर्मूर्तिमती जयपूर्वेण योगेन रामसंबोधनसम्बन्धेन जय रामेति शब्देन अभिमुखीकृत्येत्यर्थः॥२६॥२७॥ श्रीश्च वैष्णव्यपि राममेवानुरक्तेत्याह—श्रीश्चेति ॥ २८ ॥ दर्शिता वक्षभूषणादिभिः सपद्मा ॥२९॥३०॥ मौलिर्मुकुटः ॥३१॥३२॥ समुद्रार्हाणि समुद्र काम ॥ काम समुद्रमाविकेशेति म त्वर्थात् । मनोरथानुरूपाणी त्यर्थः । भाव आदरेण भक्तिगृह्णीष्वेत्युत्तरेणान्वय ॥ ३३ ॥ भूषणमेव तयाऽलंकियाऽलंकरण भवति न तु तैस्तव तथापि ते तव समयोऽयमलंकारमतिमहस्येत्यर्थः ॥३४॥

आदिपद्म च पद्माक्ष दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्हाणि बिभ्रती ॥ २४ ॥ मदिरानन्तरं कान्तिस्संकर्षणमुपस्थिता ॥ मदेनागलितश्रोणी किंचिदाघूर्णितेक्षणा ॥ २५ ॥ प्रोवाच प्रणयात्कान्तिर्बद्धाञ्जलिपुटा सती ॥ जयपूर्वेण योगेन सस्मित वाक्यमर्थवत् ॥ २६ ॥ अह चन्द्रादपि पुरु सहस्रशिरसं प्रभुम् ॥ स्वैर्गुणैरनुरक्ता त्वां यथैव मदिरा तथा ॥ २७ ॥ श्रीश्च पद्मालया देवी विधेया वैष्णवोरसि ॥ रौहिणे योरसि शुभा मालेवामलतां गता ॥ २८ ॥ सा मालाममलां गृह्य बलस्योरसि दर्शिता ॥ पद्मास्या पद्महस्ता वै संकर्षणमथाब्रवीत् ॥ २९ ॥ राम रामाभिरामस्त्व वारुण्या समलङ्कृत ॥ कान्त्या मया च देवेश सकान्तश्चन्द्रमा यथा ॥ ३० ॥ इय च सा मया मौलिः प्रोद्धृता वरुणालयात् ॥ मूर्ध्नि शीर्षसहस्रस्य या ते भानुरिवाक्षमो ॥३१॥ जातरूपमय चैक कुण्डल वज्रभूषितम् ॥ आदिपद्म च पद्माक्ष दिव्यश्रवणभूषणम् ॥३२॥ कौशेयानि च नीलानि समुद्रार्हाणि माधव ॥ हार च पीनतरल समुद्राभ्यन्तरोषितम् ॥ ३३ ॥ देवेमां प्रतिगृह्णीष्व पौराणीं भूषणक्रियाम् ॥ समयस्ते महाबाहो भूषणानामलंक्रिया ॥ ३४ ॥ सगृह्य तमलंकार ताश्च तिस्रस्सुरास्त्रिय ॥ शुशुभे बलदेवो हि शारदेन्दुसमप्रभ ॥ ३५ ॥ स समागम्य कृष्णेन जलजाम्भोदवर्चसा ॥ मुदं परमिकां लेभे ग्रहयुक्तश्शशी यथा ॥ ३६ ॥ ताभ्यासुभाभ्यां सलापे वर्तमाने गृहे यथा ॥ वैनतेयस्ततोऽध्वानमतिचक्राम वेगत ॥ ३७ ॥ सग्रामयुक्तस्तेजस्वी दैत्यप्रहरणाङ्कित ॥ देवतानां जयश्लाघी दिव्यस्रगनुलेपन ॥ ३८ ॥ सुतस्य शयने दिव्ये क्षीरोदे वरुणालये ॥ विष्णो किरीट दैत्येन हृत वैरोचनेन वै ॥ ३९ ॥ तदर्थस्तेन सग्राम कृतो गुर्वर्थमोजसा ॥ किरीटार्थे समुद्रस्य मध्ये दैत्यगणैस्सह ॥ ४० ॥ मोक्षयित्वा किरीट तु वैष्णव पतता वर ॥ व्यत्यक्रमत वेगेन गगन देवतालयम् ॥ ४१ ॥ स ददर्श मुरु शैले विष्णुं कार्यान्तरागतम् ॥ तेन कोडावलम्बेन किरीटेन विराजता ॥ ४२ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ताभ्यां तेषा सलापेऽन्योन्यभाषणे अध्वानमतिचक्राम तत्राजगामेत्यर्थ ॥३७॥३८॥ ३९ ॥ ४० ॥ किरीटं मोक्षयित्वा क्षीरोदे विष्णुमदृष्ट्वा गगन व्यत्यक्रमतेत्यर्थ ॥ ४१ ॥ ततो गमनादेव शैले विष्णुं ददर्श न तु वैकुण्ठे । कोडावलम्बेन स्कन्धावलम्बेन ॥ ४२ ॥

विमौलिं विकिरीटम् । एतावता ग्रन्थेन कृष्णस्तु भगवान् स्वयमित्येतद्दर्शितं वैकुण्ठक्षीरोदयोस्तदभावात् । तत्रापि मूर्तेः सत्त्वे तु अंशावतारत्वमेव स्यादिति ॥ ४३ ॥ ४४॥ स्थाने निर्युक्ता निश्चयेन योजिता ॥४५ ॥ ४६॥४७ ॥४८ ॥ अहिशयनात् गते इति शेषः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५॥५६॥५७॥

स दृष्ट्वा मानुषं विष्णुं शैलराजशिरोगतम् ॥ प्रकाशचेष्टानिमुक्तं विमौलिमिव मानुषम् ॥ ४३ ॥ अभिज्ञस्तस्य भावानां गरुत्मान्पततां वरः ॥ चिक्षेप ख गतो मौलिं विष्णोश्शिरसि हृष्टवत् ॥ ४४ ॥ उपेन्द्रमूर्ध्नि सा मौलिरपिनद्धा इवापतत् ॥ शिरसस्स्थाननिर्मुक्ता कृष्णं चैवान्वशोभयत् ॥ यथैव मेरुशिखरे भानुर्मध्यंदिने यथा ॥ ४५॥ वैनतेयप्रयोगेण विदित्वा मौलिमागताम् ॥ कृष्णः प्रहृष्टवदनो रामं वचनमब्रवीत्॥४६॥ त्वरते खलु कार्यार्थो देवतानां न संशयः ॥ यथेयमावयोश्शैले संग्रामे रचना कृता ॥ ४७ ॥ वैरोचनेन सुतस्य मम मौलिर्महोदधौ ॥ शक्रस्य सदृशं रूपं दिव्यमास्थाय सागरात् ॥ ४८ ॥ ग्राहरूपण यो नीत आनीतोऽसौ गरुत्मता ॥ ममाहिशयनान्मौलिर्हृत्वा क्षिप्तो गरुत्मता ॥४९॥ सुव्यक्तं सन्निकृष्टस्स जरासंधो नराधिपः॥ लक्ष्यन्ते हि ध्वजाग्राणि रथानां वातरंहसाम्॥५०॥ एतानि विजिगीषूणां शशिकल्पानि भूभृताम्॥ छत्राण्यार्य विराजन्ते दंशितानि मितानि च॥५१॥अहो नृपरथोदग्रा विमलाश्छत्रपङ्क्तयः ॥ अभिवर्त्तन्ति नश्शुभ्रा यथा खे हंसपङ्क्तयः॥५२॥ अहो द्यौर्विमलाभानां शस्त्राणां विमलानना ॥ प्रभा भास्करभामिश्रा चरन्तीव दिशो दश ॥ ५३ ॥ एतानि नूनं समरे पार्थिवैरायुधानि च ॥ क्षिप्तानि विनशिष्यन्ति मयि सर्वाणि संयुगे ॥ ५४ ॥ काल खलु नृपः प्राप्तो जरासन्धो महीपतिः ॥ आवयोर्युद्धनिकषः प्रथमस्समरातिथिः ॥ ५५ ॥ आर्य तिष्ठाव सहितौ न खल्वनागते नृपे ॥ युद्धाऽऽरम्भः प्रयोक्तव्यो बलं तावद्विमृश्यताम् ॥ ५६॥ एवमुक्त्वा ततः कृष्णस्स्वस्थस्संग्रामलालसः ॥ जरासन्धवधं प्रेप्सुश्चकार बलदर्शनम् ॥ ५७॥ वीक्षमाणश्च तान्सर्वान्नृपान्यदुवरोऽव्ययः ॥ आत्मानमात्मनोवाच यत्पूर्वं दिवि मन्त्रितम् ॥५८॥ इमे ते पृथिवीपालाः पार्थिवे वर्त्मनि स्थिताः ॥ ये विनाशं गमिष्यन्ति शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥५९॥ प्रोक्षितान्खल्विमान्मन्ये मृत्युना नृपसत्तमान् ॥ स्वर्गगामीनि चाप्येषां वपूंषि प्रचकाशिरे ॥६०॥ स्थाने भारपरिश्रान्ता वसुधेयं दिवं गता ॥ एषां नृपतिसिंहानां बलौघैरभिपीडिता॥ ६१ ॥ अल्पेन खलु कालेन विविक्त पृथिवीतलम् ॥ भविष्यति नरेन्द्रौघैराकीर्णं च नभस्तलम् ॥ ६२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि जरासन्धाभिगमनं नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ छ ॥

॥ ५८॥५९॥६०॥ एषां स्थाने सति ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥

अथ द्विचत्वारिंशोऽध्यायः जरासन्धप्रचोदिते ॥ राजभिर्विविधो दाहो गोमन्तस्येति वर्ण्यते ॥ १ ॥ जरासन्ध इति ॥ १ ॥ विस्पष्टार्था अभ्रवासकिदस्यै समाहिता सुशिक्षि
तास्तैः ॥२ ॥ ३ ॥ आरूढ सर्वत्र प्रसिद्धिस्त्वधुके सादैः भस्यावे सादिभि युक्ताः नियुक्ताः वाजिनस्तैः ॥४॥५॥ धृतव्रत इत्यलौकिकमपि सामर्थ्यं सूचितम् ॥६॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जरासन्धस्ततः प्राप्तो नृपस्सर्वमहीक्षिताम् ॥ नराधिपैर्बलयुतैरनुयातो महाद्युतिः ॥ १ ॥ व्यायतोदग्रतुरगैर्विस्पष्टार्थं
समाहितैः ॥ रथैस्साङ्ग्रामिकैर्युक्तैरसङ्गगतिभि क्वचित् ॥२॥ हेमकक्षैर्महाघण्टैर्वारणैर्वारिदोपमैः ॥ महामात्रोत्तमारूढैः कल्पितैः रणवल्गितैः
॥ ३ ॥ सारूढैस्सादिभिर्युक्तैः प्रेक्षमाणैः प्रवल्गितैः ॥ वाजिभिर्वायुसकाशैः प्लवद्भिरिव पत्रिभिः॥४॥ खड्गचर्मवलोदग्रैः पत्रिभिर्वल्गिताम्बरैः॥
सहस्रसस्त्यैर्निर्मुक्तैरुत्पतद्भिरिवोरगैः ॥ ५ ॥ एव चतुर्विधैस्सैन्यैः प्रचलद्भिरिवाम्बुदैः ॥ नृपोऽभियातो बलवाञ्जरासन्धो धृतव्रतः ॥ ६ ॥ स
रथैर्नेमिघोषैश्च गजैश्च मदसिक्तैः ॥ हेषद्भिश्चापि तुरगैः क्ष्वेडितोत्क्रुष्टैश्च पत्तिभि ॥ ७ ॥ सन्नादयन्दिशस्सर्वास्सर्वाश्चापि गुहाशयान् ॥ स राजा
सागराकाररससैन्य प्रत्यदृश्यत ॥ ८ ॥ तद्बल पृथिवीशानां हृष्टयोधजनाकुलम् ॥ क्ष्वेडितास्फोटितरवं मेघसैन्यमिवाबभौ ॥ ९ ॥ रथै पवन
संपातैर्गजैश्च जलदोपमैः ॥ तुरगैश्च सिताभ्राभैः पत्तिभिश्चापि दर्शितैः ॥ १० ॥ व्यामिश्रं तद्बल भाति पत्तिद्विपरथाकुलम् ॥ घर्मान्ते सागरगत
यथाऽभ्रपटल तथा ॥ ११ ॥ सबलास्ते महीपाला जरासन्धपुरोगमा ॥ परिवार्य गिार सर्वे निवेशायोपचक्रमु ॥१२ ॥ बभौ तस्य निविष्टस्य
बलश्रीश्शिविरस्य वै ॥ शुक्लपर्वणि पूर्णस्य यथा रूप महोदधे ॥ १३ ॥ वीतरात्रे ततः काले नृपास्ते कृतकौतुका ॥ आरोहणार्थं शैलस्य
समेता युद्धलालसाः ॥ १४ ॥ समवायीकृतास्सर्वे गिरिप्रस्थेषु ते नृपा ॥ निविष्टा मन्त्रयामासुर्युद्धकालकुतूहला ॥ १५ ॥ एषां तु तुमुलश्श
ब्दश्शुश्रुवे पृथिवीक्षिताम् ॥ युगान्ते भिद्यमानानां सागराणां यथा स्वन ॥ १६ ॥ तेषां सकञ्चुकोष्णीषास्स्थविरा वेत्रपाणय ॥ चेरुर्मा शब्द
इत्येव ब्रुवन्तो राजशासनात् ॥ १७ ॥ तस्य रूप बलस्यासीन्निश्शब्दस्तिमितस्य वै ॥ लीनमीनभुजङ्गस्य निश्शब्दस्य पयोदधेः ॥ १८ ॥
तस्मिन्स्तिमितनिश्शब्दे योगाविष्ट महार्णवे ॥ जरासन्धो वदद्वाक्य बृहस्पतिरिवापरे ॥ १९ ॥ शीघ्र समभिवर्तन्तां बलानीह महीक्षिताम् ॥
सर्वतः पर्वतश्चाय बलौघैः परिवार्यताम् ॥ २० ॥ अश्मयन्त्राणि युज्यन्तां क्षेपणीयाश्च मुद्गरा ॥ ऊर्ध्वं चापि प्रवाह्यन्तां प्रासा वै तोमराणि च
॥ २१ ॥ ऊर्ध्व प्रक्षेपणार्थाय दृढानि च लघूनि च ॥ शस्त्रपातविघातानि क्रियन्तामाशु शिल्पिभि ॥ २२ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३॥ कृतकौतुकाः कृतकौतुकमङ्गलाः ॥ १४ ॥१५ ॥१६॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

नरपतिः शिशुपालो युद्धाभिज्ञत्वादिति प्राञ्चः । नरपतिर्ग्रन्थविशेषो यत्र वाहनध्वजादीनां संस्कार उच्यते रुद्रयामलादिषु दृश्यमानः । तत्र चतुरशीतिभूवलानि चतुरशीति चक्राणि च । तत्र यस्य यस्य या भूर्वलकरी शत्रोश्चापकर्षकरी स तामाश्रयत्वित्यर्थः । यथा पतन्ति नो वाहा इति पाठे तु तथा गिरिप्रान्तो विषमः समीकर्तव्यः । यथाऽ

शूराणां युद्धयमानानां प्रमत्तानां परस्परम् ॥ यथा नरपतिः प्राह तथा शीघ्रं विधीयताम् ॥२३॥ दार्यतामेष टङ्कौघैः खनित्रैश्च नगोत्तमः ॥ नृपाश्च युद्धदुर्गज्ञा विन्यस्यन्तामदूरतः ॥ २४ ॥ अद्यप्रभृति सैन्यैर्मे गिरिरोधः प्रवर्त्यताम् ॥ यावदेतौ पातयामो वसुदेवसुतावुभौ ॥ २५ ॥ अचलोऽयं शिलायोनिः क्रियतां निश्चलाण्डजः ॥ आकाशमपि बाणौघैर्निस्संपातं विधीयताम् ॥ २६ ॥ मयाऽनुसृष्टास्तिष्ठन्तु गिरिभूमिषु भूमिपाः ॥ तेषु तेष्ववकाशेषु शीघ्रमारुह्यतां गिरिः ॥ २७ ॥ मद्रः कलिङ्गाधिपतिश्चेकितानश्च बाह्लिकः ॥ काश्मीरराजो गोनर्दः करूपाधिपतिस्तथा ॥ २८ ॥ द्रुमः किंपुरुषश्चैव पार्वतीयाश्च मालवाः ॥ पर्वतस्यापरं पार्श्वं क्षिप्रमारोहयन्त्वमी ॥ २९ ॥ पौरवो वैणुदारिश्च वैदर्भस्सोमकस्तथा ॥ रुक्मी च भोजाधिपतिः सूर्याक्षश्चैव मालवः ॥ ३० ॥ पाञ्चालाधिपतिश्चैव द्रुपदश्च नराधिपः ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ दन्तवक्त्रश्च वीर्यवान् ॥ ३१ ॥ छागलिः पुरमित्रश्च दरदश्च महीपतिः ॥ कौशाम्ब्यो मालवश्चैव शतधन्वा विदूरथः ॥ ३२ ॥ भूरिश्रवास्त्रिगर्तश्च बाणः पञ्चनदस्तथा ॥ उत्तरं पर्वतोद्देशमेते दुर्गसहा नृपाः ॥ आरोहन्तु विमर्दन्तो वज्रप्रतिमगौरवाः ॥ ३३ ॥ उलूकः कैतवेयश्च वीरश्चांशुमतः सुतः ॥ एकलव्यो दृढाश्वश्च क्षत्रधर्मा जयद्रथः ॥ ३४ ॥ उत्तमौजास्तथा शाल्वः कैरलेयश्च कैशिकः ॥ वैदिशो वामदेवश्च सुकेतुश्चापि वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ पूर्वपर्वतनिर्व्यूहमेतेष्वायतमस्तु नः ॥ विदारयन्तो धावन्तु वाता इव बलाहकान् ॥३६॥ अहं च दरदश्चैव चेदिराजश्च वीर्यवान् ॥ दक्षिणं शैलनिचयं दारयिष्याम दंशिताः ॥३७॥ एवमेष गिरिः क्षिप्रं समन्ताद्वेष्टितो बलैः ॥ वज्रप्रपातप्रतिमं प्राप्नोतु तुमुलं भयम् ॥ ३८ ॥ गादिनो वै गदाभिश्च परिघैः परिघायुधाः ॥ अपरे विविधैश्शस्त्रैर्दारयन्तु नगोत्तमम् ॥ ३९ ॥ एष भूमिधरोऽद्यैव विषमोच्चशिलान्वितः ॥ कार्यो भूमिसमस्सर्वो भवद्भिर्वसुधाधिपैः ॥ ४० ॥ जरासन्धवचश्श्रुत्वा पार्थिवा राजशासनात् ॥ गोमन्तं वेष्टयामासुस्सागरः पृथिवीमिव ॥ ४१ ॥ उवाच राजा चेदीनां देवानां मघवानिव ॥ किं ते युद्धेन दुर्गेऽस्मिन्गोमन्ते च नगोत्तमे ॥ ४२ ॥

स्माकं च हयास्तत्र गच्छन्तीत्यर्थः ॥ २३॥ युद्धदुर्गज्ञाः युद्धरहस्यज्ञाः ॥ २४ ॥२५॥ निःसंपातं निरवकाशम् अत एव संचारस्थानाभावान्निश्चलाण्डजत्वं युज्यते गिरेः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ विमर्दन्तो विमर्दयन्तः ॥ ३३ ॥३४ ॥३५ ॥ ३६ ॥ ३७॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥ ४१॥४२॥

॥ ४३॥४४॥ प्रविबन्धेन रोधमात्रेण अवस्कन्देन कर्मणा उपर्युत्सुकनेन ॥४५॥ ४६ ॥ भक्तादिभिः रहिता एव पात्यन्ते न त्वन्यथा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥
॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ पवनायस्त वायुना उद्धूत ॥ ५६ ॥ ५७ ॥५८ ॥ ५९ ॥ रीती धातुरसानां धारा निर्वर्तयामास प्रवर्तितवान् ॥६०॥

दुरारोहस्य शिखरे प्रांशुपादपकण्टके ॥ काष्ठैस्तृणैश्च बहुभि परिवार्य समन्ततः ॥४३॥ अथैष दीप्यतां क्षिप्रमलमन्येन कर्मणा ॥ क्षत्रियास्सुकुमारा हि रणे सायकयोधिन ॥ ४४ ॥ नियुक्ता पर्वते दुर्गे नियोक्तु पादयोधिनः ॥ न नामप्रतिबन्धेन न चावस्कन्दकर्मणा ॥ ४५ ॥ शक्य एष गिरिस्तात देवैरप्यवमर्दितुम् ॥ दुर्गयुद्धे क्रमश्श्रेयान्रोधयुद्धे न पार्थिवा ॥४६॥ भक्तोदकेन्धनै क्षीणा पात्यन्ते गिरिसंश्रिताः ॥ वय बद्ध इत्येवं नार्येषु निपुणो नय ॥ ४७ ॥ यादवो नावमन्तव्यौ द्वावप्येतौ रणे स्थितौ ॥ अविज्ञातबलावेतौ श्रूयेते देवसमितौ ॥ ४८ ॥ कर्मभिस्त्वमरौ विद्मो बालावतिबलान्वितौ ॥ दुष्कराणीह कर्माणि कृतवन्तौ यदूत्तमौ ॥४९॥ शुष्ककाष्ठैस्तृणैर्वेष्ट्य सर्वत पर्वतोत्तमम् ॥ अग्निना दीपयिष्यामो दह्येतां गतचेतनौ ॥५०॥ यदि चेन्निष्क्रमिष्येते दह्यमानावितोऽन्तिके ॥ समेत्य पातयिष्यामस्त्यक्ष्यतो जीवित ततः ॥५१॥ वाक्यमेतत्तु रुरुचे सबलानां महीक्षिताम् ॥ यदुक्त चेदिराजेन नृपाणां हितशंसिना ॥५२॥ तत काष्ठैस्तृणैर्वंशैश्शुष्कशाखैश्च पादपै ॥ उपादीप्यत शैलेन्द्रस्सूर्यपादैरिवाम्बुद ॥५३॥ ददुस्ते सर्वतस्तूर्णं पावक तत्र पार्थिवा ॥ यथोद्देश यथापात शैलस्य लघुविक्रमा ॥ ५४ ॥ स वायुदीपितो वह्निरुत्पपात समन्तत ॥ सधूमज्वालमालाभिर्भाभि खमिव शोभयन् ॥ ५५ ॥ सोऽनल पवनायस्त काष्ठसंचयमूलवान् ॥ ददाह शैल श्रीमन्त गोमन्तं कान्तपादपम् ॥५६॥ स दह्यमानश्शैलेन्द्रो मुमोच विपुलाश्शिला ॥ शतशश्शतधा भूत्वा महोल्काऽऽकारदर्शना ॥ ५७ ॥ सचित्रभानुश्शैलेन्द्रो भाभिर्भानुरिवाम्बुदम् ॥ आलिम्पतीव विधिवत्समन्तादर्चिरुद्धत ॥५८॥ धातुभिः पच्यमानैश्च ज्वलद्भिश्चैव पादपै ॥ उद्भ्रान्तश्वापदो रौति दह्यमान इवाद्रिराट् ॥ ५९ ॥ प्रततो दह्यमानस्तु स शैलः कृष्णवर्त्मना ॥ रीतीर्निर्वर्तयामास काञ्चनाञ्जनराजती ॥ ६० ॥ वह्निना चापि दीप्ताङ्गो गिरिर्नातिविराजते ॥ धूमान्धकारोर्ध्वतनुर्भ्रम्यमान इवाम्बुद ॥ ६१ ॥ विक्षिप्तोपलसघात कर्कशाङ्गारवर्षण ॥ गिरिर्भात्यनलोद्गारैरुल्कावृष्टिरिवाम्बुद ॥ ६२ ॥ प्रपातभग्नोत्क्षिप्तो धूमसंवर्धितोदरः ॥ स गिरिर्भस्मतां यातो युगान्ताभिहतोपमः ॥ ६३ ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ प्रपातानां भग्नैरुत्क्षिप्त उज्झितः शुष्कत्वं गत इत्यर्थः ॥ ६३ ॥

१ समस्त—इति पाठ ।

॥ ६४ ॥ रेसुः आर्तनादं चक्रुः ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ विरसन्तीव क्रन्दन्तीव ॥ ७४ ॥ कौलीनं लोकापवादः

उत्पत्योत्पत्य गगनात्पुनः पुनरवाङ्मुखाः ॥ विह्वलास्तस्य पार्श्वेभ्यस्सर्पा दग्धार्द्धदेहिनः ॥ श्वसन्तः पृथुमूर्द्धानो निश्चेरुराशिवेक्षणाः ॥ ६४ ॥ रेसुश्चोद्वेजितास्सिंहाश्शार्दूलाश्चानलाविलाः ॥६५॥ मुमुचुः पादपाश्चैव दाहनिर्यासजं जलम् ॥६६॥ वहत्यूर्ध्वगतिर्वातो भस्माङ्गाराभिपिङ्गलः ॥ धूमच्छाया च गगने दर्पिताम्भोददर्शना ॥६७॥ त्यज्यमानो महासानुर्विहगैः श्वापदैरपि ॥ गिरिर्वैकल्यमायाति प्रागल्भ्यात्कृष्णवर्त्मनः ॥६८॥ स मुमोच शिलाश्शैलश्चलोदग्रशिलोच्चयः॥वज्रेण पुरुहूतस्य यथा स्याद्दारितस्तथा ॥६९॥ आदीप्य तं तु शैलेन्द्रं क्षत्रिया व्यूहदंशिताः ॥ अर्धक्रोशमपक्रान्ताः पावकेनाभितापिताः ॥ ७० ॥ दह्यमाने नगश्रेष्ठे सीदमानैर्महाद्रुमैः ॥ धूमभारैरनालक्ष्ये मूले शिथिलतां गते ॥७१॥ सरोषं हि तदा रामो वचनं केशिसूदनम् ॥बभाषे पद्मपत्राक्षं स साक्षान्मधुसूदनम् ॥ ७२ ॥ दह्यतेऽयं गिरिस्तात ससानुशिखरद्रुमः ॥ आवयोः कृष्ण वैरेण वनानां विरसन्तीव नगाभ्याशे द्विपोत्तमाः ॥७४ ॥ अयं यथाव बलिभिर्वसुधाधिपैः ॥ ७३ ॥ पश्य कृष्णानलोष्णानां सधूमानां समन्ततः ॥ वनानां विरसन्तीव नगाभ्याशे द्विपोत्तमाः ॥७४ ॥ अयं यथाव योरर्थे गोमन्तस्तात दह्यते ॥ अयशस्यमिदं लोके कौलीनं च भविष्यति ॥ ७५ ॥ तदस्यानृण्यहेतोर्हि नगस्य नगसन्निभ ॥ क्षत्रियान्निहनि ष्यामो दोर्भ्यामेव युधां वर ॥ ७६ ॥ एते ते क्षत्रियाः सर्वे गिरिमादीप्य दंशिताः ॥ रथिनस्तात दृश्यन्ते यथादेशं युयुत्सवः ॥ ७७ ॥ एव मुक्त्वा गिरेश्शृङ्गान्मेरुश्शृङ्गादिवोडुराट् ॥ निपपात बलश्श्रीमान्वनमालाधरो युवा ॥ ७८ ॥कादम्बरीमदक्षीबो नीलवासास्सितराननः ॥ ७९ ॥ कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ॥ निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥८०॥ अत्र शारदेन्दुसंकाशो वनमालाचितोदरः ॥ ७९ ॥ कान्तैककुण्डलधरश्चारुमौलिरवाङ्मुखः ॥ निपपात नरेन्द्राणां मध्ये केशवपूर्वजः ॥८०॥ अत्र प्लुते ततो रामे कृष्णः कृष्णाम्बुदोपमः ॥ गोमन्तशिखराच्छ्रीमानाप्लुतोऽमितविक्रमः ॥ ८१ ॥ ततस्तं पीडयामास पद्भ्यां गिरिवरं हरिः ॥ स पीडितो गिरिस्तेन निर्ममज्ज समन्ततः ॥८२॥जलाऽऽकुलोपलस्तत्र प्रस्रुतो द्विरदो यथा ॥ स तेन वारिणा वह्निस्तत्क्षणात्प्रशमं ययौ॥८३॥ कल्पान्ते वारिधाराभिर्मेघजालैरिवांशुमान् ॥ सिंहारासितनिर्घोषः पीतवासा घनाकृतिः ॥ ८४ ॥ किरीटमूर्द्धा सौम्यास्यः पुण्डरीकनिभेक्षणः॥ श्रीवत्सवक्षास्सुमुखस्सहस्राक्षसमद्युतिः ॥८५॥ रामादनन्तरं कृष्णः प्लुतो वै वीर्यवांस्ततः॥ ताभ्यामेव प्लुताभ्यां च चरणैः पीडितो गिरिः॥८६॥

॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥८२॥ प्रस्रुतः प्रस्विन्नः ॥८३॥ सिंहस्य आरासितं महाध्वनिस्तद्वन्निर्घोषो यस्य सः ॥८४॥८५॥८६॥

॥ ८७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ अथ त्रिचत्वारिंशेऽस्मिन्मागधस्य पराजय ॥ करवीरपुरे प्रोक्तः शृगालस्य वधोद्भव ॥ १ ॥ तौ नगात् इति ॥ १॥ २ ॥ ३ ॥ पतन्ति स्म आयुधानीति शेषः ॥ ४ ॥ ५ ॥ यानि तत्रैव मथुरायां निक्षिप्य यातौ तानि प्राप्तौ लब्धव

मुमोच सलिलोत्पीडांस्तीव्रपावकशान्तये ॥ सलिलोत्पीडन दृष्ट्वा पार्थिवा भयमाविशन् ॥ ८७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णु पर्वणि गोमन्तदाहो नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ तौ नगादाप्लुतौ दृष्ट्वा वसुदेवसुतावुभौ ॥ क्षुब्ध नरवरानीकं सर्वं समुद्यतायुधम् ॥ १॥ बाहुप्रहरणौ तौ तु चेरतुस्तत्र यादवौ ॥ मकराविव संरब्धौ समुद्रक्षोभणावुभौ ॥ २ ॥ ताभ्यां मृधे प्रवि ष्टाभ्यां यादवाभ्यां मतिस्त्वभूत् ॥ आयुधानां पुराणानामादानकृतलक्षणा ॥ ३ ॥ ततोऽम्बरतलाद्भूय पतन्ति स्म महात्मनो ॥ मध्ये राज सहस्रस्य समरं प्रतिकाङ्क्षिणो ॥ ४ ॥ यानि वै माथुरे युद्धे प्राप्तान्याहवशोभिनौ ॥ तान्यम्बरात्पतन्ति स्म दिव्यान्याहवसंप्लवे ॥ ५,॥ लेलि हानानि दिव्यानि दीप्ताग्निसदृशानि वै ॥ निक्षिप्य यानि तत्रैव तानि प्राप्तौ स्म यादवौ ॥ ६ ॥ क्रव्यादैरनुयातानि मूर्तिमन्ति बृहन्ति च ॥ तृषितान्याहवे भोक्तुं नृपमांसानि सर्वशः ॥ ७ ॥ दिव्यस्रग्दामधारीणि त्रासयन्ति च खेचरान् ॥ प्रभया भासमानानि दर्शितानि दिशो दश ॥ ८ ॥ हलं सांवर्तकं नाम सौनन्दं मुसलं तथा ॥ चक्रं सुदर्शनं नाम गदां कौमोदकीं तथा ॥ ९ ॥ चत्वार्येतानि तेजांसि विष्णुप्रहरणानि वै॥ ताभ्यां समवतीर्णानि यादवाभ्यां महामृधे॥१०॥ जग्राह प्रथमं रामो ललामप्रतिमं रणे ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्रं दिव्यमालाऽऽकुलं हलम् ॥११॥ सव्येन सात्वतां श्रेष्ठो जग्राह मुसलोत्तमम् ॥ सौनन्दं नाम बलवान्निरानन्दकरं द्विषाम् ॥१२॥ दर्शनीयं च लोकेषु चक्रमादित्यवर्चसम् ॥ नाम्ना सुदर्शनं नाम प्रीतो जग्राह केशव ॥१३॥ दर्शनीयं च लोकेषु धनुर्जलदनिस्वनम् ॥ नाम्ना शार्ङ्गमिति ख्यातं प्रीतो जग्राह वीर्यवान्॥१४॥ देवैर्निगदितार्थस्य गदा तस्यापरे करे ॥ निषिक्ता कुमुदाक्षस्य नाम्ना कौमोदकीति सा ॥ १५ ॥ तौ सप्रहरणौ वीरौ साक्षाद्विष्णुतनूपमौ ॥ समरे रामगोविन्दौ रिपूंस्तान्प्रत्ययुध्यताम् ॥ १६ ॥

न्तौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्रग्दाममालारूपाणि दामानि रज्जुविशेषाः ॥८॥९॥ ताभ्या तयोरर्थे ॥ १० ॥ ललामप्रतिमं ध्वजतुल्यम् । "ललाम लाञ्छने ध्वजे" इति मेदिनी ॥ ११ ॥ १२ ॥ सर्पन्तमिति समासान्तात् टच् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ विष्णुतनुः मत्स्य तत्तुल्यौ कर्तुमन्यथाकर्तुं शक्तावित्यर्थः ॥ १६ ॥

---

१ सौम्यमिति—पाठ ।

॥ १७ ॥ अप्रतिरूपौ अतुल्यौ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पराक्रान्तस्य शत्रुणा वशीकृतस्य ॥२४॥ पत्तिनः पदातेः ॥२५॥२६॥२७॥

समरेऽप्रतिरूपौ तौ विष्णुरेको द्विधा कृतः ॥ द्विषत्सु
आयुधप्रग्रहौ वीरौ तावन्योन्यमयावुभौ ॥ पूर्वजानुजसंज्ञौ तु रामगोविन्दलक्षणौ ॥ १७ ॥ चचार समरे वीरो द्विषतामन्तकोपमः ॥ १९ ॥ निकर्षं
प्रतिकुर्वाणौ पराक्रान्तौ यथेश्वरौ ॥ १८ ॥ हलमुद्यम्य रामस्तु सर्पेन्द्रामिव कोपनम् ॥ कुञ्जराँल्लाङ्गलोत्क्षिप्तान्मुसलाक्षेपताडितान् ॥ रामोऽभि
न्रथवृन्दानि क्षत्रियाणां महात्मनाम् ॥ चकार रोषं सफलं नागेषु च हयेषु च ॥२०॥ जरासन्धान्तिकं भीता विरथाः प्रतिजग्मिरे ॥ २२ ॥ तान्तु
रामस्समरे निर्ममन्थाचलोपमः ॥२१॥ ते वध्यमाना रामेण समरे क्षत्रियर्षभाः ॥ पराक्रान्तस्य समरे विरथस्य पलायतः ॥ भ्रूणहत्या
वाच जरासन्धः क्षत्रधर्मे व्यवस्थितः ॥ धिगेतां क्षत्रवृत्तिं वस्समरे कातरात्मनाम् ॥ २३ ॥ भीताः किं विनिवर्तध्वं धिगेतां क्षत्रवृत्तिताम् ॥ २५ ॥
मिवासह्यां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥ २४ ॥ पत्तिनो भुवि चैकस्य गोपस्याल्पबलीयसः ॥ ततस्ते क्षत्रियास्सर्वे जरासन्धेन नोदिताः ॥
क्षिप्रं समभिवर्तन्तां मम वाक्येन नोदिताः ॥ यावदेतौ रणे गोपौ प्रेषयामि यमक्षयम् ॥ २६ ॥ नागैश्चाम्भोदसंकाशैर्महामात्रप्रणोदितैः ॥ २८ ॥
क्षिपन्तश्शरजालानि दृष्ट्वा योद्धुमुपस्थिताः ॥ २७ ॥ ते हयैः काञ्चनापीडै रथैश्चेन्दुसमप्रभैः ॥ सच्छत्रोत्सेधिनस्सर्वे चारुचामरवीजिताः॥ रणा
सतनुत्राणनिस्त्रिंशास्सायुधाभरणाम्बराः ॥ स्वारोपितधनुष्मन्तस्सतूणीरास्ससायकाः ॥ २९ ॥ वसुदेवसुतौ वीरौ युयुत्सू प्रत्यदृश्यताम् ॥ ३१ ॥
वनिगता रेजुस्स्यन्दनस्था महीक्षितः ॥ ३० ॥ तौ युद्धरङ्गापतितौ विधावन्तौ महाभुजौ ॥ प्रतीच्छन्तौ रणेपिणौ ॥ तस्थतुर्यौ
तद्युद्धमभवत्तत्र तयोस्तेषां तु संयुगे ॥ सायकोत्सर्गबहुलं गदानिर्घातदारुणम् ॥ ३२ ॥ ततश्शरसहस्राणि अर्द्यमानौ महेष्वासौ यादवौ न चकम्पतुः ॥३४॥ ततः
धमुख्यौ तावभिवृष्टौ यथाऽचलौ ॥ ३३ ॥ गदाभिश्चैव गुर्वीभिः क्षेपणीयैश्च मुद्गरैः ॥ स चक्रेणार्कतुल्येन दीप्यमानेन तेजसा ॥ चिच्छेद
कृष्णोऽम्बुदाकारश्शङ्खचक्रगदाधरः ॥ व्यवर्द्धत महातेजा वातयुक्त इवानलः ॥ ३५ ॥ न शेकुस्ते रणे स्थातुं पार्थिवा नष्टचेतसः ॥ ३७ ॥ चक्रक्षु
समरे वीरो नृगजाश्वमहारथान्॥ ३६ ॥ गदानिपातविहता लाङ्गलेन च कर्षिताः॥ मुसलाक्षेपभग्नाश्च कुञ्जराः षष्टिहायनाः ॥ घना इव
रनिकृन्तानि विचित्राणि महीक्षिताम् ॥ रथयूथानि भग्नानि न शेकुश्चलितुं रणे ॥ ३८ ॥ पेतुः परासवस्तत्र यथा चक्राहतास्तथा ॥ ४० ॥
घनापाये भग्नदन्ता विचुक्रुशुः ॥३९॥ चक्रानलज्वालहतास्सादिनस्सपदातयः ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रतीच्छन्तौ गृह्णन्तौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ चक्रक्षुरश्चक्रधारा ॥ ३८ ॥ ३९॥ ४० ॥

॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ सपूर्वजः समातृक ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५॥ सेवनी कपक

चक्रलाङ्गलनिर्दग्धं तत्सैन्यं विदलीकृतम् ॥ युगान्तोपहतप्रख्यं सर्वं पतितमावभौ ॥ ४१ ॥ आक्रीडभूमिं दिव्यानामायुधानां वपुष्मताम् ॥ वैष्णवानां नृपास्ते तु ह्यणुमप्यबलीयस ॥ ४२ ॥ केचिद्‌द्रथास्समृदिता केचिन्निहतपार्थिवा ॥ भग्नैकचक्रास्त्वपरे विकीर्णा धरणीतले॥ ४३ ॥ तस्मिन्विशसने घोरे चक्रलाङ्गलसप्रभे ॥ दारुणानि प्रवृत्तानि रक्षांस्यौत्पातिकानि च ॥ ४४ ॥ आर्तानां कूजमानानां पाटितानां च वेणुवत् ॥ अन्तो न शक्यतेऽन्वेष्टुं नृनागरथवाजिनाम् ॥४५॥ सा पातितनरेन्द्राणां रुधिराऽऽर्द्रा रणक्षिति ॥ योषेव चन्दनाऽऽर्द्राङ्गी भैरवा प्रतिभाति वै ॥४६ ॥ नरकेशास्थिमज्जान्त्रैश्शातितानां च दन्तिनाम् ॥ रुधिरौघप्लवस्तत्र च्छादयामास मेदिनीम्॥४७॥तस्मिन्महाभीषणके नरवाहनसङ्क्षये॥ शिवानामशिवैश्शब्दैर्नादिते घोरदर्शने ॥ ४८ ॥ आर्तस्तनितसन्नादे रुधिराम्बुह्रदाकुल ॥ अन्तकाक्रीडसदृशे नागदेहैस्समावृते ॥ ४९ ॥ अपास्तैर्बाहुभिर्योधैस्तुरगैश्च विदारितै ॥ कङ्कैश्च बलगृध्रैश्च नादिते प्रतिनादिते ॥ ५० ॥ निपाते पृथिवीशानां मृत्युसाधारणे रणे ॥ कृष्णश्शत्रु य न कर्तुं चचारान्तकदर्शन ॥ ५१ ॥ युगान्तार्कप्रभं चक्रं कार्ली चैवायसीं गदाम् ॥ गृह्य सैन्याद्विनिर्गतो बभाषे केशवो नृपान् ॥ ५२ ॥ किन्न युद्ध्यत वै शूरा हस्त्यश्वरथसयुता ॥ किमिदं गम्यते शूरा कृतास्त्रा दृढनिश्चया ॥ अद्य सपूर्वजस्सस्ये पदाति प्रमुखे स्थित ॥ ५३ ॥ अह दर्पेण रणे भवन्तो येन पालिता ॥ स इदानीं जरासन्ध किमर्थं नाभिवर्तते॥५४॥एवमुक्ते तु नृपतिर्दरदो नाम वीर्यवान् ॥ राम हलाग्रोग्रभुज मत्ययात्सैन्यमभ्यगम्॥५५॥वभाषे स तु ताम्राक्षमुक्षाणमिव सेवनी॥ एह्येहि राम युध्यस्व मया सार्द्धमरिन्दम॥५६॥तद्युद्धमभवत्ताभ्यां रामस्य दरदस्य च ॥ मृधे लोकवरिष्ठाभ्यां कुञ्जराभ्यामिवौजसा॥५७॥योजयित्वा ततस्स्कन्धे रामो दरदमाहवे॥हलेन बलिनां श्रेष्ठो मुसलेनावपोथयत् ॥५८॥स्वकायगतमूर्धा वै मुसलेनावपोथित॥पपात दरदो भूमौ दारितार्द्ध इवाचल ॥५९॥रामेण निहते तस्मिन्दरदे राजसत्तमे ॥ जरासन्धस्य राज्ञस्तु रामेणाऽऽसीत्समागम ॥६०॥महेन्द्रस्येव वृत्रेण दारुणो लोमहर्षण ॥गदे गृहीत्वा विक्रान्तावन्योन्यमभिधावत ॥६१॥कम्पयन्तो भुव वीरौ तावुद्यतमहागदौ॥ददृशाते महात्मानौ गिरी सशिखराविव॥६२॥व्युपारमन्त युद्धानि प्रेक्ष्य तौ पुरुषर्षभौ॥सरब्धाविव धावन्तौ गदायुद्धेषु विश्रुतौ६३

"भेरन मीवनोपास्त्योर्हेठे रामस्य कर्षणे ।" इति मेदिनी । मनो नृप कर्षकस्येव तृणममगणयन्त्वमित्यर्थ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ददृशाते ददृशाते ॥ ६२ ॥ ६३ ॥

॥ ६४ ॥६५ ॥६६ ॥६७ ॥६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥७१॥७२ ॥ ७३ ॥७४ ॥ विविक्तं शून्यम् ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ चेदिराजो दमघोषः ॥७८॥७९॥

तावुभौ परमाचार्यौ लोके ख्यातौ महाबलौ ॥ मत्ताविव महानागावन्योन्यं समधावताम् ॥६४॥ ततो देवास्सगन्धर्वास्सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ यक्षा
श्चाप्सरसश्चैव समाजग्मुस्सहस्रशः ॥६५॥ तद्देवयक्षगन्धर्वमहर्षिभिरलंकृतम् ॥ शुशुभेऽभ्यधिकं राजन्नभो ज्योतिर्गणैरिव ॥६६॥ अभिदुद्राव
रामं तु जरासंधो नराधिपः ॥ सव्यं मण्डलमाश्रित्य बलदेवस्तु दक्षिणम् ॥६७॥ तावन्योन्यं प्रजह्राते गदायुद्धविशारदौ ॥ दन्ताभ्यामिव मातङ्गौ
नादयन्तौ दिशो दश ॥६८॥ गदानिपातो रामस्य शुश्रुवेऽशनिनिस्वनः ॥ जरासंधस्य च रणे पर्वतस्येव दीर्यतः ॥६९॥ न स्म कम्पयते रामं
जरासंधकरच्युता ॥ गदा गदाभृतां श्रेष्ठं विन्ध्यं गिरिमिवानिलः ॥७०॥ रामस्य तु गदावेगं राजा स मगधेश्वरः ॥ सेहे धैर्येण महता शिक्षया च
व्यपोथयत् ॥ ७१ ॥ ततोऽन्तरिक्षे वागासीत्सुस्वरा लोकसाक्षिणी ॥ न त्वया राम वध्योऽयमलं खेदेन मानद ॥७२॥ विहितोऽस्य मया मृत्यु
स्तस्मात्साधु व्युपारम ॥ अचिरेणैव कालेन प्राणांस्त्यक्ष्यति मागधः ॥७३॥ जरासंधस्तु तच्छ्रुत्वा विमनाः समपद्यत ॥ न प्राहरत्ततस्तस्मै पुन
रेव हलायुधः॥ तौ व्युपारमतां युद्धाद्वृष्णयस्ते च पार्थिवाः॥७४॥ दीर्घकाले महाराज निजघ्नुरितरेतरम् ॥ पराजिते त्वपक्रान्ते जरासंधे महीपतौ ॥
विविक्तमभवत्सैन्यं परावृत्तमहारथम् ॥७५॥ ते नृपाश्चोदितैर्नागैस्स्यन्दनैस्तुरगैस्तथा ॥ दुद्रुवुर्भीतमनसो व्याघ्राऽऽघ्राता मृगा इव ॥७६॥ तन्न
रेन्द्रैः परित्यक्तं भग्नदर्पैर्महारथैः ॥ घोरं क्रव्यादबहुलं रौद्रमायोधनं बभौ ॥७७॥ द्रवत्सु रथमुख्येषु चेदिराजो महाद्युतिः ॥ स्मृत्वा यादवसंबन्धं
कृष्णमेवान्ववर्तत ॥७८॥ वृतः कारूषसैन्येन चेदिसैन्येन चानघ ॥ संबन्धकामो गोविन्दमिदमाह स चेदिराट् ॥७९॥ अहं पितृष्वसुर्भर्ता तव
यादवनन्दन ॥ सबलस्त्वामुपावृत्तस्त्वं हि मे दयितः प्रभो॥८०॥ उक्तश्चैष मया राजा जरासंधोऽल्पचेतनः ॥ कृष्णाद्विरम दुर्बुद्धे विग्रहाद्व्रणक
र्मणि ॥ ८१ ॥ तदेषोऽद्य मया त्यक्तो मम वाक्यस्य दूषकः ॥ भग्नो युद्धे जरासंधस्त्वया द्रवति सानुगः ॥ ८२ ॥ निर्वैरो नैष संयाति स्वपुरं
पृथिवीपतिः ॥ त्वय्येव भूयोऽप्यपरं दर्शयिष्यति किल्बिषम् ॥ ८३ ॥ तदिमां संत्यजाशु त्वं महीं हतनराकुलाम् ॥ क्रव्यादगणसंकीर्णां सेवित
व्याममानुषैः ॥ ८४ ॥ करवीरपुरं कृष्ण गच्छामः सबलानुगाः ॥ शृगालं वासुदेवं वै द्रक्ष्यामस्तत्र पार्थिवम् ॥८५॥ इमौ रथवरोदग्रौ युवयोः
कारितौ मया ॥ योजितौ शीघ्रतुरगैस्स्वङ्गचक्राक्षकूबरौ ॥ ८६ ॥

॥८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ किल्बिषमपकारम् ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ रथवरेष्वपि उदग्रौ श्रेष्ठतमौ ॥ ८६ ॥

॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ धरिष्यन्ति धारयिष्यन्ति ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ॥इति श्रीहरिवंशे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुश्चत्वारिंशत्तमेऽध्याये शृगालवधः वर्ण्यते ॥ तत्रादौ विलापश्च तत्पुत्रस्याभिषेचनम् ॥ १ ॥ तानागतानिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

शीघ्रमारुह्य भद्रं ते बलदेवसहायवान् ॥ त्वरामः करवीरस्थं द्रष्टुं तं वसुधाधिपम् ॥८७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पितृष्वसृपतेर्वाक्यं श्रुत्वा चेदिपतेस्तदा ॥ वाक्यं हृष्टमनाः कृष्णो जगाद जगतो गुरुः ॥ ८८ ॥ अहो युद्धाभिसततौ देशकालोचितौ त्वया ॥ बान्धवप्रतिरूपेण ससिक्तौ वच नाम्बुना ॥ ८९ ॥ देशकालविशिष्टस्य हितस्य मधुरस्य च ॥ वाक्यस्य दुर्लभा लोके वक्तारश्चेदिसत्तम ॥९०॥ चेदिनाथ सनाथौ स्वस्सवृत्तौ तव दर्शनात्॥ नावयोः किंचिदप्राप्यं ययोस्त्वं बन्धुरीदृशः ॥९१॥ जरासंधस्य निधनं ये चान्ये तत्समा नृपाः ॥ पर्याप्तो त्वत्सनाथो स्वः कर्तुं चेदिकुलोद्वह ॥ ९२ ॥ यदूनां प्रथमो बन्धुस्त्वं हि सर्वमहीक्षिताम् ॥ अतः प्रभृति संग्रामान्द्रक्ष्यसे चेदिसत्तम ॥ ९३ ॥ चाक्रं मौसलमित्येवं संग्रामं रणवृत्तय ॥ कथयिष्यन्ति लोकेऽस्मिन्ये धरिष्यन्ति पार्थिवाः ॥ ९४ ॥ राज्ञां पराजयं युद्धे गोमन्तेऽचलसत्तमे ॥ श्रवणाद्धारणाद्वाऽपि स्वर्गलोकं व्रजन्ति हि ॥ ९५ ॥ तद्गच्छाम महाराज करवीरं पुरोत्तमम् ॥ त्वयोद्दिष्टेन मार्गेण चेदिराज शिवाय वै ॥ ९६ ॥ ते स्यन्दनगतास्सर्वे पवनोत्पातिभिर्हयैः ॥ भेजिरे दीर्घमध्वानं मूर्तिमन्त इवाग्नयः ॥ ९७ ॥ ते त्रिरात्रोपिताः प्राप्ताः करवीरं पुरोत्तमम् ॥ शिवाय च शिवे देशे निविष्टास्त्रिदशोपमाः ॥ ९८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि करवीरपुराभिगमनं नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तानागतान्विदित्वाऽथ शृगालो युद्धदुर्मदः ॥ पुरस्य धर्षणं मत्वा निर्जगामेन्द्रविक्रमः ॥ १ ॥ रथेनाऽऽदित्यवर्णेन भास्वता रणगामिना ॥ आयुधप्रतिपूर्णेन नेमिनिर्घोषहासिना ॥ २ ॥ मन्दराचलकल्पेन चित्राभरणभूषिणा ॥ अक्षय्यसायकैस्तूणैः पूर्णेनार्णववोपिणा ॥ ३ ॥ हयश्चेनाशुगतिना सक्तेन शिखरेष्वपि ॥ हेमकूबरगर्भेण दृढाक्षेणातिशोभिना ॥ ४ ॥ सुबन्धुरेण दीप्तेन पतत्रिवरगामिना ॥ खगतेनेव शक्रस्य हर्यश्वेन रथाग्रिणा ॥ ५ ॥ सावित्रे नियमे पूर्णे य दत्तो सविता स्वयम् ॥ आदित्यरश्मिभिरिव रश्मिभिर्यो निगृह्यते ॥६ ॥ तेन स्यन्दनमुख्येन द्विपत्स्यन्दनघातिना ॥ स शृगालोऽभ्ययात्कृष्णं शलभः पावकं यथा ॥७॥ चापपाणिस्सुतीक्ष्णेषुः कवची हेममालिकः॥ सितप्रावरणोष्णीपः पावकाकारलोचनः ॥ ८ ॥

शक्रस्य रथाग्रिणा समान इति शेषः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९॥१० ॥ आरसितशब्देन गर्जितध्वनिना ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१॥ २२ ॥२३॥२४॥२५॥

मुहुर्मुहुर्ज्याचपलं विक्षिपन्दुस्सहं धनुः ॥ निर्वमन्नोषजं वायुं सानलज्वालमण्डलम् ॥ ९ ॥ भाभिर्भूषणपङ्क्तीनां दीप्तो मेरुरिवाचलः ॥ रथस्थ इव शैलेन्द्रः शृगालः प्रत्यदृश्यत ॥१०॥ तस्याऽऽरसितशब्देन रथनेमिस्वनेन च ॥ गुरुत्वेन च नाम्यन्ती चचालोर्वी भयातुरा ॥११॥ तमापतन्तं श्रीमन्तं मूर्तिमन्तमिवाचलम् ॥ शृगालं लोकपालाभं दृष्ट्वा कृष्णो न विव्यथे ॥१२॥ शृगालश्चापि संरब्धस्स्यन्दनेनाशुगामिना ॥ समीपे वासुदेवस्य युयुत्सुः प्रत्यदृश्यत ॥ १३ ॥ वासुदेवं स्थितं दृष्ट्वा शृगालो युद्धलालसः ॥ अभिदुद्राव वेगेन मेघराशिरिवाचलम् ॥१४॥ वासुदेवस्स्मितं कृत्वा प्रतियुद्धाय तस्थिवान् ॥ तद्युद्धमभवत्ताभ्यां समरे घोरदर्शनम् ॥ उभाभ्यामिव मत्ताभ्यां कुञ्जराभ्यां यथा वने ॥ १५ ॥ शृगालस्त्वब्रवीत्कृष्णं समरे समुपस्थितम् ॥ युद्धरागेण तेजस्वी मोहाचलितगौरवः ॥ १६ ॥ गोमन्ते युद्धमार्गेण यत्त्वया कृष्ण चेष्टितम् ॥ अनायकानां मूर्खाणां नृपाणां दुर्बले बले ॥ १७ ॥ स मे सुविदितः कृष्ण क्षत्रियाणां पराजयः ॥ कृपणानामसत्त्वानामयुद्धानां रणोत्सवे ॥ १८ ॥ तिष्ठेदानीं यथा कामं स्थितोऽहं पार्थिवे पदे ॥ क्व यास्यसि मया रुद्धो रणेष्वपरिनिष्ठितः ॥ १९ ॥ न चाहमेकं सबलो युक्तस्त्वां योद्धुमाहवे ॥ अहमेकस्त्वमप्येको द्वौ युध्याव रणे स्थितौ ॥ २० ॥ किं जनेन निरस्तेन त्वं वाऽहं च रणे स्थितः ॥ धर्मयुद्धेन निधनं व्रजत्वेकतरो रणे ॥ २१ ॥ लोकेऽस्मिन्वासुदेवोऽहं भविष्यामि हते त्वयि ॥ हते मयि त्वमप्येको वासुदेवो भविष्यसि ॥२२॥ शृगालस्य वचश्श्रुत्वा वासुदेवः क्षमापरः ॥ ईर्ष्यन्तं प्रहरस्वेति तमुक्त्वा चक्रमाददे ॥२३ ॥ ततस्सायकजालानि शृगालः क्रोधमूर्च्छितः ॥ चिक्षेप कृष्णे घोराणि युद्धाय लघुविक्रमः ॥ २४ ॥ शस्त्राणि यानि चान्यानि मुसलाद्यानि संयुगे ॥ पातयामास गोविन्दे स शृगालः प्रतापवान् ॥२५॥ शृगालप्रहितैरस्त्रैः पावकज्वालमालिभिः ॥ निर्दयाभिहतः कृष्णः स्थितो गिरिरिवाचलः ॥२६॥ सोऽस्त्रप्रहाराभिहतः किंचिद्रोषसमन्वितः ॥ चक्रमुद्यम्य गोविन्दश्शृगालस्य[1] परिक्षिपत् ॥ ॥ २७ ॥ तं रथस्थं प्रमाणस्थं शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ जघान समरे चक्रं जातदर्पं महाबलम् ॥ २८ ॥ ततस्सुदर्शनं चक्रं पुनरायाद्धरेः करे ॥ चक्रेणोरसि निर्भिन्नस्स गतासुर्गतोत्सवः ॥ पपात क्षतजस्रावी शृगालोऽद्रिरिवाहतः ॥ २९ ॥

॥ २६ ॥ परिक्षिपत पर्यक्षिपत् ॥ २७ ॥ प्रमाणस्थं चक्रभयादपलायितमित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ शृगालस्योरसि क्षिपदिति पाठान्तरम् ।

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥३९॥ आरुज्य विदार्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अस्य शृगालस्य ॥४५॥

निशम्य त निपातित वज्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्यपययुर्विमनांसि हते नृपे ॥३०॥ केचित्प्रविश्य नगर कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु दु खसमतप्ता भर्तृशोकाभिपीडिता ॥३१॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्स्मरन्तस्सुकृतानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दु खिता ॥ ३२ ॥ ततो मेघनिनादेन स्वरेणारिविमर्दन ॥कृष्ण कमलपत्राक्षो जनानामभय ददौ॥३३॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजताङ्गुलिपर्वणा ॥ न भेतव्य न भेतव्यमिति तानभ्यभाषत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निराबाधकर जनम् ॥ घातयिष्यामि समरे नेद शूरव्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अश्रुपूर्णमुखा दीना क्रन्दमाना भृश तदा ॥ पतितो वै शृगालारयो भ्रष्टस्सन्दीनमानस ॥ ३६॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां धरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्दारितोरस्क भिन्नशृङ्गमिवाचलम् ॥३७॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साश्रुपातेक्षणा दीनाश्शोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥ तेषां नर्तितशब्देन पौराणां विस्वरैस्स्वरै ॥ महिष्यस्तस्य निष्पेतुस्सपुत्रा रुदितानना ॥३९॥ तास्त निपातित दृष्ट्वा श्लाघ्य भूमिपतिं पतिम् ॥ स्तनानारुज्य करजैर्भृशार्ता पर्यदेवयन् ॥४०॥ उरांस्युरसिजांश्चैव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दय ताडयन्त्यस्ता विस्वर रुरुदु स्त्रिय ॥४१॥ तस्योपरि सुदु खार्ता मृदिता क्लिन्नलोचना ॥ पेतुरूर्ध्वभुजास्सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ॥४२॥ तासां बाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृपयोषिताम्॥ वारिनिक्षतानीव पङ्कजानि चकाशिरे ॥ ४३ ॥ ता पतिं पतित भूमौ रुदन्त्यो हृदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योषित पर्यदेवयन् ॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्कृत्य बाल प्रस्रुतलोचनम् ॥ शक्रदेव पितु पार्श्वे द्विगुण रुरुदु स्त्रिय ॥४५॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न पण्डित ॥ त्वद्विहीन कथमय पदे स्थास्यति पैतृके ॥४६॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्त पुर परम् ॥ अतृप्तास्तव सौख्यानां किं कुर्मो विधवा वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमादाय वासुदेवमुपास्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणप्रोक्तेन कर्मणा ॥ तस्य प्रेतगतस्याय पुत्रस्त्वां शरण गत ॥४९॥ यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासन तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दारुणम् ॥५०॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वयि बान्धवक विधिम् ॥ नैव परीत कृपणस्सेवेत धरणीतलम् ॥५१॥ अयमस्य विपन्नस्य बान्धवस्य तवानय ॥ सन्ततौ रक्ष्यतां वीर पुत्र पुत्र इवाऽऽत्मजः॥५२॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥५३॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ महिषी पट्टराज्ञी ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ परीतः कथ्यादेरिति शेष ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ तेन रथेन शृगालाय सवितृदत्तेन ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ ॥ छ ॥ पञ्चचत्वारिंशकेऽस्मिन्प्रोच्यते रामकृष्णयोः ॥ मथुरागमनं चाथ प्रवेशनमहोत्सवः ॥ १ ॥ तौ विति ॥ १ ॥ २ ॥

राजपत्निगतो रोषस्सहानेन दुरात्मना ॥ प्रकृतिस्था वयं जाता देवि सैषोऽस्मि बान्धवः ॥५४॥ रोषो मे विगतस्साध्वि तव वाक्यैरकल्मषैः ॥ योऽयं पुत्रः शृगालस्य ममाप्येष न संशयः॥५५॥ अभयं चाभिषेकं च ददाम्यस्मै सुखाय वै ॥ आहूयन्तां प्रकृतयः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा॥५६॥ पितृपैतामहे राज्ये तव पुत्रोऽभिषिच्यताम् ॥ ततः प्रकृतयस्सर्वाः पुरोधा मन्त्रिणस्तथा ॥ ५७ ॥ अभिषेकार्थमाजग्मुर्यतो वै रामकेशवौ ॥ ततः सिंहासनस्थं तु राजपुत्रं जनार्दनः ॥५८॥ अभिषेकेण दिव्येन योजयामास वीर्यवान् ॥ अभिषिच्य शृगालस्य करवीरपुरे सुतम् ॥ कृष्णस्त दहरेवाशु प्रस्थानमभ्यरोचयत् ॥५९॥ रथेन हरियुक्तेन तेन युद्धार्जितेन वै ॥ केशवः प्रस्थितोऽध्वानं वृत्रहा त्रिदिवं यथा ॥६०॥ शक्रदेवोऽपि धर्मात्मा सह मात्रा परंतप ॥ सबालवृद्धयुवतीमुख्याः प्रकृतयस्तथा ॥ ६१ ॥ शिबिकायामथारोप्य शृगालं युद्धदुर्मदम् ॥ संहता दूरमार्गेण पश्चिमाभिमुखा ययुः ॥ ६२ ॥ नैधनस्य विधानेन चक्रुस्ते तस्य सत्क्रियाम् ॥ सत्कारं कारयामासुः पितॄणां पारलौकिकम् ॥६३ ॥ उद्दिश्योद्दिश्य राजानं श्राद्धं कृत्वा सहस्रशः ॥ ततस्ते सलिलं दत्त्वा नामगोत्रादिकीर्तनैः ॥६४॥ पितर्युपरते वीरे शोकसंविग्नमानसः ॥ कृत्वोदकं तदा राजा प्रविवेश पुरोत्तमम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शृगालवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तौ तु स्वल्पेन कालेन दमघोषेण संगतौ ॥ अथाध्वविधिना तौ तु पञ्चरात्रोषितौ पथि ॥१॥ दमघोषेण संगम्य एकरात्रोषिताविव ॥ जग्मतुस्सहितौ वीरौ मुदा परमया युतौ ॥ नगरीं मथुरां प्राप्तौ वसुदेवसुतावुभौ ॥२॥ ततः प्रत्युद्गतास्सर्वे यादवा यदुनन्दनौ ॥ सबला हृष्टमनस उग्रसेनपुरोगमाः ॥३॥ श्रेण्यः प्रकृतयश्चैव मन्त्रिणश्च यथोचिताः ॥ सबालवृद्धा सा चैव पुरी समभिवर्तत॥४॥ नन्दितूर्याण्यवाद्यन्त स्तूयेतां पुरुषर्षभौ ॥ रथ्यापताकामालिन्यो भासन्ति स्म समन्ततः ॥ ५ ॥ हृष्टा प्रमुदिता सर्वा पुरी परमशोभिता ॥ भ्रात्रोस्तयोरागमने यथैवेन्द्रमहे तथा ॥ ६ ॥ मदितास्तत्र गायन्ति राजमार्गेषु गायकाः ॥ स्तवाशीर्बहुला गाथा यादवानां प्रियंकराः ॥ ७ ॥

॥ ३ ॥ श्रेण्यः नानाजातीया अनेकशिल्पोपजीविनः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आरुज्य भित्वार्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अस्य शृगालस्य ॥ ४५ ॥

निशम्य त निपातित वज्रपातादिवाचलम् ॥ तस्य सैन्यान्यपययुर्विमनांसि हते नृपे ॥३०॥ केचित्प्रविश्य नगर कश्मलाभिहता भृशम् ॥ रुरुदु दुःखमतता भर्तृशोकाभिपीडिताः ॥३१॥ केचित्तत्रैव शोचन्तस्स्मरन्तस्सुकृतानि च ॥ पतितं भूपतिं भूमौ न त्यजन्ति स्म दुःखिता ॥ ३२ ॥ ततो मेघनिनादेन स्वरेणारिविमर्दन ॥कृष्ण कमलपत्राक्षो जनानामभय ददौ॥३३॥ चक्रोचितेन हस्तेन राजतांगुलिपर्वणा ॥ न भेतव्यं न भेतव्यमिति तानभ्यभाषत ॥ ३४ ॥ नास्य पापस्य दोषेण निराबाधकरं जनम् ॥ घातयिष्यामि समरे नेद शूरव्रत मतम् ॥ ३५ ॥ अश्रुपूर्णमुखा दीना क्रन्दमाना भृश तदा ॥ पतितो वै शृगालाख्यो भ्रष्टस्सन्दीनमानस ॥ ३६॥ ते स्म पश्यन्ति पतित धरण्यां धरणीपतिम् ॥ चक्रनिर्दारितोरस्क भिन्नशृङ्गमिवाचलम् ॥३७॥ विलपन्ति स्म ते सर्वे सचिवास्सप्रजा भृशम् ॥ साश्रुपातेक्षणा दीनाश्शोकस्य वशमागता ॥ ३८ ॥ तेषां रुदितशब्देन पौराणां विस्वरैस्स्वरै ॥ महिष्यस्तस्य निष्पेतुस्सपुत्रा रुदितानना ॥३९॥ तास्त निपातित दृष्ट्वा श्लाघ्यं भूमिपतिं पतिम् ॥ स्तनानारुज्य करजैर्भृशार्ता पर्यदेवयन् ॥४०॥ उरांस्युरसिजांश्चैव शिरोजान्याकुलान्यपि ॥ निर्दय ताडयन्त्यस्ता विस्वर रुरुदु स्त्रिय ॥४१॥ तस्योरसि सुदु खार्ता मूर्छिता छिन्नलोचना ॥ पेतुरूर्ध्वभुजास्सर्वाश्छिन्नमूला लता इव ॥४२॥ तासां बाष्पाम्बुपूर्णानि नेत्राणि नृपयोषिताम्॥ वारिविप्रहतानीव पङ्कजानि चकाशिरे ॥ ४३ ॥ ता पतिं पतित भूमौ रुदन्त्यो हृदि ताडिता ॥ लालप्यमाना करुण योषित पर्यदेवयन् ॥ ४४ ॥ पुत्र चास्य पुरस्कृत्य बाल अश्रुतलोचनम् ॥ शक्रदेव पितु पार्श्वे द्विगुणं रुरुदु स्त्रिय ॥४५॥ अय ते वीर विक्रान्तो बाल पुत्रो न पण्डित ॥ त्वद्विहीन कथमय पदे स्थास्यति पैतृके ॥४६॥ कथमेकपदे त्यक्त्वा गतोऽस्यन्त पुर परम् ॥ अतृप्तास्तव सौख्यानां किं कुर्मो विधवा वयम् ॥ ४७ ॥ तस्य पद्मावती नाम महिषी प्रमदोत्तमा ॥ रुदती पुत्रमादाय वासुदेवमुपास्थिता ॥ ४८ ॥ यस्त्वया पातितो वीर रणप्रेतेन कर्मणा ॥ तस्य प्रेतगतस्याय पुत्रस्त्वां शरण गत ॥४९॥ यदि त्वां प्रणमेतासौ कुर्याद्वा शासन तव ॥ नायमेकप्रहारेण जनस्तप्येत दारुणम् ॥५०॥ यदि कुर्यादय मूढस्त्वयि बान्धवक विधिम् ॥ नैव परीत कृपणस्सेवेत धरणीतलम् ॥५१॥ अयमस्य विपन्नस्य बान्धवस्य तथा नच ॥ सन्तती रक्ष्यतां वीर पुत्रः पुत्र इवाऽऽत्मज॥५२॥ तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा महिष्या यदुनन्दन ॥ मृदुपूर्वमिदं वाक्यमुवाच वदतां वर ॥५३॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ महिषी पट्टराज्ञी ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ परीत इत्यादेरिति शेष ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ तिमिना तिमितुल्येन पञ्चजनेन ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ रतं क्रीडनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥२२॥२३॥
॥ २४ ॥ आवृतमौलिना वक्रीभूतकिरीटेन ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ स्नातुं स्नानपूर्वकं त्वां परिणेतुम् इच्छे इच्छामि रूपिणी मूर्तिमती भूत्वेति शेषः

दिष्ट्या ते निहता मल्लाः कंसश्च विनिपातितः ॥
त्रिदशानां वयं मान्या ध्रुवमद्यामलानन॥ ये स्म दृष्टास्त्वया तात काङ्क्षमाणास्तवागमम्॥१०॥ वधः पञ्चजनस्यैव जरासंधेन विग्रहः ॥ गोमन्ते
उग्रसेनोऽभिषिक्तश्च माहात्म्येन जनेन वै॥११॥ समुद्रे च श्रुतोऽस्माभिस्तिमिना सह विग्रहः॥ तत्रायुधावतरणं श्रुतं नः परमाहवे॥२३॥ वधश्चैव शृगालस्य
च श्रुतोऽस्माभिः क्षत्रियैस्सह विग्रहः॥१२॥ दरदस्य वधश्चैव जरासन्धपराजयः ॥ मथुरायां प्रवेशश्च कीर्तनीयस्सुरोत्तमैः ॥ प्रतिष्ठिता च वसुधा पार्थि
करवीरपुरोत्तमे ॥ तत्सुतस्याभिषेकश्च नागराणां च सान्त्वनम् ॥ १४ ॥ तेन स्म परितुष्टा वै हर्षिताश्च सबान्धवाः ॥ १६ ॥ प्रत्युवाच ततो
वाश्च वशीकृताः ॥ १५ ॥ तव चागमनं दृष्ट्वा सभाग्यास्स्म यथा पुरा ॥ इहावयोर्गतं बाल्यमिह चैवावयो रतम् ॥ भवद्भिर्वर्धिता
रामस्सर्वांस्तानभितः स्थितान् ॥ यादवेष्वपि सर्वेषु भवन्तो मम बान्धवाः ॥ १७ ॥ अस्माकं बान्धवास्सर्वे भवन्तो बद्धसौहृदाः ॥१९॥ ब्रुवत्येवं
श्चैव यास्यामो विक्रियां कथम्॥ १८ ॥ गृहेषु भवतां भुक्तं गावश्च परिरक्षिताः ॥ ततो वनान्तरगतो रेमे रामो महाबलः ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राते रामाय
यथातत्त्वं गोपमध्ये हलायुधे ॥ संहृष्टवदना भूयो बभूवुर्व्रजयोषितः ॥२०॥ सोऽपिबत्पाण्डुराभ्राभस्तत्कालं ज्ञातिभिर्वृतः ॥ २२ ॥ वनान्तरगतो रामः पानं
विदितात्मने ॥ २१ ॥ गोपालैर्देशकालज्ञैरुपानीयत वारुणी ॥ प्रत्यग्ररमणीयानि पुष्पाणि च फलानि च॥ मेध्यांश्च विविधान्गन्धान्भक्ष्यांश्च
मदसमीरणम्॥ उपनिन्युस्ततस्तस्मै वन्यानि विविधानि च॥२३॥ शिरसा चारुकेशेन किंचिदावृतमौलिना॥ श्रवणैकावलम्बेन कुण्डलेन विरा
हृदयंगमान् ॥२४॥ सद्यो हृतानि पद्मानि विकचान्युत्पलानि च॥ कैलासेनेव मन्दरः॥२६॥ नीले वसनो वसाने प्रत्यग्रजलदप्रभे॥ रराज
जता ॥२५॥ चन्दनार्द्रेण पीतेन वनमालावलम्बिना॥ विबभावुरसा रामः तथा भुजाग्रश्लिष्टेन मुशलेन च भास्वता ॥२८॥ स मत्तो
वपुषा शुभ्रस्तिमिरौघे यथा शशी ॥ २७ ॥ लाङ्गलेनावसिक्तेन भुजगाभोगवर्तिना ॥ रामस्तु यमुनामाह स्नातुमिच्छे महानदि ॥ एहि माम
बलिनां श्रेष्ठो रराजाघूर्णिताननः ॥ शैशिरीषु त्रियामासु यथा स्वेदालसश्शशी ॥ २९ ॥ नाभ्यवर्तत तं देशं स्त्रीस्वभावेन मोहिता ॥ ३१ ॥
भिगच्छ त्वं रूपिणी सागरंगमे ॥ ३० ॥ संकर्षणस्य मत्तोक्तां भारतीं परिभूय सा ॥
॥ ३० ॥ मत्तोक्तां मत्तेनोक्तामिति हेतुना तां भारतीं परिभूय नाभ्यवर्तत ॥ ३१ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ देवतानि प्रतिमा ॥ ११ ॥ लिङ्गानि लक्षणानि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥ इति भारतभावदीपे हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ षट्चत्वारिंशेऽध्याये रामस्य गोकुलागमः ॥ क्रीडनं गोपनारीभिः कालिन्द्याः कर्षणं तथा ॥ १ ॥ कस्येति ॥ १ ॥

गोविन्दरामौ संप्राप्तौ भ्रातरौ लोकविश्रुतौ ॥ स्वे पुरे निर्भयास्सर्वे क्रीडध्वं यादवास्सुखम् ॥८॥ न तत्र कश्चिद्दीनो वा मलिनो वा विचेतनः ॥ मथुरायामभूत्कश्चिद्रामकृष्णसमागमे ॥ ९ ॥ वयांसि साधुवाक्यानि प्रहृष्टा गोवृषद्विपाः ॥ नरनारीगणाश्चैव भेजिरे मानसं सुखम् ॥ १० ॥ शिवाश्च प्रववुर्वाता विरजस्का दिशो दश ॥ देवतान्यपि सर्वाणि हृष्यन्त्यायतनेष्वथ ॥११॥ यानि लिङ्गानि लोकस्य वृत्तानीह कृते युगे ॥ तानि सर्वाण्यदृश्यन्त तयोरागमने तदा ॥१२॥ ततः काले शिवे पुण्ये स्यन्दनेनारिमर्दनौ ॥ हर्यश्वकेन तौ वीरौ प्रविष्टौ मथुरां पुरीम् ॥१३॥ प्रविशन्तौ पुरीं रम्यां गोविन्दं राममेव च ॥ अनुजग्मुर्यदुगणाश्शक्रं देवगणा इव ॥१४॥ वसुदेवस्य भवनं पितुस्तौ यदुनन्दनौ ॥ प्रविष्टौ हृष्टवदनौ चन्द्रादित्याविवाचलम् ॥१५॥ तत्रायुधानि संन्यस्य गृहे स्वे स्वैरचारिणौ ॥ मुमुदाते यदुवरौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ १६ ॥ ततस्तु वसुदेवस्य पादौ समभिपीड्य च ॥ तत्रोग्रसेनं राजानमन्यांश्च यदुपुङ्गवान् ॥१७॥ यथान्यायं पूजयित्वा तौ सर्वैश्चाभिनन्दितौ ॥ जग्मतुर्हृष्टमनसौ मातुरेव निवेशनम् ॥ १८ ॥ एवं तावेकनिर्माणौ मथुरायां शुभाननौ ॥ उग्रसेनानुगौ भूत्वा कंचित्कालं मुमोदतुः ॥ १९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रामकृष्णयोर्मथुरायां प्रत्यागमनं नाम पञ्चचत्वारिंशोऽध्यायः ॥४५॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य स्मृत्वा गोपेषु सौहृदम् ॥ जगामैको व्रजं रामः कृष्णस्यानुमते स्थितः ॥ १ ॥ स गतस्तत्र रम्याणि ददर्श विपुलानि वै ॥ भुक्तपूर्वाण्यरण्यानि सरांसि सुरभीणि च ॥ २ ॥ स प्रविष्टस्तु वेगेन तं व्रजं कृष्णपूर्वजः ॥ वन्येन रमणीयेन वेषेणालंकृतः प्रभुः ॥३॥ स तानमापत प्रीत्या यथापूर्वमरिंदमः ॥ गोपांस्तेनैव विधिना यथान्यायं यथावयः ॥ ४ ॥ तथैव प्राह तान्सर्वांस्तथैव परिहर्षयन् ॥ तथैव सह गोपीभिर्योजयन्मधुराः कथाः ॥ ५ ॥ तमूचुः स्थविरा गोपाः प्रियं मधुरभाषिणः ॥ राम रमयतां श्रेष्ठ प्रवासात्पुनरागतम् ॥ ६ ॥ स्वागतं ते महाबाहो यदूनां कुलनन्दन ॥ अद्य स्म निर्वृतास्तात यत्त्वां पश्यामहे वयम् ॥ ७ ॥ प्रीताश्चैव वयं वीर यत्त्वं पुनरिहागतः ॥ विख्यातस्त्रिषु लोकेषु रामश्शत्रुभयंकरः ॥ ८ ॥ वर्द्धनीया वयं वीर त्वया यादवनन्दन ॥ अथवा प्राणिनस्तात रमन्ते जन्मभूमिषु ॥ ९ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निर्वृताः स्म सुखिनः स्म ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥
सप्तचत्वारिंशकेऽस्मिंश्चराणां वचनादथ ॥ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ आत्य

यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥
तां विसृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्व्रजौकसः ॥५३॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहरतां वरः॥पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः॥५४॥
स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं ददृशे पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥५५॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपाश्लिष्य जनार्दनम्॥प्रत्यग्रव
नमालेन वक्षसाऽभिविराजता॥५६॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहसोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः॥५७॥ उपविष्टं
तदा रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥५८॥ प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम्॥सर्वत्र कुशलं कृष्ण
येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन्कथाः॥वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते
खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा
वृत्तिका नराः ॥ चक्रायुधगृहं सर्वे लोकपालगृहोपमम् ॥१॥ तेष्वात्ययिकशंसीषु लोकप्रावृत्तिकेष्विह ॥ कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठास्समेताः कृष्णसंस
दि ॥२ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥३॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः॥
भविष्यति क्षितीशानां समूढानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥
॥५॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥६॥ भावी स्वयंवरस्तत्र तस्याः किल
जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व
यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीषु विरोधशंसिषु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात्
॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

कर्षणाय अधोमुखं कर्षणाधोमुखम् ॥ ३२ ॥ तस्यां हलाकृष्टायां याः स्रजः पेतुः ताः पुष्पकोशे करणे पांसरेण्वरुणं सुगन्धिपरागारुणं मदिरारूपं जलं मुमुचुः उद्धेमुरित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ह्रदप्रस्थितसंचया ह्रदात् प्रस्थिताः प्रचलिताः संचयाः मत्स्यादयो यस्याः सा ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ पुलिनं श्रोणिरिव यस्याः बिम्बं रक्तसमण्डलमेव

ततः क्रोधवलन्नामो मदसमीरितः ॥ चकार स हलं हस्ते कर्षणाधोमुखं बली ॥३२॥ तस्यामुपरि मेदिन्यां पेतुस्तामरसस्रजः ॥ मुमुचुः पुष्पकोशैश्च पांसरेण्वरुणं जलम् ॥३३॥ स हलेन नताग्रेण कूले गृह्य महानदीम् ॥चकर्ष यमुनां रामो व्युत्थितां वनितामिव ॥३४॥ सा विह्वलजलस्रोता ह्रदप्रस्थितसंचया ॥ व्यावर्तत नदी भीता हलमार्गानुसारिणी ॥३५॥ लाङ्गलादिष्टवर्त्मा सा वेगगा चक्रगामिनी॥ संकर्षणभयत्रस्ता योषेवाकुलतां गता ॥ ३६ ॥ पुलिनश्रोणिबिम्बोष्ठी मृदितैस्तोयताडितैः ॥ फेनमेखलसूत्रैश्च च्छिन्नैरम्बुदगामिनी ॥ ३७॥ तरङ्गविषमापीडा चक्रवाकोन्मुखस्तनी ॥ वेगगम्भीरवक्राङ्गी त्रस्तमीनविभूषणा ॥३८॥ सितहंसेक्षणापाङ्गी काशक्षौमोच्छ्रिताम्बरा ॥ तीरजोद्धृतकेशान्ता जलस्खलितगामिनी ॥३९॥लाङ्गलोल्लिखितापाङ्गी क्षुभिता सागरगमा ॥ मत्तेव कुटिला नारी राजमार्गेण गच्छती॥४०॥ कृष्यते साऽतिवेगेन स्रोतःस्खलितगामिनी॥ उन्मार्गा नीतमार्गा सा येन वृन्दावनं वनम्॥४१॥ वृन्दावनस्य मध्येन सा नीता यमुना नदी॥रोरूयमाणेव खगैरन्विता तोयवासिभिः ॥४२॥ सा यदा समतिक्रान्ता नदी वृन्दावनं वनम् ॥ तदा स्त्रीरूपिणी भूत्वा यमुना राममब्रवीत् ॥४३॥ प्रसीद नाथ भीताऽस्मि प्रतिलोमेन कर्मणा॥ विपरीतमिदं रूपं तोयं च मम जायते॥४४॥असत्यहं नदीमध्ये रौहिणेय त्वया कृता॥कर्षणेन महाबाहो स्वमार्गव्यभिचारिणी ॥ ॥४५॥प्राप्तां मां सागरे पूर्वं सपत्न्यो वेगगर्विताः॥ फेनहासैर्हसिष्यन्ति तोयव्यावृत्तगामिनीम्॥४६॥ प्रसादं कुरु मे वीर याचे त्वां कृष्णपूर्वज॥ सुप्रसन्नमना नित्यं भव त्वं सुरसत्तम ॥ ४७ ॥ कर्षणायुधकृष्टाऽस्मि रोषोऽयं विनिवर्त्यताम् ॥ मूर्ध्ना गच्छामि चरणौ तवैषा लाङ्गलायुध ॥ मार्गमादिष्टमिच्छामि क्व गच्छामि महाभुज॥४८॥ वैशम्पायन उवाच॥प्रणयावनतां दृष्ट्वा यमुनां लाङ्गलायुधः॥प्रत्युवाचार्णववधूं मदक्लान्त इदं वचः ॥ ४९ ॥ लाङ्गलादिष्टमार्गा त्वमिमं मे प्रियदर्शने ॥ देशमम्बुप्रदानेन प्लावयस्वाखिलं शुभे ॥ ५० ॥ एष ते सुभ्रु संदेशः कथितः सागरगमे ॥ शान्तिं व्रज महाभागे गम्यतां च यथासुखम् ॥ ५१ ॥

ओष्ठो यस्याः । अम्बुदगामिनी सागरगामिनी ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ॥ ५० ॥ संदेशः आज्ञा ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशकेऽस्मिंश्चराणां वचनादथ ॥ ॥ कृष्णस्येच्छा हि रुक्मिण्यां कुण्डिने गमनं तथा ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ प्रावृत्तिकाः प्रवृत्तिसूचकाः ॥ १ ॥ आत्य

यावत्स्थास्यति लोकोऽयं तावत्तिष्ठतु मे यशः ॥ यमुनाकर्षणं दृष्ट्वा सर्वे ते व्रजवासिनः ॥ ५२ ॥ साधु साध्विति रामाय प्रणामं चक्रिरे तदा ॥ तां विसृज्य महाभागां तांश्च सर्वान्व्रजौकसः ॥५३॥ ततस्संचिन्त्य मनसा रामः प्रहरतां वरः॥पुनः प्रतिजगामाशु मथुरां रोहिणीसुतः॥५४॥ स गत्वा मथुरां रामो भवने मधुसूदनम् ॥ परिवर्तमानं ददृशे पृथिव्यां सारमव्ययम् ॥५५॥ तथैवाध्वन्यवेषेण सोपाश्लिष्य जनार्दनम्॥प्रत्यग्रव नमालेन वक्षसाऽभिविराजता॥५६॥ स दृष्ट्वा तूर्णमायान्तं रामं लाङ्गलधारिणम् ॥ सहसोत्थाय गोविन्दो ददावासनमात्मनः ॥५७॥ उपविष्टं तदा रामं पप्रच्छ कुशलं व्रजे ॥ बान्धवेषु च सर्वेषु गोषु चैव जनार्दनः ॥५८॥ प्रत्युवाच ततो रामो भ्रातरं साधुभाषिणम्॥सर्वत्र कुशलं कृष्ण येषां कुशलमिच्छसि ॥ ५९ ॥ ततस्तयोर्विचित्रार्थाः पौराण्यश्चाभवन्कथाः॥वसुदेवाग्रतः पुण्या रामकेशवयोस्तदा ॥ ६० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि यमुनाकर्षणं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः॥ ४६ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नन्तरे प्राप्ता लोकप्रा वृत्तिका नराः ॥ चक्रायुधगृहं सर्वे लोकपालगृहोपमम् ॥१॥ तेष्वात्ययिकशंसीषु लोकप्रावृत्तिकेष्विह ॥ कृतसंज्ञा यदुश्रेष्ठास्समेताः कृष्णसंस दि ॥२ ॥ समागतेषु सर्वेषु यदुमुख्येषु संसदि ॥ प्रावृत्तिका नराः प्राहुः पार्थिवात्ययिकं वचः ॥३॥ जनार्दन नरेन्द्राणां पार्थिवानां समागमः॥ भविष्यति क्षितीशानां समूढानामनेकशः ॥ ४ ॥ त्वरितास्तत्र गच्छन्ति नानाजनपदेश्वराः ॥ कुण्डिने पुण्डरीकाक्ष भोजपुत्रस्य शासनात् ॥ ॥५॥ प्रकाशं स्म कथास्तत्र श्रूयन्ते मनुजेरिताः ॥ रुक्मिणी किल नामास्ति रुक्मिणः प्रथमा स्वसा ॥६॥ भावी स्वयंवरस्तत्र तस्याः किल जनार्दन ॥ इत्यर्थमेते सबला गच्छन्ति मनुजाधिपाः ॥ ७ ॥ तस्यास्त्रैलोक्यसुन्दर्यास्तृतीयेऽहनि यादव ॥ रुक्मभूषणभूषिण्या भविष्यति स्व यंवरः ॥ ८ ॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामश्शतशस्तत्र शिबिराणि महात्मनाम् ॥ ९ ॥

यिकशंसीषु विरोधशंसिषु । दैर्घ्यं छन्दोऽनुरोधात् ॥ २ ॥ पार्थिवात्ययिकं राज्ञां विनाशकारणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजपुत्रस्य रुक्मिणः शासनात् निमन्त्रणात् ॥ ५ ॥ प्रथमा मुख्या ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ निरूचा रुक्मिणीलिप्सयेति शपः । तत्र पय किं भिक्षवदेकान्तचरा येन निरुत्साहा भविष्याम । अपि तु अतिप्रसिद्धास्तेन सोत्साहा एव तत्र गच्छाम इति मादृष्टोकाम्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विक्रतिप्रज्ञा कपटयुक्य शास्त्रनिश्चितदर्शनाः राजनातिविद जघन्ये मम पृष्ठत युध्ये इत्यर्थ

सिंहशार्दूलदर्पाणां मत्तद्विरदगामिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परमर्पणाम् ॥१०॥जयाय शौर्य सहिता बलौघेन समन्विता ॥ निरुद्धा पृथिवीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुत्साहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन ॥ ११ ॥ श्रुत्वैतत्केशवो वाक्यं हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥ निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूनां सहितो बले ॥ १२ ॥ यादवास्ते बलोदग्रास्सर्वे सग्रामलालसा ॥ निर्ययुस्स्यन्दनवरैर्गर्विताश्रिदशा इव ॥ १३ ॥ बलाग्रेण नियुक्तेन हरिरीशानसंमत ॥ चक्रोद्यतकर कृष्णो गदापाणिर्व्यरोचत ॥ १४ ॥ यादवाश्चापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथैरादित्यसंकाशै किङ्किणीप्रतिनादितै ॥१५॥ उग्रसेन तु गोविन्द प्राह निश्चितदर्शन ॥ तिष्ठ त्वम्नृपशार्दूल प्राप्त मे सहितोऽनघ ॥ १६॥ क्षत्रिया विकृतिप्रज्ञाश्शास्त्रनिश्चितदर्शना ॥ पुरीं शून्यामिमां वीर ज्ञव येऽभिपतन्ति ह ॥ १७ ॥ अस्माक शङ्कितास्सर्वे जरासंधवशानुगाः ॥ मोदन्ते सुखिनस्तत्र देवलोके यथामराः ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचन श्रुत्वा भोजराजो महायशाः॥कृष्णस्नेहेन विक्लव बभाषे वचनामृतम् ॥ ॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्धन ॥ श्रूयतां यदह त्वद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥२०॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्सुखमासितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विपयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रियः ॥२१॥ त्वत्सनाथा वय तात त्वद्बाहुबलमाश्रिता ॥ बिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद ॥२२॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्व सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ ॥२३॥ तस्य राज्ञो वचश्श्रुत्वा सस्मित देवकीसुतः ॥ यथेष्ट भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भीष्मकस्य गृह प्राप्तो लोहितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसमाजे तु शिबिराकीर्णभूतले ॥ रक्त सुविपुल दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविशत् ॥२६॥ सिंहासनार्थं भूपानां प्रकाशार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेय महाबलम् ॥ २७ ॥ ततश्चिन्तितमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥ सुसूक्ष्मं वपु कृत्वा निलिल्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ अस्माकम् अस्मत ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसीं तनु कामक्रोधप्रधानां प्रकृतिम् ॥ २६ ॥ पुरातनं प्राक्सिद्धम् ॥ २७ ॥ सुसूक्ष्मं सौम्यम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह—तस्येति ॥ न्युब्जाः अधोमुखास्तथाऽचेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्परायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षवातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्ठासक्तैः प्रहरणैर्लेलिह्यन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्रकर्षन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृतारम्भहर्तारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासनं दैत्यसंघानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम् ॥ ३५॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद मधुसूदनः ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्यया वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ व्रज पत्ररथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरीं कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखश्श्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमुदितास्सर्वे निवासायोपचक्रमुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्श्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ खाद्यपानादिरत्नौघैरर्चितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

पितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

॥ १० ॥ निरस्या रुक्मिणीलिप्सयेति शयः । तत्र वयं किं भिक्षवदेकान्तचराः येन निरुत्साहा भविष्याम । अपि तु अविप्रसिद्धत्वेन सोत्साहा एव वत्र गच्छाम इति
सार्वभ्योऽनाश्यम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ विकृतिप्रज्ञा कपटयुक्ताः शास्त्रनिश्चितदर्शनाः राजनीतिविदः जघन्ये मम पृष्ठत शून्ये इत्यर्थः

सिंहशार्दूलहस्तानां मत्तद्विरदगामिनाम् ॥ सदा युद्धप्रियाणां हि परस्परमर्पिणाम् ॥१०॥जयाय शर्मि सहिता बलौघेन समन्विताः ॥ निरुद्धा
पृथिवीपाला किमेकान्तचरा वयम् ॥ निरुत्साहा भविष्यामो गच्छामो यदुनन्दन ॥ ११ ॥ श्रुत्वैतत्केशवो वाक्यं हृदि शल्यमिवार्पितम् ॥
निर्जगाम यदुश्रेष्ठो यदूनां सहितो बले ॥ १२ ॥ यादवास्ते बलोदग्रास्सर्वे सग्रामलालसाः ॥ निर्ययुस्स्यन्दनवरैर्गर्विता त्रिदशा इव ॥ १३ ॥
बलाग्रेण नियुक्तेन हरिरीशानसमतः ॥ चक्रोद्यतकरः कृष्णो गदापाणिर्व्यरोचत ॥ १४ ॥ यादवाश्चापरे तत्र वासुदेवानुयायिनः ॥ रथैरादित्यसंका
शैः किङ्किणीप्रतिनादितैः ॥१५॥ उग्रसेन तु गोविन्दः प्राह निश्चितदर्शनः ॥ तिष्ठ त्वभूपशार्दूल भ्रात्रा मे सहितोऽनघ ॥ १६॥ क्षामिया विकृ
तिप्रज्ञाश्शास्त्रनिश्चितदर्शनाः ॥ पुरीं शून्यामिमां वीर जघन्येऽभिपतन्ति ह ॥ १७ ॥ अस्माकं शङ्कितास्सर्वे जरासंधवशानुगाः ॥ मोदन्ते सु
खिनस्तत्र देवलोके यथामराः ॥१८॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशाः॥कृष्णाद्वेदेन विकृतं बभाषे वचनामृतम् ॥
॥ १९ ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्द्धन ॥ श्रूयतां यदहं त्वद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥२०॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्सुखमा
सितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विपयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रियः ॥२१॥ त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बाहुबलमाश्रिताः ॥ बिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि
मानद ॥२२॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्वं सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ ॥२३॥ तस्य राज्ञो वचश्श्रुत्वा सस्मित
देवकीसुतः ॥ यथेष्टं भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् ॥ २४ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु वै कृष्णो जगामाशु रथेन वै ॥ भी
ष्मकस्य गृहं प्राप्तो लोहितायति भास्करे ॥ २५ ॥ प्राप्ते राजसमाजे तु शिबिराकीर्णभूतले ॥ रङ्गं सुविपुलं दृष्ट्वा राजसीं तनुमाविशत्॥२६॥
सिंहासनार्थं भूपानां प्रकाशार्थं पुरातनम् ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयं महाबलम् ॥ २७ ॥ ततश्चिन्तितमात्रस्तु विदित्वा विनतात्मजः ॥
सुलक्ष्यं वपुः कृत्वा निलिल्ये केशवान्तिके ॥ २८ ॥

॥ १७ ॥ अस्माकम् मत्समः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ राजसीं तनुं कामकोपभयानां प्रकृतिम् ॥ २६ ॥ पुरातनं प्राचीनस्वम्
॥ २७ ॥ सुलक्ष्यं सौम्यम् ॥ २८ ॥

सौम्येन लीनेनापि यत्कृतं तदाह—तस्येति ॥ न्युब्जाः अधोमुखास्तथाऽचेष्टन्त यथोरगा नोत्थातुं शक्नुवन्तीत्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ तान् राज्ञ इति संबन्धः । मेने मनसा पूजितवान् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सचिवं बुद्धिसहायं साम्परायिकम् आपदि हितम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ कैशिकस्य भीष्मक

तस्य पक्षनिपातेन पवनोद्भ्रान्तकारिणा ॥ कम्पिता मनुजास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ २९ ॥ गरुडाभिहतास्सर्वे प्रचेष्टन्तो यथोरगाः ॥ तान्संनिपतितान्दृष्ट्वा कृष्णो गिरिरिवाचलः ॥ ३० ॥ स राज्ञः पक्षपातेन मेने पतगसत्तमम् ॥ ददर्श गरुडं प्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ ३१ ॥ पक्षवातेन पृथिवीं चालयन्तं मुहुर्मुहुः ॥ पृष्ठासक्तैः प्रहरणैर्लेलिह्यन्तमिवोरगैः ॥ ३२ ॥ वैष्णवं हस्तसंश्लेषं मन्यमानैरवाङ्मुखैः ॥ चरणाभ्यां प्रकर्षन्तं पाण्डुरं भोगिनां वरम् ॥ ३३ ॥ हेमपत्रैरुपचितं धातुमन्तमिवाचलम् ॥ अमृतारम्भहर्तारं द्विजिह्वेन्द्रविनाशनम् ॥ ३४ ॥ त्रासनं दैत्यसंघानां वाहनं ध्वजलक्षणम् ॥ तं दृष्ट्वा स ध्वजं प्राप्तं सचिवं सांपरायिकम् ॥ ३५॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तं जगाद मधुसूदनः ॥ हृष्टा परमसंहृष्टः स्थितं देवमिवापरम् ॥ ३६ ॥ तुल्यसामर्थ्यया वाचा गरुत्मन्तमवस्थितम् ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ३७ ॥ व्रज पत्ररथश्रेष्ठ कैशिकस्य निवेशनम् ॥ वयं तत्रैव गत्वाद्य प्रतीक्षाम स्वयंवरम् ॥ ३८॥ राज्ञां तत्र समेतानां हस्त्यश्वरथगामिनाम् ॥ द्रक्ष्यामः शतशस्तत्र समेतानां महात्मनाम् ॥ ३९ ॥ एवमुक्त्वा महाबाहुर्वैनतेयं महाबलम् ॥ जगामाथ पुरीं कृष्णः कैशिकस्य महात्मनः ॥ ४० ॥ वैनतेयसखश्श्रीमान्यादवैश्च महारथैः ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते कृष्णे देवकिनन्दने ॥ ४१ ॥ हृष्टाः प्रमुदितास्सर्वे निवासायोपचक्रमुः ॥ सर्वे शस्त्रायुधधरा राजानो बलशालिनः ॥ ४२ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ एतस्मिन्नेव काले तु राजा नयविशारदः ॥ कैशिकस्तत उत्थाय प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ४३ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा स राजा कैशिकस्स्वयम् ॥ सत्कृत्य विधिवत्कृष्णं स्वपुरं संप्रवेशयत् ॥ ४४ ॥ पूर्वमेव तु कृष्णाय कारितं दिव्यमन्दिरम् ॥ विवेश सबलश्श्रीमान्कैलासं शंकरो यथा ॥ खाद्यपानादिरत्नौघैरर्चितो वासवानुजः ॥ ४५ ॥ सुखेन उषितः कृष्णस्तस्य राज्ञो निवेशने ॥ पूजितो बहुमानेन स्नेहपूर्णेन चेतसा ॥ ४६ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

ितुः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

अन्चत्वारिंशकेऽस्य जरासन्धसुनीथयोः ॥ विदर्भस्य सभायां तु वचनं राजसूच्यते ॥ १ ॥ स कृष्णमिति ॥ वैनतयेत्यत्र तृतीयालोप आपः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ऋद्धितम् ऋद्धि सजायते येन तत् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ यदेत्यारभ्य सुरैः सहेत्यन्तोऽस्य श्लोकः सर्वपुस्तकेषु न दृश्यते ॥ १२ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ ते कृष्णमागतं दृष्ट्वा वैनतेय सहाच्युतम् ॥ बभूवुश्चिन्तयाविष्टास्सर्वे नृपतिसत्तमाः ॥ १ ॥ ते समेत्य सभां
राजन्राजानो भीमविक्रमा ॥ मन्त्राय मन्त्रकुशला नीतिशास्त्रार्थवित्तमा ॥ २ ॥ भीष्मकस्य सभां गत्वा रम्यां हेमपरिष्कृताम् ॥ सिंहासनेषु
चित्रेषु विचित्रास्तरणेषु च ॥ निषेदुस्ते नृपवरा देवा देवसभामिव ॥ ३ ॥ तेषां मध्ये महाबाहुर्जरासंधो महाबल ॥ बभाषे स महातेजा देवान्दे
वेश्वरो यथा ॥ ४ ॥ जरासन्ध उवाच ॥ ॥ श्रूयतां भो नृपश्रेष्ठा भीष्मकश्च महामति ॥ कथ्यमानं मया बुद्ध्या वचनं वदतां वरा ॥ ५ ॥
योऽसौ कृष्ण इति ख्यातो वसुदेवसुतो बली ॥ वैनतेयसहायेन सम्प्राप्त कुण्डिन त्विह ॥ ६ ॥ कन्याहेतोर्महातेजा यादवैरभिसवृत ॥ अवश्य
कुरुते यत्र कन्याप्राप्तिर्यथा भवेत् ॥ ७ ॥ यदत्र कारण कार्यं सुनयोपेतमृद्धितम् ॥ कुरुध्व नृपशार्दूला विनिश्चित्य बलाबलम् ॥ ८ ॥ यदा
तिनौ महावीर्यौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ वैनतेय विना तस्मिन्गोमन्ते पर्वतोत्तमे ॥ कृतवन्तौ महाघोरं भवद्भिर्विदित हि तत् ॥ ९ ॥ वृष्णिभिर्यादवै
श्च भोजान्धकमहारथै ॥ समेत्य युद्ध्यमानस्य कीदृशो विग्रहो भवेत् ॥ १० ॥ कन्यार्थे यतताऽनेन गरुडस्थेन विष्णुना ॥ क स्थास्य
ति रणे तस्मिन्नपि शक्रस्सुरैस्सह ॥ ११ ॥ यदा चास्मै नापि सुता कदाचित्सम्प्रदीयते ॥ ततो ह्यय बलादेनां नेतु शक्तस्सुरैस्सह ॥ १२ ॥
पुरा एकार्णवे घोरे श्रूयते मेदिनी त्वियम् ॥ पातालतलसमग्ना विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ १३ ॥ वाराह रूपमास्थाय उद्धृता जगदादिना ॥ हिर
ण्याक्षश्च दैत्येन्द्रो वराहेण निपातित ॥ १४ ॥ हिरण्यकशिपुश्चैव महाबलपराक्रम ॥ अवध्योऽमरदैत्यानामृषिगन्धर्वकिन्नरैः ॥ १५ ॥ यक्षरा
क्षसनागानां नाकाशे नावनिस्थले ॥ न चाप्यन्तररात्र्यहोर्न शुष्केणार्द्रकेण च ॥ १६ ॥ अवध्यस्त्रिषु लोकेषु दैत्येन्द्रस्त्वपराजित ॥ नारसिं
हेन रूपेण निहतो विष्णुना पुरा ॥ १७ ॥ वामनेन तु रूपेण कश्यपस्यात्मजो बली ॥ अदित्या गर्भसम्भूतो बलिर्बद्धास्सुरोत्तम ॥ १८ ॥
सत्यरज्जुमयै पाशै कृत पातालसश्रय ॥ कार्तवीर्यो महावीर्यस्सहस्रभुजविग्रह ॥ १९ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ योऽदित्या गर्भसंभूतो येनैव विष्णुना बलिर्बद्धा पातालसश्रय इति पूर्वेण सबन्धः ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ पर्शुना परशुना ॥२१ ॥ २२॥ २३॥२४ ॥२५ ॥ २६ ॥ शकुनीं पूतनाम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ दिव्यानि कर्माणीति शेषः॥२९ ॥ ३०॥३१॥३२॥

दत्तात्रेयप्रसादेन मत्तो राज्यमदेन च ॥ जामदग्न्यो महातेजा रेणुकागर्भसंभवः ॥२० ॥ त्रेताद्वापरयोस्संधौ रामश्शस्त्रभृतां वरः ॥ पर्शुना वज्र
कल्पेन सप्तद्वीपेश्वरो नृपः ॥ विष्णुना निहतो भूयश्छद्मरूपेण हैहयः ॥२१॥ इक्ष्वाकुकुलसंभूतो रामो दाशरथिः पुरा ॥ त्रिलोकविजयं वीरं
रावणं संन्यपातयत् ॥ २२ ॥ पुरा कृतयुगे विष्णुस्संग्रामे तारकामये ॥ षोडशार्द्धभुजो भूत्वा गरुडस्थो हि वीर्यवान् ॥ २३ ॥ निजघानासुरा
न्युद्धे वरदानेन गर्वितान् ॥ कालनेमिश्च दैतेयो देवानां च भयप्रदः ॥२४॥ सहस्रकिरणाभेन चक्रेण निहतो युधि ॥ महायोगबलेनाजौ विश्वरूपेण
विष्णुना ॥ २५ ॥ अनेन प्राप्तकालास्ते निहता बहवोऽसुराः ॥ वने वनचरा दैत्या महाबलपराक्रमाः ॥ २६ ॥ निहता बालभावेन प्रलम्बारिष्टधे
नुकाः ॥ शकुनीं केशिनं चैव यमलार्जुनकावपि ॥२७॥ नाग कुवलयापीडं चाणूरं मुष्टिकं तथा ॥ कंसं च बलिनां श्रेष्ठं सगणं देवकीसुतः॥२८॥
न्यहनद्गोपवेषेण क्रीडमानो हि केशवः ॥ एवमादीनि दिव्यानि च्छद्मरूपाणि चक्रिणा ॥ २९ ॥ कृतानि दिव्यरूपाणि विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि भवतां हितकाम्यया ॥ ३० ॥ तं मन्ये केशवं विष्णुं सुराद्यमसुरान्तकम् ॥ नारायणं जगद्योनिं पुराणं पुरुषं ध्रुवम् ॥३१॥
स्रष्टारं सर्वभूतानां व्यक्ताव्यक्तं सनातनम् ॥ अदृश्यं सर्वलोकानां सर्वलोकनमस्कृतम् ॥३२॥अनादिमध्यनिधनं क्षरमक्षरशाश्वतम् ॥ स्वयंभुवमजं
स्थाणुमजेयं सचराचरैः ॥३३॥ त्रिविक्रमं त्रिलोकेशं त्रिदशेन्द्रारिनाशनम् ॥ इति मे निश्चिता बुद्धिर्जातोऽयं मथुरामधि ॥ ३४ ॥ कुले महति
वै राज्ञां विपुले चक्रवातनाम् ॥ कथमन्यस्य मर्त्यस्य गरुडो वाहनं भवेत् ॥ ३५ ॥ विशेषेण तु कन्यार्थे विक्रमस्थे जनार्दने ॥ कस्स्थास्यति
पुमानद्य गरुडस्याग्रतो बली ॥ ३६ ॥ स्वयंवरकृतेनासौ विष्णुस्स्वयमिहागतः ॥ विष्णोरागमने चैव महान्दोषः प्रकीर्तितः ॥३७॥ भवद्भिस्तु
चिन्त्येदं क्रियतां यदनन्तरम् ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विब्रुवमाणे तु मगधानां जनेश्वरे ॥ ३८ ॥ सुनीथोऽथ महाप्राज्ञो वचनं चेदमब्रवी ॥
सुनीथ उवाच ॥ सम्यगाह महाबाहुर्मगधाधिपतिर्नृपः ॥३९॥ समक्षं नरदेवानां यथावृत्तं महाहवे ॥ गोमन्ते रामकृष्णाभ्यां कृतं कर्म सुदुष्करम्
॥ ४० ॥ गजाश्वरथसंबाधा पत्तिध्वजसमाकुला ॥ निर्दग्धा महती सेना चक्रलाङ्गलवह्निना ॥ ४१ ॥

क्षरं दृश्यरूपम् अक्षरं कूटस्थम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥

॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ एष्यते काम्यते । महापुरुषविमर्दं युद्धम् ॥ ४८ ॥ ४९॥५०॥५१॥ इति श्रीहरिवंशे टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्याय ॥ ४८ ॥ ॥ छ ॥ ऊनपञ्चाशत्तमेऽध्याये मागधभाषितात् ॥ दन्तवक्त्रस्य शास्त्रस्य वचनं सम्यगुच्यते ॥ १ ॥ इत्येषमिति ॥ १ ॥२॥३॥ ४ ॥ वासु

तेनायं मागधश्श्रीमाननागतमचिन्तयत् ॥ ब्रुवते राजसेनायामनुस्मृत्य सुदारुणम् ॥ ४२ ॥ पवात्योर्युध्यतोस्तत्र बलकेशवयोर्युधि ॥ दुर्निवार्यतरो घोरो ह्यभवद्ब्राह्मिनीक्षय ॥४३॥ विदितं वः सुपर्णस्य स्वागतस्य नृपोत्तमाः ॥ पक्षवेगानिलोद्भूता बभ्रमुर्गगनेचराः ॥४४॥ समुद्राः क्षुभितास्सर्वे चचालाद्रिर्मही मुहुः ॥ वयं सर्वे सुसंत्रस्ता किमुत्पातेति विक्लवाः ॥ ४५ ॥ यदा सनागं युध्येत आरूढं केशवः खगम् ॥ कथमस्मद्विधश्शक्तः प्रतिस्थातुं रणाजिरे ॥ ४६ ॥ राज्ञां स्वयंवरो नाम सुमहान्दर्पवर्धनः ॥ कृतो नरवरेराज्ञैर्यशो धर्मस्य वै विधिः ॥४७॥ इदं तु कुण्डिननगरमासाद्य मनुजेश्वराः ॥ पुनरेवेष्यते क्षिप्रं महापुरुषविमर्दनम् ॥४८॥ यदि सा वरयेदन्यं राज्ञां मध्ये नृपात्मजा ॥ कृष्णस्य भुजयोर्वीर्यं कः पुमान्प्रसहिष्यति ॥ ४९ ॥ विज्ञापितमिदं दोषं स्वयंवरमहोत्सवम् ॥ तदर्थमागतः कृष्णो वयं चैव नराधिपाः ॥५०॥ कृष्णस्यागमनं चैव नृपाणामतिगर्हितम् ॥ कन्याहेतोर्नरेन्द्राणां यथा वदति मागधः ॥५१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे सुनीथवाक्येऽष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्येवमुक्ते वचने सुनीथेन महात्मना ॥ करूषाधिपतिर्वीरो दन्तवक्त्रोऽभ्यभाषत ॥१॥ दन्तवक्त्र उवाच ॥ यदुक्तं मागधेनात्र सुनीथेन नराधिपाः ॥ युक्तपूर्वमहं मन्ये यदस्माकं वचो हितम् ॥ २ ॥ न च विद्वेषणेनाहं न चाहंकारवादिना ॥ न चात्मविजिगीषुत्वादुपयामि वचोऽनृतम् ॥ ३ ॥ वाक्यार्णवं महागाधं नीतिशास्त्रार्थबृंहितम् ॥ क एष निखिलं वक्तुं शक्तो वै राजसंसदि ॥ ४ ॥ किं त्वनुस्मरणार्थेऽहं यद्ब्रवीमि शृणुध्वं मे ॥ आगतो वासुदेवेति किमाश्चर्यं नराधिपाः ॥ ५ ॥ यथाऽऽगता वयं सर्वे कृष्णोऽपीह तथागतः ॥ किमत्र दोषो गोण्यो वा कन्याहेतोस्समागताः ॥६॥ यदस्माभिस्समेत्यैक्यात्कृतं गोमन्तरोधनम् ॥ तत्र युद्धकृतं दोषं कथं वै कर्तुमर्हथ ॥ ७ ॥ वनवासे स्थितौ वीरौ कंसव्यामोहहेतुना ॥ देवर्षिवचनाद्व्रजं वृन्दावनतटे स्थितौ ॥ ८ ॥ तावाहूय यथार्थेन उभौ रामजनार्दनौ ॥ नागेनोद्दीपितौ वीरौ हत्वा नागं विविशतुः ॥ ९ ॥

देवेति सन्निधानं ॥ १ ॥ सौम्य गुण ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ नागेन कुवलयापीडेन उद्दीपितौ कोपितौ विविशतुः । रङ्गमिति शेष ॥ ९ ॥

गतासुरिवेत्यसावधानत्वमस्योक्तम् ॥ १० ॥ येन कंसं निघ्नता वयोधिकैरस्माभिः सह वैरं कृतं तस्य उपरोधपरा यदि वयं तदा किमत्र दोषो विहितः न कोऽपीत्यर्थः॥ ११॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ रथादिबलेन उपेतैरस्माभिः सह तेन विग्रहो युद्धं न कृतम् । अथोपरोधश्च कृतस्तत्र दण्डो दहनमेव युक्तमित्याशयः ॥ १४ ॥ न चाप्ययमधर्म इत्याह—
दावाग्नीति ॥ तपस्विनो दावाग्निमरणं श्रेय इति एतौ च दुर्विनीततपस्विनौ । अत एतयोर्मुख्यो दुर्विनीततरः स एतेन मरणेन विनीतः सुशिक्षितः स्यादिति मन्याम इति

ततस्स्ववीर्यमाश्रित्य निहतो रङ्गसागरे ॥ गतासुरिव चासीनो मथुरेशस्सहानुगः ॥ १० ॥ किमत्र विहितो दोषो येनास्माभिर्वयोऽधिकैः ॥ उपरोधपरा राजन्वयं सर्वे समागताः ॥ ११ ॥ सेनातिबलमालोक्य वित्रस्तौ रामकेशवौ ॥ पुरं बलं समुत्सृज्य गोमन्ते च गतावुभौ ॥१२॥ तत्रापि गतमस्माभिर्हन्तुं समरयोधिभिः ॥ अप्राप्तयौवनाभ्यां च पदातिभ्यां रणाजिरे ॥ १३ ॥ रथाश्वनरनागेन नास्माभिर्विग्रहः कृतः ॥ कृत्वोपरोधं शैलस्य क्षत्रधर्मेण दीपितः ॥ १४ ॥ दावाग्निमुखमाविश्य दुर्विनीततपस्विनौ ॥ विनीत इति मन्यामस्सर्वे क्षत्रियपुङ्गवाः ॥ प्रतियुद्धे कृते त्वेवं दूषयाम जनार्दनम् ॥ १५ ॥ यत्र यत्र प्रयास्यामो वयं तत्र भवेत्कलिः ॥ प्रीत्यर्थं प्रयतिष्यामः कृष्णेन सह भूमिपाः ॥ १६ ॥ इदं कुण्डिपुरं कृष्णो नागतः कलिहेतुना ॥ कन्यानिमित्तागमने कस्य युद्धं प्रयच्छति ॥ १७ ॥ मर्त्येऽस्मिन्पुरुषेन्द्रोऽसौ न कश्चित्प्राकृतो नरः ॥ देवलोकेषु देवेषु प्रवरः पुरुषोत्तमः ॥ १८॥ देवानामपि कर्ताऽसौ लोकानां च विशेषतः ॥ न चैव बालिशा बुद्धिर्न चेर्ष्या नापि मत्सरः ॥१९॥ न स्तब्धो न कृशो नार्तः प्रणतार्तिहरस्सदा ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि दैवतम् ॥ २० ॥ आगतो गरुडेनेह च्छद्मप्राकाश्यहेतुना ॥ नानास्त्रसहितो याति कृष्णश्शत्रुविनाशने ॥ २१ ॥ इमां यात्रां विजानीध्वं प्रीत्यथ ह्यागतो हरिः ॥ सहितो यादवेन्द्रैश्च भोजवृष्ण्यन्धकैरिह ॥ २२ ॥ अर्घ्यमाचमनं दत्त्वा आतिथ्यं च नराधिपाः ॥ करिष्याम वयं सर्वे केशवाय महात्मने ॥२३॥ एवं संधानतः कृत्वा कृष्णेन सहिता वयम् ॥ वसामो विगतोद्वेगा निर्भया विगतज्वराः ॥२४॥

योजना । अथ युद्धकरणं श्रेयो विमुखस्य दूषणमिति तृतीयार्द्धार्थः । सार्द्धश्लोकवाक्यम् ॥ १५ ॥ एवं स्वस्यानपराधित्वमुक्त्वा संप्रति विरोधे हेत्वन्तरमाह—यत्र यत्रेत्यादिना ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूर्ववैरं स्मृत्वा युद्धं दास्यतीत्यपि नेत्याशयेनाह—मर्त्य इति ॥ मर्त्ये मनुष्यलोके ॥ १८ ॥ ईर्ष्या अक्षमा मत्सरः परोत्कर्षासहनम् ॥ १९ ॥ २० ॥ छद्मप्राकाश्यहेतुना स्वयंवरागमनव्याजेन स्वरूपं प्रकाशनीयमिति हेतोः ॥ २१ ॥ यादवेन्द्राणां मुख्यैर्भोजादिभिः ॥ २२ ॥ २३ ॥ संधानतः साम्ना विगत उद्वेगो येषां ते विगतोद्वेगाः ॥ २४ ॥

॥२१॥किमिति ॥ अस्य अस्मात् नोऽस्माकं भये सति किं न्यस्तशस्त्राः न भवामहे अपि तु भवामहे एव । भीतेन शस्त्रत्यागपूर्वकं सन्धानमवश्यं कर्तव्यं न तु वयं भीताः स्म

इत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८॥२९ ॥ ३०॥ ३१ ॥ ३२॥ यमसादनं मृत्योर्मृत्युम् । विष्णुमित्यर्थः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५॥ ३६॥ चेष्टानि कर्माणि ॥३७॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दन्तवक्त्रस्य धीमतः ॥ शाल्वः प्रवदतां श्रेष्ठस्तानुवाच नराधिपान् ॥२५॥ शाल्व उवाच ॥ किं भयेनास्य नस्सर्वे न्यस्त
शस्त्रा भवामहे ॥ संधानकरणाद्धेतोः कृष्णस्य भयकम्पिताः ॥ २६ ॥ परस्तवेन किं कार्यं विनिन्द्य बलमात्मनः ॥ नेष धर्मो नरेन्द्राणां क्षात्रे
धर्मे च तिष्ठताम् ॥ २७ ॥ महत्सु राजवंशेषु संभूताः कुलवर्द्धनाः ॥ तेषां कापुरुषा बुद्धिः कथं भवितुमर्हति ॥ २८ ॥ अहं जानामि वै कृष्ण
मादिदेवं सनातनम् ॥ प्रभुं सर्वामरेन्द्राणां नारायणपरायणम् ॥ २९ ॥ वैकुण्ठमजयं लोके चराचरगुरुं हरिम् ॥ संभूतं देवकीगर्भे विष्णुं लोकन
मस्कृतम् ॥ ३० ॥ कंसराजवधार्थाय भारावतरणाय च ॥ अस्माकं च विनाशाय लोकसंरक्षणाय च ॥ ३१ ॥ अंशावतरणे कृत्स्नं जाने विष्णो
र्विचेष्टितम् ॥ संग्राममतुलं कृत्वा विष्णुना सह भूमिपाः ॥ ३२ ॥ चक्रानलविनिर्दग्धा यास्यामो यमसादनम् ॥ तत्त्वं जानामि राजेन्द्राः काले
नायुःक्षयो भवेत् ॥ ३३ ॥ नाकाले म्रियते कश्चित्प्राप्ते काले न जीवति ॥ एवं विनिश्चयं कृत्वा न कुर्यात्कस्यचिद्भयम् ॥ ३४ ॥ स एव भग
वान्विष्णुरालोक्य तपसः क्षयम्॥ निहन्ता दितिजेन्द्राणां यथाकालेन योगवित्॥३५॥ बलिं वैरोचनिं चैव बद्धाऽवध्यं महाबलम्॥ कृतवान्देव
देवेशः पातालतलवासिनम् ॥३६॥ एवमादीनि वै विष्णोश्चेष्टानि च नराधिपाः ॥ तस्मादयुक्तं भवतां विग्रहार्थं विचारणम् ॥ ३७॥ न च स
ग्रामहेतोर्हि कृष्णस्यागमनं त्विह ॥ यस्य वा कस्य वा कन्या वरयिष्यति तस्य सा॥ किमत्र विग्रहो राज्ञां प्रीतिर्भवतु वै ध्रुवम् ॥३८॥ वैश
म्पायन उवाच ॥ एवं कथयमानानां नृपाणां बुद्धिशालिनाम् ॥ न किंचिदब्रवीद्राजा भीष्मकः पुनकारणात् ॥३९॥ महावीर्यमदोत्सिक्तं मार्ग
णास्त्राभिरक्षितम् ॥ रणप्रचण्डातिरथं विचिन्त्य मनसा सुतम्॥४०॥ भीष्मक उवाच ॥ कृष्णं न सहते नित्यं पुत्रो मे बलदर्पितः ॥ नित्याभि
मानी च रणे न बिभेति च कस्यचित् ॥ ४१ ॥ कृष्णस्य भुजवीर्येण ह्रियते नात्र संशयः ॥ भविष्यति ततो युद्धं महापुरुषविग्रहम् ॥४२॥
द्वेषी चैवाभिमानी च कुतो जीवति मे सुतः ॥ जीवितं नात्र पश्यामि मम पुत्रस्य केशवात् ॥ ४३ ॥

यस्य य तस्य तम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कस्यचित् कस्मादपि ॥ ४१ ॥ ह्रियते कन्येति शेषः । यद्वाऽप्ययमेव ह्रियते कालेनेति शेषः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

ज्येष्ठं सुतं केशवेन सह केशवं च पुत्रेण सह कथं युद्धं कारयिष्ये इति योज्यम् ॥ ४४ ॥ रुक्मवान् रुक्मी ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

मूढ
कन्याहेतोस्सुतं ज्येष्ठं पितॄणां नन्दिवर्द्धनम् ॥ कारयिष्ये कथं युद्धं पुत्रेण सह केशवम् ॥४४॥ न च नारायणं देवं वरमिच्छति रुक्मवान् ॥ मूढ
भावो मदोन्मत्तः संग्रामेष्वनिवर्तकः ॥ नियतं भस्मसाद्याति तूलराशिर्यथाऽनलात् ॥ ४५ ॥ करवीरेश्वरश्शूरश्शृगालश्चित्रयोधिना ॥ क्षणेन
भस्मसान्नीतः केशवेन बलीयसा ॥४६॥ वृन्दावनेऽवसच्छ्रीमान्केशवो बलिनां वरः ॥ उद्धृत्यैकेन हस्तेन सप्ताहं धृतवान्गिरिम् ॥ ४७ ॥ दुष्करं
कर्म संस्मृत्य मनस्सीदति मे भृशम् ॥ ४८ ॥ नगेन्द्रे सहसाऽऽगम्य दैवतैस्सह वृत्रहा ॥ अभिषिच्याब्रवीत्कृष्णमुपेन्द्रेति शचीपतिः ॥ ४९ ॥
यथा वै दमितो नागः कालियो यमुनाह्रदे ॥ विषाग्निज्वालितो घोरः कालान्तकसमप्रभः ॥ ५० ॥ केशी चापि महावीर्यो दानवो हयविग्रहः ॥
निहतो वासुदेवेन देवैरपि दुरासदः ॥ ५१ ॥ सान्दीपनिसुतश्चैव चिरनष्टो हि सागरे ॥ दैत्यं पञ्चजनं हत्वा आनीतो यममन्दिरात् ॥ ५२ ॥
गोमन्ते सुमहद्युद्धं बहुभिर्वेष्टितावुभौ ॥ कृत्वा वित्रासजननं नागाश्वरथसंक्षयम् ॥ ५३ ॥ गजेन गजवृन्दानि रथेन रथयोधिनः ॥ सादिनश्चाश्व
योधेन नरेण च पदातिनः ॥ जघ्नतुस्तौ महावीर्यौ वसुदेवसुतावुभौ ॥ ५४ ॥ न देवासुरगन्धर्वा न यक्षोरगराक्षसाः ॥ न नागा न च दैत्येन्द्रा न
पिशाचा न गुह्यकाः ॥ ५५ ॥ कृतवन्तस्तथा घोरं गजाश्वरथसंक्षयम् ॥ तमनुस्मृत्य संग्रामं भृशं सीदति मे मनः ॥ ५६ ॥ न मया श्रुतपूर्वो
वा दृष्टपूर्वः कुतोऽपि वा ॥ तादृशो भुवि मर्त्योऽन्यो वासुदेवात्सुरोत्तमात् ॥ ५७ ॥ सम्यगाह महाबाहुर्दन्तवक्रो महीपतिः ॥ सान्त्वयित्वा
महावीर्यं संविधास्याम यत्क्षमम् ॥ ५८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति संचिन्त्य मनसा बलाबलविनिश्चयम् ॥ गमनाय मतिं चक्रे प्रसादयितु
मच्युतम् ॥ ५९ ॥ चिन्तयानो नरेन्द्रस्तु बहुभिर्नयशालिभिः ॥ सूतमागधबन्दिभ्यो बोधितः स्तुतिमङ्गलैः ॥ ६० ॥ प्रभातायां रजन्यां तु
कृतपूर्वाह्णिकक्रियाः ॥ उपविष्टा नृपास्सर्वे स्वेषु विश्रामवेश्मसु ॥ ६१ ॥ ये विसृष्टास्तु राजानो विदर्भायां नराधिपैः ॥ तैरागम्य स्वभूपेषु रहो
गत्वा निवेदितम् ॥ ६२ ॥ श्रुत्वा कृष्णाभिषेकं तु केचिद्धृष्टा नराधिपाः ॥ केचिद्दीनतरा भीता उदासीनास्तथा परे ॥ ६३ ॥ त्रिधा प्रभिन्ना
सा सेना नरनागाश्वमालिनी ॥ महार्णव इव क्षुब्धा अभिषेकेण चालिता ॥ ६४ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ महावीर्यं श्रीकृष्णम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ नरेन्द्रो भीष्मकः ॥ ६० ॥६१॥६२॥६३॥ सेना नृपमण्डली॥६४॥

व्यतिक्रम राज्ञोऽनादृत्य संक्रमम् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ दूता इन्द्रस्येति शेष । लेखं राजेन्द्रते सर्वे कृष्णोऽभिषिच्यतामित्येव रूपम् उद्धृत्य क्रथकैशिकौ समर्पितवन्त इति शेष ॥६७ ॥ ॥इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ ॥ अथ पञ्चाशत्तमे तु कृष्णेनाभ्यासनं कृतम् ॥ नृपाणां समवेतानां कुण्डिने भीष्मसमदि ॥ १ ॥ हत्वेति ॥१॥ अतिथिर्न कृतः आतिथ्येन नार्चित अमानम् अपमानम् ॥२॥ कारण निमित्तम् अपेक्षित आश्रितः ॥३॥ क्षमामूल क्रथकैशिकया

नृपाणां भेदमालोक्य भीष्मको राजसत्तम ॥ व्यतिक्रममचिन्त्य च कृतं नृपतिना स्वयम् ॥ ६५॥ विचिन्त्य मनसा राजा दह्यमानेन चेतसा ॥ जगाम नरदेवानां समाजे प्रतिबोधितुम् ॥६६॥ एतस्मिन्नन्तरे दूता संप्राप्ता क्रथकैशिकौ ॥ लेखमुद्धृत्य शिरसा विविशुस्ते नृपार्णवम् ॥६७॥ इतिश्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे एकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥ जनमेजय उवाच ॥ हत्वा कंसं महावीर्यं देवैरपि दुरासदम् ॥ नाभिषिक्त स्वय राज्ये नोपविष्टो नृपासने ॥ १॥ कन्यार्थे चागत कृष्णस्तत्रापि न कृतोऽतिथि ॥ अमानमतुल प्राप्य क्षान्तवान्केन हेतुना ॥२॥ विनता यास्सुतश्चैव महाबलपराक्रम ॥ स चापि क्षमया युक्त कारण किमपेक्षित ॥ एतदाख्याहि भगवन्पर कौतूहल हि मे ॥ ३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ विदर्भनगरीं प्राप्ते वैनतेये सहाच्युते ॥ मनसा चिन्तयामास वासुदेवाय कैशिक ॥ ४ ॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि न सर्वान्राजन्यान्प्रवदाम्यहम् ॥ वसुदेवसुते दृष्टे ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ ५ ॥ विशुद्धभाव कृष्णस्य आवयोर्हृदतत्त्वत ॥ अत पात्रतरः कोऽन्य त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥ ६ ॥ कृष्णात्कमलपत्राक्षाद्देवदेवाज्जनार्दनात् ॥ तस्यावां किं प्रदास्याव आतिथ्यकरणे नृप ॥ ७ ॥ पात्रमासाद्य वै राजन्यया धर्मो न लुप्यते ॥ एवमन्योन्य सचिन्त्य भ्रातरौ क्रथकैशिकौ ॥ ८ ॥ स्वं राज्य दातुकामौ तु जग्मतु केशवान्तिकम् ॥ देवमासाद्य तौ वीरौ विदर्भनगराधिपौ ॥ ९ ॥ ऊचतुस्तौ महाभागौ प्रणम्य शिरसा हरिम् ॥ अद्यावां सफल जन्म अद्यावां सफलं यश ॥ अद्यावां पित रस्तृप्ता देवे चार्वां गृहागते ॥ १० ॥ चामर व्यजनं छत्रं ध्वज सिंहासन बलम् ॥ स्फीतकोशा पुरी चेयमावाभ्यां मुदिता तव ॥ ११ ॥ उपे न्द्रस्त्व महाबाहो देवेन्द्रेणाभिषिक्तवान् ॥ आवामिह हि राज्ये त्वामभिषिक्त व्रवामि ते ॥ १२ ॥

उपेत्याह–विदर्भेति ॥ ४ ॥ दृष्ट्वेति । आश्चर्यं कृष्णाभिषेक नोऽस्माक पापक्षय इति ॥ ५ ॥ सर्वान् विशुद्धभाव आविरोदिति चाध्याहृत्य योज्यम् । क्रथकैशिकयो हृत्तत्त्वतः हृदतत्त्वात् । कृष्णस्य तत्त्वमावाभ्यां दृष्टमस्तीत्यर्थ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ आवाम् आवयो ॥ १० ॥ मुदिता सुपुष्टा तव त्वदीयैवेत्यर्थ ॥ ११ ॥ अभिषिक्तम् अभिषेकस्वत्वान् ददामि इह ॥ १२ ॥

आस्यति आवयोः आवाभ्यां जरासंधोऽपि नान्यथा कर्तुं शक्नोतीति विपरिणामेन योज्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनःशस्यम् अध्यासितुं योग्यं नास्ति ॥ १५ ॥ १६ ॥ आस्यति आसिष्यति उपवेक्ष्यतीति यावत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ कारित विभक्तिलोप आर्षः ॥ १९ ॥ न केवल राजत्वमपि किं तु राजेन्द्रत्वम् । आसनसंकटम् उपवेशने संशयः ॥ २० ॥ एषां जरासंधादीनां विचेष्टय विचाल्य ॥२१॥ अधिवास्य पूर्वाङ्गेन संस्कारेण संयोज्य देवशासनात् पूर्वाध्यायान्ते अराजा कथमुच्चतममासनमारोक्ष्यतीत्येवंरूपः ॥

शत्रुस्ते मागधो राजा जरासन्धो महाद्युतिः ॥ आवयोर्यत्कृतं कार्यं बहुभिः पार्थिवैरपि ॥ न शक्यतेऽन्यथा कर्तुं जरासन्धेन वा स्वयम् ॥ १३ ॥ कथं राजसमाजेऽस्मिन्नास्यते देवकीसुतः ॥ १५ ॥
कथां ते ब्रुवते नित्यं नृपाणामभयप्रदः ॥ १४ ॥ सिंहासनमनध्यास्यं पुरं चास्य न विद्यते ॥ पार्थिवेषूपविष्टेषु स्वेषु सिंहासनेषु वै ॥
कृष्णोऽपि सुमहावीर्यो ह्यभिमानी महाद्युतिः ॥ न चागमिष्यते वाऽस्मिन्कन्यार्थे च स्वयंवरे ॥ १६ ॥
कथमास्यति नीचेषु आसनेषु महाद्युतिः ॥ १७ ॥ इति संचिन्त्यमानस्तु श्रुत्वाऽसौ भीष्मको नृपः ॥ आवयोः सह संमन्त्र्य विग्रहोपशमार्थिना ॥ १८॥ तव विश्रामहेतोर्हि कारितेदं गृहोत्तमम् ॥ देवानामादिदेवोऽसि सर्वलोकनमस्कृतः ॥१९॥ मानुष्ये मर्त्यलोकेऽस्मिन्राजेन्द्रत्वं समाचर ॥
समाजमनुजेन्द्राणां मा भूदासनसंकटम् ॥२०॥ विदर्भनगरे चैषां राजेन्द्रत्वं विचेष्टय ॥ आस्यतामासने शुभ्रे श्वः प्रभाते महाद्युते ॥२१॥ अधिवास्याद्य चात्मानं विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यथा गमिष्यन्ति नृपाः करिष्ये देवशासनात् ॥ २२ ॥ एवमुक्त्वा सुरश्रेष्ठं प्रणिपत्य कृताञ्जली ॥ प्रेषयामासतुर्वीरौ रङ्गमध्ये नृपैर्वृते ॥ २३ ॥ एवं दूतस्य वचनं यथोक्तं वज्रपाणिना ॥ लिखित्वा सुमहातेजाः कैशिकः प्राह शासनम् ॥ २४ ॥
कैशिक उवाच ॥ ॥ विदितं वो नृपाः सर्वे वैनतेय सहाच्युतः ॥ आगतोऽतिथिरूपेण विदर्भनगरीं हरिः ॥ २५ ॥ प्रातमालोक्य पात्रोऽयमिति संचिन्त्य भूपतिः ॥ प्रददौ वासुदेवाय स्वं राज्यं धर्महेतुना ॥ २६ ॥ इदमासनमास्स्वेति भ्रात्रा मे चोदिते ततः ॥ वागुक्ता चाशरीरेण केनापि व्योमचारिणा ॥२७॥ देवदूत उवाच ॥ न युक्तमासनं दातुं त्वयाऽऽसीनं नराधिप ॥ इदमस्यासनं दिव्यं सर्वरत्नविभूषितम् ॥२८॥ जाम्बूनदमयं शुभ्रं रचितं विश्वकर्मणा ॥ प्रेषितं देवराजेन सिंहलक्षणलक्षितम् ॥ २९ ॥

उक्तात् इन्द्राज्ञापनात् आगमिष्यन्ति अभिषेकार्थमिति शेषः ॥२२॥ प्रेषयामासतुः देवशासनमिति विपरिणामेणानुषङ्गः ॥ २३ ॥ देवदूतस्य वचनं स्वयं पत्रे लिखित्वा लेखद्वारैव आह तथा शासनमपि देवेन्द्राज्ञापत्रमपि प्राह ॥ २४ ॥ तदनुसारी स्वकृतं नावदाह—विदितमिति ॥ २५ ॥ भूपतिः क्रथः ॥ २६ ॥ २७ ॥ देवदूतस्य वाक्यमाह—देवदूत उवाचेत्यादिना ॥ २८ ॥ २९ ॥

अभिषिञ्चन्तु पट्टाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥दिव्याभरणा दिव्ययोनयो दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥३४॥३५॥ ये समागवास्तैर्भवद्भि
शक्रस्य दूवेरितं दुर्निवार्यतरमित्यन्वय ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्त्वम् अभिषिच्यमान कृष्ण युष्माभिर्दर्शने युष्मत्कर्तृके दर्शने युक्त श्रेयस्तमं मन्यामहे इति शेष ॥ ३७ ॥

अत्रोपविष्ट देवेश चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र वसुभिः पार्थिवैस्सह ॥२०॥ आगता कुण्डिनगरे कन्याहेतोर्नराधिपा ॥ नागमिष्यति य कश्चित्सोऽस्य वध्यो भविष्यति ॥२१॥ इमे चैवाष्ट कलशा निधीनामशसम्भवा ॥ अक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मन ॥२२॥ दिव्या काञ्चनरत्नाढ्या दिव्याभरणयोनय ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकार्थमागच्छन्ति नृपैर्वृताः ॥ २३॥ एष शक्रस्य संदेश कथितो वो नराधिपाः॥ प्रेक्षेनाहूय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु केशवम्॥२४॥कैशिक उवाच ॥ इति सचोद्य स्वस्थोऽसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वाऽऽसन च कृष्णाय बालार्कसदृशप्रभम् ॥ २५ ॥ तेनाह नोदयिष्यामि भवद्भिर्ये समागता ॥ दुर्निवार्यतरं वीर शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥२६॥ युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुत भुवि दुर्लभम् ॥ कलशैरभिषिञ्चन्त स्वयमेव नमस्तलात्॥२७॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वो ध्रुव पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय विष्णवे ॥ २८ ॥ आगच्छध्व नृपश्रेष्ठा न भय कर्तुमर्हथ ॥ आवयो कृतसधानो युष्मदर्थे जनार्दन ॥२९॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभय कुरुते हरि ॥ विशुद्धभाव कृष्णस्तु आवयोर्दृष्टतत्त्वत ॥ ४० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैर ह्रवि दृश्यते ॥ यदत्र कारण कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम् ॥४१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एव सचिन्तयामासुर्नृपाश्शापभयार्दिता ॥ भूयश्शुश्रुवु राजेन्द्रा केशवाय महात्मने ॥४२॥ मेघगम्भीरनादेन स्वरेणापूरयन्नभ ॥ वाग्वाचाशरीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ४३ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्याधिपतिश्शक्र प्रजापालनहेतुना ॥ आज्ञापयति युष्माक नृपाणां हितकाम्यया ॥४४॥ न युक्तं वसताऽन्योऽन्य कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसध्व प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमा ॥४५॥प्रणतार्तिहर कृष्ण प्रतिसेनान्तकोऽनल ॥ अनेन सह संप्रीत्या मोदध्व विगतज्वराः ॥४६॥ मानुषाणां नृपा देवा नृपाणां देवतास्सुराः ॥ सुराणां देवता शक्रश्शक्रस्यापि जनार्दन ॥ ४७ ॥ एष विष्णु प्रभुर्देवो देवानामपि दैवतम् ॥ जातोऽद्य मानुषे लोके नररूपेण केशव ॥४८॥अजेयस्सर्वलोकेषु देवदानवमानवै ॥ कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतस्स्वयम् ॥ ४९ ॥

रक्षेति भगम्यास्यातम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१ ॥ शुश्रुवु अत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ४२ ॥ अशरीरेण अदृश्येन प्रयुक्ता ॥ ४३ ॥ ४४॥वैरिणा कृष्णेन सह
एव वसत वद् योऽन्योऽन्यं न युक्तमिति योजना ॥ ४५॥४६॥ ४७॥४८॥ कार्तिकेयेत्यत्र तृतीयालोप आर्षः । स्वयं जेतुं न शक्त इति शेषः ॥ ४९ ॥

अभिपेक्तुम् इच्छेयमित्यपकृष्य योज्यम् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ वसूनामयं वासवो देवानां दूतोऽस्मीत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ तिष्ठन्तु चत्वारः कृष्णद्वेषिणः इत्याशयः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ दह्यमानेन पुत्रदोषादित्याशयः ॥ ५९ ॥ ६० ॥ स्नानहेतोः पट्टाभिषेकार्थम् ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

तस्मै देवाधिदेवाय केशवाय महात्मने ॥ अभिषेकं सुरैस्सार्द्धं किमिच्छेयमतः परम् ॥ ५० ॥ न चाधिकारो देवानां राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ तेनाहं नाभिषिञ्चामि सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ नृपाणामधिकारोऽयं राजेन्द्रस्य निवेशने ॥ ५१ ॥ गत्वा यूयं विदर्भायां क्रथकैशिकयोः सह ॥ संचिन्त्य विधिदृष्टेन कुरुध्वं नृपसत्तमाः ॥ ५२ ॥ प्रीतिसंधानकालोऽयमिति संचिन्त्य वासवः ॥ बोधनार्थं विसृष्टोऽहं युष्माकं मनुजेश्वराः ॥ ५३ ॥ विदर्भनगरे कृष्णश्श्रावितोऽस्याधिवासनम् ॥ राजेन्द्रत्वाभिषेकार्थं राजानौ क्रथकैशिकौ ॥ ताभ्यां सह नृपश्रेष्ठाः कृत्वा सुमहदुत्सवम् ॥ ५४ ॥ अभिषेकेण सत्कृत्य प्रतिगृह्यास्य दक्षिणाम् ॥ आगमिष्यथ संहृष्टाः पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ५५ ॥ जरासंधः सुनीथश्च रुक्मी चैव महारथः ॥ शाल्वः सौभपतिश्चैव चत्वारो राजसत्तमाः ॥ रङ्गस्याशून्यहेतोर्हि तिष्ठन्तु इह पार्थिवाः ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाज्ञां सुरेशस्य श्रुत्वा चित्राङ्गदेरिताम् ॥ गमनाय मतिं चक्रुः सर्व एव नृपोत्तमाः ॥ ५७ ॥ अनुज्ञाता नरेन्द्रेण जरासंधेन धीमता ॥ भीष्मकं पुरतः कृत्वा प्रयाताः स्वबलैर्वृताः ॥ ५८ ॥ भीष्मकश्च महाबाहुस्स्वबलेन समन्वितः ॥ जगाम पार्थिवैस्सार्द्धं दह्यमानेन चेतसा ॥ ५९ ॥ यत्र कृष्णो महाबाहुः कैशिकस्य निवेशने ॥ दूरादेव प्रकाशन्ती पताकाध्वजमालिनी ॥ ६० ॥ शुभा देवसभा रम्या स्नानहेतोरिहागता ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णा दिव्यध्वजसमाकुला ॥ ६१ ॥ दिव्याम्बरपताकाऽऽढ्या दिव्याभरणभूषिता ॥ दिव्यस्रग्दामकलिला दिव्यगन्धाधिवासिता ॥ ६२ ॥ विमानयानैश्श्रीमद्भिस्समन्तात्परिवारिता ॥ दिव्याप्सरोगणाश्चैव विद्याधरगणास्तथा ॥ ६३ ॥ गन्धर्वा मुनयश्चैव किन्नराश्च समन्ततः ॥ [illegible]गायन्ति देवेशमम्बरान्तरमाश्रिताः ॥ ६४ ॥ स्तुवन्ति मुनयश्चैव सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ देवदुन्दुभयश्चैव स्वयमेवानदन्दिवि ॥ ६५ ॥ पञ्च[illegible]निसमुत्थानि गन्धचूर्णान्यनेकशः ॥ समन्तात्पात्यमानानि चाकाशस्थैर्दिवौकसैः ॥ ६६ ॥ स्वयमागत्य देवेन्द्रो देवैस्सह शचीपतिः ॥ विमानवरमारुह्य सम्प्रकाशस्थितोऽम्बरे ॥ ६७ ॥ अष्टौ ये लोकपालास्ते स्वासु दिक्षु समास्थिताः ॥ उपगायन्ति नृत्यन्ति स्तुवन्ति च समन्ततः ॥ ६८ ॥

पञ्चयोनिसमुत्थानि मूलत्वक्पत्रपुष्पफलानि योनयः कारणानि तेभ्यः समुत्थानि पञ्च मन्दारपारिजातकसन्तानकल्पवृक्षहरिचन्दनाख्या देवतरव एव योनयस्तेभ्यः समुत्थानि ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥

अभिषिञ्चन्तु महाभिषेकेण योजयन्तु ॥ ३० ॥ अस्य इन्द्रस्य ॥ ३१ ॥ ३२ ॥दिव्याभरणा दिव्ययोनयो दिव्यासनाः ॥ ३३ ॥३४॥३५॥ ये समागतास्तैर्भवद्भिः शक्रस्य वचः इदं दुर्निवार्यतरमित्यन्वयः ॥ ३६ ॥ अभिषिञ्चन्तम् अभिषिच्यमानं कृष्णं युष्माभिर्दर्शने युष्मत्कर्तृके दर्शने युक्तं श्रेयस्तमं मन्यामहे इति शेषः ॥ ३७ ॥

अत्रोपविष्टं देवेशं चराचरनमस्कृतम् ॥ अभिषिञ्चन्तु राजेन्द्र वसुभिः पार्थिवैस्सह ॥२०॥ आगता कुण्डिनगरे कन्याहेतोर्नराधिपाः ॥ नागमिष्यति यः कश्चित्सोऽस्य वध्यो भविष्यति ॥२१॥ इमे चैवाष्ट कलशा निधीनाममरसम्भवाः ॥ अक्षया राजराजस्य धनेशस्य महात्मनः ॥२२॥ दिव्याः काञ्चनरत्नाढ्या दिव्याभरणयोनयः ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकार्थमागच्छन्ति नृपैर्वृताः ॥ २३॥ एष शक्रस्य संदेशः कथितो वो नराधिपाः ॥ एतेनाहूय तान्सर्वानभिषिञ्चन्तु केशवम्॥२४॥कैशिक उवाच ॥ इति संचोद्य खस्थोऽसौ देवदूतो गतो दिवम् ॥ दत्त्वाऽऽसनं च कृष्णाय बालार्कसदृशप्रभम् ॥ २५ ॥ तेनाहं नोदयिष्यामि भवद्भिर्ये समागताः ॥ दुर्निवार्यतरं घोरं शक्रस्य स्वयमीरितम् ॥२६॥ युष्माभिर्दर्शने युक्तमद्भुतं भुवि दुर्लभम् ॥ कलशैरभिषिञ्चन्तं स्वयमेव नभस्तलात्॥२७॥ दृष्ट्वाऽऽश्चर्यं हि नस्सर्वो ध्रुवं पापक्षयो भवेत् ॥ स्नापनार्थं च कृष्णाय देवदेवाय विष्णवे ॥ २८ ॥ आगच्छध्वं नृपश्रेष्ठा न भयं कर्तुमर्हथ ॥ आवयोः कृतसंधानो युष्मदर्थे जनार्दनः ॥२९॥ सर्वेषां मनुजेन्द्राणामभयं कुरुते हरिः ॥ विशुद्धभावः कृष्णस्तु आवयोर्हृष्टतत्त्वतः ॥ ३० ॥ मागधस्य विशेषेण न वैरं हृदि दृश्यते ॥ यदत्र कारणं कार्यं तद्भवद्भिर्विचिन्त्यताम् ॥३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संचिन्तयामासुर्नृपाश्शापभयार्दिताः ॥ भूयश्शुश्रुवु राजेन्द्राः केशवाय महात्मने ॥३२॥ मेघगम्भीरनादेन स्वरेणापूरयन्नभः ॥ वायुनाऽशरीरेण देवराजस्य शासनात् ॥ ३३ ॥ चित्राङ्गद उवाच ॥ त्रैलोक्याधिपतिश्शक्रः प्रजापालनहेतुना ॥ आज्ञापयति युष्माकं नृपाणां हितकाम्यया ॥३४॥ न युक्तं वसताऽन्योऽन्यं कृष्णेन सह वैरिणा ॥ वसध्वं प्रीतिमुत्पाद्य स्वराष्ट्रेषु नृपोत्तमाः ॥३५॥प्रणतार्तिहरः कृष्णः प्रतिसेनान्तकोऽनलः ॥ अनेन सह संप्रीत्या मोदध्वं विगतज्वराः ॥३६॥ मानुषाणां नृपा देवा नृपाणां देवतास्सुराः ॥ सुराणां देवता शक्रश्शक्रस्यापि जनार्दनः ॥ ३७ ॥ एष विष्णुः प्रभुर्देवो देवानामपि देवतम् ॥ जातोऽयं मानुषे लोके नररूपेण केशवः ॥३८॥अजेयस्सर्वलोकेषु देवदानवमानवैः ॥ कार्तिकेयसहायस्य अपि शूलभृतस्स्वयम् ॥ ३९ ॥

दृष्टेति मध्यमपुरुषः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥४१ ॥ शुश्रुवुः अत्र दीर्घाभाव आर्षः ॥ ४२ ॥ अशरीरेण अदृश्येन वायुना ॥ ४३ ॥ ४४॥वैरिणा कृष्णेन सह वसता अन्योऽन्यं न युक्तमिति योजना ॥ ४५ ॥४६॥ ४७॥४८॥ कार्तिकेयेत्यत्र तृतीयालोप आर्षः । स्वयं जेतुं न शक्य इति शेषः ॥ ४९ ॥

॥ ८९ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥छ॥ एकपञ्चाशत्तमेऽथ कृष्णभीष्मकयोरिह ॥ उक्तिप्रत्युक्तितः प्रोक्ता कथकैशिकसत्क्रिया ॥ १ ॥ पुत्रो मे इति ॥ १ ॥ मम मतिस्तु स्वयंवरे दानमतीव बाल्यम् एका एकं वृणीतेति युक्तमित्यर्थः ॥२॥ अथापि मम मत न प्रसि द्ध्यतीत्याशयेनाह—अत इति ॥ ३ ॥ चालितम् चालितवान् । कर्तरि क्तः । अविनय इति च्छेदः ॥ ४ ॥ यो वितथं वदेत् स स्वान लोकान् दण्डवह्निना यमयातनाग्निना निर्दहेदिति द्वयोः सबन्धः ।

एतस्मिन्नेव काले तु भीष्मको नयकोविदः ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वरः ॥ ८९॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरे पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ छ ॥ ॥ भीष्मक उवाच ॥ ॥ पुत्रो मे बालभावेन भगिनीं दातुमिच्छति ॥ स्वयंवरे नरेन्द्राणां न चाहं दातुमुत्सहे ॥१॥ अतीव बालभावत्वाद्दातुमिच्छेन्मतिर्मम॥ एका ह्येकं समालोक्य वरयिष्यति मे मतिः ॥२॥अतः प्रसादयिष्ये त्वां पुत्रदुर्नयहेतुना ॥ प्रसादं कुरु देवेश क्षन्तुमर्हसि मे प्रभो ॥ ३ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ ॥ बालभावेन पुत्रेण चालितं नृपमण्डलम् ॥ यदा भवति वै प्रौढः कीदृशोऽविनयो भवेत् ॥ ४ ॥ सूर्येन्दुसदृशाँल्लोकांस्तपसोपार्जिताश्रियः ॥ लोकेऽस्मिन्नरदेवानां महाकुलसमुद्भवान् ॥ ५ ॥ एकस्यापि नृपस्याग्रे मोहाद्यो वितथं वदेत् ॥ न स तिष्ठति लोकेऽस्मिन्निर्दहेद्दण्डवह्निना ॥ ६ ॥ एष धर्मो नरेन्द्राणामिति ते विदितं प्रभो ॥ लोकधर्मं पुरस्कृत्य पुरा गीतं स्वयंभुवा ॥७॥ कथं तव सुतस्तेषामग्रतो मनुजेश्वरः ॥ वक्तुमर्हति राजेन्द्र वितथं राजसंसदि ॥८॥तादृशं रङ्गमतुलं कारयंस्तनयस्तव ॥ कथं त्वया ह्यविज्ञात इति मे संशयो महान् ॥ ९ ॥ आगतानां नरेन्द्राणामनलार्केन्दुवर्चसाम् ॥ यथार्हेन तु संपूज्य आतिथ्यं कृतवानासि ॥१०॥ रथाश्वनरनागानां विमर्दमतुलं तथा ॥ कथं न ज्ञातवान्राजंस्तव पुत्रस्य चेष्टितम् ॥११॥ विषादो न भवेदत्र चतुरङ्गबलागमे ॥ कथं न ज्ञायते राजन्निति मे बुद्धिसंशयः॥ १२ ॥ ममागमनमेवेह प्रायेण न हितं तव ॥ अतो न कृतमातिथ्यमपात्राय नरेश्वर ॥ १३ ॥ पात्रेभ्यो दीयतां कन्या मामपास्य नरेश्वर ॥ ममागमनदोषेण कथं कन्यां न दास्यसे ॥ १४ ॥ कन्याविघ्नं च कुर्वाणो नरके परिपच्यते ॥ इति धर्मविदैर्गीतं मन्वादिभिर्नरोत्तमैः॥१५॥अतोऽथ न प्रविष्टोऽहं रङ्गमध्ये विशांपते ॥ विदित्वा नकृतातिथ्यं नरदेव तवालयम्॥१६॥

कीदृशान् लोकान् सूर्येन्दुवत्प्रकाशमानान् महाकुलोत्पन्नत्वेन विश्वजिदादिक्रतुभवान् यतो दहेदतस्तेषां लोकानां मध्येऽस्मिन्नेकस्मिन्नेकस्मिन्नपि लोके न तिष्ठति सर्वेषां दग्धत्वादित्यर्थः ॥ ५ ॥६॥७॥८॥ आस्तां तावत् पुत्रवार्ता त्वमपि मिथ्यैव ब्रवीषीत्याह—तादृशमिति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५॥ नकृतातिथ्यमिति समस्त पदम् । आतिथ्यहीन तवालय विदित्वेत्यर्थः ॥ १६ ॥

॥ ॰ ॥ ७० ॥ सुरमद्य रम्य ॥ ७१ ॥७२ ॥७३ ॥ दशयित्वा दर्शनीय कृत्वाऽ कृत्येत्यर्थ ॥७४ ॥ राज्ञ आगतान् सत्कृत्य मानि...। तेषामाज्ञां गृहीत्वेत्यर्थ
॥ ७॰ ॥ दासभे सिंहासने उपविश्य ॥ ७६ ॥ ७७ ॥७८ ॥ ७९ ॥८०॥८१॥८२॥ अविज्ञाता ज्ञानहीनाः ॥८३॥ उपरुद्धानाम् अपराधवतां भव त्वमुद्दिश्य

श्रुत्वा तुमुल नाद सर्वे एव नराधिपा ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना विविशुस्ते सभां शुभाम् ॥ ६९ ॥ कैशिकश्च महाबाहुरुपगम्य नराधिपान् ॥
प्रवेशयामास बली प्रतिपूज्य यथाविधि ॥ ७० ॥ निवेदिते सुरश्रेष्ठे पार्थिवानां समागमे ॥ निर्जगाम हरिश्श्रीमान्सर्वमङ्गलपूजित ॥ ७१ ॥
ततोऽम्बरस्थास्ते दिव्या कलशाश्शैलकण्ठिन ॥ सहकारसमायुक्ता ववर्षुर्जलदा इव ॥ ७२ ॥ दिव्यकाञ्चनरत्नौघैर्दिव्यपुष्पसमन्वितै ॥ गन्धचू
र्णविमिश्रैश्च राजेन्द्रस्याभिषेचने ॥ ७३ ॥ यथोक्तविधिपूर्वेण अभिषिच्य जनार्दनम् ॥ दर्शयित्वा नरेन्द्राणां दिव्यैराभरणैश्शुभै ॥ ७४ ॥
दिव्याम्बरविचित्रैश्च दिव्यमाल्यानुलेपनै ॥ सत्कृत्य विधिवद्राज्ञ उपविष्टो जनार्दन ॥ ७५ ॥ शुभे देवसभे रम्ये ज्ञानहेतोरिहागते ॥ उपास्य
मानो यदुभिर्विदर्भैश्च नराधिपै ॥ ७६ ॥ वैनतेयश्च बलवान्कामरूपी नराकृति ॥ दक्षिण पार्श्वमाश्रित्य आसनस्थो महाबलः ॥ ७७ ॥ क्रथ
कैशिकौ च वीरौ वामपार्श्वे तथासने ॥ उपविष्टौ महात्मानौ देवस्यानुमते नृपौ ॥ ७८ ॥ तथैव वामपार्श्वे तु वृष्ण्यन्धकमहारथाः ॥ सात्य
किप्रमुखा वीरा उपविष्टा महाबला ॥ ७९ ॥ भास्करप्रतिमे दिव्ये दिव्यास्तरणविस्तृते ॥ सुखोपविष्ट श्रीमन्तं देवैरिव शचीपतिम् ॥ ८० ॥
सचिवै श्राविताास्सर्वे प्रविष्टास्ते नराधिपा ॥ यथार्हेण च सपूज्य राजानस्सर्व एव ते ॥ ८१ ॥ सुखोपविष्टास्ते स्वेषु आसनेषु नराधिपा ॥
कैशिकस्तु महाप्राज्ञस्सर्वशास्त्रार्थवित्तम ॥ ८२ ॥ पूजयित्वा यथान्यायमुवाच वदतां वर ॥ कैशिक उवाच ॥ अविज्ञाता नृपास्सर्वे मानुषोऽ
यमिति प्रभो ॥८३॥ भवन्तमुपरुद्धानां देव त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न मे वैर प्रवसति एकाहमपि कैशिक ॥८४॥ विशेषेण नरे
न्द्राणां क्षत्रधर्मेऽवतिष्ठताम् ॥ योद्धव्यमिति धर्मेण अधर्मे तु पराङ्मुख॥८५॥ तेषां किं हेतुना कोपः कर्तव्यस्त्वयनीश्वरा ॥ यद्वृत्तं तदतिक्रान्त
ये मृतास्ते दिव गता ॥ ८६ ॥ एष धर्मो नृलोकेऽस्मिञ्जायन्ते च म्रियन्ति च ॥ तस्मादशोच्य भवता मृतार्थे च नराधिपा ॥ क्षन्तव्य रोचतेऽ
स्माकं वीतवैरा भवन्तु ते॥८७॥वैशम्पायन उवाच॥ एवमुक्त्वा नरेन्द्रांस्तानाश्वास्य मधुसूदनः॥ कैशिकस्य मुखं वीक्ष्य विरराम महाद्युतिः ॥८८॥

॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

|| ३३ || ३४ || ३५ || ३६ || ३७ || अस्मद्विध अस्मद्विधस्य हृदि || ३८ || ३९ || ४० ||४१ || अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः || ४२ || ४३ ||

न च तां शक्यसे राजँल्लक्ष्मीं दातुं स्वयंवरे || सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः || ३३ || अतोऽर्थं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना || आगतः
कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः || ३४ || अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामा महोत्सवम् || तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् || ३५ ||
क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्त त्वया राजन्ममाग्रतः || युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव || ३६ || पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विषये तव ||
आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो || ३७ || क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा || कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि || ३८ ||
कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि || भवादृशे कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते || ३९ || क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् || न
चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् || ४० || अक्षान्तश्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने || स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुधानि करैर्वृतः
|| ४१ || मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः || पालयस्व पुरीं सम्यक्क्षत्रेषु पितृवद्वस || ४२ || कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापु
रुषेषु वै || शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् || ४३ || जानीध्वमेषा मे वृत्तिः पुत्रेषु पितृवद्वयम् || इमावपि च राजानौ विदर्भनगराधिपौ
||४४ || आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददतावुभौ || तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः || ४५ || भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा
दशावराः || तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ||४६|| अनयोस्सुचिरं कालं भुक्त्वा राज्यमकण्टकम् || यदाभिलाषो मोक्षस्य यास्यते
निर्वृतिं सुखम् ||४७|| नरेन्द्राश्च महाभागा येऽभिषेचितुमागताः || कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम् ||४८|| स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि
वैनतेयसहायवान् || नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ||४९|| वैशम्पायन उवाच || एवमुक्त्वा तु राजान भीष्मकं यदुनन्दनः || गा[illegible]श्चैवमुपा
मन्त्र्य वैदर्भाभ्यां विशेषतः || सभान्निष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमान्तिकम् ||५०|| ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् || ते सर्वे च महीपाला
विषण्णवदनाऽभवन् ||५१|| आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् || सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजविग्रहम् || ५२ || सहस्रशिरसं देवं सहस्रमुकुटो
ज्ज्वलम् || दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ||५३|| दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् || कृष्णं रक्तारविन्दाक्षं चन्द्रसूर्याग्नि
लोचनम् || ५४ || दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः || वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा || ५५ ||

एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् || ४४ || ४५ || ४६ || ४७ || ४८ || ४९ || वैदर्भाभ्यां क्रथकैशिकाभ्यां सह सभात् सभास्थानात् || ५० || ५१ || ५२ || ५३ || ५४ || ५५ ||

स्यादिति भाव' ॥ १७ ॥
हे नराधिप राजेन्द्राणां पार्थिवोऽप्यहं ह्रियाभिभूतोऽस्मि । तत्र हेतुर्विदर्भेति । यपत्र विश्रामो न कृत स्याचद्दानर्चानिमित्तो ममाभिभवो न जातु स्यादिति भाव' ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमातिथ्यं केशिकस्त्विति ॥ १८ ॥ वाग्वज्र चोदितं येन त कृष्णम् आसिच्य स एव शमित
एवमप्याराभ्यां कृष्णमरुद्भ्यां कृत पूर्णम् आतिथ्यं कृष्णमेवेति शेषः । तत्र हेतुमाह । केशिकस्त्विति ॥ १८ ॥ वाग्वज्र चोदितं येन त कृष्णम् आसिच्य स एव शमित
शान्ति नीतः ॥ १९॥२०॥ असम्यग्विदिता विपरीतज्ञाना क्रियतां कुर्वताम् ॥२१ ॥ सपश्यन्तु सफला' सन्तु ॥ २२ ॥२३ ॥ बाधति बाधते । मे माम्॥२४॥

ह्रियाऽभिभूतो राजेन्द्र पार्थिवोऽहं नराधिप ॥ विदर्भनगरे राजन्बलविश्रामहेतुना ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमातिथ्यं केशिकस्तु प्रियातिथि ॥
ह्रियाऽभिभूतो राजेन्द्र पार्थिवोऽहं नराधिप ॥ विदर्भनगरे राजन्बलविश्रामहेतुना ॥ १७ ॥ आवाभ्यां कृतमातिथ्यं केशिकस्तु प्रियातिथि ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमेव ब्रुवाण त कृष्ण वाग्वज्रचोदितम् ॥ श्लक्ष्णवाचाम्बुनाऽऽसिच्य शमितोऽग्निरिव ज्वलन् ॥१९॥ भीष्मक उवाच ॥ प्रसीद देव लोकेश पाहि मां लोकशासन ॥ अज्ञानतमसाविष्टं ज्ञानचक्षुष्प्रदो भव ॥२०॥ मानुष्ये मांसचक्षुष्ट्वादसम्यग्विदिता वयम् ॥ न प्रसिद्ध्यन्ति कर्माणि क्रियतामविचारणात् ॥२१॥ भवन्तं शरणं प्राप्य देवानामपि दैवतम् ॥ सम्यग्भवतु मे दृष्टिः सपश्यन्तु च मे क्रियाः ॥ २२॥ अनिष्पन्नामपि क्रियां नयोपेतां विचक्षणा ॥ फलवां हि प्रकुर्वन्ति महासेनापतिर्यथा ॥२३॥ भवन्तं शरण प्राप्य नातिबाधति मे भयम् ॥ यन्मया चिन्तितं कार्यं तद्भवाञ्छ्रोतुमर्हसि ॥ २४ ॥ न दातुमिच्छेत्कन्यां वै पार्थिवेभ्यस्स्वयवरे॥प्रसादं कुरु देवेश न कोप कर्तुमर्हसि ॥ २५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ वचनेन किमुक्तेन त्वया राजन्महामते ॥ स्वकन्यां दास्यसे नेति कोऽत्र नेता तवा नघ ॥ २६ ॥ मा देहीति न चास्त्येव ददस्वेति न मे वचः ॥ रुक्मिण्या दिव्यमूर्तित्व सबन्धे कारण मम ॥ २७ ॥ मेरुकूटे पुरा देवैः कृतमशावतारणम् ॥ तदा निसृष्टा सा पूर्वं गच्छ त्वं पतिना सह ॥२८॥ मानुष्ये कुण्डिनगरे भीष्मकस्यान्वोदरे ॥ जायस्व विपुलश्रोणि प्रत्यवेक्ष्य च वासवम् ॥ २९ ॥ तेनाहं व' प्रवक्ष्यामि राजन्नन्तक वच ॥ श्रुत्वा स्वय विनिश्चित्य यदुक्तं तत्करिष्यति ॥ ३० ॥ रुक्मिणी नाम ते कन्या न सा प्राकृतमानुषी ॥ श्रीरेषा ब्रह्मवाक्येन जाता केनापि हेतुना ॥३१॥ न च सा मनुजेन्द्राणां स्वयवरविधिक्षमा ॥ एका त्वेकाय दातव्या इति धर्मो व्यवस्थित' ॥ ३२ ॥

स्वयंवरण यत्र क्रियायां तथा स्वयंवर मे कन्यां दातुं न इच्छेत्नृप इति शेषः । स्वयवरे हि सति त्वामेव सा वृणुयादित्यभिप्रेत्य त्वय्यागते पुत्रो मे स्वयवर न इच्छेदित्यर्थ ॥ २५ ॥ नेता नियन्ता ॥ २६ ॥ मे मया मा देहि अन्यस्मै, ददस्व मह्यम् इत्युभयमपि नास्त्येवम् । सबन्धे स्वयभाविनि रुक्मैवास्माक करण प्रधानमित्यर्थ ॥२७॥ एत देवाद्–देवकूट इत्यादिना ॥ कृत स्वीकृत निसृष्टा आज्ञप्ता श्रीपतिना विष्णुना ॥२८॥ प्रत्यवेक्ष्य अनुकम्प्य वासवम् इन्द्रम् ॥२९॥३०॥३१॥ एकाय एकस्मै ॥३२॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ अस्मद्विध अस्मद्विधस्य हृदि ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अस्माकं पिता मान्यः वयसा च त्वया समः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

न च तां शक्यसे राजँल्लक्ष्मीं दातुं स्वयंवरे ॥ सदृशं वरमालोक्य दातुमर्हसि धर्मतः ॥ ३३ ॥ अतोऽर्थं वैनतेयोऽयं विघ्नकारणहेतुना ॥ आगतः कुण्डिनगरे देवराजेन चोदितः ॥ ३४ ॥ अहं चैवागतो राज्ञां द्रष्टुकामा महोत्सवम् ॥ तां च कन्यां वरारोहां पद्मेन रहितां श्रियम् ॥ ३५ ॥ क्षन्तव्यमिति यत्प्रोक्तं त्वया राजन्ममाग्रतः ॥ युक्तिपूर्वमहं मन्ये कलुषाय न पार्थिव ॥ ३६ ॥ पूर्वमेव मया ख्यातं येनाऽस्मि विषये तव ॥ आगतस्सौम्यरूपेण तेनैव क्षान्तवान्विभो ॥ ३७ ॥ क्षान्तेषु गुणबाहुल्यं दोषापहरणं क्षमा ॥ कथमस्मद्विधे राजन्कलुषो वसते हृदि ॥ ३८ ॥ कुलजे सत्त्वसंपन्ने धर्मज्ञे सत्यवादिनि ॥ भवादृशे कथं राजन्कलुषो भुवि वर्तते ॥ ३९ ॥ क्षान्तोऽयमिति मन्तव्यं मम सेनासहागतम् ॥ न चाहं सेनया सार्द्धं यास्यामि रिपुवाहिनीम् ॥ ४० ॥ अक्षान्तश्चारिसेनायां यास्यामि द्विजवाहने ॥ स्थितस्सोमार्कसंकाशान्यायुधानि करैर्वृतः ॥ ४१ ॥ मान्योऽस्माकं त्वया राजन्वयसा च पिता समः ॥ पालयस्व पुरीं सम्यक्क्षत्त्रेषु पितृवद्वस ॥ ४२ ॥ कलुषो नाम राजेन्द्र वसेत्कापुरुषेषु वै ॥ शूरेषु शुद्धभावेषु कलुषो वसते कथम् ॥ ४३ ॥ जानीध्वमेषा मे वृत्तिः पुत्त्रेषु पितृवद्धयम् ॥ इमावपि च राजानौ विदर्भनगराधिपौ ॥४४ ॥ आतिथ्यकरणेऽस्माकं स्वराज्यं ददतावुभौ ॥ तेन दानफलेनास्य दश पूर्वा दिवं गताः ॥ ४५ ॥ भविष्याश्चैव राजानः पुत्रपौत्रा दशावराः ॥ तेऽपि तत्रैव यास्यन्ति देवलोकं नराधिपाः ॥४६॥ अनयोस्सुचिरं कालं भुक्त्वा राज्यमकण्टकम् ॥ यदाभिलाषो मोक्षस्य यास्यते निर्वृतिं सुखम् ॥४७॥ नरेन्द्राश्च महाभागा येऽभिषेचितुमागताः ॥ कालेन तेऽपि यास्यन्ति देवलोकं त्रिविष्टपम् ॥४८॥ स्वस्ति वोऽस्तु गमिष्यामि वैनतेयसहायवान् ॥ नगरीं मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥४९॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजानं भीष्मकं यदुनन्दनः ॥ [illegible]श्चवमुपामन्त्र्य वैदर्भ्यौ विशेषतः ॥ सभान्निष्क्रम्य देवेशो जगाम रथमन्तिकम् ॥५०॥ ततः प्रहृष्टो राजर्षिर्भीष्मकः किल केशवम् ॥ ते सर्वे च महीपाला विषण्णवदनाऽभवन् ॥५१॥ आद्यं स्वायंभुवं रूपं सुरासुरनमस्कृतम् ॥ सहस्रपात्सहस्राक्षं सहस्रभुजविग्रहम् ॥ ५२ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रमुकुटोज्वलम् ॥ दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ॥५३॥ दिव्याभरणसंयुक्तं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥ कृष्णं रक्तारविन्दाक्षं चन्द्रसूर्याग्निलोचनम् ॥ ५४ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्रं प्रणिपत्य कृताञ्जलिः ॥ वाङ्मनःकायसंयुक्तं स्तोतुमारब्धवांस्तदा ॥ ५५ ॥

एषा निष्कलुषा मे वृत्तिरिति जानीध्वम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ वैदर्भाभ्यां क्रथकैशिकाभ्यां सह सभात् सभास्थानात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामे
कपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ द्विपञ्चाशत्तमेऽध्याये मागधादिप्रबोधितः ॥ शाल्वोगाद्यवनेन्द्र त कृष्णमानायनुचये ॥ १ ॥ तव सभा भीष्मकस्य समाजग्मुरिति

भीष्मक उवाच ॥ देवदेव नमस्तुभ्यमनादिनिधनाय वै ॥ शाश्वतायादिदेवाय नारायणपरायण ॥ ५६ ॥ स्वयंभुवे च विष्णाय स्थाणवे वेधसाय च ॥ पद्मनाभाय जटिने दण्डिने पिङ्गलाय च ॥ ५७ ॥ हंसप्रभाय हंसाय चक्ररूपाय वै नमः ॥ वैकुण्ठाय नमस्तस्मै अजाय परमात्मने ॥ ५८ ॥ सदसद्भावयुक्ताय पुराणपुरुषाय च ॥ पुरुषोत्तमाय युक्ताय निर्गुणाय नमोऽस्तु ते ॥ ५९ ॥ वरदो भव मे नित्यं त्वद्भक्ताय सुरोत्तम ॥ लोकनाथोऽसि नाथ त्वं विष्णुस्त्वं विदितात्मनाम् ॥ ६० ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं स्तुत्वा महादेवं नृपाणामग्रतो नृप ॥ महार्हमणिमुक्ताभिर्वज्रवैदूर्यहासिनम् ॥ ६१ ॥ शातकुम्भस्य निचयं कृष्णाय प्रददौ नृपः ॥ पुनश्चक्रे नमस्कारं वैनतेये महाबले ॥ ६२ ॥ भीष्मक उवाच ॥ नमस्तस्मै खगेन्द्राय नमो मारुतरंहसे ॥ कामरूपाय दिव्याय काश्यपाय च वै नमः ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इति संक्षेपतः स्तुत्वा सत्कृत्य वरभूषणैः ॥ ततो विसर्जयामास कृष्णं कमललोचनम् ॥ ६४ ॥ अनुजग्मुर्नृपाश्चैव प्रस्थितं वासवानुजम् ॥ प्रतिगृह्य च सत्कारं नृपानामन्त्र्य वीर्यवान् ॥ ६५ ॥ जगाम मथुरां कृष्णो द्योतयानो दिशो दश ॥ वैनतेयं पुरस्कृत्य सौम्यरूपं खगोत्तमम् ॥ ६६ ॥ महता रथवृन्देन परिवार्यं समन्ततः ॥ भेरीपटहनादेन शङ्खदुन्दुभिनिस्वनैः ॥ ६७ ॥ बृंहितेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥ सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ॥ ६८ ॥ तुमुलस्तु महानासीन्महामेघरवोपमः ॥ गते कृष्णे महावीर्ये आदाय वरमासनम् ॥ ६९ ॥ सभामादाय देवाश्च प्रययुस्त्रिदशालयम् ॥ महता चतुरङ्गेण बलेन परिवारिताः ॥ ७० ॥ क्रोशमात्रमुपव्रज्य अनुज्ञाते जनार्दने ॥ प्रययुस्ते नृपास्सर्वे पुनरेव स्वयंवरम् ॥ ७१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कृष्णाभिषेको नामैकपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रयाते वसुदेवपुत्रे नराधिपा भूषणभूषिताङ्गाः ॥ सभां समाजग्मुः सुरेन्द्रकल्पाः प्रबोधनार्थं गमनोत्सवास्ते ॥ १ ॥ सभागतान्सोमरविप्रकाशान् सुखोपविष्टान्रुचिरासनेषु ॥ समीक्ष्य राजा सुनयार्थवादी जगाद वाक्यं नरराजसिंहः ॥ २ ॥ स्वयंवरकृतं दोषं विदित्वा वो नराधिपाः ॥ क्षन्तव्यो मम वृद्धस्य दुर्दंष्ट्रस्य फलोदयम् ॥ ३ ॥

मगधेश आप ॥ १ ॥ राजा भीष्मकः ॥ २ ॥ स्वयंवरे कृष्णविरोधाख्यो दोषो विप्लवकरो भविष्यतीति मत्वा स्वयंवरार्थमाहूतान् नृपान् सान्त्वयति । स्वयमिति शेषः ॥ ३ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९॥१०॥११॥ व्याहृतं कृष्णस्तुतिरूपं कृतः कारितः कृतवान्वा ॥१२ ॥ १३ ॥ इमानिति पुत्र प्रदर्श्याह । एषः कृष्णः ॥ १४ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य तान्सर्वान्सत्कृत्य च यथाविधि ॥ ततो विसर्जयामास नृपांस्तान्मध्यदेशजान् ॥ ४ ॥ पूर्वपश्चिमजांश्चैव उत्त
रापथिकानपि ॥ तेऽपि सर्वे महेष्वासाः प्रहृष्टमनसो नराः ॥ ५ ॥ यथार्हेण च संपूज्य जग्मुस्ते नरपुङ्गवाः ॥ जरासंधस्सुनीथश्च दन्तवक्रश्च वीर्य
वान् ॥ ६ ॥ शाल्वस्सौभपतिश्चैव महाकूर्मश्च पार्थिवः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च नृपाः प्रवरवंशजाः ॥७॥ वेणुदारिश्च राजर्षिः काश्मीराधिपति
स्तथा ॥ एते चान्ये च बहवो दक्षिणापथिका नृपाः ॥ ८ ॥ श्रोतुकामा रहोवाक्यं स्थिता वै भीष्मकान्तिके ॥ तान्वै समीक्ष्य राजेन्द्रस्स राजा
भीष्मको बली ॥९॥ स्नेहपूर्णेन मनसा स्थितांस्तानवनीश्वरान् ॥ त्रिवर्गसहितं श्लक्ष्णं षड्गुणालङ्कृतं शुभम् ॥१०॥ उवाच नयसंपन्नं स्निग्धग
म्भीरया गिरा ॥ भीष्मक उवाच ॥ भवतामवनीशानां समालोक्य नयान्वितम् ॥ ११ ॥ वचनं व्याहृतं श्रुत्वा कृतवान्कार्यमीदृशम् ॥ क्षन्तव्यं
भवतां सद्भिर्वयं नित्यापराधिनः ॥१२॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमुक्त्वा तु राजा स भीष्मको नयकोविदः ॥ उवाच सुतमुद्दिश्य वचनं राज
संसदि ॥ १३ ॥ भीष्मक उवाच ॥ पुत्रस्य चेष्टामालोक्य त्रासाकुलि?लोचनः ॥ मन्ये बालानिमाँल्लोकान्स एष पुरुषः परः ॥ १४ ॥ कीर्ति
कीर्तिमतां श्रेष्ठो यशश्च यशभाग्बली ॥ स्थापिता भुवि मर्त्येऽस्मिन्स्वबाहुबलमूर्जितम् ॥ १५ ॥ धन्या खलु महाभागा देवकी योषितां वरा ॥
पुत्रं त्रिभुवनश्रेष्ठं कृत्वा गर्भेण केशवम् ॥ १६ ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं श्रीपुञ्जममरार्चितम् ॥ नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षते सुखपङ्कजम् ॥१७॥
वैशम्पायन उवाच ॥ एवं लालप्यमानं तु राजानं राजसंसदि ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा शाल्वराजो महाद्युतिः ॥ १८ ॥ शाल्व उवाच ॥ अलं
खेदेन राजेन्द्र सुताय रिपुमर्दिने ॥ क्षत्रियस्य रणे राजन्ध्रुवं जयपराजयौ ॥ १९ ॥ नियता गति मर्त्यानामेष धर्मस्सनातनः ॥ न ?केशवयोर
न्यस्तृतीयः कः पुमानिह ॥२०॥ रणे योधयितुं शक्तस्तव पुत्रं महाबलम् ॥ रथातिरथवृन्दानामेक एव रणाजिरे ॥ २१ ॥ रिपून्बाधयितुं शक्तो
धनुर्गृह्य महाभुजः ॥ भार्गवास्त्रं महारौद्रं देवैरपि दुरासदम्॥२२॥सृजतो बाहुवीर्येण कः पुमान्प्रसहिष्यति ॥ अयं तु पुरुषः कृष्णो ह्यनादिनिधनो
ऽव्ययः॥२३॥तं विजेता नृलोकेऽस्मिन्नापि शूलधरस्स्वयम् ॥ तव पुत्रो महाराज सर्वशास्त्रार्थतत्त्ववित् ॥ २४ ॥ विदित्वा देवमीशानं न योधयाति
केशवम् ॥ अद्य तस्य रणे जेता यवनाधिपतिर्नृप ॥२५॥ स कालयवनो नाम अवध्यः केशवस्य ह ॥ तप्त्वा सुदारुणं घोरं तपः परमदुश्चरम्॥२६॥

यशभाग्यशोभोगी स्थापिता स्थापयिष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ गतिः विभक्तिलोप आर्षः॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

अथोगन माहनूणाहार मुनिना गार्ग्येण ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ब्रह्मणो वचनम् अन्योऽस्य मृत्युरस्त्वीति बळदेव मत्यशरीरवाक्यम् ॥ ३३ ॥ पूर्वस्मिन काले ॥ ३४ ॥ यथा कन्या स्वपतिमपहाय जारमाश्रयते एवमह स्वबळमनाश्रित्य परमाश्रयामीत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ योगविहीनः उपायहीन ॥ ३७ ॥ हन्ता

रुद्रमाराधयामास द्वादशाब्दानयोशन ॥ पुत्रकामेन मुनिना तोष्य रुद्रात्सुतो वृत ॥ २७ ॥ माथुराणामवध्योऽस्य भवेदिति च शङ्करात् ॥ एव मस्त्विति रुद्रोऽपि प्रददौ मुनये सुतम् ॥ २८ ॥ एव गार्ग्यस्य तनयश्श्रीमान्रुद्रवरोद्भवः ॥ माथुराणामवध्योऽयं मथुरायां विशेषत ॥ २९ ॥ कृष्णोऽपि वलवानेष माथुरे जातवानयम् ॥ स जेष्यति रणे कृष्णं मथुरायां समागत ॥ ३० ॥ मन्यध्व यदि वा युक्तां नृपा वाच मयेरिताम् ॥ तत्र दूत विसृजध्व यवनेन्द्रपुर प्रति ॥ ३१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वा सौभपतेर्वाक्यं सर्वे ते नृपसत्तमा ॥ कुर्म इत्यब्रुवन्हृष्टा जरासध महाबलम् ॥ ३२ ॥ स तेषां वचन श्रुत्वा जरासन्धो महीपति ॥ बभूव विमना राजन्ब्रह्मणो वचन स्मरन् ॥ ३३ ॥ जरासध उवाच ॥ मां समा श्रित्य पूर्वस्मिन्नृपा नृपभयार्दिता ॥ प्राप्नुवन्तु हृत राज्य सभृत्यवलवाहनम् ॥ ३४ ॥ इदानीं चोद्यते भूपै परसंश्रयहेतुना ॥ कन्येव स्वपति द्वेषादन्य रतिपरायणा ॥ ३५ ॥ अहो सुवलवद्दैवमशक्य विनिवर्तितुम् ॥ यदह कृष्णभीतोऽन्य सश्रयामि बलाधिकम् ॥ ३६ ॥ नून योगवि हीनोऽह कारयिष्ये पराश्रयम् ॥ श्रेयो हि मरण मह्य न चान्य सश्रये नृपा ॥ ३७ ॥ कृष्णो वा वलदेवो वा यो वाऽसौ वा नराधिपा ॥ हन्तार प्रतियोत्स्यामि यथा ब्राह्मप्रचोदित ॥ ३८ ॥ एषा मे निश्चिता बुद्धिरेतत्सत्पुरुषव्रतम् ॥ अतोऽन्यथा न शक्तोऽह कर्तुं परसमाश्रयम् ॥ ३९ ॥ भवतां साधुवृत्तानामाज्ञाथ न करोति स ॥ तेन दूत प्रदास्यामि नृपाणां रक्षणाय वै ॥ ४० ॥ व्योममार्गेण यातव्य यथा कृष्णो न बाधते ॥ गच्छन्तमनुचिन्त्यैवं प्रेषयध्व नृपोत्तमा ॥ ४१ ॥ अथ सौभपतिश्श्रीमाननलार्केन्दुविक्रम ॥ रथेनादित्यवर्णेन प्रयाति स्वपुर बली ॥ ४२ ॥ यवनेन्द्रो यथाभ्येति नरेन्द्राणां समागमम् ॥ वचन च तथास्माभिर्वृत्ये न कृष्णविग्रहे ॥ ४३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ पुनरेवाब्रवीद्राजा सौभस्य पतिमूर्जितम् ॥ गच्छ सर्वनरेन्द्राणां साहाय्य कुरु मानद ॥ ४४ ॥ यवनेन्द्रो यथायाति यथा कृष्ण विजेष्यति ॥ यथा वय च तुष्यामस्तथा नीतिर्विधीयताम् ॥ ४५ ॥

भरमिति च्छेद ॥ भाषेण अशरीरेण वचनेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ वृत्ये वृतकर्मणि यथाऽस्माभिर्वचन वक्तव्य तथाऽस्य वदतित्यर्थ । नः अस्माक कृष्णविग्रहे उपस्थिते सति ॥ ४३ ॥ राजा जरासध ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ तावुभौ क्रथकैशिकौ दुर्नयं च पुत्रस्यानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता ज्ञातवती ॥५०॥५१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ त्रिपञ्चाशत्तमेऽध्याये शाल्वे आकाशवर्त्मना ॥ अभ्ययाद्यवनाधीशपुरीं विज्ञप्तिकारणात् ॥ १ ॥ १ ॥ "पदः स्थानं च वृद्धिश्च त्रिवर्गो नीतिवेदिनाम् ।" इत्युक्तत्रिवर्गवेत्ता । षड्गुणान्संधिविग्रहयानासनद्वैधीभावाश्रयान् । सप्त व्यसनानि, "द्यूतं मांसं सुरा वेश्या त्रिवर्गेष्वनभिज्ञता ।" इत्युक्तानि तेषु

एवं संदिश्य सर्वांस्तान्भीष्मकं पूज्य धर्मतः ॥ प्रययौ स्वपुरं राजा स्वेन सैन्येन संवृतः ॥४६॥ शाल्वोऽपि नृपतिश्रेष्ठस्ताभ्यां संपूज्य धर्मतः ॥ जगामाकाशमार्गेण रथेनानिलरंहसा ॥४७॥ तेऽपि सर्वे महीपाला दक्षिणापथवासिनः ॥ अनुव्रज्य जरासंधं गतास्स्वनगरं प्रति ॥४८॥ भीष्मकस्सह पुत्रेण तावुभौ चिन्त्य दुर्नयम् ॥ स्वे गृहे न्यवसद्दीनः कृष्णमेवानुचिन्तयन् ॥ ४९ ॥ विदिता रुक्मिणी साध्वी स्वयंवरनिवर्तनम् ॥ कृष्णस्यागमनाद्धेतोर्नृपाणां दोषदर्शनम् ॥ ५० ॥ गत्वा तु सा सखीमध्ये उवाच व्रीडितानना ॥ न चान्येषां नरेन्द्राणां पत्नी भवितुमुत्सहे ॥ कृष्णात्कमलपत्राक्षात्सत्यमेतद्वचो मम ॥ ५१ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिणीस्वयंवरो नाम द्विपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ यवनानां बलोदग्रः स कालयवनो नृपः ॥ बभूव राजा धर्मेण रक्षिता पुरवासिनाम् ॥ १ ॥ त्रिवर्गविदितः प्राज्ञष्षड्गुणानुपजीवकः ॥ सप्तव्यसनसंमूढो गुणेष्वभिरतस्सदा ॥२॥ श्रुतिमान्धर्मशीलश्च सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ सांग्रामिकविधिज्ञश्च दुर्गलाभानुसारणः ॥ ३ ॥ शूरोऽप्रतिबलश्चैव मन्त्रिप्रवरसेवकः ॥ सुखासीनस्सभां रम्यां सचिवैः परिवारितः ॥४ ॥ उपास्यमानो यवनैरात्मविद्भिर्विपश्चितैः ॥ विविधाश्च कथा दिव्याः कथ्यमानाः परस्परम् ॥५॥ एतस्मिन्नेव काले तु दिव्यगन्धवहोऽनिलः ॥ प्रववौ मदनाबोधं चकार सुखशीतलः ॥६॥ किंस्विदित्येकमनसस्सभायां ये समागताः ॥ उत्फुल्लनयनास्सर्वे राजा चैवावलोक्य सः ॥७॥ अपश्यन्त रथं दिव्यमायान्तं भास्करोपमम् ॥ शातकुम्भमयैः शुभ्रै रथाङ्गैरुपशोभितम् ॥८ ॥ दिव्यरत्नप्रभाकीर्णं दिव्यध्वजपताकिनम् ॥ वाहितं दिव्यतुरगैर्मनोमारुतरंहसैः ॥ ९ ॥ चन्द्रभास्करबिम्बानि कृत्वा जाम्बूनदेन तम् ॥ रचितं वै विश्वकृता वैयाघ्रवरभूषितम् ॥१०॥ रिपूणां त्रासजननं मित्राणां हर्षवर्द्धनम् ॥ दक्षिणादिगुपायान्तं रथं पररथारुजम् ॥ ११ ॥ तत्रोपविष्टं श्रीमन्तं सौभस्य पतिमूर्जितम् ॥ दृष्ट्वा परमसंहृष्टश्चार्घ्यं पाद्येति चासकृत् ॥१२ ॥

संमूढोऽनभिज्ञः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८ ॥ रंहसैर्वेगिभिः ॥ ९ ॥ वैय्याघ्रवरं व्याघ्रचर्मवरं तेन भूषितं परिवृतम् ॥ १० ॥ दक्षिणा दक्षिणतः दिशः सकाशात् उपायान्तम् ॥ ११ ॥ अर्घ्यं पाद्यं चासकृत् उवाच । विभक्तिलोप आर्षः ॥ १२ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अर्चितम् अर्चनम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ यद् यस्य जरासंधस्य ॥२३॥ २४॥२५॥जगतां बाधी

उवाच यवनेन्द्रस्य मन्त्री मन्त्रविदां वरः ॥ तत्रोत्थाय महाबाहुस्स्वयमेव नृपासनात् ॥१३॥ प्रत्युद्गम्यार्घ्यमादाय रथावतरणे स्थित ॥ शाल्वोऽपि च महातेजा दृष्ट्वा राजानमागतम् ॥ १४ ॥ मुदा परमया युक्त शक्रप्रतिमतेजसम् ॥ अवतीर्य सुविश्रब्ध एक एव रथोत्तमात् ॥१५ ॥ विवेश परम प्रीतो मित्रदर्शनलालस ॥ दृष्ट्वार्घमुद्यत राजा शाल्वो राजर्षिसत्तम ॥ १६ ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा नार्घार्होऽस्मि महाद्युते ॥ दूतोऽहं मनुजेन्द्राणां सकाशात्त्वत्तोऽन्तिकम् ॥ १७ ॥ प्रेषितो बहुभिस्सार्द्धं जरासंधेन धीमता ॥ तेन मन्ये महाराज नार्घार्होऽस्मीति राजसु ॥ १८ ॥ कालयवन उवाच ॥ जानाम्यहं महाबाहो दौत्येन त्वामिहागतम् ॥ साहित्ये नरदेवानां प्रेषितो मागधेन वै ॥ १९ ॥ तेन त्वामर्चये राजन्विशेषेण महामते ॥ अर्घ्यपाद्यादिसत्कारैरासनेन यथाविधि ॥ २० ॥ भवत्यभ्यर्चिते राज्ञां सर्वेषामर्चित भवेत् ॥ आस्यतामासने शुभ्रे मया सार्द्धं जनेश्वर ॥ २१ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स हस्तालिङ्गनं कृत्वा दृष्ट्वा च कुशलामयम् ॥ सुखोपविष्टौ सहितौ शुभे सिंहासने स्थितौ ॥ २२ ॥ कालयवन उवाच ॥ यद्बाहुबलमाश्रित्य वय सर्वे नराधिपा ॥ वसामो विगतोद्विग्ना देवा इव शचीपतिम् ॥२३॥ किमसाध्यं भवेदस्य येनासि प्रेषितो मयि ॥ वद सत्य वचस्तस्य किमाज्ञापयति प्रभु ॥ करिष्ये वचन तस्य अपि कर्म सुदुष्करम् ॥ २४ ॥ शाल्व उवाच ॥ यथा वदति राजेन्द्र मगधाधिपतिस्तव ॥ तथाऽहं सम्प्रवक्ष्यामि श्रूयतां यवनाधिप ॥ २५॥ जरासंध उवाच ॥ जातोऽद्य जगतां बाधी कृष्ण परमदुर्जय ॥ विदित्वा तस्य दुर्वृत्तमहं हन्तु समुद्यत ॥ २६ ॥ पार्थिवैर्बहुभिस्सार्द्धं समग्रबलवाहनै ॥ उपरुध्य महासैन्यैर्गोमन्तमचलोत्तमम् ॥२७॥ चेदिराजस्य वचनं महार्थं श्रुतवानहम् ॥ यदा तयोर्विनाशाय हुताशनमयोजयम् ॥२८॥ ज्वालाशतसहस्राढ्य युगान्ताग्निसमप्रभम्॥दृष्ट्वा रामो गिरेः कूटादाप्लुतो हेमतालधृक् ॥ २९ ॥ विनिष्पत्य महासेनां मध्ये सागरसन्निभाम् ॥ आजघान दुराधर्षो नराश्वरथदन्तिनाम् ॥३० ॥ सर्पन्तमिव सर्पेन्द्र विकृष्याकृष्य लाङ्गलम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि मुसलेन न्यपोथयत् ॥३१॥ गजेन गजमास्फाल्य रथेन रथयोधिनम् ॥ हयेन च हयारोहं पदातेन पदातिनम् ॥ ३२ ॥ समरे स महातेजा नृपार्कशतसङ्कुले ॥ विचरन्विविधान्मार्गान्निदाघे भास्करो यथा ॥ ३३ ॥ रामादनन्तर कृष्ण मध्याह्नार्कसमप्रभम् ॥ चक्रं चक्रभृतां श्रेष्ठस्सिंह क्षुद्रमृग यथा ॥ ३४ ॥

चास्त. ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥ ४१ ॥४२॥ हलं सौनन्दं मुसलं च उत्सृज्य त्यक्त्वा गदयैव मामताडयत् अयोधयत् ॥४३॥ वैशाखेन विशाखः कार्तिकेयः तस्येदं वैशाखं शक्तिप्रहरणं तेन ॥ ४४ ॥ स्थानं मर्मस्थानमास्थाय अभिलक्ष्य वैशाखं मोक्तुम् इच्छन्वीक्षते स्मेत्यध्याहृत्य योज्यम् ॥ ४५ ॥४६॥ कुला

प्रविचाल्य महावीर्यः पादवेगेन तं गिरिम् ॥ शत्रुसैन्ये पपातोच्चैर्यदुवीरः प्रतापवान् ॥३५॥ प्रनृत्यन्निव शैलेन्द्रस्तोयधाराभिषेचितः ॥ घूर्णमानो विवेशोर्वीं विनिर्वाप्य हुताशनम् ॥ ३६ ॥ आदीप्यमानशिखरादवप्लुत्य जनार्दनः ॥ जघान वाहिनीं राजंश्चक्रव्यग्रेण पाणिना ॥३७॥ विक्षिप्य विपुलं चक्रं गदापातादनन्तरम् ॥ नरनागाश्ववृन्दानि मुसलेन व्यचूर्णयत् ॥३८॥ क्रोधानिलसमुद्भूतचक्रलाङ्गलवह्निना ॥ निर्दग्धा महती सेना नरेन्द्रार्काभिपालिता ॥ ३९ ॥ नरनागाश्वकलिलं पत्तिध्वजसमाकुलम् ॥ रथानीकं पदाताभ्यां क्षणेन विदलीकृतम् ॥ ४० ॥ सेनां प्रभग्नामालोक्य चक्रानलभयार्दिताम् ॥ महता रथवृन्देन परिवार्य समन्ततः ॥४१॥ तत्राहं युद्ध्यमानस्तु भ्राताऽस्य बलवान्बली ॥ स्थितो ममाग्रतश्शूरो गदापाणिर्हलायुधः ॥ ४२ ॥ द्वादशाक्षौहिणीर्हत्वा प्रभिन्न इव केसरी ॥ हलं सौनन्दमुत्सृज्य गदया मामताडयत् ॥ ४३ ॥ वज्रपातनिभं वेगं पातयित्वा ममोपरि ॥ भूयः प्रहर्तुकामो मां वैशाखेनास्थितो महीम् ॥४४॥ वैशाखं स्थानमास्थाय गुहः क्रौञ्चं यथा पुरा ॥ तथा मां दीर्घनेत्राभ्यामीक्षते निर्दहन्निव ॥ ४५ ॥ तादृग्रूपं समालोक्य बलदेवं रणाजिरे ॥ जीवितार्थी नृलोकेऽस्मिन्कः पुमान्स्थातुमर्हति ॥४६॥ गृहीत्वा स गदां भीमां कालदण्डमिवोद्यताम् ॥ कुलाङ्कुशेन निर्धूतां स्थित एवाग्रतो मम ॥ ४७ ॥ ततो जलदगम्भीरस्वरेणापूरयन्नभः ॥ वागुवाचाशरीरेण स्वयं लोकपितामहः ॥ ४८ ॥ प्रहर्तव्यो न राजाऽयमवध्योऽयं तवानघ ॥ कल्पितोऽस्य वधोऽन्यस्माद्विरमस्व हलायुध ॥ ४९ ॥ श्रुत्वाऽहं तेन वाक्येन चिन्ताविष्टो निवर्तितः ॥ सर्वप्राणहरं घोरं ब्रह्मणा स्वयमीरितम् ॥५०॥ तेनाहं वः प्रवक्ष्यामि नृपाणां हितकाम्यया ॥ श्रुत्वा त्वमेव राजेन्द्र कर्तुमर्हसि तद्वचः ॥ ५१ ॥ तपसोग्रेण महता पुत्रार्थी तोष्य शंकरम् ॥ प्राप्तवान्नरदेवं त्वामवध्यं माथुरैर्जनैः ॥५२॥ महामुनिश्चायसचूर्णमश्नन्नुपास्थितो द्वादशवार्षिकं व्रतम् ॥ सुरासुरैस्संस्तुतपादपङ्कजस्स लब्धवानीप्सितकामसम्पदम् ॥ ५३ ॥ तपोबलाद्गार्ग्यमुनेर्महात्मनो वरप्रभावाच्छकलेन्दुमौलिनः ॥ भवन्तमासाद्य जनार्दनो हिमं विलीयते भास्कररश्मिना यथा ॥ ५४ ॥

नशङ्कुः कौ पृथिव्यां लीयते इति कुलं हलं तदेवाङ्कुशः तेन निर्धूतां कम्पितां भ्रामितां वा कृत्वेति शेषः ॥ ४७ ॥ वाक् वाचम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१॥ देवदेवं देवराजानं प्राप्तवान्महामुनिरित्यग्रिमेण संबन्धः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥५४ ॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ छ॥ चतुष्पञ्चाशत्तमेऽथ शाल्ववाक्येन वेजित ॥ अभ्ययाद्यवनाधीश
कृष्णं जेतुमितीर्यते ॥ १ ॥१ ॥२ ॥ ३॥ ४ ॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ सिद्धादेशाय अभिव्याशिषे ॥८ ॥९ ॥१०॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुष्पञ्चा

यतस्व राज्ञां वचनप्रचोदितो व्रजस्व यात्रां विजयाय केशवम् ॥ प्रविश्य राष्ट्रं मथुरां च सेनया निहत्य कृष्णं प्रथयन्स्वक यश ॥५५॥ माथुरो वासुदेवोऽयं बलदेवस्सबान्धव ॥ तौ विजेष्यसि संग्रामे गत्वा तां मथुरां पुरीम् ॥ ५६ ॥ शाल्व उवाच ॥ इत्येव नरपतिभास्करप्रणीत वाक्यं ते कथितमिदं हित नृपाणाम् ॥ तत्सर्वं सह सचिवैर्विमृश्य बुद्ध्या यद्युक्त कुरु मनुजेन्द्र चात्मनिष्ठम् ॥ ५७ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि शाल्ववाक्य नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५३ ॥॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एव कथयमानं त शाल्वराज नृपाज्ञया ॥ उवाच परमप्रीतो यवनाधिपतिर्नृप ॥ १ ॥ कालयवन उवाच ॥ धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि सफल जीवित मम ॥ कृष्णनिग्रहहेतोर्यन्नियुक्तो बहुभिर्नृपै ॥ २ ॥ दुर्जयस्त्रिषु लोकेषु सुरासुरगणैरपि ॥ तस्य निग्रहहेतोर्मामवधार्य जयाशिषम्॥३॥ प्रहृष्टे राजसिंहैस्तैरवधार्यो जयो मम ॥ तेषां वाचा ह्युदर्पेण विजयो मे भविष्यति ॥ ४ ॥ करिष्ये वचन तेषां नृपसत्तमचोदितम् ॥ पराजयोऽपि राजेन्द्र जयेन सदृशो मम ॥ ५ ॥ अद्यैव तिथि नक्षत्र मुहूर्त करण शुभम् ॥ यास्यामि मथुरां राजन्विजेतु केशव रणे ॥ ६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवमाभाष्य राजान सोमस्य पतिमूर्जितम्॥ सत्कृत्य च यथान्याय महार्हमणिभूषणे ॥ ७ ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्त सिद्धादेशाय वै नृप ॥ पुरोहिताय राजेन्द्र प्रददौ बहुशो धनम् ॥ ८ ॥ हुत्वाग्निं विधिवद्राजा कृतकौतुकमङ्गल ॥ प्रस्थान कृतवान्सम्यग्जेतुकामो जनार्दनम् ॥ ९ ॥ शाल्वोऽपि भरतश्रेष्ठ कृतार्थो हृष्टमानस ॥ यवनेन्द्र परिष्वज्य जगाम स्वपुर नृप ॥ १० ॥ इति श्रीहरिवंशे कालयवनवाक्य नाम चतुष्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ विदर्भनगराद्याते शक्रतुल्यपराक्रमे ॥ किमर्थ गरुडो नीत किं च कर्म चकार स ॥ १ ॥ न चारुरोह भगवान्वैनतेय महाबलम् ॥ एतन्मे संशय ब्रह्मन्ब्रूहि तत्त्व महामुने ॥२॥ वैशम्पायन उवाच ॥ शृणु राजन्सुपर्णेन कृतं कर्मातिमानुषम् ॥ विदर्भनगरीं गत्वा वैनतेयो महाद्युतिः ॥ ३ ॥ असम्प्राप्ते च नगरीं मथुरां मधुसूदने ॥ मनसा चिन्तयामास वैनतेयो महाद्युति ॥ ४ ॥

शत्तमोऽध्याय ॥ ५४ ॥ छ ॥ पञ्चपञ्चाशत्तमेऽथ गरुडप्रेषणान्तरम् ॥ राजेन्द्रस्याभिषेकश्च वर्ण्यतेऽतिमहोत्सुव ॥ १॥ विदर्भनगराद्याते मथुरां प्रति॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ५ ॥ गमिष्येति सन्धिरार्षः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वैरिण्यो नर्तक्यः ॥१२॥१३ ॥ कृतसंधानं कृताभिसंधिं दूतं च चित्राङ्गदं कृत्वेति संबन्धः
॥ १४ ॥ नृपतेः माण्डलिकस्य शतसहस्रं लक्षं दत्तं माण्डलिकेशाय अर्बुदं मनुष्यमात्रे दशसहस्रम् ॥ १५ ॥ न रिक्ताः न अपूर्णाः शङ्खो निधिः यादवरूपेण धनं ददौ

यदुक्तं देवदेवेन नृपाणामग्रतः प्रभो ॥ यास्यामि मथुरां रम्यां भोजराजेन पालिताम् ॥ ५ ॥ इति तद्वचनस्यान्ते गमिष्येति विचिन्तयन् ॥ कृताञ्जलिपुटः श्रीमान्प्रणिपत्याब्रवीदिदम् ॥६॥ गरुड उवाच ॥ देव यास्यामि नगरीं रैवतस्य कुशस्थलीम् ॥ रैवतं च गिरिं रम्यं नन्दनप्रतिमं वनम् ॥ ७ ॥ रुक्मिणोद्भासितां रम्यां शैलोदधितटाश्रयाम् ॥ वृक्षगुल्मलताकीर्णां पुष्परेणुविभूषिताम् ॥ ८॥ गजेन्द्रभुजगाकीर्णामृक्षवानरसेविताम् ॥ वराहमहिषाक्रान्तां मृगयूथैरनेकशः ॥ ९ ॥ तां समन्तात्समालोक्य वासार्थं ते क्षमां क्षमा ॥ यदि स्याद्भवतो रम्या प्रशस्ता नगरीति च ॥ कण्टकोद्धरणं कृत्वा आगमिष्ये तवान्तिकम् ॥१०॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं विज्ञाप्य देवेशं प्रणिपत्य जनार्दनम् ॥ जगाम पतगेन्द्रोऽपि पश्चिमाभिमुखो बली ॥ ११ ॥ कृष्णोऽपि यदुभिस्सार्द्धं विवेश मथुरां पुरीम्॥ स्वैरिण्य उग्रसेनश्च नागराश्चैव सर्वशः ॥ प्रत्युद्गम्यार्चयन्कृष्णं प्रहृष्टजनसंकुलम् ॥ १२ ॥ जनमेजय उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिषिक्तं राजेन्द्रं बहुभिर्वसुधाधिपैः ॥ किं चकार महाबाहुरुग्रसेनो महीपतिः ॥ १३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ श्रुत्वाऽभिषिक्तं राजेन्द्रं बहुभिः पार्थिवोत्तमैः ॥ इन्द्रेण कृतसंधान दूतं चित्राङ्गदं कृतम् ॥१४॥ एकैकं नृपतेर्भागं शतसाहस्रसंमितम् ॥ राजेन्द्रे त्वर्बुदं दत्तं मानवेषु च वै दश ॥१५॥ये तत्र समनुप्राप्ता न रिक्तास्ते गृहं गताः ॥ शङ्खो यादवरूपेण प्रददौ हरिचिन्तितम् ॥१६॥ एवं निधिपतिः श्रीमान्दैवतैरनुमोदितः ॥ इति श्रुत्वा त्मिकजनाल्लोकप्रावृत्तिकान्नरात् ॥१७॥ चकार महतीं पूजां देवतायतनेष्वपि॥ वसुदेवस्य भवने तोरणोभयपार्श्वतः॥१८॥नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः॥पताकाध्वजमालाढ्यां कारयामास वै नृपः॥१९॥ उग्रराजस्य च सभां विचित्राम्बरसुप्रभाम् ॥ पताका विविधाकारा दापयामास भोजराट् ॥२०॥तोरणं गोपुरं चैव सुधापङ्कानुलेपनम्॥ कारयामास राजेन्द्रो राजेन्द्रस्यासनालयम्॥२१॥नटानां नृत्यगेयानि वाद्यानि च समन्ततः॥पताका वनमालाढ्याः पूर्णकुम्भास्समन्ततः ॥ २२ ॥ राजमार्गेषु राजेन्द्र चन्दनोदकसेचितम्॥वस्त्राभरणकं राजा दापयामास भूतले॥२३॥धूपं पार्श्वोभये चैव चन्दनागुरुगुग्गुलैः॥गुडं सर्जरसं चैव दह्यमानं ततस्ततः॥२४॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ चकार नृप इत्युत्तरेणान्वयः । तोरणवन्तौ उभयपार्श्वौ यस्य तत् तोरणोभयपार्श्वं पार्श्वत इति प्रथमार्थे तसिः ॥ १८ ॥ १९ ॥ सभां सभायाम् ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ चन्दनोदकस्य सेचितं सेकं कारयामासेति पूर्वेण संबन्धः ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २४ ॥ पुरानन्द पुरम्यानन्दकर विनिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ मधुरं मधुपुरं तद्वासिन ॥ २८ ॥ उग्रसेनेन सह इति शेषः ॥ २९ ॥ ३०॥३१॥३२॥अभिभूत ध्यानम् ॥ ३३ ॥ बलनिपूदन शत्रुमं पहन्तारम् ॥ ३४ ॥ न स्पन्दनेन गच्छेत्युक्त्वाऽवतीर्णोऽभवत् इत्यर्थः ॥३५॥ गत्वा प्राप्य॥ ३६॥ नृपाणवे दसे इत्व दर्शितमिति

वसु गद्दस्त्रीजनमवेक्ष्य गायद्भिः स्तुतिमङ्गलम् ॥ अर्घं कृत्वा प्रतीक्षन्ते स्वेषु स्थानेषु योषितः ॥२५॥ एवं कृत्वा पुरानन्दमुग्रसेनो नराधिप ॥ देवगृह गत्वा प्रियाख्यान निवेद्य च ॥२६॥ रामेण सह संमन्त्र्य निर्गतो रथमान्तिकम् ॥ तस्मिन्नेवान्तरे राजञ्छङ्खध्वानिरभून्महान् ॥ २७ ॥ पाञ्चजन्यस्य निनद श्रुत्वा मधुरवासिन ॥ स्त्रियो वृद्धाश्च बालाश्च सूता मागधवन्दिन ॥२८॥ विनिर्ययुर्महासेना राम कृत्वाऽग्रतो नृप ॥ अर्घ्य पाद्य पुरस्कृत्य उग्रसेनेन धीमता॥२९॥दृष्टिपन्थानमासाद्य उग्रसेनो महीपतिः॥ अवतीर्य रथाच्छुभ्रात्पादमार्गेण चाग्रत ॥३०॥ दृष्ट्वासीन रथे रम्ये दिव्यरत्नविभूपितम् ॥ अङ्गेष्वाभरण चैव दिव्यरत्नप्रभायुतम् ॥३१॥ वनमालोरस दिव्य तपन्तमिव भास्करम् ॥ चामर व्यजन छत्रं खगेन्द्रध्वजमुच्छ्रितम् ॥ ३२ ॥ राजलक्षणसपूर्णमासन्नार्कमिवोज्ज्वलम् ॥ श्रियाऽभिभूत देवेश दुर्निरीक्ष्यतर हरिम् ॥ ३३ ॥ दृष्ट्वा स राजा राजेन्द्र हपगद्गदया गिरा ॥ नमापे पुण्डरीकाक्ष राम बलनिपूदनम् ॥ ३४ ॥ रथेन न मया गन्तु युक्तपूर्वेति चिन्त्य वै ॥ अवतीर्णो महाभाग गच्छ त्व स्पन्दनेन च ॥ ३५ ॥ विष्णुना छद्मरूपेण गत्वेमां मथुरां पुरीम् ॥ अनुपप्रकाशितात्मान देवेन्द्रत्व नृपार्णवे ॥३६॥ तमह स्तोतुमिच्छामि सर्वभावेन केशवम् ॥ प्रत्युवाच महातेजा राजानं कृष्णपूर्वजः ॥ ३७ ॥ न युक्त नृपते स्तोतु भजन्तं देवसत्तमम् ॥ विना स्तोत्रेण सतुष्टस्तव राज जनार्दन ॥ ३८ ॥ तुष्टस्य स्तुतिना किं ते दर्शनेन तव स्तुतिः ॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य आगतस्तव वेश्मनि ॥ ३९ ॥ न त्वया स्तुतवान्राजन्दिव्यै स्तोत्रैरमानुपै ॥ एवमाब्रुवमाणौ तौ मप्राप्तौ केशवान्तिकम् ॥ ४० ॥ अर्चोद्यतभुज दृष्ट्वा स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥ उवाच वदतां श्रेष्ठ उग्रसेन नराधिपम् ॥४१॥ यन्मया चाभिषिक्तस्त्व मथुरेशो भवत्विति ॥ न युक्तमन्यथा कर्तुं मथुराधिपते स्वयम् ॥ ४२ ॥ अर्घ्यमाचमनीय च पाद्यं चास्मे निवेदितम् ॥ न दातुमर्हसे राजन्नेप मे मनसः प्रिय ॥ ४३ ॥ तथाभिप्राय विज्ञाय ब्रवीमि नृपते वचः ॥ त्वमेव माथुरो राजा नान्यथा कर्तुमर्हसि ॥ ४४ ॥ स्थानभाग च नृपते दास्यामि तव दक्षिणम् ॥ यथा नृपाणां सर्वेषां तथा ते स्थापितोऽग्रतः ॥ ४५ ॥

गः । तम् अनुपप्रकाशितात्मान पश्चात्प्रदर्शितस्वरूपमह स्तोतुमिच्छामीत्यन्वयः ॥३७॥ हे नृपते, त्वया न युक्तं न युज्यस इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ स्तुतिना स्तुत्या दर्शनमात्रेण सुतोषितात्मेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ वदतां श्रेष्ठ कृष्ण ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ स्थानभागं क्षुद्रराजप्रदेय राज्यधनांशम् ॥४५॥

तथा शतसाहस्रिकः लक्षसंमितः वस्त्रादिवर्जितः केवलकाञ्चनमयः त्वदर्थे स्थापितोऽस्तीति संवन्धः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ देवाय कान्ताय अनन्ताय शेषाय शौरिणे शूरपुत्राय। सीरिण इति पाठे हलिने वज्रपाणिना॥४९॥दिव्याभरणमित्येकत्वं जात्यभिप्रायेण । दीनारः स्वर्णसाहस्रमित्यभिधानोक्तेः ॥५०॥५१॥ धात्रा इन्द्रेण ॥५२॥

शतसाहस्रिको भागो वस्त्राभरणवर्जितः ॥ आरुहस्व रथं शुभ्रं चामीकरविभूषितम् ॥४६ ॥ चामरं व्यजनं छत्रं ध्वजं च मनुजेश्वर ॥ दिव्याभरणसंयुक्तं मुकुटं भास्करप्रभम् ॥ ४७ ॥ धारयस्व महाभाग पालयस्व पुरीमिमाम् ॥ पुत्रपौत्रैः प्रमुदितो मथुरां परिपालय ॥ ४८ ॥ जित्वाऽरिगणसंघांश्च भोजवंशं विवर्द्धय ॥ देवदेवाद्यनन्ताय शौरिणे वज्रपाणिना ॥४९॥ प्रेषितं देवराजेन दिव्याभरणमम्बरम् ॥ माथुराणां च सर्वेषां भागा दीनारका दश ॥ ५० ॥ सूतमागधबन्दीनामेकैकस्य सहस्रिकम् ॥ वृद्धस्त्रीजनसङ्घानां गणिकानां शतं शतम् ॥५१॥ नृपेण सह तिष्ठन्ति विकद्रुप्रमुखाश्च ये ॥ दशसाहस्रिको भागस्तेषां धात्रा प्रकल्पितः ॥ ५२ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं संपूज्य राजानं माथुराणां चमूमुखे ॥ कृत्वा सुमहदानन्दां मथुरां मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ दिव्याभरणमाल्यैश्च दिव्याम्बरविलेपनैः ॥ दीप्यमानस्समन्ताच्च देवा इव त्रिविष्टपे ॥५४ ॥ भेरीपटहनादेन शङ्खदुन्दुभिनिःस्वनैः ॥ बृंहितेन च नागानां हयानां हेषितेन च ॥५५॥ सिंहनादेन शूराणां रथनेमिस्वनेन च ॥ तुमुलस्सुमहानासीन्मेघनाद इवाम्बरे ॥५६॥ बन्दिभिः स्तूयमानं च नमश्चक्रुरपि प्रजाः ॥ दत्त्वा दानमनन्तं च न ययौ विस्मयं हरिः ॥५७ ॥ स्वभावोन्नतभावत्वाद्दृष्टपूर्वात्ततोऽधिकम् ॥ अनहंकारभावाच्च विस्मयं न जगाम ह॥५८॥दीप्यमानं स्ववपुषा आयान्तं भास्करप्रभम् ॥ दृष्ट्वा मथुरवासिन्यो नमश्चक्रुः पदे पदे ॥ ५९ ॥ एष नारायणःश्रीमान्क्षीरार्णवनिकेतनः ॥ नागपर्यङ्कमुत्सृज्य प्राप्तोऽयं मथुरां पुरीम्॥६०॥ बद्ध्वा बलिं महावीर्यं दुर्जयं त्रिदशैरपि ॥ शक्राय प्रददौ राज्यं त्रैलोक्यं वज्रपाणये ॥ ६१ ॥ हत्वा दैत्यगणान्सर्वान्कंसं च बलिनां वरम् ॥ भोजराजाय मथुरां [illegible]त्वा कोशिनिषूदनः ॥६२॥ नाभिषिक्तस्स्वयं राज्ये न चासीनो नृपासने ॥ राजेन्द्रत्वं च संप्राप्य मथुरामाविशत्ततः ॥६३॥ एवमन्योन्यम[illegible] श्रुत्वा पुरनिवासिनाम् ॥ बन्दिमागधसूतानामिदमूचुर्गणाधिपाः ॥ ६४ ॥ किं वा शक्यामहे वक्तुं गुणानां ते गुणोदधे ॥ मानुषेणैकजिह्वेन प्रभावोत्साहसंभवान् ॥ ६५ ॥ स तत्र भोगी नागेन्द्रः कदाचिदेव बुद्धिमान् ॥ द्विसाहस्रेण जिह्वेन वासुकिः कथयिष्यति ॥ ६६ ॥

मथुरां प्रविवेश इति शेषः ॥५३॥देवा इवासन्निति शेषः ॥५४॥५५॥५६॥५७॥पूर्वात् पूर्वस्मात् ॥५८॥मथुरवासिन्यः मथुरावासिन्यः ॥५९॥६०॥६१॥ भोजराजाय उग्रसेनाय ॥६२॥६३॥६४॥गुणानां प्रभावः उत्साहः संभवश्च तान्। ६५॥ जिह्वास्थेन वागिन्द्रियेण द्विसाहस्रस्थानेष्वभिव्यक्तेनेत्यर्थः। वासुकिरत्र शेष एव॥६६॥

॥ ६७ ॥ ऊर्ध्वं कमृभि ॥६८॥ धन्याप्नुदिवि शेष ॥ ६९ ॥७० ॥७१ ॥ ७२ ॥७३ ॥ मथुराधिपति उग्रसेन ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ मथुरेशस्य वध ॥७६॥

किं त्वद्भुतमिद लोके मानवेन्द्रेषु भूतले ॥ न भूत न भविष्य च शक्रावासनमागतम् ॥ ६७ ॥ समावतरण चैव कलशेरागत स्वयम् ॥ न श्रुत न च दृष्टं वा तेन मन्यामहेऽद्भुतम् ॥६८॥ धन्या देवी महाभागा देवकी योषितां वरा ॥ भवन्त त्रिदशश्रेष्ठ धृत्वा गर्भेण केशवम् ॥६९॥ कृष्ण पद्मपलाशाक्ष श्रीपुञ्जममराचितम् ॥ नेत्राभ्यां स्नेहपूर्णाभ्यां वीक्षते मुखपङ्कजम् ॥ ७० ॥ इति सजल्पमानानां शृण्वन्तौ पृथगीरितम् ॥ उग्रसेन पुरस्कृत्य भ्रातरौ रामकेशवौ ॥ ७१ ॥ प्राकारद्वारे सप्राप्तावर्चयामास वै तदा ॥ अर्घ्यमाचमन दत्त्वा पाद्य पाद्येति चाब्रवीत् ॥ ७२ ॥ उग्रसेनस्ततो धीमान्केशवस्य रथाग्रतः ॥ प्रणम्य शिरसा कृष्णं गजमारुह्य वीर्यवान् ॥ घनवत्तोयधारेण ववर्ष कनकाम्बुभि ॥७३॥ घनौघैर्वर्षमाणस्तु सप्राप्तः पितृवेश्मनि ॥ मथुराधिपति श्रीमानुवाच मधुसूदनम् ॥७४॥ राजेन्द्रत्वमनुप्राप्य युक्त मे नृपवेश्मनि ॥ स्थापितु देवराजेन दत्त सिंहासन प्रभो ॥ ७५ ॥ नेष्यामि मथुरेशस्य सभां भुजबलार्जिताम् ॥ प्रसादयिष्ये भगवन्न कोप कर्तुमर्हसि ॥ ७६॥ देवकी वसुदेवश्च रोहिणी च निशांपते ॥ न किंचित्करणे शक्ता हर्षक्रमविमोहिता ॥७७॥ कंसमाता ततो राजन्नर्चयामास केशवम् ॥ नानादिग्देशजानीत कंसेनोपार्जित धनम् ॥७८॥ देशकाल समालोक्य पादयुग्मे न्यवेदयत् ॥ उग्रसेन समाहूय उवाच श्लक्ष्णया गिरा ॥ ७९ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ न चाह मथुरा कङ्क्षी न मया वित्तकाङ्क्षया ॥ घातितस्तव पुत्रोऽय कालेन निधनं गत ॥८०॥यजस्व विविधान्यज्ञान्दवस्व विपुल धनम् ॥ जयस्व रिपुसैन्यानि मम बाहुबलाश्रयात् ॥८१॥ त्यजस्व मनसस्ताप कंसनाशोद्भव भयम् ॥ नयस्व वित्तनिचय मया दत्त पुनस्तव ॥८२॥ इति प्राश्वास्य राजान कृष्णस्तु हलिना सह ॥ प्रविवेश ततश्श्रीमान्मातापित्रोरथान्तिकम् ॥८३॥ आनन्दपरिपूर्णाभ्यां हृदयाभ्यां महाबलौ ॥ पितृमात्रोस्तु पादान्वै नमश्चक्रतुरानतौ ॥ ८४ ॥ तस्मिन्मुहूर्ते नगरी मथुरा तु बभूव सा ॥ स्वर्गलोक परित्यज्यावतीर्णेवामरावती ॥ ८५ ॥ वसुदेवस्य भवन समीक्ष्य पुरवासिनः ॥ मनसा चिन्तयामासुर्देवलोक न भूतलम् ॥८६॥ विसृज्य मथुरेशं तु महिषीसहित तदा ॥ भवन वसुदेवस्य प्रविश्य बलकेशवौ ॥ ८७ ॥ न्यस्तशस्त्रावुभौ वीरौ स्वगृहे स्वैरचारिणौ ॥ ततः कृताह्निकौ भूत्वा सुखासीनौ कथान्तरे ॥ ८८ ॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ उवाच कृष्ण ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥

१ वर्षमाणस्-इति पाठ ।

॥ १७ ॥ असौ जरासन्धः कालयवनो वा ॥ १८ ॥
घना आकाशे इत्यत्र संधिरार्षः ॥ ८९ ॥ ९० ॥ विज्ञातौ ज्ञातवन्तौ ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७

एतस्मिन्नेव काले तु महोत्पातो बभूव ह ॥ बभ्रमुश्च घनाकाशे चेलुश्च भुवि पर्वताः ॥ ८९ ॥ समुद्राः क्षुभितास्सर्वे विभ्रान्तो भोगिनां वरः ॥
कम्पिता यादवास्सर्वे न्युब्जाश्च पतिता भुवि ॥ ९० ॥ तौ तान्निपतितान्दृष्ट्वा रामकृष्णौ तु निश्चलौ ॥ महता पक्षवातेन विज्ञातौ पतगो
त्तमम् ॥ ९१ ॥ ददर्श समनुप्राप्तं दिव्यस्रगनुलेपनम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां सौम्यरूपी कृतासनः ॥ ९२ ॥ तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सचिवं साम्प
रायिकम् ॥ धृतिमन्तं गरुत्मन्तमुवाच बलिसूदनः ॥ ९३ ॥ स्वागतं खेचरश्रेष्ठ सुरसेनारिमर्दन ॥ विनताहृदयानन्द स्वागतं केशवप्रिय ॥ ९४ ॥
तमुवाच ततः कृष्णः स्थितं देवमिवापरम् ॥ तुल्यसामर्थ्यया वाचा आसीनं विनतात्मजम् ॥ ९५ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ यास्यामः पतगश्रेष्ठ भो
जस्यान्तःपुरं महत् ॥ तत्र गत्वा सुखासीना मन्त्रयामो मनोऽनुगम् ॥ ९६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ प्रविष्टौ तौ महावीर्यौ बलदेवजनार्दनौ ॥
वैनतेयतृतीयौ च गुह्यं मन्त्रमथाब्रुवन् ॥ ९७ ॥ अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ वृतस्सैन्येन महता महद्भिश्च नराधिपैः ॥ ९८ ॥
बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्ष्यामः क्षयं कर्तुं जरासंधस्य वाहिनीम् ॥ ९९ ॥ अतोऽर्थं वैनतेय त्वां ब्रवीमि मथुरां पुरीम् ॥
वसतोरावयोश्श्रेयो न भवेदिति मे मतिः ॥ १०० ॥ गरुड उवाच ॥ देवदेवं नमस्कृत्य गतोऽहं भवतोऽन्तिकात् ॥ वासार्थमीक्षितुं भूमिं तव
देव कुशस्थलीम् ॥ १ ॥ गत्वाऽहं खे समास्थाय समन्तादवलोक्य ताम् ॥ दृष्ट्वाऽहं विबुधश्रेष्ठ पुरीं लक्षणपूजिताम् ॥ २ ॥ सागरानूपविपुलां
प्रागुदक्प्लवशीतलाम् ॥ सर्वतोदाधिमध्यस्थामभेद्यां त्रिदशैरपि ॥ ३ ॥ सर्वरत्नाकरवतीं सर्वकामफलद्रुमाम् ॥ सर्वर्तुकुसुमाकीर्णां सवतस्सुमनोह
राम् ॥ ४ ॥ सर्वाश्रमाधिवासां च सर्वकामगुणैर्युताम् ॥ नरनारीसमाकीर्णां नित्यामोदविवर्द्धिनीम् ॥ ५ ॥ प्राकारपरिखोपेतां गोपुराट्टालमालि
नीम् ॥ विचित्रचत्वरपथां विपुलद्वारतोरणाम् ॥ ६ ॥ यन्त्रार्गलविचित्राढ्यां हेमप्राकारशोभिताम् ॥ नरनागाश्वकलिलां रथसैन्यसमाकुलाम् ॥
॥ ७ ॥ नानादिग्देशजाकीर्णां दिव्यपुष्पफलद्रुमाम् ॥ पताकाध्वजमालाढ्यां महाभवनशालिनीम् ॥ ८ ॥ भीषणीं रिपुसङ्घानां मित्राणां हर्षवर्द्ध
नीम् ॥ मनुजेन्द्राधिवासेभ्यो विशिष्टां नगरोत्तमाम् ॥ ९ ॥ रैवतं च गिरिश्रेष्ठं कुरु देव सुरालयम् ॥ नन्दनप्रतिमं दिव्यं पुरद्वारस्य भूषणम्
॥ ११० ॥ कारयस्वाधिवासं च तत्र गत्वा सुरोत्तम ॥ कुमारीणां प्रचारश्च सुरमण्यो भविष्यति ॥ ११ ॥

॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ११० ॥ सुरमण्यः सुतरां रमणीयः ॥ ११ ॥

॥१०॥ यदि महाग्निभूमिं गस्यति तर्हि ०न्युणा पुरी स्यादिति योजना ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४ ॥
॥ १२० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ ७ ॥ षट्पञ्चाशत्तमेऽध्याये द्वारावतीविषयकः ॥ हेतुमद्वच आभाष्य मथुरा

नाम्ना द्वारवती नेया त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ भविष्यति पुरी रम्या शक्रस्येवामरावती ॥ १२ ॥ यदि स्यात्संवृतां भूमिं प्रदास्यति महोदधिः ॥ यथेष्टं विविधं कर्म विश्वकर्मा करिष्यति ॥ १३ ॥ मणिमुक्ताप्रवालाभिर्वज्रवैदूर्यसप्रभैः ॥ दिव्यैरभिप्राययुतैर्दिव्यरत्नैस्त्रिलोकजे ॥ १४ ॥ दिव्यस्तम्भशताकीर्णान्स्वर्गे देवसभोपमान् ॥ जाम्बूनदमयाञ्छुभ्रान्सर्वरत्नविभूषितान् ॥१५॥ दिव्यध्वजपताकाढ्यान्देवगन्धर्वपालितान् ॥ चन्द्रसूर्यप्रतीकाशान्प्रासादान्कारय प्रभो ॥१६॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एवं कृत्वा तु संकल्पं वैनतेयोऽथ केशवम् ॥ प्रणम्य शिरसा ताभ्यां निषसाद कृतामनः ॥ १७ ॥ कृष्णोऽपि रामसहितो विचिन्त्य हितमीरितम् ॥ प्रकारां कर्तुकामो तौ विसृज्य विनतात्मजम् ॥१८॥ सत्कृत्य विधिवद्राज महार्हवरभूषणैः ॥ मोदेते सुखिनौ तत्र सुरलोके यथाऽमरौ ॥१९॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा भोजराजो महायशाः ॥ कृष्णं स्नेहेन विक्लव्य बभाषे वचनामृतम् ॥ १२० ॥ कृष्ण कृष्ण महाबाहो यदूनां नन्दिवर्द्धन ॥ श्रूयतां वचनं त्वाऽद्य वक्ष्यामि रिपुसूदन ॥ २१ ॥ त्वया विहीनास्सर्वे स्म न शक्तास्सुखमासितुम् ॥ पुरेऽस्मिन्विषयान्ते वा पतिहीना इव स्त्रियः ॥ २२ ॥ त्वत्सनाथा वयं तात त्वद्बाहुबलमाश्रिताः ॥ बिभीमो न नरेन्द्राणां सेन्द्राणामपि मानद ॥२३॥ विजयाय यदुश्रेष्ठ यत्र यत्र गमिष्यसि ॥ तत्र त्वं सहितोऽस्माभिर्गच्छेथा यादवर्षभ ॥२४॥ तस्य राज्ञो वचः श्रुत्वा सस्मितं देवकीसुतः ॥ यथेष्टं भवतामद्य तथा कर्तास्म्यसंशयम् ॥१२५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि मन्त्रोदाहरणे रुक्मिणीस्वयंवरे राजेन्द्राभिषेचनं नाम पञ्चपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥५५॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कस्यचित्त्वथ कालस्य सभ्यांस्तान्यदुसंसदि ॥ बभाषे पुण्डरीकाक्षो हेतुमद्वाक्यमुत्तमम् ॥ १ ॥ यादवानामियं भूमिर्मथुरा राष्ट्रमालिनी ॥ वयं चेवेह संभूता व्रजे च परिवर्द्धिताः ॥ २ ॥ तदिदानीं गतं दुःखं शत्रवश्च पराजिताः ॥ नृपेषु जनितं वैरं जरासंधेन विग्रहः ॥३॥ वाहनानि च नस्सन्ति पादातं चाप्यनन्तकम् ॥ रत्नानि च विविधाणि मित्राणि च बहूनि च ॥ ४ ॥ इयं च माथुरी भूमिरल्पा गम्या परस्य तु ॥ वृद्धिश्चैव पराऽस्माकं बलतो मित्रतस्तथा ॥५॥ कुमारकोट्यो याश्चेमाः पदातीनां गणाश्च ये ॥ एषामपीह वसतां संमर्दमुपलक्षये ॥ ६ ॥

पटन हरेः ॥१॥ कस्यचिदिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ राजा जरासंधः सकालयवनः कालयवनेन सहितः ॥ १२ ॥ इदम् अवध्योऽसावित्यादिपूर्वोक्तम् अपयानं प्रतिपेदिरे शरणीचक्रुः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६॥ १७ ॥ सूतैः प्लुतैः आज्ञामात्रादुत्पतद्भिः ॥ १८॥ १९ ॥२० ॥२१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वास्तु स्थानम् ॥ २४ ॥ सिकतायुक्त

अत्र नो रोचते मह्यं निवासो यदुपुङ्गवाः ॥ पुरीं निवेशयिष्यामि मम तत्क्षन्तुमर्हथ ॥७॥ एतद्यदनुरूपं वो ममाभिप्रायजं वचः॥ भवाय भवतां काले यदुक्तं यदुसंसदि ॥८ ॥ तमूचुर्यादवास्सर्वे हृष्टेन मनसा तदा ॥ साध्यतां यदभिप्रेतं जनस्यास्य भवाय वै ॥ ९ ॥ ततस्संमन्त्रयामासुर्वृष्णयो मन्त्रमुत्तमम् ॥ अवध्योऽसौ कृतोऽस्माकं सुमहच्च रिपोर्बलम् ॥ १० ॥ कृतस्सैन्यक्षयश्चापि महानिह नराधिपैः ॥ बहुलानि च सैन्यानि हन्तुं वर्षशतैरपि ॥ न शक्ष्यामो ह्यतस्तेषामपयानेऽभवन्मतिः ॥११॥ तस्मिंश्चैवान्तरे राजा सकालयवनस्तदा ॥ सैन्येन तद्विधेनैव मथुरामभ्युपागमत् ॥ १२ ॥ ततो जरासंधबलं दुर्निवार्यमभूत्तदा ॥ ते कालयवनं चैव श्रुत्वेदं प्रतिपेदिरे ॥ १३ ॥ केशवः पुनरेवाह यादवान्सत्यसंगरः॥ अद्यैव दिवसः पुण्यो निर्यामस्स्वबलानुगाः ॥१४॥ ततो निश्चक्रमुः सर्वे यादवाः कृष्णशासनात् ॥ ओघा इव समुद्रस्य बलौघप्रतिनादिताः ॥ ॥ १५ ॥ संगृह्य ते कलत्राणि वसुदेवपुरोगमाः ॥ सुसन्नद्धैर्गजैर्मत्तै रथैरश्वैश्च दंशितैः ॥१६॥ आहत्य दुन्दुभीन्सर्वे स्वजनज्ञातिबान्धवाः ॥ निर्ययुर्यादवास्सर्वे मथुरामपहाय वै॥ १७ ॥ स्यन्दनैः काञ्चनापीडैर्मत्तैश्च वरवारणैः ॥ सूतैः प्लुतैश्च तुरगैः कशापार्ष्णिप्रणोदितैः ॥ १८ ॥ स्वानि स्वानि बलाग्राणि शोभयन्तः प्रकर्षिणः ॥ प्रत्यङ्मुखा ययुर्हृष्टा वृष्णयो भारतर्षभ ॥ १९ ॥ ततो मुख्यतमास्सर्वे यादवा रणकोविदाः ॥ अनीकाग्राणि कर्षन्तो वासुदेवपुरोगमाः ॥२०॥ते स्म नानालताचित्रं नालिकेरवनायुतम् ॥ कीर्णं नागबलैः कान्तं केतकीखण्डमण्डितम्॥२१॥ तालपुन्नागबकुलद्राक्षावनघनं क्वचित् ॥ अनूपं सिन्धुराजस्य प्रपेतुर्यदुपुङ्गवाः ॥२२॥ ते तत्र रमणीयेषु विषयेषु सुखप्रियाः ॥ मुमु[illegible]दवास्सर्वे देवास्स्वर्गगता इव ॥२३॥ पुरवास्तु विचिन्वन्स कृष्णस्तु परवीरहा ॥ ददर्श विपुलं देशं सागरेणोपशोभितम् ॥२४॥ वाहना[illegible]हतं चैव सिकताताम्रमृत्तिकम् ॥ पुरलक्षणसंपन्नं कृतास्पदमिव श्रिया ॥ २५ ॥ सागरानिलसंवीतं सागराम्बुनिषेवितम् ॥ विषयं सिन्धुराजस्य शोभितं पुरलक्षणैः ॥ २६ ॥ तत्र रैवतको नाम पर्वतो नातिदूरतः ॥ मन्दरोदारशिखरस्सर्वतोभिविराजते॥२७॥ तत्रैकलव्यसंवासो द्रोणेनाध्युषितश्चिरम् ॥ प्रभूतपुरुषोपेतस्सर्वरत्नसमाकुलः ॥२८ ॥ विहारभूमिस्तत्रैव तस्य राज्ञस्सुनिर्मिता ॥ नाम्ना द्वारवतीनाम स्वायताष्टापदोपमा ॥ २९ ॥

ताम्रमृत्तिका यस्मिन् ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ अष्टापदोपमा शारिकाफलतुल्या दीर्घचतुरस्रद्वयसंबन्धवतीत्यर्थः ॥ २९ ॥

मतिः इच्छा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वास्तूनि गृहाणि निर्ममे विभज्यान् मनसा सङ्कल्पमात्रेण ॥ ३३॥३४॥३५॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पट्पञ्चा
शत्तमोऽध्याय ॥ ५६ ॥ सप्तपञ्चाशत्तमेऽस्मिन्मुचुकुन्दवशा हरि ॥ यवन घातयामास मानयच्छाकुर वरम् ॥ १ ॥ भगवन्निति ॥ १ ॥ परित्यज्य गत इत्यर्थः ॥ २ ॥

केशवेन मतिस्तत्र पुर्यर्थे विनिवेशिता ॥ निवेशं तत्र सैन्यानां रोचयन्ति स्म यादवा ॥ ३० ॥ ते रक्तसूर्यदिवसे तत्र यादवपुङ्गवा ॥ सेनापा लांश्च संचक्रुस्स्कन्धावारनिवेशनम् ॥ ३१ ॥ अवाय तत्र न्यवसत्केशवस्सह यादवै ॥ देशे पुरनिवेशाय स यदुप्रवरो विभु ॥ ३२ ॥ तस्यास्तु विधिवन्नाम वास्तूनि च गदाग्रज ॥ निर्ममे पुरुषश्रेष्ठो मनसा यादवोत्तम ॥ ३३ ॥ एव द्वारवती चैव पुरीं प्राप्य सबान्धवा ॥ सुखिनो न्यवस न्राजन्स्वर्गे देवगणा इव ॥ ३४ ॥ कृष्णोऽपि कालयवन ज्ञात्वा केशिनिषूदन ॥ जरासंधभयाच्चैव पुरीं द्वारवतीं ययौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभा रते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीप्रयाण नाम पट्पञ्चाशत्तमोऽध्याय ॥५६॥ ॥ छ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ भगवञ्छ्रोतुमि च्छामि विस्तरेण महात्मन ॥ चरित वासुदेवस्य यदुश्रेष्ठस्य धीमत ॥१॥ किमर्थं च परित्यज्य मथुरां मधुसूदन ॥ मध्यदेशस्य ककुद धाम लक्ष्म्याश्च केवलम् ॥ २ ॥ शृङ्गं पृथिव्यास्स्वालक्ष्य प्रभूतधनधान्यवत् ॥ आर्याढ्यजलभूयिष्ठमधिष्ठानवरोत्तमम् ॥ ३ ॥ अयुद्धेनैव दाशार्ह स्त्यक्तवान्द्विजसत्तम ॥ स कालयवनश्चापि कृष्णे किं प्रत्यपद्यत ॥४॥ द्वारकां च समासाद्य वारिदुर्गां जनार्दन ॥ किं चकार महाबाहुर्महायोगी महातपा ॥ ५ ॥ किंवीर्य कालयवन केन जातश्च वीर्यवान् ॥ यमसह्य समालक्ष्य व्यपयातो जनार्दन ॥६॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वृष्णीना मन्धकानां च गुरुर्गार्ग्य महामना ॥ ब्रह्मचारी पुरा भूत्वा न स्म दारान्स विन्दति ॥७॥ तथा हि वर्तमान तमूर्ध्वरेतसमव्ययम् ॥ श्यालोऽभि शस्तवान्गार्ग्यमपुमानिति राजनि ॥ ८ ॥ सोऽभिशस्तस्तदा राजन्नगरे त्वजित जये ॥ अलिप्सस्तु स्त्रिय चैव तपस्तेपे सुदारुणम् ॥९॥ ततो द्वादशवर्षाणि सोऽयश्चूर्णमभक्षयत् ॥ आराधयन्महादेवमचिन्त्य शूलपाणिनम् ॥ १० ॥ रुद्रस्तस्मै वर प्रादात्समर्थं युधि निग्रहे ॥ वृष्णीनाम न्धकानां च सर्वतेजोमय सुतम् ॥ ११ ॥ ततश्शुश्राव त राजा यवनाधिपतिर्वरम् ॥ पुत्रप्रसवजं देवादपुत्र पुत्रकामिता ॥ १२ ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ दाराम्लिपमानानपि न विन्दति नाभ्यगच्छत् ॥ ७ ॥ राजनि राजसमाजाम्॥८॥ अलिप्सन् अनिच्छन् कोपेन ॥ ९ ॥१०॥ ११॥ पुत्रस्य कामिता कामपिता ॥ १२ ॥

---

१ तस्मिन्—इति पाठ ।

तं गार्ग्यम् उपानाय्य स्वगृहमानाय्य ॥१३॥१४ ॥ मानुष्यां मानुषीरूपायामप्सरसि भार्यायां भार्यावद्वर्त्तमानायाम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥

स नृपस्तमुपानाय्य सान्त्वयित्वा द्विजोत्तमम् ॥ तं घोषमध्ये यवनो गोपस्त्रीषु समासृजत् ॥१३॥ गोपाली त्वप्सरास्तत्र गोपस्त्रीवेषधारिणी ॥
धारयामास गार्ग्यस्य गर्भं दुर्धरमच्युतम् ॥ १४ ॥ मानुष्यां गार्ग्यभार्यायां नियोगाच्छूलपाणिनः ॥ स कालयवनो नाम जज्ञे शूरो महाबलः
॥ १५ ॥ अपुत्रस्याथ राज्ञस्तु ववृधेऽन्तःपुरे शिशुः ॥ तस्मिन्नुपरते राजन्स कालयवनो नृपः ॥ १६ ॥ युद्धाभिकामो नृपतिः पर्यपृच्छद्द्वि
जोत्तमान् ॥ वृष्ण्यन्धककुलं तस्य नारदेन निवेदितम् ॥ १७ ॥ ज्ञात्वा तु वरदानं तन्नारदान्मधुसूदनः ॥ उपप्रैक्षत तेजस्वी वर्द्धन्तं यवनेषु
तम् ॥ १८ ॥ समृद्धो हि यदा राजा यवनानां महाबलः ॥ तत एवं नृपा म्लेच्छास्संश्रित्यानुययुस्तदा ॥ १९ ॥ शकास्तुषारा दरदाः पारदा
श्शृङ्गलाः खसाः ॥ पह्लवाश्शतशश्चान्ये म्लेच्छा हैमवतास्तथा ॥ २० ॥ स तैः परिवृतो राजा दस्युभिश्शलभैरिव ॥ नानावेषायुधैर्भीमैर्मथुरा
मभ्यवर्तत ॥ २१ ॥ गजवाजिखरोष्ट्राणामयुतैरर्बुदैरपि ॥ पृथिवीं कम्पयामास सैन्येन महता वृतः ॥२२॥ रेणुना सूर्यमार्गं तु समवच्छाद्य पा
र्थिवः ॥ मूत्रेण शकृता चैव सैन्येन संसृजे नदीम् ॥ २३॥ अश्वोष्ट्रशकृतां राशेर्निस्सृतेति जनाधिप ॥ ततोऽश्वशकृदित्येव नाम नद्या बभूव ह
॥ २४ ॥ तत्सैन्यं महदायाद्दै श्रुत्वा वृष्ण्यन्धकाग्रणीः ॥ वासुदेवस्समानाय्य ज्ञातीनिदमुवाच ह ॥ २५ ॥ इदं समुत्थितं घोरं वृष्ण्यन्धकभयं
महत् ॥ अवध्यश्चापि नश्शत्रुर्वरदानात्पिनाकिनः ॥ २६ ॥ सामादयोऽभ्युपायाश्च विहितास्तस्य सर्वशः ॥ मत्तो मदबलाभ्यां तु युद्धमेव चिकी
र्षति ॥ २७ ॥ एतावानिह वासश्च कथितो नारदेन मे॥ एतावति च वक्तव्यं सामैव परमं मतम् ॥२८॥ जरासंधश्च नो राजा नित्यमेव न मृष्यते॥
तथाऽन्ये पृथिवीपाला वृष्णिचक्रप्रतापिताः ॥२९॥ केचित्कंसवधाच्चापि विरक्तास्तद्गता नृपाः ॥ समाश्रित्य जरासंधमस्मानिच्छ[illegible] बाधितुम्
॥३०॥ बहवो ज्ञातयश्चैव यदूनां निहता नृपैः ॥ वर्द्धितुं नैव शक्ष्याम पुरेऽस्मिन्निति केशवः॥३१॥ अपयाने मतिं कृत्वा दूतं त[illegible] ससर्ज ह॥ततः
कुम्भे महासर्पं भिन्नाञ्जनचयोपमम् ॥३२॥ घोरमाशीविषं कृष्णं कृष्णः प्राक्षेपयत्तदा ॥ ततस्तं मुद्रयित्वा तु स्वेन दूतेन हारयत् ॥३३॥ निदर्श
नार्थं गोविन्दो भीषयामास तं नृपम् ॥ स दूतः कालयवने दर्शयामास तं घटम् ॥३४॥ कालसर्पोपमः कृष्ण इत्युक्त्वा भरतर्षभ ॥ तत्कालयवनो
बुद्ध्वा त्रासनं यादवैः कृतम् ॥ ३५ ॥ पिपीलिकानां चण्डानां पूरयामास तं घटम् ॥ स सर्पो बहुभिस्तीक्ष्णैस्सर्वतस्तैः पिपीलिकैः ॥ ३६ ॥

शलभैरिवेति बहुत्वे दृष्टान्तः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥२८ ॥ राजानोऽस्मान् ॥२९॥३०॥३१॥३२॥३३॥३४॥३५॥३६॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८॥४९॥ ५०॥ ५१॥५२ ॥५३॥५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥
मस्यमाण किलाङ्गेषु मस्मीभूतोऽभवत्तदा ॥ त मुद्रयित्वा तु घट तथैव यवनाधिप ॥ प्रेषयामास कृष्णाय बाहुल्यमुपवर्णयन् ॥३७॥ वासु
देवस्तु त दृष्ट्वा योग विहतमात्मन ॥ उत्सृज्य मथुरामाशु द्वारकामभिजग्मिवान ॥३८॥ वैरस्यान्तं विधित्सस्तु वासुदेवो महायशा ॥ निवेश्य
द्वारकां राजन्वृष्णीनाथास्य चैव ह ॥ ३९ ॥ पदाति पुरुषव्याघ्रो बाहुप्रहरणस्तदा ॥ आजगाम महावीर्यो मथुरां मधुसूदन ॥ ४०॥ त दृष्ट्वा
निर्ययो हृष्टस्तु कालयवनो रुषा ॥ प्रेक्षापूर्व च कृष्णोऽपि निश्चकर्प महाबल ॥४१॥अथान्वगच्छद्गोविन्द जिघृक्षुर्यवनेश्वर ॥न चैनमशकद्राजा
ग्रहीतु योगधर्मिणम् ॥ ४२ ॥ मान्धातुस्तु सुतो राजा मुचुकुन्दो महायशा ॥ पुरा देवासुरे युद्धे कृतकर्मा महाबल ॥ ४३ ॥ वरेण च्छन्दितो
देवैर्निद्रामेव गृहीतवान् ॥ श्रान्तस्य तस्य वागेव तदा प्रादुरभूत्किल ॥४४॥ प्रसुप्त बोधयेद्यो मां त दहेयमह सुरा ॥ चक्षुषा क्रोधदीप्तेन एवमाह
पुन पुन ॥ ४५ ॥ एवमस्त्विति त शक्र उवाच त्रिदशैस्सह ॥ स सुरैरभ्यनुज्ञातो ह्यद्रिराजमुपागमत् ॥ ४६ ॥ स पर्वतगुहां काञ्चित्प्रविश्य
श्रमकर्शित ॥ सुष्वाप कालमेत वै यावत्कृष्णस्य दर्शनम् ॥ ४७ ॥ तत्सर्व वासुदेवाय नारदेन निवेदितम् ॥ वरदान च देवेभ्यस्तेजस्तस्य च
भूपते ॥४८॥ कृष्णोऽनुगम्यमानश्च तेन म्लेच्छेन शत्रुणा ॥ तां गुहां मुचुकुन्दस्य प्रविवेश विनीतवत् ॥४९॥ शिर स्थाने तु राजर्षेर्मुचुकुन्दस्य
केशव ॥ सदर्शनपथ त्यक्त्वा तस्थौ बुद्धिमतां वर ॥५०॥ अनुप्रविश्य यवनो ददर्श पृथिवीपतिम् ॥ स त सुप्त कृतान्तामममाससाद सुदुर्मति
॥५१॥ वासुदेव तु त मत्वा घट्टयामास पार्थिवम् ॥ पादेनात्मविनाशाय शलभ पावक यथा ॥५२॥ मुचुकुन्दस्तु राजर्षि पादस्पर्शप्रबोधित ॥
निद्राच्छेदेन चुकोध पादस्पर्शेन तेन च ॥ ५३ ॥ सस्मृत्य स वर शक्रादवैक्षत तमग्रतः ॥ स दृष्टमात्र क्रोधेन प्रजज्वाल सर्वश ॥५४॥ ददाह
पावकस्त तु शुष्क वृक्षमिवाशनि ॥ क्षणेन कालयवन नेत्रतेजोविनिर्गत ॥ ५५ ॥ त वासुदेवश्श्रीमन्त चिरसुप्त नराधिपम् ॥ कृतकार्योऽब्रवी
द्धीमानिदं वचनमुत्तमम् ॥५६॥राजन्चिरप्रसुप्तोऽसि कथितो नारदेन मे ॥ कृतं मे सुमहत्कार्य स्वस्ति तेऽस्तु व्रजाम्यहम् ॥ ५७ ॥ वासुदेवमु
पालक्ष्य राजा ह्रस्व प्रमाणत ॥ परिष्कृत युग मेने कालेन महता तदा ॥५८॥ उवाच राजा गोविन्द को भवान्किमिहागत ॥ कश्च काल प्रसु
प्तस्य यदि जानासि कथ्यताम् ॥५९॥श्रीकृष्ण उवाच॥सोमवंशोद्भवो राजा ययातिर्नाम नाहुष ॥तस्य पुत्रो यदुर्ज्येष्ठस्तस्मात्चत्वारोऽन्ये यवीयस ॥६०॥
॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ चत्वार तुर्वसुर्द्रुह्युरनु पुरुरिति । यवीयसो यवीयांस ॥ ६० ॥

॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ अष्टपञ्चाशत्तमेऽथाध्याये त्वष्टारमाह्वयत् ॥ द्वारकातिविशेषान्यो हरिस्तेन विनिर्ममे ॥ १ ॥ तत इति ॥ १ ॥ २ ॥ रोहिण्यां रोहिणीनक्षत्रे श्रेष्ठे अहनि मन्दवासरे । "शनौ हि सुसमारम्भं

यदुवंशात्समुत्पन्नं वसुदेवात्मजं विभो ॥ वासुदेवं विजानीहि नृपते त्वामिहागतम् ॥ ६१ ॥ त्रेतायुगे प्रसुतोऽसि विदितो मेऽसि नारदात् ॥ इदं कलियुगं विद्धि किमन्यत्करवाणि ते ॥ ६२ ॥ मम शत्रुस्त्वया दग्धो देवदत्तवरो नृप ॥ अवध्यो यो मया संख्ये भवेद्वर्षशतैरपि ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ इत्युक्तस्स तु कृष्णेन निर्जगाम गुहामुखात् ॥ अन्वीयमानः कृष्णेन कृतकार्येण धीमता ॥ ६४ ॥ ततो ददर्श पृथिवीमावृतां ह्रस्वकैर्नरैः ॥ स्वल्पोत्साहैरल्पबलैरल्पवीर्यपराक्रमैः ॥ परेणाधिष्ठितं चैव राज्यं केवलमात्मनः ॥ ६५ ॥ प्रीत्या विसृज्य गोविन्दं प्रविवेश महद्वनम् ॥ हिमवन्तमगाद्राजा तपसे धृतमानसः ॥ ६६ ॥ ततस्स तप आस्थाय विनिर्मुच्य कलेवरम् ॥ आरुरोह दिवं राजा कर्मभिस्स्वैर्जिताशुभैः ॥ ६७ ॥ वासुदेवोऽपि धर्मात्मा उपायेन महामनाः ॥ घातयित्वात्मनश्शत्रुं तत्सैन्यं प्रत्यपद्यत ॥ ६८ ॥ प्रभूतरथहस्त्यश्ववर्मशस्त्रायुधध्वजम् ॥ आदायोपययौ धीमान्स सैन्यं निहतेश्वरम् ॥ ६९ ॥ निवेदयामास ततो नराधिपे तदुग्रसेने प्रतिपूर्णमानसः ॥ जनार्दनो द्वारवतीं च तां पुरीमशोभयत्तेन धनेन भूरिणा ॥ ७० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि कालयवनवधो नाम सप्तपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ ॥

वैशम्पायन उवाच ॥ ततः प्रभाते विमले भास्करे उदिते तदा ॥ कृतजाप्यो हृषीकेशो वनान्ते निषसाद ह ॥ १ ॥ परिचक्राम तं देशं दुर्गस्थानदिदृक्षया ॥ उपतस्थुः कुलप्राग्र्याः यादवा यदुनन्दनम् ॥ २ ॥ रोहिण्यामहनि श्रेष्ठे स्वस्ति वाच्य द्विजोत्तमान् ॥ पुण्याहघोषैर्विपुलैर्दुर्गस्यारब्धवान्क्रियाम् ॥ ३ ॥ ततः पङ्कजपत्राक्षो यादवान्केशिसूदनः ॥ प्रोवाच वदतां श्रेष्ठो देवान्वृत्ररिपुर्यथा ॥ ४ ॥ कल्पितेयं मया भूमि[illegible]ध्वं देवसद्मवत् ॥ नाम चास्याः कृतं पुर्याः ख्यातिं यदुपयास्यति ॥ ५ ॥ इयं द्वारवती नाम पृथिव्यां निर्मिता मया ॥ भविष्यति [illegible]स्या शक्रस्येवामरावती ॥ ६ ॥ तान्येवास्याः कारयिष्ये चिह्नान्यायतनानि च ॥ चत्वरान्राजमार्गांश्च सम्यगन्तःपुराणि च ॥ ७ ॥ देवा इवात्र मोदन्तु भवन्तो विगतज्वराः ॥ बाधमाना रिपूनुग्रानुग्रसेनपुरोगमाः ॥ ८ ॥ गृह्यन्तां वेश्मवास्तूनि कल्प्यन्तां त्रिकचत्वराः ॥ मीयन्तां राजमार्गाश्च प्रासादस्य च या गतिः ॥ ९ ॥

कृतवानीश्वरः स्वयम् ।" इति वचनात ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्रिकं तिसृभिः अट्टपङ्क्तिभिः कल्पितं त्रिकोणं । त्रिकं चत्वरं चतसृभिश्चतुरस्रं तदेवं राजमार्गः द्वाभ्यां पण्यपङ्क्तिभ्यां कल्पितदीर्घरथ्यारूपः ॥ ९ ॥

शिल्पिमुख्यानाम् आज्ञापका इति शेष ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ स्थपतीन् वास्तुकर्मज्ञान् सूत्रधारान् ॥ १३ ॥ १४॥ संस्कारान् कण्टकाद्युद्वासनचयारोपादीन् ॥ १५ ॥ ब्रह्मादीनां, "द्वारे पितामह विधात्" इत्यादिशास्त्रोक्तानां गृहमध्यदेवतानाम् ॥ १६ ॥ चतुर्वेदानीति पाठे वेदाः शुक्लाशाद्यस्तद्वन्ति तांश्च तत्तत्स्थापनपूर्वकं

प्रेष्यन्तां शिल्पिमुख्यानां युक्तानां वेश्मकर्मसु ॥ नियुज्यन्तां च देशेषु प्रेष्यकर्मकरा जना' ॥ १० ॥ एवमुक्ते तु यदवो गृहसम्रस्तत्परा' ॥ यथानिवेशं सहृष्टाश्चकुर्वास्तुपरिग्रहम् ॥ ११ ॥ सूत्रहस्तास्ततो मान चक्रुर्यादवसत्तमा ॥ पुण्येऽहनि महाराज द्विजातीनभिपूज्य च ॥ १२ ॥ वास्तुदेवतकर्माणि विधिना कारयन्ति च ॥ स्थपतीनथ गोविन्दस्तत्रोवाच महामति' ॥ १३ ॥ अस्मदर्थे सुविहितं क्रियतामत्र मन्दिरम् ॥ विविक्तचत्वरपर्यं सुनिविष्टेष्टदेवतम् ॥ १४ ॥ ते तथेति महाबाहुमुक्त्वा स्थपतयस्तदा ॥ दुर्गकर्माणि संस्कारानुपकल्प्य यथाविधि ॥ १५ ॥ यथान्याय निर्ममिरे दुर्गाण्यायतनानि च ॥ स्थानानि निदधुश्चात्र ब्रह्मादीनां यथाक्रमम् ॥१६॥ अपामग्नेस्सुरेशस्य इषदोलूखलस्य च ॥ चातुर्वेदानि चत्वारि द्वाराणि निदधुश्च ते ॥१७॥ शुद्धाक्षमैन्द्रं भल्लाट पुष्पदन्त तथैव च ॥ तेषु वेश्मसु युक्तेषु यादवेषु महात्मसु ॥१८॥ पुर्यां क्षिप्र निवेशार्थं चिन्तयामास माधव' ॥ तस्य देवोत्थिता बुद्धिर्विमलाक्षिप्रकारिणी ॥ १९ ॥ पुर्यां प्रियकरी सा वै यदूनामभिवर्द्धिनी ॥ शिल्पिमुख्यस्तु देवानां प्रजापतिसुत' प्रभुः ॥ २० ॥ विश्वकर्मा स्वमत्या वै पुरीं संस्थापयिष्यति ॥ मनसा समनुध्याय तस्यागमनकारणात् ॥ त्रिदशाभिमुख' कृष्णो विविक्ते समपद्यत ॥ २१ ॥ तस्मिन्नेव तत' काले शिल्पाचार्यो महामति' ॥ विश्वकर्मा सुरश्रेष्ठ कृष्णस्य प्रमुखे स्थित' ॥२२॥ विश्वकर्मोवाच ॥ शक्रेण प्रेषित' क्षिप्र तव विष्णो धृतव्रत ॥ किंकरस्समनुप्राप्तश्शाधि मां किं करोमि ते ॥ २३ ॥ यथाऽसौ देवदेवो मे शङ्करश्च यथाऽव्ययः ॥ तथा त्व देवमान्यो मे विशेषो नास्ति व' प्रभो ॥ २४॥ त्रैलोक्यव्यापिकां वाचमुत्सृजस्व महाभुज ॥ एषोऽस्मि परिहृष्टार्थं किं करोमि प्रशाधि माम् ॥२५॥ श्रुत्वा विनीतं वचन केशवो विश्वकर्मण ॥ प्रत्युवाच यदुश्रेष्ठ' कंसारिरतुल वच ॥ २६ ॥ श्रुतार्थो देवगुह्यस्य भवान्यत्र वय स्थिता' ॥ अवश्यं त्विह कर्तव्य सदन मे सुरोत्तम ॥ २७ ॥ तदिय पूः प्रकाशार्थं निवेश्या मयि सुव्रत ॥ मत्प्रभावानुरूपैश्च गृहैश्चैव समन्तत' ॥ २८ ॥ उत्तमा च पृथिव्यां वै यथा स्वर्गेऽमरावती ॥ तथैव हि त्वया कार्या शक्तो ह्यसि महामते ॥ २९ ॥

पूजयेदित्यर्थ' ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥२१ ॥ २२ ॥२३॥ यथा मे महादयो मान्यास्तथा त्व देवमान्यो ब्रह्मादीनां मान्योऽसि । व' युष्मच' पूजायां बहुत्व विशेषो विशिष्टत्व नास्ति ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥ प्रकाशार्थं स्वकौशलस्य मयि मन्निमित्तम् ॥ २८ ॥ २९ ॥

मम स्थानं वैकुण्ठमिदं रहस्यं कार्यम् ॥ ३० ॥ मताश्वरः मतिमतां प्रभुः ॥ ३१ ॥ पुरी पुर्यर्थो भूमिः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मारुतेन योगेन वायुसंकोचनप्रधानेन ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्राग्र्यतोरणा श्रेष्ठवन्दनमालिका ॥ ४२ ॥ परिचर्याक्षयं स्नानादिगृहम् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ पृथिवीम्

मम स्थानमिदं कार्यं यथा वै त्रिदिवे तथा ॥ मर्त्याः पश्यन्तु मे लक्ष्मीं पुर्यां यदुकुलस्य च ॥३०॥ एवमुक्तस्ततः प्राह विश्वकर्मा मतीश्वरः ॥ कृष्णमक्लिष्टकर्माणं देवामित्रविनाशनम् ॥ ३१ ॥ सर्वमेतत्करिष्यामि यत्त्वयाऽभिहितं प्रभो ॥ पुरी त्वियं जनस्यास्य न पर्याप्ता भविष्यति ॥ ३२ ॥ भविष्यति च विस्तीर्णा वृद्धिरस्यास्तु शोभना ॥ चत्वारः सागरा ह्यस्यां विचरिष्यन्ति रूपिणः ॥३३॥ यदीच्छेत्सागरः किंचिदुत्स्रष्टुमपि तोयराट् ॥ ततस्त्वायतलक्षण्या पुरी स्यात्पुरुषोत्तम ॥ ३४ ॥ एवमुक्तस्ततः कृष्णः प्रागेव कृतनिश्चयः ॥ सागरं सरितां नाथमुवाच वदतां वरः ॥ ३५ ॥ समुद्र दश च द्वे च योजनानि जलाशये ॥ प्रतिसंह्रियतामात्मा यद्यस्ति मयि मान्यता ॥ ३६ ॥ अवकाशे त्वया दत्ते पुरीयं मामकं बलम् ॥ पर्याप्तविषया रम्या समग्रं विसहिष्यति ॥ ३७ ॥ ततः कृष्णस्य वचनं श्रुत्वा नदनदीपतिः ॥ स मारुतेन योगेन उत्ससर्ज जलाशयम् ॥३८॥ विश्वकर्मा ततः प्रीतः पुर्यास्संलक्ष्य वास्तु तत् ॥ गोविन्दे चैव सन्मानं कृतवान्सागरस्तदा ॥ ३९ ॥ विश्वकर्मा ततः कृष्णमुवाच यदुनन्दनम् ॥ अद्यप्रभृति गोविन्द सर्वे समधिरोहत ॥४०॥ मनसा निर्मिता चेयं मया पूः प्रवरा विभो ॥ अचिरेणैव कालेन गृहसंबाधमालिनी ॥ ४१ ॥ भविष्यति पुरी रम्या सुद्वारा प्राग्र्यतोरणा ॥ चयाट्टालककेयूरा पृथिव्यां ककुदोपमा ॥ ४२ ॥ अन्तःपुरं च कृष्णस्य परिचर्याक्षयं महत् ॥ चकार तस्यां पुर्यां वै देशे त्रिदशपूजिते ॥ ४३ ॥ ततस्सा निर्मिता कान्ता पुरी द्वारावती तदा ॥ मानसेन प्रयत्नेन वैष्णवी विश्वकर्मणा ॥ ४४ ॥ विधानविहितद्वारा प्राकारवरशोभिता ॥ परिखाचयसंगुप्ता साट्टप्राकारतोरणा ॥ ४५॥ कान्तनारी[illegible]गणा वणिग्भिरुपशोभिता ॥ नानापण्यगणाकीर्णा खेचरीव च गां गता ॥ ४६ ॥ प्रपावापीप्रसन्नोदा उद्यानैरुपशोभिता ॥ समन्ततस्[illegible]ङ्गी वनितेवा[illegible]यतेक्षणा ॥ ४७ ॥ समृद्धचत्वरवती वेश्मोत्तमघनाचिता ॥ रथ्याकोटिसहस्राढ्या शुभ्रराजपथोत्तरा ॥ ४८ ॥ भूषयन्ती समुद्रं सा स्वर्गमिन्द्रपुरी यथा ॥ पृथिव्यां सर्वरत्नानामेका निचयशालिनी ॥ ४९ ॥ सुराणामपि सुक्षेत्रा सामन्तक्षोभकारिणी ॥ अभ्रकाशं तदाकाशं प्रासादैरुपकुर्वती ॥ ५० ॥ पृथिव्यां पृथुराष्ट्रायां जनौघप्रतिनादिता ॥ ओघैश्च वारिराजस्य शिशिरीकृतमारुता ॥ ५१ ॥

॥ ४६ ॥ ४७ ॥ वेश्मोत्तमेषु उच्चवेश्मसु घनाचिता मेघव्याप्ता अत्युच्चेत्यर्थः ॥ ४८ ॥ निचयशालिनी समृद्धिमती ॥ ४९ ॥ सुक्षेत्रा पुण्याधिवसतिः ॥ ५० ॥ ५१ ॥

॥ ५२ ॥ ५३ ॥ उवमभैरत्युच्चसौधै उपावृतः छायया पिहित महापथो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८॥५९॥६०॥६१॥ ६२ ॥ अनरितं

अनूपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥५२॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन संवृता ॥ हिरण्य प्रतिवर्णैश्च गृहैर्गम्भीरनिस्स्वनैः ॥ ५३ ॥ शुभ्रमेघप्रतीकाशैर्द्वारैस्सौधैश्च शोभिता ॥ क्वचित्क्वचिदुदग्रामैरुपावृतमहापथा ॥ ५४ ॥ तामावस त्पुरीं कृष्णास्सर्वे यादवनन्दनाः ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम खमिव भासयन् ॥ ५५ ॥ विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम त्रिदिवं देवो गोविन्देनाभिपूजितः ॥ ५६ ॥ भूयश्च बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विदितात्मनः ॥ जनानिमान्धनौघैश्च तर्पयेयमहं यदि ॥ ५७ ॥ स वैश्रवणसस्पृष्ट निधीनामुत्तमं निधिम् ॥ शङ्खमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभुः ॥५८॥स शङ्खः केशवाह्वानं ज्ञात्वा हि निधिराट् स्वयम्॥ आजगाम समीपं वै तस्य द्वारवतीपतेः ॥५९॥ स शङ्खः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवनिं गतः ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवणं तथा ॥६०॥ भगवन्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा ॥ नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१॥ तमुवाच हृषीकेशश्शङ्खं गुह्यकमुत्तमम् ॥ जना कृशधना येऽस्मिंस्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशितं द्रष्टुं कृशं मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्तं नगर्यां निर्धनं नरम् ॥ ६३ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा शासनं मूर्ध्ना निधिराट् केशवस्य ह ॥ निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनौघैरभिवर्षंश्च चक्रुस्सर्वं तथा च ते ॥ नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥६५॥ कृशो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा केशवस्य महात्मनः ॥ ६६ ॥ चकार वायोराह्वानं भूयश्च पुरुषोत्तमः ॥ तत्रस्थ एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥६७ ॥ प्राणयोनिस्तु भूतानां सुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यवरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्यं सर्वगेनाशुगामिना ॥ यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि तवानघ ॥ ६९ ॥ तमुवाच ततः कृष्णो रहस्यं पुरुषो हरिः ॥ मारुतं जगतः प्राणं रूपिणं समुपस्थितम् ॥७०॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य सहामरैः ॥ सभां सुधर्मामादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ॥७१॥ यादवा धार्मिका ह्येते विक्रान्ताश्च सहस्रशः ॥ तस्यां विशेयुरेते वै न तु या कृत्रिमा भवेत् ॥७२॥ या ह्यक्षया सभा रम्या कामगा कामरूपिणी ॥ सा यदून्धारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ॥७३॥ संगृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लि ष्टकर्मणः॥वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम्॥७४॥सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्यं निवेद्य च॥सभां सुधर्मामादाय पुनरायान्महीतलम्॥७५॥

निरभ्रम् ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥८०॥ स्थविरान्दशेति वक्ष्यमाणान् । "उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वभ्यन्तरा दश॥" इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥छ॥

सुधर्माय सुधर्मां तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा यदुमुख्यानां देवानां त्रिदिवे यथा॥७७॥ एवं दिव्यैश्च भोगश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः॥ द्रव्यैरलंकरोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥७८॥ मर्यादाश्चैव संचक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥७९॥ उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाधृष्टिं विकद्रुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥८१॥ रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्सात्यकिः कृतः ॥८२॥ विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ मुमुदे यदुभिस्सार्द्धं लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तवान्बलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः प्रतापवान् ॥ नृपानुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥१॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूषणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल ॥ २ ॥ दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रमामितौजसम् ॥ सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥३॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम्॥ सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥ कृताप्रियं च कृष्णेन वेणुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा क्राथं श्रुतधर्माणमेव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलश्शाल्वो महाबलः ॥ भूरिश्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवरार्थं संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नृपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभूतो द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

अथैकोनषष्टितमे गत्वा कुण्डिनमोजसा ।। रामोऽपरान्समासज्य रुक्मिणीमहरद्धरिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्तं दीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह सुताया–इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्प्रचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कीलितशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८॥९॥१०॥

॥ ५२ ॥ १३ ॥ उदमार्गैरत्युदसौधे उपावृतः छायया विहितः महापथो यस्यां सा ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८॥५९॥६०॥६१॥ ६२ ॥ अनश्रितं

अनूपोपवने कान्ते कान्त्या जनमनोहरा ॥ सतारका द्यौरिव सा द्वारका प्रत्यराजत ॥५२॥ प्राकारेणार्कवर्णेन शातकौम्भेन संवृता ॥ हिरण्य
प्रतिवर्णैश्च गृहैर्गम्भीरनिस्स्वनैः ॥ ५३ ॥ शुभ्रमेघप्रतीकाशैर्द्वारैस्सौधैश्च शोभिता ॥ क्वचित्कचिद्धुद्धमार्गैरुपावृतमहापथा ॥ ५४ ॥ तामावस
त्पुरीं कृष्णस्सर्वैं यादवनन्दना ॥ अभिप्रेतजनाकीर्णां सोम खमिव भासयन् ॥ ५५ ॥ विश्वकर्मा च तां कृत्वा पुरीं शक्रपुरीमिव ॥ जगाम
त्रिदिवं देवो गोविन्देनाभिपूजित ॥ ५६ ॥ भूयश्च बुद्धिरभवत्कृष्णस्य विदितात्मनः ॥ जनानिमान्धनौघैश्च तर्पयेयमह यदि ॥ ५७ ॥ स
वैश्रवणसस्पृष्ट निधीनामुत्तमं निधिम् ॥ शङ्खमाह्वयतोपेन्द्रो निशि स्वे भवने प्रभु ॥५८॥ स शङ्ख केशवाह्वान ज्ञात्वा हि निधिराट् स्वयम्॥
आजगाम समीप वै तस्य द्वारवतीपते ॥५९॥ स शङ्खः प्राञ्जलिर्भूत्वा विनयादवनिं गत ॥ कृष्णं विज्ञापयामास यथा वैश्रवण तथा ॥६०॥
भगवान्किं मया कार्यं सुराणां वित्तरक्षिणा ॥ नियोजय महाबाहो यत्कार्यं यदुनन्दन ॥ ६१॥ तमुवाच हृषीकेशश्शङ्खगुह्यकमुत्तमम् ॥ जना
कृशधना येऽस्मिंस्तान्धनेनाभिपूरय ॥ ६२ ॥ नेच्छाम्यनशित [illegible] कृश मलिनमेव च ॥ देहीति चैव याचन्त नगर्यां निर्धनं नरम् ॥ ६३ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ गृहीत्वा शासन मूर्ध्ना निधिराट् केशवस्य ह ॥ निधीनाज्ञापयामास द्वारवत्यां गृहे गृहे ॥ ६४ ॥ धनौघैरभिवर्षध्व
चक्रुस्सर्वं तथा च ते ॥ नाधनो विद्यते तत्र क्षीणभाग्योऽपि वा नरः ॥६५॥ कृशो वा मलिनो वाऽपि द्वारवत्यां कथञ्चन ॥ द्वारवत्यां पुरि पुरा
केशवस्य महात्मन ॥ ६६ ॥ चकार वायोराह्वान भूयश्च पुरुषोत्तमः ॥ तत्रस्य एव भगवान्यादवानां प्रियङ्करः ॥६७ ॥ प्राणयोनिस्तु भूताना
मुपतस्थे गदाधरम् ॥ एकमासीनमेकान्ते देवगुह्यधरं प्रभुम् ॥ ६८ ॥ किं मया देव कर्तव्य सर्वगेनाशुगामिना ॥ यथैव दूतो देवानां तथैवास्मि
तवानघ ॥ ६९ ॥ तमुवाच तत कृष्णो रहस्य पुरुषो हरि ॥ मारुत जगत प्राण रूपिण समुपस्थितम् ॥७०॥ गच्छ मारुत देवेशमनुमान्य
सहामरै ॥ सभां सुधर्मामादाय देवेभ्यस्त्वमिहानय ॥७१॥ यादवा धार्मिका ह्येते विक्रान्ताश्च सहस्रश ॥ तस्यां विशेयुरेते वै न तु या कृत्रिमा
भवेत् ॥७२॥ या ह्यक्षया सभा गम्या कामगा कामरूपिणी ॥ सा यदून्धारयेत्सर्वान्यथैव त्रिदशांस्तथा ॥७३॥ संगृह्य वचनं तस्य कृष्णस्याक्लि
ष्टकर्मण ॥वायुरात्मोपमगतिर्जगाम त्रिदिवालयम्॥७४॥सोऽनुमान्य सुरान्सर्वान्कृष्णवाक्य निवेद्य च॥सभां सुधर्मामादाय पुनरायान्महीतलम्॥७५॥

निरज्म ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥

॥ ७६ ॥ ७७॥ ७८ ॥ ७९ ॥ काश्यं सान्दीपनिम् ॥८०॥ स्थविरान्दशेति वक्ष्यमाणान् । "उद्धवो वासुदेवश्च कङ्को विपृथुरेव च॥ श्वफल्कश्चित्रकश्चैव गदः सत्यक एव च ॥ बलभद्रः पृथुश्चैव मन्त्रेष्वभ्यन्तरा दश॥" इति ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥छ॥

सुधर्माय सुधर्मां तां कृष्णायाक्लिष्टकारिणे ॥ देवो देवसभां दत्त्वा वायुरन्तरधीयत ॥ ७६ ॥ द्वारवत्यास्तु सा मध्ये केशवेन निवेशिता ॥ सुधर्मा यदुमुख्यानां देवानां त्रिदिवे यथा॥७७॥ एवं दिव्यैश्च भौमैश्च जलजैश्चाव्ययो हरिः॥ द्रव्यैरलंकरोति स्म पुरीं स्वां प्रमदामिव ॥७८॥ मर्यादाश्चैव संचक्रे श्रेणीश्च प्रकृतीस्तथा ॥ बलाध्यक्षांश्च युक्तांश्च प्रकृतीशांस्तथैव च ॥७९॥ उग्रसेनं नरपतिं काश्यं चापि पुरोहितम् ॥ सेनापतिमनाधृष्टिं विकद्रुं मन्त्रिपुङ्गवम् ॥ ८० ॥ यादवानां कुलकरान्स्थविरान्दश तत्र वै ॥ मतिमान्स्थापयामास सर्वकार्येष्वनन्तरान् ॥८१॥ रथेष्वतिरथो यन्ता दारुकः केशवस्य वै ॥ योधमुख्यश्च योधानां प्रवरस्सात्यकिः कृतः ॥८२॥ विधानमेवं कृत्वाऽथ कृष्णः पुर्यामनिन्दितः ॥ मुमुदे यदुभिस्सार्द्धं लोकस्रष्टा महीतले ॥ ८३ ॥ रेवतस्याथ कन्यां च रेवतीं शीलसंमताम् ॥ प्राप्तवान्बलदेवस्तु कृष्णस्यानुमते तदा ॥ ८४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि द्वारावतीनिर्माणं नामाष्टपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ एतस्मिन्नेव काले तु जरासंधः प्रतापवान् ॥ नृपानुद्योजयामास चेदिराजप्रियेप्सया ॥१॥ सुताया भीष्मकस्याथ रुक्मिण्या रुक्मभूषणः ॥ शिशुपालस्य नृपतेर्विवाहो भविता किल ॥ २ ॥ दन्तवक्रस्य तनयं सुवक्रमामितौजसम् ॥ सहस्राक्षसमं युद्धे मायाशतविशारदम् ॥३॥ पौण्ड्रस्य वासुदेवस्य तथा पुत्रं महाबलम्॥ सुदेवं वीर्यसंपन्नं पृथगक्षौहिणीपतिम् ॥ ४ ॥ एकलव्यस्य पुत्रं च वीर्यवन्तं महाबलम् ॥ पुत्रं च पाण्ड्यराजस्य कलिङ्गाधिपतिं तथा ॥ ५ ॥ कृताप्रियं च कृष्णेन वेणुदारिं नराधिपम् ॥ अंशुमन्तं तथा क्राथं श्रुतधर्माणमेव च ॥ ६ ॥ निर्वृत्तशत्रुं कालिङ्गं गान्धाराधिपतिं तथा ॥ प्रसह्य च महावीर्यं कौशाम्ब्यधिपमेव च ॥ ७ ॥ भगदत्तो महासेनश्शलश्शाल्वो महाबलः ॥ भूरिश्रवा महासेनः कुन्तिवीर्यश्च वीर्यवान् ॥ स्वयंवरार्थं संप्राप्ता भोजराजनिवेशने ॥ ८ ॥ जनमेजय उवाच ॥ कस्मिन्देशे नृपो जज्ञे रुक्मी वेदविदां वरः ॥ कस्यान्ववाये द्युतिमान्संभूतो द्विजसत्तम ॥ ९ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ राजर्षेर्यादवस्यासीद्विदर्भो नाम वै सुतः ॥ विन्ध्यस्य दक्षिणे पार्श्वे विदर्भायां न्यवेशयत् ॥ १० ॥

अथैकोनषष्टितमे गत्वा कुण्डिनमोजसा ॥ रामोऽपरान्समासज्य रुक्मिणीमहरद्धरिः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ चेदिराजो दमघोषः तस्य प्रियं शिशुपालाख्यपुत्रस्य विवाहस्तदीप्सया ॥ १ ॥ तदेवाह सुताया—इति ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निवृत्ताः निष्प्रचाराः शत्रवो यस्य निवृत्तशत्रुं कीलितशत्रुमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८॥९॥१०॥

। ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ भयादाकर्णनात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनीथस्य सुनीथपुत्रस्य शिशुपालस्य ॥१९॥२०॥२१॥२२॥२३॥
सुनीथः सुतं शिशुपालं ददौ तस्य सहकारी भूपादिति ॥ २४ ॥ वृष्णीनां तु सदानिति शेषः ॥ २५ ॥ तत्र निमित्तमाह—जामातेति ॥ २६ ॥ वरयामास जरा
क्रथकैशिकमुख्यास्तु पुत्रास्तस्य महाबलाः ॥ बभूवुर्वीर्यसंपन्ना पृथग्वंशकरा नृपा ॥ ११ ॥ तस्यान्ववाये भीमस्य जज्ञिरे वृष्णयो नृपा ॥
क्रथस्य त्वंशुमान्वंशो भीष्मकः कैशिकस्य तु ॥ १२ ॥ हिरण्यरोमेत्याहुर्यं दाक्षिणात्येश्वरं नृपा ॥ आगस्त्यगुप्तामाशां च कुण्डिनस्थोऽन्वशा
नृप ॥ १३ ॥ रुक्मी तस्याभवत्पुत्रो रुक्मिणी च विशांपते ॥ रुक्मी चास्त्राणि दिव्यानि द्रुमात्प्राप महाबल ॥ १४ ॥ जामदग्न्यात्तथा रामा
द्ब्राह्ममस्त्रमवाप्तवान् ॥ प्रास्पर्धत स कृष्णेन नित्यमद्भुतकर्मणा ॥१५ ॥ रुक्मिणी त्वभवद्राजन्रूपेणासदृशी भुवि ॥ चकमे वासुदेवस्तां श्रवादेव
महाद्युतिः ॥ १६ ॥ स तया चाभिलषितः श्रवादेव जनार्दन ॥ तेजोवीर्यबलोपेतस्स मे भर्ता भवेदिति ॥ १७ ॥ तां ददौ न च कृष्णाय द्वेषा
द्रुक्मी महाबल ॥ कंसस्य वधसंतापात्कृष्णायामिततेजसे ॥ याचमानाय कंसस्य द्वेष्योऽयमिति चिन्तयन् ॥१८॥ चैद्यस्यार्थे सुनीथस्य जरा
सन्धस्तु भूमिप ॥ वरयामास तां राजा भीष्मकं भीमविक्रमम् ॥१९॥ चेदिराजस्य तु वसोरासीत्पुत्रो बृहद्रथः ॥ मगधेषु पुरा येन निर्मितोऽसौ
गिरिव्रज ॥ २० ॥ तस्यान्ववाये जज्ञेऽसौ जरासंधो महाबल ॥ वसोरेव तदा वंशे दमघोषोऽपि चेदिराट् ॥ २१ ॥ दमघोषस्य पुत्रास्तु पञ्च
भीमपराक्रमाः ॥ भगिन्यां वसुदेवस्य श्रुतश्रवसि जज्ञिरे ॥२२॥ शिशुपालो दशग्रीवो रैभ्योऽथोपदिशो बली ॥ सर्वास्त्रकुशला वीरा वीर्यवन्तो
महाबला ॥ २३ ॥ ज्ञातेस्समानवंशस्य सुनीथं प्रददौ सुतम् ॥ जरासंधस्तु सुतवद्दर्शेन जुगोप च ॥ २४ ॥ जरासंधं पुरस्कृत्य वृष्णिशत्रु
महाबलम् ॥ कृतान्यागांसि चैद्येन वृष्णीनां चाप्रियैषिणा ॥२५॥ जामाता त्वभवत्तस्य कंसस्तस्मिन्हते युधि ॥ कृष्णार्थं वैरमभवज्जरासंधस्य
वृष्णिभि ॥ २६ ॥ भीष्मकं वरयामास सुनीथार्थे च रुक्मिणीम् ॥ तां ददौ भीष्मकश्चापि शिशुपालाय वीर्यवान् ॥२७॥ ततश्चैद्यमुपादाय
जरासंधो नराधिप ॥ ययौ विदर्भान्सहितो दन्तवक्त्रेण वाग्मिना ॥ २८ ॥ अनुज्ञातश्च पौण्ड्रेण वासुदेवेन धीमता ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गनामीश्व
रस्स महाबल ॥ २९ ॥ मानयिष्यंश्च तान्रुक्मी प्रत्युद्गम्य नराधिपान् ॥ वरया पूजयोपेतांस्तान्निनाय पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ पितृष्वसुः प्रियार्थं
च रामकृष्णावुभावपि ॥ प्रययुर्वृष्णयश्चान्ये रथैस्तत्र बलान्विता ॥ ३१ ॥
सध सुनीथार्थे शिशुपालार्थे ॥ २७ ॥ वाग्मिना मध्यमा सह सहायेन वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥

क्रथकैशिकानां देशानां भर्ता ज्येष्ठो दमघोषः ॥ ३२ ॥ चतुर्युजा चतुरश्ववता ऐन्द्रे ज्येष्ठानक्षत्रे ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥प्रभासद्भिः

क्रथकैशिकभर्ता तान्प्रतिगृह्य यथाविधि ॥ पूजयामास पूजार्हान्बहिश्चैव न्यवेशयत् ॥ ३२ ॥ श्वो भाविनि विवाहे च रुक्मिणी निर्ययौ बहिः॥ चतुर्युजा रथेनैन्द्रे देवतायतने शुभे ॥ ३३ ॥ इन्द्राणीमर्चयिष्यन्ती कृतकौतुकमङ्गला ॥ दीप्यमानेन वपुषा बलेन महतावृता॥३४॥ तां ददर्श तदा कृष्णो लक्ष्मीं साक्षादिव स्थिताम् ॥ रूपेणाग्र्येण संपन्नां देवतायतनान्तिके ॥ ३५ ॥ वह्नेरिव शिखां दीप्तां मायां भूमिगतामिव ॥ पृथिवीमिव गम्भीरामुत्थितां पृथिवीतलात् ॥ ३६ ॥ मरीचिमिव सोमस्य सौम्यां स्त्रीविग्रहां भुवि ॥ श्रीमिवाग्र्यां विना पद्मं भविष्यां श्रीसहायिनीम्॥ कृष्णेन मनसा दृष्टां दुर्निरीक्ष्यां सुरैरपि ॥३७॥ श्यामावदाता सा ह्यासीत्पृथुचार्वायतेक्षणा ॥ ताम्रौष्ठनयनापाङ्गी पीनोरुजघनस्तनी ॥३८॥ बृहती चारुसर्वाङ्गी तन्वी शशिसितानना ॥ ताम्रतुङ्गनखी सुभ्रूर्नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ३९ ॥ अत्यर्थं रूपतः कान्ता पीनश्रोणिपयोधरा ॥ तीक्ष्णशुक्लैस्समैर्दन्तैः प्रभासद्भिरलंकृता ॥ ४० ॥ अनन्या प्रमदा लोके रूपेण यशसा श्रिया ॥ रुक्मिणी रूपिणी देवी पाण्डुरक्षौमवासिनी ॥ ४१ ॥ तां दृष्ट्वा ववृधे कामः कृष्णस्य प्रियदर्शनाम् ॥ हविषेवानलस्यार्चिर्मनस्तस्यां समादधत् ॥ ४२ ॥ रामेण सह निश्चित्य केशवस्तु महाबलः ॥तत्प्रमाथेऽकरोद्बुद्धिं वृष्णिभिः प्रणिधाय च॥४३॥कृते तु देवताकार्ये निष्क्रामन्तीं सुरालयात् ॥ उन्मथ्य सहसा कृष्णः स्वं निनाय रथोत्तमम् ॥ ४४ ॥ वृक्षमुत्पाट्य रामोऽपि जघानापततः परान् ॥ समनह्यन्त दाशार्हास्तदाज्ञताश्च सर्वशः ॥ ४५ ॥ ते रथैर्विविधाकारैस्ससमुच्छ्रितमहाध्वजैः ॥वाजिभिर्वारणैश्चैव परिवव्रुर्हलायुधम् ॥ ४६ ॥ आदाय रुक्मिणीं कृष्णो जगामाशु पुरीं प्रति ॥ रामे भार[illegible]सज्य युयुधाने च वीर्यवान् ॥ ४७ ॥ अक्रूरे विपृथौ चैव गदे च कृतवर्मणि ॥ चक्रदेवे सुदेवे च सारणे च महाबले ॥ ४८ ॥ निर्वृत्त[illegible]वक्रान्ते भङ्गकारे विदूरथे ॥ उग्रसेनात्मजे कङ्के शतद्युम्ने च केशवः ॥ ४९ ॥ राजाधिदेवे मृदुरे प्रसेने चित्रके तथा ॥ अतिदान्ते बृह[illegible]श्वफल्के सत्यके पृथौ ॥ ५० ॥ वृष्ण्यन्धकेषु चान्येषु मुख्येषु मधुसूदनः ॥ गुरुमासज्य तं भारं ययौ द्वारवतीं प्रति ॥५१॥ दन्तवक्रो जरासंधः शिशुपालश्च वीर्यवान् ॥ सन्नद्धा निर्ययुः क्रुद्धा जिघांसन्तो जनार्दनम्॥ ५२ ॥ अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ॥ निर्ययौ चेदिराजस्तु भ्रातृभिः स महारथैः ॥ ५३ ॥ तान्प्रत्यगृह्णन्संरब्धा वृष्णिवीरा महारथाः ॥ संकर्षणं पुरस्कृत्य वासवं मारुतो यथा ॥ ५४ ॥

प्रकर्षेण भासमानैः॥४०॥४१॥४२॥प्रमाथे हरणे प्रणिधाय निवेद्य ॥४३॥४४॥४५॥४६॥युयुधाने सात्यकौ ॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥५३॥५४॥

॥ ५५ ॥ कारूषो दन्तवक्रः ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ कलापिन चापहस्ता ॥६३॥६४॥ बली शिशुपालभ्राता॥६५॥६६॥

आपतन्त हि वेगेन जरासध महाबलम् ॥ षड्भिर्विव्याध नाराचैर्युयुधानो महामृधे ॥ ५५ ॥ अक्रूरो दन्तवक्र तु विव्याध नवभि शरै ॥त प्र
त्यविद्यत्कारूषो बाणैर्दशभिराशुगैः॥५६॥विपृथु शिशुपाल तु शरैर्विव्याध सप्तभि ॥ अष्टभि प्रत्यविद्धयत्त शिशुपाल प्रतापवान् ॥५७॥
गवेषणस्तु चैद्य तु षड्भिर्विव्याध मार्गणै ॥ अतिदान्तस्तथाऽष्टाभिर्बृहद्दुर्गश्च पञ्चभि ॥ ५८ ॥ प्रतिविव्याध तांश्चैव पञ्चभि पञ्चभि शरै ॥
जघानाश्वांश्च चतुरश्चतुर्भिर्विपृथो शरै ॥ ५९ ॥ बृहद्दुर्गस्य भल्लेन शिरश्चिच्छेद चारिहा ॥ गवेषणस्य सूत तु प्राहिणोद्यमसादनम् ॥ ६० ॥
हताश्व तु रथ त्यक्त्वा विपृथुस्तु महाबलः ॥ आरुरोह रथं शीघ्र बृहद्दुर्गस्य वीर्यवान् ॥६१॥ विपृथो सारथिश्चापि गवेषणरथ द्रुतम् ॥ आरुह्य
जवनानश्वान्नियन्तुमुपचक्रमे ॥ ६२ ॥ ते क्रुद्धा शरवर्षेण सुनीर्थं समवाकिरन् ॥ नृत्यन्त रथमार्गेषु चापहस्ता कलापिन ॥ ६३ ॥ चक्रदेवो
दन्तवक्र बिभेदोरसि पत्रिणा ॥ पद्दरथं पञ्चभिश्चैव विव्याध युधि मार्गणै ॥ ६४ ॥ ताभ्यां स विद्धो दशभिर्बाणैर्मर्मातिगै शितै ॥ ततो बली
चक्रदेवं बिभेद दशभिः शरैः ॥ ६५ ॥ पञ्चभिश्चापि विव्याध सोऽपि दूराद्विदूरथम् ॥ विदूरथोऽपि तं षड्भिर्विव्याधाजौ शितै शरै ॥ ६६ ॥
त्रिशता प्रत्यविध्यत्तं बली बाणैर्महाबलम् ॥ कृतवर्मा बिभेदाजौ राजपुत्र त्रिभि शरैः ॥६७॥ न्यहनत्सारथिं चास्य ध्वज चिच्छेद सोच्छ्रितम्॥
प्रतिविव्याध त क्रुद्ध पौण्ड्र षड्भि शिलीमुखै ॥६८॥ धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य भल्लेन कृतवर्मण ॥निवृत्तशत्रु कालिङ्ग बिभेद निशितै शरै ॥
तोमरेणांसदेशे त निर्बिभेद कलिङ्गराट् ॥ ६९ ॥ गजेनासाद्य कङ्कस्तु गजमङ्कस्य वीर्यवान् ॥ तोमरेण बिभेदाङ्ग बिभेदाङ्कश्च त शरै ॥ ७० ॥
चित्रकश्च श्वफल्कश्च सत्यकश्च महारथः ॥ कलिङ्गस्य तथानीक नाराचैर्बिभिदुः शतै ॥ ७१ ॥ तं निसृष्टद्रुमेणाजौ वङ्गराजस्य कुञ्जरम् ॥
जघान राम सङ्क्रुद्धो वङ्गराज च सयुगे ॥ ७२ ॥ तं हत्वा रथमारुह्य धनुरादाय वीर्यवान् ॥ सकर्षणो जघानोग्रैर्नाराचैः कैशिकान्बहून् ॥७३॥
षड्भिर्निहत्य कारूषान्महेष्वासान्स वीर्यवान् ॥ शत जघान सक्रुद्धो मागधानां महाबले ॥७४॥ निहत्य तान्महाबाहुर्जरासध ततोऽभ्ययात् ॥
तमापतन्तं विव्याध नाराचैर्मागधाधिभि ॥ ७५ ॥ त बिभेदाष्टभि क्रुद्धो नाराचैर्मुसलायुध ॥ चिच्छेद चास्य भल्लेन ध्वज हेमपरिष्कृतम्
॥ ७६ ॥ तद्युद्धमभवद्घोर तेषां देवासुरोपमम् ॥ सृजतां शरवर्षाणि निघ्नतामितरेतरम् ॥ ७७ ॥

राजपुत्र पौण्ड्रवासुदेवसुतम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ॥ ६९ ॥७० ॥ ७१ ॥ निसृष्टेन प्रक्षिप्तेन द्रुमेण निष्पत्रवृक्षेण ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥

॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ जुगूह समावृणोत् ॥८१॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ छ ॥ अथ षष्टितमेऽध्याये रुक्मिणं श्रीहरिः स्वयम् ॥ जित्वा मुक्त्वाऽथ वैदर्भीमुपयेम इतीर्यते ॥ १ ॥ कृष्णेनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ तं रुक्मिणम् । जनार्दनं

गजैर्गजा हि संक्रुद्धाः संनिपेतुः सहस्रशः ॥ रथै रथाश्च संरब्धाः सादिनश्चापि सादिभिः ॥ ७८ ॥ पदातयः पदातींश्च शक्तिचर्मासिपाणयः ॥
छिन्दन्तश्चोत्तमाङ्गानि विचेरुर्युधि ते पृथक् ॥७९॥ असीनां पात्यमानानां कवचेषु महास्वनः ॥ शराणां पततां शब्दः पक्षिणामिव शुश्रुवे ॥८०॥
भेरीशङ्खमृदङ्गानां वेणूनां च मृधे ध्वनिम् ॥ जुगूह घोषः शस्त्राणां ज्याघोषश्च महात्मनाम् ॥८१॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
रुक्मिणीहरणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥छ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ कृष्णेन ह्रियमाणां तां रुक्मी श्रुत्वा तु रुक्मिणीम् ॥ प्रतिज्ञा
मकरोत्क्रुद्धः समक्षं भीष्मकस्य ह ॥ १॥ रुक्म्युवाच ॥ अहत्वा युधि गोविन्दमनानीय च रुक्मिणीम् ॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद्ब्रवी
म्यहम् ॥२॥ आस्थाय स रथं वीरः समुद्ग्रायुधध्वजम् ॥ जवेन प्रययौ क्रुद्धो बलेन महता वृतः ॥३॥ तमन्वयुर्नृपाश्चैव दक्षिणापथवर्तिनः ॥ क्रा
थोंऽशुमाञ्छ्रुतर्वा च वैणुदारिश्च वीर्यवान् ॥ ४ ॥ भीष्मकस्य सुताश्चान्ये रथेन रथिनां वराः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥ ५॥
ते गत्वा दूरमध्वानं सरितं नर्मदामनु ॥ गोविन्दं ददृशुः क्रुद्धाः सहैव प्रियया स्थितम् ॥ ६ ॥ अवस्थाप्य च तत्सैन्यं रुक्मी मदबलान्वितः ॥
चिकीर्षुर्द्वैरथं युद्धमभ्ययान्मधुसूदनम् ॥७॥ स विव्याध चतुःषष्ट्या गोविन्दं निशितैः शरैः ॥ तं प्रत्यविध्यत्सप्तत्या बाणैर्युधि जनार्दनः ॥८॥
पतमानस्य चिच्छेद ध्वजं चास्य महाबलः ॥ जहार च शिरः कायात्सारथेस्तस्य वीर्यवान् ॥ ९ ॥ तं कृच्छ्रगतमाज्ञाय परिवव्रुर्जनार्दनम् ॥ दा
क्षिणात्या जिघांसन्तो राजानः सर्व एव हि ॥१०॥ तमंशुमान्महाबाहुर्विव्याध दशभिः शरैः ॥ श्रुतर्वा पञ्चभिः क्रुद्धो वैणुदारिश्च [illegible]भिः ॥११॥
ततोंऽशुमन्तं गोविन्दो बिभेदोरसि वीर्यवान् ॥ निषसाद रथोपस्थे व्यथितः स नराधिपः ॥१२॥ श्रुतर्वणो जघानाश्वांश्चतुर्[illegible]तुरः शरैः ॥ वैणुदा
रेर्ध्वजं छित्त्वा भुजं विव्याध दक्षिणम् ॥१३॥ तथैव च श्रुतर्वाणं शरैर्विव्याध पञ्चभिः ॥ शिश्रिये स ध्वजं श्रान्तो न्यपीदच्च व्यथान्वितः ॥१४॥
मुञ्चन्तः शरवर्षाणि वासुदेवं ततोऽभ्ययुः ॥ क्रथकैशिकमुख्याश्च सर्व एव महारथाः ॥१५॥ बाणैर्बाणांश्च चिच्छेद तेषां युधि जनार्दनः ॥ जघान
चैषां संरब्धः पतमानश्च ताञ्छरान् ॥ १६ ॥ पुनरन्याश्चतुःषष्ट्या जघान निशितैः शरैः ॥ क्रुद्धानापततो वीरानाद्रवत्स महाबलः ॥ १७ ॥

जिघांसन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

विद्रुत स्वबल दृष्ट्वा रुक्मी क्रोधवशगत ॥ पञ्चभिर्निशितैर्बाणैर्विव्याधोरसि केशवम् ॥ १८ ॥ सारथिं चास्य विव्याध सायकैर्निशितैस्त्रिभि ॥
आजघान शरेणास्य ध्वज च नतपर्वणा ॥१९॥ केशवस्त्वरितं दृष्ट्वा क्रुद्धो विव्याध मार्गणे ॥ धनुश्चिच्छेद चाप्यस्य पतमानस्य रुक्मिणः॥२०॥
अथान्यद्धनुरादाय रुक्मी कृष्णजिघांसया॥ प्रादुश्चकार चान्यानि दिव्यान्यस्त्राणि वीर्यवान्॥२१॥अस्त्रैरस्त्राणि सवार्य तस्य कृष्णो महाबल ॥
पुनश्चिच्छेद तच्चाप रथेषां च त्रिभि शरै ॥ २२ ॥ स च्छिन्नधन्वा विरथ खड्गमादाय चर्म च ॥ उत्पपात रथाद्वीरो गरुत्मानिव वीर्यवान्
॥ २३॥ तस्याभिपतत खड्ग चिच्छेद युधि केशव ॥ नाराचैश्च त्रिभि क्रुद्धो बिभेदैनमथोरसि ॥२४॥ स पपात महाबाहुर्वसुधामनुनादयन ॥
विसज्ञो मूर्च्छितो राजा वज्रेणेव महासुर ॥२५॥ तांश्च राज्ञ शरैः सर्वान्पुनर्विव्याध माधव ॥ रुक्मिण पतित दृष्ट्वा व्यद्रवन्त नराधिपा ॥२६॥
विचेष्टमान त भूमौ भ्रातर वीक्ष्य रुक्मिणी॥ पादयोर्न्यपतद्विष्णोर्भ्रातुर्जीवितकाङ्क्षिणी ॥ २७ ॥ तामुत्थाप्य परिष्वज्य सान्त्वयामास केशव ॥
अभय रुक्मिणे दत्त्वा प्रययौ स्वपुरीं ततः ॥ २८ ॥ वृष्णयोऽपि जरासघ भक्त्वा तांश्चैव पार्थिवान् ॥ प्रययुर्द्वारकां हृष्टा पुरस्कृत्य हलायु
धम् ॥२९॥ प्रयाते पुण्डरीकाक्षे श्रुतर्वाऽभ्येत्य सगरे ॥ रुक्मिण रथमारोप्य प्रययौ स्वां पुरीं प्रति ॥ ३० ॥ अनानीय स्वसार तु रुक्मी मान
मदान्वित ॥ हीनप्रतिज्ञो नैच्छत्स प्रवेष्टुं कुण्डिन पुरम्॥३१॥ विदर्भेषु निवासार्थं निर्ममेऽन्यत्पुर महत् ॥ तद्भोजकटमित्येव बभूव भुवि विश्रु
तम् ॥ ३२॥ तत्रौजसा महातेजा दक्षिणां दिशमन्वशात् ॥ भीष्मक कुण्डिने चैव राजोवास महाभुज ॥३३॥ द्वारकां चापि सप्राप्ते रामे वृष्णि
बलान्विते ॥ रुक्मिण्या केशव पाणिं जग्राह विधिवत्प्रभु ॥ ३४ ॥ ततः सह तया रेमे प्रियया प्रीयमाणया ॥ सीतयेव पुरा राम पौलोम्येव
पुरन्दर ॥ ३५ ॥ सा हि तस्याभवज्ज्येष्ठा पत्नी कृष्णस्य भामिनी ॥ पतिव्रता गुणोपेता रूपशीलगुणान्विता ॥३६॥ तस्यामुत्पादयामास पुत्रा
न्दश महारथान् ॥ चारुदेष्णं सुदेष्ण च प्रद्युम्नं च महाबलम् ॥३७॥ सुषेण चारुगुप्त च चारुबाहु च वीर्यवान् ॥ चारुविन्द सुचारु च भद्रचारु
तथैव च ॥ ३८ ॥ चारु च बलिनां श्रेष्ठ सुतां चारुमतीं तथा ॥ धर्मार्थकुशलास्ते तु कृतास्त्रा युद्धदुर्मदा ॥ ३९ ॥ महिषी सप्त कल्याणी
स्ततोऽन्या मधुसूदन ॥ उपमेये महाभागुणोपेता कुलोद्भवा ॥ ४० ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥

कालिन्दीं सूर्यस्य पुत्रीं यमुनां प्रथमां, मित्रविन्दां राजाधिदेव्यां पितृष्वसरि आवन्त्याज्जातां द्वितीयां, सत्याम् अयोध्यापतेर्नग्नजितः पुत्रीं नाग्नजितीं तृतीयां, जाम्बवतः सुतां जाम्बवतीं चतुर्थीं, रोहिणीं श्रुतकीर्तौ पितृष्वसरि कैकेयाज्जातां भद्रापरनाम्नीं पञ्चमीम् ॥ ४१ ॥ मद्रराजसुतां लक्ष्मणामिति व्यवहितेनान्वयस्तां षष्ठीं. सात्राजितीं सत्यभामां सप्तमीम् ॥ ४२ ॥ शैब्यस्य सुतां तन्वीं नामतः गान्धार्यभिधामष्टमीम्, एताः पट्टनायिकाः रुक्मिणी तु साक्षात् श्रीरित्येतासु न गणिता। समम् एकसमयावच्छे

कालिन्दी मित्रविन्दां च सत्यां नाग्नजितीमपि ॥ सुतां जाम्बवतश्चापि रोहिणीं कामरूपिणीम्॥४१॥मद्रराजसुतां चापि सुशीलां शुभलोचनाम्॥
सात्राजितीं सत्यभामां लक्ष्मणां चारुहासिनीम्॥४२॥शैब्यस्य च सुतां तन्वीं रूपेणाप्सरसोपमाम्॥स्त्रीसहस्राणि चान्यानि षोडशातुलविक्रमः॥
उपयेमे हृषीकेशः सर्वा भेजे स ताः समम् ॥ ४३ ॥ परार्ध्यवस्त्राभरणाः कामैः सर्वैः सुखोचिताः ॥ जज्ञिरे तासु पुत्राश्च तस्य वीराः सहस्रशः
॥ ४४ ॥ शास्त्रार्थकुशलाः सर्वे बलवन्तो महारथाः ॥ यज्वानः पुण्यकर्माणो महाभागा महाबलाः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि रुक्मिणीहरणं नाम षष्टितमोऽध्यायः ॥६०॥ ७ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततः काले व्यतीते तु रुक्मी महति वीर्यवान् ॥ दुहितुः
कारयामास स्वयंवरमरिन्दम ॥१॥ तत्राहूता हि राजानो राजपुत्राश्च रुक्मिणा ॥ समाजग्मुर्महावीर्या नानादिग्भ्यः श्रियाऽन्विताः ॥ २॥ तत्र,ज
गाम प्रद्युम्नः कुमारैरपरैर्वृतः ॥ सा हि तं चकमे कन्या स च तां शुभलोचनाम् ॥ ३॥ शुभाङ्गी नाम वैदर्भी कान्तिद्युतिसमन्विता ॥ पृथिव्याम
भवत्ख्याता रुक्मिणस्तनया तदा ॥ ४ ॥ उपविष्टेषु सर्वेषु पार्थिवेषु महात्मसु ॥ वैदर्भी वरयामास प्रद्युम्नमरिसूदनम् ॥ ५ ॥ स हि सर्वास्त्रकु
शलः सिंहसंहननो युवा ॥ रूपेणाप्रतिमो लोके केशवस्यात्मजोऽभवत् ॥ ६ ॥ वयोरूपगुणोपेता राजपुत्री च साऽभवत् ॥ नारायणी चन्द्रसेना
जातकामा च तं प्रति ॥ ७ ॥ वृत्ते स्वयंवरे जग्मू राजानः स्वपुराणि ते ॥ उपादाय च वैदर्भीं प्रद्युम्नो द्वारकां ययौ ॥ ८ ॥ सह तया वीरो
दमयन्त्या नलो यथा ॥ स तस्यां जनयामास देवगर्भोपमं सुतम् ॥ ९ ॥

देन न तु पर्यायेण भेजे उपयेमे च मूर्तिभेदेन योगेश्वरत्वात् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ ७ ॥ एकष ष्टितमेऽध्याये प्रद्युम्नतत्तनूजयोः ॥ विवाहः कथ्यते तत्र रुक्मिणश्च तथा वधः ॥ १ ॥ तत इति ॥ काले महति ॥ १ ॥ २ ॥ सा कन्या चकमे कामितवती ॥ ३ ॥ ४ ॥ ॥ ५ ॥ सिंहसंहननः सिंहवदतिदृढाङ्गः । "वराङ्गरूपोपेतो यः सिंहसंहननो हि सः ।" इत्युक्तो वा ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ कितवैर्धूर्तदेविभिः ॥ २५ ॥

अनिरुद्धमिति ख्यात कर्मणाऽप्रतिमं भुवि ॥ धनुर्वेदे च वेदे च नीतिशास्त्रे च पारगम् ॥ १० ॥ अभवत्स यदा राजन्ननिरुद्धो वयोऽन्वित ॥
तदाऽस्य रुक्मिण पौत्रीं श्रीमतीं रुक्मसन्निभाम् ॥ पत्न्यर्थे वरयामास नाम्ना रुक्मवतीति सा ॥ ११ ॥ अनिरुद्ध गुणैर्दातुं कृतबुद्धिर्नृपस्ततः ॥
प्रीत्या हि रौक्मिणेयस्य रुक्मिण्याश्चाप्युपप्रदात् ॥ १२ ॥ विस्पर्धन्नपि कृष्णेन वैर त्यज्य महायशा ॥ ददामीत्यब्रवीद्राजा प्रीतिमाजनमेजय
॥ १३ ॥ केशव सह रुक्मिण्या पुत्रै सकर्षणेन च ॥ अन्यैश्च वृष्णिभि सार्द्धं विदर्भान्सबलो ययौ ॥ १४ ॥ संयुक्ता ज्ञातयश्चैव रुक्मिण सुहृ
दश्च ये ॥ आहूता रुक्मिणा तेऽपि तत्राजग्मुर्नराधिपा ॥ १५ ॥ शुभे तिथौ महाराज नक्षत्रे चाभिपूजिते ॥ विवाह सोऽनिरुद्धस्य बभूव परमो
त्सवः ॥१६॥ पाणौ गृहीते वैदर्भ्यास्त्वनिरुद्धेन तत्र वै ॥ वैदर्भयादवानां च बभूव परमोत्सव ॥१७॥ रेमिरे वृष्णयस्तत्र पूज्यमाना यथामरा ॥
अथाश्मकानामधिपो वेणुदारिरुदारधीः ॥ १८॥ अंशः श्रुतर्वा चाणूरः क्राथश्चैवांशुमानपि ॥ जयत्सेन कलिङ्गानामधिपश्च महाबल ॥ १९ ॥
पाण्ड्यश्च नृपति श्रीमानृषीकाधिपतिस्तथा ॥ एते समन्त्र्य राजानो दाक्षिणात्या महर्द्धय ॥ २० ॥ अभिगम्याब्रुवन्सर्वे रुक्मिण रहसि प्र
भुम् ॥ भवानक्षेषु कुशलो वय चापि रिरंसव ॥ प्रियद्यूतश्च रामोऽसावक्षेष्वनिपुणोऽपि च ॥२१॥ ते भवन्त पुरस्कृत्य जेतुमिच्छाम त वयम्॥
इत्युक्तो रोचयामास रुक्मी द्यूत महारथ ॥ २२ ॥ ते शुभां काञ्चनस्तम्भां कुसुमैर्भूषिताजिराम् ॥ सभामाविविशुर्हृष्टाः सिक्तां चन्दनवारिणा
॥ २३ ॥ तां प्रविश्य तत सर्वे शुभस्रगनुलेपना ॥ सौवर्णेष्वासनेष्वासांचक्रिरे विजिगीषवः ॥ २४ ॥ आहूतो बलदेवस्तु कितवैरक्षकोविदैः॥
बाढमित्यब्रवीद्धृष्ट सह दीव्याम पश्यताम् ॥२५॥ निकृत्या विजिगीषन्तो दाक्षिणात्या नराधिपा ॥ मणिमुक्ताः सुवर्णं च तत्रानिन्यु सहस्रश
॥ २६ ॥ तत प्रावर्तत द्यूत तेषां रतिविनाशनम् ॥ कलहस्यास्पद घोरं दुर्मतीनां क्षयावहम् ॥ २७ ॥ निष्काणां च सहस्राणि सुवर्णस्य दशा
दित ॥ रुक्मिणा सह सपाते बलदेवो ग्लहं ददौ ॥ २८॥ त जिगाय ततो रुक्मी यतमान महाबलम् ॥ तावदेवापर भूयो बलदेवं जिगाय स
॥ २९ ॥ असकृज्जीयमानस्तु रुक्मिणा केशवाग्रज ॥ सुवर्णकोटीर्जग्राह ग्लहं तस्य महात्मन ॥ ३० ॥

निकृत्या कपटेन ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

आहृतिः अत्यन्तकुटिलः "ह्वृ कौटिल्ये" इत्यस्य रूपम् । चिक्षेप निनिन्द ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आंधपांसुले आंधकसरजस्के क्रीडाकाले द्यूतदेशे चेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ चातुरक्षे चतुरङ्काङ्कितेऽक्षे निर्वृत्ते निपतिते सति उभयोर्धने प्रत्येकं दशधा कृते यदि वादी एकाङ्कं पातयेत्तदा एकमंशं धनाद्धरेत् । द्व्यङ्कपाते पूर्वेण सह त्रीनंशान् त्र्यङ्कपाते पूर्वैस्त्रिभिः सह षडंशान् चतुरङ्कपाते पूर्वैः षड्भिः सह दशाप्यंशान् हरेदिति द्यूतविदां मर्यादया सर्वं धनं जितमित्यर्थः॥ ३९॥

जितमित्येव हृष्टोऽथ तमाहृतिरभाषत ॥ श्लाघ्यमानश्च चिक्षेप प्रहसन्मुसलायुधम् ॥३१॥ अविद्यो दुर्बलः श्रीमान्हिरण्यममितं मया ॥ अजेयो बलदेवोऽयमक्षद्यूते पराजितः ॥ ३२ ॥ कलिङ्गराजस्तच्छ्रुत्वा प्रजहास भृशं तदा ॥ दन्तान्संदर्शयन्हृष्टस्तत्राक्रुद्ध्यद्धलायुधः ॥ ३३ ॥ रुक्मिणस्तद्वचः श्रुत्वा पराजयनिमित्तजम् ॥ निगृह्यमाणस्तीक्ष्णाभिर्वाग्भिर्भीष्मकसूनुना ॥ ३४ ॥ रोषमाहारयामास जितरोषोऽपि धर्मवित् ॥ संक्रुद्धो धर्षणां प्राप्य रौहिणेयो महाबलः ॥३५॥ धैर्यान्मनः सन्निधाय ततो वचनमब्रवीत् ॥ दशकोटिसहस्राणि ग्लह एको ममापरः ॥३६॥ एनं संपरिगृह्णीष्व पातयाक्षान्नराधिप ॥ कृष्णाक्षाँल्लोहिताक्षांश्च देशेऽस्मिंस्त्वधिपांसुले ॥ ३७ ॥ इत्येवमाह्वयामास रुक्मिणं रोहिणीसुतः ॥ अनुक्त्वा वचनं किंचिद्बाढमित्यब्रवीत्पुनः ॥ ३८ ॥ अक्षान्रुक्मी ततो हृष्टः पातयामास पार्थिवः ॥ चातुरक्षे तु निर्वृत्ते निर्जितः स नराधिपः ॥ ३९ ॥ बलदेवेन धर्मेण नेत्युवाच ततो बलम् ॥ धैर्यान्मनः समाधाय स न किंचिदुवाच ह ॥ ४० ॥ बलदेवं ततो रुक्मी मया जितमिति स्मयन् ॥ बलदेवस्तु तच्छ्रुत्वा जिह्मं वाक्यं नराधिपः॥ ४१ ॥ भूयः क्रोधसमाविष्टो नोत्तरं व्याजहार ह ॥ ततो गम्भीरनिर्घोषा वागुवाचाशरीरिणी ॥ ४२ ॥ बलदेवस्य तं क्रोधं वर्धयन्ती महात्मनः ॥ सत्यमाह बलः श्रीमान्धर्मेणैष पराजितः ॥ ४३ ॥ अनुक्त्वा वचनं किंचित्प्राप्तो भवति कर्मणा ॥ मनसा समनुज्ञातं तत्स्यादित्यवगम्यताम् ॥ ४४ ॥ इति श्रुत्वा वचस्तथ्यमन्तरिक्षात्सुभाषितम् ॥ संकर्षणस्तथोत्थाय सौवर्णेनोरुणा बली॥४५॥ रुक्मिण्या भ्रातरं ज्येष्ठं निजघान महीतले ॥ विवादे कुपितो रामः क्षेप्तारं किल रुक्मिणम् ॥ जघाना[illegible]नेव प्रमथ्य यदुनन्दनः ॥ ४६ ॥ ततोऽपसृत्य संक्रुद्धः कलिङ्गाधिपतेरपि ॥ दन्तान्बभञ्ज संरम्भादुन्ननाद च सिंहवत् ॥ ४७ ॥ खड्ग[illegible]म्य तान्सर्वांस्त्रासयामास पार्थिवान् ॥ स्तम्भं सभायाः सौवर्णमुत्पाट्य बलिनां वरः ॥ ४८ ॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ अनुक्त्वाऽपि जयं प्राप्तो भवति राम इत्यध्याहृत्य योज्यं मनसा प्रतिवादिनामिति शेषः । मनसाऽनुज्ञातमपि वाचा नाभ्यनुज्ञायत इति दौरात्म्यं तेषामिति भावः ॥ ४४ ॥ उरुणा महता अष्टापदेनेति वक्ष्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कलिङ्गाधिपतेर्जयत्सेनस्य ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ कृतो सत्क्रियायां कुशले इत्येकदेशेन सप प । नित्ययाजिनि नित्यकर्मपरे॥ ५६ ॥ ५७ ॥५८॥५९॥
इति भीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नीकायामेकषष्टितमोऽध्याय ॥ ६१ ॥ ॥ छ ॥ अथाध्याये षष्टितमे द्वषष्ठिकेऽस्मिन्निरूप्यते ॥ बलदेवस्य माहात्म्यं

गजेन्द्र इव त स्तम्भ कर्षन्सकर्षणस्तत ॥ निर्जगाम सभाद्वारात्त्रासयामास कैशिकान् ॥ ४९ ॥ रुक्मिण निकृतिमन्तं स हत्वा यादवर्षभ ॥ निरास्य विद्रिप मवान्सिंह शुद्रमृगानिव ॥५०॥ जगाम शिविर राम स्वयमेव जनावृत ॥न्यवेदयत्स कृष्णाय तत्र सर्वं यथाऽभवत्॥५१॥ नोवाच स तदा कृष्ण किंचिद्राम महाद्युति ॥ निगृह्य च तदात्मान कृच्छ्रादश्रूण्यवर्तयत् ॥ ५२ ॥ न हतो वासुदेवेन य पूर्वं परवीरहा ॥ ज्येष्ठो भ्राताऽथ रुक्मिण्या रुक्मिणीस्नेहकारणात् ॥ ५३ ॥ स रामकरमुक्तेन निहतो द्यूतमण्डले ॥ अष्टापदेन बलवान्राजा वज्रधरोपम ॥५४॥ तस्मिन्हते महावीर्य नृपतौ भीष्मकात्मजे ॥ द्रुमभार्गवतुल्ये वै द्रुमभार्गवशिक्षिते ॥५५॥ कृतौ च युद्धकुशले नित्ययाजिनि पातिते ॥ वृष्ण यश्चान्धकाश्चैव सर्वे विमनसोऽभवन् ॥ ५६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी च महाभागा विलपन्त्यार्तया गिरा ॥ विलपन्तीं तथा दृष्ट्वा सान्त्वयामास केशव ॥ ५७ ॥ एतत्ते सर्वमाख्यात रुक्मिणो निधन यथा ॥ वैरस्य च समुत्थानं वृष्णिभिर्भरतर्षभ ॥५८॥ वृष्णयोऽपि महाराज धनान्यादाय सर्वश ॥ रामकृष्णौ समाश्रित्य ययुर्द्वारवतीं प्रति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि रुक्मिवधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ ॥ ॥ राजोवाच ॥ भूय एव तु विप्रर्षे बलदेवस्य धीमत ॥ माहात्म्य श्रोतुमिच्छामि शेषस्य धरणीभृत ॥ १ ॥ अतीव बलदेव त तेजोराशिमनिर्जितम् ॥ कथयन्ति महात्मान ये पुराणविदो जनाः ॥२॥ तस्य कर्माण्यह विप्र श्रोतुमिच्छामि तत्त्वत ॥ अनन्त य विदुर्नागमादिदेव नगेश्वरम् ॥३॥ वैशम्पायन उवाच॥ पुराणे नागराजोऽसौ पठ्यते धरणीधर ॥ शेषस्तेजोनिधि श्रीमानकम्प्य पुरुषोत्तम ॥ ४ ॥ योगाचार्यो महावीर्यो देवमन्त्रमुखो बली ॥ जरासन्ध गदायुद्धे जितवान्यो न चावधीत् ॥५॥ बहवश्चैव राजान प्रथिता पृथिवीतले ॥ अन्वयुर्मागधं सर्वे ते चापि विजिता रणे ॥६॥ नागायुतबलप्राणो भीमो भीमपराक्रम ॥ असकृद्बलदेवेन बाहुयुद्धे पराजित ॥७ ॥ दुर्योधनस्य कन्यां तु हरमाणो न्यगृह्यत ॥ साम्बो जाम्बवतीपुत्रो नगरे नागसाह्वये ॥ ८ ॥ राजभि सर्वतो रुद्धे हरमाणो बलात्किल ॥ तदुपश्रुत्य सक्रुद्ध आजगाम महाबल ॥ ९ ॥

भूरिभागपरता विषम् ॥ १ ॥ भूय इति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ भीमो भीमसेन ॥ ७ ॥ न्यगृह्यत निगृहीत कौरवैरिति शेषः ॥ ८ ॥९॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ अथात्र त्रिषष्टितमे सुरेन्द्रः कृष्णमब्रवीत् ॥ कुण्डलान्यदितेर्मातुर्हर्तुश्चाथ निबर्हणम् ॥ १ ॥ प्रत्येत्येति ॥ १ ॥ तैः यदुभिः

रामस्तस्य तु मोक्षार्थमागतो नालभच्च तम् ॥ ततश्चुक्रोध बलवानद्भुतं चाकरोन्महम् ॥ १० ॥ अनिवार्यमभेद्यं च दिव्यमप्रतिमं बले ॥ लाङ्गलास्त्रं समुद्यम्य ब्रह्ममन्त्राभिमन्त्रितम् ॥ ११ ॥ प्राकारवप्रे विन्यस्य पुरस्य च महाद्युतिः ॥ प्रक्षेप्तुमैच्छद्गंगायां नगरं कौरवस्य तत् ॥ १२ ॥ तद्विघूर्णितमालक्ष्य पुरं दुर्योधनो नृपः ॥ साम्बं निर्यातयामास सभार्यं तस्य धीमतः ॥ १३ ॥ ददौ शिष्यं तदात्मानं रामस्य सुमहात्मनः ॥ गदायुद्धे कुरुपतिं शिष्यं जग्राह तं च सः ॥ १४ ॥ ततः प्रभृति राजेन्द्र पुरमेतद्विघूर्णितम् ॥ आवर्जितमिवाभाति गङ्गामभिमुखं नृप॥१५॥ इदमत्यद्भुतं कर्म रामस्य कथितं भुवि ॥ भाण्डीरे कथितं राजन्यत्कृतं शौरिणा पुरा ॥ १६ ॥ प्रलम्बं मुष्टिनैकेन यज्ञघान हलायुधः ॥ धेनुकं तु महावीर्यं चिक्षेप नगमूर्द्धनि ॥ स गतायुः पपातोर्व्यां दैत्यो गर्दभरूपधृक् ॥ १७ ॥ लवणजलगमा महानदी द्रुतजलवेगतरङ्गमालिनी ॥ नगरमभिमुखं यदा हृता हलविधृता यमुना यमस्वसा ॥ १८ ॥ बलदेवस्य माहात्म्यमेतत्ते कथितं मया ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य शेषस्य धरणीभृतः ॥ १९ ॥ इति पुरुषवरस्य लाङ्गलेर्बहुविधमुत्तममन्यदेव च ॥ यदकथितमिहाद्य कर्म ते तदुपलभस्व पुराणविस्तरात् ॥ २० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि बलदेवमाहात्म्यं नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रत्येत्य द्वारकां विष्णुर्हृते रुक्मिणि वीर्यवान् ॥ अकरोद्यन्महाबाहुस्तन्मे वद महामुने ॥ १ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ स तैः परिवृतः श्रीमान्पुरीं यादवनन्दनः ॥ द्वारकां भगवान्विष्णुः प्रत्यवेक्षत वीर्यवान् ॥ २ ॥ प्रत्यपद्यत रत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ यथार्हं पुण्डरीकाक्षो नैर्ऋतान्प्रत्य[illegible]यत् ॥ ३ ॥ तत्र विघ्नं चरन्ति स्म दैतेयाः सह दानवैः ॥ ताञ्जघान महाबाहुर्वरदृप्तान्महासुरान् ॥ ४ ॥ विघ्नं चास्याकरोत्तत्र नरको नाम[illegible]नवः ॥ त्रासनः सर्वदवानां देवराजारिपुर्महान् ॥ ५ ॥ स बभौ मूर्तिलिङ्गस्थः सर्वदेवाधिबाधिता ॥ देवतानामृषीणां च प्रतीपमकरोत्तदा ॥ ६ ॥

॥ २ ॥ यानि रत्नानि प्रत्यपद्यत तानि नैर्ऋतान् प्रत्यवारयत् राक्षसैः स्वगृहे आनाय्य स्थापितवानित्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ मूर्तिलिङ्गस्थः दृश्यज्ञ पर्कं सत्त्वं मूर्तिलिङ्गं तत्स्थः प्राग्ज्योतिषपुरस्थो वा । बाधिता बाधकः ॥ ६ ॥

फणेन स्थानरोगेषम् अगमत्। चतुर्दशी सर्वदा चतुर्थ्या दशया युक्ता सा च गर्भकौमारपौगण्डसंधियौवनमिति दशास्य ऊर्ध्वं पञ्चदशाब्दोऽर्वाक् चतुर्दशवार्षिकीमित्यथ ॥७॥ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तथ रत्नजातमात्मवमपि नाधिचकार न बुभुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ एकविंशाच्छतानि शताधिके द्वे चतुर्दश चेति षोडश सहस्राणि शत च एकवेणीधरा

त्वष्टुर्दुहितरं भौम कशेरुमगमत्तदा ॥ गजरूपेण जग्राह रुचिराङ्गीं चतुर्दशीम् ॥ ७ ॥ प्रमथ्य तां वरारोहां नरको वाक्यमब्रवीत् ॥ नष्टशोक भयो मोहात्प्राग्ज्योतिषपतिस्तदा ॥ ८ ॥ यानि देवमनुष्येषु रत्नानि विविधानि च ॥ बिभर्ति च मही कृत्स्ना सागरेषु च यद्वसु ॥ ९ ॥ अद्यप्र भृति तानीह सहिता सर्वनैर्ऋता ॥ ममैवोपाहरिष्यन्ति दैत्याश्च सह दानवै ॥१०॥ एवमुत्तमरत्नानि वस्त्राणि विविधानि च ॥ स जहार तदा भौमस्तत्र नाधिचकार स ॥११॥ गन्धर्वाणा च या कन्या जहार नरको बली ॥ याश्च देवमनुष्याणां सप्त चाप्सरसां गणा ॥१२॥ चतुर्दश सहस्राणि एकविंशच्छतानि च ॥ एकवेणीधराः सर्वा सतीमार्गमनुव्रता ॥१३॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तासां पुरस्य मैमोऽकारयन्मणिपर्वतम् ॥ अल्कायामदीनात्मा मुरो स्वविषय प्रति ॥ १४ ॥ ताश्च प्राग्ज्योतिषपतिं मुरोश्चैव दशात्मजा ॥ नैर्ऋताश्च यथामुख्या पालयन्त उपासते॥ स एष तमसः पारे वरदत्तो महासुर ॥ १५ ॥ न चासुरगणै सर्वै सहितै कर्म तत्पुरा ॥ कृतपूर्वं तदा घोर यदकार्षीन्महासुरः ॥ १६ ॥ अदितिं धर्षयामास कुण्डलार्थे महासुर ॥ य मही सुषुवे देवी यस्य प्राग्ज्योतिष पुरम् ॥१७॥ द्वारपालाश्च चत्वारस्तस्यासन्युद्धदुर्मदा ॥हय ग्रीवो निसुन्दश्च वीर पञ्चनदस्तथा ॥ १८ ॥ मुरु पुत्रसहस्रैश्च वरदत्तोऽसुरो महान् ॥ आदेवयानमावृत्य पन्थान समुपस्थित ॥ वित्रासन सुकृतिनां विरूपै राक्षसै सह ॥ १९ ॥ तद्वधार्थं महाबाहु शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ जातो वृष्णिषु देवक्यां वसुदेवाज्जनार्दन ॥ २० ॥ तस्याथ पुरुषेन्द्रस्य लोकप्रथिततेजस ॥ निवासो द्वारका देवैरुपायादुपपादिता ॥ २१॥ अतीव हि पुरी रम्या द्वारका वासवक्षयात् ॥ महार्णवपरिक्षिप्ता पञ्चपर्वतशोभिता ॥ २२ ॥ तस्यां देवपुराभायां सभा काञ्चनतोरणा ॥ सा दाशार्हीति विख्याता योजनायामविस्तृता ॥ २३ ॥ तत्र वृष्ण्य न्धका सर्वे रामकृष्णपुरोगमा ॥ लोकयात्रामिमां कृत्स्नां परिरक्षन्त आसते ॥ २४ ॥ तत्रासीनेषु सर्वेषु कदाचिद्भरतर्षभ ॥ दिव्यगन्धो ववौ वायु पुष्पवर्षं पपात ह ॥ २५ ॥ तत किलकिलाशब्दः प्रभाजालाभिसंवृत ॥ मुहूर्तमन्तरिक्षेऽभूत्ततो भूमौ प्रतिष्ठितः ॥ २६ ॥

कुमारिका ॥ १३ ॥ मुरोर्दैत्यस्य ॥ १४ ॥ ताः प्राग्ज्योतिषपतिं चेत्यन्वय । स एष नरकः तमस नीलवर्णस्य समुद्रस्य पारे तीरे ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वासवक्षयात् इन्द्रालयात् ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥

|| २७ || २८ || २९ || ३० || ३१ || ३२ || ३३ || ३४ || ३५ || ३६ || ३७ || ३८ || सत्यभामासहायवान् इति अस्याः सत्यभामायाः पृथिव्यंशत्वात
पृथिव्याज्ञयैव तस्य मृत्युर्विहितोऽस्तीति सत्यभामाज्ञयैव तं हनिष्यामीत्याशयः || ३९ || सप्त स्कन्धान् आवहप्रवहादीन् वायुमार्गान् || ४० || ४१ || ४२ || ४३ ||

मध्ये तु तेजसस्तस्य पाण्डुरं गजमास्थितः ॥ वृतो देवगणैः सर्वैर्वासवः समदृश्यत ॥२७॥ रामकृष्णौ च राजा स वृष्ण्यन्धकगणैः सह ॥ प्रत्युद्ययुर्महात्मानं पूजयन्तः सुरेश्वरम् ॥२८॥ सोऽवतीर्य गजात्तूर्णं परिष्वज्य जनार्दनम् ॥ सस्वजे बलदेवं च तं च राजानमाहुकम् ॥२९॥ वृष्णीनन्यान्सस्वजे च यथाकालं यथावयः ॥ पूजितो रामकृष्णाभ्यामाविवेश स तां सभाम् ॥३०॥ तत्रासीनोऽभ्यलंकृत्वा सभांताममरेश्वरः ॥ अर्घादिसमुदाचारं प्रत्यगृह्णाद्यथाविधि ॥३१॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथोवाच महातेजा वासवो वासवानुजम् ॥ सान्त्वपूर्वं करेणास्य संस्पृश्य वदनं शुभम् ॥ ३२ ॥ देवकीनन्दन वचः शृणु मे मधुसूदन ॥ येन त्वाभिगतोऽस्म्यद्य कार्येणामित्रकर्शन ॥ ३३ ॥ नैर्ऋतो नरको नाम ब्रह्मणो वरदर्पितः ॥ अदित्याः कुण्डले मोहाज्जहार दितिनन्दनः॥३४॥ देवानां विप्रिये नित्यमृषीणां च स वर्त्तते ॥ तं च देवान्तरं प्रेक्ष्य जहि त्वं पापपूरुषम् ॥ ३५ ॥ अयं त्वां गरुडस्तत्र प्रापयिष्यति कामगः ॥ कामवीर्योऽतितेजस्वी वैनतेयोऽन्तारिक्षगः ॥ ३६ ॥ अवध्यः सर्वभूतानां भौमः स नरकोऽसुरः ॥ निषूदयित्वा तं पापं क्षिप्रमागन्तुमर्हसि ॥ ३७ ॥ इत्युक्तः पुण्डरीकाक्षो देवराजेन केशवः ॥ प्रतिजज्ञे महाबाहुर्नरकस्य निबर्हणे ॥ ३८ ॥ ततः सहैव शक्रेण शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ प्रतस्थे गरुडेनाथ सत्यभामासहायवान् ॥ ३९ ॥ क्रमेण सप्तस्कन्धान्स मरुतां सहवासवः ॥ पश्यतां यदुसिंहानामूर्ध्वमाचक्रमे बली ॥ ४० ॥ वारणेन्द्रगतः शक्रो गरुडस्थो जनार्दनः ॥ विदूरत्वात्प्रकाशेते सूर्याचन्द्रमसाविव ॥ ४१ ॥ अन्तरिक्षे च गन्धर्वैरप्सरोभिश्च केशवः ॥ स्तूयमानोऽथ शक्रश्च क्रमेणान्तरधीयत ॥ ४२ ॥ समाधायेतिकर्तव्यं वास [illegible] विबुधाधिपः ॥ स्वमेव भवनं प्रायात्कृष्णः प्राग्ज्योतिषं प्रति ॥ ४३ ॥ पक्षानिलहतो वायुः प्रतिलोमं ववौ तदा ॥ ततो भीमरवा मे [illegible] सुर्गगनेचराः ॥ ४४ ॥ क्षणेन समनुप्राप्तौ द्विजेनाकाशगेन वै ॥ दूरादेव च तान्दृष्ट्वा प्रययौ यत्र ते स्थिताः ॥ ४५ ॥ अपश्यद्द्वारि तत्रस्थां हस्त्यश्वरथवाहिनीम् ॥ क्षुरान्तान्मौरवान्पाशान्षट्सहस्रान्ददर्श ह ॥ ४६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ गरुडस्योपरि श्रीमाञ्छङ्खचक्रगदाधरः ॥ बिभ्रन्नीलाम्बुदाकारं पीतवासाश्चतुर्भुज ॥ ४७ ॥

|| ४४ || ४५ || मौरवान्मुरुविहितान् क्षुरान्तवदतिसूक्ष्मान्दृढतरावयवसंयोगं पाषाणादिकमपि प्रविश्य छेत्तुमर्हानित्यर्थः || ४६ || ४७ ||

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥

वनमालाकुलोरस्कः श्रीवत्साङ्कितभूषणः ॥ किरीटमुद्रा सुधाम सविद्युदिव चन्द्रमा ॥ ४८ ॥ ज्यां विकूजन्महाशब्दं श्रूयतेऽशनिनिःस्वनः ॥
ज्ञात्वा च दानवः सम स्वयं विष्णुरिहागतः ॥४९॥ कोपाद्द्विगुणरक्ताक्षो मुरुः कालान्तकोपमः ॥ अभ्यधावत वेगेन शक्तिं गृह्य महासुरः ॥ ५०॥
चिक्षेप सुमहाशक्तिं वज्रकाञ्चनभूषिताम् ॥ तामापतन्तीं शक्तिं तु महोल्कां ज्वलितामिव ॥५१॥ समावृत्त शरं चैकं रुक्मपुङ्खं जनार्दनः ॥ द्विधा
च्छिन्नत्क्षुरप्रेण वासुदेवः स वीर्यवान् ॥५२॥ शक्तिं चिच्छेद तत्रासौ विद्युत्पुञ्ज इव ज्वलन् ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो मुरुर्गृह्य महागदाम् ॥५३॥ इन्द्रा
शनिरिवेन्द्रेण विक्रुष्ट इव निःस्वनः ॥ आकर्णमुक्तं चिक्षेप अर्धचन्द्रं सुरोत्तमः ॥५४॥ मध्यदेशे तु चिच्छेद गदां तां रुक्मभूषिताम् ॥ पुनश्चिच्छेद
भल्लेन दानवस्य शिरो रणे ॥५५॥ संछिद्य पाशान्सर्वांस्तान्मुरुं हत्वा सबान्धवम् ॥ सोऽप्यात्क्षोगणान्हत्वा नरकस्य महाबलान् ॥५६॥ शिला
सघानतिक्रम्य भगवान्देवकीसुतः ॥ अपश्यद्दानवं सैन्यं निसुन्दं च महाबलम् ॥५७॥ हयग्रीवं च दितिजं तथाऽन्यांश्चित्रयोधिनः ॥ रोधयामास
तं मार्गं स्वसैन्येन महाबलः ॥ ५८ ॥ निसुन्दो बलिनां श्रेष्ठो रथमारुह्य सत्वरम् ॥ जग्राह कार्मुकं दिव्यं हेमपृष्ठं दुरासदम् ॥ ५९ ॥ विव्याध
दशभिर्बाणैर्निसुन्दो मधुसूदनम् ॥ केशवश्चापि समरे विव्याध निशितैः शरैः ॥ ६० ॥ अप्राप्तांश्चान्तरिक्षे ताञ्छरांश्चिच्छेद माधवः ॥ ते सर्वे
सैनिकाः कृष्णं समन्तात्पर्यवारयन् ॥ ६१ ॥ शरजालेन महता छाद्यमानः सुरोत्तमः ॥ दृष्ट्वा तान्दानवान्सर्वान्सक्रोधो मधुसूदनः ॥६२॥ ततो
दिव्येन चास्त्रेण पार्जन्येन जनार्दनः ॥ महता शरवर्षेण वारयामास तद्बलम् ॥६३॥ पञ्चपञ्चशरैस्तेषु एकैकेन च तान्बहून् ॥ पार्जन्यस्य प्रभा
वेण सर्वान्मर्मस्वताडयत् ॥ ६४ ॥ दुद्रुवुर्भयसंत्रस्ता भग्नास्ते दानवा रणे ॥ स्वसैन्यं विद्रुतं दृष्ट्वा निश्चक्राम पुनर्मृधे ॥ ६५ ॥ विसृजञ्छरवर्षा
णि छादयामास केशवम् ॥ न विभाति रणे सूर्यो नापि व्योम दिशो दश ॥ ६६ ॥ शरैः सञ्छादयामास निसुन्दो गरुडध्वजम् ॥ सावित्रं नाम
दिव्यास्त्रं जग्राह पुरुषोत्तमः ॥ ६७ ॥ तेन बाणेन तान्बाणांश्चिच्छेद समरे हरिः ॥ बाणैर्बाणांश्च संछिद्य तस्य कृष्णो महाबलः ॥ ६८ ॥ छत्रमे
केन बाणेन रथेषां च त्रिभिः शरैः ॥ पुनश्चिच्छेद तानश्वांश्चतुर्भिरसुरः शरैः ॥ ६९ ॥ सारथिं पञ्चभिर्बाणैर्ध्वजमेकेन चिच्छिदे ॥ शरेकेन वपु
कृष्णः सुतीक्ष्णेन शितेन वै ॥ ७० ॥ शिरश्चिच्छेद भल्लेन निसुन्दस्य सुरोत्तमः ॥ यः सहस्रसमास्त्वेकः सर्वान्देवानयोधयत् ॥ ७१ ॥

॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥

॥ ७२ ॥ ७३॥ ७४ ॥ ७५ ॥७६ ॥ महालाङ्गलनिर्भिन्नाः लाङ्गलेन भूरिविदारितदेहाः शङ्खशक्तिमहानादस्तेनैव पातिताः॥७७॥७८॥७९॥८०॥८१॥८२॥

आविध्य सहसाऽमुञ्चच्छिलां शैलसमां प्रभुः ॥
निसुन्दं पतितं दृष्ट्वा हयग्रीवः प्रतापवान् ॥ शिलां प्रगृह्य महतीं तोलयामास दानवः ॥ ७२ ॥
गृहीत्वा दिव्यपार्जन्यमस्त्रमस्त्रविदांवरः ॥ ७३॥ दिव्यास्त्रेण शिलां विष्णुः सप्तधाऽकृत तेजसा ॥ तद्विदार्य महच्चाश्म पातयामास भूतले ॥७४॥
ततस्तैः शार्ङ्गनिर्मुक्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ यथा देवासुरं युद्धमभवद्भरतर्षभ ॥ नानाप्रहरणाकीर्णं तथा घोरमवर्तत ॥ ७५ ॥ ततः शार्ङ्गविनिर्मु
क्तैर्नानावर्णैर्महाशरैः ॥ गरुडस्थो महाबाहुर्निजघान महासुरान् ॥७६॥ महालाङ्गलनिर्भिन्नाः शंखशक्तिनिपातिताः ॥ विनेशुर्दानवाः सर्वे समा
साद्य जनार्दनम् ॥ ७७ ॥ केचिच्चक्राग्निनिर्दग्धा दानवाः पेतुरम्बरात् ॥ संनिकर्षगताः केचिद्गतासुविकृताननाः ॥ ७८ ॥ असृजञ्छरवर्षाणि
वृष्टिमन्त इवाम्बुदाः ॥ विकृताङ्गास्सुराः सर्वे कृष्णबाणप्रपीडिताः ॥ ७९ ॥ शोणिताक्ताः स्म दृश्यन्ते पुष्पिता इव किंशुकाः ॥ व्यद्रवन्त सुवि
त्रस्ता भग्नास्त्राश्चित्रयोधिनः ॥८० ॥ पुनश्च क्रोधरक्ताक्षो वायुवेगेन दानवः ॥ दशव्यामोच्छ्रितं वृक्षं समारुह्य वनस्पतिम् ॥८१॥ वृक्षमुत्पाट्य
वेगेन प्रतिगृह्याभ्यधावत ॥ चिक्षेप समहावृक्षं शिक्षया सुघनाकृतिः ॥ ८२ ॥ वृक्षवेगानिलोद्भूतः शुश्रुवे सुमहास्वनः ॥ ततः शरसहस्रेण यत
मानो जनार्दनः ॥ ८३ ॥ नैकधा तं प्रचिच्छेद चित्रभक्तिनिभाकृतिम् ॥ पुनश्चैकेन बाणेन हयग्रीवस्य चोरसि ॥ ८४॥ विव्याध स्तनयोर्मध्ये
सायको ज्वलनप्रभः ॥ विवेश सोऽतिवेगेन हृदं भित्त्वा विनिर्गतः ॥ ८५ ॥ तं जघान महाघोरं हयग्रीवं महाबलम् ॥ अपारतेजा दुर्द्धर्षः स वै
यादवनन्दनः ॥ ८६ ॥ मध्ये लोहितगङ्गस्य भगवान्देवकीसुतः ॥ औदकायां विरूपाक्षं पाप्मानं पुरुषोत्तमः ॥ ८७॥ अष्टौ शतसहस्राणि दान
वानां परन्तप ॥ निहत्य पुरुषव्याघ्रः प्राग्ज्योतिषमुपाद्रवत् ॥ ८८ ॥ हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥ ततः प्राग्ज्यो[illegible] नाम दीप्य
मानमिव श्रिया ॥८९॥ पुरमासादयामास युद्धं तत्राभवन्महत् ॥ ततः प्रध्मापयच्छङ्खं पाञ्चजन्यं महाबलः ॥९०॥ शुश्रुवे [illegible]महाशब्दः संवर्त
निनदो यथा ॥ श्रूयते त्रिषु लोकेषु भीमगम्भीरनिःस्वनः ॥ तं श्रुत्वा नरकश्चासीत्क्रोधसंरक्तलोचनः ॥ ९१ ॥ लोहचक्राष्टसंयुक्तं त्रिनल्वप्रतिमं
रथम् ॥ रत्नकाञ्चनाचित्राढ्यं वेदिकाभोगविस्तरम् ॥ ९२ ॥

॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥८६ ॥ लोहितगङ्गस्य सिन्धोः प्रदेशविशेषस्य मध्ये । औदकायाम् उदकपरिखायां पुर्याम् ॥८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥

॥ ९३ ॥ ९४ ॥ रथम् आरुरोहेति शेष ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥५॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥९॥११०॥ मधु
वज्रध्वजेन महता काञ्चनेन विराजितम् ॥ हेमदण्डपताकाढ्यं वैडूर्यमणिकूबरम् ॥९३॥ युक्तमश्वसहस्रेण रथ पररथारुजम् ॥ लोहजालैश्च सछन्न
चित्रभक्तिविराजितम् ॥९४ ॥ रथमध्यगतो वीरस्ससध्य इव भास्करः ॥ नानाप्रहरणाकीर्णं रथ हेमपरिष्कृतम्॥९५॥ तत्र रथोरच्छदमिन्दुवर्णं
व्यानद्धमुक्तानलतुल्यतेजा ॥ किरीटमूर्द्धार्कहुताशनाभः कर्णौ तथा कुण्डलयोर्ज्वलन्तौ ॥ ९६ ॥ धूम्रवर्णा महाकाया रक्ताक्षाविकृतानना ॥
नानाकवचिन सर्वे दैत्यदानवराक्षसा ॥ ९७ ॥ खड्गचर्मधराः केचित्केचित्तूणधनुर्भृत ॥ शक्तिहस्तास्तथा केचिच्छूलहस्तास्तथाऽपरे ॥९८॥
गजवाजिरथौघैश्च कालयन्तश्च मेदिनीम् ॥ निर्ययुर्नगरात्सर्वे सुसन्नद्धा प्रहारिण ॥ ९९ ॥ वृतो दैत्यगणैः सार्द्धं नरक कालसनिभ ॥ भेरीश
ङ्खमृदङ्गानां पणवानां सहस्रश ॥ १०० ॥ वाद्यमानानि शुश्राव जीमूतनिनदोपम ॥ यतः कृष्णस्ततो गत्वा सर्वे ते विकृतानना ॥ १ ॥ परि
वार्य गरुत्मन्तं सर्वेऽयुध्यन्त सगता ॥ महता छादयामासु शरवर्षेण सैनिका ॥२॥ शक्तिशूलगदाप्रासांस्तोमरान्सायकान्बहून् ॥ आकाश
छादयामासुर्विमुञ्चन्त सहस्रश ॥ ३ ॥ कृष्णः कृष्णोम्बुदाकारः शार्ङ्ग गृह्य धनुस्ततः ॥ विस्फार्य सुमहच्चापं धनुर्जलदनि स्वनम् ॥ ४॥ व्यसृ
जच्छरवर्षाणि दानवानां जनार्दनः ॥ शरवर्षेण तत्सैन्य व्यद्रवत्तु महाहवात् ॥ ५ ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं घोररूपेण रक्षसा ॥ समन्यूहाश्च ते सर्वे
कृष्णबाणप्रपीडिता ॥ ६ ॥ केचिच्छिन्नभुजाश्चैव च्छिन्नग्रीवाशिरानना ॥ केचिच्चक्रद्विधाच्छिन्ना केचिद्बाणार्दितोरसः ॥७॥ केचिद्द्विधाकृता
शक्त्या गजाश्वरथवाहना ॥ केचित्कौमोदकीभिन्ना केचिच्चक्रविदारिता ॥ ८ ॥ एव विमथिता सर्वा नराश्वरथवाहिनी ॥ तत्रासीन्नरकेणास्य
युद्ध परमदारुणम् ॥ ९ ॥ यत्समासेन वक्ष्यामि तन्मे निगदत शृणु ॥ त्रासनः सुरसङ्घानां नरकः पुरुषोत्तमम् ॥ ११०॥ योधयामास तेजस्वी
मधुहन्मधुसूदनम् ॥ क्रोधरक्तान्तनयनो नरको घनसनिभ ॥ ११ ॥ जग्राह कार्मुक वीर शक्रचापमिवोच्छ्रितम् ॥ तथार्ककिरणप्रख्य बाण
जग्राह केशव ॥ १२ ॥ दिव्येनास्त्रेण समरे पूरयामास त रथम् ॥ उत्तमास्त्र महापात मुमोच नरको बली ॥ १३ ॥ वज्रविस्फूर्जिताकारमायान्त
वीक्ष्य केशव ॥ चिच्छेदास्त्र महाभागश्चक्रेण मधुसूदनः ॥ १४ ॥
केऽभवत्वा वद्धव् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

१ धनुरुच्च इत्यन्.—इति पा० ।

॥ १५ ॥१६॥१७॥१८॥१९ ॥ १२० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ भूमिः रूपिणी भूत्वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ ह दव तस्य नरकस्य त प्रासद्ध ॥ १२६ ॥ इति
हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ चतुःषष्टितमेऽध्याये ह्यमुष्मिन्नन्दनस्थितम् ॥ पारिजातं समद्धृत्य द्वारकामनयद्धरिः ॥१॥ निहत्येति ॥ १ ॥

व्यहनत्स रथं चास्य शरैकेण जनार्दनः ॥ सरथं सध्वजं साश्वं जघान दशभिः शरैः॥१५॥ तनुत्रं चैव चिच्छेद शरणे मधुसूदनः ॥ ततो विमुक्त
कवचः सर्पस्येव तनुर्यथा ॥ १६ ॥ हताश्वोऽपि रणे वीरो वितनुत्रश्च दानवः ॥ जग्राह विमलज्वालं लोहभारार्पितं दृढम् ॥ १७ ॥ आविध्य
सहसा मुक्तं शूलमिन्द्राशनिप्रभम् ॥ तदापतत्स संप्रेक्ष्य शूल हेमपरिष्कृतम् ॥१८॥ द्विधा छिन्नं क्षुरप्रेण कृष्णेनाद्भुतकर्मणा ॥ तद्युद्धमभवद्घोरं
घोररूपेण रक्षसा ॥ १९ ॥ शस्त्रपातमहाघातं नरकेण महात्मना ॥ मुहूर्तं योधयामास नरकं मधुसूदनः ॥ १२० ॥ अथोग्रचक्रश्चक्रेण प्रदीते
नाकरोद्द्विधा ॥ चक्रद्विधाकृतं तस्य शरीरमपतद्भुवि ॥ २१ ॥ विभक्तं कुलिशेनेव गिरेः शृङ्गं द्विधाकृतम् ॥ कृष्णमासाद्य देवेशं जगामास्तमि
वांशुमान् ॥ २२ ॥ चक्रोत्कृन्तितगात्रोऽसौ दानवः पतितो रणे ॥ वज्रप्रहारनिर्भिन्नं यथा गैरिकपर्वतम् ॥ २३ ॥ भूमिस्तु पतितं पुत्रं निरी
क्ष्यादाय कुण्डले ॥ उपातिष्ठत गोविन्दं वचनं चेदमब्रवीत् ॥ २४ ॥ दत्तस्त्वयैव गोविन्द त्वयैव विनिपातितः ॥ यथेच्छसि तथा क्रीड बालः
क्रीडनकैरिव ॥ २५ ॥ इमे ते कुण्डले देव प्रजास्तस्यानुपालय ॥ १२६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि नरकवधे त्रिष
ष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ निहत्य नरकं भौमं वासवोपमविक्रमम् ॥ वासवावरजो विष्णुर्ददर्श नरकालयम् ॥
॥ १ ॥ अथार्थगृहमासाद्य नरकस्य जनार्दनः ॥ ददर्श धनमक्षय्यं रत्नानि विविधानि च ॥ २ ॥ मणिमुक्ताप्रवालानि वैडूर्यस्य च संचयान् ॥
मासारगल्वकूटानि तथा वज्रस्य संचयान् ॥३॥ जाम्बूनदमयान्यस्य शातकुम्भमयानि च॥ प्रदीप्तज्वलनाभानि शीतरश्मिनिभा[illegible] च ॥ ४ ॥
शयनानि महार्हाणि तथा सिंहासनानि च ॥ हिरण्यदण्डरुचिरं शीतरश्मिसमप्रभम् ॥५॥ ददर्श तन्महच्छत्रं वर्षमाणमिवाम्[illegible] ॥ जातरूपस्य
शुभ्रस्य धाराः शतसहस्रशः ॥ ६ ॥ वरुणादाहृतं पूर्वं नरकेणेति नः श्रुतम् ॥ यावद्रत्नं गृहे दृष्टं नरकस्य धनं बहु ॥ ७ ॥ नव राज्ञः कुबेरस्य
न शक्रस्य यमस्य च ॥ रत्नसंनिचयस्तादृग्दृष्टपूर्वो न च श्रुतः ॥८॥ हते भौमे निसुन्दे च हयग्रीवे च दानवे॥उपानिन्युस्ततस्तानि रत्नान्यन्तः
पुराणि च ॥ ९ ॥ दानवा हतशिष्टा ये कोशसंचयरक्षिणः ॥ केशवाय महार्हाणि यान्यर्हति जनार्दनः ॥ १० ॥

॥ २ ॥ मासारं मरकतं गल्वश्चन्द्रकान्तः वज्रं हीरः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ अन्तःपुराणि कन्यारत्नानि ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ गमत्वा नानावर्णा ॥ १२ ॥ १३ ॥१४ ॥ १५ ॥ कालीयकानि कालागरुकाष्ठानि ॥१६॥१७॥१८॥ १९ ॥ मणिपर्वत कन्यावरोधपुरम् ॥ २० ॥
दैत्या ऊचु ॥ इमानि मणिरत्नानि विविधानि वसूनि च ॥ भीमरूपाश्च मातङ्गा प्रवालविकृताङ्कुशा ॥ ११ ॥ हेमसूत्रा महाकक्षाश्चापतोमर
शालिन ॥ रुचिराभि पताकाभि शबला रुचिराङ्कुशा ॥ १२ ॥ ते च विंशतिसाहस्रा द्विस्तावत्य करेणवः ॥ अष्टादश सहस्राणि देशजाश्चो
त्तमा हया ॥ १३ ॥ गोषु चापि भवेत्कामो यावत्तव जनार्दन ॥ तावती प्रापयिष्यामो वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ १४ ॥ आविकानि च सूक्ष्मा
णि शयनान्यासनानि च ॥ कामव्याहारिणश्चैव पक्षिणः प्रियदर्शनाः ॥१५॥ चन्दनागरुकाष्ठानि तथा कालीयकान्यपि ॥ वसु यत्रिषु लोकेषु
धर्मेणाधिगत तव ॥१६ ॥ प्रापयिष्याम तत्सर्वं वृष्ण्यन्धकनिवेशनम् ॥ देवगन्धर्वरत्नानि पन्नगानां च यद्वसु ॥ तानि सर्वाणि सन्तीह नरकस्य
निवेशन ॥ १७ ॥ वैशम्पायन उवाच॥ तच्च सर्वं हृषीकेशः परिगृह्य परीक्ष्य च ॥ सर्वमाहारयामास दानवैर्द्वारकां पुरीम् ॥ १८॥ ततस्तद्वारुण
छत्र स्वयमुत्क्षिप्य माधव ॥ हिरण्यवर्षं वर्षन्तमारुरोह विहगमम् ॥१९॥ गरुड पतगश्रेष्ठं मूर्तिमन्तमिवाम्बुदम् ॥ ततोऽभ्ययाद्गिरिश्रेष्ठमभितो
मणिपर्वतम् ॥२०॥ तत्र पुण्या ववुर्वाता प्रभवश्चामला प्रभा ॥ मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ॥ २१ ॥ तत्र वैदूर्यरत्नानि ददर्श
मधुसूदनः॥ सतोरणपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ॥२२॥ विद्युद्ग्रथितमेघाभः प्रबभौ मणिपर्वत ॥ हेमचित्रवितानैश्च प्रासादैरुपशोभित ॥
॥ २३ ॥ तत्र ता वरहेमाभा ददर्श मधुसूदन ॥ गन्धर्वसुरमुख्यानां प्रिया दुहितरस्तथा ॥ २४ ॥ ददर्श पृथुलश्रोणीः सरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकेण समानीता रक्ष्यमाणा समन्तत ॥२५॥ त्रिविष्टपसमे देशे तिष्ठन्तीरपराजिता ॥ निर्विशन्त्यो यथा देव्य सुखिन्य कामवर्जिता ॥
॥ २६ ॥ परिवव्रुर्महाबाहुमेकवेणीधराः स्त्रिय ॥ सर्वा काषायवासिन्य सर्वाश्च नियतेन्द्रिया ॥२७॥व्रतोपवासतन्वङ्ग्य काङ्क्षन्त्य कृष्णदर्श
नम् ॥ समेत्य यदुसिंहस्य सर्वाश्चक्रु स्त्रियोऽञ्जलीन् ॥ २८ ॥ नरक निहत ज्ञात्वा मुर चैव महासुरम् ॥ हयग्रीव निसुन्द च ता कृष्ण पर्यवार
यन् ॥२९ ॥ ये चासां रक्षिणो वृद्धा दानवा यदुनन्दनम् ॥ कृताञ्जलिपुटाः सर्वे प्रणिपेतुर्वयोधिका ॥३०॥ तासां परमनारीणामृषभाक्षं निरीक्ष्य
तम् ॥ सर्वासामेव सकल्प पतित्वेनाभवत्तत ॥ ३१ ॥ तस्य चन्द्रोपम वक्त्र निरीक्ष्य मुदितेन्द्रिया ॥ संप्रहृष्टा महाबाहुमिद वचनमब्रुवन् ॥
॥ ३२ ॥ सत्य च यत्पुरा वायुरिहास्मान्वाक्यमब्रवीत् ॥ सर्वभूतमतिज्ञश्च देवर्षिरपि नारद ॥ ३३ ॥
॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ महाबाहु कृष्णम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उवाह द्वारकां प्रापयामास ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जीवञ्जीवकश्चकोरः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥

॥३४॥ सुप्रियं बत पश्यामश्चिरश्रुतमरिन्दमम्॥दर्शनेन
विष्णुर्नारायणो देवः शङ्खचक्रगदासिभृत् ॥ सभौमं नरकं हत्वा भर्ता च भविता स वः ॥३४॥ सुप्रियं बत पश्यामश्चिरश्रुतमरिन्दमम्॥दर्शनेन
कृतार्था हि वयमद्य महात्मनः ॥ ३५ ॥ ततस्ताः सान्त्वयामास प्रमदा वासवानुजः ॥ सर्वाः कमलपत्राक्षीर्दृष्ट्वा चोवाच माधवः ॥ ३६॥ यथा
हेतः पूजयित्वा समाभाष्य च केशवः ॥ यानैः किंकरसंयुक्तैरुवाह मधुसूदनः ॥ ३७ ॥ किङ्कराणां सहस्राणि रक्षसां वातरंहसाम् ॥ शिबिकां
वहतां तत्र निर्घोषः सुमहानभूत् ॥ ३८ ॥ तस्य पर्वतराजस्य शृङ्गं यत्परमार्चितम् ॥ विमलार्केन्दुसंकाशं मणिकाञ्चनतोरणम् ॥ ३९ ॥ सप
क्षिगणमातङ्गं समृगव्यालपादपम् ॥ शाखामृगगणाकीर्णं सुप्रस्तरशिलातलम् ॥ ४० ॥ न्यङ्कुभिश्च वराहैश्च रुरुभिश्च निषेवितम् ॥ सप्रपातं
महासानुं विचित्रशिखरद्रुमम् ॥ ४१ ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च मृगवृन्दविलोडितम् ॥ जीवञ्जीवकसङ्घैश्च बर्हिभिश्च निनादितम् ॥ ४२ ॥ तदप्य
तिबलो विष्णुर्दोर्भ्यामुत्पाट्य भासुरम् ॥ आरोपयामास बली गरुडे पक्षिणां वरे ॥ ४३ ॥ मणिपर्वतशृङ्गं च सभार्यं च जनार्दनम् ॥ उवाह
लीलया पक्षी गरुडः पततां वरः ॥ ४४ ॥ स पक्षबलविक्षेपैर्हिमाद्रिशिखरोपमम् ॥ दिक्षु सर्वासु संह्रादं जनयामास पक्षिराट् ॥ ४५ ॥ आरुज
न्पर्वताग्राणि पादपांश्च समुत्क्षिपन् ॥ संजहार महाभ्राणि विजहार च कानिचित् ॥ ४६ ॥ विषयं समतिक्रम्य देवयोश्चन्द्रसूर्ययोः ॥ ययौ वा
जवः पक्षी जनार्दनवशे स्थितः ॥ ४७ ॥ स मेरुगिरिमासाद्य देवगन्धर्वसेवितम् ॥ देवसद्मानि सर्वाणि ददर्श मधुसूदनः ॥ ४८ ॥ विश्वेषां मरुतां
चैव साध्यानां च नराधिप ॥ भ्राजमानान्यतिक्रामन्नश्विनोश्च परंतप ॥ ४९ ॥ प्राप्य पुण्यतमाँल्लोकान्देवलोकमरिंदम ॥ शक्रसद्म समासाद्य प्रवि
वेश जनार्दनः ॥ ५० ॥ अवतीर्य स तार्क्ष्यात्तु ददर्श विबुधाधिपम् ॥ प्रीतश्चैवाभ्यनन्दत्तं देवराजः शतक्रतुः ॥ ५१ ॥ प्रादाय कुण्डले दिव्य
ववन्दे तं तदाऽच्युतः ॥ सभार्यो विबुधश्रेष्ठं नरश्रेष्ठो जनार्दनः ॥ ५२ ॥ अर्चितो देवराजेन रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ सत्यभाम[illegible]लोम्या यथा
वदभिनन्दिता ॥ ५३ ॥ वासवो वासुदेवश्च जग्मतुः सहितौ तदा ॥ अदित्या भवनं दिव्यं देवमातुर्महर्द्धिमत् ॥ ५४ ॥ [illegible]दितिमुपास्यन्तीम
प्सरोभिः समन्ततः ॥ ददर्शाते महात्मानौ महाभागां तपोन्विताम् ॥ ५५ ॥ ततस्ते कुण्डले दिव्ये प्रादाददितिनन्दनः ॥ ववन्दे तां शचीभर्ता
मातरं स्वां पुरंदरः ॥ ५६ ॥ जनार्दनं पुरस्कृत्य कर्म चैव शशंस तत् ॥ अदितिस्तौ सुतौ प्रीत्या परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥ ५७ ॥

॥ ४८ ॥ भ्राजमानानि समानि ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ स कृष्ण सत्यभामा चापश्यत् ॥ ६८ ॥ ६९॥७०॥७१॥७२॥७३॥

इति हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुवरो पुष्पमर्दिनी॥ रुक्मिणी हरिणा भुक्ता रुष्टा सत्येति वर्ण्यते

आशीर्भिरनुकूलाभिरुभावप्यनवत्तदा ॥ पौलोमी सत्यभामा च प्रीत्या परमया युते ॥५८॥ अगृह्णीतां वरार्हाया देव्यास्ते चरणौ शुभौ॥ते चाप्य भ्यनन्दत्प्रेम्णा देवमाता यशस्विनी ॥ ५९ ॥ यथावदब्रवीच्चैव जनार्दनमिदं वचः ॥ अधृष्य सर्वभूतानामवध्यश्च भविष्यसि ॥ ६० ॥ यथैव देव राजोऽयमजितो लोकपूजितः ॥ भवत्तिय वरारोहा नित्यं च प्रियदर्शना ॥ ६१ ॥ सर्वलोकेषु विख्याता दिव्यगन्धा मनोरमा ॥ सत्यभामोत्तमा स्त्रीणां सुभगा स्थिरयौवना ॥६२ ॥ जरां न यास्यति वधूर्यावत्त्वं कृष्ण मानुषः ॥ एवमभ्यर्चितः कृष्णो देवमात्रा महाबलः ॥६३॥ देवराजा भ्यनुज्ञातो रत्नैश्च प्रतिपूजितः ॥ वैनतेय समारुह्य सहितः सत्यभामया ॥६४॥ देवाक्रीडं परिक्रामन्पूज्यमानः सुरर्षिभिः ॥ स ददर्श महाबाहुर क्रीडे वासवस्य ह ॥६५॥ दिव्यमभ्यर्चितं देवैः पारिजातं महाद्रुमम् ॥ नित्यपुष्पधरं दिव्यं पुण्यगन्धमनुत्तमम् ॥६६॥ यमासाद्य जनः सर्वो जातिं स्मरति पौर्विकीम् ॥ सरक्ष्यमाणं देवैस्तं प्रसह्यामितविक्रमः ॥ ६७ ॥ उत्पाट्यारोपयामास विष्णुस्तं गरुडोपरि ॥ सोऽपश्यत्सत्यभामा च दिव्यमप्सरसां गणम् ॥ ६८ ॥ पृष्ठतः सत्यभामा च दिव्या योषा च वीक्षिताम् ॥ आयातः तां द्वारवतीं वायुजुष्टेन वै पथा ॥ ६९ ॥ श्रुत्वा तं देवराजस्तु कर्म कृष्णस्य तत्तदा ॥ अनुमेने महाबाहुः कृतकर्मेति चाब्रवीत् ॥ ७० ॥ स पूज्यमानस्त्रिदशैः सतर्षिगणसंस्तुतः ॥ प्रतस्थे द्वारकां कृष्णो देवलोकादरिन्दमः ॥ ७१ ॥ सोऽभिपत्य महाबाहुर्दीर्घमध्वानमल्पवत् ॥ पूजितो देवराजेन ददृशे यादवीं पुरीम् ॥ ७२ ॥ तथा कर्म महत्कृत्वा भगवान्वासवानुजः ॥ उपायाद्द्वारकां कृष्णः श्रीमान्गरुडवाहनः ॥ ७३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे द्वारकाप्रवेशो नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ प्रादुर्भावे मुनिश्रेष्ठ माथुरे चरितं शुभम् ॥ शृण्वन्नेवा धिगच्छामि तृप्तिं कृष्णस्य धीमतः ॥ १ ॥ द्वारकायां निवसतः कृतदारस्य षड्गुणम् ॥ चरितं ब्रूहि कृष्णस्य सर्वं हि विदितं तव ॥ २ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ जनमेजय कृष्णस्य कृतदारस्य भारत ॥ निबोध चरितं चित्रं तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३ ॥

॥ १ ॥ प्रादुर्भाव इति ॥ १॥षड्गुणम् "ऐश्वर्यस्य समग्रस्य ज्ञानस्य यशसः श्रियः । वैराग्यस्य च धर्मस्य षण्णां भग इतीरणा ॥" इति षड्विधैश्वर्यमुक्तम् । यद्वा षड् ङ्गानि च । "सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञा षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥" इति वायुपुराणोक्तानि ॥ २॥३ ॥

॥ ४ ॥ अवसानं व्रतपारणम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ यौनैः योनिसंबन्धैः श्रौतैः अध्ययनसंबन्धैः मार्वैः आर्त्विज्यसंबन्धैः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥

प्राप्तदारो महातेजा वासुदेवः प्रतापवान् ॥ रुक्मिण्या सहितो देव्या ययौ रैवतकं नृप ॥ ४ ॥ उपवासावसानं हि रुक्मिण्याः प्रतिपूजयन् ॥
तर्पयिष्यन्स्वयं विप्राञ्जगाम मधुसूदनः ॥ ५ ॥ कुमाराः प्रययुस्तत्र पुत्रभ्रातर एव च ॥ प्रेषिता वासुदेवेन नारदस्याभ्यनुज्ञया ॥ ६ ॥ षोडश
स्त्रीसहस्राणि जग्मुरेव च धीमतः ॥ ऋद्ध्या परमया राजन्विष्णोरेवानुरूपया ॥ ७ ॥ ततस्तत्र द्विजातीनां कामान्प्रादादधोक्षजः ॥ अर्थिनां
धर्मनित्यानां बन्दिनामिष्टवादिनाम् ॥ ८ ॥ कल्याणनामगोत्राणां महतां पुण्यकर्मणाम् ॥ यौनैः श्रौतैश्च मार्वैश्च शुद्धानां कुरुनन्दन ॥ ९ ॥
तर्पयित्वा द्विजान्कामैरिष्टैरिष्टः सतां गतिः ॥ ज्ञातीन्संतर्पयामास यथार्हं भक्तवत्सलः ॥ १० ॥ उपवासावसानेऽथ भगवान्स विशेषतः ॥ बहु
मेने प्रियां भार्यां रुक्मिणीं भीष्मकात्मजाम् ॥ ११ ॥ वसतस्तस्य कृष्णस्य सदारस्यामितौजसः ॥ सहासीनस्य रुक्मिण्या नारदोऽभ्याययौ
मुनिः ॥ १२ ॥ आगतं चाप्रमेयात्मा मुनिमिन्द्रानुजस्तदा ॥ शास्त्रदृष्टेन विधिना अर्चयामास केशवः ॥ १३ ॥ सोऽर्चितो वासुदेवेन मुनिरर्च्य
तमः सताम् ॥ पारिजाततरोः पुष्पं ददौ कृष्णाय भारत ॥१४॥ तद्वृक्षराजकुसुमं रुक्मिण्याः प्रददौ हरिः ॥ पार्श्वस्था सा हि कृष्णस्य भोज्या
नरवराऽभवत् ॥ १५ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्पुष्पं कामारणिरनिन्दिता ॥ शिरस्यमलपत्राक्षी ददौ कृष्णेङ्गितानुगा ॥ १६ ॥ त्रैलोक्यरूपसर्वस्वं
नारायणमनोहरा ॥ शुशुभे देवपुष्पेण द्विगुणं भैष्मकी तदा ॥ १७ ॥ तां नारदस्तथोवाच मुनिर्ब्रह्मसुतस्तदा ॥ तवैवौपयिकं पुष्पमेकं देवि
पतिव्रते ॥ १८ ॥ अलंकृतं पुष्पमेतत्संसर्गात्तव सर्वथा ॥ अत्यर्हा च मता मे त्वमेतत्पुष्पाद्धृतव्रते ॥ १९ ॥ कल्याणगुणसंपन्ने सततं भर्तृव
त्सले ॥ अम्लानमेतत्सततं पुष्पं भवति कामिनि ॥ २० ॥ संवत्सरपरं कालं कालज्ञे गुणसंमते ॥ ईप्सितानपि गन्धांश्च द[illegible] वदतां वरे ॥
॥ २१ ॥ शीतोष्णे चेच्छिते देवि पुष्पमेतत्प्रयच्छति ॥ स्रवत्यपि रसान्देवि मनसा काङ्क्षितान्वरान् ॥ २२ ॥ सेव्यमानं [illegible]भाग्यं ददाति
वरवर्णिनि ॥ स्रवत्यपि तथा गन्धानीप्सितान्प्रीतिवर्द्धनान् ॥ २३ ॥ यानि यानि च पुष्पाणि त्वं देव्यभिलषिष्यसि ॥ [illegible]म वृक्षराजस्य तानि
तानि प्रदास्यति ॥ २४ ॥ एतदेव भगाधानं धर्मिष्ठे पुत्रदं तथा ॥ मतिं च नाशुचे धत्ते धार्यमाणं सदा शुभे ॥ २५ ॥ यद्यदिच्छसि वर्णं च
तत्सर्वं धारयिष्यति ॥ स्वल्पं वा यदि वा स्थूलं छन्दतस्ते भविष्यति ॥ २६ ॥

॥ १३ ॥ १४ ॥ हे नरवर ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ औपयिकं योग्यम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भगाधानम् ऐश्वर्याधायकम् ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ सुवादित्रानिति पुस्त्वमार्षम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कृति स्वभाव सामर्थ्यमित्यर्थः । सगच्छता भ्रमणा छवेवि शेष ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महेन्द्रस्य
सुरता च अरणिभेवि सुरवाग्रणी स्त्री च माता चेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वसुदेवताः वसुमुख्या तेषां कालो श्रवमानेन संवत्सरः पर उत्कृष्टो न ततोऽधिकोऽप्यस्तीत्यर्थ ॥ ३५ ॥

अनिष्टगन्धहरणं तत्सम गन्धवर्द्धनम् ॥प्रदीपकर्म रात्रौ च करोति कमलेक्षणे ॥२७॥ सतानकस्रजो मालां पुष्पवस्त्रादि वाऽच्युतम्॥ पुष्पमण्डपमु
स्यानि चिन्तितेन प्रदास्यति ॥२८॥ बुभुक्षा वा पिपासा वा ग्लानिर्वाऽप्यथ वा जरा ॥ देववद्धारयन्त्यास्ते स्वच्छन्देन भविष्यति ॥२९॥ अनु
गीतानि गीतानि दास्यत्यपि च चिन्तिते ॥ सुवादित्रान्समधुरांस्तथैव तत्र समतात् ॥३०॥ पूर्णे संवत्सरे देवि पुष्पमेतत्तवान्तिकात् ॥ निर्वर्त्स्यते
तरुवर समये न प्रयास्यति ॥३१॥ कृतिरेषा हि भद्र ते पारिजातस्य सुप्रभे ॥ निसर्गत सर्वकृता सत्कारार्थेऽसुरद्विषाम् ॥३२॥ उमा देववरस्येष्टा
हिमालयसुता सती ॥ धारयन्तीश्वरी नित्य पुष्पाण्येतानि सुप्रभे ॥ ३३ ॥ अदितिश्च सपौलोमी महेन्द्रसुरतारणी ॥ सावित्री देवमाता च श्रीश्च
सर्वगुणोचिता ॥ ३४ ॥ देवपत्न्यस्तथैवान्या देवाश्च वसुदेवता ॥ संवत्सरपर काल सर्वेषां न तु संशय ॥३५॥ षोडशस्त्रीसहस्राणां मध्ये त्व
खलु वर्तसे ॥ अद्येष्टा वासुदेवस्य वेद्मि त्वां भोजनन्दिनि ॥ ३६ ॥ सपत्न्यस्ते गुणोपेते सर्वा सर्वेश्वरप्रिये ॥ अवमानावसेकेन त्वया सिक्ताद्य
भामिनि ॥ ३७ ॥ प्रकाशमद्य सौभाग्यमनिवार्यं यशश्च ते ॥ मन्दारकुसुम दत्त यत्ते मधुनिघातिना ॥ ३८ ॥ अद्य सात्राजिती देवी ज्ञास्यते
वरवर्णिनी॥ सौभाग्याद्य सदा वेत्ति याऽऽत्मान सुभग सती ॥३९॥ साम्बमाता च गान्धारी भार्याश्चान्या महात्मन ॥ सौभाग्यार्थोद्यताकाङ्क्षा
मद्य मोक्ष्यन्ति नि स्पृहा ॥४०॥ सौभाग्यैकरथो जैत्रस्तव देव्यद्य नि सृत ॥ मनोरथरथानां य सहस्रैरपि दुर्जय ॥४१॥ अद्याहमवगच्छामि
सत्वया सर्वशोभने ॥ आत्मा द्वितीय कृष्णस्य भोजे त्वमिति भामिनि ॥४२॥ त्रैलोक्यरत्नसर्वस्वमवदाय्यसवाच्युत ॥ जीवितातिशयस्तेन त्वया
प्राप्तो हरिप्रिये ॥४३॥ नारदेनैवमुक्तं तु तथ्य वाक्य नराधिप ॥ तत्रस्थाः शुश्रुवु प्रेष्या प्रेषिता सत्यभामया ॥४४॥ देवीनां च तथाऽन्यासां
पत्नीनां च विशांपते ॥ दृष्ट्वा ता सविशेष च नारदेनाभ्युदाहृतम् ॥ ४५ ॥ तच्च श्रुत्वा मुनिखिलं प्रेष्याभि स्त्रीस्वभावत ॥ प्रकाशीकृतमेवा
सीद्विष्णोरन्त पुरे तदा ॥ ४६ ॥ कर्णाकर्णि ततो देव्य कौलीनमित्र सर्वशः ॥ मन्त्रयांचक्रिरे दृष्ट्वा रुक्मिण्यतिगुणोदयम् ॥ ४७ ॥

भोजनन्दिनि हे रुक्मिणि ॥ ३६ ॥ सिक्ता अपेक्षितच्छेदः । सम्भिरार्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ साम्बमाता जाम्बवती ॥ ४० ॥ नि सृत प्रसृतः ॥ ४१ ॥ हे भोजे
भोजकन्ये ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ कौलीन कुलगुप्त देव्यः कृष्णपत्न्यः ॥ ४७ ॥

॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ सकुङ्कुमं कुङ्कुमाक्तं शुक्लतमं च तदेकं च शुक्लतमैकम् अंशुकं वस्त्रम् इदं रोषचिह्नम् ॥५१॥ क्रोधगृहम् असंस्कृतं शून्यगृहम् ॥ ५२ ॥
पर्यन्तदेशं ललाटप्रान्तदेशम् ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ कुशेशयं मुखकमलम् ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
एतस्मिन् षट्षष्टितमे गत्वा भामागृहे हरिः ॥ तस्यै ह्यपृच्छद्रोषस्य कारणं चेति वर्ण्यते ॥ १ ॥ उपविष्टमिति ॥ व्यपदेशेन व्याजान्तरेण सर्ववित् सत्यभामाभाववित्॥ १ ॥

मम्पृषे न सपत्न्यास्तु तत्सौभाग्यगुणोदयम् ॥
अर्हेति पुत्रमातेति ज्येष्ठेति च समागताः ॥ प्रायेण प्रवदन्ति स्म हृष्टा दामोदरस्त्रियः ॥ ४८ ॥
सत्यभामा प्रिया नित्यं विष्णोरतुलतेजसः ॥ ४९ ॥ रूपयौवनसंपन्ना स्वसौभाग्येन गर्विता ॥ अभिमानवती देवी श्रुत्वैवेर्ष्यावशंगता ॥५०॥
समुत्सृजन्ती वसनं सकुङ्कुमं शुचिस्मिता शुक्लतमैकमंशुकम् ॥ जग्राह रोषाकुलितेन चेतसा वह्नेस्तदा श्रीरिव वर्द्धितेन्धना ॥५१॥ दन्दह्यमाना
ज्वलनेन वर्द्धता ईर्ष्यासमुत्थेन गतप्रभेव ॥ क्रोधान्विता क्रोधगृहं विविक्तं विवेश तारेव घनं सतोयम् ॥ ५२॥ बद्ध्वा ललाटे हिमचन्द्रशुक्लं दुकू
लपट्टं प्रियरोषचिह्नम् ॥ पर्यन्तदेशं सरसेन देवी विलिप्य सा लोहितचन्दनेन॥५३॥ संस्मृत्य संस्मृत्य शिरः सरोषं प्रकम्पमाना समुपोपविष्टा॥
दीर्घोपधाने शयनेऽपनीय विभूषणान्येव निबद्धवेणी ॥ ५४ ॥ अकारणार्थेन विकृष्यमाणा प्रेष्याजनस्याभिजनान्विताऽपि ॥ विचूर्णयामास
कुशेशयं सा निःश्वस्य निःश्वस्य नखैर्नतभ्रूः ॥५५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे पञ्चषष्टितमोऽध्यायः॥६५॥
वैशम्पायन उवाच॥ उपविष्टं मुनिं ज्ञात्वा रुक्मिण्या सह केशवः ॥ निश्चक्रामाप्रमेयात्मा व्यपदेशेन सर्ववित् ॥ १ ॥ जगाम त्वरितश्चैव सत्य
भामागृहं महत् ॥ रम्ये रैवतकोद्देशे निर्मितं विश्वकर्मणा ॥२ ॥ अभिमानवतीमिष्टां प्राणैरपि गरीयसीम् ॥ जानन्सात्राजितीं विष्णुर्विवेश शन
कैरिव ॥ ३ ॥ रुषितामिव तां देवीं स्नेहात्संकल्पयन्निव ॥ भीतभीतः स शनकैर्विवेश मधुसूदनः ॥ ४ ॥ सेवकं द्वारदे[illegible] तिष्ठेत्युक्त्वा
विवेश ह ॥ नारदस्योपचारार्थं प्रद्युम्नं विनियुज्य सः ॥ ५ ॥ स ददर्श प्रियां दूरात्क्रोधागारगतां तदा ॥ प्रेष्यामिव [illegible] कोपान्निःश्वसन्तीं
मुहुर्मुहुः ॥६॥ करजाग्रावलीढं तु पङ्कजं मुखपङ्कजे ॥ संश्लेषयित्वा निःश्वस्य विहसन्तीं पुनः पुनः ॥७॥ किंचिदाकु[illegible]ताग्रेण चरणेन वसुन्ध
राम् ॥ कृत्वा पृष्ठेऽथ वदनं विहरन्तीं पुनः पुनः ॥८॥ करपद्मे पुनः सव्ये मुखपद्मं निवेश्य च ॥ वनितां चारुसर्वाङ्गीं ध्यायन्तीं कमलेक्षणाम्॥९॥

॥ २ ॥ विवेश आससाद ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ पंकजं क्रीडाकमलं विहसन्तीं सपत्नी मत्तोऽपि सौभाग्याधिक्यं प्राप्तवतीत्याश्चर्येणेति भावः ॥ ७ ॥ वसुंधरां लिखंतीमि
ति शेषः । पृष्ठे इति तिर्यक्त्वस्योपलक्षणम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

प्रह्लादयित्वा चन्दनतुल्या प्रेष्यां स्तुत्वापि क्षिपन्तीं निन्दन्तीं तेन मान्त्वयमस्या व्यक्रम् ॥ १० ॥ ११ ॥ अवगुण्ठ्य वस्त्रेणावृत्य उपधाने उच्छीर्षके अन्तरमवक्रम्य ॥ १२ ॥ ममाप सङ्केत्य वा सोऽन्वगमत् ॥ १३ ॥ प्रहाय गृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ गन्धामयमहद्भुतं मेदिन्येष गन्ध मुञ्चतीति तत्कथमिति । एकतरोऽविरायितवर ॥ १९ ॥ विवेक्षन्ती व्यपेक्षमाणा । भागुरिमतेनाकारलोप अनुदात्तेत्त्वलक्षणस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वात्परस्मैपदम् ॥ २० ॥ युज्यती

मत्स्य चन्दन गृह्य प्रेष्याहस्तादनिन्दिताम् ॥ प्रह्लादयित्वा हृदय क्षिपन्तीं निर्दयं पुन ॥१०॥ पुनरुत्थाय शयनात्पतन्तीं च पुन पुन ॥ ता
स्ताश्चेष्ट प्रियायाश्च तथाऽन्या ददृशे हरि ॥ ११॥ अवगुण्ठ्य यदा वक्त्रमुपधाने न्यवेशयत् ॥ इवमन्तरमित्येव तदा गत्वा जनार्दन ॥१२॥
प्रेष्याजन स सज्ञाय अनाख्येयोऽस्मि सज्ञया ॥ सशङ्कितप्रचारश्च पारितोऽन्वगमत्स ताम् ॥१३॥ प्रहाय व्यजन चैव स्थित्वा स परिपार्श्वत ।
शनैरिवाक्षजहात जहास शनकैरिव ॥ १४ ॥ स पारिजातपुष्पस्य ससर्गाद्धुवासित ॥ बभार भगवान्गन्ध दिव्य मानुषदुर्लभम् ॥ १५ ॥ अ
त्यद्भुत सुगन्ध च जिघ्रित्वा विस्मयान्विता ॥ अपाङ्गेणोन्मुख सत्या किमेतदिति चाब्रवीत्॥१६॥ सोत्थिता पृष्ठतो देवमपश्यन्ती शुचिस्मिता ॥
पयप्रच्छद्यो प्रेष्या गन्धस्य प्रभवे तदा ॥ १७ ॥ ता पृष्टास्त्वप्रभापन्त्यो जानुभ्यां धरणीं गताः ॥ अधोमुख्यस्ततस्तस्तु कृताञ्जलिपुटा
स्तदा ॥ १८ ॥ तदपूर्वमहद्भुतं गन्ध मुञ्चति मेदिनी ॥ कथमेकतरस्तस्या गन्धोऽयमिति तत्खलु ॥ १९ ॥ किं त्विद स्यादिति च सा विवेक्षन्ती
समन्तत ॥ ददृशे केशव देवी सहसा लोकभावनम् ॥२०॥ युज्यतीति ततोवाच सहसाऽस्त्राविलेक्षणा ॥ अवतिक्तेव रोपेण वभूव प्रणयान्विता ॥
॥२१॥ सा प्रस्फुरितचार्वोष्ठी नि श्वस्याधोमुखी तदा ॥ मुहूर्तमासितापाङ्गी तस्थावन्यमुखी शुभा ॥ २२ ॥ निबध्य भ्रुकुटिं वामां सम्यग्विक्षिप्य
लोचने ॥ निवेश्य वदनं हस्ते शोभसीत्यब्रवीद्धरिम् ॥२३॥ तस्या सुस्राव नेत्राभ्यां वारि प्रणयकोपजम् ॥ कुशेशयपलाशाभ्यामवश्यायजल
यथा ॥ २४ ॥ समुत्पत्य जलं तत्र पतित वदनाम्बुजात् ॥ प्रतिजग्राह पद्माक्ष कराभ्यामतिसत्वर ॥ २५ ॥ अथोरसि पतत्तोय श्रीवत्साङ्कोऽ
म्बुजेक्षण ॥ प्रियानयनज देवः परिमृज्येदमब्रवीत् ॥ २६ ॥ स्रवत्यसितपत्राक्षि किमर्थं तव भामिनि ॥ तोय सुन्दरि नेत्राभ्यां पुष्कराभ्या
मिवोदकम् ॥ २७ ॥ प्रभाते पूर्णचन्द्रस्य मध्याह्ने पङ्कजस्य च ॥ बिभर्ति तत्र किं मक्ष वपुस्तव मनोहरे ॥ २८ ॥

ति उवाच मपोव्याविक्षणाभूत् न तु अन्यत् वक्तुमशक्त् ॥ २१ ॥ अन्यमुखी कृष्णमनपेक्षमाणा ॥ २२ ॥ शोभसीत्युपलम्भार्थं न तु रञ्जनार्थम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
॥ २० ॥ उगमे परिमृज्येति स्नेहातिशयसूचनम ॥ २६ ॥ २७ ॥ वपु स्वरूपम् ॥ २८ ॥

कुङ्कुमेन रक्तं कौङ्कुमं पीतारुणमित्यर्थः । महारजतेन रक्तद्रव्यविशेषेण रक्तं महाराजतं रक्तकौसुम्भमित्यर्थः ॥२९॥ देवेति । देवपूजायामेव शुक्लमिष्टं नान्यदित्यर्थः॥ ३०॥ चित्रकस्थानं पत्रलेखास्थानम् आक्रान्तमश्रुलिप्तमित्यर्थः । अवरो धूसरो वर्णः देहकान्तिस्तद्वति हे अवरवर्णिनि ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥रत्नैश्च रत्नजातसंबन्धि

किमर्थं कौङ्कुमं वासो महाराजतमेव च ॥ नानुगृह्णासि सुश्रोणि शुक्लं वासोऽनुगृह्यते ॥ २९ ॥ वासस्येते तवाभीष्टे महारजतकौङ्कुमे ॥ देवाभिगमनादूर्ध्वं शुक्लं नेष्टं हि तत्स्त्रियाः ॥३०॥ किंचानाभरणं गात्रं सुगात्रि तव कथ्यताम् ॥ चित्रकस्थानमाक्रान्तं कस्मादवरवर्णिनि ॥ ३१ ॥ श्वेतेन तव पादेन वाससा प्रियदर्शने ॥ ललाटं सेव्यते कस्माच्चन्दनेन सुगन्धिना ॥३२॥ सरसेनायतापाङ्गि कान्तेन हृदयप्रिये ॥ प्रभोपमर्दं केनापि कारणेनाननस्य च ॥ करोषि मम वाऽत्यर्थं मनो ग्लापयसि प्रिये ॥३३॥ प्रसृतश्चन्दनरसः कपोलप्रणयी तव ॥ पत्रलेखासपत्नत्वं प्राप्तो नातिविराजते ॥ ३४ ॥ रत्नैश्चाभरणैर्मुक्ता तव ग्रीवा न शोभते ॥ ग्रहनक्षत्ररहिता द्यौरिवाव्यक्तशारदी ॥३५॥ पूर्णचन्द्रसपत्नेन स्मेरेणाबहुभाषिणा ॥ किमु नो भाषसे माऽद्य मुखेनोत्पलगन्धिना ॥ ३६ ॥ अर्द्धाक्ष्णाऽपि हि तावन्मां किमर्थं न निरीक्षसे ॥ मुञ्चस्येव सनिश्वासं तोयमञ्जनदुर्दिनम् ॥ ३७॥ अलमिन्दीवरश्यामे रुदितेन मनस्विनि ॥ जलमञ्जनकल्माषं मा मोक्षीराननद्विपम् ॥ ३८॥ त्वदीयोऽहं यदा देवि ख्यातो जगति किंकरः ॥ न ज्ञापयसि किं मां त्वं पुरेव वरवर्णिनि ॥३९॥ किमकार्षमहं देवि विप्रियं तव भामिनि ॥ येनातिमात्रमात्मानमायासयासि सुंदरि ॥ ४० ॥ मनसा कर्मणा वाचा न त्वामतिचराम्यहम् ॥ सर्वथा सर्वचार्वङ्गि सत्यमेतद्ब्रवीम्यहम् ॥ ४१ ॥ बहुमानोपमान्यासु स्त्रीषु सर्वासु शोभने ॥ स्नेहश्च बहुमानश्च त्वामृतेऽन्यासु नास्ति मे ॥ ४२॥ नैवं त्वां मदनो जह्यान्मृतेऽपि मयि मामकः ॥ इति मे निश्चितं विद्धि चेतः सुरसुतोपमे ॥ ४३ ॥ क्षमादयश्च मेदिन्यां शब्दाद्याश्चाम्बरे गुणाः ॥ ध्रुवं पङ्कजगर्भाभे त्वयि स्नेहस्तथा मम ॥ ४४ ॥ रुचिरग्नौ य[illegible]ा प्रभा चैव दिवाकरे ॥ कान्तिश्च शाश्वती चन्द्रे स्नेहस्त्वयि तथा मम ॥ ४५ ॥ एवंवादिनमात्मेष्टं सत्यभामा जनार्दनम् ॥ शनै[illegible] नेत्राभ्यां प्रमृज्य सुभगा जलम् ॥ ४६ ॥ मदीयस्त्वमिति ह्यासीन्मम नित्यं मनः प्रभो ॥ अद्य साधारणं स्नेहं त्वयि तावद्गताऽस्म्यहम् ॥ ४७ ॥ नाज्ञासिषमहं पूर्वमनित्यं कालपर्ययम् ॥ अद्य लोकगतिं कृत्स्नामवगच्छामि न ध्रुवम् ॥ ४८ ॥

भिः ॥३५॥ स्मेरेण उत्फुल्लेन । माद्य मामद्य ॥ ३६ ॥ तोयमश्रु अञ्जनेन दुर्दिनं मलिनम् ॥ ३७ ॥ द्विपमित्यदन्तत्वं कप्रत्ययान्तत्वात् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥४०॥४१॥ ॥ ४२ ॥ मदनो नैव जह्यादित्यरतिर्यौवनं वा तव मास्त्वित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

अमृताया जीवन्त्याः मम द्वितीयस्त्वमिति । अपिशब्दाच्चाप्यहमेव द्वितीयेति मया स्वजन्म औहि अर्थः । यथाऽहं त्वदन्यं न जाने एव त्वमपि मदन्यां न जानासीत्ये
वमह नित्य नर्त्किवर्तीत्यर्थः । जन्मोदि पुस्त्वमार्पमिति मात्र ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ मह्राय आदाय हरिवाससः पटान्तम् अञ्चलम्॥५५॥
इति भारतभावदीपे खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ ७ ॥ सप्तषष्टितमेऽध्याये पारिजातप्रुणा तत ॥ हरिणा

अमृताया द्वितीयोऽपि जन्मोदि मम सर्वथा ॥ किमत्र बहुनोक्तेन हृदयं वेद्मि तेऽच्युत ॥ ४९ ॥ वाङ्मात्रमेव पश्यामि माधुर्यं संप्रयुज्यसे ॥
मयि स्नेहश्च कृतकस्तवान्यत्र न कृत्रिम ॥५०॥ ऋजुस्वभावां भक्तां च सर्वथा पुरुषोत्तम॥ अवजानासि जानन्मां कैतवीं वृत्तिमास्थितः ॥५१॥
एतावत्खलु पर्याप्त दृष्टं द्रष्टव्यमव्ययम् ॥ श्रुतं चाप्यथ यच्छ्राव्यं दृष्टः स्नेहफलोदयः ॥ ५२ ॥ यदि त्वहमनुग्राह्या मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ तपस्येऽहं
परं कृत्वा निश्चयं पुरुषोत्तम ॥ ५३ ॥ भर्तुश्छन्देन नारीणां तपो वा व्रतकानि वा ॥ निष्फलं खलु यद्भर्तुरच्छन्देन क्रियेत हि ॥५४॥ इतीदमु
क्त्वा पुनरेव शोभना मुमोच तोयं नयनोद्भवं सती ॥ प्रगृह्य पीतं हरिवाससः शुभा पटान्तमाधाय मुखे शुचिस्मिता ॥ ५५ ॥ इति श्रीमहाभा
रते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ७ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारायणः सत्यभामां पुनरेवेप
भारत ॥ प्रोवाच प्रणयात्क्रुद्धामभिमानवतां सतीम् ॥ १ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दहन्तीव ममाङ्गानि शोकः कमललोचने ॥ किंनु तत्कारणं येन
त्वमेवमतिविक्लवा ॥ २ ॥ शापिताऽसि मम प्राणैराचक्ष्वानत्ययो यदि ॥ श्रोतव्यं यदि भक्तेन भर्त्रा सर्वाङ्गशोभने ॥ ३ ॥ ततः प्रोवाच भर्तारं
सत्या सत्यव्रते स्थितम्॥बाष्पगद्गदया वाचा तयैवाधोमुखी स्थिता॥४॥त्वयैव स्थापितं पूर्वं सौभाग्यं मम मानद ॥ जगत्यमलपत्राक्ष यत्ख्यातं
केशिनाशन ॥ ५ ॥ शिरो वहामि येनाहं त्वत्तस्तवाहं देव गर्विता ॥ सर्वसीमन्तिनीमध्ये स्पृहणीयाऽस्मि सर्वथा ॥६॥ साऽहमद्यावहास्यामि सपत्नी
नां जनस्य च ॥ इति प्रेष्याभिराख्यातं श्रुत्वा तथ्यं ततस्ततः ॥ ७ ॥ यत्पारिजातकुसुमं दत्तवान्नारदस्तव ॥ तत्किलेष्टजने दत्तं त्वयाऽहं परिव
र्जिता ॥८॥ रत्नातिशयदानेन तस्यामभ्यधिकः किल॥ स्नेहश्च बहुमानश्च प्रकाशं गमितस्त्वया॥९॥ तामस्तौषीत्समक्षं ते प्रियां स किल नारदः॥
तमश्रौषीश्च स्पष्टस्त्वं प्रियायाः सत्तम किल॥१०॥स्तोतव्यो यदि तावत्स नारदेन तवाग्रतः ॥ दुर्भगोऽयं जनस्तत्र किमर्थमनुशब्दितः ॥ ११ ॥

मान्त्रिता मया सुरेश्वरदभिजये ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ शापिताऽसि शपथेनाभियुक्ताऽसि । अनत्ययः अविनाशः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ शिरः मौलिम् ॥ ६ ॥ ७॥इष्टजने
ति गेहाद् रुक्मिण्या अभिधानम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ यदहं स्वप्नेन योगमयेन दृष्टाऽपि न श्रद्दध्यां तव अन्यत्र प्रेमास्तीति तदेव निर्वृत्तमश्रौषमिति योज्यम् ॥ १३ ॥ मुनेः कामो रुक्मिणीस्तुतावस्तु परंतु तव तत्स्तो त्रश्रवणमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ कुमुद्वतीगतां चन्द्रकरस्पर्शादुल्लसनाम्न अस्पर्शे कुमुलीभावरूपां गतिं मुकुद्वत्या अजभार्याया गतिर्भर्तुरग्रे मरणं तां वा ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं कोकिलध्वनिनादितम् । द्वेष्या तवेति शेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ कः स्मरिष्यति मयि मृतायामिति भावः ॥ २२ ॥ २३ ॥ ॥ २४ ॥ नाहमिति ॥ हे तत्पक्ष मत्सपत्नीपक्षपातिन् पक्षे हेऽरिन्दम संसारशत्रुनाशन इतः पूर्वं त्वां कितवं धूर्तमित्यादिरूपं तव सार्वात्म्य, "ब्रह्मदाशा ब्रह्मदासा ब्रह्मेमे किं तवा

प्रणयस्य रसं दत्त्वा पश्चात्तापः प्रभो यदि ॥ अनुज्ञां मे प्रयच्छस्व तपः कर्तुं प्रसीद मे ॥ १२ ॥ स्वप्नेनापि न दृष्टाऽहं श्रद्दध्यां पुष्करेक्षण ॥ यदन्यदेव निर्वृत्तमश्रौषं पश्यतस्तव ॥ १३ ॥ कामं कामोऽस्तु तस्यैव मुनेरतुलतेजसः ॥ अत्र मन्युस्तु मे देव सांनिध्यं तव तत्र यत् ॥१४॥ मानार्थं जीव्यते लोके सद्भिरित्युक्तवानसि ॥ तदेवं सति नेच्छामि जीवितुं मानवर्जिता ॥ १५ ॥ मामाभवद्यतो रक्षा भयमद्य ततो मम ॥ सर्गं तो रक्षते यो मां स मां नाद्याभिरक्षति ॥ १६ ॥ हा गतिं कां गमिष्यामि त्यक्ता देव त्वया विभो ॥ कुमुद्वतीगतां नूनं गतिं यास्याम्यसंगता ॥१७॥ किमकार्षमहं मोहादीश्वराणां प्रियाप्रियम् ॥ प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता यद्यहं तव मानद ॥१८॥ वसन्तकुसुमैश्चित्रं तदा रैवतकं गिरिम् ॥ प्रिया भूत्वाऽप्रिया भूता कथं द्रक्ष्याम्यहं पुनः ॥१९॥ परपुष्टस्वनोन्मिश्रं पुष्पगन्धवहं शुचिम् ॥ कथं नामानिलं द्वेष्या सेवेयं दुर्भगा सती ॥२०॥ जलक्रीडां तवाङ्कस्था देव कृत्वा महोदधौ ॥ कथं दौर्भाग्यमापन्ना पश्येयमपि सागरम् ॥२१॥ सात्राजिति प्रिया नान्या त्वत्तो मेऽस्तीति विद्धि माम् ॥ यदवोचः क्व तद्यातमथ वा कः स्मरिष्यति ॥२२॥ यद्द्राक्षीद्धि मां श्वश्रूर्बहुमानेन नन्दिनी ॥ अवज्ञातां त्वया राज्ञीं नूनं दौर्भाग्यकर्शिताम् ॥ २३ ॥ किं नु गूढेन मे प्रेम्णा सुस्निग्धेनापि मानद ॥ यत्समानां जनैर्देवो मां न पश्यति नित्यदा ॥ २४ ॥ नाहं [illegible] कितवं धूर्तमज्ञासिषमरिंदम ॥ अद्य ज्ञातोऽसि तत्पक्षचञ्चलो जनवञ्चकः ॥ २५ ॥ स्वरवर्णेङ्गिताकारैर्निगूढो देव यत्नतः ॥ चौर [illegible] तत्पक्षवाङ्मात्रमधुरः शठः ॥ २६ ॥ एवमीर्ष्यावशं प्राप्तां देवीं सात्राजितीं हरिः ॥ अभिमानवतीं देवः सान्त्वपूर्वमथाब्रवीत् ॥ २७

उत ।". इत्याद्यागमादपि नाज्ञासिषम् । अद्य तु हे अजन जन्मादिहीन त्वं तत्पक्षचञ्चल इति ज्ञातोऽसि तस्याः मत्सपत्न्याः मायायाः पक्षे एवं चञ्चलो मायाविशिष्ट चिद्रूपस्य तव मायांशेनैव चाञ्चल्यं वञ्चकत्वं च न तु चिदंशेनेत्ययैवमित्यर्थः । तत्पक्षेति समासैकदेशोऽपि वञ्चकशब्देन संबद्धमावर्त्तते ॥ २५ ॥ वाङ्मनसोरगोचरोऽहं कथं त्वया ज्ञात इत्यत आह—स्वरेति ॥ हे देव त्वं स्वरश्च वर्णश्च इङ्गितं च आकारश्च तैः लिङ्गैः कृत्वा त्वम् अतिगूढो निष्प्रकटोऽपि यत्नतः शठो मध्यस्थ

उदासीन इति ज्ञातोऽसि । अय भावः । नागापुष्टोपकत्वया सघातविशिष्टरूपेण मत्यगात्मत्वात् नित्य ज्ञातोऽपि साक्षिपदसङ्कल्पन इदानीमेव ज्ञात इत्यर्थ । अत एव सौरत्वच्छमतायोरवि ममोत्पवि । सत्यक्षेवि । मायापक्षे ध्यासलौकिक्या वैश्वर्यविषये रम्या रामाः जरामरणवर्जित काय सकल्पमात्रोपनता भोगा इत्यादिवाङ्मात्रेण मधुर मधुरभाषी वेदकर्मत्वात् असि । न तर्पयस्व माधुर्यमस्तीति भावः । एव शठ उदासीन अमोक्तृत्वात् "शठो मध्यस्थपुरुषे धूर्तधत्तूरयोरपि।" इति विश्वः ।कृपापक्षे तु

मेवं पद्मपलाशाक्षि प्राणेश्वरि यद प्रिये ॥ किमत्र बहुनोक्तेन त्वदीयमवगच्छ माम् ॥२८॥ तत्पारिजातकुसुम तस्या देवि ममागत ॥नारदो मत्प्रिय कुव मुनिरक्लिष्टकर्मकृत् ॥२९॥ दाक्षिण्यादानुरोधाच्च दत्तवानत्र सशय ॥प्रसीदैकापराध मे मर्षयस्व शुचिस्मिते ॥३०॥ पारिजातकपुष्पाणि य दीच्छस्यतिकोपने॥ तदा दातास्मि सुश्रोणि सत्यमेतद्ब्रवीमि तम॥३१॥ स्वर्गास्पदादानयित्वा पारिजात द्रुमेश्वरम्॥गृहे ते स्थापयिष्यामि याव त्काल त्वमिच्छसि ॥३२॥ एवमुक्ता तु हरिणा प्रोवाच हरिवल्लभा ॥ यद्येव स द्रुम शक्यस्त्वियदानयितुमच्युत ॥३३॥ मन्युरेष प्रनष्टो हि भवेद्बहु गुण मम ॥ सीमन्तिनीनां सर्वासामधिका स्यामधोक्षज॥३४॥तथास्तु प्रथमः कल्प इति तां मधुसूदन ॥प्रोवाचाप्रतिमो देवो जगत प्रभवाप्यय ॥३५॥ तथेत्युक्तेति कृष्णेन तुतोष समितिंजय ॥ सत्यभामा सतामिष्टा कसनाशनवल्लभा ॥३६॥ तत स्नातो जगन्नाथ सर्वेशः सर्वभावन ॥ चकारावश्यक सर्वं सर्वकामप्रद सताम् ॥३७॥दध्यौ च नारद देवस्नातो देवमुनिर्नृप॥अभ्याजगाम स्नानान्ते मुनिश्रेष्ठो महोदधौ॥३८॥तमागत नरपते सतां गतिरधोक्षज ॥ सत्यया सह धर्मात्मा यथाविधि अपूजयत् ॥३९॥ पादौ प्रक्षालयांचक्रे मुने सात्राजिती स्वयम् ॥ जल देव स्वय कृष्णो भृङ्गारेण ददौ तदा ॥४०॥ अथोपकल्पयामास सुखासीनाय केशवः ॥ परमान्न स मुनये प्रयतात्मा जगद्गुरु ॥४१॥ तल्लोककर्त्रा सत्कृत्य दत्तं मुनिरुदारधी ॥ बुभुजे वदतां श्रेष्ठः श्रद्धया परया युत ॥४२॥ उपस्पृश्य ततस्तत्र प्रददौ चाशिष प्रभो ॥ ताश्च प्रीतेन मनसा प्रतिजग्राह केशव ॥४३॥तत सात्राजितीं देवीं प्रणतां नारदोऽब्रवीत् ॥ प्रसार्य दक्षिण हस्त सजल जलजेक्षणाम्॥४४॥यथेदानीं तथैव त्व भव देवि पति व्रता ॥ सविशेष च सुभगा भव मत्तपसो बलात्॥४५॥इत्युक्ता मुनिमुख्येन सत्यभामा हरिप्रिया ॥ उत्तस्थौ महता युक्ता हर्षेण तु नराधिप ॥४६॥

इयोरपि श्लोकयो स्पष्ट एवाथ ॥ २६ ॥ २७ ॥ त्वदीयमात्मानमिति शेष । पक्षे स्पष्टम् ॥ २८ ॥ तस्याः इच्चवानित्यभिमरस्थेन सम्बन्ध ॥२९॥३०॥३१॥ स्वर्गास्पदात्स्वर्गस्थानात ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मन्युरस्त्यक्त । बहुगुण सुखमिति शेषः ॥ ३४ ॥ प्रथमो मुख्य कल्पः सान्त्वनोपाय ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ॥ ३९ ॥ भृङ्गारेण कनकपात्रेण । "भृङ्गारी चिच्चिकायां च कनकालौ पुन पुमान् ।" इति मेदिनी॥ ४० ॥ परमान्न पायसम्॥४१॥४२॥४३॥४४॥४५॥४६॥

विघसं देवब्राह्मणशेषम्॥४७॥४८॥४९॥५०॥५१॥५२॥सोमः उमया सह वर्तमानः सप्रवरः प्रमथगणयुतः ॥५३॥५४॥५५॥५६॥ पुण्यं पुण्यकाख्यं व्रतविशेषम्
॥५७ ॥ ५८॥५९॥६०॥६१॥६२॥६३॥पुष्पाणीति तज्जातीयसुगन्धद्रव्यमात्रस्योपलक्षणम् । बहूनि च तानि रूपाणि चेति विग्रहः । रूपाणि इति शब्दात् गान्धर्व

स कृष्णोऽप्यभ्यनुज्ञां तु लब्ध्वा मुनिवरात्तदा ॥ बुभुजे विघसं धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ ४७ ॥ ततस्त्वावश्यकं कृत्वा सत्यभामाऽपि भारत ॥
अनुज्ञया तदा भर्तुर्विवेशान्तर्गृहं मुदा ॥ ४८ ॥ ततो विनिर्गता देवी कृष्णस्यैवाभ्यनुज्ञया ॥ स्थिता पार्श्वे च कृष्णस्य नमस्कृत्वा महात्मने
॥ ४९ ॥ ततो मुहूर्तमासित्वा नारदः कृष्णमब्रवीत् ॥ आपृच्छे त्वां गमिष्यामि शक्रलोकमधोक्षज ॥ ५० ॥ तत्राद्य देवमीशानं नमस्कृत्य महे
श्वरम् ॥ गास्यन्ति देवगन्धर्वास्तथैवाप्सरसां गणाः ॥५१॥ मासि मास्युचितं ह्येतन्महेन्द्रसदने प्रभो ॥ पूजार्थं देवदेवस्य गान्धर्वं नृत्यमेव च
॥ ५२ ॥ अन्तर्हितो देवदेवः सोमः सप्रवरो विभुः ॥ पश्यत्यमरमुख्येन कृतं भक्त्याऽद्रिघातिना ॥५३॥ निमन्त्रितोऽहं पूर्वेद्युः पुण्यं दत्तं महा
द्युते ॥ पारिजातस्य भद्रं ते तरुराज्ञो महात्मनः ॥ ५४ ॥ यदेतदाहृतं स्वर्गात्त्वदर्थं तु मया विभो ॥ देवोपभोग्यमेतद्धि तरुराजसमुद्भवम्॥५५॥
इष्टः स वृक्षः सततं शच्याः पुष्करलोचन ॥ सौभाग्यमावहत्येव पूज्यमानोऽपि नित्यशः ॥ ५६ ॥ पुण्यं कर्तुं तदा सृष्टः पारिजातो महाद्रुमः ॥
अदित्या धर्मनित्येन कश्यपेन महात्मना ॥ ५७ ॥ पुराऽदित्या महातेजास्तोषितः किल कश्यपः ॥ वरेण च्छन्दयामास मारीचस्तपसो निधिः
॥ ५८ ॥ सोवाच सुभगा येन भवेयं मुनिसत्तम ॥ स्वलंकृता कामतश्च सर्वैरेव विभूषणैः ॥ ५९ ॥ ईप्सितं गीतनृत्यं च भवेन्मम तपोधन ॥
कुमारी नित्यदा चैव भवेयं तपसो निधे ॥ ६० ॥ विरजा शोकरहिता भवेयमिति नित्यदा ॥ पतिभक्तिमती चैव धर्मशीला तथैव च ॥ ६१ ॥
पारिजातं ततोऽस्राक्षीददित्याः प्रियकाम्यया ॥ सर्वकामप्रदैः पुष्पैरावृतं नित्यगन्धदैः॥६२॥त्रिशाखं सर्वदा दृश्यं सर्वभूतमनो[illegible]॥सर्वपुष्पाणि
दृश्यन्ते तस्मिन्नेव महाद्रुमे ॥६३॥ईदृशान्यपि पुष्पाणि बिभर्त्येकापि रूपिणी ॥ बहुरूपाणि चाप्यन्या पद्मानि च ततो[illegible]॥६४॥मन्दारादपि
वृक्षाच्च सारमुद्धृत्य कश्यपः ॥ तस्मादेष तरुश्रेष्ठः सर्वेषां श्रेष्ठतां गतः ॥ ६५ ॥ ततस्तत्र निबध्याथ कश्यपं प्रददौ शु[illegible] ॥ आदितिर्मम पुण्यार्थं
सौभाग्यार्थं तथैव च ॥ ६६ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च तथा मम ॥ पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥ ६७ ॥

मित्यर्थः ।"रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नाणके पशुशब्दयोः।" इति मेदिनी।पद्मानीति विधिमात्रस्योपलक्षणम्॥६४॥ अत एव मन्दारात् कल्पवृक्षाच्चायं सारभूत इत्यर्थः ॥६५॥
ततस्तत्र निबध्येत्यादिना परकृतिसरूपार्थवादेन सौभाग्यकामनया भर्तृसहितस्य पारिजातस्य दानं कर्तव्यम् । निष्क्रयेण पुनर्भर्ता च भोक्तव्य इति विधिरुन्नेयः॥६६॥६७॥

॥ ६८ ॥ ६९ ॥ विष्णुपदाः गङ्गाया परि उपरि जात इति पारिजात स्वार्थेऽण्। सयोगे मन्तु मानयितु वियोगे दारयितु च योग्यानि मन्दाराणि च तानि पुष्पाणि च ते ॥ ७० ॥ कोविदार इत्यधिकारात् ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥ अष्टषष्टितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्ना रदसंनिधौ ॥ पारिजातसमाहृत्यै प्रतिज्ञा हरिणा कृता ॥ १ ॥ एव तावत्पूर्वाध्याये "निमन्त्रितोऽस्य पूर्वेषु पुष्प दत्त्वा महामते ।" इति नारदवचः श्रुत्वा तस्य च स्वकार्यो पयोगित्वाद्भगवान्नारदम् उवाचेत्याह—ततो जिगमिषुमिति ॥१॥ अथ नारदेन पूर्वं स्वप्रयोजनमुक्तम् । "निमन्त्रितोऽस्य पूर्वेषु पुष्प दत्त्वा महामते ।" इति तत्कुर्वन्नेव ममापि

निष्क्रयेण मया मुक्त कश्यपस्तु तपोधनः ॥ इन्द्रो दत्तस्तथेन्द्राण्या सौभाग्यार्थं ततो मम ॥ ६८ ॥ सोमश्चाप्यथ रोहिण्या ऋद्ध्या च धनद स्तथा ॥ एव सौभाग्यदो वृक्ष पारिजातो न सशय ॥ ६९ ॥ पारि जातो विष्णुपद्या पारिजातेतिशब्दित ॥ मन्दारपुष्पैर्युक्तो मन्दारस्तेन कथ्यते ॥ ७० ॥ कोऽप्ययं दारुरित्याहुरजानन्तो यतो जना ॥ कोविदार इति ख्यातस्तत स सुमहातरु ॥ ७१ ॥ मन्दार कोविदारश्च पारि जातश्च नामभि ॥ स वृक्षो ज्ञायते दिव्यो यस्यैतत्कुसुमोत्तमम् ॥ ७२॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे सप्तषष्टि तमोऽध्याय ॥ ६७ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो जिगमिषु तत्र नारद मुनिसत्तमम् ॥ प्रोवाच भगवान्विष्णुरप्रमेयपराक्रम ॥१॥ महर्षे धर्मतत्त्वज्ञ स्वर्गं गत्वा त्वयाऽनघ ॥ द्रष्टा सदस्यान्वेषस्य त्रिपुरघ्नस्य धीमत ॥ २ ॥ अनाज्ञया मद्वचनाद्विज्ञाप्य पाकशासन ॥ सभा षयित्वा प्रावृत्य पौराण वेत्सि यन्मुने ॥ ३ ॥ यमसाक्षीन्मुनिश्रेष्ठो भगवान्कश्यपस्तरुम् ॥ पारिजात पुराऽदित्याः सुखार्थं धर्मसत्तम ॥ ४ ॥ स पुण्यमतिसौभाग्य ददाति तरुसत्तम ॥ तव दत्त पुरा दान व्रतेन तरुमुत्तमम् ॥ ५ ॥ देवीभिर्धर्मनित्याभिर्धर्मार्थममगेत्तम ॥ दत्तं श्रुत्वाऽ भिकाङ्क्षन्ति दातु पत्न्यो मम प्रभो ॥ ६ ॥ पुण्यार्थं दानधर्मार्थं मम प्रीत्यर्थमेव च ॥ आनाययद्वा स्वर्गात् पारिजात महाद्रुमम् ॥ ७ ॥ दत्ते दाने पुन स्वर्गं तरु त्व नेतुमर्हसि॥ स याच्य एव भगवान्बलभिद्भगवस्त्वया ॥८॥ तथा तथा प्रयत्नश्च कार्योऽस्मिन्मुनिसत्तम॥ यथा तरुवर दद्यात्पारिजातं सुरेश्वर ॥ ९ ॥ तत्र दूतगुण तावत्पश्यामस्ते तपोधन ॥ समाप्त्या सर्वकृत्यानां सपद्धि त्वयि मे मता॥ १० ॥

कार्यं कुर्विति भगवान्नारदमाह—महर्षे इति ॥ २ ॥ अनाज्ञया श्रेष्ठस्य भृत्य प्रति यत्प्रेरणरूप वचनं सदाज्ञा तया विनेत्यर्थ । विज्ञापना उत्तमस्य निकृष्टेन प्रार्थनेति भेदः । पौराणं याम्नाक्वारीयम्॥ ३ ॥४॥ स दत्त सन्निति शेष । तव इन्द्रस्य सभा धर्म तरु देवीभि पूर्वोक्ताभिरवित्यादिभिनारदाय दत्तम्। नारदेन च पुनस्तुभ्य दत्तमिति श्लोकद्वय स्य सबन्ध ॥ ५ ॥६॥ आनायय भृत्यै ॥७॥ पूर्वोक्तमर्थ स्पष्टीकरोति—दत्ते दान इति॥ अस्माक दानफल भविष्यति तव तु काऽपि हानिर्नास्तीत्यर्थ ॥८॥९॥१०॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ शच्याः क्रीडावृक्ष इति मिषेण मोक्षितः मोचितः । शच्या इति छेदः संधिरार्षः । ततो रुद्रात् ॥ १७ ॥ उमया उमायाः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ देवौ देवी देवश्चेति द्वन्द्वैकशेषः । तौ मां च वर्जयित्वेति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ गणाः सङ्घाः प्रवराणां प्रमथानाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ सोमम्

एवं नारायणेनोक्तो नारदो भगवानृषिः ॥ प्रहस्योवाच केशिघ्नमिदं वाक्यं तपोधनः ॥ ११ ॥ बाढमेवं प्रवक्ष्यामि यदुमुख्य सुरेश्वर ॥ न तु दास्यति देवेन्द्रः पारिजातं कथंचन ॥ १२ ॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं दानवैस्त्रिदशैस्तथा ॥ निक्षिप्य तोयधौ पूर्वं पारिजातः समाहृतः ॥ १३ ॥ मन्दरात्पर्वतश्रेष्ठान्नयितुं प्रेषितः पुरा ॥ पारिजातं हरेणापि लोककर्त्रा जनार्दन ॥ १४ ॥ स्वयं विज्ञापितो गत्वा ततः शक्रेण शंकरः ॥ आक्रीडद्रुमं उद्याने शच्याः स्यादिति याचितः ॥ १५ ॥ तथाऽस्त्विति वरो दत्तो महादेवेन चानघ ॥ न च नीतः पारिजातो मन्दरं चित्रकन्दरम् ॥ १६ ॥ क्रीडावृक्षः स शच्येति व्यपदेशेन मोक्षितः ॥ महेन्द्रेण महाबाहो पारिजातस्ततः पुरा ॥ १७ ॥ प्रियार्थमुमया साक्षात्पारिजातवनं हरः ॥ गव्यूतिशतविस्तीर्णं मन्दरस्यैव कन्दरम् ॥ १८ ॥ न तत्र सूर्यभाः कृष्ण प्रविशन्ति नगोत्तमे ॥ न च चन्द्रप्रभा शीता नैव कृष्ण सदागतिः ॥ १९ ॥ शीतोष्णे छन्दतस्तत्र शैलपुत्र्या भवन्ति हि ॥ स्वयंप्रभं वनं तद्धि महादेवस्य तेजसा ॥ २० ॥ वर्जयित्वा महादेवौ सगणौ यदुनन्दन ॥ मां चान्यस्तद्वनं दिव्यं न प्रयाति कथंचन ॥ २१ ॥ स्रवन्ति तत्र वार्ष्णेय पारिजाताः समन्ततः ॥ सर्वरत्नानि मुख्यानि मनसा काङ्क्षितानि वै ॥ २२ ॥ गणास्तान्युपभुञ्जन्ति प्रवराणां महात्मनाम् ॥ आज्ञया देवदेवस्य लोकनाथस्य केशव ॥ २३ ॥ पारिजाताद्बहुगुणं फल तेषां तथा वनम् ॥ अभिमानं प्रभाश्चैव गुणा भूरिगुणास्तथा ॥ २४ ॥ मूर्तिमन्तश्च ते वृक्षाः सोमं देवं वृषध्वजम् ॥ उपतिष्ठन्ति सततं प्रवरैः सह केशव ॥ २५ ॥ रौद्रेण तेजसा जुष्टा दुःखैर्हीनाः सुखान्विताः ॥ तरवो मन्दरे ते हि दयिताः शैलकन्यया ॥ २६ ॥ प्रविवेशान्धको नाम घोरस्तत्र म[illegible]ः ॥ दैतेयो वरदानेन दर्पितः पापनिश्चयः ॥ २७ ॥ स हतो देवदेवेन हरेणामित्रघातिना ॥ अवध्यः सर्वभूतानां वृत्रादशगुणं बली ॥ [illegible] ॥ एवं दुःखं न ते देव पारिजातं प्रदास्यति ॥ पुष्कराक्ष सहस्राक्षः सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ २९ ॥ सततं सहितो देव्या शच्या स हि वरद्रुमः ॥ सर्वकामप्रदः कृष्ण तथेन्द्राय महौजसे ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मुने तद्युज्यते साधु महादेवेन धीमता ॥ यच्छचीकारणं कृत्वा न नीतः स तरुः पुरा ॥ ३१ ॥

उमासहितम् ॥ २५ ॥ कन्यया कन्यायाः ॥ २६ ॥ वरदानेन सर्वत्र तव गतिरकुण्ठिताऽस्त्वित्येवंरूपेण ॥ २७ ॥ २८ ॥ दुःखं दुःखलभ्यम् ॥ २९ ॥ सहितो हितेनेष्टसुखदानेन युक्तः साहितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥

पारावयस्य लोकमर्यादाया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ विप्लवो भवेत्सर्वेऽप्यनृतवादिनो भविष्यन्तीत्यर्थ । कारणानुसारित्वात्कार्यस्य ॥३७॥३८॥३९॥
॥ ४०॥इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ एकोनसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्कृष्णवाक्यश्रवात् ॥ पारिजात न दास्यामीत्याह शक्र
स ज्येष्ठ सर्वभूतानां लोककृत्प्रभवोऽव्यय ॥ पारावर्यस्य सदृश कृतवानिति मे मति ॥ ३२ ॥ अह यवीयान्देवस्य सर्वथा बलघातिन ॥
लालनीयश्च भगवञ्जय त इव सत्तम ॥ ३३ ॥ सर्वथा भगवांस्तावदुपायैर्बहुविस्तरै ॥ करोतु यत्न प्रीत्यर्थं शक्तो ह्यसि तपोधन ॥ ३४ ॥
मया मुने प्रतिज्ञात पुण्यार्थं सत्यभामया ॥ स्वर्गादिहानयिष्यामि पारिजातमिति प्रभो ॥ ३५ ॥ मया तदनृत कर्तुं कथ शक्य तपोधन ॥
नानृत हि वचो विप्र प्रोक्त पूर्वं मयाऽनघ ॥३६॥ मयि मग्नप्रतिज्ञे वै लोकानां विप्लवो भवेत् ॥ यन्मया हि मुनिश्रेष्ठ लोकधर्मा गुणान्विता ॥
परिवार्या स्थितो सर्वे स कथ ह्यनृतं वदेत् ॥ ३७ ॥ न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव च यक्षपन्नगा ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता
मुने समर्था खलु भद्रमस्तु ते ॥ ३८ ॥ स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवताऽमरेश्वर ॥ तत शचीव्यामृदितानुलेपने
गदां विमोक्ष्यामि पुरंदरोरसि ॥ ३९ ॥ इति प्रवाच्यो यदि सामपूर्वक प्रयाच्यमानो न तरु प्रयच्छति ॥ मुनिश्चय मद्गमनाय सर्वथा त्वयाऽपि
काय खलु तत्र निश्चय ॥ ४० ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदकृष्णभाषणं नामाष्टषष्टि
तमोऽध्याय ॥ ६८ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ॥ नारदोऽथ मुनिर्गत्वा महेन्द्रसदन प्रति ॥ तां रात्रिमवसत्तत्र ददृशे च महोत्स
वम् ॥ १ ॥ तत्रादित्या महात्मानो वसवश्च सुरोत्तमा ॥ राजर्षयश्च विद्वांस स्वर्गता कर्मभि शुभै ॥ २ ॥ नागा यक्षाश्च सिद्धाश्च चारणाश्च
तपोधना ॥ ब्रह्मर्षयश्च शतशो देवर्षिमनवस्तथा ॥ ३ ॥ सुपर्णाश्च महात्मानो मरुतश्च महाबला ॥ दिवौकसां निकायाश्च शतशोऽन्ये समागता
॥ ४ ॥ उपर्युपरि सर्वेषां सोमदेवो महेश्वर ॥ तस्यावमितविक्रान्त स्वैर्गणैः परिवारित ॥ ५ ॥ देवर्षिभिर्मुनिश्रेष्ठै सवृतः सर्वभावन ॥
कल्पान्तरसहस्रेषु क्षयो येषां न विद्यते ॥ ६ ॥ यानर्चयन्ति सततं देवा देवेश्वरोपमाः ॥ आत्मज्ञा नावलेपान्धा ये च धर्मपथि स्थिता ॥ ७ ॥
रुद्राश्च काश्यपा देवमभ्युपासन्त भारत ॥ स्कन्दश्च भगवानग्निर्गङ्गा च सरितां वरा ॥ ८ ॥ अर्चिष्मांस्तुम्बुरुश्चैव भारिश्च वदतां वर ॥ नतारो
देवदेवानामेते हि तपसाऽन्विता ॥ ९ ॥ एताननुविधीयन्ते सर्वदेवगणा नृप ॥ धर्मनित्यास्तपोनित्याः सतां मार्गमुपाश्रिता ॥ १० ॥
दर्शयिते ॥ १ ॥ नारदोऽथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नावलेपान्धा गर्वहीना ॥ ७ ॥ ८ ॥ भारिर्ग धर्वविशेष ॥ ९ ॥ अनुविधीयन्ते अनुसरन्ति ॥ १० ॥

तान् मानुषान् अर्चयन्ति दृष्टफलप्रदानेन पूजयन्ति ॥११॥ देवानां कृत्येषु ये वर्तन्ते ते इति च ज्ञेयम् । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ॥ १२ ॥ १३ ॥ षड्गुणान् वक्रिमस्नि ग्धमधुरलास्यविभक्तावबद्धाख्यान् ॥ १४ ॥ १५ ॥ जुजोष प्रीत्या जग्राह । उपस्थानं नृत्यादिरूपां परिचर्याम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्यैवार्तिहरणं

पितृकृत्येषु देवानां संन्यासं ये त्वनुष्ठिताः॥
ये त्विमे मानुषा देवानर्चयन्ति शुभार्थिनः ॥ तानर्चयन्ति ह्यमरास्तथा राजञ्छुभार्थिनः ॥ ११ ॥
स्वाध्यायवन्तः कौरव्य सदा नियमचारिणः ॥ १२ ॥ गन्धर्वाधिपतिः श्रीमांस्तत्र चित्ररथो नृप ॥ सपुत्रो वादयामास देववाद्यानि हृष्टवत्
॥१३॥ ऊर्णायुश्चित्रसेनश्च हाहा हूहूस्तथैव च ॥ डुम्बरस्तुम्बरुश्चैव जगुरन्ये च षड्गुणान् ॥१४॥ उर्वशी विप्रचित्तिश्च हेमा रम्भा च भारत ॥
हेमदन्ता घृताची च सहजन्या तथैव च ॥१५॥ जुजोष भगवान्देवस्तदुपस्थानमात्मवान् ॥ वृत्तेन तुष्टः शक्रस्य जगाम जगतो गतिः ॥१६॥
गते भूतपतौ सर्वे नृपा जग्मुर्यथागतम् ॥ महेन्द्रेणार्चिता देवाः स्वानेव निलयान्गताः ॥ १७ ॥ ततः सर्वेषु यातेषु सुखासीनं पुरंदरम् ॥ सदस्यैः
स्वैः सहासीनं नारदोऽभिययौ मुनिः ॥ १८ ॥ तमिन्द्रः पूजयामास समुत्थाय तपोधनम् ॥ दिदेश कुशगर्भं च पीठमात्मासनोपमम् ॥ १९ ॥
नारदोऽथ महातेजा महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ दूतोऽहममरश्रेष्ठ विष्णोरतुलतेजसः ॥ २० ॥ किंचित्कार्यं पुरस्कृत्य प्रेषितोऽस्मि महात्मना ॥
आनर्तादार्तिहरणं तस्यैवानघतेजसः ॥ २१ ॥ प्रीतिवाक्यानि हृद्यानि प्रयुज्य मुनये तदा ॥ ततः प्रहृष्टो भगवानब्रवीत्पाकशासनः ॥ २२ ॥
किमाह पुरुषश्रेष्ठः शीघ्रमाचक्ष्व मे मुने ॥ चिरस्य खलु कृष्णेन संस्मृतोऽस्मि महात्मना ॥ २३ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ महेन्द्रेन्द्रानुजं द्रष्टुं
गतोऽहं भ्रातरं तव ॥ कथंचिद्द्वारकां तत्र काश्यपानां यशस्करम् ॥ २४ ॥ तं तु रैवतकेऽद्राक्षं तदासीनमरिंदमम् ॥ रुक्मिण्या सहितं वीरं स्तु
वन्तं वृषभध्वजम् ॥ २५ ॥ पारिजाततरोः पुष्पं तस्य दत्तं मयाऽनघ ॥ विस्मापनार्थं देवेश पत्नीनामुरुतेजसः ॥ २६ ॥ त[illegible]स्य पत्न्यस्तु
विस्मयं परमं ययुः ॥ बहुकामप्रदं पुष्पं वृक्षराजसमुद्भवम् ॥२७॥ गुणास्तासां मया ख्यातास्तस्य पुष्पस्य मानद ॥ सृ[illegible] पारिजातस्य कश्य
पेन महात्मना ॥ २८ ॥ अदित्या कश्यपो दत्तः पुण्यार्थं च यथा मम ॥ पुष्पदाम्ना वेष्टयित्वा कण्ठे पुण्यार्थमात्मवान् ॥२९॥ त्वं च दत्तो यथा
शच्या देवाश्चान्ये सुरेश्वर ॥ निष्क्रयश्च यथा दत्तः कश्यपाद्यैर्महर्षिभिः ॥ ३० ॥ तच्छ्रुत्वा तस्य पत्न्येका सत्यभामेति विश्रुता ॥ पुण्यकार्य
मनश्चक्रे दयिता ते यवीयसः ॥ ३१ ॥ तया चाभ्यर्थितो भर्ता देव देव्या गणेश्वरः ॥ प्रतिजज्ञे स धर्मार्थं यवीयांस्तव मानद ॥ ३२ ॥

कार्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ चिरस्य चिरेण ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥२७॥ तासां कृष्णपत्नीनां पुरः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भजासनमित्यनेन वृतलाचित्रजेवैतासवचनं नारद उक्तवानिति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥
॥ ४५ ॥ भवर्तामि भवेँ॥४६॥ ४७॥४८॥ ४९ ॥ ५०॥ ५१ ॥ त्रिदिवस्थ सन् त्वमपीति सम्य न त्वमनिस्य इत्यर्थ ॥ ५२ ॥ आमिषमोज्यानां मांसभक्षी

ततो मामुक्तवान्वीरो विष्णुर्बलवतां वर ॥ यथावत्सुरमुख्येश ब्रुवत शृणु भावत ॥३३॥ लालनीयो यवीयांस्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आ
नयेयं सुरश्रेष्ठ पारिजात वरद्रुमम् ॥३४॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसूदन ॥ धर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५॥ अथ दर्शि
तकल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवाः ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुल
नन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिद वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्त त्वया द्विज ॥ सदेश प्रतिदास्यामि विष्णोरतुलतेजस
॥ ३८॥ आसीने नारदे शक्रो लब्धानुज्ञोऽथ नारदात् ॥ स्वमासन ततो भेजे तस्यैव सदृशं प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्ट सुरपतिरथोवाच तपोध
नम् ॥ निरीक्ष्य स्वबल वीर्यं दर्पद वृत्रनाशन ॥ ४० ॥ शक्र उवाच ॥ मदर्थे कुशल पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसु
साव्ह ॥ ४१ ॥ मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र सशयः ॥ त्वदीयः पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्व तु भूरावतरण कर्तुं देव
महीं गत ॥ मानुष्य सर्ववृत्तानां स्थितः कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वयि तीर्णप्रतिज्ञे हि पुन प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टा
न्कामानधोक्षज ॥ ४४ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थे मानुष लोकमिति पूर्वकृता स्थिति ॥ ४५ ॥ उत्क्रम्य हि
स्थितिं दैवीं प्रवर्तामि महाबल ॥ यद्यहं किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणाः प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमा सर्व
कृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवा ॥ ४७ ॥ प्रजापतिकृत मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ४८ ॥ अ
स्माभिर्भिद्यमाने हि मर्यादासेतुबन्धनम् ॥ भेत्स्यन्त्यशङ्किता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते द्रुमेश्वरे ॥
स्वर्गौकसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद ॥५०॥ उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयभुवा ॥ तैस्तु तुष्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम्
॥ ५१ ॥ इहापि तात त्रिदिवे मम य स्यात्परिग्रह ॥ त्रिदिवस्थोऽपि त कृष्णः सर्वं भोक्तुमिहार्हति ॥ ५२ ॥ दृष्टो ह्यामिषभोज्यानामभिमा
नाज्जनार्दनः ॥ ततो धर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुवर्तते ॥५३ ॥

ह्य पुष्ट भत एव तस्मात्धर्ममतिक्रामति । यदाहापस्तम्ब । " दृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति" इति ॥ ५३ ॥

॥ ५४ ॥ मानुपे लोके ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७॥ईतयः अतिवृष्ट्यादयः॥६८॥
न क्षमं न योग्यम् ॥ ६९ ॥ कार्यकर्म कार्यं कर्तव्यम् ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥६९॥ ७ ॥

स्त्रीवश्यता ख्याप्यमाना कृष्णस्य हि महात्मनः ॥ जगत्ययशसा योगं जनयेदिति मे मतिः ॥५४॥ मानुष्यं मानुषे प्राप्तो यदेतन्मधुसूदनः॥ कु
र्यान्निर्बन्धनीयं यद्भ्रात्रा ज्येष्ठेन नारद ॥५५॥ स्वर्ग्यरत्नविलोपेन धर्षणा स्यान्ममानघ ॥ ज्ञातितो धर्षणा चैव विशेषेणैव गर्हिता ॥५६॥ धर्म
मर्थं च कामं च क्रमेण मधुसूदनः॥ सेवत्वेप सतां धर्मान्स्थापितान्पद्मयोनिना॥५७॥ महीतलं पारिजातमर्पयिष्याम्यहं यदि ॥ पौलोमीमादितः
कृत्वा को तु मां बहु मंस्यते ॥५८॥ पारिजातं महीपृष्ठे दृष्ट्वा पृष्ट्वा च मानुपाः ॥ स्वर्गार्थं नोद्यमिष्यन्ति दृष्ट्वा स्वर्गफलं क्षितौ ॥ ५९ ॥ पारि
जातगुणान्मर्त्या जुपन्ति यदि नारद ॥ देवतानां मनुष्याणां न विशेपो भविष्यति ॥६०॥ तत्र यत्क्रियते कर्म इह तद्भुज्यते नरैः॥ स्वर्गार्थं न
यतिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ ६१ ॥ सर्वरत्नवरः स्वर्गे पारिजातस्तपोधन ॥ तुल्यं देवसमैर्मर्त्यैः सर्वदैव जगद्भवेत् ॥६२ ॥ यज्ञैर्मर्त्या न
यक्ष्यन्ति लब्धस्वर्गफला भुवि ॥ न पूर्तानि प्रदास्यन्ति तुल्यत्वममरैर्गताः॥६३॥ यज्ञैर्जप्याह्निकैश्चैव नित्यमाप्याययन्ति नः॥ मानुषाः स्वर्गमि
च्छन्तः श्रद्दधानास्तपोधन ॥६४॥ तत्सर्वं न करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥ निस्तेजसो भविष्याम ते गतास्तद्विहीनताम् ॥ ६५ ॥ इतः
सुवृष्ट्या सस्यैस्ते जीवन्ति पुरुपा भुवि ॥ आप्याययन्तस्तेऽप्यस्मान्दानैर्यज्ञैस्तथैव च॥ ६६ ॥ न बुभुक्षा पिपासा वा बाधते यदि मानुषान् ॥
रोगो जरा वा मृत्युर्वा धर्मज्ञरतिरेव च ॥६७॥दौर्गन्ध्यं वा सुघोरा वा ईतयः कर्मसंभवाः ॥ किमुद्योगं करिष्यन्ति पारिजातगुणान्विताः ॥६८॥
सर्वथा नयनं तत्र पारिजातस्य न क्षमम् ॥ इति वाच्यस्त्वया विप्र विष्णुराक्लिष्टकर्मकृत्॥६९॥ यथा यथा च मे भ्राता तुष्य[illegible] [illegible]द्विचारयन्॥तथा
तथा त्वया कार्यं कार्यं मत्प्रीतिमिच्छता ॥७०॥ हाराश्च मणयश्चैव चन्दनान्यगुरूणि च॥वस्त्राणि च विचित्राणि वध्वा[illegible] [illegible]रकां नय ॥७१॥
योग्यानि यानि मर्त्यानां यावदिच्छति केशवः ॥ न स्वर्गपरिमोषं तु कर्तुमर्हति साम्प्रतम्॥७२॥ ददामि रत्नानि यथे[illegible] [illegible]ान्यहं बहूनि चित्राणि
विभूपणानि च॥ न पारिजातं च कथंचन द्रुमं मुने प्रदास्यामि दिवौकसां प्रियम्॥७३॥इति श्री०खिलेषु हरि०विष्णु०पारिजा०इन्द्रवाक्यं नामै
कोनसप्ततितमोऽध्यायः॥६९॥ वैशम्पायन उवाच ॥ देवराजवचः श्रुत्वा नारदः कुरुनन्दन ॥ प्रोवाच वाक्यं वाक्यज्ञो धर्मात्मा धर्मवित्तमः॥१॥

अथास्मिन्सप्ततितमे प्रतिज्ञां नारदेरिताम् ॥ कृष्णस्य बलभिच्छ्रुत्वा न दास्यामीत्यवावदीत् ॥ १ ॥ देवराजेति ॥ १ ॥

॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भजासनमित्यनेन पूर्वस्याचिष्टमेवैवाक्यवचनं नारद उक्तवानिति गम्यते ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥
॥ ८१ ॥ प्रवर्तामि प्रवर्ते॥४६॥ ४७॥४८॥ ४९ ॥ ५०॥ ५१ ॥ त्रिदिवस्थ सन् त्वमपीति संबन्ध न त्वधनिस्थ इत्यर्थ ॥ ५२ ॥ आमिषभोज्यानां मांसभक्षैः

ततो मामुक्तवान्वीरो विष्णुर्बलवतां वर ॥ यथावत्सुरमुख्येश प्रयत शृणु भारत ॥३३॥ लालनीयो यवीयांस्तु प्रणिपत्याच्युतोऽब्रवीत् ॥ आनयेयं सुरश्रेष्ठ पारिजात परद्रुमम् ॥३४॥ मनोरथोऽस्तु सफलो वध्वास्तेऽसुरसूदन ॥ धर्मकृत्ये विशेषेण वध्वास्ते सुरसत्तम ॥ ३५॥ अय दर्शितकल्याणो लोको लोकगणेश्वर ॥ पश्यन्त्वमरकल्याणं मत्प्रभावाच्च मानवा ॥ ३६ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ वासुदेववच श्रुत्वा महेन्द्रः कुलनन्दन ॥ नारद वदतां श्रेष्ठमिद वाक्यमथाब्रवीत् ॥ ३७ ॥ भजासन द्विजश्रेष्ठ युक्तमुक्त त्वया द्विज ॥ सदेश प्रतिदास्यामि विष्णोरतुलतेजस ॥ ३८॥ आसीने नारदे शक्रो ल धानुज्ञोऽथ नारदात् ॥ स्वमासन ततो भेजे तस्यैव सदृश प्रभो ॥ ३९ ॥ उपविष्ट सुरपतिरथोवाच तपोधनम् ॥ निरीक्ष्य स्वबल वीर्य दर्पद वृत्रनाशन ॥ ४० ॥ शक्र उवाच ॥ महर्षे कुशल पृष्ट्वा वक्तव्यस्ते जनार्दन ॥ वचनान्मम धर्मज्ञ सर्वभूतसुखावह ॥ ४१ ॥ मदनन्तरमीशस्त्वं जगतो नात्र संशयः ॥ त्वदीय पारिजातश्च रत्नान्यन्यानि चाच्युत ॥ ४२ ॥ त्व तु भारावतरण कर्तुं देव महीं गत ॥ मानुष्य सर्ववृत्तानां स्थित कार्यस्य सिद्धये ॥ ४३ ॥ त्वयि तीर्णप्रतिज्ञे हि पुन प्राप्ते त्रिविष्टपम् ॥ पूरयिष्यामि वध्वास्ते इष्टान्कामानधोक्षज ॥ ४४ ॥ स्वर्गीयानि च रत्नानि न नेतव्यानि केशव ॥ स्वल्पार्थे मानुष लोकमिति पूर्वकृता स्थिति ॥ ४५ ॥ उत्क्रम्य हि स्थितिं देवीं प्रवर्तामि महाबल ॥ यदह किं प्रवक्ष्यन्ति प्रजापतिगणा प्रभो ॥ ४६ ॥ ब्रह्मणा सह पुत्रेण सपौत्रेण महात्मना ॥ नियमाः सर्वकृत्यानां स्थापिता जगतो ध्रुवा ॥ ४७ ॥ प्रजापतिकृत मार्गमपास्य व्रजतो मम ॥ श्रुत्वा प्रजापतिर्धीमाञ्छापमप्युत्सृजेत्प्रभु ॥ ४८ ॥ असमाभिर्भिद्यमान हि मर्यादासेतुबन्धनम् ॥ भेत्स्यन्त्यशङ्किता दैत्या दैत्यपक्षास्तथाऽपरे ॥ ४९ ॥ स्त्रीनिमित्तमितो नीते पारिजाते द्रुमेश्वरे ॥ स्वर्गौकसो भविष्यन्ति विमनस्काश्च मानद ॥ ५० ॥ उपभोगा मनुष्याणां विहिता ये स्वयभुवा ॥ तेस्तु तुष्यतु मे भ्राता सपश्यन्कालपर्ययम् ॥ ५१ ॥ इहापि तात त्रिदिवे मम य स्यात्परिग्रह ॥ त्रिदिवस्थोऽपि त कृष्णः सर्व भोक्तुमिहार्हति ॥ ५२ ॥ दृष्टो ह्यामिषभोज्यानामभिमानाज्जनार्दन ॥ ततो धर्मं समुत्सृज्य पापमेवानुवर्तते ॥५३ ॥

इष्ट पुरु भत एव रत्त्वाद्धर्ममतिक्रमति । यदापस्तम्बः । " दृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्रामति" इति ॥ ५३ ॥

॥ २६ ॥ आहार्यः संभोज्यः संपाद्यो वा ॥ २७ ॥ २८ ॥ धनुर्ज्यायामिति शतपथोक्त इतिहासोऽवगमितः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥ ऐन्द्रमेवाधिपत्यं श्रा
वणभाद्रपदपूज्यत्वं वैष्णवं कृत्वाऽहं ददौ दत्तवान्वैचित्र्येणात्र परोक्षता ॥ ३४ ॥ अन्यत्र समरेऽहमग्रतः प्रहरामि यतो राजा प्रभुः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८॥परिभा

पुत्रदारसहस्रैर्हि भ्राताऽनघ विशिष्यते ॥ सद्वृत्तो ज्ञानसंपन्न इति ब्रह्मा पुराऽब्रवीत् ॥२६॥ नास्ति भ्रातृसमो बन्धुराहार्य इतरो जनः ॥ इति मामब्रवीन्माता पिता चैव प्रजापतिः ॥२७॥ सोदरे तु विशेषं तु पिता मे कश्यपोऽब्रवीत् ॥ हता मया विरुद्धयन्ते दानवाः पापनिश्चयाः ॥२८॥ काममेतन्न वक्तव्यं स्वयमात्मस्तवान्वितम् ॥ प्राप्तस्त्ववसरो विप्र यदिहाद्योच्यते मया ॥२९॥ धनुर्ज्यायां मुनिश्रेष्ठ छिन्नायां हि पुराऽनघ ॥ धन्वीभिरमराणां च वरदानान्महामुने ॥३०॥उत्कृत्तशिरसो विष्णोः पुरा देहो धृतो मया॥संधिते च शिरो यत्नाच्छिन्नं रौद्रेण तेजसा॥३१॥अहं विशिष्टो देवानामित्युक्त्वा पुनरच्युतः॥ धनुरारोप्य दर्पेण स्थितो नारद केशवः ॥३२॥ किं मां पिता वा माता वा वक्ष्यतीति मया मुने ॥ स्नेहेन च स्थितं विष्णोः शरीरं मुनिसत्तम ॥ ३३ ॥ ऐन्द्रं वैष्णवमस्यैव मुने भागमहं ददौ ॥ यवीयांसमहं प्रेम्णा कृष्णं पश्यामि नारद ॥३४॥ संग्रामेषु प्रहर्तव्यं तेन पूर्वं तपोधन ॥ राजा किलाहं समरे प्रहराम्यग्रतो ध्रुवम् ॥ ३५ ॥ प्रादुर्भावेषु सर्वेषु स्वशरीरमिवानघ ॥ यतो रक्षामि धर्मज्ञ केशवं भक्तिमाश्रितम् ॥ ३६॥ इदं भङ्क्त्वा मदीयं च भवनं विष्णुना कृतम् ॥ उपर्युपरि लोकानामधिकं भुवनं मुने ॥३७॥ अवमानः स च मया पृष्ठतः क्रियते मुने ॥ लालनीयो मया बाल इत्येवं भ्रातृगौरवात् ॥३८॥ बालोऽयं मम पुत्रेति यवीयानिति नारद ॥ पित्रा मात्रा च गोविन्दो मानी च परिभाषितः ॥३९॥ इष्टस्तत्र जनानां च केशवः सुविशेषतः ॥ वयं द्वेष्या न संदेहस्तत्र स्नेहोऽतिरिच्यते ॥ ४० ॥ सर्वज्ञो बलवाञ्छूरः पात्रं मानयिता तथा॥केशवेत्येव च ध्यानं यत्ताद्वितथतां गतम् ॥४१॥ गच्छ नारद वक्तव्यः केशवो वचनान्मम ॥ आहूतो न निवर्तेयं [illegible] प्रति शत्रुभिः ॥४२॥यदीच्छसि तदागच्छ सह्यं ते यत्त्वमिच्छसि ॥ प्रहरस्व च पूर्वं त्वं भार्याजित यथेच्छसि ॥४३॥ रथाङ्गेनाथ शार्ङ्गे[illegible]ण्या नन्दकेन च ॥ प्रहरारुह्य गरुडं दृढो भूत्वा जनार्दन ॥४४॥ प्रहृते प्रहरिष्यामि यथाशक्त्या च केशव ॥ अहो धिग्यदि मां स्नेहो वि[illegible] न करिष्यति ॥४५॥ यावन्न संग्रामगतो जितोऽहं चक्रपाणिना ॥ पारिजातं न दास्यामि तावद्ब्रो मुनिसत्तम ॥ ४६ ॥ मां समाह्वयते ज्येष्ठं यवीयान्स तपोधन ॥ अहं तं मर्षयिष्यामि किमर्थं स्त्रीजितं हरिम् ॥४७॥ अद्यैव गच्छ भगवन्द्वारकां कृष्णपालिताम्॥विवादे संस्थितः सोऽज्ञ इति वाच्यस्त्वयाऽच्युतः॥४८॥

पितः आक्रुष्टः॥ ३९॥४०॥ केशवेत्येवेति संविरावः ॥४१॥४२॥ सह्यं सोढव्यम् ॥ ४३ ॥ रथाङ्गेन चक्रेण । नन्दकेन खड्गेन॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६॥४७॥४८॥

॥ २ ॥ ३ ॥ इत्य महीतल पारिजातमित्यादिना पूर्वाश्च । न चावगतवान् नाङ्गीकृतवान् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

अवश्यमेव वक्तव्य इति वलनिषूदन ॥ मया तव महावाहो बहुमानोऽस्ति मे त्वयि ॥ २ ॥ उक्तो मया वासुदेवो जानता भवतो मतम् ॥ न दत्त पारिजातोऽय हरस्यापि त्वया पुरा ॥३॥ हेतवश्च मया तस्य दर्शितास्ते समासत ॥ न चावगतवान्देव सत्यमेतद्ब्रवीमि ते ॥ ४॥ उपेन्द्रोऽह म हेन्द्रेण लालनीय मयेति माम् ॥उवाच पुण्डरीकाक्षो दत्तमुत्तरमेव च ॥५॥ पुन पुनर्मया वाऽस्य हेतवो देव दर्शिता ॥ ततो न बुद्धिर्व्यावृत्ता वृत्र नाशन तस्य वै॥६॥अपि चाप्युक्तवान्देवो वाक्यान्ते मधुसूदन ॥प्रत्याह पुरुषश्रेष्ठ सरोषमिव वासव॥७॥न देवगन्धर्वगणा न राक्षसा न चासुरा नैव न पन्नगोत्तमा ॥ मम प्रतिज्ञामपहन्तुमुद्यता मुने समर्था खलु भद्रमस्तु ते ॥८॥स पारिजात यदि न प्रदास्यति प्रयाच्यमानो भवता पुरदर॥ तत शचीयामृदितानुलेपने गदां विमोक्ष्यामि पुरदरोरसि॥९॥उपेन्द्रस्य महेन्द्राय भ्रातुस्ते निश्चय पर ॥ यदत्र मन्यसे न्याय्य सप्रधार्य कुरुष्व तत् ॥ १० ॥ तत्त्व हित च देवेश श्रूयतां वदतो मम ॥नयन पारिजातस्य द्वारकां मम रोचते ॥ ११ ॥नारदेनैवमुक्तस्तु सुव्यक्त वलदेहभित् ॥ रोषा निष्ट सहसा सोऽब्रवीदेतन्नराधिप ॥ १२ ॥ अनागसि मयि ज्येष्ठे सोदरे यदि केशव ॥ एव प्रवृत्त किं शक्य कर्तुमत्र तपोधन ॥१३॥ बहूनि प्रतिलोमानि पुरा स कृतवान्मयि॥ कृष्णो नारद सोढानि भ्रातेति स्म मया सदा ॥ १४ ॥ खाण्डवे चार्जुनरथ पुरा वाहयता सता ॥ मदीया वा रिता मेघा शमयन्तोऽग्निमुद्धतम् ॥१५॥ गोवर्द्धन धारयता विप्रिय च कृत मम ॥ तथा वृत्रवधे प्राप्ते साहाय्यार्थं वृतो मया ॥१६॥ समोऽहमि ति सर्वेषां भूतानामिति चोक्तवान् ॥ स्ववाहुबलमाश्रित्य वृत्रश्च निहतो मया ॥ १७ ॥ देवासुरेषु प्राप्तेषु सग्रामेषु च नारद ॥ युध्यत्यात्मेच्छया कृष्णो मुने सुविदित तव॥१८॥ बहुनात्र किमुक्तेन तस्मादिष्टया प्रवर्ततताम्॥ ज्ञातिभेदो न न कार्य साक्षी त्व मम नारद॥१९॥ ममोरसि गदां मोक्तुमुद्यतो यदि केशव ॥ अनुशब्दयाथ पौलोमीं गुण क इह दृश्यते ॥ २० ॥ उदवासगतो धीमान्पिता नः कश्यप प्रभु ॥ अदित्या सह मे माता तयोर्वाक्यमिद भवेत् ॥२१॥ अजितात्मा मम भ्राता रजसा तमसा वृत ॥ कामेन च स्त्रियो वाक्यादेव मामुक्तवान्गुरुम् ॥ २२ ॥ धि क्स्त्रिय सर्वथा विप्र धिग्राजसमतिं तथा ॥ यत्राधिक्षिप्तवान्विष्णुरेव मां स्त्रीजितो द्विज ॥ २३ ॥ न दृष्ट कश्यपकुले व्यपदेश्य महामुने ॥ नैव दक्षकुले दृष्ट मातुर्मे यत्र सभव ॥ २४ ॥ न ज्येष्ठता न राजत्व देवानां प्रतिमानितम् ॥ कामरागाभिभूतेन कृष्णेन खलु नारद ॥ २५ ॥

॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ ज्ञातिभेद भ्रातृकलह नोऽस्माभि ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्यपदेश्य वाच्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥

सर्वस्य धीमतः चेतना अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपि सर्वस्य धीमतः चेतनावतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमनन्य इत्याह—प्रकृत्या इति ॥ प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योऽशः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विश्वश्रीसंज्ञः कृत्स्नभोग्यवस्तुसंज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकश्चेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उमावत् गुणी उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥१६॥ तदेवाह—नेति अर्द्धेन॥ गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति। अतो विष्णुना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः।गुणिना इति

तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभवोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वश्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्व प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चामरसत्तम ॥ गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥१७॥ नारायणो महातेजाः सर्वकृल्लोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्त्ता विष्णुरधोक्षजः ॥ १८॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापतिगणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पठ्यते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्माराधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायणमधोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिर्देव काश्यपत्वमुपागतः ॥ तैस्तैर्भावैर्विकुरुते भूतभव्यभवाप्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भावं गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्ता हर्ता च केशवः ॥२६॥ यथा पललपिण्ड[illegible]द्व्याप्तः स्नेहेन मानद ॥ तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥

सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शास्[illegible]व्ययोऽपरिणामी प्रथमोऽध्यस्तात्पूर्वत्वादधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः। एतेन तुर्यमूर्तिर्नारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरुद्राख्य एकैकगुणोपाधि। याऽन्या सर्वगुणोपाधिमयी तेनैव यो भोक्ता रुद्रः कर्त्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्यभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमानिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ छन्दिता अनुगृहीता॥ २१॥ तयेति पञ्चानां तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वान्न तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निकृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥२५॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्भावमिति॥ २६ ॥ पललपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७॥

पल्लाशपत्राधमिति ॥ त्वया अजित पारिजातस्य पलाश पत्रमात्र पत्रार्धं वा न प्रदास्यति वृक्षस्य का वार्तेत्यर्थ ॥ ४९ ॥ जिघवां कुन्लिवाम् ॥ ५० ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि श्रीरामो मनवितमोऽध्याय ॥ ७० ॥ ॥ छ ॥ अथैकसप्ततितमेऽध्याये शक्रविनिश्चयम् ॥ सनिष्पं हरेरंकु नारदो द्वारकां गत ॥ १ ॥ महेन्द्रेति ॥ १ ॥ ॥ २ ॥ अनियुक्तपुरोभाग अनाहूत सन पुरोवर्ती न भवेत् तन्निश्चितम् ॥ ३ ॥ तथापि यतः भवानपि कार्याकार्ये मां पृच्छति ततोऽहम् अननुपृष्टोऽपि तुभ्यं हित वदा

पल्लाशपत्रार्द्धमपि त्वयाऽजितो न पारिजातस्य तव प्रदास्यति ॥ इति प्रवाच्यो मधुसूदनस्त्वया वचो मदीय स्मरता तपोधन ॥ ४९ ॥ पुन प्रवाच्यो भगवस्त्वयाऽच्युतो मम प्रियार्थ खलु निर्विशङ्कितम् ॥ न मायया हर्तुमिहार्हसि द्रुम सुयुद्धमेवास्तु धिगस्तु जिह्मताम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे इन्द्रवाक्य नाम सप्ततितमोऽध्याय ॥ ७० ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ महेन्द्रवचन श्रुत्वा नारदो वदतां वर ॥ विविक्ते देवराजानमिद वचनमब्रवीत् ॥ १ ॥ काम प्रियाणि राजानो वक्तव्या नात्र सशय ॥ प्राप्तकाल तु वक्तव्य हितमप्रियमप्युत ॥ २ ॥ अनियुक्तपुरोभागो न स्यादिति वदन्ति हि ॥ सुलोकगतितत्त्वज्ञो नयविज्ञानकोविद ॥ ३ ॥ कार्याकार्ये समुत्पन्ने परिपृच्छति मां भवान् ॥ यतस्तात प्रवक्ष्यामि गृह्यतां यदि रोचते ॥ ४ ॥ अनुक्तेनापि सुहृदा वक्तव्य जानता हितम् ॥ न्याय्य च प्राप्त काल च पराभवमनिच्छता ॥ ५ ॥ वक्तव्य सर्वथा सद्भिरप्रिय चापि यद्धितम् ॥ आनृण्यमेतत्स्नेहस्य सद्भिरेवाहृत पुरा ॥ ६ ॥ अनृते धर्मभङ्गे च न शुश्रूषति चाप्रिये ॥ न प्रिय न हित वाच्य सद्भिरेवेति निन्दिता ॥ ७ ॥ सर्वथा देव वक्तव्य श्रूयतां शृण्वतां वर ॥ श्रुत्वा च कुरु सर्वज्ञ मम श्रेयस्कर वचः ॥ ८ ॥ अन्योन्यभेदो भ्रातृणां सुहृदां वा बलान्तक ॥ भवत्यानन्दकृद्देव द्विषतां नात्र सशय ॥ ९ ॥ हितानुबन्धसहित कार्यं ज्ञेय सुरेश्वर ॥ विपरीत च तच्छ्रद्धा नित्य बुद्धिमतां वर ॥ १० ॥ यत्स्यात्तापकर पश्चादारब्ध कार्यमीदृशम् ॥ आरम्भेनैव तद्विद्वानेष बुद्धिमतां नय ॥ ११ ॥ विपाकमस्य कार्यस्य नानुपश्यामि शोभनम् ॥ यदत्र कारणं देव निबोध विबुधाधिप ॥ १२ ॥ य एको विश्वमध्यास्ते प्रधान जगतो हरि ॥ प्रकृत्या यं पर सर्वे क्षेत्रज्ञ वे विदुर्बुधा ॥ १३ ॥

मीत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ अप्रियम् अतिकटुकमपि हित परिणामसुखम् ॥ ६ ॥ अनृत इति ॥ त्वय्यनृतत्वाभावात्त्वां प्रति वदामीत्यर्थ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विपाक फलम् ॥ १२ ॥ विश्वं कार्यं प्रधान कारण च अध्यास्ते अधितिष्ठति रथमिव यन्ता । प्रकृत्या मायया तत्क्षेत्रं कारणसूक्ष्मस्थूलदेहास्य प्रकाशयतीति क्षेत्रज्ञत्वम् ॥ १३ ॥

सर्वस्य धीमतः चेतना
अव्यक्तस्य अव्याकृतस्य व्यक्तो भागः कार्यं हिरण्यगर्भादिः यः सर्वभवोद्भवः सर्वसंसारबीजं तस्यात्मा अन्तर्यामी चेतयिता । न केवलं तस्यैव अपि ... सर्वस्य धीमतः चेतनावतः जन्तुमात्रस्येत्यर्थः ॥ १४ ॥ रुद्रादप्ययमनन्य इत्याह—प्रकृत्या इति ॥ प्रकृत्याः चिच्छक्तेः प्रथमो मुख्योऽशः व्यक्तः दृश्यमात्राकारः विश्वश्रीसंज्ञः कृत्स्नभोग्यवस्तुसंज्ञ इत्यर्थः । अत एव लोकश्चेतनस्तस्य भावनः संतर्पयिता ॥ १५ ॥ तस्याः प्रकृतेः प्रथमो गुण उमावत् गुणी उमया रुक्मिण्या वा उपहितो गुणी महेश्वरः रुद्रो विष्णुर्वा ॥ १६ ॥ तदेवाह—नेति अर्द्धेन॥ गुणिनो मायाविनो रुद्रस्य विष्णोर्वा विशेषो भेदको गुणो नास्ति। अतो विष्णुना द्रावितं त्वां रुद्रोऽपि न रक्षिष्यतीति भावः।गुणिना इति

तस्याव्यक्तस्य यो व्यक्तो भागः सर्वभवोद्भवः ॥ तस्याऽऽत्मा परमो देवो विष्णुः सर्वस्य धीमतः ॥ १४ ॥ प्रकृत्याः प्रथमो भाग उमा देवी यशस्विनी ॥ व्यक्तः सर्वमयो विश्वश्रीसंज्ञो लोकभावनः ॥ १५ ॥ रुक्मिण्याद्याः स्त्रियस्तस्या व्यक्तत्व प्रथमो गुणः ॥ अव्यया प्रकृतिर्देवी गुणी देवो महेश्वरः ॥ १६॥ न विशेषोऽस्य रुद्रस्य विष्णोश्चामरसत्तम ॥ गुणिनश्चाव्ययः शास्ता सदा च प्रथमो गुणः ॥१७॥ नारायणो महातेजाः सर्वकृल्लोकभावनः ॥ भोक्ता महेश्वरो देवः कर्त्ता विष्णुरधोक्षजः ॥ १८॥ ब्रह्मा देवगणाश्चान्ये पश्चात्सृष्टा महात्मना ॥ महादेवेन देवेश प्रजापतिगणास्तथा ॥ १९ ॥ एवं पुराणपुरुषो विष्णुर्देवेषु पठ्यते ॥ अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणेभ्यश्च परस्तथा ॥ २० ॥ अदित्या तपसा विष्णुर्महात्माराधितः पुरा ॥ वरेण च्छन्दिता तेन परितुष्टेन चादितिः ॥ २१ ॥ तयोक्तस्त्वत्समं पुत्रमिच्छामीति सुरोत्तम ॥ प्रणिपत्य च विज्ञाय नारायणमधोक्षजम् ॥ २२ ॥ तेनोक्तं भुवने नास्ति मत्समः पुरुषोऽपरः ॥ अंशेन तु भविष्यामि पुत्रः खल्वहमेव ते ॥ २३ ॥ स जातः सर्वकृद्देवो भ्राता तव सुरेश्वर ॥ नारायणो महातेजा यमुपेन्द्रं प्रचक्षते ॥ २४ ॥ इच्छन्नेव हरिर्द्रेव काश्यपत्वमुपागतः ॥ तैस्तैर्भावैर्विकुरुते ...भव्यभवाप्ययः ॥ २५ ॥ प्रादुर्भावं गतो देवो जगतो हितकाम्यया ॥ माथुरं जगतो नाथः कर्ता हर्ता च केशवः ॥२६॥ यथा पललपि... ...द्व्याप्तः स्नेहेन मानद ॥ तथा जगदिदं व्याप्तं विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥

सार्द्धश्लोकद्वयं वाक्यम् । किं च तस्य गुणिनोऽपि यः शा... ...व्ययोऽपरिणामी प्रथमोऽस्य स्तात्पूर्वत्वादधिष्ठानस्य यतः अगुणो यः स एव नारायणः। एतेन तुर्यमूर्तिर्नारायण इति दर्शितम् । सा च ब्रह्मविष्णुरुद्रेभ्य एकैकगुणोपाधिभ्योऽन्या सर्वगुणोपाधिमयी तेनैव यो भोक्ता रुद्रः कर्त्ता विष्णुः ब्रह्मा च बुद्ध्यभिमानी देवाश्च इन्द्रियाभिमानिनस्ते सर्वे सृष्टा इति योजना॥ १७॥ १८॥ १९॥ २०॥ छन्दिता अनुगृहीता॥ २१॥ तयेति पश्चानां तात्पर्यम् । त्वद्भ्रातृत्वान्न तवायं साधारणोऽपि तु अकर्मजनितो देवभावोऽस्यास्ति । त्वं तु कर्मदेवत्वात्ततो निकृष्टोऽसीत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ भूतस्य भव्यस्य च भवाप्यय उत्पत्तिप्रलयस्थानं सर्वजगदुपादानभूत इत्यर्थः ॥२५॥ य एवंभूतः स एव साक्षात्कृष्ण इत्याह—प्रादुर्भावमिति॥ २६ ॥ पललपिण्डः मांसपिण्डः ॥ २७॥

महात्मा ध्यग्निमग्निदहेन्द्रियापाकारस्तैस्तैर्भावैस्तत्तद्भावैर्विकुर्वति विकारं प्राप्नोति । सर्वंशोऽहं त्वं स्यक्षमित्याद्यभिमानवान् भवतीत्यर्थः । वस्तुतस्त्वविगुणो गुणातीत ॥२८॥
॥ २९ ॥ अनन्त शेष धारणार्थं भुव इति शेष ॥३०॥ श्वेत इति ॥ अत्र "कलि शयानो भवति सजिहानस्तु द्वापरः । उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं सपद्यते चरन् ॥" इति श्रुते
योऽतिपानिशयी शेतेऽतिमूढः स पुमान्कलिः । तदनुग्रहार्थे अस्मिन् ईश्वरः कृष्ण कृष्णावतारपी भवति । य किंचित् भेपोदर्शी अर्धभग्नः स द्वापरः । त प्रति पीतवर्णो
हिरण्मय मनोहरो भवति । स किंचिद्भक्त्युन्मुखो भवतीत्यर्थः । यस्तु श्रेयार्थे यतते स त्रेता । तदनुग्रहार्थे रक्तोऽनुरक्तो मातृवद्भवति । यस्तु युधिष्ठिरादिवदत्यन्त भक्तस्त

ब्रह्मण्यदेवः सर्वात्मा तैस्तैर्भावैर्विकुर्वति ॥ जगत्यतिगुणो देवो वैकुण्ठः सर्वभावन ॥२८॥ अत समस्तदेवानां पूज्य एव च केशवः ॥ पद्मना
भश्च भगवान्प्रजासर्गकरो विभु ॥ २९ ॥ अनन्तो धारणार्थं च बिभर्ति च महद्यश ॥ यज्ञ इत्यपि सद्भिश्च कथ्यते वेदवादिभि ॥ ३० ॥ श्वेत
कृतयुगे देवो रक्तस्त्रेतायुगे तथा ॥ द्वापरे च तथा पीत कृष्ण कलियुगे विभु ॥ ३१ ॥ अवधीत्स हिरण्याक्ष दिव्यरूपधरो हरि ॥ दधाराप्सु
निमज्जन्तीमेष देवो वसुन्धराम् ॥३२॥ वाराह वपुराश्रित्य जगतो हितकाम्यया ॥ जघ्ने हिरण्यकशिपु नारसिंहवपुर्हरि ॥३३॥ जिगाय जगतीं
नव विष्णुर्वामनरूपधृक् ॥ बबन्ध च बलिं देव श्रीमान्पन्नगबन्धने ॥ ३४ ॥ देवदानवसभूतामाक्रामयदपि श्रियम् ॥ त्वय्यनन्त पुरा विष्णुरु
दारोऽमितविक्रम ॥ ३५ ॥ सावशेष तपो यस्य तन्निहन्ति जनार्दन ॥ अलिकेष्वपि वर्तन्त व्रतमेतन्महात्मन ॥३६॥ जघ्ने च दानवान्मुख्या
न्देवानां ये च शत्रव ॥ तव प्रियार्थं गोविन्दो धर्मनित्य सतां गति ॥३७॥ रामत्वमपि चावाप्य जघ्ने रावणमात्मवान् ॥ भूत्वा कामगुणांश्चैव
जघान द्विरद हरि ॥ ३८ ॥ हिताय जगतोऽद्यापि लोके वसति मानुषे ॥ उपेन्द्रो जगतां नाथ सर्वभूतोत्तमोत्तम ॥३९॥ जटी कृष्णाजिनी
दण्डी दृष्टपूर्वा मया हरि ॥ दैतेयेषु चरन्देवस्तृणेष्वग्निरिवोद्धतः ॥४०॥ अप्राक्षमपि गोविन्द दानवैकार्णव जगत् ॥ कुर्वाण दानवैर्हीन जगतो
हितकाम्यया ॥ ४१ ॥ अवश्यं पारिजात ते नयिष्यति जनार्दन ॥ द्वारकाममरश्रेष्ठ नानृत च ब्रवीम्यहम् ॥ ४२ ॥ भ्रातृस्नेहाभिभूतस्त्व न
कृष्णे प्रहरिष्यसि ॥ नापि कृष्णस्त्वयि ज्येष्ठे प्रहरिष्यति वासव ॥ ४३ ॥

छ्व त प्रति शुक्ल । स्वीय शुद्धभेष
त्व प्रकाशयतीति । यथाश्रुतव्याख्यान तु सर्वेषु युगेषु सर्वेषां रूपाणां सत्त्वात्र युज्यत इति दिक् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ देवानां दानवानां च यत्सभूतां साधा
रणीमपि श्रिय त्वयि तन्निमित्तम् आक्रामयत् आक्रान्तवान ॥ ३५ ॥ अलीकेषु मायासु वर्तमानमपि हन्त्येवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ भूत्वा आविर्भूय तेष्ववतारेषु
कामगुणाभ्यर्थेन शौर्यादिगुणयुक्तानसुरान्हरिर्द्विरद सिंहो गजानिव जघान । द्विरदमित्येकत्वमार्षं लुप्तोपमा च ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥

॥ ४४ ॥ ४५ ॥४६॥४७ ॥ ४८ ॥ वृद्धानां वृद्धवाक्यानाम् ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पुरातने वामनावतारे किं नारब्धं नाङ्गीकृतमपि त्वारब्धमेव ॥५३॥
॥ ५४ ॥ इति श्रीहरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ द्विसप्ततितमेऽध्याये ज्ञात्वेन्द्रस्य विचेष्टितम् ॥ कश्यपो रुद्रमस्तौपीत्सोम

नैव चेच्छ्रोष्यति प्रोक्तं मया देव कथंचन ॥ पृच्छ त्वं नयधर्मज्ञान्ये हितास्तव मन्त्रिणः ॥४४॥ वैशम्पायन उवाच ॥ नारदेनैवमुक्तस्तु महेन्द्रो
जनमेजय ॥ इदमुत्तरमीशोऽथ प्रत्युवाच जगद्गुरुम् ॥ ४५ ॥ एवंविधप्रभावं त्वं कृष्णं वदसि यद्द्विज ॥ एवमेतत्सुबहुशः श्रुतं खलु मया मुने
॥ ४६ ॥ यतश्चैवंविधः कृष्णस्ततोऽहं तस्य वै तरुम् ॥ न प्रदास्यामि दातव्यं सतां धर्ममनुस्मरन् ॥ ४७ ॥ महाप्रभावो नाल्पार्थे रुष्येदिति
विचिन्तयन् ॥ व्यवस्थितोऽहं भद्रं ते मुने सर्वगुणादिति ॥ ४८ ॥ महाप्रभावाः सततं भवन्ति हि सहिष्णवः ॥ श्रोतारश्चैव सततं वृद्धानां ज्ञान
चक्षुषाम् ॥४९॥ महात्मा कारणे नाल्पे कृष्णो धर्मभृतां वरः ॥ भ्रात्रा ज्येष्ठेन सर्वज्ञो विरोधं गन्तुमर्हति ॥५०॥ यथैव मम मातुः स वरं प्रादा
दधोक्षजः ॥ तथैव तस्याः पुत्राणां ज्येष्ठानां सोढुमर्हति ॥ ५१ ॥ यथैवोपेन्द्रतां यातः स्वयमिच्छञ्जनार्दनः ॥ तथैव भ्रातुरिन्द्रस्य सन्मानं
कर्तुमर्हति ॥ ५२ ॥ ज्यैष्ठ्यमेतेन देवेन नारब्धं किं पुरातने ॥ अथेदानीमपीच्छेत्स ज्येष्ठोऽस्तु मधुसूदनः ॥ ५३ ॥ सुनिश्चितं बलरिपुमीक्ष्य
नारदो विसर्जितस्त्रिदशवरेण धर्मभृत् ॥ ययौ पुरीं यदुवृषभाभिरक्षितां कुशस्थलीं धृतिमतिमांस्तपोधनः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे नारदस्य स्वर्गात्पुनरागमनं नामैकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥
अथैत्य द्वारकां रम्यां नारदो मुनिसत्तमः ॥ ददर्श पुरुषश्रेष्ठं नारायणमरिन्दमम् ॥ १॥ स्ववेश्मनि सुखासीनं सहितं सत्यभामया ॥ विराजमानं
वपुषा सर्वतेजोऽतिगामिना ॥ २ ॥ तमेवार्थं महात्मानं चिन्तयन्तं दृढव्रतम् ॥ केवलं योजयन्तं च वाक्यमात्रेण भाविनीम् ॥ ३॥ दृष्ट्वैव नारदं
देवः प्रत्युत्थाय अधोक्षजः ॥ पूजयामास च तथा विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ ४ ॥ सुखोपविष्टं विश्रान्तं प्रहस्य मधुसूदनः ॥ वृत्तान्तं परिपप्रच्छ
पारिजाततरुं प्रति ॥ ५ ॥ अथाचष्ट मुनिः सर्वं विस्तरेण तपोधनः ॥ इन्द्रानुजायेन्द्रवाक्यं निखिलं जनमेजय ॥ ६ ॥ श्रुत्वा कृष्णस्तु तत्सर्वं
नारदं वाक्यमब्रवीत् ॥ अमरावतीं पुरीं यास्ये श्वोऽहं धर्मभृतां वर ॥ ७॥ इत्युक्त्वा नारदेनैव सहितः सागरं ययौ ॥ संदिदेश ततस्तत्र विविक्तो
नारदं हरिः ॥ ८ ॥ महेन्द्रभवनं गत्वा अद्य ब्रूहि तपोधन ॥ अभिवाद्य महात्मानं मद्वाक्यममरोत्तमम् ॥ ९ ॥

इत्यभिधीयते ॥ १ ॥ अथैत्येति ॥ १ ॥ २ ॥ योजयन्तं भाविनीं सत्यभामाम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अहो स्वदारस्थ कृत्य मिमिति कृत्यनिन्दया कृत्यकर्त्तमेव निन्दतीति ज्ञयो रुप च ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा अपृष्ट्वा आर्यो त्वमभावः । मम
मां प्रति ॥ १४ ॥ १५ ॥ तावत पराजयम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सतीम् आत्मचक्षुर्वा देवशर्मणो गौतमगोत्रस्य भार्याम् अहल्याम् इच्छत
अन्यायेन कामयानस्य शतक्रतोरुपरि एव दोष पराभवरूपः मुने अपध्यानज मानुष भावमगण्यतस्तव मानुषाद्भय महद्भविष्यतीति मुनेरपध्यान तस्म ॥ २२ ॥ यद्यप्या

न युद्धे प्रमुखे शक्र स्थातुमर्हसि मे प्रभो ॥ पारिजातस्य नयने निश्चित त्वमवेहि माम् ॥ १० ॥ एवमुक्तस्तु कृष्णेन नारदस्त्रिदिव गत ॥ आच
चक्षेऽथ कृष्णोक्त देवेन्द्रस्यामितौजस ॥ ११ ॥ ततो बृहस्पते शक्र शशंस बलनाशन ॥ श्रुत्वा बृहस्पतिर्देवमुवाच कुरुनन्दन ॥ १२ ॥ अहो
विम्बज्ञसदनं मयि याते शतक्रतो ॥ दुर्नीतमिदमारब्धमत्र भेदो हि दारुण ॥ १३ ॥ अनास्थात्वा कथ नाम भवता भुवनेश्वर ॥ ममैतत्कृत्य
मारब्ध देव केनापि हेतुना ॥ १४ ॥ अथवा भवितव्येन कर्मजेन प्रयुज्यते ॥ जगत्कृत्स्न विविधं न शक्यमानिवर्तितुम् ॥ १५ ॥ सहसैव तु कार्या
णामारम्भो न प्रशस्यते ॥ तदेतत्सहसारब्धं कार्यं वास्यति लाघवम् ॥ १६ ॥ बृहस्पतिं महात्मानं महेन्द्रस्त्वब्रवीद्वचः ॥ एव गतेऽद्य यत्कार्यं
तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ १७ ॥ तमुवाचाथ धर्मात्मा गतानागततत्त्ववित् ॥ अधोमुखश्चिन्तयित्वा बृहस्पतिरुदारधी ॥ १८ ॥ यतस्व सह पुत्रेण योध
यस्व जनार्दनम् ॥ तथा शक्र करिष्यामि यथा न्याम्य भविष्यति ॥ १९ ॥ बृहस्पतिस्त्वेवमुक्त्वा क्षीरोद सागर गत ॥ आचष्ट मुनये सर्व
कश्यपाय महात्मने ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा कश्यप क्रुद्धो बृहस्पतिमभाषत ॥ अवश्य भाव्यमेतद्धो सर्वथा नात्र सशय ॥ २१ ॥ इच्छत सदृशीं
भार्यां महर्षेर्देवशर्मण ॥ अपध्यानकृतो दोष पतत्येष शतक्रतो ॥ २२ ॥ तस्य दोषस्य शान्त्यर्थमारब्धश्च मुने मया ॥ उदवास स दोषश्च
प्राप्त एव सुदारुण ॥ २३ ॥ तत्रमिष्यामि मध्येऽस्य सहादित्या तपोधन ॥ उभौ तौ वारयिष्यामि देवं सवदते यदि ॥ २४ ॥ बृहस्पतिस्तु
धर्मात्मा मारीचमिदमब्रवीत् ॥ प्राप्तकालं त्वया तत्र भवितव्य तपोधन ॥ २५ ॥ तथेति कश्यपश्चोक्त्वा सम्प्रस्थाप्य बृहस्पतिम् ॥ जगामार्चयितु
देवं रुद्र भूतगणेश्वरम् ॥ २६ ॥ तत्र सौम्य महात्मानमानर्च वृषभध्वजम् ॥ वरार्थी कश्यपो धीमानदित्या सहित प्रभु ॥ २७ ॥ तुष्टाव च
तमीशान मारीच कश्यपस्तदा ॥ वेदोक्तै स्वकृतैश्चैव स्तवै स्तुत्य जगद्गुरुम् ॥ २८ ॥

रुप यद्यपि भाव एवेत्यप्याह्य योग्यम् ॥ २३ ॥ अस्य विरोधस्य मध्ये गमिष्यामि मध्यस्थो भूत्वा वारयिष्यामीत्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ वेदोक्तैः
स्वकृतैः स्वकृतिभिः ॥ २८ ॥

तानेवाह—उरुक्रममित्यादिना द्वात्रिंशद्भिः श्लोकैः ॥ उरुक्रममिति विष्णोर्विशेषणम् उरुर्महान् त्रैलोक्याक्रमणसमर्थः क्रमः पादविक्षेपो यस्य स इति योगात् । न चैतद्वा मनस्येव रुद्रे विष्णावभेदमन्तरेण संगच्छते । अभेदश्च तयोर्बिम्बप्रतिबिम्बभावेन वा शास्त्रदृष्ट्या चेतयन्यदेतत् । एकस्यैव विश्वेश्वरस्य सर्वाणि नामानीत्येव तत्त्वम् । विश्वं कर्मकृतिसाध्यं यस्येति कुलालवन्निमित्तत्वमुक्तम् । जगत्स्रष्टारमिति कालादिसाधारणकारणरूपत्वम् । धर्मदृश्यं पुण्यप्राप्यं वरेशमनुग्राहकं कर्मकर्तॄणाम् । समित्युपसर्गस्य नमस्ये इत्यनेन संबन्धः । संनमस्ये इत्यर्थः । वेदे व्यवहिताश्चेति धातूपसर्गयोर्व्यवहितत्वस्मरणात् । सर्वं सर्वात्मकम् । धृतिमद्धाम धृतिः सात्त्विकी । "धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः। योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिः सा पार्थ सात्त्विकी ॥" इत्येवंलक्षणा। तद्वतां धाम स्वप्रकाशचैतन्यरूपमधिष्ठानं योगिनां निलयमित्यर्थः॥२९॥ "आपः पुरुषवचसो भवन्ति" इति श्रुतेरपां कार्यं शरीरमपि उपाधिः स सर्वो यस्य गर्भे प्रतिबिम्बचैतन्यरूपं धारयित्र्यः दधति आपो गर्भे इति पाठेऽपि धारयित्र्यः । आपोऽपि यस्य

कश्यप उवाच ॥ उरुक्रमं विश्वकर्माणमीशं जगत्स्रष्टारं धर्मदृश्यं वरेशम् ॥ स सर्वं त्वां धृतिमद्धाम दिव्यं विश्वेश्वरं भगवन्तं नमस्ये ॥ २९ ॥
यो देवानामधिपः पापहर्ता तं तं विश्वं येन जगन्मयत्वात् ॥ आपो गर्भं यस्य शुभां धारित्र्यो विश्वेश्वरं तं शरणं प्रपद्ये ॥३०॥ शालावृकान्यो य
तिरूपो निजघ्ने दत्तानिन्द्रेण प्रणुदो हितानाम् ॥ विरूपाक्षं सुदर्शनं पुण्ययोनिं विश्वेश्वरं शरणं यामि मूर्ध्ना ॥ ३१ ॥ भुङ्क्ते य एको विभुर्जगतो
विश्वमग्र्यं धाम्नां धाम सुकृतित्वान्न धृष्यः ॥ पुष्यात्स मां महसा शाश्वतेन सोमपानां मरीचिपानां वरिष्ठः ॥ ३२ ॥ अथर्वाणं सुशिरसं भूतयो[न]
कृतिनं वीरं दानवानां च बाधम् ॥ यज्ञे हुतं यज्ञियं संस्कृतं वै विश्वेश्वरं शरणं यामि देवम् ॥ ३३ ॥ जगज्जालं विततं यत्र विश्वं विश्वात्म[न]ं
प्रीतिदेवं गतानाम् ॥ य ऊर्ध्वगं रथमास्थाय याति विश्वेश्वरः सुमना मेऽस्तु नित्यम् ॥ ३४ ॥ गर्भः संकल्पोत्थस्तरङ्ग इत्यर्थः ॥ ३० ॥ शालेति ॥

"अरुन्मुखान्यतीन् शालावृकेभ्यः प्रयच्छम्" इति श्रुतेः । वेदान्तविचारहीनमजितेन्द्रियं यतिमिन्द्रः शालावृकैर्भक्षयति तानिन्द्रियशालावृका[न्य]तिरूपो जितेन्द्रियः स निजघ्ने हतवान् । हितानां शमदमादिरूपाणां मित्राणां प्रणुदः प्रणोदनपरान् अभिभावकान् । यामि शरणं मूर्ध्ना च प्रपद्ये नमस्करोमि ॥३[१॥] एको जगतो विभुः स्वामी अग्र्यं ज्येष्ठं विश्वं शुद्धान् जनान् भुङ्क्ते भुनक्ति पालयति । अग्र्यं सूक्ष्ममपि विश्वं भुङ्क्ते संहरति वा । धाम्नां चक्षुःसूर्यादीनां धाम प्रकाश[कं सु]कृतित्वात् । "तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते" इति श्रुतेः । सुकृतशब्दितब्रह्मरूपत्वात् न धृष्यः अभयरूप इत्यर्थः । पुष्यात् पोषयेत् । सोमपानां कर्मठानां मरीचिपानां चन्द्ररश्मिपानमात्रेण वर्तयतां महामुनीनां वरिष्ठः स्वर्गब्रह्मलोकादिस्थानप्रद इत्यर्थः॥ ३२॥ अथर्वाणमथर्ववेदप्रतिपाद्यं सुशिरसं शिरः पञ्चकोशेति । भूतयोनिं जगत्कारणं बाधं बाधकम्॥ ३३॥ यत्राधिष्ठाने जगज्जालं जगदिन्द्रजालं विततं विश्वं कृत्स्नं गतानां शरणं प्राप्तानां प्रीतिदेवं सुखप्रकाशकं यत् यः ऊर्ध्वगमन्तरिक्षचरं रथं वाहनमास्थाय याति संचरति। सुमनाः सुखकरः ॥ ३४॥

रोचन चिन्मय चाम्शारा रमणीया शाखा वेदमया यस्मात् आतास्तम् । शमवर्त्मान शतपथविहितकर्मफलप्रदम् ॥३५॥ शुचिमसकृम् । योग योगमाप्य शासन वेदमय
स्यम् । गर्व शृणोति हिनस्तीति संहर्तार शंभु सुखहेतु शङ्करं सुखकर धुरन्धर जगतामिति शेष । चन्द्रजिह्व चन्द्रमौलिं हृषीकाणां हिंस्राणां कालादीनाम् अयनम् आश्र
यम्॥३६॥आशुः शीघ्रफलप्रदम्। शिशान रागादिदोषाणां तनूकरण वृषभ शमादिगुणानां धरक रोरुवाणम्।भाव सवनादिक्रमेण गर्जन्त कृतम् अनुष्ठित धर्म यज्ञादिरूपम्॥
गिष्यन इति शेष पूर्वमज पुण्यम् आशुफलभोगेन शीघ्रनाशशील शेषो यस्य तम् ।अत एव चाल्पफलत्वात्त्रिविध निष्फलप्रायम् एव सति नानुष्ठेयो धर्म इत्यत आह ।वसु
धर ममृजीक मृजीका सत्त्वशुद्धिस्तदुद्देशेन तथा सह क्रियमाण समृजीकम् अत एव वसुधर कर्मज पुण्य वसु तस्य धारकम् अफलोदय शुद्ध्यर्थ कृतो धर्मो न नश्यतीत्यर्थ
नमं पुरुषाभिभूत सर्वस्वरूपमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ धृतकर्मफलप्रविभुव यज्ञशेष देवतान्तरवत् यज्ञाङ्गभावहीन ज्ञात सन्त स्वत पुरुषार्थभूतमित्यर्थः । एव सत्यपि यजवाम्

अन्तश्च रोचन चारुशाख महानल धर्मनेतारमीड्यम्॥ सहस्रनेत्र शतवर्त्मानमुग्रं महादेवं विश्वसृज नमस्ये ॥३५॥ शुचिं योग शंसन शान्तपाप
शर्वं शंभु शकरं भूतनाथम् ॥ धुरधर गोपतिं चन्द्रजिह्व हृषीकाणामयन यामि मूर्ध्ना ॥३६॥ आशुं शिशानं वृषभ रोरुवाण कृत धर्म वितथ
चाशुशेषम्॥ वसुधर ममृजीक सम त्वां धृतव्रत शूलधर प्रपद्ये ॥३७॥ अनन्तवीर्यं धृतकर्माणमाद्य यज्ञाशेष जयतां चाभियोज्यम् ॥ हविर्भुज
भुवनानां सदैव ज्येष्ठ द्विज धर्मभृतां प्रपद्ये ॥ ३८ ॥ परं गुणेभ्य पृश्निगर्भस्वरूप यश शृङ्ग न्यूहनं कान्तरूपम् ॥ शुद्धात्मान पुरुष सत्यधाम
संमोहन दुष्कृतिनां नमस्ये ॥३९॥ युक्तोङ्कार स्वशिरस चारुकर्म दृढव्रत दृढधन्वानमाजम् ॥ शूरं वेत्तारं धनुषोऽस्त्रातिरेक पतिं पशूनां शमन
नमस्ये ॥४०॥ एको रातिश्चैव भूत भविष्य सर्वातिथिर्यो हि जुषत्यरिघ्न ॥ अरिन्तुदोऽनुत्तम सविभागी विभाजको मां भगवान्पातु देवः
॥४१॥ य एको याति जगतां विश्वमीशो य एकोऽन्नानमरुतां प्राणमग्र्यम् ॥ येनानृशंस्याच्छाश्वत साम जुष्ट स मां जुष्यात्सुकृतिश्रेयसेऽद्य॥४२॥

अभिपाज्यम् इज्यारम्भविषय यतो हविर्भुज भुवनानां जगतीस्थान जगतां वा ज्येष्ठ द्विज ब्राह्मणरूप धर्मभृतां मध्ये ॥ ३८ ॥ गुणेभ्य इन्द्रियादिभ्य पर तुरीय पृश्निगर्भ
विष्णुरतररूपम् । यश अश्नुते इति व्यापकम्।शृङ्ग प्रपञ्च व्याप्यापि शृङ्गवत्ततो रिक्तम्। न्यूहन रमणीयतया जगत्क्षोभकम्।सत्यधामम् अबाधितचैतन्यस्वरूपम्। समोहन
मायाविनम्॥ ३९॥युक्तानां योगिनाम् ओङ्कार प्रणवप्रतिपाद्यरूपम्। स्वशिरसम्।ओङ्कारस्यापि शिरोऽर्धमात्रा तद्रूपम्। चारुकर्म हिंसाशून्यधर्मस्वरूपम्। आज क्षेपणक्रियारूपम्।
शूर धनुषो वेत्तारम् । अस्त्रातिरेक सर्वास्त्रेभ्योऽधिकम् । पशूनां जीवानां शमन संहर्तारम् ॥४०॥ एकोऽद्वितीय रातिर्मित्रम्। सर्वातिथिरपि जुषति हविर्भुङ्क्ते । अरिघ्न कामा
दिशत्रुघ्न । अरिन्तुदः रुगोघ्नः । सविभागी विभागभाग्विभाजकश्च॥४१॥जगताम् ईश एकोऽपि बिम्ब जलचन्द्रवत् याति प्रविशति। मरुतां प्राणमदात्माणस्य प्राणमित्यर्थः।

आनृशंस्यात् दयालुत्वात् साम मैत्री जुष्टं सेवितं जुष्यान्नयतु ॥ ४२ ॥ ब्रह्मा चतुर्मुखः भुवनोत्तमोत्तमं सत्यलोकम् असृजत् । यतः ब्राह्मणः ब्रह्मवित् अत एव षड्गुणस्यः षड्भिर्गुणैः ऐश्वर्यज्ञानयशःश्रीवैराग्यधर्मैस्तृप्तः पूर्णः । पूर्णत्वादेव व्याहृतिस्थं रसं प्रणवं तदर्थभूतं कृत्स्नं प्रपञ्चं सृष्ट्वा इह प्रपञ्चे आयातप्रविष्टः । अरिहा कामादिरिपुघ्न अङ्गैः " सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधः स्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विभुज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ॥" इति पुराणोक्तैर्बहुरूपः ॥४३॥ व्यञ्जनः अतीन्द्रियाणामपीन्द्रियादीनामर्थानां ज्ञापकः । अजनो अजन्मा । समग्रः दृग्दृश्यात्मा । स्पृशिः विषयस्पृक् । शंभुः तत्स्पर्शजसुखभोक्ता । प्राणदः जीवनकृत् । ध्रुवो रसः परमानन्दः । पवमानस्य वायोर्भर्ता प्राणपतिः सपत्नीशः पत्नीशाभ्यां सहितः यज्ञादिकृत् । शंकरस्तत्फलकरः । सारस्य बोधस्य च धाता जनयिता ॥४४॥ त्र्यम्बकं त्रिनेत्रं वो युष्माकं विप्राणां ज्ञानिनाम् ॥४५॥ आस्यम् अग्निरूपेण । त्रिवृत्स्तोमं त्रिवृदादयः स्तोमाः स्तोत्राणि यस्मिंस्तं सोमगागम् । वृक्षहं संसारवृक्षघ्नम् । कर्मसाक्ष्यं कर्मसाक्षिणम् ।

ब्रह्मासृजद्यो भुवनोत्तमोत्तमं तृप्तो विद्वान्ब्राह्मणः षड्गुणस्य ॥ सृष्ट्वा रसं व्याहृतिस्थं समग्रं समायादिह बहुरूपोऽरिहाङ्गैः ॥४३॥ व्यञ्जनोऽजनोऽथ विद्वान्समग्रः स्पृशिः शम्भुः प्राणदः कृत्तिवासाः ॥ रसो ध्रुवः पवमानस्य भर्ता सपत्नीशः शंकरः सारधाता ॥४४॥ त्र्यम्बकं पुष्टिदं वो ब्रुवाणं धर्मं विप्राणां वरदं यज्वनां च ॥ वराद्वरं रणजेतारमीशं देवं देवानां शरणं यामि रुद्रम् ॥४५॥ आस्यं देवानामन्तकं दुष्कृतीनां त्रिवृत्स्तोमं वृक्षहं कर्मसाक्ष्यम् ॥ भूतायनं भूतपतिं गुणज्ञं गुणाकारं शरणं यामि रुद्रम् ॥४६॥ अनुद्धृतं यज्ञकर्तारमन्तं मध्यं चाद्यं यज्ञकृतां साम्यरूपम् ॥ वेदव्रतेषु बहुधा गीतमीशमभित्रिविष्टपं शरणं यामि रुद्रम् ॥४७॥ महाजिनं व्रतिनं मखलालं सुतोषणं क्रोधघ्नं विपापम् ॥ भूतं क्षेत्रज्ञं गुणिनं वा कपर्दिनं नतोऽस्मीशं वन्दनं वन्दनानाम् ॥४८॥ देवं देवानां पावनं पावनानां कृतिं कृतीनां महतो महान्तम् ॥ शतात्मानं संस्तुतं गोपतीनां पतिं देवं शरणं यामि रुद्रम् ॥ ४९॥ अन्तश्चरं पुरुषं गुह्यसंज्ञं प्रभास्वन्तं प्रणवं विप्रदीपम् ॥ हेतुं परं परमस्याक्षरस्य शुभं देवं गुणिनं [illegible]ऽस्मि ॥ ५०॥

भूतायनं भूतानां लयस्थानम् ॥४६॥ साम्यं प्रकृत्यवस्था वेदव्रतेषु वेदोक्तयज्ञेषु बहुधा नानादैवतरूपेण । गीतम् अभित्रिविष्टपं स्वर्गं व्याप्य [illegible]तारम् ॥४७॥ महाजिनं गजाजिनवन्तम् । मेखलालं मेखलया अलंकृतम् । सुतोषणम् अल्पायासप्रसन्नम् । भूतं नित्यसिद्धम् अत एव क्षेत्रज्ञं देहेन्द्रियाहंकारादिप्रका[illegible] । वन्दनं वन्दनीयं वन्दनानां वन्दनीयानाम् ॥४८॥ कृतिं कृतीनां यज्ञानां यज्ञं यज्ञियानामपि यष्टव्यमित्यर्थः । शतात्मानम् अनन्तमूर्तिम् । गोपतीनाम् इन्द्रियाधिष्ठातृदेवतानां संस्तुतम् अधिष्ठातृत्वेन । " चक्षुषश्चक्षुः " इत्यादिश्रुतेः ॥ ४९ ॥ प्रभास्वन्तं स्वप्रकाशम् । विप्रदीपं ज्योतिरपि सूर्यादिकं ज्योतिरन्तरेण चक्षुरादिना भास्यं भवति इदं तु न तथा विगतप्रदीपत्वात् । अक्षरस्य जीवाख्यप्रतिबिम्बस्य हेतुं बिम्बभूतम् ॥ ५० ॥

उभयोः नगन्नायो प्रसूतियोंनि न प्रसूतश्च योनिरपि न कारणातीतत्वात् । अत एव सूक्ष्मो दुर्बोध्यः । भूतेभ्य पृथक् न पृथक् एकभूतश्च पृथगिति तदधिष्ठानत्वात् एकभूत इति तदभेदाग्रहात् स्वयभूत सर्वजगदाकारेण निष्पन्न । सर्वं सीदति छीयतेऽस्मिन्निति सर्वसाद । प्रद प्रकृष्टो दाता । स्वाद रुचि आम्रादिषु माधुर्यरूपेणायमे वास्तीत्यर्थ । समदो हर्ष रत्न रमणीयम् ॥ ५१ ॥ आसन्न अन्तर्यामित्वेन निकटग । साधनानां तद्वतां तु सन्नतर अनावृत भाववृत्ति श्रद्धागृहीतमहावाक्यजा वृत्तिरह ब्रह्मास्मीति ज्ञान तस्य प्रदाता । मा माम् ईप इप्यमाणस्यार्थस्य पूरण पड्गुणानां च सर्वज्ञत्वादीनां पूरण ॥ ५२ ॥ अन्तर्बहिर्वृजिनानाम् आधिव्याध्यादीनां कामरागादीनां वा । स्वय कर्तेति निमित्तकारणत्वम् । भूताकारेण भवितु शीलमस्येति भूतभावी उपादान विकुर्वन् विकार मानुवन् क्रोधादीन् आविष्कुर्वन् । सुकृतिनां साधूनां मे मम च वृजिन प्रणुदात् ॥ ५३ ॥ उद्धताः कण्टकवत् नाशिताः । शरेण यतो दग्धा अतो वितथान्ता विफलमरणा अशस्त्रपूतत्वात् पुरदाहेन दग्धत्वादित्यर्थ ।

प्रसूतिरुभयोर्न प्रसूतश्च सूक्ष्म पृथग्भूतेभ्यो न पृथक्चैकभूत ॥ स्वय भूत पातु मां सर्वसाद प्रद स्वाद समद पातु रत्नम् ॥ ५१ ॥
आसन्न सन्नतरः साधनानां श्रद्धावतां श्राद्धवृत्तिप्रणेता ॥ पतिर्गणानां महतां सत्कृतीनां पायान्मेप पूरणः पड्गुणानाम् ॥५२॥ अन्तर्बहिर्वृजि
नानां निहन्ता स्वय कर्ता भूतभावी विकुर्वन् ॥ धृतायुध सुकृतिनामुत्तमोजा प्रणुद्यान्मे वृजिन देवदेव ॥ ५३ ॥ येनोद्धतास्ते पुरा मायिनो
वै दग्धा घोरेण वितथान्ता शरेण ॥ महत्कुर्वन्तो वृजिन देवतानां ज्यायानीश पातु विश्वोदधाता ॥५४॥ भागीयसां भागमतोऽन्तमिच्छन्मखो
दाक्षो येन कृत्तोन्वधावत ॥ विद्रान्यज्ञस्यादिरथान्त स देव पायादीशो मां दक्षयज्ञान्तहेतु ॥५५॥ अन्योऽधन्य सत्कृतश्चोत्तमश्च जगत्स्रष्टा
योऽस्ति सर्वातिगुह्य ॥ स मां मुखप्रमुखे पातु नित्य विचिन्वानः प्रथम पड्गुणानाम् ॥ ५६ ॥

ज्यायानीश इति पाठे इन्द्रस्य गौतमशापात् । विश्वस्य सर्वस्य उदस्य उदकस्य सर्वकारणस्य प्रधानस्येत्यर्थ । धाता धारक सर्वाश्रयत्वात् ॥ ५४ ॥ भागीयसाम् अति शयेन भागभाजां देवानां भागम् अन्तम् अपमानेन वध च इच्छन् । दाक्षो यज्ञलक्षण इति यज्ञपक्षे उपचारादुक्तम् । येन कृत्तोऽवच्छिन्न सन्नन्वधावत् यज्ञेश शरणम् आजगामेत्यर्थः । तत्र प्रमाणस्यमुदाहरति । विद्रानिति॥५५॥यो जगत् सृष्ट्वाऽस्ति अतिगुह्यो गोप्यो ब्रह्मरूपी ईश्वरस्ततोऽन्यो विष्णु पालनकर्ता स च धन्य महाभाग यत सत्कृतः गमादिभिरत्कारपुनोऽन्य एव उत्तमो य समोदायः स मां मुखप्रभवत्वात् "मुखादिन्द्रश्चाग्निश्च" इति श्रुतौ इन्द्राग्नी तौ प्रमुखे आदौ यस्य तस्मिन् यज्ञे नित्य चिन्वान इन्द्रं स्वाभेदेन मनन पश्यन् नारायण स मा पातु मत्मन्ततिमिन्द्र रक्षतु । यद्वा पड्गुणानामैश्वर्यादीनां प्रथमो मुख्य आश्रय इत्यर्थः । मत्समुखे इति पाठेऽग्निर्विष्णू ॥५६॥

गुणत्रैकाल्यं कार्योत्पत्तिस्थितिसंहारसमयवत्त्वं यस्य नित्यम् । प्रवाहनित्यतया उत्पत्त्यादयो यतो भवन्तीत्यर्थः । एतेन ब्रह्मकर्म उक्तम् । सत्त्वोद्रेकः सत्त्वाधिक्यं च यस्य विष्णुरूपस्य नित्यं यस्य च विष्णोर्भावात् स्वरूपात् प्रसूतः आविर्भूतः । कृष्णो गोप्तॄणामिन्द्रादीनां गोप्ता सत्त्वमयत्वात् । यश्च सन्नदः सन्नमवसानो नाशस्तत्प्रदः कालरुद्ररूपेणेत्यर्थः । विश्वस्याद्यो मातृपितृवत्पालकोऽपि बाधमानस्य जगत्पीडकस्य क्रुद्धः सन् सन्नद इत्यनुवर्तते ॥ ५७ ॥ यस्य धाम्नः तेजोजालस्य हरिर्विष्णुरग्रः अग्रमिवाग्रः सूक्ष्मोंऽशोऽथ विश्वो विराट् ब्रह्मा हिरण्यगर्भः पुत्रैः सनकाद्यैः सहितोऽन्ये च द्विजाः मरीच्यादयः संभूता इति शेषः । ते च यस्य सोमस्य उमासहितस्य भवने द्वारप्रवेशे पराभूताः सन्तः प्रवेशं न लभन्त इत्यर्थः । एष देवः सोमः जुषतु अस्मासु प्रीयताम् ॥५८॥ यस्माद्भूतानां वियदादीनां भूतिः संभवः अन्तो नाशः मध्यं स्थि[तिश्च] भवति । अतो यस्य कस्यापि पराभूतस्य नरस्य मृडवेद्यस्य मृड एव वेद्योऽन्वेष्यो यस्य शिवैकशरणस्य तत एव धृत्यादिरूपोऽनुग्रहो गुहाश्रुतिर्गुह्यवस्तुश्रवणं च भवति

गुणत्रैकाल्यं यस्य देवस्य नित्यं सत्त्वोद्रेको यस्य भावात्प्रसूतः ॥ गोप्ता गोप्तॄणां सन्नदो दुष्कृतीनामाद्यो विश्वस्य बाधमानस्य क्रुद्धः ॥५७॥
धाम्नो यस्य हरिरग्रोऽथ विश्वो ब्रह्मा पुत्रैः सहितश्च द्विजाश्च ॥ पराभूता भवने यस्य सोमो जुषत्वेष श्रेयसे साधुगोप्ता ॥ ५८ ॥ यस्माद्भूतानां भूतिरन्तोऽथ मध्यं धृतिर्भूतिर्यश्च गुहाश्रुतिश्च ॥ गृहाभिभूतस्य पुरुषेश्वरस्य महात्मनः संमृडवेद्यस्य तस्य ॥५९॥ यल्लिङ्गाङ्कं त्र्यम्बकः सर्वमीशो भगलिङ्गाङ्कं यद्वदुमा सर्वधात्री ॥ नान्यत्तृतीयं जगतीहास्ति किंचिन्महादेवात्सर्वसर्वेश्वरोऽसौ॥६०॥इति संस्तूयमानस्तु भगवान्वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास धर्मात्मा कश्यपं धर्मधृग्वरम् ॥ ६१ ॥ उवाच चैनं देवेशः प्रसन्नेनान्तरात्मना ॥ येन संस्तौपि कार्येण त्वं तज्जाने प्रजापते ॥६२॥ इन्द्रोपेन्द्रौ महात्मानौ देवौ प्रकृतिमेष्यतः ॥ पारिजातं तु धर्मात्मा नयिष्यति जनार्दनः ॥ ६३ ॥ अपध्यातो महेन्द्रो हि मुनिना देवशर्मणः ॥ अस्याकाङ्क्षत्पुरा भार्यां तपोदीप्तस्य कश्यप ॥६४॥ गम्यतां तत्र धर्मज्ञ दाक्षायण्या सह त्वया ॥ अदित्या शक्रसदनं श्रेय[...] [...]त्रयोश्रेत्रम्॥६५॥

अत एव तस्य पुरुषेश्वरस्येति महात्मन इति च विशेषणं युज्यते । व्यसनागमे शरणीकृतो विश्वकर्ता व्यसनभङ्गं करिष्यत्येवेति भावः ॥५[...] [...]दिति ॥ यथा कार्यं सर्वं स्त्रीपुंसरूपं भगलिङ्गाङ्कम् एवं कारणमपि तस्य तदनुरूपं भगलिङ्गाङ्कं भगलिङ्गसंयोगरूपप्रतिमात्मकम् अवगन्तव्यम् । तेन यदिदं दृश्यते [...]शिवं लिङ्गं तदभिमानि चेत नोद्भवमिदं ब्रह्माण्डमित्यर्थः । अत एवासौ सर्वसर्वेश्वरः । सर्वम् अविशेषात्कृत्स्नः प्रपञ्चः "सर्वं समाप्नोपि ततोसि सर्वः" इति निर्वचनात्तदुपादानभूतो विष्णुरपि सर्वशब्दार्थः तयोरीश्वरस्तुरीयब्रह्मरूप इत्यर्थः ॥ ६० ॥ धर्मधृग्वरं धर्मभृतां श्रेष्ठम् ॥६१॥ येन कार्येण यदर्थं संस्तौपि तज्जाने । प्रजापते हे कश्यप ॥६२॥ प्रकृतिं स्वास्[...] तत्रापि धर्मात्मा हरिर्जेष्यतीत्याह । पारिजातं त्विति ॥ ६३ ॥ इन्द्रस्तु अधर्मदोषादभिभवं प्राप्स्यतीत्याशयेनाह—अपध्यात इति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥

कमलभवात्मजस्य मरीचे सूनु सुमनोकसं सुमनसां देवानाम् ओकांसि यत्र त देवलोकम् । सविधार्थे ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंश दिग वमि टीकायां द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ अथ त्रिसप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्निन्द्रकृष्णयो ॥ युद्ध तु वर्ण्यते तत्र विष्णोरुत्कर्ष उच्यते ॥ १ ॥ अथ विष्णु मृगयाव्यपदेशेन मृग ।च्छलेन

इति हरिवचन निशम्य विद्वान्कमलभवात्मजसूनुरप्रमेयः ॥ त्रिदशगणगुरुं प्रणम्य रुद्र मुदितमनाः सुमनोकस जगाम ॥ ६६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कश्यपकृतरुद्रस्तोत्र नाम द्विसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७२ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ अथ विष्णुर्महातेजा मुहूर्ताभ्युदिते रवौ ॥ मृगयाव्यपदेशेन ययौ रैवतक गिरिम् ॥ १ ॥ आरोप्यैकरथे देव सात्यकिं नरपुङ्गवम् ॥ प्रद्युम्नमनु गच्छेति प्रोक्त्वा कुरुकुलोद्वह ॥ २ ॥ रैवत च गिरिं देवो गत्वा दारुकमब्रवीत ॥ मदीय रथमेनं त्व प्रहायेहैव दारुक ॥ ३ ॥ प्रतिपालय मां सौम्य दिनार्द्ध वारयन्हरीन् ॥ रथेनैव प्रवेष्टाहं द्वारकां सूतसत्तम॥४॥ इति संदिश्य भगवानारुरोह जयोद्यन ॥ तार्क्ष्यं ससात्यको धीमानप्रमेयपराक्रम ॥५॥ पृथग्रथेन कौरव्य प्रद्युम्न शत्रुसूदनः ॥ आकाशगामिना राजन्पृष्ठत कृष्णमन्वयात ॥६॥ निमेषान्तरमात्रेण नन्दन कानन हरि ॥ देवोद्यान ययौ धीमान्पारिजातजिहीर्षया ॥ ७ ॥ ददर्श तत्र भगवान्देवयोधान्दुरासदान् ॥ नानायुधधरान्वीरान्नन्दनस्थानघोक्षज ॥ ८ ॥ तेषां सपश्यतामेव पारिजात महाबल ॥ उत्पाट्यारोपयामास पारिजात सतां गति ॥ ९ ॥ गरुड पक्षिराजानमयत्नेनैव भारत ॥ उपस्थितो विमह वान्पारिजात स केशवम् ॥ १० ॥ सान्त्वितो वासुदेवेन पारिजातश्च भारत ॥ उक्तश्च वृक्ष मा भैस्त्व केशवेन महात्मना ॥ ११ ॥ त प्रस्थित तरु दृष्ट्वा पारिजातमधोक्षज ॥ अमरावतीं पुरीं श्रेष्ठां ततश्चक्रे प्रदक्षिणाम् ॥ १२ ॥ ते तु नन्दनगोप्तारः पारिजातो द्रुमोत्तम ॥ ह्रियतीति महेन्द्राय गत्वा नृप शशंसिरे ॥ १३ ॥ अथैरावतमारुह्य निर्ययौ पाकशासन ॥ जयन्तेन रथस्थेन पृष्ठतोऽनुगत प्रभु ॥ १४ ॥ पूर्वमभ्यागतं द्वार केशवं शत्रुनाशनम् ॥ दृष्ट्वोवाच प्रवृत्त भो किमिद मधुसूदन ॥ १५ ॥ प्रणम्य गरुडस्थोऽथ केशव शक्रमब्रवीत् ॥ वध्वास्ते पुण्यकार्याय नीयतेयं वरद्रुम ॥ १६ ॥ तमुवाच तत शक्रो मा मैव पुष्करेक्षण ॥ अयोधयित्वा न तरुर्नेयितव्यस्त्वयाच्युत ॥ १७ ॥

॥ १ ॥ २ ॥ महाय गृहीत्वा ॥ ३ ॥ प्रतिपालय प्रतीक्षस्व । हरीन् अश्वान् प्रवेक्ष्यामि ॥ ४ ॥५॥६॥७ ॥ ८ ॥ पारिजात सपश्यतां पश्यतस्ताननादृत्येत्यर्थ पारिजातम् आरोपयामासेति पृथगन्वयान्न पौनरुक्त्यम् ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ह्रियति ह्रियते ॥१३॥१४॥ पूर्वद्वारम् इन्द्रपुर्या एव ॥१५॥१६॥१७॥

॥ १८॥ १९ ॥२० ॥ २१॥ २२ ॥ वर्त्तति वर्त्तमाने ॥२३ ॥ २४॥ २५ ॥२६॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतम् अन्योन्यं शस्त्रास्त्रपरिहारम् ॥२८॥२९॥ ३०॥ ३१॥

प्रहरस्व महाबाहो प्रथमं मयि केशव ॥ प्रतिज्ञा सफला तेऽस्तु मुक्त्वा कौमोदकीं मयि ॥ १८ ॥ ततः कृष्णः शरैस्तीक्ष्णैर्देवराजगजोत्तमम् ॥
बिभेदाशनिसंकाशैः प्रहसन्निव भारत ॥ १९ ॥ विव्याध गरुडं वज्री दिव्यैः शरवरैस्तथा ॥ बाणांश्चिच्छेद सहसा केशवस्य तरस्विनः ॥ २०॥
यान्यान्मुमोच देवेन्द्रस्तांस्तांश्चिच्छेद माधवः ॥ माधवेन प्रयुक्तांश्च चिच्छेद बलवृत्रहा ॥ २१ ॥ महेन्द्रस्य च शब्देन धनुषः कुरुनन्दन ॥ शा
र्ङ्गस्य च निनादेन मुमुहुः स्वर्गवासिनः ॥२२॥ तयोर्वर्तति संग्रामे गरुडस्थो महाबलः ॥ पारिजातं जयन्तोऽथ हर्तुमभ्युद्यतो बली ॥ २३ ॥
प्रद्युम्नमथ कंसघ्नो वारयेति तदाब्रवीत् ॥ ततस्तं वारयामास रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥ २४ ॥ जयन्तो जयतां श्रेष्ठो रौक्मिणेयमथेषुभिः ॥ सर्व
गात्रेषु विहसन्नाजघान रथे स्थितः ॥ २५॥ रथस्थ एव रथिनं कामस्तु कमलेक्षणः ॥ ऐन्द्रिमभ्यर्दयामास बाणैराशीविषोपमैः ॥२६॥स सन्नि
पातस्तुमुलो बभूव कुरुनन्दन ॥ जयन्तस्य च वीरस्य रौक्मिणेयस्य चोभयोः ॥ २७ ॥ कृतप्रतिकृतं युद्धे चक्रतुस्तौ महाबलौ ॥ सहेन्द्रोपेन्द्र
तनयौ जगत्यस्त्रभृतां वरौ ॥२८॥ देवाश्च मुनयश्चैव ददृशुर्विस्मयान्विताः ॥ तं संग्रामं महाघोरं सिद्धाश्चैव सचारणाः ॥२९ ॥ ततस्तु प्रवरो नाम
देवदूतो महाबलः ॥ पारिजातं पुनर्हर्त्तुमियेष कुरुनन्दन ॥३०॥ सखा स देवराजस्य महास्त्रविदरिन्दमः ॥ अवध्यो वरदानेन ब्रह्मणः कुरुनन्दन
॥३१॥ ब्राह्मणस्तपसा सिद्धो जम्बुद्वीपाद्दिवं गतः ॥ स्वशक्त्या नृप संयातः सखित्वं बलघातिना ॥३२॥ तमापतन्तं संप्रेक्ष्य कृष्णः सात्य
किमब्रवीत् ॥ अत्रस्थ एव प्रवरं शरैर्वारय सात्यके ॥३३॥ न त्वत्र निर्दयं बाणा मोक्तव्याः सात्यके त्वया ॥ अस्य ब्राह्मणचापल्यं सोढव्यं खलु
सर्वथा ॥ ३४ ॥ ततः षष्ट्या रथेषूणां गरुडस्थं द्विजस्तदा ॥ आजघान महाबाहो सात्यकिं प्रवरो भृशम् ॥ ३५॥ शिनेर्न [illegible] ुस्तस्य क्षिपतः
सायकान्नृप ॥ चिच्छेद पुरुषव्याघ्रो वचनं चेदमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणो नाभिहन्तव्यास्तिष्ठ तिष्ठ स्ववर्त्मनि ॥ अ [illegible] ादवानां हि स्वाप
राधेऽपि हि द्विजाः ॥३७॥ प्रवरस्तु प्रहस्यैनमुवाच कुरुनन्दन ॥ अलं क्षान्त्या नृणां शूर युद्धच सर्वात्मना रणे ॥[illegible]॥ जामदग्न्यस्य रामस्य
शिष्योऽहमपि यादव ॥ नामतः प्रवरो नाम सखा शक्रस्य धीमतः ॥ ३९ ॥ न देवा योद्धुमिच्छन्ति मन्यन्तो मधुसूदनम् ॥ आनृण्य सौहृद
स्याहमधिगन्तास्मि माधव ॥ ४० ॥ ततस्तयोस्तदा रौद्रः संग्रामो ववृधे नृप ॥ अस्त्रैर्दिव्यैर्नरव्याघ्र शैनेयद्विजमुख्ययोः ॥ ४१ ॥

॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणचापल्यं ब्राह्मणत्वाच्चापल्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ शिनेर्नप्ता सात्यकिः ॥ ३६ ॥३७॥३८॥३९॥ मन्यन्तो मानयन्तः ॥ ४० ॥ ४१॥

॥ ४२ ॥ कार्ष्णिनातिशिष्ये इत्यनुकृष्यते ॥ ४३ ॥ हन्तेति संबोधनम् । गृह्ण गृहाण । प्रतीच्छ देहि । प्रहारमिति शेषः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ दीप्यन्तं दीप्यमानं पुरस्तम् आर्षम् । शरैरुग्रैर्बाणजालम् ॥ ४६ ॥ रौक्मिणेयस्यापि घोरं दुःसहं किमुतान्यस्य ॥ ४७ ॥ तेन पवितेनापि ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ तत्र त्वच

योऽभ्रचाल तदा राजन्नचलाश्च सहस्रशः ॥ तस्मिन्वर्तति संग्रामे तेषामतिमहात्मनाम् ॥ ४२ ॥ नातिशिष्ये रणे कार्ष्णिरैन्द्रिमस्त्रभृतां वरम्॥ ऐन्द्रिं कार्ष्णि महात्मानं मायिनं शूरसत्तमम् ॥ ४३ ॥ हन्त गृह्ण प्रतीच्छेति तावुभौ योधसत्तमौ ॥ युयुधाते नरश्रेष्ठ परस्परजयैषिणौ॥४४॥ अथ शार्ङ्गायुधसुतं शचीपुत्रः प्रतापवान् ॥ विमाप्याभ्यहनद्राजन्दिव्येनास्त्रेण सत्वरः ॥ ४५ ॥ सोऽस्त्रं तदभिदीप्यन्तमापतन्तं शितैः शरैः ॥ तस्तम्भे बाणजालेन तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ४६ ॥ ततस्तद्दीप्यमानं तु पपात रणमूर्द्धनि ॥ रौक्मिणेयस्य कौरव्य घोरं दानवमर्दनम् ॥ ४७ ॥ तेनास्त्रेण रथो दग्धः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ नावहत्तत्सुघोरं तं रौक्मिणेयं नराधिप ॥ ४८ ॥ दहत्यग्निं न खल्वग्निरुद्धतोऽति विशांपते ॥ दग्धा न्नयान्महाबाहू रौक्मिणेयः प्रचक्रमे ॥ ४९॥ अथ नारायणसुतो विरथो रथिनां वरः ॥ स्थितो धनुष्मानाकाशे जयन्तमिदमब्रवीत् ॥५०॥ महे न्द्रपुत्र दिव्यं त्वं यदस्त्रं मुक्तवानसि ॥ नाहमीदृशरूपाणां शक्यो हन्तुं शतैरपि ॥ ५१ ॥ प्रयत्नं कुरु शिक्षाणां यन्न मेऽद्य प्रदर्शय ॥ नास्ति मेऽ तिशय कर्ता संग्रामेऽमरनन्दन ॥ ५२ ॥ आसीन्मे साध्वसं दृष्ट्वा रथस्य त्वां धृतायुधम् ॥ बिभेमि तव नेदानीं युद्धे दृष्टबलोऽबलम् ॥ ५३ ॥ मनसा स्मर्यतां सैष पारिजातस्त्वया तरुः ॥ शक्य न खलु हस्ताभ्यां स्प्रष्टव्यो यस्त्वया ह्यसौ ॥ ५४ ॥ रथो मायामयो दग्धस्त्वया यो ह्यत्र तेजसा ॥ ईदृशानां सहस्राणि स्रष्टुं शक्तोऽस्मि मायया ॥ ५५ ॥ एवमुक्तो जयन्तश्च मुमोचास्त्रं महाबलः ॥ तपसोपचितं तेन स्वयमेवातितेजसा ॥ ५६ ॥ तत्प्रद्युम्नो महादेवं शरजालैरवारयत् ॥ चत्वार्यस्त्राणि दिव्यानि मुमुचे चापराणि सः ॥ ५७ ॥ दिक्षु सर्वासु रुरुधुस्तान्यस्त्राण्यथ भारत ॥ रौक्मिणेयं महात्मानमन्तरिक्षे च पक्षमम् ॥ ५८ ॥ महोल्कासदृशान्बाणानस्त्राण्यमरसत्तमः ॥ मुमोच यानि घोराणि प्रद्युम्नं प्रति सर्वतः ॥५९॥तानि सर्वाणि बाणौघैः कार्ष्णिरस्त्राण्यवारयत्॥जयन्तं चापरैर्बाणैर्विव्याध निशितैस्तदा॥६०॥ततो नादः समुत्सृष्टो ह्यमरैः पुण्यकर्मभिः॥ दृष्ट्वा स्थैर्यं च शौर्यं च प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥६१॥ प्रवरस्यापि बाणेन शितेन शिनिपुङ्गव ॥चिच्छेदेष्वासनं वीरो हस्तावापं च भारत॥६२॥

युद्धे दृष्टं रिपोर्बलं येन सः । अबलम् अल्पबलम् ॥ ५३ ॥ खलु यस्मात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ स जयन्तः । अपराणि ततोऽप्यधिकानि ॥ ५७ ॥ पक्षम पश्चात्प्रमुखम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ हस्तावापं हस्तत्राणं च ॥ ६२ ॥

॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ मांसान्युच्चकर्त्ततुः ॥ ६७ ॥ अथाष्टधारेत्यत्रास्त्रवरबाणेनेति पाठेऽस्त्रादपि वरो यो बाणस्तेन ॥ ६८ ॥ तं सात्यकिम् ॥ ६९ ॥ ७० ॥ विहस्तमिवेति विकलहस्तमिव ॥ ७१ ॥ त्सरुदेशे मुष्टिदेशे शरशते नाशिते नाशिते खड्गे रिक्तहस्तमित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ विरुजः

ततोऽन्यत्स तु जग्राह महत्तद्धनुरुत्तमम् ॥ महेन्द्रदत्तं प्रवरो महाशनिसमस्वनम् ॥६३॥ स तेन वीरो महता धनुषा विप्रसत्तमः ॥ शरान्मुमोच
विविधानर्करश्मिनिभांस्तदा ॥ ६४ ॥ चकर्त च धनुश्चित्रं शैनेयस्यामितौजसः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु बाणैरपि च सात्यकिम् ॥ ६५ ॥ धनुरा
दाय शैनेयस्ततोऽन्यत्कुरुनन्दन॥दृढं भारसहं धीमान्विव्याध प्रवरं रणे ॥६६॥ उच्चकर्ततुरन्योन्यवमणी तौ शितैः शरैः॥गात्रेभ्यश्चैव मांसानि
मर्मभिद्भिः शरोग्रमैः ॥ ६७ ॥ अथाष्टधारबाणेन पुनरिष्वासनं द्विधा ॥ चिच्छेद प्रवरो वीरस्त्रिभिश्चैनमताडयत् ॥६८॥ अन्यदिष्वासनं तं
तु ग्रहीतुमनसं द्विजः ॥ गदया ताडयामास क्षेप्यया लघुहस्तवान् ॥६९॥ सोऽसिं चर्म च जग्राह सात्यकिः प्रहसन्निव॥ न जग्राह धनुर्धीमान्ग
दयाभिहतो भृशम् ॥ ततः शरशतान्येव मुमोच प्रवरस्तदा ॥ ७० ॥ विहस्तमिव विज्ञाय सात्यकिं यदुनन्दनम् ॥ प्रद्युम्नोऽस्य ददौ खड्गं निर्म
लाकाशसन्निभम् ॥ ७१ ॥ तस्य चिच्छेद भल्लेन निस्त्रिंशं प्रवरस्तदा ॥ त्सरुदेशेऽपातयच्च प्रवरः प्रहसन्निव ॥ ७२ ॥ व्यधमच्च तथा चर्म
शितैर्बाणैरजिह्मगैः ॥ आजघान च शक्त्यैनं हृदि विप्रो ननाद च ॥ ७३ ॥ तं विक्लवमिव ज्ञात्वा पारिजातजिहीर्षया ॥ तार्क्ष्याभ्याशे रथेनैव
स तस्थौ प्रवरस्तदा ॥७४॥ तं पक्षपुटवेगेन चिक्षेप गरुडस्तथा ॥ गव्यूतिमेकां सरथः स पपात मुमोह च ॥ ७५ ॥ तं जयन्तो निपत्याथ
पतितं ब्राह्मण नृप ॥ समाश्वास्य रथं शीघ्रं समारोपितवांस्तदा ॥७६॥ शैनेयमपि मुह्यन्तं पतन्तं च मुहुर्मुहुः ॥ आश्वासयानः प्रद्युम्नः पितृव्यं
परिषस्वजे ॥ ७७ ॥ तं हि पस्पर्श हस्तेन सव्येन मधुसूदनः ॥ विरुजः स्पर्शमात्रेण सात्यकिः समपद्यत ॥ ७८ ॥ प्र[illegible] दक्षिणे पार्श्वे वामे
तु शिनिपुङ्गवः ॥ तस्थतुः पारिजातस्य युद्धशौण्डतरावुभौ ॥ ७९ ॥ जयन्तः प्रवरश्चैव रथेनैकेन भारत ॥ संपतन्[illegible]न्द्रेण प्रहस्योक्तौ महा
त्मना ॥ ८० ॥ नासन्नमभिगन्तव्यं गरुडस्य कथंचन ॥ बलवानेष पततां राजा च विनतासुतः ॥ ८१ ॥ दक्षिणे च[illegible] सव्ये च पार्श्वे मम धृता
युधौ ॥ उभौ स्थितौ युद्ध्यमानं मामेव हि प्रपश्यतम् ॥ ८२ ॥ एवमुक्तौ स्थितौ वीरौ ततः शक्रस्य पार्श्वयोः ॥ ददृशाते युद्ध्यमानौ देवराज
जनार्दनौ ॥ ८३ ॥ अथेन्द्रो गरुडं बाणैर्महाशनिसमस्वनैः ॥ विव्याध सर्वगात्रेषु महास्त्रप्रवरैस्तथा ॥ ८४ ॥

पीडाहीनः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥

॥ २० ॥ ईशेश्वरम् ईशानां ब्रह्मादीनामपि ईश्वर व्यापकम् । "अशूङ् व्याप्तौ" इत्यस्य रूपम् ॥ २१ ॥ हे देव क्रीडापर हे द्योतमान त्व त्वमेव रुद्रोऽसि । "सोरोदीय दरोदीत्तद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति श्रुते । शोकासक्तभूतो जीव "एते हृदि सर्वं रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा" इति श्रुतेश्च । प्रकारान्तरेणावयवार्थासंगमाद्रोदनादे कारयिता भय ङ्कर । "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धो महेश्वरश्च त्वमेवासि । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुतेस्त्वद् यन्वेतनो नास्तीत्यर्थ । एव रुद्रपदस्य समुदायार्थमु क्त्वाऽवयवार्थमाह । रुदनाद्रावणाच्चेति । रुदनात् मायापञ्जरेण जीवपक्षिणो निरोधनात् "इमे त्वि ब्रिभ्ररोदसी मायया एहि काये" इति धकारस्थाने दकारनिपातनस्य दर्शि तत्वात् "तस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति श्रुतेश्च । रुणद्वीति रुद्रः रावणान्मायाया हिंसनाच्च । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृ त्ति" इति ध्यानमायाविनिवर्तकश्रुते । त्वमेव ससारतो मोक्षप्रदत्वात् रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । रोरूयमाणो द्रावणाच्चेति । रोरूयते भृश शब्दयते वा उच्यते

ततः प्राप्तो महादेव सोम सप्रवरो विभुः ॥ तस्याशुपरि बिल्वस्य तथा गङ्गोदकस्य च ॥ २० ॥ त पारिजातकुसुमैरर्चयामास केशव ॥ तुष्टाव
वाग्भिरीशेशं सर्वकर्तारमीश्वरम् ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ रुद्रो देवस्त्व रुदनाद्रावणाच्च रोरूयमाणो द्रावणाच्चातिदेव ॥ भक्त भक्तानां
वत्सल वत्सलानां कीर्त्या युक्त्स्वेशात्र प्रमथाम्यन्तरेण ॥ २२ ॥ ग्राम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्व पशूनां ख्यातो देवः पशुपति सर्वकर्मा ॥ नान्य
स्त्वत्त परमो देवदेव जगत्पति सुरवीरारिहन्ता ॥ २३ ॥ यस्मादीशो महतामीश्वराणां भवानाद्य प्रीतिद प्राणदश्च ॥ तस्माद्धि त्वामीश्वर
प्राहुरीश सन्तो विद्वांस सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञा ॥ २४ ॥ भूत यस्माज्जगदत्यन्त धीर त्वत्तोऽव्यक्तादक्षरादक्षरेश ॥ तस्मात्त्वामाहुर्भव इत्येव भूत
सर्वेश्वराणां महतामप्युदारम् ॥ २५ ॥

यागाऽव्यक्तीभूत प्रपञ्चो रु तस्य द्रावणात् लवणोदकन्यायेन प्रविलापनाद्वा रुद्र । यद्वा रोरूयमाण शब्देन प्रतिपाद्यमान एव ज्ञातमात्रः सन् ससारस्य द्रावणात् रुद्र इत्यु च्यते । जीव ईशश्च जीवानां रोधको रोधनाशक वाच्यमात्रलयस्थान रुद्रो वागेकगोचर इति अतिदेव देव प्रकाशकमतिक्रान्त स्वप्रकाश इत्यर्थ । युक्त्स्व मामिति शेष ॥२२॥ ग्राम्यारण्यानां भोगसक्तविरक्तानां पशूनां जीवानाम् ॥२३॥ ईश परम् इतीश्वरपद निर्वक्ति—यस्मादिति॥ शास्त्रार्थभूतश्चासौ सर्वशास्त्रार्थस्तत् जानन्तीति शास्त्रार्थ तज्ज्ञाः ॥ २४ ॥ शास्त्रार्थमेवाह—भूतमिति ॥ अव्यक्तात् जीवपदप्रसिद्धात् अक्षरात् त्वत्त एव जगद्भूत हि अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त एतेन "अतोऽन्यदार्त्तम्" इति श्रुतेरितरस्यान्तत्वमुक्तम् । धीर धीप्रवर्तक अक्षराणां जीवानाम् ईश नियन्त अक्षरेश । भवत्यस्मादिति भवः ईश्वराणां कारण स्वतस्तु भूत नित्यसिद्धम् अत्युदारम् अक्षेभ्योऽपि महत्तरमक्षरम् ॥ २५ ॥

योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैरभिषिक्तोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्माज्जितैरिति ॥ असि अस्मि त्वां मदभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्याद्यः पाद एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोऽपानो व्यान इति अग्निर्वायुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्वर्तमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्पत्तिकारण । पुनरित्यनेन लयोदयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—शर्व इति ॥ शृणाति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय इत्य न्तर्यामित्वेन शासतोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां

यस्माज्जितैरभिषिक्तोऽसि सर्वैर्देवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमाहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे नित्यदा वै शश्वच्छ्रेयःकाङ्क्षिभिर्वरदामेयवीर्य ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मात्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनामेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा भूयः शासनाच्चेश्वरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकरार्काग्र्यतेजाः ॥ २९ ॥ संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शमं भ्रातृव्यान्यद्व्यनैषीः समस्तान् ॥ तस्माद्देवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्धर्मज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान सुरराज्ञाऽतिवीर्य ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यल्लिङ्गाङ्कं यच्च लोके भगाङ्कं स्म[illegible] [illegible]ोम त्वं स्थावरं जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । "ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरमृ[illegible] [illegible]" इति, "एषाऽस्य परमा संपद्" इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपराविद्या च तयोः कर्ता । अर्कादप्यग्र्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काग्र्यतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संसक्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात् कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तुर्यश एव तनोषि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां पाहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥

शक्रनागम् ऐरावत प्रति ॥ ८५ ॥ प्रयुद्धो प्रकर्षेण यु   मो ।   वृन्धैः करेण शुण्डादण्डेन ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ अस्मिन् जम्बुमहिते द्वीपे ॥ ९१ ॥ पूर्वाभ्युपगमात् ॥ ९२ ॥ ९३ ॥९४ ॥ ९५ ॥९६   च स्वमानेन वपोबलाच ॥ ९७ ॥ ९८॥९९ ॥ १०० ॥ १ ॥ २ ॥३॥४॥ नाडिका

स तान्बाणानगणयन्वैनतेयः प्रतापवान् ॥ ससाराभिमुखो वीरः शक्रनागमरिंदमः ॥ ८५ ॥ उभौ तौ सहसा राजन्बलिनौ गजपक्षिणौ ॥ प्रवृद्धौ वीर्यसंपन्नौ महाप्राणौ दुरासदौ ॥ ८६ ॥ रदनैः पन्नगरिपुं करेण शिरसा तदा ॥ ऐरावतो गजपतिराजघान नदंस्तथा ॥ ८७ ॥ तथा नखांकुशैस्तीक्ष्णैर्वैनतेयो बलोत्कटः ॥ तथा पक्षनिपातैश्च शक्रनागं जघान ह ॥ ८८ ॥ मुहूर्तं सुमहानासीत्संपातो गजपक्षिणोः ॥ विस्मापनीयो जगतः प्रेक्षितॄणां भयावहः ॥८९॥ मूर्ध्न्यैरावतं तार्क्ष्यस्ताडयामास भारत ॥ नखांकुशकरालेन चरणेन महाबलः ॥९०॥ संप्रहाराभिसंततो निपपात त्रिविष्टपात्॥ पारियात्रे गिरिश्रेष्ठे द्वीपेऽस्मिञ्जनमेजय ॥ ९१ ॥ पतन्तमपि तं शक्रो न मुमोच महाबलः ॥ कारुण्यादथ सौहार्दात्पूर्वाभ्युपगमादपि ॥ ९२ ॥ कृष्णोऽप्यन्वगमच्चैनं पृष्ठतः प्रभवाप्ययः ॥ पारिजातवता धीमान्गरुडेन महाबलः ॥९३॥ स तस्थौ पर्वतश्रेष्ठे पारियात्रे तु वृत्रहा ॥ ऐरावते समाश्वस्ते सङ्ग्रामो ववृधे पुनः॥९४॥ शरैराशीविषप्रख्यै रत्नयुक्तैः सुतेजितैः ॥ अन्योऽन्यं कुरुशार्दूल शक्रकेशवयोर्महान्॥९५॥ ततो वज्रायुधो वज्रमशनिं च पुनः पुनः ॥ मुमोच गरुडे राजन्नैरावतरिपौ नृप ॥ ९६ ॥ वज्राशनिनिपातांस्तान्सेहे शक्रस्य पक्षिराट् ॥ अवध्यो बलिनां श्रेष्ठो निसर्गेण ततो बलात् ॥ ९७ ॥ मुमोच पक्षमेकैकं मानयन्नशनिं सदा ॥ धर्मं च देवराजोऽथ भ्रातुः कश्यपसंभव ॥ ९८ ॥ आक्रम्यमाणस्तार्क्ष्येण न्यमज्जन्नृपते गिरिः ॥ विवेश धरणीं राजञ्छीर्यमाणः समन्ततः ॥९९॥ चुकूज बहुमानेन कृष्णस्य स तु पर्वतः ॥ तं चाद्रासीत्ततः कृष्णः किंचिच्छेपमधोक्षजः ॥१००॥ तं मुक्त्वा गरुडेनाथ तस्थौ देवो विहायसि ॥ प्रद्युम्नं च तदोवाच सर्वकृल्लोकभावनः ॥ १ ॥ इतो द्वारवतीं गत्वा रथमानय मा चिरम्॥ सदारुकं महाबाहो मत्तेजोबलमाश्रितः॥२॥ वक्तव्यो बलभद्रश्च राजा च कुकुराधिपः॥ यो जित्वेन्द्रं त्वागमिष्ये द्वारकामिति मानद ॥ ३ ॥ तथेत्युक्त्वा तु धर्मात्मा प्रद्युम्नः पितरं विभुः ॥ गत्वा यथोक्तमुक्त्वा च यादवेन्द्रबलायुधौ ॥ ४ ॥ नाडिकान्तरमात्रेण पुनस्तं देशमाययौ॥ दारुकेण समायुक्तं रथमास्थाय भारत॥१०५॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णेन्द्रयुद्धे त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

घटिका ॥ १०५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥७३॥

चतुर्भिराधिके सततितमे हरिणा शिवः ॥ प्रसादितो वरान्प्रादादभीष्टानिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ तमारुह्येति ॥ १ ॥ शाणपादाः माषाः माषराशिवत्प्रशिथिलोऽभवदित्यर्थः । शाणः चन्दनघर्षणपाषाणो महाराष्ट्रेषु 'सहाण' इति प्रसिद्धः । तस्य पाद इव क्षुद्रो वाऽधोग्रावा । "शाणो माषचतुष्टये, लोहादीनां च निकषे" इति मेदिनी ॥ २ ॥ प्रियार्थं रथगतेरप्रतिबन्धार्थं प्रीतोऽभूदिति शेषः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ नातिकल्पम् ईषदसमर्थम् ॥ ७ ॥ समुपोह्यते समानीयते कालेनेति शेषः ॥ ८ ॥ ९ ॥ व्रजं गिरिमयं पर्वतवृ

॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तमारुह्य रथं कृष्णः पारियात्रं गिरिं ययौ ॥ यत्रैरावतमास्थाय स्थितः सुरपतिः प्रभुः ॥ १ ॥ पारियात्रो गिरिश्रेष्ठो दृष्ट्वा यान्तं जनार्दनम् ॥ शाणपादसमो भूत्वा प्रविवेश वसुंधराम् ॥ २ ॥ प्रियार्थं वासुदेवस्य प्रभावज्ञो महात्मनः ॥ तस्य प्रीतो हृषीकेशः पर्वतस्य जनाधिप ॥ ३ ॥ ततः प्रयातं युद्धार्थमच्युतं कुरुनन्दन ॥ सपारिजातो गरुडः पृष्ठतोऽनुययौ तदा ॥ ४ ॥ प्रद्युम्नः सात्यकिश्चापि गरुडस्थौ महाबलौ ॥ गतावुभौ रक्षणार्थं पारिजातमरिंदमौ ॥ ५ ॥ ततस्त्वस्तं गतः सूर्यः प्रवृत्ता रजनी नृप ॥ उपस्थितं पुनर्युद्धं शक्रकेशवयोरिह ॥ ६ ॥ सुप्रहाराहतं दृष्ट्वा विष्णुरैरावतं गजम् ॥ नातिकल्पं महातेजा देवराजानमब्रवीत् ॥ ७ ॥ गरुडाभिहतः पूर्वं नातिकल्पो गजोत्तमः ॥ ऐरावतो महाबाहो रात्रिश्च समुपोह्यते ॥ ८ ॥ श्वः प्रभाते यथाकामं प्रवर्तस्व यथेच्छसि ॥ एवमस्त्विति कृष्णं तु देवराजोऽब्रवीत्प्रभुः ॥ ९ ॥ उवास पुष्कराभ्याशे देवराजः पुरंदरः ॥ व्रजं गिरिमयं कृत्वा धर्मात्मा नृपसत्तम ॥ १० ॥ ब्रह्मा ततो जगामाथ कश्यपश्च महानृषिः ॥ अदितिश्चैव सर्वे च देवा मुनय एव च ॥ ११ ॥ साध्या विश्वे च कौरव्य नासत्यावश्विनौ तथा ॥ आदित्याश्चैव रुद्राश्च वसवश्च जनेश्वर ॥ १२ ॥ नारायणश्च पुत्रेण सत्यकेन च भारत ॥ सहोवास गिरौ रम्ये पारियात्रे प्रहृष्टवत् ॥ १३ ॥ यत्स शाणप्रमाणोऽस्य भक्त्या समभवन्न" " वरं प्रादात्ततस्तस्य पर्वतस्य महाद्युतिः ॥ १४ ॥ शाणपाद इति ख्यातो भविष्यसि महागिरे ॥ पुण्येनार्द्धेन तुल्यो हि पुण्यो हिमवत' ॥ १५ ॥ एवमेव च भूयिष्ठो भव पर्वतसत्तम ॥ मेरुणा स्पर्द्धमानो हि बहुचित्रमृगैर्युतः ॥ रमे त्वां पश्यमानोऽहं बहुचित्रनगायुतम् ॥ तथा दत्त्वा वरं तस्य पर्वतस्य तु केशवः ॥ दध्यौ गङ्गां सरिच्छ्रेष्ठां नमस्कृत्वा वृषध्वजम् ॥ १७ ॥ अथाययौ विष्णुपदी स्मृता कृष्णेन भारत ॥ संपूज्य तां ततः कृष्णः कृत्वा स्नानमधोक्षजः ॥ १८ ॥ उदकं च गृहायाथ बिल्वं च हरिरव्ययः ॥ देवमावाहयामास रुद्रं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ १९ ॥

न्दमयम् आवरणं कृत्वेत्यर्थः । "व्रजो गोष्ठेऽथ वृन्देषु" इति मेदिनी ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ नारायणः कृष्णः ॥ १३ ॥ शाणप्रमाणः शैणबीजप्रमाण इति वा ॥ १४ ॥ शाणपादः "शणु दाने" शणंति ददत्यस्यामिति शाणा भारतभूमिः सा पादमात्रं यस्यस शाणपाद इत्यर्थः। एतदेवाह। पुण्येनेति। अर्द्धेन उपरिभागेन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥

॥ २० ॥ ईशेयम् ईशानां ब्रह्मादीनामपि ईश्वर ...। "अशुरू व्यासा ... ...म् ॥ २१ ॥ हे देव क्रीडापर हे घोतमान त्व त्वमेव रुद्रोऽसि । "सोरोदीय
दरोदीचद्रुद्रस्य रुद्रत्वम्" इति श्रुते । शोकास्पदभुतो जीवः "एवे हीद सर्व रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा" इति श्रुतेश्च । प्रकारान्तरेणावयवार्थावगमाद्रोदनादे कारयिता भय
ङ्कर । "भीषास्माद्वातः पवते" इत्यादिशास्त्रप्रसिद्धो महेश्वरश्च त्वमेवासि । "नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा" इत्यादिश्रुतेस्त्वदन्यश्चेतनो नास्तीत्यर्थ । एव रुद्रपदस्य समुदायार्थमु
क्त्वाऽवयवार्थमाह । रुदनाद्रावणाच्चेति । रुदनात् मायापञ्जरेण जीवपक्षिणो निरोधनात् "इमे त्विमिन्द्ररोदसी मायया एहि कावे" इति धकारस्थाने दकारनिपातनस्य दर्शि
तत्वात् "वस्मिन्नान्यो मायया सन्निरुद्ध" इति श्रुतेश्च । रुणद्धीति रुद्रः रावणान्मायाया हिंसनाच । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्तो विश्वमायानिवृ
त्ति" इति ध्यातुर्मायाविनिवर्तकश्रुते । तस्येव संसारस्य मोक्षस्य च दाता रुद्र इत्युच्यते । प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । रोरूयमाणो द्रावणाच्चेति । रोरूयते भृशं शब्द्यते वा उच्यते
ते पारिजातकुसुमैरर्चयामास केशव ॥ तुष्टाव
ततः प्राप्तो महादेव सोम सप्रवरो विभुः ॥ तस्याप्युपरि बिल्वस्य तथा गन्धोदकस्य च ॥ २० ॥ ... ॥ भक्त भक्तानां
वाग्भिरीशेशं सर्वकर्त्तारमीश्वरम् ॥ २१ ॥ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ रुद्रो देवस्त्व रुदनाद्रावणाच्च रोरूयमाणो द्रावणाच्चातिदेव ॥ सर्वकर्मा ॥ नान्य
वत्सल वत्सलानां कीर्त्या युक्त्वेशाद्य प्रभवाम्यन्तरेण ॥ २२ ॥ ग्राम्यारण्यानां त्वं पतिस्त्व पशूनां ख्यातो देवः पशुपतिः ॥ तस्माद्धि त्वामीश्वर
स्त्वत्त परमो देवदेव जगत्पति सुरवीरारिहन्ता ॥ २३ ॥ यस्मादीशो महतामीश्वराणां भवानाद्य प्रीतिद प्राणदश्च ॥ तस्मात्त्वामाहुर्भव इत्येव भूत
प्रादुरीश सन्तो विद्वांस सर्वशास्त्रार्थतज्ज्ञा ॥ २४ ॥ भूत यस्माज्जगदत्यन्त धीर त्वत्तोऽप्यव्यक्तादक्षरादक्षरेश ॥
सर्वेश्वराणां महतामप्युदारम् ॥ २५ ॥
नामालम्बनीभूत प्रपञ्चो रु तस्य श्रवणात लवणोदकन्यायेन प्रविलापनाद्वा रुद्र । यद्वा रोरूयमाण शब्देन प्रतिपाद्यमान एव ज्ञानमात्रः सन् संसारस्य द्रावणात रुद्र इत्यु
च्यते । जीव ईशश्च जीवानां रोधको रोधनाशक वाच्यमाचलपस्थान रुद्रो वागेक्योत्तर इति अतिदेशः देव प्रकाशकमतिक्रान्त स्वप्रकाश इत्यर्थ । युक्त्या मामिति शेषः
॥२२॥ ग्राम्यारण्यानां भोगसक्ताविरक्तानां पशूनां जीवानाम् ॥२३॥ ईश परम् ईशीश्वरपद निर्वक्ति—यस्मादिति॥ शास्त्रार्थभूतश्चासौ सर्वशास्त्रार्थस्तत् जानन्तीति शास्त्रार्थ
तज्ज्ञा ॥ २४ ॥ शास्त्रार्थमेवाह—भूतमिति ॥ अव्यक्तात् जीवस्वप्रसिद्धात् अक्षरात त्वच एव जगद्भूत हि अत्यन्त अन्तमतिक्रान्त एतेन "अतोऽन्यदार्त्तम्" इति
श्रुतेरीश्वरस्यान्यत्वमुक्तम् । धीर धीप्रवर्तक अक्षराणां जीवानाम् ईश नियन्त अक्षरेश। भवत्यस्मादिति भव ईश्वराणां कारण स्वतस्तु भूत नित्यसिद्धम् प्रत्युदारम
महतोऽपि महत्तमम् ॥ २५ ॥

योऽहं विदर्भनगरे सर्वैः राजभिश्च निर्जितैरभिषिक्तोऽस्मि सोऽपि त्वमेवेति प्रत्यगभेदेन स्तौति—यस्माज्जितैरिति ॥ असि अस्मि त्वां मदभिन्नम् ॥ २६ ॥ पूज्य इत्यस्याद्यः पाद एकादशाक्षरो द्वितीयश्चतुर्दशाक्षरः । सर्वभूतात्मभावी सर्वाणि भूतानि आत्मनि भावयितुं शीलमस्य स तथा ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां भूमिप्रभृतीनि त्रयाणि त्रिकाणि भूमिरन्तरिक्षं द्यौरिति प्राणोऽपानो व्यान इति अग्निर्वायुः सूर्य इति भूतं भविष्यद्वर्तमानमित्येवमादि तेषां प्रतिष्ठा लयस्थानम् । भावन हे उत्पत्तिकारण । पुनरित्यनेन लयोदयधाराया अनादित्वं दर्शितम् । तेन त्रिकाणां लयोदयकरत्वेन हेतुना त्र्यम्बकेति त्रीणि सर्गस्थित्यन्तादीनि अम्बयति गमयति प्रकाशयतीति योगात् त्र्यम्बक इति तव नाम प्रथमं मुख्यम् । हे अप्रमेय हे त्रिदशेशानां ब्रह्मादीनां नाथ ॥ २८ ॥ शर्वपदयोगमाह—शर्व इति ॥ शृणाति हिनस्तीति शर्वः । अप्रमेयः शत्रुभिरक्षेप्यः अप्रमेयः भूय इत्य न्तर्यामित्वेन शासतोऽपि पुनरीश्वरेण राजादिभावेन । इत्थंभावे तृतीया । तेनापि रूपेण शासनात् सर्वव्यापित्वात् अन्तर्बहिश्च व्यापकत्वात् शंकरः सुखकरः सद्भिः सतां

यस्माज्जितैरभिषिक्तोऽसि सर्वैर्देवासुरैः सर्वभूतैश्च देव ॥ महेश्वरं विश्वकर्माणमाहुस्त्वां वै सर्वे तेन देवातिदेव ॥ २६ ॥ पूज्यो देवैः पूज्यसे नित्यदा वै शश्वच्छ्रेयःकाङ्क्षिभिर्वरदामेयवीर्य ॥ तस्माद्विख्यातो भगवान्देवदेवः सतामिष्टः सर्वभूतात्मभावी ॥ २७ ॥ भूमित्रयाणां देव यस्मात्प्रतिष्ठा पुनर्लोकानां भावनामेयकीर्तिः ॥ त्र्यम्बकेति प्रथमं तेन नाम तवाप्रमेय त्रिदशेशनाथ ॥ २८ ॥ शर्वः शत्रूणां शासनादप्रमेयस्तथा भूयः शासनाच्चेश्वरेण ॥ सर्वव्यापित्वाच्छंकरत्वाच्च सद्भिः शब्दस्येशानः श्रीकराकाग्र्यतेजाः ॥ २९ ॥ संसक्तानां नित्यदा यत्करोषि शमं भ्रातृव्यान्यद्व्यनैषीः समस्तान् ॥ तस्माद्देवः शंकरोऽस्यप्रमेयः सद्भिर्धर्मज्ञैः कथ्यसे सर्वनाथः ॥ ३० ॥ दत्तः प्रहारः कुलिशेन पूर्वं तवेशान सुरराज्ञाऽतिवीर्य ॥ कण्ठे नैल्यं तेन ते यत्प्रवृत्तं तस्मात्ख्यातस्त्वं नीलकण्ठेति कल्पः ॥ ३१ ॥ यल्लिङ्गाङ्कं यच्च लोके भगाङ्कं ... सोम त्वं स्थावरं जङ्गमं च ॥ प्राहुर्विप्रास्त्वां गुणिनं तत्त्वविज्ञास्तथा ध्येयामम्बिकां लोकधात्रीम् ॥ ३२ ॥

हेतोरित्यर्थः । न तु दुष्टानां शङ्करः । शब्दस्येशानः सर्वशब्दप्रमेयत्वेनावच्छेदकः हे श्रीकर । " ऋचः सामानि यजूंषि । सा हि श्रीरम ... ्" इति, "एषाऽस्य परमा संपद् " इति श्रुतिभ्यां श्रीशब्दोदिताऽपराविद्या च तयोः कर्ता । अर्कादप्यग्र्यम् अधिकं तस्यापि प्रकाशकं तेजो यस्य सोऽर्काग्र्यतेजास्त्वमसीति शेषः ॥ २९ ॥ संसक्तानां भक्तानां शमं सुखं भ्रातृव्यान् असुरान् व्यनैषीः शिक्षितवानसि तेषां हितायैवेति अतः सर्वेषां कल्याणकारित्वात् शङ्करोऽसि ॥ ३० ॥ कल्पः समर्थोऽपि वात्सल्यात् कृतापकारमपि न बाधसे इत्याह—दत्त इति ॥ सुरराज्ञा इन्द्रेण विष्णुना वा प्रहारो दत्तः तेन वज्रचक्रयोरपमानो मा भूदिति हेतुना कण्ठे नैल्यं धत्से प्रत्युत प्रहर्तुर्यश एव तनोषि न तु शासनमिति महाकारुणिकत्वान्मां पाहीत्यर्थः ॥ ३१ ॥ गुणिनं गुणवन्तम् अम्बिकां च गुणत्रयरूपामिति शेषः ॥ ३२ ॥

वेदे "अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्" इत्यादिना गीता सा हि माया तत्त्व महान्त्व प्रसूता जनितवती स च महान् क्रियाशक्तिमान् ज्ञानशक्तिमान् । तत्राद्येन रूपेण यज्ञोऽसि लोक प्रसिद्ध दीक्षाणां दीक्षावतां द्वितीयेन योगिना यज्ञो जीवेशयोः परमात्माभौ मद्देयरूपोऽसि । हे देव त्वत्समम् अत्यद्भुतं भूत नास्ति । अथ यत भूत वा भव्य वा भवद्वर्तमान वा नास्ति यद् इदं तत्सर्वं कालत्रयेऽपि नास्ति । अतस्त्वदन्तर्गतम् अद्भुत यत्किंचित्तत्त्वत्साम्यं कथं लभेतेत्यर्थः॥ ३३॥अतिवीरा आभ्यन्तरशत्रुजयिन सनकाद्याः इन्द्राद्या वा सर्वशत्रुजयिनः त्वत्तस्त्वदंशात् कारणस्यापि आत्मा अधिष्ठान यत्र ईश्वरोऽपि कल्पित इत्यर्थ । अत एव ईड्य स्तुत्य ॥ ३४ ॥ गोवृषः महोक्षः ध्वजे यस्य स गोवृ

वेदैर्गीता सा हि तत्त्व प्रसूता यज्ञो दीक्षाणां योगिनां चातिरूप ॥ नात्यद्भुत त्वत्सम देव भूत भूत भव्यं भवदेवाथ नास्ति ॥ ३३ ॥ अह ब्रह्मा कपिलो योऽप्यनन्तः पुत्रा सर्वे ब्रह्मणश्चातिवीरा ॥ त्वत्त सर्वे देवदेव प्रसूता एव सर्वेशः कारणात्मा त्वमीड्य ॥ ३४ ॥ इति सस्तूयमानस्तु भगवान्गोवृषध्वज ॥ प्रसार्य दक्षिण हस्त नारायणमथाब्रवीत् ॥३५॥ मनीषितानामर्थानां प्राप्तिस्ते सुरसत्तम ॥ पारिजात च हर्तासि मा भूत्ते मनसो व्यथा ॥३६॥ यथा मैनाकमाश्रित्य तपस्त्वमकरो प्रभो ॥ तथा मम वर कृष्ण संस्मृत्य स्थैर्यमाप्नुहि ॥३७॥ अवध्यस्त्वमजेयश्च मत्त शूरतरस्तथा ॥ भवितासीत्यवोच यत्तत्तथा न तदन्यथा ॥३८॥ यश्च स्तवेन मां भक्त्या स्तोष्यतेऽमरसत्तम ॥ त्वया कृतेन धर्मज्ञ धर्मभाक्स भविष्यति ॥ समरे च जयं विष्णो प्राप्य पूजां तथोत्तमाम् ॥ ३९ ॥ बिल्वोदकेश्वरो नाम भविताहमिहानघ ॥ देवेश्वर त्वयाऽस्यापि देवसिद्धो पयाचन ॥४०॥ इहस्थोपोषितो विद्वान्भक्तिमान्मम केशव ॥ त्रिरात्रमीप्सितॉल्लोकान्गमिष्यति जनार्दन ॥ ४१ ॥ अविन्ध्या नाम देशेऽस्मि न्नाम्ना चैव भविष्यति ॥ गङ्गास्नानसम स्नान मन्त्रतो भविता तथा ॥४२॥ षट्पुर नाम नगरं दानवानां जनार्दन ॥ अत्रान्तर्धरणीदेशे पराक्रम्य महाबला ॥ ४३ ॥ एते दैत्या दुरात्मानो जगतो देवकण्टका ॥ छन्ना वसन्ति गोविन्द सानावस्य महागिरेः ॥४४॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणोऽनघ॥मानुषान्तरितस्तस्मात्त्वमेताञ्जहि केशव ॥४५॥एवमुक्त्वा महादेवस्तत्रैवान्तरधीयत॥परिष्वज्य महात्मान वासुदेव जनाधिप ॥४६॥

ध्वज ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मत्त शूरतर इत्यस्याभिव्यक्तिर्बाणयुद्धे व्यक्तीभविष्यति ॥ ३८ ॥ पूजां प्राप्य धर्मभाक् भविष्यतीति संबन्ध ॥ ३९ ॥ अस्यापि स्थापित । हे देव सिद्धम् उपयान प्रार्थना यस्मादित्यर्थ ॥ ४० ॥ ४१॥ म न्त्रत गङ्गास्मारकमन्त्रपाठात् ॥४२॥ अन्तर्धरणीदेशे भुविवरप्रदेशे गुप्त पराक्रम्य पराक्रमेण वसन्तीत्युत्तरेण संबन्ध ॥ ४३ ॥ सानौ अवच्छन्ना वसन्ति अपाये बिले च विशन्तीत्यर्थ ॥ ४४ ॥ मानुषभावेन अन्तरितः प्रच्छन्न ॥ ४५ ॥ ४६॥

स्तूय स्तुत्वा ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ अधिष्ठाय नियम्य घोरान् असुरान् ॥ ५० ॥ मूर्ध्नि तव ॥ ५१ ॥ त्वत्तः त्वत्संबन्धिभिः ॥५२॥५३॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ ॥ छ॥ पञ्चसप्ततिमेऽध्याये युद्धेनाराध्य वासवम् ॥ द्वारकामनयद्धृष्टः पारिजातमितीर्यते॥

ततो याते महादेवे प्रभातायां नराधिप ॥ तस्यां निशायां गोविन्दः स्तूय पर्वतमब्रवीत् ॥४७॥ तवाधः पर्वतश्रेष्ठ निवसन्ति महासुराः ॥ अवध्या देवदेवानां वरेण ब्रह्मणः पुरा ॥ ४८ ॥ निर्गमिष्यन्ति ते नैव मया रुद्धा महाबलाः ॥ द्वारे निरुद्धे तत्रैव विनङ्क्ष्यन्ति ममाज्ञया ॥ ४९॥ त्वयि सन्निहितश्चाहं भविष्यामि महागिरे ॥ अधिष्ठाय महाघोरान्निवत्स्यामि च पर्वत ॥ ५० ॥ आरुह्य मूर्ध्नि मद्रूपं दृष्ट्वा पर्वतसत्तम ॥ गोसहस्रप्रदानस्य फलं प्राप्स्यति शाश्वतम् ॥ ५१ ॥ त्वत्तोऽश्मभिश्च प्रतिमां कारयित्वा हि भक्तितः ॥ शुश्रूषयन्ति ये नित्यं मम यास्यन्ति ते गतिम् ॥ ५२ ॥ इति तं पर्वतं कृष्णो वरदोऽनुगृहीतवान् ॥ तदाप्रभृति देवेशस्तत्र सन्निहितोऽच्युतः ॥ ५३ ॥ पाषाणैः प्रतिमां तात कारयित्वा च कौरव ॥ शुश्रूषन्ति कृतात्मानो विष्णुलोकाभिकाङ्क्षिणः ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे कृष्णकृतशिवस्तुतिर्नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ततो रथवरं कृष्णः समारुह्य महामनाः ॥ बिल्वोदकेश्वरं देवं नमस्कृत्य ययौ नृपः ॥ १ ॥ महेन्द्रमाह्वयामास रथस्थो मधुसूदनः ॥ सत्कृतं पुष्कराभ्यासे सर्वैर्देवगणैः सह ॥२॥ ततः शक्रो जयन्तोऽथ हरिभिर्युक्तमुत्तमम् ॥ आरुरोह रथं देवः सर्वकामप्रदः सताम् ॥ ३ ॥ ततो रथस्थयोर्युद्धमभवत्कुरुनन्दन ॥ देवयोर्दैवयोगेन पारिजातकृते तदा ॥ ४ ॥ ततोऽहनद्रणे विष्णुर्बाणैः शत्रुबलार्दनः ॥ सैन्यानि देवराजस्य बाणजालैरजिह्मगैः ॥५॥ उपेन्द्रं न महेन्द्रोऽथ नैव विष्णुः सुरेश्वरम् ॥ ताडयामासतुर्वीरौ शस्त्रैः शक्तावपि प्रभो ॥ ६ ॥ एकैकमश्वं दशभिर्महेन्द्रस्य जनार्दनः ॥ विव्याध विशिखैस्तीक्ष्णैरस्त्रयुक्तैर्जने[illegible] ७ ॥ शैब्याद्यानपि देवेन्द्रः शरैरमरसत्तमः ॥ छादयामास राजेन्द्र घोरैरस्त्राभिमन्त्रितैः ॥ ८ ॥ स च बाणसहस्रैश्च कृष्णो गजमवाकि[illegible] गरुडं च महातेजा बलभिद्वारिवाहनम् ॥९ ॥ भूयिष्ठाभ्यां लताभ्यां तौ तदहः शत्रुदारणौ ॥ युयुधाते महात्मानौ नारायणसुराधिपौ ॥ १[illegible] ॥ चकम्पे वसुधा कृत्स्ना नौर्जलस्थेव भारत ॥ दिशां दाहेन दिग्देशाः संवृताश्च समन्ततः ॥ ११ ॥

॥ १ ॥ ततो रथेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ शैब्याद्यान् शैब्यसुग्रीवबलाहकमेघपुष्पाख्यान् कृष्णाश्वान् । सैन्याद्यानिति पाठे सेनायां शूरभूतानश्वादीन् ॥ ८॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥१२॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ज्योतींषि ताराः ॥ १६ ॥ गर्दभवत् धूसराणि अरुणानि च सस्थानानि येषां तैः छिन्नाभ्रैः ॥ १७ ॥ १८ ॥१९॥ २०॥ २१ ॥
॥२२॥२३॥ २४ ॥ २५ ॥ २६॥२७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अभयं दत्वा दत्तवान् कृष्ण इति शेषः । ददाते “ आतो मनिन्क्वनिब्वनिपश्च ” इति

चेलुर्गिरिवराश्चैव पेतुश्च शतशो द्रुमाः ॥ पेतुश्च धरणीपृष्ठे मर्त्या धर्मगुणान्विताः ॥ १२ ॥ निर्घाता शतशश्चान्ये पेतुस्तत्र नराधिप ॥ ऊहुश्च सरितः सर्वाः प्रतिस्रोतो विशांपते ॥ १३ ॥ विष्वग्वाता ववुश्चैव पेतुरुल्काश्च निष्प्रभाः ॥ मुहुर्मुहुर्भृतसङ्घा रथनादेन मोहिताः ॥१४॥ प्रजज्वाल जले चैव वह्निर्जनपदेश्वर ॥ धुधुधुश्च ग्रहैः सार्द्धं ग्रहा नभसि सर्वतः ॥१५॥ ज्योतींषि शतशः पेतुः स्वर्गाच्च धरणीतलम्॥ दिशां गजा प्रकुपिता नागाश्च धरणीतले ॥ १६ ॥ गर्दभारुणसस्थानैश्छिन्नाभ्रैश्चावृतं नभः ॥ विनदद्भिर्महारावान्रक्तशोणितवर्षिभिः ॥१७॥ न भूर्न द्यौर्न गमनं नरेन्द्ररूपमाभवन्॥ सस्थानि सुरवीरौ तु दृष्ट्वा युद्धगतौ तदा ॥१८॥ जेपुर्मुनिगणा मन्त्रञ्जगतो हितकाम्यया ॥ ब्राह्मणाश्च महात्मानो यतिर्षंस्तेषु सत्वराः॥१९॥ ततो ब्रह्मा महातेजाः कश्यपं वाक्यमब्रवीत्॥गच्छ वध्वा सहादित्या पुत्रौ वारय सुव्रत॥२०॥ स तथेति तदा देवमुक्त्वा पद्मभवं मुनिः ॥ जगाम रथमास्थाय तस्थौ नरवरान्तिके ॥२१॥ स्थितं तु कश्यपं दृष्ट्वा सहादित्या तदान्तरा ॥ उभौ रथाभ्यां धरणीमवतीर्णौ महाबलौ ॥२२॥ न्यस्तशस्त्रौ च तौ वीरौ ववन्दतुररिंदमौ ॥ पितरौ धर्मतत्त्वज्ञौ सर्वभूतहिते रतौ ॥२३॥ उभौ गृहीत्वा हस्ताभ्यामदितिस्त्वब्रवीद्वचः ॥ असोदराविवैव किमन्योन्यं हन्तुमिच्छतः ॥२४॥ स्वल्पमर्थं पुरस्कृत्य प्रवृत्तमतिदारुणम्॥सदृशं नेति पश्यामि सर्वथा मम पुत्रयोः ॥२५॥श्रोतव्यं यदि मातुश्च पितुश्चैव प्रजापतेः ॥ न्यस्तशस्त्रौ स्थितौ भूत्वा कुरुतं वचनं मम॥२६॥ तथेत्युक्त्वा च तौ देवौ स्नातुकामौ महाबलौ ॥ गङ्गां जग्मतुरेवाथ प्रजल्पन्तौ परस्परम्॥२७॥शक्र उवाच ॥ त्वं प्रभुर्लोककृत्कृत्स्नराज्येऽहं स्थापितस्त्वया ॥ स्थापयित्वा कथंनाम पुनर्मामवमन्यसे ॥२८॥ भ्रातृत्वमुपगम्यैव ज्येष्ठत्वं चाप्यपोह्य च ॥ कथं कमलपत्राक्ष निर्वाणं कर्तुमिच्छसि॥२९॥ स्नातौ तु जाह्नवीतोये पुनरभ्यागतौ नृप ॥ यत्रादितिः कश्यपश्च महात्मानौ दृढव्रतौ ॥३०॥ प्रियसंगमनं नाम तं देशं मुनयोऽवदन् ॥ यत्र तौ संगतौ चोभौ पितृभ्यां कमलेक्षणौ ॥३१॥ ततः शक्रस्य कौरव्य दत्त्वा वाचामयं तदा ॥ यत्र देवगणाः सर्वे समेता धर्मचारिणः ॥३२॥ ततो ययुर्विमानैस्तु देवाः सर्वे त्रिविष्टपम्॥ ऋद्ध्या परमया युक्तास्तेषामेवानुरूपया ॥ ३३ ॥ कश्यपश्चादितिश्चैव तथा शक्रजनार्दनौ ॥ विमानमेकमारुह्य गता राजंस्त्रिविष्टपम् ॥ ३४ ॥

क्विप् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पुण्यकं व्रतोत्सवम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ नियोगान् प्रीतिदेयान् आभरणादीन् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥४५॥४६॥ भैमानां भीमवंशोद्भवानां यादवानाम् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥५२॥ ५३ ॥ पश्यमानाः पश्यन्तः ॥ ५४ ॥ मदेन केलिकलाः क्रीडापराः अण्डजा यत्र तम्

ते शक्रसदनं प्राप्ता रम्यं सर्वगुणान्वितम् ॥ ऊषुरेकत्र कौरव्य मुदिता धर्मचारिणः ॥ ३५ ॥ शची तु कश्यपं पत्न्या सहितं धर्मवत्सला ॥ उपाच
रन्महात्मानं सर्वभूतहिते रतम् ॥ ३६ ॥ ततस्तस्यां प्रभातायां रजन्यामब्रवीद्धरिम् ॥ अदितिर्धर्मतत्त्वज्ञा सर्वभूतहितं वचः ॥ ३७ ॥ उपेन्द्र
द्वारकां गच्छ पारिजातं नयस्व च ॥ वध्वा संप्रापयस्वेश पुण्यकं हृदये स्थितम् ॥३८॥ पुण्यके सत्यया प्राप्ते पुनरेष त्वया तरुः ॥ नन्दने पुरुष
श्रेष्ठ स्थाप्यः स्थाने यथोचिते ॥ ३९॥ एवमस्त्विति कृष्णेन देवमाता यशस्विनी ॥ उक्ता धर्मगुणैर्युक्त नारदेन महात्मना ॥४०॥ ततोऽभि
वाद्य पितरं मातरं च जनार्दनः ॥ महेन्द्रं सह शच्याथ प्रतस्थे द्वारकां प्रति ॥ ४१ ॥ ददौ कृष्णाय पौलोमी नियोगान्कुरुनन्दन ॥ सर्वासामेव
कृष्णस्य भार्याणां धर्मचारिणी ॥४२॥ दिव्यानां सर्वरत्नानां वाससां च मनस्विनी ॥ नानारागविरक्तानां सदैवारजसामपि ॥४३॥ भार्याणां च
सहस्राणि यानि षोडश माधवे ॥ प्रतिगृह्य महातेजाः प्रययौ द्वारकां प्रति ॥ ४४ ॥ संपूज्यमानो द्युतिमान् खेचरैः पुण्यकर्मभिः ॥ ससात्यकिः
सपुत्रश्च प्राप्तो रैवतकं गिरिम् ॥ ४५ ॥ स तत्र स्थापयित्वा च पारिजातं वरद्रुमम् ॥ सत्यकं प्रेषयामास द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ ४६ ॥
श्रीकृष्ण उवाच ॥ पारिजातमिहानीतं महेन्द्रसदनान्मया ॥ निवेदय महाबाहो भैमानां भैमवर्द्धन॥४७॥ अद्य द्वारवतीं चैव पारिजातमहं द्रुमम्॥
प्रवेशयिष्ये नगरे शोभा प्रक्रियतां शुभा ॥४८॥ इत्युक्तः सत्यको गत्वा तथोक्त्वा पुनरागतः ॥ कुमारैर्नागरैः सार्द्धं साम्बप्रभृतिभिः प्रभो॥४९॥
ततोऽग्रतः पारिजातमारोप्य गरुडे तदा ॥ प्रद्युम्नो द्वारकां रम्यां विवेश रथिनां वरः ॥ ५० ॥ शैब्यादिहययुक्तेन रथेनान… हरिः ॥ तस्याथ
रथमुख्येन सत्यकः साम्ब एव च॥५१॥ ये त्वन्ये नृप वार्ष्णेया यानैर्बहुविधैस्तथा ॥ ययुः प्रहृष्टास्तत्कर्म पूजयन्तो …नः॥५२॥सत्यका
द्विस्तरं श्रुत्वा यादवा नागरास्तथा ॥ विस्मयं परमं जग्मुरप्रमेयस्य कर्मणा॥५३॥ तं दिव्यकुसुमं वृक्षं दृष्ट्वानर्तनिवा… राजन्न ततृपुर्हृष्टाःपश्य
माना महोदयम्॥५४॥तमद्भुतमचिन्त्यं च मदकेलिकलाण्डजम् ॥ वृक्षोत्तमं पश्यतां वै वृद्धानामगमज्जरा॥५५॥ये त्वन्धचक्षुषः सर्वे तेऽभवन्दिव्य
चक्षुषः॥विरोगा रोगिणश्चासन्घ्रात्वा गन्धं वनस्पतेः॥५६॥लपन्तः कोलिकाञ्छ्वेताञ्छुत्वानर्तनिवासिनः॥बभूवुर्हृष्टमनसो ववन्दुश्च जनार्दनम्॥५७॥

॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥

॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ सत्यभामया सत्यभामायाः ग्रहाय गृहीत्वा विवेश ॥ ६३ ॥ ६४॥६५॥६६॥६७ ॥ ६८ ॥ व्रतकस्य व्रते प्रदेयस्य
गतम्य ॥ ६९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हारिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७५॥ ॥ छ ॥ षट्सप्ततितमेऽध्यायेऽस्मिन्पुण्यकसिद्धये ॥ नारदाय

नानाविधानि तूर्याणि गेयानि मधुराणि च ॥ शुश्रुवुस्तस्य वृक्षस्य नातिदूरं गता नरा ॥५८ ॥ यो य संकल्पयामास गन्ध हृद्य नरस्तथा ॥
स तदेव तमाजघ्रे पारिजातसमुद्भवम् ॥५९॥ तत प्रविश्य रम्यां तु द्वारकां यदुनन्दन ॥ वसुदेव महात्मानं ददृशे देवकीं तथा ॥६०॥ कुकुरा
धिपतिं चैव नल भ्रातरमेव च ॥ वृद्धाश्च यादवानां ये मानार्हानमरोपमान् ॥६१॥ विसृज्य तान्वै भगवाननादिनिधनोऽच्युतः॥ संपूज्य च यथा
न्याय स्वमेव भवन गत ॥ ६२॥ स सत्यभामया वास विवेश मधुसूदन ॥ पारिजात तरुश्रेष्ठ ग्रहाय गदपूर्वज ॥६३॥ सा देवी पूजयामास
प्रद्युम्न वासवानुजम् ॥ प्रतिजग्राह तं चापि पारिजातं महाद्रुमम् ॥६४॥ मनीषितेन स तरुरल्पो भवति भारत ॥ महांश्च वासुदेवस्य तदद्भुतम
भू महत् ॥६५॥ कदाचिद्द्वारकां सर्वां प्रच्छादयति भारत ॥ कदाचिद्धस्तधार्यस्तु भवत्यङ्गुष्ठसन्निभ ॥६६॥ ननन्द सत्या कौरव्य देवी प्राप्य
मनोरथम् ॥ पुण्यकार्यं तु संभारान्संभर्तुमुपचक्रमे ॥६७॥ यानि द्रव्याणि कौरव्य जम्बूद्वीपे तु कानिचित् ॥ योग्यानि तानि कृष्णेन संभृतानि
महात्मना ॥ ६८ ॥ मुनिं तदा सस्मृतवान्स नारद जनार्दन सर्वगुणोचित वशी ॥ प्रतिग्रहार्थं व्रतकस्य सत्यया यथोपदिष्टस्य पुरन्दरानुज
॥ ६९ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातानयन नाम पञ्चसप्ततितमोऽध्याय ॥ ७५ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन
उवाच ॥ अथ कृष्णस्य कौरव्य ध्यातमात्रस्तपोधन ॥ आजगाम मुनिश्रेष्ठो नारदो वदतां वर ॥१॥ संपूजयित्वा विधिवद्वासुदेवो विशांपते ॥
प्रतिग्रहार्थं विधिवच्छ्रीमान्सत्या न्यमन्त्रयत् ॥ २ ॥ तत काले च संप्राप्ते स्नात देवो महामुनिम् ॥ संपूज्य माल्यैर्गन्धैश्च भोजयामास भारत
॥ ३ ॥ सार्वकामिकमन्नाद्य सर्वभूतकृदव्यय ॥ सत्यया प्रियया सार्द्धं प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥४॥ पुष्पदामावसज्याथ कण्ठे कृष्णस्य भाविनी ॥
बबन्ध कृष्ण सुभगा पारिजाते वनस्पतौ ॥ ५ ॥ अद्भिर्ददौ नारदाय ततोऽनुज्ञाप्य केशवम् ॥ देवी धेनुसहस्र च काञ्चनस्य च पर्वतम् ॥ ६ ॥
हिरण्यरूप्यमिश्रं च मणिरत्नप्रभस्य च ॥ तिलमिश्रस्य च तथा धान्यैरन्यैर्युतस्य च ॥७ ॥

गपाय पुनर्क धानपरिवम् ॥ १ ॥ अथेति ॥ १ ॥२॥ काले दानोचिते ॥३॥४॥ भाविनी सत्यभामा ॥५॥ देवी केशवमनुज्ञाप्य अद्भिर्नारदाय ददावित्यन्वय
॥ ६ ॥ काञ्चनस्येति विशेष्यं पञ्चपर्वतानां मणीनां रत्नानां च प्रभा यस्मिंस्तस्य ॥ ७ ॥

॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रथमो मुख्यः पक्षो यद्दासेन स्वामिकार्यं कर्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ परिहासं पादुकानयनाद्याज्ञापनैः ॥ ११ ॥ १२ ॥ वृषकेतुना रुद्रेण ॥१३॥१४॥
॥ १५ ॥ १६ ॥१७॥ १८ ॥ १९ ॥ सन्नियोगं दिव्यवस्त्राभरणादिकम् इन्द्राणीप्रेषितं विभज्य ददौ ॥ २०॥ प्रववृते स गुणान्ख्यापयामास ॥२१॥ गणाः सुहृत्सं

प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं नारदो मुनिसत्तमः ॥ स संप्रहृष्टो भुक्त्वाऽथ भूयः केशवमब्रवीत् ॥ ८ ॥ भोः केशव मदीयस्त्वमद्भिर्दत्तोऽसि सत्यया॥स त्वं मामनुगच्छस्व कुरु यद्यद्ब्रवीम्यहम्॥९॥प्रथमः पक्ष इत्येवमब्रवीन्मधुसूदनः ॥ व्रजन्तमनुवव्राज नारदं च जनार्दनः ॥ १० ॥ परिहासं बहुविधं कृत्वा मुनिवरस्तदा॥तिष्ठस्व गच्छामीत्युक्त्वा परिहासविचक्षणः॥११॥अपनीय ततः कण्ठात्पुष्पदामैनमब्रवीत् ॥ कपिलां गां सवत्सां भो निष्क्रयार्थं प्रयच्छ मे ॥१२॥ कृष्णाजिनं तिलैः पूर्णं प्रयच्छ च सकाञ्चनम् ॥ एषोऽत्र निष्क्रयः कृष्ण विहितो वृषकेतुना ॥१३॥ तथेत्युक्त्वा हृषीकेशस्तथा चक्रे जनाधिप ॥ स उवाच मुनिश्रेष्ठं हसित्वा मधुसूदनः॥१४॥ वरं वरय धर्मज्ञ यस्ते नारद काङ्क्षितः॥ तत्ते दातास्मि धर्मज्ञ परा प्रीतिर्हि मे त्वयि ॥ १५ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ नित्यमेवास्तु मे प्रीतो भवान्विष्णो सनातन॥ त्वत्प्रसादात्तु सालोक्यं व्रजेयं ते महामते॥१६॥ अयोनिजो भवेयं ते नारायण सतां गते ॥ भवेयं ब्राह्मणश्चैव पुनर्जात्यन्तरेष्वपि ॥१७॥एवमस्त्विति तं देवो विष्णुः प्रोवाच भारत ॥ तुतोष च ततो धीमान्नारदो मुनिसत्तमः ॥१८॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि विष्णोरतुलतेजसः ॥ निमन्त्रितानि कौरव्य सत्यया हरिकान्तया ॥१९॥ तासां ददौ सन्नियोगमेकैकं हरिवल्लभा ॥ शच्या यो वासुदेवस्य पुरा दत्तो नराधिप ॥ २० ॥ पारिजातो वसंस्तत्र ततः प्रववृते तदा ॥ आज्ञया वासुदेवस्य नारदेन महात्मना ॥ २१ ॥ निमन्त्रिता गणाः सर्वे केशवेन महात्मना ॥ विभूतिं पारिजातस्य ददृशुः कुरुनन्दन ॥२२॥ पाण्डवांश्चानयामास सहैव पृथया हरिः॥ द्रौपद्या च महातेजास्तथैव च सुभद्रया ॥२३॥ श्रुतश्रवां च ससुतां भीष्मकं ससुतं तदा ॥ अन्यान[illegible] कौरव्य मित्रसंबन्धिबान्धवान् ॥ २४ ॥ रेमे च सह पार्थेन फाल्गुनेन जनार्दनः ॥ सान्तःपुरो महातेजाः परमर्द्ध्याऽवसन्नृप ॥२५॥ सं[illegible] ततो याते केशिहा मरसत्तमः ॥ पारिजातं पुनः स्वर्गमानयत्सर्वभावनः ॥ २६ ॥ तत्रादितिं कश्यपं च दृष्ट्वा स्वजननीं प्रभुः॥ शक्रेण स[illegible] ॥ धीमानप्रमेयपराक्रमः ॥ २७ ॥ तमुवाचादितिर्माता प्रणतं मधुसूदनम् ॥ साभ्रात्रमस्तु वामेवं नित्यं चामरसत्तम ॥२८॥ मनोरथं मम त्वं च पूरयस्व जनार्दन॥ तथेत्येवाब्रवीत्कृष्णस्ततो मातरमात्मवान् ॥ २९ ॥ आमन्त्रयित्वा पितरौ देवराजानमब्रवीत् ॥ वासुदेवो महातेजाः कालप्राप्तमिदं वचः ॥ ३० ॥

न्धिसमूहाः ॥ २२ ॥ तानेवाह—पाण्डवानिति ॥ २३ ॥ श्रुतश्रवा पितृष्वसा शिशुपालमाता ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

॥३१॥ ३२ ॥ मानुपो मानुपरूपी देव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥ ॥छ ॥
मनारिरे मनतिमे पुण्यकानां निरूप्यते ॥ पावतया तपसा युक्तं स्वरूप वंशिपिस्तथा ॥ १ ॥ पुण्यकानामिति ॥ १ ॥ २॥३॥ यत्रे क्वे सति ॥ ४ ॥ ५ ॥ तत्र जाम्ब

महादेवेन देवेश सदिष्टोऽस्मि महात्मना ॥ अन्तर्भूमितले वध्यानसुरान्प्रति मानद ॥२१॥ तदितो दशरात्रेण हन्ताऽहमसुरोत्तमान्॥तत्रोपनिष्टा
न्स्थात्य प्रवरेण महात्मना॥२२॥जयन्तेन च वीरेण दानवानां जिघांसया ॥ एकोऽत्र मानुषो देवो देवपुत्रस्तथा पर ॥२३॥अवध्या किल ते
दवेत्रह्मणो वरदर्पिताः ॥ अस्माभि किल हन्तव्या मानुषत्वमुपागते॥२४॥तथेति कृष्ण स हरि प्रीतरूपस्तथाऽब्रवीत् ॥ सत्त्वजाते ततो देवाव
न्योन्य जनमेजय ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे स्वर्गे पारिजातस्थापन नाम पट्सप्ततितमोऽध्याय
॥७६॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ पुण्यकानां ममोत्पत्तिं कथयस्व द्विजोत्तम ॥ द्वैपायनप्रसादेन सर्वं हि विदित तव॥ १ ॥वैशम्पायन उवाच॥
उमया पुण्यकविधिर्नरेन्द्रोत्पादित पुरा॥ शृणु येन विधानेन लोके धर्मभृतां वर ॥२॥ स्वर्गान्नीते पारिजाते कृष्णेनाक्लिष्टकर्मणा॥ययौ द्वारवतीं
धीमान्नारदो मुनिसत्तम ॥ ३ ॥ देवासुरे नृपश्रेष्ठ सग्रामे समुपस्थिते ॥ पट्पुरस्य वधे घोरे महादेवाज्ञयाऽनघ ॥ ४॥ कृष्णेन सहितं विप्र नारद
धर्मवित्तमम् ॥ आसीन परिपप्रच्छ रुक्मिणी भैष्मिकी नृप ॥५॥ तत्र जाम्बवती देवी सत्यभामा च भामिनी ॥ गान्धारराजपुत्री च योगयुक्ता
नराधिप ॥ ६ ॥ देव्यश्च नृप कृष्णस्य बह्व्योऽन्या वै समागताः ॥ कुलशीलगुणोपेता धर्मशीला पतिव्रता ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ मुने
धर्मभृतां श्रेष्ठ धर्मज्ञानभृतां वर ॥ उत्पत्तिं पुण्यकानां त्व वक्तुमर्हस्यशेषत ॥ ८ ॥ विधिं च फलयोगं च दानकाल तथैव च ॥ कौतूहल
नस्तत्सिद्धिं वदस्व वदतां वर ॥ ९ ॥ नारद उवाच ॥ शृणु वैदर्भि धर्मज्ञे सपत्नीभि सदानघे ॥ पुण्यकानां विधि प्रोक्तो यथा देवि पुरा
मया ॥ १० ॥ चचारोमा व्रत देवी पुण्यकानां शुचिव्रता ॥ व्रतावसानेऽथ तया सख्यो देवि निमन्त्रिता ॥११॥ अदित्याद्याः सुता सर्वा दक्ष
स्याक्लिष्टकर्मण ॥ पौलोमी च शची देवी ख्याता लोके पतिव्रता ॥ १२ ॥ रोहिणी च महाभागा सोमस्य दयिता सती ॥ फाल्गुनी च तथा
पूर्वा रेवती च विशां पते ॥ १३ ॥ तथा शतभिषा चैव मघा च कुरुनन्दन ॥ एताभिर्हि महादेवी पूर्वमाराधिता सती ॥१४॥ गङ्गा सरस्वती
चैव वेणी गोदा च निम्नगा ॥ तथा वैतरणी चैव गण्डकी या च भारत ॥ १५ ॥

बरयासयोऽपि समागता ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८॥ ९ ॥१० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ गङ्गाद्या नद्यभिमानिन्यो देवताः ॥ १५ ॥

॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९॥ २० ॥२१ ॥२२ ॥ भर्तृदेवते पतिव्रतासमुदाये ॥ २३ ॥ सोमनन्दिनी अरुन्धती ॥ २४ ॥२५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ॥ छ ॥ अथाष्टसप्ततितमेऽध्यायेस्मिन्नाह पार्वती॥अरुन्धत्यै स्ववक्त्रेण प्रागुक्त

अन्याश्च सरितो रम्या लोपामुद्रा च भारत॥सत्यश्चान्या जगद्देव्यो धारयन्ति हिताः शुभाः॥१६॥शुभाश्च गिरिनन्दिन्यो वह्निकन्याश्च सुव्रताः॥
स्वाहा वह्निप्रिया देवी सावित्री च यशस्विनी ॥१७॥ ऋद्धिः कुबेरकान्ता च जलेशमहिषी तथा ॥ भार्या पितृपतेश्चैव वसुपत्न्यस्तथा च याः
॥१८॥ ह्रीः श्रीर्धृतिस्तथा कीर्तिराशा मेधा च सुव्रताः ॥ प्रीतिर्मतिश्च ख्यातिश्च सन्नीतिश्च तपोधनाः ॥१९॥ देव्यः सत्यस्तथैवान्याः सर्वभूत
हिते रताः ॥ तासां व्रतावसाने च पूजां चक्रेऽम्बिका तदा ॥ २० ॥ तिलरत्नमयं दत्त्वा पर्वतं सर्वधान्यवत् ॥ वासोभिर्भूषणैर्मुख्यैर्नानारागैः सुम
ध्यमे ॥२१॥ प्रतिगृह्य तु तां पूजां दत्तां देव्या तपोधनाः ॥ उपविष्टाः कथाश्चित्राः कुर्वन्त्यो भर्तृदेवताः॥२२॥पुण्यकार्थं कथास्तासामासन्देवी
शशंस याः ॥ विधिं च पुण्यकस्याथ सतीनां भर्तृदेवते ॥२३॥ तासां मतेन साध्वीनां सर्वासां सोमनन्दिनी ॥ पर्यपृच्छदुमां देवीं पुण्यकानां
विधिं वरा ॥ २४ ॥ उमा तासां प्रियार्थं तु पुण्यकान्यब्रवीत्तदा ॥ समक्षं मम वैदर्भि सर्वभूतहिते रता ॥२५॥ ममैव चोमया दत्तः स तदा रत्न
पर्वतः॥प्रतिगृह्य मया चैव कृतो ब्राह्मणसाच्छुभे ॥२६॥ उमा त्वरुन्धतीं साध्वीमामन्त्र्य यदभाषत॥शृणु कल्याणि वक्ष्यामि सर्वाभिः सहिता
शुभे ॥ २७ ॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्नं यथावदनुपूर्वशः ॥ यथा चैव मया दृष्टस्तत एष विधिः शुभे ॥ २८॥ इति श्रीम०खि०ह० विष्णु०
पुण्यकविधिकथनं नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ उमोवाच ॥ सर्वज्ञाऽहं यदा भर्तुः प्रसादेन शुचिस्मिते ॥ तदा पुरा ममादिष्टो दृष्टः
पुण्यविधिः शुभः ॥१॥ सनातनः पुण्यविधिरिति बुद्ध्याऽवगम्यताम् ॥ महादेवप्रसादेन मया दृष्टस्त्वरुन्धति ॥ २ ॥ [illegible]कानि च सर्वाणि
चीर्णवत्यस्म्यनिन्दिते ॥ अनुज्ञया भगवतो भर्तुः शर्वस्य धीमतः॥३॥ सतीत्वं धर्मचरणं यस्या नित्यमखण्डितम् ॥ [illegible]नां विधिस्तस्याः
पुराणैः परिकीर्तितः ॥ ४ ॥ दानोपवासपुण्यानि सुकृतान्यप्यरुन्धति ॥ निष्फलान्यसतीनां हि पुण्यकानि तथ[illegible] ॥ ५ ॥ या वञ्चयन्ति
भर्तारं योनिदुष्टाश्च याः स्त्रियः ॥ योनिदोषात्पुण्यफलं नाश्नन्ति निरयङ्गमाः ॥ ६ ॥ साध्व्यो जगद्धारयन्ति सुशीलाः पतिदेवताः ॥ अनन्या
धर्मनित्याश्च सतीपन्थानमाश्रिताः ॥ ७ ॥ अवाग्दुष्टाः शौचयुक्ता धृतिमत्यः शुभव्रताः ॥ सततं साधुवादिन्यो धारयन्ति जगत्खलु ॥ ८ ॥

मपि विस्तरात् ॥ १ ॥ सर्वज्ञेति ॥ आदिष्टे उपदिष्टो भर्त्रेत्यर्थात् दृष्टो ज्ञातश्च ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अखण्डितम् ईप्सितं भवेत ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥

॥ ९ ॥ १० ॥ पुरातने वरे ॥ ११ ॥ हे सत्ये अरुन्धति ॥ १२ ॥ १३॥ असती मुत्वा सती विषमाना ॥ १४ ॥ १५ ॥ कौतूहलम् आश्चर्य शोकम् ॥ १६ ॥ १७॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ औदुम्बर ताम्रमयम् ॥ २० ॥ सिच्य सिक्त्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ व्रताङ्गनिपमानाह—अयत्नेत्यादिना ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पादुकार्थं

व्याधित पतितो वापि दीनो वापि कथंचन ॥ न त्यक्तव्य स्त्रिया भर्ता धर्म एष सनातन ॥ ९॥ अकार्यकारिण वापि पतित वापि निर्गुणम् ॥ स्त्री पतिं तारयत्येव तथाऽऽत्मानं शुभानने ॥ १० ॥ योनिदुष्टस्त्रियो नास्ति प्रायश्चित्त हतेव सा ॥ वाग्दुष्टे विहित सद्भि प्रायश्चित्त पुरातने ॥ ११॥ भर्तुश्छन्देन कर्तव्य व्रतक सर्वदा स्त्रिया ॥ उपवासोऽपि वा सत्ये काङ्क्षन्त्या सुकृतां गतिम् ॥ १२॥ कल्पान्तरसहस्रेषु न स्त्री सा लभते गतिम् ॥ तिर्यग्योनिसहस्रेषु पच्यते योनिविभ्रमात् ॥ १३॥ यदि सा नाम मानुष्य स्त्री लभेदसती सती ॥ चण्डालयोनौ दुर्मेधा जायते कुकुराशना ॥ १४ ॥ भर्ता देव सदा स्त्रीणां सन्निर्दिष्टस्तपोधने ॥ यस्या हि तुष्यते भर्ता सा सती धर्मचारिणी ॥ १५॥ कौतूहलरतानां तु स्त्रीणां लोको न शोभन ॥ भर्तर्येव मनो यासां सद्भावेन व्यवस्थितम् ॥ १६॥ कर्मणा मनसा वाचा पतिं नातिचरन्ति या ॥ तासां पुण्यफल सौम्ये पुण्यके समुदाहृतम् ॥ १७॥ पुण्यकानां विधिं कृत्स्न स्वर्लोकप्रतिशोभने ॥ निबोध सह सर्वाभिर्दृष्टो यस्तपसा मया ॥ १८ ॥ स्नात्वा स्त्री प्रातरुत्थाय पतिं विनापयेत्सती ॥ उपवासार्थमथ वा व्रतकार्यं धृतव्रते ॥ १९ ॥ श्वशुराभ्यां च चरणौ सतत सत्तमस्य च ॥ अहायोदुम्बर पात्र सकुश सा क्षत तया ॥ २० ॥ गोशृङ्ग दक्षिण सिच्य प्रतिगृह्णीत तज्जलम् ॥ ततो भर्तुं सती दद्यात्स्नातस्य प्रयतस्य च ॥ २१ ॥ आत्मनोऽपि निषेक्तव्य ततः शिरसि तज्जलम् ॥ त्रैलोक्यसर्वतीर्थेषु स्नानमेतदुदाहृतम् ॥ २२ ॥ उपवासेषु कर्तव्यमेतद्धि व्रतकेषु च ॥ स्नानमेतद्धि सामान्य स्त्रीणां पुंसां च भाविनि ॥ २३ ॥ अरुन्धति मया दृष्ट तपसा हतेजसा ॥ अशल्यविद्ध शयनमासन च तथाविधम् ॥ २४॥ स्वय प्रक्षालन चापि पादयोरनुशब्दितम् ॥ अश्रुप्रपातो रोपश्च कलहश्च कृत सति ॥ उपवासाद्व्रताद्वाऽपि सद्यो भ्रंशयति स्त्रिय ॥ २५॥ शुक्लमेव सदा वास प्रशस्त चन्द्रसम्भने ॥ अन्तर्वासोऽपर चैव उपवासे व्रते तथा ॥ २६ ॥ पादुकार्थं तृणे कार्यं सर्वदा व्रतके सति ॥ उपवासेऽपि च विधिरेष एव प्रवर्तित ॥ २७॥ अञ्जन रोचन चापि गन्धान्सुमनसस्तथा ॥ व्रतके चोपवासे च नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ २८॥ दन्तकाष्ठ शिर स्नानमुद्वर्तनमथापि वा ॥ विवर्जित मृदा सर्वं शौचार्थं तु विधीयते ॥ २९ ॥ विल्वामृतफलैर्नित्य श्रीफलैश्च समाचरेत् ॥ प्रक्षालन वै शिरस सदाऽमृन्मिश्रितैर्जलै ॥ ३०॥

तृणैर्वेत्रादिभि पादत्राण कर्तव्य न तु चर्ममयीमित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अमृता हरीतकी आमलकी वा । श्रीफलै पक्वबिल्वफलै अमृन्मिश्रैरिति च्छेद ॥ ३० ॥

अभ्यञ्जनं कल्कस्नानम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामष्टसप्ततिमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥ छ ॥

अथैकोनाशीतितमे ह्यध्यायेऽत्र निरूप्यते । नित्यशेषे विधिर्यश्च काम्यानां परमो विधिः॥ १ ॥ विधिनेति ॥ चरेद्व्रतमिति शेषः ॥ १ ॥ २ ॥ या निमन्त्रिता एकादश स्त्रियः ताः सर्वा अद्भिः साकम् आचार्याय दद्यात् संनिहितत्वात् ।[1] निष्क्रयो देयः पूर्वं भर्तृभ्यः क्रीत्वा आचार्याय देयास्ततः आचार्यान्निष्क्रयेण गृहीतास्तद्भर्तृभ्यः प्रदद्यादि

शिरसोऽभ्यञ्जनं सौम्ये नैव तावत्प्रशस्यते ॥ न पादयोर्न गात्रस्य स्नेहेनेति स्थितिः स्मृता ॥ ३१ ॥ गोयानमुष्ट्रयानं च खरयानं च वर्जितम्॥ नग्नस्नानं च सततं व्रते चाप्युपवासके ॥ ३२ ॥ नदीजलं प्रस्रवजं प्रशस्तं सोमनन्दिनि ॥ शुभे तडागे वाप्यादौ विस्तीर्णे जलजायुते ॥३३॥ गत्वा स्नानं प्रशस्तं तु सदैव खलु सर्वथा ॥ अलाभे त्ववरुद्धा स्त्री घटस्नानं समाचरेत् ॥ ३४ ॥ नवैश्च कुम्भैः स्नातव्यं विधिरेष पुरातनः ॥ स्नानं च कार्यं शिरसा तपःफलमवाप्नुयात् ॥ ३५ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणेऽष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ॥ ७८ ॥ ॥छ॥ ॥ उमोवाच ॥ ॥ विधिनैतेन कृत्स्नेन स्त्री सदा भर्तृदेवता ॥ चरेत्संवत्सरं दान्ता षण्मासान्मासमेव च ॥ १ ॥ स्त्रियो ह्यावाहयेत्साध्वीरेकादश समाधिना ॥ स्वयं चैव विधिर्दृष्टो व्रतकानां मया शुभः ॥ २ ॥ अद्भिर्दद्यात्सतीः सर्वा या मूलव्रतिनी भवेत् ॥ तासां तु निष्क्रयो देयः कालदेशानुरूपतः ॥ ३ ॥ ततो मासान्तशुक्लस्य तिथौ च नवमी तथा ॥ आराधयित्वा कर्तव्यं व्रतकस्यापवर्जनम् ॥ ४ ॥ उपवासमहोरात्र व्रतकं चापि निश्चितम् ॥ आदौ चान्ते च कुर्वीत व्रतकस्यापि सिद्धये ॥ ५ ॥ क्षुरकर्म ततो भर्तुरात्मनश्चैव कारयेत् ॥ उत्सादनं च स्नानं च तस्मिन्नहनि संस्मृतम् ॥ ६ ॥ ततो विवाहवत्स्नानं विहितं पुण्यके शुभे ॥ मण्डनं चैव विहितं माल्यधारणमेव च ॥ ७ ॥ कुम्भैस्तु स्नाप्यमानेमं साध्वी मन्त्रमुदीरयेत्॥ भर्तुः पादौ नमस्कृत्य मनसा वाऽथ वा गिरा॥८॥ आपो देव्य ऋषीण विश्वधात्र्यो दिव्या मदन्त्यो याः शङ्करा धर्मधात्र्यः ॥ हिरण्यवर्णाः पावकाः शिवतमेन रसेन श्रेयसो मां जुषन्तु ॥ ९ ॥

त्यर्थः ॥ ३॥ अपवर्जनं समापनम् ॥ ४ ॥ ५॥ व्रतकम् उद्दिश्येति शेषः । आत्मनश्च केशवर्जं नखमात्रनिकृन्तनम् । "सर्वान् केशान्समुद्धृत्य छेदयेदङ्गुलद्वयम् । एव मेव हि नारीणां वपनं सर्वदा स्मृतम्॥" इति स्मृत्युक्तप्रकारेण वा[2] क्षुरकर्म॥६॥७॥इमं वक्ष्यमाणम्॥८॥ऋषीणां देव्यः जनयित्र्यः यासु जातः कश्यप इति लिङ्गात्।दिवि भवाः आदित्यलोकावस्थानात् मदन्त्यो यज्ञे मदन्तीसंज्ञाःशङ्कराः सुखकरा यतो धर्मस्य धात्र्यःपोषका हिरण्यवर्णाः निर्मलाः पावकाः शोधकाः रसेन निजगुणेन जुषन्तु प्रीणयन्तु ॥९॥

॥ १० ॥ पौराणान्म मनाह–शुभति ॥ शुभा कल्याणकरी भर्तुर्भवेयमिति सवत्र सवन्धनीयम् । अप्यया अक्षीणा धनादिभिः । यदाह याज्ञवल्क्य । "सुयतोपस्करा दक्षा हृष्टा व्ययपराङ्मुखी ।" इति परेण परेहेनोदास्या तत्येति नीचकर्मापि कर्तुं योग्या भवेयम् । यथोक्तम् । "कार्येषु दासी शयनेषु रम्भा" इत्यादि । अन्यत्र रूपवती कुचाऽपि भर्तुरागमा स्याम् ॥ ११ ॥ अपि उपरि सर्वमहस्ता अन्नदानादा मुक्तहस्ता ॥ १२ ॥ मनोविरागः अन्योन्यमनुरक्तवा ॥ १३ ॥ विश्वस्य रूप स्वरूप विश्वमि

अपामेप स्मृतो मन्त्र सर्वत्रान्यत्र मे शृणु ॥ मन्त्रा पुराणविदिता स्त्रीणां सर्वाङ्गशोभने ॥ १० ॥शुभाव्यया गुणिनी युक्तधर्मा भर्त्रा साक मम दास्या वरेण ॥ मा कर्मणा मनसा वापि वाचा भर्तुर्भवेयं रूपती स्यां वशाङ्गा ॥ ११ ॥ सपत्नीनामधि नित्य भवेयं सपुत्रा स्यां सुभगा चारु रूपा ॥ सपन्नहस्ता गुणवादिनी च सर्वात्मना स्यां मा दरिद्रा भवेयम् ॥ १२ ॥ पतिश्च मे स्यात्सुमुखो मत्प्रतीक्षो नित्य मद्भक्तः स्यान्मन्मति मेत्रतिश्च ॥ प्रीतिश्च नो स्याच्चक्रवाकानुरूपा मनोविरागो न भवेत्साधुवत्स्यात् ॥ १३ ॥ लोकान्साध्वीनामुत्तमानां व्रजेय याभि सर्वं धार्यते विश्वरूपम् ॥ उभे कुले या शुभा पावयन्ति पितुर्भर्तुश्च पतिभक्त्योर्जिताश्च ॥१४॥ भूमिर्वायुर्जलमाकाशमग्निरन्तः क्षेत्रज्ञ प्रकृतियों महांश्च ॥ अहङ्कारश्च मम साक्ष्ये नियुक्ताः स्मरेयुम निश्चय च व्रत च ॥ १५ ॥ येरारब्धो देहिनां भौतिकोऽय विधि सत्त्वाद्यैर्भूतयुक्तैः सबीजैः॥ सन्त्वेते मे साक्षिण सर्वसस्या व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्यम् ॥१६॥ चन्द्रादित्यौ पुण्यसाक्षी यमश्च दिश सर्वा दश चात्मा च मेयम् ॥ सन्त्वेते वै साक्षिण सर्वसस्या व्रते चास्मिन्निश्चये चापि नित्ये ॥१७॥ मन्त्रैरेते पुराणोक्तै सर्वद्रव्याभिमन्त्रणम् ॥ व्रतचर्यात्प्रभृति वै पुराणे समुदाहृतम् ॥ १८ ॥ स्नात्वाऽथ वाससी दद्याद्व्रतं कर्त्यं स्वयं शुभे ॥ अयात्मकर्तित न स्याच्छुभे विभेन केनचित् ॥ १९ ॥ वासोऽन्यदेव दद्याच्च श्वेतं सुरय नव शुचि॥ स्वकर्तित च सूत्र तु वाससा तेन मिश्रयेत् ॥ २० ॥ ततो द्विज शुचि दान्त ज्ञानविज्ञानकोविदम्॥ भोजयेच्च यथाशक्त्या सह भर्त्रा सुमध्यमे॥२१॥ब्राह्मणस्यापि दातव्य वासोयुग्म महातपे॥शय्यासन गृह धान्य दास दासीं तथैव च ॥२२॥अलंकारः शक्तितश्च रत्नपर्वत एव च ॥ सर्वधान्यसमुन्मिश्रस्तिलैश्च सविशेषतः॥२३॥वासोभिश्च प्रतिच्छन्नो नानावर्णैररुन्धति॥ हस्त्यश्वावचयश्चैव देया गौरेव च ध्रुवम् ॥२४॥

स्यप ॥ १४ ॥ भूमिरिति ॥ भूम्याद्यभिमानिन्यो देवताः मत्र च निश्चय भक्तिं च स्मरेयु ॥ १५ ॥ विधिर्विध्यर्थो देहः परारब्धा भूतयुक्तैर्जरायुजादिसंबन्धै सत्त्वादभि मानिदेवैः सर्वीजैस्वदनाणिकर्मप्रयोजितै ॥ १६ ॥ आत्मा मनः ॥ १७ ॥ व्रतचर्यात् व्रतारम्भात् प्रभृति व्रतपक्षमेव कार्यमित्यर्थ ॥ १८ ॥ कर्त्य कर्तनादिना सम्पाद्य । शुभे ? अरुन्धति ॥१९॥२०॥२१॥ महातपे तपस्विनि ॥२२॥२३॥सवि समवे हस्त्यश्वादीनाम् अवचय समूहो दातव्य । अन्यथा गौरेव देया देयैवेत्यन्वय ॥२४॥

प्रतिमाम् उमामहेश्वरयोः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ शिलां शिलामयीं प्रतिमां दध्यादिभिः पञ्चामृतस्नानादिना पूजयेदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९॥ न देयं भर्तुश्छन्देन विना ॥ ३० ॥ कूर्चः मयूरपुच्छमुष्टिः कुशमुष्टिरित्यासनमित्यर्थः । अजिनम् आसनार्थं कूर्चसाहचर्यात् । कृष्णाजिनं तु प्रावरणार्थम् ॥ ३१ ॥ पुरोऽधिका अग्रगण्या ॥ ३२॥ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ एतद्व्रतकरः व्रतेन क्रियत इति व्रतप्रसाद्यः । प्रियार्थं पट्टमहिषीत्वार्थम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ व्रतकं व्रतोपकरणं द्रव्यं विभज्य देयमि

लवणप्रतिमां दद्यान्नवनीतस्य चापराम् ॥ गुडस्य मधुनश्चैव सुवर्णस्य च शोभनाम् ॥ २५ ॥ तथैव सर्वगन्धानां रसानां पृथगेव च ॥ तथा सुम
नसां दद्याद्रौप्यस्यौदुम्बरस्य च ॥२६॥ फलानां चैव सर्वेषां वाससामपि नन्दिनि ॥ चित्रप्रतिकृतिं चैव काष्ठस्य प्रतिमां तथा ॥ २७ ॥ शिलां
प्रतिकृतिं चैव दध्नोऽथ पयसस्तथा ॥ सर्पिषा दूर्वया चैव या चान्यामप्यभीप्सति ॥ २८ ॥ कालदेशानुरूपं च देयं विभवतः सति ॥ अल्पं वा
बहुलं वापि भर्तुश्छन्देन सर्वदा ॥ २९ ॥ तिलपात्रं प्रदातव्यं न देयं ननु शोभने ॥ गौस्त्ववश्यं प्रदातव्या कपिला कांस्यमेव च ॥ ३० ॥
कृष्णाजिनं च सुभगे सतिलं वाससाऽन्वितम् ॥ आदर्शश्चैव कूर्चश्च तथाऽजिनमनिन्दिते ॥३१॥ एतद्दत्त्वा सर्वकामानाप्नोति वरवर्णिनि ॥ पुरोऽ
धिका पुत्रवती सुभगा रूपभागिनी ॥३२॥ मृष्टहस्ता धनाढ्या च स्त्री भवत्यमलेक्षणा ॥ इच्छया लभते चैव कन्या रूपगुणान्विताः ॥३३॥
भवन्ति सुभगाश्चार्यास्तथैव च पुरोऽधिकाः ॥ पुत्रवत्यो धनाढ्याश्च शीलवत्यश्च नित्यदा ॥ ३४ ॥ अरुन्धति कृतं ह्येतन्मयैव प्रथमं यतः ॥
उमाव्रतकमित्येव ख्यातमत्र महीतले ॥ ३५ ॥ एतदेवोत्तमं स्त्रीणां व्रतं तस्मात्समाचरेत् ॥ सर्वकामानवाप्नोति दत्त्वैवैतदनिन्दिते ॥ ३६ ॥ एत
द्व्रतकरो ह्येव देवदेवो वृषध्वजः ॥ पुराऽभिषिक्तवान्सौम्ये प्रियार्थं मम सर्वकृत् ॥ ३७ ॥ व्रतकस्यावसानेऽथ देयं भोज्यं च नित्यदा ॥ स्त्रीणां
कामाः प्रदेयाश्च सदृशाः कालदेशयोः ॥३८॥ एकैकस्य प्रदातव्यं व्रतकं वरवर्णिनि ॥ छन्दतो ब्राह्मणानां तु देयमन्न[illegible]म् ॥३९॥ पायसं
तत्र दातव्यं व्रतके नान्यदिष्यते ॥ नात्र प्राणिवधः कार्यः पुराणे नियता श्रुतिः ॥४०॥ अथ द्वितीयं वक्ष्यामि व्रत[illegible]सुव्रते ॥ महादेवप्रसा
देन दृष्टवत्यस्मि यच्छुभे ॥ ४१ ॥ सर्वाः पुत्रफला नार्यः सद्भिरेतदुदाहृतम् ॥ तस्मादन्विष्यतीं दद्यात्सपुत्रकरका[illegible]शुभे ॥ ४२ ॥ ज्येष्ठाषाढौ
शुभौ मासौ पुरोक्तं विधिमाचरेत् ॥ अथवा ज्येष्ठमेवैकमाषाढं वा समाचरेत् ॥ ४३ ॥

त्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अन्विष्यती पुत्रकामनां करकान् नासिकान्वितान् अल्पघटान् सपुत्रेति विशेषणं तदर्थिनीभिर्देयान् ॥४२॥ दानकालमाह—ज्येष्ठेति ॥ पुरोक्तं गोशृङ्गसेवनादि ॥ ४३ ॥

॥ ४९ ॥ अपत्याख्यानयो
प्रकारान्तरमाह—यज्ञोपवीतमिति ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७ ॥४८॥ प्रकारान्तरमाह—यज्ञोपवीतमिति ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कौमुद्यां कार्तिक्यां
फाणितं शर्करोदकं पानकाख्यम् ॥ ४४ ॥ सर्पिष इत्यादीनां पृथग्ग्रहणात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥४७ ॥४८॥ ॥ ५७ ॥ मरणमल्पा
गेन यत्पूर्वं दानमुक्तं तत्पुत्रापत्यकामा पुनर्वसुपुष्यादेर्योगेन दद्यात् एवं कन्याकामा मीनलग्ने रोहिण्यादेर्योगे करकादि दद्यात् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ कौमुद्यां कार्तिक्यां
पौर्णमास्यां संस्थाप्य समाप्य ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ नारीपाभ्य द्विदल तथा फल च द्विदलभेवेत्यर्थः ॥५४॥५५॥५६ ॥ वार्ताकानि वृन्ताकानि ॥ ५७ ॥ मरणमल्पा

सर्पिष पयसश्चैव दध्नोऽथ मधुनोऽनघे ॥ जलस्य
ततो मासद्वये पूर्णे मासे वा वरवर्णिनि ॥ सपुत्रकरकान्दद्यात्फाणितप्रतिपूरितान् ॥ ४४ ॥ सपुत्रकरकान्दद्याद्यावन्तो मनस प्रिया ॥ ४६ ॥
च तथा दद्यात्पूरयित्वा शशिप्रभे ॥ ४५ ॥ एकस्मै ज्ञानवृद्धाय सुव्रताय जितात्मने ॥ सपुत्रकरकान्दद्याद्यावन्तो मनस प्रिया ॥ ४६ ॥
इच्छेत स्त्री दुहितर स्त्रीणां कामकरं तत ॥ किंचिद्द्रव्य सुताकामात्सुतां प्राप्नोत्यसशय ॥४७॥ गोर्वाऽथ काञ्चन वाऽपि दक्षिणा चैव शस्यते ॥
विप्रस्याच्छादनं देयमवश्य तु शुचिस्मिते ॥ ४८ ॥ यज्ञोपवीत व्रतके दद्यान्नारी शुचिव्रता ॥ सपुत्रकरकाणां तु विधिरुक्तो विपश्चिता ॥ ४९ ॥
अपत्याख्यानयोगेन ब्राह्मणेभ्य शुचिव्रता ॥ संवत्सर सुसंपूर्णं व्रतधर्मानुपालिनी ॥ ५० ॥ करकानपि दद्याच्च पूर्णे सवत्सरे शुभे ॥ अनुज्ञया
सदा भर्तु सत्यवादिन्यरुन्धति ॥ ५१ ॥ सुवर्णसूत्र विप्राय कौमुद्यां दातुमर्हति ॥ यज्ञोपवीत विप्रस्य व्रत संस्थाप्य कामिकम् ॥ ५२॥ यज्ञो
पवीत करकं दक्षिणां च स्वशक्तित ॥ प्रयच्छन्ती सती स्त्रीभ्य सर्वान्कामान्समश्नुते ॥५३॥ नव न भक्षयेत्किंचिन्नारी धान्यमयो फलम् ॥ पु
प्याणि नोपयुञ्जीत यावदेवं समाचरेत् ॥ ५४ ॥ एकभक्तेन धर्मज्ञे पुण्यकं कर्तुमर्हति ॥ ब्राह्मणाय तथा देय भर्तुश्च तदनन्तरम् ॥ ५५॥ एव
संवत्सरं कृत्वा सुभगा रूपशालिनी ॥ भवत्यविधवा चैव स्त्री धनस्य तथेश्वरी ॥ ५६ ॥ वार्ताकानि न खादेद्या स्त्री पूर्णं परिवत्सरम् ॥ न सा
पुत्रविनाशं हि पश्यतीत्यवगम्यताम् ॥ ५७॥ शशाक मृगमांसं वा नित्यमेव विवर्जयेत् ॥ नाप्नोति मरण नारी प्राप्नोति पतिदेवताम् ॥ ५८ ॥
अलाबु वर्जयेन्नारी तथैवोत्पादिकामपि ॥ अलाबु काञ्चनीं दद्याद्या भर्तु सुखमिच्छति ॥ ५९ ॥ पूर्णे सवत्सरे दद्यादेकैकं शाकमाहृता ॥ भ र
क्षिणं पुत्रवती भवत्येका पुरोधिका ॥ ६० ॥ स्वय प्रक्षालयाना स्त्री स्वपादावेवमादित ॥ प्रतिष्ठां लभते नित्यमुद्वेगं नाधिगच्छति ॥ ६१ ॥
दिवा या सूर्यपूतेन वर्तयेत्स्त्री पतिव्रता ॥ एकं सवत्सरं पूर्णं रात्रावन्नं विवर्जयेत् ॥ ६२ ॥

पुष्पम्। पतिदेवतां पातिव्रत्यम् ॥ ५८ ॥ अलाबु तुम्बीफलम् । उत्पादिकाम् उपोदकीं 'पोई' इति प्रसिद्धाम् ॥ ५९ ॥६०॥ प्रक्षालयाना प्रक्षालयन्ती ॥ ६१ ॥ व्रतां
तरमाह—दिवेति ॥ दिनैकभोजिनी ॥ ६२ ॥

सपत्न्यः सपत्नीः । अधितिष्ठति आक्रम्य तिष्ठति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ व्रतान्तरमाह—या तथेति ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ यावकं सगुडघृतं गोधूमान्नम्
॥ ७० ॥ व्रतान्तरमाह । अदृष्ट्वेति ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ ७९ ॥ अथाशीति

सा जीवपुत्रा सुभगा भवत्यमरवर्णिनि ॥ अधितिष्ठति सर्वांश्च सपत्न्यो नात्र संशयः ॥ ६३ ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं सूर्यमुत्तमम् ॥ ब्राह्म
णायाभिरूपाय दरिद्राय यशस्विने ॥ ६४ ॥ फलानि वाथ पुष्पाणि भक्ष्याण्यपि च सुव्रता ॥ दद्यादनस्तमितके चरितव्रतका तथा ॥ ६५ ॥
या तथाऽस्तमिते सूर्ये भुङ्क्ते स्त्री नियता सती ॥ चन्द्रनक्षत्रपूतानि भोज्यानि वरवर्णिनि ॥ ६६ ॥ सा दद्यात्काञ्चनं चन्द्रं नक्षत्राणि ग्रहानपि ॥
अभिरूपाय विप्राय वासश्च लवणान्वितम् ॥६७॥ चन्द्रशीतलगात्री सा भवत्यमरवर्णिनि ॥ सुभगा दर्शनीया च पुत्रवत्यपि भाविनी ॥ ६८॥
पौर्णमास्यां तु सततं प्राप्ते सोमोदयेऽङ्गना ॥ अर्घं दद्यात्सुमनसां साक्षतं सकुशं तथा ॥ ६९ ॥ यावकं च बलिं दद्याद्दध्ना च सह संयुतम् ॥
एवं या कुरुते नित्यं सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥ ७० ॥ अदृष्ट्वा या तु नाश्नाति सूर्यं नारी पतिव्रता ॥ दुर्दिने वाऽथवा व्यभ्रे सेष्टान्कामानवाप्नुयात्॥
॥ ७१ ॥ काञ्चनं शक्तितो दद्यात्सा विप्राय मनस्विनी ॥ सुभगा दर्शनीया च भवत्यमरवर्णिनी ॥ ७२ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे
विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकथनं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥ ॥ भगवत्युवाच ॥ निर्वेष्टव्यं शरीरं यैर्व्रतकैः पुण्यकैरपि ॥ अरु
न्धति प्रवक्ष्यामि सहेताभिर्वरेण तु ॥ १ ॥ कृष्णाष्टमीं या क्षिपति स्याद्वा मूलफलाशिनी ॥ ब्राह्मणायैकमशनं स्वं दत्त्वा भर्तृदेवता ॥२॥ शुक्लव
स्त्रा शुभाचारा गुरुदैवतपूजका ॥ एवं संवत्सरं कृत्वा ततो दद्याद्द्विजातये ॥ ३ ॥ गोवालरज्जुसुकृतं चामरं च ध्वजं तथा ॥ दक्षिणापूर्णमिष्टान्नं
शक्त्या वापि शुचिव्रते ॥ ४ ॥ ऊर्मिवन्तः स्वरालाग्राः श्रोणिदेशावलम्बिनः ॥ तस्या भवन्ति केशास्तु भक्तिमत्या हि ॥५॥ शिरो निर्वे
ष्टुकामा तु गोमयेन शिरः सती॥ प्रक्षालयेन्मलं धात्र्या बिल्वेन श्रीफलेन च ॥६॥ गोमूत्रं च सदा प्राश्येच्छिरःस्नानं च त्॥कृष्णां चतुर्दशीं
त्वेतत्कर्तव्यं वरवर्णिनि॥७॥भवत्यविधवा चैव सुभगा विज्वरा तथा॥शिरोरोगैर्नैव चास्याः शरीरमभितप्यते॥८॥दश् ललाटं या काङ्क्षति स्त्री
शुचिस्मिते॥तिथिं प्रतिपदं नित्यं सा क्षिपेदेकभोजना॥९॥पयसा च तथाऽश्नीयाद्यावत्संवत्सरो गतः॥ ब्राह्मणाय ततो दद्यात्पटं रूप्यमयं शुभम्॥१०॥

तमेऽध्यायेऽमुष्मिन्प्रोक्तानि कामतः ॥ अङ्गनिर्वेशहेतूनि व्रतकानि शुभान्यलम् ॥ १ ॥ निर्वेष्टव्यमिति ॥ परसुखप्रातियोग्यं कर्तव्यम् ॥ १ ॥ क्षिपति उपोषणेन नयति॥ २॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ऊर्मिमन्तः सर्पसर्पणतुल्याः।स्वरालाग्राः सुतरां कुटिलाग्राः ॥ ५ ॥ धात्र्या आमलक्या बिल्वेन श्रीफलेन समं कृत्वा तेन शिरः प्रक्षालयेत्॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥पयसा

सहाभीपादोदन प॰ श्रीभि शिरोदेशे मंक्तीय रूप्यमय स्वर्णमयम् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ मापाणां सुवर्णमापाणाम् ॥१३॥ १४ ॥१५॥तिलगुल्म तिलस्तोमम् । अनन्तरेत्यप्यवहितपूर्वदिने उपोष्येत्यर्थः । एष यावद्यान्योत्सत्ति कर्तव्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥२३॥भक्तद्वयमपि नाभीपादुपवसे

ललाटं रूपसम्पन्नमाप्नोति स्त्री सुमध्यमा ॥ सतत स्त्री द्वितीयायां भ्रुवोरिच्छेत्सुरूपताम् ॥ ११ ॥ अनन्तरोपवासेन शाकभक्ताशना सती ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे ब्राह्मण स्वस्ति वाचयेत् ॥१२॥ फले परिणते सोम्यैर्माषाणां दक्षिणान्विते ॥ लवणेन च भद्रं ते घृतपात्रेण चानघे ॥१३॥ आत्मनः शोभनौ कर्णाविच्छन्ती स्त्री सुमध्यमा ॥ नक्षत्रे श्रवणे प्राप्ते ध्रुवं भुञ्जीत यावकम् ॥ १४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे कर्णौ दद्याद्धिरण्मयौ ॥ घृते प्रक्षिप्य विप्राय पयसा सहिते शुभे ॥ १५ ॥ नासामिच्छेल्ललाटान्तामव्यङ्गां व्याधिवर्जिताम् ॥ तिलगुल्म सदा सिञ्चेद्यावत्पुष्पोद्भिरक्षित ॥ १६ ॥ अनन्तरोपवासेन सेक्तव्यः सलिलैः सदा ॥ तस्यादवाप्य पुष्पाणि घृते प्रक्षिप्य दापयेत् ॥ १७ ॥ स्वक्षीमवेयमिति या स्त्री काङ्क्षत्य वृतोद्भवे ॥ अनन्तर वै भुञ्जाना पयसाऽथ घृतेन वा ॥१८॥ ततः संवत्सरे पूर्णे पद्मपत्राणि मण्डिता ॥ तथैवोत्पलपत्राणि न्यसेत्क्षीरे शुचिस्मिते ॥ १९ ॥ प्लवमानानि विप्राय ततो दद्यात्सती सति ॥ कृष्णसारसमानाक्षी तद्दत्त्वा भवति स्म वै ॥ २० ॥ इच्छेद्दोष्ठौ चारुरूपौ या स्त्री धर्मगुणान्विता ॥ सा मृन्मयेन तु पिबेदुदक वत्सर सती ॥ २१॥ अयाचितेन भुञ्जीत नवम्यां धर्मभागिनी ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे विद्रुमं दातुम र्हति ॥ २२ ॥ तेन विम्बफलाभौष्ठी स्त्री भवत्येव शोभने ॥ सुभगाऽथ वपु पुत्रधनाढ्या गोमती तथा ॥ २३ ॥ या चारुरूपानिच्छेत दन्तानम रवर्णिनि ॥ शुक्लाष्टमीं न साऽश्नीयाद्भक्तद्वयमनिन्दिता ॥ २४ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याद्रौप्यमयान्सती ॥ दन्तान्प्रक्षिप्य धर्मज्ञे पयस्यतिगुणोदिते ॥ २५ ॥ तेन सा जातिपुष्पाभान्दन्तान्प्राप्नोति सा सती ॥ सौभाग्यमपि चाप्नोति सपुत्रत्वं तथानघे ॥ २६ ॥ सर्वमेव मुख कान्तमिच्छेद्या रुचिरानने ॥ सा पूर्णमास्यां स्नात्वा तु प्राप्य चन्द्रोदये शुभे ॥ २७ ॥ यावकं पयसा सिद्धं दत्त्वा विप्राय भामिनी ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे चन्द्र रूप्यमयं शुभम् ॥ २८॥ पद्मे फुल्ले तु विन्यस्य ब्राह्मणान्स्वस्ति वाचयेत् ॥ पूर्णचन्द्रमुखी तेन दानेन स्त्री शुभा भवेत् ॥ २९ ॥ स्तनावि च्छति या नारी तृणराजफलोपमौ ॥ अयाचित दशम्यां सा नित्यमश्नीत वाग्यता ॥ ३० ॥ संवत्सरे ततः पूर्णे द्वे बिल्वे काञ्चने शुभे ॥ सद क्षिणे ब्राह्मणाय प्रयच्छति धृतात्मने ॥ ३१ ॥ सौभाग्य परमाप्नोति बहुपुत्रांस्तथैव च ॥ सर्वोन्नतौ स्तनौ सा स्त्री त्रिमर्त्यमरवर्णिनि ॥ ३२ ॥

दित्यर्थ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तृणराजस्तालः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

शातोदरत्वं कृशोदरत्वम्॥ ३३॥ ३४॥ ३५॥ ३६॥ ३७॥प्रजापतेश्चतुर्वक्त्रस्य मुखाकारं राशेश्चतुर्दिक्षु मुखाकारं कृत्वेत्यर्थः॥ ३८॥तदाकारस्य प्रजापतिमुखाकारस्य सदृशा कारम्॥ ३९॥ ४०॥ ४१॥ ४२॥ ४३॥ ४४॥ ४५॥ ४६॥ ४७॥ ४८॥ ४९॥ ५०॥मा भवत्वित्यन्वयः॥ ५१॥ पर्यश्नातु उपवसतु अतथ्यमनृतम्॥ ५२॥इति श्रीमहाभारते

शातोदरत्वमिच्छन्ती क्षिपेदेकान्तभोजिनी ॥ पञ्चम्यां तत्र भोक्तव्यमन्नं तोयेन नित्यदा ॥ ३३ ॥ ततः संवत्सरे पूर्णे दद्याज्जातिलतां शुभे ॥ फुल्लां सदक्षिणां धन्ये ब्राह्मणाय धृतात्मने ॥ ३४ ॥ हस्ताविच्छति या नारी रूपयुक्तौ सुमध्यमे ॥ द्वादशीं सा क्षिपत्वेवं शाकैः सर्वैरनिन्दितैः ॥ ३५ ॥ संवत्सरे ततः प्राप्ते रौक्मे पद्मे ददातु सा ॥ ब्राह्मणायाभिरूपाय तथा पद्मद्वयं शुभम् ॥३६॥ श्रोणीं विशालामन्विच्छेत्स्त्री क्षिपत्वेव सुव्रते ॥ त्रयोदशीमेकभक्तमश्नात्वेवमयाचितम् ॥३७॥ ततः संवत्सरे पूर्णे लवणं संप्रयच्छतु ॥ प्रजापतिमुखाकारं कृत्वा तत्र वरानने ॥ ३८ ॥ काञ्चनं चैव दातव्यं तदाकारस्य सर्वदा ॥ अञ्जनेन च धर्मज्ञा शनकैरवचूर्णयेत् ॥३९॥ रत्नानि चैव पूर्णानि वासो रक्तं च दापयेत् ॥ तेन श्रोणी मभिमतां स्त्री सौम्ये प्रतिपद्यते ॥ ४० ॥ मधुरां वाचमिच्छन्ती वर्जयेल्लवणं सती ॥ संवत्सरं वा मासं वा प्रयच्छेल्लवणं ततः ॥४१॥ सदक्षिणं ब्राह्मणाय परं माधुर्यमिच्छती ॥ शुकवाक्याच्छतगुणं भवत्यमरवर्णिनि ॥४२ ॥ गूढगुल्फशिरौ पादाविच्छन्त्या सोमनन्दिनि ॥ षष्ठ्यां षष्ठ्यां वरारोहे भोक्तव्यं सलिलौदनम् ॥ ४३ ॥ अग्निर्वा ब्राह्मणो वाऽपि न स्प्रष्टव्यः पदा सदा ॥ यदा पदा स्पृशेत्तं च वन्देत तपसाऽन्विते ॥ ४४ ॥ पादेन चैव पादौ तु प्रक्षालयितुमर्हति ॥ एतैर्नित्यव्रतैर्युक्ता धर्मज्ञा पतिदेवता ॥४५॥ कूर्मौ रूप्यमयौ दद्याद्ब्राह्मणाय पतिव्रते ॥ तौ वराय ब्राह्मणाय स्थापयित्वा घृतेऽनघे ॥ ४६ ॥ पद्मे चाधोमुखे कृत्वा दद्याद्विप्राय नन्दिनि ॥ रक्तैर्द्रव्यैर्मिश्रयित्वा काञ्चनेनाभ्यलंकृतौ ॥ ४७ ॥ सर्वमेव तु या गात्रमिच्छत्यतिमनोहरम् ॥ त्रिरात्रं पुष्पकाले सा करोतु पतिदेवता ॥ ४८ ॥ कौमुद्यामथवा षष्ठ्यां माघ्यां चाश्व[illegible]ना ॥ मातरं पितरं चैव मन्यते तिथिदैवतम् ॥ ४९ ॥ घृतं च नित्यं विप्रेभ्यो ददातु लवणं तथा ॥ संमार्जनं गृहे चैव करोतु पतिदेवता[illegible] उपलेपनं च धर्मज्ञे बलिकर्म च मानिनि ॥ वाग्दुष्टा चैव मा शुभ्रे भवत्वात्मार्थपण्डिता ॥ ५१ ॥ पर्यश्नातु च सा कश्चिदपि दासं [illegible]नी ॥ बलिं सृजत्वतथ्यं च परित्यजतु भामिनि ॥ ५२ ॥ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि पारिजातहरणे व्रतकविधानेऽशीतितमोऽध्यायः॥८०॥छ॥

उमोवाच ॥ बान्धवान्सगुणानिच्छेदेकभक्तेन नित्यदा ॥ सप्तमीं सप्तमीं नित्यं क्षपेत्स्त्री पतिदेवता ॥ १ ॥

खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकाशीतितमेऽध्याये सौष्ठवं स्वजनस्य च ॥ भवेद्यैर्व्रतैर्यद्यत्तत्तत्स्पष्टं निरूप्यते॥ १॥ बान्धवानिति॥ १॥

॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ स्पगना अभर्जिता सोम्ये हेअकम्पति॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥१४॥१५॥१६॥१७॥१८॥१९॥

ततः संवत्सरं पूर्णं वृक्ष दद्याद्धिरण्मयम् ॥ सदक्षिणं ब्राह्मणाय शुभवन्धुमती भवेत् ॥२॥ करञ्जे दीपकं दद्यात्सदा या प्रमदा वर ॥ पूर्णे संवत्सरे दद्यात्सौवर्णं दीपकं ततः ॥ ३ ॥ रुच्या सा स्त्री भवेद्भर्तुरिष्टा पुत्रवती तथा ॥ सपत्नीनामपि तथा दीपवज्ज्वलते शुभे ॥४॥ या शेपमाजिनी नित्यं नैव च स्यादरुन्तुदा ॥ न च स्याद्यशना सोम्ये नित्यं च पतिदेवता ॥५॥ शौचान्विता च सततं न च रूक्षाभिभाषिणी ॥ श्वश्रूश्वशुरयो नित्यं शुश्रूषाभिरता सती ॥६॥ किं तस्या व्रतकैः कार्यं किं वा स्यादुपवासकैः ॥ या भर्तृदेवता नित्यं सत्यधर्मगुणान्विता ॥७॥ विधवा स्त्री तु या हि स्याद्देवयोगात्सती सति ॥ तस्या वक्ष्यामि यो धर्मः पुराणोक्तः शुभव्यये ॥ ८ ॥ पतिं संकल्पयित्वा सा चित्रस्थं वाऽथ मृन्मयम् ॥ तस्य पूजां सदा कुर्यात्सतां धर्ममनुस्मरेत् ॥ ९ ॥ तत एवाभ्यनुज्ञां सा नित्यं याचेत सुव्रता ॥ व्रतके चोपवासे च भोजने च विशेषतः ॥१०॥ भर्तृलोकान्व्रजत्येव न चेद्व्युच्चरते पतिम् ॥ शाण्डिली सूर्यवद्भाति सततं पतिदेवता ॥११॥ अद्यप्रभृति सर्वेषां देवानां चैव योषितः ॥ द्रक्ष्यन्ति पुण्यकविधिं पौराणो यः सनातनः ॥१२॥ मुनिश्च नारदः कृत्स्नं पौराणं ज्ञास्यते विधिम् ॥ उपवासस्य धर्मात्मा व्रतकानां तथैव च ॥१३॥ अदितिस्तपसेन्द्राणी त्वं च सोमसुते वरे ॥ प्रवर्तने पुण्यकानां व्रतकानां च सर्वदा ॥ १४ ॥ कीर्तनीया सतीनां हि भविष्यथ गुणान्विता ॥ उपवासव्रतविधिं यथावदिह कृत्स्नशः ॥१५॥ प्रादुर्भावेषु सर्वेषु भार्या विष्णोर्महात्मनः ॥ ज्ञास्यन्ति पुण्यकविधिं नित्यमेव सनातनम् ॥१६॥ सविशेष च धर्माणां स्त्रीधर्मेषु प्रशस्यते ॥ पतिभक्तिरदुष्टत्वमवाग्दुष्टत्वमेव च ॥ १७ ॥ ॥ नारद उवाच ॥ ॥ एवमुक्तास्तु ताः साध्व्यो महादेव्या तपोधनाः ॥ जग्मुर्हृष्टा महादेवीं प्रणिपत्य हरप्रियाम् ॥ १८ ॥ अदितिर्व्रतकं चक्रे शृणु यद्धर्मचारिणी ॥ उमाव्रतविधिः सर्वः पूर्वोदि एस्तया कृतः ॥ १९ ॥ पारिजाते निबध्याथ मम दत्तस्तु कश्यपः ॥ अदितिव्रतकं नाम तद्दत्तं सत्यभामया ॥ २० ॥ तदेव व्रतकं वृत्तं सावित्र्या धर्मनित्यया ॥ तैरेव युक्तैः संयुक्तमिदं त्वभ्यधिकं कृतम् ॥२१॥ सन्ध्याकाले तु संप्राप्ते स्थाने स्थाने तथैव च ॥ पूजनं वा नमस्कारो जपश्च द्विगुणः स्मृतः ॥ २२ ॥ सावित्रीव्रतकं कृत्वा तथाऽदित्या व्रतं सती ॥ भर्तुः कुलं पितृकुलमात्मानं चैव तारयेत् ॥ २३ ॥ इन्द्राणी व्रतकं चक्रे तदेवोर्मं यथाविधि ॥ रक्तमभ्यधिकं वासो भोजनं चैव सामिषम् ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ पुन्नः उषितमाषने ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

॥ २५ ॥ आत्मनो गङ्गायाः जले स्वयमाहृते स्वयमुपगते वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तारणं दुःखानां पारणं मनोरथानाम् ॥२९॥ यामरथं नामतः आकाशे अना च्छादिते देशे ॥ ३० ॥ ३१ ॥ धारये धारयन्ती ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ मृष्टहस्ता विशुद्धकरा ॥ ३४॥ मधुना मधुरसेन॥३५॥३६॥ तपसा मत्तपोबलेनातीन्द्रियमपि पुण्य

चतुर्थे दिवसे वाऽपि पुण्यकार्थं विधिः पुनः ॥ अहोरात्रोपवासश्च देयं कुम्भशतं तथा ॥ २५ ॥ गङ्गया व्रतकं दत्तं तदेवोमे यशस्कारि ॥ स्नानम भ्यधिकं त्वत्र प्रत्यूषस्यात्मनो जले ॥२६॥ अन्यस्मिन्वा जले माघशुक्लपक्षे हरिप्रिये ॥ एतद्गङ्गाव्रतं नाम सर्वकामप्रदं स्मृतम् ॥२७॥ सप्त सप्त च सप्ताथ कुलानि हरिवल्लभे ॥ स्त्री तारयति धर्मज्ञा गङ्गाव्रतकचारिणी ॥ २८ ॥ देयं कुम्भसहस्रं तु गङ्गाया व्रतके शुभे ॥ तारणं पारणं चैव तद्व्रत सार्वकामिकम् ॥ २९ ॥ यमभार्या चकाराथ व्रत यामरथं शुभम् ॥ हेमन्ते तत्तु कर्त्तव्यमाकाशे हरिवल्लभे ॥ ३० ॥ इमानि चैव वाक्यानि ब्रूयादाकाशमास्थिता ॥ स्नात्वा शुचिसमाचारा नमस्कृत्य पतिं शुभे ॥ ३१ ॥ चराम्यहं यामरथं हिमं पृष्ठेन धारये ॥ पतिव्रता जीवपुत्रा भवेयं च पुरोऽधिका ॥ ३२ ॥ सपत्नीरधितिष्ठेयं पश्येयं चैव मा यमम् ॥ सभर्तृपुत्रा जीवेयं चिरं च सुखमेव च॥३३॥ पतिलोकं च गच्छेयं भवेयं नन्दिनी तथा ॥ सुचेला मृष्टहस्ता च स्वजनेष्टा गुणान्विता॥३४॥ एवं कृत्वा ततो विप्रं मधुना स्वस्ति वाचयेत् ॥ तिलैरपि तथा कृष्णैः पाय सेन तु भोजयेत् ॥ ३५ ॥ एवं व्रतानि देवीभिः कृतान्यमरवर्णिनि ॥ महादेव्या पुरोक्तानि रुद्रपत्न्या हरिप्रिये ॥३६॥ अहं ब्रवीमि तपसा मदी येन समन्विता ॥ सर्वा द्रक्ष्यथ गुण्यानि व्रतकानि तथैव च ॥३७॥ पौराणान्युमया देव्या यानि दृष्टानि वै पुरा ॥ कल्याणगुणयुक्तानि पावनानि शुभानि च ॥ ३८ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुक्मिणी व्रतकं चक्रे दृष्ट्वा व्रतकविस्तरम् ॥ उमाया वरदानेन दृष्ट्वा दिव्येन चक्षुपा ॥ ३९ ॥ उमा व्रतेषु सर्वेषु वृषदानं तथाधिकम्॥ रत्नमालाप्रदानं च यथाऽन्नं सार्वकामिकम् ॥ ४० ॥ तथा जाम्बवती चक्रे पुरोमाव्रत[illegible] यथा [illegible] ॥ ददावभ्य धिकं सा तु रत्नवृक्षं मनोहरम् ॥४१॥ सत्या ददौ तथैवाथ पुरोमाव्रतकं तथा ॥ पीतमभ्यधिकं वासस्तया दत्तमुमा[illegible] ४२ ॥ रोहिण्याऽथ च फाल्गुन्या मघया च पुरातने ॥ व्रतानि खलु दत्तानि बहूनि कुलवर्द्धने ॥४३॥ ददौ शतभिषा चैव व्रतकं पुण्[illegible] ॥ येन नक्षत्रमुख्यत्वं जगाम कुरुनन्दन॥४४॥इतिश्रीम०खि०ह०वि०पारिजातहरणे उमाव्रतकथनसमाप्तिः पारिजातहरणकथनसमाप्तिर्नाम चकाशीतितमोऽध्यायः॥८१॥

फलं द्रक्ष्यथ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पारिजातहरणे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ समाप्तं चेदं हरिवंशस्य पूर्वार्धम् ॥ ॥

इयपिर नार्शीतितमे ध्याये वध्यते कत ॥ पञ्चपुरस्थनिकुम्भस्य कथोपक्रमविस्तरः ॥ १ ॥ अथ उत्तरार्धकथा निरूप्यते ॥ वैशम्पायनेति ॥ १ ॥ २ ॥ ३॥४॥५॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ मृगालोऽपि नृपविशेष साहचर्यात् ॥ ८ ॥९ ॥१०॥ नन असुरा तेपु नाक्षीलतबन्तः ॥११॥१२॥ अपचितिं रुद्रद्रोहेण आनृण्यम् ॥१३॥असूय

जनमेजय उवाच ॥ वैशम्पायन धर्मज्ञ व्यासशिष्य तपोधन ॥ पारिजातस्य हरणे षट्पुर परिकीर्तितम् ॥ १ ॥ निवासोऽसुरमुख्यानां दारुणानां तपोधन ॥ तेषां वध मुनिश्रेष्ठ कीर्तयस्वान्धकस्य च ॥२॥ वैशम्पायन उवाच ॥ त्रिपुरे निहते वीरे रुद्रेणाक्लिष्टकर्मणा ॥तत्र प्रधाना बहवो बभू वुरसुरोत्तमा ॥३॥ शराग्निना न दग्धास्ते रुद्रेण त्रिपुरालया ॥ षष्टि शतसहस्राणि न न्यूनान्यधिकानि च ॥४॥ ते ज्ञातिवधसंतप्ताश्चक्रुर्वीरा पुरा तपः ॥ जम्बूमार्गे सतामिष्टे महर्षिगणसेविते ॥ ५ ॥ आदित्याऽभिमुखा वीरा सहस्राणां शत समा ॥ वायुभक्षा नृपश्रेष्ठ स्तुवन्त पद्मसम वम् ॥ ६ ॥ तेषामुदुम्बर राजन्गण एक समाश्रित ॥ वृक्ष तत्रावसन्वीरास्ते कुर्वन्तो महत्तप ॥ ७ ॥ कपित्थवृक्षमाश्रित्य केचित्तत्रोपिता पुरा ॥ सृगालवाटीस्त्वपरे चेरुरुग्र तथा तप ॥८॥ वटमूले तथा चेरुस्तप कौरवनन्दन ॥ अधीयन्तो पर ब्रह्म वट गत्वाऽसुरात्मजा ॥९॥ तेषां तुष्ट प्रजाकर्ता नरदेवपितामहः ॥ वर दातु सुरश्रेष्ठ प्राप्तो धर्मभृतां वरः ॥१०॥ वर वरयतेत्युक्तास्ते राजन्पद्मयोनिना ॥ नेपुस्तद्वरदान तु द्विष तत्र्यम्बक विभुम् ॥११॥ इच्छन्तोऽपचितिं गन्तु ज्ञानिनो कुरुनन्दन ॥ तानुवाच ततो ब्रह्मा सर्वज्ञ कुरुनन्दन ॥१२॥ विश्वस्य जगत कर्तु संहर्तुश्च महात्मन ॥ क शक्तोऽपचितिं गन्तु मास्तु वोऽत्र वृथा श्रम ॥ १३ ॥ अनादिमध्यनिधन सोमो देवो महेश्वर ॥ तमसूय सुख स्वर्गे वस्तुमिच्छन्ति ये सुरा ॥ १४ ॥ ते नेपुस्तत्र केचित्तु दुरात्मानो महासुरा ॥ अथेपुरपरे राजन्नसुरा भव्यमावनाः ॥ १५ ॥ नेषुर्ये सुदुरात्मान स्तानुवाच पितामह ॥ वरयध्व वरं वीरा रुद्रक्रोधमृतेऽसुराः॥१६॥त ऊचु सर्वदेवानामवध्या स्याम हे विभो ॥ पुराणि षट् च नो देव भवन्त्व न्तर्महीतले ॥१७॥ सर्वकामसमृद्धार्थं षट्पुर चास्तु न प्रभो ॥ वय च षट्पुर गत्वा वसेम च सुख विभो ॥१८॥ रुद्रादुग्रं भय न स्याद्येन नो ज्ञातयो हता ॥ निहत त्रिपुरं दृष्ट्वा भीता स्म तपसां निधे ॥१९॥ पितामह उवाच ॥ असुरा भवताऽवध्या देवानां शङ्करस्य च ॥ न बाधि ष्यथ चेदिमान्सत्पथस्थान्सतां प्रियान् ॥ २० ॥ विप्रोपघात मोहाद्येत्करिष्यथ कथचन ॥ नाश यास्यथ विप्रा हि जगत परमा गति ॥२१॥ नारायणाद्विमेतव्य कुर्वद्भिर्ब्राह्मणाहितम् ॥ सर्वभूतेषु भगवान्हितं धत्ते जनार्दन ॥ २२ ॥

भविमर्जिरवा ॥१४॥ नेपु मनोक भव्यभावनाः धीर्यदर्शना भवमहिमाभिज्ञा वा ॥१५॥ रुद्रक्रोधं रुद्रकोपनम् ऋते विना॥१६॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥२२॥

कापित्थिका कपित्थं तस्य वृक्षे ॥ २७ ॥ मासान्त भव्यभावना इति यदुक्तं तदेव स्पष्टयति । येऽपि भक्ता इति । अपिशब्दस्तुशब्दार्थे ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ पक्षान्तौ अमापूर्णिमे ॥ २८ ॥ २९ ॥ न च विदेशे विदूरे देशे वा निवसतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ औदुम्बरानित्यादि तत्तत्स्थाननिवासिसंज्ञाः धर्मात्मानः ॥ ३२॥३३॥

ते गता असुरा राजन्ब्रह्मणा ये विसर्जिताः ॥ येऽपि भक्ता महादेवमसुरा धर्मचारिणः ॥ २३ ॥ स्वयं हि दर्शनं तेषां ददौ त्रिपुरनाशनः ॥ श्वेतं वृषभमारुह्य सोमः सप्रवरः प्रभुः ॥ उवाचेदं च भगवानसुरान्स सतां गतिः ॥२४॥ वैरमुत्सृज्य दम्भं च हिंसां चासुरसत्तमाः॥ मामेव चाश्रिता स्तस्माद्वरं साधु ददामि वः ॥ २५॥ यैर्दीक्षिताः स्थ मुनिभिः सत्क्रियापरमैर्द्विजैः ॥ सह तैर्गम्यतां स्वर्गः प्रीतोऽहं वः सुकर्मणा ॥ २६ ॥ इह ये चैव वत्स्यन्ति तापसा ब्रह्मवादिनः ॥ अपि कापित्थिका वृक्षे तेषां लोको यथा मम ॥२७॥इह मासान्तपक्षान्तौ यः करिष्यति मानवः॥ वानप्रस्थेन विधिना पूजयन्मां तपोधन ॥२८॥ वर्षाणां स सहस्रं तु तपसां प्राप्स्यते फलम् ॥ कृत्वा त्रिरात्रं विधिवल्लप्स्यते चेप्सितां गतिम् ॥२९॥ अर्कद्वीपे निवसतो द्विगुणं तद्भविष्यति ॥ न विदेशे च भद्रं वो वरमेतद्ददाम्यहम् ॥ ३० ॥ श्वेतवाहननामानं यश्च मां पूजयिष्यति ॥ सर्वतो भयचित्तोऽपि गतिं स मम यास्यति॥ ३१ ॥ औदुम्बरान्वाटमूलान्द्विजान्कापित्थिकानपि ॥ तथा सृगालवाटीयान्धर्मात्मानो दृढव्रतान् ॥३२॥ मुनींश्च ब्रह्मवादीयान्सविशेषेण ये नराः ॥ पूजयिष्यन्ति सततं ते यास्यन्तीप्सितां गतिम् ॥ ३३ ॥ इत्युक्त्वाऽथ महादेवो भगवाञ्छ्वेतवाहनः ॥ तैरेव सहितः सर्वै रुद्रलोकं जगाम वै ॥ ३४ ॥ जम्बूमार्गं गमिष्यामि जम्बूमार्गे वसाम्यहम् ॥ एवं संकल्पमानोऽपि रुद्रलोके महीयते ॥ ३५॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ छ ॥ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥

एतस्मिन्नेव काले तु चतुर्वेदषडङ्गवित् ॥ ब्राह्मणो याज्ञवल्क्यस्य शिष्यो धर्मगुणान्वितः ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेति विख्यातो [illegible] वाजसनेयिवान् ॥ अश्वमेधः कृतस्तेन वसुदेवस्य धीमतः ॥ २ ॥ स संवत्सरदीक्षायां दीक्षितः षट्पुरालयः ॥ आवर्तायाः शुभे तीरे [illegible] मुनिजुष्टया ॥ ३ ॥ सखा च वसुदेवस्य सहाध्यायी द्विजोत्तमः ॥ उपाध्यायश्च कौरव्य क्षीरहोता महात्मनः ॥ ४ ॥ वसुदेवस्तत्र [illegible] देवक्या सहितः प्रभो ॥ याजमान्ये षट्पुरस्थं यथा शक्रो बृहस्पतिम् ॥ ५ ॥

तैरसुरैः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥८२॥ त्र्यधिकेऽथाशीतितमेऽत्राध्याये यज्ञविस्तरः ॥ वर्ण्यते ब्रह्मदत्तस्य तत्र दुष्टविनिग्रहः ॥ १ ॥ एतस्मिन्निति ॥ १ ॥ ब्रह्मदत्तेत्यत्र सन्धिरार्षः । कारितः संपादित इत्यर्थः ॥ २॥ ३॥क्षीरहोताऽध्वर्युः ॥४॥ ५ ॥

उत्तामग्नि मत्स्ते ॥ ६ ॥ ७ ॥ दद्दी तत्मात्मेत्य ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पुराणशब्देनात्र वेदोऽभिधीयते तस्मिन् ॥ १३॥ १४॥ १५॥१६॥१७॥
तत् पद्मनाभकृष्णनम् ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रभो इति सबोधनम् । कन्यागोमुत्वं समापयति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ सुता ब्रह्मदत्तस्य पारम्पर्यतो दुरासदा ॥२३॥ कर्म

तत्मत्र ब्रह्मदत्तस्य वतन्न बहुदाक्षिणम् । उपासन्ति मुनिश्रेष्ठा महात्मानो दृढव्रता ॥ ६ ॥ व्यासोऽह याज्ञवल्क्यश्च सुमन्तुर्जैमिनिस्तथा ॥ धृति
माञ्जावलिश्चैव देवलाद्याश्च भारत ॥ ७ ॥ श्रद्धयानुरूपया युक्त वसुदेवस्य धीमत ॥ यत्रेप्सितान्ददौ कामान्देवकी धर्मचारिणी ॥८॥ वासुदे
वप्रभावेण जगत्प्रथुमहीतले ॥ तस्मिन्सत्रे वर्तमाने दैत्या पद्पुरवासिनः ॥ ९ ॥ निकुम्भाद्या समागम्य तमूचुर्वरदार्पिता ॥ कार्यतां यज्ञभागो
न सोम पास्यामहे वयम्॥ कन्याश्च ब्रह्मदत्तो नो यजमान प्रयच्छतु॥१०॥ बह्व्य सन्त्यस्य कन्याश्च रूपवत्यो महात्मन ॥ आहूय ता प्रदा
त या सर्वथैव हि न श्रुतम् ॥ ११ ॥ रत्नानि च ब्रह्मदत्तो विशिष्टानि ददातु न ॥ अन्यथा तु न यष्टव्य वयमाज्ञापयामहे ॥१२॥ एतच्छ्रुत्वा
ब्रह्मदत्तस्तानुवाच महासुरान् ॥यज्ञभागो न विहित पुराणेऽसुरसत्तमा ॥ १३ ॥ कथ सत्रे सोमपान शक्य दातु मया हि वः ॥ पृच्छतेह मुनिश्रे
ष्ठान्वेदभाष्यार्थकोविदान् ॥ १४ ॥ कन्या हि मम या देयास्ताश्च सकल्पिता मया ॥अन्तर्वेद्यां प्रदातव्या सदृशानामसशयम् ॥ १५ ॥ रत्नानि
तु प्रयच्छामि सान्त्वेनाह विचिन्त्यताम् ॥ बलान्नैव प्रदास्यामि देवकीपुत्रमाश्रित ॥१६॥ निकुम्भाद्यास्तु रुषिता पापा पद्पुरवासिन ॥ यज्ञवाट
विलुलुपुर्जह्रु कन्याश्च तास्तथा॥१७॥ तद्दृष्ट्वा संप्रवृत्तन्तु दध्यावानकदुन्दुभि ॥ वासुदेव महात्मान बलभद्र गद तथा ॥१८॥ विदितार्थस्तत
कृष्ण प्रद्युम्नमिदमब्रवीत् ॥ गच्छ कन्यापरित्राण कुरु पुत्राशु मायया ॥ १९ ॥ यावद्यादवसैन्येन पद्पुर याम्यह प्रभो ॥ स ययौ पद्पुर वीर
पितुराज्ञाकरस्तदा ॥ २० ॥ निमेषान्तरमात्रेण गत्वा कामो महाबलः ॥ कन्यास्ता मायया धीमानुपजह्रे महाबलः ॥ २१ ॥ मायामयीश्च
कृत्वाऽन्या न्यस्तवान्रुक्मिणीसुत ॥ मा भैरिति च धर्मात्मा देवक मुक्तवांस्तदा ॥ २२ ॥ मायामयीस्ततो हृत्वा सुता ह्यस्य दुरासदा ॥ पद्पुर
विविशुर्दैत्या परितुष्टा नराधिप ॥२३॥ कर्म चासार्यते तत्र विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ यद्विशिष्ट बहुगुण तदभूच्च नराधिप ॥ २४ ॥ एतस्मिन्नन्तरे
प्राप्ता राजानस्तत्र भारत॥ सत्रे निमन्त्रिता पूर्वं ब्रह्मदत्तेन धीमता ॥ २५ ॥ जरासन्धो दन्तवक्रः शिशुपालस्तथैव च ॥ पाण्डवा धार्तराष्ट्राश्च
माल्वास्सगणास्तथा ॥ २६ ॥ रुक्मी चैवाहतिश्चव नीलो मा धर्म एव च ॥ विन्दानुविन्दावावन्त्यौ शल्यः शकुनिरेव च ॥ २७ ॥

तथाप्यम् आमार्यत समार्यते विधीयत इत्यर्थः॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१॥ विभुः स्वामी सखा मित्रं च । पितुः सखा इति पाठान्तरम् ॥३२॥ आनीतेति डाजन्तम् आनीता इत्यर्थः । प्रियकाम्यया तदाराधनेन
निमित्तभूतेन ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥३६॥ कन्याः कमनीयाः कुमार्यः । सङ्गमे सङ्गमे प्रतिसङ्गमम्॥ ३७॥३८॥ सर्वा अप्सरसां गुणैर्युक्ताः अत एव सर्वा गीतादि
जानन्तीति वाक्यभेदः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

राजानश्चापरे वीरा महात्मानो दृढायुधाः ॥ आवासिता नातिदूरे षट्पुरस्य च भारत ॥२८॥ तान्दृष्ट्वा नारदः श्रीमानचिन्तयदनिन्दितः ॥ क्ष
त्रस्य यादवानां च भविष्यति समागमः ॥ २९ ॥ अत्र हेतुरहं युद्धे तस्मात्तत्प्रयताम्यहम् ॥ एवं संचिन्तयित्वाऽथ निकुम्भभवनं गतः ॥३०॥
पूजितः स निकुम्भेन दानवैश्चैव तथाऽपरैः ॥ उपविष्टः स धर्मात्मा निकुम्भमिदमब्रवीत् ॥३१॥ कथं विरोधं यदुभिः कृत्वा स्वस्थैरिहास्यते ॥
यो ब्रह्मदत्तः स हरिः स हि तस्य विभुः सखा ॥ ३२ ॥ शतानि पञ्च भार्याणां ब्रह्मदत्तस्य धीमतः ॥ आनीता वसुदेवस्य सुतस्य प्रियकाम्यया
॥ ३३ ॥ शतद्वयं ब्राह्मणीनां राजन्यानां शतं तथा ॥ वैश्यानां शतमेकं च शूद्राणां शतमेव च ॥ ३४ ॥ ताभिः शुश्रूषितो धीमान्दुर्वासा धर्म
वित्तमः ॥ तेन तासां वरो दत्तो मुनिना पुण्यकर्मणा ॥३५ ॥ एकैकस्तनयो राजन्नेकैका दुहिता तथा ॥ रूपेणानुपमाः सर्वा वरदानेन धीमतः
॥३६॥ कन्या भवन्ति तनयास्तस्यासुर पुनः पुनः ॥ सङ्गमे सङ्गमे वीर भर्तृभिः शयने सह ॥३७॥ सर्वपुष्पमयं गन्धं प्रस्रवन्ति वराङ्गनाः ॥
सर्वदा यौवने न्यस्ताः सर्वाश्चैव पतिव्रताः ॥ ३८ ॥ सर्वा गुणैरप्सरसां गीतनृत्यगुणोदयम् ॥ जानन्ति सर्वा दैतेय वरदानेन धीमतः ॥ ३९ ॥
पुत्राश्च रूपसंपन्नाः शास्त्रार्थकुशलास्तथा ॥ स्वे स्वे स्थिता वर्णधर्मे यथावदनुपूर्वशः ॥ ४०॥ ताः कन्या भैममुख्यानां दत्ताः प्राणेन धीमता ॥
अवशेषं शतं त्वेक यदानीतं किल त्वया ॥ ४१ ॥ तदर्थं यादवान्वीर योधयिष्यसि सर्वथा ॥ सहायार्थं तु राजानो व्रियन्तां हेतुपूर्वकम् ॥४२॥
ब्रह्मदत्तसुतार्थं च रत्नानि विविधानि च ॥ दीयन्तां भूमिपालानां सहायार्थं महात्मनाम् ॥ ४३॥ आतिथ्यं क्रियतां चैव [illegible]मेष्यन्ति वै नृपाः॥
एवमुक्ते तथा चक्रुरसुरास्तेऽतिहृष्टवत् ॥४४॥ लब्ध्वा पञ्चशतं कन्या रत्नानि विविधानि च ॥ यथार्हेण नरेन्द्रैस्ता [illegible] भक्तवत्सलाः ॥४५॥
ऋते पाण्डुसुतान्वीरान्वारिता नारदेन ते ॥ निमेषान्तरमात्रेण तत्र गत्वा महात्मना ॥ ४६ ॥ तुष्टैस्तैरसुरा हृ[illegible]जन्भूमिपसत्तमैः ॥ सर्व
कामसमृद्धार्थैर्भवद्भिः खगमैः स्वयम् ॥ ४७ ॥ अर्चिताः स्म यथान्यायं क्षत्रं किं वः प्रयच्छतु ॥ क्षत्रं चार्चितपूर्वं हि दिव्यैर्वीरैर्भवद्विधैः ॥४८॥
निकुम्भोऽथाब्रवीद्धृष्टः क्षत्रं सुरारिपुस्तदा ॥ अनुवर्णयित्वा क्षत्रस्य माहात्म्य सत्यमेव च ॥ ४९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ त स्कन्धावार दत्तगुल्मप्रतिसर दत्तैर्वृत्त्यर्थं स्थापितैर्गुल्मैर्नैः प्रतिसर अनिष्टमार्गो यस्मिंस्तम् । अटने रक्षार्थं परिभ्रमणे
॥ ५६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ ॥ ७ ॥ चतुर्भिरधिकेऽशीतितमे कामस्य विक्रमः ॥ राजा यद्धा

युद्ध नो रिपुभि माद्ध भविष्यति नृपोत्तमा ॥ सादाम्य दातुमिच्छामो भवद्भिस्तत्र सर्वथा ॥ ५० ॥ एवमस्त्विति तानूचु क्षत्रिया क्षीणकिल्बिषा ॥ पाण्डवेयानृते वीरान्श्रुतार्थान्नारदाद्विभो ॥ ५१ ॥ क्षत्रिया सन्निविष्टास्ते युद्धार्थं कुरुनन्दन ॥ पत्न्यस्तु ब्रह्मदत्तस्य यज्ञवाट गता अपि ॥५२॥ कृष्णोऽपि सेनया सार्द्धं प्रययौ षट्पुरं विभु ॥ महादेवस्य वचनमुद्धहन्मनसा नृप ॥५३ ॥ स्थापयित्वा द्वारवत्यामाहुक पार्थिव तदा ॥ स तया सेनया सार्द्धं पौराणां हितकाम्यया ॥ ५४ ॥ यज्ञवाटस्याविदूरे वेशो निविविशे विभु ॥ देशे प्रवरकल्याणे वसुदेवप्रचोदित ॥ ॥ ५५ ॥ दत्तगुल्माप्रतिसरं कृत्वा त विधिवत्प्रभु ॥ प्रद्युम्नमटने श्रीमान्रक्षार्थं विनियुज्य च ॥ ५६॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे कृष्णस्य षट्पुरगमने त्र्यशीतितमोऽध्याय ॥८३ ॥७॥ वैशम्पायन उवाच ॥ मुहूर्ताभ्युदिते सूर्ये जनचक्षुषि निर्मले ॥बलकृष्ण सात्यकिश्च तार्क्ष्यमारुरुहुस्तदा ॥ १ ॥ बद्धगोधाङ्गुलित्राणा दंशिता युद्धकाङ्क्षिणः ॥ बिल्वोदकेश्वर देव नमस्कृत्य सुरोत्तमम् ॥ २ ॥ आवर्तया जले स्नात्वा रुद्रेण वरदत्तया ॥ गङ्गाया कुरुशार्दूल रुद्रवाक्येन पुण्यया ॥ ३ ॥ प्रद्युम्नमग्रे सैन्यस्य वियति स्थाप्य मानद ॥रक्षार्थं यज्ञवाटस्य पाण्डवान्विनियुज्य च ॥ ४ ॥ शेषां सेनां गुहाद्वारि भगवान्विनियुज्य च ॥ जयन्तमथ सस्मार प्रवर च सतां गति ॥५॥ तावपि ततस्तत्राथ स्वय चापश्यतां तथा ॥ वियत्येव नियुक्तो तौ प्रद्युम्न इव भारत ॥ ६॥ तत कृष्णस्य वचनादाहतो रणदुन्दुभि ॥ जलजा मुरजाश्चैव वाद्यान्येवापराणि च ॥ ७ ॥ माकरो रचितो व्यूह साम्बेन च गदेन च ॥ सारणश्चोद्धवश्चैव भोजो वैतरणस्तथा ॥८॥ अनाधृष्टिश्च धर्मात्मा पृथुर्विपृथुरेव च ॥ कृतवर्मा च दण्डश्च निचक्षुररिमर्दन ॥ ९ ॥ सनत्कुमारो धर्मात्मा चारुदेष्णश्च भारत ॥ अनिरुद्धसहायौ तौ पृष्ठानीक ररक्षतु ॥१०॥ शेषा यादवसेना तु व्यूहमध्ये व्यवस्थिता ॥ रथैरश्वैर्नरैर्नागैराकुला कुलवर्द्धन ॥११॥ षट्पुरादपि निष्क्रान्ता दानवा युद्धदुर्मदा ॥आरुह्य मेघनादांश्च गर्दभानपि हस्तिनः ॥१२॥ मकरान्शिशुमारांश्च द्रुतानपि च भारत ॥ महिषानपि खड्गांश्च उष्ट्रानपि च कच्छपान् ॥ १३ ॥

रिपुजिता कन्यास्तानपि आगत ॥ १ ॥ मुहूर्तेति ॥ १ ॥ २ ॥ तृतीया पञ्चम्यर्थे ॥ ३ ॥ वियति उपरिभागे ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥८॥निचक्षुर्यादव ॥ ९ ॥
सनत्कुमारोऽपि यादव ॥ १० ॥ ११ ॥ मेघानामिव नादो येषां तान् ॥ १२ ॥ द्रुतान् जविनः ॥ १३ ॥

॥ १४॥१५॥१६॥ भूमिं द्यां च पूरयित्वेति शेषः ॥ १७ ॥ १८॥ चेदिराजः शिशुपालस्तदनुजेभ्योऽग्रगम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ निकुम्भ आद्यः प्रधानः यषां ते
॥ २२ ॥ भैमानां यदूनाम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ सनत्कुमारं यादवविशेषम् । ऋक्षं जाम्बवतीपुत्रम् । निशठोल्मुकौ बलभद्रपुत्रौ ॥ २९॥

एतैरेव रथैर्युक्ता विविधायुधपाणयः ॥ किरीटापीडमुकुटैरङ्गदैरपि मण्डिताः ॥ १४ ॥ नानर्दमानैर्विविधैस्तूर्यैर्नेमिस्वनाकुलैः ॥ प्रध्मायमानैः
शङ्खैश्च महाम्बुदसमस्वनैः ॥ १५ ॥ तासामसुरसेनानामुद्यतानां जनेश्वर ॥ निकुम्भो निर्ययावग्रे देवानामिव वासवः ॥ १६ ॥ भूमिं द्यां च वपू
धिरे दानवास्ते बलोत्कटाः ॥ नदन्तो विविधान्नादान्क्ष्वेडन्तश्च पुनःपुनः ॥१७॥ राजसेनाऽपि संयत्ता चेदिराजपुरोगमा ॥ असुराणां सहायार्थं
निश्चिता जनमेजय ॥ १८॥ दुर्योधनं भ्रातृशतं चेदिराजानुजाग्रगम् ॥ स्थितं रथैर्नरव्याघ्र गन्धर्वनगरोपमैः ॥१९॥ कठिना नादिनो वीरा द्रुप
दस्यन्दनास्तथा ॥ रुक्मी चैवाहृतिश्चैव तस्थतुर्निश्चितौ रणे ॥ तालवृक्षप्रतीकाशे धुन्वानौ धनुषी शुभे ॥ २० ॥ शल्यश्च शकुनिश्चोभौ भगद
त्तश्च पार्थिवः ॥ जरासन्धस्त्रिगर्तश्च विराटश्च सहोत्तरः ॥ २१ ॥ युद्धार्थमुद्यता वीरा निकुम्भाद्या जयैषिणः ॥ युयुत्समाना यदुभिर्देवैरिव महा
सुराः ॥२२॥ ततो निकुम्भः समरे शरैराशीविषोपमैः ॥ ममर्द समरे सेनां भैमानां भीमदर्शनाम् ॥२३॥ सेनापतिरनाधृष्टिर्ममृषे तत्र यादवः ॥
ममर्द घोरैर्बाणौघैश्चित्रपुङ्खैः शिलाशितैः ॥२४॥ न रथोसुरमुख्यस्य ददृशे न च वाजिनः॥ न ध्वजो न निकुम्भस्तु सर्वे बाणाभिसंवृताः॥२५॥
स परीत्य ततो वीरो निकुम्भो मायिनां वरः ॥ अस्तम्भयदनाधृष्टिं मायया भैमसत्तमम् ॥ २६ ॥ स्तम्भयित्वाऽनयद्वीरं गुहां षट्पुरसंज्ञिताम्॥
रुद्ध्वा चाभ्यगमद्वीरो मायाबलमुपाश्रितः ॥ २७ ॥ पुनरेव निकुम्भस्तु कृतवर्माणमाहवे ॥ अनयच्चारुदेष्णं च भोजं वैतरणं तथा ॥२८॥ सनत्कु
मारमृक्षं च तथैव निशठोल्मुकौ ॥ बहूंश्चैवापरान्भोजान्मायाबलसमाश्रितः ॥ २९ ॥ न तस्य ददृशे देहो मायाच्छन्नो [illegible] र ॥ नयतो यादवा
न्घोरान्गुहां षट्पुरसंज्ञिताम् ॥ ३० ॥ तद्दृष्ट्वा कदनं घोरं भैमानां भयवर्द्धनः ॥ चुकोप भगवान्कृष्णो बलः सत्य [illegible] ॥ ३१ ॥ सविशेषं
तथा कामः साम्बश्च परवीरहा ॥ अनिरुद्धश्च दुर्धर्षो भैमाश्च बहवोऽपरे ॥३२॥ ततः शार्ङ्गायुधः शार्ङ्गं कृत्वा [illegible] रश्वर ॥ दानवेषु प्रवृत्तेषु
तृणेष्विव हुताशनः ॥ ३३ ॥ तं दृष्ट्वा दानवा देवमभिदुद्रुवुरीश्वरम् ॥ शलभाः कालपाशार्त्ताः प्रदीप्तमिव पावकम् ॥ ३४ ॥ समुत्सृज्य शत
घ्नीश्च परिघांश्च सहस्रशः ॥ शूलानि चाग्नितुल्यानि प्रदीप्तांश्च परश्वधान् ॥ ३५ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ प्रवृत्ताः प्रक्षिप्ताः इषवो येन सः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥

॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ शिखरादथाय् वरोस्तृणराजस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७॥ ४८॥ नदीसुतं भीष्मम् ॥ ४९ ॥
रमन्ति सुराष्ट्रावन्त्योरन्तर वत्र मत्ता सामन्त्याः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ गृहाय गृहीत्वा । प्रवराणां रुद्रपार्षदानां मध्ये उत्तम

पनतामाणि वृक्षांश्च घोराश्च विपुला शिलाः ॥ उत्क्षिप्य च गजान्मत्तान्रथानपि हयानपि॥२६॥नारायणास्तिस्तान्सर्वान्ददाह प्रहसन्निव ॥ बाणा
र्पिषा महातेजा जगद्धितकरो हरि ॥२७॥ शारद तपण यद्वत्सेहे धीरो गवां पतिः ॥ तद्वद्वृषप सेहे बाणवर्षमरिन्दम ॥२८॥ न सेहिरेऽसुरा
बाणान्नारायणधनुश्च्युतान् ॥ वर्षं पर्जन्यविहित वालुकासेतवो यथा ॥२९॥ न शेकु प्रमुखे स्थातु कृष्णस्यासुरसत्तमा ॥ व्यादितास्यस्य सिंह
स्य वृषभा इव भारत ॥ ३० ॥ ते वध्यमाना कृष्णेन दिवमाचक्रमुस्तदा ॥ जीविताशां वहन्तस्तु नारायणभयार्दिता ॥ ३१ ॥ तानाकाशग
तानेन्द्रिर्जयन्त प्रवरस्तथा ॥ निजघ्नतु शरैर्घोरैर्ज्वलिताग्निसमै प्रभो ॥ ३२ ॥ निपेतुरसुराणां तु शिरांसि धरणीतले ॥ तृणराजफलानीव
मुक्तानि शिखरात्तरो ॥ ३३ ॥ निपेतुर्बाहवश्छिन्ना दैत्यानां वसुधातले ॥ कालेनोपहता वीराः पञ्चवक्त्रा इवोरगा ॥ ३४ ॥ रौक्मिणेयस्तत
स्तस्ता घोरां मायामयीं गुहाम् ॥ अदृश्यनिष्क्रम वीरः क्षत्र प्रक्षेपमुद्यत ॥ ३५ ॥ गदेन सह धर्मात्मा सारणेन सुतेन च ॥ साम्बेन चापरैश्चापि
पूर्वं येन प्रवेशिता ॥३६॥ प्रमथ्य तरसा कर्णं यतन्त रणमूर्द्धनि ॥ जग्राह बलवान्कार्ष्णि प्रस्फुरन्त ततस्ततः ॥३७॥ विनद्य च गुहां धीरो
घोरां मायामयीं नृप॥दुर्योधन च राजानं विराटद्रुपदावपि॥३८॥शकुनिं चैव शल्यं च नीलं चापि नदीसुतम् ॥ विन्दानुविन्दौ राजानौ जरासन्ध
च भारत॥३९॥त्रिगर्तान्मालवांश्चैव वासन्त्यांश्च महाबलान्॥धृष्टद्युम्नादिकांश्चैव पञ्चालानस्त्रकोविदान्॥४०॥ तथाऽऽभृतिमुवाचेद मातुल रुक्मि
मेव च॥ शिशुपाल च राजान भगदत्तं च भारत॥४१॥सबन्ध च गुरुत्व च मानयामि नराधिपा॥गुहामिमां घोररूपां यत्र प्रक्षेपयामि व ॥४२॥
बिल्वोदकेश्वरेणाहमानत्त शूलपाणिना ॥ प्रक्षेप्तव्या नरेन्द्रास्ते गुहायामिति धीमता॥४३॥आश्रित्य शाम्बरीं मायां निकुम्भेन महात्मना॥प्रक्षि
प्तान्यादर्शांश्चैव मोक्षयिष्यामि सर्वथा ॥ ४४ ॥ इत्युक्तो शिशुपालस्तु राजा सेनापतिस्तथा ॥ शरैस्ततर्द तान्सैमान्प्रद्युम्न च विशेषत ॥४५॥
बिल्वोदकेश्वर देव रौक्मिणेयो नमस्य च ॥ आरभभूपतिं वध शिशुपाल महाबलम् ॥ ४६ ॥ तत पाशसहस्राणि गृहाय प्रवरोत्तम ॥शैलादि
प्रवीरोऽग रौक्मिणेय महाबलम् ॥ ४७ ॥ बिल्वोदकेश्वरो देव प्राह त्वां यदुनन्दन ॥ सर्वं कुरु तथा राज्ञ्यो चोक्तस्त्वं भो यथा मया ॥४८॥
शैलादिरूपी ॥ १७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ निःश्वसन्तः कर्मणि प्रथमा छान्दसी ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ निहिता निधानवद्रक्षिता॥६८॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ पञ्चाशिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्नथ स्फुटः ॥ निकुम्भप्रमुखानां च यदुभिर्वध

कन्यार्थं रत्नलुब्धांस्तु बद्ध्वा चेमान्नराधिपान् ॥ पाशैस्त्वमेव मोक्तुं च प्रमाणं यदुनन्दन ॥ ५९ ॥ असुरांस्तु महाबाहो निःशेषान्कर्तुमर्हसि ॥ एवमेव च वक्तव्यस्त्वया वीर जनार्दनः॥६०॥ ततः स भगदत्तं च शिशुपालं च भूमिप ॥ आभृतिं चैव रुक्मिं च शेषांश्चान्यान्नराधिपान् ॥ ६१ ॥ अनिबबन्ध हरदत्तैस्तैः पाशैरुत्तमवीर्यधृक् ॥ मायामयीं गुहां चैवमानयत्कुरुनन्दन ॥ ६२ ॥ बद्ध्वा च रौक्मिणेयोऽथ निःश्वसन्त इवोरगान् ॥ अनिरुद्धं चकाराथ रक्षितारं स्वमात्मजम् ॥६३॥ तेषां निरवशेषेण बबन्ध यदुनन्दनः ॥ सेनापतीन्क्षत्रियांश्च कोशाध्यक्षांश्च भारत ॥ ६४ ॥ हस्त्यश्वरथवृन्दांश्च चकार च तथात्मसात् ॥ अव्यग्रस्तु ततो हन्तुमसुरानुद्यतः प्रभो ॥६५॥ सन्नद्ध एव चोवाच ब्रह्मदत्तं द्विजोत्तमम्॥ विस्रब्धं वर्ततां कर्म मा भैः पश्य धनञ्जयम् ॥६६॥ न देवेभ्यो नासुरेभ्यो नागेभ्यो द्विजसत्तम ॥ भयं हि विद्यते तस्य गोप्तारो यस्य पाण्डवाः ॥६७॥ न चासुरैस्तव सुताः स्पृष्टाः खल्वपि चेतसा ॥ यज्ञवाटे निरीक्ष्यन्तां मायया निहिता मया ॥ ६८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधे चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ ॥ छ ॥ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ रुद्धेषु भूमिपालेषु सानुगेषु विशाम्पते ॥ आविवेशासुरांश्चाथ कश्मलं जनमेजय ॥१॥ दिशः प्रतस्थुस्ते वीरा वध्यमानाः समन्ततः॥ कृष्णानन्तप्रभृतिभिर्यदुभिर्युद्धदुर्मदैः ॥२॥ निकुम्भस्तानथोवाच रुषितो दानवोत्तमः ॥ भित्त्वा प्रतिज्ञां किं मोहाद्भयार्ता यात विह्वलाः ॥ ३ ॥ हीनप्रतिज्ञाः काँल्लोकान्प्रयास्यथ पलायिताः ॥ अगत्वाऽपचितिं युद्धे ज्ञातीनां कृतनिश्चयाः ॥४॥ फलं जित्वेह भोक्तव्यं रिपून्समरकर्कशान् ॥ हतेन चापि शूरेण वस्तव्यं त्रिदिवे सुखम् ॥५॥ पलायित्वा [illegible] गत्वा कस्य द्रक्ष्यथ हे मुखम् ॥ दारान्वक्ष्यथ किं चापि धिग्धिक्किं किं न लज्जथ ॥ ६ ॥ एवमुक्ता निवृत्तास्ते लज्जमाना नृपासुराः ॥ द्वि[illegible] वेगेन युयुधुर्यदुभिः सह ॥ ७ ॥ उत्सवे युद्धशौण्डानां नानाप्रहरणैर्नृप ॥ ये यान्ति यज्ञवाटं तं तान्निहन्ति धनञ्जयः ॥ ८ ॥ यमौ [illegible] ।जा च धर्मपुत्रो युधिष्ठिरः ॥ द्यां प्रयाताञ्जघानैन्द्रिः प्रवरश्च द्विजोत्तमः ॥ ९ ॥ अथासुरासृक्तोयाढ्या केशशैवलशाड्वला ॥ चक्रकूर्मरथावर्ता गजशैलानुशोभिनी ॥ १० ॥ ध्वजकुन्ततरुच्छन्ना स्तनितोत्क्रुष्टनादिनी ॥ गोविन्दशैलप्रभवा भीरुचित्तप्रमाथिनी ॥ ११ ॥

उच्यते ॥ १ ॥ रुद्धेष्विति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४॥ सुमहान् सुमहान्तम् ॥ २५ ॥ २६॥२७॥२८॥२९॥३०॥
असृग्बुद्बुदफेनाढ्या असिमत्स्यतरङ्गिणी ॥ सुस्राव शोणितनदी नदीव जलदागमे ॥ १२ ॥ तान्दृष्ट्वा निकुम्भस्तु वर्द्धमानांश्च शात्रवान् ॥
हतान्सर्वान्सहायांश्च वीर्यदिवोत्पपात ह ॥ १३ ॥ स वारितो जयन्तेन प्रवरेण च भारत ॥शरैः कुलिशसङ्काशैर्निकुम्भो रणकर्कशः ॥
॥ १४ ॥ मन्निवृत्त्याऽथ दृष्टोग्रः परिघेण दुरासदः ॥प्रवर ताडयामास स पपात महीतले ॥ १५ ॥ ऐन्द्रिस्त पतित भूमौ बाहुभ्यां
परिषस्वजे ॥ विदित्वा चैव सप्राणं हित्वाऽसुरमभिद्रुतः ॥ १६ ॥ अभिद्रुत्य निकुम्भ च निस्त्रिंशेन जघान ह ॥ परिघेणापि दैतेयो जयन्त सम
ताडयत् ॥ १७ ॥ ततश्च बहुल गात्रं निकुम्भस्यैन्द्रिराहवे ॥ स चिन्तयामास तदा वध्यमानो महासुर ॥ १८ ॥ कृष्णेन सह योद्धव्य वैरिणा ज्ञा
तिघातिना ॥ श्रावयामि किमात्मानमाहवे शक्रसूनुना॥१९॥एव स निश्चयं कृत्वा तत्रैवान्तरधीयत ॥ जगाम चैव युद्धार्थं यत्र कृष्णो महाबल ॥
॥ २० ॥ त हृष्ट्वैरावतस्कन्धमास्थितो बलनाशन ॥ द्रष्टुमभ्यागतो युद्ध जहृषे सह दैवतैः ॥२१॥ साधु साध्विति पुत्रं च परितुष्ट स सस्वजे॥
प्रवर चापि धर्मात्मा सस्वजे मोहवर्जितम् ॥२२॥देवदुन्दुभयश्चापि प्रणेदुर्वासवाज्ञया ॥ जयमान रणे दृष्ट्वा जयन्त रणदुर्जयम् ॥ २३ ॥ ददर्शाथ
निकुम्भस्तु केशव रणदुर्जयम् ॥ अर्जुनेन स्थित मार्द्द यन्नवाटानिदूरत ॥ २४ ॥ स नाद सुमहान्कृत्वा पक्षिराजमताडयत् ॥ परिघेण सुघोरेण
बल सत्यकमेव च ॥ २५ ॥ नारायणं चार्जुन च भीम चाथ युधिष्ठिरम् ॥ यमौ च वासुदेवं च साम्ब काम च वीर्यवान् ॥ २६ ॥ युयुधे मायया
दैत्य शीघ्रकारी च भारत ॥ न चैन ददृशु सर्वे सर्वशास्त्रविशारदा ॥२७॥ यदा तु नैवापश्यन्त तदा बिल्वोदकेश्वरम् ॥ दध्यौ देव हृषीकेशः
प्रमथानां गणेश्वरम् ॥ २८ ॥ ततस्ते ददृशु सर्वे प्रभावादतितेजसः ॥ बिल्वोदकेश्वरस्याशु निकुम्भ मायिनां वरम् ॥ २९ ॥ कैलासशिखरा
कार प्रसन्तमिव विष्ठितम् ॥ आह्वयन्तं रणे कृष्ण वैरिणं ज्ञातिनाशनम् ॥ ३० ॥ सप्तगाण्डीवमेवाथ पार्थस्तस्य रथेषुभिः ॥ परिघं चैव गात्रेषु
विव्याधैनमथासकृत् ॥ ३१ ॥ ते बाणास्तस्य गात्रेषु परिघे च जनाधिप ॥ भग्ना शिलाशिताः सर्व निपेतुः कुञ्चिताः क्षितौ ॥३२॥ विफलानस्त्र
युक्तांस्तान्दृष्ट्वा बाणान्धनंजयः ॥ पप्रच्छ केशव वीर किमेतदिति भारत ॥ ३३ ॥ पर्वतानपि भिन्दन्ति मम वज्रोपमा शराः ॥ किमिद देव
कीपुत्र विस्मयोऽत्र महान्मम ॥ ३४ ॥ तमुवाच ततः कृष्ण प्रहसन्निव भारत ॥ महद्भूत निकुम्भोऽय कौन्तेय शृणु विस्तरात् ॥ ३५ ॥ पुरा
गत्वोत्तरकुरूस्तपश्चक्रे महासुर ॥ शत वर्षसहस्राणां देवशत्रुर्दुरासद ॥३६॥ ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ महत्सर्वं लोकोत्तरविक्रम ॥ ३५ ॥ ३६॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ब्रह्मण्यः ब्राह्मणकुलहितः गतिराश्रयः ॥ ३९ ॥ ४०॥४१॥४२॥४३॥४४॥ अन्विष्य तद्गमनमार्गमिति शेषः ॥ ४५ ॥ सुखदुःखेति । स्वीयानां सुखं परेषां दुःखमिति वक्तव्यम् ॥ ४६ ॥ जनाधिपान् निकुम्भनिगृहीतान् यदून् ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ कृष्णेनेति । तत्र तेनायमर्थः । स निकुम्भः कृष्णेन सह युयुधे

अथैनं छन्दयामास वरेण भगवान्हरः॥स वव्रे त्रीणि रूपाणि न वध्यानि सुरासुरैः॥३७॥तमुवाच महादेवो भगवान्वृषभध्वजः॥मम वा ब्राह्मणानां वा विष्णोर्वाऽप्रियमाचरन्॥३८॥भविष्यसि हरेर्वध्यो न त्वन्यस्य महासुर॥ब्रह्मण्योऽहं च विष्णुश्च विप्राणां परमा गतिः॥३९॥ स एष सर्वशस्त्राणामवध्यः पाण्डुनन्दन ॥ त्रिदेहोऽतिप्रमाथी च वरमत्तश्च दानवः ॥४०॥ भानुमत्यापहरणे देहोऽस्यैको हतो मया॥ अवध्यं षट्पुरं देहमिदमस्य दुरात्मनः॥४१॥दितिं शुश्रूषति त्वेको देहोऽस्य तपसाऽन्वितः॥अन्यस्तु देहो घोरोऽस्य येनावसति षट्पुरम्॥४२॥ एतत्तु सर्वमाख्यातं निकुम्भचरितं मया॥त्वरयास्य वधे वीर कथा पश्चाद्भविष्यति॥४३॥तयोः कथयतोरेवं कृष्णयोरसुरस्तदा॥गुहां षट्पुरसंज्ञां तां विवेश रणदुर्जयः॥४४॥अन्विष्य तस्य भगवान्विवेश मधुसूदनः॥तां षट्पुरगुहां घोरां दुर्धर्षां कुरुनन्दन॥४५॥चन्द्रसूर्यप्रभाहीनां ज्वलन्तीं स्वेन तेजसा॥सुखदुःखोष्णशीतानि प्रयच्छन्तीं यथेप्सितम् ॥४६॥ तत्र प्रविश्य भगवानपश्यत जनाधिपान् ॥ युयुधे सह घोरेण निकुम्भेन जनाधिप॥४७॥ कृष्णस्यानुप्रविष्टास्तु बलाद्या यादवास्तदा॥प्रविष्टाश्च तथा सर्वे पाण्डवास्ते महात्मनः॥४८॥समेतास्तु प्रविष्टास्ते कृष्णस्यानुमतेन वै ॥ युयुधे स तु कृष्णेन रौक्मिणेयः प्रचोदितः ॥अनयद्यादवान्सर्वान्यानयं बद्धवान्पुरा ॥४९॥ ते मुक्ता रौक्मिणेयेन प्राप्ता यत्र जनार्दनः ॥ प्रहृष्टमनसः सर्वे निकुम्भवधकाङ्क्षिणः ॥५०॥ राजानो वीर मुश्चेति पुनः कामं यथाऽब्रुवन् ॥ मुमोच चाथ तान्वीरो रौक्मिणेयः प्रतापवान् ॥५१॥ अधोमुखमुखाः सर्वे बद्धमौना नराधिपाः ॥ लज्जयाऽभिप्लुता वीरास्तस्थुर्नष्टश्रियस्तदा ॥५२॥ निकुम्भमपि गोविन्दः प्रयतन्तं जयं प्रति ॥ ... यामास भगवान्घोरमात्मरिपुं हरिः ॥५३॥ परिघेनाहतः कृष्णो निकुम्भेन भृशं विभो ॥ गदया चापि कृष्णेन निकुम्भस्ताडितो भृश... ॥तावुभौ मोहमापन्नौ सुप्रहारहतौ तदा ॥ ततः प्रव्यथितान्दृष्ट्वा पाण्डवांश्चाथ यादवान् ॥५५॥ जेपुर्मुनिगणास्तत्र कृष्णस्य हितकाम्य... ष्टुवुश्च महात्मानं वेदप्रोक्तैस्तथा स्तवैः ॥५६॥ ततः प्रत्यागतप्राणो भगवान्केशवस्तदा॥दानवश्च पुनर्वीरावुद्यतौ समरं प्रति॥५७॥वृषभाविव नर्दन्तौ गजाविव च भारत॥शालावृकाविव क्रुद्धौ प्रहरन्तौ रणोत्कटौ ॥ ५८ ॥ अथ कृष्णं तदोवाच नृपं वागशरीरिणी ॥ चक्रेण शमयस्वैनं देवब्राह्मणकण्टकम् ॥ ५९ ॥

रौक्मिणेयस्तु कृष्णेनैव प्रचोदितः मनसा प्रेरितो यादवाननयदित्युत्तरेण संबन्धः॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥५८॥५९॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ सूपमण्डलार्चसमिति सुदर्शनविशेषणत्वात्पुरत्वम् ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥६६॥६७॥६८॥ प्रवर श्रेष्ठम् ॥६९॥७०॥७१॥ ददौ दैत्य
इति शेषः ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारत खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां पञ्चाशीतितमोऽध्याय ॥८५॥

इति हाचाच भगवान्देवो बिल्वोदकेश्वर ॥धर्म यशश्च विपुल प्राप्नुहि त्व महाबल ॥६०॥ तथेत्युक्त्वा नमस्कृत्वा लोकनाथ सतां गति ॥सुदर्शन
मुमोचाथ चक्र दैत्यकुलान्तकम् ॥६१॥ तन्निकुम्भस्य चिच्छेद शिर प्रवरकुण्डलम् ॥ नारायणभुजोत्सृष्टं सूर्यमण्डलवर्चसम्॥६२॥उत्पपात
शिरस्तस्य भूमौ ज्वलितकुण्डलम् ॥ मेघमत्तो गिरे शृङ्गान्मयूर इव भूतले ॥ ६३ ॥ निकुम्भे निहते तस्मिन्देवो बिल्वोदकेश्वर ॥ तुतोष च
नरव्याघ्र जगत्त्रासकरो विभु ॥६४॥ पपात पुष्पवृष्टिश्च शक्रसृष्टा नभस्तलात् ॥ देवदुन्दुभयश्चैव प्रणेदुररिनाशने ॥६५॥ ननन्द च जगत्कृत्स्न
मुनयश्च विशेषत ॥ दैत्यकन्याश्च भगवान्यदुभ्य शतशो ददौ ॥६६॥क्षत्रियाणां च भगवान्सान्त्वयित्वा पुन पुन ॥ रत्नानि च विचित्राणि
वासांसि प्रवराणि च ॥ ६७ ॥ रथानां वाजियुक्तानां पदसहस्राणि केशव ॥ अददात्पाण्डवेभ्यश्च प्रीतात्मा गदपूर्वज ॥ ६८ ॥ तदेव चाथ
प्रवर षट्पुर पुरवर्द्धन ॥द्विजाय ब्रह्मदत्ताय ददौ तार्क्ष्यवरध्वज ॥६९॥ सत्रे समाप्ते च तदा शङ्खचक्रगदाधर ॥विसर्जयित्वा तत्सत्र पाण्डवांश्च
महाबल ॥७०॥ बिल्वोदकेश्वरस्याथ समाजमकरोत्प्रभुः ॥ मांसरूपसमाकीर्णं बह्वन्न व्यञ्जनाकुलम् ॥७१॥ नियुद्धकुशलान्मल्लान्देवो मल्लप्रि
यस्तदा ॥ योधयित्वा ददौ भूरि वित्त वस्त्राणि चात्मवान् ॥७२॥ मातापितृभ्यां सहितो यदुभिश्च महाबल ॥ अभिवाद्य ब्रह्मदत्त ययौ द्वारवतीं
पुरीम् ॥ ७३ ॥ स विवेश पुरीं रम्यां हृष्टपुष्टजनाकुलाम् ॥ पुष्पचित्रपथां वीरो वन्द्यमानो नरै पथि॥७४॥ इम य षट्पुरवधं विजय चक्रपा
णिन ॥ शृणुयाद्वा पठेद्वापि युद्धे जयमवाप्नुयात् ॥७५॥ अपुत्रो लभते पुत्रमधनो लभते धनम् ॥ व्याधितो मुच्यते रोगी बद्धश्चाप्यथ बन्धनात्
॥ ७६ ॥ इद पुंसवन प्रोक्त गर्भाधान च भारत ॥ श्राद्धेषु पठित सम्यगक्षय्यकरणं स्मृतम् ॥ ७७ ॥ इदममरवरस्य भारते प्रथितबलस्य जयं
महात्मन ॥ सततमिद य पठेन्नरः सुगतिमितो भजते गतज्वरः ॥७८॥ मणिकनकविचित्रपाणिपादो निरतिशयार्कगुणोऽरिहादिनाथ ॥ चतुरु
दधिशयश्चतुर्विधात्मा जयति जगत्पुरुष सहस्रनामा ॥ ७९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि षट्पुरवधो नाम पञ्चाशीति
तमोऽध्याय ॥ ८५ ॥ ७ ॥जनमेजय उवाच ॥ श्रुतोऽयं षट्पुरवधो रम्यो मुनिवरोत्तम ॥ पुरोक्तमन्धकवध वैशम्पायन कीर्तय ॥ १ ॥

॥ ७॥ षडशीतितमेऽस्मिन्नध्याये हि वर्ण्यते ॥ अन्धकस्य वध प्रोक्तो राजप्रश्नानुसारत ॥ १ ॥ श्रुतोऽयमिति ॥ १ ॥

निकुम्भस्य त्रिदेहस्य वधं भानुमत्या हरणे भगवता प्राक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ कालयुक्तेन बहुकालीनेन ॥ ४ ॥ ५॥६ ॥ ७ ॥ ८॥९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२॥१३॥
॥ १४ ॥ १५ ॥ ब्रवीत् अब्रवीत् ॥ १६ ॥ सोढव्यं दुर्वृत्तत्वमिति शेषः ॥ १७ ॥ अत्रभवती पूज्या दितिः तस्याः इष्टपुत्रे मया हते सति सा मयि मन्युं कुर्यात्॥ १८॥

भानुमत्याश्च हरणं निकुम्भस्य वधं तथा॥ प्रब्रूहि वदतां श्रेष्ठ परं कौतूहलं हि मे ॥ २॥ वैशम्पायन उवाच ॥ दितिर्हतेषु पुत्रेषु विष्णुना प्रभवि
ष्णुना॥ तपसाऽऽराधयामास मारीचं कश्यपं पुरा ॥३॥ तपसा कालयुक्तेन तथा शुश्रूषया मुनेः ॥ आनुकूल्येन च तथा माधुर्येण च भारत॥४॥
परितुष्टः कश्यपस्तु तामुवाच तपोधनः ॥ परितुष्टोऽस्मि ते भद्रे वरं वरय सुव्रते ॥ ५ ॥ दितिरुवाच ॥ हतपुत्राऽस्मि भगवन्देवैर्धर्मभृतां वर ॥
अवध्यं पुत्रमिच्छामि देवैरमितविक्रमम् ॥६॥ कश्यप उवाच ॥ अवध्यस्ते सुतो देवि दाक्षायणि भवेदिति ॥ देवानां संशयो नात्र कश्चित्कमल
लोचने ॥७॥ देवदेवमृते रुद्रं तस्य न प्रभवाम्यहम् ॥ आत्मा ततस्ते पुत्रेण रक्षितव्यो हि सर्वथा ॥८॥ अन्वालभत तां देवीं कश्यपः सत्यवागथ ॥
अङ्गुल्योदरदेशे तु सा पुत्रं सुषुवे ततः॥९॥ सहस्रबाहुं कौरव्य सहस्रशिरसं तथा॥ द्विसहस्रेक्षण चव तावच्चरणमेव च ॥१०॥ स व्रजत्यन्धवद्य
स्मादनन्धोऽपि हि भारत ॥ तमन्धकोऽयं नाम्नेति प्रोचुस्तत्र निवासिनः ॥ ११ ॥ अवध्योऽस्मीति लोकान्स सर्वान्बाधति भारत ॥ हरत्यपि च
रत्नानि सर्वाण्यात्मबलाश्रयात् ॥१२॥ वासयत्यात्मवीर्येण निगृह्याप्सरसां गणान् ॥ स वेश्मन्यूर्जितोऽत्यर्थ सर्वलोकभयंकरः॥१३॥ परदारापह
रणं पररत्नविलोपनम् ॥ चकार सततं मोहादन्धकः पापनिश्चयः ॥१४॥ त्रैलोक्यविजय कर्तुमुद्यतः स तु भारत॥सहायैरसुरैः सार्द्धं बहुभिः सर्व
धार्षिभिः ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवाञ्छक्रः कश्यपं पितरं ब्रवीत् ॥ अन्धकेनेदमारब्धमीदृशं मुनिसत्तम ॥ १६ ॥ आज्ञापय विभो कार्यमस्माकं
समनन्तरम् ॥ यवीयसः कथं नाम सोढव्यं स्यान्मुने मया ॥ १७॥ इष्टपुत्रे प्रहर्तव्यं कथं नाम मया विभो ॥ इहात्रभवती कुर्यान्मन्युं मयि हते
सुते ॥ १८॥ देवेन्द्रवचनं श्रुत्वा कश्यपोऽथाब्रवीन्मुनिः ॥ वारयिष्यामि देवेन्द्र सर्वथा भद्रमस्तु ते ॥ १९ ॥ अन्धकं [illegible] ास दित्या सह तु
कश्यपः ॥ त्रैलोक्यविजयाद्वीरं कृच्छ्रकृच्छ्रेण भारत ॥२०॥ वारितोऽपि स दुष्टात्मा बाधत्येव दिवौकसः ॥ तैस्तैरु [illegible] त्मा प्रमथ्य च तथाऽ
मरान् ॥२१॥ बभञ्ज कानने वृक्षानुद्यानानि च दुर्मतिः ॥ उच्चैःश्रवःसुतानश्वान्बलादप्यानयद्दिवः ॥२२॥ नाग [illegible] ागजसुतान्दिव्यानपि च
भारत ॥ बलाद्धरति देवानां पश्यतां वरदर्पितः ॥२३॥ देवानाप्याययन्ते तु ये यज्ञैस्तपसा तथा ॥ तेषां चकार विघ्नं स दुष्टात्मा देवकण्टकः॥२४॥

॥ १९ ॥ कृच्छ्रकृच्छ्रेण अतिकृच्छ्रेण ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

नेत्रं यत्र न चक्षु ॥ २५॥ २६ ॥ अन्धकस्य भयादिति शेष ॥२७ ॥ २८ ॥२९ ॥३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥३३॥३४ ॥ अश्रुप्रमार्जन शोकापनयम् ॥ ३५ ॥
॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तपोधनाः हे शौनकादयः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति वक्ष्यमाणं कार्यं कर्तव्यम् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ मन्दार सुरतरुस्तत्पुष्पै ॥४४॥मन्ता

नेत्रुर्यज्ञेभयो वर्णास्त्पुष्प न तपांस्यपि ॥ अन्धकस्य भयाद्राजन्यज्ञविमानि कुर्वत ॥२५॥ तस्येच्छया वाति वायुरादित्यश्च तपत्युत॥ चन्द्रमा
वा सनक्षत्रो दृश्यते नैव वा पुन ॥ २६ ॥ न प्रजन्ति विमानानि विहायसि भयात्प्रभो ॥ अन्धकस्यातिघोरस्य बलदृप्तस्य दुर्मते ॥ २७ ॥
निरोङ्कारवषट्कार जगद्धीर तयाऽभवत्॥अन्धकस्यातिघोरस्य भयात्कुरुकुलोद्वह॥२८॥ कुरूस्तथोत्तरान्पापो द्रावयामास भारत ॥ भद्राश्वान्के
तुमालांश्च जम्बूद्वीपांस्तथैव च ॥ २९ ॥ मानयन्ति च त देवा दानवाश्च दुरासदा ॥भूतानि च तथान्यानि समर्थान्यपि सर्वशः ॥ ३० ॥ ऋषयो
बध्यमानास्तु समेता ब्रह्मवादिन ॥ अचिन्तयन्नन्धकस्य वध धर्मभृतां वरा॥३१॥ तेषां बृहस्पतिर्मध्ये धीमानिदमथाब्रवीत्॥नास्य रुद्रादृते मृत्यु
र्विद्यते च कथचन ॥३२॥ तथा वरे दीयमाने कश्यपेनापि शब्दित ॥ नाह रुद्रात्परित्रातु शक्त इत्येव धीमतः ॥३३॥ तमुपाय चिन्तयाम शर्वो
येन सनातन ॥ जानीयात्सर्वभूतानि पीड्यमानानि शकर ॥ ३४॥विदितार्थं हि भगवानस्य जगत प्रभु॥अश्रुप्रमार्जन देव करिष्यति सतां
गति ॥३५॥व्रत हि देवदेवस्य भवस्य जगतो गुरोः स तोऽसद्भ्यो रक्षितव्या ब्राह्मणास्तु विशेषतः॥३६॥ते वय नारद सर्वे प्रयाम शरणं द्वि
जम्॥उपाय वेत्स्यते तत्र वयस्यो हि भवस्य स॥३७॥ बृहस्पतिवच श्रुत्वा सर्वेऽप्यथ तपोधना ॥तावद्ददृशुराकाशे प्राप्त देवर्षिसत्तमम् ॥३८॥
पूजयित्वा यथान्याय सत्कृत्य विधिवन्मुनिम् ॥ देवा ऊचु ॥ देवर्षे भगवन्साधो कैलास व्रज सत्वरम् ॥ ३९॥ विज्ञप्तुमर्हसे देवमन्धकस्य वधे
हरम् ॥ त्राणार्थे नारद प्रोचुस्तांस्तथेति स चोक्तवान् ॥४०॥ ऋषिष्वथ प्रयातेषु तत्कार्यं नारदो मुनिः॥विचार्य मनसा विद्वानिति कार्यं स दृष्ट
वान्॥४१॥ स देवदेवं भगवान्द्रष्टुं मुनिरथाययौ ॥ मन्दारवनमध्यस्थो यत्र नित्यो वृषध्वज ॥४२॥ स तत्र रजनीमेकामुषित्वा मुनिसत्तम ॥
मन्दाराणां वने रम्ये दयितः शूलपाणिन ॥ ४३ ॥ आजगाम पुन स्वर्गं लब्ध्वाऽनुज्ञां वृषध्वजात् ॥ मन्दारपुष्पै सुकृतां मालामाबध्य भारत
॥४४॥ ग्रथितां सविशेषां तां सर्वगन्धोत्तमोत्तमाम् ॥ सन्तानमाल्यदाम च तैरेव कुसुमैः कृतम्॥४५॥तच्च कण्ठे समासज्य महागन्ध नराधिप ॥
आययावन्धको यत्र दुरात्मा बलदर्पित ॥ ४६॥अन्धकस्त्वथ त दृष्ट्वा गन्धमाघ्राय चोत्तमम् ॥ सन्तानकानां स्रङ्मालां महागन्धां महामुने॥४७॥

नोऽपि देवद्रुम एव ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ स्रङ्माला पुष्पदाम ॥ ४७ ॥

महात्मानो महादेवस्य प्रवरोत्तमाः गणोत्तमाः॥ ५२॥

इयमिति वक्तव्येऽयमिति उक्तिर्मत्तत्वात् । सन्तानकुसुमानि अतिवर्तति अभिभवति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५०॥ ५१ ॥ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥५६॥५७॥ नीराणि रसान् ॥ ५८ ॥५९॥६०॥ वर्धन्ते प्रसरान्ति॥६१॥६२॥६३॥इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ७ ॥

स्वर्गे सन्तानकुसुमान्यतिवर्तति सर्वथा॥४८॥ कः कुत्रायं पुष्पजातिर्वा कमनीया तपोधन ॥ गन्धान्वर्णाञ्छुभांस्तान्हि भोः पुष्पति मुहुर्मुहुः ॥ आचक्ष्व यद्यनुग्राह्या वयं ते देवतातिथे॥४९॥तमुवाच मुनिश्रेष्ठः प्रहसन्निव भारत॥आदाय दक्षिणे हस्ते महतस्तपसो निधिः ॥ ५० ॥ मन्दरे पर्वतश्रेष्ठे वीर कामगमं वनम् ॥ तत्र चैवंविध पुष्पं भोः सृष्टिः शूलपाणिनः ॥५१ ॥ न तु तत्र वनं प्रभुस्तस्य वृक्षस्य शक्यं वाऽऽनयितुं मुने ॥ कश्चिदच्छन्देन महात्मनः ॥ प्रवेष्टुं लभते तद्धि रक्षन्ति प्रवरोत्तमाः ॥ ५२ ॥ नानाप्रहरणा घोरा नानावेषा दुरासदाः ॥ अवध्याः सर्वभूतानां महादेवाभिरक्षिताः ॥ ५३ ॥ नित्यं प्रक्रीडते तत्र सोमः सप्रवरो हरः ॥ मन्दारद्रुमखण्डेषु सर्वात्मा सर्वभावनः ॥ ५४ ॥ तपोविशेषैराराध्य हरं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ शक्यं मन्दारपुष्पाणि प्राप्तुं कश्यपवंशज ॥ ५५॥ स्त्रीरत्नमणिरत्नानि यानि चान्यानि चाप्यथ ॥ काङ्क्षितानि फलन्ति स्म ते द्रुमा हरवल्लभाः ॥ ५६ ॥ न तत्र सूर्यः सोमोऽथ तपत्यतुलविक्रमः ॥ स्वयंप्रभं तरुवनं तद्धो दुःखविवर्जितम् ॥ ५७ ॥ तत्र गन्धान्स्रवन्त्यन्ये द्रुमा हरवल्लभाः ॥ वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल ॥ ५८ ॥ भक्ष्यं भोज्यं च पेयं च चोष्यं लेह्यं तथैव च ॥ तरुभ्यः स्रवते नीराण्यन्ये महाद्रुमाः ॥ वासांसि विविधान्यन्ये सुगन्धीनि महाबल ॥ ५८ ॥ तेभ्यो विविधं मनसेप्सितम् ॥ ५९ ॥ पिपासा बुभुक्षा वा ग्लानिश्चिन्ताऽपि वाऽनघ ॥ न मन्दारवने वीर भवतीत्युपधार्यताम् ॥ ६० ॥ न ते गुणा ये तत्र वर्द्धन्ते स्वर्गाद्बहुगुणोत्तराः ॥ ६१ ॥ अतीव हि जयेल्लोकान्स महेन्द्रान्न संशयः ॥ एकाहमपि यस्तत्र वसेच्च दितिजोत्तम ॥ ६२ ॥ स्वर्गस्यापि हि तत्स्वर्गं सुखानामपि तत्सुखम् ॥ बभूव जगतः सर्वमिति मे धीयते मनः ॥ ६३ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ ॥ ७ ॥

॥ वैशम्पायन उ[illegible] अन्धको नारदवचः श्रुत्वा तत्त्वेन भारत ॥ मन्दरं पर्वतं गन्तुं मनो दध्रे महासुरः ॥ १ ॥ सोऽसुरान्सुमहातेजाः समानीय महाबलः ॥ [illegible] मन्दरं क्रुद्धो महादेवालयं तदा ॥ २ ॥ तं महाभ्रप्रतिच्छन्नं महौषधिसमाकुलम् ॥ नानासिद्धसमाकीर्णं महर्षिगणसेवितम् ॥ ३ ॥ [illegible]गरुवृक्षाढ्यं सरलद्रुमसंकुलम् ॥ किन्नरोद्गीतरम्यं च बहुनागकुलाकुलम् ॥ ४ ॥ वातोद्धूतैर्वनैः फुल्लैर्नृत्यन्तमिव च क्वचित् ॥ प्रस्रुतैर्धातुभिश्चित्रैर्विलिप्तमिव च क्वचित् ॥५॥

सप्ताशीतितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्नन्धकवैरिणा ॥ अन्धकस्य युधि प्राण हता रुद्रेणा चोच्यते ॥ १॥अन्धक इति ॥ १ ॥ २॥३॥४॥५॥

शुचिपदे मद सभा शुचिरपाने सीदन्ति तिष्ठन्तीति शुचिपदास्तैः शुकसदोभि । शुचिपदैरित्यपि पाठः ॥ ६ ॥ ७ ॥८॥९॥ रत्नमुचम दिव्य मेघम् ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्रच्छन्नानि नदीनां जालानि समूहा यत्र तम् ॥ १६॥ सविशेषतर विशेषकरै पारिजातादिभि सहितम् ॥ १७॥नभश्च्युते स्वर्गादाग

पक्षिस्वने सुमधुरैनदन्तमिव च क्वचित् ॥ हसे शुचिपदे कीर्णं सपतद्भिरितस्तत ॥ ६ ॥ महाबलैश्च महिषैश्वरद्भिर्दैत्यनाशनैः ॥ चन्द्रांशुवि
मले सिंहैर्भूषित हेमसचयम् ॥ ७ ॥ मृगराजसमाकीर्णं मृगवृन्दनिषेवितम् ॥ स मन्दरं गिरिं प्राह रूपिण बलदर्पित ॥ ८॥ वेत्सि त्व हि यथाऽ
वध्यो वरदानाद्धर पितु ॥ मम चैव वशे सर्वं त्रैलोक्य सचराचरम् ॥ ९ ॥ प्रतियोद्धु न मां कश्चिदिच्छत्यपि गिरे भयात् ॥ पारिजातवन चा
स्ति तत्र मानो महागिरे ॥ सर्वकामप्रदे पुष्पैर्भूषित रत्नमुत्तमम् ॥ १० ॥ तदाचक्ष्वोपभोक्ष्यामि तद्वन तव सानुजम् ॥ किं करिष्यसि क्रुद्धस्त्व
मनो हि त्वरते मम ॥ ११ ॥ त्रातार नानुपश्यामि मया त्वत्स्वर्दितस्य ते ॥ इत्युक्तो मन्दरस्तेन तत्रैवान्तरधीयत ॥ १२ ॥ ततोऽन्धकोऽतिरु
पितो वरदानेन दर्पित ॥ मुमोच नाद सुमहदिद वचनमब्रवीत् ॥ १३ ॥ मया वै त्व याच्यमानो यस्मान्न बहु मन्यसे ॥ अह चूर्णीकरोमि त्वां
वल पर्वत पश्य मे ॥१४ ॥ एवमुक्त्वा गिरे शृङ्गमुत्पाट्य बहुयोजनम् ॥ निष्पिपेष गिरेस्तस्य शृङ्गेष्वन्यत्र वीर्यवान् ॥१५॥स हतैरसुरै सर्वैर्वर
दानेन दर्पित ॥ त प्रच्छन्ननदीजाल मन्यमानं महागिरिम् ॥ १६ ॥ विदित्वा भगवान्रुद्रश्चकारानुग्रह गिरे ॥ सविशेषतर वीर मत्तद्विपमृगा
युतम् ॥ १७ ॥ नदीजालैर्वृक्षतरैराचित चित्रकाननम् ॥ नभश्च्युते पुरा यद्वत्तद्वदेव विराजते ॥ १८ ॥ अथ देवप्रभावेण शृङ्गाण्युत्पाटितानि
तु ॥ क्षिप्तानि चासुरानेव घ्नन्ति वीराणि भारत ॥ १९ ॥ क्षिप्ता ये प्रपलायन्ते शृङ्गाणि तु महासुरा ॥ शृङ्गैस्तैस्ते स्म वध्यन्ति पर्वतस्य
जनाधिप ॥ २० ॥ ये स्वस्थास्त्वसुरास्तत्र तिष्ठन्ति गिरिसानुषु ॥ शृङ्गैस्तेन स्म वध्यन्ते मन्दरस्य महागिरे ॥ २१ ॥ ततोऽन्धकस्तदा दृष्ट्वा
सेनां तां मर्दितां तथा ॥ रुषित सुमहानाद नर्दित्वैव तदाऽब्रवीत् ॥ २२ ॥ आह्वये त वन यस्य युद्धार्थमुपतिष्ठतु ॥ किं त्वयाऽचल युद्धेन
हता स्म च्छद्मना रणे ॥ २३ ॥ एवमुक्ते त्वन्धकेन वृषभेण महेश्वर ॥ सप्रास शूलमुद्यम्य देवोऽन्धकजिघांसया ॥ २४ ॥ प्रमथानां गणैर्भीमा
न्वृतो मे बहुलोचन ॥ तथा भूतगणैश्चैव धीमान्भूतगणेश्वर ॥ २५ ॥ प्रचकम्पे तत कृत्स्न त्रैलोक्य रुषिते हरे ॥ सिन्धवश्च प्रतिस्रोतमूहु
प्रज्वलितोल्का ॥ २६ ॥ जग्मुर्दिशोऽभिदाहाश्च सर्वे ते हरतेजसा ॥ युयुधुश्च ग्रहा सर्वे विपरीता जनाधिप ॥ २७ ॥ नैर्नदीजालैः पुरा अन्धकसो

भात्तम् ॥१८॥१९॥वध्यन्ति वध्यन्ते॥२०॥२१॥२२॥२३॥२४॥ बहुलोचन त्रिनेत्र ॥२५॥सिन्धवो नद्य ॥२६॥सर्वे ते सर्वास्ता विपरीता वक्रीभूताः॥२७॥

॥ न जज्वाल जले वह्निः और्वाग्निना समुद्रे सत्त्वानां पाक
सधूमाङ्गाराः वृष्टयो येषु ते गिरयः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां सप्ताशीतितमोऽध्यायः॥८७॥ अष्टा
औत्पातिको नाभूदित्यर्थः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सोमः उमासहितः ॥ ३९ ॥

शीतप्रभस्तथा ॥ न ब्रह्म चेलुश्च गिरयस्तत्र काले कुरुकुलोद्वह ॥ प्रववर्षाथ पर्जन्यः सधूमाङ्गारवृष्टयः ॥ २८ ॥ उष्णभाश्चन्द्रमाश्चासीत्सूर्यः
विविदुस्तत्र मुनयो ब्रह्मवादिनः ॥ २९ ॥ वडवाः सुषुवुर्गाश्च गावोऽश्वानपि चानघ ॥ पेतुर्वृक्षाश्च मेदिन्यामच्छिन्ना भस्मसात्कृताः ॥ ३० ॥
बाधन्ते वृषभा गाश्च गावश्चारुरुहुर्वृषान् ॥ राक्षसा यातुधानाश्च पिशाचाश्चापि सर्वशः ॥ ३१ ॥ विपरीतं जगद्दृष्ट्वा महादेवस्तथागतम् ॥ मुमोच
भगवाञ्छूलं प्रदीप्ताग्निसमप्रभम् ॥ ३२ ॥ तत्पपात रहोत्सृष्टमन्धकोरसि दुर्द्धरम् ॥ भस्मसाच्चाकरोद्रौद्रमन्धकं साधुकण्टकम् ॥ ३३ ॥ ततो
देवगणाः सर्वे मुनयश्च तपोधनाः ॥ शंकरं तुष्टुवुश्चैव जगच्छत्रौ निबर्हिते ॥ ३४ ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिः पपात ह ॥ त्रैलोक्यं निर्वृतं
चासीन्नरेंद्र विगतज्वरम् ॥ ३५ ॥ प्रजगुर्देवगन्धर्वा ननृतुश्चाप्सरोगणाः ॥ जेपुश्च ब्राह्मणा वेदानीजुश्च क्रतुभिस्तदा ॥ ३६ ॥ ग्रहाः प्रकृतिमापे
दुरूहुर्नद्यो यथा पुरा ॥ न जज्वाल जले वह्निराशाः सर्वाः प्रसेदिरे ॥ ३७ ॥ मन्दरः पर्वतश्रेष्ठः पुनरेव रराज ह ॥ श्रिया परमया जुष्टः सर्वतेजः
समुच्छ्रयात् ॥ ३८ ॥ रेमे सोमश्च भगवान्पारिजातवने हरः ॥ सुप्रचारान्सुरान्कृत्वा शक्रादीन्धर्मतः प्रभुः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु
हरिवंशे विष्णुपर्वणि अन्धकवधे सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ मुनेऽन्धकवधः श्राव्यः श्रुतोऽयं खलु भो मया॥
शान्तिस्त्रयाणां लोकानां कृता देवेन धीमता ॥ १ ॥ निकुम्भस्य हतं देहं द्वितीयं चक्रपाणिना ॥ यदर्थं च यथा चैव तद्भवान्वक्तुमर्हति ॥ २ ॥
वैशम्पायन उवाच ॥ श्रद्दधानस्य राजेन्द्र वक्तव्यं भवतोऽनघ ॥ चरितं लोकनाथस्य हरेरमिततेजसः ॥ ३ ॥ द्वारव [illegible] वसतो विष्णोरतुल
तेजसः ॥ समुद्रयात्रा संप्राप्ता तीर्थे पिण्डारके नृप ॥ ४॥ उग्रसेनो नरपतिर्वसुदेवश्च भारत ॥ निक्षिप्तौ नगराध्यक्ष [illegible] सर्वे विनिर्गताः ॥५॥
पृथग्बलः पृथग्धीमाँल्लोकनाथो जनार्दनः ॥ गोष्ठ्याः पृथक्कुमाराणां नृदेवामिततेजसाम् ॥ ६ ॥ गणिकानां सह [illegible] निःसृतानि नराधिप ॥
कुमारैः सह वार्ष्णेयै रूपवद्भिः स्वलंकृतैः ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं निर्जित्य यदुभिर्दृढविक्रमैः ॥ वेश्या निवेशिता वीर द्वारवत्यां सहस्रशः ॥ ८ ॥

शीतितमेऽमुष्मिन्नध्याये बलकृष्णयोः । वर्ण्यते च जलक्रीडा विशिष्टा पिण्डतारके ॥ १ ॥ मुनेऽन्धकेति । श्राव्यः अवश्यं श्रोतव्यः ॥ १ ॥ निकुम्भस्य त्रिदेहस्य ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ बलो बलरामः ॥ ६ ॥ ७ ॥ दैत्याधिवासं समुद्रं निर्जित्य स्वस्थानादवसार्य तत्र निवेशिताः ॥ ८ ॥

सपापित शरद्वना ॥॰॥ १० ॥ चक्रवाकयोरिव ययो अन्यो यम् अनुरागस्तेन ॥ ११ ॥ कादम्बरी सुरा तस्या पानेन कल विकल ॥ १२॥विश्वरूपेण सर्व
स्वात्मना यान्यः सिपस्तारटी स्त्रीत्यिथः॥१३॥१४॥ चिह्नानि नखक्षतानि॥१५॥तदेषाह। अहमिति। शम्ढाभिरे आत्मान प्रशशंसिरे॥१६॥ करजा नखा द्विजा
मामान्यास्ता कुमागणा क्रीडानार्यो महात्मनाम् ॥ इच्छाभोग्या गुणैरेव राजन्या वेपयोपित ॥ ९ ॥ स्थितिरेषा हि भेमानां कृता कृष्णेन धी
मता ॥ स्त्रीनिमित्त भवेद्वैर मा यदूनामिति प्रभो ॥ १० ॥ रेवत्या चैकया सार्धं बलो रेमेऽनुकूलया ॥ चक्रवाकानुरागेण यदुश्रेष्ठ प्रतापवान्
॥ ११ ॥कादम्बरीपानकलो भूषितो वनमालया ॥ चिक्रीड सागरजले रेवत्या सहितो बलः॥१२॥ षोडशस्त्रीसहस्राणि जले जलजलोचनः॥
रमयामास गोविन्दो विश्वरूपेण सर्वहृत् ॥ १३ ॥ अहमिष्टा मया सार्द्धं जले वसति केशव॥ इति ता मेनिरे सर्वा रात्रौ नारायणस्त्रिय ॥१४॥
मर्वा सुरतचिह्नाभ्य मर्वा सुरततर्पिता ॥ मानमूहुश्च ता सर्वा गोविन्दे बहुमानजम् ॥ १५ ॥ अहमिष्टाऽहमिष्टेति स्निग्धे परिजने तदा ॥
नारायणस्त्रिय मर्वा मुदा शश्लाघिरे शुभाः ॥ १६ ॥ करजद्विजचिह्नानि कुचाधरगतानि ता ॥ दृष्ट्वा दृष्ट्वा जहृषिरे दर्पणे कमलेक्षणा ॥१७॥
गोत्रमुद्दिश्य कृष्णस्य जगिरे कृष्णयोषित ॥ पिबन्त्य इव कृष्णस्य नयनैर्वदनाम्बुजम् ॥१८॥ कृष्णार्पितमनोदृष्ट्य कान्ता नारायणस्त्रिय ॥
मनोहरतरा राजन्भवन्नेकाग्रनिश्चयाः ॥ १९ ॥ एकार्पितमनोदृष्ट्यो नेर्ष्यां ताश्चक्रिरेऽङ्गना ॥ नारायणेन देवेन तर्प्यमाणमनोरथा ॥ २० ॥
शिरांसि गर्वितान्यूहु सर्वा निरवगेपत ॥ चालभ्य केशसमय वदन्त्यश्चारुदर्शना ॥ २१ ॥ ताभिस्तु सह चिक्रीड सर्वाभिर्हरिरात्मवान् ॥
विश्वरूपेण विधिना समुद्रे विमले जले ॥२२॥ ववाह सर्वगन्धाढ्य स्वच्छ वारि महोदधि ॥ तोय विलवण नृप वासुदेवस्य शासनात् ॥२३॥
गुल्फदघ्नं जानुदघ्नमूरुदघ्नमथापि वा ॥ नार्यस्ता स्तनदघ्न वा जलं समभिकाङ्क्षितम् ॥ २४ ॥ सिषिचु केशव पत्न्यो धीरा इव महोद
धिम् ॥ सिषेच ताश्च गोविन्दो मेघ फुल्ललता इव ॥ २५ ॥ अवलम्ब्य परा कण्ठे हरिं हरिणलोचना ॥ उपगूहस्व मां वीर पतामीत्यब्रुव
न्स्त्रिय ॥ २६ ॥ काश्चित्काष्ठमयैस्तेरु प्लवे सर्वाङ्गशोभना ॥ कौञ्चबर्हिणनागानामाकारसदृशै स्त्रिय ॥ २७ ॥ मकराकृतिभिश्चान्या मी
नाभेरपि चापरा ॥ वस्तुरूपाकृतिधरै पुप्लुवुश्चापरा स्त्रिय ॥२८॥ स्तनकुम्भैस्तथा तेरु कुम्भैरिव तथापरा ॥ समुद्रसलिले रम्ये हर्षयन्त्यो
जनार्दनम् ॥ २९ ॥ रराम सह रुक्मिण्या जले तस्मिन्मुदा युत ॥ येनैव कार्ययोगेन रमतेऽमरसत्तम ॥ ३० ॥
दस्वा तत्वानि चिह्नानि ॥ १७ ॥ गोत्र नाम जगिरे गीत रूतयत्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२॥२३॥२४॥२५॥२६॥२७॥२८॥२९॥३०॥

॥ ३१ ॥ ॥ ३२ ॥ हृषीकेशः इन्द्रियाणामीश्वरोऽपि कान्तावशगतोऽभवदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ वंशरूपेण । कुलानुरूपेण । "वंशो वेणौ कुले वर्गे" इति विश्वः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ॥ ३६ ॥ ते कुमाराः ॥ ३७ ॥ स्वभिनयानि शोभनः अभिनयः पदार्थस्य वाक्यार्थस्य च प्रदर्शनं यत्र तानि ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडाम् अप्सरसं कौबेर्यः कौबेरीः वराप्सराः

तत्तदेव हि ताश्चक्रुर्मुदा नारायणस्त्रियः ॥ तनुवस्त्रावृतास्तन्व्यो लीलयन्त्यस्तथापराः ॥ चिक्रीडुर्वासुदेवस्य जले जलजलोचनाः ॥ ३१ ॥ यस्या यस्यास्तु यो भावस्तां तां तेनैव केशवः ॥ अनुप्रविश्य भावज्ञो निनायात्मवशं वशी ॥ ३२ ॥ हृषीकेशोऽपि भगवान्हृषीकेशः सनातनः ॥ बभूव देशकालेन कान्तावशगतः प्रभुः ॥ ३३ ॥ कुलशीलसमोऽस्माकं योग्योऽयमिति मेनिरे ॥ वंशरूपेण वर्तन्तमङ्गनास्ता जनार्दनम् ॥ ३४ ॥ तदा दाक्षिण्ययुक्तं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणम् ॥ कृष्णं भार्याश्चकमिरे भक्त्या च बहु मेनिरे ॥ ३५ ॥ पृथग्गोष्ठ्यः कुमाराणां प्रकाशं स्त्रीगणैः सह ॥ अलंचक्रुर्जलं वीराः सागरस्य गुणाकराः ॥ ३६ ॥ गीतनृत्यविधिज्ञानां तासां स्त्रीणां जनेश्वर ॥ तेजसाऽप्याहृतानां ते दाक्षिण्यात्स्थिरे वशे ॥ ३७ ॥ शृण्वन्तश्चारुगीतानि तथा स्वभिनयान्यपि ॥ तूर्याण्युत्तमनारीणां मुमुहुर्यदुपुङ्गवाः ॥ ३८ ॥ पञ्चचूडां ततः कृष्णः कौबेर्यश्च वराप्सराः ॥ माहेन्द्रीश्चानयामास विश्वरूपेण हेतुना ॥ ३९ ॥ ताः प्रोवाच प्रमेयात्मा सान्त्वयित्वा जगत्प्रभुः ॥ उत्थापयित्वा प्रणताः कृताञ्जलिपुटास्तथा ॥ ४० ॥ क्रीडायुवत्यो भैमानां प्रविशध्वमशङ्किताः ॥ मत्प्रियार्थं वरारोहा रमयध्वं च यादवान् ॥ ४१ ॥ दर्शयध्वं गुणान्सर्वान्नृत्यगीतैरहस्सु च ॥ तथाभिनययोगेषु वाद्येषु विविधेषु च ॥ ४२ ॥ एवं कृते विधास्यामि श्रेयो वो मनसेप्सितम् ॥ मच्छरीरसमा ह्येते सर्वे निरवशेषतः ॥ ४३ ॥ शिरसाऽऽज्ञां तु ताः सर्वाः प्रतिगृह्य हरेस्तदा ॥ क्रीडायुवत्यो विविशुर्भैमानामप्सरोवराः ॥ [illegible] ॥ ताभिः प्रविष्टमात्राभिर्द्योतितः स महार्णवः ॥ सौदामिनीभिर्नभसि घनवृन्दमिवानघ ॥ ४५ ॥ ता जले स्थलवत्स्थित्वा जग[illegible]ादयन् ॥ चक्रुश्चाभिनयं सम्यक्स्वर्गावास इवाङ्गनाः ॥ ४६ ॥ गन्धैर्माल्यैश्च ता दिव्यैर्वस्त्रैश्चायतलोचनाः ॥ हेलाभिर्हास्यभावैश्च [illegible]मनांसि ताः ॥ ४७ ॥ कटाक्षैरिङ्गितैर्हास्यैः केलिरोषैः प्रसादितैः ॥ मनोऽनुकूलैर्भैमानां समाजह्रुर्मनांसि ताः ॥ ४८ ॥

श्रेष्ठा अप्सरसः । विश्वरूपेण जीवनियन्तृत्वेन हेतुना निमित्तेन ॥ ३९ ॥ ४० ॥ प्रविशध्वं मनोहारिण्यो भवन्त्यः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ भैमानां भीमजानां यादवानां समीपमिति शेषः । अप्सरोवराः वराप्सरसः ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ जलवाद्यान्यवादयन्नित्यपि पाठः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

वत्स्कन्धेषु उत्तरोत्तररमणीयेषु उत्क्षिप्य नीत्वा तत्र विजह्रुरिति पूर्वेणान्वयः । ततश्च ते भैमास्ताः
ताम्भैमानाहू वातस्कन्धान् षट्सु वातस्कन्धेषु आवहप्रवहादिषु ऊर्ध्वोर्ध्वेषु वातमार्गेषु उत्तरोत्तररमणीयेषु उत्क्षिप्य नीत्वा तत्र विजह्रुरिति पूर्वेणान्वयः । ततश्च ते भैमास्ताः
नारीमानयन्ति ॥ ४९ ॥ एवं वियति क्रीडां कृष्णोऽपि चकारेत्याह—कृष्णोऽपीति ॥ सर्वैरिति अष्टोत्तरशताधिक मारणम् ॥ ५० ॥ विस्मय दिवि क्रीडाकृतम् ॥ ५१ ॥
॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इच्छया स्थलवज्जलेऽप्यधावन् इच्छया मज्जन् अमज्जन्नित्यर्थः ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७॥ स्वस्तिकाः शारिफलकाकारा ॥ ५८ ॥ कैलासा
दिवच्छन्दो यथेप्सितं यथेष्टकारित्वं च येषां ते ॥ ५९ ॥ मसारो मरकतः गल्वश्चन्द्रकान्तः अर्कः सूर्यकान्तस्तैर्यस्ते समस्तैर्वा चित्ररागैरञ्जितैरित्यर्थः । चित्रभक्ति

उत्क्षिप्योत्क्षिप्य चाकाशं वातस्कन्धान्बहूंश्च तान् ॥ मदिरावशगा भैमा मानयन्ति वराप्सरा ॥ ४९॥ कृष्णोऽपि तेषां प्रीत्यर्थं विजह्रे वियति
प्रभुः ॥ सर्वैः षोडशभिः सार्द्धं स्त्रीसहस्रैर्मुदान्वितः ॥ ५० ॥ प्रभावज्ञास्तु ते वीरा कृष्णस्यामिततेजसः ॥ न जग्मुर्विस्मयं भैमा गाम्भीर्यं पर
मास्थिता ॥ ५१ ॥ केचिद्रैवतकं गत्वा पुनरायान्ति भारत ॥ गृहाण्यन्ये वनान्यन्ये काङ्क्षितान्यरिमर्दन ॥ ५२॥ अपेयं पेयसलिलं सागरश्चा
भवत्तदा ॥ आज्ञया लोकनाथस्य विष्णोरतुलतेजसः ॥५३॥ अधावन्स्थलवच्चापि जले जलजलोचनाः ॥ गृह्य हस्ते तथा नार्यो युक्ता मज्जन्त
थापि च ॥ ५४ ॥ भक्ष्यभोज्यानि पेयानि चोष्यं लेह्यं तथैव च ॥ बहुप्रकारं मनसा ध्याते तेषां भवत्युत ॥५५॥ अम्लानमाल्यधारिण्यस्ताः
स्त्रियस्तानानिन्दितान् ॥ रह सु रमयांचक्रुः स्वर्गे देवरतानुगा ॥ ५६ ॥ नौभिर्गृहप्रकाराभिश्चिक्रीडुरपराजिता ॥ तास्तानुलितमुदिता साया
ह्नेऽन्धकवृष्णयः ॥ ५७ ॥ आयताश्चतुरस्राश्च वृत्ताश्च स्वस्तिकास्तथा ॥ प्रासादा नौषु कौरव्य विहिता विश्वकर्मणा ॥ ५८ ॥ कैलासमन्दर
च्छन्दा मेरुच्छन्दास्तथैव च ॥ तथा नानावयश्छन्दास्तथैवानृगरूपिणः ॥ ५९ ॥ वैडूर्यतोरणैश्चित्राश्चित्राभिर्मणिभक्तिभिः ॥ मसारगल्वर्कम
यैश्चित्रभक्तिशतैरपि ॥ ६० ॥ आक्रीडगरुडच्छन्दाश्चित्रा कनकरीतिभिः ॥ क्रौञ्चच्छन्दा शुकच्छन्दा गजच्छन्दास्तथापरे ॥ ६१ ॥ कर्णधा
रैर्गृहीतास्ता नाव कार्तस्वरोज्ज्वला ॥ सलिलं शोभयामासुः सागरस्य महोर्मिमत् ॥६२॥ समुच्छ्रितं सिते पोतैर्यानपात्रैस्तथैव च ॥ नौभिश्च
झिल्लिकाभिश्च शुशुभे वरुणालयः ॥ ६३ ॥

शतै नानारूपास्तरपशतै ॥६०॥ आक्रीडगरुड लीलागरुडसदृश कनकरीतिभिः कनकधाराभि ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ पोतैर्जलासेव्ययोग्यैः क्षुद्रनौकारूपैः यानपात्रै सर्व
समारसभृताभिः मामयीनौकाभिः नौभिः अतिवेगवतीभिर्दीर्घनौकाभिः । झिल्लिकाभि प्रासादापङ्क्तिवाभिर्नृत्यगीतादिलीलायोग्याभिरायताभिर्नौभिरिति भेद । तत्र पोता
विमानवत्सञ्चरन्ति यानपात्राणि नन्दनसमृद्धिमन्ति । नावो रथदीर्घिकादियुक्ता । झिल्लिकाः सर्वस्वर्म्यपदार्थवत्यः ॥ ६३ ॥

इति क्रमात् श्लोकचतुष्टयेनाह—पुराणीत्यादिना ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ वनेषु नौस्थेष्वेव ॥ ६८॥ ६९॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ इच्छताम् इच्छया
इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि
बभूव ॥ ७४ ॥ ७५॥ ७६ ॥७७ ॥ परिच्छदस्य षोडशस्त्रीसहस्रपरिवारस्यानुरूपम् ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥८१ ॥

पुराण्याकाशगानीव गन्धर्वाणामितस्ततः ॥ बभ्रमुः सागरजले भैमयानानि सर्वतः ॥६४॥ नन्दनच्छन्दयुक्तेषु यानपात्रेषु भारत ॥ नन्दनप्रतिमं सर्वं विहितं विश्वकर्मणा ॥६५॥ उद्यानानि सभावृक्षा दीर्घिकाः स्यन्दनानि च ॥ निवेशितानि शिल्पानि तादृशान्येव सर्वथा ॥६६॥स्वर्गच्छन्देषु चान्येषु समासात्स्वर्गसन्निभाः ॥ नारायणाज्ञया वीर विहिता विश्वकर्मणा ॥ ६७ ॥ वनेषु रुरुवुर्हृद्यं मधुरं चैव पक्षिणः ॥ मनोहरतरं चैव भैमानामतितेजसाम् ॥ ६८ ॥ देवलोकोद्भवाः श्वेता विलेपुः कोकिलास्तदा ॥ मधुराणि विचित्राणि यदूनां काङ्क्षितानि च ॥ ६९ ॥ चन्द्रांशुसमरूपेषु हर्म्यपृष्ठेषु बर्हिणः ॥ ननृतुर्मधुरारावाः शिखण्डिगणसंवृताः ॥ ७० ॥ पताका यानपात्राणां सर्वाः पक्षिगणायुताः ॥ भ्रमरैरुपगीताश्च स्रग्दामासक्तवासिभिः ॥ ७१ ॥ नारायणाज्ञया वृक्षाः पुष्पाणि मुमुचुर्भृशम् ॥ ऋतवश्चारुरूपाणि विहायसि गतास्तथा ॥७२॥ ववौ मनोहरो वातो रतिखेदहरः सुखः॥ रजोभिः सर्वपुष्पाणां पृक्तश्चन्दनशैत्यभृत् ॥७३॥ शीतोष्णमिच्छतां तत्र बभूव वसुधापते ॥ वासुदेवप्रसादेन भैमानां क्रीडतां तदा ॥ ७४ ॥ न क्षुत्पिपासा न ग्लानिर्न चिन्ता शोक एव च ॥ आविवेश तदा भैमान्प्रभावाच्चक्रपाणिनः ॥७५॥ अप्रशान्तमहातूर्या गीतनृत्योपशोभिताः ॥ बभूवुः सागरक्रीडा भैमानामतितेजसाम् ॥ ७६ ॥ बहुयोजनविस्तीर्णं समुद्रं सलिलाशयम् ॥ रुद्ध्वा चिक्रीडुरिन्द्राभा भैमाः कृष्णाभिरक्षिताः ॥ ७७ ॥ परिच्छदस्यानुरूपं यानपात्रं महात्मनः ॥ नारायणस्य देवस्य विहितं विश्वकर्मणा ॥ ७८ ॥ रत्नानि यानि त्रैलोक्ये विशिष्टानि विशाम्पते ॥ कृष्णस्य तानि सर्वाणि यानपात्रेऽतितेजसः ॥ ७९ ॥ पृथक्पृथङ्निवासाश्च स्त्रीणां कृ[illegible]स्य भारत ॥ मणिवैडूर्यचित्रास्ताः कार्तस्वरविभूषिताः ॥ ८० ॥ सर्वर्तुकुसुमाकीर्णाः सर्वगन्धाधिवासिताः ॥ यदुसिंहैः शुभैर्जुष्टाः श[illegible]गवासिभिः ॥८१ ॥

इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे अष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ [illegible]न उवाच ॥ रेमे बलश्चन्दनपङ्कदिग्धः कादम्बरीपानकलः पृथुश्रीः ॥ रक्तेक्षणो रेवतिमाश्रयित्वा प्रलम्बबाहुस्खलितः प्रपातः ॥ १ ॥

टीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥ ॥ ७ ॥ नवाधिकेऽशीतितमेऽध्यायेऽमुष्मिन्निरूप्यते ॥ छालिक्याद्यागमः क्रीडा गानं भोज्यं महाद्भुतम् ॥ १ ॥ अथ जलक्रीडावर्णनम्—रेमे बल इति ॥ कादम्बरीपानकलः कादम्बप्रसूतमदिरापानेन मनोहरः । रेवतिमिति ह्रस्वत्वमार्षं छन्दोऽनुरोधात् ॥ १ ॥

॥ २ ॥ ३ ॥ वेळाल्यं सागरम् ॥ ४ ॥ ता अप्सरसः तासु च काश्चन वाद्यानुरूपं ननृतुः अन्याः सम्यक् सर्वभावेन जगु ॥५॥ अभिनयेन हस्तादिचालनेन लब्ध गिनितं यत् हावादि एषां पदूनाम् अर्थयुक्तमयोजनवत् रूप च तदनुकूल च ॥ ६ ॥ रास गानम् ॥ ७ ॥ कंसप्रलम्बादिवध तदनुकारि नृत्य चक्रुरित्यर्थ ॥ ८ ॥

नीलाम्बुदाभे वसने वसानश्चन्द्रांशुगौरो मदिराविलासः ॥ रराज रामोऽम्बुदमध्यमेत्य संपूर्णबिम्बो भगवानिवेन्दु ॥ २ ॥ वामैककर्णामलकु ण्डलश्री स्मेरन्मनोज्ञाब्जकृतावतंस ॥ तिर्यक्कटाक्ष प्रियया मुमोद रामो मुख चार्वभिवीक्ष्यमाण ॥ ३ ॥ अथाज्ञया कंसनिकुम्भशत्रोरुदाररूपो ऽप्सरसां गणः सः ॥ दृष्ट्वा मुदा रेवतिमाजगाम वेलाल्यं स्वर्गसमानमृद्ध्या ॥४ ॥ तां रेवतीं चाप्यथ वाऽपि रामं सर्वा नमस्कृत्य वराङ्गयष्टय ॥ वाद्यानुरूप ननृतु सुगान्य समन्ततोऽन्या जगिरे च सम्यक् ॥ ५ ॥ चक्रुस्तथैवाभिनयेन लब्ध यथावदेषां प्रियमर्थयुक्तम् ॥ रूपानुकूल च बलस्य तस्य तथाज्ञया रैवतराजपुत्र्या ॥६॥ चक्रुर्हसन्त्यश्च तथैव रास तद्देशभाषाकृतिवेषयुक्ताः॥ सहस्ततालं ललित सलीलं वराङ्गना मङ्गल सभृताङ्ग्य ॥७॥ सकर्षणाघोक्षजनन्दनानि सकीर्तयन्त्योऽस्य च मङ्गलानि ॥ कंसप्रलम्बादिवध च रम्य चाणूरघात च तथैव रङ्गे॥८॥ यशोदया च प्रथितं यशोऽस्य दामोदरत्व च जनार्दनस्य ॥ वध तयारिष्टकधेनुकाभ्यां व्रजे च वास शकुनीवध च॥९॥ तथा च भग्नो यमलार्जुनौ तौ सृष्टिं वृकाणामपि वत्सयुक्ताम् ॥ स कालियो नागपतिर्ह्रदे च कृष्णेन दान्तश्च यथा दुरात्मा ॥१०॥ शङ्खह्रदादुद्धरण च वीर पद्मोत्पलानां मधुसूद नेन ॥ गोवर्द्धनोर्थे च गवां धृतोऽभूद्यथा च कृष्णेन जनार्दनेन॥११॥कुब्जां यथा गन्धकपीषिकां च कुब्जत्वहीनां कृतवांश्च कृष्ण ॥अवामनं वा मनक च चक्रे कृष्णो यथात्मानमजोऽप्यनिन्द्य ॥ १२ ॥ सौभप्रमाथं च हलायुधत्वं वध मुरस्याप्यथ देवशत्रो ॥ गन्धारकन्यावहने नृपाणां रथे तथा योजनमूर्जितानाम् ॥१३॥ तत सुभद्राहरणे जय च युद्धे च बालाहकजम्बुमाले ॥ रत्नप्रवेक च युधार्जितैर्यत्समाहृत शक्रसमक्षमासीत् ॥१४॥ एतानि चान्यानि च चारुरूपा जगु स्त्रिय प्रीतिकराणि राजन्॥सङ्कर्षणाघोक्षजहर्षणानि चित्राणि चानेककथाश्रयाणि॥१५॥कादम्बरी पानमदोत्कटस्तु बल पृथुश्रीः स चुकूर्द राम ॥ सहस्तताल मधुर सम च स भार्यया रैवतराजपुत्र्या ॥ १६ ॥ त कूर्दमान मधुसूदनश्च दृष्ट्वा महात्मा च मुदान्वितोऽभूत् ॥ चुकूर्द सत्या सहितो महात्मा हर्षागमार्थं च बलस्य धीमान् ॥ १७ ॥

अरिष्टधेनुकाभ्याम् अरिष्टधेनुकरूपो ॥ ९ ॥ १० ॥ शङ्खह्रदात् शङ्खादिनिधियुक्तात्तस्मादेव ह्रदात् ॥ ११ ॥ १२ ॥१३॥ बालाहकजम्बुमालिभ्यां सह युद्धे युद्धे तथ पापे रुक्मिवधम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ कूर्दपानुरूप गानार्थं । चुकूर्द जगौ ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ यानपत्रं नौः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ हे राजपुत्र मुनिरत्र दीर्घाभावश्छान्दसः । हेलाविकारैः लीलानुकारैः । रासप्रणेता मुनि राजपुत्रेत्यपि

पाठः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ सहार्द्धभैमाः अर्धभैमैः सह वर्तमानाः । पुत्रयोर्व्यत्यासस्समत्वद्योतनार्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वेलिका

समुद्रयात्रार्थमथागतश्च चुकूर्द पार्थो नरलोकवीरः॥ कृष्णेन सार्द्धं मुदितश्चुकूर्द सुभद्रया चैव वराङ्गयष्ट्या ॥ १८ ॥ गदश्च धीमानथ सारणश्च

प्रद्युम्नसाम्बौ नृप सात्यकिश्च ॥ सात्राजितीसूनुरुदारवीर्यः सुचारुदेष्णश्च सुचारुरूपः ॥ १९ ॥ वीरौ कुमारौ निशठोल्मुकौ च रामात्मजो वीरत

मौ चुकूर्दतुः ॥ अक्रूरसेनापतिशंकरश्च तथापरे भैमकुलप्रधानाः ॥ २० ॥ तद्यानपात्रं ववृधे तदानीं कृष्णप्रभावेन जनेन्द्रपुत्र॥ आपूर्णमापूर्णमु

दारकीर्ते चुकूर्दयद्भिर्नृप भैममुख्यैः ॥ २१ ॥ तै रासस्त्कैरतिकूर्दमानैर्यदुप्रवीरैरमरप्रकाशैः ॥ हर्षान्वितं वीर जगत्तथाभूच्छेमुश्च पापानि जनेन्द्र

सूनो ॥ २२ ॥ देवोऽतिथिस्तत्र च नारदोऽथ विप्रप्रियार्थं मुरकेशिशत्रोः ॥ चुकूर्द मध्ये यदुसत्तमानां जटाकलापागलितैकदेशः ॥ २३ ॥ राम

प्रणेता मुनि राजपुत्र स एव तत्राभवदप्रमेयः ॥ मध्ये च गत्वा स चुकूर्द भूयो हेलाविकारैः सविडम्बिताङ्गैः ॥२४॥ स सत्यभामामथ केशवं च

पार्थं सुभद्रां च बलं च देवम् ॥ देवीं तथा रेवतराजपुत्रीं संदृश्य संदृश्य जहास धीमान् ॥ २५ ॥ ता हासयामास सुधैर्ययुक्तास्तैस्तैरुपायैः परि

हासशीलः ॥ चेष्टानुकारैर्हसितानुकारैर्लीलानुकारैरपरैश्च धीमान् ॥ २६ ॥ आभाषितां किंचिदितोपलक्ष्य नादातिनादान्भगवान्मुमोच ॥ हस

न्विहासांश्च जहास हर्षाद्धास्यागमे कृष्णविनोदनार्थम् ॥ २७ ॥ कृष्णाज्ञया सातिशयानि तत्र यथानुरूपाणि ददुर्युवत्यः ॥ रत्नानि वस्त्राणि च

रूपवन्ति जगत्प्रधानानि नृदेवसूनोः॥२८॥माल्यानि च स्वर्गसमुद्भवानि सन्तानदामान्यतिमुक्तकानि॥ सर्वर्तुकान्यप्यनयंस्तदानीं ददुर्हरेरिङ्गि

तकालतज्ज्ञाः ॥ २९ ॥ रासावसाने त्वथ गृह्य हस्ते महामुनिं नारदमप्रमेयः ॥ पपात कृष्णो भगवान्समुद्रे सात्राजितीं चार्जुनमेव चाथ॥३०॥

उवाच चामेयपराक्रमोऽथ शैनेयमीषत्प्रहसन्पृथुश्रीः ॥ द्विधा कृतास्मिन्पतताशु भूत्वा क्रीडाजले नौस्तु सहाङ्गना [illegible] ॥ सरेवतीकोऽस्तु

बलोऽर्द्धनेता पुत्रा मदीयाश्च सहार्द्धभैमाः ॥ भैमार्द्धमेवाथ बलात्मजाश्च सत्पार्श्वगः सन्तु समद्रुतोये ॥ ३२ [illegible] ज्ञापयामास ततः समुद्रं

कृष्णः स्मितं प्राञ्जलिनं प्रतीतः ॥ सुगन्धतोयो भव मृष्टतोयस्तथा भव ग्राहविवर्जितश्च॥ ३३ ॥ दृश्या च ते रत्नविभूषिता तु सा वेलिकाभूस्त्व

पत्सुखा च ॥ मनोऽनुकूलं च जनस्य तत्तत्प्रयच्छ विज्ञास्यसि मत्प्रभावात् ॥ ३४ ॥

तीरसंबन्धिनी पत्सुखा पादयोः सुखस्पर्शा यद्वस्त्वन्तरामितीति ॥ ३४ ॥

॥ ३ ४॥ त्रिभृत्र निभृति पात्यत्यथ । कीलालमत्र रक्तम् ॥ ३६ ॥ मैरेयादयो मद्यभेदाः मैरेयमथ गौडी सुरा पौष्पा निषेधात् माध्वीकसुरा मधुपुष्पसमथा आसवस्त्वा गन्धिमय । स्वतोय स्वच्छोदरि स्यात्पयेत्यत्र मस्त्रत्नमार्थम् । प्रपु प्रिप्रेषु ॥ ३७ ॥ व्यलीकम् वाप्यम् ॥ ३८ ॥ ३९॥ साकारम् आकार कामगीत वेन सह यथा

भवत्स्व पेयोऽप्यथ चेष्टपेयो जनस्य सर्वस्य मनोऽनुकूलः ॥ वैडूर्यमुक्तामणिहेमचित्रा भवन्तु मत्स्यास्त्वयि सौम्यरूपा ॥ ३५ ॥ त्रिभृत्स्व च त्व कमलोत्पलानि सुगन्धसुस्पर्शरसक्षमाणि ॥ षट्पादजुष्टानि मनोहराणि कीलालवर्णैश्च समन्वितानि॥३६॥ मैरेयमाध्वीकसुरासवानां कुम्भोश्च पूगान्स्वयम्य स्वतोये ॥ जाम्बूनद पाननिमित्तमेषां पात्र प्रपुर्येषु ददस्व भैमा ॥ ३७॥ पुष्पोच्चयैर्वासितशीततोयो भवाप्रमत्त खलु तोयराशे ॥ यथा व्यलीक न भवेद्यदूनां सस्त्रीजनानां कुरु तत्प्रयत्नम् ॥३८॥ इतीदमुक्त्वा भगवान्समुद्र तत प्रचिक्रीड सहार्जुनेन॥ सिषेच पूर्व नृप नारद तु सात्राजिती कृष्णमुखेङ्गितज्ञा ॥३९॥ ततो मदावर्जितचारुदेह पपात रामः सलिले सलीलम् ॥ साकारमालम्ब्य कर करेण मनोहरां रैवतराजपुत्रीम् ॥ ४० ॥ कृष्णात्मजा ये त्वथ भैमसुरूपा रामस्य पश्चात्पतिता समुद्रे ॥ विरागवस्त्राभरणा प्रहृष्टा क्रीडाभिरामा मदिराविलासा ॥ ४१ ॥ शेषास्तु भैमा हरिमभ्युपेता क्रीडाभिरामा निशठोल्मुकाद्या ॥ विचित्रवस्त्राभरणाश्च मत्ता सन्तानमाल्यावृतकण्ठदेशा ॥४२॥वीर्योपपन्ना कृतचारुचिह्ना विलिप्तगात्रा जलपानहस्ता ॥ गीतानि तद्रूपमनोहराणि स्वरोपपन्नान्यथ गायमाना ॥४३॥ तत प्रचक्रुर्जलवादितानि नानास्वराणि प्रियवाद्यघोषा ॥ सहाप्सरोभिस्त्रिदिवालयाभि कृष्णाज्ञया वेशवधूशतानि ॥ ४४ ॥ आकाशगङ्गाजलवादनज्ञाः सदा युवत्यो मदनैकचित्ता ॥ अवादयस्ता जलदर्दुरांश्च वाद्यानुरूप जगिरे च हृष्टा ॥४५॥ कुशेशयाकोशविशालनेत्रा कुशेशयापीडविभूषिताश्च ॥ कुशेशयानां गर्भिणोधितानां जहु श्रिय ता सुरवारमुख्याः ॥ ४६ ॥ स्त्रीवक्त्रचन्द्रै सकलेन्दुकल्पै रराज राजञ्छतश समुद्रः ॥ यदृच्छया दैव विधानतो वा नभो यथा चन्द्रसहस्रकीर्णम् ॥४७॥ समुद्रमेघः स रराज राजञ्छतह्रदाश्रीप्रभयाऽभिरामः ॥ सौदामिनीभिन्न इवाम्बुनाथो देदीप्यमानो नभमीव मेघ ॥ ४८ ॥ नारायणश्चैव सनारदश्च सिषेच पक्षे कृतचारुचिह्न ॥ बल सपक्ष कृतचारुचिह्न स चैव पक्ष मधुसूदनस्य ॥ ४९ ॥

रयाज्ञया ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ जलदर्दुरान जलवाद्यविशेषान ॥ ४५ ॥ कुशेशयाकोश कमलकलिका आपीडो मुकुट सुराणामिव सारणि दीर्घ-व्याविद्दिगानि मुखानि यासां ताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ पक्षे एकत्र स्थितो यत्र सिषेचेत्यन्वय । स च मत्त ॥ ४९ ॥

॥ ५० ॥ ते भैमा नोपरेमुः क्रीडां न तत्यजुः ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥विविक्तगात्राः शुद्धवपुषः विभक्तगात्रा इति पाठे चन्दनाद्यनुलिप्तावयवाः ॥ ५५॥ यत्सन्नियोगाः यदनुशिष्टाः प्रतीताः प्रख्याताः यथानुकूलं यथाहितम् ॥ ५६ ॥ फलप्रभावा अम्लिका अम्लता येषु तानि चुक्रोत्तरेण चुक्राधिकेन सूदाः सूपकाराः सूपा इति वा पाठः निष्टप्तशूलान् शूलं समारोप्य निष्टप्तानित्यर्थः । निष्टप्तशूल्यानिति वा । निष्टप्तशूल्यान् अतितप्तपक्वान् शकलान् खण्डितान् पशून् हरिणसूकरादीन् ॥ ५७ ॥

आरक्तनेत्रा जलमुक्तिसक्ताः स्त्रीणां समक्षं पुरुषायमाणाः ॥ ते नोपरेमुः सुचिरं च भैमा मानं वहन्तो मदनं मदं च ॥ ६१॥ अतिप्रसङ्गं तु विचिन्त्य कृष्णस्तान्वारयामास रथाङ्गपाणिः ॥ स्वयं निवृत्तो जलवाद्यशब्दैः सनारदः पार्थसहायवांश्च ॥६२॥ कृष्णेङ्गितज्ञा जलयुद्धसङ्गाद्भैमा निवृत्ता दृढमानिनोऽपि॥ उत्तीर्य तोयादनु कूललेपं जग्राह दत्त्वा मुनिसत्तमाय ॥ ६४ ॥ उपेन्द्रमुत्तीर्णमथाशु दृष्ट्वा भैमा हि ते तत्यजुरेव तोयम् ॥ विविक्तगात्रास्त्वथ पानभूमिं कृष्णाज्ञया ते ययुरप्रमेयाः ॥ ६५ ॥ यथानुपूर्व्या च यथावयश्च यत्सन्नियोगाश्च तदोपविष्टाः ॥ अन्नानि वीरा बुभुजुः प्रतीताः पपुश्च पेयानि यथानुकूलम् ॥ ६६ ॥ मांसानि पक्वानि फलाम्लकानि चुक्रोत्तरेणाथ च दाडिमेन ॥ निष्टप्तशूलाञ्छकलान्पशूंश्च तत्रोपजह्रुः शुचयोऽथ सूदाः ॥ ६७ ॥ सुस्विन्नशूल्यान्महिषांश्च बालाञ्छूल्यान्सुनिष्टप्तघृतावसिक्तान् ॥ वृक्षाम्लसौवर्चलचुक्रपूर्णान्पौरोगवोक्त्या उपजह्रुरेषाम् ॥ ६८ ॥ पौरोगवोक्त्या विधिना मृगाणां मांसानि सिद्धानि च पीवराणि ॥ नानाप्रकाराण्युपजह्रुरेषां मृष्टानि पक्वानि च चुक्रचूतैः ॥ ६९ ॥ पार्श्वानि चान्ये शकलानि तत्र ददुः पशूनां घृतमृक्षितानि ॥ सामुद्रचूर्णैरवचूर्णितानि चूर्णेन मृष्टेन समार्रिचेन ॥ ६० ॥ समूलकैर्दाडिममात पर्णासहिङ्ग्वार्द्रकभूस्तृणैश्च ॥ तदोपदंशैः सुमुखोत्तरैस्ते पानानि हृष्टाः पपुरप्रमेयाः ॥६१॥ कट्वाङ्कशूलैरपि पक्षिभिश्च घृताम्लसौव सिक्तैः ॥ मैरेयमाध्वीकसुरासवांस्ते पपुः प्रियाभिः परिवार्यमाणाः ॥ ६२ ॥

सुस्विन्नशूल्यान् शूलमारोप्य स्विन्नानित्यर्थः । वृक्षाम्लम् अम्लवेतसादि । पौरोगवोक्त्या सूदोक्तक्रमेण उपजह्रुः परिवेषणं चक्रुः ॥ ५८ ॥ पीवराणि पुष्टानि ॥ ५९ ॥ ॥ ६० ॥ मातुलिङ्गानि रुचकानि पर्णासः कुठेरकं भूस्तृणं शाकभेदः । उपदंशैः पानपात्रैः ॥ ६१ ॥ कट्वाङ्कः कटुरसः तद्युक्तकाष्ठशूलानि येषु तैः ॥ ६२ ॥

आम्रादीन् खाद्यविशेषान् किलाटान् महिषीदुग्धसिद्धान् ॥ ६३ ॥ अपानपा त्यक्तमद्यादिपानाः पानमित्युपलक्षणं मांसादे ॥ ६४ ॥ आरनालान् काञ्जिकानि । रसाला निति पाठे तु रसालान् अपरिमितघृतशर्करादिसंस्कृतान् । पाल्यापु कपर्दनिर्मितपात्रेषु वा घृतच्छत्राद्येषु खादन् अखादन् ॥ ६५ ॥ ६६ ॥६७॥षड्ग्रामाः स्थानानि येषां रागाणां तैर्युं समाधिः चित्तैकाग्र्यं तत्परतां याम् । ते च मध्यषड्जाभिन्नगौडभिन्नगीतरूपा । हल्लीसकं बहुभिः स्त्रीभिः सह नृत्यम् । छल्लीसकमिति पाठे तदाख्यवाद्यविशे षम् । छल्लीसकमिति पाठे निषादर्षभादिसप्तस्वरयुतं छल्लीसकं वाद्यविशेषम् । जग्राहेति विपरिणामेन क्रियासम्बन्धः । पराघोषेण सह यथा स्यात्तथा ॥ ६८ ॥ पार्थस्तु

श्वेतेन युक्ता नृप शोणितेन भक्ष्यान्सुगन्धांल्लवणान्वितांश्च ॥ आर्द्रान्किलाटान्घृतपूर्णकांश्च नानाप्रकारानपि खण्डखाद्यान् ॥ ६३ ॥ अपानपा श्चोद्धवभोजमिश्राः शाकैश्च सूपैश्च बहुप्रकारैः ॥ पेयैश्च दध्ना पयसा च वीरा स्वन्नानि राजन्बुभुजुः प्रहृष्टाः ॥ ६४ ॥ तथारनालांश्च बहुप्रका रान्पपुः सुगन्धानपि पाल्वीषु ॥ शृतं पयः शर्करया च युक्तं फलप्रकारांश्च बहूंश्च खादन् ॥ ६५ ॥ तृप्ताः प्रवृत्ताः पुनरेव वीरास्ते भैमसुख्या वनितासहायाः ॥ गीतानि रम्याणि जगुः प्रहृष्टाः कान्ताभिनीतानि मनोहराणि ॥ ६६ ॥ आज्ञापयामास ततः स तस्यां निशि प्रहृष्टो भगवा नुपेन्द्रः ॥ छालिक्यगेयं बहुसन्निधानं यदेव गान्धर्वमुदाहरन्ति ॥ ६७ ॥ जग्राह वीणामथ नारदस्तु षड्ग्रामरागादिसमाधियुक्ताम् ॥ हल्लीसकं तु स्वयमेव कृष्णः स वंशघोषं नरदेव पार्थः ॥ ६८ ॥ मृदङ्गवाद्यानपराश्च वाद्यान्वराप्सरसस्तत जगृहुः प्रतीताः ॥ आसारितान्ते च ततः प्रतीता रम्भोत्थिता साभिनयार्थतज्ज्ञा ॥६९॥ तयाऽभिनीते वरगात्रयष्ट्या तुतोष रामश्च जनार्दनश्च ॥ अथोर्वशी चारुविशालनेत्रा हेमा च राजन्यथ मिश्रकेशी ॥ ७० ॥ तिलोत्तमा चाप्यथ मेनका च एतास्तथाऽन्याश्च हरिप्रियार्थम् ॥ जगुस्तथैवाभिनयं च चक्रुरिष्टैश्च कामैर्मनसोऽनुकूलैः ॥ ७१ ॥ ता वासुदेवेऽप्यनुरक्तचित्ताः स्वगीतनृत्याभिनयैरुदारैः ॥ नरेन्द्रसूनो परितोषितेन ताम्बूलयोगाश्च वराप्सरोभिः ॥ ७२ ॥ तदागता भिर्नृवरात्हृतास्तु कृष्णेप्सया मानमयास्तथैव ॥ फलानि गन्धोत्तमवन्ति वीराश्छालिक्यगान्धर्वमथाहृत च ॥ ७३ ॥

मृदङ्गवाद्यान् जग्राहेत्यनुषङ्गः । अपराश्च वाद्यान्वराप्सरसो जगृहुरिति सम्बन्धः । आसारितान्ता इति भरतो मुनिश्चतुर्विधमासारितं नृत्यविधावुपदिदेशेति । प्रथमं नर्तकीप्र वेशः ततआसारिताभिनयं नाट्यं ततस्तालानन्त्याक्षराहरणं ततो देवताचित्ररूपेण नृत्यम् । एषं चतुर्थमप्यासारितपूर्वकम् पञ्चमेष नर्तकीप्रवेशो भरतस्यानुमतः । तदन्ते रम्भा नर्तकी उत्थिता प्रविष्टा यत्र सा अभिनयचतुरा ॥ ६९ ॥ अभिनीते अभिनये कृते द्वितीयासारे उर्वशी उत्थिता इत्यनुषङ्गः ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ता रम्भाद्याः प रितोषितेन परितोषणेन तोषयामासेति शेषः । ताम्बूलयोगाश्चेति पदत्रयं वाक्यम् ॥ ७२ ॥तथा अलकापुर्या आगताभिः पद्मनाभकौबेरीमाहेन्द्रीभिश्च ताम्बूलयोगाः ।

गर्वाङ्कुराः आहृताः वयमेताभ्योऽधिका इति स्वगुणा आविष्कृता इत्यर्थः । तदेवाह । फलानीत्येकश्लोको वाक्यम् ॥ ७३ ॥ कृष्णेच्छया मानुषाणामनुग्रहाय त्रिदिवात्ता नभिच्छालिक्यं भुवि आहृतं फलानि च देवयोग्यानि आहृतानि । ततः किमत आह । स्थितमिति । प्रद्युम्नादौ ॥ ७४ ॥ पञ्चभिः कृष्णरामप्रद्युम्नानिरुद्धसाम्बैः ॥ ७५ ॥ ॥ ७६ ॥ दुःस्वप्ननाशं करोति तथा पापं च विहन्तीत्यन्वयः ॥ ७७ ॥ यच्छालिक्यगान्धर्वं सुरावासगतो रेवतः शृण्वन् चतुर्युगानां सहस्रम् एकं दिवसं मेने तत एव

कृष्णेच्छया च त्रिदिवान्नृदेव अनुग्रहार्थं भुवि मानुषाणाम् ॥ स्थितं च रम्यं हरितेजसैव प्रयोजयामास स रौक्मिणेयः ॥७४॥ छालिक्यगान्धर्वमुदारबुद्धिस्तेनैव ताम्बूलमथ प्रयुक्तम् ॥ प्रयोजितं पञ्चभिरिन्द्रतुल्यैश्छालिक्यमिष्टं सततं नराणाम् ॥७५॥ शुभावहं वृद्धिकरं प्रशस्तं मङ्गल्यमेवाथ तथा यशस्यम् ॥ पुण्यं च पुष्ट्यभ्युदयावहं च नारायणस्येष्टमुदारकीर्तेः ॥ ७६ ॥ भरापहं धर्मभरावहं च दुःस्वप्ननाशं परिकीर्त्यमानम् ॥ करोति पापं च तथा विहन्ति शृण्वन्सुरावासगतो नरेन्द्रः ॥ ७७ ॥ छालिक्यगान्धर्वमुदारकीर्तिर्मेने किलैकं दिवसं सहस्रम् ॥ चतुर्युगानां नृप रेवतोऽथ ततः प्रवृत्ता च कुमारजातिः ॥ ७८ ॥ गान्धर्वजातिश्च तथापराऽपि दीपाद्यथा दीपशतानि राजन् ॥ विवेद कृष्णश्च सनारदश्च प्रद्युम्नमुख्यैर्नृप भैममुख्यैः ॥७९॥ विज्ञानमेतद्धि परे यथावदुद्देशमात्राच्च जनास्तु लोके ॥ जानन्ति छालिक्यगुणोदयानां तोयं नदीनामथ वा समुद्रे ॥८०॥ ज्ञातुं समर्थो हिमवान्गिरिर्वा फलाग्रतो वा गुणतोऽथ वापि ॥ शक्यं न छालिक्यमृते तपोभिः स्थाने विधानान्यथ मूर्च्छनासु ॥ ८१ ॥ षड्ग्रामरागेषु च तत्र कार्यं तस्यैकदेशावयवेन राजन् ॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं निष्ठां सुदुःखेन नराः प्रयान्ति ॥ ८२ ॥ छालिक्यगान्धर्वगुणोदयेषु ये देवगन्धर्वमहर्षिसङ्घाः ॥ निष्ठां प्रयान्तीत्यवगच्छ बुद्ध्या छालिक्यमेवं मधुसूदनेन ॥८३॥ भैमोत्तमानां नरदेव दत्तं लोकस्य चानुग्रहकाम्ययैव ॥ गतं प्रतिष्ठाममरोपगेयं बाला युवानश्च तथैव वृद्धाः ॥ ८४ ॥ क्रीडन्ति भैमा[illegible]सवेषु पूर्वं तु बालाः समुदावहन्ति ॥ वृद्धाश्च पश्चात्प्रतिमानयन्ति स्थानेषु नित्यं प्रतिमानयन्ति ॥८५॥ मर्त्येषु मर्त्यान्यदवोऽतिवी[illegible]धर्मं समनुस्मरन्तः ॥ पुरातनं धर्मविधानतज्ज्ञाः प्रीतिः प्रमाणं न वयः प्रमाणम् ॥ ८६ ॥ प्रीतिप्रमाणानि हि सौहृदानि प्रीतिं [illegible]कृत्य हि ते दशार्हाः ॥ वृष्ण्यन्धकाः पुत्रसखा बभूवुर्विसर्जिताः केशिविनाशनेन ॥ ८७ ॥

कुमारजातिप्रमुखा गन्धर्वभेदाः प्रवृत्ता इति वाक्यार्थः ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ स्थाने तद्युक्तम् । नालम् इति पाठः सुगमः ॥८१॥ लेशाभिधानां सुकुमारजातिं गायन्तो निष्ठां समाप्तिं नरा दुःखेन गच्छन्ति छालिक्यस्य का वार्तेत्यर्थः ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥

प्रहृष्टरूपस्य सुहृद्गणा विनोदिताः केशिनिषूदनेनेत्यपि पाठ ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकोननवतितमोऽध्याय ॥ ८९ ॥ छ ॥
अथास्मिन्नवतितमे ऽध्याये सभिरूप्यते ॥ भानुमत्यापहरण निकुम्भस्य तथा वधः ॥ १ ॥ तेषां क्रीडेति ॥१॥ भानोर्यादवविशेषस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्ववैर प्रपञ्चयति । मातुर्हीति ॥४॥ प्रस्तुतमाह—भानोरेवेति ॥ भानोरेव कन्यापुरे महानाद आर्तराव । सहसा आकस्मिक । समुपस्थित आभुत्थित । कथभूते कन्यापुरे दुराधर्षेऽप्यस्वाधीने

स्वर्ग गताश्चाप्सरसां समूहाः कृत्वा प्रणाम मधुकसशत्रोः ॥ प्रहृष्टरूपस्य सुहृद्गणा बभूव हृष्टः सुरलोकसद्म ॥ ८८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे छालिक्यक्रीडावर्णन नामैकोननवतितमोऽध्याय ॥८९॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ तेषां क्रीडाय सक्तानां यदूनां पुण्यकर्मणाम् ॥ छिद्रमासाद्य दुर्बुद्धिर्देवशत्रुर्दुरासद ॥ १ ॥ कन्यां भानुमतीं नाम भानोर्दुहितर नृप ॥ जहारात्मवधाकाङ्क्षी निकुम्भो नाम दानव ॥२॥ अन्तर्हितो मोहयित्वा यदूनां प्रमदाजनम् ॥ मायावी मायया राजन्पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥३॥ भ्रातुर्हि वज्रनाभस्य तस्य कन्या प्रभावती ॥ प्रद्युम्नेन हृता वीर वज्रनाभस्तथा हत ॥ ४ ॥ भानोरेव तथाऽरण्ये वसत्यवसरेण हि ॥ अस्वाधीने दुराधर्षे छिद्रज्ञो दानवाधम ॥५॥ कन्यापुरे महानाद सहसा समुपस्थित ॥ तस्यां ह्रियन्त्यां कन्यायां रुदन्त्यां समितिंजय ॥६॥ वसुदेवाहुको वीरौ दंशितौ निर्गतौ शुभौ ॥ आर्तनादमुपश्रुत्य भानोः कन्यापुरे तदा ॥ ७ ॥ न दृष्टिगोचरो तौ तु ददृशातेऽपकारिणम् ॥ तथैव दंशितौ यातौ यत्र कृष्णो महाबल ॥ ८ ॥ श्रुतार्थः स्वं विमान तदारुरोह जनार्दन ॥ पार्थेन सहितस्तार्क्ष्यं नागराजमरिंदमः ॥ ९ ॥ रथी त्वमनुगच्छेति संदिश्य मकरध्वजम्॥ त्वरेति गरुडं वीर संदिदेश च काश्यपम् ॥ १० ॥ वज्र नगरमायान्त निकुम्भ रणदुर्जयम् ॥ पार्थकृष्णौ महात्मानावासेदतुररिंदमौ ॥ ११ ॥ प्रद्युम्नश्च महातेजा मायिनां प्रवरो नृप ॥ निकुम्भश्चाथ तान्दृष्ट्वा त्रिधाऽऽत्मानमथाकरोत् ॥ १२ ॥ तान्सर्वान्योधयामास निकुम्भ प्रहसन्निव ॥ बहुकण्टकगुर्वीभिर्गदाभिरमरोपम ॥ १३ ॥ सव्येनालम्ब्य हस्तेन कन्यां भानुमतीं नृप ॥ दक्षिणेनाथ हस्तेन गदया प्राहरत्पुन ॥ १४ ॥ कन्याय न च कृष्णो वा कामो वा नृपसत्तम ॥ निर्दयं प्रहरन्ति स्म निकुम्भे च महासुरे ॥ १५ ॥

निरीश्वरे रक्षकाभावात् यदूनां न तु क्रीडासक्तत्वात् । तत्तु नातिविश्रम्भिरणात् । छिद्रम इति । अवसरेणेत्येनप्यत्ययान्तम् । अवसरे दानवाधमो निकुम्भः छिद्रान्वेषी मायया वञ्चनरतो वसति विप्रलेप । रु अरण्ये द्वारकोपवने इति सार्धश्लोको वाक्यम् । ह्रियन्त्यां ह्रियमाणायाम् ॥ ५ ॥ ६ ॥७॥ ८ ॥ विमान वाहन तर्हि किं सामान्य न सामर्थ्यमित्यादि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तान् दानवान् ॥ १२ ॥ तान् कृष्णादीन् ॥ १३ ॥ भानुमतीं चर्मस्थानीयाम् ॥ १४ ॥ १५ ॥

निशश्वसुः निश्वासं मुमुचुः॥ १६ ॥नागोष्ट्रविधिनेति।यथा कश्चिद्धनुर्द्धरोऽस्त्रलाघवं दर्शयन् अजगरवेष्टितमुष्ट्रं दृष्ट्वा अस्त्रप्रयोगविशेषादजगरमेव हन्ति न तु क्रमलक तद्वत्॥ १७॥ ते कृष्णप्रमुखा जघ्नुरिति क्रियाविपरिणामेनानुषङ्गः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पृष्ठतोऽव्यवहितावेवानुययतुरित्यर्थः ॥ २० ॥ २१ ॥ अरिमर्दनोऽपि ॥२२॥२३॥२४॥ भैमः प्रद्युम्नः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अभिसृत्य अभिमुखम् आगत्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

समर्थास्ते महात्मानः शत्रुं हन्तुं दुरासदाः ॥ निशश्वसुर्नरपते दयाभारावपीडिताः ॥ १६ ॥ श्रेष्ठो धनुष्मतां पार्थः सर्वथा कुशलो युधि ॥ नागोष्ट्रविधिना दैत्यं शरपङ्क्त्या जघान ह॥१७॥ते तु वैतस्तिकैर्बाणैर्विविधान्दानवान्युधि ॥ न कन्यां कलया युक्त्या शिक्षया च महीपते॥१८॥ ततः स कन्यया सार्द्धं तत्रैवान्तरधीयत ॥ आसुरीमाश्रितो मायां न च तां वेत्ति कश्चन ॥ १९ ॥ तं कृष्णौ रौक्मिणेयश्च पृष्ठतोऽनुययुस्तदा ॥ हारितः शकुनो भूत्वा तस्थावथ महासुरः ॥ २० ॥ तं बाणैः पुनरेवाथ वीरो भूयो धनञ्जयः ॥ वैतस्तिकैर्मर्मभिद्भिः कन्यां रक्षन्नताडयत्॥ २१ ॥ स इमां पृथिवीं कृत्स्नां सप्तद्वीपां महासुरः ॥ बभ्रामानुगतश्चैव तैर्वीरैररिमर्दनः ॥ २२ ॥ गोकर्णस्योपरिष्टात्तु पर्वतस्य महासुरः ॥ पपात वेलां गङ्गायाः पुलिने सह कन्यया ॥ २३ ॥ न देवा नासुराश्चापि लङ्घयन्ति तपोधनाः ॥ गोकर्णं तेजसा गुप्तं महादेवस्य भारत ॥ २४ ॥ एतदन्तरमासाद्य प्रद्युम्नः शीघ्रविक्रमः॥कन्यां भानुमतीं भैमो जग्राह रणदुर्जयः ॥ २५ ॥ असुरः सोऽर्दितो राजन्कृष्णाभ्यां निशितैः शरैः॥त्यक्त्वाऽथोत्तरगोकर्ण निकुम्भो दक्षिणां दिशम् ॥ जगाम पृष्ठतो यातौ कृष्णौ तार्क्ष्यगतौ तदा ॥ २६ ॥ विवेश षट्पुरं चैव ज्ञातीनामालयं तदा ॥ तत्र वीरौ गुहाद्वारि कृष्णौ रात्रौ तदोषतुः ॥ २७ ॥ रौक्मिणेयोऽपि कृष्णेन संदिष्टो द्वारकां पुरीम् ॥ अनयद्भ्रातुतनयां प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ २८ ॥ नयित्वा चाययौ वीरः षट्पुरं दानवाकुलम् ॥ ददर्श च गुहाद्वारि कृष्णौ भीमपराक्रमौ ॥ २९ ॥ ऊपतुर्द्वारमाक्रम्य षट्पुरस्य महाबलौ ॥ कृष्णौ प्रद्युम्नसहितौ निकुम्भवधकाङ्क्षिणौ ॥ ३० ॥ ततोऽनन्तरमेतस्माद्बिलादतिबलस्तदा॥निर्जगाम बली योद्धुं निकुम्भो भीमवि [illegible] ३१॥तस्य निर्गच्छतस्तस्माद्बिलात्पार्थो विशाम्पते॥रुरोध सर्वतो मार्गं शरैर्गाण्डीवनिःसृतैः॥३२॥सोऽभिसृत्य गदां घोरामुद्यम्य ब[illegible]न्॥ शिरस्यताडयत्पार्थं निकुम्भो बलिनां वरः॥३३॥अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः॥गदयाऽभिहते पार्थे रक्तं वमति मुह्यति [illegible]त्वा सोऽसुरो हन्तो रौक्मिणेयमताडयत्॥३४॥तं प्राङ्मुखमुखं वीरं मायावी मायिनां वरम्॥अदृष्टेनाहतो वीरः शिरस्यथ मुमोह सः॥३५॥तथागतौ तु दृष्ट्वा तौ मुह्यमानौ सुताडितौ॥अभिदुद्राव गोविन्दो निकुम्भं क्रोधमूर्छितः॥३६॥कौमोदकीं समुद्यम्य गदपूर्वोद्भवो गदाम्॥ तावन्योन्यं दुराधर्षौ गर्जन्तावभिपेततुः॥३७॥

इषिता वासिता पुष्पवतीति यावत् ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अवष्टभ्येति ॥ रिपूत्कर्ष स्थापयितुम् आत्मेच्छ
॥ ३८ ॥ इयम् इन्द्रो पप्रार ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ व शरीर परित्यज्य गतम् ॥ ५० ॥ वीरस्य ररक्ष पतित न हतवान् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ विदित । क्वचिरि
पी पस्यमाणत्वात् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

ऐरावतगतः शक्रः सर्वैर्देवगणैः सह ॥ ददर्श तन्महायुद्धं घोरं देवासुरं तदा ॥ ३८ ॥ दृष्ट्वा देवान्हृषीकेशश्चित्रैर्युद्धैरारिंदम ॥ इयेष दानवं हन्तुं देवानां हितकाम्यया ॥ ३९ ॥ स मण्डलानि चित्राणि दर्शयामास केशवः ॥ कौमोदकीं महाबाहुर्लालयन्युद्धकोविदः ॥ ४० ॥ तथैवासुरमुख्योऽपि गदां तां बहुकण्टकाम् ॥ शिक्षया भ्रामयाणोऽथ मण्डलानि चचार ह ॥ ४१ ॥ वृषभाविव गर्जन्तौ वृहताविव कुञ्जरौ ॥ इषितान्तरमासाद्य क्रुद्धौ शालावृकाविव ॥ ४२ ॥ आजघान निकुम्भस्तु गदया गदपूर्वजम् ॥ स्पष्टाष्टघण्ट्या वीरं नादं मुक्त्वाऽतिदारुणम् ॥ ४३ ॥ तत्कालमेव कृष्णोऽपि भ्रामयित्वा महागदाम् ॥ निकुम्भमूर्द्धनि तदा पातयामास भारत ॥ ४४ ॥ अवष्टभ्य मुहूर्तं तु हरिः कौमोदकीं गदाम् ॥ तस्थौ जगद्गुरुर्धीमान्मुमोह पतितः क्षितौ ॥ ४५ ॥ हाहाभूतं जगत्सर्वं तत्कालमभवत्तदा ॥ तथागते वासुदेवे नरदेव महात्मनि ॥ ४६ ॥ आकाशगङ्गातोयेन शीतेन च सुगन्धिना ॥ सिषेचामृतमिश्रेण कृष्णं देवेश्वरः स्वयम् ॥ ४७ ॥ नूनमात्मेच्छया कृष्णस्तथा चक्रे सुरोत्तमः ॥ को हि शक्तो महात्मानं युद्धे मोहयितुं हरिम् ॥ ४८ ॥ कृष्णः प्रत्यागतप्राणश्चक्रमुद्यम्य भारत ॥ प्रतीच्छेति दुरात्मानमुवाच रिपुनाशनः ॥ ४९ ॥ निकुम्भोऽप्यतिमायावी उत्पपात दुरासदः ॥ शरीरं तत्परित्यज्य न तु तं वेत्ति केशवः ॥ ५० ॥ मुमूर्षति मृतो वायमिति मत्वा जनार्दनः ॥ ररक्ष स्मरमाणोऽथ वीरव्रत विभो ॥ ५१ ॥ अथ प्रद्युम्नकौन्तेयावागतौ लब्धचेतनौ ॥ स्थितौ नारायणाभ्याशे निकुम्भवधनिश्चितौ ॥ ५२ ॥ प्रद्युम्नोऽप्यथ मायावी विदितः कृष्णमब्रवीत् ॥ निकुम्भस्तात नास्त्यत्र गतः क्वापि सुदुर्मतिः ॥ ५३ ॥ प्रद्युम्नेनैवमुक्ते तु ननाश कलेवरम् ॥ प्रजहासाथ भगवानर्जुनेन सह प्रभुः ॥ ५४ ॥ तदायुतसहस्राणि निकुम्भानां जनाधिप ॥ ददृशुस्ते ततो वीरा क्षितौ दिवि च सर्वतः ॥ ५५ ॥ सहस्राण्येव कृष्णं तु तथा पार्थमरिंदम ॥ रौक्मिणेयं तथा वीर तदद्भुतमिवाभवत् ॥ ५६ ॥ पाण्डवस्य धनुः केचित्केचिदस्य महाशरान् ॥ अन्येऽस्य जगृहुर्हस्तावन्ये पादौ महासुराः ॥ ५७ ॥ एवं प्रगृह्य तं वीरमगमस्ते विहायसि ॥ पार्थानामपि कोट्यस्तु गृहीतानां तदाऽभवन् ॥ ५८ ॥ नान्तं ददर्श कृष्णश्च कार्ष्णिश्च रिपुनाशनौ ॥ विच्छिद्य तौ शरैर्वीरौ निकुम्भं पार्थवर्जितौ ॥ ५९ ॥

नः । येनेत्यर्थः ॥ ५३ ॥ ननाश अदृश्यमभूत् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ मन्युं कन्यापहारजं दैन्यम् ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥

एकैकस्तु द्विधा च्छिन्नो द्वेधा भवति भारत ॥ दिव्यज्ञानस्तदा कृष्णो भगवाननुदृष्टवान्॥६०॥निकुम्भं तत्त्वतश्चापि ददर्श मधुसूदनः॥ स्रष्टारं सर्वमायानां हर्तारं फाल्गुनस्य च ॥ ६१ ॥ स चक्रेण शिरस्तस्य चकर्त्ताऽसुरसूदनः ॥ पश्यतां सर्वभूतानां भूतभव्यभवो हरिः ॥६२॥स मुक्त्वा फाल्गुनं राजञ्छिन्ने शिरसि भारत ॥ पपातासुरमुख्योऽथ च्छिन्नमूल इव द्रुमः ॥ ६३ ॥ अथाकाशगतं पार्थं पतमानं विहायसः ॥ कृष्णवाक्येन जग्राह कार्ष्णिर्वियति मानद ॥६४॥ निकुम्भे पतिते भूमौ समाश्वास्य धनञ्जयम् ॥ जगाम द्वारकां देवः पार्थकामसमन्वितः ॥ ६५ ॥ समियाय दशार्होऽथ द्वारकां मुदितो विभुः ॥ नारदं च महात्मानं ववन्दे यदुनन्दनः ॥ ६६॥ नारदोऽथ महातेजा भानुं यादवमब्रवीत् ॥ भानो मा कार्षीं मन्युं त्वं श्रूयतां भैमनन्दन ॥ ६७ ॥ क्रीडन्त्या रैवतोद्याने दुर्वासाः कोपितोऽनया ॥ स शशाप ततो रोषान्मुनिर्दुहितरं तव ॥ ६८ ॥ अतिदुर्ललितैः कन्या शत्रुहस्तं गमिष्यति ॥ सुतार्थे ते मया सार्द्धं मुनिभिः स प्रसादितः ॥६९॥ बालां व्रतवतीं कन्यामनागसमिमां मुने ॥ शप्तवानसि धर्मज्ञ कथं धर्मभृतां वर ॥ अनुग्रहं विधत्स्वात्र वयं विज्ञापयामहे ॥ ७० ॥ अस्माभिरेवमुक्तस्तु दुर्वासा भैमनन्दन ॥ उवाचाधोमुखो भूत्वा मुहूर्तं कृपयाऽन्वितः ॥७१॥ यदवोचमहं वाक्यं तत्तथा न तदन्यथा ॥ रिपुहस्तमवश्यं हि गमिष्यति न संशयः ॥७२ ॥ अदूषितानुधर्मेण भर्त्तारमुपलप्स्यति ॥ बहुपुत्रा बहुधना सुभगा च भविष्यति॥७३॥सुगन्धगन्धा च सदा कुमारी च पुनः पुनः ॥ न च शोकमिमं घोरं तन्वङ्गी धारयिष्यति ॥ ७४ ॥ एवं भानुमतीं वीर सहदेवाय दीयताम् ॥ श्रद्धानः स शूरश्च धर्मशीलश्च पाण्डवः ॥ ७५ ॥ ततो भानुमतीं भानुर्ददौ माद्रीसुताय वै ॥ सहदेवाय धर्मात्मा नारदस्य वचः स्मरन् ॥७६॥ आनीतः सहदेवश्च प्रेषितश्चक्रपाणिना ॥ विवाहे च त[illegible] सभार्यः स पुरीं गतः ॥ ७७ ॥ इमं कृष्णस्य विजयं यः पठेच्छृणुयादथ ॥ विजयं सर्वकृत्येषु श्रद्धानो लभेन्नरः ॥ ७८ ॥ इति श्री[illegible] खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि भानुमतीहरणे निकुम्भवधो नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ॥ ॥ जनमेजय उवाच ॥ [illegible]त्यापहरणं विजयं केशवस्य च ॥१॥ क्रीडां च सागरे दिव्यां वृष्णीनाममितौजसाम् ॥ अश्रौषं परमाश्चर्यं मुने धर्मभृतां वर ॥२॥ वज्रनाभवधं युक्तं निकुम्भवधकीर्तने ॥ तन्मे कौतूहलं श्रोतुं प्रसादाद्भवतो मुने॥३॥ वैशम्पायन उवाच॥हन्त ते वर्तयिष्यामि वज्रनाभवधं नृप॥ विजयं चैव कामस्य साम्बस्यैव च भारत॥४॥

॥ ७७ ॥ ७८ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ९० ॥ ॥ ९१ ॥ भानुमत्यापहरणमिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥

॥ ॥ ६॥७॥८॥ शालानगरं चतुर्दिक्षु संबाधानां सभाकराणामुपानानाम् ॥ ९॥ १० ॥ वरलब्धं कमवरम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ईशितु पालितु त्वं स्वधुना ॥ शौरे वसुदेवस्य॥२२॥
स्वगराज्य त्यजेति माम् ॥ १४ ॥ कास्यपानां देवानाम् अदेवानां च ॥ १५ ॥ १६॥ न्याय्य न्यायादनपेतम्॥१७॥१८॥१९॥२०॥२१॥
मेरोः सानौ नरपते तपश्चक्रे महासुर ॥ वज्रनाभ इति ख्यातो निश्चित समितिंजयः ॥ ५ ॥ तस्य तुष्टो महातेजा ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ वरेण
च्छन्दयामास तपसा परितोषितः ॥ ६ ॥ अवध्यत्व स देवेभ्यो वव्रे दानवसत्तमः ॥ पुर वज्रपुर चापि सर्वरत्नमय शुभम् ॥७॥ स्वच्छन्देन प्रवे
शश्च न वायोरपि भारत ॥ अचिन्तितेन कामानामुपपत्तिर्नराधिप ॥ ८ ॥ शाखानगरमुख्यानां सबाधानां शतानि च ॥ नगरस्याप्रमेयस्य सम
न्ताज्जनमेजय ॥ ९ ॥ तथा तदभवत्तस्य वरदानेन भारत ॥ उवास वज्रनगरे वज्रनाभो महासुर ॥ १० ॥ कोटिशो वरलब्धं तमसुरा परिवार्य
ते ॥ रूपुर्वज्रपुरे राजन्सबाधेषु तथैव च ॥ ११ ॥ शाखानगरमुख्येषु रम्येषु च नराधिप ॥ हृष्टपुष्टप्रमुदिता नृपदेवस्य शत्रवः ॥ १२ ॥ वज्र
नाभोऽथ दुष्टात्मा वरदानेन दर्पित ॥ पुरेऽस्य चात्मनश्चैव जगद्बाधितुमुद्यत ॥ १३ ॥ महेन्द्रमब्रवीद्गत्वा देवलोक विशाम्पते ॥ अहमीशितु
मिच्छामि त्रैलोक्य पाकशासन ॥१४॥ अथवा मे प्रयच्छस्व युद्धं देवगणेश्वर ॥ सामान्य हि जगत्कृत्स्नं काश्यपानां महात्मनाम् ॥ १५ ॥ स
बृहस्पतिना सार्द्धं मन्त्रयित्वा महेश्वर ॥ वज्रनाभ सुरश्रेष्ठ प्रोवाच कुरुवंशज ॥१६॥ सत्रेषु दीक्षित सौम्य कश्यपो न पिता मुनि ॥तस्मि
न्वृत्ते यथा न्याय्यं तथा स हि करिष्यति ॥ १७॥ ततः स पितर गत्वा कश्यप दानवोऽब्रवीत् ॥ यथोक्त देवराजेन सुवाचाथ कश्यप ॥ १८॥
सत्र वृत्ते करिष्यामि यथान्यायं भविष्यति ॥ त्वं तु वज्रपुरे पुत्र वस गच्छ समाश्रित ॥ १९ ॥ एवमुक्ते वज्रनाभ स्वमेव नगरं गत ॥ मह
न्द्रोऽपि ययौ देवो द्वारकां द्वारशालिनीम् ॥ २० ॥ गत्वा चान्तर्हितो देवो वासुदेवमथाब्रवीत् ॥ वज्रनाभस्य वृत्तान्तं तमुवाच जनार्दन ॥२१॥
शौरेरुपस्थितो देव वाजिमेधो महाक्रतु ॥ तस्मिन्वृत्ते वज्रनाभं पातयिष्यामि वासव ॥ २२ ॥ तत्रोपाय प्रवेशे तु चिन्तयाव सतां गते ॥
नानिच्छया प्रवेशोऽस्ति तत्र वायोरपि प्रभो ॥ २३ ॥ ततो गतो देवराजो वासुदेवेन सत्कृत ॥ वाजिमेधे च सम्प्राप्ते वसुदेवस्य भारत ॥२४॥
तस्मिन्यज्ञे वर्तमाने प्रवेशार्थं सुरोत्तमौ ॥ चिन्तयामासतुर्वीरौ देवराजाच्युतावुभौ ॥ २५ ॥ यज्ञे वर्त्तमाने सुनाट्येन नटस्तदा ॥ महर्षी
स्तोषयामास भद्रनामेति नामत ॥ २६ ॥ ते वरेण मुनिश्रेष्ठाश्छन्दयामासुरात्मवत् ॥ स वव्रे तु नटो भद्रो वरं देवेश्वरोपमः ॥ २७ ॥
मतां गतेः त्वमस्त्वमर्यादाया मसहः सतां मार्ग । अतोऽसुरेच्छयैव तत्र प्रवेशो लभ्यते न बलादित्यर्थः ॥ २३॥२४॥२५॥तत्र वसुदेवयज्ञे नाट्येन नृत्येन ॥ २६॥२७॥

देवेन्द्रादिभिरन्तःस्थैः प्रेरित इत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ प्रकर्षेण सिद्धम् आकाशे गमनं यस्य सः तादृशः भवेयमिति शेषः । शक्नुवन् शक्तिमान् ॥ ३० ॥ भाव्येन भविष्येण रूपेण मया तु सद्य एवोत्पादितस्य वेषेण प्रवेष्टुं शक्नुयामित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अप्रवेश्यमिति च्छेदः

देवेन्द्रकृष्णच्छन्देन सरस्वत्या प्रचोदितः ॥ प्रणिपत्य मुनिश्रेष्ठानश्वमेधे समागतान् ॥२८॥ नट उवाच॥ भोज्यो द्विजानां सर्वेषां भवेत्रं मुनिसत्तमाः ॥ सप्तद्वीपां च पृथिवीं विचरेयमिमामहम् ॥२९॥ प्रसिद्धाकाशगमनः शक्तुवंश्च विशेषतः ॥ अवध्यः सर्वभूतानां स्थावरा ये च जङ्गमाः ॥ ३० ॥ यस्य यस्य च वेषेण प्रविशेयमहं खलु ॥ मृतस्य जीवतो वापि भाव्येनोत्पादितस्य वा ॥ ३१ ॥ सतूर्यस्तादृशः स्यां वै जरारोगविवर्जितः ॥ तुष्येयुर्मुनयो नित्यमन्ये च मम सर्वदा ॥३२॥ एवमस्त्विति संप्रोक्तो ब्राह्मणैर्नृपते नटः ॥ सप्तद्वीपां वसुमतीं पर्यटत्यमरोपमः ॥३३॥ पुराणि दानवेन्द्राणामुत्तरांश्च कुरूंस्तथा॥ भद्राश्वान्केतुमालांश्च कालाम्रद्वीपमेव च ॥ ३४॥ पर्वणीषु तु सर्वासु द्वारकां यदुमण्डिताम्॥ आयाति वरदत्तः स लोकवीरो महानटः ॥ ३५ ॥ ततो हंसान्धार्तराष्ट्रान्देवलोकनिवासिनः ॥ उवाच भगवाञ्शक्रः सान्त्वयित्वा सुरेश्वरः ॥ ३६ ॥ भवन्तो भ्रातरोऽस्माकं काश्यपा देवपक्षिणः॥ विमानवाहा देवानां सुकृतीनां तथैव च ॥३७॥ देवानामस्ति कर्तव्यं कार्यं शत्रुवधान्वितम्॥तत्कर्तव्यं न मन्त्रश्च भेत्तव्यो वः कथंचन ॥ ३८ ॥ न कुर्वतां देवताज्ञामुग्रो दण्डः पतेदपि ॥ सर्वत्राप्रतिषिद्धं वो गमनं हंससत्तमाः ॥३९॥ गत्वाऽप्रवेश्यमन्येषां वज्रनाभपुरोत्तमम् ॥ इतोऽन्तःपुरवापीषु चरध्वमुचितं हि वः ॥ ४० ॥ तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम् ॥ नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती ॥४१॥ वरदानेन सा लब्धा मात्रा किल वरानना ॥ हैमवत्या महादेव्याः सकाशादिति न श्रुतम् ॥ ४२ ॥ स्वयंवरा च सा कन्या बन्धुभिः स्थापिता सती ॥ आत्मेच्छया पतिं हंसा वरयिष्यति शोभना ॥ ४३ ॥ तद्भवद्भिर्गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ सद्भूताः कुलरूपस्य शीलस्य वयसस्तथा ॥४४॥ यदा सा रक्तभावा च वज्रनाभसुता सती॥ तस्याः स[illegible] देशो नयितव्यः समाधिना ॥४५॥ प्रद्युम्नस्य पुनस्तस्मादानयध्वं तथैव च॥ स्वबुद्ध्या प्राप्तकालं च संविधेयं हितं मम ॥४६॥ ने[illegible]दश्च कर्तव्यस्तत्र सर्वथा ॥ ४७ ॥ तथा तथा गुणा वाच्याः प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥ यथा यथा प्रभावत्या मनस्तत्र भवेत्स्थितम्॥[illegible] वृत्तान्तश्चानुदिवसं प्रदेयो मम सर्वथा ॥ द्वारवत्यां च कृष्णस्य भ्रातुर्मम यवीयसः॥४९॥ तावद्यत्नश्च कर्तव्यः प्रद्युम्नो यावदात्मवित् ॥ पर्यावर्तेद्धरारोहां वज्रनाभसुतां विभुः॥५०॥

॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥

॥५१॥५२॥५३॥५४॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वणि टीकायामेकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ छ ॥ ते वासवेति ॥ १ ॥ २॥ सत्कृतापूर्वभाषिणः संस्तवम् अपूर्वं भाषन्ते तथा ॥३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ जालपादाः भो हंसाः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ काश्यपानां दानवानाम् ॥ १० ॥ ११॥१२॥१३॥१४॥१५॥

अवध्यास्ते तु देवानां ब्रह्मणो वरदर्पिता ॥ देवपुत्रैर्हि हन्तव्याः प्रद्युम्नप्रमुखैर्युधि ॥ ५१ ॥ नटो दत्तवरस्तस्य वेषमास्थाय यादवा ॥ प्रद्युम्नाद्या गमिष्यन्ति वज्रनाभविनाशनाः ॥ ५२ ॥ एतच्च सर्वं कर्तव्यमन्यच्च सर्वमेव हि॥ प्राप्तकाल विधातव्यमस्माकं प्रियकाम्यया ॥५३॥ प्रवेशस्तत्र देवानां नास्ति हंसाः कथंचन ॥ वज्रनाभेप्सिते तत्र प्रवेशः खलु सर्वथा ॥ ५४ ॥ इति श्रीमहाभारते खिलेषु हरिवंशे विष्णुपर्वण्येकनवतितमोऽध्यायः ॥ ९१ ॥ ॥ छ ॥ वैशम्पायन उवाच ॥ ते वासववचः श्रुत्वा हंसा वज्रपुरं ययुः ॥ पूर्वोचितं हि गमनं तेषां तत्र जनाधिप ॥१॥ ते दीर्घिकासु रम्यासु निपेतुर्वीर पक्षिणः ॥ पद्मोत्पलैरावृतासु काञ्चने स्पर्शनक्षमे ॥ २ ॥ ते वै नदन्तो मधुरं सत्कृतापूर्वभाषिणः ॥ पूर्वमप्यागतास्ते तु विस्मयं जनयन्ति हि ॥ ३ ॥ अन्तःपुरोपभोग्यासु चेरुर्वापीषु ते नृप ॥ दृष्टास्ते वज्रनाभस्य त्रिविष्टपनिवासिनः ॥ ४ ॥ आलपन्त सुमधुरं धार्तराष्ट्रा जनेश्वर ॥ स तानुवाच दैतेयो धार्तराष्ट्रानिदं वचः ॥५॥ त्रिविष्टपे नित्यरता भवन्तश्चारुभाषिणः॥यदैवेहोत्सवोऽस्माकं भवद्भिरागम्यते॥६॥ आगन्तव्यं जालपादाः स्वमिदं भवतां गृहम् ॥ विस्रब्धं च प्रवेष्टव्यं त्रिविष्टपनिवासिभिः ॥७॥ ते तथोक्ता शकुनयो वज्रनाभेन भारत ॥ तथेत्युक्त्वा हि विविशुर्दानवेन्द्रनिवेशनम् ॥८॥ चक्रुः परिचयं ते च देवकार्यव्यपेक्षया ॥ मानुषालापिनस्ते तु कथाश्चक्रुः पृथग्विधाः ॥ ९ ॥ वराबद्धाः काश्यपानां सर्वकल्याणभागिनाम् ॥ स्त्रियो रेमुर्विशेषेण शृण्वन्त्यः सत्कृता कथाः॥१०॥ विचरन्तस्ततो हंसा ददृशुश्चारुहासिनीम्॥प्रभावतीं वरारोहां वज्रनाभसुतां तदा॥११॥हंसाः परिचितां चक्रुस्तां ततश्चारुहासिनीम् ॥ सखीं शुचिमुखीं चक्रे हंसीं राजसुता तदा॥१२॥ सा तां कदाचित्पप्रच्छ वज्रनाभसुतां सखीम् ॥ विश्रम्भितां पृथक्सूक्तैराख्यानकशतैर्वराम् ॥१३॥ त्रैलोक्यसुन्दरीं वेद्मि त्वामहं हि प्रभावति ॥ रूपशीलगुणैर्देवि किंचित्त्वां वक्तुमुत्सहे ॥ १४ ॥ व्यतिक्रामति ते भीरु यौवनं चारुहासिनि ॥ यदतीतं पुनर्नैति गतं स्रोत इवाम्भसः ॥ १५ ॥ कामोपभोगतुल्या हि रतिर्देवि न विद्यते॥ स्त्रीणां जगति कल्याणि सत्यमेतद्ब्रवीमि ते॥१६॥ स्वयंवरे च न्यस्ता त्वं पित्रा सर्वाङ्गशोभने॥न च कांश्चिद्वरयसे देवासुरकुलोद्भवान् ॥१७॥ व्रीडिता यान्ति सुश्रोणि प्रत्याख्यातास्त्वया शुभे ॥ रूपशौर्यगुणैर्युक्तान्सदृशांस्त्वं कुलस्य हि॥१८॥

रवि सुलभम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ "रूपं स्वभावे सौन्दर्ये" इति मेदिनी । "कुलं जनपदे गृहे" इति विश्वः ॥ १८ ॥